GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU TARİHİ
M.S. 284 - 641

STEPHEN MITCHELL

ÇEVİREN
TURHAN KAÇAR

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U Y A Y I N L A R I
IV/A-2-1.1. Dizi - Sayı: 21

GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU TARİHİ
M.S. 284-641

STEPHEN MITCHELL

ÇEVİREN

TURHAN KAÇAR

ANKARA, 2016

Mitchell, Stephen
Geç Roma İmparatorluğu tarihi, M.S. 284-641 / Stephen Mitchell ; çeviren Turhan Kaçar.— Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2016.

xxviii, 750 s. : resim, harita, tablo ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-2-1.1. Dizi-Sayı: 21)

Bibliyografya ve indeks var.
ISBN 978 - 975 - 16 - 3246 - 3

1. Roma İmparatorluğu _ Tarih _ 284-641. 2. Roma İmparatorluğu _ Yönetim ve politikalar _ Tarih. 3. Roma İmparatorluğu _ Dış ilişkiler_ Tarih. I. E.a. II. Kaçar, Turhan, çeviren. III. Dizi.

937.06

Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu'nun 25.02.2016 tarih ve 716/18 sayılı kararı gereği 2000 adet basılmıştır.

ISBN: 978 - 975 - 16 - 3246 - 3

Raportörler : Prof. Dr. Murat ARSLAN
Prof. Dr. Hatice PALAZ ERDEMİR

Baskı ve Düzenleme:
Ziraat Grup Matbaacılık A.Ş.
İstanbul Yolu Trafo Karşısı Varlık / ANKARA
Tel: (0312) 384 73 44 - 45
ARALIK 2016

İÇİNDEKİLER

İLK BASKININ ÖN SÖZÜ VII

İKİNCİ BASKININ ÖN SÖZÜ XI

YAZARIN TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖN SÖZÜ XIII

ÇEVİRENİN ÖN SÖZÜ XVII

LEVHALAR XIX

HARİTALAR XXI

DİYAGRAMLAR XXIII

KISALTMALAR XXV

1. GEÇ ROMA TARİHİNE GİRİŞ 1
2. KAYNAKLARIN DURUMU 19
3. DIOCLETIANUS'TAN ALARIC'E ROMA İMPARATORLUĞU 69
4. V. VE VI. YÜZYILLARDA ROMA İMPARATORLUĞU 147
5. ROMA DEVLETİ 223
6. BARBAR KRALLIKLARI 275

7. PAGANİZMDEN HIRİSTİYANLIĞA 325
8. HIRİSTİYANLIĞA DÖNÜŞ VE DİNSEL KİMLİK POLİTİKALARI 373
9. GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİ POLİTİĞİ 439
10. AKDENİZ VE YAKIN DOĞU'DA TOPLUM VE EKONOMİ.. 481
11. GEÇ VI. YÜZYILIN SORUNLARI 553
12. DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU'NUN SON HESAPLAŞMASI 599
13. ROMA İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜ 633

KAYNAKÇA 677
KRONOLOJİK ROMA İMPARATORLARI VE SÂSÂNİ KRALLARI LİSTESİ 721
GENEL DİZİN 725

İLK BASKININ ÖN SÖZÜ

Geç Roma İmparatorluğu'nun pek çok tarihsel anlatısı bulunmaktadır. Edward Gibbon'un *The Decline and Fall of the Roman Empire* adlı eseri caydırıcı olmak bir yana çok sayıda takipçiyi teşvik etmiştir. Elbette Gibbon'un takipçilerinin hiçbiri onun başyapıtının ağırlığının ve etkileyiciliğinin emsali olamadı. Elinizdeki kitapta, çok çetrefilli ve geniş veri kümesi içerisinde iz bulma çabama dört prensip rehberlik etmektedir. İlk prensip olarak, bu eserde III. yüzyılın sonlarından VII. yüzyılın başlarına kadar Roma İmparatorluğu'nun geçirdiği değişim üzerine odaklandım. Onun için bu kitap esas itibarıyla yukarıdan aşağıya belirli bir perspektifle yazıldı. Dolayısıyla bu çalışma, özellikle Jones'un 1964'de *The Later Roman Empire* adlı eserinin yayınlanmasından itibaren ortaya çıkan ve Peter Brown'un ve onun pek çok takipçisinin büyüleyici etkisiyle yaratılan Geç Antikçağ çalışmalarına devrimci yaklaşımdan ziyade, Gibbon'dan A.H.M. Jones'a kadar uzanan tarihçilik geleneğine daha yakındır. Brown'un ve izleyicilerinin Geç Antikçağ üzerine çalışmaları Geç Roma İmparatorluğu'na bakışımızı köklü bir biçimde değiştirmiş ve Gibbon tarafından kurulan "gerileme ve çöküş paradigmasının" ayağını büyük oranda kaydırmıştır. Gibbon'un paradigması XIX. ve XX. yüzyıllarda bu dönemi çalışan tarihçiler için bilinçli veya bilinçsiz bir yorum çerçevesi oluşturmuştu. İkinci prensip olarak, Helenistik dünya ve Erken Roma İmparatorluğu arka planından bu döneme yaklaşırken, tarihi gelişmeleri, gerileme ve çöküş işaretleri olarak yorumlamaktan ziyade şartlara göre oluşan dönüşümler olarak açıklamaya çalıştım.

Bu kitabı yazarken üçüncü temel prensibim, büyük olayların ve tarihsel sürecin olabildiğince net bir resmini çıkarabilmekti. Dolayısıyla olayları zaman ve mekân içerisine yerleştirmek coğrafya ve tarihle ilgili çok fazla miktarda ayrıntılı bilgiyi konuya dâhil etmek, anlamına gelmektedir. Bu eserde, şimdiye kadar söz konusu döneme ilişkin yapılan çalışmalarda olduğundan daha büyük bir tarihsel anlatı üzerine vurgu yapılmıştır. Dördüncü prensip olarak, kültürel gelişmelerle ilgili uzun ve karmaşık açıklamalardan kaçındım, bunun yerine, temel kaynakların ve çağdaş tanıkların kendi adlarına doğrudan konuşmalarını tercih ettim. Temel kaynak malzemelerinden bilhassa çağdaş gözlemcilerden yapılan sayısız alıntı, tam da bu nedenle çalışmaya dâhil edilmiştir. Bu bağlamda özellikle son yıllarda Geç Antikçağ literatürünün akademik çevirilerini ortaya koyan küçük bilim adamı ordusuna çok şey borçluyum. Bilhassa Liverpool Üniversitesi yayınları arasından çıkan *Translated Texts for Historians* (Tarihçiler İçin Çeviri Metinler) serisi ve Oxford Üniversitesi yayınları içerisinde çıkan çeviriler, dönem üzerine en nitelikli akademik çalışmaları içermektedirler ve yine bu çeviriler sayesinde bu türden tarih eserleri kaleme almak çok daha kolaylaşmıştır. Bu çalışmada aynı zamanda temel kaynak malzemesini gerektiği gibi değerlendirmeye çalışırken, mümkün olduğunca çok sayıda ikincil literatürü özümsemeyi de amaçladım. Modern Eskiçağ tarih yazıcılığı içerisinde Geç Roma dönemi hakkında çok harikulade eserler yazılmıştır. Bibliyografyada yer alan eserleri, fikirler ve bilgi için müteşekkir bir coşkuyla kullandım ve bunları mümkün olduğunca dipnotlara ve bölüm bibliyografyalarına dâhil etmeye çalıştım.

Burada özel şükranlarımı dile getirmem gerekir. Bu kitabın büyük bir kısmını kaleme aldığım 2003/2004 yıllarında bir yıl çalışma izni sağlayan Exeter Üniversitesi'ne minnettarım. Resimlerin birçoğu Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün Berlin, İstanbul ve Roma şubelerinin izinleri ve özellikle de Dr. Richard Posamentir (İstanbul), Dr. Michael Wörrle ve ayrıca Exeter'deki meslektaşım Prof. Barbara Borg'un yardımlarıyla temin edildi. Fergus Millar tavsiyeleri ve örnek duruşuyla beni teşvik etti ve V. yüzyıl Roma İmparatorluğu üzerine kendi yazdığı eserden gelen pek çok sezgi akıntısını bana yönlendirdi. Ayrıca Wolf Liebeschuetz'in de görüşlerinden faydalandım. Son yıllarda ortaya çıkan arkeolojik literatüre Mark Whittow'un çalışmaları büyük katkı sağladı. Geoffrey Greatrex ise Procopius üzerine ilham veren bir hocaydı.

Bu eserin Blackwell serisi için yazılmasını 2002 yılı Mayıs'ında Al Bertrand istedi. Müsveddelerimi tamamlanmış bir kitaba dönüştüren ekipten Angela Cohen ve Louise Spencely'e editörlükleri için ve Bill MacKeith'e hazırladığı indeks için teşekkür ederim. Son bölüm üzerine çalışırken, İranlı destan şairi Firdevsî'nin büyük eseri *Şahnâme*'de bir pasajla karşılaştım. Bu pasaj, editör ve yazar arasındaki ilişkiye garip bir biçimde uygun görünüyordu:

> Şustar'da o kadar geniş bir nehir vardı ki balıklar bir kıyısından diğerine geçemezlerdi ve Sâsâni kralı, Roma imparatoru Valerianus'a dedi ki, "şayet sen bir mühendissen bana bir halat gibi kesintisiz bir köprü inşa edeceksin, öyle bir şey ki, biz toprak olduğumuz zaman hikmet sahiplerine örnek olarak ebediyen yerinde duracak. *Gez* ölçüsüyle (*dirsekten orta parmak ucuna kadar olan mesafeyi ifade eden eski bir ölçü birimi*, ç.n.) hesaplanacak olan köprünün uzunluğu bin *gez* olacak; hazinemden gerekli her şeyi isteyebilirsin. Bu ülkede ve bölgedeki Romalı filozofların bütün bilimine müracaat edebilirsin ve köprü tamamlandığı zaman, yurduna veya istediğin yere gidebilirsin veya ömrünün sonuna kadar misafirim olabilirsin". İmparator şevkle vazifeyi üstlendi ve köprüyü üç yılda tamamladı (Firdevsî, *Şahnâme*, kısaltılmış çevirisi: R. Levy, Londra, 1967, 143).

Üç yıl sonra, bin *gez* değil, Diocletianus'un tahta çıkışından Heraclius'un ölümüne kadar sadece 357 yıllık uzun *Rum* tarihi araştırmamı tamamladığım zaman, Valerianus gibi ben de beklendiği kadar tatmin edici görevimi tamamlayınca teklif edilen molayı memnuniyetle kabul edeceğim.

Stephen Mitchell

Nisan 2006, Exeter

İKİNCİ BASKININ ÖN SÖZÜ

Bu kitabın genişletilmiş yeni baskısını hazırlamaya sevk eden neden, 2005'den bu yana Geç Roma ve Erken Ortaçağ tarihi üzerine, Geç Roma İmparatorluğu tarihine doğrudan veya dolaylı olarak ışık tutan çok sayıda yeni araştırma ve önemli yayınların yapılmış olmasıdır. Bu eserlerin çoğu, bilhassa Chris Wickham'ın çalışması, imparatorluğun gerilemesi ve Avrupa'da ve Orta Doğu'da Roma sonrası dünyaya tarihsel geçişle ilgili soruların yeniden ifade edilmesi için hayati derecede önemlidir. Erişebildiğim sınırlar içerisinde, bilhassa devletin ekonomik sorunları, Roma'nın gerileyen askeri yeteneği ve VI. yüzyıldan sonra hıyarcıklı veba salgınının mükerrer patlamalarından kaynaklanan demografik çöküşe ilişkin verileri inceleyen yeni bölümde (13), bu soruları yeniden irdelemeye çalıştım. Kitabın diğer kısımlarında, Constantinus (3 ve 8. bölümler) ve Roma devletiyle (5. bölüm) ilgili önemli ölçüde değişiklikler yaptım ve 10. bölümde Anadolu ve Mısır'a ilişkin incelemeleri genişlettim. Kitabın diğer yerlerinde de pek çok küçük düzeltmeler ve ilaveler yaptım. Bibliyografyayı güncelleyerek, yayıncıların önerileriyle ilk baskıda yaptığım görsel seçkisine yeni ilaveler yapma imkânı buldum.

Bu kitabın büyük bir kısmı Geç Antikçağda Yakın Doğu tarihiyle ilgilidir. Eserin gözden geçirilmiş ikinci basım hazırlığının çoğu, Libya ve Mısır'dan Suriye ve Irak'a kadar bütün Arap Orta Doğu'sunu saran korkutucu anarşi, şiddet ve iç savaşın arka planda olduğu bir ortamda hazırlandı. Geç Antikçağda bu bölgeyi içine çeken çatışmalar üzerine kafa yorarken, günümüzdeki katliamları, siyasi karmaşayı ve insani trajedileri hatırlamamak imkânsızdır.

Bu yeni baskıyı hazırlarken pek çok insana teşekkür borçluyum. İlk baskının altı anonim okuru yayıncılara görüşlerini rapor olarak yazarak çalışmayı geliştirmem için çok değerli önerilerde bulundular. Çalışmayı inceleyen Haze Humbert'in yönettiği, aşağıda ismini zikrettiğim Wiley'in kendi ekibi, Ben Thatcher ve halefi Allison Kostka (proje editörleri), Ashley McPhee (Kapak) ve Morgan Dale (çeviri hakları), ilk baskıyı hayata geçiren Blackwell ekibi gibi, etkin ve destekleyici oldular. Emma Brown (görsel araştırması ve izinler) ve Giles Flitney (proje yöneticisi) sırasıyla görseller ve metin üzerinde uzun zaman geçirerek mesai harcadılar. Benim gibi, okuyucuların da, bu ekibin yeteneğine ve gayretine müteşekkir olacağını umuyorum. Yeni görseller temin ederek bunların kullanma izinlerini alma konusunda, çalışmanın hızla ve bürokrasiye takılmadan tamamlanmasına katkılarından dolayı Profesör Kay Ehling ve Nicolai Kästner'e (Münih'teki Devlet Sikke Koleksiyonu), Dr. Julian Baker'a (Oxford, Ashmolean Müzesi) ve Nihat Erdoğan'a (Mardin Müzesi) müteşekkirim. Eski öğrencim Profesör Turhan Kaçar (Pamukkale Üniversitesi), eserin bu yeni baskısından Türkçe çevirisini hazırlarken ayrıntılı düzeltme önerilerinde bulunarak daimi bir destek ve teşvik kaynağı olmuştur.

Stephen Mitchell

Ekim 2013, Sheffield

YAZARIN TÜRKÇE ÇEVİRİYE ÖN SÖZÜ

Bu kitabın Türk okuyucularının, İstanbul'daki hipodrom ve Ayasofya gibi Geç Roma İmparatorluğu'nun kalıntılarına ve anıtlarına aşina olmaları kuvvetle muhtemeldir, fakat bu büyük yapıların tarihsel arka planları Türk öğrenciler ve okuryazar çevreler tarafından fazla bilinmemektedir. Dolayısıyla bu yapıların ortaya çıkarıldığı tarihsel çağların daha iyi bilinmesine ve anlaşılmasına ihtiyaç vardır.

Bu kitap, M.S. III. ve VII. yüzyıllar arasında bir Avrupa, Akdeniz ve Yakın Doğu tarihi ortaya koymaktadır. Türkiye'nin Avrupa'da ve Asya'da kalan kısımları (Trakya ve Anadolu) bu devasa bölgenin merkezi kısmını oluşturuyordu, dolayısıyla kitap, "Türklerden önce Türkiye" tarihinin çok öneli bir kısmını kapsamaktadır.

Türk tarihçiler normal olarak Anadolu tarihinin III. yüzyıla kadar olan kısmını Roma dönemi, Batı Anadolu'ya Osmanlıların gelişine ve 1453'de İstanbul'un fethine kadar olan kısmını Bizans dönemi olarak bölmektedirler. Fakat pek çok Avrupalı ve Kuzey Amerikalı ilim adamı III. – VII. yüzyıllar arası Bizans tarihini artık Geç Roma İmparatorluğu veya Geç Antikçağ olarak tasnif etmektedirler. Kültürel bir tanımlama olarak Geç Antikçağ, çoğunlukla VIII. yüzyılda Abbasi Halifeliğinin oluşumuna kadar uzanan bir dönem olarak de kabul görmektedir. Günümüz tarihçileri Geç Roma İmparatorluğu'nu ve

Geç Antikçağı yoğun olarak çalışmaktalar ve bu dönemi oluşturan yüzyılları, hem kendisinden önceki Roma İmparatorluğu'ndan hem de takip eden Bizans İmparatorluğu'ndan ayrı, kendi başına bir dönem olarak önemsemektedirler.

Erken ve Geç Roma İmparatorluğu arasında pek çok farklılıklar vardı, fakat her ikisi de aynı derecede önemlidir. Öncelikle M.S. 300 ile 600 arasında Roma İmparatorluğu Hıristiyanlaştı. Bu yüzyıllar Hıristiyanlığın büyük bir dünya dini olarak ortaya çıkışında belirleyiciydi. İkinci olarak, Roma dünyasının siyasi merkezi doğuya doğru yön değiştirdi. Başkent artık Roma değil, 330 yılında İmparator Constantinus tarafından kurulan yeni kent Constantinopolis idi. 395 yılına gelindiğinde imparatorluk iki parçaya bölünmüştü ve nihayetinde Batı İmparatorluğu'nun çoğuna barbar kabileler ve krallıklar egemen oldu. Doğu İmparatorluğu imparatorlar tarafından yönetiliyordu ve Constantinopolis'te ikamet eden bir hükümeti vardı. İmparatorluğun doğu eyaletlerinin, yeni bir din olan Hıristiyanlığın ve aristokratların yüksek kültürünün esas dili Yunancaydı. VI. yüzyıla gelindiğinde, yönetimin dili olarak Latincenin yerini Yunanca aldı. Roma İmparatorluğu artık Türkiye, Yakın Doğu ve Mısır üzerine odaklanıyordu ve artık *Rum* İmparatorluğu olmuştu.

"Rum" VII. yüzyıl boyunca ve sonrasında doğulular tarafından merkezi Constantinopolis olan Bizans İmparatorluğu'nu tanımlayan bir terim olarak kullanılmaya devam etti. Geç Roma ve Bizans imparatorlukları arasında pek çok benzerlikler olduğu gibi, çok kati farklılıklar da vardı. Bunların en önemlisi, VII. yüzyılda İslam'ın ortaya çıkışı ve Yakın Doğu, Mısır ve Kuzey Afrika'nın çoğunun Araplar tarafından fethedilmesinden kaynaklanıyordu. Müslüman Arapların ilerleyişi, Bizans topraklarının Anadolu ve Ege dünyasına sıkışmasına neden oldu. Böylece Bizans İmparatorluğu, selefi Geç Roma İmparatorluğu'na göre çok daha küçük bir ülkeyi kapsıyordu. Türk kabileleri, Geç Roma İmparatorluğuyla ilk defa VI. yüzyılın sonlarında ve bir sonraki yüzyılın başlarında bağlantı kurmuşlardı, fakat XI ve XII. yüzyıllara kadar Anadolu'ya sonuç alacak ilerlemeler kaydedememişlerdi. Bu son yüzyıllardaki ilerlemelerle, Osmanlı İmparatorluğu'nun temellerini ve neticede modern Türk ulus devletinin temellerini atmışlardır.

Geç Roma İmparatorluğu, günümüz Türkiye'si için tarihsel öneme sahip olmaya devam etmektedir. Bu dönemin idari yapıları, kendisinden önceki

herhangi bir döneme göre çok daha ayrıntılı ve etkiliydi. İmparatorluk, çok geniş idari bölgelere ve daha küçük eyaletlere bölünmüştü. Sivil idare ve askeri kumandanlıklar birbirinden ayrıydı. Toprak ve baş vergisine dayanan sistematik bir vergilendirme ve imparatorluğun bütün sakinlerini içerisine alan yasal bir sistem vardı. Devlet yönetimi, ayrıntılı ve profesyonelleşmiş bir hükümet bürokrasisine dayanıyordu. İmparatorluğun ideolojik dış görünüşünü etkileyen ancak büyük oranda devlet kontrolü altında kalan Hıristiyan kilise, idari hiyerarşisi ve yapısıyla Roma devleti bünyesine dâhil edildi. Bu gelişmeler her bakımdan Bizanslılar ve hatta daha büyük oranda Osmanlı İmparatorluğu tarafından da benimsendi. Böylece Türk İmparatorluğu, erken modern dönemde Batı'daki Kutsal Roma İmparatorluğu'ndan çok daha fazla, Geç Antikçağın Roma İmparatorluğu'nun en yakın muadili oldu.

Anadolu'nun Geç Roma İmparatorluğu döneminde tamamen Hıristiyan olması da çok önemlidir. XX. ve XXI. yüzyılın Türkiye'si bir İslam ülkesi olduysa da, Hıristiyan geçmişinin kalıntıları ve eski eserleri her yerde görülebilmektedir. Günümüz Türkiye'sinde bazıları sadece görülebilir harabeler, bazıları sağlam yapılar ve bazıları da camilere çevrilmiş olarak pek çok kilise ayakta kalmıştır. Çağdaş Türkiye'deki camiler gibi, VI. yüzyılın Roma İmparatorluğu'nda da kiliseler çok sayıdaydı ve her yerdeydi. Hıristiyanlığın ve İslam'ın yapıları hem lafzi hem de mecazi anlamda yaklaşık iki bin yıldır Türkiye tarihine hakim olmuştur.

Türkiye'nin pek çok yöresinde Geç Antikçağın diğer yapıları da mevcuttur. Geç Roma İmparatorluğu'nun nüfusu, VI. yüzyılın ilk yarısında daha önceki herhangi bir dönemden daha yüksekti. Türkiye'nin batısı ve Menderes vadisi, Suriye ve Mısır'daki Nil vadisi gibi en zengin yörelerin kentleri kalabalık ve sıkışıktı. Yoğun konut yörelerinden başka, kentler halk eğlenceleri için stadyumlar ve tiyatroların yanı sıra, sayısız kilise ve hamam yapısına sahipti. Efes veya Aphrodisias, Sardis veya Laodicea muhteşem harabelerini ziyaret eden birisi, dört bir tarafta Roma İmparatorluğu'nun kalıntılarını görecektir. Geç Antikçağa ait kalıntılar, Likya'dan Mersin'e kadar Türkiye'nin güneyinde bilhassa çok iyi korunmuş durumdadır. Eskiçağın Antiocheia'sı olan Antakya Yakın Doğu'nun en büyük kenti olmuştu ve Constantinopolis ve Mısır'daki İskenderiye'den sonra üçüncü büyüklükteydi.

Dolayısıyla Geç Roma İmparatorluğu, modern Türkiye'ye devasa bir fiziki miras bırakmıştır ve Roma İmparatorluğu'nun kurumlarının pek çoğu modern Türk devletinin müesseselerinde hala fark edilebilmektedir. Bu kitabın Türkçeye çevrilmiş olması benim için büyük bir anlam ifade etmektedir. Ben profesyonel bir tarihçi olarak mesleğimi eskiçağ Anadolu'sunu çalışarak öğrendim ve kitaplarımın ve makalelerimin çoğu "Türklerden önceki Türkiye" ile ilgilidir. Türkiye, siyaseti kültürü, dini ve toplumu özel ve kamusal yaşamı kucaklayan çok katmanlı bir tarih eseri yazabilmek için bir bilim adamının eskiçağ literatürüyle, yazıtları, anıtları ve arkeolojiyi, bir araya getirebileceği ve coğrafi çevreyi değerlendirebileceği bir ülkedir. Bu karışım zengin ve besleyicisidir. Bir yazar olarak, bu zenginliğin sindirilebilir olması için elimden gelenin en iyisini yaptım.

Çevirmenime çok derin şükran borçluyum. Çok değerli bir dost olan Profesör Turhan Kaçar, yıllar önce benim ikinci doktora öğrencimdi ve artık kendisini Geç Antikçağ tarihi üzerine önde gelen bir Türk otorite olarak kabul ettirmiştir. Bu büyük çeviri işine gösterdiği azami özen, dostluğun çok ötesine geçmiştir. Bu kitabı okuyarak yararlanan ve hatta keyif alan okuyucular, bana olduğu kadar ona da çok şey borçludurlar.

Stephen Mitchell

29 Temmuz 2015, Berlin

ÇEVİRENİN ÖN SÖZÜ

Roma İmparatorluğu'nun çöküşü meselesi Edward Gibbon'dan bu yana, Eskiçağ tarih yazıcılığının popüler araştırma konuları arasındadır. Elinizdeki eser de bunlardan birisidir. Bu eserin kronolojik ve tematik olarak araştırdığı dönem, tarih yazıcılığında Geç Antikçağ, Erken Ortaçağ, Erken Bizans veya Geç Roma gibi adlarla tasnif edilmektedir. Yaklaşık elli yıldır, bu eserin ele aldığı dönem (M.S. 284-641), yerine göre ilavelerle veya eksiltmelerle,"Geç Antikçağ" adıyla müstakil bir akademik disipline dönüşmüş durumdadır. Türk Eskiçağ tarihçiliği profesyonel düzeyde münferit olarak bu dönemleştirme meselesinden haberdar ise de, ne yazık ki bu konuda kayda değer bir Türkçe literatür oluşmuş değildir. Dolayısıyla bu kitabı çevirmeye girişmemin akademik arka planında, Geç Antikçağ üzerine Batı dünyasında sürüp giden tartışmaları ve yaklaşımları Türk akademik çevrelerinin dikkatine sunmaktır. Gerçekten de yazar, hem giriş bölümünde hem de son bölümde bilhassa, "yükseliş", "gerileme", "çöküş", "dönüşüm", "süreklilik" gibi kavramların eşlik ettiği, bilhassa İngilizce konuşulan dünyadaki farklı tarih yazıcılığı tartışmalarına zengin bir bibliyografik materyalle değinmektedir. Diğer yandan, Hıristiyan Bizans'ın ve Ortaçağ Avrupası'nın ve İslam'ın şekillendiği ve günümüz dünyasının kökenlerinin doğrudan ulaştığı bu mihver dönemin layıkıyla anlaşılması, Akdeniz dünyasının kalbinde yaşayan Türk tarih okuyucuları ve entelektüelleri için de önemlidir.

Kitabın yazarı olan Stephen Mitchell, Eskiçağ Anadolu tarihinin yaşayan en önemli uzmanlarından birisidir ve akademik çalışma alanının merkezi

konuları, Anadolu'nun Helenistik, Roma dönemi ve erken Bizans dönemi tarihidir. Bu dönem yazarın ifadesiyle, "Türklerden önce Türkiye" tarihidir. Exeter Üniversitesi (İngiltere), Eskiçağ Tarihi bölümünden emekli olan Profesör Mitchell, sadece literatüre bağımlı bir tarihçi değildir, aynı zamanda eski Anadolu arkeolojisi ve epigrafisi üzerine çok geniş bir deneyime sahiptir. Onun daha önce yayınladığı Anadolu tarihiyle ilgili iki ciltlik kapsamlı eseri, bazı antik kentler üzerine yayınladığı kolektif monografileri ve Ankara yazıtlarını konu alan eserleri geniş tecrübesinin somut tanıklarıdır. Onun bu özelliği, elinizdeki eseri daha da değerli hale getirmektedir, çünkü Geç Roma dünyasının merkezi bir bölgesi olan Anadolu, bu eserin en temel sahnelerinden birisidir. Ayrıca Profesör Mitchell, akademik hayatımda benim yüksek lisans ve doktora danışmanımdı ve "hocamdı". Dolayısıyla bu çeviri aynı zamanda, kendisinden öğrendiklerime bir teşekkür ifadesi olarak da görülmelidir.

Eserde yer alan özel isimlerin (şahıs, kent, bölge, nehir) yazılışında, söz konusu dönemde resmi dilin Latince olduğu düşüncesinden yola çıkarak, Türkçede yerleşmiş olan Antakya, İskenderiye, İznik, Likya, Kilikya, Ren, Tuna gibi bazı istisnalar dışında, başta İstanbul yerine Constantinopolis olmak üzere mümkün olduğunca Latince biçimleri dikkate alınmıştır. Kitapta yer alan diyagramlar Türkçeleştirilmiş olmakla birlikte, haritalarda bulunan kent, nehir, bölge isimleri teknik problemlerden dolayı çevrilememiş ve eserin orijinalindeki gibi İngilizce olarak bırakılmıştır.

İlk baskısı 2006 yılında yapılan bu eserin, gözden geçirilmiş ikinci baskısı geçtiğimiz yıl çıkmıştır. Eleştirmenlerden pozitif tepkiler alan bu kitabın elinizdeki çevirisi, ikinci baskısı esas alınarak hazırlanmıştır. Bu eserin, Akdeniz dünyasının dönüşümünü ve Ortaçağ Avrupası'nın şekillenmesini merak eden entelektüellere, üniversitelerimizin Tarih ve Klasik Arkeoloji bölümlerinde söz konusu dönem üzerine çalışma yapmak isteyen lisans ve lisansüstü öğrencilere ve araştırmacılara uzun yıllar temel bir okuma ve tartışma metni olmasını dilerim.

Turhan Kaçar

Ekim 2016, İstanbul

LEVHALAR

2.1 Diocletianus'un Fiyat Kararnamesi
2.2 Roma'daki Constantinus heykelinin parçaları
3.1 I. Tetrarşi'nin dört hükümdarı
3.2 Trier'de imparatorluk hamam yapısı
3.3 Iulianus'un ölümü
3.4 İstanbul'da Theodosius Sütunu'nun kaidesi
3.5 Stilicho, Serena ve Eucherius'un fildişi diptiki
4.1 Araba yarışçısı Porphyrius
4.2 Ayasofya
4.3 Menderes Tralleis'inde (Üçgözler) hamam yapısı
5.1 Constantinus Zafer Anıtı
5.2 Constantinus Zafer Anıtı (Detay)
5.3 I. Theodosius'un Dikilitaşı
5.4 Hipodrom'daki Theodosius sütununun kaidesi
5.5 Barberini Fildişi
5.6 Ravenna'da S. Vitale Kilisesi
5.7 Taq-i Bostan'da II. Hüsrev
5.8 Güney Anadolu'da Döşeme Boğazı'nda *Mansio*

5.9 Iustinianus'un 533 tarihli bir yazıtta yer alan fermanı
5.10 Aphrodisias'da dikilmiş Oecumenius heykeli
6.1 Ravenna'da Theoderic'in mozolesi
7.1 Milano Piskoposu Ambrosius'un, kendi adını taşıyan bazilikadaki mozaik portresi
8.1 Bir yılanın üzerinde Labarum'u betimleyen Constantinus'un altın sikkesi
8.2 Ticinum'da bulunan M.S. 315'e tarihlenen gümüş madalyon
9.1 Roma'da Constantinus Anıtı. Forumda bir platform üzerinde konuşma yapan İmparatoru gösteren rölyef.
9.2 İstanbul'da Altın Kapı
9.3 İstanbul'da Theodosius Surları
10.1 Serjilla. Kuzey Suriye'de geç Roma döneminden bir köy
10.2 Filistin'de Scythopolis
10.3 Mezopotamya'da Dara'nın tahkimatları
10.4 Kartaca'dan Dominus Iulius mozaiği
10.5 Trier'de Constantinus Bazilikası
12.1 Heraclius'un gümüş sikkesi

HARİTALAR

3.1 M.S. 300 civarında Tetrarşi Dönemi Roma İmparatorluğu.

3.2 Illyricum. İmparatorluğun savaş alanı

3.3 M.S. 395'de İmparatorluğun idari bölgeleri

4.1 V. yüzyılın ortasında Batı Roma İmparatorluğu topraklarındaki Barbar yerleşimleri haritası

4.2 M.S. 525 yılı civarında Roma İmparatorluğu ve Barbar Krallıklar

4.3 VI. yüzyılda Roma–Sâsâni sınırı

4.4 Iustinianus'un yeni Akdeniz imparatorluğu

6.1 M.S. 500 civarında Batı'da Barbar Krallıkların haritası

10.1 Necef'te Shivta Köyü'nün planı

11.1 Geç Antikçağda Roma İmparatorluğu ve Doğu

Haritalar 3.1, 3.3, 4.2 ve 4.4 Grosser Historischer Weltatlas I. Vorgeschichte und Altertum (Münih, 1963), s. 40-43'den uyarlanmıştır. Harita 3.2, N. McLynn, *Ambrose of Milan. Church and Court in a Christian Capital* (Berkeley, 1994), s. 89, esas alınarak oluşturulmuştur. Harita 4.3, M. Meier, *Justinian. Herrschaft, Reich und Religion* (Münih, 2004),'de yer alan arka kapak içi haritaya göre hazırlanmıştır. Harita 10.1, *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), s. 398, fig. 3'den alınmış ve ilgili derginin izniyle basılmıştır. Harita 11.1, G.

Fowden, *From Empire to Commonwealth. Consequences of Monotheism in Late Antiquity* (Princeton, 1993)'de yer alan arka kapak içi haritaya göre hazırlanmıştır.

DİYAGRAMLAR

3.1 İlk Tetrarşi (Dörtlü Yönetim)

3.2 Constantinus Hanedanı (G.W. Bowersock, *Julian the Apostate* [Londra, 1978], s. 35'den alınmıştır).

4.1 Theodosius Hanedanı (K.W. Holum, *Theodosian Empresses* [Berkeley, 1982], s. 133'den alınmıştır).

5.1 Doğu Roma üst komutası ve askeri yapısı

5.2 Iustinianus döneminde *praetorio praefecturalar*, bölgeler, eyaletler (R. Talbert [der.], *The Barrington Atlas of the Greek and Roman World* [Princeton, 2000], s. 102; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire* II, s. 1456-61, esas alınmıştır).

5.3 Constantinopolis'te sivil idarenin örgütlenmesi (C. Morrisson [der.], *Le monde byzantin* I [2004], s. 79-110'da yer alan D. Feissel'in çalışması esas alınmıştır).

5.4 Roma İmparatorluğu'nun III. ve IV. yüzyıllarda toplumsal hiyerarşisi (A. Demandt, *Die Spätantike* [Berlin, 1989], s. 505'den alınmıştır).

KISALTMALAR

REFERANS ESERLER VE DERGİLER

AJA	*American Journal of Archaeology*
Ant.	*Tard. Antiquité Tardive*
Byz. Zeitschr.	*Byzantinische Zeitschrift*
CAH	*Cambridge Ancient History*
CQ	*Classical Quarterly*
EHR	*English Historical Review*
GRBS	*Greek, Roman and Byzantine Studies*
HSCP	*Harvard Studies in Classical Philology*
JHS	*Journal of Hellenic Studies*
JRA	*Journal of Roman Archaeology*
JRS	*Journal of Roman Studies*
JTS	*Journal of Theological Studies*
PBA	*Proceedings of the British Academy*
PBSR	*Papers of the British School at Rome*
PCPS	*Proceedings of the Cambridge Philological Society*
REA	*Revue des études anciennes*
ZPE	*Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

ESKİÇAĞ YAZARLARI; ESERLERİ VE BELGELER (ÇEVİRİLERİN DETAYLARI BİBLİYOGRAFYADA BULUNABİLİR)

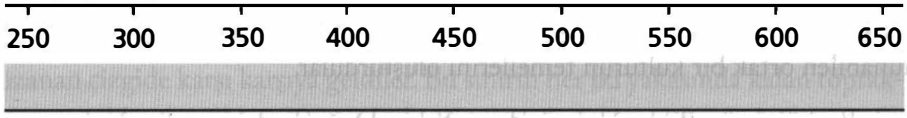
HE = *Historia Ecclesiastica* (*Kilise Tarihi*)

AÉ	*L'Année épigraphique*, şurada yayınlandı: *Revue Archéologique* ve ayrı olarak 1888'deyayınlanmıştır.
Anon. Val.	*Anonymus Valesianus*
Anth. Pal.	*Anthologia Palatina*
Aur. Victor, *Caes.*	Aurelius Victor, *de Caesaribus* (*İmparatorlar Hakkında*)
Cassiodorus, *Var.*	Cassiodorus, *Variae*
Chron. Gall.	*Chronica Gallica* (*Galya Vakayinamesi*)
Chron. Min.	*Chronica Minora* (*Monumenta Germanicae Historiae*)
Chron. Pasch.	*Chronicon Paschale* (*Paskalya Vakayinamesi*)
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum.* 1863–
CJust.	*Codex Iustinianus* (Iustinianus Kodeksi)
Claudian, *de bello Gothico*	*On the Gothic War (Got Savaşları Üzerine)*
Claudian, *In Eutrop.*	Claudian, *In Eutropium* (*Eutropius'a Karşı*)
CTh.	*Codex Theodosianus* (*II. Theodosius Kodeksi*)
De Caer.	Constantine Porphyrogennitos *De Caerimoniis* (*Törenler Üzerine*)
Epiphanius, *Pan.*	Epiphanius, *Panarion* (*Medicine Chest Against Heresies*)
Eusebius, *VC*	Eusebius, *Vita Constantini* (*Constantinus'un Yaşamı*)
Eutropius, *Brev.*	Eutropius, *Breviarium* (*Kısa Roma Tarihi*)
Festus, *Brev.*	Festus, *Breviarium* (*Kısa Roma Tarihi*)
FHG	C. Müller. *Fragmenta Historicorum Graecorum* 1841–70
Greg. Tur. *Hist.*	Gregory of Tours, *Historiae* (*Frankların Tarihi*)

Hieron. *Chron.*	Hieronymus (Jerome), *Chronica*
ILS	H. Dessau. *Inscriptiones Latinae Selectae.* Berlin. 1892–1916
John Lydus, *de mag.*	John Lydus, *de magistratibus* (*Yöneticiler Hakkında)*
Jordanes, *Get.*	Jordanes, *Getica* (*Got Tarihi*)
Julian, *Caes.*	Julian, *Caesares* (*İmparatorlar*)
Justinian, *Nov.*	Justinian, *Novellae* (*Yeni Yasalar)*
Lactantius, *DMP*	*de mortibus persecutorum* (*Zalimlerin Ölümleri Üzerine*)
Libanius, *Or.*	Libanius, *Oratio*
MAMA	Monumenta Asia Minoris Antiqua
Marcellinus, *Chron.*	Marcellinus, *Chronicle*
Optatus, app.	Optatus, *Against the Donatists, appendix of documentary evidence*
Pan. Lat.	*Panegyrici Latini* (*Latin Panegyrics*)
Photius, *Bibl. cod.*	Photius, *Bibliotheke codicum* (*Library of Manuscript Books*)
Procopius, *Bell. Goth.*	*Pers. Vand*: Procopius, *Bella Gothica, Persica, Vandalica* (*Got, Sâsâni ve Vandal Savaşları)*
Ps-Joshua, *Chron.*	Pseudo-Joshua, *Chronicle* (The *Chronicle* of Ps-Joshua the Stylite)
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*
SHA [Carus]	Scriptores Historiae Augustae (*Vita Cari* [*Carus'un Hayatı*])
Sidonius, *Carm.*	Sidonius Apollinaris, *Carmina* (Şiirler)
Sulpicius Severus, *Martin*	Sulpicius Severus, *Life of Martin* (*Aziz Martinus'un Hayatı*)
Symmachus *Rel.*	Symmachus, *Relationes*
Theophanes, *Chron.*	Theophanes, *Chronographia*

1. GEÇ ROMA TARİHİNE GİRİŞ

Geç Antikçağda klasik dünyanın değişimi

Geç Roma İmparatorluğu mu Geç Antikçağ mı?

Geç Antikçağda değişim ve gelişme

Kitabın özeti

Bu kitap klasik antikçağın son üç yüz elli yılıyla ilgilenmektedir. Eskiçağ dünyası tarihindeki bu uzun dönem, tabiatındaki çok derin dönüşümlerle betimlenmektedir ve Batı'da Ortaçağ Avrupa uygarlığının doğuşuna, Doğu'da ise yeni bir din olan İslam'ın hâkimiyetine sahne olmuştur.

Klasik Eskiçağ dünyasını Yunanlıların ve Romalıların iç içe geçmiş uygarlıkları biçimlendirmişti. Yunan kültürü, Ege bölgesi çevresinde ilk defa M.Ö. 1000 civarında şekillenmeye başlayan sıkı sıkıya entegre olmuş kent devletleri üzerine temellenmişti. Polis (çoğ. *poleis*) diye bilinen bu kent devletleri tedrici olarak kendi toplum çıkarlarını yüceltmeyi ve korumayı amaçlayan otonom idareler geliştirdiler. Bugün bunu hala "politika" terimiyle adlandırıyoruz. 1500 yıllık bir zaman süreci boyunca, bu küçük ve orta düzeyli toplumlar sayısız değişiklikler arasında, günümüzde hâlâ Batı demokrasilerine ilham veren bir

toplumsal organizasyonu ve kolektif hareket modelini buldular ve geliştirdiler. Yunan kent devletleri, her biri kendi siyasi kararlarını alan fazlaca yerelleşmiş siyasi organizasyon biçimlerine sahip olmalarına karşın, sağlam kültürel ve toplumsal bağlarla birbirlerine bağlıydılar. Sadece bir istisna dışında Yunanlıların homojenliği ve birliği etnik yapıya değil, yine de tanımlamak gerekirse, paylaşılan bir dil ve ortak bir din görüşüne dayanıyordu. Her bir kent devleti, kendi işini kendi görüyor ve mensubiyeti sadece kendi vatandaşlarıyla sınırlandırıyordu. Akdeniz dünyasının ve Yakın Doğu'nun diğer halklarına, karşı konulmaz biçimde cazip olduğunu ispatlayan Yunan kültürünün yaygınlaşmasının aslında bir sınırı yoktu. Sonuç, bizim Helenizm olarak adlandırdığımız süreçti. Ege dünyasının çekirdek bölgesinin ötesinde sayısız toplumlar, Yunanlıların dilini, dini düşüncelerini ve siyasi fikirlerini benimsediler. Böylece, nitelikleri İspanya'dan Afganistan'a uzanan coğrafyanın halkları arasında bulunabilen ortak bir kültürün temellerini oluşturdular.

Bu kültür özellikle Akdeniz'de ve Yakın Doğu'da daha geniş alanlara yayıldıkça, özellikle büyük toprağa dayalı krallıklar ve imparatorluklar yaratırken diğer siyasi organizasyon biçimlerine de uyum sağladı. Böyle büyük çaplı toprağa dayalı siyasi yapıların ortaya çıkışı, Mısır, Mezopotamya ve İran'ın Eskiçağ uygarlıklarında görüleceği gibi, doğulu bir gelişmeydi. Bunlardan İran, Yunan kent devletleri tarihinde kritik bir dönem olan M.Ö. VII. - IV. yüzyıllar arasında etkindi. Bu geniş ve hâkim imparatorluk modeli, Pers İmparatorluğu'nun 334 ve 323 yılları arasında Büyük İskender karşısında çöküşünden sonra Yunan kent devlet sistemini kaynaştırdı. Takip eden üç yüzyıl boyunca Akdeniz'in ve Yakın Doğu'nun çoğu bölgeleri, İskender'in halefi Yunan-Makedon krallıklar tarafından kontrol edildi. Bu bölgelerin gittikçe artan sayıdaki sakini Yunanca konuşmaya başladı; dini inançlarını ve kurumlarını Yunan modellerle uyum içerisinde değiştirdiler ve yerel toplum politikalarının temeli olarak kent devletini benimsediler. Sonuçta bütün bu üç yüz yıllık çağ, "Helenistik Dönem" olarak bilinmektedir.

Romalılar, M.Ö. III. yüzyıldan itibaren Helenistik dünya üzerinde köklü ve etkileyici bir nüfuz tesis ettiler. Esasında Roma kendisi de genel olarak Yunan siyasi modeline benzeyen bir kent devletiydi. Bununla birlikte, Orta İtalya'nın diğer kent devletleri gibi, kendi dili ve dini sistemiyle farklı bir kül-

türel geleneğe aitti. Roma, M.Ö. IV. ve III. yüzyıllar boyunca İtalya'nın çoğunu fethetmeyi başardı. Roma gücünün büyümesi Batı Akdeniz'in diğer büyük gücü Kartaca ile III. yüzyılda egemenlik çatışmasına yol açtı ve bu çatışma Roma hâkimiyetinin İtalya yarımadasının ötesine, İspanya'ya, Kuzey Afrika'ya ve Sicilya'ya yayılmasıyla sonuçlandı. Roma, Kartacalı komutan Hannibal'i yendikten sonra, Doğu Akdeniz işlerine karışmaya başladı. İki yüz yıllık yayılma ve fetih, Roma İmparatorluğu'nun sınırlarını M.S. I. yüzyılda Fırat'a kadar genişletti.

Romalılar doğu sınırları boyunca yeniden biçimlenmiş bir Pers gücüyle çatıştılar. Birbirini izleyen Parth ve Sâsâni imparatorlukları, aşağı Mezopotamya ve İran platosuna yerleşerek Helenistik dünyanın doğu kısımlarını yeniden kontrol altına almışlardı. Antikçağın geri kalan yüzyıllarında Roma ve İran imparatorlukları Karadeniz'in doğu ucundan Basra Körfezi'ne kadar uzanan çizgide karşı karşıya geldiler. Bu sınırın her iki yakasında kalan topraklar, söz edilen büyük güçler arasında sürtüşme konusu ve daimi savaş ve sefer alanı oldu.

Romalılar böylece hemen hemen bütün Helenleşmiş dünyayı imparatorluklarına kattılar. Kent devlet sistemini veya Yunan kültürünü bir bütün olarak değiştirmek veya yok etmek için hiçbir çaba göstermediler, bilakis Yunan kültürünü ve kent devlet sistemini imparatorluklarına dâhil ettiler. Romalılar başlangıçta fatihler olarak başarılıydılar, fakat bundan da önemlisi, neredeyse bin yıl sürecek bir imparatorluk yönetim tarzı geliştirme yeteneğine sahiplerdi. Roma İmparatorluğu'nun önemli becerilerinden birisi, dışarıdakileri ve yeni karşılaştıklarını bir araya getirme kapasitesiydi. Roma devleti böylece etnik veya hatta daha geniş kültürel sınırlarla tanımlanmaktan çok uzakta, kendisine tabi eyaletlerden gelen yeni kanla sürekli olarak takviye ediliyor ve canlandırılıyordu. M.Ö. 200 gibi erken bir dönemde yabancılara Roma vatandaşlığı bağışlanması, kabul görmüş bir siyasi esneklik göstergesiydi. Bu kapsayıcılık stratejisi, Augustus ile başlayan imparatorluk dönemi hanedanları, önceki cumhuriyetçi idare sistemini üstlendikleri zaman özellikle çok önemliydi. Geç imparatorluk döneminde vatandaşlık imtiyazlarının gittikçe önemini kaybetmesine karşın, marjinal bölgelerden gelen yeni insan kaynaklarını sömürme alışkanlığı iyice kökleşmişti. Bu durum, bütün Geç Antikçağ boyunca Roma

İmparatorluğu ve barbar komşuları arasındaki ilişkilerde ortaya çıkmaktadır. Ayrıca eyaletler arası veya eyaletlerin kendi içlerindeki bölgesel farklılaşmaları, imparatorluk sathında birbirine ve Romalı arketipine uyan yeni hiyerarşilerin doğuşuyla ortadan kaldırıldı. Zengin ve fakir arasındaki muazzam ve büyüyen uçurum yüzünden imparatorluğun hem doğu hem de batı eyaletlerinin toplumları, çok fazla katmanlaşmıştı. İmparatorluk kaynaklarının çoğunu kontrol eden en zengin mülk sahipleri, Roma devletinin idealleri ve hedefleriyle bire bir aynı hizada olanlardı.

Roma İmparatorluğu'nun uzun ömürlülüğü için aynı derecede önemli olan, egemen yönetim sanatlarına gittikçe hâkim olmasıydı. Fetihlerin başlangıç aşamasında doğrudan askeri güce daha büyük bir önem veriliyordu. Bu, sadece vatandaş askerlerin, hırslı ve yetenekli askeri liderlerin katılımları ve cesaretleriyle değil, fakat diğer Eskiçağ devletlerinin sahip olduğundan çok daha yüksek derecede askeri organizasyonla başarıldı. Monarşi sisteminin Augustus tarafından yaratılmasından sonra, bu organizasyon tecrübesi ve yeteneği, eyaletlerin yönetimi, vergilerin belirlenmesi ve toplanması ve evrensel bir hukuk sistemi geliştirilmesi için oluşturulan mekanizmalara aktarıldı. İmparatorluk, adil hükümdarlık hakkındaki teoriler dâhil Yunan siyasi fikirleri, tecrübe ve yönetim sanatlarına dayanan pratik bir ihtimam ile birleştirildi.

İmparatorlar ayrıca kendi kudretlerinde şekillenen ideal hükümdar imgesi tasavvurunda doğu monarşilerinde denenmiş teknikleri benimsediler. Bunlar, yeryüzü hükümdarlığının evrensel bir düzenin genel yapısının parçası olarak sürdürüldüğünü ifade eden temel bir mesaj taşıyordu ve uyum ve istikrar, insanların ve ilahi düzenin hükümdarları arasındaki dini bir sözleşmeyle güvence altına alınıyordu. Roma yönetim şekli dünya çapında bir imparatorluğa dönüştükçe, devlet dini üzerine gittikçe daha fazla vurgu yapıldı. Roma'nın başarısının tanrıların desteği sayesinde olduğu, inancın bir şartıydı. Roma imparatorları kendi topraklarındaki bütün dini faaliyetleri kontrol ediyor durumda görülüyor ve tanrılarla yapılan bir paktın (*pax deorum*) bekçisi gibi önemseniyorlardı. Roma hâkimiyet ideolojisinin bu merkezi özelliği, mümkün olan bütün imparatorluk propaganda araçlarıyla oluşturuluyordu. Bunlar, methiye konuşmaları, binaların ve heykellerin tasarımları, anma yazıtları, Roma paraları üzerinde kullanılan tasvirler ve lejantlardı.

Bu yapısal özellikler, Geç Antikçağ tarihinde bariz bir şekilde tanınabilmektedir. Roma ve rakibi İran'daki Sâsâni İmparatorluğu baskın güçler olmayı sürdürdüler ve içerisinde geniş çaplı devletlerarası ilişkilerin devam ettiği çerçeveyi çizdiler. Roma, organize askeri güç görevlendirerek, ileri bir hükümet ve idare mekanizması işleterek ve dahası her şeyden önce çok nadiren sorgulanan bir imparatorluk ideolojisi muhafaza ederek halklarını kontrol etmeyi sürdürdü. Geç Antikçağ boyunca Roma dünyası ve bilhassa Roma devleti Hıristiyan olduğu zaman, bu ideolojinin biçimi ve içeriği kaçınılmaz olarak değişti, fakat Roma İmparatorluğu'nu sürdürmede dinin önemi arttı. Eski klasik dönemlerin kent devletleri, özellikle Roma İmparatorluğu'nun doğu kısımlarında hâlâ Eskiçağ dünyasının çoğunun en önemli yerleşimleri ve toplumlarıydı. Fakat onlar da köklü değişiklikler geçirdiler. Siyasi bağımsızlıklarının ve otonomilerinin çoğunu kaybettiler. Yine de bu kentler pek çok insan için toplumsal, ekonomik ve dini faaliyetlerin en önemli zeminiydiler ve Eskiçağ uygarlığının geniş çerçevesi içerisinde genel önemlerini muhafaza ettiler.

Tarihsel şartlar Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı kısımları arasında büyük bir jeopolitik bölünme ortaya çıkardı. IV –VII. yüzyıllar arasında Alamanlar, Franklar, Vandallar, Gotlar, Hunlar, Alanlar ve Avarlar gibi Cermen dilli halklar Orta Asya'dan batıya göç ettiler ve Slavlar ve Türkler, Ren ve Tuna nehirlerindeki eski sınırları aştılar. İmparatorluğun kuzey sınırı çözüldükçe Balkanların çoğu Roma kontrolünden çıktı ve doğu ve batı arasındaki düzenli kara iletişimi ciddi bir biçimde kesintiye uğradı. Küçük Asya, Yakın Doğu ve Mısır'ın eyaletleri bu olaylardan kısmen zarar görmeden kalırken, Batı İmparatorluğu askeri olarak bu yeni gelen barbarlara karşı kendisini savunamadığını gösterdi. Bu nedenle Roma yeni uyum stratejileri geliştirdi ve bu stratejilerle barbar halklar klasik Batı toplumuna entegre edildi. Büyük Cermen kabileleri Roma topraklarının geniş kesimlerini krallıklara böldüler ve pek çok durumda da imparatorların hâkimiyetlerini tanımayı sürdürdüler. Böylece Roma'nın batıdaki askeri ve siyasi zayıflığı böylece Britanya, Galya, İspanya ve Tuna bölgesindeki eski eyaletlerin terkedilmesine yol açtı. Hatta 476'da son batı imparatorunun azledilmesiyle birlikte İtalya'dan bile vazgeçildi. Fakat bu topraklar da dâhil, birleşik bir imparatorluk fikri asla terkedilmedi ve VI. yüzyılda İmparator Iustinianus, doğu ve batı topraklarını canlanmış bir doğrudan imparatorluk sistemi altında yeniden birleştirmek için kısmen başarılı olan bir teşebbüste bulundu.

Roma devleti bu dönem boyunca zayıf ve yozlaşmış olmaktan çok uzaktı. İmparatorluk hâlâ esnek ve oldukça etkiliydi. İmparatorlar, bireysel niteliklerine bakılmaksızın genel olarak uzun süre saltanat sürdüler. İktidar için mücadele eden rakipler arasındaki iç çatışma ve savaşlar III. ve IV. yüzyıllara kadar devam etti, fakat gerçekte imparatorluk sistemi sorgulanmadı. Dikkate değer biçimde benzer bir durum Roma'nın doğudaki mukabili Sâsâni İran'ında ve Kuzey Afrika ve Batı Avrupa'da kurulmuş olan büyük Cermen krallıklarında da gözlemlenebilir. Onların hükümdarları da uzun dönemler boyunca istikrar sağlayan ideolojik ve idari sistemler geliştirdiler.

Geç Roma İmparatorluğu, Geç Antikçağ ve Çağdaş Dünya

Klasik antikçağın son yüzyılları üzerine tarihsel yaklaşımlar çok çeşitlidir. Bunlar arasındaki farklılıklar, modern tarih yazıcılığında döneme atfedilen geç Roma İmparatorluğu, Erken Bizans çağı, Geç Antikçağ gibi değişik isimlerde görülmektedir. Bu çeşitlemeler farklı perspektifleri ortaya çıkarmaktadır. Konularını Geç Roma İmparatorluğu olarak belirleyen tarihçiler, genellikle dikkatlerini imparatorluk çapında bir perspektifle Roma devleti ve kurumlarının tarihi üzerine yoğunlaştırmaktadırlar. Bizans veya Bizans çağı çalışmaları, hangi kronolojik sınırlar benimsenmişse zorunlu olarak Constantinopolis'ten yönetilen imparatorluğun doğu bölümüyle ilgilenmektedirler. Hâlbuki Batı tarihinin Cermen krallıkların yükselişi veya Ortaçağ Batı Avrupası'nın doğuşu gibi daha farklı vurgu alanları vardır.

Roma ve Roma sonrası dünyanın coğrafi sınırlarının tamamını kucaklayan Geç Antikçağ ilk bakışta daha az esnek bir terimdir. Fakat fiiliyatta Geç Antikçağ çalışmaları çok daha özellikli bir anlam kazanmıştır. Bu çalışmalar çoğunlukla Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu bölgeleriyle ilgilenmiş ve siyasi ve kurumsal tarihi ihmal ederek, toplumsal, kültürel ve dini temalar üzerine yoğunlaşmıştır. Geç Antikçağ tarihi çalışmaları Roma devletinin veya imparatorluğunun ötesine bakmış ve döneme bütünlük sağlayan diğer altı çizilmesi gereken şartlara dikkat çekmiştir. Kaçınılmaz olarak bu çalışmalar en fazla din tarihi üzerinde yani hepsinden daha fazla, klasik Eskiçağ dünyasının çok biçimli paganizminden, Erken Ortaçağ Avrupası'nın ve Yakın Doğu'nun monoteist sistemlerine (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam) dönüşümün tarihi üzerine durmaktadırlar.

Odak noktasındaki bu değişim, dönemin kronolojik sınırlarını alt üst edebilecek durumdadır. Geç Roma İmparatorluğu üzerine yapılan çalışmaların çoğu, esas itibarıyla siyasi gelişmeleri temel alan sınırlandırmaları benimseyerek, yaklaşık olarak 300-600 yılları arası bir dönemi kapsamaktadır. Hâlbuki Geç Antikçağ üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla 200-800 arası gibi daha uzun bir zaman dilimini tercih ederler ki, bu dönem bazen "uzun Geç Antikçağ" olarak anılmaktadır. Bu dönem, iki büyük dini dönüşümü ve bunların toplumsal sonuçlarını kapsar. Bunlar, Roma dünyasının Hıristiyanlığa ihtidası ve İslam'ın doğuşu ve VII. –VIII. yüzyıllarda Yakın Doğu'da çok hızlı bir şekilde yayılmasıdır. Doğu'nun Yunanca konuşan eğitimli sınıfları ve bunların sayıca daha az olan batılı emsalleri Yunan-Roma dünyasının klasik kültürünün pek çok unsurunu da muhafaza ettiler. Geç Antikçağ çalışanlar bu kültürün ayakta kalması konusuyla olduğu kadar Hıristiyan ve İslam monoteizminin etkisi konusuyla da ilgilenmektedirler.

Bu yüzden klasik antikçağın son yüzyılları üzerine birbirinden tamamen farklı yaklaşım biçimleri vardır. Dönemin en büyük tarihçisi Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyişi ve Çöküşü* başlıklı eserini yazarak haleflerinin çoğunun tercihini önceden yapmış oldu. Bu meşhur başlık, çalışmasının ön planına sadece Roma devletini yerleştirmekle kalmadı, üstelik o zamandan bu yana çoğu tarihçinin düşüncesine hâkim olan tarihsel bir gündemin temelini de attı. Sorun, Roma'nın gerileyişini analiz etmek ve açıklamaktı. Gibbon'dan beri yazılan büyük eserlerin çoğunun merkezi odak noktası Roma İmparatorluğu'dur. Bu nokta aşağıdaki eserlerin başlıklarında açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır: J.B. Bury, *The Later Roman Empire from the Death of Theodosius to the Death of Justinian (395-565)* (1923); E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches I (284-476)* (1928) ve *Histoire du Bas-Empire II. De la disparitionde l'empire de l'ocident à la mort de Justinien (476-565)*, (1949); ve A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602, A Social, Economic and Administrative Survey* (1964). Bu büyük eserler, A. Demandt'ın *Die Spätantike, Römischen Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.* (1989), başlıklı çalışmasıyla birlikte günümüzde hâlâ Geç Roma tarihinin en iddialı ve kapsamlı araştırmaları olarak kabul görmektedirler.

Alternatif yaklaşım için ilham kaynağı tek bir bilim adamına yani Peter Brown'a atfedilebilir. Kronolojisi genel hatlarıyla Marcus Aurelius'tan Hz. Muhammed'e kadar olan dönemi kapsayacak şekilde tanımlanan Brown'un kısa kitabı *The World of Late Antiquity*, Geç Roma tarihinin gündemini etkileyici bir biçimde değiştirmiş ve dönemi bir çalışma konusu olarak yeniden tanımlamıştır. Brown'un kendi büyük eserlerinde ve onun ilham verdiği bilim adamları kuşağının çalışmalarında ana akımlar, Geç Roma tarih yazım geleneğinin güçlükle dikkat çekebileceği, Geç Antikçağ tarihinin farklı yüzlerini ve alanlarını araştırmaktadırlar. Erken Hıristiyan literatürünün devasa zenginliğinden faydalanan Brown ve takipçileri, bütün bölgesel farklılıklarıyla toplumun ve kültürün fevkalade renkli bir resmini açıklığa kavuşturmuşlar ve yorumlamışlardır. Bu projenin altında yatan, dini değişimin bireysel ve kolektif zihniyetler üzerindeki etkilerini açıklamayı amaçlayan kuşatıcı bir endişedir.[1]

Bu yeni yaklaşımın Geç Antikçağa etkisi muazzam fakat değişken oldu. Hiç sorgusuz bu yaklaşım, özellikle İngilizce konuşulan dünyada dönemin çalışmalarına yeni bir enerji ve canlılık getirdi. Bu yaklaşımla dikkatlerimiz, tarihsel ilginin geleneksel nesneleri olan imparatorlar, generaller, imparatorluklar, devletler ve ordulardan, dini şahsiyetlere, inançta birleşen bütün Hıristiyan yazarlara, toplumlara ve alışılmamış veya dikkate değer zamanlarda yaşayan sıradan erkeklerin ve kadınların rollerine çevrildi. Elbette bu tür çalışmalardan genelleştirilmiş anlam modelleri ortaya çıkarmak çok daha zordur. Kalabalık olaylar dokusundan süzülen bireysel serüvenler ve yaşamlar, bazen baş döndüren bir yakınlık ve canlılıkla dikkat çekmektedir. Fakat bunları geniş bir bağlam içerisine yerleştirmek kolay değildir ve bu bağlamları doğru bir sosyal ve kültürel *zeitgeist* sunumu içerisine yerleştirmek daha da zordur.Eski ve Ortaçağ tarihçileri benzer bir şekilde bu çalışmalardan etkilenmişler ancak her zaman da tatmin olmamışlardır.[2]

[1] Bkz. Averil Cameron, "The Long late antiquity", T.P. Wiseman (der.), *Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome*, (Oxford, 2002), 165-191; W. Liebeschuetz, "The Birth of late antiquity", *Antiquité Tardive* 12 (2004), 253-261, yazarın *Decline and Change in Late Antiquity. Religion, barbarians and their historiography* (2006) XV. bölüm olarak yeniden basılmıştır.

[2] Bk. Alexander Murray, "Peter Brown and the Shadow of Constantine", *JRS* 73, (1983), 191-203.

Günümüzde Geç Antikçağ üzerine çalışan hiç kimse Peter Brown'un ve okulunun eserlerinin etkisinden uzak duramaz ve dönem üzerine yapılan çağdaş çalışmaların çoğu, en azından İngilizce konuşan tarihçiler tarafından yapılanlar eklektik olmaya meyillidir. Buradan hareketle, M.S. 337-600 arasını kapsayan *The Cambridge Ancient History* serisinin 13 ve 14. ciltleri, siyasi, askeri ve geniş kurumsal temalar üzerine vurgu yaparak, bunları aile, toplumsal hayat, din olgusu ve dönemin zihniyetine yaklaşımlarıyla bir anlatı tarihi merkezinde birleştirmektedir. Brown kendisi de her iki ciltte önemli bölümleri yazmıştır. Averil Cameron'un 1990'ların başlarında yazdığı iki kitabın başlıkları da aynı yaklaşım ikilemini göstermektedir. *The Later Roman Empire AD. 284-430* (1993) genel olarak Roma devleti tarihi geleneğindedir, hâlbuki bir başka seri için yazılmış olan *The Mediterranean World in Late Antiquity* (1993, geniş olarak gözden geçirilmiş 2. basım 2011), toplumsal, ekonomik ve dini konuları esas alan daha geniş tematik araştırma adına, kronolojik çerçeveyi ve imparatorluğun kurumları üzerine ayrıntılı bir tartışmayı terk etmektedir. David Potter'in M.S. 180-395 arası Roma tarihi hakkında yazdığı detaylı ve ilgi çekici eseri olan *The Roman Empire at Bay*, toplumsal, entelektüel ve din tarihini muazzam kapsamlı siyasi olaylar içinde sunması iddialı bir girişimdir.

XXI. yüzyılın ilk on yılı, Geç Roma dönemine, özellikle Erken Ortaçağa geçiş ile ilgili olarak önemli yeni gelişmeler ve yaklaşımlar gördü. En önemli katkılar klasik Eskiçağ tarihçilerinden değil, Ortaçağcılardan geldi. Chris Wickham'ın *Framing the Early Middle Ages, Europe and Mediterranean 400-800* (2005) başlıklı *magnum opus*u, Arnold Hugh Martin Jones'un *The Later Roman Empire* adlı eserinden beri bu dönem üzerine yapılan çalışmalarda en önemli dönüm noktasıdır. Bu eser, Balkanlar hariç, Roma İmparatorluğunun kontrol ettiği bütün bölgelerde, Britanya ve İskandinavya'nın güneyi dâhil, değişen toplumsal ve ekonomik şartların aşağıdan yukarıya araştırılması ve analizidir. Marksist gelenekte yazan Wickham'ın vurgusu, toprakların denetimi, mülkiyeti ve sömürüsü, köylülerle aristokratların ilişkisi, üretim biçimleri, kiralar ve vergilendirme üzerinedir. Roma sonrası yönetim biçimleri ve devletler ile kendilerinden önceki birleşik imparatorluk arasındaki temel farklılıklardan birisi, Roma sonrası güçlerin hiçbirisinin, tebaalarından evrensel biçimde vergi toplamayı başaramamasıdır. Roma sonrası devletlerin, siyasi ve askeri kurum-

larını sürdürebilmeleri için, bel bağlayabilecekleri arazi vergilerini toplayacak toprak ve siyasi nüfuz sahiplerine de ihtiyaçları vardı. Köylülerin aristokratik kontrolden kurtuldukları ve kısmi otonomiden faydalandıkları uzun dönemleri de içeren bir gelişim süreci, zamanla farklı feodalizm şekillerinin doğuşuna yol açtı. Bu sistemde iktidarın dayanağı, merkezi olarak alınan vergi değil, güçlü toprak sahiplerine verilen hizmetler ve kiralardı. Wickham ayrıca döneme ilişkin başka bir kapsamlı eser daha kaleme aldı: *The Inheritance of Rome, A History of Europe from 400 to 1000* (2009). Bu eser de modern Avrupa sınırlarının ötesine geçer ve 550-1000 yılları arasındaki doğu imparatorluklarına geniş bir bölüm ayırmaktadır. Wickham bu çalışmasında, *Framing of the Early Middle Ages* adlı eserinin temelini oluşturan sosyo-ekonomik analizini, Abbasilerin İslam dünyası ile Karolenjler arasındaki zıtlıkta doruğa çıkan, kültürel ve siyasi bir tarihin içerisine entegre etmektedir. Her iki kitap da Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak bölünmesinin ötesine geçen arazi kiralamayla ilgili ekonomik ilişkileri ön plana çıkarmakta ve sosyo-ekonomik şartlardaki benzer dönüşüm modellerinin farklı dönemlerde de olsa bütün bölgede görülebildiğini ileri sürmektedir. Büyük oranda arkeoloji ve Erken Ortaçağ kira sözleşmeleriyle ilgili verilere dayanan Wickham'ın yaklaşımı, Roma sonrası toplum üzerindeki savaş halinin etkilerini önemsememektedir. Dolayısıyla Roma topraklarının barbarlar tarafından işgal edilmesinin yol açtığı yıkım, yer değiştirme ve ekonomik çöküşü vurgulayan Geç Roma batı toplumuna ilişkin diğer son dönem yaklaşımlarla tam bir zıtlık içerisindedir.[3] Bir diğer önemli analitik deneme de Peter Sarris tarafından yazılan *Empires of Faith, The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500-700* (2011) adlı eserdir. Bu eser de aynı coğrafi kapsama sahip ancak Wickham'a nazaran kronolojik olarak daha erken sona ermekte ve Wickham'ın materyalist anlayışına kıyasla siyasi ve dini faktörleri daha fazla ön plana çıkarmaktadır.

Yakın Doğu ve Batı Akdeniz arasındaki ekonomik ilişkiler sorunu yeniden ilgi görmeye başlamıştır. Bu konu Henri Pirenne'in *Mahomet et Charlemange* (1937) adlı klasik eserinin temel ilgi alanını oluşturmaktadır. Pirenne'in yakla-

[3] P. Heather, *The Fall of the Roman Empire* (2005); B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the end of Civilization* (2005).

şık olarak, M.S. 700'e kadar doğu ve batının uzun mesafe ticaretiyle ekonomik olarak birbirine bağlı olduğu ve bu bağların ilk Arap akınlarıyla kırıldığı ve XI. yüzyıla kadar bu ilişkilerin yeniden kurulamadığı şeklindeki hipotezi, arkeolojik veriler ışığında olduğu kadar, uzun mesafe ticari değişimin değil, yerel ve bölgesel üretimin temel olduğu, Eskiçağ ve Ortaçağ ekonomi yapılarının daha dikkatli bir değerlendirmesi temelinde sorgulanmış ve gözden geçirilmiştir.[4] Gerçekten Peregrine Horden ve Nicholas Purcell'in birlikte yazdıkları *The Corrupting Sea* (2000) adlı eserde geliştirilen yaklaşımda, Akdeniz'e tarihsel bir birlik olarak yaklaşılmaması gerektiği, fakat bölgenin tarihi coğrafyası ve oluşturduğu toplumsal sistemlerin tümünü kapsayan yorumları ihmal etme pahasına, Akdeniz'in birbirine kenetlenmiş alt bölgeler sistemi olduğu ve güçlü bir biçimde yerel çevrelerin ve kısa mesafe bağlantıların önemi vurgulanmaktadır. Bu arada M.S. 400 ve 800 yılları arasında Akdeniz'in denizcilik bağlantılarına ilişkin verileri değerlendiren yeni bir standart eser ortaya çıkmıştır.[5]

Geç Roma tarihinden Roma sonrası Avrupa ve Yakın Doğu tarihi üzerine bu önemli geçiş çalışmaları, bu kitabın ikinci basımına, Geç Antikçağdan Erken Ortaçağa geçişin tarihsel gelişiminin genel bir modelini araştıran yeni bölüm eklemeyi cazip hale getirmiştir. Bununla birlikte bu kitap, daha eski olan "Geç Roma tarihi modelini" izlemektedir. Bunun için pek çok neden vardır. İlki çok basit olarak, bereketli tarihi veri bolluğunu geleneksel sınırlar içerisinde düzenlemek, çerçeveyi tamamen yeni bir tematik modelde yeniden şekillendirmekten daha kolaydır. Brown'ın yaklaşımının ürünlerini bir ciltte toplamak için ilk girişim olan, Bowersock *et al*, *A Guide to the Postclassical World* (1999) başlıklı eserini, *CAH* XIV veya çağdaş Alman tarih yazımının standart ürünü A. Demandt'ın *Die Spätantike* gibi eserlerle karşılaştırdığımız zaman, durum daha da açıklığa kavuşacaktır. *Postclassical World*'de kronoloji,

[4] R. Hodges & D. Whitehose, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe* (1983), arkeolojik verilerin daha önceki bir değerlendirmesi için bk. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, s. 700-708 ve 800-80; ve yapısal bir değerlendirme için bkz. *The Inheritance of Rome* s. 223-24.

[5] M. McCormick, *Origins of the European economy: communications and commerce AD. 300-900*, (2000).

imparatorlar ve ordular, dört tematik bölüme yer açmak için neredeyse tamamen saf dışı bırakılmıştır. Bu dört bölümün ikisi, geçmişe ve klasik geleneğe yaklaşımlarla ilgili diğer ikisi ise maddi kültür ile ilgilidir. Bölümlerin her biri ise, barbarlar ve etnik yapı, savaş ve şiddetle ilgilidir. Sadece son ikisi büyük ölçüde geleneksel yaklaşımla örtüşmektedir. Yeni yaklaşım orijinal, ufuk açıcı ve çoğunlukla tarihsel olarak inandırıcıdır, fakat muazzam fedakârlık da gerektirmektedir. Simon Swain ve Mark Edwards'ın derlediği *Approaching Late Antiquity* (2004), kısmen M.S. 200-400 gibi daha kısa bir döneme odaklanmayı hedefledikleri için daha muhafazakâr bir gündem takip etmektedir.

Döneme Geç Roma tarihi perspektifinden değil de Geç Antikçağ açısından bakmayı tercih eden kurbanlar arasında dönemin tarihçilerinin kendileri de vardır. Tarih yazımı, Eskiçağ eğitim kültürünün temel unsuruydu ve Geç Antikçağda da gelişmeye devam etti. IV. –VI. yüzyıllar arasında olağanüstü yetenekli yazarlar, Herodotus ve Thucydides ile başlayan klasik tarih yazım geleneğini ve mirasını sürdürdüler. Ammianus Marcellinus ve Procopius'un *Tarihler*i sırasıyla IV. ve VI. yüzyıl Roma İmparatorluğu'nu anlamak için temel eserlerdir. Bunların V. yüzyıldaki emsalleri Olympiodorus, Priscus ve Malchus sadece fragmanlar halinde günümüze gelmiştir, ancak bu fragmanlar bile niteliklerini göstermeye yetecek düzeydedir. Dönem ayrıca daha mütevazı sayısız vakayinameyle belgelenmektedir. Yerel ve bölgesel konulara yoğunlaşan bu vakayinameler, yaratılıştan kendi dönemlerine kadar yazarların dünya vizyonlarını sunmaktadırlar. Bunun en önemli yaşayan örneği Antakyalı Malalas'ın vakayinamesidir. Geç Antikçağ ayrıca tamamen yeni bir tarih yazım türü olan "kilise tarihçiliğinin" doğuşuna da tanık oldu. Bu alan, kilise tarihini Constantinus zamanına kadar getiren Eusebius tarafından yaratıldı ve eseri V. yüzyılın ortasında Socrates, Sozomenus, Theodorethus ve Ariusçu Philostorgius ve VI. yüzyılda Evagrius, Efesli Ioannes, Mytilene'li Düzmece Zachariah tarafından sürdürüldü ve taklit edildi. Bu yazarların eserleri, bütün olarak alındığı zaman Geç Roma İmparatorluk tarihine ciddi temel oluşturmaktadırlar. Bunlar, modern Geç Antikçağ çalışmaları modasına sadece marjinal olarak katkı yapmaktadırlar.

Modern tarih yazıcılığının ilgi alanları kaçınılmaz olarak Geç Antikçağ dünyasına çağdaş yaklaşımları da şekillendirmiştir. XX. yüzyılın son dönemi-

nin tarihçileri, yeni temalar ve yaklaşımlar seçerek konularının tanımını önemli ölçüde genişletmişlerdir. Sosyal yapılardan ziyade sosyal tavırları çalışmaya, yüksek kültür yerine popüler aktiviteleri tercih etmeye, eğitim modellerinden ziyade zihniyetleri anlamaya, ulusal politika sorunlarından çok kişisel ve toplumsal kimlik meselelerini anlamaya doğru bir temayül vardır. Bu yeni yaklaşımların bir genel özelliği, bireylerin veya belirli olayların önemini azaltmak ve bunun yerine altında yatan örneklemeleri, insan davranışı üzerindeki bilinçsiz etkileri araştırmak ve sosyo–ekonomik tarihte ise uzun döneme, yavaş gelişen değişime, *longue durée*'nin önemine bakmaktır. *Longue durée* tarihinin klasikleşmiş modern anlatımı olan F. Braudel'in *II. Filip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı eseri Geç Antikçağ tarihçileri üzerinde çok etkili oldu.

Fakat bu yaklaşım, yaşadığımız dünyadan belirgin bir kopuş önermektedir. Modern medya, haberlerin ve bilgilerin yayılımı ortaya çıkan tarihsel olayların etkisini değerlendirmemizi daha da kolaylaştırmaktadır. Ayrıca bu değişimlerin önemini sadece kısa süre içerisinde gerçekleştikleri düşüncesiyle çok da küçümsememeliyiz. Sovyetler Birliği'nin 1989/90'da büyük bir hızla çöküşü sadece imparatorluk yapılarının ne kadar kırılgan olabildiklerini göstermedi, aynı zamanda dünya güç dengesinde büyük değişimlere de yol açtı. Aynı dönemde birkaç yıl içinde dünyanın büyük dinlerinden birisi olan İslamiyet de esaslı bir dönüşüm geçirdi. Radikal hareketler önem kazandı ve dinsel inanç zorlu bir siyasi aksiyona kristalize oldu; laik devlet yöneticiliği dini lider karizması karşısında alan kaybetti. Benzer gelişmeler Hıristiyanlık ve Yahudilik içerisinde de kolayca görülebilir. New York'taki İkiz Kulelere "terör" saldırısının önemi çok büyüktür. Bu boyutta olaylar dünyanın tarihsel kamplaşmalarında büyük değişimlere yol açar. Dünya milletleri, ayakta kalan tek emperyalist güç olan Amerika ile ilişkilerinde açık tercihlerle karşı karşıya kaldılar. Avrupa milletleri, Rus imparatorluğunun çöküşünden sonra, dünyanın en güçlü ekonomik bloku olan Avrupa Birliği içerisinde yeniden şekillendiler. Bu birliğin üyeleri, kendi milliyetleri için AB'nin muhtemel sonuçlarıyla yüzleşerek dini kimliğin üyelik için esas ölçüt olup olmadığını tartışmaktadırlar. Nüfus hareketleri ve büyük ölçekli göçlerin özellikle Avrupa içerisinde derin sosyal ve ekonomik sonuçları vardır ve bu yeni toplumsal kimliklerin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Ulus devletlerin kendilerinin yaşama kabiliyeti, modern dünya

düzeninin kuruluş, hem uluslar ötesi ekonomi kuruluşlarından hem de dini ideolojilerden ciddi meydan okumalarla karşı karşıyadır.

Kendi yakın hafızamız içerisinde emperyal gücün etkisini, dini ve laik politikaların iç içe geçişini değerlendirebiliriz. Ulusal karakterde ve toplumsal kimlikteki değişimleri sadece gözlemlemedik, aynı zamanda bu değişimleri yaşadık. Son zamanlardaki tecrübemiz, ekonomik, siyasal ve dinsel basınç üzerindeki ulusal egemenliğin kırılganlığını belgelemeye imkân tanımaktadır. Ayrıca ortak algılarımızdaki değişimlerin pek çoğu, belli olaylara ve siyasal hareketlere bağlanabilir. Dünya *histoire événementielle* (olaylar tarihi) etkisinden bağışık değildir. Son yirmi yılda içinden geçtiğimiz olaylar, Geç Roma tarihi üzerine güçlü bir ışık tutmaktadır. Aynı zamanda bu olaylar, Roma ve Sâsâni imparatorluklarının gelişimini, Hıristiyanlığın toplum içerisinde tanımlayıcı güç olarak rolünü, daha küçük sivil birliklerin görevini, barbar göçlerinin etkisini ve bütün bunlardan kaynaklanan siyasal ve toplumsal dönüşümlere ilişkin anlayışımızı zenginleştirmektedir. Geç Roma imparatorluk tarihi bugün yaşadığımız dünyaya bir ayna tutmaktadır. Çağdaş tecrübemiz sayesinde, geçmişi daha iyi değerlendirebilecek ve ondan daha çok şey öğrenebilecek durumdayız.[6]

Değişim ve Gelişim

Son zamanlarda Geç Antikçağ üzerine yapılan çalışmaların çoğu tematik olarak tasnif edildiği için, kısmi bir kronoloji ihmali söz konusudur. Fakat tarihsel değişim belli bir zaman içerisinde gerçekleşir ve sıralı olarak izlenmelidir. Verilerimizi birbirinden tamamen ayrı dönemlerden derlememek önemlidir. Sürekli hareket halinde ve aktif olarak savaş durumuyla meşgul olan imparatorların ve onların bürokratlarının şekillendirdiği IV. yüzyıl Roma İmparatorluğu ile hükümdarlarının ve saraylarının Constantinopolis'e hapsolmuş

[6] Çağdaş çok kültürlülüğün Geç Antikçağ çalışmalarına yaklaşımımıza etkisi üzerine önemli bir değerlendirme için bkz. W. Liebeschuetz, "Late antiquity, the rejection of decline, and multiculturalism", *Decline and Change in Late Antiquity*, XVII. bölüm; benzer noktalar için ayrıca bkz. B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome*, 169-83.

V. ve VI. yüzyılların Roma İmparatorluğu arasında muazzam farklılık vardı. Dini manzara da köklü biçimde değişmişti. IV. yüzyılda Hıristiyanlık hâlâ pagan çok tanrıcılığının sayısız türü tarafından tehdit ediliyordu. VI. yüzyılda evrensel bir dini sistem olarak Hıristiyanlığın hiçbir ciddi rakibi yoktu. Eskiçağ dünyasında kentlerin karakteri de değişmişti. IV. yüzyılda kentler hâlâ ismen de olsa mahalli çıkarların temsilcisi olan yerel toprak sahipleri tarafından yönetiliyordu. Büyük oranda imparatorluk tarafından görevlendirilen yetkililer, mülk sahibi asiller ve piskoposlar tarafından tekelleştirilen daha patriarkal bir iktidar sistemi, V. ve VI. yüzyıllar boyunca bu "anayasal" sivil yönetimin yerini aldı. Geç imparatorluk döneminde kent hayatının gelişimini çalışırken bu değişimi göz önünde bulundurmak çok önemlidir.[7]

Diocletianus'un 284'de tahta geçişinden Heraclius'un 641 yılında ölümüne kadar geçen zaman dilimi hayli uzundur ve bu döneme ilişkin eş zamanlı çeşitli çalışmalar birbirine bağlı tarihleri de kapsamaktadır. Böyle bir çalışma, Geç Roma İmparatorluğu, Erken Hıristiyanlık tarihi, barbar işgalleri ve bunların Batı Avrupa'da yerleşmeleriyle ilgilenmekte ve Geç Antikçağ çalışmalarının içerisindeki yeni gündemlere hiç temas etmemektedir. Bu tarihlerin coğrafi alan bakımından genişliği, Ren ve Tuna'nın güneyindeki bütün Avrupa'yı, Akdeniz havzasını ve İran platosunu da içine alan Yakın Doğu'yu içine almakta ve Kafkaslar, Doğu Avrupa ve Batı Asya bozkırlarını da kapsamaktadır. Bu tarihlerin her birinin kendi kronolojik dinamikleri vardır ve dikkate değer bölgesel farklılıkla gelişmiştir. Kitabın takip eden bölümlerinde bu tarihsel dönemler hakkında çeşitli görüşler sunulmaktadır.

Tarihçilere özel bir önem veren II. bölüm, dönemin temel kaynaklarını ele almaktadır. Bu tarihçiler sadece içerdikleri bilgiler bakımından değil, Roma ve Hıristiyanlık tarihine ilişkin sahip oldukları görüşler ve yaşadıkları dünyayı anlayışları açısından da okunmalıdır.

Diocletianus'un 284'de tahta geçişinden V. yüzyılın başına kadar imparatorluk tarihinin kronolojik bir anlatısı olan III. bölüm, batıda Got lider

[7] W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, (Oxford, 2001).

Alaric'in Roma'yı yağmalaması doğuda ise II. Theodosius'un tahta geçişiyle sona ermektedir. IV. yüzyıl dış düşmanlara karşı sürekli mücadele eden ve içeride de muhtemel gasıplara karşı iç savaşlar yapan savaşçı imparatorlar çağıydı. Kaçınılmaz olarak bu bölümün baskın teması askeri tarihtir.

IV. bölüm anlatıyı Iustinianus döneminin ortalarına ve neredeyse bütün meskûn dünyayı silip süpüren 542 yılının veba salgınına kadar getirmektedir. İmparatorluğun doğu ve batı eyaletlerinin kaderleri V. yüzyılda yol ayrımına geldi. Bu dönem boyunca Cermen krallıklar, Batı imparatorlarının üstünlüğüne meydan okudular ve netice olarak 476'da bu krallıklar imparatoru ortadan kaldırarak onun yerini aldılar. Fakat Doğu hükümdarları, Batı imparatorlarının 476'da sona ermesini de içine alan son derece karmaşık siyasal olaylara yakinen müdahil oldular. Bu arada doğu sınır boylarında Sâsânilerle sürdürülen barışçıl ilişkiler nedeniyle Doğu Roma İmparatorluğu uzun bir kısmi istikrar ve gelişen bir refah dönemi yaşadı. VI. yüzyılın başında İran ile savaş patlak verdiği zaman bu ilişkiler kesintiye uğradı. Ancak Iustinianus'un iktidarının ilk yılları Roma hâkimiyetinin geniş çaplı olarak kendisini kabul ettirmesine tanık oldu. Beklenmedik bir salgının ortaya çıkması ve Roma'nın 540'larda yüz yüze geldiği diğer başarısızlıklar büyük bir duraklamayı işaret etmektedir.

Roma devleti ve hâkimiyetinin tabiatıyla ilgilenen V. bölüm, ritueleştirilmiş siyasi prosedürlerin ve görsel propagandanın kullanımı, imparatorların ve yönetici sınıfın ideolojisi ve imparatorluğun idari çerçevesi üzerine odaklanmaktadır.

VI. bölüm, Batının büyük barbar güçlerinin karşılıklı tarihidir. Bölüm, Hun imparatorluğu dâhil, Batı Avrupa'da siyasi güç kazanan Vizigotları, Burgondları, Frankları ve Ostrogotları ele almaktadır. Her birisinin içinde birbiriyle çelişen askeri nizam biçimleri, devlet gücünü kullanma mekanizmaları ve hükümdarlık ideolojisini yansıtma tarzları vardı. Bunların her birinde Roma İmparatorluğu'nun devam eden itibarı güçlü biçimde var oldu.

III. yüzyıldan sonraki Roma dünyasının dini gelişmelerinin izini süren VII. bölümde dönemin başındaki dini uygulama ve tecrübelerdeki farklılıklar ve IV. yüzyılın sonuna kadar Hıristiyanlığın imparatorluğun hâkim dini olmasına yol açan nedenler analiz edilmektedir. Bu bölüm ayrıca, hem Hıristiyanlık

karşısında pagan hükümdarların hem de ayakta kalan paganizm ile çatışan Hıristiyan imparatorların bakış açılarından dini tolerans meselelerinde devletin konumunu incelemektedir.

IV. yüzyıldan en iyi belgelenmiş üç bireysel örneği, İmparator Constantinus ve Iulianus ve Batı Hıristiyanlığının en büyük şahsiyeti Aziz Augustinus'u inceleyen VIII. bölüm, din değiştirmenin toplumsal bağlamını değerlendirmektedir. Bu bölümde daha sonra, Geç İmparatorlukta siyasi bir olgu olarak Hıristiyanlık çalışması ve Hıristiyan inancın merkezi ilkeleri etrafında gelişen dini tartışmalar ele alınmaktadır. Bu tartışmalar, önde gelen piskoposlar ve teologlar tarafından imparatorların gözleri önünde sert münakaşalarla yürütülüyordu. Siyasal hedef, birleşik bir Hıristiyan kiliseyle eş genişlikte birleşik bir Roma devleti tesis etmekti. Onun için kilise politikaları, Geç Roma imparatorluk tarihinin merkezini oluşturmaktadır. Ortodoks – Katolik Hıristiyanlık, imparatorluğun siyasi ideolojisinin merkezi özelliği ve böylece imparatorluğun Romalı sakinlerinin ana sembolik belirteci oldu.

IX. bölüm, imparatorluğun ekonomik temelleri ve bu temellerin sürdürüldüğü siyasi ve toplumsal kurumlarla ilgilenmektedir. Burada yerel ekonomilerin ayırt edici önemine, bölgelerarası ticari modellere ve kent hayatının gelişimine dikkat çekilmektedir. Roma İmparatorluğu'nun ayakta kalması, insanların, malların ve fikirlerin dolaşımını mümkün kılan uzun mesafe bağlantıların sürdürülebilirliğine bağlıydı. Bunlar olmadan imparatorluğun siyasi birliği ve ortak kültürü parçalanabilirdi. Devletin iaşe sistemi olarak *annona*nın ekonomik önemi özellikle vurgulanmaktadır. *Annona* organizasyonu Roma ve Constantinopolis gibi başkentlerin ve İskenderiye, Kartaca ve Antakya gibi büyük bölgesel merkezlerin fevkalade büyümesini açıklarken en önemli faktördür.

İmparatorluğun doğu ve batı kısımları arasındaki bölünmede nihai rolü oynayan, kırsal yerleşim modellerine ilişkin verileri, kent hayatının gelişimini ve ekonomik gelişmede bölgesel güvenliğin önemini dikkate alan X. bölüm, bölgeler ve eyaletler üzerine yoğunlaşmaktadır.

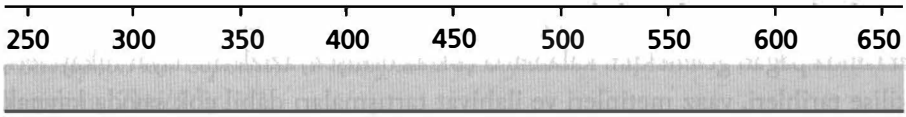
XI. bölüm, üç ve dördüncü bölümlerin anlatı şekline geri dönmektedir. Bu kısmın odak noktası, Roma İmparatorluğu'nun VI. yüzyılın ortalarında yüz

yüze kaldığı devasa problemlerdir. Burada öncelikle, söz konusu yüzyıl boyunca depreşen salgın hastalıklar ve diğer yıkıcı çevresel felaketler ve depremler ele alınmaktadır. Bunlar, Afrika ve İtalya'nın yeniden fethinden kaynaklanan askeri başarısızlıklarla ve Sâsâni İran'ının yeniden dirilen gücüyle birleştirilmektedir. Bu problemler, Roma toplumunda büyük iç değişimlere yol açmış ve özellikle halkın moralini ve ahengini devam ettirmek için dinsel vasıtalara çok daha bariz güvene neden olmuş ise de, varlığına yönelik tehditlere karşı esnek olduğunu ortaya koyan ve imparatorluğu sürdürmek isteyen Roma iradesini azaltmadı.

XII. bölüm, Doğu Roma İmparatorluğu'nun yarısından daha fazlasının kaybedilmesine yol açan bu tehditlerin son aşamasını incelemektedir. Bu bölümde daha belirgin olarak, Orta Asya'dan ve Kuzey Avrupa'dan gelen yeni barbar akınlarının, yani Avarların ve Türklerin, Slavların ve Lombardların etkisinin izleri takip edilmektedir. Ayrıca Doğu Roma İmparatoru Heraclius ile Sâsâni İmparatoru II. Hüsrev arasında erken VII. yüzyıldaki büyük mücadelede doruğa çıkan Sâsâni İmparatorluğu'nun yeniden canlanan militarizmi araştırılmakta ve son olarak İslam'ın ve Arap fetihlerinin habercisi olan Doğu Akdeniz'in güney bölgelerindeki kabile toplumlarının dönüşümü ele alınmaktadır. Roma İmparatorluğu'nun gerilemesinin ve çöküşünün temellerini, iç zayıflama ve parçalanmadan ziyade bu muazzam dış güçler atmıştır. Heraclius 641 yılında öldüğü zaman, İstanbul'un güney doğusunda sadece Toros dağlarına kadar uzanan Doğu Roma hâkimiyeti Küçük Asya'yı elinde tutarken, güneydeki bütün toprakları dışarıda kalmıştı.

2. KAYNAKLARIN DURUMU

Hıristiyan kaynakları
Azizlerin hayat öyküleri
Tören konuşmaları (*Panegyrici*)
Siyasi tarih yazıcılığı
Kilise tarihçileri
Vakayinameler ve külliyatlar
Hukuk ve idare kayıtları
Mektup koleksiyonları
Yazıtlar
Maddi kalıntılar

Geç Roma İmparatorluğu tarihi çok geniş ve çeşitli yazılı ve yazısız kaynak malzemesine sahiptir. Dönemin bütün kaynaklarının durumunu tespit etmeye ve betimlemeye çalışmak faydasız olacaktır. Sadece yazılı malzemenin sayısı ve çeşitliliği, Yunan-Roma dünyasının klasik Atina veya Roma cumhuriyeti gibi daha önceki dönemlerine ait kaynaklardan çok daha fazladır. Klasik

çağa ait sit alanlarının üzerindeki Geç Antikçağın arkeolojik kalıntıları, hâlâ çalışılmamış olsa da hayli zengindir. Kısaca ifade etmek gerekirse, özellikle yazılı materyalin tamamı hâkim olunamayacak kadar geniştir. Daha da önemlisi kaynaklar, didiklenmeyi bekleyen atıl bir potansiyel bilgi kümesi değil, tam tersine farklı sorulara farklı cevaplar verebilecek malzemelerdir. Dönemin tarihine yaklaşım, sadece incelenen kaynak çeşitliliğini belirlemez, ancak bunların tahkik edilme yöntemlerini de belirler. Seçici bir tarzda yapılmış olan aşağıda araştırma kaçınılmaz olarak kişisel bir yaklaşımdır.

Hıristiyan Kaynakların Problemleri

Roma tarihinin daha önceki dönemlerine göre büyük oranda farklılık gösteren yazılı kaynakları grup ve türleri bakımından yorumlamak bilhassa zordur. Bu yeni literatürün büyük çoğunluğu Hıristiyan niteliklidir. Bunlar arasında pagan gelenekten kalanlarla çok az örtüşen, azizlerin hayat hikâyeleri, kilise tarihleri, vaaz metinleri ve ilahiyat tartışmaları dâhil çok sayıda kaynak günümüze ulaşmıştır. Hıristiyan literatürün ekseriyeti Geç Antikçağ dünyasını betimleme konusunda çok açık ve net bir şekilde partizandır. Hıristiyanların yazılarının çok azı paganların varlığına veya onların dünyadaki yerlerine müsamaha göstermekte, pagan inançlarının esası hakkında ise daha da az sayıda Hıristiyan yazara ait yazı bulunabilmektedir. Bu durum bütün Hıristiyan kaynaklarının yorumlanmasında ve daha geniş bir çerçevede anlatılmasında bir problem teşkil etmektedir.

Hıristiyanlar, kendi gelenekleri dışında kalan türden eserleri kopya etme ve yeniden üretme konusuyla özellikle ilgilenmedikleri için, paganların yazıları Hıristiyanlarınkinden çok daha azdır. Hıristiyanlar kendi literatürlerini yayarken pagan kültürün ürünlerini ortadan kaldırmaya da çalışmışlardır. Bunu ana akım tarih yazımının muhafazasında görebiliriz. V. yüzyılın ortalarında yazılan Socrates, Sozomenus ve Theodorethus'un üç büyük çaplı kilise tarihi tam metin halinde, hatta Ariusçu tarihçi Philostorgius'un eseri de uzun fragmanlar olarak günümüze ulaşmıştır. Diğer yandan bu dönemin Eunapius, Olympiodorus, Priscus ve Malchus gibi siyasi tarihçilerin eserleri hayli seçici alıntılarla muhafaza edilmiştir ki, bu yazarların son ikisinin (Priscus ve Malchus) kendileri de Hıristiyandı. Geç Antikçağdan günümüze gelen bir pagan tarih anlatısı

olan Zosimus'un ikinci kitabının kayıp kısmı, IV. yüzyılın başındaki takibatlar hakkında çok keskin Hıristiyanlık karşıtı görüşler içerdiği için, Hıristiyan müstensihler tarafından silinmiş olmalıdır.

İmparator Iulianus döneminin ve geç IV. yüzyıl Romalı pagan yazarların bazı yazıları ve pagan felsefi gelenek muhafaza edilmiştir. Fakat bunlar teorik değerlendirmelerdir ve toplumda paganizmin canlılığına ilişkin çok küçük göstergelerdir. Geç IV. yüzyılın pagan yazarları Hıristiyanlık karşısında ihtiyatlı ve iddiasızdı. Themistius ve Libanius gibi siyasal söylev ustası olan önde gelen paganlar ve Romalı seçkin senatör Symmachus uzlaştırıcı bir yaklaşım benimseyerek, kendileri ve Hıristiyanlar arasında karşılıklı hoşgörü talep eden savunmalar yazdılar. Tören konuşmaları (*panegyrici*) yazanların çoğu bu konudan uzak durdular. V. yüzyıla gelindiğinde oyun neredeyse bitmişti ve felsefi eserlerden başka günümüze ulaşan dikkate değer pagan ürünler IV. yüzyılda yaşamış pagan entelektüellerin kısa biyografilerini içeren Eunapius'un *Bioi Philosophon kai Sophiston* (*Filozofların ve Sofistlerin Yaşamları*) ve Zosimus'un kırpılmış *Tarih*'idir.

Geç Antikçağdan günümüze gelen pagan ve Hıristiyan literatürdeki büyük oran farkı, dönem boyunca dini kültürün göreceli önemini, Hıristiyanlığın ilerleyişini ve paganlığın gerileyişini değerlendirmemizi zorlaştırmaktadır. Sorun, mevcut yazılı metinlerin yapısıyla da artmaktadır. Dönemin hiçbir yazarı, pagan politeizmiyle bağlantılı olarak Hıristiyanlığın yükselişinin dengeli ve tarafsız bir hikâyesini yazmaya girişmedi. IV. yüzyılın siyasi tarih yazarları ya Aurelius Victor ve Eutropius gibi geleneksel olarak Hıristiyanlığa kayıtsız kaldılar veya militan pagan Eunapius gibi kırıcı bir şekilde Hıristiyanlığa düşman oldular. Ne bu yazarların ne de Hıristiyanlık üzerine görüşleri daha muğlak olan Ammianus Marcellinus'un bir bütün olarak Hıristiyan toplumun nüfuzu ve büyüklüğü hakkında söyleyecek çok şeyleri vardı. Siyasi tarih geleneğinden gelen daha sonraki tarih yazarları, neredeyse hemen hepsi Hıristiyan oldukları halde, VI. yüzyıla kadar Hıristiyanlığı dönemlerinin merkezi bir özelliği olmaktan ziyade bir belirtisi olarak sundular. Buna rağmen, sosyal hayatın bünyesi içerisinde dini fikirlerin ve kurumların bir bütün olarak gittikçe gelişmesi, bu olgunun sonraki anlatılarda daha geniş yer bulmasına neden olmuştur.[8]

[8] Alan & Averil Cameron, "Christianity and tradition in the historiography of the late empire", *CQ* 14 (1964), 312-328.

Hatta Hıristiyan perspektiften görüldüğü zaman, sorun daha da keskindir. Eusebius'un *Historia Ecclesiastica* (Kilise Tarihi) ve *Vita Constantini (Constantinus'un Yaşamı)* adlı eserleri IV. yüzyıl tarihini yalnızca Hıristiyan perspektiften anlatmaktadır. Bu eserler, geniş pagan dünya veya siyasi çevre hakkında neredeyse sadece tesadüfi kısa dokunuşlar içermektedir. Aynı şey, artık tamamen Hıristiyan bir kültürle bütünleşmiş olan V. yüzyıl kilise tarihçileri için de kısmen geçerlidir. Bununla birlikte, V. yüzyılda kilise ve devletin entegrasyonu o kadar ilerlemişti ki, dönemin tarihçilerinin eserleri kaçınılmaz olarak genel devlet işleri hakkında önemli malumat içermektedir.

Azizlerin Hayat Hikâyeleri

Geç Antikçağda biyografiler rağbet görüyordu. Aslında başta Plutarchus'un temsil ettiği klasik biyografi yazım geleneği, insan karakterindeki genel doğruları göstermek için önemli insanların hayat hikâyelerini kullanmasına karşın, bu yazım türü, karizmatik bireylerin havasını yansıtmak için III. yüzyıldan sonra giderek daha fazla kullanır oldu. Konular, tanrısal veya yarı tanrısal statüye sahipmiş gibi sunulmakta ve bu sıkça varsayılan doğaüstü güçlerle gösterilmekteydi. Bu eserlerin ortaya çıkmaya başladığı dönemin, pagan politeizmden Hıristiyanlığa en önemli dönüşüm anına denk gelmesi tesadüfi değildi. Çünkü biyografiler rakip dini ve felsefi kamplar arasındaki propaganda savaşında mühimmat olarak kullanılmaktaydı. Eunapius'un *Bioi Sophiston* (*Sofistlerin Yaşam Öyküleri*) adlı eseri gibi, filozof kahramanları övmek için yazılan Philostratus'un *Tyana'lı Apollonius'un Yaşamı*, Porphyry'nin *Plotinus'un Yaşamı*, Iamblichus'un *Pythagoras'ın Yaşamı* gibi eserler karizmatik biyografilerin pagan davaya hizmet edebileceğini gösteriyordu.[9] İlk Hıristiyan imparator hakkında olağanüstü bir methiye ve belgesel tarih ve azizlerin hikâyelerinin kolajı olan Eusebius'un *Constantinus'un Yaşamı* adlı eseri en önemli ilk kaynaktır,edebi bir deneyim ve dini rekabet dönemine ait melez bir eserdir. Eusebius'un di-

[9] Patricia Cox, *Biography in Late Antiquity. A Quest for the Holy Man* (Berkeley, 1983); G. Fowden, "The pagan holy man in late antique society", *JHS* 102 (1982), 33-59; Mark Edwards, *Neoplatonic Saints. The Lives of Plotinus and Proclus by their Students* (Liverpool, 2000); G. Clark, *Iamblichus, On the Pythagorean Life* (Liverpool, 1989).

ğer eseri *Kilise Tarihi* gibi (bkz. s. 47-49), *Constantinus'un Yaşamı* adlı eseri de başta imparatorun birkaç mektubu olmak üzere çağının pek çok belgesini kelimesi kelimesine içeriyordu. Constantinus'un dini görüşleri ve siyasi başarılarının günümüze ait bir değerlendirmesi için *Constantinus'un Yaşamı*'nın üzerinde yeniden ciddi bir şekilde çalışılması gerekmektedir. En büyük problem, Eusebius'un söylediklerinin doğruluğunda değil, ancak iddialarının tarihsel bağlamının değerlendirilmesinde ve hariçte bıraktıkları üzerine iyi bir perspektif oluşturulmasındadır.[10]

Hıristiyan azizlerin yaşam öykülerinin yazılması, muhtemelen Geç Antikçağın en karakteristik edebi tarzı olmalıdır. Tanım itibarıyla bu hayat hikâyeleri Hıristiyanlar tarafından, genellikle şehit ve zahit dindaş kahramanlar hakkında yazılıyordu. III. yüzyılın ortalarından IV. yüzyılın başlarına kadar devam eden kovuşturma çağı, yazarlara yalın bir çalışma konusu sağladı ve Hıristiyanların kahramanca ölüm hikâyeleri, erken kiliseye olağanüstü bir iman ilham etti. Tertullianus'un doğru olarak öngördüğü gibi 200 yılı civarında Kartaca'daki Hıristiyan cemaat kovuşturmaya uğradığı zaman, şehitlerin kanı kilisenin tohumu olacaktı. Eusebius'un kendi memleketinde İmparator Maximinus'un yürüttüğü kovuşturmaların etkisinin bir kaydı olan çalışması (*Peri ton marturon en Palaistenei* = *Filistin'deki Şehitler Hakkında*) öncü bir eserdi. İlk azizlerin bazılarının hayat hikâyeleri, şehitleri değil, Constantinus öncesi kilisenin kahraman şahsiyetleri veya önde gelen zahitleri anlatmaktadır. Bunların en etkilisi 357 yılı civarında yazılmış ve genellikle İskenderiyeli Athanasius'a atfedilen *Vita Antoni* idi. Okunan İncil'den ilham alan Antony, gittikçe artan bir züht ve inziva hayatı için dünyevi hayata tövbe etti. Kutsiyet için, dünya malları; doğu çölünde çıplak bir virane için, Nil vadisinin yerel yaşam biçiminin konforları terkedildi. İstek uyandıran şeylere oruç tutarak direnen ve bedenini kontrol eden Antony, tılsımlı bir güç kazandı. Antony'nin hikâyesi muhtemelen Kıptice orijinalinden çok hızlı bir şekilde Yunanca'ya,

[10] Averil Cameron ve Stuart Hall'ın çeviri ve yorumu (Oxford, 1999). Eserin melez tabiatına ilişkin bir yorum için bkz. T.D. Barnes, "Panegyric, history and hagiography in Eusebius' Life of Constantine" R. Williams, (der.), *The Making of Orthodoxy; Essays in Honour of Henry Chadwick* (Cambridge, 1989), 94-123.

Süryaniceye ve en az iki defa Latinceye çevrildi. Augustinus *Confessiones (İtiraflar)* adlı eserinde İmparator Gratianus'un maiyetindeki iki imparatorluk memurunun, Antony'nin hayat hikâyesini okuduktan sonra Trier'de nasıl Hıristiyan olduklarını iyi bir şekilde hatırlatmaktadır. Bu eser muazzam etkiliydi ve daha az bilinen azizlerin hayat hikâyelerinde çok kez taklit edilen hagiografik bir şablon oldu. Azizlerin hayat hikâyeleri, mahalli cemaatlerin ve toplumların ahlakını düzeltmek için üretilen popüler bir türdü. Azizlerin hayat hikâyeleri sahip oldukları malzemenin önemli bir kısmını rutin olarak türetmelerine ve çarpıtmalarına karşın, yerel dini uygulamalar, topografya ve hatta kilise politikalarına ilişkin çoğu kez değerli bilgiler ihtiva etmektedir.[11] Kuzey Suriye'de Symeon Stylites'in, Likya'da Sion'lu Nicholas'ın ve geç VI. yüzyıl Anadolusu'nda Sykeon'lu Theodoros'un hayat hikâyeleri, bu kutsal insanların etkili oldukları yerler ve bölgeler hakkında ayrıntılı yerel bilgi temini için didiklenmiştir.[12] İhtiyaten tekrar etmek gerekirse, bu eserleri yazanların hayranlık dolu bakışı her zaman "aziz kahramanlarının" üzerinde toplanıyordu. Arka plan ise bulanıklaşabiliyor veya çarpıtılabiliyordu.

Tören Konuşmaları *(Panegyrici)*

Kaynakları bütün olarak etkileyen bir diğer faktör, Geç Roma devletinin otokrat ve otoriter yapısıyla ilgilidir. Pek çok toplumda olduğu gibi, başlıca siyasal ve toplumsal sorunların görüşme ve tartışma konusu olduğunu makul bir şekilde tahmin edebiliriz, fakat aleni muhalefet iktidardakiler tarafından teşvik edilmiyor ve hatta hoş görülmüyordu. Bu cihetle, övgü ve yerginin aşırı örneklerini bunlar arasında bulabiliriz, ancak bunlar arasında ölçülü tartışma örneği çok azdır. Dönemin tarihinin en önemli kaynaklarından birisi tören konuşma-

[11] T.D. Barnes, *Early Christian Hagiography and Roman History* (Tübingen, 2010), bu tarzın gelişimini analiz eder ve azizlerin hayatlarının edebi gelişiminde tarihsel olarak gerçeğe benzemenin yerini açık kurgular aldığı zaman olarak 360 yılını dönüm noktası olarak tespit etmektedir.

[12] R. Doran, *The Lives of Symeon Stylites* (Michigan, 1992); R. Lane Fox, "The Life of Daniel", M.J. Edwards & S. Swain (der.), *Portraits: Biographical Representation in the Greek and Latin Literature of the Roman Empire* (Oxford, 1995), 175-225; C. Foss, "Cities and Villages of Lycia in the Life of St Nicholas of Sion", *Greek Orthodox Theological Review* 36 (1991), 303-337; Theodoros için bkz. S. Mitchell, *Anatolia II* (Oxford, 1995), 122-50.

ları ve şiirleridir. Bunlar, imparatorların ve üst düzey bürokratların icraatlarını ve karakterlerini en dalkavukça ifadelerle sunmaktadırlar. Bu tür eserleri güvenilmez oldukları için derhal gözden çıkarmak mümkündür, ancak içerdikleri tarihsel bağlamları, retorik tarzları, dâhil etmedikleri ve abartıları göz önünde tutulduğu zaman, üst düzey politikaların pek çok çehresi için ciddi tarihsel kaynak olarak ortaya çıkmaktadırlar. Bu türün anahtar eserleri, muhtemelen Galya'lı hatip Pacatus tarafından derlenen on iki Latince övgüdür. Bunların mukaddimesinde Genç Plinius'un İmparator Traianus için yazdığı uzun övgü yer almaktadır (I). Pacatus'un 389'da I. Theodosius için bizzat yazdığı övgüden başka (II), Yaşlı Claudius Mamertinus'un 289 (X) ve 291'de (XI) Maximianus için; 296 (VIII) ve 298'de (IX) Constantinus'un babası Constantius için; 307'de (VII) Constantinus ve Fausta'nın evliliği için, 310 (VI), 312 (V), 314 (XII) ve Nazarius'un 321'de (IV) Constantinus için ve 362'de konsülüğe (*consul*) atanması dolayısıyla Genç Claudius Mamertinus'un Iulianus için yaptığı konuşmalar vardır. İlk eserler, Tetrarşi'nin (dörtler erki) ve Constantinus'un yükselişinin tarihsel olarak yeniden kurgulaması için zaruridir.[13] Bu dönemde madalyonun diğer yüzü Lactantius'un muhtemelen 314 yılında yazdığı polemik yergisi *De Mortibus Persecutorum*'da bulunmaktadır. Tetrarşi döneminin bu çok bariz partizan ve çarpıtılmış anlatısı yine de fark edilebilir biçimde dönemin başlıca politikaları ve teşebbüsleri hakkında tarihsel bir hakikat özü taşımaktadır.[14]

Daha sonra azımsanmayacak sayıda övgü metinleri ortaya çıkmıştır. Themistius'un konuşmaları IV. yüzyılda Roma devletinin tarihini kavramamız için ciddi olarak önemlidir. Constantinopolis'te yetişen ilk devlet adamları kuşağına mensup olan Themistius, 350'li yılların sonunda Constantinopolis senatosunun otoritesini ve statüsünü güçlendirmede anahtar bir rol oynamış ve I. Theodosius döneminde kent *praefectus*luğuna kadar yükselmiştir. Themistius bu dönem boyunca, Constantius'tan Theodosius'a kadar imparatorların

[13] B. Rodgers & C.E.V. Nixon, *In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini* (California, 1994). II. (Theodosius için) ve III. (Iulianus için) konuşmalar Nixon ve S. Lieu tarafından *Liverpool Translated Texts* serisinden çevirileri vardır.

[14] Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors*, çeviri ve yorum J.L. Creed, (Oxford, 1984).

yakın bir danışmanı olmuştur. Bu imparatorların huzurunda yaptığı pek çok konuşmanın metinleri, Hıristiyan-pagan ilişkileri dâhil, dış ilişkiler ve vergi politikası gibi belli başlı sorunlar üzerine ince bir zekâyı yansıtan imparatorluk politikalarının açıklamasını sunmaktadır. Bu konuşmaların amacı, yüksek devlet meseleleri üzerine konuşmacının şahsi fikirlerini sunmak değil, daha ziyade müzakereler sonrasında bizzat imparatorlar tarafından formüle edilen politikaları halka duyurmak ve savunmaktı. Dolayısıyla Themistius rejimin sözcüsüydü. Themistius'un konuşmalarının genel tonu, günümüzde başkanlık seçim kampanyası esnasında Amerikan parti toplantılarında veya parti politikalarını açıklayan kongrelerde yapılan konuşmalardan farklı değildi. Yani bu konuşmalarda, imparatoru öven geniş bir çerçeve içerisinde tartışmalı politikalar, yalın ve etkili bir biçimde takdim ediliyor, imparatorun bu politikaları uygulayacak ideal bir hükümdar olduğu vurgulanıyor veya savunuluyordu. Themistius kendisi Hıristiyan olmadığı halde, bu durum onun Hıristiyan imparatorlarla çalışmasına hiçbir engel teşkil etmiyordu. Kariyeri hakkındaki bilgilerin tamamını dönemin Hıristiyan yazarlarından öğrendiğimiz Themistius'un, Doğu Roma başkentindeki kamusal hayatın atmosferinin dinsel farklılıklarıyla çok daha az ilgilendiği ortaya çıkmaktadır.[15]

Themistius'un bir benzeri ve çağdaşı, kariyerinin çoğunu memleketi Antakya'da geçiren hatip ve hoca olan Libanius idi. Öğrencileri genellikle doğu eyaletlerinin kentli üst sınıflar arasından geliyordu ve çoğu devlet hizmetinde kariyer yapmak amacındaydı. Libanius'un verimli yazışmaları (1.000'den fazla mektubu günümüze ulaşmıştır), onun sürdürdüğü ilişkiler ağını belgelemekte ve bu hayli eğitimli orta sınıfın rolünü ve çağının kent hayatındaki etkisini aydınlatmaktadır. Öğrencileri Hıristiyan veya pagan olabiliyordu, ancak onun verdiği entelektüel eğitim tamamen klasik gelenek içerisindeydi.[16] Libanius'un konuşmaları, Themistius'unkilere nazaran daha bölgesel bir

[15] J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court. Oratory, Civic Duty and Paideia from Constantius to Theodosius* (Michigan, 1995); P. Heather & D. Moncur, *Politics, Philosophy and Empire in the Fourth Century. Select Orations of Themistius* (Liverpool, 2001); P. Heather & J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century* (Liverpool, 1991), 13-50.

[16] S. Lieu, *Select Letters of Libanius* (Liverpool, 2003).

perspektife sahipti. Yüksek düzey imparatorluk politikalarından ziyade yerel ve bölgesel sorunlara dikkat çeken bu konuşmalar, Antakya'daki toplum ve politikalarla ilgilidir. Antakya'da 387 yılında imparator heykellerini kıran isyandan sonra, kent Theodosius tarafından yıkıcı bir ceza tehlikesiyle yüz yüze geldiği zaman yazılanlar da dâhil, Libanius'un konuşmalarının bir kısmı, doğrudan imparatora müracaat olarak tasarlanmıştır. Ancak bunların gerçekten imparatora sunulup sunulmadıkları belli değildir. Geleceğin imparatoru genç Iulianus, 340'lı yılların sonunda Nikomedia'da Libanius'un derslerine katılmaktan men edilmişti, fakat 362-63'te imparator olarak Antakya'da kaldığı zaman, bu ikisi yakın irtibat kurmuşlardı. Gerçekten Libanius'un eserlerinin beşi bu imparatorun onuruna yapılmış övgü konuşmalarıdır. Bunların en uzunu ve en önemlisi olan cenaze söylevi, tutkulu bir pagan hayranın kaleminden çıkmış gerçek bir biyografidir.[17]

Bu noktada İmparator Iulianus'un kendisinden ve eserlerinden de söz etmek yerinde olacaktır. Çünkü eserleri, düşüncelerinin ve kişiliğinin anlaşılması için çok önemlidir. Iulianus hem pagan hem de Hıristiyan eğitimi aldığı için, doğrudan bu iki gelenek arasında duruyordu. Özel mektupları, *Atinalılara Mektuplar*, kinik filozof *Heraclius'a Mektup* gibi uzun risaleleri ve birçok türde rastlanan kısa yazıları, IV. yüzyılın ortalarında doğu eyaletlerinin dinsel ve kültürel dış görünüşünü dönemin diğer eserlerinden daha fazla aydınlatmaktadır. Sadece Iulianus, Hıristiyan ve Hıristiyanlık dışı perspektifleri içeren bir Roma dünyası manzarası sunmaktadır.[18]

Iulianus kendisi *caesar* iken, İmparator Constantius için iki ve eşi Eusebia için de bir tören konuşması yazarak, tören konuşmaları (*panegyrici*) türüne katkı yapmıştır. Açık bir övgü olmayan bu metinlerin, halkın huzurunda okunmadığını tahmin etmek zor değildir, dahası gerçekte hangi izleyici kitle için yazıldığı da belirsizdir. Söylentiye göre *Saturnalia* festivalinde okunmak için

[17] A. F. Norman, *Libanius* c. 1 (Loeb Classical Library), İmparator Iulianus ile ilgili konuşmaları içermektedir. Cilt 2 ve 3 ise Libanius'un diğer önemli konuşmalarından bir seçmedir.

[18] N. Baker-Brian & S. Tougher (der.), *Emperor and Author. The Writings of Julian the apostate* (Swansea, 2012), Iulianus'un yazıları üzerine oluşan külliyata yeni bir makaleler derlemesi eklemektedir.

eğlendirici bir metin olarak tasarlanan *Caesares*, Yunan hiciv ustası Lucianus geleneğinde yazılmıştır. Olympos Dağı'nda, içerisinde önemli ölçüde Büyük İskender'in de eklendiği bir ziyafet tasvir edilir. Bu ziyafette tanrılar Roma hükümdarları hakkında yargıda bulunurlar. Yapılan oylamada Iulianus'un filozof selefi Marcus Aurelius en iyi imparator seçilir; Constantinus ise, pagan tarihçi Zosimus'da benzerleri bulunan şu yaklaşımla alaya alınır ve küçümsenir: Constantinus Hıristiyanlığa dönmüştü, çünkü İsa, bağımlısı olduğu eğlence düşkünlüğünden ve kendi kendini kontrol edememe günahlarından vaftiz sayesinde affedileceğini ileri sürmüştü. Iulianus'un en bilinen eseri olan *Misopogon* (sakal nefreti), Antakya'da ikameti esnasında karşılaştığı küfürlere ve çirkin sözlere karşı, görünüşte kendisiyle alay eden parodi tarzı bir savunmaydı. Bu konuşma üzerine yapılan yeni bir çalışma, konuşmanın kentten ayrılışı sırasında yapıldığını; Antakya halkıyla Iulianus arasındaki düşmanca ilişkilerin çözümlenmediğini ve Libanius'un Iulianus ile ilgili konuşmalarının bir kısmının, geriye dönük olarak imparator ve kent halkı arasındaki farklılıkları azaltmak için girişimler olarak okunması gerektiğini savunmaktadır.[19]

Övgü geleneğinin IV. yüzyılın sonunda en dikkate değer açıklayıcısı, Mısırlı şair Claudianus idi. İmparator Honorius, General Stilicho ve Batı İmparatorluğu'nun diğer önde gelen siyasi şahsiyetlerini metheden Latince altı ayaklı dizede (*hexameter*) şiirler yazmak için, Claudianus da tarihçi Ammianus gibi Yunanca konuşan geçmişiyle bağını koparmıştı. Claudianus, Doğu'nun *praefectus praetorio*su Rufinus ve onun hadım halefi Eutropius'a karşı etkileyici saldırılar kaleme almış ve Afrika'da gasıp Gildo'ya ve Got kralı Alaric'e karşı verilen savaşların şiirsel hikâyesini yazmıştır.[20] Claudianus'un eseri, çok yönlü ve oldukça yetenekli olan Sidonius Apollinaris'e açıkça ilham kayna-

[19] L. Van Hoof & P. Van Nuffelen, "Monarchy and Mass communication: Antioch AD. 362/63 revisited", *JRS* 101 (2011), 166-184; Maud Gleason, "Festive satire: Julian's Misopogon and the New Year at Antioch", *JRS* 76 (1986), 106-120, ise eserin esas olarak hükümdar ve kent arasındaki farklılıkları çözmek için bir girişim olduğunu savunmaktadır.

[20] Alan Cameron, *Claudian: Poetry and Propaganda at the court of Honorius* (Oxford, 1970), M. Roberts, *The Jewelled Style. Poetry and Poetics in Late Antiquity* (Ithaca NY, 1989).

ğıydı. Apollinaris'in derlenerek dokuz kitapta yayınlanan mektupları, 460 ile 480 arasında Galya'nın güneyindeki kültürlü toprak sahiplerinin meşgaleleri hakkında bilgi veriyor ve Roma İmparatorluğu ve Barbar krallıklar arasındaki sadık ilişkileri dengeliyordu. Kariyerini Clermont –Ferrand piskoposu olarak tamamlayan Sidonius, klasik Latin şiirinin yüksek geleneğine tam bir hâkimiyetle yazan Batı'nın son Romalı şairiydi. Sidonius, birkaç vezin türüne hünerli hâkimiyetini gösteren şiirler yazmanın yanı sıra, İmparator Avitus ve Maiorianus için azımsanmayacak şiirsel övgüler de yazmıştır.[21]

Anastasius'un hükümdarlığı döneminden önemli tarihsel anlatılar günümüze ulaşmadığından, onu övmek için yazılan iki methiye bilhassa önemlidir. Mauritania'daki Caesarea'dan gelen Priscianus, Constantinopolis'te aktif bir gramer öğretmeni ve hatipti. Priscianus, 503 yılında imparator için Latince şiirsel bir övgü yazmıştır. Şair bu methiyesinde ve bilhassa borçluların kayıtlarını hipodromda yaktırarak *chrysargyron* olarak bilinen vergiyi kaldırmasından dolayı Anastasius'u kutlamakta ve övmektedir. Bu eserin nesir tarzındaki emsali, Gaza'lı Procopius'un imparatoru geçmişteki büyük Yunan şahsiyetleriyle karşılaştıran, Yunanca yazılmış klasikleşen eseriydi.[22]

Siyasi Tarih Yazıcılığı

Geç Roma İmparatorluğu'na genel anlamda şekil veren olaylar hakkındaki bilgilerimizin ilk örnekleri Geç Antikçağın siyasi tarih yazarlarından gelmektedir. Bu tarihçilerin öncelikli hedefi, Roma İmparatorluğu'nun ve hükümdarlarının başarılarının ve başarısızlıklarının bir kaydını tutmaktı. Bunların eserleri, imparatorların ve üst düzey devlet yetkililerinin faaliyetlerini, orduların ve seferlerin gidişatını, diplomasi ve iktidar çatışmalarını ve diğer siyasi olayları içeriyordu. Bu tarihçilerden ziyadesiyle yararlanılmaktadır. Eskiçağ dünyasının tarih yazıcılığının en güzel kısmı Geç Antikçağdan gelmektedir. Ait oldukları geleneğin pekâlâ farkında olan bu önemli yazarlar, M.Ö. V. yüzyılda başlamış

[21] J. Harries, *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome* (Oxford, 1994); C.E. Stevens, *Sidonius Apollinaris and his Age* (Oxford, 1934).

[22] Her ikisi de tek ciltte toplanmıştır. Bkz. Alain Chauvot, *Procope de Gaza, Priscien de Césarée. Panégyriques de l'empéreur Anastase 1er* (Bonn, 1986).

olan siyasi tarih yazım geleneğini devam ettirmişlerdir. Dönemin en iyi tarihçileri, Ammianus Marcellinus, Procopius ve eserleri parçalar halinde günümüze gelen V. yüzyılın Yunan yazarları, klasik emsalleri Herodotus, Thucydides, Polybius ve Tacitus ile mukayese edilmektedir.[23]

Geç Antikçağın neredeyse bütün siyasi tarihçilerinin iki ayırt edici özelliği vardır: Birincisi bu tarihçiler, Roma devlet idaresinde, hukukçu, diplomat veya askeri yetkili olarak görev almış ve devlet meselelerine üst düzeyde katılmışlardı. İkinci olarak, bu tarihçiler yaşadıkları dönemden çok daha eski dönemler hakkında değil, bizzat kendi yaşadıkları olaylar hakkında veya konuştukları insanların canlı hafızaları içinde yer alan olayları yazmışlardır. Böylece önemli olaylar hakkında iyi bilgi sahibi olabilecek kadar Roma iktidarının merkezine yakındılar ve imparatorlar veya diğer üst düzey bürokratlar gibi, bir bütün olarak imparatorlukta olup bitenler hakkında görüş sahibi olmuşlardı. Bu dönem boyunca Roma devletini sarmalayan askeri belirsizlikleri ve baskıları göz önüne alan tarihçiler ayrıca, imparatorluk sınırları ötesinde kalan bölgelere ve halklara kulak vermişlerdir. Bu siyasi tarih yazarları (onları bu şekilde nitelemek mümkündür), işgal ettikleri hayli imtiyazlı konumlarının ayrıcalığını kullanmışlardır. Geç Antikçağın evrensel tarihçileri iktidarın yakın çevresine erişimlerinden istifade ediyorlardı, çünkü bu çevre, Eskiçağ dünyasına genel bir bakışın mümkün olduğu tek gözetleme kulesiydi.

Bu nokta, imparatorların ve danışmanlarının nasıl iş gördüklerinin anlaşılması için de bir dereceye kadar önemlidir. İmparatorlar ve danışmanları da tarihçilerle aynı düzeyde ve nitelikte bilgiye erişim sahibiydi ve imparatorluk çevresinde gelişen şartlara ve durumlara karşı kendi politikalarını ve tepkilerini biçimlendirirken bu bilgiyi göz önüne alabiliyorlardı. Siyasi tarihçiler, Roma'nın komşuları karşısındaki yerini yansıtan bir görüşü şekillendirme ve ifade etmede; bir bölge ve diğeri arasındaki farklılıkları ve benzerlikleri kavramada; politikadaki değişimleri belirlemede ve siyasal davranış hakkında mantıklı yargılarda bulunmada bizim için olduğu gibi çağdaşları için de önemliydi.

[23] Bkz. W. Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity* (2002); G. Marasco (der.), *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity, 4th – 6th century AD* (2003); Warren Treadgold, *The Early Byzantine Historians* (2010).

Diğer yerlerde olup biten olaylara ilişkin haberler, genel olarak ağır ve düzensiz bir şekilde dolaşıyordu. Günümüzün küresel köyünün tersine, pek az insan yaşadığı bölgenin ötesinde olup biten olaylar hakkında doğru bir fikir sahibiydi. Günümüzün medya ve haber dağılımının bize sağladığı perspektif oluşturma imkânı, antik çağda tasavvur edilemezdi. Antik çağın tarihçileri olmadan, döneme ilişkin kapsamlı bir algı oluşturabilmemiz mümkün değildir.

IV. yüzyılın ilk yarısının siyasi tarihini yeniden inşa ederken başlıca problemlerden birisi, o dönemde yazılmış geniş çaplı bir tarihsel anlatının olmamasıdır. Sahip olduğumuz üç özet eser, sarayda veya orduda mevki elde etmiş Latin yazarlar tarafından 360'lı ve 370'li yıllarda kaleme alınmıştır ve bu yazarların niyeti muhtemelen resmi amaçlar için kısa ve öz tarihsel bilgi sağlamaktı. Aurelius Victor 360 yılında *Caesares* diye bilinen, Augustus'tan Constantinus'a kadar imparatorların kısa biyografilerini yayınladı. Eutropius 369 yılında imparatorluk sekreteri (*libellus*) görevine atandığı zaman imparatorun *magister memoriae*si olarak Roma'nın kuruluşundan Valens'in tahta geçişine kadar süreyi kapsayan on kısa kitaptan oluşan *Breviarium* (Özet) diye bilinen bir tarih yazdı. Üç yıl sonra yine *libellus* makamında bulunan Festus, farklı bir prensip üzerine dayanan bir başka *Breviarium* ortaya koydu. Festus'un *Breviarium*u imparatorluğun her bir eyaletinin kökenlerini araştıran otuz bölümden oluşuyordu. Anonim bir yazar tarafından kaleme alınan *Epitome de Caesaribus*, Aurelius Victor'un eseriyle benzer bir temele sahipti, ancak o, kayıtlarını 395 yılına kadar getirdi. Bu kısa eserler açıkçası, 337 yılı civarında yazıldığı düşünülen ve *Kaisergeschichte* yani "imparatorlar tarihi" diye adlandırılan artık kaybolmuş ortak bir kaynağa dayanıyordu. Constantinus dönemi için bir diğer kaynak, yukarıdaki gelenekten bağımsız olarak 390 yılı civarında yazılmış, onun hükümdarlığının anonim bir Latince anlatısıdır. Bu eserin günümüze ulaşan yazması *Origo Constantini Imperatoris* gibi yanıltıcı bir başlık taşımaktadır. Eser kısa fakat ciddidir.

Ammianus Marcellinus IV. yüzyılın en önemli tarih yazarıdır ve o zamana kadar Latince yazan tarihçilerin en iyisi olduğu iddiasındadır. Onun Yakın Doğu'da Yunanca konuşan bir çevrede dünyaya gelmiş olması gerçeği, durumu daha da dikkate değer kılmaktadır. Marcellinus muhtemelen Antakya'da dünyaya geldi ve Latinceyi herhalde kısmen Constantius ve Iulianus dönemlerin-

de kıdemli bir ordu subayı (*protector domesticus*) olarak hizmeti sırasında ikinci dil olarak öğrendi. Ammianus 330'lu yılların ortasında dünyaya geldi ve 354'de Iulianus *caesar* iken Galya'da çalıştı ve şahsi dostu ve anlatısının kahramanlarından birisi olan Ursicinus ile birlikte 359'da Doğu'ya nakledildi. Eserindeki en etkileyici yerlerden birisi 359 yılındaki Amida'daki Sâsâni kuşatmasından kendi kaçışını anlattığı bölümdür. Marcellinus akabinde Iulianus'un İran seferinde yer aldı ve 363 yılı sonbaharında Antakya'ya geri döndü ve 370'li yıllar boyunca Antakya'da ikamet etti. Ammianus'un askerlik hizmeti onun tarihçi kişiliğinin anahtarlarından birisidir ve onun bu kişiliği saraydaki mülki idarecilerin çoğunu ve diğer imparatorluk danışmanlarını aşağılamasını açıklamaktadır. Ammianus'un tecrübesi, imparatorların çoğunlukla kötü niyetli ve partizanca tavsiyelerin kurbanı oldukları şeklindeki diğer tarihçiler ve siyasi yorumcularca da paylaşılan görüşü pekiştiriyordu. Seyahatleri arasında, hayatının son bölümünün çoğunu Roma'da geçirdi ve muhtemelen eserini 395'de Theodosius'un ölümünden önce tamamladı.

Ammianus, eserinin en son paragrafında yazdığı tarihin nasıl okunması ve anlaşılması gerektiği hususunda çok açık bir tavsiyede bulunmaktadır:

> Eski bir asker ve Yunan olarak bu, İmparator Nerva'nın hükümdarlığından Valens'in ölümüne kadar geçen olayları elimden geldiğince iyi bir şekilde yazmaya çalıştığım tarihtir. Sessiz kalarak veya yalana saparak çarpıtmaya kalkışmadığım bu çalışmanın dosdoğru olduğu iddiasındayım. Bundan gerisinin yazımını yeteneklerinin zirvesinde olan daha iyi tarihçilere bırakıyorum. Fakat böyle bir iş yapmaya girişeceklere, söyleyeceklerini daha gösterişli söylemelerini tavsiye ediyorum. (Ammianus, 31.16, çev. Hamilton).

Ammianus, askeriyede bir memur olarak hizmet ettiği için, bilgiye ve tarih projesinin vazgeçilmezi olan üst düzey bilgiye ve bilgi kaynaklarına imtiyazlı bir erişim imkânı vardı. 15. kitabın başlangıcında kasıtlı olarak Thucydides'i hatırlatan bir paragrafta, Ammianus böylesi kaynakların paha biçilmez olduğunu açıklamaktadır:

> Hakikati bulmak için çok çaba sarf ederek, kendi gözlemleyebildiğim olayları veya bu olaylarda yer alan tanıkları sorgulamak suretiyle olayları oluş sırasına göre düzenledim. Müteakip sayfalarda yer alan

> diğer hususlarda mümkün olan bütün yeteneğimi daha cilalanmış bir tarzda sergileyeceğim ve eserin çok uzun olduğunu düşünen bazılarının eleştirilerine kulak asmayacağım. Kısalık, sadece geçmiş bilgimizden bir şey eksiltmeden, bıktırıcı konu dışı şeyleri kestiğimiz zaman makbuldür (Ammianus, 15.1.1, çev. Hamilton).

Aktif, enerjik ve çoğunlukla acımasız askeri hizmet, Ammianus'un sık sık donuk bir ışıkla tasvir ettiği imparatorluk sarayı ve entrikalara çok az zamanın kaldığı anlamına geliyordu. Ammianus esasen Procopius'tan farklı olarak, savaş tarihçisi değildi ve Roma savaşlarını ve seferlerini tam olarak siyasi ve diplomatik faaliyet kapsamında ele aldı. Birçok Yunan ve Latin selefinin örneğini izleyerek, etnografik meseleler, doğa olayları ve başlıca ilgi konusu diğer olaylar üzerine geniş kapsamlı ara bölümleri, anlatısının arasına serpiştirdi. Antik çağın bütün ciddi tarihçileri gibi, görevini sadece bir kayıt düşme meselesi olarak değil, fakat bir muhakeme vesilesi olarak gördü. Belirli eylemlerin veya insanların bütün hayatının ahlaki değerlendirmeleri, Ammianus'un yazımının her zaman hissedilen bir özelliğiydi ve bu muhakemeler elbette kendi kişiliğini ve ön yargılarını ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte, bu özellikler eserinin doğruluğu ve ayrıntılardaki ustalığı koruma ciddiyetine gölge düşürmemektedir.

Ammianus Marcellinus'un tarzını ve anlatımını etkilemeye devam eden ana dili Yunanca değil de, Latince yazma kararı hitap ettiği çevreyle kolayca izah edilebilir. Marcellinus'un tarihinin yazımı, imparatorluk yönetiminin Latince konuşan bir hanedanın elinde olduğu Valentinianus ve Valens döneminde başladı. Marcellinus, daha sonraki yıllarda Roma'nın kültürlü senatörler çevresinde etkindi.[24] Bu senatörlerin çoğu, hayatının o aşamasında Marcellinus gibi hâlâ pagandı. Kendisini bir *Graecus* olarak tanımlayan Marcellinus, IV. yüzyılda anlaşıldığı şekliyle bir Helen, yani dış görünüşü Yunan kültürü ve dini tarafından şekillendirilen bir pagan olduğunu belirtiyordu. Ammianus'un klasik tarih yazım geleneğinde siyasi tarih yazma kararı, Hıristiyanlarla ilgili olaylara veya kurumlara ilişkin herhangi uzun bir bahis açmasını engelliyordu

[24] Alan Cameron, "The Roman Friends of Ammianus", *JRS* 54 (1964), 15-28.

ve eseri, Hıristiyanlara karşı çok kurnazca bir polemik içeriyordu.[25] Kendi dini görüşü, Neoplatoncu felsefeden etkilenmiş, pagan monoteizminin gelişmiş bir biçimiydi. Ammianus'un görüşleri Iulianus'unkinden önemli ölçüde farklıydı, yine de Iulianus'u övgü sınırına varan bir hayranlıkla tasvir ediyordu.

Eserinin yukarıda alıntılanan son cümlesi, Ammianus'un hırsının altını çiziyor ve niyetinin eleştirel bir tarih yazmak olduğunu, program niteliğinde bir ifadeyle açıklıyordu. Başlangıç noktası olarak Nerva'nın ölümünü seçen Ammianus, Tacitus'un halefi olduğunu iddia ediyordu, çünkü *Annales* ve *Historiae* adlı eserleriyle M.S. I. yüzyılın tarihini kapsayan Tacitus, sonraki dönemde Latince tarih yazımında, herhangi bir emsalle karşılaşmamıştı. Ammianus'un mevcut XIV-XXXI. Kitapları 354-378 arası dönemi içine almakta ve Valens'in 378 yılında Edirne (Hadrianopolis) savaşında yenilmesinin ve ölümünün hemen akabinde sona ermektedir.[26] Aslında 30. kitapta anlatılan olaylar ile 31. kitabın konusu olan Romalıların Edirne'de Gotlar tarafından feci bir şekilde yenilmesi arasında üç yıllık bir kronolojik boşluk vardır.[27] Ammianus'un, 375'de I. Valentinianus'un yerini alan halefi II. Valentinianus'a ve 379'da iktidara gelen I. Theodosius'a karşı eleştirel bir tavır sergilemesi beklenemezdi, böyle bir şey ancak ölmüş imparatorlar hakkında yazarken mümkündü. Bu nedenle Marcellinus, 379 yılı sonrası dönemi yazma işinin sorumluluğunu, ironik bir biçimde, uygun bir övgü usulünde daha üst düzey bir tarzda yazacak "daha iyi adamlara" bırakıyordu.

[25] E.D. Hunt, "Christians and Christianity in Ammianus Marcellinus", *CQ* 35 (1985), 186-200; "Christianity in Ammianus Marcellinus revisited", *Studia Patristica* 24 (1993), 108-113; ve bilhassa bkz. T.D. Barnes, *Ammianus Marcellinus* (Cornell, 1998), 79-94.

[26] Eserin yapısı için bkz. Barnes, *Ammianus Marcellinus*, 20-31. Barnes, günümüze ulaşan eserin aslında, mevcut kitaplardaki geniş değerlendirmelere başlamadan önce, kısaca Constantinus dönemine kadar ulaşan 36 kitaplık bir eserin ikinci kısmı olduğunu savunmaktadır.

[27] Yeni bir çalışma için bkz. M. Kulikovski, "Coded polemic in Ammianus book 31 and the date and place of its composition", *JRS* 102 (2012), 79-102. Bu çalışmanın Ammianus'un eserinin genel yapısı için bazı çıkarımları vardır. Bu bağlamda, Edirne felaketinin hikâyesinin aslında tarihçinin savaştan kısa süre sonra Roma'daki ikameti sırasında, aralarında Libanius ve Themistius'un da bulunduğu entelektüeller ve siyasi şahsiyetler arasındaki Roma'nın başarısızlığının nedenleri üzerine büyük bir tartışmanın parçası ve esas itibarıyla müstakil bir Yunanca monografi olarak yazıldığı ileri sürülmektedir.

Ammianus'un tarihsel hakikatin peşinde yansız bir araştırmacı olma iddiası tartışılmadan geçilemez. Iulianus'un *caesar* ve *augustus* olarak kariyerini anlattığı bölümde partizanlığını pekala kabul etmektedir (Ammianus, 16.1). Yazısı hiciv ve kişisel önyargıyla heyecanlı hale getirilmekte ve yazarlık muhakemesi gerçekçi habercilikten güçlükle ayrılabilmektedir. Bireylere ilişkin sunumlarında Ammianus da, Tacitus gibi önyargılı olabilmektedir. Bundan başka, etnik gruplar üzerine yazdığı ara bölümler, bütün keskin retorik renklendirmelere karşın, eski kaynaklardan seçilip çıkarılmış dershane işi olmaya meyilli ve tarihsel doğruluktan ziyade, edebi etki arayan bir göz için yazılmış gibi görünmektedir. Fakat Ammianus'un *Res Gestae*'sinin güçlü yanları, zayıf yönüne epeyce ağır basmaktadır. Anlatının sürükleyiciliği ve dinamizmi, renkli, sivri dilli bir düzyazıya aktarılmakta ve iğneleyici bir muhakemeyle süslenmektedir. Hepsinden önemlisi, devasa kanaviçenin detaylarla doldurulmuş olmasıdır. IV. yüzyılın cansız Latin vakayiname yazarlarının veya daha dar odaklı kilise tarihçilerinin tersine, Ammianus IV. yüzyıl Roma dünyasının panoramik bir görüntüsünü sunmaktadır.[28]

Ammianus'un eseri, Latin yazar Sulpicius Alexander tarafından devam ettirildi. Ammianus'un bıraktığı noktadan başlayan bu eserin 387-93 yılları arası döneme ait bölümleri, Tours'lu Gregorius'un (*Histories*, 2.9) yaptığı alıntılar sayesinde fragmanlar halinde günümüze gelmiştir. Bu dönemden günümüze ulaşan bir diğer Latince tarih, İspanyol papaz Orosius'un 417 yılında tamamladığı *Historia Adversus Paganus* (*Paganlara Karşı*) başlıklı eserdir (bkz. s. 50).

V. yüzyıl hakkında bir önceki yüzyıla nazaran daha az kaynağa sahibiz. Bir dizi önemli Yunan yazar, geniş kapsamlı Roma tarihi yazma işine girişti. Konuları sadece doğu eyaletleriyle sınırlı değildi, fakat eserlerinin sadece fragmanları muhafaza edilmiştir ve dönemin tarihini bir bütün olarak nasıl yorumladıklarına ilişkin bir izlenim edinmek çok zordur.[29] Bu fragmanların

[28] Böylece Marcellinus J.F. Matthews'in eserinin hem konusu hem de ilham kaynağıdır. *The Roman Empire of Ammianus Marcellinus* (Londra, 1989).

[29] C.D. Gordon, *The Age of Attila, Fifth Century Byzantium and the Barbarians* (Michigan, 1960), mevcut tarihsel fragmanların çevirilerine dayanan parçalı bir anlatı ortaya koyarak yetersizliğe çare olmaya çalışan bir girişimdir.

büyük bir bölümü X. yüzyıla ait bir derleme olan "Diplomatik Elçiliklere İlişkin Seçkiler" *Excerpta de legationibus*, içerisinde muhafaza edilmektedir. Bunlar önemli ayrıntı bilgiler içermekte ve Roma dış politikasının başlıca konularıyla ilgili bir yön ifade etmektedir. Fakat zorunlu olarak savaşları, iç hanedan meselelerini ve diğer sorunları ihmal ettikleri için imparatorluk tarihinin bütünü hakkında yanıltıcı bir izlenim sunmaktadırlar. Bu düzensiz eserlerin günümüze ulaşmasının bir sonucu olarak, modern tarihçilik önemli ölçüde dönemin diplomasisi üzerine yoğunlaştı.[30] Cermen asıllı farklı kavimlerin ve Hunların gittikçe Batı İmparatorluğu üzerinde baskın olmaları ve 470'lerde çözülmesine yol açtıkları sürece ilişkin dengeli bir resim oluşturmak bilhassa oldukça zordur. Bu herhangi bir tarihçi için çok önemli bir konudur ve hiçbir çağdaş anlatının tam olarak günümüze ulaşmamış olması çok ciddi bir kayıptır.

R. Blockley'in çevirisini yaparak yorumladığı derleme edisyonda dile getirdiği gibi, M.S. V. yüzyılın klasikleşmiş eksik tarihleri, dönemin araştırılması için vazgeçilmez bir kaynaktır. İlk önemli şahsiyet olan Batı Anadolulu pagan yazar Sardes'li Eunapius, 349 yılı civarında doğmuş ve 404'den sonra ölmüştür. IV. yüzyılın önemli pagan entelektüellerinin ve filozoflarının portrelerini sunduğu eseri *Bioi Sophiston* tam olarak muhafaza edilmiştir. Bu sofistler arasında İmparator Iulianus'un öğretmenlerinden bazıları da vardır. Eunapius'un esas eseri 270–404 arasını kapsayan ve artık sadece bazı fragmanları mevcut olan bir *Evrensel Tarih* idi. Bu fragmanlar, anlaşılması güç bir dille yazılmıştır ve küfürbaz bir pagan önyargıyı sergilemektedir. Eunapius'un eserinin, Constantinus'tan 404'e kadar olan olaylar için sonraki dönem pagan tarihçi Zosimus'un temel kaynağı olduğu çok açıktır.[31] Eunapius'un tarihi, bir başka

[30] R.P.C. Blockley, *East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius* (Leeds, 1992); A.D. Lee, *Information and Frontiers. Roman Foreign Relations in Late Antiquity* (Cambridge, 1993).

[31] Zosimus'un kendisinden önceki yazarlara (Atina'lı Dexippus, Eunapius ve Olympiodorus) bağımlılığı tartışmalıdır ve çok araştırma konusu olmuştur. Her düzeyde analiz için özellikle Paschoud'un Zosimus yorumuna bakınız.W. Liebeschuetz, "Pagan Historiography and the decline of the empire" G. Marasco, *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity*, (Leiden, 2003), 187-218. Liebeschuetz, Zosimus'un eserine genellikle zannedilenden daha fazla katkı yaptığını savunmaktadır.

pagan yazar Thebes'li Olympiodorus tarafından devam ettirilmiştir. Bu yazar, 407'den 425'e kadar olan dönemin tarihini yazdı. Zosimus'un 5 ve 6. kitabında uzun uzadıya alıntılanan veya özetlenen bu eser, başta Sozomenus olmak üzere kilise tarihçileri tarafından da geniş biçimde kullanılmıştır. Olympiodorus'un fragmanları, bu eserin bütününün, Eunapius'un eserinden çok daha yüksek tarihsel kaliteye sahip olduğunu göstermeye yeterlidir.

Trakya kenti Panium kökenli Priscus 420 civarından 479'a kadar yaşamış ve sekiz kitaptan oluşan bir tarih eseri kaleme almıştır. Eser, kendi ömür süresinin 434'den 474'e kadar olan dönemini kapsamaktadır. Başlangıç noktasını, Roma tarihinden değil barbar tarihinden bir olay, yani Attila'nın 434 yılında kardeşi Bleda ile birlikte amcaları Rua'nın ölümü üzerine ilk başta eş hükümdar olarak Hun tahtına çıktıkları an oluşturmuştur. Priscus'un tarihinin en azından birinci kısmında Hunlar, merkezi bir yer işgal ettiler ve mevcut fragmanların hâkim karakterini de kesin olarak Attila oluşturmaktadır. Fragmanların en uzununda, Priscus'un kendisinin de katıldığı 449 yılında Constantinopolis'ten Attila'ya gönderilen elçilik heyetinin çok ilginç ve anılmaya değer hikâyesi vardır (s. 288-90 ve 546-47'de tartışılmaktadır). Priscus'un tarzı, diğer V. yüzyıl tarihçilerininki gibi, Thucydides'ten bilhassa etkilenmiştir, fakat Attila'nın karargâhına yaptığı elçilik misyonunu anlattığı bölüm, onun sezgi ve düş gücü sahibi bir yazar, meraklı ve uyanık bir tarihsel gözlemci olduğunu göstermektedir.[32] Şayet eseri bütün olarak günümüze gelmiş olsaydı, hiç kuşku yok ki Priscus antik çağın en büyük tarihçilerinden birisi olarak görülecekti.

Philedelphia'lı Malchus'un yazdığı 474-480 yılları arasını kapsayan ve yedi kitaptan oluşan eseri 491 yılında yayınlandı. Eserin fragmanları Zeno ve Gotlar arasındaki ilişkiler için ve ayrıca Constantinopolis'te Isauria hanedanının ortaya çıkışıyla ilgili en önemli kaynaktır. Isaurialılar'a karşı çok düşmanca bir yaklaşım sergileyen Malchus'un tavrı, şüphesiz o dönem Constantinopolis'te eğitimli sınıflar arasındaki genel düşünceyi yansıtmaktadır. Hemşerilerinin

[32] R.P.C. Blockley, "The development of Greek historiography: Priscus, Malchus ve Candidus", G. Marasco, *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity*, 289-315. Sayfa 312'de Blockley, "Priscus'u muğlaklığı, detaydaki ilgi eksikliği, aşırı ahlakçılığı, yetersiz stratejik analizi, zayıf nedenselliğinden" dolayı eleştirir.

tarihini yazan Candidus'un eserinin esas odak noktası Isauria hanedanının tarihidir. Üç kitaptan oluşan bu eser 457 yılında Leo'nun tahta çıkışıyla başlamakta ve 491'de Zeno'nun ölümüyle sona ermektedir. Bu eserin içeriğini Photius'un onuncu yüzyılda yaptığı kısa özetinden biliyoruz (Blockley *fr.*1; *FHG* IV, 135-7). Antakyalı Ioannes'in yazdığı tarihin de pek çok fragmanı günümüze ulaşmıştır, ancak bunlar en erken VII. yüzyılda düzenlenmiştir. Ayrıca fragmanlar Priscus ve Malchus'un yetkinliğine sahip değildir, yine de dönemin açıklayıcı bir çerçevesini yeniden inşa etmek için kullanılmak zorundadır.

Anastasius döneminde faal olduğu bilinen ve eseri günümüze ulaşan tek önemli tarihçi Zosimus'tur. Altı kitap olarak düzenlenen ve 500 yılı civarında yazılan eseri *Historia Nova* (*Yeni Tarih*), Augustus'tan 409 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Eserinin el yazması altıncı kitabın ortasında, Roma'nın Alaric tarafından yağmalanmasından (ki bu olay anlatıya hüzünlü bir çehre katmaktadır) hemen önce aniden kesilmektedir.[33] Zosimus saldırgan bir pagan bakış açısıyla yazmıştır. Bu tavrının ne kadarı, başta kopya ettiği Eunapius olmak üzere, ana kaynaklarının pagan bakış açısını, ne kadarının da kendi görüşlerini temsil ettiği hâlâ süregelen bir tartışmadır. Diocletianus ve Tetrarşi dönemini kapsayan II. kitabın çoğu mevcut değildir, ancak "Büyük Takibat" döneminin (303 – 313 arası) Hıristiyan karşıtı bir anlatısını içerdiğini pek ala tahmin edebiliriz. Hıristiyan karşıtlığı, sonraki dönem müstensihlerinin bu bölümü çıkarmasına neden olmuştur. Eserin 404 yılına kadar olan dönemi ele alan bölümü, yoğun bir şekilde Eunapius'un, 406/7 den 409'a kadar olan dönem ise Olympiodorus'un etkisi altındadır. Zosimus'un genel amacı Roma'nın eski büyüklüğünden gerileyişine bir açıklama getirmekti. Bu noktada görevini Polybius ile mukayese etmektedir. Polybius, Roma'nın sadece elli üç yılda emperyalist bir güç olarak yükselişinin izini sürmüştü. Zosimus ise, Roma'nın gücünün aynı derecede kısa bir zaman dilimi içerisinde çöktüğünü iddia ediyordu (Zosimus 1.1 ve 57). Zosimus, İmparatorluğun gerilemesini Roma'nın Hıristiyanlığa dönüşüyle açıklıyor ve bu dönüşümü Roma siyasi erdemlerinin bozulmasının sorumlusu olarak görüyordu. Eserde Constantinus ve Theodo-

[33] Evagrius, 5.24'de Zosimus'un anlatısının Arcadius ve Honorius'un hükümdarlığı döneminde sona erdiğini teyit etmektedir.

sius gibi IV. yüzyılın en militan Hıristiyan imparatorları insafsızca aşağılanırken, Iulianus'u anlattığı bölüm, Ammianus'unki kadar pozitiftir, çünkü her iki yazar da aynı bilgi kaynaklarına dayanmaktadır. Zosimus, Theodosius'un Roma ziyaretini ve senatörlerin arzularına kulak asmadan kamu kurban törenlerine devlet desteğini çekmesini anlatırken, kentin 1200 yıl bu geleneksel törenlere riayet ettiği için sağlam olarak korunduğu yorumunu yapmaktadır. Roma'yı zayıflatan ve barbarların yurdu olmasına veya bir zamanlar kent olmasına karşın günümüzde tanınamayacak kadar ıssızlaşmasına neden olan işte bu kültlerin terkedilmesiydi (Zosimus 4.59). Zosimus, imparatorluğun barbarlaşmasını da tahrip olmasının nedeni olarak tespit ediyordu. Diocletianus'un 305 yılında pagan dini festivalini (*Ludi Saeculares*) nasıl tertiplediğini anlattığı uzun bölümün sonunda, Roma'nın başarısını büyük kamu kurban törenlerinin yapılmasına bağlı olduğunu belirten bir alıntı yapmaktadır. "Fakat Diocletianus'un tahttan çekilmesinden sonra bir kez bu festivalin yapılması ihmal edildiği zaman, imparatorluk tedricen çöktü ve belli belirsiz bir şekilde barbarlaştı" (Zosimus 2.6, çev. Ridley). Barbarlaşma ve tanrıların ihmali gibi iki tema, Roma'nın Alaric tarafından yağmalanmasının artık kaybolmuş anlatısında bir araya getirilmiştir. Bu bölümün kaybolmasının sorumluluğu ya kendi dini sansürcülüklerini harekete geçiren Hıristiyan müstensihlere yüklenebilir veya eserin son sayfaları tesadüfen kaybolmuş olabilir. Zosimus, özellikle Ammianus'un yazmayı bıraktığı 378 yılı sonrası için vazgeçilmez bir kaynak olmasına karşın, eserinin tarihsel kalitesi zayıftır. Anlatı, kaynakların özensiz kullanılmasından doğan aleni mükerrer ön yargılarla ve başka hatalarla bozulmuştur. Bu eksiklikler, Paschoud'un fekalade ayrıntılı edisyonu ve yorumuyla ortaya konulmakta ve aynı zamanda düzeltilmektedir.

Zosimus ile hemen hemen çağdaş olan Joshua Stylites'e atfedilen bir Süryani vakayinamesi çok değerlidir. Manastırının başrahibi tarafından sipariş edilen ve takma ad kullanan Edessa'lı (Urfa) bir keşişin yazdığı bu eser, 500 yılı civarında Mezopotamya'daki felaketleri kaleme almakta ve Sâsânilerle yapılan bir savaş, vakayinamenin son noktasını oluşturmaktadır. M.S. 500, kıyamet beklentilerini yükseltmiş ve o dönemde depremler, salgınlar, kıtlık, taun gibi olayların görülmesi insanların dünyanın sonunun geldiğine ilişkin inançlarını

pekiştirmişti.[34] Vakayiname, felaketlerin bir dereceye kadar esas yıkımı savuşturduğunu bir iç rahatlamasıyla yazıyordu:

> İşte bak, kıtlık ve salgın felaketleri, çekirgeler zamanında neredeyse yok olma sınırına kadar üzerimize gelmeye devam etti. Ondan sonra Tanrı, hak etmediğimiz halde bize acıdı ve üzerimize gelen felaketlerden kısa bir nefes alma imkânı verdi. (Ps-Joshua, *Chron.* 5, çev. Watt).

Yazar kendisini Edessa'da halkın yaşadıklarını doğru olarak kaydeden açık sözlü birisi olarak tanımlamaktadır. Eser, kentin felaketler ve savaşla kuşatıldığı bir anının şartları hakkında dolaylı ayrıntılarla doludur. Bununla birlikte eser, Roma ve Sâsâni imparatorlukları sınırı arasındaki bir topluma göründüğü şekliyle dünya sahnesindeki olaylara ilişkin önemli ölçüde bilgilendirici perspektif sağlamaktadır. Ps-Joshua vakayinamesi 502 yılında Sâsânilerin Roma topraklarını işgal etmesinin izlerini 480'lere kadar geri götürür ve bu dönemde her iki imparatorluğun iç şartları hakkında pek çok ayrıntı vermektedir.[35] Eser, gerçekleri tespit ederken oldukça dikkatlidir:

> Peder (Sergius), uzun bir anlatımdan kaçınmak için bu öyküleri kısaca vermiş olsam bile, savaşın nedenini ve nasıl kışkırtıldığını artık yeterince anlattığıma inanıyorum. Anlattığım bilgilerin bazılarını eski kitaplarda buldum, bazılarını ise her iki hükümdara elçi olarak giden insanlardan öğrendim, diğerlerini de bu olaylara tanık olanlardan ortaya çıkardım. Fakat şimdi, başımıza gelen şeyler hakkında, sizlere bilgi vereceğim, çünkü bu yılla birlikte bir dizi amansız cezalar ve zamanımızda olan şeylerin işaretleri başladı (Ps-Joshua, *Chron.* 25, trans. Watt).

Bu vakayiname, bir yerel tarihin Geç Antikçağdan günümüze ulaşan en kayda değer örneğidir ve VI. yüzyılın erken dönemine ilişkin hiçbir çağdaş

[34] Bu konular için bkz. Wolfram Brandes, "Anastasios o dkoros, Endzeiterwartungen und Kaiserkritik in Byzans um 500", *Byz. Zeitschr.* 90 (1997), 24-63; M. Meier, *Justinan. Herrschaft, Recih und Religion*, (Munich, 2004), 25-8.

[35] Yazarın Roma tarafındaki savaş bültenlerine (Howard-Johnston) veya Anastasius tarafından Edessa'da halkla paylaşılan sefer hakkındaki raporlara (Trombley) resmi erişimi olduğu tahmin edilmektedir. Fakat Ps-Joshua bunlardan hiç söz etmez ve bu, onun İran tarafından aldığı bilginin niteliğini açıklayamaz.

genel tarihin günümüze ulaşmamış olması gerçeği karşısında, çok daha değerlidir.

Anastasius ve Iustinus'un hükümdarlıkları hakkında, antik çağın son büyük tarihçisi ve Iustinianus döneminin esas vakayiname yazarı Procopius'un devasa şaheserlerinde (*oeuvre*) geriye dönük çok bilgi bulunmaktadır. 500-560 yılları arasında yaşayan Procopius, 520'li yılların sonunda Constantinopolis'te ortaya çıkan ve Iustinianus'un hükümdarlığının ilk dönemine dinamizm katan olağanüstü yetenekli bir kuşağın mensubuydu. 527 yılında Belisarius'un maiyetinde bir hukuk müşaviri (*assessor*) olduğunu ifade eden Procopius (*Bell. Pers.* 1.1.3, 1.12.24), bu generalin Mezopotamya, Afrika seferlerinde ve 540 yılında yine Ravenna kuşatması sırasında Constantinopolis'e geri çağrılmasına kadar İtalya seferinde ona eşlik etmiştir. Muhtelif savaşlar hakkındaki anlatısı, kendisinin önde gelen bir subay olarak önemli sorumluluklar üstlendiğini göstermektedir (*Bell. Vand.* 3.14.7-17, 3.21.6; *Bell. Goth.* 5.4.1-2).

Procopius'un temel eseri Iustinianus döneminde yapılan savaşların tarihidir. Bunlar, İran savaşları üzerine iki kitap (1-2), Vandal savaşları hakkında iki kitap (3-4), İtalya'daki Ostrogotlarla yapılan savaşlarla ilgili üç kitap (5-7) ve üç cephedeki savaşların hikâyesinin devam ettiği son bir kitaptan (8) meydana gelmektedir. Bu olağanüstü düzenleme biçimi, M.S. II. yüzyılda yazılan Appianus'un Roma tarihine benzemektedir. Appianus'un eseri de, Roma'nın başlıca düşmanlarına karşı sefer yaptığı bölgelere göre düzenlenmişti. Procopius'un eseri 527-551 yılları arasını kapsamaktadır. Bu tasarım dikkat çekici biçimde muteberdir ve Procopius'un, her bir savaş bölgesindeki Roma faaliyetlerini, ayrıntıları gözden çıkarmadan tutarlı biçimde anlatmasını mümkün kılmaktadır. Savaşların kronolojisinin çakıştığı yerlerde, anlaşılırlığı başarma noktasında kaçınılmaz sorunlar vardır. İran seferlerinin tarihi, 532 yılındaki "ebedi barışa" kadar hiçbir karmaşıklık içermez. Fakat doğuda daha sonra yapılan diplomatik ve askeri faaliyetler, İtalya'da Gotlara karşı savaş devam ederken meydana gelmiştir ve bu Got savaşları, Roma'nın doğudaki savaş faaliyetini ciddi bir biçimde engellemiştir. Afrika'da Vandallar'a karşı 533-34'de düzenlenen hayli başarılı sefer, Vandal savaşlarıyla ilgili iki kitapta ikna edici bir şekilde tasvir edilmektedir. Procopius'un, Afrika'daki sonraki gelişmelere ilişkin anlatısı, yani Magriplilerin veya diğerlerinin isyanlarıyla, buradaki

Roma kontrolünü tehdit eden süreç hakkında fazla ayrıntı içermez ve çok etkileyici de değildir. Procopius'un *Savaşlar* adlı eserini yorumlayanlar, başarıların, yenilgilerin çok üzerinde olduğu ilk yedi kitabının olumlu, hatta muzafferane tonuyla, sekizinci kitabın sönük notları arasında bir ayrım yapmaktadırlar. Bu son kitabında Procopius, 553 yılında İtalya'da Gotlara karşı alınan son Roma zaferine kadar bütün cephelere ilişkin hikâyesini, VI. yüzyılın ortalarına kadar devam ettirmiştir. *Savaşlar* bir bütün olarak derinlemesine okunduğu zaman, Procopius'un, Iustinianus'un emperyalist hırslarının bir destekçisi ve onun idari tarzına sempatik olmadığı ortaya çıkmaktadır. Tam tersine Procopius, hizmet ettiği rejimi eleştirmek için hayli ileri bir edebi yetenek kullanmaktadır. Onunki totaliter bir devlette, olağanüstü muhalif seslerden birisini duyurmaktı.[36] Procopius'un eserine farklı yönlerden benzeyen bir başka eser daha vardır. XX. yüzyılın en önemli bestecisi Dmitri Shostakovich, beste ve senfonilerinde, Lenin, Stalin ve sonraki Sovyet yöneticilerinin tiranlıklarını alaya alan ve çok defa da korkutucu eleştirisini yapmıştır. Ancak aynı anda eserleri çoğunlukla rejimce kabul gören ve alkışlanan bir ön yüze de sahipti.

Procopius, Iustinianus dönemine ilişkin modern algıları şekillendiren ve *Savaşlar* kadar etkili iki eser daha bıraktı. *Yapılar*, Iustiniaus'un imparatorluk sınırları içerisinde kiliseler, tahkimatlar ve hatta yeni kentler dâhil girıştiği inşaat projelerinin uzun ve övgü nitelikli bir anlatısıdır. Procopius'un tasvirlerini alanda arkeolojik verilerle eşleştirmek için çok çaba sarf edilmiş ve birbiriyle çelişen sonuçlar ortaya çıkmıştır. Procopius tahmin edilebileceği gibi, Iustinianus'un çabalarına mümkün olduğunca çok yapı atfetmeye meyillidir, fakat bazı durumlarda, mesela Mezopotamya'daki sınır istihkâmı Dara kentini anlatırken, Iustinianus'un seleflerine yapılması gereken övgüden etkin bir şekilde vazgeçtiği görülmektedir.[37] Bu tercih Procopius'un kendi eserinin inandırıcılığının altını oymak için yaptığı kasti bir hile olabilir. Iustininaus'un politikalarının muhalif ve iğneleyici bir eleştirmeni olarak methiye yazması hoş

[36] A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea. Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity* (Philedelphia, 2004).

[37] B. Croke & J. Crow, "Procopius and Dara" *JRS* 63 (1983), 143-159; ayrıca bkz. *Antiquité Tardive* 8 (2000), *Yapılar*'ın yeniden bir değerlendirmesini içermektedir.

karşılanan bir görev olmayacaktı. Ünlü eseri *Gizli Tarih* veya *Anecdota* (kelime anlamı, "basılmamış") Iustinianus dönemi devlet mekanizmasının keskin bir dille eleştirel değerlendirmesidir. Bu eser, başta Iustinianus, imparatoriçe Theodora, Belisarius ve eşi Antonina olmak üzere rejimin önde gelen şahsiyetlerinin politikaları ve hareketlerinin gerisindeki rezil entrikaları, güvenilmez ve çıkarcı güdüleri açığa çıkarmaktadır. *Gizli Tarih*'te benimsenen tarz, *Savaşlar*'da paralel bir şekilde sürmektedir. Bazı kısa paragraflar her iki eserde de ortaktır ve birbirini tamamlaması için dikkatli bir şekilde tasarlanmış iki eser de, Iustinianus çağına ilişkin mevcut görüşleri içeriden ve dışarıdan analiz etmektedir. *Gizli Tarih*'te bulunan eleştirilerin benzerleri, ölmüş imparatorlar ve onların işbirlikçileri hakkında yazan önceki dönem tarihçilerinde bulunabilir. Mesela saray entrikalarının kınanması Ammianus'un tarihinin temel bir bileşeniydi. Yine de Procopius, mücessem şeytan olarak gördüğü imparator hakkında, yıkıcı bir karar ortaya koymak için, saray skandalları ve ahlaksızlıklarını yeniden anlatmanın çok ötesine geçmektedir. Muhtemelen Iustinianus'un ölümünden sonra, Procopius'un, *Gizli Tarih*'teki bulgularını, esas eseriyle bütünleştirmesi bekleniyordu. Ancak İmparator ondan daha çok yaşadığı için bu bütünleştirme hiç yapılamadı.

Barbar tarihinin ilk büyük vakayiname yazarı olan Iordanes de Procopius ile aynı zamanda faaldi ve 551 yılında *Getica* ve *Romana* adlı iki eser yazdı. *Getica*, Got tarihinin ilk kapsamlı hikâyesi olduğu için özellikle önemlidir. Yazar kendisi Got idi ve asil bir Got ailesinin *notarius*'uydu (*Get.* LX, 316). Bu esere ilham veren kaynaklardan birisi Romalı senatör Cassiadorus'un artık kayıp olan Got tarihianlatısıdır. Cassiodorus'un eseri, Got kralı Athalaric'in 553 yılında Roma Senatosu'na yazdığı bir mektupta ifade edilmektedir:

> Saygıdeğer beyefendiler, Cassiodorus'un kaçınılmaz can sıkıcı bir görev olarak niçin sadece yaşayan hükümdarları yazmakla (ki hükümdarların bunu ödüllendirmesi beklendiği halde) yetinmesi gerektiğini düşünüyorsunuz? Cassiodorus, ak saçlı yaşlılarımızın güç bela muhafaza edilen hatıralarını inceleyerek öğrendikleriyle çabalarını hanedanımızın en eski beşiğine kadar uzattı. Uzun zamandır unutulmaya terkedilmiş Got krallarını eski çağların gizli yerlerinden gün ışığına çıkardı. Kraliyet ailesinin on yedinci kuşağından olduğunu çok açık biçimde kanıtlayarak Amal ailesini bütün saygınlığıyla birlikte yeniden canlandırdı. Daha

> önce edebiyat sahasında dağınık halde bulunan çiçek filizlerini olduğu gibi bir çelenge toplayarak, Got kökenlerden bir Roma tarihi yazdı (Cassiodorus, *Variae*, 9.25.3-5, çev. Barnish).

Iordanes kendisi önsözünde Cassiodorus'a duyduğu minnet borcunu ilan etmektedir:

> Vakayinameleri kısaca özetleyeceğim elimdeki küçük işi bırakmamı ve krallar kuşağı boyunca günümüze gelen en eski zamanlardan bugüne Gotların kökenleri ve başarıları üzerine Senatörün yazdığı on iki cildi bu küçük kitapta kendi tarzımla özetlemem için teşvik ettin (Iordanes, *Get.* LX, 316).

Iordanes bunun zor bir görev olduğunu açıkça söylemektedir:

> Fakat başka herhangi bir işten daha da kötüsü, düşüncelerini öğrenebilmek için onun eserlerine hiç erişimim olmaması gerçeğiydi. Hatta –yalan söylemeyeyim– eskiden hizmetçisinin müsaadesiyle kitaplarını ikinci kez okumak için üç günlüğüne ödünç almıştım. Sözlerini hatırlamıyorum ama anlam ve anlatılan işleri, tamamen zihnimde muhafaza ettiğimi düşünüyorum. Buna Yunan ve Latin tarihlerinden uygun meseleleri de ekledim. Ayrıca bir giriş ve sonuç bölümü yazdım ve kendi yazarlığımdan pek çok şey dâhil ettim (Iordanes, *Get.* I.1-2).

Getica'nın ilk yarısının formatı tam olarak Cassiodorus'un kayıp eserinin betimlemesine benzemektedir.[38] Bu etiyolojik ve soyağacı kurgusunun çoğu, Got ırkının asaletini ve eskiliği zenginleştirmek ve onları Yunanlılar, Romalılar ve Yahudilerle aynı seviyeye yerleştirmek için tasarlandı.[39] Iordanes, tarihsel bir bilgi kaynağı olarak Priscus'u kullandığı ve ondan seçmeler yaptığı için çok

[38] Iordanes için bkz. J.J. O'Donnell, "The aims of Jordanes" *Historia* 31 (1982), 223-240. Tarihçi Iordanes, 551 yılında Constantinopolis'e gelen Papa Vigilius'a eşlik eden Croton piskoposu Iordanes ile aynı olabilir (*Getica*'nın bazı yazmaları yazarı *episcopus* olarak anmaktadır). Bu Iordanes, Cassidorus'un emeklilik günlerini geçirdiği Vivarium manastırı yakınlarında yaşamış olabilir ve böylece o zaman Cassiodorus'un eserine erişimi olabilirdi. A. Momigliano, "Cassiodorus and the Italian culture of his time", *PBA* 41 (1955), 207-45'de bu tespiti kabul eder, ancak P. Heather, *Goths and Romans* (Oxford, 1991), 34-67'de bu tespite itiraz etmektedir.

[39] P. Heather, "Cassiadorus and the Rise of the Amals: Genealogy and Goths under Hun domination" *JRS* 79 (1988), 103-28.

değerlidir. Priscus dört pasajda ismen zikredilmektedir ve V. yüzyıl ortasına ilişkin anlatının ana kaynağı olduğu çok açıktır. Iordanes'in Priscus'tan aldığı bölüm Catalauni Ovası savaşında Hunların yenilgisinin uzun betimlemesini, Attila ve Papa Leo'nun karşılaşmasını ve Attila'nın ölümünü içermektedir. Mommsen, Iordanes'de bulunan bu bölümlerin kalitesinin yüksekliğine dikkat çekmiştir:

> Bu sayfalarda çeşitli halkların ayırt edici özelliklerinin doğru betimlemeleri, insanların canlı ve gerçekçi tasvirleri, çeşitli olayların anlamları ve nedenlerinin dikkatli ve keskin analizi, konuşma ve karşılaştırma şekillerinin kullanımı bulunmaktadır.

Iordanes ile aynı zamanda aktif olan, günümüz bilim adamları tarafından *Anonymus Valesianus* olarak bilinen bir metnin anonim yazarı, Ostrogot kralı Theoderic'in başarıları üzerine yoğunlaşarak, 474 ile 526 arasında İtalya'daki olayların kısa bir Latince hikâyesini yazmıştır. Bu yazarın, 540'lı ve 550'li yıllarda Ravenna piskoposu olan Maximinus dâhil olmak üzere, bilgi dolu kaynaklara erişmişti. Ayrıca *Noricum'lu Aziz Severinus'un Hayatı*'nı okumuş ve ondan alıntı yapmıştır (*Anon. Val.* 10.45-46). VI. yüzyılın başlarında Napoli körfezi civarına sığınmış eski bir Roma eyaleti sakini olan Eugippius tarafından yazılan "Severinus'un kısa biyografisi", V. yüzyılın sonunda tamamen barbarların kontrolüne geçen imparatorluğun kuzey sınırındaki hayat şartlarının ayrıntılı bir hikâyesidir.

Iordanes'ten sonra günümüze ulaşan bir diğer "barbar tarihi vakayinamesi", Erken Ortaçağ Latin literatürünün kurucusu Tours'lu Gregorius'un eseridir. On kitaplık *Tarihler* adlı eseri (günümüzde çoğunlukla *Frankların Tarihi* olarak bilinir) sadece ismen değil, içerik olarak da Herodotus'u hatırlatmaktadır. Eser, Frank kralları döneminde Galya'daki sorunları yaklaşık 590 yılına kadar şaşırtıcı bir detayla anlatmaktadır. 575-591 yılları arasını kapsayan ve özellikle Frank krallarının ve önde gelen kilise mensuplarının faaliyetleri üzerine yoğunlaşan son beş kitabı, fiili olarak kendi döneminin bir vakayinamesidir. Gregorius ölümünden iki yıl öncesine kadar bu olayları yıllık olarak güncellemiştir ve bu olaylar, klasik Roma kökleriyle bağlantısını neredeyse tamamen kaybetmiş bir dünya tasvir etmektedirler.

VI. yüzyılın ikinci yarısı üç büyük tarihçi tarafından yazılmıştır. Myrina'lı Agathias, Procopius'un *Savaşlar*'ının kaldığı yerden başlamaktadır.[40] Agathias ayrıca önemli bir şiirsel taşlama koleksiyonu yazarıdır. Tarihini geniş bir düzlemde tasavvur etmiştir ve mevcut beş kitabı sadece 553-59 arası dönemi kapsamaktadır. Agathias, teknik meselelerde ve pratik başarılarda Procopius'un ilgilerini paylaşıyordu. Son dönemlerde her iki yazarın da gittikçe daralmakta olan pagan entelektüel çevreye ait oldukları savunulmuştur.[41] Fakat iki yazar arasındaki farklılıklar, benzerliklerden daha büyüktür. Procopius, Iustinianus'un hayatını katılımcı bir perspektiften ele almış, buna karşın Agathias eserini muhtemelen 579-582 arasında hayatının sonuna doğru yazmıştır. Agathias, betimlediği olaylardan ve bu olayların içinde yaşayan kişilerden dikkate değer biçimde uzaktı. Onun odak noktası, Iustinianus rejiminin kendi içinde dönüştüğü dönemdir ve etkileyici savaş hikâyelerinden ve Procopius'un genel siyasi kavrayışından yoksundur. Eser, Sâsâniler ve Franklar üzerine önemli ara bölümlerden ve Karadeniz'in doğu ucunda Roma ve İran arasında esas savaş alanı olan Lazica'daki olayları anlattığı için önemlidir.[42] Bununla birlikte, genel olarak imparatorluğun maruz kaldığı beklenmedik darbeler, 550'li yıllarda Constantinopolis'i etkisi altına alan doğal afetlere ve felaketlere önemli ölçüde vurgu yapmaktadır. Bunlar bir dereceye kadar da Iustinianus'un son yılları üzerine Agathias'ın yaptığı kötümser okumalara rehberlik eden unsurlar olmaktadır.[43]

Menandros Protector'un 580'li yıllarda yazdığı tarih, 559'dan İmparator II. Tiberius'un 582'de ölümüne kadar geçen dönemi kapsamaktadır. Bu eser, bir önceki yüzyılın en iyi tarihçilerinin özelliğini taşımaktadır ve anlattığı

[40] Michael Whitby, "Greek historical writing after Procopius: Variety and Vitality", Averil Cameron & Lawrence Conrad (der), *The Byzantne and Early Islamic Near East I. Problems in the Literary Source Material* (Princeton, 1992), 25-80.

[41] A. Kaldellis, "The Historical and religious views of Agathias: A Reinterpretation", *Byzantion* 69 (1999), 206-252.

[42] Averil Cameron, *Agathias* (Oxford, 1970); "Agathis on the early Merovingians", *Annali della scuola normale di Pisa* 39 (1968), 95-140; "Agathias on the Sassanians", *Dumbarton Oaks Papers* 23-4, (1969-70), 1-150.

[43] M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians* (Göttingen, 2004), 235-245, 405-412.

olaylar için makul ve güvenilir bir rehberdir. En önemli olarak Menandros, 561/62'de Roma ve İran arasında akdedilen anlaşmanın tam metnini muhafaza etmektedir. Priscus'da olduğu gibi, Menandros'un da fragmanlarının çoğu X. yüzyılda hazırlanan *Excerpta de legationibus*'dan alınmaktadır ve böylece Roma dış politikasının orantısız olarak diplomasiye bağlı olduğu izlenimi yaratılmaktadır. Agathias ve Procopius'un tersine, Menandros kendi kişisel Hıristiyan inancını açıkça ifade etmektedir.

Theophylactus Simocattes, Heraclius döneminde (610-641) sekiz kitaptan oluşan önemli bir siyasi tarih eseri yazmıştır. Eser, Mauricius'un hükümdarlığı dönemini konu edinmektedir. Bu eserin içeriğinin çoğu, Mauricius'un generallerinin doğuda Sâsânilere karşı, Trakya'da ve Illyricum'da Avarlara karşı verdiği savaşlarla ilgilenmektedir. Simocattes bir tarihçiden ziyade edebiyatçı izlenimi yaratmaktadır ve tarzı, aşırı ayrıntılı ve çoğunlukla süslüdür. Kaynaklarda bulduğu birbiriyle çelişen anlatıları, ahenkli hale getirmek için çok az çaba sarf etmektedir ve bunlar çok defa tespit edilebilir önyargılar içermektedir. Seferlerin kronolojisi ve topografyası karışık bir biçimde tekrarlanmaktadır. Simocattes'in eseri, VI. yüzyılın son çeyreği için problemli ama zorunlu bir otoritedir ve eserin değeri, izleyen Phocas ve Heraclius dönemleri için hiçbir kapsamlı tarih eserinin mevcut olmaması gerçeğini dikkate aldığımızda daha fazla önem arz etmektedir.[44]

Kilise Tarihçileri

Geç Antikçağ, siyasi tarihçilere ilaveten yeni kilise tarihi türünün doğuşuna da tanık olmuştur. Bu tür, IV. yüzyılın başında Caesarea'lı Eusebius tarafından yaratılmıştır. Görevini, Hıristiyanların bir millet olarak tarihini yazmak olarak algılayan Eusebius, Hıristiyanlığın her zaman esas ve kadim din olduğuna, fakat hakikatinin Tanrı'nın Oğlu İsa'nın doğumuna kadar saklandığına inanıyordu. İsa'nın doğuşu, İmparator Augustus'un hükümdarlığı ile çakışıyor, dolayısıyla Eusebius göre Roma İmparatorluğu, Hıristiyanlığın bütün hakikatinin ortaya çıkaracak şartların oluşmasını sağlıyordu. Eusebius, açılış paragrafında Hıristiyanlık tarihinin konusunu ana hatlarıyla şöyle ifade etmiştir:

[44] Michael & Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta* (Oxford, 1986).

"İsa'nın gününden bu yana mübarek havarilerin varislerinin başarıları, kilise tarihinin önemli meseleleri, liderlerinin faaliyetleri, akideye dalaletleri sokanlar dâhil, Tanrı kelamını yayanların vaazları ve yazıları". Eusebius ayrıca, İsa'ya karşı komplo kuran Yahudilerin uğradıkları felaketler, Hıristiyanların paganlara karşı mücadeleleri ve Hıristiyanların davaları için maruz kaldıkları ve şehitlikle sonuçlanan yargılamalarla da ilgileniyordu (Eusebius, *HE* 1.1.1-2). Eusebius'un programına en yakın benzerlik Yahudi yazar Iosephus'da bulunmaktadır. Iosephus'un iki büyük eserinde *Antiquitates Iudaicae* (*Yahudi Tarihi*) ve *Bellum Iudaicum* (*Yahudi Savaşları*) dini bir hareketin tarihini ulusal bir tarih olarak sunarken benzer bir yaklaşım benimsemiştir. Eusebius, Iosephus'un tarih yazıcılığının çok önemli bir özelliğini daha ileri bir noktaya taşımıştır. Bütün olarak kopyalama ve gerekli belgelerden alıntı yaparak kullanma olarak bilinen bu uygulama, siyasi tarih geleneğinde yoktu. Yazılı belgeye kelimesi kelimesine (*ipsissima verbatim*) başvurma, kutsal kitapların otoritesine inanan yazarlar için doğal bir şeydi ve bu alışkanlık hâlâ bugünkü Hıristiyan ve Yahudi tarih yazıcılığının çoğunun özelliğidir. Birkaç durumda Eusebius'un alıntı yaptığı belgelerin versiyonları yazıt veya papirüs olarak ayrıyeten günümüze ulaşmıştır ve bunlar Eusebius'un muhafaza ettiği kayıtların otantikliğini teyit etmektedir.[45] Eusebius'un *Kilise Tarihi* IV. yüzyılın ilk çeyreği içinde tarihsel süreç ilerledikçe yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiştir. T.D. Barnes, 1-7. kitapların 300 yılından önce yazıldığını savunmaktadır. Bu, kilisenin Büyük Takibat'tan ve Constantinus'un din değiştirmesinden önce sosyal ve dini ana kaynakta güvenli bir köprübaşı tesis ettiğini ima etmektedir. Daha sonraya yerleştirilen bir yazım tarihi, 312 yılına kadar Hıristiyanlığın siyasi ve sosyal bir güç olarak nispeten önemsiz olduğu şeklindeki muhalif görüş ile daha çok bağdaşmaktadır.[46]

[45] A.H.M. Jones, "Notes on the genuineness of the Constantinian documents in Eusebius' Life of Constantine" *Journal of Ecclesiastical History* 5 (1954), 196-200 (Yeniden basımı için bkz. *The Roman Economy. Studies in Ancient Economic and Administrative History*, P. A. Prunt (der.), 1974, 257-62); S. Mitchell, "Maximinus and the Christians: a new inscription from Pisidia" *JRS* 78 (1988), 105-124.

[46] T.D. Barnes, "The editions of Eusebius' Ecclesiastical History" *GRBS* 21 (1980), 191-201; karş. *Constantine and Eusebius*, 126-147. Eserin sonra yazıldığına ilişkin bir tartışma için

Rufinus, Eusebius'un *Kilise Tarihi*'ni düzenleyip güncellemiş ve 402 yılında iki ilave kitapla birlikte Latince çevirisini yayınlamıştır.[47] Fakat Eusebius'un en önemli halefleri, 439 ile 450'lerin ilk başları arasında üçü de birer kilise tarihi yayınlayan Socrates, Sozomenus ve Theodoret gibi Yunan yazarlardı. Socrates'in ilk kitabı, Arius sapkınlığının kökenleri ve İznik konsili sonrasında kilisede ortaya çıkan bölünmelere ilişkin tartışmalara ilave belgeler eklemek ve konuyu daha genişletmek için, Eusebius'un eserinin son bölümünde anlatılan bazı yerleri tekrarlamaktadır. Bu yazarlar pek çok ortak malzemeyi paylaşmış olsalar da, farklı kültürel perspektiflerden konularına yaklaşmışlardır. Socrates ve Sozomenus Constantinopolis'te din adamı olarak değil, hukukçu olarak eğitim almışlardı ve ciddi laik bireyler olarak eserlerini yazmışlardır. Sozomenus, kendi doğum yeri olan Filistin'deki Gaza hakkında bilgi ve fikir vermektedir. Buna karşılık Theodorethus, Antakya'da doğmuş ve Kuzey Suriye'de Cyrrhus piskoposu olmuştur. O da, Süryani kökenli bir dizi kutsal kişinin kısa biyografik hikâyelerini ve kendi cemaati adına imparatorluk yetkililerine dilekçe olarak sunulan çok sayıda mektup yazmıştır. Bu yazarların hepsi, en başta da Socrates, II. Theodosius'un din politikalarının barışçıl ideallerini yansıtıyorlardı. Socrates kilisedeki şiddetli çatışmaları kınamaktadır. 381 yılındaki Constantinopolis konsilinden sonra imparatorluk din politikasının denek taşı olan Ortodoks teolojiyi desteklerken, başta hakkında çok bilgi sahibi olduğu Novatian cemaati olmak üzere ayrılıkçı görüşlere ve hatta sapkınlara bile sempatiyle yaklaşmaktadır. Socrates'in eseri Sozomenus için tek kaynak değildi, ama ana kaynaktı. Sozomenus daha ayrıntılı retorik bir tarz ile yazmış ve manastır ve zühd hareketinin gelişimine daha çok vurgu yapmıştır. Üç yazar, kilise işleri hakkındaki anlatılarına devlet meselelerine ilişkin atıfları da katmışlardır. Bilhassa Sozomenus, V. yüzyılın ilk çeyreğinin tarihini yazan Olympiodorus'tan uzun uzadıya alıntılar yapmıştır. Bu eğilim, sadece yazara ait bir tercih meselesi değildi, fakat Theodosius döneminde kilise ve devlet meselelerinin gittikçe artan kaynaşmasının kaçınılmaz bir yansımasıydı.

---

bkz. R. Lane Fox, *Pagans and Christians* (Londra, 1985), 633-34, 774 not 33; A. Louth, "The Date of Eusebius' Historia Ecclesiastica", *JTS* 41 (1990), 111-123; D.S. Potter, *The Roman Empire at Bay* (Londra, 2004), 655 n. 59.

[47] P.R. Amidon, *The Church History of Rufinus of Aquileia Books 10 and 11* (Oxford, 1997).

Orosius'un 420'li yıllarda yazdığı ve Aziz Augustinus'a adadığı *Historiae Adversus Paganos* (*Paganlara Karşı*) başlıklı evrensel tarihi, Hıristiyan tarih yazıcılığında farklı bir geleneği temsil etmektedir. Hıristiyan vakayinamelerin derleyicileri gibi, Orosius da diğer dünya imparatorluklarının kronolojileriyle klasik siyasi tarihi ve Hıristiyan kronolojiyi birleştirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Bununla birlikte, vakayinamelerin tersine, onun eseri büyük ölçüde, başta 410'da Roma'nın yağmalanması olmak üzere, dünyadaki felaketlerin Hıristiyanların hataları yüzünden veya eski tanrıların ihmalinden dolayı gelmediğini göstermek için tasarlanmıştı. Tam tersine Roma tarihi Constantinus'tan önce de felaketler ve zulümlerle doluydu. Aslında Roma'nın çöküşü paganizmi hevesle benimsemiş liderlerinin günahları için münasip bir cezaydı ve daha sı kentin fatihi Alaric'in Hıristiyan olması gerçeği bu cezayı hafifletmişti.[48] Orosius'un eserinin yedinci kitabı, Augustus ve İsa'dan kendi yaşadığı ana kadar olan dönemin tarihini kapsıyordu ve Vizigotların ve Vandalların istilasına maruz kalan batı eyaletlerindeki hadiseler ve epizotlara ilişkin gözlemlerinden dolayı değerlidir. Eserin ulaştığı paradoksal sonuca göre, geçmişini kaplayan felaketlerden kurtulmak için, Roma artık Hıristiyanların kilisesiyle donatılmıştı.[49]

VI. yüzyıldan günümüze üç kilise tarihi ulaşmıştır. Monofizit Zacharias, 527'de Mytilene piskoposu olmadan önce Constantinopolis'te hukuk kariyeri yapıyordu. Eseri yaklaşık 450-491 arası dönemi kapsamaktadır. Sadece 3-6. kitaplarının Süryanice çevirisi mevcuttur. Günümüz bilim dünyasında Düzmece Zacharias olarak bilinen anonim bir yazar tarafından bir araya getirilen ve 568/69'da yayınlanan daha geniş bir tarihsel derlemenin bölümünü oluşturmaktadır. Eser 554'e kadar, Anastasius, Iustinus ve Iustinianus dönemlerini, kilise tarihi anlatılarına dâhil etmektedir.[50] Efesli Ioannes'in Mauricius döne-

[48] D. Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity* (Londra & New York, 2002).

[49] A.T. Fear, *Orosius. Seven Books of History Against the Pagans* (Translated Texts for Historians 54, Liverpool: Liverpool University Press, 2010); Peter Van Nuffelen, *Orosius and the Rhetoric of History* (Oxford: Oxford University Press 2012).

[50] Eserin derlemesiyle ilgili karmaşık problemler, bir çeviri, edisyon ve yorum örneği olarak şu eserde tartışılmaktadır: G. Greatrex, Robert R. Phenix & Cornelia B. Horn, *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor* (Translated Texts for Historians 55, Liverpool, 2011).

minde yazdığı kilise tarihi de Süryanice versiyonundan günümüze gelmiştir. Antakyalı Evagrius, eserinin başlangıç noktası olarak daha erken bir tarihi belirlemiş ve Zacharias'ın çok ötesine geçerek 593 yılında Mauricius'un hükümdarlığının on ikinci yılına kadar devam ettirmiştir. Eusebius ve II. Theodosius dönemi kilise tarihçilerinin devamı olduğunu kısa girişlerle ifade eden Evagrius, eserine 431 yılındaki Efes konsilinin gerçekçi bir anlatısıyla başlamıştır. Konsil, antik çağın geri kalan kısmında Doğu dünyasını bölen İsa'nın bir veya iki tabiatı üzerine yapılan temel tartışmayı başlatmıştı. Evagrius'un tarihinin ilk kısmı, 431 ve 449 Efes ve 451'deki Kadıköy konsillerinde dogmatik gündeme hâkim olan İsa'nın tabiatı üzerine müzakerelerin uzun özetleriyle doludur. İlk iki kitap, başka yerlerde de bulunabilen konsillerin belgelerinden geniş seçkiler içermektedir. Diğer kitapları, çok daha fazla oranda kilise dışı malzeme içermektedir. Evagrius, V. yüzyıl sonrası siyasi ve harici konulara ilişkin bir anlatı silsilesi takip ederken aynı zamanda Zeno'nun Monofizitler ve Kadıköy itikadı yanlılarını birleştirme girişimi olan *Henotikon* ve Anastasius'un Monofizit eğilimleri gibi başlıca dini konulara da özel bir önem vermektedir. Özellikle VI. yüzyıldaki Sâsâni işgalleri esnasında Antakya'daki olaylar için önemli bir kaynaktır. Evagrius, Procopius'un *Savaşlar* adlı eseri dâhil siyasi tarihleri kapsamlı bir şekilde kullandığı için, Efesli Ioannes'in eseri gibi, sadece kilise tarihi açısından değil, diğer bakımlardan da değerlidir.

Daha dar kapsamlı sayısız vakayiname ve tarihi olayları anlatan raporlar vardır. Başlangıç noktası olarak dünyanın yaratılışını esas alan vakayinameler, Kitabı Mukaddes'te geçen olayları, mümkün olduğu kadar siyasi olaylara da çapraz göndermeler yaparak hızlıca kronolojik olarak özetlemekte ve böylece beşeri işlerde ilahi takdirin işleyişini göstermeye çalışmaktadırlar. VII. yüzyılda yazılmış olan *Chronicon Paschale*, Constantinopolis merkezli bir bakış açısıyla dünya tarihindeki olayların bir özetidir. Doğu Roma başkentindeki hadiseler hakkında değerli ancak sınırlı bilgiler içermektedir ve Heraclius dönemi için özellikle önemlidir. Antakyalı Ioannes Malalas'ın plansız vakayinamesi bütünüyle tutarsız ve kötü organize edilmiş bilgiler ihtiva etmektedir ve çoğu da tamamen güvenilmez durumdadır. Bu eser üzerine yakın dönemde yapılan bir çalışma, Malalas vakayinamesinin "sözde kaynaklarının" kahir ekseriyeti dâhil büyük çoğunluğunun uydurma olduğunu ikna edici bir tarzda ortaya koy-

muştur. Bu eserde yazar tarafından kullanılan ve teyit edilebilen tek kaynak Epiphaneia'lı Eustathius'un *Chronological Epitome* diye bilinen, artık kaybolmuş iki kitaplık eseridir. Bu eser aynı zamanda, Antakyalı keşiş Ioannes'in 610 yılından sonra tamamladığı *Historia Chronike* (*Kronolojik Tarih*) adlı eserinin temel kaynağıdır.[51]Her iki eser de çok az edebi gösteriş içeriyordu ve kısa ve sade bir dille yazılmıştı. Fakat anlaşılıyor ki, aslında vakayinamelerin çoğunda popüler cazibeyi zenginleştirecek görsel malzeme bulunuyordu.[52] Doğuda yapılan bu derlemeler, batıda bir grup Latin yazarla eşleştirilebilir ve kısmen bunlarla çakışmaktadır. Kuzeybatı İspanya'da yer alan Gallaecia'lı Hydatius, 379 yılından başlatarak Eusebius'un vakayinamesinin bir devamını yazmıştır ve bu eser özellikle V. yüzyılda batıya hâkim olan Gotlar, Süevler ve Vandallar gibi büyük barbar grupları kaydettiği için değerlidir.[53] Constantinopolis'e yerleşmiş ancak aslen Illyricum'lu olan Marcellinus *comes* aynı başlangıç noktasını alarak konsüllerin görev yılları esasına göre düzenlediği bir vakayiname yazmıştır. Bu eser 379 ile 534 yılları arasındaki olaylara ilişkin hadiseleri kapsamakta ve Iustinianus'un Afrika'yı fethetmesiyle son noktasına ulaşmaktadır. Vakayiname büyük oranda Doğu İmparatorluğu'nda meydana gelen olaylar üzerine odaklanmaktadır.[54] Vakayinameler, Geç Antikçağdaki olayların kronolojisi için değerli bilgi kaynaklarıdır ve başka hiçbir kaynakta bulamayacağımız olaylara ilişkin haberleri muhafaza ederler, fakat tarihsel yorumlar için nadiren bir bağlam sunarlar. Constantinopolis'de yazılan vakayiname tarzında bir eser olan Theophanes'in *Chronographia*'sı da IX. yüzyılın başında yazılmış olsa da söz edilmeye değerdir, çünkü bu eser 620'li yıllarda Heraclius'un seferleri için

[51] W. Treadgold, "The Byzantine world histories of John Malalas and Eustathius of Epiphania", *The International History Review* 29 (2007), 709-745.

[52] Michael & Mary Whitby, *Chronicon Paschale 284-628 AD. Translation with Notes and Introduction* (Liverpool, 1989), xvii. Malalas için bkz. W. Liebeschuetz, "Malalas on Antioch", *Decline and Change in Late Antiquity* (2006) ch. V.

[53] R.W. Burgess, *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana* (Oxford: Oxford University Press, 1993).

[54] B. Croke, *The Chronicle of Marcellinus: A Translation and Commentary* (Australian association for Byzantine Studies 1995); B. Croke, *Count Marcellinus and His Chronicle* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

önemli ayrıntılar içermektedir ve bundan dolayı çok önemli bu on yıl için ciddi bir bilgi kaynağıdır (bkz. s. 613-21)[55]

Hukuki ve İdari Belgeler

Bu kitapta anlatılan Roma tarihinin hikâyesi büyük oranda tarihlere ve vakayinamelere bağlıdır, fakat dönem hakkında tematik çalışma diğer kaynaklardan yararlanmayı da gerektirmektedir. Theodosius ve Iustinianus kodeksleri gibi büyük hukuki metinlerin derlemeleri, *Novellae* diye bilinen V. ve VI. yüzyıl imparatorları (bilhassa o zamana kadar en enerjik yasa yapıcı olan Iustinianus) tarafından yayınlanan yeni düzenlemelerin yanı sıra benzer yapıdaki daha küçük çaplı derlemeler, yöneticilerin perspektifinden Roma devletinin nasıl işlediğini göstermektedir. Bu resmi materyal külliyatı esas itibarıyla imparatorluğun nasıl yönetildiğini anlamak isteyen bütün modern teşebbüslerin temelini oluşturmaktadır. *Theodosius Kodeksi* (*Codex Theodosianus*), İmparator Constantinus'tan itibaren meşru imparatorlarca yayınlanmış 2.500 imparatorluk fermanı ve birkaç emirnameyi içeren, konusuna göre düzenlenmiş on altı kitaptan oluşan bir icmaldir. İmparator II. Theodosius tarafından görevlendirilen hukukçu bir ekip tarafından derlenen eser, imparatorluğun her iki yarısında geçerli olacak bir Roma kamu hukuku el kitabı olarak tasarlanmıştır. Çalışma, muhtemelen Theodosius'un kızı Eudoxia'nın Batı imparatoru III. Valentinianus ile Constantinopolis'teki evlilik töreniyle de bağlantılı olarak 437 yılında yayınlanmış ve bir nüshası resmi olarak Ocak 438'de Roma Senatosu'na sunulmuştur. Böylelikle bu kodeks vasıtasıyla doğu ve batı eyaletlerinin yasal bütünlüğü vurgulanmıştır. Derleyiciler malzemelerini yerel eyalet arşivleri dâhil, değişik kaynaklardan toplamışlar ve bu özellik kodekste bulunan belgeler şeklinde yansıtılmıştır. Genel yasalar ve bütün imparatorluğu ilgilendiren fermanlar, özel kararlarla belli yerler ve eyaletlerdeki Romalı yetkililere isimleri zikredilerek hitap edilenlerden sayıca çok daha fazladır.

[55] C. Mango & R. Scott, Theophanes Confessor, *Chronicle of Byzantine and Near Eastern History AD. 284-813* (Oxford, 1997).

Theodosius Kodeksi algılanma biçiminde hayranlık duyulacak kadar sistematiktir. Her bir başlık yönetici imparatorun veya imparatorların ismi, fermanı alan yetkilinin adı ve rütbesiyle listelenmekte, fermanın yeri ve zamanı, alınması ve yayınlanması hakkında ayrıntılar sunmaktadır. Yasalar kronolojik düzende sıralanmış ve her bir durumda söz edilen konuya ilişkin verilen en son karar yasal olarak bağlayıcı kabul edilmektedir. Uygulamada kaçınılmaz hatalar ortaya çıkmakta ve ayrıntılar bazen tahrif edilmekteydi. Hükümler bizzat bir bütün olarak değil, ancak çoğunlukla köklü bir biçimde kısaltılarak verilmekteydi. *Theodosius Kodeksi*'nde muhafaza edilen Roma yasalarının versiyonları somut kararlar üzerine odaklanmaktadır, fakat kararların alındığı veya bu kararlara ilişkin siyasal ve ideolojik gerekçelerin bağlamıyla ilgili ayrıntıları çoğunlukla ihmal etmektedir. Bununla birlikte kodeks üzerinden imparatorluğun işleyişini çalışırken ortaya çıkan en büyük problem, imparatorun ve danışmanlarının, günümüz hükümetleri tarzında, aktif bir yasama organı olarak hareket ettikleri gibi bir yanlış izlenim oluşturmasıdır. Erken İmparatorluk döneminde imparatorların rolü neredeyse tamamen reaktifti. Kentlerde ve eyaletlerde ortaya çıkan sorunlar, mektup veya kişisel dilekçeyle imparatorun veya yetkililerinin dikkatine sunulur ve ondan sonra kademeli olarak ilgilenilirdi.[56] Geç imparatorluk döneminde, devasa *Theodosius Kodeksi*'nin varlığı, yönetici hükümdarların her tür sorunla ilgilenmek için ilk bakışta sayısız inisiyatif almaya kalkıştıklarını akla getirmektedir. Gerçekte ise, karar verilmesini veya bir şekilde müdahale edilmesini gerektiren bir mesele olduğu hemen her durumda, inisiyatif çok açık bir şekilde tebaada veya devlet yetkililerindeydi. Dolayısıyla, dilekçe ve cevap ilişkisi Geç İmparatorluk yönetimini betimlemeye devam ediyordu. İmparatorluğun cevapları ton olarak imparatora göre değişiyordu ve Tony Honore'nin eseri sayesinde bu cevapların çoğunu imparator adına hazırlayan belirli yetkililere, imparatorluk maliye bürokratlarına (*quaestor*) hamletmek mümkün oldu.[57] Cevaplar genel olarak

[56] Fergus Millar, *The Emperor in the Roman World* (Londra, 1977).

[57] T. Honoré, "The making of the Theodosian Code", *Zeitschrift der Savign-Stiftung, Römische Abteilung* 103 (1986), 133-222; J. Harries, "The Roman imperial quaestor from Constantine to Theodosius II", *JRS* 78 (1988), 148-172; J. Harries & I. Wood (der.), *The Theodosian Code* (Londra, 1993); J.F. Matthews, *Laying Down the Law. A Study of the Thedosian Code* (New

şişirilmiş bir retorikle yazılıyor ve gayrimeşru durumlar hayli abartılı bir şekilde kınanıyordu. Daha yakından bakıldığı zaman imparatorluk icraatlarının etki alanı ve cezaların ölçüsü ilk bakışta göründüğü kadar şiddetli olmasa da, Geç Roma hukuku artan oranda yargı acımasızlığıyla tanımlanmaktadır.[58] İçerdiği ayrıntı zenginliğinden dolayı tarihsel önemini gözümüzde büyütmeye temayüllü olsak da, *Theodosius Kodeksi*, sosyal ve kültürel tarih için vazgeçilmez bir bilgi kaynağıdır. Kodeksin içeriği bir bütün olarak toplumun faaliyetlerini değil, daha ziyade devletin müdahil olduğu alanları yansıtmaktadır.

Iustinianus Kodeksi, XVI. yüzyıldan beri *Corpus Iuris Civilis* (*Kamu Hukuku Külliyatı*) olarak bilinen devasa eserin bir parçasını oluşturmaktadır.[59] Diğer bölümleri, Roma özel hukukunun eksiksiz bir özeti olan *Digesta* ve geniş kapsamlı hukuk el kitabı olan *Institutes* oluşturmaktaydı. *Iustinianus Kodeksi*, pek çoğu Diocletianus dönemine tarihlenenler dâhil Constantinus'tan önceki dönemden beri yayınlanan uygulanabilir imparatorluk hükümlerini bir araya getirmektedir. Iustinianus'un bu yasa derlemesi, kendisinden önceki *Theodosius Kodeksi*'ndeyer alan bütün malzemeyi ve izleyen imparatorların kararnamelerini içermekte ve böylece bütün önceki imparatorluk kanunnamelerini hükümsüz hale getirmekteydi. Iustinianus'un derlediği bu külliyat çok hayret uyandıran anıt eserlerden birisidir ve bir kısım bilim adamı, bu eserin Iustinianus çağını bütünleyen bir başarı olduğunu savunmaktadır. Kodeksin ilk edisyonu 529'da, *Institutes* ve *Digesta* 533'de, kodeksin ikinci edisyonu ise 534'de yayınlanmıştır. Bu girişimin arkasındaki itici güç, on hukukçudan oluşan bir editörler komitesinin başkanı olan Tribonianus idi. Komite çalışmasını planlanandan yedi yıl önce tamamlamış ve eseri imparatora arz etmiştir.[60] Theodosius ve Iustinianus

Haven, 2000); T.D. Barnes, "The Theodosian Code", G.W. Bowersock et al. (der.), *Late Antiquity* (Cambridge Mass., 1999), 721-22; "Foregrounding the Theodosian Code", *JRA* 14 (2001), 671-85.

[58] R. MacMullen, "Judicial Savagery in the later Roman empire" *Chiron* 16 (1986), 43-62, yenien basımı için bkz. MacMullen, *Changes in the Roman Empire* (Princeton, 1990)

[59] S.P. Scott'un yaptığı İngilizce çeviri internette mevcuttur: www.constitution.org/sps/sps.htm

[60] T. Honoré, *Tribonian* (Londra, 1978).

kodekslerinde toplanan imparatorluk yasalarının çoğu, imparatorluk kararlarını saldırgan bir retorik sağanağı içinde gizliyordu. İmparatorluk hükümleri, Roma devletinin sahip çıktığı ideolojik ve ahlaki yüksek alan için kâfi veridir, fakat çoğu zaman bu yasaların gerçek durumlarda nasıl uygulandığı hususunda çok az şey söylemektedir.

Kanunnameler, yüksek politikaların azametli mevzularından, pek çok sıradan insanın işlerinden hukuki ehliyetlerine kadar devlet faaliyetlerinin çeşitliliğini ve genişliğini ayrıntılarıyla göstermektedir. Mesela uç bir örnek olarak, Afrika'nın 533'de Vandallardan kurtarılmasından sonra atanan ilk *praefectus praetorio* Archelaus'a Iustinianus'un yazdığı mektubu ele alalım. Mektup, fethin bütün ideolojisini ortaya koyduğu gibi, artık yedi eyalete ayrılan tüm bölgenin, *praefectus*a bağlı 396 kişi ve her biri konsülrütbesinde üç kıdemli yöneticiye bağlı elli kişiden oluşan idari kadroyla nasıl yönetilmesi gerektiğini açıklamaktadır. Belisarius'a gönderilen benzer bir mektup, ordu için belirli askeri düzenlemeleri ve garnizon yerlerini göstermektedir (*CJust.* 1.27). Aynı imparator üç yıl önce tamamen farklı bir alanda Constantinopolis'teki *praefectus praetorio* Iulianus'a gönderdiği bir hükümde, akıl hastalarının geçerli bir vasiyet yapıp yapamayacaklarını belirtiyordu:

> Vasiyet sahibinin, vasiyetini yapacağı anda akıl hastası olduğu bir durumda yaptığı vasiyetin geçersiz olduğunu emrediyoruz. Bununla birlikte, şayet aklı başında olduğu bir dönemde bir vasiyet yapmak veya mülkünü herhangi bir şekilde elinden çıkarmak isterse, vasiyetine başlamasıyla ve bitirmesi arasında ıstırabının nüksetmemesi ve aklı başında olması durumunda, hukukun gerektirdiği bütün formalitelerin ilgili belgelerde yerine getirilmesi kaydıyla bu vasiyetin geçerli olmasını emrediyoruz (*CJust.* 1.22.9, 1 Eylül 530).

Hukuk kuralları, Geç Roma tarihinin normalde sorgulamadan kabul edebileceğimiz özelliklerini aydınlatmaktadır. Sapkın grupları kurucularının adıyla etiketlemek II. Theodosius'un bir yasasıyla kabul edilen bir uygulamaydı:

> Korkunç bir batıl inancın kurucusu olan Nestorius mahkûm edildikten sonra, taraftarlarının kendi adıyla adlandırılmasının münasip olacağını hatırlayın ve Hıristiyanların adını kötüye kullanmayın; tıpkı yüce Constantinus'un yasasıyla benzer bir dinsizlikten Arius'dan dolayı

> Ariusçuları, Porphyrius'tan Porphyriusçuları adlandırması gibi, bednam Nestorius grubunun mensupları da Nestoriusçular olarak nitelenecektir (*CJust.* 1.5.6, 1 Ağustos 435).

Yasadışı dini grupların adlandırılma tarzı elbette diğer verilerden de bilinmektedir. Buna karşın, II. Theodosius'un 444 yılına tarihlenen bir başka kararnamesinin ifade tarzını bilmiyor olsaydık, kentlerde eyalet valileri veya diğer devlet yetkilileri onuruna dikilen heykellerin masraflarının, onurlandırılan kişiler tarafından karşılanacağından, şüphelenmeyebilirdik (*CJust.* 1.24.4).

Batıdaki barbar krallıkları büyük Roma derlemelerini taklit ederek kendi yasa külliyatlarını yayınlamışlardır.[61] Onun için bunlar da esas itibarıyla Roma hukukunun eseriydi. Barbar krallıklarının yasaları zaman zaman Cermen *Volksjustiz*'e kısa bakış atmamıza imkân verse de, büyük oranda imparatorluk külliyatlarının hükümlerine ve uygulamalarına dayanıyorlardı. En önemlileri Vizigot kralı Alaric'in (506), *Breviarium*'u ve Gundobad'ın (yaklş. 500) *Lex Burgundionum*'u idi. Theoderic, İtalya'yı Doğu Roma imparatoru adına yönettiği anlayışı çizgisindeydi ve Ostrogot hâkimiyeti sırasında benzer bir külliyat hazırlamadı.

IV. ve VI. yüzyıllardan diğer iki çalışma, İtalya'daki idarede senatörlerin oynadığı rolü göstermesi bakımından bilhassa önemlidir. Quintus Aurelius Symmachus 384'de İtalya *praefectus*u iken batıdaki imparatorlara kırk dokuz rapor (*relationes*) yazmıştır.[62] Cassiodorus 537 yılında yedi büyük senatör makamına ulaştıktan sonra devlet kariyerinden emekli olmuştur. Kariyeri resmi mektuplarını topladığı on iki kitaptan oluşan *Variae* adlı eserinde belgelenmektedir. Bu mektuplar, 533-36 yılları arasında İtalya *praefectu*luğu sırasında kendi adına yazdıkları dâhil, Theoderic'ten Vitigis'e kadar birbirini izleyen beş Ostrogot kralı ve Senato adına yazılmıştır.[63]

[61] T.M. Charles-Edwards, "Laws in the western kingdoms between the fifth and the seventh centuries", *CAH* 14, 260-287.

[62] R.H. Barrow, *Prefect and Emperor. The* Relationes *of Symmachus AD 384* (Oxford, 1973).

[63] Cassiodorus için bkz. J.J. O'Donnell, *Cassiodorus*, (California University Press, 1979), internet versiyonu ve yayın sonrası not için bkz. http://www9.georgetown.edu/faculty/jod/texts/

Kanunnamelerin yayınlanması, çok iddialı ölçekte Roma hâkimiyet sürecine sistem ve nizam getirme girişimiydi. Aynı eğilim, imparatorluğun bileşenlerini betimleyen katalog ve listelerde de görülebilir. Bu eserler şunları içermektedir: 314 yılı civarındaki eyaletleri listeleyen *Laterculus Veronensis* (Verona Listesi);[64] II. Theodosius döneminde Constantinopolis kentinin bölgelerini ve binalarını betimleyen *Notitia* ve IV. yüzyılda Roma kentinin on dört bölgesi için benzer bir atlas olan *Notitia urbis regionum XIV*. Bu türün günümüze gelen en önemli örneği *Notitia Dignitatum*'dur. Hem doğuda (muhtemelen 401 yılı civarında derlenmiştir) hem de batıda (425 yılına tarihlenmektedir) derlenen bu eser, sivil ve askeri bürokrasinin rütbelerini kataloglamaktadır. *Notitia Dignitatum* subayların ve askeri birliklerin konumlarını belirterek, komutanların rütbe ve nişanları, askeri alayların kalkan armaları ve sınır askerlerine komuta edilen subaylarca kontrol edilen istihkâmlar şeklinde listelemiş ve bunları tahsis edilmiş armalarıyla göstermiştir.[65] Kanunnameler gibi *Notitia Dignitatum* da Geç Roma devletinin yeniden inşasında, bilhassa askeri gücünü ve ordu birliklerinin yerleşimini değerlendirirken çok önemli bir kaynaktır.[66] Bununla birlikte bu yaklaşım resmi listelerin değerine gereğinden fazla itimat etmektedir. Bu listelerin doğru derlemeler olduğunu düşünsek bile, gerçeğe uygun olmaları ihtimal dışıdır. Komutanlar, ödenek ve ikmal talepleri yaptıkları zaman, kendi birliklerindeki aktif askerlerin sayısını şişirecekler; bürokratlar imparatorluğun ve kendi önemlerini arttırmak için her türlü rütbenin önemini ve sayısını abartacaklardır.[67]

---

cassbook/toc.html; Cassiodorus'un *Variae*'sinden yapılmış bir seçme için bkz. S.J.B. Barnish, *Cassiodorus: Variae* (Liverpool, 1992).

[64] T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge Mass., 1982).

[65] O. Seeck, *Notitia Dignitatum* (Berlin, 1876), iki kent *notitia*sının metni ve eyalet atlası ilavesiyle. R. Goodburn & P. Bartholomew (der), *Aspects of the Notitia Dignitatum* (Oxford, 1986). R. Grigg, "Inconsistency and lassitude: The Shield emblems of the Notitia Dignitatum", *JRS* 73 (1983), 132-42'de armaların büyük oranda sanatsal icatlar olduğu savunulmaktadır. Doğu kısmının tarihlendirmesi için bkz. C. Zuckerman, *Antiquité Tardive* 6 (1998), 137-147.

[66] Bilhassa bkz. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire II* (Oxford, 1964), 1417-50.

[67] R. MacMullen, *Corruption and Decline of Rome* (Yale, 1988), 174.

Hukuk kaynaklarından daha bol olan bir diğer belge grubu da 381'de Constantinopolis'te, 411'de Kartaca'da, 431 ve 449'da Efes'te ve 451 yılında Kadıköy'de ve 536 ve 553'de yine Constantinopolis'te toplanan kilise konsillerinin kayıtlarıdır.[68] Bu büyük toplantıların esas oyuncuları her ne kadar piskoposlar olsa da, büyük doktrin ve disiplin meselelerinin görüşülmesi ve kaçınılmaz olarak toplantılara katılan imparatorluk yetkilileri söz konusuydu ve önde gelen kilise politikacıları ve devlet otoriteleri arasında çok sayıda ilgili yazışma vardı. Mevcut dokümantasyonun sayısı, Geç Roma devletinin bürokratik yapısının artması; Hıristiyan kültür içindeki yazılı kaydın önemi ve inanç ve dogmatik ifadelerin kaydedilmesinde mutlak sözel doğruluğa düşkünlük gibi birbirine bağlı üç faktörle açıklanabilir. Efes ve Kadıköy konsillerinin kayıtları, devlet ve kiliseyi birbirine bağlayan karmaşık ağları ortaya çıkarmakta ve II. Theodosius döneminde imparatorluğun Constantinopolis'ten nasıl yönetildiğini detaylı olarak göstermektedir.[69] 411 yılındaki Kartaca konsilinin işlemleri antik çağdan kalan en olağanüstü kayıtlar kümesidir. Donatusçu tartışmayı sonlandırmak için tasarlanan üç günlük toplantının bütün görüşmeleri her bir taraf adına not alan iki stenograf ekibi tarafından kaydedilmiş ve birbirleriyle kelimesi kelimesine kontrol edilmiştir. Yarım gün dışında bütün tutanaklar muhafaza edilmiştir. İmparator Honorius'un, Afrika'daki ayrılıkçılara karşı Roma Katolik kilisesinin iradesini dayattığı toplantının her bir faaliyeti ve kelimesinin yerinde ve zamanında yapılmış gerçekçi bir kaydına sahibiz.[70]

Mektup Koleksiyonları

Kanunnameler ve resmi listeler Roma İmparatorluğu'nun hukukçular, bürokratlar ve hatta imparatorlar tarafından algılandığı haliyle idealleşmiş

[68] R.W. Price & R. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon* (3 cilt, 2005); R. Price, *The Acts of the Council of Constantinople of 553 with related texts on the three chapters controversy* (2 cilt, 2009-2012).

[69] Fergus Millar, *A Greek Roman Empire: Power, Belief and Reason under Theodosius II, 408-50* (Berkeley, 2006).

[70] S. Lancel, *Actes de la Conférence de Carthage* (4 cilt, Paris, Sources Chrétiennes 194 [1972], 195 [1972], 224 [1975] ve 373 [1991]).

bir görünümünü sunmaktadır. Gerçek dünya çoğunlukla farklıydı ve imparatorluk genelindeki yerel şartları yansıtan kaynaklar, hukuki ve idari retorik şişkinliğine karşı tarihçinin panzehridir. İmparatorluğun fiili olarak nasıl işlediği ve Roma toplumunun gerçekte nasıl olduğu hususunda en iyi bilgilerin bazıları çağdaş mektuplardan gelmektedir. Günümüze ulaşan haberleşmenin büyük çoğunluğunu, sık sık seküler kent yöneticilerinin rolünü üstlenen piskoposlar tarafından yazılmış olması, Hıristiyan metinleri korumaya karşı önyargıyla açıklanmalıdır. Elimizde Galya'lı Sidonius Apollinaris'in, erken VI. yüzyılda Arles piskoposu olan Caesarius'un ve çağdaşları Vienne'li Avitus'un ve Reims'li Remigius'un geniş mektup koleksiyonları vardır.[71] Batı dünyasında Latince olarak günümüze ulaşan diğer koleksiyonlar, IV. yüzyıl sonlarından Milano piskoposu Ambrosius'un, V. yüzyılın başından Kuzey Afrika'da Hippo piskoposu Aziz Augustinus'un (yeni keşfedilmiş ve şimdiye kadar yayınlanmamış mektupları dâhil) ve yine Milano piskoposu Pavia'lı Ennodius'un Ostrogotlara mektuplarıdır. Doğu dünyasında, 370'den 379'a kadar Caesarea piskoposu olan Basileios, Doğu'nun *praefectus praetorio*sundan yerel bir devlet memuruna kadar her düzeydeki yetkiliye sayısız mektup yazdı. Bu mektupların çoğu vergi muafiyeti talep eden ricalardan ibaretti.[72] Basileios'un V. yüzyıldaki en yakın emsali Kuzey Suriye'de 423'den yaklaşık 460'a kadar Cyrrhus piskoposu olan Theodoretus idi. Kenti ve vatandaşları için yazdığı ricaların muhatapları arasında *praefectus praetorio,* imparatorluk sarayının çeşitli hazinedarları (*quaestor*), İmparator II. Theodosius döneminin önde gelen asilleri ve askeri komutanlar olduğu gibi, imparatoriçe Pulcheria'nın kendisi de vardı.[73] Dönemin en önemli kilise adamları ekseriyetle üretken mektup yazarlarıydı. Yazdıkları mektupların çoğu kiliselerin iç meselelerine ve doktrin tartışmalarına değinmekle birlikte, kilisenin içinde yer aldığı daha geniş toplumsal bağlam hakkında pek çok hayati ipucu nakletmektedir. Ambrosius'un mektuplarından oluşan temel derleme gibi, bunların bazıları seçilip gözden geçirilerek daha

[71] W. Mathisen, *People Personal Expression, and Social Relations in Late Antiquity* (2 cilt, Ann Arbor, 2003).

[72] S. Mitchell, *Anatolia II* (Oxford, 1993), 73-84.

[73] Y. Azéma, *Théodoret de Cyr. Correspondance* I (paris, 1982), 44-56.

geniş çevrelere ulaştırılmıştır. Mektuplar şüphesiz yazarını olumlu bir tarzda göstermek üzere tasarlanmıştır.[74]

Yazıtlar

Geç Antikçağdan günümüze Yunanca, Latince ve diğer çevre dillerinden sayısız yazıt ulaşmıştır. Fakat bu yazıtların sayısı Erken İmparatorluk dönemine nazaran daha azdır ve günümüz Geç Antikçağ tarih yazımında daha az rol oynamıştır. Bilhassa kamusal yazıtlar dış dünyayla ilgisiz olarak üretilmiş şeyler değildir ve ait oldukları kurumsal ve kültürel arka planı yansıtmaktadırlar. Dolayısıyla Roma'nın senato aristokrasisi, Erken İmparatorluk dönemindeki selefleri gibi aynı gelenekte onursal yazıtlarla anılmaya devam ettiler. Bu belgeler, Batı'daki pagan toplumun son kuşaklarının kültürel ve siyasi görünüşünü betimlerken son derece önemlidir.[75] Kuzey Afrika'da V. yüzyıla kadar gözlemlenen gelişen kent kültürü, yerel elit mensupları için dikilmiş onursal heykel kaideleriyle ortaya konulmaktadır.[76] Yazıtları vasıtasıyla tarihleri çıkarılabilen Karia'daki Aphrodisias ve Attika ve Atina tarihiyle ilgili iki monografi de yazılmıştır.[77] Bununla birlikte bu dönemden kalma en geniş kamu yazıt külliyatı Anadolu'da Efes'te bulunanlardır. Yunan kentlerinde, hayırseverlerin onuruna diktirilmiş şiir tarzındaki yazıtlara artan oranda bir itibar vardır. İki yüzden fazla yazılı belgeden başka, daha pek çoğu *Anthologia Palatina* sayfaları arasında günümüze gelmiştir.[78] Bununla birlikte Doğu Roma eyaletlerinde Geç Antikçağa ait onursal metinlerin çoğu, yerel kent ileri gelenlerini değil, imparatorluk yetkililerini onurlandırmak için dikilmiştir. Bu suretle yazıtlar, kentsel değerlerin gerileyişini ve merkezi otoritenin yükselişini yansıtmakta-

[74] Bkz. N. McLynn, *Ambrose of Milan* (Berkeley, 1994), spesifik bir örnek için bkz. s. 308.

[75] M.R. Salzman, *The Christianization of the Roman Aristocracy* (2003).

[76] C. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au bas-empire I. La permanence d'une civilisation municipale* (Paris, 1979).

[77] E. Sironen, *The Late Roman and Early Byzantine Inscriptions of Athens and Attica* (Helsinki, 1997); C. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity* (JRS monograph, Londra, 1989).

[78] L. Robert, *Epigrammes du bas-empire*, *Hellenica IV* (1948); C. Roueché, "Benefactors of the Late Roman period", *Actes du Xe Congrès international d'epigraphie grecque et latine* (Nimes, 1992, yayın yeri ve yılı: Paris 1997), 353-68.

Levha 2.1- Phrygia Aezani'de dairesel bir et pazarının korkuluk duvarı üzerine kazınmış Diocletianus'un Fiyat Karamamesi (Fotoğraf: S. Mitchell)

dırlar. Çok önemli imparatorluk kararnameleri, Geç İmparatorluk döneminde de taşa kazınarak yayınlanmaya devam etti. En bilinen örnek, Batı Anadolu'da ve Yunanistan'da bulunan birçok nüshasından anlaşılan Diocletianus'un 301 yılında yayınladığı fiyat kararnamesidir (Levha 2.1). Ayrıca gittikçe artan oranda diğer resmi kararlar ve doğu eyaletlerinde ait Tetrarşi dönemine tarihlenen emirnamelerin hepsi anlamlı bir biçimde Latince olarak taşa kazınmıştır.[79] Kent merkezlerinde ve askeri sınırlar boyunca dikilen etkileyici imparatorluk yapılarının yazıtları, Diocletianus ve arkadaşlarının yeni düzeninin bir diğer etkileyici niteliğidir.[80] IV. ve VI. yüzyıllar arasında hukuk ve idarenin dili

[79] Simon Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs* (Oxford, 2000); Michael Crawford, "Discovery, autopsy and progress: Diocletian's jigsaw puzzles", T. P. Wiseman (der.), *Classics in Progress. Essays in Ancient Greece and Rome* (British Academy/ Oxford, 2002), 145-63.

[80] Fergus Millar, *The Roman Near East 31 BC – AD 337* (Harvard, 1993), 190-4.

Constantinopolis'te bile Latince olmasına karşın, doğu eyaletlerinde bu tür belgelerde tercih edilen dil olarak Yunanca gittikçe Latincenin yerini almaya başlamıştır.[81] Taşa kazınmış övgüler Geç Roma kamu yazıtlarının özellikle karakteristiği olan bir türdür. Hayırseverleri, yöneticileri, mahalli kilise önderlerini veya imparatorları övmek için halk toplantılarında yükselen tezahüratlar ve haykırışlar artık sıklıkla bir haç sembolüyle birlikte sütun üzerindeki taşlara, yapıların dış duvarlarına veya heykel kaidelerine kazınıyordu.[82]

Epigrafi daha bölgesel bir düzeyde kültürel ve sosyal eğilimleri de yansıtıyordu. Britanya'nın batı uçlarında vezinli Latince yazıtlar, imparatorluğun siyasi yapısının kaybolmasından uzunca bir süre sonra bile, yerleşik halkın klasik kültür bilgisini hâlâ koruduğunu, Vergilius'tan alıntı yapabildiğini ve zevk alabildiğini göstermektedir.[83] Burgonya krallığında IV. ve VI. yüzyıllar arasında dikilen yazıtlar, imparatorluğa kültürel ve siyasi mensubiyetin bir işareti olarak Roma konsüllerine ait tarihlendirmeyi kullanıyorlardı.[84] En önemlisi yazıtlar, Hıristiyanlığın yayılışını da göstermektedir. Diaspora Yahudileri dâhil, Novatianusçular, Encratite, Montanusçular gibi Orta Anadolu'nun sapkın ve ayrılıkçı Hıristiyan grupları yazıtlar vasıtasıyla kolayca tespit edilebilmektedir.[85] Bu grupların çeşitliliği, yaygın Ortodoksluğun zaferini savunan *patristik* Hıristiyan literatürün genel ahengiyle önemli ölçüde mukayese edilmektedir.[86]

[81] D. Feissel, "Les inscriptions des premiers siècles byzantins (330-641)", *Atti del XI congresso internazionale di epigrafia greca e latina* (Roma, 1997, yayın yılı: 1999), 577-89; ayrıca bkz. D. Feissel, *Documents, droit, diplomatique de l'empire romain tardif* (Paris, 2010).

[82] C. Roueché, "Acclamations in the later Roman empire: New evidence from Aphrodisias", *JRS* 74 (1984), 181-99. Bu konuya ilişkin diğer bibliyografya Feissel'in makalesinde bulunabilir. Bu olguyu bir bütün olarak değerlendirmek için bkz. H.-U. Wiemer, "Akklamationen im spätrömischen Reich. Zur Typologie und Funktion eines Kommunikationsrituals", *Archiv für Kulturgeschichte* 86 (2004), 27-73.

[83] D. Howlett, *Insular Inscriptions* (Dublin, 2004).

[84] M. Handley, "Inscribing time and identity in the kingdom of Burgundy," S. Mitchell & G. Greatrex, *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales & Londra, 2000), 83-102.

[85] II. yüzyılda ortaya çıkmış bir Hıristiyan grup. Bunlar, evliliği, şarabı ve hayvansal gıdaların tüketilmesini reddediyorlardı (ç.n.).

[86] S. Mitchell, *Anatolia II* (Oxford, 1993), 91-108; W. Tabbernee, *Montanist Inscriptions and Testimonia. Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism* (Macon, 1997); S. Mitc-

Yakın Doğu'nun Hıristiyan yazıtları, kilise inşaatlarından bahseden binden fazla metin dâhil, bölgedeki kültürel gelişmenin, sosyal ve ekonomik ilişkilerin anlaşılması için muazzam bir kaynaktır.[87] Doğu Akdeniz'den gelen bir başka canlı epigrafik malzeme külliyatı, VII. ve VIII. yüzyılların ilk İslam fetihleri çağını kapsayan taşa kazınmış metinlerdir.[88]

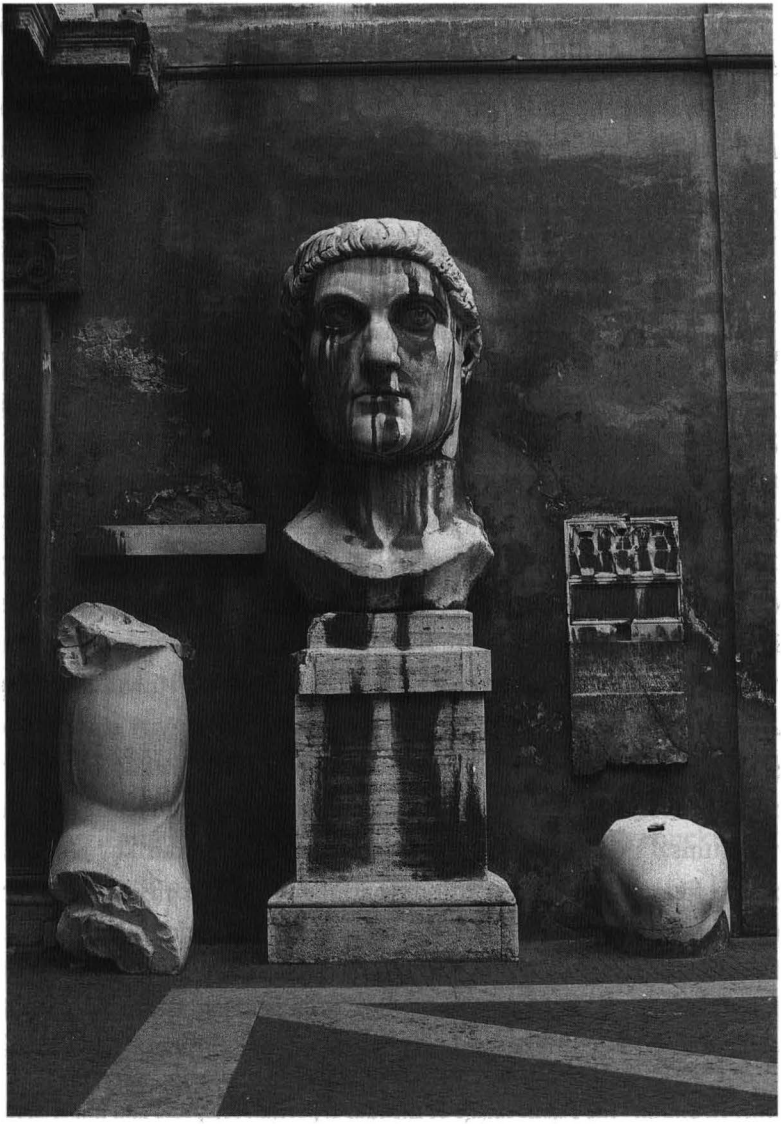
Maddi Kalıntılar

Temsili sanat, bilhassa önemli bir kaynaktır. İmparatorlar tebaalarından gitgide uzaklaştıkça, görüntülerinin kamusal alanda sunulma biçimi daha uydurma oluyor ve ayrıntılı şifrelenmiş anlamlar taşıyordu. Bilhassa IV. yüzyıl imparator ve aile mensuplarının tasvirinde bu durum bariz olarak görülmektedir. Tasvirler rejimin temel propaganda mesajını taşıması amacıyla iyi anlaşılmış geleneklerle uyumlu olarak zarif bir biçimde tasarlanıyordu. Tasvirler hükümdarlarla tebaaları arasındaki ideal ilişkileri ifade etmektedirler. Tetrarkları betimleyen porfir gruplar gibi serbestçe duran heykeller, Constantinopolis'teki I. Theodosius'un obelisk kaidesinde yer alanlar gibi figürlü duvar süsleri ve Madrid'de bulunmuş Theodosius'un *missorium*u gibi bezenmiş gümüş tabak, imparatorluk tören konuşmalarının görsel bir emsalidir. Bu eserler, hükümdarların kendi makamlarını nasıl anlamlandırdıklarını kavramamız için bir anah-

hell, "An Apostle to Ankara from the New Jerusalem. Montanists and Jews in late Roman Asia Minor", *Scripta Classical Israelica* 24 (2005),207-23.Yahudi yazıtlarına ilişkin mükemmel bölgesel derlemeler için bkz. W. Norbury & D. Noy,*Jewish Inscriptions of Graeco-Roman Egypt* (1992); D. Noy, *Jewish inscriptions of Western Europe* I. Italy (1993); D. Noy, *Jewish inscriptions of Western Europe* II. Rome (1995); ve *Inscriptiones Judaicae Orientis* I. Eastern Europe (der. D. Noy et al. 2004); II. Kleinasien; (der. W. Ameling 2004); III. Syria and Cyprus (der. D. Noy & H. Bloedhorn 2004).

[87] F.R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization II* (Leiden, 1994), 247-373; "Christian demography in the territorium of Antioch (4th – 5th c.): Observations on the Epigraphy", I. Sandwell & J. Huskinson (der.), *Culture and Society in Later Roman Antioch* (Oxford, 2004), 59-85. Bu malzeme üzerine R. Haensch ve M. Mango'nun yeni çalışmaları yayınlanmak üzeredir.

[88] P.-L. Gatier, "Les inscriptions grecques d'époque islamique (VIIe VIIIe siècles) en Syrie du Sud" P. Canivet & J.-P. Rey-Coquais (der.), *La Syrie de Byzance à l'Islam* (Damascus, 1992), 145-57.

Levha 2.2 - Şimdi Roma'da Capitolium Müzesi'nde bulunan İmparator Constantinus'un anıtsal mermer heykelinin baş ve diğer kısımları. İmparatorun yukarıya doğru bakışı Eusebius tarafından (*Vita Constantini*, 4.15) "Çeşitli kentlerin imparatorluk merkezlerinde, girişlerin üzerine yapılan heykellerde, Constantinus ayakta gökyüzüne bakarken, elleri dua için uzanmış olarak tasvir edilmektedir" şeklinde açıklanmıştır (S. Mitchell).

tar sunarlar.[89] Portre heykeltıraşlığı ve madeni para basımı, bir hükümdarın tasviri için çok hayati bir medya işlevi görüyordu. Portreler, Diocletianus ve Constantinus dönemlerinde, Augustus çağından beri olmadığı kadar imparatorların rejim tarzlarının ve karakterlerinin tasarlanması ve farklılaştırması için kullanıldı ve aralarındaki rekabetin üzerinde önemle duruldu (Levha 2.2).[90] Sokaklarda ve eyalet merkezlerinin ya da diğer büyük kentlerin ana meydanlarında IV. ve V. yüzyılların ileri gelen kamusal şahsiyetlerinin heykelleri için hâlâ boş alan vardı.[91] Efes'te ve Aphrodisias'ta dikkate değer gruplar bulunmaktadır ve bunlar Doğu Roma İmparatorluğu'nun kent hayatının merkezinde yer alan sergileme geleneğini örneklendirmektedir. Konu seçimi, Geç Antikçağdaki kültürel gelişmeleri yansıtıyordu. Aphrodisias'ta pagan bir felsefe okulunu himaye ettiği düşünülen geniş bir konak, Yunan geleneğinden meşhur entelektüel şahsiyetlerin bir dizi daire içi portreleriyle donatılmıştı. Constantinopolis'teki hipodrom başarılı yarışçılar adına önemli anıtlarla süslenmişti (Levha 4.1).[92] Bu dönemde paralar üzerindeki imparatorluk imgeleri de aynı prensipler temelinde tasarlanmıştı. Bununla birlikte IV. yüzyılın sonundan itibaren büyük bir değişim gözlemlenebilmektedir. V. ve VI. yüzyıllarda darp edilen paralar üzerindeki imparator portrelerini birbirinden ayırt etmek imkânsız hale gelmiştir. Kendileri sarayda gözlerden uzak yerlere çekildikleri için, imparatorların otoriteleri, bireysel karizmaları ve varlıklarından değil, makamlarının kurumsal gücünden ve özünde yatan kutsallığından kaynaklanıyordu. Para basımı bu gelişmeye uyuyordu. İmparator imgesi Geç Bizans döneminde tamamen kaybolmuş ve özellikle Hıristiyan sembolle yer değiştirmiştir.

[89] F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike* (Berlin, 2001); S. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity* (1981).

[90] R.R.R. Smith, "The Public image of Licinius I: portrait sculpture and imperial ideology in the early fourth century", *JRS* 87 (1997), 170-202.

[91] R.R.R. Smith, "Late antique portraits in a public context: honorific statuary at Aphrodisias in Caria", *JRS* 89 (1999), 155-89; R. Chenault, "Statues of senators in the Forum of Trajan and the Roman forum in late antiquity", *Journal of Roman Studies* 102 (2012), 103-12.

[92] R.R.R. Smith, "Late Roman philosopher portraits from Aphrodisias", *JRS* 80 (1990), 127-55; Alan Cameron, *Porphyrius the Charioteer* (Oxford, 1971).

Bununla beraber, maddi kalıntılar perspektifinde Geç Antikçağın anlaşılmasında en kapsamlı ilerleme tasvir sanatından değil, yerleşim ve yerleşim modelleri üzerine yapılan arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkmaktadır. Bilhassa imparatorluk topraklarında kent kalıntılarının araştırılmasına muazzam çaba sarf edilmiştir. IV. –VI. yüzyıllar arası kent hayatı, A.H.M. Jones'un devasa *The Later Roman Empire*[93] araştırmasını tamamladığı zamanki gibi artık sadece Roma yasaları merceğinden değil, fakat arkeolojinin ortaya çıkardığı çok daha karmaşık organizmadan da görülmektedir. Özellikle doğu dünyasında, Erken İmparatorluk döneminin kentsel gelişimindeki ilerlemenin durgunluk içerisine girmediği, fakat IV. ve V. yüzyıllar boyunca devam ettiği artık açık bir şekilde görülmektedir.[94] Hiorecles'in 527 yılında derlediği *Synekdemos*'unda herhangi bir erken döneme nazaran daha fazla yerleşim kent olarak betimlenmektedir ve alandaki veriler pek çok kent yerleşiminin eskisinden daha geniş olduğunu ortaya koymaktadır. Elbette arkeoloji sadece devamlılığı ve büyümeyi değil, fakat Hıristiyanlaşma ve diğer derin köklü sosyal değişimlerin beraberinde gelişen geniş çaplı kentsel dönüşümü de göstermektedir. Bu arada imparatorluğun batı kısmında, kırsal yerleşimlerin arkeolojik açıdan araştırılması, Roma köşklerinin sonunu ve Batı Avrupa'da eski imparatorluk yapılarının ve ağlarının yerini alan daha yerelleşmiş köy toplumunun küçük çaplı istikrarlı büyümesinin izini sürmek için aynı derecede önemlidir. Arkeoloji sayesinde ortaya konulan maddi kültür unsurlarının azalması, artık bilhassa batıda Roma İmparatorluğu'nun gerileyişinin çok yalın bir açıklamasını vermektedir.[95]

İmparatorluğun her iki yarısında arkeologlar, mesleklere ve özellikle deniz yoluyla yapılan ticaret ve değiş tokuşa ilişkin verilere bilhassa dikkat ettiler. Yağ, şarap ve diğer gıda maddelerinin taşınmasında kullanılan amforalar, uzun mesafe deniz ticareti örneklerinde mal dolaşımı için iz sürme unsurudur. Geç Roma ekonomisi üzerine yapılan neredeyse bütün ciddi çalışmaların başlangıç noktası amforalar olmuştur.

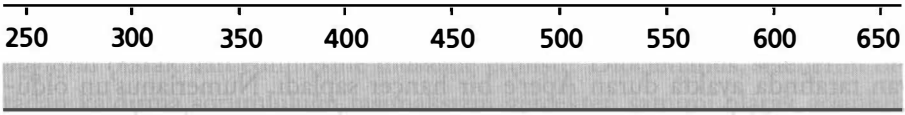
[93] A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire* (Oxford, 1964), 712-66.

[94] W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Ancient City* (Oxford, 2001).

[95] B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization* (Oxford University Press, 2005).

3. DIOCLETIANUS'TAN ALARIC'E ROMA İMPARATORLUĞU

İmparatorların tahta çıkışı –284'de Diocletianus, 363'de Iovianus

284-379 Askeri monarşi

284-312 Diocletianus ve Constantinus çağı

306-337 Constantinus dönemi

337-361 Constantinus'un halefleri

355-363 Galya'dan İran'a Iulianus

364-375 Valentinianus, Valens ve kuzey sınırı

376-378 Gotlar ve Edirne savaşı

379-395 I. Theodosius dönemi

391-410 Batı'da Stilicho'nun hâkimiyeti, Got kralı Alaric'in yükselişi, Roma'nın Gotların eline geçmesi

395-401 Doğu Roma İmparatorluğu'nun istikrarı

Giriş

Roma imparatoru Marcus Aurelius Carus 283 yılı baharında bir yıldırım çarpması sonucunda İran kenti Ktesiphon surları önünde öldü. Seferde kendisine eşlik eden oğlu M. Aurelius Numerianus ordu tarafından babasının halefi olarak selamlandı, fakat kısa bir süre sonra o da öldü. Kaynaklar, Numerianus'un gözündeki bir enfeksiyondan hastalandığını ve sedyeye bağlandığını, sedyedeyken tuzağa düşürülerek *praefectus praetorio* Aper tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır. Suikast, askerlerden saklanmış ve Aper bizzat tahtı ele geçirinceye kadar kurbanın cesedi gizlenmiştir. Fakat bozulan cesedin yaydığı kötü koku suçun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu hikâye, Bithynia'nın merkezi Nicomedia'da (İzmit), bir askeri konseyin kendi aralarından Valerius Diocles'i (daha sonra Diocletianus) 20 Kasım 284'de yeni *augustus* olarak seçmeleriyle sona ermektedir. Diocletianus askerlere ilk kez tahta çıkış töreninde hitap etti, halefinin intikamını almak için Güneş tanrısına yakardı ve yan tarafında ayakta duran Aper'e bir hançer sapladı. Numerianus'un öldürülmesinde hiçbir kabahatinin olmadığına ve tahta geçmeyi kendisinin istemediğine yemin etti. Darbe daha tamamlanmamıştı; çünkü Carus'un büyük oğlu Carinus hâlâ imparatorluğun batı yarısını kontrol ediyordu. Diocletianus kuvvetlerini Illyricum'a kaydırdı ve modern Belgrad'ın doğusuna kısa bir mesafede bulunan Viminacium yakınlarındaki Margus'ta Carinus ile karşılaştı. Ordusu tarafından hiç sevilmeyen Carinus, Diocletinus'un askerlerine değil, kendi adamlarına boyun eğdi. Kaynakların anlattığına göre, masum insanları suçlu bulup mahkûm ettirmiş ve kendi subaylarının karılarını iğfal etmişti. Sonunda eşini ayarttığı subayların birisi tarafından katledildi.

Diocletianus'un tahta çıkışı hakkındaki anlatının bu versiyonu, büyük oranda tek bir kaynağa dayanan IV. yüzyıla ait bir grup Latince hikâyeden alınmaktadır.[96] Bu hikâye, III. ve IV. yüzyıllarda imparatorların ordudaki bir subay çevresi tarafından seçilmesi; askerlere hitabı; yeni rejimin başarısı için tanrının yardımına müracaat; imparator adayının alkışlanması şeklinde tahta çıkışla-

[96] Aur. Victor, *Caes.* 38.3; Eutropius, 9.18-20; *SHA* [Carus] 8.2-9.3; Festus, *Brev.* 24; Hieron. *Chron.* 225. Kaynak, 337 yılında veya muhtemelen daha sonra yazılmış bir *Kaisergeschichte* idi. Bkz. T.D. Barnes, *The Sources of the Historia Augusta* (Brüksel, 1978), 66-68.

rındaki anahtar unsurları ifade etmektedir.[97] Bunlar ve diğer prosedürler o dönemin çoğu imparator değişim törenlerinde tespit edilebilir. Bununla birlikte, Diocletianus'un tahta çıkışı hakkındaki bu anlatı, Geç Roma İmparatorluğu çalışmalarında sıkça tekrarlanan ve başta altı çizilmesi gereken problemleri ortaya koymaktadır. Öncelikle çok açık olarak ifade edilmeli ki, anlatı neredeyse tamamen yeni rejimi savunma niteliklidir. Anlatı, Diocletianus'un imparatorluk tahtına gönülsüz aday olduğunu ve seleflerinin ölümünde bir rolünün olmadığını ima etmektedir. Buna mukabil Diocletianus, Numerianus'un farazi katili Aper'i öldürerek intikam almıştır. Hatta aşırılıklarından dolayı haklı olarak öfke duydukları liderlerine karşı gelmemiş olsalardı, Carinus'un ordusuna yenilebilirdi. Bu, olayların bilinmesine izin verilen versiyonudur ve inandırıcı olmayan ihtimallerle doludur. Numerianus cinayetinin nasıl farkına varılmamıştı? Aper bu cinayeti işlemesine karşın inisiyatifi ele geçirmeyi niçin başaramamıştı? Bu entrikayı kendisi için çevirmişse, nasıl oldu da Diocletianus'un *augustus* olarak ilan edilmesine müsaade etmişti? Diocletianus, seleflerini ortadan kaldırma sorumluluğu taşımaksızın gerçekten samimi olarak gönülsüz hükümdar olduysa, Illyricum'daki Carinus'a sadakatle hizmet etmek yerine niçin ona karşı harekete geçmişti? Niçin Diocletianus nihai bir savaşı neredeyse kaybettiğini kabullenmemiş ve rakibinin yenilgisini onun ahlaki zayıflığına atfetmişti? Bütün bu soruları tam olarak cevaplamak gücümüzü aşmaktadır. İmparatorluk tahtı için yapılan darbeler, o zamanın araştırmacı gazeteciliğinin konusu değildi ve imparatorları tahta çıkaran veya tahttan düşüren entrikalar ve komplolar, tarafsız araştırmaları değil, çıkarcı dedikodu ve suçlamalar doğuruyordu. Yine de verilerin mantıklı bir okuması, Aper'i darbe söylentilerinden temize çıkaracak ve onun, Carus ailesine sadık kıdemli bir subay olduğunu, fakat rakip bir subaylar grubunun desteklediği yeni imparator tarafından öldürüldüğünü ortaya koyacaktır. O halde Diocletianus'u Carinus'a saldırmaya iten gaspın mantığıydı, hâlbuki Carinus'un kendi adamları tarafından öldürüldüğü hikâyesi, dikkatleri gasp suçundan, zoraki imparatora çeviriyordu.[98]

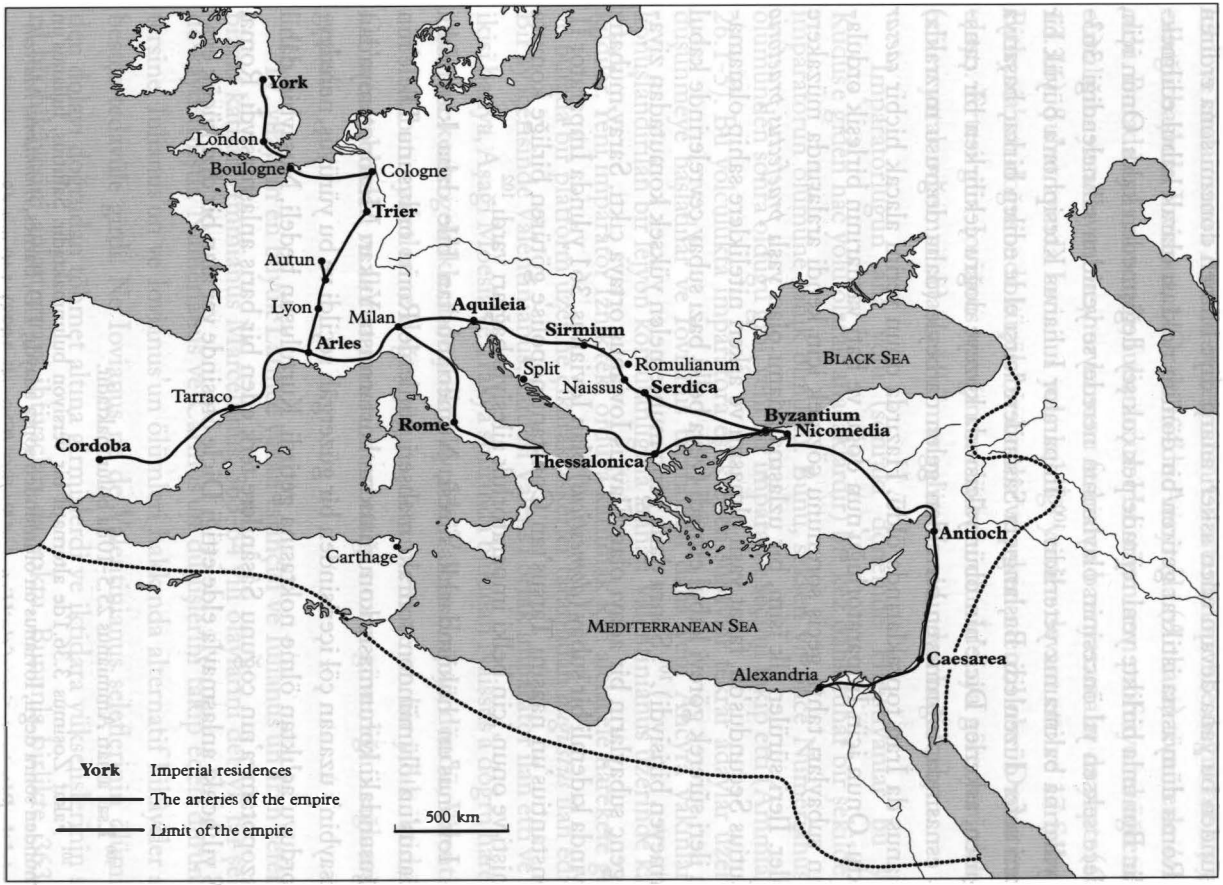
[97] F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike* (Berlin, 2001), 25-7.

[98] Modern bir tartışma için bkz. H.W. Bird, "Diocletian and the deaths of Carus, Numerian and Carinus", *Latomus* 35 (1976), 127-32; F. Kolb, *Diocletian und die erste Tetrarchie* (Berlin, 1987), 10-21.

Resmi kaynakların sunduğu bu yanıltıcı belirsizliklerin gerisinde, hiçbir propagandacı çarpıtmanın gizleyemeyeceği bir anlatının önemli özellikleri vardır. Evvela Diocletianus'un tahta çıkış hikâyesi, Roma İmparatorluğu'nun kuzey ve doğu sınırlarını birleştiren ana güç ekseninin dışa vurmasıydı (Harita 3.1). Carus'u, Sâsânilere karşı savaşa götüren ve Ktesiphon surları önünde sona eren yol, ondan önce 114 yılında İmparator Traianus, 165'de Lucius Verus ve 198'de Septimius Severus tarafından izlenmişti. Bu güzergâh 298'de Galerius ve en meşhuru da 363'deki talihsiz İran seferinde Iulianus tarafından tekrar izlenecekti. Balkanlar ve Anadolu arasındaki iletişim merkezinde yer alan Nicomedia, Traianus'dan bu yana tedricen önem kazanmış ve kısa bir süre sonra da Diocletianus'un kendi imparatorluk merkezi olmuştu.[99] Nihayet rakip hükümdarlar arasındaki son karşılaşma, doğu ve batı eyaletleri arasındaki ana askeri yolun ortalarında yani orta Tuna bölgesinde olmuştu. Bu bölge imparatorluk için yapılan iç savaşların hassas bir kuşağıydı, askeri ifadeyle imparatorluğun dış sınırlarından çok daha önemli bir sınırdı. Bu kuşak, Diocletianus ve Carus arasındaki Margus savaşı, 316'da Licinius ve Constantinus arasındaki Cibalae savaşı, Constantius'un ordusuyla Magnentius arasındaki 351 yılındaki Mursa savaşını ve 394 yılında Eugenius ve Theodosius'un güçleri arasındaki Frigidus Nehri savaşını çağrıştırmaktadır.

Ordu komutanlığı ve askeri güç, gasıplara Roma İmparatorluğu'nun siyasi gücünü kontrol etme imkânı verdi. İmparatorlar kendileri de önceleri üst düzey askeri makamlarda hizmet ediyorlardı ve imparatorluğu ordunun açık desteği sayesinde ele geçiriyorlardı. Yani hem tahta çıkış dinamiklerini organize eden subayların hem de yeni imparatorlara *augustus* unvanını resmen veren düzenli askerlerin gürültülü bağırışları ve alkışları arasında imparator oluyorlardı. Diocletianus'un tahta yükseliş süreci olan 283 ve 285 yılları arasındaki olaylar, gizli ve açık cinayetler, adli süreçlerin manipülasyonu ve iç savaş şeklinde aşırı siyasi şiddet kullanımıyla tanımlanmaktadır. Bu iktidar mücadelelerinde kazananlar herşeyi ele geçirdi, kaybedenlerin gelecekte yeni sorunlara yol açmamaları için yaşamalarına dahi müsaade edilmedi.

[99] B.M. Levick, "Pliny in Bithynia, -and what followed", *Greece and Rome*, 26 (1979), 119-131.

Harita 3.1 - M.S. 300 civarında Tetrarşi Dönemi Roma İmparatorluğu.

Diocletianus'un tahta çıkışı genellikle, Severus hanedanının 235'de çöküşünden bu yana devam eden askeri anarşi diye bilinen dönemi sona erdiren ve Roma dünyasına istikrar getiren bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte yeni rejimde pek çok şey değişmeden kaldı. Onun için, sadece seksen yıl öncesinin olaylarının neredeyse yeniden sahnelendiği 363-64 yıllarına bakmamız yeterlidir.[100] İmparator Iulianus Ktesiphon'a büyük bir askeri sefer düzenledi. Başlangıçta Sâsânilere karşı elde edilen birkaç başarıya rağmen, askerler Dicle'nin öbür yakasında kuzeye doğru çekilirken bir çatışma esnasında, bilinmeyen bir elden gelen darbeyle (daha doğrusu mızrakla) Iulianus da İran topraklarında öldü. Hazırda onun yerini alacak hiçbir *caesar* yoktu. Onun için İmparatorluğu'nun doğu ve batı yarılarının birleşik ordularının subayları tahta geçiş sorununu çözmek için kendi aralarında müzakere ettiler. İleri sürülen ilk isim, bir uzlaşma adamı olan yaşlı *praefectus praetorio* Salutius Secundus'du, fakat yaşlı olmasını ve askeri niteliklere sahip olmamasını ileri sürerek görevi kabul etmedi (veya belki bazı subay çevrelerinde kabul görmeyen birisiydi).[101] Sonra daha genç muhtemelen yüksek komutadan ziyade genç subayların bir adayı olan Flavius Iovianus ortaya çıktı. Saray muhafız alayında kıdemli bir subay (*domesticus*) olan Iovianus, 361 yılında İmparator II. Constantius'un naaşını Tarsus'tan Constantinopolis'e götüren birliğe komuta etmişti ve onun için belki imparatorluk ailesiyle bağları vardı.[102]

Iovianus'un hükümdarlık süresi, Numerianus'tan bile daha kısa oldu. Iulianus'un ölümünden sonraki mahşeri günlerde Roma ordusunu Dicle'nin doğusundaki korunmasız konumundan kurtarmıştı. Yukarı Mezopotamya'dan Nusaybin'e uzanan çöl içerisinden bir güzergâh seçildi ve bu yürüyüş, neredeyse orduyu açlıktan ölme noktasına getirdi. Kurtuluşun bedeli, Nusaybin dâhil Mezopotamya'nın çoğunu Sâsânilere terk eden bir barış anlaşmasıydı. Roma, 298 yılındaki anlaşmayla elde ettiği Dicle ötesinde yer alan bir dizi küçük eya-

[100] Esas anlatı Ammianus 25.5-10'da bulunmaktadır.

[101] Fakat Zosimus 3.36.1'de alternatif bir versiyon bulunmaktadır. Salutius, Iulianus'un ölümünden sonra değil, Iovianus'un ölümünden sonra adaydı; T.D. Barnes, *Ammianus Marcellinus and the Representation of the Historical Reality*, (Cornell, 1998), 140 not 48.

[102] Ammianus 21.16.21; T.D. Barnes, *Ammianus Marcellinus*, 139.

let üzerindeki mülkiyet haklarından vazgeçti. Iovianus kendisi Antakya'ya çekildi ve ondan sonra Anadolu üzerinden Constantinopolis'e doğru bir kış yolculuğu başladı. Iovianus, 1 Ocak 364'de Ancyra'da (Ankara) törenlerle *konsül* oldu. Burada aynı zamanda, Iulianus'un Hıristiyanların profesyonel öğretmen olmalarını yasaklayan meşhur kanunu fesheden bazı yasamalar da yaptı (*CTh.* 13.3.6). Şubat ayında Iovianus yola kaldığı yerden devam etti ve 17 Şubat'ta Bithynia'nın doğusunda küçük bir kasaba ve askeri menzil olan Dadastana'ya ulaştı. Ertesi gün Iovianus yatağında ölü bulundu. İddiaya göre yeni dekore edilen yatak odasının ortasındaki mangalın dumanından boğulmuştu.

İmparatorluğun ana yolu (sonraki dönemde Hıristiyanlar bu yolu Kudüs'e giden hac yolu olarak anacaklardır) bir kez daha tuhaf bir şekilde bir imparatorun ölümüne tanık olmuştu. Bunu, seksen yıl önce Numerianus'un ölümünden sonra olduğu gibi, yeni bir imparator seçimi takip etti (Ammianus 26.1-5). Bu yolculukta imparatora eşlik eden subaylar tekrar adaylar üzerine düşünmeye başladılar ve Iovianus tarafından daha yeni Ancyra yakınlarına konuşlandırılan bir lejyon komutanlığına atanan Valentinianus üzerinde karar kıldılar. Yeni imparator İznik'teki orduya katılmak için alelacele harekete geçti ve burada bir platform üzerine çıkarak askerler tarafından *augustus* ilan edildi. Bir ay içerisinde Valentinianus, kardeşi Valens'i ortak imparator ilan etti ve her ikisi batıya, Aşağı Moesia ve Trakya sınırında bulunan Naissus'a doğru hareket ettiler ve kente geldiklerinde yolları ayrıldı. Valens doğuya döndü, Valentinianus ise batı eyaletlerine doğru yoluna devam etti ve on bir yıllık iktidarını Cermen saldırıları ve akınlarının rahatsız ettiği sınırın güvenliğini sağlamakla geçirdi.

IV. yüzyılın en büyük Latince yazan tarihçisi ve Iulianus'un İran seferine bizzat katılan Ammianus Marcellinus, 363-64 yılı olaylarını detaylı bir şekilde kaydetmiştir. Numerianus ve Carinus'un düşüşlerini takip eden durumun tersine, Iulianus'un ve Iovianus'un ölümleri hakkında alternatif hikâyeler serbestçe tedavüle girdi. Ne Iovianus ne de Valentinianus seleflerinin ölümünden dolayı doğrudan töhmet altına girmişlerdi ve iktidara yükselişlerinin steril bir hikâyesini anlattırmaya ihtiyaçları da yoktu. Bununla birlikte, 363/64 yılı olaylarının temel nitelikleri, 283/84'deki emsaline esrarengiz bir biçimde benzemektedir. Dönemin siyasi faaliyetlerinin hareket alanı, aynı uzun ve dar

sahneye yani Doğu Akdeniz'den Balkanların merkezine uzanan askeri yollar üzerine oturmaktadır. Her iki durumda da bir doğu seferi sırasında bir imparator hayatını kaybetti ve halefleri de Anadolu'nun kuzeybatısındaki anayol üzerinde öldü. Onların yerine İzmit (Nicomedia) ve İznik gibi önde gelen Bithynia kentlerinde imparatorlar iktidara yükseltildi. Yine her iki durumda da komplocu subaylar grubu, kendi seçtikleri adayları, seferdeki orduya sunarak imparator ilan ettirdiler. Diocletianus, Iovianus ve Valentinianus hepsi de benzer geçmişe sahiptiler. Üçü de Illyricum eyaletlerinde doğmuş, orta sınıf askerdiler ve otuzlarında veya kırklı yaşlarının başındaydılar. Diocletianus Dalmatia'daki Salona, Iovianus Moesia'daki Singidunum ve Valentinianus Pannonia'daki Cibalae kökenliydi. Bunların hiçbirisinin tesadüfi olması mümkün değildir. Bu anlatılar, hem iktidarın gerçeklerini hem de III. ve IV. yüzyıllarda Roma devletinin en yüksek düzeylerinde hayatı şekillendiren siyasi ve askeri zorunlulukları yansıtmaktadır.

Bu kısa girişten alınacak dersler nelerdir? IV.yüzyıla ilişkin yeni bir tarihsel anlatı kurgulamak zorunlu fakat imkânsız bir iştir. Ammianus Marcellinus'un, Iovianus'un iktidarını da kapsayan kaydettiği yirmi beş yıllık dönem dışında, anlatı türü kaynaklar kısa, genellikle taraflı ve karışıktır. Gibbon, kendi anlatısı 378'deki Edirne savaşından sonraki döneme ulaştığı zaman, meşhur veda kısmında, Ammianus hakkında şu tespiti yapıyordu: "Bir çağdaşın zihnini genellikle etkileyen hırslara ve önyargılara müsamaha göstermeksizin kendi döneminin tarihini yazan, doğru ve yanlışsız bir rehberden ayrılmak zorunda oluşumun en samimi üzüntüsü içerisindeyim".[103]

Verilerin dikkatli ele alınması, çoğunlukla olayları kronolojik olarak sunmayı ve tarihsel işlerde aktörleri, yeri ve zamanı tespit etmeyi mümkün kılar. Fakat nedenselliğe veya harekete geçirici faktörlere ilişkin sorular her zaman belirsiz, sübjektif ve çarpıtılmıştır. Kaynaklarımızın imparatorluk tarihindeki büyük olayları sunuş tarzı, çoğunlukla anlatıları yaratan, olaylardaki kendi rollerini izah eden bir yorumu açıklayan fatihler tarafından belirlenmiştir. Rejim değişimi anları için, bu bilhassa doğrudur. Siyasi riskler yükseldikçe, çarpıtma ve uydurma ihtimali artmaktadır.

[103] E. Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (gözden geçirilmiş basım: J.B. Bury, Londra 1929), 3, 128.

Askeri Monarşi, 284-395: Genel Bir Bakış

Diocletianus'un tahta çıkışından I. Theodosius'un ölümüne kadar (284-395), Roma devleti içerideki rakiplere karşı gayretkeş seferler düzenleyen ve sınırları dış düşmanlara karşı savunan savaşçı imparatorlar tarafından yönetildi. Bundan sonra, iki yüz yıldan fazla bir zaman Heraclius'un 610 yılında tahta çıkışına kadar, imparatorlar ve sarayları yerleşik hayata geçtiler. İmparatorlar doğuda Constantinopolis'te oturdular, batıda ise Ravenna'da (veya kısa aralıklarla Roma'da), ve önceki dönemden radikal biçimde farklı bir yönetim tarzı geliştirdiler. Dolayısıyla 395'e kadar, Geç Antikçağın ilk döneminde siyasi ve askeri faaliyetlerin temel çerçevesi, III. yüzyıldaki modeli sürdürdü. IV. yüzyıl imparatorluğunun temel nitelikleri, siyasal anlamda Augustus tarafından kurulmuş olan *Principatus* dönemindekilere benziyordu. Doğu Roma imparatoru ve sarayı 395'den sonra daimi olarak Constantinopolis'te ikamet etti. İmparatorlar seferlere bizzat katılmaktan vazgeçtikleri ve saray merkezli oldukları için, imparatorluğun kuzey sınırlarını savunmak ve batı eyaletlerini elde tutma imkânı ciddi manada zayıfladı.

Bizans İmparatorluğu'nun başlangıcı bazen 395 yılı civarına tarihlenmektedir. Bu durum elbette batı eyaletlerine uygulanamaz. Batı İmparatorluğu'nun sınırları, IV. yüzyılın sonlarından itibaren geçirgen hale geldi ve Cermen dilinin ilk biçimlerini konuşan Kuzey Avrupalı kabile grupları eski sınırlara yakın bölgelere sızmaya başladılar. Nihayet V. yüzyılın sonuna gelindiğinde imparatorluğun bütün eski batı eyaletleri melez (*hybrid*) karakterli krallıklara dönüşmüştü. Bu krallıklar Roma hukuk sistemini ve diğer kurumları muhafaza ettiler, fakat Cermen kabilelerinin kralları tarafından yönetildiler. Onun için burada, daha eskiden doğuda yaşanandan çok daha köklü bir siyasi dönüşüm söz konusuydu. Ortaçağ Avrupası'nın ilk yapıları bu şartlardan doğdu.

Geç Antikçağ Roma İmparatorluğu'nun tarihi, mücadele, savaş ve askeri faaliyet çevresinde işlenmektedir. Vergilerden, haraçtan ve imparatorluk topraklarının kiraya verilmesiyle elde edilen yıllık devlet bütçesinin üçte ikisinden fazlasının, askerlerin maaşlarına ve orduları donatmak ve teçhiz etmek ve askeri alt yapıyı devam ettirmek gibi yan ödemelere harcandığı tahmin edilmek-

tedir.[104] Çağımızın bu değerlendirmesi VI. yüzyıla ait bir askeri el kitabının ifadeleriyle geniş olarak onaylanmaktadır. Ona göre, askeriyenin ücretleri devletin yıllık gelirlerinin çoğunu tüketiyordu.[105] Roma ordusu, çok büyük oranda teşkilatlanmış devletin en önemli bileşeniydi.

IV. yüzyıl boyunca yapılan Roma savaşlarının amaçları ve nedenleri, temel olarak üç katmanlıydı. Öncelikle barbarlara karşı mevcut sınırlar içerisinde imparatorluğun bütünlüğünün korunması amaçlanıyordu. İkinci olarak kanlı iç savaşlar Geç Roma tarihinin ana motifiydi ve rakip güçler arasındaki savaşlar Roma toprakları üzerinde yapılıyordu. En az diğerleri kadar önemli olan üçüncü faktör, savaş halinin, ordulara bilhassa elit birliklere, esas meslekleri olan dövüşme imkânı sağlaması ve askerleri motive eden ganimet ve yağma kaynağı olmasıydı. Bu konuların her birinin ayrıntılı olarak ele alınması gereklidir ve Ammianus'un ayrıntılı notlarında anlatılmaktadır. Ammianus'un 353-378 yılları arası olayları uzun, renkli ve çoğunlukla sürükleyici tasviri Roma savaş tekniğinin pek çok yüzünü ortaya koymaktadır. Son zamanlarda yapılan bir çalışma, Ammianus'un ele aldığı dönemde hiçbir önemli çatışmayı atlamadığını göstermektedir.[106] Cermen barbar gruplarla olan kuzeydeki nehir sınırının her iki yakasında çarpışmalar ve pusular her daim vardı. Bu grupların kendi aralarında da öldürücü savaş hali vardı (karş. *Pan. Lat.* XI [3], 16.1-2). Romalılar, Ren ve Tuna nehirlerinin ötesindeki güvenilmez düşmanları üzerinde otoritelerini devam ettirmek için onlara karşı cezalandırma amaçlı seferler düzenlediler. Barbarlarla meydan savaşları da yapıldı, mesela 357 yılında Strasburg'da Alamanni (Yun. *Alamanoi*) halkına karşı başarılı olundu, ancak 378'de Edirne'de Gotlara karşı feci şekilde kaybedildi. Savaş hali doğuda Mezopotamya'daki tartışmalı kentlerin (Amida, Nisibis, Bezabde) geniş

[104] R. Macmullen, "The Roman emperor's army costs", *Latomus* 43 (1984), 571-80; H. Elton, *Warfare in Roman Europe AD 350–425* (Oxford, 1996), 118-127; B.D. Shaw, "War and Violence", G.W. Bowersock *et al.* (der.), *Late Antiquity* (Cambridge Mass. 1999), 130-169, özellikle bkz. s. 141.

[105] Anonim, *Peri Strategikes* (*Generallik Hakkında*), 2.18-21.

[106] H. Elton, *Warfare in Roman Europe AD 350–425* (Oxford, 1996), 47-8.

kapsamlı kuşatmalarını içerdiği kadar, Sâsâni topraklarına karşı düzenlenecek büyük çaplı işgallerin külfetli ve bıktırıcı lojistik hazırlıklarını da içine alıyordu. Genellikle Tuna bölgesindeki Roma toprakları üzerinde rakip imparator namzetlerinin kanlı savaşları hiç de önemsiz değildi.

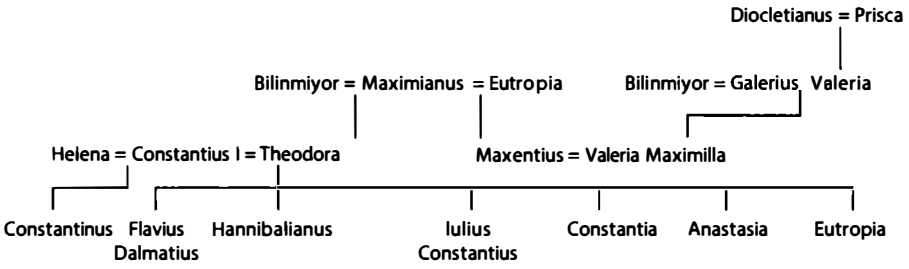
Roma ordu kurumlarının gelişimi ve bunların ekonomik yansımaları sonraki bir bölüme aittir, fakat Geç İmparatorluk çağının ilk yüzyılında yani Diocletianus'un 284'te tahta çıkışından 379'da Theodosius'un tahta çıkışına kadar olan dönemde, askeri tarihi göz önüne almak önemlidir. Bu askeri tarihin az vurgulanan ancak kayda değer bir yönü, bu dönemde hükümdarların bütün büyük seferlere bizzat komuta etmesinin beklenmesiydi ve gerçekten de hemen her zaman hükümdarlar sefere katılmıştı. Constantinus gençliğinde bir süvari subayı olarak orduda hizmet ederken, bir Sarmat savaşçıyı saçlarından bizzat yakalamış ve muzaffer bir şekilde komutanı Galerius'un ayaklarının dibine atmış ve bataklıktan askerlerini düşmana karşı sürmüştü.[107] 302 yılında Galya kenti Langres'in kapıları yağmacı Alamanni gruplarından korunmak için alelacele kapatılınca, o sırada dışarıda olan Caesar I. Constantius bir iple surlardan yukarı çekilmek zorunda kalınmıştı. Ordusu onu beş saat sonra kurtarmayı başarmış ve 60.000 Alamanni bu savaşta hayatını kaybetmişti (Eutropius, 9.23; Orosius, 7.25). İmparator II. Constantius 355 yılında, Constance gölünün güney tarafındaki Alamanni kökenli Lentienses'e karşı küçük bir saldırıya bizzat kumanda etmekten, ancak uzun bir müzakereden sonra vazgeçmiş ve komutayı generali *magister militum* Arbitio'ya bırakmıştı (Ammianus 15.4). İmparator Iulianus, artçı birliklerin küçük bir çatışmasına zırhlarını kuşanmadan tedbirsizce dalmanın cezasını hayatıyla ödemişti (Ammianus, 25.3). Savaşta hayatını kaybeden bir sonraki imparator Valens, 378'de Gotlarla yapılan Edirne savaşının kargaşasında tamamen yok oldu (Ammianus, 31.13). Edirne savaşı, bir Roma ordusunun barbarlara karşı kaybettiği ilk büyük savaştı ve görünüşe göre neredeyse gelecek iki yüzyılda bir Roma imparatorunun ordusunu bizzat savaşa sürdüğü son durumdu. Yenilgi Roma monarşisinin rolünü ve karakterini değiştirmişti.

[107] *Anon. Val.* 2.3.

Savaş durumunun getirdiği yükler, Diocletianus'un hükümdarlık meselesinde kendisine yardımcı olmaları için ortak imparatorluk erki kurmasının hiç şüphesiz temel nedeniydi. Maximianus 286'da *augustus* yapılmıştı ve bu dönemden günümüze ulaşan ikinci kutlama konuşması, 291 yılında verilmişti ve iki imparator arasında var olan uyum ve dayanışmayı ilan ediyordu. İki imparator, kontrol altına alınmış ve güvenliği sağlanmış bir dünyayı yönetmede Iupiter ve Hercules çiftinin rolünü oynuyordu (*Pan. Lat.* XI [3]).

> İktidarın en üst makamında böyle bir uyumu hangi çağ gördü? Roma İmparatorluğu'nu eşit olarak paylaşırken hangi kardeşler veya ikiz kardeşler bölünmemiş bir mirasa sahip oldular? ...Ren ve Tuna, Nil ve ikiz kardeşi Fırat ile birlikte Dicle güneşin battığı ve doğduğu iki okyanus ve bunların arasında kalan her ülke nehir ve kıyı, gözlerin gördüğü gün ışığının herkes için alışıldık olması kadar bütün iyi niyetiyle sizin için alışılmış bir şeydir. (*Pan. Lat.* XI [3] 6.3, çev. Rees).

Bu ekibe 293 yılında iki *caesar* eklendi: Constantius muhtemelen Maximianus'un altında batıda kıdemli bir komutandı ve daha önceden Maximianus'un kızı Theodora ile evlenmişti;[108] Galerius ise, Diocletianus'un kızı Valeria ile evliydi (Lactantius, *DMP* 50.2; Diyagram 3.1).

Diyagram 3.1 - İlk Tetrarşi (Dörtlü Yönetim)

Birinci Tetrarşi (dörtler erki) olarak bilinen bu yeni koalisyonun arka planında yer alan nedenler ve siyasi kökenleri üzerine çok yorum yapılmaktadır.

[108] *Pan. Lat.* X (2), 11.4; Barnes, *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* (Wiley 2011), 40-1.

Tetrarşi'nin temel hedefi imparatorluk iktidarının yönetilebilir bir taksimini gerçekleştirmekti, ancak bu koalisyon imparatorluk topraklarının gayri-resmi olarak bölünmesine yol açtı:

> Şimdiye kadar kaydettiğimiz savaşların yükü gittikçe ağırlaştığı için imparatorluk dört parçaya bölündü ve Galya Alpleri'nin ötesinde kalan bütün topraklar Constantius'a; Afrika ve İtalya Herculius'a (Maximianus); Karadeniz'deki boğaza kadar bütün Illyricum kıyıları Galerius'a verildi. Geri kalan kısımları ise Valerius (Diocletianus) kontrol etti (Aur. Victor, *Caes.* 39.30).

Diocletianus ve Constantinus Çağı

Geç Roma devletinin şekillenmesi Diocletianus'un 284'de iktidarı ele geçirmesinden Constantinus'un 337'de ölümüne kadar geçen elli yıldan fazla bir zamana yayılmaktadır. Bu bütün dönem iç ve dış düşmanlara karşı neredeyse sürekli savaşlara tanık oldu. Batıda Ren sınırı boyunca Cermen kabilelere ve Britanya'da gasıp Carausius'a karşı mücadeleler vardı. Doğuda ise Mısır'da isyanlar ve İran ile büyük bir savaş vardı. Bu savaş 299'da Romalıların lehine bir barış anlaşmasıyla sona erdi. Sâsânilere karşı zaferi takip eden yıllarda Galerius ayrıca Tuna sınırının güvenliğini sağladı.

Bütün cephelerde savaş tehdidi yükseldiği için, imparatorluğun sınır bölgelerinde imparatorluk ikametgâhları ortaya çıktı. Trier'deki eski karargâhını 293'den sonra Constantius'a bırakan Maximianus, çoğunlukla İtalya'da Milano veya Aquileia'da ikamet ediyordu. Diocletianus ve Galerius'un saray ve maiyetlerini Sirmium, Serdica ve Selanik gibi Avrupa eyaletleri kentlerinde ve doğuda Nicomedia ve Antakya'da topluyorlardı. Bu stratejik ve idari merkezlerde, imparatorluk saray halkını barındırmak için saraylar, askerlere ve başlarındaki imparatorlar için garnizon karargâhları ve gösteriler ve imparatorluk törenleri için arenalar (*circus*) vardı.[109] Resmi kamu törenleri imparatorluk iktidarının önemli bir bileşeniydi. Latin tarihçiler, tebaasından önünde yüzükoyun yere kapaklanmasını talep eden Diocletianus'un, imparator ile tebaa arasındaki

[109] W.E. Kleinbauer, "Palaces" G. Bowersock et al. (der.), *Late Antiquity*, 628-30.

mesafeyi arttırdığını kaydetmektedirler. Günümüz yorumcuları bazen bunu, monarşiyi doğululaştırma girişimi olarak açıklamaktadırlar.[110] İmparatorluk sarayındaki bu uygulama Severus hanedanı dönemine kadar geri gitmektedir, fakat böyle uygulamaların Tetrarşi döneminde çok daha sıkı bir saray törenine dönüştüğü de kesindir. Bu uygulamalar, imparatorlar ve tebaaları arasındaki abartısız ve metaforik mesafeyi kasıtlı olarak arttırmıştır.[111]

İmparatorluk ikametgâhları Roma gücünün gösteri merkezleri ve imparatorluk kültürünün temsili için en önemli mahaller olmuştur. Maximianus için yapılanlar gibi, övgü konuşmaları aynı zamanda imparatorun erdemlerini ve başarılarını açıklıyor ve tebaanın vefasını ve sadakatini beyan ediyordu. Konuşmalar için seçilen vesileler, hükümdarların görevdeki beş veya onuncu yıl dönümleri, doğum günleri veya başarılı sefer sonuçlarıydı. Bu konuşmalar, cesaret, güç, ileri görüşlülük ve merhamet gibi imparatorluğa özgü erdemleri yüceltiyor ve belirli kazanımları, kayda değer başarılı seferleri alkışlıyordu. Bu konuşmalarda, konuşmacı kendisine verilen makamlardan dolayı hükümdarlara kişisel teşekkürleri veya bilhassa Galya kentleri için gelecekte alacakları lütuflar için fırsat sağlıyordu. Konuşmaların mesajı dini propaganda ve ideolojiyle beraberce dokunuyordu. Bu durum, 291 yılında Maximianus için yapılan ikinci övgü konuşmasında çok çarpıcı bir şekilde görülmektedir. Söz konusu törende konuşmacı, uzun uzadıya Diocletianus'u Iupiter ile Maximianus'u Hercules ile eşleştiren bir fikir geliştirmiştir. Burada yapılan eşleştirme, imparatorların sırasıyla Iovius ve Herculius isimlerini benimsemelerine neden olmuştu.[112] Hiç şüphesiz övgü konuşmalarında işlenen temalar, en azından ana hatlarıyla imparatorların kendileri tarafından onaylanıyordu. Maximianus'un, 289 yılı konuşmasını yapan hatibi, Bagaudae isyanını bastırmasını çabucak geçtiği için suçlaması olayında görüldüğü gibi, bazen imparatorların arzuları belirgin olurdu. Fakat çoğu durumlarda konuların seçimini ilgili taraflar bilirdi.

[110] Aur. Victor, *Caes.* 39.4; Eutropius, Brev. 9.26; Ammianus 15.5.18. H. Stern, "Remarks on the *adoratio* under Diocletian", *Journal of the Warburg and Coutauld Institutes* 17 (1954), 184-9.

[111] F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike* (Berlin, 2001), 38-46.

[112] *Pan. Lat.* XI (3), 2.3; VII (6), 8.2; IX (5), 8.1.

Övgü metinlerinin yaydığı tarz ve fikirlerin, imparatorluğun kendi reklamını yapan medya üzerinde hâkim bir etkisi de vardı. Anahtar siyasi sloganları ve imgeler her yerde hazır ve nazır olurdu ve sikke darbıyla yayılırdı. Yine imlemeler jenerik olabilirdi, mesela VIRTUS ve CONCORDIA AUGUSTORUM'a yada FELICITAS TEMPORUM'a ya da bu imlemeler belli vesilelere ve olaylara işaret ediyor da olabilirdi. Sikkeler ayrıca imparatorluğun portre tiplerinin tam bir arşivini de sunuyordu. Augustus'tan bu yana Roma hükümdarları, iktidarlarının temel ahlaki ve siyasi niteliklerini görsel bir ortamda yansıtmak için kendi imajlarını kullanmışlardı. Tetrarşi dönemi imparatorları, kare çeneli, büyük gözlü, kısa kesilmiş saçlar ve seferdeki askerlerin kirli sakallarıyla, katı ve zinde portreler geliştirdiler. Bu dönemin imparator portreleri üzerine yaptığı çığır açan bir çalışmada R.R.R. Smith, bu imgelerin radikal bir yeni imparatorluk fikri ve tarzını cisimleştirdiğini savunmaktadır. Görsel kayıt, herşeyden önce iki özelliği yani imparatorların dayanışmasını ve ahlaki tutuculuğu vurguluyordu. İmparatorlar arasındaki dayanışmanın en bilinen görsel örneği, Mısır'daki imparatorluk madenlerinden getirilmiş porfir üzerine, bir askeri dayanışma kucaklaşmasıyla birbirine kenetlenmiş dört hükümdarın çoklu portresinde ifade edilmektedir. Ahlaki ciddiyet imparatorların sert ve ciddi bakışlarından yayılmaktadır (Levha 3.1).[113] Resmi propaganda Tetrarşi'yi iki üst ve iki ast üyeden oluşan bir ekip olarak lanse ediyordu. Aynı zamanda, ekibin egemen üyesinin Diocletianus olduğu da kabul ediliyordu. Dörtlü arasındaki ilişkinin gerçekliği kadar potansiyel gerilimler sonraki dönem imparatorlarından Iulianus tarafından, *Caesars* adlı hiciv denemesinde çok iyi yakalanmaktadır. Iulianus, Tetrarşi dönemi imparatorlarını tanrıların şölenine girerken şöyle betimlemektedir:

> Diocletianus, kendisiyle birlikte iki Maximianus'u ve dedem Constantius'u da beraberine alarak yürüyüşe azametle önderlik ediyordu. İmparatorlar birbirlerini ellerinden tutuyorlardı. Diğerleri Diocletianus ile aynı çizgide değillerdi, fakat dans eden bir oyuncu grubu gibi onu çevrelemişlerdi. Diğerleri, onun önünde koşmak isteyen korumalar

[113] R.R.R. Smith, "The public image of Licinius I: Portrait Sculpture and imperial ideology in the early fourth century", *JRS* 87 (1997), 170-202. Bkz. H.P. L'Orange, *Art Forms and Civic Life in the Later Roman Empire* (Princeton, 1965).

Levha 3.1 - İlk tetrarşi döneminindört hükümdarı. Mısır'daki imparatorluk maden ocaklarında bulunan sert mor graniti olan porfirden yapılmış olan bu heykel grubu, muhtemelen ilk olarak Diocletianus'un başkenti Nicomedia'da dikilmiştir. Bu heykel daha sonra İstanbul'a taşınarak, orada sergilenmiş ve burada halk arasında Philadelphion "kardeşçe dostluk" olarak tanınmıştır (bkz. s. 459-60). İstanbul'un 1204'te Haçlılar tarafından yağmalanması esnasında heykel Venedik'e götürülmüş ve günümüzde ise Aziz Marcus Katedrali'nin köşesinde durmaktadır (StefanoPolitiMarkovina / Alamy)

gibiydiler, fakat Diocletianus onları engelliyordu, çünkü Diocletianus onlardan hiçbir şekilde daha fazlasını istemiyordu.[114]

Yazıtlar, övgü metinlerinin ahlaki dilinin taşa işlenmiş formülüne odaklanmaktadır. Dindarlığa, cesarete, adalete ve imparatorların uyumuna yapılan adaklardan başka, imparatorluk kararnameleri, ahlakını düzelten ve propagandacı bir retorikle çerçevelenmiştir. Meşhur fiyat kararnamesinin anlaşılması zor, fakat tumturaklı açılış cümlesi iyi bir örnek sunmaktadır:

> Kamu onuru, Romalı asaleti ve Romalı heybeti, devletimizin iyi talihinin güvenilir bir şekilde yönetilmesini ve layıkıyla çekidüzen verilmesini gerektirir.Başarılı savaşlarımızı hatırlarken, sadece ölümsüz tanrıları değil, devleti de tebrik etmeliyiz. Gayretlerimizle akıttığımız çok ter sayesinde, derin bir sükûnet içinde yatan ve barışın faydalarından nasiplenen dünya artık huzurlu bir durumdadır. Böylece, barbar milletler tarafından önceleri uğradığımız kudurmuş yağmaları, o halkları tanrıların müşfik lütfuyla bizzat bozguna uğratmak suretiyle bastıran biz, her zaman adaletin zorunlu savunmasıyla tesis edilen huzuru güçlendirdik (*ILS* 642).

Bu paragraf mutlu bir iç barışı sağlamak için çaba gerektiğini vurgulamaktadır. Çabaları için ilham veren ve imparatorun arkasında duran tanrı tartışmasız Hercules idi.

Tetrarşi imparatorlarının ideolojisi, propagandacı çeşitli medya tarafından planlanıyor ve bu medya, yönetici hükümdarların Roma dünyası içerisindeki iktidarını meşrulaştırıyordu. Propagandanın amacı, yeni destekçiler toplamak için misyonerlik yapmak değil, tam tersine ahlaki ve siyasi bir amaç duygusu yaratmaktı. Roma dünyasında medya, imparatorun otoritesine muhalefet veya alternatif tasarlamıyordu fakat imparatorluğun tebaası olan sadık kitleye sesleniyordu.

Resmi yapılardaki rölyef heykeller, imparatorluğun zaferlerini abideleştiriyordu. Bununla birlikte rölyefler, savaşçı imparatorların halkı için koruduğu bir barış ve adalet işareti olarak resmediliyordu. Muhtemelen 303 ile 305 yıl-

[114] Julian, *Caes.* 315a –b; karş. F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike* (Berlin, 2001), 32.

ları arasında yapılan Selanik'teki zafer anıtının heykel panelleri, Galerius'un Sâsânilere karşı zaferini kutluyordu. Anıtın merkezi parçası, cenneti ve yeryüzünü temsil eden iki sembolik figür üzerinde tahtta oturan iki *augustus*u betimliyordu. *Augustus*lara, iki kadın figürü ayağa kaldırmaya çalışan ayaktaki iki *caesar* figürü eşlik etmektedir. Şüphesiz kadın figürler, imparatorluğa tâbi bölgeleri temsil ediyordu. Bu sahnenin gerisinde ve çevresinde, imparatorluğun hükümdarlarını destekleyen ve koruyan tanrılar ayakta durmaktadır.[115]

Tetrarşi'nin siyasi programının özü, rejimin kuruluşunun onuncu yılını kutlamak için Diocletianus'un 303 yılında Roma'da düzenlediği törenlerde tanıtılmaktadır. 315 yılında tamamlanan Constantinus anıtı üzerindeki bir röl-yef, bu imparatoru Roma forumunda toplanmış yöneticilerin (*magistratus*) ve subayların ortasında beş sütunlu bir anıtın önünde bir kürsüden hitap ederken betimlemektedir (Levha 9.1). Anıt, 303 yılı kutlamaları için dikilmişti. Bu sütunların yazılı ve heykelli beş kaidesinin ikisinde, *caesar*ların on ve *augustus*ların yirmi yıllık (*Caesarum decennalia feliciter; vicennalia imperatorum*) yönetimlerinin başarılı sonuçlarını öven yazıtlar bulunmaktadır. Hâlâ mevcut olan *caesar*lar için yapılan kaide yazıtın her iki yanında savaş ganimetleri betimlemekte ve diğer üç yanında ise *caesar*lardan birisini kurban törenini tamamlarken göstermektedir. Törende, yürüyüş kolundaki zırhlı askerler ve togalarıyla siviller ve savaş tanrısı Mars'a toplu halde sunulan öküz, koyun ve domuzun toplu kurbanı sahnelenmektedir. En büyük sütunda bir Iupiter heykeli, diğerlerinde iki *augustus*un ve iki *caesar*ın dehalarını tasvir eden imgeler bulunmaktadır. Anıt, en yüce tanrı Iupiter'in dinsel otoritesi sayesinde Roma dünyasına düzen ve barış getiren Tetrarşi yönetiminin esas niteliğini sergiliyordu.[116]

Bu tür propaganda başlıca imparatorluk ikametgâhlarıyla sınırlı değildi. Tetrarşi imparatorları, canlanan Roma devletinin imajını eyaletlere yansıtmak için muazzam çaba harcadılar. Mimari anıtlar gözde bir aracıydı. Mısır ve

[115] F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike*, 158-62; M.S. Pond Rothman, "The panel of the emperors enthroned on the arch of Galerius", *Byzantine Studies* 2 (1975), 19-40; "The thematic organization of the panel reliefs on the arch of Galerius", *AJA* 81 (1977), 427-54.

[116] H. Brandt, *Geschichte der römischen Kaiserzeit von Diokletian bis zum Ende der konstantinischen Dynastie(284-363)*, (Berlin, 1998), 64-8.

Suriye'nin pek çok kentindeki mevcut yapılar yıkıldı ve merkezi kamusal meydanlar, yeni bir yapı tipini (*tetrakionia* = dört sütun) barındırması için uygun biçimde genişletildi. Bunlar dört dikdörtgen biçimli sütun kaidesi grubundan meydana geliyordu ve her birinin üstünde sırayla dört sütun ve gölgelik çatılar yükseliyordu. Bu platformlar, ithaf olunan Latince yazıtlar vasıtasıyla, tespit edilen imparatorların gerçek boyutlarını aşan heykellerini ayakta tutuyordu. Söz konusu anıtlar, yönetici grubun mevcudiyetini doğu eyaletlerinin kentli toplumlarının gözüne sokma dışında hiçbir pratik işleve hizmet etmiyordu.[117]

Tetrarşi döneminin bir diğer keskin yeniliği, imparatorların yayınladığı bütün kararnamelerin dili, batı eyaletlerinde olduğu gibi, doğu eyaletlerinde de Latince olacaktı.[118] Askeri giderleri kontrol altında tutma aracı olarak, malların ve hizmetlerin maksimum fiyatlarını ayarlayan meşhur kararname, bilhassa doğu eyaletlerinde dikilen kopyalarından bilinmektedir, fakat her bir yazıtta metin, yerel halkın çok azının anlayabileceği bir dil olan Latince olarak kazınmıştır. Hıristiyanlara karşı alınan önlemleri yetkilendiren fermanların dili de Latinceydi. Bu belgelerin bir kısmının metnini muhafaza eden Eusebius, kendi sunduğu metinlerin orijinalinin çevirisi olduğuna işaret etmektedir.

Diocletianus sadece monarşi gücünün tasarlanmasıyla değil, fakat gerçek meselelerle de ilgileniyordu. Roma yasalarını derlemek için ilk sistematik girişim, Gregorianus ve Hermogenianus kanunnameleri olarak Diocletianus dönemine tarihlenmektedir. Diocletianus döneminin bu kanunname girişimlerinin, imparatorun arzusuyla gerçekleştiğine dair belirgin bir veri olmamasına rağmen, V. ve VI. yüzyıllarda Theodosius ve Iustinianus dönemlerinin büyük Roma yasa kodifikasyon çalışmalarının habercisi olduğu açıktır. 292 yılında yayınlanan Gregorianus kanunnamesi, II. yüzyılın ortasından itibaren yayınlanan imparatorluğun resmi hükümlerini bir araya getirmekte, konusuna göre düzenlenmiş on altı kitaptan oluşmaktadır. 295 yılında yayınlanan Hermogenianus kanunnamesi, görünüşe göre ilkine ek olarak düzenlenmiş ve Roma

[117] W. Thiel, "Tetrakionia. Überlegungen zu einem Denkmaltypus tetrachischer Zeit im Osten des römischen Reiches" *Ant. Tard.* 60 (2002), 299-326.

[118] S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs* (gözden geçirilmiş baskı: Oxford, 2000).

kamu hukukunun altı kitaplık bir özetinin de yazarı olan Aurelius Hermogenianus tarafından derlenmiştir. Hermogenianus daha sonra *praetorius praefectus* makamına gelecektir. Her iki külliyatın da valiler ve diğer imparatorluk yetkilileri ve onların kadrolarında bulunan hukukçular için rehber olarak düzenlendiği açıktır.[119] Fakat bu kanunnameler ayrıca, Tetrarşi mensubu imparatorların hukuk ve adalet çerçevesini muhafaza ederek, imparatorluğu yeniden daha güvenli ve sağlam bir siyasi yapıya dönüştürme niyetlerini sembolize etmektedir. İmparatorluk hükümlerinin ve dolayısıyla Roma hukukunun sistematik olarak yayınlanması, geç imparatorluğun en büyük kurumsal gelişmelerinden birisiydi.[120]

Tetrarşi imparatorları 296 yılında, eyaletlerde yapılan düzensiz periyodik tahrirlerin yerine, beş yılda bir düzenli yapılması gereken tahrir kuralını getirerek, Roma nüfus sayımı prosedürünü yenilediler. Bu tahrir, *caput* ve *iugum* olarak bilinen vergi düzenleme birimlerine tek biçimli bir tedbir belirlemek için mukayese edilebilir bir girişime karşılık geliyordu. Bütün fikir, bu önlemleri 297 yılında Mısır'da uygulamaya koyan *praefectus* Aurelius Optatus'un yayınladığı bir kararnameyle gösterilmektedir:

> Arazinin tasnifine göre her bir *aroura* üzerine salınan vergi ve her bir köylünün baş vergisi ve hangi yaştan hangi yaşa kadar olduğu, benim buyruğumla birlikte ilan edilmesi için nüshalarını parafladığım yakınlarda yayınlanan kutsal kararnameyle ve ona eklenen tarifeden doğru olarak bilinebilir. Dolayısıyla, burada da en büyük yardımı almış olduklarını gören eyalet halkı, vergilerini ödemek için kutsal olarak yayınlanan düzenlemelere uygun davranmayı büyük bir hızla ve tahsildarın zorlamasını beklemeden kendilerine iş edinsinler. Çünkü büyük bir gayret ve ihtimamla bütün kanuni yükümlülüğü ifa etmek gereklidir ve böyle bir ihsandan sonra herhangi bir kimsenin aksine davranışı tespit

[119] T. Honoré, *Emperors and Lawyers* (ikinci baskı Oxford, 1994); S. Corcoran, "The publication of law in the era of the Tetrarchs –Diocletian, Galerius, Gregorius, Hermogenien"A. Demandt *et al.* (der.) *Diokletian und die Tetrarchie Aspekte einer Zeitwende* (Berlin & New York, 2004), 58-72.

[120] P. Garnsey & C. Humphress, *The Evolution of the Late Antique World* (Cambridge, 2001), 52-70.

edilirse, o kişi cezalandırılma riskiyle karşı karşıyadır. (*P. Cairo Isidore* 1, çevirisi için bkz. Lewis & Reinhold, *Roman Civilization* 2, 419).

Bu hiç hoşlanılmayan daha katı vergi toplama uygulaması, Lactantius'un *De Mortibus Persecutorum* adlı eserinde yansıtıldığı gibi direnişe yol açmıştır. Para ekonomisini düzenlemek için, peşinden diğer önlemler geldi. Eylül 301 yılının tedavül kararnamesi, imparatorluk sikkelerini önceki yüzey değerinden iki kat daha arttırarak yeniden düzenledi. Bu uygulama hiç şüphesiz enflasyonun hızını düşürmeyi amaçlıyordu. İki ay sonra yayınlanan maksimum fiyat kararnamesiyle, artan fiyatların üst sınırını belirlemek ve muhteris vurgunculuğa engel olmak amaçlanıyordu. İmparatorların en çok korumak istedikleri tüketiciler, tebaalarının ekseriyeti değil, askerlerdi. Bununla birlikte görülüyor ki fiyatlar aslında piyasa oranlarının altında bir düzeyde sabitlenmişti ve onun için sürdürülemezdi. Lactantius'un anlattığına göre, Diocletianus'un deneyi neredeyse ilk elde genel bir öfkenin ortasında çöktü: "pek çok ölümden sonra yasa terkedilene kadar, küçük ve ucuz şeyler için çok kan döküldü, hiçbir şey satılmıyordu ve fiyatlar çok daha kötü biçimde yükseldi" (*De Mortibus Persecutorum* 7.6-7).

Mayıs 305'te uzun dönem önce yapılan plana uygun olarak Diocletianus ilk Tetrarşi'yi feshetti. O ve Maximianus görevlerinden ayrıldılar ve yerlerine *caesar*ları Galerius ve Constantius *augustus*luğa yükseltildi. Boşalan *caesar*lık için iki aday belirlendi: Galerius'un kız kardeşinin oğlu Galerius Valerius Maximinus ve yönetimin diğer üyelerine yakınlığı belirsiz olan Fl. Valerius Severus. Yeni düzenlemeler Constantius ve Maximianus'un oğulları olan Constantinus ve Maxentius'un hırslarına hitap etmiyordu ve sonuç olarak iç savaş ortaya çıktı. Bu savaş 308 yılı Kasım'ında Diocletianus Pannonia'daki Carnuntum'da bir toplantı düzenlemesi için çağrılana kadar çözümlenemedi. Carnuntum toplantısı, Galerius, Maximinus, Constantinus ve Licinius'dan oluşan yeni bir dörtler erki ihdas etti. Licinius, Galerius'un himayesindeydi ve bu ikisi resmi *augustus* idi. Maximinus ve Constantinus ise *caesar*lık görevini üstlendiler. Bu ikisi de sonradan *augustus*luk unvanı talep ettiler ve bir süre sonra onlara da *augustus*luk verildi. Diocletianus ve Maximianus'un emeklilikleri yeniden onaylandı, Maxentius ise bir kez daha kenara atıldı.

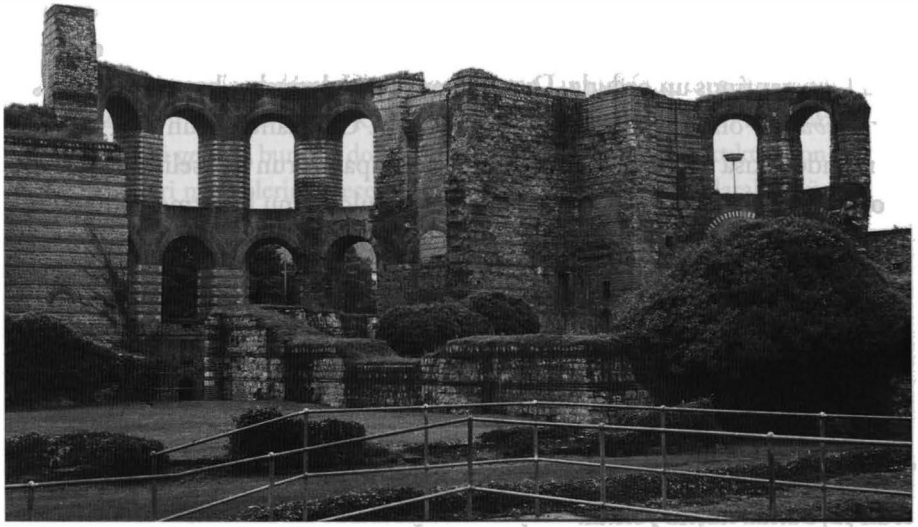
Carnuntum'daki toplantı, ilk Tetrarşi'nin dini ve siyasi ideallerini gösteren en son belgelerden birisini de yayınladı. Bu belge, bir Mithra tapınağının (*Mithraeum*) hükümdarlar tarafından yaptırılmasının anısını kutlayan bir yazıttır.

> Çok dindar Ioviusçu ve Herculiusçu imparatorlar ve *caesar*lar, imparatorluklarının destekçisi ulaşılmaz güneş tanrısı Mithra'nın tapınağını restore ettirdiler (*ILS* 659).

Bu metin, Diocletianus'un, Tetrarşi'nin siyasi-dini arzularını temsil etmesi için geliştirdiği Iupiter-Hercules teolojisini birleştirdi. Bu dönemde çok sık karşılaştığımız gibi, Geç Roma imparatorluk dininin bir diğer merkezi kordon bağı, ulaşılmaz güneş Sol Invictus tapınımı ile birleşen ve bilhassa askeri çevrelerde popüler olan Mithra tapınımı idi.

Galerius ve Maximinus, artık iç savaş sahnesinden Selanik ve Antakya'ya karargâh kurarak doğuya çekildiler. Licinius'un merkezi Illyricum'daki Sirmium, Constantinus'unki ise Galya'daki Trier idi (Levha 3.2). Yine de Maxentius'un taleplerinden dolayı temel istikrarsızlık ortadan kaldırılmış değildi. Maximianus Galya'nın güneyine çekildi, Maxentius ise, Tetrarşi ekibinden kabul edilmediği halde, İtalya, Roma ve Kuzey Afrika üzerinde kendisini *augustus* ilan etti.

Constantinus, 310 yılında bir kez daha imparatorluk iddiasında bulunan Maximianus'a karşı harekete geçti ve onu Marsilya yakınlarında intihar etmek zorunda bıraktı. Galerius Mayıs 311'de öldü ve imparatorluğu Licinius, Constantinus ve Maximinus'tan oluşan üçlü bir *augustus* grubunun yönetimine bıraktı. 312 yılında Licinius ve Constantinus, Maxentius'a karşı harekete geçtiler ve Constantinus, Maxentius'a nihai bir darbe vurdu. Alpleri geçtikten sonra kuzey İtalya kentlerinin çoğunu kendi yanına çeken Constantinus, Maxentius'un kuvvetlerini Verona dışında bir savaşta yendi (*Pan. Lat.* XII [IX] 5-13; [X]. 17, 21-24). Artık Roma üzerine yürümesinde bir engel yoktu ve son darbeyi (*coup de grace*) Roma surlarının önünde 28 Ekim 312'de Milvius Köprüsü savaşında vurdu. Maxentius'un kendisi Tiber'in sularında boğularak öldü. Artık Senato, Constantinus'un kıdemli *augustus* olduğunu kabul ediyordu ve

Levha 3.2 - İmparatorluğun IV. yüzyılda kuzeyindeki başkenti ve uzun süre Constantius, Constantinus, Constans, Valentinianus ve Gratianus'un ikametgâhı olan Trier'deki İmparatorluk Hamam Yapısı (Fotoğraf: S.Mitchell).

Constantinus, 313 yılı Şubat'ında Licinius ile Milano'da buluşarak bir anlaşma yaptı. Milano buluşması, Constantinus'un kızkardeşi Constantia'nın Licinius ile evliliğiyle sonuçlandı. Galerius'un 311 yılında ölümünden sonra, hâlâ resmen Doğu'nun *augustus*u olan Maximinus Küçük Asya'yı kontrol altına aldı ve Nicomedia'daki sarayı işgal etti. Maximinus 313 yılında Licinius'un topraklarını işgal etmeye kalkışmışsa da Edirne'de yapılan bir savaşta yenilmiş ve Anadolu'ya kaçmış ve aynı yılın yazında Tarsus'ta intihar etmiştir (Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, 45-49).

Constantinus'un Yükselişi

Constantinus, iki hükümdarlı yeni yönetimin, kıdemli olanıydı. Muhtemelen 273 yılı civarında Aşağı Moesia'da Naissus'da doğmuştu. Babası Constantius'un en büyük oğluydu ve annesi Helena anlatılana göre alt sınıftan bir kadındı. Sonraki yıllarda Constantinus, Nicomedia yakınların-

daki Drepanum'a bir kent kuracak ve annesinin ismini verecekti. Bu kentin Helena'nın doğum yeri olduğu yanlış bir inanış olarak yayıldı. Büyük ihtimalle Constantius gibi Helena da Tuna eyaleti Dacia Ripensis'de doğmuş olmalıdır. Bazı kaynaklar, Constantius'un 305 yılında *augustus*luğa yükselmeden önce, oğlu Constantinus'un orduda, Diocletianus ve Galerius'un hizmetinde bir subay (*tribunus*) olarak çalıştığını bildirmektedir. Constantinus'un 337 yılındaki ölümünden kısa bir süre sonra yazılan ve imparatorun yükselişini nakleden anonim Latince anlatı, onun rehine olarak tutulduğunu belirtmektedir (*Origo Constantini Imperatoris, Anon. Val.* 2). Fakat bu değerlendirme Constantinus'un kendi propagandasını yansıtmaktadır. Bu propaganda Constantinus'u Diocletianus ve Galerius gibi Hıristiyanlık karşıtı imparatorlardan ayırıyor ve gerçek durumu yanlış aksettiriyordu. Doğrusu Constantinus, imparatorluğun yönetici ekibinin bir üyesi olan Constantius'un oğlu olarak, gayet tabi bir şekilde hem sarayda hem de Galerius'un komutası altındaki seferlerde yıllarca hizmet etmişti.[121] Aynı kaynak Constantinus'un cesur bir asker olduğunu ifade etmektedir ki, bunda kuşku yoktur.

Constantinus'un yükselişini, 305 ile 312 arasının çalkantılı olayları hazırlamıştır. Roma siyasi hayatının, iktidar için hanedan mensubu olma iddiası, orduların desteği ve propaganda aracı olarak dinin kullanımı gibi üç geleneksel akımı bu yılların mücadelelerinde örülmüştür. Diocletianus'un planladığı yapay Tetrarşi sistemi dayatmasının, iktidar yeni bir hükümdara aktarılırken, hanedana mensup olma iddialarından daha zayıf olduğu görülmektedir. *Caesar*ları Constantius ve Galerius'u yönetici koalisyona yasal olarak bağlamak için evlilik bağlarını kullanan Diocletianus, bu gerçeği dolaylı olarak kabul etmişti. Constantius ile Constantinus'un ve Maximianus ile Maxentius'un baba-oğul ittifakları siyasi olarak esnek ve etkiliydi. Galerius, 306 yılında Costantinus'u imparatorluğun yönetici ekibine katarak, onunla uzlaşma yoluna gitti. Maxentius, Roma'daki karargâhında fiili olarak altı yıl başkaldırarak azmini kanıtladı. Maximianus'un düşüşünden kısa bir süre sonra, 310 yılında Constantinus'u övmek için yapılan konuşma, iktidar için ailevi iddiaların önceliğini, bir manifesto olarak ortaya koymaktadır:

[121] Barnes, *Constantine* 51-6.

> Soyunuzla başlayacağım, çünkü pek çok insan şimdiye kadar belki bilmiyor, fakat size en çok itibar edenler biliyorlar. Roma İmparatorluğu'nun gevşekliğini ve disiplin kaybını ilk kez yeniden düzenleyen ve Pontus ve Tuna'nın açıkağızlarından akan büyük Got birliklerini karada ve denizde bozguna uğratan tanrısal Claudius ile torunu olarak bir bağınız vardır. Kadim imparatorluk yetkiniz, kendi babanızdan ileri geliyor, bundan dolayı ailenizden iki hükümdar çıktıktan sonra, beşeri meselelerin geleceğine hâkim üçüncü imparator olarak en üst basamakta durmalısınız. Ey Constantinus! Haşmetinizi paylaşan herkesin arasında, bu statüye her şeyden önce siz sahipsiniz ve siz, imparator olarak doğdunuz ve sizin soyunuzun asaleti o kadar büyüktür ki, imparatorluğun size bağışlanması, sizin onurunuza hiçbir şey katmamıştır (*Pan. Lat.* VII [6], 2).

Constantinus'un gerçekten İmparator Claudius Gothicus'un torunu olduğuna ilişkin zayıf iddia ilk kez burada ortaya atılmaktadır.[122] Bu iddia, Constantinus'un imparator olarak konumunu, böyle bir kan bağıyla hiçbir şekilde övünemeyecek olan Galerius, Licinius, Maximinus'a karşı ve sadece babası *augustus* olan Maxentius'a karşı güvence altına almak için tasarlanmış olmalıdır. 310 yılında bu Latince methiyenin yazıldığı dönemde artık Tetrarşi'nin imparatorluk gücünü ailevi verasetten kurtarma amacı bitmiş olduğunu herkes anlamış olmalıydı. İktidar için mücadele eden rakipler ne pahasına olursa olsun eski hanedan politikaları oyununu oynuyorlardı.

İmparatorlar askerlerinin desteğine de bağımlıydı. Kuşkusuz yüksek miktarlarda hediye vaadiyle ikna edilmiş olan muhafız birliğinin (*praetoriani*) desteği, Roma'da Maxentius'un kalkışmasını harekete geçirdi. Maxentius ayrıca, bu hanedan iddialarından dolayı konumu iyice zayıflamış olan Severus'un askerlerini kendi yanına çekebileceği için babası Maximianus'a da güveniyordu. Maxentius'un muhafız birliği üzerindeki kontrolü yine de babası Maximianus'a karşı direnmesine yetmişti, çünkü Maximianus oğlunun ayağını kaydırıp gücü kendisi ele geçirmeye kalkışmıştı. Bu arada 306 yılında babasının ordusu tarafından imparator ilan edilen Constantinus, Alamanni ve Frank

[122] R. Syme, "The ancestry of Constantine" *Bonner Historia Augusta Colloquium 1971* (1974), 237-53.

halklarının yenik krallarını arenada vahşi hayvanların önüne atarak askerleri arasındaki popülaritesini sağlamlaştırmıştı.[123] İç savaşlar bahşiş ümitlerini de arttırmıştı. Söz konusu ödüller barbar köylerinin mütevazı ganimetleri değil, bilakis Romalı rakiplerin büyük miktarlardaki zenginlikleri ve topraklarıydı. Bir komutana askeri sadakatin, bir başkasıyla yapılan iç savaşlarda çok da güçlü olmadığı makul bir şekilde tahmin edilebilir. Bu bağlamda etkili bir belge olan Pannonia'daki Brigetio'da bulunan tunçtan bir yazıt, 311 yılında Serdica'da Licinius tarafından yayınlanmış bir mektubu ihtiva etmektedir. Bu mektubun ikinci bir nüshası, Bulgaristan'da bulunmuştur. Mektup, Balkan ordularının askerlerine, hane halkları içinden beş kişiye (*capita*) kadar muafiyet tanıyarak, vergi yükümlülüklerinde büyük bir indirim vaat ediyordu. Askeri *annona* için normal yükümlülükler değerlendirilirken, askerlerin hane halkından iki kişi her zaman vergiden muaf tutuluyordu. Licinius'un amacı, Maximinus ile yaklaşan savaşta askerlerin sadakatini güvence altına almaktı. Aynı anda Maximinus da doğulu tebaasının sadakatini kazanmak için Hıristiyanları ihbar edenlere vergi indirimi hedefliyordu.[124]

Yukarıdaki vaadin çarpıcı bir benzerini, muhtemelen 320 yılına tarihlenen Constantinus'un bir yasasında da bulabiliriz, çünkü bu dönemde Constantinus da Licinius ile çatışmaya hazırlanıyordu. İmparator, yüksek rütbeli askeri personelin (*praefectus*), subayların (*tribunus*) ve rejimin diğer önde gelen şahsiyetlerinin alkışları arasında imparatorluk ordularının karargâhına girdi. Ordudaki hizmetlerinden terhis edilmelerini protesto eden emekli askerler Constantinus'un önünü kestiler ve "Constantinus Augustus! İmparatorluktan hiçbir imtiyaz elde etmeyeceksek, ne amaçla bizler ordudan terhis edildik?" şeklinde taleplerini imparatora ilettiler. İmparator, askerlerin müracaatını dinlemeye hazır olduğunu ifade edince, bir sözcü, eski askerlerin zorunlu kamu hizmetinden muaf tutulmalarını net bir talep olarak ifade etti. Çok açık bir

[123] Eutropius, X.2.3-4.

[124] AÉ 1937, 232; Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, Mass. 1982), 232-33; Bulgaristan kopyası AÉ 2007, 1224'de bulunmaktadır ve şu çalışmada ele alınmaktadır: A. Cooley & B. Salway, "Roman Inscriptions 2006-2010", *JRS* 102 (2012), 226-7. Maximinus için bkz. S. Mitchell, "Maximinus and the Christians in AD 312: A new Latin Inscription", *JRS* 78 (1988), 105-124.

mizansen olan bu olayda Constantinus, askerlerin isteklerine "Bilinmelidir ki, cömertliğimin bir nişanesi olarak artık bütün eski askerlerin yasayla zorunlu beledi hizmetleri ifa etmeye zorlanmayacakları imtiyazı tanınmıştır" şeklindeki sözlerle karşılık verdi.[125]

Erken IV. yüzyılın iktidar mücadeleleri, gittikçe artan bir dini rekabet atmosferi içerisinde gerçekleşiyordu. Dinsel reform, Diocletianus'un empoze ettiği yeni düzenin temel taşıydı. Dünya hâkimiyeti, Iupiter ve Hercules gibi iki tanrının rehberliğinde teminat altına alınıyordu. Bu dinsel ideoloji, aynı anda her yerde bulunuyordu. Roma'daki Pompeius tiyatrosunun revakları, *porticus Iovia* ve *porticus Herculia* olarak yeniden adlandırıldı.[126] Bu yeni devlet dininin geleneksel tanrılara önem vermesine rağmen, Roma'daki eski resmi kültle ilgili köklü bir biçimde farklı bir şekil aldığını vurgulamak önemlidir. Hıristiyan inancındaki Baba Tanrı ve Oğul Tanrı inancıyla, Iupiter'e atfedilen *rector caeli* ve Hercules'e atfedilen *pacator terrarum* rolleri arasındaki benzerlikten dolayı, bu yeni devlet dininin Hıristiyan fikirlerden bile etkilendiği söylenebilir.[127]

Yeni Roma tanrılarının tesisi, yabancı düşmanların şeytanlaştırılmasıyla vurgulanıyordu. Bunun en açık örneği, Manici tarikatla nasıl ilgilenilmesi gerektiği hususunda muhtemelen Afrika valisine 297 yılında gönderilen mektuptur. Mektubun giriş kısmı Tetrarşi döneminin dini yapısı için oldukça aydınlatıcıdır. "Dil, eski Roma erdemini ve Pers ahlaksızlığını göstermek için önemli kelimelerle doldurulmuştur."[128] Mektup, habis ruhluların barış zamanında ahlaki düzeni tehdit eden boş ve aptalca akideler öğretmeye meyilli olduğunu savunmaktadır. Mevcut din, sonradan ortaya çıkan bir başka din tarafından eleştirilmemelidir ve eskiden beri kural haline gelmiş şeyleri kurcalamak çok ciddi bir meseleydi. İmparatorlar yeni tarikatların propagandasını yapanları cezalandırmaktan sorumluydu (*Mosaicarum et Romanarum Legum collectio* XV.3; çev. Stevenson, *New Eusebius*, 267, no: 236).

[125] *CTh.* 7.20.2. Bkz. J.F. Matthews, *Laying Down the Law* (New Haven, 2000), 37. Olayın hem tarihini hem de meydana geldiği yeri tespit etmede bazı güçlükler vardır.

[126] *ILS* 621, 622, 620.

[127] W. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion* (Oxford, 1979).

[128] S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs* (Oxford, 2000), 136.

Bu dönemin yasama faaliyetleri arasında, ensest evliliklere izin veren doğu kökenli gruplara karşı çıkarılmış bir yasa da vardı (*CJust.* 5.5.2). Bu önlemler, Diocletianus'un, 303 yılında Hıristiyanlığı yasadışı ilan etmek ve Büyük Takibat olarak bilinen politikayı harekete geçirmek için aldığı kararda görülen, meşhur din politikasının anlaşılması için, müsait bir ortam hazırlamaktadır. Bilhassa Lactantius ve Eusebius gibi Hıristiyan yazarlar, Büyük Takibat'a o kadar çok dikkat sarf ettiler ki, bu olayların orantısız bir şekilde görülmesine yol açmışlardır. Her zaman renkli bir olayı veya anekdotu vurgulamaya düşkün olan Lactantius, takibatın kökenini, bir ritüelde *haruspices*in (rahip/kâhin) kurban hayvanının iç organlarında her zaman bulunan olumlu işaretleri bulamadığı ve kabahati törende hazır bulunan Hıristiyanlara yüklemesinde tespit etmektedir.[129] Lactantius'un iddiasına göre, Galerius'un (pagan annesinin aşırı etkisi altındaydı) yoğun etkisi altında kalan Diocletianus, Romalıların *Terminalia* festivaline denk gelen 23 Şubat 303'de kovuşturma fermanını yayınladı. İmparator, bu fermanı yayınlamadan önce konuyu Nicomedia'daki ikametgâhında sarayı ve kıdemli ordu subaylarıyla müzakere etmiş ve daha sonra Didim'deki Apollo kâhinine danışmıştı. Fermanın yazılış tarzı muhafaza edilmemesine karşın, ifadeleri Manicileri yasadışı ilan etmeye benziyordu. Kiliseler yıkılacaktı ve Hıristiyanların kutsal metinlerinin nüshaları bulunup yakılacaktı. Hıristiyanlar sahip oldukları makam ve onurdan atılacak ve işkence edilmeye müsait hale getirilmek için kanuni olarak rütbeleri alınacaktı. Pagan tarzı bir yemin etmeleri isteneceği için, bir Roma mahkemesinde fiili olarak davalarını gördürmek hakkından mahrum olacaklardı. Kışkırtıcı bir şekilde tam da Nicomedia'da sarayın görüş açısı içerisinde kalan ana kilise, *praetorian* muhafızları tarafından yerle bir edildi, fakat bu önlemin etkileri başlangıçta kısmi olarak sınırlıydı.

Hıristiyan yazarlar sayesinde fermanın imparatorluk sathında yayılması, diğer imparatorluk yasamaları için imkânsız olacak bir şekilde takip edilebilmektedir. Eyalet idarecilerine 303 ve 304'de gönderilen mektuplarda, Hıristiyan din adamlarını tutuklama ve hapse atma konusunda yetkililerden aktif rol oynamaları isteniyordu. Donatusçu tartışmanın kökenleriyle ilgilenen sonraki kaynaklar, Afrika kenti Cirta'da yazılı metinlerin yakılması ve Hıristiyanların

[129] Lactantius, *DMP* 10.1-5; karş. Eusebius, *HE* 8.1.7.

kolayca avlanması konusunda çok keskin bir anlatı sunmaktadır.[130] Aslına bakılırsa her şey, yerel olarak Romalı yetkililerin gayretine ve coşkusuna bağlıydı. Bu eyalet valileriyle olduğu kadar imparatorların kendileriyle de ilgiliydi. Hıristiyan gelenek, Constantius'un Trier'de Hıristiyanlara çok az problem çıkardığı hususunda müttefiktir. Lactantius, Constantius'un sadece bazı kiliseleri yıktırdığını yazmaktadır, Eusebius bunu bile görmezden gelmektedir.[131] Afrika dışındaki batı eyaletlerinde Hıristiyanlara baskının neredeyse hiçbir izi yoktur. Her hâlükârda ferman, Mayıs 311'de ölümünün hemen arifesinde Galerius tarafından gönülsüzce iptal edildi. Anlaşılan o da, 306 gibi erken bir tarihte Constantinus ve muhtemelen 308'de Maxentius tarafından izlenen yöntemi takip ediyordu.[132]

Doğuda en enerjik Hıristiyan karşıtı politika, yeni imparator Maximinus tarafından izlendi. Bu imparatorun politikaları (abartılmış olmasına karşın) Eusebius tarafından yakinen gözlemlenmiş olmalıdır. Eusebius, Maximinus'un 306–308 yılları arasında ikamet ettiği Caesarea'nın yerlisiydi. Galerius'un 311 yılında ölümünden sonra, Maximinus, kovuşturmanın bütün şiddetiyle devam ettirilmesi için kendisine dilekçe göndermeleri hususunda imparatorluğun doğu yarısının halklarını ikna etmeyi başardı. Bunlara karşılık olarak, geleneksel tanrıların güçlerini ve dünya meseleleri üzerindeki etkilerini yeniden ileri süren ve bir pagan inanç doktrini ortaya koydu:

> Yeryüzünün verimliliğinden, barışın korunmasından ve kötü düşmanların yenilgiye uğratılmasından, denizdeki fırtınaları durdurmaktan, fırtınalardan ve cahilce ve yararsız inançlarıyla neredeyse bütün dünyayı utandıran Hıristiyanların, uygulamalarıyla neredeyse bütün dünyanın başına bela olmaya başladıkları için meydana gelen depremlerden hamiyetperver tanrılardan kaynaklandığını görmemek için kim bu kadar anlayışsız olabilir?[133]

[130] *Gesta apud Zenophilum*, CSEL XXVI, 186-8 (Stevenson, *New Eusebius*, 273 no: 240).

[131] Lactantius, *DMP* 15.7; Eusebius, *HE* 8.13.13; VC 1.13.2.

[132] Galerius: Lactantius, *DMP* 33.11-35; Eusebius, *HE* 8.16.1, 17.1-11; Constantinus: Lactantius, *DMP* 24.9; Maxentius: Eusebius, *HE* 8.14.1.

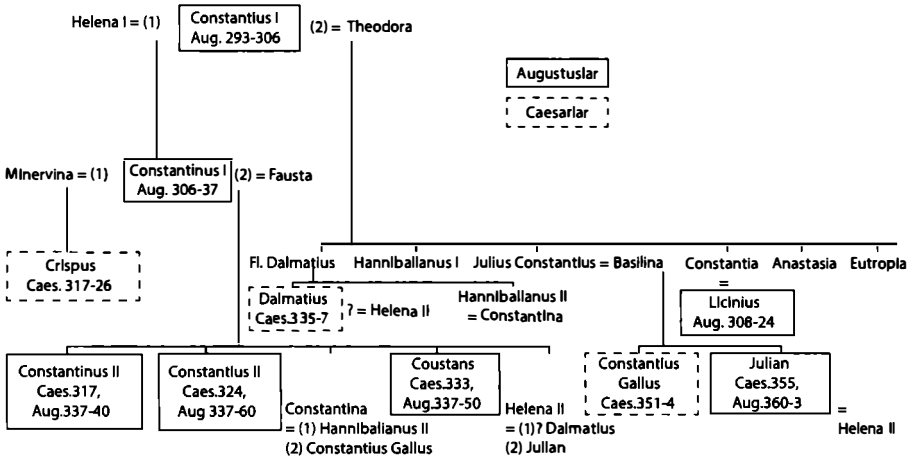
[133] Eusebius, HE 9.7.8-9.

Bu bağlamda IV. yüzyılın başlarının en çarpıcı ve etki alanı en geniş dini olayını, Constantinus'un Hıristiyanlığa geçişi olarak görmeliyiz. Constantinus, Maxentius ile giriştiği nihai savaşın arifesinde, yaşadığı güneş görüsünü (rüyet / *vīsiō*) Hıristiyanların tanrısının bir zafer vaadi olarak yorumlanması gerektiğine inanıyordu. Yeni inançla zırhlanmış ve askerlerinin kalkanlarına haç simgesini işletmiş olan Constantinus, sayıca daha kalabalık olan ordusunu Tiber Nehri üzerindeki Milvius Köprüsü'nde kanlı fakat nihai bir savaşa sürdü. Constantinus'un rüyetinin doğası ve ihtidası aşağıda tartışılmaktadır (s. 374-86). Constantinus'un 312 yılında benimsediği Hıristiyanlıkla, o dönemin güneş kültü arasında yakın bir benzerlik olduğu genellikle kabul edilmektedir. Rüyetinin doğası imparatorluk kariyerinin dönüm noktasında Constantinus'un yüce bir güneş tanrısına olan inancıyla Hırisityanların tanrısına inancı adeta bir noktada birleşiyordu.

Galiplerin ilişkisi 312 ve 313 yıllarında Maxentius ve Maximinus'a karşı kazandıkları iki zaferden sonra daha tedirgin ve gergindi. İki *augustus* arasındaki bağ, Constantinus'un kız kardeşi Constantia'nın Licinius ile evlenmesiyle sembolik olarak şekillendirildi. Licinius artık doğuda *augustus* idi ancak fiilen Balkanların çoğunu kontrol ediyordu.

Constantinus'un kişisel hırsı, Licinius ile arasındaki dayanışma duygularından çok daha ağır basıyordu ve ikinci eşi Fausta 316 baharında Constantinus (babasıyla aynı ismi taşıyor) adı verilen bir erkek çocuk doğurduğu zaman, Constantinus'un hırsı daha da kabardı. Ekim 316 ile Ocak 317 arasında Constantinus, önce Pannonia'daki Cibalae'de ve daha sonra Trakya'da Edirne'de Licinius'un kuvvetlerini yendi. 1 Mart 317'de Constantinus ve Licinius'un *augustus* olduklarını onaylayan bir anlaşma yapıldı ve Constantinus'un oğulları Crispus (ilk evliliğinden) ve Constantinus, Licinius'un Constantia'dan 315 yılında doğan henüz bebek oğlu Licinius olmak üzere bu anlaşmayla birlikte üç de *caesar* atandı. Doğu ve batı hükümdarları arasındaki hat, Trakya sınırı üzerine ayarlandı. Constantinus artık batıdan kendi doğum yeri Naissus'a kadar olan bütün imparatorluğu kontrol ediyordu. Takip eden yıllarda Fausta kocasına hanedanın devamlılığı için büyük bir cephane verdi: 317 yılında Constantius doğdu, 320 ve 323 arasında kızı Constantina, oğlu Constans ve bir diğer He-

lena dünyaya geldi (Diyagram 3.2). Constantinus 317'den sonra Illyricum'daki güç merkezini sağlamlaştırdı ve 324'de Licinius ile nihai hesaplaşmaya hazırdı. Selanik'ten başlayarak Licinius'un askerlerini Temmuz'da Edirne'de yendi ve Byzantion'u kuşattı. Constantinus'un zaferi Chrysopolis'te kara ve deniz savaşından sonra tamamlandı ve bunu kısa süre Nicomedia'ya sığınan Licinius'un teslim olması izledi. Constantinus yılsonundan önce, Byzantion'un yerine kendi adını taşıyacak yeni bir kentin kurulacağını ilan etti ve 325 yılı baharında Licinius'u oğluyla birlikte Selanik'te öldürttü. Constantinus'un iktidarının son aşaması için yol böyle açılmıştı.

Diyagram 3.2 - Constantinus Hanedanı (G.W. Bowersock, *Julian the Apostate* [Londra, 1978], s. 35'den alınmıştır).

Constantinus 324'den 337'deki ölümüne kadar tek *augustus* idi. Fausta'dan olan ikinci ve üçüncü oğulları Constantius ve Constans 324 ve 333 yıllarında *caesar*lık makamına yükseltildiler. Bu arada 326 yılında oğlu Crispus'u ya ihanet suçlamasıyla veya üvey annesi Fausta ile zina yaptığı suçlamasıyla idam ettirdi ve kısa bir süre sonra Fausta'nın kendisi de imparatorun emriyle boğularak öldürüldü. Tahmin edileceği gibi, ölümünden sonra Constantinus'un saygınlığına önemli ölçüde zarar veren, imparatorluk ailesinin bu sansasyonel ve me-

şum sırları hakkında kaynaklar farklı anlatılar sunmaktadır.[134] Constantinus'un sürekli olarak hasım bir resmini çizen pagan tarihçi Zosimus, imparatorun ihtidasının bu cinayetlerle ilgili olduğunu iddia etmektedir. Çünkü işlediği suçlardan dolayı, vaftiz olmak kaydıyla sadece Hıristiyanlar Constantinus'a bağışlanma vaat edebiliyorlardı. Ancak Constantinus'un vaftizi ölüm döşeğine kadar ertelendi.[135]

Licinius'u yendikten sonra Constantinus saldırgan bir sınır politikası izlemeye başladı. Bunun nedeni Tuna sınırını emniyet altına almak ve nehrin kuzeyinde yaşayan barbarlara boyun eğdirmekti. 310 yılında Ren üzerinde Köln'de ve 328 yılında Tuna'daki Oescus'da taş köprüler ve her birini korumak için nehirlerin kuzey kıyısına istihkâmlar inşa edildi. Köln'deki köprünün yapılış amacı dönemin bir övgü konuşmasında şöyle açıklanmaktadır:

> Ayrıca, Agrippinensis'de köprü inşa ederek yenik kabilelerin döküntülerini küçümsüyorsunuz ve onları korkularından asla sıyrılmamaya ve sürekli korku içinde olmaya ve boyun eğmiş biçimde ellerini uzatmaya zorluyorsunuz. Bununla birlikte, bu köprüyü düşman toprağına her ne zaman isterseniz geçmek için bir fırsat yaratmaktan ziyade, daha çok imparatorluğunuzun şerefi için ve sınırı güzelleştirmek için yapıyorsunuz...(5) Kesinlikle köprü başlangıç aşamasında düşmanın boyun eğmesini sağladı. Düşmanlarımız yalvararak barış için geldiler ve asil ailelerin çocuklarını rehine olarak getirdiler. Onun için, daha köprü inşaatı yeni başlamışken bile bu kadar kölece davranıyorlarsa, köprü tamamlandığı zaman onların ne yapacağından hiç kimse şüphe edemez (*Pan. Lat.* [IV], 13.1-5, çev. Rodgers & Nixon).

Bu sözler, köprülerin imparatorluğun nehir sınırları boyunca kapsamlı seferleri daha ileri götürmek için düşünülmediğini yeterince açıklamaktadır. Köprüler, Roma gücünün apaçık ifadesiydi, fakat nehir geçiş trafiğini de mümkün kılıyordu.

[134] Barnes, *Constantine*, 144-50'de Constantinus'un annesi Helena'nın Kutsal Topraklar'a 326 yılında gerçekleştrdiği hac ziyaretinin, işlenen suçlara kefaret olarak düşünülmüş olabileceğini ileri sürmektedir.

[135] Zosimus 2.29; bkz. F. Paschoud, "Zosime 2.29 et la conversion de Constantin", *Historia* 20 (1971), 334-53.

Hıristiyan kaynaklar, Constantinus'un, 312 ile Licinius'un 324'deki düşüşü arasında kilise işleriyle çok yoğun bir şekilde ilgilendiğini göstermektedir. 313 yılında Milano'da varılan sözleşme herkes için dini hoşgörü ilan ediyordu, fakat Hıristiyanlar bilhassa teveccüh görüyordu. Çünkü Milano sözleşmesi, Hıristiyanlara uygulanan baskılara kesin bir şekilde son veriyordu (bkz. s. 354-55). Bundan daha da fazlası, Milano Fermanı, Hıristiyanların mülklerinin iadesini ve Hıristiyanlardan müsadere edilen mülkleri alanların, iade ettiklerinin devlet bütçesinden tazmin edilmesini sağladı.

Constantinus ilk önce Afrika'da Donatusçuların yarattığı soruna müdahil oldu. Konu çok basit olarak, eyalet içerisinde resmi evrensel kilisenin hangisi olacağını tespit etmekti. Baskı döneminde ödün veren herkesin kiliseye ihanet ettiklerini savunan sertlik yanlısı bir grup ile daha yumuşak bir çizgi tutturanlar arasında büyük bir düşmanlık ortaya çıkmıştı. Muhtemelen 312 yılı başlarında Caecilianus'un Kartaca piskoposu olarak takdis edilmesine Donatusçu grup tarafından karşı çıkılmıştı. Derinlemesine sahip çıkılan prensipten başka, ortada maddi meseleler de vardı. En önemlisi imparatorun kiliseye gönderdiği yardımdan ve imtiyazlardan hangi grubun yararlanacağıydı (Eusebius, *HE*, 10.5-7). Constantinus mektuplarının birisinde, Donatusçuları zihinsel olarak dengesiz kişiler olmakla itham etti. Fakat Donatusçular imparatora başvuruda bulunduklarında, Constantinus'tan dikkat çekecek kadar tarafsız bir cevap aldılar. Her ne pahasına olursa olsun ayrılıkçılıktan kaçınılacaktı (bkz. s. 412-17).

Constantinus, Donatusçu tartışmayla ilgilenirken, dini meselelerde kendi sorumluluklarına ilişkin yeni bir bakış açısı oluşturmaya başladı. Bu süreç, yeni bir Hıristiyan imparatorluk yönetim tarzına doğru atılan ilk adımdı. Yönettiği "yeryüzündeki krallığın" birliği ve uyumu konusunda kendisini tanrıya karşı sorumlu olarak görüyordu:

> Yanlışları düzeltme ve bütün düşüncesizlikleri kısa kesmeden daha büyük bir mecburiyet, hâkimiyetimin armağanı ve kendi isteğimle üzerime yüklendi. Gerçek dindarlığı ve Kudretli Tanrı'ya yakışan ibadeti herkese göstermeliyim (Optatus, 7.34a, çev. Edwards).

Constantinus artık imparatorluğun geniş kurumları içerisinde sistemsiz bir şekilde kiliseyi ve personelini de barındırmaya başlıyordu. Kilise mensubu din adamlarını kamusal yükümlülüklerden (*CTh.* 1.16.1-2) ve vergiden muaf

tuttu (*CTh.*16.2.10). Bu cömertliğini dengelemek için Constantinus zengin kişileri din adamı sınıfından çıkardı (*CTh.* 16.2.6). Piskoposlara, Hıristiyan davacıları Hıristiyan yasaları çerçevesinde yargılama yetkisi verdi (*CTh.* 1.27.1 [318] ve *Constitutiones Sirmondianae* 1 [333]) ve Roma yasalarının bekârlığa ve çocuksuz çiftlere yüklediği müeyyideleri iptal etti. Böylece Constantinus, bakirlik ve bakireliğe Hıristiyanların gösterdiği saygıyı onaylamış oluyordu.[136] Esas itibarıyla daha ihtidasından itibaren Constantinus, Hıristiyan tanrıya ibadeti yaygınlaştırmak için kilise inşası için vakfiyeler vermeye başlamıştı. Roma'da 312 ile 315 yılları arasında, daha önce rakibi Maxentius'un muhafız birliklerini barındıran süvari birliklerinin kışlasının bulunduğu yere büyük Lateran Bazilikası inşa edildi. Bunu, Constantinus'un annesinin defnedildiği Gerusalemme'de Santa Croce Bazilikası dâhil olmak üzere Roma'da başka büyük kilise inşaatları takip etti. Vatikan tepesinde Aziz Petrus Kilisesi'ni inşa etmek için geniş çaplı mühendislik faaliyeti başlamış olmasına karşın, bu IV. yüzyılın ortasına kadar tamamlanamadı (bkz.s. 452-53). Giderleri imparatorluk tarafından karşılanan kiliseler doğal olarak yeni başkent Constantinopolis'te ve Filistin'de İsa'nın doğduğu ve çarmıha gerildiği kutsal alanlarda da inşa edilmeye başlandı. Eusebius, kendisi de dâhil olmak üzere piskoposların İmparator Constantinus'tan yeni kiliseler inşa etmek veya eskilerinin restore edilmesini teşvik eden mektuplar aldıklarını nakletmektedir.[137]

Diğer hukuki önlemler daha muğlaktı. Bu anlamda 321 yılında, taşrada yaşayanların tarlalarında çalışmalarına müsaade edildiği halde, kentlerde çalışanlar için Pazar günlerinin tatil olduğunu ilan eden bir yasa yayınlandı (*CJust.* 3.12.2). Pazar günleri köleler azat edilebilirdi, fakat diğer adli işler yasaklanıyordu. Eusebius bunu Pazar gününün Tanrı İsa'nın günü yani Hıristiyan için ibadet günü olarak belirlendiği şeklinde yorumluyordu (*VC*, 4.18.1). Fakat Constantinus'un, güneş kültü ile kendi Hıristiyanlık algısı arasındaki puslu

[136] S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs*, 320.

[137] Eusebius, *VC* 1.42; 2.45-6 (genel olarak); ve 4.40, 43 (Kudüs'te Kutsal Kabir Kilisesi için); 3.41-45 (Kutsal Topraklarda diğer kiliseler için); 4.58-60 (Constantinopolis'te Havariler Kilisesi için); 3.50 (Nicomedia); 3.51 (Mambre), Roma'daki kiliseler için bkz. Barnes, *Constantine* 85-89.

görüntü dikkate alındığı zaman, bu yasanın sadece Hıristiyan ibadeti desteklemek için olmadığı açıktır. Eusebius ayrıca Constantinus'un askeri birliklere, imparatora ve ailesine zaferi getiren bir tek tanrı olarak güneşin kabul edilerek ona dua edilmesi talimatı verdiğini ilave etmektedir (*VC*, 4.20). Bu dua, 313 yılında Maximinus ile yaptığı nihai savaştan önce Licinius'un kendi ordusundan güneşe dua edilmesini istemesine benziyordu. (Lactantius, *De Mortibus Persecutorum* 46). Constantinus'un önlemi çok az insana uygunsuz gelebilecekti ve Hıristiyanlık ve paganlık arasında eskiden olduğundan daha kolay bir resmi uzlaşma sağlayabilecekti.

Dinsel düşmanlık, Constantinus'un Licinius ile yaptığı nihai savaşa da dâhil edildi, fakat ikisi arasındaki doktrin çatışması, aralarındaki iç savaş bağlamında çok açık biçimde abartılıyordu (bkz. s. 354). Constantinus 325 yılında ilk genel konsilin İznik'te toplanmasını kararlaştırdığı zaman, kilise politikalarındaki en önemli rolünü oynadı. İmparator siyasi bir lider olduğu kadar dini bir lider olma konumu hakkında en meşhur ifadesini kesinlikle bu toplantı vesilesiyle yaptı:

> Bu yüzden bir defasında bir grup piskoposu misafir ettiği esnada benim yanımda, piskoposlara seslenerek aşağıdaki ifadeyi sarf ettiğini kulaklarımla duydum: "Sizler kilise içerisinde yetkileri olan piskoposlarsınız (*episkopoi*), ben de kilise dışındaki her şeyden sorumlu olan Tanrı tarafından atanmış bir piskoposum (*episkopos*)". Ve gerçekten aldığı tedbirler, söyledikleriyle bağlantılıydı; çünkü o bütün tebaasını bir piskopos gibi gözetliyordu ve onlara, yapabildiği kadar dindar bir hayat yaşamalarını tavsiye ediyordu (Eusebius, *VC* 4.24, çev. Stevenson).

Bu ifadenin odak noktası, Constantinus'un, Roma dünyasının Hıristiyan olmayan halkına karşı da kendi sorumlulukları olduğunu kabul etmesidir. Constantinus tutkulu bir Hıristiyan inanca sahip olarak pek çok kararı ve davranışıyla kilisenin çıkarlarını desteklemişse de, kendisini imparatorluğun bir bütün olarak refahına adamıştı (bkz. s. 355-56).

Constantinus'un politikaları ve yönetiminin yapısı, onun hakkında yazılan eski monografilerde olduğu kadar yeni monografilerde de açıkça görüleceği gibi, tutkulu tartışmaları ve tarihçiler arasında görüş ayrılıklarını arttırmıştır. Tartışmaların son kuşaktaki durumu, büyük oranda T.D. Barnes'ın çığır açan

Constantine and Eusebius başlıklı eserinde açıklanmaktadır. Bu eser, hükümdar olarak Constantinus'un kararlarına ve faaliyetlerine çok kuvvetli bir biçimde, Hıristiyan inançları tarafından yön verildiğini, çok güçlü ve yoğun belgelemeye dayanan bir iddia ortaya koymaktadır. Bu perspektif, hükümdarlığının en kapsamlı tek kaynağı olan Eusebius'un *Vita Constantini*'den edinilmiştir. Bu iddiayı hem destekleyen hem de karşı çıkan tarihsel inceleme, Constantinus döneminin yasama faaliyetleri, dönemin diğer önde gelen siyasi şahsiyetlerinin dinsel mensubiyetleri, devlet ve kilise arasındaki ilişki, İstanbul'da yeni bir imparatorluk başkenti yaratmanın önemi gibi imparatorun ve politikalarının merkezi yönleri üzerine odaklanmıştır. Eusebius'un eserinin (*Vita Constantini*) ihtiva ettiği bilginin güvenilirliği ve hükümdarlığının neredeyse bütün diğer yönlerinin göz ardı edilmesi pahasına, bu eserin Constantinus'un Hıristiyanlığı desteklemesine yaptığı vurgu, Barnes'in eleştirmenleri tarafından mükerreren sorgulanmıştır.[138] Akademik tartışmaların tozu dumanı içerisinde, yeni bir belge sahibi olmak olağanüstü derecede zihin açıcıdır. Böyle bir iddia Kevin Wilkinson'un son zamanlardaki çalışmaları tarafından ortaya koyulmaktadır. Wilkinson'un eseri, Yunan yazar Palladas'ın epigramlarının çoğunun 325 ve 335 arasında Constantinopolis'te derlendiğini ortaya koymaktadır ve eğitimli bir Yunanın (*Hellen*) yeni kentin kuruluş sürecindeki Hıristiyan gündeme tepkisi olarak anlaşılmalıdır. Bu Hıristiyan gündem, siyasi manada Constantinus tarafından Licinius'a karşı kazandığı zaferden sonra idrak ediliyordu. Constantinus'un ismi doğrudan geçmiyor, Palladius ve pagan dindaşlarının Hıristiyanların zaferleri hususunda artık kendilerini aldatamıyorlar ve Constantinus'u "Tanrı'nın sevgili kulu" olarak tanımlıyorlardı. Dünya, yani eski dünyaları yeni hükümdar tarafından tamamen değiştirilmişti.

[138] Akademik tartışmalar hakkında kolay anlaşılır bir tanıtım yazısı için bkz. R. Flower, "Visions of Constantine," *JRS* 102 (2012), 287–305 ve Barnes'ın eserine ilişkin Cameron'un ilk değerlendirmeleri hakkında bkz. Averil Cameron, "Constantine Christianus", *JRS* 73 (1983), 184–90. Cameron'un görüşleri *Cambridge Ancient History* XII, s. 90-109'da şimdi daha da geliştirilmiştir. H. A. Drake, *Constantine and the Bishops: the politics of intolerance* (Baltimore, 2000), Constantinus'un çatışan çıkar grupları arasında bir denge politikası izlediğini savunmaktadır. Constantinus'un yasamaları için bkz. J. Dillon, *The Justice of Constantine: Law, communication, and control* (Michigan, 2012).

> Büyük kıskançlık kötülüğü üzerine! Adamın birisi, Tanrı'nın sevdiği talihli adamdan nefret etmektedir. Bu yüzden mantıksız bir şekilde kıskançlıkla kandırılıyoruz ve bu yüzden hemen aptallığımızın kölesi oluyoruz. Biz Hellenler ölülere olan gömülmüş ümitlerimize tutunan, küle dönüşmüş insanlarız, çünkü her şey tamamen değiştirilmiştir. (Palladas, *Anth. Pal.* 10.90, çev. Wilkinson)

Palladas'ın bu epigramlarla ifade edilen bakış açısı gösteriyor ki, Eusebius'un Constantinus hakkındaki görüşü çağdaşı entelektüel paganlar tarafından da paylaşılıyordu ve sadece iyimser bir Hıristiyan propagandacının hüsnükuruntusu olarak göz ardı edilemezdi.[139]

Constantinus'un Halefleri

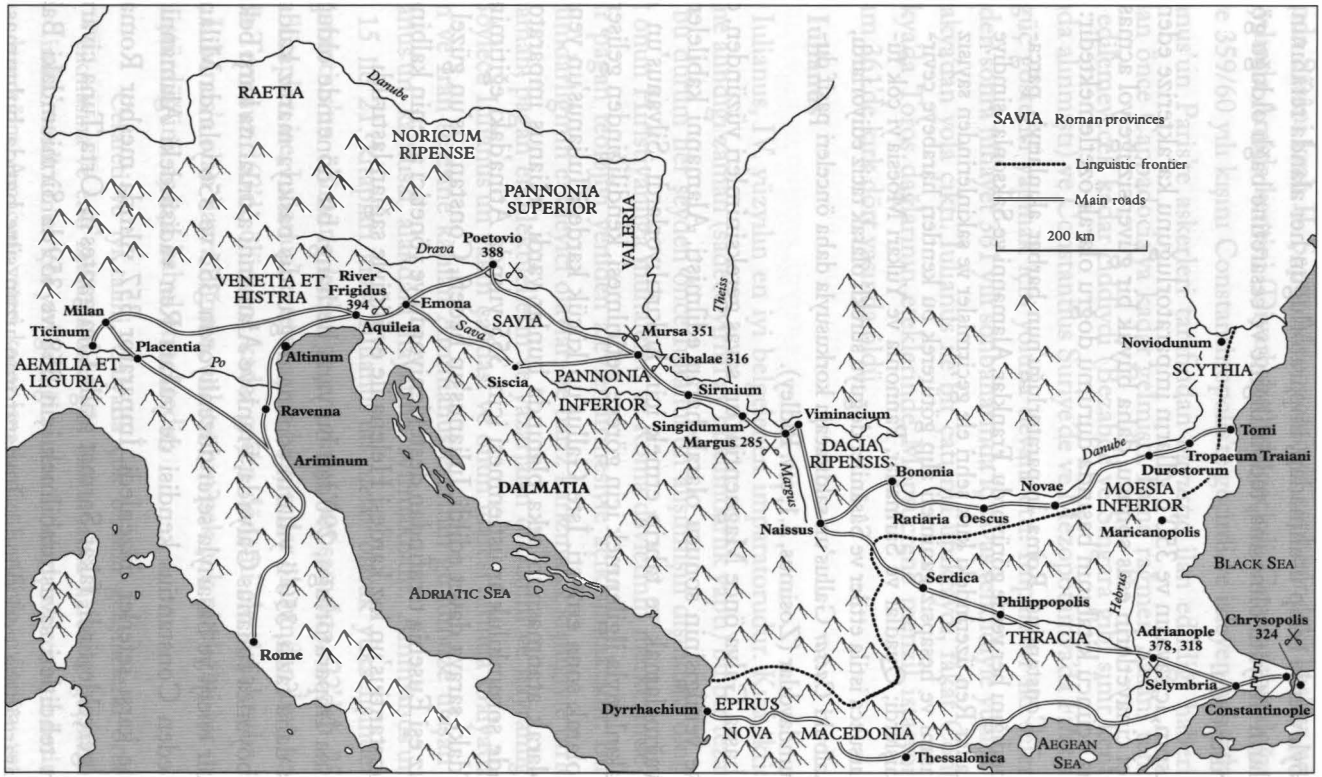
İktidarının son yıllarında, Constantinus yönetici hanedan çevresini genişletmişti. Constantius ve Theodora'nın ailelerinin ikinci derecede torunlarının ikisi 335'de üst düzey görevlere yükseltildiler. Hannibalianus, "Pontus bölgelerinin krallar kralı" yapılmış, küçük kardeşi Dalmatius *caesar* olarak atanmış ve Trakya, Makedonya ve Akhaia'nın sorumluluğu verilmişti. Bu yeni düzenlemelerin siyasi durumu çok açık değildi, fakat bu belirsizlik 22 Mayıs 337'de Constantinus'un ölümünden sonra meydana gelen hanedan krizinde tam olarak çözümlendi. *Caesar*ların hiçbirisi *augustus*luğa yükseltilmedi ve 9 Eylül 337'ye kadar hükümdarsız bir ara dönem yaşandı. Zosimus'un anlattığına göre, oğullarından başka hiçbir imparatora hoş bakmayan Constantinus'un ordusu bu dönemde kontrolü ele geçirmiş ve Dalmatius, Hannibalianus ve Constantinus ve Theodora ailesinin rakip taht iddiacısı olabilecek bütün erkek fertlerini öldürmüştü. Bu hanedan içi katliamdan sadece on iki ve altı yaşlarındaki Gallus ve Iulianus kurtulmuştu. Başta Iulianus'un kendisi olmak üzere birçok kaynak, cinayetlerin kışkırtıcısı olarak Constantius'u göstermektedir.

İmparatorluk tarihinin bir sonraki aşaması, yani 337'den, Ammianus Marcellinus'un günümüze ulaşan anlatısını başlattığı 353 yılına kadar olan kı-

[139] K. W. Wilkinson, "Palladas and the age of Constantine," *JRS* 99 (2009), 36–60; "Palladas and the foundation of Constantinople," *JRS* 100 (2010), 179–94; Barnes, Palladas'tan sağladığı yeni verileri de dikkate alarak konuya geri dönüş yapmaktadır. Bkz. Barnes, *Constantine* (2011).

sım zayıf olarak belgelenmektedir. Bununla birlikte ana tema, Constantinus'un halefleri ve diğer gasıplar arasında devam eden iktidar çatışmasıdır. Bunun sonucu olarak bir dizi hanedan içi cinayet ve iç savaş ortaya çıktı. Batı İmparatorluğu'nun hükümdarı Constans, büyük kardeşi II. Constantinus'u Afrika ve İtalya'dan atmış, fakat kendisi de barbar kökenli (kuzey Galya'da Cermen yerleşimcileri olan *Laeti* halkından) kıdemli bir komutan olan Magnentius tarafından 18 Ocak 350'de Autun'da başarılı bir darbe girişimiyle tahttan atıldı. 340'lı yıllarda doğu sınırında süregelen Sâsâni saldırılarıyla meşgul olan Constantius, gasıp Magnentius'la hesaplaşmak için askerlerini Avrupa'ya getirdi. Constantius'un ilk büyük girişimi, yine askerleri tarafından 350 yılında Pannonia'da imparator ilan edilen bir başka komutan olan Vetronia'yı tarafsızlaştırmaktı. Constantius bundan sonra Magnentius'a karşı harekete geçti. Kuzeni Gallus'u kız kardeşiyle evlendirerek ve *caesar*lık makamına yükselterek hanedan içi konumunu emniyet altına aldı. Magnentius ile girişilen iç savaşın ilk muharebesi 28 Eylül 351'de Mursa'da yapıldı (Harita 3.2). Yenilen Magnentius Galya'ya kaçtı ve orada kardeşi Decentius ile güçlerini birleştirerek onu kendi *caesar*ı ilan etti. İki kardeşin direnişi, Constantius'un para yardımı yaptığı Alamanni halkının Ren üzerinden yaptıkları akınlarla zayıflatıldı. Fransa Alpleri'nde Gap yakınlarında Mons Seleuci muharebesinde Magnentius'un sonu geldi. Yenilgi, isyancı Magnentius'un 353 yılı Ağustos'unda kendi yaşamına son vermesine neden oldu (Zosimus, 2.53).

Constantius böylece imparatorluğun tek hâkimi olarak kaldı. Constantius'un kişiliği ve yönetim tarzı Ammianus Marcellinus tarafından canlı bir biçimde tasvir edilmektedir. Ammianus'un ayrıntılı tarihi, 353 yılı olaylarıyla başlamaktadır. Constantius mizaç olarak sert ve asabi olarak betimlenmektedir. Muhtemel komploculara ve rakiplere karşı asılsız şüphe duymaya meyilli ve saraydakilerin dalkavukluğuyla alevlenmeye mütemayildi. Constantius'un siyasal güvensizliğinin en önemli kurbanı Caesar Gallus idi. Antakya'da hainçe davranışlarından şüphelenilen Gallus, batıya çağrıldı ve 354 yılında Histria'da idam edildi (Ammianus 14.11.20-8). Tarihçinin anlattığı gibi, Constantius'un saray dalkavukları, bütün dünyanın kaderinin, imparatorun kendi hayatının pamuk ipliğine bağlı olduğuna inancını alevlendiriyorlardı. Bu düşünce tam olarak, IV. yüzyılın övücü nitelikli hitabetiyle ilişkiliydi.

Harita 3.2 - Illyricum. İmparatorluğun savaş alanı

Böyle söylevlerde bıkıp usanmadan, imparatorluğun her alanda refahının, imparatorların ihtiyatlı olmasına, tedbirliliğine ve cesaretine bağlı olduğu görüşü ileri sürülüyordu.

Gaspın, iç savaşın ve 350'li yılların imparatorluğunu karakterize eden hanedan içi cinayetlerin esas sonucu, daha büyük bir güvensizliğe yol açmasıydı. Zosimus üçüncü kitabının başında durumu doğru olarak özetlemektedir:

> Constantius, Roma İmparatorluğu'nun barbar akınlarıyla parçalandığını her yerde görüyordu. Franklar, Alamanni ve Saksonlar şimdiye kadar Ren üzerindeki kırk şehri ele geçirmişler ve sakinlerinden sayısız insanı ve hesapsız ganimeti alıp götürerek bu kentleri harabeye çevirmişlerdi; Quadlar ve Sarmatlar, Pannonia ve Yukarı Moesia'yı çok fütursuzca istila ettiler ve Sâsâniler doğuyu sürekli olarak taciz ediyorlardı, halbuki *Caesar* Gallus'un saldıracağı korkusuyla daha önceleri pasif durumdaydılar (Zosimus, 3.1, çev. Ridley).

Bilhassa Galya önce Magnentius'un savaş gereksinimleri yüzünden, daha sonra ise yenilgisinin sonucu olarak harap edilmişti. Alamanni kabileleri bu ülkeyi yağmalamak ve tahrip etmek için kışkırtılıyorlardı. Silvanus'un Alamanni akınlarıyla ilgilenmek için göreve getirilmesi, kendiliğinden gelişen bir felaket olarak sona ermişti. İşte Gallus'un küçük kardeşi Iulianus'un yeni bir *caesar* olarak atanmasının arka planında bunlar vardı. Iulianus imparatorluk idaresinde sorumluluklar üstlenmesi için, 355 yılında Atina'daki eğitiminden Milano'daki saraya davet edildi. Iulianus'un hedefi, Constantius'un güzel ama çocuksuz eşi Eusebia tarafından destekleniyordu ve yönetici ailenin kalbindeki yeri, Constantius'un kız kardeşi Helena ile evliliğiyle sağlamlaştırıldı.

Roma İmparatorluğu, 290'dan bu yana herhangi bir dönemde olduğundan çok daha fazla, 350'li yılların sonuna doğru, dış baskıya maruz kaldı. Bu dönem boyunca Iulianus Galya'da, Frank ve Alamanni akınlarına karşı beklenmedik bir enerji ve başarıyla sefer düzenliyordu. 355 ve 356 yılında Milano'da ikamet eden Constantius kendisi de yukarı Ren vadisindeki Alamanni kabilelerine karşı seferler düzenledi. İmparator 357 yılında meşhur Roma ziyaretini gerçekleştirdi, fakat Sarmat asıllı Limigantes'in Orta Tuna civarında yarattığı tehditleri savuşturabilmek için 358 ve 359'da Sirmium'daki Balkan sınırı karargâhına geri döndü. İmparatorun uzun süre batıda bulunması es-

nasında Sâsâni kralı II. Şapur Mezopotamya cephesindeki baskıyı arttırdı ve 359 yılında Amida kentini (Diyarbakır) ele geçirdi. Constantius doğuya döndü ve 359/60 yılı kışını Constantinopolis'te geçirdi ve izleyen baharda Caesar Iulianus'un Paris'te askerleri tarafından *augustus* ilan edildiği haberini duymadan önce Cappadocia'ya kadar gelmişti. Buna rağmen Sâsâni tehdidi göz ardı edilemeyecek kadar ciddiydi (Bezabde ve Singara gibi sınır kentleri 360 yılında alınmıştı) ve Constantius Suriye'de ve Mezopotamya'da Fırat sınırında bir güç gösterisi yapmak için yoluna devam etti. İmparator iki sefer mevsiminden sonra nihayet 361 yılı sonbaharında iç savaş tehdidiyle yüzleşmek için Antakya'dan yola çıktı. Iulianus ile bir çatışma ufuktaydı, fakat Constantius, Kilikya'da Toros dağlarının eteklerinde Mopsucrene menzil istasyonunda 3 Kasım 361'de kırk dört yaşında öldü.

Iulianus

Iulianus, IV. yüzyılın en iyi belgelenen imparatorudur. Kısa iktidarı göz önüne alındığı zaman (sadece yirmi ay hükümdarlık yaptı) bu bir tezattır. Ancak bu durum her şeyden önce Iulianus'un alışılmışın dışındaki dini tavrıyla, yani onun Hıristiyanlığa muhalefeti ve Roma devletinin merkezinde mantıklı bir pagan teolojiyi yeniden alevlendirmesiyle açıklanmaktadır. Bu durum, hükümdarlığının etkileyici olayları ve bariz karizmatik kişiliğiyle birleştirildiği zaman, pagan entelektüellerin ve yazarların dikkatini ve hayranlığını çekti. Böylece Iulianus'un yakın çağdaşı ve onun idaresi altında Galya'da hizmet eden ve İran seferine katılan Ammianus eserinin günümüze ulaşan kısmını, Iulianus'un kamusal alandaki hayatına ayırmaktadır. Ammianus'un tarihinin 15 ile 21. kitapları arası Iulianus'un *caesar* olarak yükselişinden 361'de Constantius'un ölümüne kadar geçen süreyi kapsamakta, 22'den 25'e kadar olan kitapları ise, Iulianus'un tek başına hükümdar oluşundan İran seferi sırasında Temmuz 363'de ölümüne kadar geçen dönemi ele almaktadır. Ammianus, Iulianus'a olan hayranlığının, anlatısının pek çok niteliğini bir methiyeye dönüştürdüğünü açıkça kabul etmektedir:

> Cesareti ve iyi talihi, Galya'da çok olumlu gelişmelerin ortaya çıkmasına ve eski zamanlardaki gibi kahramanca harekete geçmesine imkân verdi. Onun için yeri geldiği zaman bu olayları birer birer betimleyeceğim. Amacımı yeteri kadar ispatlaması ümidiyle, mütevazı yete-

> neğimin bütün kaynaklarını kullanmaya niyetliyim. Ustaca bir mugalata dizisi olmayan, fakat açık delile dayanan ve kesinlikle gerçekçi olan benim sunduğum anlatı, bir methiyeden çok da uzağa düşmeyecektir, çünkü görülüyor ki, bu genç adamın hayatına, onu diğerlerinden ayıran bazı prensipler rehberlik ediyor ve ona şanlı beşiğinden son nefesine kadar eşlik ediyordu (Ammianus, 16.1, çev. Hamilton).

Ammianus pek çok durumda Iulianus'u açıkça eleştirmekten de geri durmuyordu. Mesela Iulianus'un hayvan kurban etmeye aşırı düşkünlüğünü ve yine Hıristiyan öğretmenlerin çalışmasını adaletsizce yasaklamasını ve başka olaylarda da Iulianus'un hareketlerini eleştiri ima eder bir tarzda sunmaktadır. Gerçekten bu örneklerin gösterdiği gibi, Ammianus'un kendi pagan algısı Iulianus'un algısından farklıydı.[140] Ammianus'un kahramanını tasvir etmesi, Iulianus'un dini konumundan ziyade, askerlerin lideri olarak başarılarına duyduğu hayranlığa dayanıyordu. Ammianus'un tasviri, eserinin üçüncü kitabını tamamen Iulianus'a ayıran Zosimus'un anlatımıyla karşılaştırılabilir. Burada ve IV. yüzyıla ilişkin başka bölümlerde olduğu gibi Zosimus'un ana kaynağı, bir başka pagan yazar Eunapius'un büyük bir kısmı kayıp olan eseridir. Bununla birlikte Ammianus'a nazaran, Zosimus dini konularla daha az meşgul olmakta ve eserinin ikinci kısmının tamamını dolduran İran seferi sırasında Iulianus'un bilhassa askeri bir lider olarak başarıları üzerine odaklanmaktadır.[141] Iulianus'un Galyalı destekçisi Mamertinus'un 362 yılı Ocak ayında konsüllük makamına getirildiği zaman yeni hükümdarı alenen öven söylevi ve Antakyalı hatip Libanius'un, imparatorun ölümünden sonra tamamladığı söylev metni, pagan tarihçilerle aynı üsluba sahiptir.[142] Diğer yanda ise başta 350'li yılların ortalarında Iulianus ile birlikte Atina'da öğrenci olan Nazianzus'lu Gregorius'un dördüncü söylevi olmak üzere, düşman bir Hıristiyan gelenek vardır. Iulianus

[140] T.D. Barnes, *Ammianus Marcellinus* (Cornell, 1998), 166-86.

[141] Zosimus 3.9.4; Iulianus'un paganlığından açıkça söz edilen tek yerdir ve bu paganlık Constantius'a karşı muhalif duruşun parçası olarak tasvir edilmektedir.

[142] Mamertinus, *Pan. Lat.* XI (3); mükemmel çeviri ve yorum için bkz. S. Lieu, *The Emperor Julian. Panegyric and Polemic* (Liverpool, 1986); Libanius, *Or.* 18, Libanius'un Iulianus için yazdığı söylevlerin tamamı Loeb Classical Library serisi içerisinde A. F. Norman'ın yayına hazırladığı *Libanius* c. 1'de (1969) bulunmaktadır.

hakkında Hıristiyan bakış açısını tam olarak yansıtan eser Socrates'in *Kilise Tarihi*'nin üçüncü kitabıdır. Bu zengin ve farklı geleneğe ilave olarak, sadece imparatorun yayınladığı fermanlar veya yazdığı mektuplarda değil, fakat daha da önemlisi özel konuşmaları, mektupları ve risalelerinde muhafaza edilen Iulianus'un kendi sesini de duyabiliriz.

Babasının ve birkaç yakın akrabasının 337'de öldürülmesinden sonra, Constantinopolis'ten Kapadokya'da Caesarea yakınlarında bir imparatorluk malikânesine nakledilen Iulianus, eğitimine burada başladı. Ana dili Latince değildi, Yunancaydı ve 340'lar ve 350'li yılların ilk başlarında, Hıristiyan metinler, klasik edebiyat ve ayrıca Neoplatonik felsefeyi adeta yutan, tutkulu ve oldukça yetenekli bir entelektüele dönüştü. Cappadocia'dan sonra çalışmaları onu Nicomedia, Pergamum ve Atina'ya götürdü. Atina'daki günlerinde kendi kuşağının olağanüstü Hıristiyan yeteneklerinden ikisi olan geleceğin piskoposları Caesarea'lı Basileus ve Nazianzus'lu Gregorius ile karşılaştı. Bu dönemde Iulianus pagan dini ritüellere de ilgi duyuyordu. Eunapius, Efesli sofist Maksimus'un hayatını anlattığı eserinde Iulianus'un katıldığı bir büyü ritüelini anlatmaktadır. Sonraları Iulianus'un emin bir şekilde ileri sürdüğü gibi, bu ritüel, onun eski tanrı inancına dönmesinde etkili olmuştu. Constantius ile 361'de iç savaşın eşiğine geldiği nihai kopuşa kadar zahiri olarak Hıristiyan inancına sahip birisi olarak görünmesine karşın, Iulianus bilahare, eski dine dönüşünün 351 yılında olduğunu iddia etmiştir (bkz. s. 386-93).

Dolayısıyla 355'de Galya'da komutayı devralan *caesar* Iulianus, imparatorluktaki seleflerinden karakter, geçmiş ve eğitim olarak köklü biçimde farklıydı. İmparator olarak bilinçli bir şekilde izlediği örnek "filozof imparator" Marcus Aurelius idi. Iulianus gibi o da hükümdarlığının çoğunu Roma sınır boylarındaki savaşlarda geçirmişti. Iulianus'un edebi zevkleri ve eğitimi, başta İlyada'nın savaşçı ve etkileyici kahramanı Achilleus ve Büyük İskender olmak üzere öyküneceği başka modeller de sağlıyordu. Gölgesi Iulianus'un üzerinde duran, geçmişten bir başka şahsiyet Romalı general ve edebiyat adamı Iulius Caesar idi. Onun iktidarı da Galya'da düşmanlarına karşı elde ettiği başarılara dayanıyordu.

Iulianus'un bu kudretli selefleriyle boy ölçüşme iştiyakı, onun esas itibarıyla imparatorluk tahtına gönülsüzce çekilmiş amatör bir güzel sanatlar

meraklısı olduğu fikrini yalanlamaktadır. Iulianus, askerleri arasında popülerdi, ancak batıdaki savaşa stratejik bir yön vermek isteyen Constantius'un atadığı kıdemli subaylarıyla sık sık ters düşüyordu. Iulianus bilhassa *praefectus praetorio* Florentius ile Galya'nın idaresi ve vergi politikası konusunda çatışmaya düştü. Florentius, vergi gelirlerini ve askeri ikmali sağlamak için baskı yapmaya hevesliydi. Iulianus'un endişesi bölgenin refahını temin etmekti ve muhtemelen gelecekteki bir iç savaşta bölgenin desteğini garantiye almak istiyordu. Ammianus, Iulianus'un askeri başarılarında olduğu gibi, taşralılara gösterdiği cömertlik ve dürüstlük konusunda da onu hamasi bir tarzda övüyordu:

> Son olarak, son ferdine kadar savaşarak ölen barbarları yendiği muzaffer savaşlardan söz etmeye gerek bile yok; son nefesini vermekte olan fakir Galyalılara bahşettiği imtiyazlar çok açık bir biçimde şu gerçekle gösterilebilir: Iulianus Galya'ya geldiği zaman, kişi başına yirmi beş altın vergi alınıyordu, o ayrıldığı zaman, bütün ihtiyaçları karşılamak için yedi altın yetiyordu. Bu vergi politikası, kara bulutları parçalayan parlak bir güneş gibiydi ve her yerde sevinçten danslarla karşılanıyordu (Ammianus, 16.5).

Iulianus'un tek büyük askeri başarısı, 357 yılında, 13.000 askeriyle, özgüveni yüksek Alamanni kralı Chnodomar'ın komutasındaki 35.000 kişilik orduyu Strasburg savaşında yenmesiydi (Ammianus 16.12). Bu zaferin şerefi farklı şekillerde anlamlandırılmaktadır. Ammianus'un anlattığına göre, Constantius'un atadığı saray erkânı, gönderdiği raporlarda, Cermenlere karşı kazanılan başarılardan çok sık söz eden Iulianus'u "zaferin oğlu" diye çekiştiriyorlar ve bu başarıları doğrudan İmparator Constantius'a atfediyorlardı. Gerçekten bu zaferlerin onurunu herkesten önce Iulianus'un askerleri ve *praetorio praefestus* Florentius'un idaresindeki subay grubu tarafından sahiplenebilirdi. Iulianus ordusunu Jura dağları üzerinden düşmanın görüş mesafesine gelinceye kadar yaklaşık 35 km yürüttü ve ordusuna savaşa başlamadan önce geceyi dinlenerek geçirmeyi teklif etti. Bizzat askerler ve subaylar, bu önlem abartısını reddettiler ve Alamanni ordusu emniyetli bir şekilde Ren'in öbür yakasına kaçmadan, Iulianus'u hemen savaşa girmesi konusunda zorladılar. Sonuç, Roma ordusunun, barbar bir düşmana karşı kazandığı üstün zaferlerden birisiydi ve bu zafer, Romalıların, Ren sınırını elli yıl daha kontrol etmelerini sağladı (Ammianus, 16.12).

Ren sınırındaki askeri başarılar, Constantius'un yüz yüze olduğu güçlüklerle mukayese ediliyordu ve Constantius, Iulianus'un en iyi askerlerinden oluşan bazı birliklerin doğuya gönderilmesini emretti. Iulianus, son zamanlarda orduya yazılan Cermen gönüllülerin bir kısmının Alplerin ötesinde hizmet etmek istemediklerini belirtmek dışında, başlangıçta hiç itiraz etmedi. Bununla birlikte çıkar çatışması hızla krize dönüştü. Iulianus'un ordusundaki kıdemli komutanlar doğal olarak Constantius'un emirlerine itaat etmeye meyilliydiler. Askerler doğuya yolculuklarının arifesinde Paris'te toplandılar ve subayları burada bir ziyafette Iulianus'u ağırladılar. Ertesi gün ilk ışıkla birlikte askerler Iulianus'un karargahını kuşattılar ve onu *augustus* olarak selamladılar. Gün ortasına kadar durumu protesto eden Iulianus, Cermen askerlerin kalkanları üzerine kaldırıldı ve eğreti bir taç giydirilerek *augustus* ilan edildi. O zamandan bu yana, bütün bu olup bitenleri kendisinin planladığı veya basitçe olayların akışına kapıldığı noktasında tartışmalar bütün şiddetiyle devam etmektedir. Iulianus, *Atinalılara Mektup* adlı eserinde (281c-286d) suça iştirak iddialarına karşı kendisini savunmaktadır. Ammianus, sorumluluk meselesini belirsiz bırakan etkileyici bir hikaye sunmaktadır (Ammianus, 20.4). Hem Ammianus'un hem de Zosimus'un kendi anlatılarını oluştururken eserini kullandığı pagan tarihçi Eunapius, Iulianus'un gaspı kendisinin planladığı konusunda nettir. Günümüz araştırmacıları, belirsizlikten kaynaklanan üstünlüğü Iulianus'un hanesine yazma konusunda isteksizdirler. Kesinlikle Constantius da öyle düşünüyordu.[143]

Gaspın gelişimi, izleyen on iki ayda, imparatorluğun bir ucundan diğerine bilgi akışı ve yazışma ulaşınca ortaya çıktı. Iulianus, Constantius'a gönderdiği dikkatli bir diplomatik mektup ile *augustus*luğa yükselişini onaylamasını istedi, fakat tahmin edilebileceği gibi reddedildi. Constantius'un uzlaşmaz cevabı Iulianus için karar anıydı. Doğudan çağrılarak 354 yılında şüpheci Constantius tarafından idam edilen üvey kardeşi Gallus'un kaderini unutmayan Iulianus, iç savaş için hazırlıklara başladı.

Iulianus askerlerini Tuna'nın aşağısına ve karadan Sirmium'a gönderdikten sonra, 361 yılı sonbaharında doğuya yürüyüşünü başlattı. Constantius'a sa-

[143] G.W. Bowersock, *Julian the Apostate* (Londra, 1978), 46-54. Başka yazarlar Iulianus'un kendisini *augustus*luğa yükseltme planlarının 360'dan önce oluştuğunu savunmaktadırlar.

dık iki lejyon tarafından daha önce ele geçirilen Aquileia'yı kuşatmak üzere bir birlik gönderildi, diğer yandan Iulianus kendisi Naissus'a ve Constantinopolis'e geçişi kontrol eden Succi geçidine doğru ilerlemeye devam etti. Doğuya uzun yürüyüş Iulianus için hayati derecede önemliydi, çünkü bu yürüyüş kendi subaylarının ve askerlerinin sadakatini pekiştirme fırsatı veriyordu. Iulianus, yürüyüş boyunca davasına destek bulmak için her yolu deniyor, geçtiği yerlerin eyaletlerinin halkından destek istiyor ve doğu Balkan eyaletlerine yaklaşmakta olduğunun işaretlerini gönderiyordu. Iulianus'un hem daha önce hem de Galya'daki görevi esnasında Constantius'a karşı duruşunu açıklayan ve böylece *augustus*luk unvanını kabul ediş gerekçesini izah eden *Atinalılara Mektup* adlı eseri bu sırada yazıldı. Ocak 362 tarihinde yeni konsül Claudius Mamertinus imparatora arz ettiği övgü konuşmasının çoğunu imparatorun bu biçimlenme seyahatineayırıyordu. Constantius kendi kuvvetlerini topladı ve askerlerini savaş için batıya götürmek üzere yola çıktı, fakat çok geçmeden yoldayken öldü. Iulianus 361 yılı Aralık ayında hiçbir muhalefetle karşılaşmadan tek imparator olarak Constantinopolis'e girdi.

Iulianus, imparatorluğun yönetimi hususunda acilen çok sayıda karar aldı. Bu kararların belli bir politikanın veya yol gösterici prensiplerin parçası olup olmadığını tespit etmek güçtür. Bununla birlikte Iulianus'un yönetim yaklaşımının diğer imparatorlarınkinden daha ihtiyatlı olduğu görülmektedir. Bu çok açık biçimde Iulianus'un dini konuları ele alış biçiminde ve Hıristiyanlığın nüfuzunu kırmak ve pagan kurumları desteklemek için getirdiği pek çok önlemde görülmektedir. Bu konu daha sonra bir bölümde ele alınacaktır (bkz. s. 361-62 ve 386-93). Yine de alınan birkaç tedbirin gerisinde, tasarlanmış bir plan görebiliriz. Böylesi bir plan, tecrübesini ve entelektüel geçmişini birleştirmesiyle tebarüz eden bir hükümdardan beklentilerle tutarlıdır. Klasik Yunanistan'ın dini fikirleri, felsefesi ve literatürüyle aşılanmış Iulianus, Yunan kültürünün tutkulu bir öğrencisiydi. Onun için, bağımsız kent devleti anlamına gelen klasik *polis*e ilişkin eski ideali desteklemeye hazır olması şaşırtıcı değildir. Kentlere vergileri ve topraklarının gelirlerini toplama ve meclislerini genişletme müsaadesi verdi. Bu arada Iulianus kendi vergi taleplerini düşürmeye çalıştı ve bilhassa kent meclisi üyeleri (*curiales*) üzerindeki mali yükleri azaltmaya gayret etti. Bunların hepsi, kent devleti idare sistemini destekleme girişimleri olarak

görülebilir. Kent devleti idare sistemi, Erken Roma İmparatorluğu'nun siyasi düzenlemelerini desteklemekteydi, fakat devlet ihlalleri, artan vergi talepleri ve III. ve IV. yüzyıllarda imparatorluğun idari bürokrasisinin genişlemesiyle ciddi manada erozyona uğramıştı. Iulianus'un saati geri çevirme arzusu sadece dini alandaki girişimleriyle sınırlı değildi.

Iulianus'un esaslı teşebbüsü, Roma'nın Constantius döneminde doğu sınırında yaşadığı başarısızlıkları tersine çevirecek olan İran'ın işgal düşüncesiydi. Bu arka plana karşı o, hükümet, devlet yönetimi ve dini ideoloji konusunda kendine has fikirler geliştirdi ve uygulamaya koydu. Çünkü İran seferinde başarılı olduğu takdirde, bu başarının uygulamaya koyacağı dini reformlarda etkili olacağını ümit ediyordu. Yani Constantinus'un başlattığı yanlış imparatorluk misyonundan sonra, Roma dünyasında eski tanrısal düzeni yeniden tesis edecek ve bu düzen Hıristiyanlığın yerini alacaktı. Ayrıca kendi askeri başarılarının tasarımıyla Iulianus'un tutkuları alevleniyordu. Beş yıl boyunca Galya'da bariz farklılıkla seferler düzenlemişti. Ren sınırının güvenliğini sağlama meselesinde sadece barbar tehdidiyle değil, aynı zamanda Constantius'un generallerinin çatışan stratejileriyle de mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bu mücadelelerde ordusunun askeri komutanı olarak öne çıkmıştı. IV. yüzyılda Roma askeri komutasının nihai olarak sınanmasına sıra geldiği zaman, savaş meselelerinde yeteneği efsane olan bir rakibe karşı, iç savaşta hükmen de olsa üstün gelmişti:

> Constantius dış savaşlarda acı veren yenilgilerle karşılaşmış olsa da, iç savaşlardaki başarılarıyla gurur duyuyordu ve devletin iç yaralarından korkunç bir sel halinde akan kanla yıkanmıştı (Ammianus 21.16.15).

Iulianus Mayıs 362'de Constantinopolis'ten ayrıldı ve bir ay sonra Antakya'ya ulaştı. Burada ordusunu topladı ve İran seferi için hazırlıklar yaparak sekiz ay geçirdi. Bu sürenin Antakya'nın çoğunluğu Hıristiyan olan halkına gereğinden uzun geldiği açıktı ve askerlerin gittikçe artan talepleri yüzünden meydana gelen tahıl kıtlığının fiyatları yükseltmesi ve tüccarların vurgunculuğunun dayanılmaz hale gelmesiyle birlikte imparator ve kent arasındaki ilişkiler hızla kötüleşti. Iulianus, dini konularda Hıristiyanlarla olduğu gibi, paganlarla da çatışmaya başladı. Iulianus'un Yeni Yıl festivalinde Antakya halkına

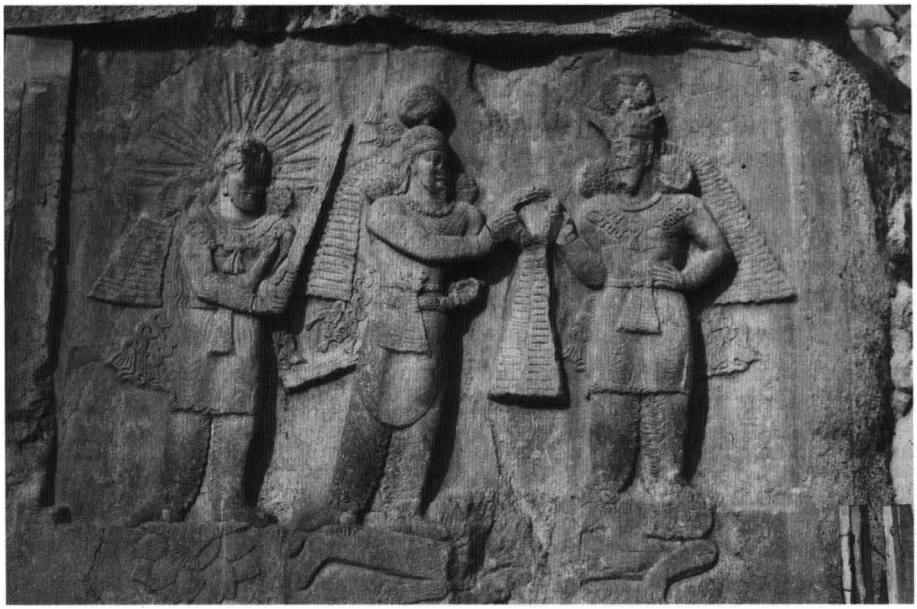
hitaben yaptığı kendi kendisiyle alay eden meşhur konuşmasında (*misopogon*) İmparator ve kent arasındaki ilişkiler, unutulmaz biçimde özetlenmektedir.[144]

İmparator 5 Mart 363'de 65.000 askerin başında kentten ayrıldı. Seferin zirvesi, büyük bir Sâsâni ordusuna karşı Ktesiphon surları dışında güçlükle kazanılmış bir zaferdi, ancak kent zapt edilmez görünüyordu. Iulianus artık ordusunu kuzeye doğru Dicle'nin uzak köşesine sürdü. Amaç, Sebastianus ve Iulianus'un akrabası Procopius komutasında yukarı Mezopotamya'ya gönderilen büyük bir Roma askeri birliğiyle birleşmekti. 26 Haziran'da İmparator bir mızrak yarası aldı ve o akşam öldü. Söylentiye göre, Iulianus, filozof kahramanı Socrates'in son saatlerini yeniden yaşıyordu ve son sözlerinde ruhun ölümsüzlüğünü konuşuyordu (Ammianus 25.3; Levha 3.3).

Yukarıda anlatıldığı gibi (s. 74-76) Roma kuvvetlerini korunmasız durumdan kurtarmak, Dicle'nin ötesindeki eyaletlerin kontrolünden vazgeçmesi karşılığında halefi Iovianus'a düşmüştü. Bu eyaletler Galerius tarafından 299 yılı anlaşmasıyla Sâsânilerden alınmıştı. Bu tavizlerden daha da önemlisi, II. Şapur'un 338, 346 ve 350 yıllarında ele geçirme girişimlerini sonuçsuz bırakarak üç defa kuşatmalara dayanan Nisibis (Nusaybin) kentinin Sâsânilere teslim edilmesiydi (Ammianus 25.8-9).

Iulianus doğrudan I. Constantius'un soyundan gelen son imparatordu ve 364 yılında Valentinianus ve Valens'in tahta geçmesiyle yeni bir hanedan dönemi başlıyordu. İç savaşlar destanına ve IV. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nu gölgeleyen gasplara geri dönüp baktığımız zaman, hanedan politikalarının oynadığı rolü değerlendirmek önemlidir. Constantius 350 yılında Vetranio'nun zayıf meydan okumasını buruşturup kenara attığı zaman, askerlerine babası Constantinus'tan beri gördükleri cömertliği ve yaşlı imparatorun oğulları için yaptıkları sadakat yeminini hatırlatmaktan başka çok bir şey yapmadı.

[144] M. Gleason, "Festive Satire: Julian's Misopogon and the new year at Antioch", *JRS* 76 (1986)106-119. Ayrıca bkz. L. Van Hoof & P. Van Nuffelen, "Monarchy and mass communication: Antioch AD 362/3 revisited", *JRS* 101 (2011), 166-84. Bu son çalışmada, Antakya'daki siyasi arızanın Iulianus'un Antakya halkıyla etkin bir iletişim kuramadığı için çıktığı ve imparator sefere çıkmadan önce bir çözüme ulaşılamadığı savunulmaktadır.

Levha 3.3 - Iulianus'un ölümü. İran'ın kuzeybatısındaki Tak-ı Bostan'da yer alan bu Sâsâni kraliyet rölyefi, solda ışık saçan tacıyla tanrı Mithra'yı ve ortada Sâsâni kralı II. Ardeşir'e kraliyet iktidar yüzüğünü sunan Ahura-Mazda'yı tasvir etmektedir. Kralın ayakları altında yenik düşmanının çiğnenmiş cesedi yatmaktadır. İnce niteliklerinden ve keçisakalından dolayı cesedin, Ardeşir'in selefi II. Şapur tarafından yenilgiye uğratılan İmparator Iulianus olduğu düşünülmektedir. (S. Mitchell).

Iulianus'un halefi olarak silik Iovianus'un seçilmesi, sadece imparatorun cenazesinin taşıyıcısı olmasından değil, muhtemelen Constantius'un bir akrabası olmasıyla bağlantılıydı. İzleyen kuşakta Valentinianus'un oğlu Gratianus, Constantius'un kızıyla evlenerek *augustus* olarak konumunu güçlendirecekti. Böylelikle Valentinianus ve Valens'in yeni rejiminin başlangıcının Iulianus'un bir akrabası olan Procopius sorunuyla açılması pek de sürpriz değildir. Procopius, Constantinus'un kurduğu Constantinopolis'teki karargâhında ve kuzeybatı Anadolu'da ciddi bir tehdit oluşturuyordu. Ammianus'un not ettiği bir ayrıntı Procopius'un da, hanedan kartını oynaması gerektiğinin pekâlâ farkında olduğunu teyit etmektedir.

> Procopius, bizzat kollarında taşıdığı Constantius'un küçük kızı sayesinde askerlerin desteğini almak için özellikle etkili bir yol buldu, çünkü askerler Constantius'un hatırasına değer veriyorlardı. Procopius ise bu imparatorla ve Iulianus ile ilişkisini vurguluyordu. Bir başka lehte durum ise çocuğun annesi Faustina'nın, bazı imparatorluk sembolleri Procopius'a verildiği zaman hazır bulunmuş olmasıydı (Ammianus 26.7.10, çev. Hamilton).

İsyan, Eylül 365'den Mayıs 366'ya kadar bir yıldan fazla sürdü ve iki şeyi ortaya koyuyordu. Öncelikle Constantinus hanedanı lehinde bir duygusal gücün devam ettiğini gösteriyordu. Bu duygu gücü, askeri açıdan konumu ümitsiz olan Procopius için bile desteği garanti etmişti. İkinci olarak, kıdemli askeri hiyerarşinin tahta çıkardığı iki Pannonia'lı subayı desteklemede gösterilen dayanışmaydı (bkz. s. 75). Valentinianus ve Valens üstün gelmelerine rağmen, tahta çıkışlarının sağlama alınması, güçlükle başarılmıştı.

Valentinianus ve Valens

Valentinianus 365 yılında imparatorluğun batı yarısını kontrol altında aldıktan sonra, Ren ve yukarı Tuna'da sınır güvenliğini devam ettirmek için doğrudan savaşmak yerine büyük oranda diplomasiye başvurmaya başladı. Bu sınırlar Iulianus'un seferleriyle oluşturulmuştu. Ammianus, "Valentinianus, barbarları savaşta yenmektense sınır bariyerlerinde kontrol altında tutmanın daha büyük bir hizmet olduğunu özellikle zihninde taşıyorsa, devlet meselelerindeki yorulmaz zekâsında en keskin eleştirmen bile hata bulamaz", diye yazmaktadır (Ammianus 29.4). İzlenen bu politikayla barbarlardan ve Galya eyaletlerinden toplanan askerlerle, Roma kuvvetlerinin eksikleri tamamlanıyordu (Zosimus, 4.12) ve Valentinianus bütün hisar ve gözetleme kulelerini zincirini inşa ederek veya yenileyerek, nehir sınırı boyunca stratejik köprübaşlarını sağlama aldı.[145] Bu politikanın meyveleri, 374 yılında Alamanni kralı Macrianus ile yapılan bir anlaşmayla gösterilmektedir:

[145] Ammianus 28.2, 30.7; Symmachus, Rel. 2. Bkz. H. von Petrikovitz, "Fortifications in the North-west Roman Empire from the third to the fifth centuries AD.", *JRS* 61 (1971), 178-218, bilhassa s. 184 vd. ve s. 215 vd.; J. F. Matthews, *Western Aristocracies and the Imperial Court AD 364–425* (gözden geçirilmiş yeni basım: Oxford, 1990), 32-3.

> Kendisi de anlaşmaya meyilli olan yukarıda söz edilen krala Mainz çevresine gelmesi için nazik bir davetiye gönderildi.... Toplantı için belirlenen gün geldiğinde Ren'in tam kıyısında Macrianus haşmetli bir şekilde dikiliyordu, adamları onun etrafında kalkanlarını çarpıştırıyorlardı. Diğer tarafta imparator parıltılı sancaklar arasında, değişik rütbelerden bir grup subayın eşliğinde bir nehir botuna bindi ve kıyıdan güvenli bir mesafeye kadar geldi. Resmi yeminlerle bir dostluk anlaşması karara bağlandı. Pek çok sorunun kaynağı olan kral, teskin edilmiş olarak geri çekildi. O zamandan bu yana müttefikimiz olduğunu göstermektedir (Ammianus 30.3.4-6, çev. Hamilton).

Böyle ritüelleştirilmiş diplomasi bu tarihte barbar kabilelerle olan sınır ilişkilerinde yaygındı. Valens 369 yılında Tuna üzerinde Got liderlerle neredeyse aynı tarzda anlaşmıştı. Roma İmparatorluğu ile küçük Cermen kabile liderleri arasındaki bütünüyle orantısız ilişki, bir an için eşit hükümran paydaşlar arasında yapılan bir muamele yanılsaması yaratıyordu. Prensip Romalıların *foedus* fikrinde saklıydı. Buna göre, sözde eşit güçler arasında yapılan ittifak anlaşmasında, iki taraf da düşmanlıktan sakınacaklarına yemin ediyor ve düşmanlarına karşı ise birbirlerine yardım edeceklerine söz veriyorlardı.

Sınır meselelerinde dikkatler 370'li yılların başında orta Tuna bölgesine ve Valentinianus'un memleketi olan Pannonia eyaletine kaydı. Burada sınır savunması, Procopius isyanının son titrek közlerini söndüren ve Tuna boyunca sınır tahkimatı inşa etmekle sorumlu olan *magister militum* Equitius'un ellerindeydi. Bunun gerisinde daha geniş olarak kuzey nehir sınırını güvenceye alma amacı yatıyordu:[146]

> İmparatorların en büyüğü, efendimiz Valentinianus, Valens ve Gratianus'un imparatorluk emriyle ve şerefli süvari ve piyade komutanı *comes* Equitius'un talimatıyla, *legio I Martiorum* komutanı Toscanus, kendi komutası altına verilen askerlerle birlikte Ticaret adı verilen (çünkü bu amaçla inşa edilmişti) bu hisarı, efendimiz Augustus Gratianus'un ve en seçkin insan Probus'un *konsül*lüğü sırasında temelinden başlayarak kırk sekiz günde tamamladı (*ILS* 775 [Pannonia'da Gran yakınında], 371 yılına tarihlenmektedir).

[146] ILS 762 (Ağustos 367'den önce), 774 (370), 775 (371).

Yazıt, böyle yerlerin çifte özelliğini ortaya çıkarmaktadır. Bu yerler hem askeri güç merkezi hem de barbarlarla ticari alışveriş mahalleriydi. Komşu eyaletlerle ticaret yapabilmenin ekonomik avantajları, sınıra yakın yaşayan kabilelerin istikrarlı barışı, Roma'ya direnişe tercih etmeye hazır olduklarını açıklamaktadır. Gerçekten günümüz Moravia ve Slovakya'nın Quadları ve Marcomanları, Roma ile dost barbarlar olarak uzun bir geçmişe sahiptirler.[147] Bu durumu aşağı Tuna'da Got kabilelerle tamamen aynı temele dayanan ilişkilerle mukayese edebiliriz. IV. yüzyılın ortalarında Gotların yönettiği topraklarda ele geçen Roma para buluntuları içerisinde sınır ötesi ticaretin verileri vardır.[148]

Valentinianus 375 yılında Carnuntum'da üç ay geçirdi ve ondan sonra Aquincum'dan nehrin karşı yakasındaki barbar köylere karşı bir cezalandırma seferine başladı. Brigetio'ya döndükten sonra Quadların ateşkes isteyen temsilcileri Valentinianus'a geldi ve Equitius'un teşvikiyle huzura kabul edildi. Ricaları, Roma karşıtı davranış suçunu, nehre yakın topraklarına sızmış olan yabancı çetelerin üzerine atmayı içeriyordu, fakat ricaları arasında nehrin karşısında kendilerine karşı yapılmış Roma istihkâm inşaatının kendilerini küçük düşürdüğü ifadesi de vardı. Talepleri, fevri Valentinianus'u felç geçirten bir öfkeye sevk etti ve imparator felçten öldü (Ammianus, 30.6). Buna rağmen barış yapıldı, çünkü imparatorun önde gelen generalleri, barbar topraklarının işgalini kolaylaştırmak için inşa edilen Tuna'nın karşısındaki köprünün yıkılmasını emrettiler (Ammianus, 30.10.3-6).

Değişen Dünya

Valentinianus sonrası, Roma devletinin yapısı için köklü siyasi sonuçlara haizdir. Valentinianus daha 367 yılında ölümcül bir hastalığa yakalandığı za-

[147] L.F. Pitts, "Rome and the German "kings" on the middle Danube in the first to fourth centuries AD", *JRS* 79 (1989), 45-58.

[148] Bkz. P. Heather & J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century* (Liverpool, 1991), 92'de yer alan bir tablo, bölgede Constantinus ve Constantius döneminin sikke buluntularını göstermektedir (bronz sikkelerin % 65'i istiflenmiş ve münferit buluntuların % 70'i 320-60 yılları arası döneme aittir; gümüş sikkelerin durumu sırasıyla % 70 ve % 55'dir). Bu açık sınırın etkisinin bariz bir delilidir.

man 359 yılında doğmuş olan oğlu Gratianus'u *augustus*luğa yükseltmişti. Dolayısıyla Gratianus, çocuk imparatorların ilkiydi ve Trier'de ikamet ediyordu. Valentinianus'un 375 yılında beklenmedik ölümü üzerine Batı İmparatorluğu ordularının iki önde gelen generali Merobaudes ve Equitius, imparatorun dul eşi Iustina'yı (evvelce gasıp Magnentius'la evliydi) ve dört yaşındaki oğlunu Aquincum'a çağırdılar ve orada II. Valentinianus'u *augustus* ilan ettiler. Amaç, batı imparatoru Gratianus'un da daha 16 yaşında olduğu bir zamanda, imparatorluğun en önemli askeri alanında, iktidar boşluğunun önüne geçmekti. Bununla birlikte yeni çocuk *augustus*un yükseliş tarzı, çok berrak bir şekilde imparatorun generallerinin gücünü gösteriyordu ve onların bu tür faaliyetleri, askeri meselelerde olduğu kadar siyasi meselelerde de devlete böyle adamların hâkim olacağı bir çağın habercisiydi.[149] Valentinianus ve Valens öfkeye ve sertliğe meyilli ve kati kararlı, dayatmacı imparatorlar olarak sunulmaktadır. Yine de bu sert dış görünüş hakiki bir zayıflığı örtmektedir. Yeni imparatorlar, Constantinus ve haleflerinin hanedan otoritesinden yoksundular ve konumlarını, Iovianus'un 364 yılında tahta geçişini organize eden subaylara borçluydular. Ordu komutanları ve devletin en yüksek mevkilerini elinde tutanlar, bu dönem boyunca politika oluşturmada ve uygulamada sadece anahtar rol oynamadılar, fakat bunun yanında imparatorluk hanedanının oluşumuna da müdahale ettiler. 370'ler ve 380'ler boyunca gasıp Magnus Maximus'un olduğu gibi, Gratianus'un, II. Valentinianus'un ve I. Theodosius'un da kaderleri dönemin kıdemli imparatoru tarafından değil, egemen siyasi ve askeri şahsiyetler tarafından belirlendi. Bu tarihinin çoğunda Roma'nın kaderi olmuş olan oligarşiyle yönetilmenin yeni bir şekliydi.[150]

Doğu İmparatorluğu'nda Valens öncelikli olarak Trakya'daki sınırla ilgileniyordu. 365 yılında üç bin Got Procopius'u desteklemek için Constantinopolis'e gelmişti ve sadece Constantius ile yaptıkları anlaşmaya uy-

[149] Zosimus 4.1; Ammianus 30.10; J.F. Matthews, *Western Aristocracies*, 64. Sonuçları 379 yılında Theodosius'un yükselişine kadar hissedilen siyasi şartlar için bkz. R.M. Errington, "The accession of Theodosius I" *Klio* 78 (1996), 438-53.

[150] Detaylı bir analiz için bkz. J.F. Matthews, *Western Aristocracies*, 32-100; D. Potter, *The Roman Empire at Bay* (Londra, 2004), 533-51.

mak zorunda olduklarını ileri sürerek Valens'in müdahalesini protesto ediyorlardı. Buna karşın, Valens intikam almaya niyetliydi ve Got topraklarını işgale Aşağı Moesia'da Marcianopolis'teki karargâhından başladı.[151] 367 yılında Tuna üzerindeki Daphne'de nehrin karşı kıyısına geçmek için yüzer bir köprü inşa edildi. Gotlar, Serri (Karpatlar) dağlarına sığınırken, Roma askerleri ovalık yerleri sıkı bir şekilde tarıyorlardı.[152] Sel baskınları 368 yılındaki işgali önledi, fakat ertesi yıl Noviodunum'da nehri geçen Valens Greuthungi kabilesini yağmaladı ve Got lider Athanaric'i hayatını kurtarmak için kaçmaya zorladı. Gotlar barış istediler "ticaretlerinin kesintiye uğramasıyla istemeye zorlandılar". Valens'in komutanları barbarların iyi niyetlerini sınadılar ve orta Tuna'da bot üzerinde karşılaşan Athanaric ve Valens, esir değişimiyle güvence altına alınan bir anlaşma yaptılar. Athanaric muhtemelen 332 yılında Constantinus ile anlaşma yapan Got kralı Ariaricus'un torunuydu.

Themistius'un iki konuşması Gotlara karşı sürdürülen politikayı resmi bakış açısından sunmaktadır.[153] 28 Mart 368 tarihinde Marcianopolis'te verilen 8. *Söylev* (*Orationes*) önceki rejimlerin aşırı vergi politikasını eleştirmekte ve dış savaşların bedelini vurgulamaktadır. Hâlbuki 370 yılı başlarında Constantinopolis'te verilen 10. Söylev (*Orationes*) barış anlaşmasının gerekçesini izah ediyor ve savunuyordu:

> Ve böylece barbar zıt duyguların pençesinde çekip gitti. Şimdi hem kendinden emin hem korkak, hem kibirli hem tebaasına ihtiyatlı, anlaşmanın hoşuna gitmeyen, davasına ters kısımlarından dolayı ruhen hastalıklı, fakat başarılı olduğu konularda da sevinçliydi....İş ilişkilerinin yarattığı alışverişten doğan kâr ortak olarak her iki ırkın yararına olmasına karşın, Valens, nehir boyunca ticaret noktası olarak kurulmuş olan kentlerin sadece ikisini pekiştirdi....Bir kaç sınır istihkamını yeni baştan inşa etti bazılarını da gerektiği noktalarda teçhiz etti. Bunlar,

[151] Ammianus 26.10.3 (3.000 Got), 27.4 ve 5 (anlaşma); Zosimus 4.7.2'de sayı 10.000'e çıkarılmaktadır.

[152] Ammianus 27.5; Zosimus 4.10-11.

[153] Çeviri ve yorum için bkz. P. Heather & J. Matthews, *The Goths in the Fourth Century* (Liverpool, 1991), 13-50.

> yüksek surların inşasını, istihkâmlar için su teminini, tedarik yığınını, kıyıya iskeleler inşasını ve garnizonlardaki askerlerin ve cephanelerin tamamlanmasını içeriyordu. (Themistius, *Or.* 10.135, çev. Moncur)

Valens, Gotları fethedememişti ve seferin uzatılması maliyet açısından uygun değildi. Genel olarak Roma şartlarıyla anlaşma, en iyi çözümdü ve nehir üzerindeki sadece iki geçiş noktasında Gotların ticaret yapmalarına izin verildi.

Şimdiye kadar müttefik Got şeflerine haraç ve iane ödenmişti, fakat yeni anlaşmayla bundan vazgeçildi. Bu durum, 365 yılında Milano'da Alamanni delegelerinin iddialarının Valentinianus tarafından çürütülmesini hatırlatıyordu:[154]

> Barbarlar için altın paraların birer birer sayıldığını, sayısız kiloda gümüş, kumaş veya eskiden beri hoş görmeye alışık olduğumuz şeylerle dolu gemiler, akınlardan daha külfetli olan barışın ve huzurun meyvelerinden memnun ve vergi olarak adlandırmayı reddetsek de ödemekten utanmadığımız yıllık vergileri hiç kimse görmedi. (Themistius, *Or.* 10.135, çev. Moncur)

Valentinianus'un yukarı Tuna'daki icraatlarıyla yapılan karşılaştırma, devrin imparatorların, Roma dünyasının her iki yarısında kabul edilen bir politika izlediklerini ortaya koymaktadır.

Dış politika sınır bölgelerinde de gözlemlenebilir.[155] 370'li yıllarında başında Afrika eyaleti Mauretania'da bir problem ortaya çıkmıştı. Roma yanlısı kral Nubel'in oğlu Firmus, mütecaviz Roma yönetimine duyulan öfkenin etkisiyle bir isyan çıkardı ve hatta imparator ilan edildi. Pek çok Cermen kabile lideri gibi Firmus da Roma ordusunda hizmet etmişti.[156] Roma ve İran arasın-

[154] Bkz. Julian, Caesares 329a ve Themistius, Or. 10,205, 13 vd. (çev. Heather & Matthews, *The Goths in the Fourth Century*).

[155] R.M. Errington, *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*, (Chapel Hill, University of North Carolina Press 2006), 43-75.

[156] Ammianus 29.5; Goodburn & Bartholomew, Aspects of the Notitia Dignitatum (1986)'da yer alan J.F. Matthews'in çalışması.

da 368–371 yıllarında Armenia'nın kontrolü meselesinden dolayı büyüyen bir tartışma vardı. Bu sorun neredeyse iki devlet arasında geniş çaplı bir çatışmaya doğru tırmanıyordu. Bununla birlikte 376 ve 378 arasında Trakya'da ortaya çıkan Got tehdidi yüzünden Roma müdahalesinin önüne geçildi. İran sınırında durum Sâsâni kralı II. Şapur'un 379'da ölümüyle birlikte sakinleşti (Ammianus 30.2).[157] 380'li yıllarda ardı ardına üç Sâsâni hükümdarı tahta çıktı ve Sâsâniler de Romalılar gibi iç güvenlik sorunlarıyla meşguldü. Armenia'nın bölünmesi temelinde bir anlaşmaya varıldı ve batıdaki küçük bölümü Roma himayesine bırakıldı. Diğeri ise İran tarafında kalan ve Persarmenia olarak bilinen Doğu Armenia idi.[158] Bu dönemde III. Şapur'un Sâsâni İmparatorluğu'nda Hıristiyanlara ibadet özgürlüğü tanıdığı görülmektedir ki, bu değişiklik Roma ile anlaşmayı güçlendirmiştir. Böylece iki güç arasındaki ilişkiler dostluk temeli üzerine oturmuş ve VI. yüzyılın başlangıcına kadar yalnızca nadiren bozulmuştur.[159]

Hunlar, 376 yılında Don, Dinyeper ve Dinyester'in büyük nehir vadilerinde Gotların yaşadıkları topraklara girdikleri zaman büyük bir sorun ortaya çıktı. Eunapius'un bir fragmanına göre, "İskitler, Hunlar tarafından yenilip tarumar edilmişler ve tamamen köklerinden sökülmüşlerdi. Esir edilenler kadınları ve çocuklarıyla birlikte katledildiler. Cinayetlerde ortaya çıkan vahşetin sınırı yoktu" (Eunapius, *fr.* 42.1). Moğol kökenli bu göçebe atlıların tasviri, klasik barbar klişesine, bilhassa Herodotus'un İskitlere ilişkin anlatısına, çok şey borçluysa da, Hunların yarattığı tehdit Ammianus'da yer alan meşhur bir ara bölümde (bkz. s. 285-86) açıklanmaktadır:

[157] Bkz. R.C. Blockley, "The division of Armenia between the Romans and the Persians at the end of the fourth century AD," *Historia* 36 (1987), 222-34; G. Greatrex "The background and aftermath of the partition of Armenia in AD 387", *The Ancient History Bulletin* 14.1-2 (2000), 35-48. Faustus *FHG V 2, 201-310*, Ammianus'un anlatısına ekler yapmaktadır. N. Garsoian, *The Epic Histories attributed to P'awstos Buzand* (Cambridge Mass. 1989); N. Baynes, *Byzantine Studies and Other Essays* (Londra, 1955), 186-208.

[158] Sasanilerle Romalılar arasında Armenia'nın bölünmesi anlaşmasının geleneksel olarak 387 yapıldığı kabul edilmektedir. Persarmenia'daki devletin varlığı bir müddet devam etti ve bu bölge de 428'de Sasani eyalet sistemi içine alınarak devlet tamamen ortadan kaldırıldı. (ç.n)

[159] B. Dignas & E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and rivals* (Cambridge, 2007), 173-88.

> Bütün sahip oldukları sert ve güçlü kol ve bacakları ve kalın boyunlarıdır, öylesine canavarca çirkin ve şekilsizdirler ki, insan onları iki ayaklı hayvanlar veya köprü kenarlarına konulmak için kabaca bacaklardan yontulmuş heykel gibi şekillere benzetebilir.... Hunlar, doğru ve yanlış arasındaki farktan tamamen habersizdirler. Konuşmaları aldatıcı ve belirsizdir, herhangi bir dine ya da batıl inanca sahip değillerdir. Sorumsuzca dolaşan ve başkalarının mülklerini yağmalamak için vahşice yanıp tutuşan bu vahşi ırk, komşularının topraklarında katliamlar ve haydutluklar yaparak Alanların ülkesine kadar ulaştılar. (Ammianus 31.2. Çev. Hamilton).

Alanlar (eski kaynaklarda Massagetae olarak bilinirler) Kafkasların kuzeyinden Aryan kökenli bir ırktı: "uzun ve yakışıklı, sarımsı saçları, korkutucu sert gözleri vardı. Alanlar silahlarını kullanmada hareketli ve çeviktirler ve her şekilde Hunlara denktirler, fakat yaşam tarzları Hunlar kadar yabani değildir" (Ammianus 31.2.21).

Ammianus'un, Tuna'nın ötesindeki barbar toplumların hareketlerine ilişkin anlatısı dikkatle kullanılmalıdır. Romalıların, Hunlar ve Alanlar hakkında çok az güvenilir bilgiye erişimleri vardıve temel kaynakları, nehrin karşı kıyısından imparatorluk topraklarına geçiş için yakarışlarına müsaade edilen Gotlardı. Sonraki yirmi yılın olaylarında Hunlar çok fazla rol oynamadılar, bunun istisnası 390'lı yılların ortalarında Küçük Asya'yı işgal etmeleri dikkate değerdir.[160] Hunlar sadece V. yüzyılın ikinci çeyreğinde Roma için daimi tehdit olarak ortaya çıktılar. Bu zamana kadar, atlı yağmacı göçebe grupları, sağlam bir siyasi güce dönüştüren Hunlar, liderlerinin kontrolünde modern Macaristan'ın doğusunda daimi olarak yerleşmişlerdi.[161] Hunlar'ın 370'li yıllarda Don ve Tuna arasındaki yerleşik halklara varoluşsal tehditten ziyade, son derece rahatsız edici olmaları daha muhtemeldir. Onun için, 376'da önce Tervingi Gotlarını daha sonra Greuthungileri kitleler halinde Tuna'yı geçmeye zorlayan nedenleri araştırırken, Roma eyaletlerindeki hayatın barbarlara cazip

[160] G. & M. Greatrex, "The Hunnic invasion of the East of 395 and the fortress of Ziatha" *Byzantion* 69 (1999), 65-75.

[161] P. Heather, "The Huns and the end of the Roman Empire in the West," *English Historical Review* 110 (1995), 4-41.

gelen yanlarına, bilhassa Tuna'nın kuzeyindeki ekonomik şartların 369'da varılan yeni sınır anlaşmasından beri olasılıkla daha da kötüye gitmesini çağdaş anlatılardan çok daha fazla vurgulamalıyız.

Roma sınır politikasındaki sayısız emsale bakarak tarihsel bir kaçınılmazlık söz konusu olsa da,[162] Got kabileleri kabul etmenin felaket olduğu kısa sürede ortaya çıktı. Tervingilerin imparatorluk topraklarına geçişine izin veren resmi anlaşma, Roma tarafında ciddi suistimallerle lekelendi. Bu suistimaller yeni gelenlerle aranın açılmasına neden oldu. Bu arada Fritigern'in komutasındaki Tervingiler, Romalıların arzusu hilafına Tuna'yı aşan Greuthungilerle birleştiler (bkz. s. 428). Eunapius, bu şekilde 200.000 kaçağın Trakya'ya girdiğini ileri sürmektedir (*fr.* 42). Bu iki Got grup, daha önceden Roma ordusunun bir parçası olan ve Trakya'da Edirne'de yerleştirilmiş olan diğer Got gruplarının katılımıyla daha da güçlendiler. Gotların Anadolu'ya nakledilmesi için acil emirler ve Edirne'deki sivil yöneticilerden gördükleri kötü muameleler, bu yardımcı Got birliklerini isyana ve memleketlerinden gelen ırkdaşlarına katılmaya zorladı. 377 yılındaki küçük çaplı çarpışmalar, *Ad Salices* (Marcianopolis'in kuzeyinde) savaşında büyük bir çatışmaya dönüştü. Valens bizzat Constantinopolis'e geldi ve oradan Edirne'ye doğru ilerledi. Geriye dönüp bakıldığı zaman, Valens'in batı imparatoru Gratianus'tan gelecek takviyeleri beklemesi gerekirdi, fakat Valens, Gotların gücünü yanlış hesapladı ve kendi başına savaşa girişti. Edirne savaşında, imparator ve muhtemelen 10.000 Roma askeri hayatını kaybetti. Ammianus'a göre bu, Cannae savaşından bu yana Roma askerlerinin karşılaştığı en büyük askeri hezimetti ve dahası imparatorun cesedi hiçbir zaman bulunamadı. Gotlar, Edirne'yi ve Constantinopolis'i ele geçirmeyi başaramamalarına rağmen, Trakya ve Illyricum'u işgal ederek batı ile iletişimi kapattılar (Zosimus 4.24.3). Valens'in ölümü bir çağın sonunu işaretlemektedir. Bu esas itibarıyla, yedinci yüzyılda Heraclius'un seferlerine kadar, bir Roma imparatorunun büyük bir savaşta askerlerine bizzat komuta ettiği son olaydı.

[162] G.E.M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World* (Londra, 1983), 509-18.

I. Theodosius

Bir hükümdarın ölümü, kaçınılmaz olarak imparatorlukta krizi tetikliyordu, hele bu bir de savaş alanında olmuş ve imparatorun cesedi de hiç bulunamamışsa, daha keskin bir krize neden olabiliyordu. Theodosius, Valentinianus döneminin en önemli askeri şahsiyetlerinden birisinin oğluydu ve babasının başarıları Mauretania'da Firmus'un tehlikeli isyanını bastırdığı seferle taçlanmıştı. Oğul Theodosius ilk büyük askeri kumandanlığını 373/74'de Illyricum'da aldı ve Sarmatlara karşı zaferler kazandı, fakat hem baba hem de oğul (her ikisinin adı da Theodosius idi) 375 yılında II. Valentinianus'u *augustus*luğa çıkaran manevralar sırasında çok ağır bir biçimde gözden düştüler. Baba Theodosius idam edildi, oğul ise görevden el çektirildi. Theodosius'un yükselişine ilişkin sonraki görüşe göre, barbarların önünde aldığı yıkıcı bir yenilgiden sonra, Roma'yı kurtarması için Gratianus tarafından İspanya'daki yurdundan çağrılmıştı. O kadar hızlı ve etkili bir biçimde davete icabet etti ki, Gratianus onu eş *augustus* olarak atadı (Theodoret, *HE* 5.5-6). Gerçekten 9 Ağustos 378'de Valens'in Edirne'de ölümüyle, Theodosius'un 19 Ocak 379'da *augustus* oluşu arasındaki kronoloji bu olaylar dizisini devre dışı bırakmaktadır. Theodosius'un 377'de orta Tuna'daki askeri görevine yeniden başlaması için çekildiği köşeden geri çağrıldığı ve böylece ertesi yıl doğacak krizde imparatorluğa yükselecek en güçlü aday olduğu görüşünü desteklemek için sağlam bir fikir ileri sürülmüştür.[163]

İmparatorluk için merkezi problem, Gotlarla nasıl ilgilenileceğiydi. Kentleri ele geçirememiş olmalarına rağmen, Zosimus'un naklettiğine göre Trakya'nın tamamını işgal etmişlerdi, kent sakinleri ve askeri garnizonlar kendilerini koruyan istihkâmları terk edemiyorlardı (Zosimus 4.25.2).

Ammianus'un eserinin 378 yılında sona ermesini takip eden IV. yüzyılın geri kalanının tarihsel kaydı çok fazla bölük pörçüktür ve bu dönemi yeniden kurgulamak çok zordur. Theodosius 19 Ocak 379'da Gratianus tarafından

[163] R.M. Errington, "The accession of Theodosius I" *Klio* 78 (1996), 438-53. Theodosius'un önce askeriyedeki görevine geri çağrılması ve daha sonra ilan edilmesinde kilit nokta için bkz. *Pan. Lat.* XII (2), 10.2-3.

augustus ilan edildi ve doğu Illyricum'da Dacia ve Macedonia'nın sorumluluğu verildi. 380 yılı sonbaharına kadar Theodosius Constantinopolis'e çekildi fakat o zamana kadar Gotlara gıda tedariki sağlamaya mecbur bırakılan Macedonia'daki garnizon kentlerini tahkim ettirmişti (Zosimus 4.31.5-32.3). 11 Ocak 381'de Got lider Athanaric, bir iç komployla ülkesinden sürüldü ve Constantinopolis'te Romalılara sığındı ve iki hafta sonra burada ölümü üzerine ihtişamlı bir törenle defnedildi.[164] Bu tören, Trakya'daki Gotlar ile nasıl ilgilenilmesi gerektiği hususunda yeni bir düşünceyle bağlantılı olabilirdi. Yeni düşünce, doğrudan askeri zaferden çok, uyum meselesini daha çok ön plana alıyordu.[165] Barbar asıllı generalleri Bauto ve Arbogast komutasında, batıdan Gratianus tarafından 381 yılında gönderilen askerler, Gotları, Macedonia ve Teselya'dan çıkardı ve Trakya'ya geri sürdü. Baskı 382 yılında da devam ettirildi ve görünüşe göre Eylül 382'ye kadar Gotlar Illyricum'dan da sürülmüşlerdi. 3 Ekim 382'de bir anlaşmaya varıldı. Roma tarafının iddiasına göre Gotlar teslim olmuşlardı: "Gotların liderlerinin ve başbuğlarının sembolik olarak eski püskü sancak teslimi yapmadıklarını, ancak şimdiye kadar nüfuzlarını oluşturdukları silahlarından ve kılıçlarından vazgeçtiklerini ve imparatorun önünde diz çöktüklerini gördük". Fakat Gotlar tebaa oldukları kadar, "masalarını, askeri girişimleri ve kamu görevlerini paylaşan" ortaklardı. Bundan başka Romalılar ve Gotlar arasındaki barışçıl işbirliği henüz gerçekleşmemişse de, gelecek için bir ümit olarak kaldı. "Hali hazırda işledikleri suçlar daha tazeydi, fakat çok da uzun olmayan bir gelecekte Gotları dini törenlerimize katacağız, ziyafetlerimize alacağız, bizimle orduda hizmet edecekler ve vergi ödeyecekler" (Themistius, *Or.* 16, 302; çev. Errington).

Tervingiler ve Greuthungilerin bir kısmına, 382 yılı anlaşmasının sonucu olarak, kendi toplumsal yapılarını ve askeri yapılarını muhafaza ederek Trakya ve Dacia Ripensis eyaletlerinde Tuna'nın güney kıyılarına yerleşmelerine izin verildi. 394 yılı *Notitia Dignitatum*'una göre, Batı Roma İmparatorluğu'nun ordusunda Visi ve Tervingi Gotlarından birlikler de bulunmaktaydı. Fritigern,

[164] P. Heather, *Goths and Romans* (Oxford, 1991), 154.

[165] R. M. Errington, "Theodosius and the Goths," *Chiron* 26 (1996), 1-27, bilhassa bkz. s. 8-15; P. Heather, *Goths and Romans*, 157-92.

Sathrax ve Alatheus gibi ilk liderlerin ortadan kaybolması, Gotların ödediği bedelin bir parçası olabilirdi, fakat aslında 376'da Tervingilerin istediği şeydi. Tervingi Gotlarının, Theodosius ile vardıkları anlaşma, 332 yılında Constantinus ile Gotların yaptığı anlaşmaya benziyordu. Temel farklılık, artık Gotların imparatorluk "içerisine" yerleştirilmiş olmalarıydı. Theodosius ve Gratianus bu anlaşmayı niçin kabul ettiler? Öncelikle Edirne'de büyük bir yenilgi almışlardı. İkinci olarak, 379-381 arasında nihai olarak yeniden üstünlük kurmayı başaramamışlardı. Üçüncüsü, Tuna'da Hunlara, nehrin aşağı kısımlarında Alanlara, orta Tuna bölgesinde Sarmatlara ve Lentinenses'e karşı savunma sınırı çok ince bir şekilde uzanıyordu. Dördüncüsü ve daha da önemli olarak, insan gücü için imparatorlukta yeter sayıda adam toplamak gittikçe büyüyen bir sorundu. Savaşan birliklere katılan her asker, devlete vergi ödeyen bir kişinin eksilmesi demekti. Bundan başka arazileri işleyecek *colonus*ların da bir eksilmesi anlamına geliyordu.[166] Onun için Gotları, düşman olarak içeride tutmaktansa, sınırı savunmak için askere almak daha iyiydi.

Gotların, Roma İmparatorluğu içerisinde nasıl bir yasal statüye sahip oldukları konusunda bir karara varmak için elde çok az yeterli veri vardır. Bir görüşe göre Gotlar, Roma himayesi altında yaşayan teslim olmuş düşmanlar yani *deditícii* olarak değerlendirilmelidir.[167] Daha geleneksel bir yoruma göre, 382 yılı anlaşması bir dönüm noktası *foedus*, yani kavramsal olarak eşit taraflar arasında yapılmış tam bir Roma anlaşmasıydı.[168] Gerçekte Gotların konumu ciddi manada belirsizdi, çünkü imparatorluk toprakları üzerinde hem imparatora hem de kendi kabile liderlerine sadakatle bağlıydılar. O halde Gotlar, Roma'ya itaat ile otonomi arasında tam olarak nerede duruyorlardı?

[166] Gotlara yönelik imparatorluk politikalarını gerekçelendiren hatipler bu yönleri vurgulamaktadırlar. Themistius, *Or.* 8, 10 ve 16, 211a-b; Ammianus 31.4.8; Pacatus (Pan. Lat. [II], 32.3-4).

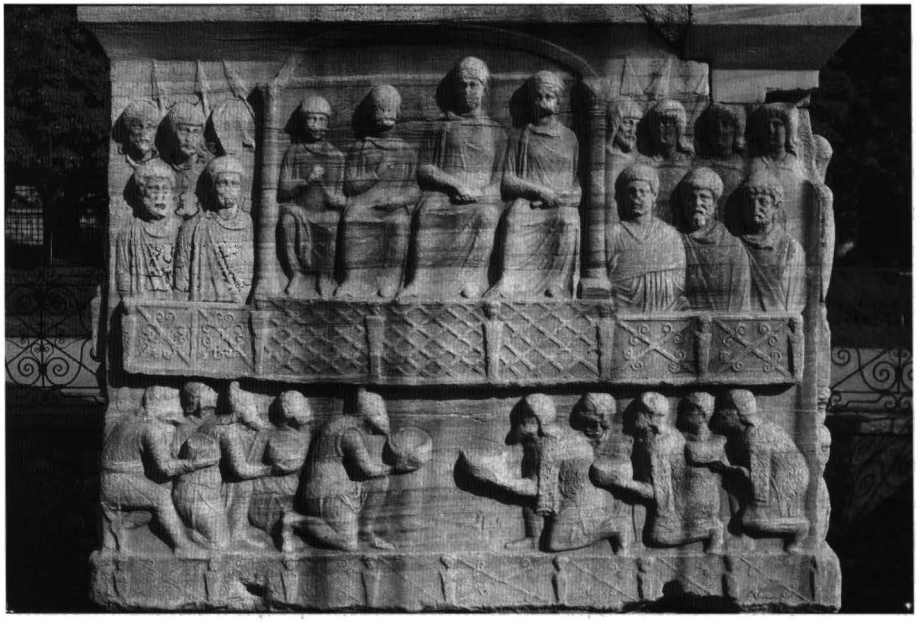
[167] F.M. Ausbüttel, "Die Deditio der Westgotten von 382 und ihre historische Bedeutung", *Athenaeum* 66 (1988), 604 vd.; Errington, Chiron 26 (1996), s. 22'de aynı noktayı benimsemektedir.

[168] A. Demandt, *Die Spätantike* (Berlin, 1989), 127.

Theodosius ve halefleri, sınır savunmasından ziyade iç gelişmelerle daha çok ilgilendiler. Romalılar ile Gotlar arasındaki çatışmalar, artık çoğunlukla imparatorluğun içerisinde meydana geliyordu. İç savaş, imparatorluğun batı yarısında 380'ler ve 390'lar boyunca tekrarlandı. İç meselelere dini konular dâhil oldu veya daha doğrusu, imparatorların ve belli başlı bazı piskoposların her ne pahasına olursa olsun Ortodoksluğu tesis etme kararlılıkları hâkim oldu. Bu da onların paganlara, Yahudilere ve sapkın Hıristiyan mezheplerine karşı çok daha üst düzeyde hoşgörüsüz olmalarına yol açtı (bkz. s. 367-71 ve 426-28). İmparatorluğun gücü, dar manada imparatorun kişisel otoritesi olarak yorumlandığı için azalmıştı. Genç Gratianus, çocuk II. Valentinianus ve dindar Theodosius, kendilerinden önceki Valentinianus ve hatta Valens gibi aktif askeri şahsiyetler değildi. Theodosius sonunda kendisini çağının baskın karakteri olarak tesis etmeyi başardı. Fakat oğulları Arcadius'un 383'de altı yaşında, Honorius'un 393'de sekiz yaşında *augustus* olarak atanmasıyla, II. Valentinianus'un yükselişiyle başlayan siyasi geleneği de sürdürdü (Levha 3.4). Theodosius, hanedanın gelecek ümitlerini çocuklar üzerine inşa ederek, kıdemli ve tecrübeli siyasi ve askeri şahsiyetlerin iktidarın dizginlerini ele almasını kabulleniyordu.

Britanya'da bir komutan olan İspanyol kökenli kıdemli bir askeri şahsiyet Magnus Maximus 383 yılında, Gratianus'un Batı İmparatorluğu'ndaki yönetimine karşı başarılı bir isyan başlattı. Aynı Iulianus'un gaspında olduğu gibi, kaynaklar ilk girişimi ona veya askerlerine atfetmektedir.[169] İddiaya göre, Gratianus'un Roma kökenli askerleri rahatsız edecek kadar, barbar askerlere, daha doğrusu bir grup Alan kökenli askere teveccüh göstermesi muhtemelen rahatsızlığa neden oldu. Maximus'un darbe girişimine yol açan gerçek neden her neyse, temel problem Gratianus'un gençliği ve Valentinianus'un batı eyaletlerinde tesis ettiği tarzda askeri liderlikteki yetersizlikti. Ayrıca İspanyol kökenli birisi olarak Maximus'un, yurttaşları için Theodosius'a eş bir ortak olacağı beklenmiş olabilirdi. Merobaudes'in komuta ettiği Gratianus'un askerleri yenildi ve imparator 25 Ağustos 383'de Lyon'da öldürüldü. Maximus, Alplerin

[169] Sulpicius Severus, Martin 20.3; Dialogues 2.6.2; ve Orosius, 7.34.9'da, Zosimus'un (4.35.4) iddiasına karşı askerlerin ilk adımı attığını ileri sürmektedir.

Levha 3.4 - Bu sütun kaidesi 389 yılında, gasıp Magnus Maximus'a karşı kazandığı zaferin anısına İmparator Theodosius tarafından İstanbul'da hipodromda diktirilmiştir. Kaide, bir imparatorluk zafer anıtı olan Mısır'dan getirilmiş bir obeliski desteklemektedir. Sahne,Theodosius kendisi, solunda II. Valentinianus ve Theodosius'u izleyecek olan iki oğlu Honorius ve Arcadius şeklinde imparatorluk hanedanının dört önemli mensubunu betimlemektedir. Dönemin modasına uygun olarak sakallı saray yetkilileri, imparatorluk mensuplarının çevresini sarmaktadır. Alt sıradaki tabakada, yenilmiş barbarlar haraçlarını sunmakta ve imparatorun merhametini istemektedir (2013 White Images / Photo Scala, Floransa).

kuzeyindeki batı eyaletlerinin kontrolünü 387 yılına kadar elinde tuttu. Valentinianus gibi o da Trier'de ikamet ediyordu ve durumunu meşrulaştırmak için Milano'da II. Valentinianus ve daha da önemlisi Constantinopolis'teki Theodosius ile görüşmelere başladı. Batıdaki ilişkilere Milano piskoposu Ambrosius da Valentinianus adına müdahil oldu. II. Valentinianus, Maximus'un şartlarını kesin bir şekilde reddetti, çünkü Maximus'un şartları, baba ve oğul arasındaki ilişkide olduğu gibi, onu gereğinden fazla büyük ortak haline getirecekti (Ambrose, *ep.* 24). 384 yılı sonuna kadar Alp sınırı boyunca muharebe hattı çizildi. Bu arada Theodosius, Maximus'u eş *augustus* olarak tanımaya razıydı.

Maximus 387'de kuzey İtalya'ya karşı başarılı bir işgal girişimi başlattı. Bu hareket Valentinianus'u yerinden etti ve çocuk imparator, annesi Iustina ve kız kardeşi Galla ile beraber alelacele Illyricum'un en doğusunda Selanik'te bulunan imparatorluk ikametgâhına koştular. Burası aynı zamanda Constantinopolis'e kolayca erişime de sahipti. Bu şartlar, Theodosius için karar anıydı. Maximus ile anlaşmanın sürdürülmesi için kuvvetli sebepleri vardı. Valentinianus sadece askeri olarak daha zayıf değildi, ailesi Ariusçu Hıristiyanlık yanlısıydı ve Theodosius'un 381'deki Constantinopolis konsilinden bu yana enerjik bir şekilde desteklediği dinsel Ortodoks politikayla gözle görünür bir çatışma halindeydi. Bunun tersine Maximus güçlüydü, Ortodoks idi ve Theodosius ile aynı kökenden geliyordu. II. Valentinianus'un desteklenmesi kararı 387 yılının son aylarında alındı, dolayısıyla sürprizdi. Zosimus, Gibbon'u ikna eden ve bizi de ikna etmesi gereken bir açıklama sunmaktadır. Iustina, Theodosius'a ölen ilk eşi Aelia Flacilla'nın yerini alması için güzel kızı Galla ile evlenme önerisini ortaya sürdü. Bu arada ailesi de Ortodoks Hıristiyanlığa geri dönecekti.[170] Böylece hanedan ve dinsel dayanışma başarılabildi. Bu epizot kadınların imparatorluk sarayında kullanabileceği nüfuzu ortaya koymaktadır ki bu V. yüzyılın ilk yarısı boyunca dikkat çekici ve önemli bir trenddi.

Siyasi ve hanedan kararı alındığı zaman Theodosius büyük oğlu Arcadius'u Constantinopolis'te *augustus* olarak bıraktı ve hızlı bir şekilde batıya Sirmium üzerinden Aquileia'ya yürüdü. Maximus gafil avlandı, ele geçirildi ve idam edildi. Theodosius Milano'ya doğru yoluna devam etti ve 391 yılında Constantinopolis'e dönünceye kadar burası karargâhı oldu. Bu iki yıl boyunca bariz önceliği düzeni sağlamak ve Batı İmparatorluğu'na istikrarı getirmekti. Bu dönem en çok Milano'da Ambrosius ile çatışmasından bilinmektedir. Ambrosius sadece imparator üzerinde değil, imparatorluk politikası üzerinde de ahlaki ve dini otorite iddia etmeye kalkışmıştı (bkz. s. 368-71), ancak Theodosius batıdaki Senato aristokrasisiyle bir uyum anlaşmasına da vardı.[171] İmpa-

[170] Şu tartışmaya bkz. F. Paschoud, *Zosime II²*, (Paris, 1971-1989), 436-8.

[171] J.F. Matthews, *Western Aristocracies and the Imperial Court AD 364-425* (gözden geçirilmiş yeni basım: Oxford, 1990), 223-52; Errington, *Roman Imperial Policy*, 111-41, bilhassa s. 134-41.

ratorun 389'da Roma'yı ziyareti, döneminin anahtar kaynaklarından birisi olan Pacatus'un Latince övgü konuşmasının yapıldığı andı.

II. Valentinianus 388 yılında annesi Iustina'nın ölümünden sonra Trier'e gönderildi. Orada, Theodosius tarafından atanan Frank asıllı *magister militum* Arbogastes'in kontrolü altındaydı ve bu ilişki Vienne'de meydana gelen bir sahnede keskin bir biçimde tasvir edilmektedir. Arbogastes'in kendisini görevden almak isteyen imparatorun girişimine kulak asmadığı bu sahne, hem kilise tarihçisi Philostorgius hem de Zosimus tarafından anlatılmaktadır.[172]

Theodosius'un, II. Valentinianus'a muamele tarzı, Constantius'un genç Iulianus'a yaklaşımına çok benziyordu. Buna göre, Valentinianus sembolik olarak imparatorluğu temsil edecek, ancak gerçek güç Theodosius tarafından atanan generallerde olacaktı. 350'li yıllardaki gibi bu politika başka bir gaspa yol açtı, bu kez Valentinianus adına değildi, eğitimli asil Eugenius'un öncülük ettiği bu hadisede Eugenius davasını Arbogastes ile birleştirdi. Valentinianus muhtemelen Mayıs 392'de Vienne'de intihar etti ve kısa bir gecikmeden sonra Eugenius *augustus* ilan edildi.[173]

Eugenius, kendisinden önce Maximus'un yaptığı gibi Theodosius tarafından tanınmak için her tür çabayı gösterdi, aracı olarak Ambrosius'un yardımına müracaat etti ve Theodosius ve Arcadius adına sikkeler bastırdı. Eugenius ayrıca Roma'nın Senato aristokrasinin desteğini almaya da çalıştı. Bu ona maddi kaynak sağladı, ancak bunun da bedeli pagan ilişkilerin tırmanışıydı. Bir yıl sonra kendi küçük oğlu Honorius'u *augustus*luk konumuna yükselten Theodosius, Eugenius'un önerilerini kesin olarak reddetti ve Maximus'a karşı yaptığı gibi, 394 yılında batıya doğru sefere çıktı. Eylül 394'de yirmi bin kişilik Got askeri birliğini de içeren büyük oranda barbarlardan oluşan ordusu, yine çoğunlukla Frank ve Cermen kökenli askerlerden oluşan Eugenius'un ordusunu Aquileia ile Emona yolu arasında Frigidus Nehri savaşında yendi. Hikâyeye göre, Eugenius'un askerleri kaderlerini pagan tanrılar Hercules'e ve

[172] Philostorgius, 11.1, 132, 5-13 (Bidez Winkelmann); Zosimus 4.53.

[173] B. Croke, "Arbogast and the death of Valentinian II" *Historia* 25 (1976), 235-44; Paschoud, *Zosime II²*, (Paris, 1971-1989), 455-8.

Iupiter'e emanet etmişlerdi, oysa Theodosius'un barbarları Hıristiyanların tılsımı olan *labarum* tarafından korunuyordu. Bu savaşta on bin Got öldü, işte gelecek on beş yıl boyunca Got lider Alaric'in başkaldırısının başlıca muharriklerinden birisi, Theodosius ve halefi Honorius tarafından Gotların gösterdikleri bu fedakârlıkların adil bir biçimde ödüllendirilmediğine içerlemiş olmalarıydı. Gotlar ve Romalılar arasında, bu noktaya kadar sarsılmadan devam eden 382 yılı anlaşması artık parçalanmaya başlamıştı.[174] Muzaffer Theodosius Milano'ya geri döndü ve 17 Ocak 395'de burada öldü.

Theodosius'un hükümdarlık dönemi, imparatorların rollerinde büyük bir dönüşümün başlangıcına tanık oldu. Sınır bölgelerinde ikamet etmek, 380'den sonra imparatorlar için gittikçe olağan dışı bir durum oldu. Theodosius, hükümdarlığının büyük bir bölümünde Constantinopolis'te kaldı ve sadece Maximus ve Eugenius'un darbelerini bastırmak için uzun süreliğine kenti terk etti. Bu arada batıdaki imparatorlar da hareketlerini sınırlandırmaya başlamışlardı. Gratianus'un faaliyet alanı, I. Valentinianus'un faaliyet sahasıyla bağlantılı olarak, Trier'den kuzey İtalya'ya ve oradan Tuna üzerindeki Viminacium'a kadar uzanıyordu. Fakat 383 yılı Ağustos ayında Lugdunum'da Magnus Maximus'un taraftarlarınca katledilmesi bu durumun yeniden değerlendirilmesini zorunlu hale getirdi. Çocuk imparator II. Valentinianus Selanik'e sığınmaya zorlanıncaya kadar, kendisini kuzey İtalya'ya çoğunlukla da Milano ve Aquileia'ya hapsetti. Maximus'un yenilmesinden sonra Valentinianus Ren bölgesinde eski konumunu tekrar kazanmışsa da, o, bu kadar kuzeyde ikamet eden son Roma imparatoruydu. Theodosius'un ölümünden sonra 383 yılından itibaren *augustus* olan Arcadius sürekli olarak Constantinopolis'te yaşadı ve bu sadece, Galatia'daki Ancyra'ya yaptığı kısa yaz ziyaretleriyle kesintiye uğradı. 393'den beri *augustus* olan Honorius ise, başlangıçta Milano'da ve 402'den sonra çoğunlukla Ravenna'da olmak üzere İtalya'da ikamet ediyordu.

[174] A. Demandt, *Die Spätantike* (Berlin, 1989), 135-6. Bu savaşa ilişkin kaynaklar şu eserde bir araya getirilmiş, çevrilmiş ve tartışılmıştır: Paschoud, *Zosime II*[2], (Paris, 1971-1989), 474-500.

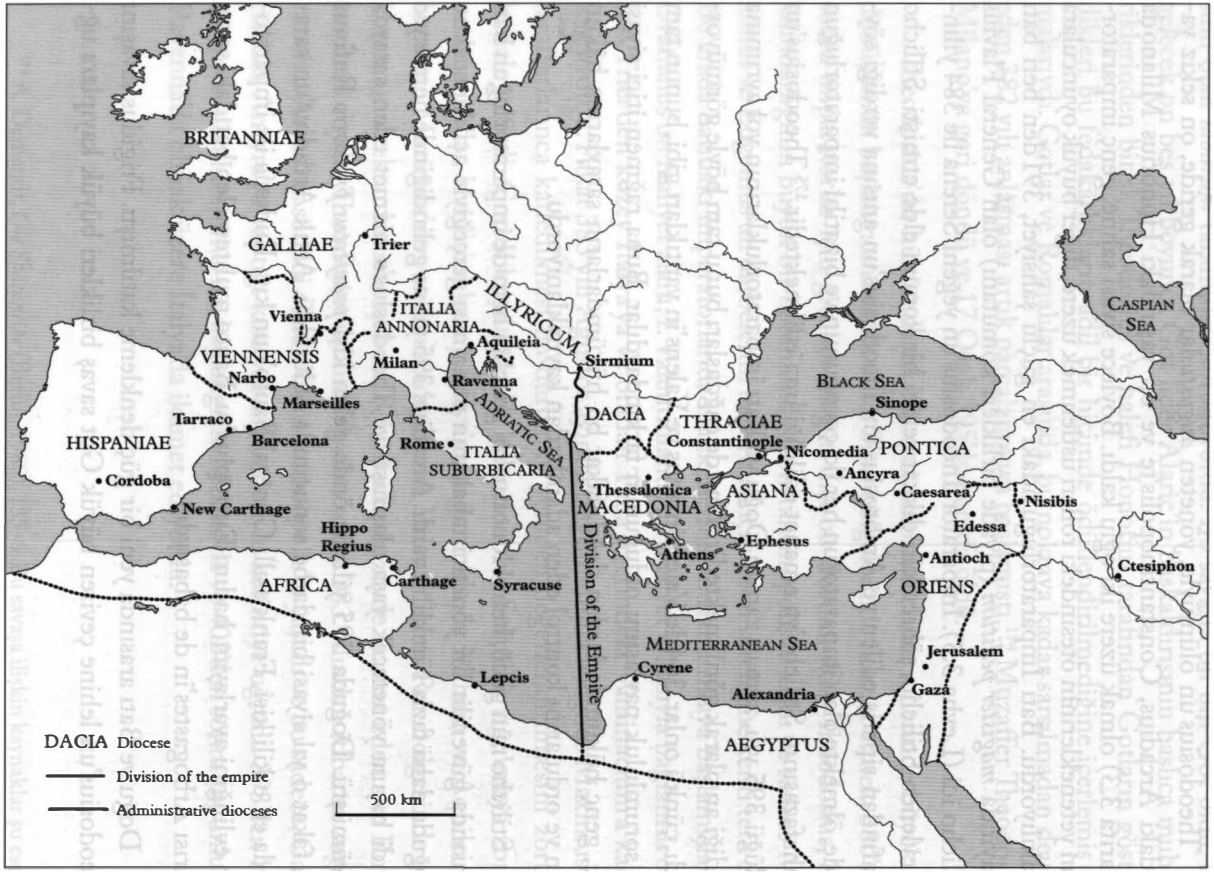
Stilicho ve Alaric

Theodosius'un ölümüyle, yöneten *augustus*lar olarak geride, on sekiz yaşındaki Arcadius, Constantinopolis'te ve on yaşındaki Honorius Milano'da (Harita 3.3) olmak üzere iki oğlu kaldı. Böylece siyasi sahne, genç imparatorların yeteneklerinin ötesindeki rolleri üstlenmek üzere, diğer büyük oyunculara bırakılıyordu. Batı İmparatorluğu'ndaki en güçlü şahsiyet, 391'den beri batı sarayında *magister peditum* (piyade birlikleri komutanı) olan General Flavius Stilicho idi (Levha 3.5). İmparator Theodosius'un yeğeni Serena ile 384 yılında evlenen Stilicho, şöhret için dikkat çekici bir konum elde etmişti. Stilicho tarafından sipariş edilen ve Ambrosius'un Theodosius'un anısına verdiği söylevde, ölmekte olan imparatorun her iki çocuğunun ve bizatihi imparatorluğun muhafazasının Stilicho'ya emanet edildiği ima edilmektedir.[175] Theodosius'un öldüğü 395 yılı, zaman zaman Doğu ve Batı imparatorluklarının yol ayrımına geldiği an olarak görülmektedir. Yine de çağdaşları bunu tam böyle görmüyorlardı, çünkü onlar, 364'de Valentinianus ve Valens'in yaptıkları gibi, bunun tam bir sorumluluk paylaşımı olduğunun farkındaydılar. Buna rağmen itici siyasi güç, genç hükümdarlardan değil, fakat bu hükümdarların saraylarına hâkim olan ve ordularını kontrol eden adamlardan kaynaklanıyordu.

Stilicho'nun gücü, hem Honorius'un gençliği hem de imparatorluğun batı yarısında güvenilir bir yönetici tabakanın olmaması gerçeğiyle açıklanacaktır. Doğuda daha fazla süreklilik vardı. Arcadius 395 yılına gelindiğinde neredeyse kendi başına yönetecek yaşa ulaşmıştı ve Theodosius'a hizmet eden sarayda büyümüştü. Doğuda 395 yılında önde gelen kişi *praefectus praetorio* Rufinus idi, fakat o yıl siyasi bir darbe sonucunda öldürüldü. Artık Arcadius'un sarayında en etkili kişi, Frank asıllı General Bauto'nun kızı Eudoxia ile imparatorun evliliğini ayarlayan, hadım Eutropius'tu. Bauto muhtemelen batıdaki savaş tanrısı Arbogastes'in de babasıydı.

Doğu ve Batı arasında yeni bir güç denkleme katılmıştı. Frigidus savaşını Theodosius'un lehine çeviren büyük Got savaş birlikleri büyük kayıplara uğ-

[175] Ambrose, *De obitu Theodosii* (*Theodosius'un Ölümü Üzerine*), 5; A. Cameron, "Theodosius the Great and the regency of Stilicho," *HSCP* 73 (1969), 247-80.

Harita 3.3 - M.S. 395'de İmparatorluğun idari bölgeleri

Levha 3.5 - Stilicho, Serena ve Eucherius'un Fildişi Diptiki (Monza Katedrali) (2013 White Images / Photo Scala, Floransa).

ramışlar, fakat sadakatlerinin karşılığı olan istedikleri maddi mükâfatı (altın, tahıl ve yerleşmek için arazi) alamamışlardı. Yirmili yaşlarının ortasında ve Got lider Athaulf'un kız kardeşiyle evli olan Alaric, savaştan sonra yavaş yavaş büyük bir lider olarak ortaya çıktı. Alaric evvelce bir Got birliğine kumanda etmiş ve bu birlik 391 yılında batıdan Constantinopolis'e dönen Theodosius'u Trakya'dan geçerken durdurmaya çalışmıştı (Zosimus 4.45, 48). Zosimus'un naklettiğine göre, Alaric bir *magister militum* göreviyle ödüllendirilmeyi

beklemişti (Zosimus 5.5.4). Trakya'da ve Makedonya'da kargaşaya yol açtıktan sonra Alaric komutası altındaki Gotları doğuya Constantinopolis'e götürdü ve görünüşe göre Rufinus ile bir anlaşma yaptı. Alaric ve adamları 395-96'da Yunanistan'ı işgal etti. Atina yağmalandı, Zosimus'un aktardığı bir pagan efsane, Tanrıça Athena ve Achilleus'un kent surlarında ortaya çıkan görüntüsünün Gotları kente saldırmaktan caydırdığını ima etmektedir (Zosimus 5.6.1). Yunanistan'ın işgali, Stilicho'nun doğuya doğru ilerleyişini önceden kesme manevrası veya hatta Stilicho'nun önceden yaptığı hamlelere bir cevap olarak yorumlanabilir.[176] Stilicho, Peleponnessosluların yardımına geldi, ancak Gotların işgal altında tuttukları Epirus'a geçmelerine izin verdi.

Alaric ve taraftarlarının 395 ile 410 yılları arasındaki yükselişi, imparatorluğunu doğusunu ve batısını ayıran önemli bir iç sınırın çöküşüne yol açtı. Gotlar artık Aquileia ve Julian Alpleri'nden Trakya'ya kadar bütün Illyricum içerisinde hareket edebiliyorlar ve böylece doğu ve batı arasındaki mücadelede üçüncü bir güç yaratıyorlardı. Bu dönemden 410 yılında Roma'nın düşüşüne kadar, Alaric'in faaliyetlerinin amacı ve çok yönlü ilişkisini aydınlatmak, Zosimus'un anlatısındaki yetersizliklerden ve tek çağdaş kaynak olan Claudianus'un partizanlığından dolayı zordur. Alaric, Edirne savaşından sonra esas olarak Moesia'ya yerleşen Gotların toplanma noktası olacak ulusal bir hareketin lideri miydi? Yoksa bu Gotlar daha çok toprak ve daha iyi yaşam koşulları arayışındalar mıydı? Ya da Alaric, potansiyel olarak Doğu ve Batı imparatorluklarının rakip yöneticileriyle iş yapmaya açık ve taraftarları için en iyi şartlarda bir anlaşma yapmak için ortaya çıkmış, Roma hizmetinde dövüşen önemli bir *foederati* grubunun lideri miydi? Bu sorulara ilişkin konularda ayrıntılardaki eksiklikler nedeniyle anlaşılmayan durumlar mevcuttur. Alaric'in konumuyla, Amal ailesinden Theoderic ve Theoderic Strabo'nun komutasındaki rakip Got çetelerinin 470'li 480'li yılların Doğu Roma imparatorluğu karşısındaki durumu arasında bir benzerlik kurulabilir. Her iki dönemde, Gotların bağımsız bir *ethnos* veya federatif bir Roma müttefiki biçiminde kendilerini tanımlaması hakikaten değişkendi ve her iki durumda da kendilerini bul-

[176] T.S. Burns, *Barbarians within the Gates of Rome. A Study of Roman Military Policy and the Barbarians c. 375–425 AD* (Indiana, 1984), 148-82.

dukları özel şartlara ve konumlarını gözlemleyenlerin perspektifine bağlıydı. Alaric'in taraftarlarının kendi üretimleriyle kendilerini besleyemedikleri açıktır ve her zaman Romalı yetkililerin sağlayacağı erzak yardımına bağımlıydılar. Bu durum Alaric'in Gotlarının hiç arazisi olmadığını ima etmekte ve Alaric ve adamlarının, Edirne savaşından sonra doğu Moesia'ya yerleştirilenlerle aynı Gotlar olmaları gerektiğini ileri süren görüşü çürütmektedir.[177]

Dönemin tek tarihsel anlatısı olan Zosimus 397'den 405'e kadar Alaric'ten hiç söz etmemektedir. Saray şairi ve tören konuşmaları yazarı Claudianus, 399 yılında Doğu Roma idaresi tarafından Alaric'in süvari ve piyade birliklerine komuta eden bir generalliğe (*magister utriusque militiae*) yükseltildiğine işaret etmektedir.[178] Bu görevin önemi, Alaric'in adamlarını ayakta tutmak için ihtiyacı olan erzakı, Roma levazım sistemi vasıtasıyla artık meşru olarak elde edebileceğiydi. İmparatorluğun doğu kısmının idaresi, 401 yılında tedariği kestiği zaman (Iordanes, *Getica* 146) Alaric ve adamları kuzey İtalya'ya yöneldiler ve burada 402 yılı bahar ve yaz aylarında Pollentia ve Verona'da yapılan savaşlarla Stilicho tarafından kuzey İtalya'dan uzak tutuldular. Bu aralar Stilicho da taktik değiştirdi ve Illyricum'u Batı İmparatorluğu'na katmayı emniyet altına almak amacıyla Gotları müttefik olarak kullanmaya başladı. Alaric, Illyricum süvari ve piyade birlikleri komutanı (*magister utriusque militiae*) sancağını doğudan Arcadius'tan değil, Batı Roma sarayından aldı. Gotlar ilk başlarda Dalmatia ve Pannonia sınırındaki topraklara yerleştiler, fakat buradan eski mülkleri olan Epirus'a döndüler ve Selanik'i tehdit etmeye başladılar.[179] Stilicho'nun, Alaric'in yardımıyla Illyricum'u geri kazanma planları, 405/06 yılında bir başka Got lideri Radagaisus'un Keltlerden ve Cermenlerden oluşan sayısı 400.000'i bulduğu söylenen bir ordu ve insan kalabalığının başında, Tuna ve Ren ötesinden gelerek başlattığı işgalle kesintiye uğradı. Roma sahra ordu-

[177] Detaylı analiz için bkz. W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops* (Oxford, 1990), 48-85.

[178] Claudian, *In Eutrop.* II, 214-18; *de bello Gothico* 496-7, 535-9.

[179] Sozomen 8.25.4 = 9.4.4. Alaric'in Epirus'ta Stilicho'nun adına yürüttüğü faaliyetler için bkz. Zosimus 5.29.1, 5, 7; 48.2. Zosimus'un karmaşık anlatısının eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Paschoud, *Zosime II*[1], (Paris, 2003), 191-204. Zosimus 5.25 muhtemelen Eunapius'tan, 5.26.1 kendi işi, 5.26.2 vd ise Olympiodorus'tan alınmıştır.

sunun otuz alayının yanı sıra Alanların ve Hunların da desteğini alan Stilicho, Liguria'daki Ticinum'da Radagaisus'u teslim olmak zorunda bıraktı. Barbarların çoğu köleleştirilip satılarak İtalya'da köle fiyatlarının düşmesine bile neden olurken, yirmi bin civarında Got savaşçı da Roma kuvvetlerine katıldı.[180] İtalya ve bilhassa Roma kenti sakinleri yeni bir barbar işgalinden kurtulmuş olmanın verdiği rahatlama hissini açıkça ifade ettiler. Senato, Roma halkı ve *praefectus urbi* Pisidius Romulus tarafından bir zafer takı adandı ve imparatoru ve kenti cesareti ve tavsiyeleriyle kurtaran Stilicho'yu onurlandırmak için heykelleri dikildi.[181] Stilicho muzaffer bir şekilde Ravenna'ya döndü ve burada imparator Honorius'tan Britanya dâhil batı eyaletlerinin gasıp III. Constantinus'un liderliği altında isyan ettikleri haberini aldı (Zosimus 5.26-7).

Radagaisus'un saldırısını önlemeyi başaramayan Batı Roma İmparatorluğu'nun güçleri, 406 yılı sonlarında veya 407 başlarında, Vandallar, Süevler ve Pannonialılar dâhil çok büyük sayılardaki barbarların Ren Nehri'ni geçmelerini engellemede de güçsüzdü.[182] Asayişsizlik kaçınılmaz olarak hükümet darbelerine yol açıyordu. 406 ve 408 yılları arasında sırasıyla Marcus, Gratianus ve nihayet Flavius Claudius Constantinus'un öncülük ettiği üç darbe girişiminde bulunuldu. Bunların sonuncusu Ren sınırında ve kuzey Galya'da kontrolü sağlamayı başardı. Galya'da Mainz, Worms, Reims ve Trier kentleri istila edildi ve Constantinus ikametgâhını Arles'deki Provence'de kurdu (Zosimus 6.5).

Bu arada Alaric ve adamları Epirus'da bekleyerek Stilicho'nun Illyricum'un kontrolünü almasını desteklemekten vazgeçtiler. Batıya doğru yöneldiler ve kuzeydoğu İtalya'ya ve Noricum eyaletine saldırarak, Epirus'ta kaldıkları esnada kendilerine söz verilen para ödenmediği takdirde, Stilicho'yu daha ileri akınlar yapmakla tehdit etmeye başladılar. Stilicho durumu imparator ve Roma'daki Senato ile müzakere etti. Senatörlerin büyük çoğunluğu Alaric'e saldırma yönünde oy kullanıyorlardı fakat Stilicho, Got liderle yapılan anlaşmaya

[180] Orosius 7.37.16; Olympiodorus *fr.* 9.

[181] *ILS* 798, 799, 1278 (son ikisinden Stilicho'nun ismi silinmiştir).

[182] Zosimus 6.3.1; Eus. Hieron. (Jerome), *ep.* 123, 15.

itibar etme noktasında senatörleri sindirdi. Zosimus'un kaynağı olan Theb'li Olympiodorus'un naklettiğine göre, Stilicho'nun görüşleri, Alaric'in oynaması planlanan rolü rotaya koyuyordu:

> Alaric, Honorius ile yapılan anlaşma çerçevesinde, Arcadius ile savaşmak ve Illyricum'u doğudan koparıp batıya dâhil etmek için, Epirus'ta çok uzun süre kalmıştı. İmparator Honorius'tan, Alaric'in doğuya yürüyüşünü engelleyen mektuplar gelmemiş olsaydı, bu çoktan başarılacaktı. Bu beklentiden dolayı Alaric Epirus'ta çok zaman geçirmişti. (Zosimus 5.29.7-8, çev. Ridley).

Alaric'in istediği Roma'nın senato sınıfına mensup aristokratlarından toplanacak 4000 pound altın çok yüksekti. Senatörlerden birisi ve muhtemelen 398 yılında kent valisi (*praefectus urbi*) olan Lampadius, Cicero'dan alıntı yaparak, bu kadar büyük meblağla yapılan jestin barışı değil köleliği satın alacağını söylüyordu.

408 yılı baharında Doğu imparatoru Arcadius'un ölüm haberi geldi. Haber, her ikisi de Doğu sarayında tahta geçiş problemini ele almak için Constantinopolis'e seyahat etmek isteyen Stilicho ile Honorius arasındaki bir tartışmayı kışkırttı. Stilicho üstün geldi ve Honorius'un III. Constantinus meselesiyle ilgilenmek üzere batıya Galya'ya gitmesi kararlaştırıldı ve bu arada Stilicho kendisi ve Alaric Doğu'daki eski ihtiraslarını gerçekleştiriyorlardı. Fakat Olympius adlı bir saray yetkilisi bir muhalefet bloğu oluşturdu ve Olympius, Stilicho'nun gerçek amacının Arcadius'un yerine kendi oğlu Eucherius'u hazırladığını iddia ediyordu. Ticinum'da Constantinus'a karşı sefere çıkmak üzere toplanmış olan askerler arasında çok feci bir isyan patlak verdi. Yoğun belirsizliğin hüküm sürdüğü bir atmosferde Romalı ve barbar kökenli askerler arasında gittikçe artan bir kutuplaşma ortaya çıktı. Stilicho, Honorius ile Ravenna'da görüşmeye karar verdi fakat imparatorun korumaları tarafından ele geçirildi ve öldürüldü (Zosimus 5.34). Honorius'a sadık olan askerler, bunun üzerine kadınlar ve çocuklar da dâhil İtalya'da yerleşmiş binlerce barbarı katlettiler. Sağ kalanlardan otuz bin kadarı, Alaric'e katılarak korunma ve durumlarına çare aradılar (Zosimus 5.35).

Alaric artık doğrudan Honorius ile hesaplaşmak zorundaydı. Önce mütevazı finansal taleplerde bulundu ve ordusunu Noricum'dan büyük ihtimalle

yerleşebilecekleri Pannonia'ya götürme izni istedi. Daireler amiri (*magister officiorum*) Olympius'un tavsiyesini alan Honorius, işbirliğini reddetti ve Alaric, Ravenna'da kapanmış Honorius'u bypass ederek kesin olarak Roma üzerine yürümeye karar verdi ve 408 yılı sonbaharı boyunca Roma'yı kuşattı. Stilicho'nun dul eşi Serena, kenti Alaric'e teslim etmeye hazır olduğu şüphesiyle öldürüldü. Açlık kent sakinlerini sıkıştırdı ve pagan din adamları ilahi koruma sağlama ümidiyle eski kültü yeniden canlandırma hususunda Roma piskoposu Innocentius ile müzakereye bile başladılar. Baskı altındaki görüşmelerde, kenttekiler, kuşatmanın kaldırılması karşılığında çok büyük miktarlarda altın, gümüş ve diğer değerli eşyaları Gotlara teslim etmeyi kabul ettiler. Ayrıca Alaric'le barış anlaşması yapmayı kabul etmesi için Honorius'u ikna etmek üzere bir elçi heyeti Ravenna'ya gönderildi. Anlaşma olduğu takdirde Alaric bundan böyle Roma İmparatorluğu'nu savunmak için mücadele edecekti. Honorius, anlaşma yapmaktan yine Olympius tarafından vazgeçirildi, çünkü Olympius, Stilicho'nun Alaric'le işbirliği yapma politikasını canlandırıyor gibi görünen her plana çok acımasızca düşman kesiliyordu. Bunun yerine gelecekte Roma'yı korumak için Dalmatia'dan beş lejyon geri çağrıldı. Kumandanları Valens, tedbirsizce Alaric ile açık bir savaşa tutuştu ve bütün askeri gücünü kaybetti.

Honorius'un *praefectus praetorio*su Iovius ile Alaric arasında 409 yılı boyunca başarısız barış görüşmeleri sürdürüldü. Alaric, Tuna sınırına bakan ve hazineye çok az vergi ödeyen iki Noricum eyaletinden halkına toprak verilmesiyle yetineceği ve kendisine resmi bir makam verilmesinden feragat edeceği noktasına kadar taleplerini düşürdü. Kendi aç halkı için verilecek her tür tahıl yardımını alacak ve altın taleplerinden vazgeçecekti. Bu mütevazı şartlar altında Alaric'in Gotlarıyla, Romalılar arasında dostluk bile olabilirdi. Iovius, Stilicho'nun düşüşünden bu yana Honorius'tan makam alanların hiçbirisinin Alaric'le asla barış anlaşması yapmayacaklarına dair yemin ettikleri gerekçesiyle bu şartları da reddetti (Zosimus 5.48-51).

Alaric Roma'yı tekrar abluka altına aldı ve Ostia limanını ele geçirerek Afrika'dan gelen gıda maddesi ikmalini kesti. Senato, bu noktada 408'de ol-

duğu gibi Alaric'in taleplerine boyun eğdi.[183] Kabul edilen şartlar arasında Honorius'un *praefectus praetorio*su Priscus Attalus'un Roma'da Alaric tarafından imparator olarak atanması da vardı. Attalus karşılık olarak, Alaric'e istediği askeri kumandanlığı yani *magister utriusque militiae* makamını verdi. Alaric derhal Ravenna'da Honorius'u kuşattı, Attalus'tan ise Afrika eyaletini emniyet altına alması bekleniyordu. Yeni imparator anlaşmanın yarısını yerine getirmeyi başaramadı ve Alaric 410 yılı yazında onu görevinden uzaklaştırdı.[184] Honorius ile görüşmeler yeniden başladı, fakat Sarus tarafından komuta edilen kaçak bir Got kuvveti Alaric'e saldırdı ve onu diplomasiden vazgeçmeye ve yeniden Roma üzerine yönelmeye zorladı (Zosimus 6.13). Kent 24 Ağustos 410'da baskınla ele geçirildi ve Got kuvvetlerine üç gün yağma izni verildi.

Eusebius Hieronymus (Jerome), moralinin bozulduğunu ve ağlamaktan artık yazı yazdıramadığını, bir zamanlar bütün dünyayı fethetmiş olan Roma kentinin şimdi zapt edildiğini yazıyordu (Eus. Hieron. *Ep.* 27, 12). Bu bölüm çağdaş tasavvurda yankılandığı halde, Alaric'in açmazına hiçbir çözüm önermiyordu. Üç gün boyunca Roma halkı kentin kiliselerine sığındılar ve kendileri de Hıristiyan olan Gotlar tarafından büyük oranda bağışlandılar. Sadece üçüncü günden sonra, Alaric adamlarını güneye Campanya'ya doğru harekete geçirdi, fakat filosunu perişan eden bir fırtına Gotların Sicilya'ya geçişini engelledi. Hiç şüphesiz Alaric, Sicilya'da tahıl ve diğer ihtiyaçlarını (ve muhtemelen toprak) karşılamayı ümit ediyordu. Bunun üzerine İtalya'dan kuzeye doğru yönelen Alaric hastalandı ve 411 yılının ilk aylarında Bruttium'daki Consentia'da öldü.

Constantinopolis'te Gotlar

Bu dönemde doğudaki olaylar köklü bir biçimde farklı bir çizgi izledi. Fakat bu çizgi Doğu İmparatorluğu'nun gelişimi için de hayatiydi. Rufinus'un 395 yılında öldürülmesinden sonra kısa süreli bir iktidar mücadelesi ortaya çıktı. Doğu Roma ordularının kumandanları, imparatorun başmabeyincisi (*praepositus sacri cubiculi*) hadım Eutropius tarafından saf dışı bırakıldı (Zo-

[183] Zosimus 6.6.2-3; Sozomen 9.8.1.

[184] Zosimus 6.7.5, 9.2-3, 12.2.

simus 5.8-10). Eutropius, dört yıl boyunca kendi konumunu sağlama almayı başardığı gibi Doğu Roma sarayının istikrarını arttırdı ve Stilicho'dan gelen tehdidi de etkisizleştirdi ve Illyricum'un *magister militum*u makamı teklif edilerek Alaric fiilen Doğu İmparatorluğu idaresinin bir temsilcisi konumuna geldi. Eutropius doğuda bizzat kıdemli askeri kumandayı ele aldı ve 395-98 yılları arasında Anadolu'yu yağmalayan ve Suriye'yi tehdit eden Hunları yenmeyi başardı (Claudian, *In Eutrop.* I, 236 vd.).[185] Eutropius'a *patricius* unvanı verilerek 399 yılının konsülü seçildi.

Bununla birlikte Gotlar, 399 ile 401 yılları arasında Constantinopolis'in üzerinde kaynayan karmaşık siyasi krizde de açıkça görüleceği gibi, sadece Batı İmparatorluğu için değil, Doğu İmparatorluğu için de ciddi tehdit oluşturuyorlardı. Bu olayların arka planının bir kısmı, Gotların imparatorluğa dâhil edilmesiyle ortaya çıkan büyük politika konularıydı. Gotlar sadece diğer barbar grupların baskısından kaçan mülteciler olarak eyalet topraklarına mı yerleştirilecekti, yoksa *foederati* olarak mı barındırılacaktı? Bu münasebetle, Gotların çağrıldıkları zaman imparatorluk ordusuna önemli askeri destek sağlamaları da bekleniyordu. Açıkçası yetkili makamlarda bulunan pek çok Romalı, bilhassa imparatorluk bir kriz sürecine veya tehdit altına girdiği zaman, Gotların tehlikeli mütecavizler olduğu görüşündeydi ve dolayısıyla sert tedbirler alınması gerektiğini savunuyorlardı. Bu konular hem 390'ların sonunda Alaric'in icraatlarıyla hem de doğuda ve batıda Roma ordularının Got birliklerine ağır bağımlılıklarıyla vurgulanıyordu. Bu tehlikeye Cyrene'li Synesius bir konuşmasında (*De Regno*) dikkat çekmektedir. Bu tören konuşması 397 ve 399 arası bir dönemde imparator Arcadius'un huzurunda yapılmış gibi görünmektedir.[186] Durumun gerçekten böyle olması fazlasıyla ihtimal dışı görünmektedir, çünkü eser, imparatorun idaresine ve politikasına azarlayıcı bir tonda samimi

[185] W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops*, 96-100. Bu yıllarda Eutropius'un faaliyetleri için temel kaynak Claudianus'un *In Eutropius* I ve II'deki kuvvetli suçlamalarıdır. Küçük Asya'da Hunlar için bkz. s. 213

[186] Tarihlendirme için bkz. W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops*, 106; Alan Cameron, J. Long, & L. Sherry, *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius* (Berkeley, 1993), 107-9.

eleştiriler getirmektedir.[187] Öncelikle Arcadius'un sarayını askerlerin kampına dönüştürmesi ve askerlerin yaşadığı meşakkatleri paylaşarak ve Roma'nın dış düşmanlarını caydırmak ve yenmek için bizzat sefere çıkması ile Theodosius'tan önceki imparatorların hükümdarlık tarzına geri dönmesi hususunda iki temel problem vardı. İkinci olarak, imparator İskit müttefiklerine yani Gotlara hiç güvenmemeli ve Romalı askerlerle savaşa gitmeliydi.[188]

Orta Anadolu'ya yerleştirilmiş Got asıllı askerlerin başındaki Got komutan Tribigildus, 399 yılında Eutropius'a karşı bir isyan çıkardı. İsyanı bastırmak üzere bir başka Got lider Gainas gönderildi, fakat Gainas da hemşerilerine katıldı ve Eutropius'un ve idarenin diğer önde gelen üyelerinin görevden el çektirilmesini ve idam edilmelerini talep ederek Arcadius'a isyan etti. Gainas amacına ulaştı fakat bilinmeyen nedenlerle başkentliler Constantinopolis'teki Got garnizonunun üzerine saldırdı ve Ariusçular için yapılmış bir kiliseye sığındıkları halde bile yedi bin kişiyi öldürdüler. Arcadius, bir başka Got lider Fravitta'yı *magister militum* olarak atadı ve Gainas önce Hellespont'a, oradan Trakya'ya kaçmak zorunda kaldı ve Tuna'yı geçerek imparatorluk sınırlarının dışına kaçtı. Gainas burada adını bildiğimiz ilk büyük Hun hükümdarı Uldız ile çatıştı ve öldürüldü. Bu şaşırtıcı iç savaşın nedenleri ve görünüşe göre destekçilerin bağlılıklarının çok hızlı değişimi, değişik kaynaklar tarafından farklı perspektiflerden tasvir edilmektedir ve günümüzde neredeyse nüfuz edilemez hale gelmiştir.[189] İmparator açısından sonuç beklediğinden daha iyiydi. 401 yılında Fravitta'nın da defteri dürülmüştü ve bundan sonra Got meselesi tarih sahnesinden silinmişti. Doğudaki Got grupları ve liderleri Constantinopolis'e

[187] F. Chausson ve É. Wolf (der.), *Consuetudinis Amor. Fragments d'histoire romaine offerts à J.-P Callu* (Roma, 2003), 57-70'de H. Brandt, konuşmanın Arcadius'un huzurunda yapıldığını ve istisnai bir *parrhesia* örneği (yani bir hükümdarın felsefi danışmanının serbest konuşması) olduğunu savunmaktadır.

[188] Konuşmanın detaylı yorumu güçlüklerle doludur. Bkz. T.D. Barnes, "Synesius in Constantinople", Greek Roman and Byzantine Studies, 27 (1986), 93-112; P. Heather, "The anti-Scythian tirade of Synesius' de regno", Phoenix 42 (2988), 152-72; W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops*, 105-7; Alan Cameron *et al. Barbarians and Politics at the Court of Arcadius* (Berkeley, 1993), 103-42.

[189] W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops*, 111-25.

karşı koordineli bir karşı çıkışı sürdürememişler, ya da batıda Alaric ve taraftarlarının yapabildikleri gibi, doğuda daimi olarak var olmayı başaramamışlardı. Doğu İmparatorluğu, Got krizinden askeri yöntemlerden ziyade marifetli siyasi yöntemlerle çıkmıştı ve bu 408'de Arcadius'un ölümüne kadar ve oğlu II. Theodosius'un iktidarı boyunca imparatorluk politikasının düsturu olacaktı. Batı kökenli barbar komutanlar ve birlikler büyük oranda askeri sistemden dışlandılar ve bunların yerini Sâsânilerden kaçan Ermeniler, Isaurialılar ve diğerleri aldı. Hatta daha da önemlisi, savaş, dış politikada başvurulacak son çareydi ve imparatorluğun güvenliği, Sâsâni hükümdarlarıyla yürütülen diplomasi ve başta gittikçe güçlenen Hunlar olmak üzere, barbar gruplara ücret ödenmesiyle sağlanan barışla sürdürülüyordu.

4. V. VE VI. YÜZYILLARDA ROMA İMPARATORLUĞU

250 300 350 400 450 500 550 600 650

400-550	Bölünen ve dönüşen imparatorluk
408-50	II. Theodosius'un Hıristiyan idaresi
411-55	Batı İmparatorluğu ve barbarlar
450-474	Marcianus ve Leo dönemi ve Ostrogotların ortaya çıkışı
455-476	Batı İmparatorluğu'nu kontrol etme mücadelesi
474-491	Isauria'lı İmparator Zeno dönemi
476-489	Odoacar Batı'da son imparatorun yerini alıyor
491-518	Anastasius döneminde yenilenen Doğu İmparatorluğu
502-507	Sâsânilerle savaş
518-527	Iustinus döneminde yeniden doğan emperyal hırslar ve Iustinianus'un yükselişi Tarihçi Procopius
527-535	Iustinianus ve Roma yasalarının derlenmesi Dayatılan Ortodoks Hıristiyanlık
529-532	Sâsâni Savaşı ve "Ebedi Barış"
532-537	Nika İsyanı ve Ayasofya'nın inşası
533-534	Batı'nın yeniden fethi: Afrika
536-40	İtalya'nın fethi ve 540 yılında Roma İmparatorluğu

Önsöz

Roma İmparatorluğu'nun V. yüzyıl tarihi, IV. yüzyılınkiyle aynı şekilde yeniden inşa edilemez. Bunun nedeni kısmen kaynakların durumuyla ilgilidir, çünkü bu yüzyıla ait hiçbir siyasi tarih anlatısı tam metin olarak günümüze ulaşmamıştır. V. yüzyıl hakkında bir çerçeve anlatı sunacak ne bir Zosimus ne de bir Ammianus Marcellinus vardır. Hatta Hıristiyanların sorunlarına odaklanan kilise tarihçileri bile, her bir hükümdarın iktidarında olan olayların tarihçi gözünden resmetmekten ziyade, genelleyici niteliktedirler.

Bununla birlikte değişen tarihsel resmin nedenleri, bilhassa doğuda Arcadius'un ölümünde ve batıda Roma'nın çöküşünden sonra olayların doğasını ve imparatorluğun niteliğini de yansıtmaktadır. İmparatorların oynadığı rol köklü bir biçimde değişti. En azından Theodosius'un ölümüne kadar imparatorlar Roma devletine bizzat komuta eden siyasi şahsiyetlerdi. İmparatorlar stratejik olarak konumlandırılmış saraylarda oturuyorlar ve imparatorluğun sorunlu alanlarını ve tehdit altındaki sınırları kontrol etmek için, orduları ve saray mensuplarıyla sürekli seyahat ediyorlardı. Savaşlarda bizzat ordularının başında olan imparatorlar, devletin diplomatik ve askeri başarılarında görülür kişisel sorumluluklar alıyorlar ve başarısızlık durumlarında hesap veriyorlardı. Başarılar, zafer unvanlarıyla ölçülüyordu, hâlbuki başarısızlık, Selanik'teki katliamdan dolayı Theodosius'un Milano'da kefaret ödemesi gibi bir şekil alabiliyordu. 408 yılında çocuk imparator II. Theodosius, babası Arcadius'un yerini aldığı zaman, büyük bir dönüşüm gerçekleşti. Doğu Roma imparatoru Arcadius neredeyse özellikle Constantinopolis'e hapsolmuştu ve batıdaki meslektaşı da 402'den sonra Ravenna'da oturuyordu.[190] Her iki imparatorluk sarayı, kara tarafındaki koruyucu bariyerlerin gerisinde fiziki olarak güvenliydiler ve deniz yönünden önlem alıyorlardı. İmparatorlar başkentlerinin korumasından sadece kısa dönemler için ayrıldılar. V. yüzyılın başında Arcadius yazları düzenli olarak Ancyra'yı, batı hükümdarları ise periyodik olarak Roma'yı ziyaret ediyorlardı.

[190] Fakat Roma'nın V. yüzyıl ortalarında bir kez daha imparatorluk ikametgâhı olarak hizmet görmesi açısından bkz. Andrew Gillett, "Rome, Ravenna and the last western emperors", *Papers of the British School at Rome* 69 (2001), 131-67.

İmparatorluk gücünün dayanağını bölmenin açık bir nedeni doğu ve batı imparatorlukları arasındaki fiili ayrışma idi. Bu hukuki (*de iure*) bir durum değildi. Roma İmparatorluğu VI. yüzyıla kadar hukuki ve anayasal bir birlik olarak devam etti. Romulus Augustulus ile birlikte 476'da batıda imparatorlar silsilesinin kesilmesinden sonra bile, Constantinopolis'teki imparatorlar Latin batıyı yönetme iddialarından hiç vazgeçmediler. İmparator Zeno 489 yılında, İtalya'da Cermen kral Odoacar'dan iktidarı kendi adına geri kazanmak için Got kralı Theoderic'i gönderdi. Iustinianus 530'lu yıllarda Afrika ve Theoderic tarafından kurulan Ostrogot kralları soyunun sona ermesinden sonra İtalya'yı imparatorluk sınırlarına yeniden katmak için döneminin en büyük ordusunu kurdu. Bununla birlikte, nereden bakılırsa bakılsın Latin batıda ve Yunanca konuşan doğudakiler ayrı siyasi kimlikler olarak kaldılar ve kaderleri de farklıydı. İmparatorluğun doğu ve batı arasında bölünmesinin kökenleri inandırıcı bir şekilde 365 yılında Valentinianus hanedanının başlangıcına kadar geri götürülebilir. Bu tarihte yeni imparator Valentinianus önde gelen askeri kadrosu tarafından ortak bir *augustus* ataması için zorlanmış ve o da kardeşi Valens'i seçmişti. Valentinianus batıda, Valens doğuda birbirlerinden bağımsız olarak imparatorluğu yönettiler. Hatta imparatorlar yaptıkları hanedan düzenlemelerinde bile birbirleriyle aynı fikirde olmayabiliyorlardı. Fiili olarak imparatorluğun bir yarısında yapılan yasalar diğer yarısına gönderilmedi ve yayılmadı. *Codex Theodosianus*'un eyaletlerde ve imparatorluk başkentlerinde yapılan derlemelerle oluşturulan yasaları imparatorluk yasalarının evrensel kabul gördüğü yanlış izlenimini yaratmaktadır, çünkü gerçekte imparatorluk yasalarının çoğu kasıtlı olarak bölgesel ve eyalet düzeyindeki sorunlarla ilgilidir.[191]

Dolayısıyla imparatorluk parçalandıkça, siyasi tarihine parçalar halinde bakmak anlaşılır bir şeydir. O halde, her şeyden önce 450 yılına kadar hükümdarlık yapan II. Theodosius döneminde, Constantinopolis'teki doğu sarayına ve batıdaki ortaklarına önce 423'e kadar Honorius'a ve ondan sonra da III. Valentinianus'a bakmamız gerekmektedir. V. yüzyılın ilk yarısı Cermen olmayan barbar grupların en güçlüsü olan Hunların ortaya çıkışına tanık oldu. At-

[191] Errington *Roman Imperial Policy* 13-42 (hanedan politikaları) ve s. 79-100 (hükümet ve yasa yapımı).

tila tarafından yönetilen Hun İmparatorluğu'nun yaratılması, bu grubun doruk noktasını oluşturuyordu. Bu arada, Roma'nın 410 yılında Alaric'in eline geçmesinden sonra, Batı İmparatorluğu toprakları üzerinde buradaki eyaletlerin çoğunun kontrolünü ele geçiren Cermen asıllı barbar grupların hızla ortaya çıkışına tanık olmaktayız. İspanya ve Afrika'ya Vandallar; İspanya ve Aquitaine'ya Vizigotlar; Yukarı Ren bölgesine ve Kuzey Galya'ya Burgonlar; Aşağı Ren ve Kuzey ve Orta Galya'ya Franklar yerleştiler. Illyricum her zamanki gibi tartışmalı bölgeydi. Hun gücünün 450'li yıllarda sönmesinden sonra, Pannonia'daki kalabalık Got savaşçı birliklerine sonraları İtalya kralı olan Amal soyundan Theoderic, Trakya'dakilere ise Theoderic Strabo komuta ediyordu. Bu ikisinin hikâyesi sırasıyla Constantinopolis'te Zeno'nun kurduğu yeni Isauria hanedanı taraftarlarının hikâyesiyle iç içe geçiyordu. Isaurialılar esasen Doğu İmparatorluğu içerisinde bir kabile grubuydu ve Zeno, Constantinopolis'te meşru imparator olarak tanınmasına rağmen, 474-491 yılları arasındaki hükümdarlık süresinin öyküsü, Bizans imparatoru olan seleflerinin rejimlerine benzediği kadar, Got kabile şeflerininkine de benzemektedir. Sadece 491 yılında Anastasius'un tahta çıkışı ve akabinde gelen Iustinus ve Iustinianus'un 565 yılına kadar devam eden hükümdarlıkları sırasında, yeniden birleşik bir imparatorluk izlenimi oluşturmak mümkün olmuştur.

IV. yüzyılın sonunda imparatorun değişen rolünün bir sonucu, fiili gücün çoğunun başka ellere geçmesidir. İmparatora yakın olan güçlü şahsiyetler, V. yüzyılın yüksek politikalarında gittikçe önemli oyuncular haline geldiler. Bunlar, Theodosius ailesinin nüfuzlu kadınları örneğinde olduğu gibi ya aile mensuplarıydı veya sarayda etkin kişiler ya da sahra ordularına komuta eden generallerdi. Yine de sorun imparatorların yönetimlerinin, diğer mensupları üzerinde sadece kukla rolünü oynadığı, sadece vekillerin güç kullanması değildi. İmparatorların başkentlerine geri dönmesi, mahalli ve bölgesel meselelere doğrudan karışma kabiliyetlerini zayıflattı. Ancak bu gelişmenin etkisi doğu ve batı imparatorluklarında farklı oldu. V. yüzyılda herhangi bir ciddi askeri tehditle rahatsız edilmeyen doğu eyaletlerinde, imparatorluğun idari sistemi ve bürokrasisi hayli etkili olduğunu gösterdi. Hiçbir çözülme veya kontrol kaybı yaşanmıyordu ve imparatorluğun kentsel temeli zarar görmeden varlığını sürdürüyor, devlet ise vergileri topluyordu. Eyalet toplumları, impara-

torlara veya yetkililerine uğradıkları idari adaletsizlikleri veya diğer meseleleri şikâyet etmek için dilekçeler gönderiyorlardı ve bunlar Constantinopolis'teki devlet dairelerinde sıkı zabıtnamelerle ele alınıyordu. Buna mukabil batıda askeri meseleler daha önemliydi. Zaten II. Valentinianus'un ölümünden itibaren Roma kontrolündeki batıda, IV. yüzyılın sonunda ve ertesi yüzyılın başlarında Arbogastes ve Stilicho'nun ve 420'lerden 450'li yıllara kadar Aetius ve Ricimer'in oynadığı etkin rollere bakılırsa, gerçek iktidar imparatorların değil, onların önde gelen generallerinin bilhassa *magistri militum* yani genelkurmay başkanlarının elindeydi. Roma, sadece askeri gücü barbarlara terk etmekle kalmayıp, idari yapısını sürdürmeyi ve vergi aldığı tabanı da korumayı bıraktığı için, bu güç aslında zayıflıyordu. Böylece, Galya'nın ve İtalya'nın toprak sahibi aristokratları arasında ortaya çıkan bölünmelerle ve hatta Roma kontrolünün genel olarak Cermen krallıkların eline geçmesini bile önemsememeleriyle birlikte, Roma devleti dağılmaya başladı.

II. Theodosius Dönemi

Constantinopolis'teki II. Theodosius'un Doğu İmparatorluğu sarayı modern tarihçileri etkilememiştir. Kadınların ve hadımların egemen olduğu uyuşuk ve etkisiz imparator resminin çizilmesinden Gibbon sorumludur.[192] A.H.M. Jones'un döneme ilişkin nükteli yargısına göre, I. Theodosius'un halefleri imparatorluğu yönetmekten ziyade saltanat sürdüler.[193] Ancak normal ölçütlerle değerlendirildiği zaman, bunu göze çarpan bir başarıyla yaptılar. Rejim istikrarlıydı, saltanat süreleri uzun ve hükümdarlar çoğunlukla yataklarında öldüler. Paradoksal olarak, imparatorların tahta daha çocukluklarında gelmiş olmaları gerçeği, uzun ve emniyetli hüküm sürmelerini sağladı.[194] Babası Arcadius'u takiben 408 yılında daha yedi yaşında bir oğlan çocuğu olarak tahta çıkan II. Theodosius, 450 yılında ata binerken geçirdiği kazada ölümüne kadar doğuda rakipsiz bir imparatordu. Batıda Arcadius'un küçük kardeşi Honori-

[192] E. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire* (Londra, 1929).

[193] A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire* I (Oxford, 1964), 173.

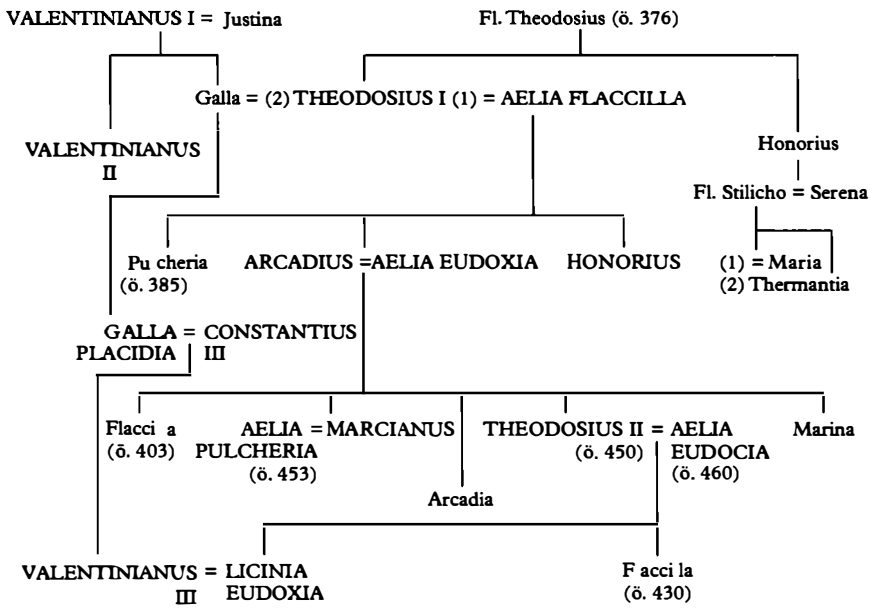
[194] Meaghan A. McEvoy, *Child Emperor Rule in the Late Roman West, AD 367–455*, (Oxford, 2013).

us 423'e kadar yaşadı. I. Theodosius'un ilk evliliğinden olan üvey kız kardeşi Galla Placidia, Flavius Constantius ile evlendi ve Honorius onu 421 yılında eş-*augustus* olarak ilan etti. Constantius bu yükselişten birkaç ay sonra öldü, fakat Galla Placidia *augusta* olarak 450 yılına kadar yaşadı. Oğulları III. Valentinianus 419'da doğdu ve 425 yılında Batı imparatoru ilan edildi ve 455'e kadar hüküm sürdü. İmparatorluk ailesinin kadınları erkeklerden daha uzun yaşadılar. II. Theodosius'un büyük kız kardeşi Pulcheria 414 yılında *augusta* ilan edildi ve kardeşinden daha uzun yaşadı. Pulcheria 453 yılında ölmeden önce, II. Theodosius'un halefi Marcianus ile evlenerek onun konumunu meşrulaştırdı. Pulcheria 421 yılında Atinalı asil bir kadın olan Athenais ile Theodosius'un evliliğini ayarladı ve Aelia Eudocia olarak yeniden adlandırılan bu kadın 421 yılında *augusta* ilan edildi ve 460 yılına kadar yaşadı. II. Theodosius ve Aelia Eudocia'nın kızları Licinia Eudoxia daha bir küçük çocukken III. Valentininus ile nişanlandı ve 437 yılında evlendirildi. Bu kadın da kocasından daha uzun yaşadı. (Diyagram 4.1.)[195]

Constantinopolis'te V. yüzyıl sarayının tarzı, Theodosius çağı öncesinden köklü biçimde farklıydı. İmparatorlar kente ve saraya hapsoldukları için, siyasal hayatın anlaşılmazlıkları *arcanum imperii* (devlet sırrı) oldu. Bu gerçek, kaçınılmaz olarak saray içerisindeki iktidar mücadeleleri ve gerilimler hakkında çok spekülasyon üretti ki, bunlar, kaynaklarda gerektiği kadar yer bulmaktadır.[196] İmparatorların işleri nasıl yönettiklerine ve sarayda politikaları nasıl oluşturduklarına ilişkin çok az veri vardır. Bununla birlikte bize anlatılan her şeyi kabul etme noktasında da tedbirli olmamız gerekmektedir. Theodosius çağının fotoğrafı, zamanında Gibbon, Jones ve diğer modern yazarlarca da yeniden yorumlandığı gibi, V. yüzyıl kaynaklardan çekilmektedir. Panion'lu Priscus Theodosius hakkında şöyle söylemektedir: "savaş yanlısı olmayan, korkak bir hayat yaşayan ve barışı silah gücüyle değil de nakit ödemelerle satın alan ve bütün icraatı hadımların etkisi altında gerçekleşen" (Priscus, *fr.* 3). IX. yüzyılda yaşamış vakayiname yazarı Theophanes, İmparator Theodosius'u kararsız ve esen her rüzgâra meyilli olarak değerlendirmektedir (Theophanes, *Chron.*

[195] Bkz. K. Holum, *Theodosian Empresses* (Berkeley, 1982).

[196] Bkz. Alan Cameron, "The empress and the poet: Paganizm and politics at the court of Theodosius II" *Yale Classical Studies* 27 (1982), 217-89; Millar, *A Greek Roman Empire*, 192-234.

Diyagram 4.1 - Theodosius Hanedanı (K.W. Holum, *Theodosian Empresses* [Berkeley, 1982], s. 133'den alınmıştır).

5841, 101 de Boor). Hâlbuki Theodosius adına Hun imparatoru Attila'ya elçi olarak giden heyetin parçası olan Priscus'un değerlendirmesi, bu rolünden bariz bir şekilde etkilenmiştir. O dönemde, yani 440'lı yılların sonuna doğru, Hunlar güçlerinin zirvesindeyken, Priscus, Attila'nın Romalıları daha da dezavantajlı hale getirmek için insafsızca ve alaycı bir şekilde konumunu sonuna kadar nasıl kullandığına tanık olmuştu.Ayrıca Priscus, tam da barbarları ödemeler yaparak satın alma politikası izlendiği dönemde bu politikanın, II. Theodosius yönetiminin temel özelliği olduğunu yazıyordu. Fakat bu politika, Attila artık bir tehdit olmaktan çıktığı bir dönemde 450'li yıllarda Marcianus tarafından tersine çevrildi. İlaveten Theodosius'un son yıllarının hâkim siyasi gücü hadım Chrysaphius'tu ve Priscus, izlediği din politikası da tersine çevrilen Chrysaphius'un ölümünden sonra (*post mortem*) uğradığı karalama politikalarını da yansıtıyordu.[197]

[197] E. A. Thompson, *The Huns* (gözden geçirilmiş yeni basım Oxford, 1996), 203-224.

Theodosius'un dış politikasının sicili bir bütün olarak stratejik gerçeklerin etkin bir kavrayışını göstermektedir ve ataleti değil tedbiri akla getirmektedir.[198] Kaçınılmaz olarak en büyük tehdit Illyricum ve Trakya'daki barbar gruplardan, bilhassa Attila'nın hâkim olduğu yerlerden geliyordu. Priscus'un tarihinden alınmış bir fragman Theodosius'un politikasını gözler önüne sermektedir.

> Romalılar Attila'nın bütün talimatlarına boyun eğdiler ve bu talimatları kendi efendilerinin emri gibi gördüler. Çünkü sadece ona karşı bir savaşa girişmemek için tedbir almıyorlardı, fakat aynı zamanda Sâsânilerin de bir savaşa hazırlanmasından, Vandalların denizlerde huzuru bozmasından ve Isaurialıların eşkıyalığa meyletmesinden ve Sarazenlerin Doğu İmparatorluğu'na karşı akınlara başlamasından Etiyopya'daki kabilelerin isyan etmesinden de korkuyorlardı. Bu nedenle gururlarını yuttular ve Attila'ya itaat ettiler, fakat ordularını toplayarak ve komutanlar atayarak diğer halklara karşı askeri harekât hazırlamaya çalışıyorlardı (Priscus, *fr.* 10).

Roma ordularının, 421-22'de ateşe tapan Zerdüştlerle çatışan Hıristiyan bir grubu desteklemek için müdahil oldukları zaman ortaya çıkan düşmanlık dışında (Theodoret 5.37 ve 39; Socrates 7.8.18 ve 20), doğu sınırında İranlılarla barış devam ettirildi. Elbette imparator sefere katılmadı, fakat seferi bütün gücüyle desteklediği sanılmaktadır (Socrates, 7.18.37). Ordular, 424 yılında III. Valentinianus'un tahta çıkışını tehdit eden gasıp Ioannes'i azletmek ve 431 ve 441 yıllarında Afrika'daki Vandal hâkimiyetini ortadan kaldırmak için filo desteği de verilerek, üç vesileyle Batı İmparatorluğu'nun yardımına gönderilmişse de, bir başarı sağlanamadı. Balkanlarda veya Illyricum'da büyük saldırılar yoktu ve dolayısıyla Hun gücünün büyümesi için geniş alan bırakıldı, fakat arkeolojik veriler Aşağı Tuna boyunca Roma savunmasının sürdürüldüğünü ve bu savunmaların denizden desteklenebildiğini göstermektedir. Ayrıca orada askeri bir mevcudiyet varlığını devam ettiriyordu (Priscus, *fr.* 9.2). Her şeyden önemlisi, Theodosius'un *praefectus praetorio*su Anthemius, barbar tehditlerine karşı kentin güvenliğini sağlamak için, Constantinopolis çevresine sağlam bir kara suru halkası inşa edilmesi için önemli bir karar aldı (Socrates, 7.1.2). İm-

[198] Evagrius, 1.19'da pozitif bir yargı bulunmaktadır.

paratoriçe Eudocia'nın himayesindeki Panopolis'li Cyrus 439 ve 442 arasında Constantinopolis'teki en güçlü siyasi şahsiyetti ve kente deniz surlarını da ilave etti.[199] Ayrıca 447 yılında meydana gelen bir depremden sonra *praefectus praetorio* Constantinus Hunlardan gelen acil bir tehdit üzerine, kara surlarında ilave tamiratlar yaptırdı.[200] Constantinopolis'in 65 km batısına inşa edilen ve Trakya'dan Karadeniz'e ve Marmara'ya kadar ulaşan Uzun Sur'un da Theodosius döneminde inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir, çünkü bu surların 470'li yıllardaki Ostrogot seferleri sırasında varlığı bunu ima etmektedir.[201] Eskiden olduğu gibi zaferler yazıtlarla ve anıtlarla anılıyordu. 420'li yılların başında, zaten I. Theodosius zamanından kalma benzer anıtlarla güzelleştirilmiş olan Hebdomon meydanında yeni bir sütun inşa edildi. Bir yazıt imparatorun heykelini tespit etmektedir.

> Efendimiz, dindar ve talihli Augustus Theodosius, barbar ırkların en kudretli utkulu fatihi, ebedi ve evrensel muzaffer, kız kardeşlerinin dualarına uygun olarak yüksekte sevinçli.[202]

Yazıtta imparatorun kız kardeşlerine yapılan atıf, yönetimde bu kadınların öneminin dikkate değer bir kabulüdür. Gerçekten kaynaklar da bu durumu gizlemeye çalışmamışlardır. Arcadius'un eşi Aelia Eudoxia evliliklerinin dokuz yılında 395 ve 404 arasında dört kız dünyaya getirdi. En büyükleri olan Flacilla çocukken öldü, ancak diğerleri Pulcheria, Arcadia ve Marina, erkek kardeşlerinden daha uzun yaşadılar. Bilhassa Pulcheria hâkim bir karakter oldu. Constantinopolis'te bu zorlu kadının varlığının önemi vurgulanmalıdır. İmparatorluk ailesinin mensupları olarak, bunlar fevkalade varlıklıydı ve kentte, devasa bir hane halkını çekip çeviriyorlardı. Bunlar arasındaki üç kız

[199] Alan Cameron, "The empress and the poet: Paganizm and politics at the court of Theodosius II" *Yale Classical Studies* 27 (1982), 240-42.

[200] *CIL* III 734 = ILS 823; Marcellinus *comes* 447.

[201] M. Whitby, "The long walls of Constantinople", *Byzantion* 55 (1985), 560-83; J. Crow, "The long walls of Thrace", C. Mango & G. Dagron (editörler), *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995), 109-124; J. Crow, & A. Ricci, "Investigating the hinterland of Constantinople. An interim report on the Anastasian long Wall", *JRA* 10 (1997), 232-62.

[202] K. Holum, *Theodosian Empresses* (Berkeley, 1982), 110; B. Croke "Evidence for the Hun invasion of Thrace in AD. 422", *GRBS* 18 (1977), 347-67.

kardeş, beş sarayın sahibiydi ve her birinde bağımlılardan oluşan maiyetleri vardı. Kentin bazı mahallelerine Marina ve Pulcheria'nın isimleri verildi ve Theodosius'un evliliğini müteakip Pulcheria ayrı bir hane kurduğu zaman, imparatorluk memuriyeti içerisinde onun için ayrı bir şube oluşturuldu.[203] Kendi güçlü kişiliğinin yanı sıra bu temel üzerinde Pulcheria saray üzerinde büyük bir nüfuz sahibi oldu.

II. Theodosius'un saltanatının niteliği ve etkisinin en ayrıntılı genel resmi, üçü de imparatorun sağlığında eserini tamamlayan Socrates, Sozomenus ve Theodorethus gibi kilise tarihçilerinden gelmektedir.[204] Bu kilise tarihçilerinin döneme ilişkin anlatıları imparatorun dindarlığına çok fazla yer vermektedir. Socrates, imparatorun korunaklı merkezinin, onun aklıselim, kararlılık ve zorluklara dayanma yeteneği ve askeri eğitimden ziyade Hıristiyanlığın self-disiplininden almış olduğu nitelikleri geliştirmesini engellemediğini vurguluyordu (Socrates, 7.22.2):

> İmparator sarayını adeta bir manastıra (*asketerion*) çevirdi. O ve kız kardeşleri, şafak vakti kalkarlar ve tanrıya karşılıklı ilahiler okurlardı. Theodosius Kutsal Metinleri ezberden biliyordu ve uzun zaman önce rahip olmuş birisi gibi karşılaştığı piskoposlarla Kutsal Metinler hakkında tartışmalar sürdürebiliyordu. İmparator, kutsal kitapları ve bununla ilgili tefsirleri toplama gayretkeşliğinde, İskenderiye kütüphanesi için kitap toplayan Helenistik kral Ptolemios Philadelphus'tan daha coşkuluydu (Philadelphus (Socrates, 7.22.4).

Hükümdarın dindar niteliği sadece özel bir mesele değildi. Bir keresinde İmparator II. Theodosius, bir kış günü kar fırtınasını durduran araç gibi, ilahi söyleyerek hipodromdaki kalabalığı yönetti. Socrates, Theodosius'un Constantinopolis anlayışını simgeleyen bir yorumla, böylesi durumların tesirini "bütün kent kiliseye dönmüştü" şeklinde özetlemektedir. İmparatorun dindarlığının ve kamu politikasının bu kaynaşmasını yansıtmak çağın niteliğiydi (Socrates 7.22.15-18).

[203] K. Holum, *Theodosian Empresses* (Berkeleye, 1982), 130-146.

[204] G. Zecchini, "Teodosio II nella storiografia ecclesiastica", Mediterraneo Antico 5 (2002), 529-46; J. Harries, "Pius Princeps: Theodosius II and fifth-century Constantinople", P. Magdalino (der.), *New Constantines* (Belfast, 1994), 35-44.

Ebedi bakirelik yemini eden ve 450'de Marcianus ile denk olmayan bir evlilik anlaşması yapıncaya kadar bu yeminine sadık kalan Pulcheria, açıkçası Constantinopolis'teki dini gelişmelerin esas muharrikiydi. Eskiçağ dünyasının siyasi kültüründe kadınlar, evlilikleri veya çocukları vasıtasıyla nüfuz kullanırlardı. Sozomenus, Pulcheria'nın bakireliği vasıtasıyla nüfuz kullandığını gayet zekice gözlemlemekte ve bunu şöyle açıklamaktadır:

> Pulcheria, daha on beş yaşına bile gelmeden çok zeki ve ilahi bir kararlılık benimsedi. İlk andan itibaren bekâretini Tanrı'ya adadı ve kız kardeşlerine de aynı yaşam tarzını izlemeleri talimatını verdi. Böylece saraya başka bir adam getirmeyecekler ve kıskançlık ve entrikanın bütün dayanağını ortadan kaldıracaklardı (Sozomenus 9.1.3).

Sozomenus, Theodosius daha kendi başına işlerini göremeyecek yaştayken bile Pulcheria'nın esas itibarıyla onun üzerinde etkili olduğunu ima etmektedir (Sozomenus 9.1.2), fakat bu Pulcheria'nın rolünü hafife almaktadır. Her halükarda, Theodosius'un çocukluğunda yetişkin oluncaya kadar Pulcheria'nın vesayeti (*tutela*) altında olduğunu zannetmek kesinlikle yanıltıcıdır, çünkü ikisi arasında sadece iki yaş fark vardı. Pulcheria'nın otoritesi yasal hassasiyetten değil, karakterinin gücünden kaynaklanıyordu ve olaylar Pulcheria'nın nüfuzunun kalıcı olduğunu ve Theodosius'un son yıllarında daha güçlendiğini gösterecektir. Pulcheria'nın günümüze ulaşan en düşmanca tasviri, militan pagan Eunapius'un kaleminden gelmektedir. Yazdığı tarihin kapsama alanı kronolojik olarak Roma'nın 410'da Alaric tarafından zapt edilmesinden öteye geçmese de, Eunapius, Pulcheria'nın kamusal hayat üzerindeki yıkıcı nüfuzu üzerine uzun bir ara bölüm yazmıştır. Eyalet valiliği ve *diocesis*lerin yüksek *vicarii* makamlarının aleni olarak satışa çıkarılması ve mahkeme kararlarının daha çok para ödeyen lehine sonuçlanması Pulcheria'nın iktidarı dönemindeydi (Eunapius *fr.* 72.1). Eleştirinin şiddeti, sadece Eunapius'un aşırı Hıristiyan karşıtı ön yargılara sahip olmasından dolayı değil, fakat devlet makamlarının satılması, idari sistemin esas iç özünde olmasından dolayı çok azalmaktadır.[205]

[205] C. Kelly, *CAH* 13, 172-80; *Ruling the Later Roman empire* (Cambridge Mass. 2005), 4. Bölüm; "Empire building" G. W. Bowersock *et al.* (der.), *Late Antiquity* (Cambridge Mass. 1999), 170-95 özellikle bkz. s. 178 vd. Kelly, R. MacMullen'ın *Corruption and Decline of Rome* (New Haven, 1989), 122-70'e göre yozlaşmanın daha pozitif bir değerlendirmesini yapmaktadır.

Pulcheria ve kız kardeşleri, dönemin şiddetli dinsel tartışmalarında ve 431 ve 449'daki Efes ve 451'deki Kadıköy konsillerinin arka planındaki dini politikalarda büyük rol oynadılar. Pulcheria, sahne gerisinde çalışmasının yanı sıra, konsillerin resmi yazışmalarında da yer aldı ve böylece bu meselelerde devlet ve kiliseyi karıştıran çizgiyi biraz daha karmaşık hale getirdi.[206] Pulcheria, İsa'nın iki tabiatı olduğunu savunan doktrinin doğuşuyla yakinen ilgiliydi. İskenderiye piskoposu Cyrillus'un muhalefet ettiği bu doktrin, 431 yılındaki ilk Efes konsilinden sonra resmi ilahiyat görüşü haline geldi ve Constantinopolis patriği Nestorius'un azledilerek sürgüne gönderilmesine neden oldu. Cyrillus 431 yılında kaleme aldığı *Doğru İnanç Hakkında Dindar İmparator Theodosius'a Söylev* başlıklı risalesinde, Pulcheria'yı, "imparatorluğunuzun yönetiminde ve gözetiminde yer alan hanımefendi" diye tanımlıyordu. Cyrillus kasıtlı olarak Pulcheria'yı, hanedanın ümidinin bağlı olduğu Eudocia ile mukayese ediyordu.[207] Pulcheria ve kız kardeşleri özellikle Bakire Meryem kültünü Tanrı'nın Annesi olarak geniş ölçüde desteklediler ve bu da onları Constantinopolis'te pek çok kiliseyi Meryem'e adamaya ve Meryem teolojisinin kabulünü Hıristiyan inancın merkezi bir parçası olarak tanımaya götürdü. Daha erken dönemlerde bilhassa kadınlar arasında alabildiğine yayılmış olan Meryem kültü için, heyecan muhtemelen yeterliydi, fakat Theodosius dönemi imparatoriçelerinin nüfuzu ve himayesi, külte büyük bir yeni enerji ve yüksek kamusal önem veriyordu.[208] Karizmatik kilise liderleriyle, varlıklı ve nüfuzlu kadınlar arasındaki manevi ve gerçekçi ittifak Hıristiyan toplumun yakın dönemdeki tarihi açısından hiç de yeni bir şey değildi. Aziz Eusebius Hieronymus Roma'nın en zengin aristokrat kadınlarından bazılarının tam bağlılıklarını cezbetmiş ve bu kadınların bazılarını 386'dan sonra kendisiyle birlikte Beytüllahim'e sürgüne götürmüştü. Constantinopolis piskoposu Ioannes Chrysostomus V. yüzyılın başında Arcadius'un eşi imparatoriçe Eudoxia'ya karşı Olympias ile ittifak yapmıştı. Benzer düzenlemeler 430'lu yıllarda Pulcheria tarafından imparatorluk düzeyinde devam ettirildi.

[206] Millar, *A Greek Roman Empire*, 36-8, 226-7.

[207] E. Schwartz, *Acta Conciliorum Oecumenicorum* I.1.1.42-72.

[208] Meryem kültü ve Pulcheria'nın güçlü nüfuzu konusunda bkz. Holum, *Theodosian Empresses*, 130-74

Atina'daki felsefe okulunda önde gelen bir şahsiyet olan sofist Leontius'un kültürlü kızı Athenais'in Pulcheria tarafından kardeşi Theodosius için eş olarak seçildiği kabul edilmektedir. Vaftiz edilen Athenais, Eudocia ismini aldı ve evlilikten iki yıl sonra 423 yılında *augusta* makamına yükseltildi. Eudocia kaçınılmaz olarak Pulcheria ile çatışmaya başladı ve ikisi arasındaki rekabet 420'li ve 430'lu yılların siyasi atmosferine de sirayet etti. Eudocia'nın zarif eğitimli görüntüsü ve edebi bağlantıları, rekabeti kızıştırdı ve 437 yılında kocası Theodosius tarafından Kutsal Topraklara hacca gönderilmesiyle sonuçlandı. Bu, Eudocia'nın dindarlığının delili olmasının yanı sıra, saraya geri döndüğü zaman nüfuzunu yeniden kazanmayı, kızı Licinia Eudoxia'nın 437 yılında Batı imparatoru III. Valentinianus ile evlendirilmiş olması gerçeğine borçludur. Eudocia böylece hanedandaki esas rolünü de yerine getirmiş oluyordu.[209]

İmparatorluk kadınları güçlerini kendi başlarına elde etmediler. Theodosius iktidarı boyunca, 405'ten Pulcheria tarafından görevden el çektirildiği 414'e kadar doğunun *praefectus praetorio*su olan Anthemius; 414 ile 427 arasında saray dairelerinin amiri (*magister officiorum*) Helion ve 439-442 arasında *praefectus praetorio* makamıyla kent *praefectus*luğu makamını birleştiren Panopolis'li Cyrus gibi güçlü adamlara bağımlıydı. 440'lı yılların başında Cyrus, Anthemius'un inşa ettiği kara savunmasını güçlendirmek için Constantinopolis'in deniz surlarını inşa etme sorumluluğunu üstlenmişti ve sokak aydınlatması başlattığı için halk arasında tehlikeli bir popülarite kazandı.[210] Hadım olarak statüsü ve saraydaki konumu yüzünden sonraki tarihçilerin kendisinden nefret ettiği Chrysaphius, Cyrus'u gölgede bıraktı. Bu adamların nüfuzunun, sahip oldukları farklı makamlardan ziyade, kendi bireysel niteliklerinde ve imparator nezdindeki itibarlarından yattığı çok açıktır. Kayıtlar, bu nazırları fesat ve bozguncu şahsiyetler olarak tasvir etme eğilimindedir. Gerçek ise, bu adamların her rejim için vazgeçilmez güçlü danışmanlar olduklarıdır.[211]

[209] Holum, *Theodosian Empresses*, 175-216; Alan Cameron, "The empress and the poet" *Yale Classical Studies* 27 (1982), 217-89.

[210] Malalas 361, 14-362.18. *Chron. Pasch.* 450'de Cyrus'un hikâyesi detaylı fakat yanlış yerleştirilmektedir.

[211] Millar, *A Greek Roman Empire*, 192-201.

Askeri yetki, Plintha, Ardaburius ve oğlu Aspar gibi Alamanni –Got kökenli bir dizi general tarafından tekelleştirildi. Aspar hem 450 yılında Marcianus'un hem de 457'de Leo'nun tahta çıkışında iktidar değiştiren rolünü oynayacaktı.

Gelecek kuşaklar için, Theodosius dönemi imparatorluğunun olağanüstü başarısı, Constantinus sonrası çağın Roma hukukunun düzenlenmesi ve bunun *Codex Theodosianus* olarak yayınlanmasıydı. Bu olağanüstü girişimin sonucu, yöneticilerin ve hâkimlerin pratik bir rehberi olarak tasarlanan Roma kamu hukuku hakkında bir el kitabının çıkarılmasıdır. Eser, Tetrarşi dönemi derlemelerini de tamamlamıştır. Çalışma 437 yılında Theodosius'un kızını III. Valentinianus ile evlendirmesinden kısa bir süre önce tamamlandı ve bir yıl sonra resmi nüshası Roma Senatosu'na sunuldu ve Constantinopolis'te olduğu gibi, Roma'da da alkışlarla karşılandı (bkz. s. 226). İçeriğine gelince, hukuk yargıçlarının süslü ve retorik Latincesiyle yazıldı ve aynı oranda doğu ve batı eyaletlerinden alındı. Kanunnamelerin yayını, Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak bölündüğünü yüksek makamlardaki hiç kimsenin düşünmediğinin çok yalın bir hatırlatıcısıdır. Roma hukuku Geç Antikçağ boyunca imparatorluk birliğinin başlıca sembolü ve temeli olarak kalacaktı.[212]

Socrates, sade ve mantıklı bir üslupla kaleme aldığı eserinde, Theodoisus dönemini, imparatorun kendi karakterini yansıtan barış ve hoşgörü çağı olarak sunuyordu.[213] Kilise ve devlet uyum içerisindeydi. İmparatorluğun başarısı askeri güce değil, dindarlık üzerine temellendiriliyor; çatışmalar müzakerelerle çözülüyor ve şiddet kontrol altına alınıyordu. İmparator, bu başarılarını "savaşsız ve mücadelesiz" elde etmişti (Socrates, 7.22). Elbette ne Socrates'in, ne de Sozomenus'un çok benzer yargısı yansızdı. Her ikisi de Theodosius'un kendi saltanatı için yücelttiği görüşü ileri sürüyordu. Fakat V. yüzyılın ilk yarısında Roma İmparatorluğu, en azından doğuda, II. yüzyıldan bu yana herhangi bir dönemde olduğundan daha uyumlu ve kendisiyle barışık olduğu sonucundan kaçınmak zordur.

[212] J.F. Matthews, *Laying Down the Law* (New Haven, 2000); T.D. Barnes, "Theodosian Code" G. Bowersock et al. (der.) *Late Antiquity* (Cambridge Mass. 1999), 721-22.

[213] Bkz. T. Urbaincsyk, *Socrates of Constantinople. Historian of Church and State* (Ann Arbor, 1997).

Batı İmparatorluğu ve Barbarlar 411-455

Vandallar, Alanlar ve Süevlerden oluşan birleşik bir güç 406 yılı kış ortasında, donmuş Ren Nehri'ni aştı ve Roma askerleri tarafından korunmayan batı eyaletlerine girdi (Zosimus, 6.3.1; Jerome, *ep.* 125). Galya eyaletlerinin kırılganlığının ortaya serilmesi, kaçınılmaz gasplara yol açtı. Bunların en ciddisi, İngiltere'deki üssünden Galya'ya hareket eden III. Constantius'un girişimiydi ve o da kendisini Arles'de imparator ilan etti. Bu olay, yeni siyasal düzenin şekil almaya başladığı 414'e kadar devam eden, şaşırtıcı çatışmalar dizisine yol açtı. Sembolik olarak kilit an, Alaric'in halefi Athaulph'un Narbonne'da I. Theodosus'un ilk evliliğinden olan kızı Galla Placidia ile evlenmesiydi. Galla aynı zamanda Honorius'un üvey kız kardeşiydi. Orosius'un *Historiae Adversus Paganos* (Roma'nın düşüşünü Roma tarihi içerisine yerleştiren ve bu olayın pagan tanrıların ihmali ve öfkesiyle ilgisi olmadığını savunan bu eseri yazmasını Aziz Augustinus istemişti) adlı eseri, bu olayın meşhur hikâyesini içermektedir:

> O zamanlar Athaulph Got halkını yönetmekle sorumlu kraldı. Tahta, Roma'nın ele geçirilmesinden ve Alaric'in ölümünden sonra çıkmıştı ve imparatorun kız kardeşi Placidia'yı kendisine eş olarak almıştı.... Theodosius döneminde yüksek rütbeli, ayrıca inançlı, alçak gönüllü ve ciddi karakterli Narbo'lu bir kişinin, Filistin kenti Beytüllahim'de Aziz Hieronymus'a anlatırken duydum. Adam Narbo'dayken Athaulph'un yakın arkadaşıymış ve sık sık yemin ettiğine şahit olmuş. Bu Athaulph, ilk başlarda Roma ismini silmeyi büyük hevesle arzuladığını ve bütün Roma topraklarını Got İmparatorluğu'na dönüştürmek ve adlandırmak istediğini, öyle ki amiyane tabirle şimdiye kadar "Romania" diye bilinen şeyin "Gothia" olması lazım geldiğini ve bir zamanlar Caesar Augustus ne ise, Athaulph'un o olması lazım geldiğini söylüyormuş. Fakat tecrübelerle, eğitilmemiş barbarlıklarından dolayı Gotların hukuk kurallarına itaat etmeyi beceremediklerini, hâlbuki devletin yasalarına itaatsizlik edilmemesi gerektiğini, çünkü hukuksuz hiçbir devletin ayakta kalamayacağını fark etmiş. Athaulph, Got gücünü kullanarak Roma devletini eski haline getirdiğini ve Romalıların şanını zenginleştirdiğini ve yavaş yavaş kendisi için şan aramayı tercih ettiğini, böylece gelecek kuşaklar tarafından Roma'nın yeniden dirilişinin mimarı olarak düşünüleceğini, çünkü Romanın yıkıcısı olmayı istemediğini söylüyormuş (Orosius 7.43).

Evlilik uzun sürmedi ve kısa dönem içinde Athaulph ile anlaşma çöktü. Fakat Romalılar, 409'dan beri İspanya'nın kuzeybatısını kontrol altında tutan Süevler ve Hasdingi Vandalları, orta kısımları işgal eden Alanlar ve İspanya yarımadasının güneyine yerleşen Silingi Vandalları gibi Cermen kabilelere karşı, Gotları müttefik olarak askere aldılar.[214] Honorius'un generali Constantius, 418 yılında Pirenelerden Aquitania'ya kadar Vizigotlara refakat etti. Vizigotlar burada, Toulouse ve Bordeaux arasındaki Garonne vadisine yerleştiler ve 507 yılına kadar devam eden bir krallık kurdular. Constantius ayrıca, bütün bölgeye düzen getirmek için daha kapsamlı bir girişimin parçası olarak, yedi Aquitania'nın eyaleti diye bilinen bölgenin eyalet konseyini yeniden organize etti. Constantius 1 Ocak 417'de Galla Placidia ile evlendi (Olympiodorus *fr.* 33). Bu evlilikten Honoria adlı bir kız ve 419 yılı Temmuz ayında geleceğin imparatoru III. Valentinianus olarak bilinen bir oğlan doğmuştu. Constantius yine aynı yıl üçüncü defa *consul*lüğe aday gösterildi ve 421 yılında *augustus* ilan edildi. Fakat Constantius o yıl içerisinde aniden öldü, ancak artık Batı Roma hanedanının geleceği düzenlenmişti. Roma'nın ele geçirilmesinden sonraki on yılın neticesi, Romalıların ümit edebileceğinden daha iyi olmuştu. İspanya ve Kuzey Galya kontrolden çıkmıştı ve Britanya savunması terk edilmişti (Zosimus, 6.5.3, 10), fakat Honorius'un yönetimi İtalya, Afrika ve Galya'nın güneyindeki kontrollerini sıkılaştırmıştı. Gotlar, 507 yılında Franklar tarafından yenilinceye kadar Aquitania'yı kontrol ettiler.[215]

Batıda 406 yılının son gününe tarihlenen büyük Cermen istilası, imparatorluğun dağılmasında ve çöküşünde belirleyici bir an olabilir. Peter Heather, bu olayın uzun vadeli sonuçlarını mükemmel bir çalışmada analiz etmektedir. Arazilerin işgalcilere bırakılması, gelir ve güç kaybı anlamına geliyordu. Batı eyaletlerinin arazi sahibi yerel elitleri, yeni gelenlerle sözleşmeler yapmaya veya kendi savunmalarını kendileri yapmaya başladılar. Bu, iki üç ku-

[214] Orosius 7.40.10; *Chron. Min.* II.18.

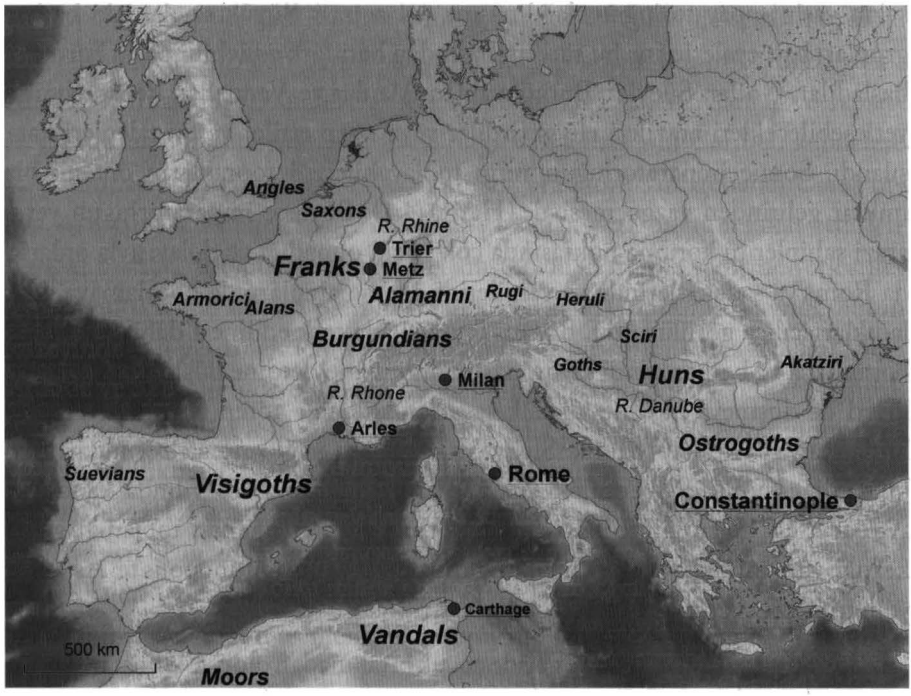
[215] P. Heather, *Goths and Romans* (Oxford, 1991), 221-5;P. Heather, "The emergence of the Vizigothic Kingdom", H. Elton & J. Drinkwater, *Fifth-Century Gaul. A Crisis of Identity?* (Cambridge, 1992).

şakta yaşlı imparatorluğun dağılmasına yol açtı.[216] Büyük sayılardaki barbar grupları batı eyaletlerine bu sürecin başından beri fark edilebilir baskı kurmaya başladılar. Gotlar, Süevler, Burgonyalılar, Alanlar ve Vandallar, hepsi üzerine yerleşebilecekleri arazileri ele geçirdiler veya talep ettiler ve bu talepleri karşılandı. Sonuç imparatorluğun vergi toplayabileceği toprakların önemli bir miktar gelirinden vazgeçmesiydi (Harita 4.1). Böylece imparatorluğun yerel arazi sahiplerini koruma noktasında çok güçlü olmadığı ve dolayısıyla onların da Roma'ya sadakatlerinde ve vergilerini ödeme arzularında bocalamaya başladıklarıaçıkça görülüyordu. Britanya'nın 410'da terk edilmesi dâhil, topraklar boşaldıkça ve herkes kendi savunmasını örgütleme derdine düştükçe, vergi gelirleri de düşmeye başladı. Üstelik savaşlardan zarar gören bölgelere 413 yılında İtalya'ya ve 440 yılında Sicilya'ya vergi affi uygulanmak zorundaydı ve bu da diğer bölgeler üzerindeki yükü arttırıyordu. Konu 439 yılında Vandallar Afrika'yı ele geçirdiği ve Batı İmparatorluğu'nun Afrika'dan topladığı geliri kestiği zaman, daha vahim bir hal aldı. Bu da Constantinopolis'te Aspar'ın yönettiği etkisiz bir karşı saldırıyı kışkırttı.

Honorius, Ağustos 423'te geride çocuk bırakmadan öldü ve Constantius'un sarayının önemli bir şahsiyeti olan Ioannes'in kısa süreliğine iktidarı gasp etmesine yol açtı. Constantinopolis'te II. Theodosius'un ve danışmanlarının, Ekim 425'te Constantius ve Galla Placida'nın altı yaşındaki oğulları III. Valentinianus'u Batı imparatoru olarak tahta çıkarmak için askeri güç gönderme kararıyla birlikte Ioannes'in yönetimi kısa sürdü. Bu dönemin siyasal belirsizlikleri, Batı İmparatorluğu'nun etkin askeri şahsiyeti Gaudentius oğlu Aetius'un yükselişine tanık oldu. Aetius gençliğinde bir süre Hunlar arasında rehine olarak kalmıştı.[217] Gasıp Ioannes adına hareket eden Aetius, Doğu

[216] P. Heather, "The Huns and the end of the Roman Empire in the West", *EHR* (1995, 4-41. Bu ayrıntılı ve derin analiz, bir yüzyılın olaylarını 376'dan 476'ya yayarak Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü üzerine evrensel bir açıklama denemesidir. Daha geniş kapsamlı bir değerlendirme için bkz. *The Fall of the Roman Empire*, 7-14. Bölümler. B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome* 2-5. Bölümler bilhassa s. 43'te 406-7 yılındaki barbar istilasının yıkıcı ve doğrudan sonuçları vurgulanmaktadır.

[217] Greg. Tur. 2.8, Renatus Frigeridus'un tarihinden alıntı yaparak, Aetius'un hayatı için önemli bir özet sunmaktadır.

Harita 4.1 - V. yüzyılın ortasında Batı Roma İmparatorluğu topraklarındaki Barbar yerleşimleri haritası

Roma kuvvetlerine karşı direnmek için önemli bir Hun birliğini de beraberinde getirmişti. Hunlar Ioannes'i kurtaramayacak kadar geç geldiler, fakat bu müdahale de başka sorunlara neden oldu. Galla Placidia, Hunları savuşturmak için yeterli para bulup onları geriye Orta Tuna bölgesine göndermeden önce, Aetius'un adamları, II. Theodosius tarafından gönderilen bir kuvvetle Ravenna dışında çatışınca kan döküldü (Philostorgius 12.14). Aetius, Hunları yurtlarına dönmeye ikna etmenin bir ödülü olarak, İmparator III. Valentinianus'tan Galya'da kendisi için büyük bir askeri komutanlık istedi.

Aetius 430 yılında, Afrika'da üst düzey komutan ve Batı askeri hiyerarşisinde rakip olan Bonifatius ve Sebastianus'un kendisine karşı oluşturduğu tehditlerden kurtulmak için Hun bağlantısına yeniden müracaat etmişti. Fakat 433'ten yirmi bir yıl sonra ölümüne kadar *magister utriusque militiae* ma-

kamını muhafaza etti. Bu dönem boyunca Aetius eski sınırların çökmesine rağmen, Galya'da istikrarı sürdürmeyi ve Romalı toprak aristokrasisinin çıkarlarını korumayı başardı. Aetius, Tuna bölgesindeki Hun gücünün büyümesini engellemek için, hiçbir teşebbüste bulunmadı ve gerçekten kendi konumuna dayanak olması için Hunların desteğine ihtiyacı vardı. Bu dönem Illyricum'un Attila'nın hâkimiyeti altına girmesine tanık oldu. Attila'nın imparatorluğa yönelttiği tehditler, sadece Constantinopolis'ten sürekli gönderilen bir ücret ödeme akışıyla kontrol ediliyordu. Attila 451 yılında batıya bir sefer düzenlemeyi seçerek Doğu İmparatorluğu üzerindeki baskıyı rahatlattı. Attila'nın batı seferi, Marcianus'a II. Theodosius'un izlediği politikayı tersine çevirme imkânı verdi ve nakit ödemeler kesildi. III. Valentinianus'un kız kardeşi Honoria tarafından cesaretlendirilen Attila, artık hırslarını batıda tatmin etmeye çalışıyordu. İmparatorun kendisi için yaptığı alternatif evlilik planlarından kurtulmak isteyen Honoria, Attila'ya evlenme teklifi yapmıştı. Attila Batı İmparatorluğu'ndaki payını almak için kuvvetlerini Galya'ya sürdü, fakat Aetius'un komutasındaki Roma ve Theoderic komutasındaki Vizigot birliklerinin koalisyon ordusu tarafından Catalauni Ovası'nda durduruldu. Hunlar, ertesi yıl İtalya'yı işgal ettiler ve Aquileia, Milano ve Ticinum'u yağmaladılar. Attila ile Papa Leo arasındaki meşhur görüşme Roma kentini kurtardı. Attila bir yıl sonra öldü. Anlatılana göre, Got kökenli bir prensesle yaptığı düğün gecesinde aşırı içkiden kaynaklanan burun kanamasından boğulmuştu.[218] III. Valentinianus, 454 yılında Aetius'u kendi elleriyle katletti, fakat ertesi yıl kendisi de Aetius'un iki yakını tarafından öldürüldü.

Pireneleri aşan Cermen halkları İspanya yarımadasını paylaşmak için 411 yılında kura çekmişlerdi.[219] Vandallar yarımadanın kuzeybatı köşesindeki Süevlere saldırmış ancak Süevler Roma kuvvetleri tarafından kurtarılmıştı. Silingi Vandalları güneye doğru hareket ettiler. Hispalis'i ve Baetica'daki Cartagena limanını 428 yılında ele geçirdikten sonra, ertesi yıl gözlerini Afrika'nın daha zengin avantalarına dikerek Cebelitarık Boğazı'nı aştılar. Afrika'nın varlık-

[218] Jordanes, *Get.* XLIX, 254-8, Attila'nın ölümü ve cenaze töreni üzerinedir.

[219] Hydatius, *Chronicle* 49. Vandalların eski tarihi için bkz. H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples* (Berkeley, 1997), 159-63.

lı kentleri ve verimli toprakları daha önce de, Roma'yı yağmaladıktan sonra 411'de Sicilya'ya varan Alaric'in ve 414 yılında Athaulph'un komutasındaki Vizigot asıllı barbarların hırslarının hedefi olmuştu. Afrika ve başkenti Kartaca, Roma dışında barbarların eline geçen herhangi bir kentten daha büyük bir ganimeti temsil ediyordu. Vandal hükümdarı Gaiseric, deniz geçişi için peşinden gelenleri her biri bin kişi (savaşçı olmayanlar da dâhil) olacak şekilde seksen birliğe ayırdı. Bu sayı Vandalların savaşçı grubunun 20.000 civarında olduğunu düşündürmektedir.[220] Vandallar zaten yıllardır İspanya'da etkindiler ve bunların bu kadar büyük bir kitle için bir deniz geçişi organize edebilme kabiliyetleri, gittikçe büyüyen kolektif disiplin ve toplumsal organizasyon düzeyine işaret etmektedir. Bu disiplin ve organizasyon kuşkusuz Vandalların, Afrika eyaletlerinin karşısında batıya doğru uzun fakat sistematik yayılmaları esnasında sağlamlaştırıldı. Bu yayılma, nihai hedef olan Kartaca'yı ele geçirmeyi 439'da ancak başardı. Vandal krallığının kimliği işte bu uzun yürüyüş esnasında işlendi.[221] Aziz Augustinus'un piskoposluk yaptığı Hippo kenti, Vandal kuşatmasına bir yıldan fazla dayandıktan sonra 431 yılında teslim oldu. Hippo örneği yerel direnişin gücünü göstermektedir. Vandal istilasının ilk aşaması 435 yılına kadar devam etti ve Romalılarla yapılan bir anlaşma Mauretania ve batı Numidia'nın kendilerine teslimini sağladı.[222] Saldırı politikası Afrika Proconsularis'in doğu eyaletlerine ve Byzacana'ya karşı yeniden başladı ancak bu bölgelerde sadece küçük kentler vardı.

Akdeniz'in büyük kentlerinden biri ve başkent olan Kartaca, 439 yılında Vandalların eline geçti. Dolayısıyla Vandallar, Batı Roma İmparatorluğu üzerinde diğer herhangi bir barbar gruptan daha büyük bir baskı gücü elde ettiler.

[220] Victor of Vita 1.1. Vandalların kökenleri, erken tarihleri ve etnik tanımlamaları için bkz. W. Pohl, "The Vandals: fragments of a narrative", A. Merrills (der.), *Vandals, Romans and Berbers. New Perspectives on late antique North Africa* (Aldershot, 2004), 31-48. W. Goffart, *Romans and Barbarians ad. 418-584. Techniques of Accomodation* (1980), 231-5'de 80.000 rakamının tarihsel olarak temelsiz olduğunu savunmaktadır.

[221] H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples* (California, 1997), 166; W. Liebeschuetz, "Gens into regnum: the Vandals" *Decline and Change in Late Antiquity. Religion, barbarians and their historiography* (Aldershot 2006), XIV. Bölüm.

[222] *Chron. Min.* 1, 474; Isidore, *Historia Vandalorum* 74.

Roma ve İtalya'ya doğrudan bir tehdit oluşturdular ve bir işgalden ancak, 441 yılında II. Theodosius tarafından Batı Akdeniz'e düzenlenen bir deniz seferiyle vazgeçirilebildiler. 442 yılında Vandalların Afrika'yı fethetmesi Batı Roma İmparatorluğu'yla yapılan bir anlaşmayla kabul edildi. Ancak bu anlaşma 435 yılı şartlarını tersine çeviriyordu. Zengin Proconsularis ve Byzacana toprakları artık Vandal toprağıydı, Numidia ve Mauritania ise Roma kontrolüne iade edildi. Roma ile anlaşma eskiden olduğundan daha sağlam bir temele dayandırılıyordu.[223]

Marcianus ve Leo

450 yılında II. Theodosius öldüğü zaman görünürde belli bir halef yoktu ve bir aylık uzun ara dönemde Pulcheria neredeyse tek imparatoriçeydi. Pulcheria ve *magister militum* Aspar, Trakyalı bir subay olan Marcianus'u seçerek konuyu çözümlediler. Marcianus, Aspar'ın komutasında hizmet etmişti ve şimdi Pulcheria ile evlendirildi.[224] Chrysaphius'un ortadan kaldırılmasından sonra, Marcianus yeni bir genel konsili toplantıya çağırdı ve toplantı 451 yılında Kadıköy'de yapıldı. Bu konsil, Efes konsilinin kararlarını tersine çevirdi ve İsa'nın çifte tabiatı temeline dayalı yeni Ortodoks inancı ilan etti. Buna göre İsa iki tabiatlıydı ve hem tam olarak beşer hem de tam olarak tanrıydı. Kadıköy'de ortaya çıkan çetin kilise politikaları, kilise otoritesinde bazı önemli eksen kaymalarına işaret etmektedir. Monofizitliğin her tür imasına hararetle karşı çıkan Roma piskoposu Leo, kendisinden önce hiçbir batılı kilise liderinin yapmadığı kadar, konuya Constantinopolis perspektifinden yaklaştı. Constantinopolis ve İskenderiye arasındaki gittikçe büyüyen rekabet, Constantinopolis'in kilise hiyerarşisinde Roma'dan sonra ikinci sıraya yerleşmesiyle doruk noktaya ulaştı.[225]

[223] Bu konuya ilişkin standart modern çalışma şudur: A. Merrills & R. Miles, *The Vandals* (Oxford, 2010).

[224] Evagrius 2.1 Whitby'nin notu ile birlikte; K. Holum, *Theodosian Empresses* (Berkeley, 1982), 208-9; R.W. Burgess "The accession of Marcian" *Byz. Zeitschr.* 86/7 (1993/4), 47-68'de Aspar'ın rolünü vurgulamaktadır.

[225] Kadıköy konsili, *canon* 28; çeviri için bkz. J. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, (Londra 1989), 361-2 no: 248; konu konsilin on altıncı oturumunda tartışıldı. Bkz. R.W. Price & M. Gaddis, *The Acts of the Council of Chalcedon* c. 3, 67-91.

Kadıköy'de alınan kararların yürütülmesi devlet ile güçlü Roma ve Constantinopolis piskoposları arasındaki koalisyonun sonucuydu. Bu V. yüzyılın ilk yarısında Theodosius politikasının da en üst noktasıydı.

Marcianus dış politikada iyi bir talihe sahipti. Attila'nın ölümünden sonra, babalarının kontrol ettiği gevşek kabileler kümesi arasında, oğullarının kan davasına dönüşecek biçimde birbiriyle kavga etmesi, Hunlardan gelen tehdidi tedricen buharlaştırdı. Marcianus, Theodosius dönemi Constantinopolis'ini kurutan haraç ödemelerini devam ettirmedi ve Senatonun onayıyla vergileri düşürebildi ve 457 yılında öldüğü zaman, hazinenin önemli oranda artıda olduğu nakledilmektedir.[226]

Marcianus'u Şubat 457'de bir başka kıdemli asker Leo izledi. Constantinus Porphyrogenitus'un kaydettiği detaylı anlatıya göre, Leo, askerlerinin kalkanları üzerinde yukarıya kaldırılarak ilan edilen ilk imparatordu. Bu hareket, 360 yılında Paris'te Iulianus'u *augustus* ilan eden Cermen askerlerinin uygulamasını hatırlatmaktadır. Bundan sonra, Constantinopolis patriği tarafından taç giydirileceği Kutsal Havariler Kilisesi'ne kadar Leo'ya refakat edildi. Bu patriğin rol oynadığı ilk taç giyme töreniydi ve bu da Constantinopolis kilisesinin büyüyen otoritesini ayrıca onaylıyordu (Constantine Porphyrogenitus, *De Caer.* 1.91). Constantinopolis'te en güçlü askeri şahsiyet Alan kökenli General Aspar idi. Bu adamın nüfuzu 420'li yıllara kadar geriye doğru izlenebilmektedir.

Leo'nun doğudaki hükümdarlığı ve 455 yılında Ravenna'da öldürülen III. Valentinianus'un yerine yapılan şaşırtıcı taht değişikliği, imparatorlukta bir bütün olarak büyük bir belirsizlik karmaşa çağının habercisiydi. Güç dengesi, doğu ve batı sarayları ve barbar grupları (bilhassa Afrika'da Vandallar ve Hun gücünün çöküşünden sonra Illyricum'a hâkim olmaya başlayan Ostrogotlar) arasında tam olarak bölünmüştü. Doğuda, Küçük Asya'nın güneyinden Toros dağlarından gelen Isaurialı liderlerin ve taraftarlarının yükselişi şeklinde yeni

[226] John Lydus, *de mag.* 3.43. R.L. Hohlfelder, "Marcia's gamble: A reassessment of eastern imperial policy towards Attila", *American Journal of Ancient History* 9,1 (1984), 54-69.

bir durum vardı. Bunlar Doğu Roma İmparatorluğu sınırları içerisinde yuvalanmış bir başka etkili barbar devletiydi. Bu rakip etnik grupların birbirlerine tesiri bir kuşaktan fazla sürecek ve doğuda 491 -518 arasında Anastasius'un ve batıda imparatorluğun çöküşünden sonra 493-526 arasında Ravenna'dan hükmeden Ostrogot kralı Theoderic'in uzun hükümdarlıkları esnasında yeni bir düzenin kurulmasına kadar devam edecektir.

Leo'nun hükümdarlığı 474'e kadar devam etti. Attila'nın ölümünden sonra, 450'li ve 460'lı yıllara ilişkin en iyi kaynağımız Iordanes'in *Getica* adlı eseridir. Bu eser, başka türlü elimize ulaşmayan Priscus'un tarihinden bazı güvenilir bölümleri de içermektedir. Cermen kabile gruplarının Hunlara karşı üstünlük kurmaya başladığı Nedao Nehri savaşını anlatan Iordanes, anarşik durumu betimlemektedir:

> Orada, Attila'nın egemenliği altında olan değişik milletler arasında bir çatışma meydana geldi. Krallıklar ve halkları bölündü ve bir bedenden tek bir tepkiye cevap vermeyen pek çok uzuv yapıldı. Başlarından mahrum oldukları için birbirlerine karşı delicesine savaştılar. Karşılıklı açılan yaralarla birbirlerine zarar vermeksizin, kendilerine karşı sıralananlardan asla denklerini bulamadılar. Ve böylece en cesur milletler kendi kendilerini paramparça yırttılar (Iordanes, *Get.* L, 261, çev. Mierow = Priscus *fr.* 25).

Bu dönem Ostrogotların ilk yükselişine tanık oldu. Bu kabilenin isminden ilk kez 399 yılında Greuthungi ile bağlantılı olarak Claudianus söz etmektedir (Claudian *In Eutrop.* 2.158). Ostrogot kabileleri Balkanların hâkim Cermen halkları olarak gelişti ve Aquitaine'ye yerleşen akrabaları Vizigotlardan bariz bir şekilde ayrılıyorlardı.

Artık Isaurialılar da bilhassa Constantinopolis'te siyasi kontrol mücadelesinde Ostrogotları dengelemek için ortaya çıktılar. Küçük Asya'nın güneyinde Iconium ve Seleucia arasındaki dağlık bölge olan Isauria, Roma İmparatorluğu'nun ideolojisi ve yapısı içerisine hiçbir zaman tam olarak entegre edilememişti. IV. ve V. yüzyıllarda bölge fiili olarak Doğu İmparatorluğu sınırları içerisinde *limes Isauricus* tarafından çevrelenmiş ve geniş olarak yer-

leşilmiş bir barbar toprağıydı.[227] Bölgenin dağlık iç kısımlarında kent hayatı çok az oluşturulmuştu ve geleceğin imparatorluk hanedanı, daha sonraları kent unvanını güçlükle hak edecek ve Zenonopolis diye adlandırılacak olan Rusumblada diye bilinen bir köyden geliyordu. Yaşlı Zeno 447 yılında Attila'ya karşı Constantinopolis'in savunulmasına yardım etmişti ve hatta o tarihte bile imparatorluk gücünü ele geçirecek bir rakip olarak görülüyordu. Got ve diğer Cermen barbar gruplarının tersine, Isaurialılar sözde Katolik Hıristiyandılar ve Ariusçu değillerdi. Dolayısıyla Isaurialılar mezhebe bağlı nedenlerden dolayı imparatorluk saflarından men edilmiyorlardı. Geleceğin imparatoru ve yerel ismiyle Tarasikodissa diye bilinen Zeno, İmparator Leo'nun güvenilir bir yakını oldu ve *comes domesticorum* görevinden, doğunun *praefectus praetorio* makamına yükseltildi. İmparatorun kızı Ariadne ile evlendi ve Isaurialı yerel ismini II. Theodosius döneminin Isauria'lı müthiş *magister militum*u Zeno'nun kullandığı Yunanca isimle değiştirdi. "Aspar hanedanı ve oğulları" ihanet şüphesiyle karşı karşıya kalıp 471 yılında sarayda katledildikleri zaman, Isaurialı grup, bu olaya çok fazla karışmışlardı. Aspar'ın sağ kalan taraftarları, Theoderic Strabon'un liderliğindeki Ostrogotlara katılmak için Trakya'ya kaçtılar.[228] Leo'nun, Zeno'yu imparator olarak belirleme girişimine olan direnç ustalıkla atlatıldı. Leo 474 yılında öldüğü zaman, yerini Zeno ve Ariadne'nin daha bebek olan çocukları Leo aldı. Dedesinin adını alan bu Leo, babasının himayesi altında hükümdardı. Ancak bu çocuk imparator birkaç ay sonra öldü ve babası Zeno tek imparator oldu.

Batı İmparatorluğu'nun Çöküşü

Constantinopolis'te Leo'nun hükümdarlığı esnasında, Batı İmparatorluğu'nun dramında son perde başlamıştı. III. Valentinianus'un ka-

[227] J. Rougé, "Les Isauriens au IVe siècle", *REA*; J.F. Matthews, *The Roman World of Ammianus Marcellinus* (Londra, 1989); B.D. Shaw, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33 (1990), 199-233, 237-70; H. Elton, "The Isaurians in the sixth century", S. Mitchell & G. Greatrex, *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Galler & Londra, 2000), 293-307; N. Lenski, "Assimilation and revolt in the territory of Isauria" *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42 (1999), 413-65; K. Feld, *Barbarische Bürger. Die Isaurier und das römische Reich* (Berlin & New York 2005).

[228] John Malalas 371, 9-372, 2; *Chron. Pasch.* 467; Candidus *fr.* 1.

tilleri 455 yılında, Romalı kıdemli senatör Petronius Maximus'u halef olarak ileri sürdüler. Petronius, öldürülen imparatorun dul karısı Licinia Eudoxia ile evlendi, bu kadının büyük kızı Eudocia ise Petronius'un oğlu Palladius'a teklif edildi. Fakat Eudocia daha önce Vandal kralı Gaiseric'in oğlu Huneric ile nişanlanmıştı ve doğal olarak Vandallar olaya müdahil olarak Roma'ya girdiler ve on dört gün Roma'yı yağmaladılar.[229] Roma'nın Vandallarca işgali, Alaric'in Gotlarının 410 yılında verdiğinden daha büyük zarar verdi ve dolayısıyla Vandallar günümüze kadar süregelen kabile isimlerindeki kötü şöhreti kazandılar (Procopius, *Bell. Vand.* 1.5).[230] İmparator öldürüldü ve Vandallar, Eudoxia ve iki kızını esir aldılar. İzleyen yıllarda Gaiseric, imparatorluğa mensup bu kadınların serbest bırakılması için Constantinopolis ve Roma'dan gönderilen elçileri reddetti ve İtalya ve Sicilya'nın kıyı kentlerini taciz etmeye devam etti (Priscus *fr.* 31).

Athaulph'un yerine 415-418 arasında Vizigot kralı Vallia'nın torunu olan Flavius Ricimer'in tarih sahnesine ilk çıkışı, yeni Roma hükümdarı Galyalı Senatör Flavius Avitus adına İtalya savunmasının komutasını üstlenmesiyle başladı. Avitus, Temmuz 455'de Arles'de imparator ilan edilmişti.[231] Kısa süre sonra Avitus'un yerini Maiorianus aldı (Antakyalı Ioannes, *fr.* 202). Maiorianus kısa hükümdarlığı esnasında, İspanya'da Vizigotlara karşı bir sefer düzenledi ve ondan sonra İspanya'dan Vandallara karşı bir sefere girişti, çünkü Vandallar, tahıl taşıyan gemilerin Roma'ya ulaşmasını engelliyordu. Maiorianus 461 yılı yazında Roma'ya döndüğü zaman Ricimer tarafından idam edildi.[232] Kısa ara dönemden sonra Ricimer bir başka İtalyan senatör Libius Severus'u *augustus* olarak seçtirdi ve o da 465'e kadar imparatorluğu yönetti.

[229] John of Antioch, *fr.* 201, 6 (*FHG* IV, 615); Marcellinus *comes* I, 304.

[230] Vandal / Vandalizm günümüz İngilizcesinde "kırıp döken yakıp yıkan" anlamında kullanılmaktadır (ç.n.).

[231] Sidonius Apollinaris, *carm* 7, 297, 316. Bu, Sidonius'un Avitus'a yazdığı methiyeden gelmektedir.

[232] Maiorianus'un savaşçı nitelikleri Sidonius'un methiyesinde (*carm* 5) vurgulanmaktadır. Maiorianus'un karakterinin bir başka tarafı için, Sidonius'un 461'de Maiorianus ve maiyetiyle birlikte katıldığı imparatorluk ziyafeti hakkındaki anlatısına (*ep.* 111) bakınız.

Libius Severus'un 465 yılında ölümünden sonra Ricimer ve Roma'daki Senato Doğu imparatoru Leo'dan Constantinopolis'ten bir aday göndermesini rica etti. Tercih edilen isim II. Theodosius'un muktedir bakanının torunu Anthemius idi. Anthemius, Nisan 467'de Roma'ya ulaştı. Ricimer, yeni imparatorun kızı Alypia ile evlenmeyi kabul etti. Batının yeni hükümdarının Doğu imparatorunun onayıyla atanması sayesinde artık istikrar beklentisi artmış görünüyordu ve Anthemius, evlilik bağıyla Batının iktidar belirleyen şahsiyetiyle ittifak kurmuştu.[233] Bununla birlikte rejimin itibarı askeri başarısızlıklardan zarar görüyordu. Roma, Galya'da Franklara, Burgonyalılara ve Vizigotlara boyun eğiyordu ve Doğu ve Batı imparatorluklarının 468 yılında Vandallara karşı düzenlediği birleşik deniz seferi aşağılayıcı bir başarısızlıkla sonuçlandı. 470'ten sonra Roma'da ikamet eden Anthemius ile Milano'daki Ricimer arasında gerilim ortaya çıktı ve 472'de iç savaşa dönüştü. Muharipler etnik temelde saf tutmuşlardı. Roma'nın sivil halkı ve senatörler Anthemius'un tarafındaydı, hâlbuki İtalya'da yaşayan barbarlar Ricimer'i destekliyorlardı. Bu barbarlar arasında Batı İmparatorluğu'nun nihai çöküşünden sonra İtalya kralı olan Scir kökenli Odoacar da vardı. Roma beş aylık bir kuşatmadan sonra Temmuz 472'de Ricimer'in eline geçti. Anthemius'un başı, Ricimer'in yeğeni Burgonyalı prens Gundobad tarafından vuruldu (Antakyalı Ioannes, *fr.* 209.1).

Ricimer derhal doğulu senatör Olybrius'u *augustus* olarak atadı,[234] ancak birkaç hafta içinde hem imparator, hem de general görünüşe göre doğal nedenlerden öldü. Ricimer'in yeri Gundobad tarafından dolduruldu ve o da, *comes domesticorum* Glycerius'u imparator olarak atadı. Doğu imparatoru Leo, eşi Verina'nın bir akrabasıyla evli olan kendi adamı Iulius Nepos'u bir askeri birlik eşliğinde, Glycerius'un yerini almak üzere acilen İtalya'ya gönderdi. Glycerius sekiz aylık hükümdarlıktan sonra savaşmadan mücadeleyi bıraktı ve Salona piskoposluğu görevini üstlenmesine müsaade edildi.[235]

[233] Sidonius, 468 yılı Ocak ayında *consul*lüğe getirilmesi nedeniyle ve Roma'da Ricimer ve imparatorun kızı Alypia'nın evlilik töreninde Anthemius için de bir övgü konuşması yaptı. Bkz. *ep.* 1.5 ve 1.9.

[234] F.M. Clover, "The family and early career of Anicius Olybrius" *Historia* 27 (1978), 169-96 = *The Late Roman West and the Vandals* (Variorum, Aldershot 1993), III.

[235] Priscus *fr.* 65; John of Anticoh *fr.* 209.2; karş. Photius'un yaptığı Malchus özeti, Blockley, Malchus *testimonia* 1.

Batı imparatorlarının zayıflığı ve şaşkınlığı, Galya'da yerleşmiş olan barbarların (Euric'in liderliğindeki Vizigotlar ve Gundioc komutasındaki Burgonyalılar) ihtiraslarını kamçılamıştı. Burgonyalılar, 464-469 arasında Galya *praefectus praetorio*su Arvandus'u desteklemek için hem Gallo-Roman aristokratlarla hem de Vizigotlarla anlaşma yapmışlardı. Arvandus, Vizigot kralı Euric ile birlikte Anthemius'a karşı haince bir komplo kurdu.[236] Bu komplo, Galya eyalet konseyinin önde gelen üyelerinin Arvandus'tan Euric'e gönderilen bir mektubu alıkoymasıyla açığa çıkarıldı:

> Görünüşe göre bu Gotların kralına gönderilen bir dokümandı, onu Doğu imparatoru ile barış yapmaması için uyarıyor ve Loire'in kuzeyindeki Britanni'ye karşı bir saldırı başlatması gerektiği işaret ediliyor ve kesin bir dille Galya eyaletlerinin bu milletlerin yasasına göre Burgonyalılarla paylaşılmasını ve aynı tarzda başka pek çok çılgınca şeyler yapmasını istiyordu. Mesela güç, agresif bir kralda şiddeti, barışsever birisinde de rezilliği tahrik eder (Sidonius, *ep.* 1.7.5).

Arvandus ölüm cezasından kurtuldu ve sürgüne gönderildi, fakat Galya'daki ittifak, Burgonyalıların ve Romalıların artık Vizigotlara karşı ortak bir tavır almasıyla birlikte parçalandı. Nepos'un Pannonialı subay olan Orestes'i Galya'ya komutan atamasıyla İtalya'daki bir imparatorun Galya üzerinde son kez kontrol iddiasında bulunmuştur. Ancak Orestes, Ağustos 475'te imparatorun aleyhine döndü. Nepos, Roma'dan Dalmatia'ya kaçtı. Orestes onun yerine kendi oğlu Romulus'u tahta çıkardı. Son Roma imparatoru Romulus, 476'daki düşüşünden hemen sonra Augustulus olarak biliniyordu.[237] Fakat Orestes, bel bağladığı barbar askerler nezdinde itibarını kaybetti (Procopius, *Bell. Goth.* 1.5) ve bu askerlerin lideri Odoacar Batı İmparatorluğu'nun kontrolünü üstlendi.

Vandal kralı Gaiseric, Batı İmparatorluğu'nun çöküşünün gerçekleşmesinde hayati bir rol oynamıştı. Gaiseric'in 428'den 477'deki ölümüne kadar uzanan hükümdarlığı, büyük bir farkla barbar hükümdarları arasında en uzun

[236] Jordanes, *Get.* 237 vd; Sidonius *ep.* 3.9; 3.17.3.

[237] *Anon. Val.* 37; *Chron. Min.* 1.308.

olanıydı. Afrika'nın fethi, Vandal toplumunu korkulan bir güce dönüştürmüştü. Bu güç, kara gücünün yanı sıra bir deniz gücüydü. Kartaca'nın ele geçirilmesiyle birlikte, Vandallar, büyük bir Akdeniz kenti üzerinde uzun süre hâkimiyet kurabilen tek barbar grup oldu ve bunun önemi Gaiseric için kesilen bronz sikkelerde sembolize edildi. Paranın ön yüzünde, kral, KARTHAGO lejand harfleri arasında tasvir edilmektedir.[238] Roma üzerine 455 yılında yapılan saldırı, zaten fiili olarak bilinen durumu gözler önüne serdi, yani İtalya ve Orta Akdeniz adaları Vandal deniz gücüne karşı korunmasızdı. Afrika savunması üzerinde etki yaratmak için Constantinopolis'ten düzenlenen deniz seferleri iki defa başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Biraz kurnazlık ve iyi şans ve ateş gemilerinin kullanımı gibi bir kombinezon, 468 yılında Gaiseric'e Geç Antikçağ Akdeniz'inde o zamana kadar görülen en büyük filoyu yok etme şansı verdi. Leo ve Anthemius bu 468 yılı seferi için 1100 gemi göndermişlerdi (Procopius, *Bell. Vand.* 3.6.10-27). Her iki Roma sarayı için bu sadece askeri değil ekonomik olarak da felaketti, çünkü bu donanmayı oluşturmak için 64.000 pound altın ve 700.000 pound gümüş harcanmıştı.[239]

Orta Akdeniz'de Vandalların deniz gücü, 440'larda Hun güçlerinin Illyricum'da yol açtıkları tehdidin benzeriydi. Hem Gaiseric hem de Attila 450'lerin başında III. Valentinianus hanedanıyla evlilik ittifakları yapma sınırındalardı. Her iki barbar grup askeri üstünlüğü en yüksek siyasi etkiye dönüştürmede yetenekli olduklarını ispatladılar. Doğu ve Batı imparatorluklarından resmi elçiler kabul ettiler ve kendi mahalli ve bölgesel çıkarlarının çok ötesine geçen diplomatik işlerini yürütmek için askeri üstünlük tehdidini kullandılar. Roma dünyasının 440 ve 480 arasındaki politikası, Roma'daki Batı sarayı, Illyricum'daki Hunlar, Constantinopolis'teki Doğu imparatoru ve Kartaca'daki Vandallar arasındaki ayrıntılı güç dengesine bağlıydı.

[238] F.M. Clover, "Carthage and the Vandals", *The Later Roman West and the Vandals* (Variorum, Aldershot, 1993), VI,13.

[239] Candidus *fr.* 2; Procopius, *Bell. Vand.* 3.6.2'de daha yüksek bir sayı vermektedir.

Zeno ve Odoacar

Zeno devrinin olayları belirsiz ve karmaşıktır. Günümüze ulaşan tek kesintisiz anlatı Evagrius'un *Historia Eccleisastica* adlı eserinin üçüncü kitabıdır. Zeno dönemi batıdaki imparatorluğun nihai çöküşüne rastlamaktadır ve Roma dünyasının iki yarısının kaderleri bir diğerinden bağımsız değildi. Hem doğuda hem de batıda önde gelen roller tek bir Cermen ailesinin mensubu olan Armatus ve Odoacar kardeşler tarafından oynandı. Bunlardan Armatus, Constantinopolis'teki iktidar mücadelelerinin önemli şahsiyeti, Odoacar ise, Romulus Augustulus'un azledilmesinden sonra Batı İmparatorluğu'nun geri kalan parçasını yönetiyordu.

Zeno'nun 474'te Doğu İmparatorluğu tahtına çıkışı hemen bir komploya provoke etti. Bu komploda ölen imparator Leo'nun dul eşi Verina, kardeşi *patricius* Basiliscus ve bunların yeğeni Trakya ordusunun komutanı (*magister utriusque militiae*) Armatus ve eski *magister officiorum* Patricius yer alıyorlardı.[240] Zeno, Trakya'daki Ostrogotların lideri Theoderic Strabo'nun da yardım ettiği bu rakip grup tarafından, iki yıllık bir dönemde başkentten sürüldüyse de, Zeno 476'dan sonra tekrar tahta çıktı. Fakat gücünün çoğunu rakiplerine bıraktığı için tam bir kontrol sağlamayı başaramadı. Zeno, Amal soyundan gelen Theoderic'in komuta ettiği bir başka Ostrogot grubu, Theoderic Strabon'un Trakyalı grubuyla savaşmak için yardıma çağırdı. Fakat Got liderler bu "böl ve yönet" stratejisini tam olarak gördüler. Theoderic Amal, durumu adaşına şöyle anlatmaktadır:

> Barış içindeyken, Romalılar Gotların birbirlerini tüketmelerini bekliyorlar. Hangimiz başarısız olursak, Romalılar hiçbir çaba sarf etmeden kazanan olacaklar ve hangi birimiz perişan olursa diğer taraf sadece bir Cadmus zaferi (Pirus zaferi) kazanacak ve Romalıların ihanetini göğüslemek için sayıca azalmış olacak (Malchus *fr.* 18.2).

[240] Bu olaylar detaylı olarak şu eserde ele alınmaktadır: P. Heather, *Goths and Romans* (Oxford, 1991), 272-308. Bu olaylar ve Alaric'in rolünün karşılaştırılması için ayrıca bkz. W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops* (Oxford, 1990), 80-3

Theoderic Strabo derhal güçlerini Amal ile birleştirdi. Birleşik Got kuvvetleri Constantinopolis'e doğru yürüyüşe geçti, fakat Trakya'daki Uzun Surlar'da geri püskürtüldü. Zeno, Strabo ile anlaştı ve ilk başta Theoderic Amal'ı kurnazca alt etti. 479 yılı sonuna gelindiğinde Theoderic Amal, Alaric'in seksen yıl önce karargâh kurduğu Epirus kıyısına sığındı, fakat o, Zeno ve Strabo ile savaş halindeydi.

Yönetimi boyunca Zeno'nun kendi konumu, hemşerisi Isaurialı Illus ile olan rekabetinden dolayı zayıfladı. Illus, Constantinopolis'te çok sayıda Isaurialı askerin desteğini almıştı, fakat 450-57 yılı arası imparatoru Marcianus'un torununun (onun adı da Marcianus) darbe girişimine başarılı bir direnişte ikisi birleşti. Theoderic Strabo darbede taraf olabilirdi, durum her ne idiyse, Theoderic garnizon ordusu komutanlığı görevini, Illus'un kardeşi Trocondes'e karşı kaybetti ve değiştirildi. Statüsünden ve geçim kaynağından mahrum olan Theoderic, Yunanistan'a saldırdı, fakat yolda Philippi ile Maximianopolis arasında bir binicilik kazası sonucunda öldü (Evagrius, *HE* 3.25). Bu arada Theoderic Amal, Zeno'nun, Illus'a karşı destek isteme teklifini kabul etti ve *magister utriusque militiae praesentalis* ve 484 yılında *consul* olarak atandı. İlk kez imparatorluk sınırları dışında bir barbar bu makama ulaşmıştı.

Trakya'daki Gotların çoğu 484 yılından sonra Theoderic Amal'a katıldı veya doğuya savaşmak üzere gönderilen kuvvetlere asker olarak yazıldılar. Zeno ile Illus arasındaki çekişme, artık daha da keskin bir hal aldı ve bir iç savaşa neden oldu. Zeno, Eylül 484'te Antakya'da Illus'u yendi ve daha sonra Isauria kalesi Papirion'da onu kuşattı. Illus burada 488 yılına kadar direndi. Güçlü Isaurialı hiziplerin müdahalesiyle, Doğu İmparatorluğu'nun kalbi olan Küçük Asya, Got liderler Tribigild ve Gainas arasında 400 yılında meydana gelen olaydan bu yana ilk kez açık bir savaş durumuyla karıştı.[241]

Bu savaş esnasında Theoderic Amal'ın sadakati konusunda şüpheler oluşmuştu. Theoderic, 486 yılında Zeno'ya karşı yeniden ayaklandı ve Trakya'dan

[241] Zeno ve Illus arasındaki karmaşık düşmanlık için bkz. Fell, *Barbarische Bürger*, 265-77; ayrıca bkz. H. Elton, "Illus and the imperial aristocracy under Zeno", *Byzantion* 70 (2000), 393-407.

Constantinopolis'e doğru ilerleyerek kentin su kaynaklarını kesti. Müzakereler sonucunda Zeno, Theoderic'e sus payı ödedi ve batıdaki durumu kurtarmaları için Ostrogotların İtalya'ya gitmeleri karşılıklı olarak kararlaştırıldı. Batıda son imparator Romulus Augustulus'un düşüşünden bu yana on yıldır hiçbir imparator hüküm sürmemişti. Burada 390'ların sonunda Alaric'in ve Theoderic'in oynadığı roller arasında bariz bir karşılaştırma yapılmalıdır. Alaric'e 390'larda Romalıların ve Illyricum'daki kendi kuvvetlerinin fiili komutası verilmişti ve o ya Doğu İmparatorluğu'ndan aldığı bir emirle veya emir almaksızın doğrudan İtalya'yı işgal etti ve 402 yılında Stilicho'ya saldırmıştı.[242]

İtalya'nın gelecekteki kralı Odoacar ve Onoulph, Attila'nın güvenilir temsilcisi Edeco'nun Scir asıllı eşinden doğan oğullarıydı. Bunlar, Attila'nın 453'te ölümüyle, 469'daki Bolia Nehri savaşı arasındaki dönemde etkili konumlara yükseldiler. Bu dönemin sonunda çökmekte olan Hun İmparatorluğu'nun geride kalan kısmı, sonunda yükselişte olan Ostrogotlara geçti. Onoulph, Constantinopolis'e geldi, Odoacar ise batıya gitti. Odoacar 470'li yıllarda Noricum'da faaliyetteydi[243] ve Anthemius ile giriştiği mücadelede, Ricimer'in muhafızlığını yaptığı iddia edilmektedir (Procopius, *Bell. Goth.* 1.6). Odoacar, 476 yılına gelindiğinde İtalya'da savaşan karışık barbar grubunun lideriydi ve bu grup 23 Ağustos 476'da onu kral ilan etti (Iordanes, *Get.* 242, 291). Odoacar, on beş gün içinde Orestes'i öldürdü ve son imparatoru Ravenna'daki saraydan Napoli körfezindeki bir çiftliğe sürgüne gönderdi (*Anon. Val.* 8.37-8). Bu kontrolü ele geçirme süreci, Constantinopolis'te Armatus'un (Odoacar'ın kardeşi) da yakinen içinde yer aldığı, Basiliscus'un Zeno'ya yaptığı darbeyle çakışıyordu. Bu arada artık Basiliscus'un eski arkadaşı Armatus tarafından desteklenen Zeno, doğuda iktidarı yeniden ele geçirmişti ve Odoacar, Romulus Augustulus'u son faaliyeti olarak senatörlerden kurulu bir elçilik heyetiyle birlikte Zeno'ya göndermek zorunda kalmıştı.Heyet, batıda yeni bir imparatora ihtiyaç olmadığını ve Odoacar'a *patricius* unvanı verilmesini ve Romalılar adına yönetimi sürdürmesini teklif ediyordu. Bu elçilik heyeti

[242] W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops* (Oxford, 1990), 58-64; Heather, *Goths and Romans*, 304-8.

[243] Eugippius, *Life of Severinus*; *Anon. Val.* 10.45-47.

de Constantinopolis'te neredeyse unutulmuş bir şahsiyet olan Iulius Nepos'un heyetiyle çakışmıştı. Nepos bilindiği gibi 474'te Leo tarafından imparator olarak atanmıştı. Zeno, imparator olarak Nepos'un tanınmasını ve Odoacar'ın da onun *patriciusu* olmasını teklif etti (Malchus *fr.* 14).

Nepos 480 yılında öldürüldü. Ancak Odoacar, İtalya'ya ve artık ona bağlı olan Dalmatia'ya on yıllık kısmi bir istikrar dönemi getirdi. Galya büyük oranda kaderine terk edildi. Merovenj Franklarının, Vizigotların ve Burgonyalıların kontrol ettikleri bölgeler arasında iki Roma yerleşimi olan Fransa'nın orta kısımlarında yer alan Soissons ve Provence'de Arles civarındaki bu bölgelerin fiili lideri, 457'den 464 yılındaki ölümüne kadar *magister militum per Gallias* Aegidius'tu. Merovenjlerden aldığı yardımla Lyon'u Burgonyalılardan almayı başardı ve Arles'i de Vizigotlara karşı savundu. Aegidius'un yerini 469'da oğlu Syagrius aldı. Tours'lu Gregorius, Frankların hem Aegidius'a hem de oğlu Syagrius'a bir Romalı yetkiliden ziyade bir kral muamelesi yaptıklarına işaret etmektedir (Greg. Tour. *Hist.* II.12, 27). Syagrius, 486'da Soissons savaşında kral Clovis'in idaresindeki Merovenj kuvvetleriyle yapılan savaşta öldürüldü.

Zeno, 488 yılında Theoderic Amal ile anlaşmaya vardı. Buna göre Theoderic, Odoacar'ı İtalya'dan atmak için Trakya'daki Ostrogotları götürecekti. Her iki tarafın kazandığı zaferlerle birlikte açık savaş hali, 488 Ağustos'undan, 11 Ağustos 489'da Adda savaşında Toulous'dan II. Alaric'in gönderdiği Vizigot kuvvetlerin desteğini alan Theoderic'in Odoacar'ı yenmesine ve rakibini Ravenna'da kuşatmasına kadar devam etti (*Anon. Val.* 11.50-56). Üç yıllık bir kuşatmadan sonra kentin piskoposu tarafından bir anlaşma müzakere edildi ve buna göre, iki lider İtalya'yı ortak idare edecekti. 5 Mart 493'te Theoderic kente girdi ve Mart'ın 15'inde Odoacar'ı kendi elleriyle katletti. Theoderic, 526 yılında ölümüne kadar İtalya'yı Ravenna'dan yönetti.

Anastasius

Zeno 491'de öldü ve yerine altmış bir yaşındaki saray yetkilisi Anastasius geçti.[244] Evagrius'a göre Anastasius, Zeno'nun dul eşi Ariadne tarafından se-

[244] Fiona Haarer, *Anastasius I Politics and Empire in the Late Roman World*, (Cambridge, 2006); M. Meier, *Anastasios I. Die Entstehung des Byzantinischen Reiches* (Stuttgart, 2009).

çildi ve Pulcheria'nın 450'de II. Theodosius'un halefi Marcianus ile evlenmesi gibi, Ariadne de Anastasius ile evlendi (Evagrius, *HE* 3.29). Anastasius tercihi tartışmaya açıktı. Anastasius'un Ortodoks olmayan dini inançlara sahip olduğu düşünüldüğünden inanç metninde değişiklikler ve kilise içinde düzenlemeler yapmayacağına dair yemin etmeden ve yazılı bir ifade vermeden imparatorluk statüsü onaylanmadı. Bir başka deyişle Anastasius, Constantinopolis patriğinin desteklediği Kadıköy konsilinin benimsediği Ortodoks inanca saygı gösterecekti (Evagrius, *HE* 3.32). Anastasius döneminin başında, liderleri iktidardan uzaklaştırılan Isaurialılar isyana kalkıştılar ve Küçük Asya'nın güneyindeki yurtlarından Constantinopolis üzerine yürüyüşe geçtiler, fakat 492'de Cotiaeum'da (Kütahya) Anastasius'un kuvvetleri tarafından yenildiler. Bu olay, Isauria'nın merkezine karşı yönelen yedi yıllık bir gerilla savaşının başlangıcıydı. Isaurialıların yeni lideri Longinus sonunda ele geçirildi ve dağlardaki Isauria kaleleri yerle bir edildi. Uzayan bu sefer, Doğu İmparatorluğu'nun güvenliğinin sürdürülmesi için hayati öneme sahipti, çünkü Isaurialılar, Constantinopolis ile doğu sınırındaki savaşların ana karargâhı olan Antakya arasındaki kara yolunu kesmekle tehdit edebilmişlerdi. Isaurialılar ayrıca, Küçük Asya'nın güneydoğu kıyısı boyunca uzanan Kilikya'nın verimli zeytin üreten tepe çiftliklerine de doğrudan bir tehdit oluşturuyorlardı. Bu bölge, başkentin *annona* ihtiyaçlarını karşılamak için ürettiğinin çoğunu Constantinopolis'e gönderiyordu (bkz. s. 497). Bu dönem sırasında Anastasius Çanakkale Boğazı'nı geçen Kilikyalı gemicilerin ödediği geçiş resmini düşüren bir emirname yayınladı. Bu indirim, isyan sırasındaki sadakatlerinin ödülü olmalıdır (*SEG* 1984, 1243).[245] Isaurialıların yol açtığı tehdidin büyüklüğü, yenilgilerinden önce Constantinopolis'ten yıllık olarak aldıkları 5.000 poundluk bir ödeme miktarıyla daha iyi ortaya çıkmaktadır. Bu miktar, Balkanlardaki barbar grupların herhangi birisine ödenenden ciddi manada daha büyüktü (Evagrius, *HE* 3.35).[246]

[245] Bkz. S. Mitchell, "Olive Production in Roman Asia Minor", S. Mitchell & C. Katsari (der.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor* (Wales & Londra 2005).

[246] Isauria'daki olaylar için bkz. F. Hild & H. Hellenkemper, *Tabula Imperii Byzantini: Kilikien und Isaurien*, vol. 1 (1990), 40-2.

Bulgarlar 490'lı yıllarda Trakya ve Illyricum'da yeni bir tehdit olarak ortaya çıktılar. Anastasius'un bu tehdide verdiği karşılık, Trakya'dan Constantinopolis'in 60 km batısına doğru uzanan Uzun Sur'u güçlendirip, bu surun savunması için yeni bir komutanlık ihdas etmek oldu.[247]

> Aynı imparator unutulmaz bir iş olan Trakya'da sağlam konumlandırılmış Uzun Sur'un inşaatını tamamladı. Bu sur Constantinopolis'ten 280 *stadia* uzaklıktaydı ve bir kanal gibi 420 *stadia* bir mesafeden iki denizi bağlıyordu. Sur, kenti yarımadadan ziyade neredeyse bir adaya dönüştürüyordu ve isteyenlere, Pontus'tan Marmara'ya veya Trakya denizine güvenli bir geçiş sağlıyordu. Aynı zamanda, Karadeniz'den Colchis'ten ve Maeotic gölünden ve Kafkas ötesi bölgelerden ve Avrupa'ya üşüşen barbarları kontrol etme imkânı sağlıyordu. (Evagrius, *HE* 3.38).

Constantinopolis'teki fildişi kulesinden yazan Procopius, surların daha bariz ve birincil amacının, Trakya'dan gelen barbar saldırılarına karşı Constantinopolis'in varsıl değerini korumak olarak vurguluyordu.

Anastasius dönemi olaylarının en ayrıntılı anlatısı, Ioannes Malalas'ın vakayinamesinin 16. kitabında yer almaktadır.[248] İmparator, 497 yılında Theoderic'in İtalya'da bir monark olduğunu kabul etmiş[249] ve Ostrogot kralı Illyricum'daki otoritesini Margus ve Sirmium'a kadar genişletmeye başladığı zaman buna müdahale etmemişti. Anastasius, sadece Ostrogotlarla değil, Franklar ve Burgonyalılarla da diplomatik bağlantılarını yoğunlaştırmasına karşın, batı üzerinde doğrudan askeri güç kullanma noktasındaki Romalıların, taleplerinden sarfı nazar ediyordu. Anastasius'un politikasının odak noktası doğuda Roma otoritesinin devam ettirilmesiydi. Bu son derece anlamlı

[247] Evagrius, *HE* 3.38; Justinian, *Nov.* 26 pr (535); James Crow, "The long walls of Thrace", C. Mango & G. Dagron (der.), *Constantinople and its Hinterland*, 109-24; "Silivri and the Thracian hinterland of Istanbul: a historic Landscape", *Anatolian Studies* 59 (2009), 167-81.

[248] Malalas'da yer alan bilgilerin çoğu *Chronicon Paschale*'de de yer almaktadır. Çağdaş bir anlatım için bkz. C. Capizzi, *L'imperatore Anastasio I (491-518). Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalità* (1969).

[249] *Collectio Avellana* (bu, 367-553 yılları arası dönemin imparator ve papa mektuplarının bir derlemesidir) 113.4; *Anon. Val.* 64.

bir politikaydı, çünkü batıdaki krallıklar hâlâ Constantinopolis'in otoritesini kabul ediyorlardı. Burgonyalıların kralı, kendi kendisinin efendisi olmaktansa, Anastasius'un tebaası olmanın daha önemli olduğunu açıkça söylüyordu (Vienne'li Avitius, *ep.* 93; Shanzer & Wood, s. 148-150) ve Tours'lu Gregorius, Frank kralı Clovis'in consulluk rütbesiyle onurlandırıldığını nakletmektedir (Greg. Tour. *Hist.* 2.38).

Anastasius döneminde ciddi bir dini değişim vardı. Zeno, kiliseyi *henotikon* formülü etrafında birleştirmek için başarısız bir girişimde bulunmuş ve Monofizitlerle Kadıköy itikadı yanlılarını barıştırmaya çalışmıştı. *Henotikon*un gerisinde yatan aşırı serbestlik ve hoşgörü gibi amaçlar, müstakil kiliseleri kendilerine münhasır ibadet biçimleri izlemeye cesaretlendirdi (bkz. s. 405 ve 433-34). Monofizitler, Suriye ve Mısır'da çoğunluğu teşkil ediyorlardı ve inanç esasları Anastasius'tan destek görüyordu ve böylece imparator gitgide Constantinopolis'te keşişler, kilise mensubu din adamları ve sıradan halkla karşı karşıya kalıyordu. Başkentin dini gerilimi 512 yılında doruk noktasına ulaştı ve imparator hipodromda büyük bir çatışmada neredeyse azlediliyordu (bkz. s. 434-35).

512 yılı çatışmaları, dinsel görüş ayrılığından kaynaklanan bir başka meydan okumayı teşvik etti. Bu olay, Got *foederati*nin ve Trakya'nın en kıdemli askeri lideri olan Vitalianus ile bağlantılıydı. Onun Anastasius'a çıkardığı askeri sorun, sonuçta Haliç'te 515 yılında aldığı bir deniz savaşı yenilgisine kadar sürdü. Vitalianus'un isyanı, Anastasius'un Monofizit temayüllerinden dolayı Constantinopolis'te yönetime yabancılaşmış her düzeyde insandan çok destek gördü.[250] İmparatorluk kuvvetleri, "Rum ateşinin" kullanılması (tarihte ilk defa) sayesinde nihai olarak üstünlük sağlayabildi. Yanıcı sülfür karışımı bu madde, boğazı geçmeye çalışan düşman gemilerini hedef alıyordu. Malalas mantıksızca, bu yeni silahı kullanma teklifinin Atinalı filozof Proclus'tan geldiğini ileri sürmektedir (Malalas 16, 16; Evagrius, *HE* 3.43).

[250] Vitalianus üzerine Wikipedia'da bulunan şu makale oldukça harikadır: http://en.wikipedia.org/wiki/Vitalian_(general)

Anastasius'un sarayı kültürel aktivitelere, II. Theodosius'tan bu yana, herhangi bir yönetimden daha fazla yakındı. İmparator için Latince nazım tarzında övgüler yazan Priscianus ve yine aynı dönemde başarılı bir hukuk kariyeri yapan Lidyalı Ioannes, imparatorun üst düzey konumlara bilim adamlarını atadığını yazmaktadır. 440'lara kadar uzanan bir dinlenme döneminden sonra, başta şiir olmak üzere, edebiyat bir rönesans yaşadı.[251] Kültüre olan ilgi hem Constantinopolis'te hem de doğunun diğer büyük kentlerinde inşaat faaliyetine eşlik etmekteydi. Anastasius'un konumu, I. Theodosius tarafından yapılan *Forum Tauri*'de (bugün Beyazıt Meydanı) bir sütun üzerine yükselttiği kendi heykeliyle vurgulanmaktaydı. Anlatılana göre Anastasius, pek çok eyalet kentinde inşaat faaliyeti sürdürüyordu "surlar ve su kemerleri dâhil, imparator limanların dibini temizletti, temelden halk hamamları inşa ettirdi ve hemen her kente pek çok şey verdi" (Malalas 16,13). Bu iddialar Mezopotamya'da yeni kurulan Dara sınır istihkâmı örneğiyle çok açık bir şekilde teyit edilmektedir (bkz. s. 186 ve 506-7).

Bu inşaat faaliyeti, imparatorun Roma askeri amaçlarını sınırlandırma kararıyla mümkün oluyordu. Devletin vergi geliri harcama ihtiyaçlarından pekâlâ fazlaydı. Procopius'un anlattığına göre Anastasius öldüğü zaman, 320.000 pound altına sahip olan hazine o zaman kadar en yüksek artı verir durumdaydı (*Gizli Tarih* 19.7). Priscianus'un ve Gaza'lı Procopius'un günümüze ulaşan övgü metinleri göz önüne alınınca, Anastasius'un en dikkat çekici icraatlarından birisi, *chrysargyron* olarak bilinen kent hizmetlerindeki vergiyi kaldırma kararıydı. Bu karar imparatorluğun cömertliğini yansıtan bir icraat olarak halka duyuruldu ve hipodromda toplanmış Constantinopolis halkının gözü önünde vergi kayıtlarının yakılmasıyla kutlandı. Pseudo Ioshua Stylites'in Süryanice *Vakayinames*i, imparatorluk kararının 497/98'de Isauria savaşının sonuçlanmasından hemen sonra, Edessa'ya (Urfa) ulaştığı haberini ve bir hafta süren festivalle kutlandığını nakletmektedir (bkz. s. 249). İmparator, artık Isaurialılara sus payı vermek için yıllık 5.000 poundluk altın vergiye gerek ol-

[251] Fiona Nicks, "Literary culture in the reign of Anastasius I", S. Mitchell & G. Greatrex, *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales & Londra, 2000), 183-203. Bu çalışma, Yunanca ve Latince'nin kullanımı da dâhil kültürel iklime ilişkin iyi bir araştırmadır.

madığı jestini çabucak yapabiliyordu. *Chrysargyron* (altın olarak ödenen vergi), popüler olmadığı gibi, her halükarda toplaması zordu ve gerçekte hazineye bundan daha az bir değer olarak yansıyordu. Evagrius, Anastasius'un cömert ve şaşırtıcı iyiliğinin vergi toplamayla ilgili bütün eski belgelerin kamu önünde yakılmasıyla kutlandığını yazmaktadır. İmparator böylece, hazineye olan bütün borçları gösterişli bir biçimde hükümsüz kılıyordu.[252] Anastasius, *chrysargyron*u iptal eden büyük jestine rağmen, harisliğiyle kötü şöhret kazandı.[253]

İran ile Savaş

Anastasius döneminde tek ciddi dış savaş doğu cephesindeydi. 420'li yıllardan bu yana ilk defa İran ile şiddetli sorunlar ortaya çıktı. Bu çatışmada dini problemler çok marjinal bir role sahipti. Sâsâni İmparatorluğu'nda önemli bir Hıristiyan nüfus vardı. Bunların çoğu 431 ve 449'daki Efes konsillerinde Monofizitlerin zafer kazanmasından sonra Roma İmparatorluğu'ndan kaçan Nesturîlerdi. V. ve VI. yüzyıllar boyunca Nesturîler İran'da çok sayıda kilise kurdular ve resmi Mazdaizm kültlerin dışında İran'ın en büyük dini grubunu oluşturdular.[254] Fakat İranlı din adamı sınıfının gösterdiği bazı hoşgörüsüzlük işaretlerine rağmen, bu yüzyıllarda baskı ve şiddet patlamaları, Hıristiyanlarla Sâsâni yetkililer arasındaki bir çatışmadan değil, Nesturîlerle Monofizitlerin çatışmalarından kaynaklanıyordu.[255] VI. yüzyılın ikinci yarısında Roma ile Sâsâniler arasındaki 562 yılı anlaşması, kilise inşa etme, ayin yürütme ve Tanrı'yı övmek için ilahiler okuma hakları dâhil, İran'daki Hıristiyanlara hoşgörüyü garanti altına aldı.[256] Bu hoşgörü VII. yüzyılda II. Hüsrev dönemine kadar devam etti ve Nesturîler Sâsâni İmparatorluğu'nun sağladığı siyasi dü-

[252] Evagrius, *HE* 3.39, en detaylı anlatımdır (Whitby'nin yorumuna da bakınız). Edessa için bkz. Ps-Joshua, *Chron.* 31. Priscian ve Procopius'un övgülerinin yüksek bir noktası olarak *chyrsargyron*'un kaldırılması için bkz.

[253] Evagrius, *HE* 3.42'de Whitby'nin açıklaması ilgili referansları bir araya getirmektedir.

[254] B. Dignas & E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, (Berlin, 2002), 221-31.

[255] G.J. Reinink, "Babai the Great's Life of George and the propagation of doctrine in the late Sassanian empire" J.W. Drijvers & J.W. Watt, *Portraits of Spiritual Authority in Late Antiquity* (Leiden, 1999), 171-93.

[256] Menandros prot. *fr.* 11.

zen fırsatını kullanarak 635 gibi erken bir tarihte Çin'e kadar ulaşarak Asya'nın uzak bölgelerinde misyonerlik çalışmaları yürüttüler.[257]

Roma ve İran arasındaki barış, diplomatik anlayış temelinde V. yüzyılın büyük çoğunluğunda devam ettirildi. Procopius'un naklettiği bir hikâyeye göre, İmparator Arcadius 408 yılında ölüm döşeğindeyken daha çocuk olan oğlu II. Theodosius'u, bir gasp durumuna karşı tedbir olarak Sâsâni kralı I. Yezdigerd'in (399-420) himayesine emanet etmişti.[258] Socrates, Romalılar ve Sâsâniler arasındaki dostça ilişkilerin, Yezdigerd'in Hıristiyanlara karşı izlediği toleranslı hatta iyi niyetli politika vasıtasıyla sürdürüldüğünü not etmektedir. Ancak bu politika Zerdüşt din adamı sınıfının husumeti yüzünden bozuldu ve Yezdigerd'in halefi V. Behram Gur döneminde (420-439) tavırlar sertleşti (Socrates, 7.8.1-20; Theodoret 5.39). 421 yılında bir savaş patlak verdi fakat bir yıl sonra sona erdi ve Romalıların lehine elli yıllık (veya yüz yıllık) bir barış anlaşması yapıldı.[259] Anlaşma şartları 441 yılında yenilendi ve Roma İmparatorluğu'nu Sâsânilerden ayıran sınırın yakınlarında her iki tarafından istihkâm inşa etmemesi şartı anlaşmaya ilave edildi (Procopius, *Bell. Pers.* 1.2). Siyasi şartlar altında Roma-Sâsâni ilişkilerinde ana faktör her iki tarafta da bulunan ortak Hun korkusuydu. Sâsâniler, Kidarit ve Eftalit Hunlarına düzenli haraç ödüyorlardı. Eftalitler, Hazar'ın doğusunda Cürcan'da Hyrcania ovalarında çok güçlü konumdaydı ve Sâsâni sınırına bitişiktiler. Hazar denizinin batısına doğru Kafkas dağları, Karadeniz'e doğru savunulabilir bir bariyerdi ve hem Sâsâni hem de Doğu Roma İmparatorluğu için önemliydi. VI. yüzyılda Lydialı Ioannes, 363 yılındaki Iulianus'un yenilgisinden sonra Iovianus'un II. Şapur ile Kafkasların güvenlik giderlerine her iki tarafında katkı yapması

[257] G. Fowden, *From Empire to Commonwealth* (Princeton, 1993), 121-4.

[258] Procopius, *Bell. Pers.* 1.1-10. Kavad (Cabades), üçüncü oğlu Hüsrev'in (Chosroes) Iustinus tarafından evlat edinilmesini talep ettiği zaman, bu teklif 518'de tavsiye üzerine Doğu Roma imparatoru tarafından geri çevrildi. Teklif, quaestor Proclus'un itirazları üzerine bozuldu, çünkü o aşırı tedbirli bir hukukçu tavsiyesinde bulunuyordu: Ona göre böyle bir hareket Hüsrev'i Roma İmparatorluğu'na fiilen varis yapacaktı. Plan gözden çıkarıldı. Procopius, *Bell. Pers.* 1.11.1-25.

[259] Malalas 14, 23 (s. 364); karş. Sozomen 9.4.1; Eudoxia, Roma'nın zaferini kutlamak için bir şiir yazdı, Socrates 7.21.8.

konusunda nasıl bir anlaşmaya vardığını ve Sâsânilerin, barbar akınlarını önlemek için Bireparach garnizonunu inşa ettiklerini ve buraya asker gönderdiklerini anlatmaktadır (John Lydus, *de mag.* 3.52). Roma, Sâsâni kralı Peroz (Firuz) döneminde (459-484), bu garnizonun sürdürülmesi için İran'a nakit ödeme yapmakla ilgili anlaşmadan 467 yılında vazgeçti.[260] Bununla birlikte temel sıkıntı kaynağı, hayati öneme sahip Nisibis (Nusaybin) kent sınırının statüsüydü. Bu kentte iki imparatorluk arasındaki ticarette, ihracat ve ithalat vergisi konuluyordu:

> Iovianus her şeyden önce barışı tercih etti. Bunun için Sâsânilerin Nisibis'i yüz yirmi yıl boyunca almalarına izin verdi, bu süre tamamlandığı zaman, kent tekrar eski sahiplerine iade edilecekti. Bu yıllar Bizans imparatoru Zeno'nun döneminde sona erdi, fakat İranlılar kenti iade etmekte gönülsüzdüler ve bu mesele çatışmayı körükledi (Ps- Joshua, *Chron.* 7, çev. Watt).

Anastasius 490'lı yıllarda Etiyopya'da ve Avrupa'daki barbarlara karşı savaşlarına mali destek sağlaması için Nisibis'in Roma'ya iade edilmesi gerektiğini savunuyordu.[261] Bu arada Sâsâni kralı I. Kavad (488-97 / 499-531) iktidarının ilk yıllarında ciddi iç isyanların üstesinden geldikten sonra, ücretlerin ödenmesi için taleplerini yeniledi. Bu talepler reddedilince savaş patlak verdi.[262] Sâsâniler, Armenia'nın ve Kuzey Mezopotamya'nın kontrolünü ele aldılar. Anastasius, Edessa'ya kalabalık bir kuvvet göndererek bu girişime

[260] Priscus *fr.* 47 (*FHG* IV, 107-8). R.C. Blockley, "Subsidies and diplomacy: Rome and Perisa in late Antiquity", *Phoenix* 39 (1985), 62-74; Z. Rubin, "Diplomacy and war in the relations between Byzantium and the Sassanids in the fifth century AD", P. Freeman & D. Kennedy, *The Defence of the Roman and Byzantine East* (Oxford, 1986), 677-95. VI. yüzyılda 562 yılında bir başka çözüm bulundu: Sâsâniler, Hunları, Alanları ve Kafkaslardaki diğer barbar gruplara karşı savaşacaklardı, diğer yandan Romalılar ise, bölgeye başka asker göndermeyecekler ve oradaki nüfuzlarından vazgeçeceklerdi. Menandros prot. *fr.* 11 (*FHG* IV, 206-17). Beş ve altıncı yüzyıllarda bu bölgedeki gelişmelerin analizi için bkz. D. Braund, *Georgia in Antiquity* (Oxford, 1994), 268-314.

[261] Ps-Joshua, *Chron.* 18; 20. Karş. E. Winter & B. Dignas, *Rome and Persia in Late Antiquity* (Cambridge, 2007), 186-7).

[262] Procopius, *Bell. Pers.* 1.7.1-4; Ps-Joshua, *Chron.* 20, 24; G. Greatrex, *Rome and Persia at War 502-532* (Liverpool, 1998), 73 vd.; P. Sarris, *Empires of Faith*, (Oxford, 2011), 131-4.

karşılık verdi. Edessa'da, Gotlar ve diğer *foederati* askerleri yerel toplum üzerinde bilhassa istenmeyen bir yüktü (Ps- Joshua, *Chron.* 86,93-96; bkz. s. 250-52).

Romalılar, 504 yılında Kuzey Mezopotamya'nın ana kenti Amida'yı (Diyarbakır) 1.000 pound altın ödemesi yaparak geri aldılar ve iki yıl sonra yedi yıllık bir barış anlaşması yapıldı. Anastasius derhal Dara köyünü tahkim etmeye başladı. Habur Çayı sayesinde iyi sulanan bir konuma sahip olan Dara, Nisibis kenti sınırına karşı bir denge unsuruydu.[263] Eski köy, hamamlar, havuzlar ve idari bir saray ve imparatorun onuruna dikilen bir sütunun yanı sıra örtülü revaklar, dükkânlarla donatıldı ve Anastasiopolis olarak yeniden adlandırıldı. Dara, 441 yılı anlaşmasının şartlarını çok bariz bir biçimde bozduğu için, Sâsânilere karşı sabit bir kışkırtma olarak kaldı, ancak yedi yıllık barış anlaşması Anastasius'un ölümünden sonra da devam etti ve Iustinus'un iktidarının ilk yıllarına kadar sürdü (bkz. s. 505-7).

Ne Romalılar ne de Sâsâniler, birbirlerini yenmek için yeterince güçlüydü. Diğer taraftan düşman topraklarında sürekli sefer yapabilecek kadar yeterince donanımlı ve düzenli de değillerdi.[264] Her iki tarafın da güç merkezi ortak sınırlarından çok uzaklarda kalıyordu. Üstelik her iki imparatorluk ciddi olarak diğer güçlerin tehdidi altındaydı. Sâsâniler, Eftalit Hunlarının ve VI. yüzyılın ikinci yarısında doğu sınırlarına tecavüz eden Batı Türk kabilelerin; Romalılar ise Avrupa'daki barbarlardan ve Afrika'daki Vandal yerleşiminden gelen sürekli tehditler ve meydan okumalarla karşı karşıyaydılar. Dolayısıyla her ikisinin de barışın muhafazası için müktesep çıkarları vardı ve bu durum V. yüzyıl boyunca devam etti. Anastasius dönemindeki husumetler, bu modeli sadece sınırlı bir dereceye kadar kesintiye uğratmaktadır. Daha sonra VI. yüzyılda ortaya çıkan yüksek düzeydeki savaş hali, sırasıyla I. Hüsrev ve Iustinianus gibi hükümdarların kişiliklerini de yansıtıyordu.

[263] Evagrius, *HE* 3.37; Zacharias of Mytilene (Midilli'li Zachariah), *HE* 7.6; Malalas 16, 10 (s. 399); B. Croke & J. Crow, "Procopius and Dara" *JRS* 73 (1983), 143-69'da Procopius'un buradaki inşaatı Iustinianus'a atfetmesinin hayli yanıltıcı olduğu savunulmaktadır, çünkü buradaki inşaat Anastasius dönemine aittir. L. M. Whitby, "Procopius' description of Dara (Building II. 1-3)", P. Freeman & D. Kennedy, *The Defence of the Roman and Byzantine East* (Oxford, 1986), 737-83.

[264] L.M. Whitby, "The Persian King at War", E. Dabrowa, *The Roman and Byzantine Army in the East* (Krakow, 1994), 227-63.

Iustinus

Anastasius 518 yılında doksan yaşında öldü ve kendisinden karakter ve geçmiş olarak tamamen farklı bir imparator onun yerini aldı. Saray muhafızlarının altmışaltı yaşındaki kumandanı Iustinus, Üsküp yakınlarında bir köyde sıradan bir köylü olarak dünyaya gelmişti. Bu kent daha sonra yeniden kurulacak ve Romulia Iustiniana olarak adlandırılacaktır. Rivayete göre Iustinus okuryazar değildi, Yunanca değil, Latince konuşuyordu ve Latince konuşan çoğu Romalı gibi, dini anlayışında Monofizit değil, Kadıköy itikadı yanlısıydı. Geç Roma tarihinde imparatorluğun en yüksek makamının en mütevazı geçmişten gelen insanlara açık olduğunu bundan başka hiçbir olay, daha keskin bir şekilde gösteremezdi.[265] Iustinus'un, iktidarı hangi şartlar altında devraldığının resmi bir versiyonu, Constantinus Porphyrogennitos tarafından uzun bir betimlemeyle muhafaza edilmektedir.[266] Anastasius'a yakın olan gruptan ve bilhassa Iustinus'un Kadıköy itikadı yanlısı eğilimlerine karşı çıkanlardan gelecek güçlü bir muhalefet, bir dizi siyasi cinayetle çabucak kontrol altına alındı ve yeni rejime güç aktarımı nispeten sarsıntısız oldu. Keşişler ve Constantinopolis kilise hiyerarşisinin tamamı sıkı bir biçimde Kadıköy itikadı savunucusuydu ve halkın desteğinin de nakit para dağıtımı vasıtasıyla sağlandığı nakledilmektedir. Iustinus, Roma'daki Papaya resmi bir mektup yazarak, gidişatın meşruiyetini vurgulama konusunda dikkatliydi. Bu mektupta Iustinus, "imparatorluğa bölünmez Teslis'in teveccühü, kutsal sarayın ve senatonun üst düzey bürokratlarının tercihi ve son olarak ordunun seçimiyle" getirildiğini ilan etmektedir (*Collectio Avellana* 141). Iustinus'un gözlerden uzak ailesi, artık Roma politikalarının merkezine getiriliyordu ve tam da Zeno'nun Isaurialıları gün ışığına çıkarması gibi, Iustinus'un yeni rejimi Illyricum kökenli bireylere ve bilhassa kendi aile mensuplarına teveccüh gösteriyordu.[267] Iustinus bir müddet sonra, 527 yılında yerini alacak yeğeni Flavius Petrus Sabbatius'u evlat edindi

[265] I. Iustinus için bkz. Klaus Rosen, "Justin I" *Reallexicon für Antike und Christentum* 19 (1999), 763-78.

[266] *De caer.* 1.3; Malalas 17.2 (resmi hikayeye karşı); bkz. J.B. Bury, *Later Roman Empire* II (Londra, 1923), 15-19.

[267] J.B. Bury, *Later Roman Empire* II (Londra, 1923), 19.

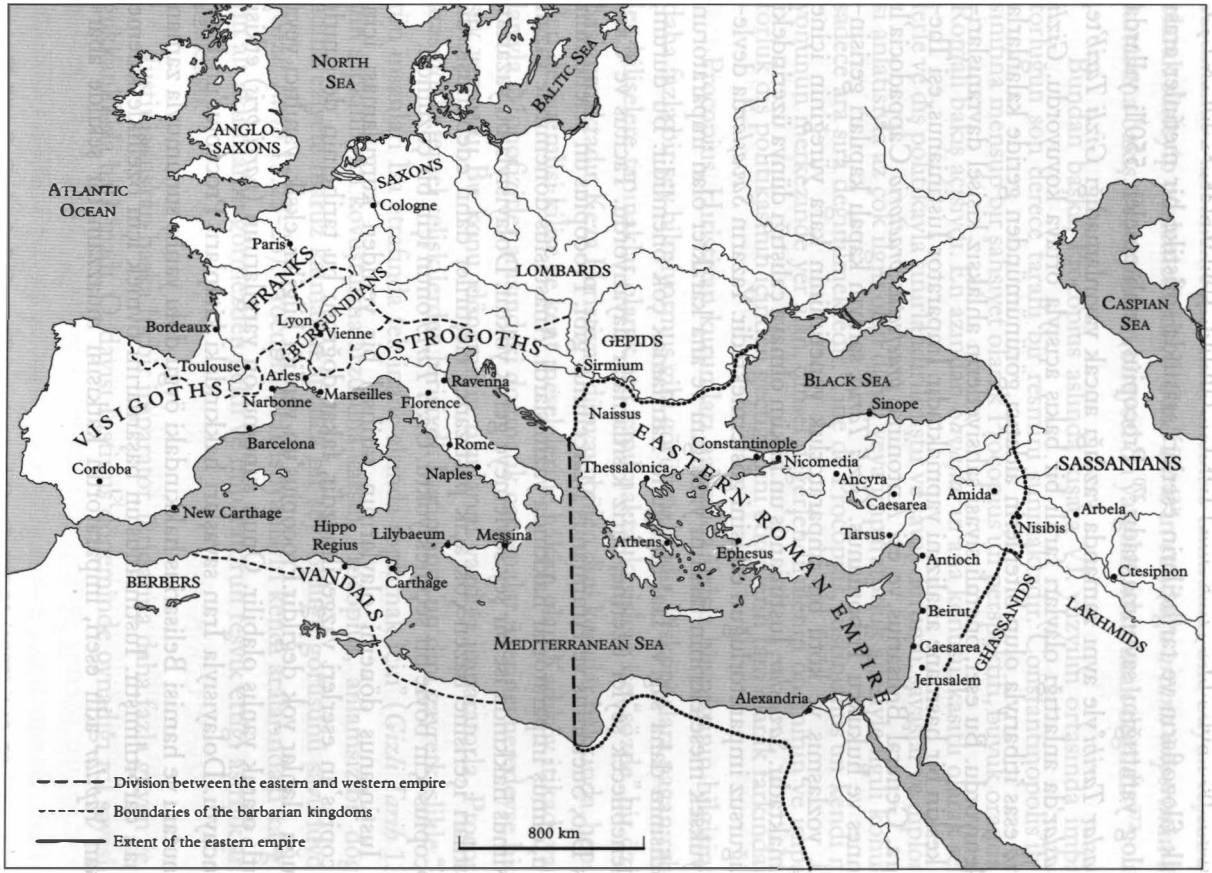
ve bundan sonra yeğeni Iustinianus olarak adlandırıldı. Iustinianus çabucak yükseltilerek 521 yılında *comes domesticorum* (Constantinopolis'te imparatorun yakınındaki, [*praesenti*], hazır orduların komutanı), *patricius* ve *consul* yapıldı ve dayısı Iustinus'un ölümünden birkaç ay önce eş-imparatorluğa yükseltildi (Malalas 17, 422, 18; *Chron. Pasch.* 527).

Iustinianus: İhtiras Yılları

Iustinianus dönemi, bilhassa antik çağın son büyük tarihçisi Procopius'un eserlerinin günümüze ulaşması sayesinde kendisinden önceki imparatorlardan çok daha fazla etraflıca belgelenmiştir. Selefleri Ammianus Marcellinus ve Priscus gibi, Procopius da sadece bir vakayiname yazarı değil, fakat tasvir ettiği olaylara katılan birisiydi. Procopius, 526 yılında Mezopotamya *comes*i olan General Belisarius'un personel kadrosuna atanmıştı[268] ve bu yakın ilişki, lehte veya aleyhte Belisarius'un kariyerinin farklı aşamalarında onun anlatımını renklendirmektedir. Doğu cephesindeki mücadelelerinin çoğunda, Afrika'da Vandallar'a ve İtalya'da Gotlara karşı yapılan savaşlarda hazır bulunmuştu (Harita 4.2).[269] Bu üç alandaki seferler, *Savaşlar Tarihi*'nin (*Uper ton Polemon*) sekiz kitabının yoğun ve detaylı materyalini oluşturmaktadır. Bu anlatılar, olayların nedenleri ve etkenlerinden ziyade, bizzat olaylarla ve savaşlarla daha çok ilgilidirler. Bununla birlikte Procopius olayları yorumlarken kendi sesini duyurmaya sadece nadiren gayret gösterdiyse de, her grubun ve bireyin davranışı hakkında bir bütün olarak kendi kişisel yorumunu ve yargısını sunmak için, tarihsel anlatı formunu ve yapısını kullandı. Başarılı ve başarısız olayların yan yana konulması, söz ve eylem arasındaki üstü kapalı zıtlık, ahlaka aykırı, umursamaz veya çıkarcı davranış ve bunun sonuçları arasındaki bariz bağlantı, ahlaki bir çerçeve sağlamaktadır ve Iustinianus'un dünyası, okuyuculara bu çerçeveden sunulmaktadır. Procopius, M.Ö. V. yüzyılda Atina ve Sparta arasındaki savaşı anlatan Thucydides'in yaptığı gibi, düşmanlarıyla savaşan Iustinianus'un Roma İmparatorluğu'nun ciddi ve kapsamlı bir hikâyesini vermek için klasik tarih yazıcılığının bütün araçlarını kullanmaktadır. Anthony Kaldellis, son dö-

[268] Procopius, *Bell. Pers.* 1.1.3; 1.12.24.

[269] Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century* (Londra, 1985), 13-15.

Harita 4.2 - M.S. 525 yılı civarında Roma İmparatorluğu ve Barbar Krallıklar

nemlerde yayınladığı önemli bir çalışmasında, Procopius'un, çağdaş meseleler hakkında kodlanmış hükümler nakletmenin bir yolu olarak, kendi eseriyle klasik filozofların ve tarihçilerin eserleri arasında sofistike bir metinler arası diyalog yarattığını savunmaktadır.[270] Procopius, muhtemelen 550'li yıllarda *Savaşlar Tarihi*'yle aynı zamanda yazdığı ancak yayınlamadığı *Gizli Tarih*'te, *Savaşlar*'da anlattığı olayları farklı bir bakış açısıyla ortaya koyuyordu. *Gizli Tarih* esas itibarıyla olup bitenlerin aldatıcı görünümünden geride kalanlarla ilgileniyordu. Bu eser, önemli siyasi şahsiyetlerin ahlaksız kişisel davranışlarının keskin bir hasmane analizini yapmaktadır. İmparator Iustinianus, eşi Theodora, General Belisarius ve eşi Antonina, *praefectus praetorio* Cappadocia'lı Ioannes ve hukukçu Tribonianus. *Gizli Tarih*, sarayın kapalı kapıları gerisindeki, yozlaşmış ve kötü bir imparatorluk yönetiminin kara yüreğinin içine bakmaktadır. *Savaşlar*, Iustinianus'un hâkim olmaya çalıştığı dünya üzerindeki bu uğursuz imparatorluğun etkisini göstermektedir. Yazarın *Savaşlar*da devletin yüksek meselelerinin tarihini yazdığını ve ana karakter olan imparatorun kendisinin daha sağ ve faal olduğunu hatırlamak çok önemlidir. Bu durum, söylenebilecek şeyler üzerine, bariz kısıtlamalar dayatıyordu. Tacitus ve Cassius Dio, Suetonius ve Ammianus Marcellinus gibi, Procopius'un seleflerinin çoğu, ölmüş imparatorlar hakkında yazmışlardı. Anastasius döneminde yazan Zosimus hakkında ise bir şey söylemeye gerek yoktur. Dolayısıyla bu yazarlar, anlatıları içerisine bazen çok açık partizanca eleştiriler dâhil edebilmişlerdi. Procopius için böyle bir seçenek yoktu. *Gizli Tarih* onun için bir çözümdü.

Iustinianus dönemi olaylarının tarihsel bir yeniden kurgulaması için Procopius'un eserleri vazgeçilmezdir, fakat doğrusu bu tarihçinin de sınırlı olduğu alanlar yok değildir. Procopius'un verdiği bilgiler, eksik, yanıltıcı veya kasıtlı olarak yanlış olabilir. Onun sunumu ön yargılarının (*parti pris*) etkisi altındaydı. Dolayısıyla İran savaşları hakkındaki kitapları, Procopius'un başkomutanı ve hamisi Belisarius hakkındaki övgü dolu yanlış sunumuyla zaman zaman çarpıtılmıştır. Iustinianus'un başarılarını övmek için özellikle kaleme alınan *Yapılar* adlı eseri, imparatorun katkısını muazzam bir şekilde abar-

[270] A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea. Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity* (Philedelphia, 2004).

tıyla çarpıtmakta ve gerçekte selefleri tarafından başarılan işleri bile sıklıkla Iustinianus'a atfetmektedir. Hatta önemsiz tamiratları bile büyük teşebbüsler olarak süsleyip püslemektedir.[271] *Gizli Tarih*'in sunduğu *arcana imperii*nin kara kutusuna bakış, Procopius'un bireysel ön yargılarından uzak değildir.[272]

Bundan başka, Procopius aslında kısaca VI. yüzyılın ortasında imparatorluğun son derece taraflı bir resmini sunmaktadır. Constantinopolis'in üst sınıfına mensup bir şahsiyet olarak Procopius'un perspektifi, büyük oranda bir Romalı bakış açısıydı. En azından *Savaşlar*'ın ana konusu, kasıtlı olarak seferlerle ve dış politikayla sınırlandırılmıştır ve savaş durumu, savaşlar ve diplomasi anlatısıyla az çok ilgili olan dâhili veya imparatorluk ailesiyle ilgili konulara sadece ara sıra değinilmektedir. Yine de Procopius, Iustinianus'un kendi misyonunun merkezinde yer alan, dinsel değerlendirmenin öneminin ve imparatorluk dış politikasının içinden geçtiği dini etkenlerin tam olarak farkındaydı.

Procopius, Hıristiyan kurumları hakkında ilgisiz bir paganın bilgisinden daha fazla bir şey bilmiyormuş gibi görünmektedir. Piskoposlara pagan rahipler, kiliselere tapınaklar olarak atıf yapılmakta; keşişlere ise "sözde" bir özürle başlanmaktadır. Keza Hıristiyan dünyayı bölen dini konular hakkında, hepsinden de önemlisi kilise ve kent meselelerine hâkim olan Kadıköy itikadı yanlılarıyla, Monofizitler arasındaki dogmatik çatışmalar üzerine, neredeyse hiçbir şey yazmadı. Bu konu, döneminin olaylarını yazdığı imparatorla, Procopius arasındaki temel çelişkilerden birisiydi. Iustinianus'un dini gayretkeşlikle "bütün insanları İsa etrafında tek inanç altında toplamak için" (*Gizli Tarih* 13.7) din sapkınlarını kovuşturma arzusuna karşın, Procopius, "anlamsız bir dogma adına eziyete maruz kalmanın aptalca bir şey" olduğu görüşünü savunuyordu (*Gizli Tarih* 11.25-26). Procopius, Hıristiyanların kendi aralarındaki kavgaların alt akıntılarını görmezden geldi ve imparatorun teşvik ettiği aşırılıklardan uzaklaştı.

Iustinianus'tan başka hiçbir imparator, iktidarına daha fazla güven ve soğukkanlılıkla başlamadı. O, dayısı Iustinus döneminde oynadığı rol sayesinde

[271] Bkz. B. Croke & J. Crow, "Procopius and Dara", *JRS* 73 (1983), 143-59.

[272] Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century* (Londra, 1985), 49-66, bilhassa s. 63-5.

çok hazırlıklıydı. Iustinus döneminde nihayetinde ortak imparator konumunu elde etmeyi başarmıştı ve Iustinus 1 Ağustos 527 yılında öldüğü zaman, Iustinianus'un tahta çıkışı beklenen bir şeydi ve rakipsiz gerçekleşti. İktidardaki ilk yılları olağanüstü bir kendine güvenle ön plana çıkmaktadır. Roma İmparatorluğu'nu Tanrı'nın huzurunda adaletle yönetilen evrensel bir krallık olarak güçlendirmekte kararlıydı. İlk adım, bütün Roma hukuk külliyatını, kusursuz bir temel üzerine derlemek ve yayınlamaktı. Iustinianus'un imparatorluk misyonunu nasıl algıladığını kavramanın en iyi yolu budur. *Codex Iustinianus*, mevcut Geç Roma kanunnamelerinin üçünün gözden geçirilmiş bir derlemesiydi. Bunlar, Diocletianus, II. Theodosius ve sonraki imparatorlar zamanında yayınlanan *novellae* içeriyordu. *Codex Iustinianus* on dört ayda tamamlandı. Iustinianus Aralık 530'da hukukçularından daha büyük bir iş üstlenmelerini, yani, eski hukuk adamlarının özel hukuka ilişkin hükümlerinin ve içtihatlarının mevcut derlemelerine dayanan gözden geçirilmiş bir seçme yapmalarını istedi. Çoğunluğu özel hukuka ait 1500'den fazla klasik hukuk metnine dayalı bu eser, *Digesta* veya kamu hukuku *Pandectes*'i (*Pandectes*: her şeyi bir araya getiren) olarak bilinmekte ve elli kitapta özetlenmektedir. Bu projeyi yürütmekle esas sorumlu olan kişi saray maliyecisi (*quaestor*) Tribonianus idi. Tribonianus, olağanüstü enerjik bir hukukçu olmanın yanı sıra muazzam bir özel kütüphaneye de sahipti ve bu kütüphane, yasa derleme projesinin altyapısını oluşturmuş olmalıdır. *Digesta* 533 yılı Aralık ayında hazırdı. Komisyon üçüncü büyük girişim olan Iustinianus'un *Institutes*'ini de tamamladı. Bu eser, hâkimleri Roma hukuk prensipleri konusunda eğitmek için hazırlanmış kapsamlı bir el kitabıydı. Son olarak bu hukuk komisyonu *Codex Iustinianus*'un gözden geçirilmiş ikinci edisyonu üzerinde çalışmaya koyuldu ve bu 534 yılında tamamlandı. Aralık 533'te hukuk eğitimini yeniden düzenleyen bir yasa kabul edildi. İskenderiye ve Caesarea'daki (Filistin'de) hukuk okulları kapatıldı ve sadece Beyrut, Constantinopolis ve Roma'daki okullar beş yıllık bir öğretim programı uygulamaları için açık bırakıldı. Amaç açıkçası hukuk eğitimini standartlaştırmaktı. *Digesta*'nın tamamlanmasından sonra geçirilen bir kanun, mevcut yasalar üzerine yeni içtihatların yayınlanmasını çok basit bir şekilde yasakladı. Bunun amacı bütün girişimin altına bir çizgi çekmekti. Girişimin eksiksiz olması amaçlanıyordu. İmparatorun kendi anadili olduğu kadar imparatorluğun resmi otoritesinin de dilinde, yani çoğunlukla Latince olarak der-

lenen bu devasa hukuk yazım külliyatı, Hıristiyan Roma İmparatorluğu'nun karakteri ve ideolojisinin o zamana kadar düşünülmüş en zorlu ifadesiydi.

Mevcut Roma hukukunun bu büyük Iustinianus kodifikasyonu, antik çağdan günümüze ulaşan Latince nesir yazınının en büyük külliyatı ile eş anlamlıdır. İşte bu nedenle Roma hukuku, erken modern döneme kadar, örgütlü batı toplumunun temeli olarak kullanılmaya devam etti. Bununla birlikte VI. yüzyılının ikinci yarısına gelindiğinde, Constantinopolis'te hukukun ve idarenin dili olan Latincenin yerini Yunanca almaya başlıyordu, çünkü Doğu İmparatorluğu'nun sakinlerinin çoğunun dili olan Yunanca, kültür ve doğu kilisesinin diliydi.[273] Iustinianus'un izleyen yasamaları yani *novallae*, çoğunlukla Yunanca olarak yayınlandı. Bu durum 540'ların ortalarına kadar ardı ardına devam etti, fakat ondan sonra azaldı. İktidar döneminin başlangıcındaki enerji ile sonraki yıllarındaki dinginlik arasındaki zıtlık, Iustinianus döneminin bir bütün olarak niteliğiydi.[274]

Yönetim biçimi selefleri tarafından asırlar boyu inşa edilen yasalar üzerine temellendirilmiş olmasına rağmen, Iustinianus'un hukuk anlayışı onlardan farklıydı. *Institutes*'in giriş bölümü, Roma İmparatorluğu'na hükmedilen iki unsur olan, askeri güçle kanun gücünü eşit tutmaktadır. Bununla birlikte beşeri hukuk, bariz bir şekilde Tanrı'nın rehberlik eden eliyle şekillendiriliyordu ve *Institutes* "Efendimiz İsa Mesih adıyla" duasıyla başlamaktadır. İlahi ve dünyevi otoritenin birliği, Iustinianus'un kendi ilk yasalarının birisinin önsözüyle çok daha açık bir şekilde ifade edilmektedir:

> Tanrı'nın merhametiyle insanoğluna bağışladığı en büyük armağanlar rahiplik ve imparatorluktur. Rahiplik Tanrı'nın isteklerine hizmet eder, imparatorluk ise insanın işlerini kontrol eder ve onlarla ilgilenir. Aynı kaynaktan gelen bu iki otorite insan hayatına düzen getirir (Iustinianus, *Nov.* 6, önsöz).

[273] G. Dagron, "Aux origines de la civilisation byzantine: langue de culture et langue d'état", *Revue historique* 241 (1969), 23-56; Millar, *A Greek Roman Empire*, 20-25, 84-107..

[274] G. Downey, *Constantinople in the Age of Justinian* (Oklahoma, 1960), 68-79; D. Liebs, *CAH* 14, 238-59.

Iustinianus, dini dogmayı düzenleme problemine, Roma hukukunun kodifikasyonuna getirdiği aynı hızla başladı. İmparator, kendisi Kadıköy konsilinin benimsediği Ortodoksluğun tutkulu bir savunucusuydu ve inançları, sadece geçici bir çıkar meselesine değil, sağlam ve samimi kişisel inanca dayanıyordu. Iustinianus bilhassa "beden olarak çile çeken Tanrı'dır ve Teslis'in birisidir" görüşünü savunan "çile çeken tanrı" diye bilinen formülün taraftarıydı. Bu formül, İsa'nın, hem bütünüyle tanrı hem de bütünüyle beşer, iki tabiatı olduğu görüşünü savunan Kadıköy itikadını kapsıyor ve İsa'nın çilesinin ulûhiyetle bütünüyle uyumlu olduğunu ifade ediyordu. Bu doktrinin esas muhalifleri olan Monofizitlerin önde gelen temsilcileri, Iustinianus'un açıkladığı doktrini tartışmak ve üzerinde anlaşma sağlamak için 528'te başkente çağrıldı. Iustinianus, dini konulara seleflerinden çok daha fazla yetkin ve mütehakkim bir yaklaşım sergiledi. Bir kilise konseyi 536 yılında "kutsal kilisede imparatorun arzusuna ve emrine aykırı hiçbir şeyin yapılmamasının uygun olduğunu" ilan etti. Bununla birlikte Iustinianus'un da, Monofizitlerin sayıca yok edilemeyecek kadar çok fazla ve doktrin terimlerinin keyfi olarak yeniden tanımlanmasıyla, Kadıköy itikadına döndürülemeyecek kadar iyi organize olduklarını, hesaba katması gerektiği açıktır. İmparatorun eşi Theodora, dikkat çekici bir şekilde Monofizitlere karşı çok güçlü bir sempatiye sahipti ve Monofizit piskoposları ve diğer dini liderleri sarayda ağırlıyordu. Procopius alaycı bir şekilde karı-koca arasındaki bölünmenin kurmaca olduğunu ileri sürüyordu:

> Doğrusu uzun zamandır herkes, hem düşünce olarak hem de yaşam biçimi olarak Iustinianus ve Theodora'nın her zaman birbirine taban tabana zıt olduğunu zannediyordu. Fakat daha sonra fark edildi ki, tebaaları bir görüş etrafında bir araya gelerek onlara karşı isyan etmesinler diye, bu izlenim, imparator ve imparatoriçe tarafından kasıtlı olarak körükleniyordu ki, tebaaları da onlar gibi farklı görüşlerde olabilirlerdi (*Gizli Tarih* 10, 13-14).

İmparatorun kendisinin de ehil olduğu diyalog ve teoloji tartışması, kilisenin tartışan kanatlarını birleştirecek bir araç olarak aynen devam etti. Iustinianus, inançlarını pratik gerçekliklere göre ayarlamak zorundaydı. Monofizit Hıristiyan olan Gassani Araplarının lideri Theodora'ya yaklaşıp, ondan Constantinopolis'ten yeni din adamları gönderilmesini istedi. Bunun üzerine Theodora, Theodorus ve Yakup Baradaeus adlı iki piskoposu gönder-

mesi için kocasını ikna etti. Gönderilen bu iki piskopos daha sonra, otuz piskopos ve Suriye'nin doğusu ve Mezopotamya'dan sayısız ruhbanın dâhil olmasıyla tam bir kilise hiyerarşisi kurdular. Böylece bölge Monofizitlerin kalesi haline geldi.[275] Anadolu'da Phrygia ve Lidya'nın arta kalan pagan nüfusunu ihtida ettirmek için kapsamlı bir misyonerlik çalışması yürütmek üzere Iustinianus tarafından 542'de görevlendirilen Efes piskoposu Ioannes, bir başka önemli Monofizitti. Efesli Ioannes'in her ikisi de Süryanice olarak günümüze ulaşan *Doğulu Azizlerin Hayatları* ve kısmen muhafaza edilmiş olan *Kilise Tarihi* adlı eserleri, Monofizitlere sıcak bakan doğu kiliselerinin hikâyesini sunmaktadır.[276] Görünüşe göre Iustinianus, bu merkezi inanç çatışmasına hücum etmeden önce, zamanı kollamaya hazırlıklıydı.

İmparatorluk fiili olarak muhtelif dini grupların bir girdabıydı (bkz. s. 340-48). Birbirini takip eden kilise konseyleri, dini inancı veya hatta dini uygulamaları harmanlamayı, hiçbir zaman başaramadı. Bu grupların bazıları, imparatorluk kilisesinin bakış açısından geri döndürülemez biçimde sapkındı ve hızlı ve şiddetli bir şekilde yasa dışı ilan edildiler. Iustinianus, 527 yılının ilk yarısında, hatta Iustinus'un ölümünden bile önce, Manesçilere ve Filistin'deki Samarialılara karşı yasa çıkardı (*CJust.* 1.5.12; karş. M.S. 529, *CJust.* 1.5.18-19). Geç İmparatorluk boyunca mükerrer imparatorluk yasaları, "lanetlenmiş Manesçilere" diğer herhangi bir dini gruptan daha baskıcı davranmıştı.[277] Manesçi terimi bizatihi belli bir inanç biçimini nitelemekten ziyade, dini polemikte bir küfür terimi ve aşırı dinsel sapkınlık için simge olmuştu. Samarialılar, Yahudilere yakinen benzeyen etnik bir dini gruptu ve ibadetlerinin temelinde Kudüs'ün kuzeyinde bulunan Gerizim dağında kurban vardı. Samarialılar ile yerel Hıristiyanlar arasında, İmparator Zeno döneminde 484 yılında şiddetli

[275] W. Frend, *The Rise of Monophysite Movement* (Cambridge, 1972), 284 vd.

[276] Michael Whitby, "John of Ephesus" G.W. Bowersock et al. (der.), *Late Antiquity* (Cambridge Mass. 1999), 526-7. Küçük Asya'daki paganları Hıristiyanlığa ihtida ettirme misyonu için bkz. Michael Whitby, "John of Ephesus and the pagans: Pagan Survivals in the sixth century", M. Salamon (der.), *Paganizm in the Later Roman Empire and in Byzantium* (Krakow, 1991), 111-32.

[277] W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops* (Oxford, 1990), 147.

çatışmalar yaşanmış ve Nablus'taki bir Paskalya festivali sırasında, Hıristiyanlara yapılan bir Samarialı saldırısı sonrasında, Gerizim dağının tepesindeki Samarialı tapınağının yerine Hıristiyan kilisesi yapılmıştı. Procopius, *Yapılar* adlı eserinde, Iustinianus'un Samarialıları dindar bir Hıristiyan yaşam biçimine döndürdüğünü iddia etmektedir (Procopius, *Yapılar* 5.7). Aslında Samarialıların dini faaliyetlerini yasaklayan yasa, Samarialı ırkını yok etmekle eş anlamdaydı. Bunların çoğunun, Sâsâni kralı Kavad'ın korumasına sığındıklarından söz edilmektedir.[278] Kalanlar 529 yılında büyük bir isyan çıkardılar. Köken olarak Samarialıların anayurduna yakın Filistin Caesarea'sından gelen Procopius, karma nüfus ve farklı dini geleneklere sahip olan bölgenin makul insanlarının, dini çatışmalardan kaçınmayı iş edindiklerini söylemektedir. Bununla birlikte Samarialılar, imparatorluk kararıyla kışkırtılıyorlardı:

> Çoğunluk kendi tercihleriyle değil, yasanın zorlaması altında atalarının inançlarından vazgeçmişlerdi ve kırgınlık hissediyorlardı. Onun için derhal Manesçiliğe ve çok tanrıcılığa yöneldiler. Ve çok kalabalık sayılarda toplanan bütün çiftçiler, Savarus oğlu Iulianus adlı bir eşkıyayı kendi imparatorları ilan ederek, imparatora başkaldırmaya karar verdiler. (*Gizli Tarih* 11.26-27).

İsyan büyük bir askeri güçle bastırıldı. Yüz bin isyancının öldürüldüğü söylenen bu bölgenin Hıristiyan sakinleri gelecekte çok yüksek toprak vergisi ödemek zorunda kaldılar. Samarialılar 550 yılı civarında bir süre nefes aldıktan sonra 556'da yeniden isyan ettiler.

Küçük Asya'daki Montanistler, şiddetli baskının bir diğer hedefiydi. Yahudi geleneklerine yakın olan bu grup, Küçük Asya'nın iç kesimlerinde güçlü bir üs kurmuşlardı. Montanist karşıtı hamleler 529'da yapılıyordu ve Kasım 530'da çıkarılan bir yasayla Montanist din adamları Constantinopolis'ten sürgüne gönderiliyordu (*CJust.* 1.5.18.3, 5-7, 12; 1.5.20.3-7). Bu ilk hareketler, 550 yılı civarında bu din sapkınlığının Phrygia kasabası Pepouza'daki ruhani merkezine (burası Montanistlerce Yeni Kudüs olarak önemseniyordu) karşı, askerler tarafından yürütülen büyük bir soykırımla doruk noktasına ulaşacaktı. Montanizm, Yahudi geleneklerine yakın bir Hıristiyanlık biçimiydi ve bu

[278] *CAH* 14, 478, 598.

nedenden dolayı Pepouza'ya yapılan saldırı, pekâlâ Samarialılara karşı yapılan saldırıyla karşılaştırılabilir. Montanistler ve Paskalya'yı Yahudilerin Hamursuz (Pesah) bayramıyla aynı zamanda kutlayan diğer mezhepler, *Yuhanna İncili'nin* ve *Esinlemeler*'in Hıristiyan öğretisine bilhassa vurgu yapıyorlardı.[279] Pepouza üzerine saldırıların başladığı 550'li yıllarda, Iustinianus'un Efes'te Aziz Yuhanna için mezarının bulunduğu yere büyük bir bazilika kilisesinin inşaatını teşvik etmesi ve desteklemesi hiç de tesadüfi değildi, böylece azizi imparatorluk tarzı Ortodoksluğa elverişli hale getiriyordu. Rivayete göre Pepouza yok edilmişti.[280]

Diğer sapkın gruplara da sert biçimde davranılıyordu fakat şiddeti daha düşüktü. Nesturîlere ve Kadıköy konsilinde aforoz edilen diğer gruplara karşı ilk yasalar yayınlandı. Iustinianus ayrıca pagan kurumlara karşı da son bir büyük saldırı başlattı. Iustinianus'un 529 yılı yasasının amacı sadece pagan pratikleri lağvetmiyordu fakat pagan hanelerin Hıristiyanlığa döndürülmelerini gerektiriyordu (*CJust.* 1.11.10). Pagan eğitim, bir saldırı odağıydı ve Iustinianus'un baskısı, Atina'daki felsefe okulunu kapattı, çünkü bu okul, Geç İmparatorluk döneminde Hıristiyan olmayan Neoplatoncu öğretinin en önemli merkezi olmuştu. Bu akademinin kadrolu elemanları Sâsânilere sığındılar.[281]

Doğu Cephesinde Savaş

Iustinianus'un ilk yılları, din sapkınlığının ve paganizmin bütün kalıntılarını yok etmek ve Ortodokslukla uyum yaratmak için her yolun denendiği misyonerlik gayretleriyle ortaya çıkmaktadır. Hıristiyanlık, imparatorluk

[279] S. Mitchell, "An Apostle to Ankara from the new Jerusalem. Jews and Montanists in late Roman Asia Minor", *Scripta Classica Israelica* 24 (2005), 207-23.

[280] Küçük Asya'daki Montanizm ile ilgili yazılı verilerin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. W. Tabbernee, *Montanist Inscriptions and Testimonia. Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanizm* (Washington, 1997).

[281] Alan Cameron, "The last days of the Academy at Athens", *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 195 (1969), 7-29; Edward Watts, "Justinian, Malalas, and the end of Athenian philosophical Teaching", *JRS* 94 (2004), 168-82; R. Lane Fox, "Movers and Shakers" A. Smith (der.), *The Philosopher and Society in Late Antiquity* (Swansea, 2005), 19-50, özellikle s. 32-41. R. Lane Fox, "Harran. The Sabians, and late-Platonist 'movers'", A. Smith (der.), *The Philosopher and Society in Late Antiquity* (Swansea, 2005), 231-44'te filozofların 532'de imparatorluğa geri döndükleri ve Mezopotamya'daki pagan merkez olan Carrhae'ye yerleştikleri faraziyesini reddetmektedir.

sınırlarının ötesine yayılacaktı. Din, 520'li yılların pek çok dış politika girişiminin harekete geçirici bir faktörüydü ki bu durum, özellikle Iustinus'un son yılında 526'da başlamıştı. Dayısıyla iktidarı paylaşan Iustinianus'un bu saldırgan politikanın sorumlusu olduğuna şüphe yoktur. Kafkasya bölgesinde 526 yılında Sâsânilerle yaşanan düşmanlığın gerisinde dinsel farklılıklar vardı. Kafkasya'nın güneyinde Hazar ile Karadeniz arasında batıda Lazica, ortada İberia ve doğuda Albania şeklinde dizilmiş üç krallık vardı. Sâsâni kralı Kavad, İberialılar arasında ateşe tapmayı yerleştirmeye çalıştığı zaman, bunların Hıristiyan kralı Gourgenes bölgeyi koruması için Iustinus'a müracaat etti. Lazlar arasında uzun zamandır görülen İran etkisine rağmen, Roma-İran karması bir giyim tarzına sahip olan hükümdarları Ztathius, Hıristiyanlığa döndü, vaftiz oldu ve Iustinus tarafından resmen taç giydirildi.[282] Ztathius'un ihtidasına ilişkin bu önemli detaylar Roma kaynaklı motiflerin bir göstergesidir.

Romalılar ayrıca, yüksek yerlerde yaşayan Tzani halkına boyun eğdirerek idarelerini Colchis bölgesine kadar genişlettiler. "Tzani halkı, hayat tarzlarını daha uygar bir yaşam biçimiyle değiştirdiler ve Roma ordusuna asker olarak yazılarak, o zamandan beri her zaman düşmanlarına karşı Roma ordusunun yanında yer aldılar. Bunlar ayrıca inanç biçimlerini değiştirerek, topluca Hıristiyan oldular ve daha dindarca bir yaşam tarzı benimsediler" (Procopius, *Bell. Pers.* 1.15.25; bkz. s. 504). Malalas'ın anlattığına göre 527 yılında Kırım Boğazı yakınlarında yaşayan Hunların kralı Gord da Constantinopolis'te bulunan Iustinus'a geldi ve vaftiz oldu. Bu kral halkının arasına döndüğü zaman, Hıristiyanlığı onlara kabul ettirmeye kalkıştı, fakat Hunların pagan din adamlarından çok öfkeli bir direnişle karşılaştı. Bunun üzerine Iustinus, Kırım Boğazı civarına zorla barış getirmek için Got askerlerle doldurulmuş bir filo göndererek girişimini sürdürmeye çalıştı (Malalas 18, 432-3). Sâsânilerle 526'da düşmanlıkların yeniden başlamasından itibaren, Roma politikası, Karadeniz'i bir Hıristiyan gölüne döndürmekti.

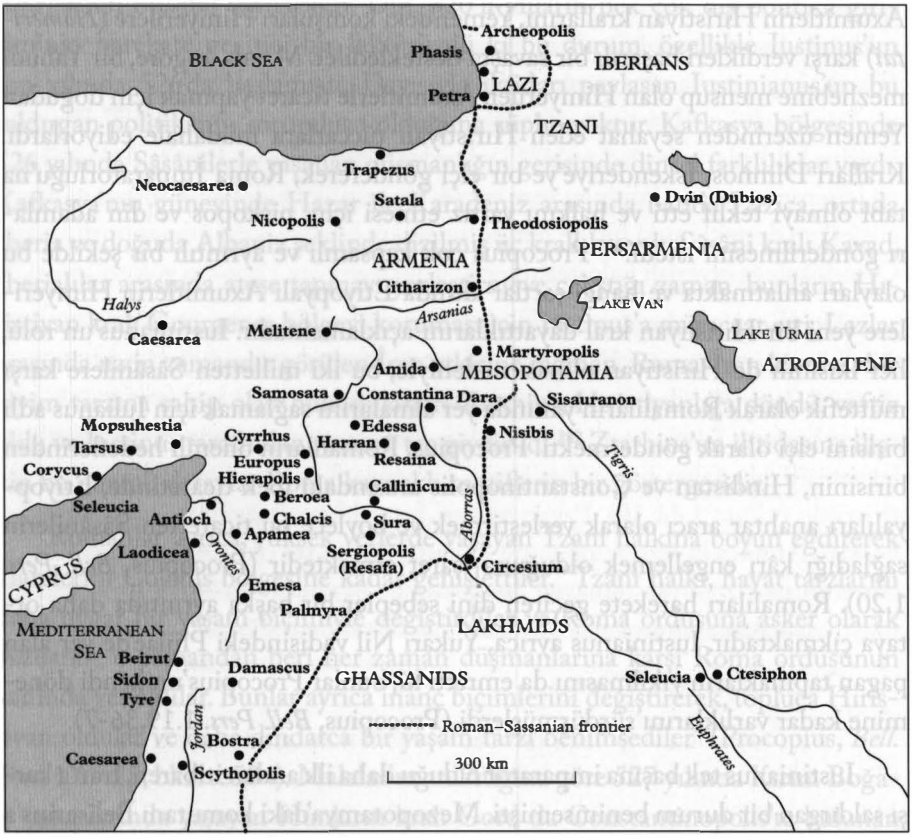
Din ve ticaret, doğu sınırının en güney uçlarında, Umman denizi civarındaki Roma müdahalesinin anlaşılması için, iki anahtardır. Romalılar, Etiyopyalı

[282] Malalas 17, 413-14; D. Braund, *Georgia in Late Antiquity* (Oxford, 1994), 271-87.

Axumitlerin Hıristiyan krallarını, Yemen'deki komşuları Himyerilere (*Homeritai*) karşı verdikleri başarılı bir savaşta desteklediler. Malalas'a göre, bir Yahudi mezhebine mensup olan Himyeriler, Axumitlerle ticaret yapmak için doğudan Yemen üzerinden seyahat eden Hıristiyan tüccarlara müdahale ediyorlardı. Kralları Dimnos, İskenderiye'ye bir elçi göndererek, Roma İmparatorluğu'na tabi olmayı teklif etti ve halkını vaftiz etmesi için, piskopos ve din adamları gönderilmesini istedi.[283] Procopius çok kapsamlı ve ayrıntılı bir şekilde bu olayları anlatmakta ve hangi şartlar altında Etiyopyalı Axumitlerin Himyerilere yeni bir Hıristiyan kral dayattıklarını açıklamaktadır. Iustinianus'un rolü, her ikisinin de Hıristiyan olması nedeniyle, bu iki milletten Sâsânilere karşı müttefik olarak Romalıların yanında yer almalarını sağlamak için Iulianus adlı birisini elçi olarak göndermekti. Procopius, Romalıların önemli hedeflerinden birisinin, Hindistan ve Constantinopolis arasındaki ipek ticaretinde, Etiyopyalıları anahtar aracı olarak yerleştirmek ve böylece bu ticaretten Sâsânilerin sağladığı kârı engellemek olduğuna işaret etmektedir (Procopius, *Bell. Pers.* 1.20). Romalıları harekete geçiren dini sebepler bir başka ayrıntıda daha ortaya çıkmaktadır. Iustinianus ayrıca, Yukarı Nil vadisindeki Philae'de yer alan pagan tapınakların yıkılmasını da emretti ki, bunlar Procopius'un kendi dönemine kadar varlıklarını sürdürmüşlerdi (Procopius, *Bell. Pers.* 1.19.36-7).

Iustinianus tek başına imparator olduğu daha ilk andan itibaren, İran'a karşı saldırgan bir durum benimsemişti. Mezopotamya'daki komutanı Belisarius'a verdiği ilk emri, Dara'dan daha çok Nisibis'e yakın olan Mindouos'a yeni bir sınır tahkimatı inşa edilmesiydi (Procopius, *Bell. Pers.* 1.13-14). Sâsânilerin Mindouos tahkimatını engelleme girişimi Iustinianus'a *casus belli* verdi ve Nisibis'i alma talimatıyla, Oriens *dioces*indeki askerlerin komutanlığına tam yetkiyle Belisarius'u atadı. Mezopotamya'daki esas cephe, iki imparatorluk arasındaki geleneksel savaş mahalliydi (Harita 4.3). Nisibis'in kontrolü, 363 yılından bu yana Sâsânilere son derece önemli bir ileri savunma imkânı verdi. Kentin Sâsânilerce kontrolü, Roma toprakları üzerine önemli bir akın yapamadan önce, düşman toprakları üzerinde uzun mesafeler kat eden, hareket halindeki askerlerin gerilimini azaltıyordu. Dara, bu güzergâh üzerinde işgale karşı bir

[283] Malalas 18, 433-4; bkz. J.B. Bury, *Later Roman Empire* II (Londra, 1923), 322-7.

Harita 4.3 - VI. yüzyılda Roma–Sâsâni sınırı

istihkâm olarak inşa edilmişti ve Roma savunma sisteminin ortasında önemli konumdaydı. Dara surları dışında 529 yılında büyük çaplı bir savaş yapıldı. İranlılar yenildiler, fakat Romalıların, Hunlara karşı Kafkas geçitlerinin savunulması için geleneksel ödemeyi yapmaya devam etmelerini istediler. Ayrıca anlaşma şartları hilafına Dara'da ve bilhassa Mindouos'da yapılan istihkâmı yıkmalarını isteyerek, diplomatik olarak ısrarla yerlerini muhafaza ettiler (Procopius, *Bell. Pers.* 1.16).

Lahmi Araplarının lideri El-Münzir'in (Alamundarus) 529'da yönettiği bir Arap akını, Suriye'nin zayıf bir şekilde savunulduğunu ve neredeyse aynı yıl Antakya surlarına ulaştıklarını ortaya koymuştur (Malalas 18, 445). Bir Arap

akıncı gücü, Mezopotamya'nın çok ağır biçimde tahkim edilmiş ve garnizonlarla doldurulmuş kentlerinden sakınarak Callinicum yakınlarından Fırat'ı aştılar ve tekrar Antakya'ya doğru hareket ettiler. Roma askerleri onları geri çekilmeye zorladılar fakat Fırat üzerindeki bir savaşta çok ciddi kayıplar verdiler, buna mukabil Sâsâni ordusu da nihai darbeyi indirecek güçte değildi.[284] Belisarius, Constantinopolis'e geri çağrıldı ve doğu orduları komutanlığına Mundus getirildi.

Eylül 531'de uzun ömürlü Sâsâni kralı Kavad öldü ve yerine I. Hüsrev (Chosroes) geçti. Hüsrev'in kendisi de iç isyanla karşılaştı. Bu arada Ocak 532'de Iustinianus'un dikkati tamamen Constantinopolis'te bir hafta devam eden ve 30.000 kişinin ölümüyle sonuçlanan ve bir felaket olan Nika isyanıyla ilgili olaylara odaklanmıştı. Bu olaylar, hiçbir tarafın kazanamayacağı bir savaşı, sona erdirmek için her iki tarafın ikna olmasına yardım etti. Romalılar, Persarmenia bölgesinde işgal ettikleri kaleleri iade ettiler, İranlılar ise Lazica'yı kontrol iddialarından vazgeçtiler. İberyalılara ise, Lazica'da Roma hâkimiyeti altında kalma veya anayurtlarına dönerek Sâsâni himayesini kabul etmeleri konusunda, tercih yapma şansı verildi. Romalılar Mindouos'tan vazgeçtiler, fakat Dara'daki istihkâmlarını ve garnizonlarını muhafaza ettiler. Romalılar ayrıca Kafkasya'daki garnizonların giderlerini karşılamaya katkı olarak, 11.000 pound altın kefalet ödemeyi kabul ettiler (Procopius, *Bell. Pers.* 1.22).

Ebedi Barış diye bilinen anlaşmanın şartları böyleydi. Sonuç Roma açısından hayli tatmin ediciydi. 526 ve 529 arasında bilhassa Karadeniz etrafındaki bütün büyük kazanımlar korunmuş ve sağlamlaştırılmıştı. Dara civarındaki Mezopotamya istihkâmları güçlendirilmiş ve Kuzey Mezopotamya ve Suriye kentleri ciddi zarar görmekten korunmuştu. Ayrıca İran tehdidi, Sâsâni yönetiminin kendi iç kırılganlığı sayesinde köreltilmişti (Procopius, *Bell. Pers.* 1.23).

Nika İsyanı

30.000 kişinin ölümüne yol açan bir kan banyosu ve Constantinopolis'in en güzel binalarının çoğunun yanmasına neden olan Nika isyanı, Iustinia-

[284] Malalas 18, 461-5; Procopius, *Bell. Pers* 1.17-18; bkz. Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century*, (Londra, 1985), 146-7; 157-8.

nus döneminin sadece en çok tartışılan değil, aynı zamanda en gizemli olayıdır (Levha 4.1).[285] Procopius'un özet anlatısı, hipodrom gruplarının yoğun ve şiddetli rekabetinin bir betimlemesiyle başlamaktadır. Yeşiller ve Maviler olarak bilinen bu gruplar, imparatorluk kentlerinin kamusal hayatının başına bela olmuştu:

> (Partizanlar) bu mücadelelerde birbirlerini yenmeyi göze aldıkları için, ne insani ne de ilahi şeyleri dikkate alırlar. Herhangi bir kimsenin artık Tanrıya karşı bir saygısızlık işleyip işlememesi veya yasaların ve nizamnamelerin bir dost veya düşman tarafından ihlal edilip edilmemesi de önemli değildir. Hatta tuttukları takımın (*meros*) işleri iyi gidiyorsa, bu taraftar grupları hayati ihtiyaçlar konusunda muhtemelen yetersiz olmalarına veya anayurtlarının çok sıkıntı içerisinde olmasına bile kulak asmazlar. Onun için taraftar çeteleri olarak adlandırılırlar... Ben kendi adıma bu durumu bir ruh hastalığından başka bir şeyle adlandıramıyorum. Bu durum, o zaman bir kentin cemi cümle halkı arasında meselelerin nasıl olduğunu oldukça iyi göstermektedir (Procopius, *Bell. Pers.* 1.24.5-6).

Procopius, Nika ayaklanmasını imparatorluk yetkililerinin bakış açısıyla sunmaktadır ve anlatısı içerisinde, sadece sarayın içinden birisinin haberdar olabileceği çok sayıda detay vardır. Onun için hipodrom grupları hakkındaki bu suçlaması, kesinlikle imparatorun bu gruplara bakışına yakındı. Gerçekten Iustinianus, 520'li yılların başından beri partizan şiddetini kontrol altına almayı bir öncelik haline getirmiş ve 527'de ortak imparator olduğu andan itibaren hiziplere karşı sağlam önlemler almıştı.

Çok sayıdaki taraftarlarını harekete geçirmeye muktedir olan, hiziplerin örgütlediği ve alevlendirdiği düzen bozucu davranışlar, Geç Roma İmparatorluğu'nun büyük kentlerinde, bilhassa Constantinopolis'te, hayatın merkezi bir özelliğiydi. Bizans kentlerindeki hipodrom grupları, araba

[285] J. B. Bury, "The Nika Riot", *JHS* 17 (1897), 92-119, en bilinen ve temel bir incelemedir, bunun emsali ancak yüzyıl sonra ortaya çıktı: G. Greatrex, "The Nika riot: A reappraisal", *JHS* 117 (1997), 60-86. Geç İmparatorluk tarihi ve Iustinianus üzerine yapılmış bütün standart çalışmalar dikkate değer tartışmalar içermektedir. En radikal modern analiz şudur: M. Meier, "Die Inszenierung einer Katastrophe: Justinian unde der Nika-Aufstand" *ZPE* 142 (2003), 273-300.

Levha 4.1 - Araba yarışçısı Porphyrius. Erken VI. yüzyılda İstanbul hipodromunun en başarılı araba yarışçısı ve halkın sevgilisi Porphyrius'un zafer anıtı. Yazıttan Nicomedia kentinin Talihi olarak kişileştirilen dişi bir figür tarafından Porphyrius taçlandırılıyor. Bu büyük anıt, dört bir tarafındaki rölyefler ve yazıtlarla dekore edilmektedir ve orijinalinde yarış pistinin orta spinası üzerinde durmaktaydı (Alan Cameron).

yarışlarının ve diğer popüler eğlence türlerinin örgütlü taraftarlarıydı. Fakat tutarlı hiçbir ideolojik ve dini amaçları olmamasına karşın, hipodrom grupları, kalabalıkların organize edilebildiği ve gerektiğinde harekete geçilebildiği tek vasıtaydı. Constantinopolis'te 496'da, 501'de ve 507'de kan dökülmesine, önde gelen politikacıların düşürülmesine ve büyük istikrarsızlıklara yol açan olağanüstü isyanlar çıkmıştı. Hiziplerin organize ettiği 512 yılındaki Kadıköy itikadı yanlılarının isyanları, Areobindus adlı gasıbın imparator olarak ilan edilmesine ve neredeyse İmparator Anastasius'un devrilmesine yol açıyordu.[286] Hipodrom grupları, VII. yüzyılın başında İmparator Mauricius'un azledilmesinde ve yerine Phocas'ın geçmesinde yakinen rol oynadılar.[287] Bu olgunun nedenleri çok tartışılmıştır. Eskiçağ kentlerinde halkın çoğu (kentli alt sınıfların yanı sıra varlıklı sınıfların pek çok mensubu da dâhil), muazzam bir potansiyel enerjiydi. Bu enerji, hiziplerin organizasyonu sayesinde gücünün farkına varıyordu. Geç Roma İmparatorluğu'nun yönetim tarzı, imparator ve halkı arasındaki yapısal tamponları ortadan kaldırmıştı. Siyaset işleri, çoğunlukla sarayın duvarları içerisinde yürütülüyordu. Halkın geri kalanının hissiyatını açığa vurabileceği nokta, tam olarak hipodromdu. Orada imparator ve önde gelen bakanları, yarışlar sırasında halkın önüne çıkıyorlardı. Hipodromun, siyasal hoşnutsuzluk için odak noktası oluşturması kaçınılmazdı. Modern dönem öncesi büyük kentlerin sosyal çevresi de hayati öneme haizdi. Roma, İskenderiye ve Antakya gibi, Constantinopolis de muazzam bir nüfusa sahipti ve doğunun bu ana kenti V. ve erken VI. yüzyılın çoğunlukla barışçıl ve müreffeh yılları boyunca ciddi manada cismen büyümüştü. Sakinlerinin çoğu yine de fakirdi ve yeterince iş bulamıyordu. Ayrıca, Akdeniz dünyasının küçük kentlerine ve köylerine nazaran, pek çok büyük kent sakini için aile bağları, gelenekler ve iyi tanımlanmış sosyal hiyerarşiyle bağlar kuşkusuz zayıftı. İlaveten Roma İmparatorluğu'nun Geç Antikçağ boyunca uğradığı büyük dini

[286] G. Greatrex, *JHS* 117 (1997), 63-7.

[287] Alan Cameron, *Circus Factions* (Oxford, 1976); Michael Whitby, "The Violence of the circus factions" K. Hopwood (der.), *Organised Crime in Antiquity* (Wales, 1998), 229-53; W. Liebeschuetz, "The circus factions" *Convegno per Santo Mazzarino, Roma 9-11 Maggio 1991* (Sagi di storia antica 13 (2002), 163-85, W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), indeks, 'factions' kelimesi altında.

ve siyasi değişimler de, yeni otorite yapıları ortaya çıkarmasına karşın, kökenlerden ayrılmada ve sosyal denge kaybında bir pay sahibiydi. Sosyal karma patlamaya hazırdı ve içeriği de yönetici otoriteler tarafından iyi biliniyordu. Diğer imparatorlar gibi Iustinianus da Constantinopolis'in ele avuca sığmaz sakinlerinin yol açtığı sorunların pekâlâ farkındaydı. Çok daha zor olanı, bunların nasıl kontrol edileceğiydi. İskenderiye'de, Antakya'da ve hepsinden de önemlisi Constantinopolis'te isyanlarla başa çıkmak için çoğunlukla askerler göreve çağırılıyordu.

Ocak 532'nin başlarındaki olaylar, bir haftadan biraz daha uzun sürdü. 10 Ocak Cumartesi günü yapılan yarışlardan sonra taraftar grupları isyan etmiş ve bu da yedi önde gelen isyancı liderinin kent *praefectus*u Eustathius tarafından tutuklanmasıyla sonuçlanmıştı. Beşi asılarak öldürüldü, ikisi ise (biri Yeşillerden diğeri Mavilerden) idam sehpasından (*furca* ile idam) sözde kaçmışlar ve kenti terk ederek Boğaz'ın öbür yakasında Kadıköy'de bir manastıra sığınmışlardı. Bir sonraki yarış için Salı günü (13 Ocak) toplanıldığı zaman, kalabalık imparatordan kaçakları affetmesini istedi. Taraftar gruplarının birleşerek tek kelimelik Nika "zafer" (onun için bu olaya *Nika* adı verilmiştir) tezahüratını haykırmaya başladıkları, günün yirmi ikinci yarışına kadar hiçbir cevap verilmedi. Kalabalıklar kent *praefectus*unun karargâhını bastılar ve orada buldukları tutukluları serbest bıraktılar ve karargâhı kül oluncaya kadar yaktılar. İstifini bozmayan imparator, yarışların programlandığı gibi ertesi gün de devam etmesini emretti. Kalabalık artık kent *praefectus*u ile *praefectus praetorio* Cappadocia'lı Ioannes ve hukuk komisyonu başkanı Tribonianus ile birlikte görevden alınmasını talep ediyordu. Bu son iki adam Iustinianus'un radikal hükümetinin en önemli sivil şahsiyetleriydi. Iustinianus şaşırtıcı bir şekilde bu talepleri kabul etti, fakat isyan sona ermeyince generali Belisarius'u gönderdi ve onun askerleri pek çok isyancıyı öldürdü. İsyancılar kamu binalarını ateşe vermeye başladılar ve Ayasofya'nın yerinde bulunan Büyük Kilise de yıkıldı. İsyancılar ertesi gün Anastasius'un torunu Probus'un evine yöneldiler, çünkü onu rakip imparator adayı olarak ileri sürmeyi planlıyorlardı. Probus bulunamadı ve onun evi de alevlere teslim oldu. Kundakçılık saldırıları yoğunlaşınca, Iustinianus Trakya'dan yeni askeri birlikler çağırdı. İmparator Pazar sabahı bir İncil nüshasını sımsıkı elinde tutarak isyancı liderler için genel bir af tek-

lifiyle hipodromda halkın önüne ikinci defa çıktı. Fakat kalabalığın cevabı, Anastasius'un diğer iki torunu Hypatius ve Pompeius'u imparator adayı olarak ileri sürmek oldu. Bu ikisinin hazır bulunması olağandışıydı, çünkü her ikisi de bir önceki gün imparator tarafından saraydan evlerine gönderilmişlerdi. Iustinianus'un kaçtığına ilişkin bir dedikodu yayılınca, kendisine teklif edilen imparatorluk rolünü kabul eden Hypatius saraya bir baskın yapmanın eşiğine geldi. Bu kritik dönemeçte, Iustinianus üç komutanına son bir müdahale için emir verdi. Narses nakit para dağıtarak kalabalığın aklını çelerek böldü ve doğu cephesinden yeni gelmiş olan Belisarius ve Mundus askerlerini kalabalığın üzerine sürerek 30-35.000 kişiyi katlettiler. Sonuçta isyanın liderleri tutuklandı, Hypatius ve Pompeius idam edildi ve pek çok önde gelen sima sürgüne gönderildi.

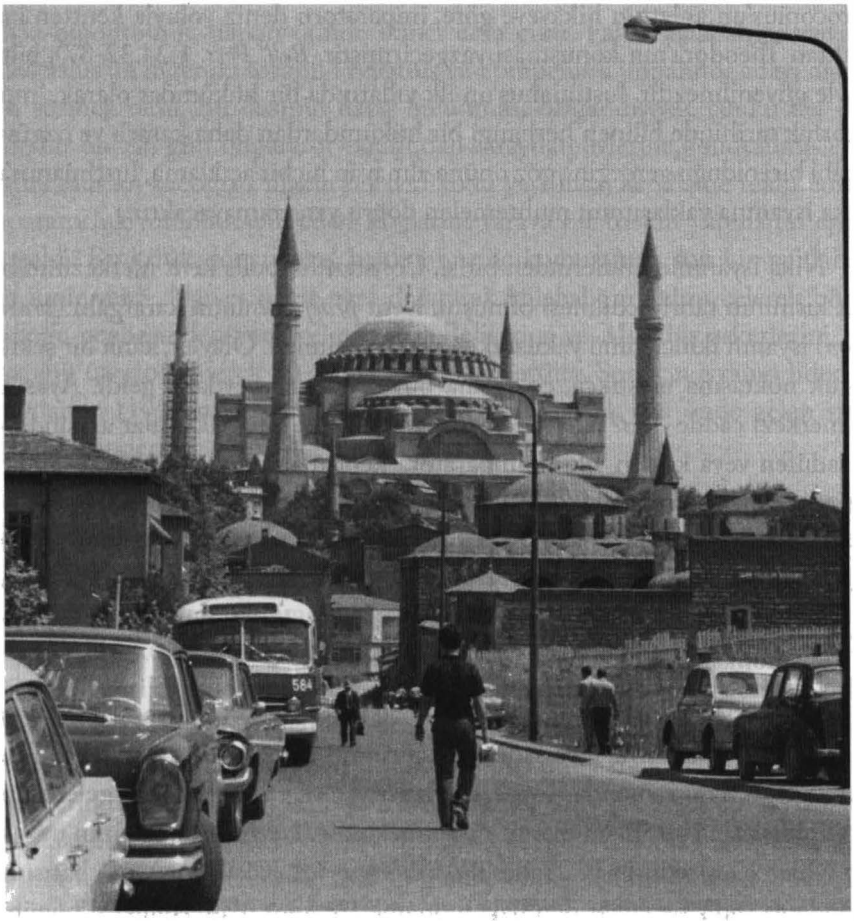
Bütün olayın en önemli yanlarından birisi, imparatorun kendisinin yaptığı bildirimlerdi.[288] Iustinianus kendi zaferinin duyurularını yapıyor ve her kentten zalimleri kovduğunu iddia ediyordu (Malalas 476, 22-477, 1). Bu propaganda, açık bir şekilde muhtemel bir gaspın önlendiği gerçeğine işaret ediyordu. Bununla birlikte olayların akışından anlaşılıyor ki, isyancıların birincil hedefi, yönetim değişikliği değildi. Anastasius'un akrabaları büyük bir tehdit ve kukla olmaktan öte, çok az bir anlam ifade ediyorlardı. Anastasius ailesinin sağ kalan mensuplarına sonuç olarak iade-i itibar edildi. Buna mukabil Iustinianus'un eylemlerinin asıl hedefi, yani isyanı hayatlarıyla ödeyen neredeyse sayısız kalabalıklar esasında gerçek kurbanlardı. Procopius, Iustinianus'a rehberlik eden etkenin hipodrom grupları halinde organize olmuş halkın başa çıkılmaz şiddetini kontrol altına almak olduğunu açıkça ifade etmektedir. 18 Ocak 532 Pazar günü katliam yapan askerler, bu amacı gerçekleştirmek için hazırlanmış korku salma aygıtıydılar. O halde, isyanlar ve kentin yakılması esnasında imparatorun kararlarının ve eylemlerinin tam olarak tepkisel olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında, bu olayı imparatorun kasıtlı olarak kışkırtıp kışkırtmadığı ya da krizin bastırılması sırasında kullandığı korkunç vahşeti gerekçelendirmek için, yaklaşım biçimiyle, bu krizin kışkırtmak istediği bir şey olup olmadığı soruları da peşinden gelmektedir. Her iki durumda da kriz esnasında imparatorun bocaladığını ileri süren kaynaklardaki raporlar

[288] M. Meier, *ZPE* 142 (2003), 275-6.

(Procopius'un anlattığı hikâyeye göre, imparatoru deniz yoluyla kentten kaçmaktan Theodora'nın konuşması vazgeçirmiştir, *Bell. Pers.* 1.24.32-37), bütünüyle güvenilmezdir. Iustinianus'un ilk yıllarında bir hükümdar olarak, imparatorluk tarihinde bilinen herhangi bir hükümdardan daha kararlı ve özgüven sahibi biri olduğu gerçeğini, göz önüne almayan hiçbir açıklama, Iustinianus'un Nika isyanına yaklaşımını muhtemelen doğru yansıtamayacaktır.

Nika isyanının etkilerinden birisi, Constantinopolis kent merkezinin büyük kısmının tahrip edilmesi olmuştu. Kent *praefectus*unun karargâhı (*praetorium*) isyanın ikinci günü yakılarak yerle bir edilmişti. Olaylar, kanlı bir şekilde doruk noktasına ulaştıkça, çok daha büyük yıkım meydana geldi. Ayasofya ve merkezi cadde *Mesê* üzerinde bulunan pek çok bina yıkılanlar arasındaydı. Tesadüfen veya kasten yıkım, imparatora kent üzerinde kalıcı bir iz bırakma fırsatı verdi. İmparatorluk sarayının doğusunda ve hipodromun güneyinde büyük bir meydan düzenlendi. İçerisinde hukuk kütüphanesini ve mahkeme salonlarını barındıran, imparatorluk bazilikasının avlusunun altına devasa boyutlarda büyük bir sarnıç kazıldı. Her zaman olduğu gibi Roma mimarisi gösterişi fonksiyonellikle birleştirmişti.

Hepsinden önce çalışma büyük kubbeli kilise Ayasofya ile başladı. Bu yapı günümüzde İstanbul'da hâlâ sadece en görülmeye değer Geç Antikçağ kilisesi olarak değil, aynı zamanda Rönesans Hıristiyan ve Osmanlı İslam geleneğinin dini mimarisine bir ilham olarak yükselmektedir (Levha 4.2). Yapının mimarları Miletos'lu İsedorus ve Tralles'li Anthemius idi. Küçük Asya'nın batısında, Menderes vadisine yukarıdan bakan önemli bir kent olan Tralles'in bugünkü harabeleri arasında, büyük bir hamam yapısının bulunması not etmeye değerdir. Bu yapı, Geç Antikçağda tuğla ve eski taşların yeniden kullanılmasıyla inşa edilmiş ve Iustinianus'un kendi imar programı için Constantinopolis'e transfer ettiği olağanüstü mühendislik ve mimari yeteneği göstermektedir (bkz. Levha XX). V. ve VI. yüzyılların büyük kent kiliseleri artık Constantinus çağının tahıl ambarı gibi bazilikalarını yansıtmıyordu. En saygın yapılar artık, haçın dört kolunun merkezinde yer alan toplanma noktasının üzerinde yükselen kubbeli bir çatıyla haç biçimli olma eğilimindeydi. Ayasofya'nın tasarımı vurguyu haçtan kubbeye, yani çarmıha gerilen İsa'dan yeniden yükselen İsa'ya kaydırıyordu. Ayasofya'nın yerden yaklaşık 55 metrelik yüksekteki kubbesi, Roma Panthe-

Levha 4.2 - Ayasofya. Fatih Sultan Mehmet'in kuvvetleri 1453'te kenti ele geçirdiği zaman camiye dönüştürülen Iustinianus'un büyük kilisesi. Ayasofya burada batıdan, aşağı yukarı İstanbul'un ana caddesi olan Mese boyunda (bugün Divanyolu) görünmektedir (S. Mitchell).

on'nundaki daha küçük emsallerininki gibi, taştan bir gök kubbe metaforuydu. Ayasofya'nın inşaatı için malzemeler, en önemlisi de sütunlarda kullanılan çok desenli mermerler ve duvar kaplamaları Doğu İmparatorluğu'nun bütün kesimlerinden toplanıyordu. Yapının gücü, anıtsallığında ve tasarım birliğinde yatmaktadır. Mozaikler, defalarca tekrar edilen haç işaretinden başka hiçbir figürlü dekorasyon taşımıyordu. Ayasofya'nın taşıdığı mesaj oldukça basitti:

İmparatorluğun tasarladığı Hıristiyanlık muzaffer olmuştu.[289] Bina beş yılda tamamlandı ve 537'de açılışı yapıldı. Iustinianus'un ve mimarlarının başarısı, Procopius'un yapının manevi etkisini betimlemesinde ölçülmelidir:

> Bir kimse, ne zaman bu kiliseye ibadet için girse, bu yapının, herhangi beşeri bir güç veya yetenekle değil, Tanrı'nın hükmüyle bu kadar güzel ayarlandığını, hemen anlayacaktır. Ve zihni, Tanrı'ya doğru yukarı kalkacak ve onun uzakta olamayacağını, bilakis kendi seçtiği bu yerde bilhassa olmak isteyeceğini hissedecek ve onu yüceltecektir (Procopius, *Buildings* I, 1.61).

Tasarım çağının teknolojisini sonuna kadar zorlamıştı, çünkü kemerler kendi ağırlıkları altında çökme tehlikesi altındaydı (Procopius, *Buildings* 1, 67-68). Kubbe 557 yılında çöktü ve ancak Iustinianus'un son yıllarının olağanüstü çabasıyla yeniden inşa edildi. Yeniden açılan kilise, ikinci methiyeyi Paulus Silentarius'un bir şiirinden aldı.[290]

Levha 4.3 - Menderes vadisindeki Tralles'te bulunan geç antikçağ dönem devasa hamam yapısı (S. Mitchell).

[289] R. Cormack, *CAH* 14, 902-5.

[290] Bkz. Mary Whitby, "The occasion of Paul the Silentiary's *ekphrasis* of St Sophia", *Classical Quarterly* 35 (1985), 215-28. Şiirin kısmı çevirisi ve bir tartışma şu eserde yer almaktadır: P. N. Bell, *Three Political Voices from the Age of Justinian* (Liverpool 2009), 79-95 ve 189-212; betimleyici bölümlerin çevirisi için bkz. C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire* (1986), 80-91.

Batının Yeniden Fethi: Afrika

Yaşlı kral Hilderic'in otoritesi 530 yılında Gelimer tarafından gasp edildiği zaman, Vandal krallığında bir sarsıntı meydana geldi. Hilderic, tam da böyle bir ihtimale karşı tedbir olarak Constantinopolis ile dostane ilişkiler kurmuştu. Iustinianus 531 yılı baharında, Hüsrev ile ilk ateşkes anlaşmasını sonuçlandırdıktan sonra, danışmanlarının, komutanlarının ve doğu seferinin yaralarını bile sarmaya fırsat bulamayan askerlerinin karşı çıkmasına rağmen, dikkatini Afrika'ya çevirdi.[291] Libya ve Sardinya'da Vandallara karşı isyanların (Procopius, *Bell. Vand.* 3.10.21-34) teşvik ettiği Iustinianus'un müdahale etme kararı, onun ayırt edici özelliği olan saldırgan özgüvenini gösteriyordu.

Belisarius'un komutasında Afrika'ya gönderilen esas sefer gücü, 10.000 piyade, 5.000 süvariden oluşuyor ve önemli sayıda *foedarati* askeri de içeriyordu. Barbar müttefikleri 400 Herul ve 600 atlı Hun okçudan meydana geliyordu. Ordu, İyonyalı, Mısırlı ve Kilikyalı 30.000 denizciyle doldurulmuş 500 nakliye gemisinden (3000-50.000 *medimini* kapasitesinde) oluşan bir filoya bindi. Bu sayının yanı sıra, Constantinopolis'ten toplanmış 2.000 kürekçinin yer aldığı 92 savaş gemisi daha vardı (Procopius, *Bell. Vand.* 3.11.1-16). Seferin çapı büyüktü, fakat planlayanlar 468 yılında Vandallar üzerine yapılan başarısız girişimi de dikkate alıyorlardı. Bu arada Gelimer, yaklaşan işgalden şaşırtıcı bir şekilde bihaberdi ve kardeşi Tzazon komutasında 5.000 kişi ve 120 gemiden oluşan bir gücü Sardinya'yı geri almak için gönderdi (Procopius, *Bell. Vand.* 3.11.22-24).

Procopius'un kendisinin de katıldığı esas ordu, 533 yılı baharının başlarında Byzantium (Constantinopolis) limanından ayrıldı. Sicilya'daki kritik destek, Iustinianus'un Ostrogot kraliçesi Amalasuntha (Theoderic'in kızı) ile yaptığı bir anlaşmaya bağlıydı (Procopius, *Bell. Vand.* 3.14.5-6). Procopius'un anlatısındaki anekdot türü atıflar, imparatorluğun bu büyük girişimini destekleyen diplomatik ve lojistik hazırlıkları göstermektedir. Kendisi bir istihbarat subayı olarak faaliyet gösteren Procopius, Gelimer'in yaklaşan saldırıdan hâlâ habersiz olduğu konusunda Syracuse'daki bir haber kaynağından nasıl bilgi topladığını betimlemektedir (Procopius, *Bell. Vand.* 3.14.10-13).

[291] J.B. Bury, *Later Roman Empire* II (Londra, 1923), 124-50.

Seferin asıl amacının sadece Gelimer'i devirmek ve Hilderic'i yeniden tahta çıkarmak olması muhtemeldir. Fakat Vandalların Sardinya ve Libya'daki isyanlarla meşgul oldukları ve direniş için tamamen hazırlıksız olduklarına ilişkin haberler daha büyük ihtirasları körükledi. Afrika'nın yeniden fethinin mümkün olduğu daha ilk aşamada ortaya çıktı. Sefer Afrika'da bir köprübaşı tesis etti ve yerel halkın desteğini alarak bir Vandal gücünü Kartaca'dan 16 km uzaklıkta bir meydanda yendi. Kentin tahkimatları bakımsızdı ve sakinler her halükarda Roma ordusunun gelişini memnuniyetle karşıladı. Geri kalan Vandal asıllı halk, kentin Ariusçu kiliselerine sığındılar. Belisarius, Byrsa üzerindeki kraliyet sarayını işgal etti ve söylentiye göre, sarayda bir önceki gün Gelimer için hazırlanmış ziyafet sofrasında, Belisarius ve maiyeti akşam yemeğini yedi (Procopius, *Bell. Vand.* 3.21.17-25). Kaçan Gelimer, bir dağ kalesine sığındı ve 534 yılı baharında üç aylık bir abluka sonrasında açlıktan teslim olmaya mecbur bırakıldı (Procopius, *Bell. Vand.* 4.5-7).

Constantinopolis'te Belisarius'un Afrika kralı olmak istediği yolunda suçlamalar yapılıyordu, fakat bunlar Iustinianus'un zafer sarhoşluğu içerisinde kaybolup gitti. İmparator, Afrika'nın yeniden kurtarılmasının onurunun sadece kendisine ait olduğunu temin etmek için çok özen göstermişti.[292] Savaş ganimetleri arasında, 70 yılında Titus tarafından Kudüs tapınağından alınarak Roma'ya ve oradan 455 yılında Vandal kralı Gaiseric tarafından Kartaca'ya götürülmüş hazineler bile vardı. Hem Belisarius hem de Gelimer hipodromda Iustinianus ve Theodora'nın önünde boyun eğdiler. Procopius, Gelimer'in Tevrat'ta Vaiz bölümünden "boşların boşu, her şey boş" ayetini tekrarlayıp durduğunu kaydetmektedir. Gelimer Galatia'da bir imparatorluk malikânesine gönderildi. Son meşru Vandal kralı Hilderic'in çocukları ve kızı Eudocia'yı Huneric ile evlendiren III. Valentinianus'un torunları da emeklilik gelirleriyle ödüllendirildi. Belisarius 1 Ocak 535'te *consul* oldu ve bunu, Vandallardan ele geçirdiği ganimetlerden Constantinopolis halkına yüklü miktarda nakit para dağıtarak kutladı (Procopius, *Bell. Vand.* 4.9).

[292] M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West* (Cambridge, 1986), 65, 125; M. Meier, *ZPE* 138 (2002), 287.

Afrika savaşının ilk aşaması zaferle sonuçlandıysa da, karmaşa, şaşkınlık ve belirsizlik sürüyordu. Belisarius'un yerini Solomon adlı yeni bir başkomutan aldı.[293] Vandallara karşı düzenlenen yıldırım hızındaki seferin yerini, işgalci güçle yerel Berberi (Moor) toplum arasında uzayıp giden savaş hali aldı. Fatihler tarafından salınan yeni ve daha katı vergi düzenlemesi Roma kentlerinin sakinlerinin öngörülebilir direnişini kışkırttı (Procopius, *Bell. Vand.* 4.8.25). Solomon 535 yılı içerisinde Berberileri Byzacium'da iki büyük savaşta yendi ve kadın ve çocukları köleleştirip erkekleri öldürerek, büyük çapta insan kaybına yol açtı (Procopius, *Bell. Vand.* 4.11-13).

Iustinianus 535 yılı yaz sonuna doğru batıdaki saldırı cephesini de genişletti. Belisarius, İtalya'nın yeniden fethinin atlama tahtası olacak Sicilya'ya gönderildi ve kışı Syracuse'de geçirdi, Solomon ise Kartaca'da idi. İşte, felaketlere delalet eden ve bir yıldan fazla süren olağanüstü güneş kararması (*occlusion*) bu zamanda meydana geldi (bkz. s. 562-64). 536 ve 539 yılları arasında Afrika'daki işgal kuvvetleri içerisinde karşıt görüşlü Romalı komutanlar Totzas ve Maximus'un neden olduğu bir dizi büyük isyan çıktı. Roma tarafında çarpışan barbar askerlerin çoğu, Vandalların Ariusçu Hıristiyanlığına sempati besliyorlardı. Bu askerlerin bazıları, Vandal kadınlarıyla evliydi ve bu kadınların arazilerini imparatorluk mülkiyetine bırakmak yerine, bu arazilerde hak iddia ediyorlardı. Berberi nüfus Romalılar arasındaki anlaşmazlıkların oluşturduğu üstünlüğü kullanmakta gecikmedi. Düzen, Constantinopolis'ten yeni bir komutan gönderilerek güçlükle sağlanabildi. Solomon'un 539'da bölgeye dönüşüne kadar, yerine gönderilen komutan Iustinianus'un yeğeni Germanus'tu. Procopius kaygı verici bir şekilde, "Afrika'nın Solomon'un idaresi altında güçlü bir gelir kaynağı ve diğer açılardan da müreffeh olduğunu" kaydetmektedir. Bu tespit, vergilerin aktif bir şekilde toplandığını ima etmektedir (bkz. s. 524 ve 641). Solomon'un askeri hedefi, Aurasius dağının arazilerini kontrol eden Berberilere boyun eğdirmekti (Procopius, *Bell. Vand.* 4.19-20.30). Daha batıdaki Mauretania Caesarea, Romalılar için sadece denizden ulaşılabilen başkenti Caesarea (Cherchel) hariç Berberilerin kontrolünde kaldı (Procopius, *Bell. Vand.* 4.20.30-33; ayrıca bkz. s. 571-72).

[293] Procopius *Bell. Vand.* 4.19.3-4'te Solomon'un erdemlerini özetlemektedir, ancak Solomon'un yakın dostu ve hayranı olan Procopius dikkatli okunmalıdır.

İtalya'nın İşgali

İtalya'nın kontrolünü Ostrogotlardan geri almak ve Batı İmparatorluğu'nun İtalya'daki merkezi topraklarını yeniden fethetme konusunda 534 yılı zaferi, Constantinopolis'te daha büyük bir iştah kabarttı. Bu politikanın itici gücü kesin olarak Iustinianus, Belisarius ve yönetimin militan iç çevresinden geliyordu, ancak Ostrogotların kendi aralarındaki durumu da Romalılara bir fırsat ve bahane sunuyordu.

Theoderic'in 526 yılında ölümünden sonra, yerine kimin geçeceği meselesinde aile içinde iktidar mücadelesi ortaya çıktı. Bu mücadelede Theoderic'in kızı Amalasuntha, bu kadının on yaşındaki oğlu Athalaric ve Theoderic'in yeğeni Theodahat yer alıyordu. Procopius, Gotların üst sınıfları içerisinde kültürel bir çatışma manzarası çizmektedir. Bu çatışma, Theoderic'in ailesi ve akrabalarını da içine alan Romalı grup ile daha barbar, Cermen ve savaşçı tarz benimseyen diğerleri arasında bir bölünmeydi. Amalasuntha'nın heykel ve sikke tasvirleri, onu, Constantinopolis'teki Roma sarayının tarzını andıran bir biçimde betimlemektedir.[294] Bu bölünme hiç şüphesiz, miras aldıkları Batı İmparatorluğu ile bu mirası geri isteyen Doğu Romalılar arasında uzlaşmayla karşı karşıya kalan Ostrogotların önündeki, gerçek siyasi seçeneği temsil ediyordu.

Amalasuntha'nın egemenliğine, o dönem Toskana'da büyük bir mülk sahibi olan Theodahat karşı çıkıyordu. Her iki taraf da destek için Iustinianus'a müracaat etti, fakat her ikisi de imparatorun zihninden geçenin İtalya'da doğrudan Roma yönetimini tesis etmek olduğunu anlayamadı. Müdahale noktasında Iustinianus'u harekete geçiren faktörler, siyasi olduğu kadar diniydi. Ariusçu Ostrogotların, İtalya'daki Katolik dini gruba müdahale etmemelerine karşın, sapkın bir yönetimin mevcudiyeti, Iustinianus'un militan Ortodoksluğuna karşı bir tahkir olacaktı. İmparator, Roma piskoposu ile görüşmesi için iki piskopos ve Amalasuntha'ya da resmi bir mektupla birlikte bir senatörü elçi olarak gönderdi. Mektup son zamanlardaki savaşlarda Got tutumunu şikâyet

[294] R. Browning, *Justinian and Theodora* (1971), levha 6'da yeniden kopyalanan heykel başına bakınız.

ediyor ve bilhassa Gotların Sicilya'daki Lilybaeum'u iade taleplerini geri çeviriyordu. Amalasuntha bu mektuba şöyle cevap verdi:

> İmparator! Böyle davranmayınız, fakat Vandallara karşı sefere çıktığınız zaman sadece sizi engellemediğimiz gibi, büyük bir coşkuyla düşmana karşı bir geçiş yolu ve en temel lojistik ihtiyaçlarınızın tamamını karşılamanız için sağladığımız bir pazar yerinde, düşmanı yenmenizde bilhassa en önemli araç olan büyük miktarlarda atları temin ettiğinizi hatırlayınız. (Procopius, *Bell. Goth.* 5.3.23).

Amalasuntha ve Theodahat arasındaki çatışma özellikle genç Athalaric'in ölümünden sonra keskinleşti. Theodahat, Amalasuntha'yı,Theoderic'in ölümünden sonraki iktidar mücadelesinde kraliçeye düşman olan üç Got asiline öldürttü. Theodahat'ın eylemleri, Iustinianus'a batıdaki askeri müdahalelerini genişletme bahanesi sağladı (Procopius, *Bell. Goth.* 5.4).

İtalya'yı tekrar Roma kontrolüne alma girişimi batının barbar krallıkları arasında olağanüstü sonuçlara yol açtı. Bilhassa Franklar nüfuzlarını Kuzey İtalya'ya yaymak için bu çatışmayı bir fırsat olarak kullandılar. Roma askeri stratejisi çift yönlüydü. Illyricum'un Gepid asıllı *magister militum*u Mundus, Salona limanını hedefleyerek Dalmatia'yı işgal edecek ve Belisarius ise 4.000 düzenli ordudan, 3000 Isaurialıdan ve *foederati*den oluşan daha büyük bir kuvvet oluşturacak ve önce Sicliya'ya sonra da İtalya'ya yönelecekti. Belisarius'un kuvvetleri Messina Boğazı'nı geçtiler ve üst düzey Gotların ayrılmasıyla yüreklendirilerek Napoli'yi kuşattılar ve kent yirmi günlük bir kuşatmadan sonra düştü. Toleranslı Ostrogot yönetiminden sonra fanatik Hıristiyan Iustinianus tarafından yönetilecek olmaktan dolayı haklı olarak alarm durumunda olan Yahudilerin başını çektiği Napoli sakinlerinin direnişi, dikkate değerdi ama boşunaydı (Procopius, *Bell. Goth.* 5.8-10). Theodahat direnişi örgütlemek için hiçbir şey yapmamıştı ve haklı olarak kendi halkının Romalılara satılmasından korkuyordu. Aralık başında Roma'nın güneyinde toplanan bir Got süvari birliği kuvveti, Theodahat'ın yerine Vitigis'i seçti. Bir süvari birliği komutanı olan Vitigis, Sirmium savaşında şöhret kazanmıştı. Cassiodorus tarafından onun adına halkına yazılan bir mektupta, yeni kral tahta çıkışıyla belirtisini gösteren niyetine ve tarz değişikliğine dikkat çekmektedir:

> Bilmelisiniz ki, büyük bir karışıklıkla tahrik edilen ve fiili kahramanlığı hasretle beklenen Mars'ın Got ırkı kendisine bir kral bulsun diye, ben gizli odalarda değil geniş açık alanda seçildim ve dalkavukların kurnazca tartışmaları esnasında değil, borazanların boru sesiyle istendim. (Cassiodorus, *Var.* 10.31).

Vitigis kuzeye Ravenna'ya doğru yola çıkmadan önce, Roma'da piskopos Silverius ve Roma Senatosu'nu desteklemek için 4000 kişilik bir garnizonu geride bıraktı. Amalasuntha'nın kızı Matasuntha gönülsüz bir şekilde Ravenna'da Vitigis ile evlendi ve yeni kral, hanedan içerisindeki konumunu evlilik yoluyla tecavüz ederek sağlama aldı. İtalya etrafından Got asıllı askerler çağrıldı, silah ve at temin edildi. Bu girişim, Galya'daki Ostrogot topraklarını Franklardan korumakla görevli birlikler dışında, bütün askerleri harekete geçirdi (Procopius, *Bell. Goth.* 5.11.10-29).

Napoli'nin ele geçirilmesinden sonra Güney ve Orta İtalya Belisarius'un kontrolüne geçti. Roma piskoposu Silverius, 4000 kişilik Got garnizonunun Ravenna'ya çekilmesine izin veren görüşmelerden sonra, istilacı Doğu Roma güçlerini kenti ele geçirmeleri için davet etti (Procopius, *Bell. Goth.* 5.14-15). Belisarius, 5000 kişilik kendi garnizonunu, kenti çevreleyen muazzam surları azimle savunmaları için organize etti. Yaklaşık 20 km uzunluğunda olan bu surların etrafı, o esnada kuzeyden ve doğudan yedi Got kampı tarafından kısmen sarılmıştı. Procopius, 537 yılı Şubat sonlarında ve Mart başında üç haftalık bir saldırıyla başlayan Roma kuşatmasının uzun ve etkileyici bir hikâyesini anlatmaktadır. Kuşatmanın doruk noktası, Roma arenasında gidecek vahşi hayvanların ahırlarının yer aldığı etrafı çevrili bölge olarak kullanılan Vivarium'da ve Porta Salaria'daki iki büyük Roma karşı saldırısıydı. Bu saldırılarda 30.000 Got kökenli insanın öldüğü söylenmektedir. Belisarius zaferini veya cezanın tecilini kutladı ve hemen kadınları ve çocukları kentten boşalttı ve alelacele takviye için Iustinianus'a gönderdi (Procopius, *Bell. Goth.* 5.17-25).

537 yılı boyunca ve 538'de kuşatma altında kalan Roma savunmasının zorlukları, yapılan kısa süreli çıkış hareketleriyle rahatlatılıyordu. Belisarius'un maiyetinin kıdemli bir mensubu olan Procopius, bu tür çıkış hareketlerini

ayrıntılı hikâyelerle canlı bir şekilde anlatmaktadır.[295] Portus'daki limanı ele geçirmiş olmalarına rağmen, Gotlar hiçbir zaman kenti tam anlamıyla tecrit edemedikleri için, uzun bir direniş mümkün olmuştu. Yine de açlık ve hastalık 538 yılının ilk aylarında çok şiddetliydi. Belisarius, gittikçe artan manevi yılgınlığı Constantinopolis'ten Campania'ya bir donanma geldiğini ilan ederek engellemeye çalıştı ve Napoli civarında bulabildiği kadar asker toplaması ve bunları takviye kuvveti kisvesi altında Roma'ya getirmesi için Procopius'u bizzat gönderdi (Procopius, *Bell. Goth.* 6.3-4.5). Belisarius'un eşi Antonina da Procopius'a yardım ediyordu (Procopius, *Bell. Goth.* 6.4.6-20).

Söz verilen değiştirme birliği nihayet Mart 538'de Napoli rıhtımına yanaştı. Bu takviye güçlerinin gelişi Gotları ümitsizliğe sevk etti, çünkü Gotlar da gıda maddesi yetersizliği ve salgın hastalıkla mücadele ediyorlardı. Ateşkes ilan edildi ve bir Romalı ve iki Got temsilciden oluşan bir heyet Belisarius ile barış görüşmesine başladı.

Ortaya sürülen tezler, iki tarafın siyasi konumunu mükemmel bir açıklıkla gözler önüne seriyordu. Gotlar, İtalya'yı kontrol etmek için meşru otoriteye sahip olduklarını savunuyorlardı. Daha önceden *consul* ve *patricius* olarak atadığı Theoderic'i, gasıp Odoacar'ı devirmesi ve İtalya krallığının yasal kontrolünü ele geçirmesi için İmparator Zeno görevlendirmişti. Theoderic bunu başarmıştı. Onun yönetimi Roma İmparatorluğu'nun yasalarını ve idari biçimlerini muhafaza etmişti ve Katolik dini geleneklere karşı titizlikle hoşgörülü olmuştu. Gerçekten Got krallığında üst düzey devlet görevlerini Romalılar üstlenmişlerdi ve *consul*ler Theoderic tarafından değil Doğu Roma imparatoru tarafından atanmıştı. Dolayısıyla, Belisarius'un bu meşru yönetimi tehdit etmesi için hiçbir neden yoktu. Durum oldukça sağlamdı. Gerçekten 509 yılında, Anastasius, Theoderic'in konumunu bariz bir biçimde meşrulaştırmıştı. Bununla birlikte bu durum, Iustinianus'un gerçekçi politikası yüzünden kabaca bir kenara atılmıştı. Belisarius, Theoderic'in Odoacar'ı azletme görevini imparator

[295] Procopius, *Bell. Goth.* 6.1-2. Procopius, savaşın ikinci yılının sonu olan Aralık 536'ya kadar 67 Got-Roma çatışması tespit ettiğini iddia eder. Kuşatma kaldırılmadan önce iki nihai çatışma daha meydana gelecektir. (*Bell. Goth.* 6.2.37-8).

adına, İtalya'yı bir tirandan kurtarmak ve tekrar imparatorluğa kazandırmak düşüncesiyle üstlendiği karşılığını verdi. Theoderic, zaten imparatora ait olan bir toprağı ona geri verme konusunu aksatmıştı. Barbarlar, esas davalarında hiçbir ilerleme kaydedemediler ve Sicilya'dan vazgeçmeyi teklif ettiler. Doğu Roma İmparatorluğu, Afrika üzerinde bir kontrol iddia ediyorsa bu temel bir gereksinimdi, fakat alaycı bir şekilde Sicilya'dan vazgeçmenin karşılığı olarak daha geniş olan Britanya adasına sahip olabilecekleri cevabını aldılar. Buradaki ima, Gotlar artık, Romalıların Britanya'yı kendilerine vermek zorunda kalması kadar, Sicilya'yı Romalılara verme hakkına sahip değillerdi şeklindeydi. Got elçisi, Napoli'nin ve Campania'nın hâkimiyetini müzakere etmeyi öne sürdü ve Constantinopolis'e yıllık vergi ödemeye hazır olduğuna işaret ederek, en alt çizgiye yöneldi. Belisarius, imparatorun sahip olduğu toprakları müzakere etmek için yetkisinin olmadığını söyleyerek elçiyi tersledi. Ulaşılan tek anlaşma meseleyi Iustinianus'a bizzat sunmak için her iki tarafın da elçi göndermesiydi (Procopius, *Bell. Goth.* 6.6).

Oyunun finali artık başlıyordu. Gotlar Roma'ya sızmak için su kemerlerinden son teşebbüslerini yaptılar. Bu taktik Napoli'de Belisarius tarafından başarıyla uygulanmıştı (Procopius, *Bell. Goth.* 6.99). Roma süvarisi Picenum'a doğru ilerledi ve Romalı sakinlerinin davetiyle Ariminum'a (modern Rimini) doğru yürüyüşe geçti. Rimini, Ravenna'dan bir günlük yürüyüş mesafesindedir. Vitigis, kuvvetlerine Roma kuşatmasını derhal kaldırmalarını ve bütün hızlarıyla Got başkenti Ravenna'yı korumaya gelmelerini emretti. Böylece 30 Mart 538'de, kent bir yıl dokuz günlük kuşatmadan sonra, Gotlar kamplarını ateşe verdiler ve çekilmeye başladılar. Kuvvetlerinin çoğu için bunun anlamı Tiber Nehri'ni Milvius Köprüsü üzerinden geçmekti. Belisarius, nehrin öbür yakasına kaçmaya çalışan şaşkın Got asker kalabalığını büyük bir zarara uğratmak için, askerlerini tekrar aceleyle ileri sürdü (Procopius, *Bell. Goth.* 6.10).

Gotların Orta İtalya'daki konumları, Constantinopolis'ten Narses komutasından 5.000 asker ve kendi komutanlarının idaresindeki 2.000 Herul savaşçısından oluşan taze kuvvetlerin gelişiyle birlikte ciddi bir biçimde sarsıldı (Procopius, *Bell. Goth.* 6.13.15-18). Narses, Firmum'da Belisarius ile buluştu ve onu Ariminum'daki Romalı komutan Ioannes'in ivedilikle rahatlatılması

noktasında ikna etti. Kuşatma altındaki birlikten bir asker, Ioannes'in askerlerinin sadece bir hafta daha dayanabilecekleri mesajını getirdi. Dikkat çekici bir askeri beceriyle koordine edilen kuvvetler, Gotları kaçmaya zorlamak için denizden ve iki kara güzergâhında birleştiler. Açlıktan imanı gevreyen komutan yorgun askerleriyle birlikte meydana çıktı (Procopius, *Bell. Goth.* 6.17-18.2). Gotlar ise Ravenna'ya kaçtılar.

Zafer ivmesi artık çok net bir şekilde istilacı kuvvetlerden yanaydı, fakat Romalı komutanlar arasındaki uyumsuzluk, Liguria'da felakete neden oldu. Komutanlar arasındaki atışma, Romalıların, işgalci Frank ordusunun saldırısı altında olan Milano'nun yardımına gelmesini engelledi. Açlık çeken Milano sakinleri ve zayıf garnizon, müzakereye zorlanıyordu. Askerler teslim olarak esir edildiler, fakat 539 yılı Mart sonlarında Milano yerle bir edilerek erkek nüfusu katledildi, kadınlar ise Burgonyalılara köle olarak bağışlandı (Procopius, *Bell. Goth.* 6.21). Liguria kentlerinin geri kalanları teslim oldu (bkz. s. 311). Felaket haber geldiği ve Belisarius tarafından Iustinianus'a rapor edildiği zaman, ders alındı. Narses geri çağrıldı ve Belisarius'un bütün yetkilere sahip bir komutan olduğu onaylandı (Procopius, *Bell. Goth.* 6.22.1-4).

539 yılının çoğu Romalıların üstün olduğu bir yıpratma savaşıyla geçti. Auximum'u ve Urbinum kalelerini savunan Gotlar, kıtlığın insafına terkedilmişlerdi. Gerçekten, savaşan tarafların müdahalesiyle ürün yetiştirmeleri engellenen kırsal bölgelerde yaşayanlar, aşırı sıkıntı ve açlık tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Procopius bu durumu "hareketsiz gözler, karamsar, derileri kurumuş ve aşırı zayıflıktan derileri çatlamış 50.000 kişinin açlıktan öldüğü tahmin edilmektedir (*Bell. Goth.* 6.20.23-33)".şeklinde soğuk bir realizmle betimlenmektedir. Roma askerlerinin tedariki, Ancona'ya getirilen erzakla sağlanıyordu (Procopius, *Bell. Goth.* 6.24.14). Altı aylık bir kuşatmadan sonra Auximum ve Faesulae teslim oldu ve garnizonları imparatora sadakat yemini ederek, Belisarius'un safına geçtiler (Procopius, *Bell. Goth.* 6.27.25-34).

Belisarius artık Ravenna'yı kuşatma altına aldı ve burada Vitigis'in durumu kötüleşmeye devam ediyordu. Bir Got heyetinin, teslim olma şartlarını Constantinopolis'teki imparator ile görüşmesi konusunda fikir birliğine varıldı. Bu, beklediklerinden ve Belisarius'un vermeye razı olduğundan daha iyi bir

öneri getirdi. Buna göre, Po Nehri'nin güneyindeki İtalya imparatorluğa geri verilecek, Ostrogotlar Transpadana'yı elde tutacaklar ve Ravenna'daki kraliyet hazinesi iki taraf arasında bölüşülecekti. Sonra, bir grup Got aristokrat şaşırtıcı bir davranışla, eğer Belisarius, batının imparatoru unvanını kabul edecek olursa, ona teslim olacakları teklifini ilettiler. Belisarius, kendi adamlarına Theoderic krallığının tamamını kontrolünü ele geçirme planlarını anlatarak zahiren her teklifi kabul edeceğini söyledi ve rakipleri ise, Belisarius'un Got aristokratların teklifini kabul etmeye hazır olduğunu ileri sürüyorlardı. Böylece 540 yılı Mayıs'ında Belisarius Ravenna'ya girdi ve burayı işgal etti. Kraliyet mülkü ele geçirildi, fakat diğer sakinlere, sahip oldukları kişisel zenginliklerini korumaları izni verildi. Iustinianus tarafından geri çağrılan Belisarius, doğu cephesinde yeni bir komuta üstlenmek için Constantinopolis'e döneceğini ilan etti (Procopius, *Bell. Goth.* 6.28-30).

Procopius'un, büyük oranda Belisarius'un perspektifinden yazdığı, bu olaylara ilişkin anlatısı, generalin davranışının, Iustinianus yönetiminin siyasi olarak en ağır yanlış hükümlerinden birisine yol açtığı gerçeğini fazlasıyla önemsizleştirmektedir. Iustinianus'a gönderilen Got elçisi, tam da Sâsânilerin Doğu Roma topraklarına karşı giriştiği yeni bir işgal sırasında Constantinopolis'e geldi. İmparator ve danışmanları, iki cephede birden geniş kapsamlı savaş durumunu sürdürecek kaynaklara sahip olmadıklarının pekâlâ farkındaydı (bu arada Afrika'daki durum hakkında hiçbir şey söylemeye gerek yok) ve onun için oldukça mantıklı bir anlaşma teklif ettiler. Batının başkenti Ravenna dâhil, Po Nehri'ne kadar İtalya'yı geri kazanarak yeniden fetih seferi ses getiren bir başarı olarak önemsenebilirdi. Gotlar, imparatorluğa kuzey sınırları boyunca askeri koruma sağlayarak, bilhassa artan Frank tehdidine karşı Alpler'deki geçitleri emniyet altına alarak, uzun zamandan bu yana alışkın oldukları rolü oynamaya devam edebilirlerdi. Bundan sonra, Roma ve İtalya, bir barış ve nekahet dönemi yaşayabilir ve imparatorluk için büyük bir vergi geliri kaynağı olabilirdi. "Bütün savaşın en büyük zaferini hiç sorunsuz kazanması ve Vitigis'i Constantinopolis'e esir olarak götürmesi mümkünken, anlaşmanın bunu engelleyeceği" (Procopius, *Bell. Goth.* 6.29.4) boş inancıyla hareket eden Belisarius'un asi ve keyfi davranışı, seferinin elde ettiği başarıları baltaladı ve doğrudan doğruya İtalya'da bir kuşak sürecek olan sefalete ve imparatorluk gücünün zayıflamasına yol açtı.

Procopius için, Belisarius'un 540 yılında geri dönüşü, imparatorluğun batı topraklarını yeniden fethetme teşebbüsünde bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

> Fakat kendi kişisel kazançları dışında hiçbir şey düşünmeyen ve birbiriyle aynı seviyede olmaya temayül eden diğer liderler çoktan Romalıları yağmalamaya başlamışlar ve tebaaları olan halkı askerlerinin insafına terk etmişlerdi. Olup bitenlere artık kulak asmıyorlar ve askerlerini itaat altına almakta acizdiler. Ve böylece pek çok yanlış yaptılar ve Romalıların bütün işleri kısa zaman içerisinde mahvoldu. (Procopius, *Bell. Goth.* 7.1.23-24)

Procopius, bu açık Thucydides yankısıyla, okuyucularını Iustinianus'un İtalya seferini, neredeyse bin yıl önce klasik çağdaki selefinin Atina'nın Sicilya ve Batıyı ele geçirmek için giriştiği görkemli teşebbüsü gördüğü şekilde değerlendirmeye çağırıyordu. Yeniden fetih vizyonu kendi çöküşünün tohumlarını da kendisiyle birlikte taşıyordu. Fakat Procopius'un analizi hatalıdır ve sorumluluk Belisarius'un kendi üzerine yüklenmelidir.

Iustinianus'un hükümdarlığının 527'de tahta çıkışından 542'de veba salgınının başlangıcına kadar geçen on beş yılı, olağanüstü bir başarı ve tutku dönemiydi. Çok müsait bir anda tahta çıkmıştı. Iustinus 518'de tahta çıktığı zaman, Anastasius'dan muazzam miktarda artı gelir tevarüs etmiş ve bu onun döneminde çok az kullanılmıştı. Kişisel dini misyonu ve kendi kaderine hâkim olma duyusuyla hareket eden yeni imparator, Augustus döneminden bu yana eşi görülmemiş görkemli bir programla işe başladı. Yeni yönetimin siyasi iradesinin sembolü, bütün Roma kanunnamelerinin toplanması, gözden geçirilmesi ve yayınlanması kararı ve ondan sonra Hıristiyan imparatorluk içerisinde değişmeyen kesin bir otorite ve düzen şablonu olarak tesisiydi. Hıristiyan imparatorluğun sınırları genişletildi ve yeniden belirlendi. Kırım Boğazı'ndan Etiyopya'ya kadar doğu sınırı boyunca halklar ve krallıklar Hıristiyanlığa kazandırıldı. Afrika'daki ilk ve neredeyse beklenmedik başarıdan sonra, batı Akdeniz'i Ariusçu barbar krallıkların elinden alarak, Roma Ortodoksluğuna kazandırmak için bir plan oluşturuldu. Constantinopolis'teki halk tabakası, senato sınıfındaki muhalifler, şüpheciler ve eleştirenler Nika isyanını takip eden kıyımla birlikte sessizliğe gömüldüler.

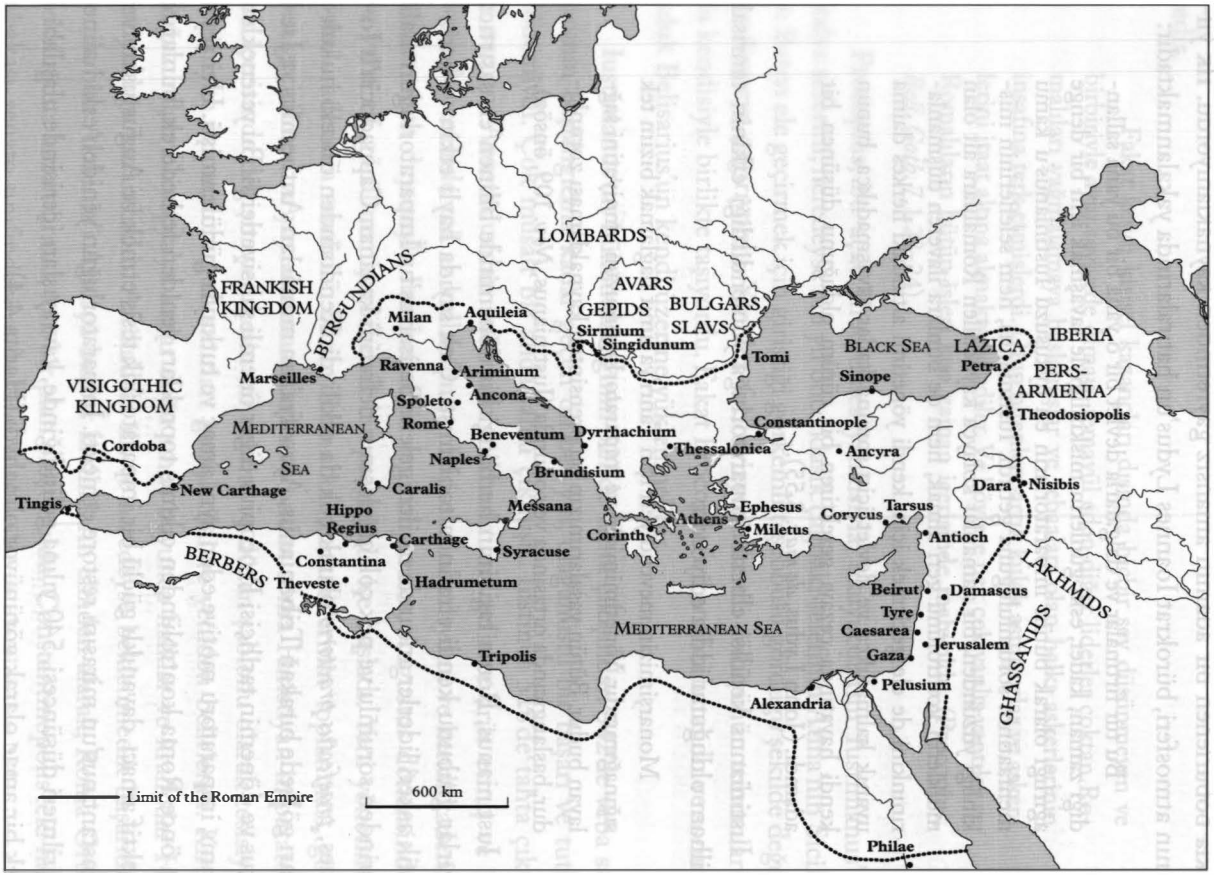
Bunun çoğu Iustinianus'un kendisinin delice enerjisinden, hiç uyumamakla böbürlenen bir adamın amansız gayretinden kaynaklanıyordu. İlk yıllarının atmosferi, bürokrat Ioannes Lydus'un hatıralarında yakalanmaktadır:

> Bu tür fırtınalar ve dalgalarla devlet bir o yana bir bu yana sallandığı zaman, kader, eski günlerin miskinliğiyle savaşmak için bir denge ağırlığı olarak bütün imparatorların en uykusuzu Iustinianus'u kamu menfaatinin sorumluluğuna getirdi. Iustinianus, hem seleflerinin miskinliği yüzünden, bir zamanlar kolayca kaybedilen Romalılara ait olan mülklerin kontrolünü geri almak, hem de bunlara ilaveten düşmanlarınınkini de ele geçirmek için, kendi yönetimi altındaki herkes daima uyanık kalmadıkça ve devlet için sonuna kadar savaşmadıkça, bunun kendi hayatında cezayı gerektiren bir cürüm olduğunu düşünen bir adamdı. (John Lydus, *de mag.* 3.55).

Iustinianus kendisi elbette imparatorluğa yönlendirdiği etkinin tanrısal bir ilham olduğunu iddia ediyordu:

> Monarşimizin mevcudiyeti için Tanrı'ya ümit bağlamak bizim tek sığınağımızdır. Yönetimimizin ve imparatorluğumuzun emniyetini sağlayan budur. Bütün yasalarımızın bu prensipten kaynaklaması zorunludur, başlangıcında ortasında ve sonunda (Iustinianus, *Nov.* 109, önsöz).

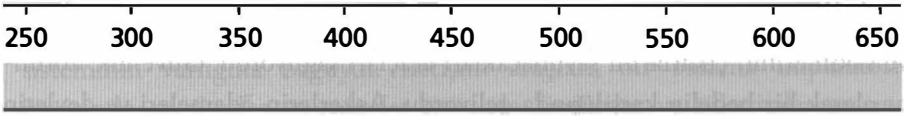
Iustinianus, Roma tarihinin herhangi bir döneminde bilinen en şaşırtıcı nazırlar grubunu kendi etrafında toplamıştı. Çok sayıda hayli etkin ve karizmatik askeri liderler arasında en ileri geleni Belisarius'tu. İmparatorluğun mali işlerinden sorumlu ve pek çok çağdaşının nefretini kazanan Cappadocia'lı Ioannes, *praefectus praetorio* olarak çok da etkiliydi. Kendisinden önceki hukukçuları gölgede bırakan Tribonianus, Ayasofya'nın mimarları Anthemius ve Isedorus ve dönemin tarihçisi Procopius diğer önemli şahsiyetlerdi. Bu yetenekler takımı, imparatoru motive eden aynı amaç ve tutkuyla güdülenmişti. Her şeyden önce Roma kontrolünden çıkmış toprakları yeniden fethederek, bunların kolektif amacı, dayanıklı güçlü bir imparatorluk tesis etmek ve Augustus'un ve Constantinus'un mirasını restore etmekti. İmparatorluğun yeniden eski haline getirilmesi düşüncesi, 540 yılına gelindiğinde, kavrayışları içerisinde ulaşılabilecek bir amaç olarak görünüyor olmalıydı (Harita 4.4).

Harita 4.4 - Iustinianus'un yeni Akdeniz imparatorluğu

5. ROMA DEVLETİ

Roma İmparatorluğu'nun çalışma biçiminin analizi
Propaganda, ideoloji ve gücün sözde ve imgedeki dili
Askeri örgütlenme ve iletişim
Vergilendirme
496-502 Edessa'da devletin etkisi
İmparatorluk nasıl yönetiliyordu?
Geç Roma idaresi
Vatandaşlık ve Roma hukuku
İmparatorluğun değişen kentleri
Toplumsal hiyerarşi
Hıristiyanlığın imparatorluk toplumu üzerindeki etkisi

İmparatorluğun Anatomisi

Geç Roma İmparatorluğu, Constantinus döneminde Eskiçağ dünyasının en gelişmiş imparatorluk sistemiydi. İmparatorların ve yönetimlerinin, tebaa-

larının itaatini sağlama gücü, karmaşık ve birbiriyle bağlantılı idare sistemine bağlıydı. Bunların en önemlisi, sembolik imparatorluk gücünü, dünya düzeninin vazgeçilmez parçası olarak sunan, bir otorite sisteminin oluşturulmasıydı. Bu otorite sistemi, bir hükümranlık ideolojisinde (*Herrschaftsideologie*) somutlaşıyordu. Hükümdarların sahip olduğu belli başlı erdemler ve güçler üzerine temellenen imparatorluk fikri, törenler, mimari ve heykeltıraşlık gibi sanatsal medya vasıtasıyla, kutlama ve sembolik eylem biçimlerinde halka sunuluyordu. İmparatorların Tanrı'nın vekili olarak ilahi korunma altında yönettikleri düşüncesi gibi, imparatorluğun zaferi, bu yönetici ideolojinin anahtar niteliğiydi. İmparatorlar, kendilerini evrensel düzenin garantörleri ve tebaalarının esenliklerinin her yönünün bekçileri olarak sunuyorlardı.[296]

Ordular ve eski güç, bu düzeni koruyor ve hükümdarların, imparatorluğun ve sakinlerinin çıkarlarını savunacakları araçları sağlıyordu. Güvenlik, zorunlu olarak bir bedelin karşılığında geliyordu. Askerlerin ödemeleri ve devletin diğer askeri ihtiyaçları vergilendirme sistemi gerektiriyordu. Eski haracın bürokratik karşılığı olan vergilendirme, Roma İmparatorluğu'nu batının barbar krallıklarından ayıran niteliklerden biriydi. İmparatorluklar, tebaalarından gelir toplama hakkına sahip olduklarını iddia ediyorlar ve vergi talep ediyorlardı. Onun için, Roma vergi sisteminin damarları bütün topluma uzanıyordu.[297]

İmparatorluk ayrıca, çatışmaları şiddete ve savaşa başvurmadan çözüme kavuşturma yeteneğine sahip bir otorite kaynağıydı. İmparatorlar ve temsilcileri yargıçlar olarak hareket ediyor ve bu da bir adalet sisteminin varlığını gerektiriyor ve tebaaya şikâyetlerini ve tartışmalarını, hukuki kararlar almakla yükümlü olan imparatorluk otoritelerine ulaştırma imkânı veriyordu. Böyle kararlar tamamen hakkaniyet temelinde alınabilirdi, fakat yazılı yasalar, salt

[296] M. McCormick, *Eternal Victory, Triumphal rulership in late antiquity, Byzantium and the early medieval West* (Cambridge, 1986); Sabine MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity* (Los Angelos & Londra, 1981).

[297] Emperyal güçlerin geniş kapsamlı bir vergilendirme düzenleme yeteneği Chris Wickham'ın analizinin anahtar bir prensibidir. C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages* (Oxford, 2005), bilhassa s. 56-160, bkz. s. 469-75.

geçici otoritenin sürekli hale geldiği bir araçtı. İmparatorluk, Roma hukuku ve adalet idaresi vasıtasıyla bir arada tutuluyordu.[298]

İmparatorluklar, sadece yöneticilerinin askeri güç sevkiyatı, vergi toplama, tartışmaları hukuka uygun biçimde sonuçlandırma gibi örgütleyici kapasitelerine bağlı değildi, aynı zamanda tebaanın büyük çoğunluğunun iradi uyumuna da bağlıydı. İmparatorluk toplumu, devletin otoritesini tanıyordu. Yönetenler ve yönetilenler bir bütün olarak ortak bir siyasal sistem anlayışına da sahipti ve Roma İmparatorluğu'nun varlık sebebi için aynı görüşü paylaşıyorlardı. Bu, kuşaklar boyu tarihsel tecrübe üzerine tesis edilmiş olan imparatorun yönetme hakkının tebaa tarafından kabul edilmesini gerektiriyordu. İmparatorluklar, geçmiş hakkında kolektif bir bilinç ve hafızayı teşvik ediyorlardı.[299]

İmparatorluk yönetiminin bütün yönleri, karmaşık ve etkili bir iletişim sisteminin varlığına bağlıydı. İletişim araçları, bir bakıma imparatorluk içerisinde, merkezler ve çevreler arasında, üreticiler ve tüketiciler arasında, sakin alanlardan problemli alanlara dolaşan kişiler ve ürünler için tasarlanmıştı. Devlet yol inşasına ve bakımına yüksek bir öncelik veriyor ve bir kara taşıma sistemi örgütlüyordu. Limanlar, gemicilik ve deniz taşımacılığı, imparatorluğun varlığı için (ve bilhassa Constantinopolis merkezli Doğu Roma İmparatorluğu için) esastı (bkz. s. 439-49). Bununla birlikte enformasyon iletişimi insanların ve malların dolaşımından daha da önemliydi. İmparatorluğun bütünlüğü, tamamen yöneticilerin ve tebaanın hem sözlü ve hem de her şeyden önce yazılı olarak birbirlerine karşılıklı bilgi ve karar taşıma gücüne bağlıydı. Çünkü imparatorluğun yönetilebilmesi için, sözlü iletişim sistematik olarak geçerli resmi kanallara organize edilmek zorundaydı. Bu suretle tebaanın talepleri ve arzuları, eyalet ve imparatorluk merkezlerindeki yetkililere aktarılıyor ve yine standart protokollere uygun cevaplar geri gönderiliyordu. Bu cevaplar, imparatorluğun toplumları arasında farklı bir şekilde yayılıyordu.[300]

[298] Jill Harries, *Law and Empire in Late Antiquity*, (Cambridge, 1999).

[299] Clifford Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, (Berkeley, 2000).

[300] Millar, *A Greek Roman Empire*, 214-24.

Propaganda ve İdeoloji

Roma İmparatorluğu, Constantinus'tan Iustinianus'a kadar devletin devamını temin etmek için bu zorunlu şartları nasıl sağladı? Geç Roma İmparatorluğu, resmi sanat ve edebiyat eserleriyle ve ayrıca rutin bir düzeyde siyasi iletişimin her yönüyle tasarlanan ayrıntılı bir hükümranlık ideolojisine dayanıyordu.

Geç Antikçağın siyasi yaşamından alınmış dikkate değer bir örnek, halka açık kutlamalarda tezahürat kullanılmasıydı. Bu tezahürat, tam olarak hem iktidar hiyerarşisini hem de Roma İmparatorluğu'nun ideolojik bütünlüğünü vurgulamak için tasarlanmıştı. Mükerrer ritmik tezahüratlar kamusal hayatta yaygın bir olguydu. Kaynaklarımız bu tür pek çok kutlamanın detaylı kayıtlarını muhafaza etmektedir. Bunlardan birisi, 25 Aralık 438 tarihinde Roma Senatosu'nda *Codex Theodosianus*'un yayınlanmasını kutlayan kırk üç övgüydü.[301] Edessa halkı adına 449 yılı Nisan ayında sunulan yetmiş beş övgü, Osrhoene'de yeni eyalet valisinin gelişini kutluyordu.[302] Muhtemelen VI. yüzyılın başlarına ait yirmi övgü, mahalli önde gelen vatandaş ve hayırsever Albinus onuruna, Caria'daki Aphrodisias'da sunuldu ve bunlar daha sonra sütunlar üzerine yazıldı.[303] Nika isyanı olayları sırasında, Constantinopolis hipodromunda Maviler ve Yeşiller ile imparator adına konuşan bir hatip arasında kayda değer övücü bir diyalog sahnelendi.[304] Tezahüratlar, doğal olarak kutladıkları herhangi bir olaya uygun olmasına rağmen, belirgin ritüel haline gelen bir biçim aldı. Bunlar Tanrı'ya yakarışla başlıyordu ve bunun hemen arkasından imparatorun sağlığı ve uzun ömürlü olması, yönetiminin ve zaferlerinin devam etmesi için iyi dilekler geliyordu. Bunlar sonra normal olarak senato ve büyük makam sahipleri ve imparatorluk yetkilileri adına tezahüratlara götü-

[301] John Matthews, *Laying Down the Law* (New Haven, 2000), 31-54.

[302] Alan Cameron, *Circus Factions* (Oxford, 1976), 237-44; H. –U. Wiemer, "Akklamationen im spätrömischen Reich. Zur Typologie und Funktion eines Kommunikationsrituals" *Archiv für Kulturgeschichte* 86 (2004), 35-44, 66-73 (Orijinal Süryaniceden Almancaya çeviri).

[303] C. Roueché, "Acclamations in the Later Roman Empire: New evidence from Aphrodisias", *JRS* 74 (1984), 181-99.

[304] Alan Cameron, *Circus Factions*, 318-33.

rüyordu. 380 yılına ait bir yasa, *praefectus praetorio* gibi bir grup kıdemli devlet görevlisinin (mesela *quaestores sacri palatii*, *magistri officiorum* ve *comites utriusque aerarii*), tezahüratlarla selamlanma hakkına sahip olduklarını açık bir şekilde gösteriyordu (*CTh.* 6.9.2). Büyük devlet törenlerindeki tezahüratlar ya imparatorun huzurunda ya da sıkça karşılaşıldığı gibi yokluğunda yapılıyordu. Tezahüratlar, bu tür durumlar için toplanmış gruplar tarafından yapılıyor ve böylece sembolik olarak bütün halkın duygularını dile getiriyordu. İmparatorluk sathında sayısız durumda tekrar edilen bu ritüeller, sadece ideolojiyi değil, Roma İmparatorluğu'nun iktidar yapısını da yansıtıyor ve imparatorluğun otorite hiyerarşisinin zirvesinde imparatorların rolünü meşrulaştırmak için tasarlanıyordu.[305]

Standartlaşmış tezahürat formüllerinin, devletin faaliyet alanının bütün resmi belgelerinde yazılı emsalleri vardı. Kamu yazıtlarının başlangıcındaki ve diğer belgelerdeki imparatorluk unvanları, imparatorların güçlerinin ebedi ve karşı çıkılamaz olduğu mesajını somutlaştırıyordu. Aynı zamanda bunlar, her bir hükümdara göre de farklılık gösterebiliyordu. İmparatorluk paraları üzerindeki imgeler ve üslup, aynı şekilde algılanıyordu. Sikkeler üzerindeki bu tür ifadeler, sikkeyi darp ettiren bir hükümdarı, şifreli model sembolleri kullanmak suretiyle seleflerine bağlıyordu. Böylece bir sikkenin ilk anda bir imparatorluk darbı olduğu ve ondan sonra da hangi imparatora ait olduğu tespit edilebilir. Tanrısal olarak atanmış hükümdarların karizması böylece rutinleşiyor fakat otoriteleri zayıflamıyordu. Övgü söylevleri, imparatorluğun hâkimiyet fikrini daha ayrıntılı bir tarzda destekliyor, fakat benzer prensiplere uyuyordu. Bireysel konuşmalar, belli başlı hükümdarların başarılarına ve politikalarına yakıştırılırken, bu konuşmalar, bütün adil ve dürüst hükümdarların rolünü karakterize eden temalar repertuvarını kullanıyordu. İmparatorluk ideolojisinin en önemli gelişmelerinden birisi, kökenleri krallık hakkındaki klasik fikirlerde bulunan bir gelenek içerisine Hıristiyan fikirlerin, tedricen entegrasyonuydu. Bununla birlikte, orijinal ve yeni bir Hıristiyan hükümdarlık ideolojisi ge-

[305] Bu konuyu ele alan en iyi inceleme için bkz. H. –U. Wiemer, "Akklamationen im spätrömischen Reich. Zur Typologie und Funktion eines Kommunikationsrituals" *Archiv für Kulturgeschichte* 86 (2004), 27-73.

liştiren Eusebius'un *Tricennial Oration* ve *Vita Constantini* gibi son eserleri dışında,[306] hem IV. yüzyıl hükümdarları için yazılan övgü metinlerinde hem de onlar için dikilen anıtlarda açık Hıristiyan sembolizminin dikkat çekici bir şekilde yokluğu şaşırtıcıdır.

Hırisitiyan sembolizmi IV. yüzyılın kamu sanatında da sadece sınırlı bir rol oynadı. Bu nokta, Roma'daki Constantinus Takı ve Constantinopolis hipodromunda I. Theodosius tarafından diktirilen obeliskin kaidesinde bulunan yontulmuş heykellerde olduğu gibi dönemin en ayrıntılı iki imparatorluk anıtında gösterilebilir.

Roma Senatosu ve halk meclisi yakınındaki Colosseum'a bitişik dikilen Constantinus Takı, 315 yılında imparatoru *decennalia*sında (görevdeki onuncu yılı) yani *augustus* oluşunun onuncu yıl dönümü kutlamalarında, imparatoru onurlandırıyordu (Levha 5.1). Bu takın dekoratif rölyeflerinin taşıdığı

Levha 5.1 - Roma'da Constantinus'un Zafer Anıtı (DAI Rome/photoSansaimi).

[306] Bkz. Averil Cameron & Stuart Hal, *Eusebius, Life of Constantine* (Oxford, 1999), 27-39; H. A. Drake, *In Praise of Constantine. A historical study and new translation of Eusebius' Tricennalian Orations* (Berkeley, 1976).

belirgin mesajı, genelden ayırt etmek yol gösterebilir. Son dönemlerde yapılan bir çalışma, bu takın aslında Constantinus için tasarlanmadığını göstermiştir. Takın temelleri, Erken İmparatorluk döneminde bir yapı için atılmış, ancak yapı hiçbir zaman tamamlanmamıştır. Planın gerçekleştirilmesi, 307-312 yılları arasında İtalya ve Afrika'nın fiili hükümdarı olan ve *augustus* unvanına sahip olduğunu iddia eden Maxentius tarafından ele alınmıştır. Yapının azametli *attica*ya kadar olan üçte ikisi, tamamen devşirme malzemeden inşa edildi ve yeniden kullanılan meşhur imparatorluk rölyef tasvirleri ve paneller dizisi dâhil, 312 yılında Maxentius'un ölümünden önce tamamlanmıştı. Constantinus için yapılan kısmı, tuğladan yapılma ve sadece mermer kaplama ile örtülen tavan arası katından ibarettir. Burası, önemli bir adak yazıtı ve cephenin gömme ayaklarının tepesine yerleştirilen barbar heykellerini kapsamaktadır. İlaveten, bir metre yüksekliğindeki friz, takın payandaları etrafında bir kuşak gibi sallanıyor ve Constantinus'un, Maxentius'a karşı çıktığı seferde kazandığı zaferleri, Roma'ya girişini (*adventus*) ve halka hitabını ve gösterdiği cömertliği tasvir ediyordu (Levha 5.2). Frizin yukarısında, doğu ve batı uçlarında Constantinus'un heykeltıraşları tarafından iki resim daha ilave edildi ve bunların birisi Güneş tanrısını, diğeri Ay tanrıçasını gösteriyordu. Aslında frizin tasarımı gelenekseldi. Frizde, imparatorun bir zorbaya karşı zaferi, Roma'nın önde gelenlerine karşı nezaketi ve pleplere (*plebs*) gösterdiği cömertlik gibi temalar bir araya getiriliyor ve bunlar bir övgü konuşmasının görsel karşılığı olarak tasvir ediliyordu. Constantinus dönemi oymacılığı çoğunlukla kaba ve şekilseldi, fakat bu kısmen, heykeltıraşların eserlerini önceden bir atölyede hazırlamaktan ziyade, yerinde (*in situ*) bir yapı iskelesi üzerinde çalışmak zorunda olmaları gerçeğiyle ilgilidir. Constantinus frizlerinin estetik ve görsel etkisi, Maxentius için tasarlanan bir program tarafından gölgelenmektedir. Bu, Hadrianus için inşa edilen bir anıttan sekiz büyük dairesel tasvirin seçilip yeniden kullanılmasını gerektiriyordu. Tasvirlerin hepsi, imparatoru av veya kurban sahnesinde gösteriyordu. Antoninuslar dönemine ait ve muhtemelen Marcus Aurelius için yapılarak *attica*ya yerleştirilen bir başka frizler grubu imparatoru büyük halk törenleri dizisinde meşgul bir şekilde gösteriyordu. Merkezi geçiş yerinin her iki tarafına, Traianus için yapılmış bir anıttan alınan savaş ve muzaffer imparator sahneleriyle dolu iki büyük friz bloku yerleştirildi.Romalı izleyicilere öteden beri tanıdık gelmesi gereken bu eski heykellerin yeniden dü-

Levha 5.2 - Constantinus Anıtı. Etrafı saray mensupları tarafından sarılan oturan Constantinus (baş kaybolmuş), Roma vatandaşlarının giydiği ağır togalarla betimlenen aristokrasi mensuplarına bağış dağıtıyor (DAI Rome).

zenlenmesi, yeni imparatorun geçmişin büyük hükümdarları serisi içerisindeki yerini incelikli bir şekilde çağrıştırıyordu, fakat aslında bunların tasarlandığı yeni imparatorun Maxentius olduğunu fark etmek elbette önemlidir. Constantinus, zorbanın alt edilmesinin anısını kutlayan yeni frizi, kendisi (veya danışmanları) tasarlamadan önce, selefinin dizaynının bütün özelliklerini tevarüs etmeyi uygun görüyordu. Eski imparatorluk heykelleri üzerinde yapılan tek modifikasyon, imparator başlarının, Constantinus ve babası Constantius'a benzeyecek şekilde değiştirilmesiydi. İmparatorluk yöneticiliğinin aynı meşru tasvibini, IV. yüzyıl yazarlarının kendi dönemlerinin imparatorlarıyla, şöhretli selefleri arasında yaptıkları karşılaştırmalarda tam olarak görüyoruz. Tak ve üzerindeki heykel programı, Roma'nın gücünün ve imparatorluğun kendi ritüel otoritesinin imparatorun şahsiyetinde cisimleşmesine delalet ediyordu. Constantinus'un başarıları bu geniş resimde sergileniyordu.[307]

[307] J. Curran, *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century* (Oxford, 2000), 86-90; J. Elsner, "From the culture of spolia to the cult of relics: The arch of Constantine and

Constantinopolis'teki Theodosius kaidesi, başka bir stratejiyi sergilemektedir. Yirmi metre yüksekliğindeki obelisk, I. Theodosius'un bir başka zorba (*tyrannus*) Magnus Maximus'a karşı kazandığı zaferin anısına hipodromun merkezi noktası (*spina*) üzerine dikildi (Levha 5.3). Tabanın aşağı kısmı üzerindeki bir dizi rölyef, at yarışı sahnelerini, pantomimleri, dansçıların yanı sıra obeliskin kendisinin zahmetli taşınması ve dikilmesinin keskin tasvirini gösteriyordu. Ana resim programı, kaidenin üst kısmında sergilenmektedir. Anıtın dört tarafı imparatoru bir dizi simgesel ilişkilerde tasvir etmektedir. Bunların ikisinde imparator, II. Valentinianus ve ilan edilmiş veliahtları Arcadius ve Honorius gibi iktidarı paylaştığı diğer aile üyeleri eşliğinde, arenaya bakan locada oturuyor olarak görülmektedir.

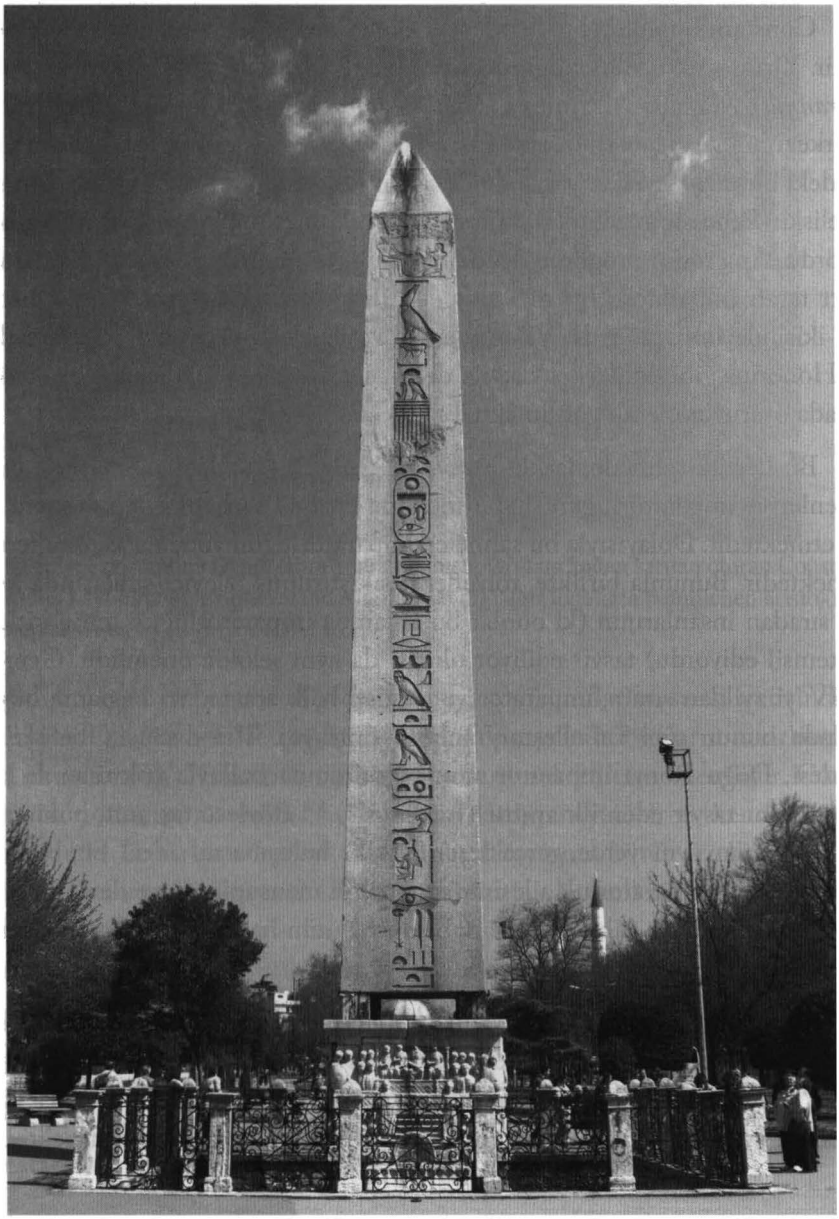
Bu her iki sahnede, farklı düzeylerde yüksek rütbeli sivil ve askeri önde gelenler ve imparatorluğun silahlı muhafız birliği mensupları imparatora eşlik etmektedir. Dolayısıyla bu sahneler, imparatorluğun yöneten kalbini temsil etmektedir. Bununla birlikte, rölyeflerin sıkıştırılmış izleyici sıralarında kentin sıradan insanlarının (ki bunlar bu anlamda imparatorluğun tebaa kitlesini temsil ediyordu) tasvir ediliyor olması da aynı şekilde önemlidir. Gerçekte IV. yüzyıldan sonra, imparator ve sıradan halk arasındaki bağlantı, büyük oranda bunun gibi ritüelleşmiş anlarla sınırlıydı. Theodosius Obeliski'nin kaidesi, Doğu Roma imparatorunun hipodromda halkıyla çok önemli karşılaşmasını tasvir eden ilk anıttır (Levha 5.4).[308] Böylece taş anıt, hükümdar ve tebaasının aynı yerde gerçekleşen hakiki buluşmasını ideal bir biçimde yansıtıyordu. İmparatorluk ailesinin en önemli mensuplarını ve devletin önde gelen şahsiyetlerini dâhil eden anıt, böylece bütün hanedanın meşruiyetini ve otoritesini ortaya koymaktadır.

Bu iki anıt, Hıristiyanlığın yalnızca ipuçlarını taşımaktadır. Constantinus takı üzerindeki yazıt, meşhur belirsiz *instinctu divinitatis* "bir Tanrının teşvikiyle" ifadesini ihtiva etmektedir. Bu ifadeyle Constantinus, Maxentius'a karşı kazandığı zaferin gerisinde, aldığını iddia ettiği ilahi yardımı ima etmektedir.

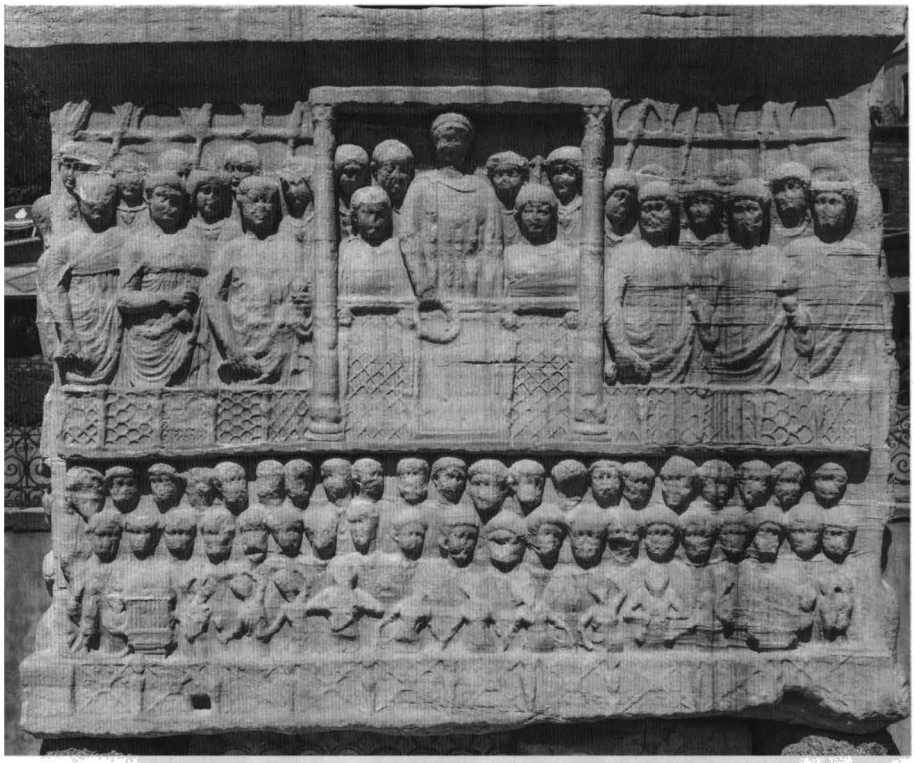
---

the genius of late antique Rome", *PBSR* 68 (2000), 149-84; R.R. Hollooway, *Constantine and Rome* (New Haven, 2004).

[308] F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike* (Berlin, 2001), 225-42.

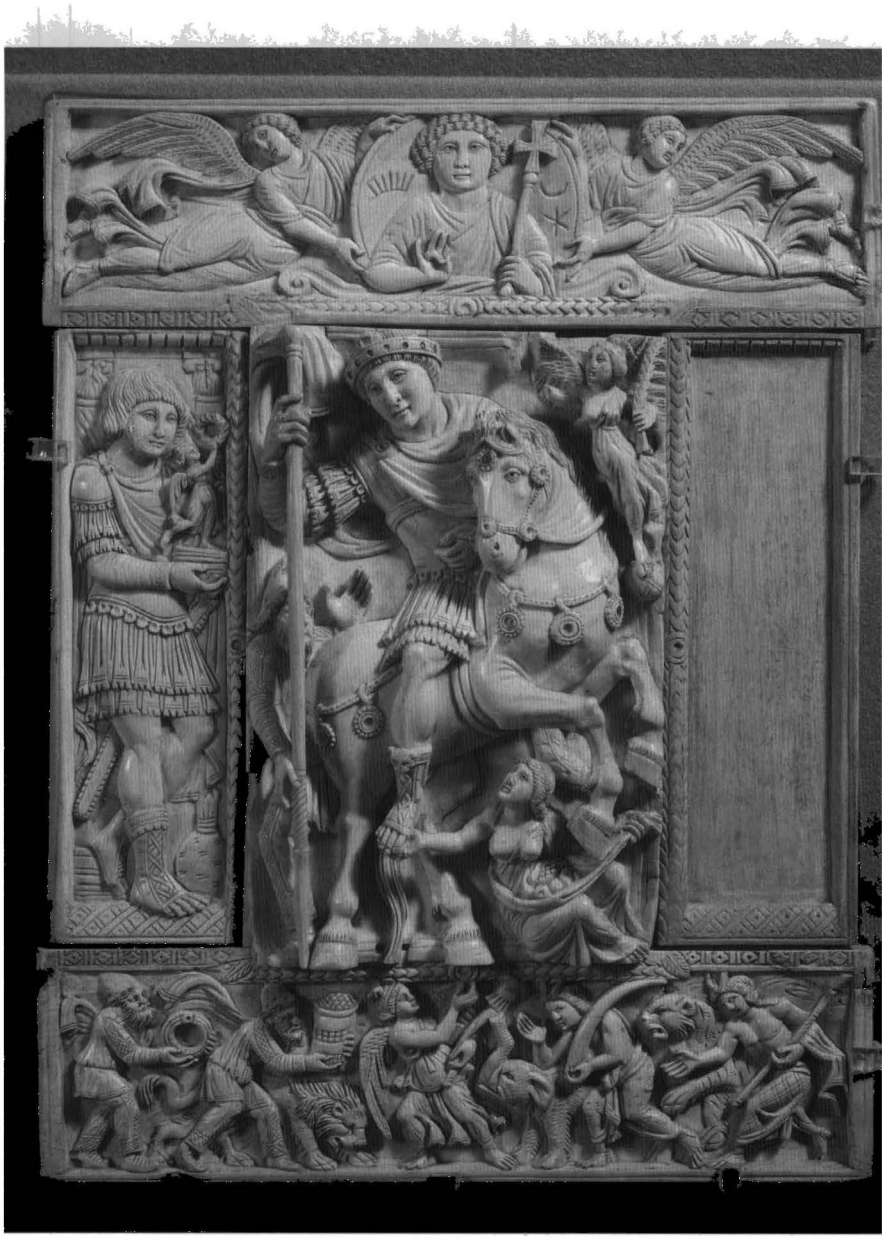
Levha 5.3 - I. Theodosius Obeliski. İstanbul'da hipodromda dekore edilmiş kaidesi üzerine dikilmiştir. Arka planda sonraki dönemin Ayasofya'sı yer almaktadır (©Joe Tree/Alamy).

Levha 5.4 - Hipodromdaki Theodosius kaidesi. İmparatorluk locasının altındaki ön tarafta müzisyenler ve dansçılar betimlenmektedir (©B.O'Kane/Alamy).

Theodosius kaidesinin kuzeydoğu kısmında, imparatora ait bölmenin yanında, Hıristiyan *labarum* (*khi-rho* işareti) ile dekore edilmiş, tek bir askeri sancak betimlenmektedir. Bu bakımdan, Iustinianus'un yönetiminin ilk zamanlarından kalma aynı derecede meşhur ve artık Louvre Müzesi'ndeki oymalı iki kanatlı tablonun (diptik) sağlam kalan paneli olan Barberini fildişi eserle, dikkate değer bir zıtlık vardır (Levha 5.5). Bu eser, büyük bir kamu anıtı değil, Geç Antikçağda *consul*lük makamına yükselenleri kutlamak için sipariş edilen, enfes fildişi diptikleri andıran, son derece değerli bir minyatürdür.[309] Merkezi panel, zaferle tamamlanmış bir fethi kutlamak amacıyla, şaha

[309] Alan Cameron "Consular diptychs in their social context", *JRA* 11 (1998), 385-403.

Levha 5.5 - Barberini Fildişi (©2013 Photo Scala, Floransa).

kalkmış atının üzerinde, mızrağını yere saplamış, buyurgan imparator figürünü göstermektedir. İmparator figürünün yanı sıra beraberinde, bir barbarı, zaferi ve toprak anayı temsil eden diğer figürler bulunmaktadır. Bunun solunda yer alan panel (ve şüphesiz onun sağ taraftaki kaybolan emsali), imparatora bir zafer heykeli takdim eden başı açık bir devlet görevlisini gösteriyordu. Kaide boyunca bulunan dar frizde bir sepet tahıl, bir çelenk, bir fildişi gibi sunular takdim eden başka barbar tebaaların yanı sıra, bir aslan ve panter figürleri de gösterilmektedir. Bütün kompozisyon, çok uygun biçimde Afrika'nın fethinin sembolik bir temsili olarak yorumlanabilir. Bu panellerin ikonografisi, klasik muzaffer hükümdar temaları geliştiriyordu. Fakat üst friz, İmparator Iustinianus'un imparatorluk gücünün bütün tasvirlerine kattığı dini ideolojiyi açıkça göstermektedir. İki meleğin yukarı kaldırdığı bir tablonun (*tondo*) önünde, sağ elini bir kutsama jesti olarak imparatora doğru tutan İsa'nın bir büstü tasvir edilmektedir.[310] Tanrı'nın gücünün ve rehberlik eden otoritesinin bariz bir şekilde kabulü, Iustinianus döneminin neredeyse bütün resmi iletişim biçimlerinin karakteristiğidir, ancak bunun, o döneme ait bir yenilik olduğunun farkına varmak da önemlidir.

Savaşta muzaffer olmuş bu imparator imgesiyle, 548'e tarihlenen Ravenna'daki S. Vitale Kilisesi'nde yer alan anı mozaiği arasında, bir başka öğretici zıtlık daha vardır. Bu mozaik, imparatoru bir sunu sepeti taşırken göstermektedir. İmparatorun solunda, kilisenin banisi piskopos Maximinus ve üç başı açık ruhban, solunda iki sivil saraylı ve *labarum* ile süslenmiş oval bir kalkanın gerisinde dikilen, dört silahlı muhafiz asker yer almaktadır (Levha 5.6). Genel izlenim şimdi zaferle değil, ibadetle ilgilidir ve sadece mozaiğin dini bağlamıyla değil, aynı zamanda Iustinianus'un yönetiminin son bölümündeki siyasal atmosferdeki değişim ile de belirlenmektedir.

Geç Roma imparatorluk ikonografisinin tamamında bulunan iktidarın sembolik sistemi ve görsel dili, rakip Sâsâni İmparatorluğu tarafından da

[310] E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art 3rd and 7th Century* (Cambridge Mass. 1977), 96, 176; şu Wikipedia maddesi de ufuk açıcı olacaktır: http://en.wikipedia.org/wiki/Barberini_ivory (Şubat 2013'te gözden geçirildi).

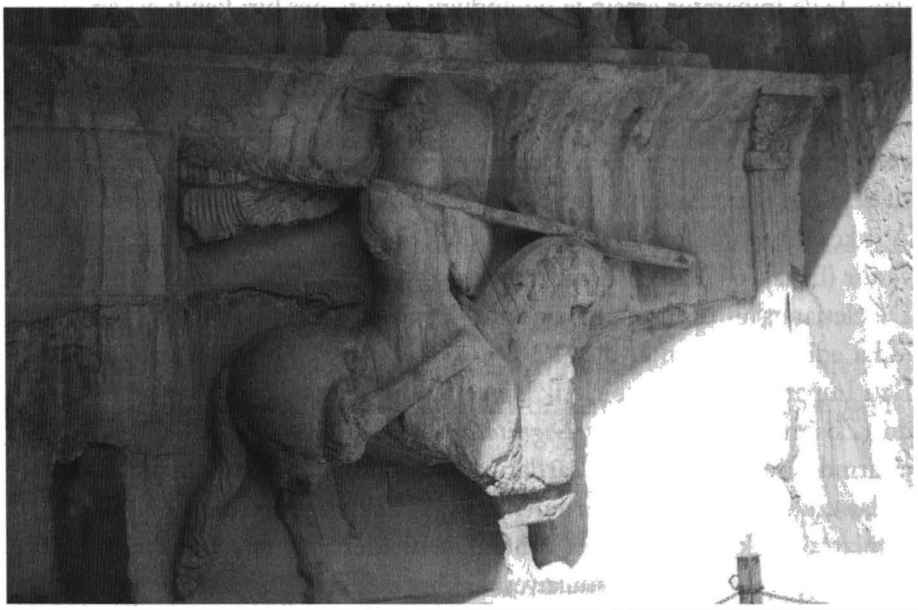

Levha 5.6 - Ravenna'da Kutsal Yaşam Kilisesi. Mozaik, başta Ravenna piskoposu Maximinus olmak üzere ruhban sınıf ve üç saray muhafızı tarafından kuşatılan Iustinianus'u betimlemektedir. Askerlerin kalkanı labarum sembolünü taşımaktadır (© The Art Archive / Alamy).

aynı kesinlik dokunuşuyla benimseniyor ve maharetle uygulanıyordu. Sâsâni İmparatorluğu'nun orta kesimlerindeki bir dizi muhteşem kaya anıtı, III. yüzyıldaki hükümdarlarını, en yüce tanrıları Ahura-Mazda'ya bağlılık ve kendilerini çevreleyen saraylılara ve yetkililer üzerinde ve düşmanlarına karşı muzaffer tavırlarla tasvir etmektedir. Bu rölyeflerin en zarifi ve en bilineni, III. yüzyıla tarihlenmekte ve üç Roma imparatoruna karşı muzaffer olan I. Şapur'u tasvir etmektedir. Yazıtın anlattığına göre, III. yüzyılın bu en kudretli hükümdarı, aynı anda Roma ve İran dünyasına hükmetmekte ve "Aryanların ve Aryan olmayanların kralıdır."[311] Bununla birlikte, Kuzeybatı İran'da Taq-ı Bostan'da

[311] Dignas & Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity*, 63-94.

bulunan bir başka rölyefler dizisi de mukayese için öğreticidir. Taq-ı Bostan rölyefleri, muhtemelen Heraclius'un erken VII. yüzyıldaki rakibi II. Hüsrev dönemine tarihlenmektedir. Ana panel, ağır zırhlar giymiş kralı savaş atına biner gibi betimlemektedir (Levha 5.7). Bunun yukarısında, devletin güvenliğinin bağlı olduğu büyük tanrı Ahura-Mazda tarafından krala taç giydirilirken tekrar gösterilmekte ve kralın düşmanlarından birisinin yarılmış başını tutan bir kadın figür (muhtemelen kralın eşi) eşlik etmektedir. Bütün kompozisyon, beş metre yüksekliğinde bir duvar heykeli, kemerli bir tonozda oyulmaktadır. Takın tondosunun önünde, Barberini fildişi üzerindeki meleklerin pozunu yansıtan kanatlı zafer figürleri bulunmaktadır.[312] İran'da geç Sâsâni dönemine ait bu büyük kaya anıtının genel kompozisyonu, çarpıcı bir şekilde Iustinianus'un fildişi minyatürüne benzemektedir.

Lehva 5.7 - Tak-ı Bostan. Ağır zırhlar kuşanmış olan Sâsâni kralı II. Hüsrev atının üzerindedir. Roma İmparatorluğu'nu yıkmayı amaçlayan bir siyaset takip eden II. Hüsrev, VII. yüzyılın ilk yirmi yılında Roma'nın can düşmanıydı (S. Mitchell).

[312] Sâsâni rölyefleri için bkz. G. Herrmann, *The Iranian Revival* (Oxford, 1977).

Askeri Güvenlik

İmparatorlar mutlak güce ve otoriteye sahipti ve ayrıntılı bir bürokratik sistem vasıtasıyla yönetiyorlardı. Yönetim sisteminin ayrıntılı olarak betimlenmesi veya analiz edilmesi gereksizdir, çünkü bu iş, A.H.M. Jones'un *The Later Roman Empire* adlı eserinde emsalsiz bir yetkinlikle yapılmıştır. Sistemin önemli bir niteliği, sivil idare ve askeri komuta arasındaki çok yönlü işbölümüydü. Başlıca ordu komutanlıkları, artık "askerlerin efendilerine" (*magistri militum*) ve bunlara tabi olan *comites* ve *duces* gibi diğer kıdemli komutanlara emanet ediliyordu. Geç Roma ordularının, karmaşık ve değişken yapısının başını bunlar çekiyordu.

Roma askeri teşkilatlanma modeli, imparatorluğun bölgesel olarak bölünmesiyle dikkate değer bir biçimde çetrefilleşiyordu. İmparatorluk, iki veya daha fazla imparator arasında bölündüğü zaman, her biri kendi askeri komuta kademesinin başındaydı ve bu da dairelerin sayısını katlıyordu. Lactantius, Tetrarşi sistemini yaratarak Roma ordusunun büyüklüğünü dörde katladığı için Diocletianus'u eleştiriyordu. Böylece sivil nüfus üzerine katlanılmaz bir vergi yükü getiriyordu (*De Mortibus Persecutorum*, 7.2). Bu tam olarak doğru değildir. Hem Eskiçağ kaynaklarında hem de günümüz literatüründe, Geç Antikçağın Roma ordularının büyüklüğünü abartmaya yönelik bir yaklaşım vardır (bkz. s. 647-54). VI. yüzyılda yaşamış bir bürokrat olan Ioannes Lydus, Diocletianus'un ordusunun sayısının 435.266 asker ve denizciyi bulduğunu iddia ediyordu (John Lydus, *de mens.* 1.27). Zosimus ise 312 yılında sadece Batı İmparatorluğu'nun birleşik kuvvetlerinin sayısını 286.000 olarak veriyordu (Zosimus 2.15). *Notitia Dignitatum*'un 400 yılı civarında doğunun, 425 civarında ise batının farazi şartlarını dikkate alarak asker sayısını 600.000'e kadar çıkardığı şeklinde yorumlanmıştır.[313] Bununla birlikte bu yüksek rakamlar, özellikle IV. yüzyılın sonundan itibaren büyük seferlere katılan askerlerin gerçek sayılarıyla mukayese edilmektedir, çünkü söz konusu yüzyılın sonunda genel Roma askeri kapasitesi gözle görülür derecede eskisinden daha zayıftı. Mesela Procopius, Sâsânilerle savaşmak için, o zamana kadar en büyük ordunun 502 yılında Anastasius tarafından toplandığını ifade etmektedir

[313] A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire I* (Oxford, 1964), 683-84.

(Procopius, *Bell. Pers.* 1.8.4). Ps-Joshua Stylites'in yeterince detaylı vakayinamesi (*Chronicle*), bu askeri güç için sayıyı 52.000 olarak tespit etmektedir (Ps-Joshua, *Chron.* 54). Agathias, Iustinianus'un hükümdarlığının sonunda, en zayıf anında ordunun sayısının sadece 150.000 olduğunu ve artık imparatorluğu savunma görevini ifa etmeye yeterli olmadığını gözlemliyordu (Agathias, 5.13). Bu rakam, yerleşik sınır garnizonlarını göz önüne almasa da, seyyar sahra orduları için büyük oranda güvenilir görünmektedir.[314] Bölgesel *limitanaei* garnizonlarını içeren genel askeri rakamlarla, aktif seferler için hazır bulunan askeri gücü temsil eden çok daha küçük rakamlar arasında ayrım yapmak her halükarda önemlidir (Diyagram 5.1).

Askeri Komutalar				
Magister Militum (Oriens) karargâhı genellikle Antakya'da	*Magister Militum praesentali equitum* (süvari, Constantinopolis)	*Magister Militum praesentali peditum* (piyade, Constantinopolis)	*Magister Militum (Thrace)* karargâhı genellikle Marcianopolis'te	*Magister Militum (Illyricum)* karargâhı genellikle Selanik'te
Bucellarii (atlı muhafızlar kumandanı, toplamda yaklaşık 15.000 asker)				
Comitantense (hareketli sahra orduları, yaklaşık 150.000 asker)				
Limitanei (sınır garnizonları, toplamda 400.000 askere kadar)				

Diyagram 5.1 - Doğu Roma üst komutası ve askeri yapısı

Geç Roma ordu birlikleri üç ana gruba ayrılıyordu.[315] *Limitanei*, eyaletlerin sınır bölgelerine ait olan garnizon askerleriydi. Bunlar, *comitatenses* ve *palati-*

[314] A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire I*, 679-89; IV. yüzyıla ilişkin bir inceleme için bkz. D. Potter, *The Roman Empire at Bay* (Londra 2004), 455-9.

[315] Geç Roma ordusu hakkında son zamanlarda yapılmış en iyi çalışma için bkz. Michael Whitby, "Recruitment in Roman armies from Justinian to Heraclius (ca. 565-615)", Averil Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III* (Princeton, 1995), 61-124. Bu çalışma, kronoloji ve konu olarak başlığının düşündürdüğünden daha geniş kapsamlıdır. Geç Antikçağın ilk dönemlerinden itibaren verileri inceleyen ve yaygın olarak kabul edilen pek çok görüşü çürüten mükemmel bir çalışma için bkz. Hugh Elton, *Warfare in Roman Europe AD. 350-425* (Oxford, 1996); ayrıca bkz. M. Whitby, *Rome at War AD 293-696* (Osprey, 2002); A. D. Lee, *War in Late Antiquity: A Social History* (Wiley, 2007).

ni gibi kuvvetlerle mukayese ediliyordu. IV. yüzyıl boyunca seferlerde imparatorlara eşlik eden seyyar sahra orduları diye bilinen *comitatenses*, sonraları sefere intikal için de hazırdı. *Palatini* ise, imparatorluk merkezlerinde bilhassa Constantinopolis'te karargâhı bulunan kuvvetlere bağlıydı. V. ve VI. yüzyıllarda, bunların sahra ordularındaki emsalleri, komutanlarla şahsi bağları olan seçme askerler grubuydu ki, bunlar gayri resmi düzeyde, ana askeri istihkak olarak fırınlanmış peksimet aldıkları için *bucellarii* olarak biliniyordu. Yine de bu gruplar arasındaki farkın, tamamen kolay anlaşılır olması ihtimal dâhilinde değildir ve sahra birlikleri, ihtiyaç doğduğu zaman eksikliklerini kesinlikle sınır garnizonlarından tamamlıyorlardı. Sahra ordularını oluşturan askerler gittikçe artan oranda barbarlar arasından toplanıyor ve böylece bu barbarlar Roma güçlerine uyum sağlıyorlardı.[316]

Roma, barbarları askeri olarak çeşitli şekillerde kullanıyordu.[317] IV. yüzyılda Roma seferleri sonucunda esir alınan barbarlar çoğunlukla sınır bölgelerine küçük gruplar halinde yerleştirildiler. Bunlar *laeti* olarak biliniyorlardı ve askere alınabiliyorlar veya zorunlu askeri hizmete tabi tutulabiliyorlardı.[318] Constantinus devrinden itibaren asimile edilen barbarlar askeriyede komutan olarak önemli konumlara geldiler. Bu durum, ordu safları arasında Roma dışı kökenden gelen askerlerin sayısının gittikçe artmakta olduğu gerçeğini yansıtmaktadır.[319] 382 yılında Trakya'daki Gotlara, Romalılarla yaptıkları bir anlaşmayla, müttefik statüsü (*foederati*) teklif edildi. Anlaşma Gotların toplumsal yapılarını ve kendi kabile yönetimlerini sürdürmelerine imkân

[316] Romalıların barbar kökenli foederati ve barbar müttefiklerine olan yoğun bağımlılığı için bkz. W. Liebeschuetz, *Decline and Change in Late Antiquity* (Aldershot, 2006), erken V. yüzyıl için bilhassa bkz. 10. Bölüm: "The end of the Roman army in the western empire" ve Iustinianus'un Gotlara karşı yaptığı savaşlar için bkz. 11. Bölüm: "The Romans demilitarised: the evidence of Procopius".

[317] IV. yüzyıl için bkz. R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* (New Haven, 1988), 199-204.

[318] Hugh Elton, *Warfare in Roman Europe AD. 350–425* (Oxford, 1996), 129-134.

[319] Barnes, *Constantine* (2011), 155-7.

tanıyordu (bkz. s. 128-29).[320] V. yüzyıl Batı İmparatorluğu'nda en önemli komutanların, maiyetlerinde barbarlardan oluşan çok geniş askeri birlikleri olduğu, daha dikkate değerdir. Bu komutanlar arasında yer alan Stilicho 408 yılında öldüğü zaman, 35.000 kişilik *foederati* birliğine komuta ediyordu (Zosimus, 5.25.6). Olympiodorus'a göre, 421 yılında Augustus olan Batı Romalı General Constantius'un da barbar askerlerden oluşan geniş bir maiyeti vardı. Constantius bu birlikleri, Honorius'un kız kardeşi Placidia'ya miras bırakmıştı (Olympiodorus, *fr.* 38). V. yüzyılın ilk yarısının diğer büyük askeri komutanları arasında yer alan Bonifatius Got kökenli *foederati*nin desteğini alarak Afrika'da bir gasp hareketine kalkıştı (Possidius, *Life of Augustine*, 18). Bu tür komutanlar arasında en önemlisi olan Aetius'un 430'lardan 450'lere kadar batıdaki hâkimiyeti, komuta ettiği Hunlardan oluşan çok sayıda paralı askere dayanıyordu.[321] Sonraki kuşakta bu komutanlar arasında yer alan, güç merkezi Dalmatia'da olan Marcellinus ve hepsinden de önemlisi V. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Batı İmparatorluğu'nda saltanat değişikliklerini yöneten şahsiyeti Ricimer'di.[322] Bu savaş lortlarının sadece Batı'da etkili olduklarına işaret etmek önemlidir. Batıda Roma otoritesinin çöküşünde, diğer herhangi bir faktör kadar bunların faaliyetlerinin rolü vardır. Doğuda, Leo ve Zeno'nun Isauria hanedanının ağır istikrarsızlık döneminde bile, kendi orduları olan komutanlar hiçbir zaman sivil otoritenin kontrolünü ele almadılar. Iustinianus döneminde, Belisarius'a 7.000 kişilik bir barbar süvari kuvvetinin maiyet olarak eşlik ettiği nakledilmektedir (Procopius, *Bell. Goth.* 7.1.19-20). Bununla birlikte Procopius, bu muazzam maiyete Iustinianus'un kararı bağlamında dikkat çekmektedir, çünkü otoritesi tartışmasız olan imparator, komutanına ikinci bir zafer geçidi yapma izni vermemişti.

Barbarların hangi şartlar altında askere alındıkları açıkçası değişken ve esnektir. Procopius VI. yüzyıla gelindiğinde müttefik birliklerinin içerisinde,

[320] R. M. Errington, "Theodosius and the Goths", *Chiron* 26 (1996), 1-27; *Roman Imperial Policy*, 64-6.

[321] E. A. Thompson, *The Huns* (Oxford, 1996), indeks s.v. Aetius; T. Stickler, *Aetius. Gestaltungsspielräume eines Heermeisters im ausgehenden weströmischen Reich* (2002).

[322] P. MacGeorge, *Late Roman Warlords* (Oxford 2002).

önceden muhtemelen Romalı olarak sınıflandırılan pek çok askerin bulunduğuna işaret etmektedir.[323]

> Daha önceleri sadece *foederati* arasından barbarlar askere alınıyordu. *Foederati*, Romalılar tarafından fethedilmedikleri için, Roma siyasal sistemi içerisine köle şartlarında değil, fakat tam bir eşitlik temelinde katılanlara deniliyordu. Zira Romalılar düşmanlarıyla yaptıkları anlaşmaları *foedera* olarak anmaktadırlar. Fakat günümüzde bu ismi almak isteyenlere engel olacak hiçbir şey yok. (Procopius, *Bell. Vand.* 3.11.3-4, çev. Dewing).

Bazı barbar gruplar, Roma ordu sistemi içerisinde çalışıyorlar, diğerleri -bilhassa güçlü ve etkin kendi liderleri olanlar- muhtariyet sahibi olarak görünüyorlardı. V. yüzyılın başında Alaric ve Gainas, Zeno döneminde ise Theodoric Amal ve Theodoric Strabo örneklerinde görüldüğü gibi, muhtariyet sahibi olanlar, liderleri siyasi efendilerinin emirlerine kulak asmazlarsa, devletin iç güvenliğine ciddi bir tehdit oluşturabiliyorlardı. Fakat bu barbar askerler etkili savaşlar için iyi eğitilmişlerdi ve muhtemelen Roma askerlerinden daha fazla disiplin sorunu da yaratmıyorlardı. Ps-Joshua Stylites vakayinamesi (*Chronicle*), Anastasius'un Sâsânilere karşı düzenlediği sefer esnasında, Edessa'da konuşlanmış olan Got asıllı askerlerin kötü davranışlarının çarpıcı detaylarını sunmaktadır, fakat bu askerlerin davranışı, diğer zamanlarda ve yerlerde sivil nüfusun yanında konaklayan Roma askerlerinden çok daha kötü de değildi. (Ps-Joshua, *Chron.* 93-95).

Roma ordusunun bu muhtelif kategorilerinin hepsi, devletin askeri ödeme, lojistik ve nakliye sistemleri tarafından destekleniyordu. Roma'nın askeri kapasitesi, olağanüstü bir ulaşım sistemi üzerine inşa edildi. Bu sistem bölgeler arasında enformasyon, insan gücü, silah ve lojistik taşıma kabiliyetine sahipti.[324] Karada bir mühendislik mucizesi olan yol sistemi vardı; bunun idari karşılığı olarak, ihtiyaçları bölgesel toplumlar tarafından temin edilen, dev-

[323] Bu kategorilerin karmaşıklığı şu eserde ortaya çıkmaktadır: Hugh Elton, *Warfare in Roman Europe AD. 350–425*, 91-94.

[324] W. Scheidel'in düzenlediği ORBIS web sayfası, Roma İmparatorluğu'nun iletişim ağının hızını, giderlerini ve erişilebilirliğini göstermektedir. Bkz. http://orbis.stanford.edu/#.

letin resmi taşıma hizmetleri örgütüydü (bkz. s. 440-45). IV. yüzyıldan sonra yazılı mil taşları seyrekleşse de, edebi kaynaklar, başta Procopius'un *Yapılar* adlı eseri olmak üzere, en azından büyük yolların VI. yüzyılın ortalarına kadar sürdürüldüğüne işaret etmektedir. Iustinianus kanunnameleri ise, resmi taşıma talepleri sisteminin bu dönemde işlevini sürdürdüğünü göstermektedir (*CJust.* 12.11.1-23). Bu sistemin sözde çöküşü ve develerle yapılan tekerlekli taşımayla yer değiştirmesi, VII. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu'nun çoğunun Müslümanlarca fethinin en büyük nedeni olarak ileri sürülmektedir, fakat bu tartışmalı bir hususdur.[325]

Hükümdarların, devlet yetkililerinin ve askerlerin imparatorluk yollarındaki geçişi, geç imparatorlukta eyaletlerin yaşamı üzerinde büyük bir etkiye sahipti. IV. yüzyıl imparatorları, imparatorluğun problemli noktaları arasında sürekli hareket halindeydiler. Diocletianus'un imparator olarak geçirdiği yıllarda günlük ortalama on mil (on altı km) hareket ettiği tahmin edilmektedir. Bu istatistik, onun imparatorluğa gösterdiği bitmez tükenmez ilgiyi öven çağının methiyelerini (*panegyrici*) tam olarak anlaşılabilir bir niteliğe büründürmektedir. İmparatorlara, sayıları birkaç yüzü bulan geniş bir danışman ve memur kadrosu ve elbette askeri birlikler eşlik ediyordu. Seyahat eden bu idarenin yarattığı talepler muazzamdı. Böyle durumlar için gerekli olan karmaşık hazırlıklar ve talepler, Thebaid'deki (Yukarı Mısır'da) Panopolis'te (günümüzde Akhmim) bulunan bir haberleşme dosyasında canlı bir biçimde gösterilmektedir. Bu haberleşmenin tarafları, gelecekteki bir imparatorluk ziyareti için talep emirleri yayınlayan, aşağı Thebaid bölgesinin *procurator*u (üst düzey Romalı bölgesel yetkili) ile Panopolis bölgesinden sorumlu komutan(*strategos*) ve bölgesel konseyin başkanıydı. Bölge halkının, gıda malzemesi, taşıma ve konaklama sağlaması için örgütlenmesi zorunluydu. Muhtemelen bütün işin en olağanüstü yönü, ortaya çıkan yazılı haberleşmenin yoğunluğudur. Bu sadece günümüze ulaşan büyük şahsiyetler arasındaki haberleşmeyi değil, ancak talep emirlerini, pusulaları, faturaları ve haberleşmenin ima ettiği diğer evrakı da içeriyor-

[325] R.W. Bulliet, The Camel and the Wheel (Cambridge Mass. 1975); D.F. Graf, "Camels, roads and wheels in late antiquity", E. Dabrowa (der.), *Donum Amicitiae. Studies in Ancient History* (Electrum 1, Krakow, 1997), 43-49.

du.[326] Yol sisteminin resmi kullanımı üzerine giderek artan vurgunun bir sonucu, sistemin birbirine bağladığı kentlerden ziyade, bizzat kendisinin imparatorluğun dikkatini çeken ana odak olmasıydı.[327] Yol istasyonları (*mansiones*), imparatorluğun manzarasının önemli bir niteliğiydi ve hatırı sayılır yerleşimler için ilgi merkezi olabiliyordu. Doğu Roma İmparatorluğu'nda bu olgunun en güzel arkeolojik örneği, Anadolu'nun güneyinde yer alan Pamphylia'daki Döşeme Boğazı'nda ana yolu iç kesimlere bağlayan geçidin eteğinde bulunmaktadır (Levha 5.8).[328] Yaklaşık olarak 20 x 30 metre ölçülerindeki dışarıya karşı kilitli kapılarla güvenliği sağlanan yapının, hayvanların yüklerinin boşaltılıp ahıra çekilebileceği bir avluda birleşen çok sayıda müstakil odası vardı. Bu yapı, anayolun hemen kenarında yer alıyordu ve izole değildi. Çevresinde bir küme taş ev, mezarlık ve birkaç kilise bulunuyordu. Döşeme Boğazı'ndaki bu istasyon, yazılı kaynaklarda iyi belgelenmiş olan Galatia'lı Aziz Theodorus'un doğum yeri ve memleketi Sykeon'daki istasyonun arkeolojik emsaliydi. Bithynia ve Galatia arasındaki sınırda bulunan Sykeon, Constantinopolis'ten başlayıp Anadolu'dan Suriye'ye giden ana yol üzerindeydi.[329] İmparatorluğun doğu ve batı kısımları arasındaki kara ulaşımının güvenliği V. yüzyılda iyice zayıflayınca, deniz ulaşımı gittikçe artan bir öneme sahip oldu. Constantinopolis denize bağımlıydı ve VI. yüzyıla gelindiği zaman, hem emtia hem de askeri nakliyatta deniz taşımacılığı, karadan daha önemli hale geldi. Geç Roma devletinin başarısı için, hem gemi inşa sektörü, hem de güvenli limanların muhafazası aynı derecede önemliydi (Bkz. s. 443-45).

Devlet işlerinin bütün çeşitleri ve hepsinden de önemlisi bütün askeri giderler, doğrudan veya dolaylı olarak Roma vergi sistemince destekleniyordu.

[326] T.C. Skeat, *Two Papyri from Panopolis in the Chester Beatty Library* (Dublin, 1964); C. Adams, "Transition and change in Diocletian's Egypt: Province and empire in the late third century" S. Swain & M. Edwards (der.) *Approaching Late Antiquity* (Oxford, 2004), 82-108.

[327] S. Mitchell, "The cities of Asia Minor in the Age of Constantine", S. N. C. Lieu & D. Montserrat (der.), *Constantine. History, Historiography and Legend* (Londra, 1998), 52-56.

[328] Bu konuya ilişkin en son araştırma raporları için bkz. S. Mitchell, *JHS Archaeological Reports* 45 (1998/99), 173.

[329] S. Mitchell, *Anatolia II* (Oxford, 1993), 122-24.

Levha 5.8 - Güney Anadolu'da Döşeme Boğazı'ndan (Antalya - Burdur yolu Döşemealtı yakınlarında) geçen Roma yolu kenarındaki mansio. Yol, Pamphylia'dan Anadolu'nun iç kısımlarına doğru devam etmektedir (S. Mitchell).

Roma vergi sisteminin çoğu, toprak ve toprak sahipliğiyle ilgiliydi. İmparatorluktaki en büyük ekonomik faaliyet ziraat idi ve yatırıma dönüşen zenginliğin en önemli birikim alanı topraktı. Buna mukabil kent sakinleri, çok daha az veya çoğunlukla hiç vergi ödemiyorlardı. Tetrarşi döneminde Diocletianus ve diğer ortak hükümdarlar, çok sıkı bir şekilde hesaplanan devletin bütçe ihtiyaçlarını karşılamak için yeni tahrirler yürürlüğe koydukları ve kentlerde yaşayanlardan baş vergisi talep ettikleri zaman, çok sert protestolar yapılmıştı.[330] Kentli zanaatkârların gelirleri üzerinden toplanan daha sonraki vergiler de benzer şekilde hiç hoş karşılanmamıştı.

Diocletianus'un başarılarından birisinin, bütün Roma vergi sistemini reforma tabi tuttuğu ve sistemi daha sağlam bir temele oturttuğu konusunda

[330] T.D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge Mass., 1982), 227-32.

genel bir fikir birliği vardır. Geniş kapsamlı tahrirler en azından teorik olarak on beş yıl aralıklarla yapılıyordu. Bu tahrirlerde baş vergisi verecek olan bireyler sayılıyor, kaydediliyor ve bunların mülkü nitelik ve niceliğine göre arazi vergisi için değerlendiriliyordu. Erken IV. yüzyıldaki netice *iugatio capitatio* olarak bilinen genel değerlendirme sistemiydi. İmparatorluğun tebaaları, nakit katkı sağlamanın yanı sıra, indiktion (*indictiones*) diye adlandırılan ayni olarak vergi ve devlet projeleri için zorunlu iş gücü sağlamakla yükümlüydü. Her iki tür katkı, nakde dönüştürülebiliyordu. On beş yıllık tahrir dönemi, indiktion çevrimi olarak biliniyordu. Geç imparatorlukta Roma otoritesinin genel etkisinin bir göstergesi, V. ve VI. yüzyıllarda Doğu İmparatorluğu'nda indiktion yıllarının yaygın bir şekilde mezar yazıtları da dâhil olmak üzere dokümanları tarihlendirmenin bir yöntemi olarak kullanılmasıydı. Vergi sistemi tam olarak uygulandığı zaman, büyük kentlerde ve eyaletlerde *praefectus praetorio*nun genel kontrolü altında geniş bir alt ve orta düzey devlet memuru tarafından yürütülüyordu. Roma vergi sisteminin genel prosedürünü ve prensiplerini açıklayan hiçbir kaynak, günümüze gelmemiştir ve sistemin detayları hakkındaki kavrayışımız, sıklıkla münferit vergi belgelerinden gelen belirsiz çıkarımlara veya tarihsel kaynaklardaki tesadüfi referanslara dayanmaktadır. Bu durum, büyük bir karmaşıklık intibaı oluşturmaktadır, fakat genel itibariyle Geç Roma İmparatorluğu'nun vergi sistemi, Augustus döneminde olduğundan daha basit ve daha rasyonel görünüyordu. Bu, kısmen Diocletianus ve halefleri tarafından vergi problemine getirilen sistematik organizasyondan, kısmen ise vergi toplama işinin artık neredeyse sadece imparatorluk yetkilileri tarafından halledilmesi gerçeğinden kaynaklanıyordu. Hâlbuki Erken İmparatorluk döneminde bu yükümlülük, kent yönetimlerine havale ediliyordu.[331]

Geç Roma İmparatorluğu'nun vergilendirme düzeyi hakkında, çok az ölçülebilir veri günümüze ulaşmıştır. En işe yarar sayılar, bir Mısır kenti olan Antaiopolis'te bulunmuş M.S. 540 yılına ait arazi vergisi değerlendirme kayıtlarını ihtiva eden bir papirüsten gelmektedir. % 92'si tarıma elverişli, % 5'i üzüm bağı, % 3'ü ise bahçe olan 51655 *arourae*lik (12819 hektar) işlenmiş toprak üze-

[331] Bkz. A. H. M. Jones, 'Taxation in antiquity', (P. A. Brunt, der.), *The Roman Economy* (1974), 151-86; Jones, *The Later Roman Empire*, 411-69.

rindeki bir vergi yükümlülüğü, 1.2 *artabae* + her bir *aroura* için 4.75 karat altın oranında değerlendirildi. Bu nakdi verginin ayni vergiye oranlandığı zaman 38:62 değerlendirmesini vermektedir. Şayet, A.H. M. Jones'un hesaplamasına göre altın vergisini buğday oranına dönüştürürsek, her bir arazi *aroura*'sı üzerindeki vergi 3.2 *artabae* oranında olacaktı. Verimli Nil vadisinde bir *artabae*lik tohumun on iki *artabae*lik bir ürün hasadı vereceği tahmin edilmekte ve bunun üzerinden devlet tarafından vergi olarak alınan oran % 27 civarında olmaktadır. İlave olarak, kiracı bir çiftçi kazancının % 8.5'ini tohum için ve toplam ürün getirisinin % 33 ile % 50 arasında bir kısmının toprak sahibine kira bedeli olarak ödemesi beklenebilir. Böylece toplam ürün hasadının % 14.5 ile % 31.5 arasındaki bir oran kendi yaşam giderleri için kalmaktadır.[332] Bu tekil sayılardan ve hesaplamalardan genel sonuçlar çıkarmak çok zordur. Bilhassa Mısır'daki ürün hasadı tahmini olarak, Akdeniz genelinde yaygın olan kuru tarım yapılan alanlardan en az iki kat daha yüksekti. Böylece Mısır'daki hasatların tam hacmi, hem daha yüksek vergi getirisi, hem de daha konforlu bir geçim payı bırakıyordu. Yaşam giderleri için ayrılan payların daha az olduğu bölgelerde, doğal olarak vergi seviyeleri daha düşük olacaktır. Çiftçilerin, bölgeden bölgeye değişen (mesela kuru tarım alanlarında tarla ürünlerinin oranları % 10 ile % 20 arasında değişmektedir) arazi üretimlerine göre, vergilendirilme düzeylerinin nedenlerinden birisi de budur. Günümüz Avrupa devletlerinin birinde, gayri safi yurtiçi hâsıla oranı olarak, total vergi % 30 ile 45 seviyelerindedir, fakat modern devletler vergi gelirleri içerisinden sağlık ve sosyal hizmetler, genel eğitim, emeklilik ve bir dizi küçük fakat önemli bütçe giderleri için ödemeler yapmaktadırlar. Geç Roma vergi sistemi, ordu, saray giderleri ve devlet idaresi olmak üzere üç ana harcama kalemini karşılıyor, ayrıca büyük kentlerinin sakinlerinin gıda giderlerine de kısmen katkı yapıyordu.

Beklendiği gibi Geç Roma İmparatorluğu'nda çok büyük sayıda vergi düzenlemesi planlanıyor ve yayınlanıyordu. Bu düzenlemeler, vergi toplamanın idari karmaşıklığını ve kamu görevlilerinin suistimaline açık olduğunu göstermektedir. Özellikle çarpıcı bir örnek olarak, M.S. 368 ile 375 arasına tarihlenen

[332] Jones, *The Later Roman Empire*, 819-23; Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 64-6.

ve Apulia'daki İtalyan kasabası Canusium'da bulunan uzun bir Latince yazıtı alabiliriz. Bu yazıt, sonraki kanunnamelerde yer almayan I. Valentinianus'a ait bir yasayı ihtiva etmektedir. Metin parçalı ve bazı kısımlarda sorunludur, fakat imparatorluk emirnamesi, kırsal yerleşimlerden ve devletin tahıl silolarının idaresinden sorumlu olanların aylık hesaplarını teslim etmelerini ve kent muhasebecilerinden, vergi toplamakla görevli kamu personelinin belgelerini hazırlamalarını istiyordu. Bu suretle, her bir bireyin ne kadar ve ne şekilde vergi ödeyeceği veya gelecekteki yükümlülüklerine neler ekleneceği hemen belli olacaktı. Sonra ileri bir idare biçimi olarak, eyalet valileri hiçbir yönetim yükünden kaçınmadan, yollar ve köyler arasından arazi sahiplerini kararlaştırılmış yerlerde kendilerini karşılamaya çağırarak her yöne seyahat etmeliler. Hatta belge ve gerçeklik uyuştuğu zaman bile, kamu görevlileri her bir toprak sahibiyle yüz yüze görüşmeli ve hesapları müzakere etmeli ve vergi makbuzlarını ve sürece ilişkin verileri istemelidir. Her bir kişinin ne ödediği kişisel incelemeyle tespit edildikten sonra, herhangi bir mal saklanıp saklanmadığı ayrıntılı olarak araştırılmalıdır. Yeni düzenlemenin açıklaması, bu yollarla o zamana kadar düzenbaz vergi icra memurları (*compulsores*) ve sabıkalı görevlilere muazzam kar sağlayan sahtekârlığa karşı önlemler paketi olarak alınabilir. Bu yozlaşmayı ortadan kaldırarak, bir arazi sahibinin devlete ait tahıl silosuna ne katkı yaptığı ortaya çıkabilir ve böylece gelecekte hiçbir vergi borcu silinmeyebilir ve bir kişinin yüklendiği hiçbir yük bir başkasına nakledilmeyebilirdi.[333] Oldukça ayrıntılı bu düzenleme, Batı İmparatorluğu'nda uygulanan vergi değerlendirmesi ve toplanması için kesinlikle bir model yaratmadı; metnin detayları yerel problemlere ve suistimallere belirli bir çözüm olarak yorumlanmakta ve yöneten imparator Valentinianus'un farklı mizacını ortaya koymaktadır. Buna mukabil, prosedürler o kadar emek yoğun ve elverişsizdi ki, bunların fiiliyatta sürdürüldüklerini tahayyül etmek zordur. Yine de Roma modelinde etkin bir

[333] Bu yazıt şurada bulunmaktadır: *Année épigraphique* 1984, 250; 2003, 359; 2008, 417; esas olarak şu eserde basılmıştır: A. Giardino ve F. Grelle, *Mélanges de l'École française de Rome* (Antiquité) 95 (1983), 249–303; önemli bir tartışma için bkz. C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages* (Oxford, 2005), 67 ve S. Schmidt-Hofner, *Reagieren und Gestalten. Der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I.* (Münih, 2008), 64–71.

vergi sistemi uygulamanın fiili gereksinimleri daha anlamlı bir kanıtını bulmak zordur. Mali kaynakları vergi gelirine dayalı devletler, kesinlikle her zaman üstesinden gelemeseler de, mütemadiyen dayatmacı talepler problemiyle ve yozlaşmış kamu görevlileriyle karşılaşmak zorundaydılar.

Vergi, ödeyenler tarafından her zaman bir dayatma olarak hissedildi. İmparatorluk sakinleri, bireysel veya toplum bazında sıklıkla vergi affı peşindeydiler ve imparatorun tebaasına verebileceği en yaygın bağışlardan birisi vergi affıydı. Mahalli bir düzeyde verginin etkisi ve imparatorluk bağışıyla vergi yükünü hafifletme yolları, 500 yılı civarında Osrhoene'deki Edessa kent merkezi ve kırsalıyla bağlantılı olarak, Ps-Joshua Stylites vakayinamesinde çok iyi gösterilmektedir. Vakayinamenin 497/98 yılı için verdiği başlığa, Anastasius'un zanaatkârlar ve imalatçıların ödediği vergileri (*chrysargyron*) hafifleten bir ferman yayınladığı söylentisi hâkimdir.[334] Karar imparatorluğun bütün kentlerinde ilan edildi. Edessalılar o zamana kadar her dört yılda bir 140 pound altın ödemişlerdi.

> Bütün kent çok sevinçliydi, büyüğünden küçüğüne herkes beyazlara bürünmüş ilahiler ve mezmurlar eşliğinde ellerinde yanan tütsülerle dolu mumlar ve buhurdanlıklarla Tanrı'ya şükrederek ve imparatora övgüler yağdırarak, Aziz Sergius ve Aziz Simeon şehitliğine doğru yürüdüler. Burada Kudas ayinini kutladılar ve kente geri döndükleri zaman bütün hafta boyunca mutlu ve mesut bir festival kutladılar ve bu festivali her sene kutlamayı kararlaştırdılar. Kentin kilisesinin avlusunda ve revaklarında yıkanıp dinlenerek hoş vakit geçiriyorlardı.(Ps-Joshua, *Chron.* 31 çev. Watt).

Edessa yöresi 499/500 yılında çekirge istilası yüzünden tahribata uğradı. Metropolit Petrus imparatordan arazi ve baş vergisinden (*synteleia*) muafiyet rica etmek üzere Constantinopolis'e elçi olarak gitti. Fakat bu elçilik misyonu, ödemeleri gereken katkıyı mahalli toprak sahiplerinden, toplamak ve İmparator Anastasius'a göndermek konusunda eyalet valisini şiddet kullanmaktan alıkoymadı. İmparator, kent sakinlerinin Bizans garnizonları için su taşıma mecburiyetini kaldırırken, vergi almayı sürdürdü, fakat köylülerden kişi başı-

[334] Bkz. Evagrius, 3.39. Yasa şurada alıntılanmaktadır: *CJust.* 11.1.1-2.

na iki *folles* indirim yapmayı kabul etti. (Ps-Joshua, *Chron.* 39). Gıda sıkıntısı 500/1 yılında devam etti. Köylüler, kırlarda buldukları burçak ve pörsümüş üzümleri yemek zorunda kalıyorlar veya dilenmek için kente doluşarak pis sokaklardan sebze parçaları topluyorlardı. Vali Demosthenes, kıtlık şartlarını imparatora bizzat rapor etti ve dönüşünde beraberinde önemli miktarda para getirdi ve bu para ekmek satın alınarak kentin rahatlaması için kullanıldı. Fakat felaketten sakınılamadı ve Kasım'dan Mart'a kadar kış boyunca hastalık ve kıtlıktan kaynaklanan ölümler günlük 100 ile 130 civarındaydı. 501 yılı Haziran ve Temmuz ayında yapılan hasat biraz rahatlama sağladı (Ps-Joshua, *Chron.* 40-44).

Bu dönem boyunca eğlenceler konusunda Anastasius'tan Edessa'ya emirnameler de geldi. 499 yılı Ağustos'unda gelen ilk emirname, imparatorluğun bütün Yunan kentlerine hitap ediyor ve arenada vahşi hayvan gösterilerini (*kynegia*) yasaklıyordu. İkincisi 502 yılı Mayıs'ında ulaştı ve dansçıları (*orchestai*) gayri meşru ilan etti. Ekim 502'de Sâsâni kralı Kavad, Roma İmparatorluğu'na karşı saldırıya geçti ve Amida'yı kuşattı. Bir yandan da Arap müttefiki Na'mân, Carhhae bölgesine (Harran) ve Edessa'ya saldırıyordu. Anastasius, Sâsâniler'in para taleplerini geri çevirdi ve bölge kentlerine Bizans askerleri gönderdi. Edessa halkına kendi hesaplarından askerler için 630.000 *modii* ekmek pişirmeleri emredildi. Buna karşın, un ordu vasıtasıyla ekseriyetle Mısır'dan getiriliyor gibi görünüyordu. Aralık 503'te Anastasius'un arazi ve baş vergisini (*synteleia*) affeden bir emirname geldi. Mayıs 504'te yerel halk tarafından askerler için pişirilmek üzere Edessa'ya daha çok buğday getirildi (830.000 *modii*). Savaş şartları aşırı kıtlığa neden oldu ve hatta bu da Amida'da yamyamlığa yol açtı. Kent Sâsâniler tarafından işgal edilmişti, fakat Mezopotamya'daki Roma askerlerinin ikmallerinin karşılanması sürüyordu.

> Bununla birlikte Romalı askerlerin, hiçbir şeyleri eksik değildi, bilakis her şey mevsimine göre temin ediliyordu, çünkü imparatorun emriyle bütün ihtiyaçları büyük bir itinayla gönderiliyordu. Askeri kamplarda satılan et veya içki, ayakkabı veya giysi gibi şeyler kentlerden daha boldu. Bütün kentlerin fırıncıları askerlerin ekmeğini (*boukellaton*) pişiriyor ve onlara gönderiyordu; bilhassa Edessalılar, çünkü bu yıl da bölge valisi Calliopius'un emriyle vatandaşlar kendi evlerinde 630.000 *modii* pişirdiler, hatta taşradaki köylülerin ve yerli veya yabancı fırıncıların ne kadar pişirdiklerini saymıyoruz (Ps-Joshua, *Chron.* 77, çev. Watt).

O yıl (504/5) piskopos Mar Petrus vergi (*synteleia*) affı için tekrar imparatora gitti. İmparator, dilekçeyi getirirken fakirin sorumluluğunu ihmal ettiği için Petrus'u azarladı. Ona, mübarek kente iyilik yapmak doğru olsaydı, herhangi bir kimsenin onu ikna etmesine gerek kalmadan Tanrı bizzat kalbine koyardı, diye söyledi. Bununla birlikte, piskopos daha Constantinopolis'te iken, imparator bütün Mezopotamya'ya vergi affını onayladı. İmparator ayrıca Mabbog-Hierapolis bölgesinin vergilerinin üçte birini affetti. Bu uygulama, bütün vergi indirimlerinin bizzat Anastasius tarafından onaylanacağına ilişkin 496 yılında yayınlanmış bir fermanla benzerdi (*CJust.* 10.16.13).

Kendi tanık olduğu olayları kaleme alan, bilgili bir yazarın elinden çıkan bu seçme pasajlar, uygulamada imparatorluğun nasıl yönetildiğini göstermeye hizmet etmektedir. Büyük girişimler, imparatorun kendisine kadar takip edilebiliyordu. Kent üretimi üzerinde bir vergi olan *chrysargyron*u kaldırma kararı, başka yerde olduğu gibi Edessa'da da samimi bir coşkuyla kutlandı. Halefi Iustinus, sıkı bir bütçe politikası uygulama yeteneğinden dolayı Anastasius'u methediyordu (*CJust.* 2.7.25 pr) ve çağdaş övgü yazarları Priscianus ve Gaza'lı Procopius, Anastasius'un mali ve finansal yeteneğine ilişkin övgülerle doludur. Diğer yanda vahşi hayvan gösterilerini ve pantomim performanslarını yasaklama emirleri, onun sofu dini tercihlerinin delilidir. Eyalet valisinin rolü, işte burada vergilerin tam olarak toplanmasında ve hatta toplamak için bir dereceye kadar şiddet uygulamasında ortaya çıkıyordu. Hiç şüphesiz her tür eksiklik durumunda, vali sorumlu tutulabilecekti. İmparator cömert olmayı seçebilirdi, fakat bu, hizmetindekilere tanınan bir özgürlük değildi.

Vergi indirimleri imparatora dilekçe vermek suretiyle alınıyordu. Anlatıya göre, arzu edilen sonuçlara ulaşmak için yeterli statüye sahip iki sözcü vardı. Sözcülerin birisi eyalet valisi Demosthenes'in kendisiydi. Vali, yüksek oranda ölüme yol açan şiddetli bir kıtlığın ikinci yılı içerisinde, başarılı bir şekilde imparatordan kente bir devlet yardımı sağladı. Diğeri, her defasında, kent sakinlerinin bileşik toprak ve baş vergisi *synteleia*dan indirim talep etmek için, elçilik göreviyle beş yıl içerisinde iki defa Constantinopolis'e giden kentin piskoposuydu.

Pasaj ayrıca savaşın etkisinin dramatik delilini sağlamaktadır. Romalıların, Hunlara karşı Kafkaslardaki garnizonları muhafaza etmek için, Anastasius'un

Sâsânilere yaptığı ödemeleri kesme kararının bir sonucu olarak, Sâsâni kralı, Roma'ya savaş açtı. Böyle kararlar en yüksek düzeyde uluslararası politikaların sonucuydu. Bununla birlikte sonuçlar Mezopotamya sınır bölgesinde mahalli olarak hissediliyordu. Bölge, sadece düşman işgaline (Bir Sâsâni kuşatması sonrasında Amida işgal edildi) maruz kalmıyor, aynı zamanda Roma hareketliliğinden de zarar görüyordu. Edessa, cepheye gönderilen sahra ordusunun ağırlıklı olarak Got kökenli askerleri için ikmal ve konaklama sağlıyordu. Ordu için ekmek hazırlamak, profesyonel fırıncılar için olduğu gibi her bir hane için de bir görev haline gelmiştir. Gördüğümüz gibi halkın çabaları, askerlerin disiplinsizliği ve suistimalleri yüzünden çok zayıf bir karşılık buluyordu (bkz. s. 243-44). Askerlerin kötü davranışlarının tazminatı olarak, öfkelenmek yerine nezaket göstererek vergi indirimi almak için bir başka piskoposluk dilekçesi gerekiyordu.

İmparatorluğun Yönetimi

Merkezi idarenin yapısı, gerçekte sıkı prosedürler ve protokoller çerçevesinde işleyen imparatorun ve önde gelen bakanlarının yüksek bir otoritesinden meydana geliyordu. Bu model, eyalet yöneticileri ve imparatorluk *diocesis*lerini (vilayetler) yöneten *vicarii* (valiler) tarafından mahalli olarak taklit ediliyordu (Diyagram 5.2). Eyalet yöneticileri, çoğunlukla basit olarak görevlerinin en önemli yönünü gösteren *iudex* (yargıç) terimiyle adlandırılıyorlardı. Hem başkentte, hem de eyalet merkezlerinde yöneticiler, önemli sayıda hukukçu ve diğer danışmanları kadrolarında bulunduruyorlardı. Siyasi kararlar, bazen eyalet valileri veya diğer yetkililer aracılığıyla, merkezdeki yetkililere hitap eden bireylerden veya toplumlardan gelen dilekçelere ve mektuplara cevap olarak çok büyük oranda sakin bir havada alınıyordu. Karar verme gücü en üst düzeyde bizzat imparatordaydı. İmparator, sarayının merkezileşmiş ve büyük oranda sivil idare kadrosunu oluşturan ve sürekli genişleyen maiyeti tarafından destekleniyordu. Bu bürokrasi, IV. yüzyıl boyunca ya seyahatlerinde imparatorlara eşlik ediyordu veya imparatorluğun bölgesel başkentlerinde yerleşikti. Doğuda bu yetkililer V. ve VI. yüzyıllarda, imparatorluğun merkezi Constantinopolis'te toplandılar. Başkent, imparatorun kararlarını anlaşılır bir şekilde yazmakla yükümlü, oldukça eğitimli, geniş bir devlet memuru nüfusunu barındırıyordu (Diyagram 5.3).

Illyricum Praetorius Praefectusu (Thessalonica)		Doğunun Praetorius Praefectusu (Constantinopolis)				
Bölgesel Daireler (Scrinia Dioecesum)						
Dacia	Macedonia	Thracica	Asiana	Pontica	Oriens	Aegyptus
Eyaletler						
Dacia Mediterranea	Macedonia I	Europa	Asia	Bithynia	Cilicia I	Aegyptus
Dacia Ripensis	Macedonia II	Rhodope	Hellespontus	Honorias	Cilicia II	Augustamnica I
Dardania	Thessalia	Thracia	Phrygia pacatiana	Paphlagonia	Cyprus	Augustamnica II
Moesias I	Hellas	Haemimontus	Lydia	Galatia I	Isauria	Arcadia (Heptanomia)
Pannonia	Creta	Moesias II	Pisidia	Salatia Salutaris	Syria I	Thebais Inferior
	Palaea Epirus	Scythia	Lycaonia	Cappadocia I	Syria II	Thebais Superior
	Nea Epirus		Phrygia Salutaris	Cappadocia II	Euphratensis	Libya Superior
			Lycia	Helenopontus	Osrhoene	Libya Inferior
			Insulae Cycladum	Pontus Polemoniacus	Mesopotamia	
			Caria	Armenia I	Phoenicia	
				Armenia II	Phoenicia Libanensis	
					Palaestina I	
					Palaestina II	
					Palaestina III	
					Arabia	

Diyagram 5.2 - Iustinianus döneminde *praetorio praefecturalar*, bölgeler, eyaletler (R. Talbert [der.], *The Barrington Atlas of the Greek and Roman World* [Princeton, 2000], s. 102; A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire* II, s. 1456-61, esas alınmıştır).

Geç Roma İmparatorluğu'nun yeniliklerinden birisi, *praefectus praetorio* dairesinin, imparatordan sonra en yüksek idari makam olarak gelişmesiydi. *Praefectus praetorio*, Augustus'tan bu yana geleneksel olarak Roma'da konuşlanmış muhafız birliklerinin komutanıydı. Bu görevliler, Geç İmparatorluk'ta başta eyaletlerdeki sivil idarenin sorumluluğu olmak üzere imparatorların en üst siyasi vekilleri haline getirildiler. *Praefectus praetorio* dairesinin IV. yüzyıldaki gelişimi karmaşıktır. Diocletianus döneminde uygulanan Tetrarşi siste-

<table>
<tr><td colspan="4">İmparator</td></tr>
<tr><td>[Senatörler]</td><td>[Kent Praefectusu (Constantinopolis)]</td><td colspan="2">Kabine (consistorium)</td></tr>
<tr><td>Daireler Amiri
(magister officiorum)</td><td rowspan="3">Baş hukuk danışmanı ve imparatorluk sözcüsü
(quaestor sacri palatii)</td><td>İmparatorluk harcama bakanlığı
(comes largitionum sacrarum)</td><td>İmparatorluk başmabeyincisi
(praepositus sacri cubiculi)</td></tr>
<tr><td>Saray muhafızı
(scholae Palatinae et excubitorum)</td><td>İmparatorluk mülkleri bakanlığı
(comes rei privatae)</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>İmparatorluk ajanları ve kuryeleri
(schola agentum in rebus)</td><td>İmparatorluk gelirleri bakanlığı
(comes patrimonii)</td></tr>
<tr><td>Adliye görevlileri ve yöneticiler
(schola notariorum)</td><td colspan="3" rowspan="7"></td></tr>
<tr><td>Arşivler
(scrinia memoriae)</td></tr>
<tr><td>Haberleşme
(scrinia epistularum)</td></tr>
<tr><td>Dilekçeler
(scrinia libellorum)</td></tr>
<tr><td>Lojistik
(scrinia dispositionum)</td></tr>
<tr><td>Silahlar ve cephanelikler
(fabricae)</td></tr>
<tr><td>Devlet taşıma sistemi
(cursus publicus)</td></tr>
</table>

Diyagram 5.3 - Constantinopolis'te sivil idarenin örgütlenmesi (C. Morrisson [der.], *Le monde byzantin* I [2004], s. 79-110'da yer alan D. Feissel'in çalışması esas alınmıştır).

minde dört yöneticinin her birisine bir *praefectus praetorio* atanıyordu. Bu daire böylece, imparatorluğun belirli bir bölgesine tahsis edilmiş olmaktan ziyade, belli bir imparator ile ilişkiliydi. Aynı prensip Constantinus zamanında görülebilmektedir. İktidarının son yıllarında, 335 ile 337 arasında Constantinus'un kendisine ve halefleri olacağını ümit ettiği geri kalan dört eş hükümdarın (Constantius, Constans, II. Constantinus ve Fl. Dalmatius) her birisine bağlı

beş *praefectus praetorio* vardı.[335] Fiiliyatta bunların üçü 337'de imparator olarak ortaya çıktıkları zaman, *praefectus praetorio* sayısı da üçe indirildi ve bunlar imparatorluğun Constantius'un kontrol ettiği Doğu (*Oriens*), II. Constantinus'un idare ettiği batı eyaletleri (*Galliae*) ve Constans'ın hâkim olduğu *Italiae, Africae et Illyrici* gibi orta kuşak arasındaki coğrafi taksimata göre, bölgesel sorumluluklar üstlendiler. Bundan sonra, eski Constantinus uygulamasının izi, Iulianus tarafından yeniden canlandırılmış olsa da, *praefectura*lıklar bölgesel temelde oluşturuldu. İmparatorluğun I. Valentinianus ve Valens arasında bölünmesinden sonra, Illyricum'un değişen ve belirsiz durumundan dolayı sorunlar daha karmaşık hale geldi. Bu sorun, IV. yüzyılın sonunda çözümlendi: *Notitia Dignitatum Orientis*, Dacia ve Macedonia idari bölgelerinin Illyricum *praefectura*lığını oluşturduğunu ve Constantinopolis'e bağlandığını, batı Tuna'daki Pannonia idari bölgesinin, Batı İmparatorluğu'nun parçası ve *Italiae et Africae praefectura*lığına ait olduğunu göstermektedir.[336]

Küçük Asya'nın batısında Didyma'da (daha sonra Iustinianopolis olarak yeniden adlandırıldı) bulunup yayınlanan dikkat çekici bir yazıt, imparatorluk bürokrasisinin işlek yönünü ve tebaanın ve devlet yetkililerinin oynadığı adalet oyununun ayrıntısını göstermektedir (Levha 5.9). Gündemdeki konu, halkın arazi vergisini ilgilendiriyordu. 533 yılında daha yeni kent statüsüne yükseltilen ve Iustinianopolis adını alan Didyma halkı, altmış bir altın olan yıllık arazi vergilerinin, komşuları olan kalabalık Miletus kentinin sorumluluğuna bırakılmasını ve verginin Aşağı Menderes vadisinde gittikçe biriken kum tabakasının çökelmesi sonucu, denizden kazanılan toprak üzerinde üretilen ürün gelirinden alınmasını istiyordu. Bu imparatorluk teveccühünü temin etmek için, altı esas adım tespit edilebilirdi ki bunların dördü yazıt üzerinde doğrudan kaydedilmektedir. Iustinianopolis halkı, Doğu Roma İmparatorluğu'nun en büyük mali otoritesi, Iustinianus'un ünlü bakanı (*praefectus praetorio Orientis*) Cappadocia'lı Ioannes'e bir dilekçe verdi. Anlaşıldığı kadarıyla talebi kabul eden *praefectus*, ondan sonra dilekçeyi bir rapor haline getirerek, imparatora sundu. Iustinianus 1 Nisan 533'te "tanrısal bir pragmatik yaptırım" adlı niza-

[335] T. D. Barnes, *Constantine* (Oxford, 2011), 157–63.

[336] R. M. Errington, *Roman Imperial Policy* (Chapel Hill, 2006), 80–87.

Levha 5.9 - Didim. Iustinianus'un 533 tarihli bir fermanının bulunduğu yazıt (DAI Berlin).

mi bir kararnameyle talebi uygun bularak dilekçeye cevap verdi. İmparatorun kararı, ertesi gün (Iustinianus'un idaresinin ilk yıllarındaki ihtiyatlı liyakate olağanüstü bir tanıklık) *praefectus*un makamında yapılan resmi bir toplantı sonrasında, resmen kabul edildi. Sadece Doğu'nun *praefectus*u tarafından değil, aynı zamanda Illyricum ve İtalya'dan (bu tarihte hâlâ Ostrogot yönetimi altındaydı) sorumlu olan diğer *praefectus*lar ve Küçük Asya'nın finansal idaresinden sorumlu bir başka yetkili olan bir *Augustalis* tarafından da tasdik edildi. Karar daha sonra, Iustinianopolis'in bağlı olduğu Caria eyaletinin yöneticisine gönderildi. Caria valisi imparatorluk kararının uygulanması için kendi talimatlarını ekledi. Faydalananlar tarafından dikilen yazılı evrakın bulunduğu kitabe, Geç Roma bürokrasisinin kendi has bir biçiminde, Yunanca ve Latince dilini ve yazısını bir araya getirmektedir. Hatta okuyucu için resmi dillerin karmaşık etkileşiminden daha çarpıcı olanı, *praefectus*un makamında yapılan resmi toplantının başlığının kaydedilmesinde, Latince harf karakterinin özel bir formunun kullanılmasıdır. Bu fotoğrafın ortasında görülebilir durumdadır. Bu yazı stili, hem V. yüzyıl Mısır'ından ve hem de geç VI. yüzyıl Ravenna'sında ele geçirilen benzer resmi belgelerin başlıkları için papirüslerde kullanılan "göksel yazılar" (*litterae caelestes*) diye adlandırılan yazılar olarak tanımlanabilir.

Didyma yazıtı, Erken İmparatorluk çağında devlet yönetimine ilişkin oluşmuş temel uygulamalardan neredeyse beş yüz yıldan fazla bir zaman sonra, Roma yönetiminin işleyişinin tekâmülünü ve damıtılmış halini sunmaktadır.[337] Iustinianus dönemine gelindiğinde, güç merkezinin neredeyse 150 yıldır Constantinopolis'te tek merkezde toplanmış olması çok önemlidir, çünkü son derece birleşik ve merkezileşmiş bir yönetim tarzına tanık olan bu dönemde, evrensel hukuk üzerine dayanılıyor ve en azından teoride tebaanın taleplerine ve ihtiyaçlarına cevap veriliyordu.[338] İmparatorluğun merkezi arşivleri artık, bürokratik gücün muazzam ambarı olan imparatorluk sarayına tam anlamıyla

[337] D. Feissel, "Un rescrit de Justinien découvert à Didymes", *Chiron* 34 (2004), 285-365.

[338] Bkz. Jill Harries, *Law and Empire in Late Antiquity* (Cambridge, 1999); Jill Harries & Ian wood (der.), *The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity*, (Londra, 1993); Simon Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs, Imperial Pronouncements and Government AD 284-324* (Oxford, 2000); J. F. Matthews, *Laying Down the Law* (New Haven, 2000).

bitişik duran hipodromda koltukların altında yer alan mahzende depolanıyordu.[339] "Bizans" terimi popüler tasavvurda dolambaçlı, anlaşılması güç ve sinsi yönetim tarzı anlamına gelmeye başlamıştır. Meselenin aslı tam tersiydi. M.S. VI. yüzyıldaki Roma idaresi, o zamana kadar olduğundan daha rasyonel olarak düzenlenmişti. İmparatorluk kararları, gittikçe büyüyen Roma hukuk külliyatının bir parçasını oluşturuyordu. Geç imparatorluğun hukukçuları ve yöneticileri, giderek bu kararların sistemleştirilmesinin daha çok farkına varıyorlardı, çünkü bunlar yeri geldiği zaman haleflerinin yargılarına rehberlik edeceklerdi. Roma kamu hukuku, ilk defa Tetrarşi döneminde sistematik olarak düzenlendi. Tetrarşi dönemi kanunnameleri, sırası gelince sonraki yasalarla tamamlandı ve hepsi 437/38'de II. Theodosius adına düzenlenen *Codex Theodosianus* içerisinde toplandı. Bunun yerini ise, gözden geçirilmiş basımı 533'te yapılan Iustinianus kanunnamesi aldı. Bu yazılı kanunlar bütünü, yargı kararlarının kesin dayanağı olarak giderek önemli hale geldi (bkz. s. 53-57 ve 191-93).[340]

Roma idaresinin, en üst düzeyde çok dikkate değer niteliklerinden birisi, bütün yasaların aslen Latince olarak formüle edilmesiydi ve böylece, bütün üst düzey makam sahipleri ve hukuk danışmanları için Latinceye hâkimiyet bir ön koşuldu. Latincenin, Roma hukuk dili olarak kullanımı, Iustinianus'un son yıllarına kadar devam etti. Tetrarşi döneminde imparatorluk kararlarını sergileyen ve yayan yazıtlarda da Latince kullanılıyordu. Bunların en bilinenleri arasında, Diocletianus'un fiyat kararnamesi vardı. Fakat sonunda Doğu Roma İmparatorluğu'nda neredeyse bütün yasalar ve resmi imparatorluk duyurularının yayınlanması Yunancaya çevrilerek yapılıyordu.[341]

Kamu görevlilerinden yüksek standartlar bekleniyordu ve *Codex Iustinianus*'un pek çok bölümü düzenlemeler ve genel bir idare yasası ortaya

[339] John Lydus, *de mag.* 3.19-20; bkz. C. M. Kelly, "Later Roman bureaucracy: Going through the files" A. Bowman & G. Woolf (der.), *Literacy and Power in the Ancient World* (Cambridge, 1994), 161-76.

[340] İmparatorluğun idari ve siyasi işleyişi için artık Fergus Millar'ın detaylı incelemelerine bakınız. F. Millar, *A Greek Roman Empire. Power and Belief under Theodosius II, 408–450* (Berkeley, 2006) ve D. Feissel C. Morrisson (der.), *Le Monde Byzantin* I (Paris, 2004), 79-110.

[341] Millar, *A Greek Roman Empire*, 1-38.

koymaktadır. İmparator Zeno, 479 yılında Doğu eyaleti genel valisine (*Praefectus Praetorio Oriens)* bir kanun maddesi gönderdi. Bu kanun, yargı yetkisine sahip bütün kamu görevlilerine (yani idarenin en üst düzey temsilcileri) "herkes kamu görevlilerine karşı hırsızlık ve sair suçlardan şikâyetçi olmaya yeterli fırsat bulabilsin ve herkes bunların haleflerinin haksızlığına uğramaktan korunabilsin" diye, vazifelerini icra ettikleri yerde kaldıkları minimum elli günlük süre içerisinde, ulaşılabilir durumda olmalarını emrediyordu. Bu şartlar altında, görevlilerle ilgili kamu davaları, elli gün içerisinde sonuçlandırılmak zorundaydı, fakat herhangi bir sabıka suçlamasıyla karşılaşan görevliler dava sonuçlanıncaya kadar süresiz olarak eyaletlerinde kalmak zorundaydılar (*CJust.* 1.39.1,3). Böyle bir yasanın, Zeno'nun tahtta hak iddia eden rakiplerine karşı otoritesini korumak için çabaladığı, Doğu İmparatorluğu'nun en kontrolsüz ve anarşik dönemlerinin birinde çıkarılmış olması bilhassa çarpıcıdır. Yasalarda somutlaşan dürüstlük iddiası karşısında şüpheci olmak kolaydır, fakat iyi yönetim ve adalet ideolojisi bizzat kamu görevlilerince içselleştiriliyordu. Bu durum, eyalet kentlerinde kendi keselerinden de olsa onurlarına dikilen yazıtların dili ve heykellerin ikonografisiyle açık biçimde gösterilmektedir.[342]

İmparatorluğun merkezi bir kurumu olan Roma hukukunun giderek artan önemi, doğrudan Roma vatandaşlığının yayılmasına ve artmasına bağlıydı. Vatandaşlık, sakinleri arasında müşterek bir kimlik ve ideolojik birlik yaratmak için Erken Roma İmparatorluğu'nun en önemli kurumu olmuştu.[343] Roma, erken tarihten itibaren layık olan zengin bireylere veya hatta olağanüstü hizmet veren bütün toplumlara vatandaşlık teklif ediyordu. Bu, diğer sosyal avantajlara olduğu kadar Roma hukukunun korumasına da sahip, kısıtlı bir taşralı tebaa kategorisi oluşturuyordu. M.S. I. yüzyıl boyunca Roma vatandaşlarının sayısı arttıkça, Roma vatandaşlığına sahip olmak bariz bir imtiyaz belirtisi olmaktan çıktı ve II. yüzyıl başlarında zengin ve fakir arasında, "daha onurlu" ve "daha mütevazı" şeklinde tanımlanan *honestiores* ve *humiliores* gibi yeni kategoriler

[342] R. R. R. Smith, "Late antique portraits in a public context: Honorific statuary at Aphrodisias in Caria", *JRS* 89 (1999), 185-8.

[343] A. N. Sherwin-White, *The Roman Citizenship* (2. Basım Oxford, 1974).

ortaya çıktı. Bu sınıflara mensup olanlar ceza hukukunda farklı cezalandırmalara maruz kalıyorlardı.[344]

İmparator Caracalla (M. Aurelius Antoninus), 212 yılında bir ferman yayınlayarak, hemen hemen imparatorluğun bütün özgür mensuplarına, Roma vatandaşlığı bağışladı. Bunun muhtelif sonuçları oldu. Bazı gözlemciler fermanı, devlet gelirlerini arttırmak için müstehzi bir önlem olarak gördüler, çünkü veraset vergisi dâhil bazı vergiler sadece Roma vatandaşlarından toplanıyordu. Bununla birlikte, bu tedbiri sadece sınırlı veya negatif bir şekilde yorumlamak hatalı olacaktır. Yazıtlar ve papirüsler gösteriyor ki izleyen iki kuşakta imparatorluk sakinlerinin kahir ekseriyeti, vatandaşlık statülerini Caracalla'nın ilk ismi olan Aurelius'u alarak ilan ettiler. Caracalla'nın vatandaşlık önlemi, III. yüzyıl boyunca imparatorluk ciddi dış baskılar ve iç siyasi karışıklıklarla yüz yüze geldiği zaman, geniş bir ideolojik birlik yaratılmasına kesinlikle yardımcı oldu. Kendileri de önemsiz taşralı geçmişlerden gelen Diocletianus ve diğer Tetrarşi mensubu imparatorlar, şayet III. yüzyılda meydana gelen diğer sosyal gelişmelerce yolu hazırlanmamış olsaydı, Roma devletinin ideal bir *Romanitas* (Romalılık) dayalı kamusal yüzünün şeklini, asla değiştiremezlerdi.

Yeni vatandaş ismi olarak "Aurelius" kullanımı, 260'dan sonra yaygınlığını kaybetti ve III. yüzyılın bitiminden sonra ise tamamen nadirdi. Geç Antikçağda çoğu Romalı, vatandaş olup olmadıklarına dair hiçbir ipucu içermeyen, sadece verilen tek isimle biliniyordu. Bu modelin istisnaları vardı. Constantinus hanedanının aile ismi olan Flavius, IV. ve VI. yüzyıllar arasında, o zamana kadar olduğundan çok daha fazla önemli kişiye verildi. Bununla birlikte neredeyse her durumda, şöyle ya da böyle Flavius adını taşıyanlar, devlet hizmetindeki imparatorluk görevlileri olarak ortaya çıkmaktadırlar ve"Flavius" adı, kişisel bir isimden ziyade bir makamın unvanı olarak işlev görüyordu.[345]

[344] P. Garnsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire* (Oxford, 1970).

[345] S. Mitchell, "Ethnicity, acculturation and empire in Roman and late Roman Asia Minor", S. Mitchell & G. Greatrex (der.), *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales & Londra, 2000), 117-50, bilhassa bkz. s. 137-8; Bkz.ayrıca J. G. Keenan, *ZPE* 11 (1973), 33-63; 13 (1974), 283-304; 53 (1983), 245-50.

Flaviusların sayısı IV. ve VI. yüzyıllar arasında, bu dönemde devlet memurlarının artan sayısına paralel olarak, engellenemez bir şekilde yükseldi. Küçük çok seçkin Romalı bir grup, Erken İmparatorluk döneminin birkaç isim kullanma uygulamasını devam ettiriyor (en yaygın üç isim, "*tria nomina*"; gerçek isim "*praenomen*", aile adı, "nomen" ve *cognomen* kombinasyonuydu), fakat bunu çok isim uygulamasıyla önemle belirtiyorlardı. Bir başka ifadeyle, uzun bir Romalı isimler dizisi oluşturmak, ailelerinin geniş bağlantılarını yansıtıyordu. Oysaki bu, hem Roma'da hem de Constantinopolis'te küçük bir yönetici senatör aristokrasisinin gösterişiydi. Bu senatörler, bilinçli olarak Erken İmparatorluk elitiyle devamlılıklarını ilan ediyorlar ve çoklu ismi, şanlı kökenlerini gururla gösterme yolu olarak kullanıyorlardı. Görülüyor ki vatandaşlık tek başına imtiyaz belirtisi değildi artık; çoklu isimler şimdi sadece yüksek statü işareti olarak kullanılıyordu.[346]

Vatandaşlık statüsünün isimlerden yola çıkılarak tespit edilmesi uygulamasından vazgeçildikten sonra, imparatorluk sakinlerinin, vatandaş olup olmadıklarının hangi yöntemlerle resmen tespit edildiğini bilmek zordur. Bu tespitin adlardan yapılmasından vazgeçilmesinden sonra, bu durum yine de Caracalla'nın vatandaşlık önleminin en önemli sonuçlarını anlaşılmaz hale getirmemelidir. Bunun anlamı, imparatorluk sakinlerinin büyük çoğunluğu artık kendilerini Roma kamu ve ceza hukukuna tabi Romalılar olarak görüyorlardı, dahası devlet yetkilileri de onları bu çerçevede görüyordu. Bu varsayım, Augustinus'un dünyevi Roma İmparatorluğu'nda sanal vatandaşlığı, Tanrı'nın göksel krallığına mensubiyetle kıyasladığı *De Civitate Dei* adlı eserindeki tartışmanın asıl nedenidir.[347] Hıristiyan inancı veya daha doğrusu devlet dini olarak benimsenen evrensel doğru inanç (Ortodoks/Katolik) doğal olarak IV. yüzyıl boyunca Roma vatandaşlığının yanında bir başka birleştirici faktör

[346] Alan Cameron, "Polyonymy in the late Roman aristocracy: The case of Petronius Probus", *JRS* 75 (1985), 164-82; Benet Salway, "What's in a Roman name? A Survey of Roman onomastic Practice from c. 700 BC to AD 700", *JRS* 84 (1994), 124-145.

[347] P. Garnsey & C. Humfress, *The Evolution of the Late Antique World* (Cambridge, 2001), 4. Bölüm; T. Honoré, "Roman Law AD 200-400. From cosmopolis to Rechtstaat"ve P. Garnsey, "Roman citizenship and Roman law in the late empire", S. Swain & M. Edwards (der.), *Approaching Late Antiquity* (Oxford, 2004), 109-32, 133-55.

olarak ortaya çıktı. Geç Roma devletinin bir istihkâmı olarak Hıristiyanlığın ideolojik niteliğine en fazla değer veren Constantinus, I. Theodosius, II. Theodosius ve Iustinianus gibi imparatorlar, tebaalarının itikat birliğine de büyük önem atfediyorlardı. Onun için, II. Theodosius'un ölümünden kısa bir süre sonra, 451 yılında Kadıköy'de toplanan konsili istisna tutarsak, evrensel bir inanç metni kabul ettirmesi için düzenlenen büyük kilise meclislerinin tamamı (325 yılında İznik'te, 381 yılında Constantinopolis'te, 431 ve 449'da Efes'te, 451 yılında Kadıköy'de ve 536 ve 553 yılında Constantinopolis'te) bu imparatorların yönetimleri esnasında toplandı (bkz. aşağıda 8. bölüm). Bu sürecin doruk noktası, Iustinianus döneminde başarıldı. Geoffrey Greatrex'in önemli bir makalede ele aldığı gibi, VI. yüzyılın Roma ordularında, Herul, Moor, Hun, Ermeni veya Isauria'lı gibi farklı etnik kökenlerini ilan etmek, geçerli normal bir uygulamaydı. Bunların çoğu, ayrıca etnik kökenlerinden gelen kişisel isimleri de kullanmayı sürdürdüler. Etnik isimlerini taşımak, bu insanların çok esnek bir etiket olarak kullanılan Romalı olmasını engellemedi. Iustinianus'un ordularındaki bütün savaşçıların paylaştığı önemli nitelik, hepsinin Kadıköy itikadına mensup Hıristiyanlar olmalarıydı.[348]

Sosyal ve Kültürel Dönüşümler

Roma İmparatorluğu'nun düzenli dünyasında kentler bütün dönemlerde esastı, çünkü imparatorluk tebaasının siyasal ve diğer örgütlü faaliyetlerinin odağı kentlerdi. Kalabalık nüfuslara sahip en büyük kentler, sıklıkla aşırı derecede şehir zorbalığı husule getirdilerse de, genelde nadiren direniş veya muhalefet merkezi oldular. Bununla birlikte kentsel yaşam, 300 ile 600 yılları arasında önemli oranda değişti. Hatta yöneticilerinin yerel düzeni ve güvenliği sağladığı ve imparatorluk idaresinden çok az veya hiçbir müdahale ile karşılaşmaksızın kent maliyesini yönettiği, özerk topluluklar olan kentler, dönemin başında bağımsızlıklarını kaybettiler. Yerel toprak sahibi elitlerin, kent kurumlarını yönettikleri, kamusal yapıları ve hizmetleri kendi hususi cömertlikleriyle finanse ettikleri günler çoktan geçmişti. IV. yüzyılın başına gelindiğinde eyalet

[348] G. Greatrex, "Roman identity in the sixth century", S. Mitchell & G. Greatrex (der.), *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales & Londra, 2000),267-92.

aristokrasisinin kreması devlet hizmetinde kariyer yapıyordu.[349] Taşra aristokrasisinin üyeleri, yerel idarecilik veya başrahiplik aramaktan ziyade, giderek büyüyen eyalet ve imparatorluk idare ekibine dâhil oldular. Pek çok saray yetkilisi aynı zamanda hukukçuydu, Yunancanın yanı sıra Latinceye hâkimiyet gerektiren hukuk eğitimi, geniş anlamıyla ileri derecede Yunanca gramer, hitabet ve kültür bilgisi gerektiren, geleneksel Yunan eğitim biçimi *paideia*yı gölgede bırakmış ve Geç Antikçağda yükseköğrenimin en önemli unsuru olmuştu.[350] İki eğitim biçimi arasındaki çatışma, III. yüzyılda Orta Anadolu kökenli eğitimli bir Yunan olan, geleceğin piskoposu Neocaesarea'lı Gregorius için bu zaten açıktı. Hıristiyan menakıpname (*hagiographia*) geleneğinde mucizeler yaratan diye bilinen Gregorius, çok bilinen bir pasajda Roma hukukuna hâkim olmanın zorluğunu özetliyordu:

> Çok farklı bir çalışma biçimi zihnimde korkunç bir sancıya yol açar ve ağzımı ve dilimi zorlar, şayet en asgari şeyi Yunanca söylemek istersem –Romalıların yönetimi altında yaşayan herkesin, durumunun düzenlendiği hayranlık veren yasalarımız, büyük bir çaba sarf etmeksizin ne yazılabilir ne de ayrıntılı olarak incelenebilir. Uzak görüşlü ve hatasız, çeşitli ve hayranlık uyandıran, tek kelimeyle çok Helen işi fakat Romalıların dilinde ifade edilmiş ve aktarılmış; etkileyici ve gösterişli olduğu için imparatorluk gücüne bütünüyle uygun– fakat yine de benim için sıkıcı. (Gregory Thaumaturgus, *Oratio Panegyrica*, 1, 6-7, [*Address to Origen* çev. Fergus Millar]).

IV. yüzyıl boyunca *curiales* konseyi (*ordo*), kentlerin belirleyici kurumu olarak kaldı. Konsey üyeleri genellikle zengin ailelerin başlarıydı ve kent finansmanı için kolektif sorumluluk üstleniyorlardı. Fiiliyatta bu çoğu kez kendi halkları yerine zorunlu görevleri (zorunlu kamusal görevler) yerine getirmekten öte çok az anlam ifade ediyordu, yani kentin devlete karşı olan vergi yükümlü-

[349] Fergus Millar, "Empire and city, Augustus to Julian: Obligations, excuses and status" *JRS* 73 (1983), 76-96; yeniden basımı için bkz. *Rome, the Greek World and the East*, c. 2 (Chapel Hill, 2004), 336-71.

[350] Fergus Millar, "The Greek East and Roman law; The dossier of M. Cn. Licinius Rufinus", *JRS* 89 (1999), 90-108; yeniden basımı için bkz. *Rome, the Greek World and the East*, c. 2, 435-64.

lüğünü yerine getirmek ve Roma askerleri için erzak ve ulaştırma hizmeti sunmaktı. Bu arada, yerel adalet işlerinin yürütülmesinin yanı sıra, kamu yapıları ve hizmetleriyle ilgili ciddi kararların çoğu, personellerinin yardımıyla eyalet yöneticileri tarafından alınıyor ve böylece iktidar daha da merkezileşiyordu. Bu nedenle IV. yüzyılda kentsel yaşamın resmi, en azında *curiales*in gözüyle görüldüğü zaman kasvetliydi. Bu gelişmenin nedenleri, dini ve kültüreldi, sadece bürokratik gelişmelerin sonucu değildi. Erken Roma İmparatorluğu'nda kent hayatı sağlam ve farklı mahalli dini geleneklerce sürdürülmüştü. Kentli seçkinlerin, cömert kamusal harcamaları tarafından finanse edilen toplum hayatının ekseriyeti, kent diniyle ilgiliydi ve festival düzenlemek Yunan pagan kültürün çeşitliliğini ve farklılığını vurguluyordu. Bununla birlikte IV. yüzyılın başına gelindiğinde, kent temelli neredeyse sona ermişti. Hıristiyanlık, çok farklı biçimler almasına karşın, bariz bir şekilde evrensel bir dindi ve devlet tarafından benimsendikçe ve desteklendikçe, tek biçimli merkezi bir kültüre büyük katkı yapıyordu.

Kent kurumları için bunun kaçınılmaz sonuçları vardı. Yerel sınıf (*ordo*) mensupları manzaradan kayboldular. Kanunnameler, kent konseylerinin ve üyelerinin etkin araçlar olarak varlığını korumasını imparatorlarca arzulandığına işaret etse de, yazıtlarda ve edebi kaynaklarda bu kurumlar ve mensupları hakkında bahisler 450'den sonra seyrekleşmektedir. Bununla birlikte, kent konseylerinin gerileyişi toplumsal bir devrim için yeterli veri değildir. Eyalet toplumuna varlıklı bireylerin hâkimiyeti devam ediyordu ve bunlar sonraki kaynaklarda *ktetores* veya *possessores* olarak tespit ediliyordu. Bu iki terim, konsey üyelerinin toprak sahipliği statüsünü vurgulamaktadır. Bu arada ev sahibi anlamına gelen *oiketor*, eski Yunanca terim *politês* veya Latince *civis* ile yer değiştirmeye başlamıştı. Vurgu, halktan bireye doğru kaymıştı, fakat birey sadece sosyal statüsü ve ekonomik konumundan dolayı, kent liderliğinin değişik biçimlerini icra etmeye devam ediyordu. Eski kent kurumlarının yavaş yavaş ölmesi, kentlerin sonunun geldiği anlamında değildi.[351] V. yüzyılın ortasından itibaren Doğu İmparatorluğu'nun kentleri, sıklıkla "kentin babası" (*patêr têş*

[351] A. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantine* (Paris, 2002); yararlı bir inceleme yazısı için bkz. F. Haarer, *JRA* 17 (2004), 735-40.

poleôs) unvanını taşıyan insanlara dayanmaya başlamış görünüyordu. Bu insanlar genellikle varlıklı mahalli kesimdendi, fakat merkezi otoriteyi temsil edenler tarafından atanıyordu.[352] Günlük siyasi idarede piskoposlar da giderek önemli bir rol oynamaya başladılar ve sıklıkla imparatorluk yetkililerine sunulan dilekçelerin sözcüsü veya imparatorluk mektuplarının muhatabı olarak hareket ediyorlardı (bkz. s. 400-408). Onun için, kentlerin seçilmiş yetkililere veya konsey üyelerine dayalı genel gelişimi, resmi anayasal yapılardan uzaklaşmaya ve kendi halklarına karşı doğrudan sorumlu olmayan önemli ve güçlü kişilere ve dini liderlere doğru kaymaya başladı.[353]

Geleneksel Roma toplumu, fazlasıyla hiyerarşikti ve toplumsal statüyü belirleyen, zenginlik, makam, soy, devlet hizmeti ve siyasi veya askeri başarı gibi bir bileşimdi. Geç imparatorlukta liyakat giderek miras alınan imtiyazlardan daha fazla ilgi görüyordu ve hizmet ve etkinlik genel olarak soydan daha fazla önemseniyordu.[354] Bu olgu, en etkileyici biçimde imparatorların geçmişleriyle örneklendirilebilir. Tahsilsiz bir köylü olmasına karşın, saray muhafız birliğinde uzun bir hizmet sayesinde yükselen ve 518 yılında aristokrat kökenli İmparator Anastasius'un halefi olan Iustinus, çok uç bir örnektir. Hıristiyanlık muhtemelen bu gelişmeyi teşvik etti. Ruhban sınıfın ahlaki otoritesi, zenginlik, sosyal statü ve eğitim üzerine değil, Hıristiyan erdemlerin ve kutsallığın kanıtlanmasına temelleniyordu.

Roma toplumu, bilhassa askeri veya devlet hizmeti sayesinde, toplumsal ve profesyonel yükselmeler için büyük fırsatlar sunmasına karşın, kesinlikle demokratik veya eşitlikçi değildi. Evrensel Roma vatandaşlığı kategorisi, gittikçe artan toplumsal farklılaşmayla dikkate alınıyordu. Yazıtlar ve papirüsler

[352] C. Roueché, *GRBS* 20 (1979), 173-85; C. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity* (1989), 77-8; D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie* (Paris, 1987), 215-20.

[353] Bilhassa bkz. W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 104-36. *Curiales* için bkz. A. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantine* (Paris, 2002).

[354] Geç Roma toplumunun resmi örgütlenmesi için öncelikle bkz. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* I (Oxford, 1964), 523-62 ve A. Demandt, *Die Spätantike* (Berlin, 1989), 276-96. Burada sunulan benim incelemem büyük oranda bu ikisine bağımlıdır.

gibi belgeye dayalı kaynaklarla desteklenen muteber kayıtlar, imparatorluğun, V. yüzyılın başına gelindiğinde oluşmuş, teorik toplumsal lig tablosunu yeniden kurgulamamıza imkân vermektedir. Bu tablo, Alexander Demandt'ın Geç Antikçağ üzerine hazırladığı harika el kitabı için tasarladığı, Geç Roma toplumunun sınıflarının çok mükemmel bir şematik tasvirinde gösterilmektedir (Diyagram 5.4).

<table>
<tr><th>Constitutio Antoniniana (212)
Vatandaşlık</th><th>CTh 7.18.1 (365)
Toplumsal kesimler</th><th>Ammianus 14.7.1; CTh 10.12.2; 13.3.5
Toplumsal dereceler</th><th>Notitia Dignitatum
Toplumsal ünvanlar</th><th>CTh 16.5.52 (412)
Toplumsal hiyerarşi</th><th>CTh 16.5.52
Derecelendirilmiş cezalar</th><th>Toplumsal statüler</th></tr>
<tr><td rowspan="11">cives Romani</td><td rowspan="8">honestiores</td><td rowspan="5">honorati (possessores, nobiles)</td><td>illustres</td><td>illustres</td><td>50 libre altın</td><td rowspan="5">Üst aristokrasi</td></tr>
<tr><td rowspan="2">spectabiles</td><td>spectabiles</td><td>40 libre altın</td></tr>
<tr><td>senatores</td><td>30 libre altın</td></tr>
<tr><td>clarissimi</td><td>clarissimi</td><td>20 libre altın</td></tr>
<tr><td colspan="3">perfectissimi (equestrians)</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Curiales (decuriones)</td><td rowspan="6">coloni liberi adscripticii</td><td>sacerdotales</td><td>30 libre altın</td><td rowspan="3">Kentli aristokrasi</td></tr>
<tr><td>principales</td><td>20 libre altın</td></tr>
<tr><td>decuriones</td><td>5 libre altın</td></tr>
<tr><td rowspan="3">humiliores</td><td rowspan="2">Plebei (negotiatores, provinciales)</td><td>negotiatores</td><td>5 libre altın</td><td rowspan="2">Kent Halkı</td></tr>
<tr><td>plebei</td><td>5 libre altın</td></tr>
<tr><td rowspan="2">dediticii</td><td rowspan="2">coloni</td><td>circumcelliones</td><td>10 libre gümüş</td><td rowspan="3">Kırsal kesim halkı</td></tr>
<tr><td>coloni</td><td rowspan="2">Bedensel ceza</td></tr>
<tr><td>servi</td><td>servi</td></tr>
</table>

Diyagram 5.4 - Roma İmparatorluğu'nun III. ve IV. yüzyıllarda toplumsal hiyerarşisi (A. Demandt, *Die Spätantike* [Berlin, 1989], s. 505'ten alınmıştır).

Sistem içerisinde, yukarı doğru toplumsal hareketlilik için, fırsatlarla güdülenen sabit bir şöhret ve unvan enflasyonu vardı. Kent konseylerinin üyeleri (*decuriones* veya *curiales*)mahalli kentsel sorumluluklardan kurtulmak için atlı

sınıfa (*ordo equester*) yükselmeyi amaçlıyorlar, bir eyalet valisinin kadrolarında hizmet eden görevliler ve belli başlı askeri memurlar ise hızla atlı sınıf statüsüne terfi ediyorlardı. Sonuç atlı sınıfın değerinin düşmesiydi. Gerçekten kamu görevi yapan atlı sınıf mensupları, mesela eyalet valileri, alt sınıf senatör (*clarissimi*) unvanları elde etmeye başlıyorlardı.

En önemli senatör makamları Roma'da ve Constantinopolis'te kent valiliği (*praefectus*) ve Asya ve Afrika eyaletlerinin valilikleriydi. Gerçekte, senatör makamlarının sayısı kısmen önemsiz ise de, senatörlüğün saygınlığı yüksekti. II. Constantius, Constantinopolis'te ikinci sınıf bir senato olarak nitelenen (*Anon. Val.* 30) yeni bir senato oluşturduğu zaman, senatörlerin saygınlığı daha da arttı. Roma'daki senato üyeleri "insan ırkının en iyilerinden" (Symmachus, *ep.* 1.52), yani Batı İmparatorluğu'nun en zengin toprak sahibi aileleri arasından seçilirken, Constantinopolis'teki mütekabili olan senato üyeleri, başlangıçta Doğu İmparatorluğu kentlerinin önde gelen ailelerinden veya becerikli ve hırslı hukukçulardan ve hatiplerden oluşturuldu. Roma'daki senatörlerin, imparatorlarla düzenli irtibatları çok sınırlıydı, fakat Constantinopolis'tekiler bilhassa 395'ten sonra büyük oranda mukim imparatorluk sarayının mensuplarıyla ciddi bir biçimde örtüşen bir toplumsal sınıf oluşturdular.[355]

Bu yeni senato aristokrasisinin yaratılması, Constantinopolis'e imparatorun etrafında yer alan elit bir sınıf ortaya çıkardı. Bu sınıf, devlete görevliler ve kıdemli askeri memurlar temin etti. Memurların seçildiği havuz geniş olarak düzenleniyordu. Barbar kökenliler dâhil, askeri sınıfa mensup adamların çoğu kariyer peşindeydi. Bununla birlikte sivil yetkililer, ya mevcut senatör ailelerine mensuptular veya eyaletlerdeki kentlerin *curiales* sınıfından geliyorlardı. Yeteneklerin kentleri terk etmeleri, iki nedenden dolayı bir gerilim kaynağıydı. Geride kalanların kentlerini etkin bir biçimde yönetme konusunda yeteri kadar nitelikli olmamaları gibi, açık bir tehlike vardı. Daha net olmak gerekirse, imparatorluk hizmetine girenler, mahalli hizmetleri ifa etmekten muaf tutuluyorlar ve böylece kentleri önemli bir finansal kaynaktan

[355] J.F. Matthews, *Western Aristocracies and the Imperial Court* (2. Basım Oxford, 1990), 1-31; A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire* I (Oxford, 1964), 523-62; A. Demandt, *Die Spätantike* (Berlin, 1989), 276-88.

mahrum oluyorlardı. IV. ve V. yüzyıllarda yayınlanan birçok yasa, imparatorları, bu muafiyetleri Senato'daki en üst katman olan *illustrates* ile sınırlandırmaya çalışırken göstermektedir, fakat bir senatör bu muafiyeti bir kez elde ettiği zaman, ailesi o muafiyeti ebediyen elinde tutuyordu. Buna karşılık senatörler, Constantinopolis'e bağlandıkça imparatorların tahta çıkışında ve her beş yılda bir yapılan kutlamalara sembolik altın armağanlar sağlamak ve bilhassa onursal kentsel idareciliklerle bağlantılı olarak müsabakaları desteklemek için (*quaestor*luk, *praetorio*luk ve konsüllük) yeni yükümlülükler üstleniyorlardı.

Senatorii veya *synkletikoi* imparatorluğun doğu eyaletlerinde bilhassa önemliydi. Bunlar yeri geldiği zaman, senatörlük veya diğer üst düzeyde görevlerde bulunmuş olmayı ifade eden ve daha saygın bir alt grup olan *consulares* veya *hypatikoi*yi ortaya çıkarıyordu. Bu sıfatlar sadece makam sahiplerine değil bunların ailelerine de veriliyordu. Bu şartlar, özel bir makam sahibi olmaktan ziyade toplumsal bir gruba ait olmakla alakalıydı. Senato sınıfının kendisi, *illustres*, *spectabilis* ve *clarissimi* adlarıyla üç grup olarak şekilleniyordu ve 530 yılında Iustinianus döneminde, senatoyu sadece konsüllerden, *patrici* sınıf mensuplarından ve kıdemli *magistratus*lar ile kamu görevlilerinden oluşan bir iç çevre oluşturuyordu. Babalarından en düşük senatoryal rütbeyi tevarüs eden, *clarissimate* diye bilinen oğullar, daha üst makam ve rütbeyi kendi gayretleriyle elde etmek zorundaydılar.

Önde gelen senatörlerin, yüksek sosyal statüsü ve önemi için en yalın ve somut delil, Doğu Roma İmparatorluğu kentlerinden bilhassa Küçük Asya'dan gelmektedir. Bu kentler, eyalet yöneticilerinin veya imparatorluk hizmetinde temayüz eden bir kariyer sahibi hemşerilerinin anısına heykeller ve genellikle nazım şeklinde şiirsel onur yazıtları diktirdiler.[356] Bu fenomenin en yoğun olarak çalışıldığı çevre, Caria eyaletinin ana kenti Aphrodisias'tır. Bu konuyla ilgili yazıtlar Charlotte Roueché tarafından örnek bir tarzda ortaya konulmuştur. Yücelten ve sıklıkla da belirsiz bir dille yazılan bu kısa şiir metinleri, belli başlı başarılardan ziyade genel meziyetleri ilan etmektedir. Bilhassa valiler hukuk

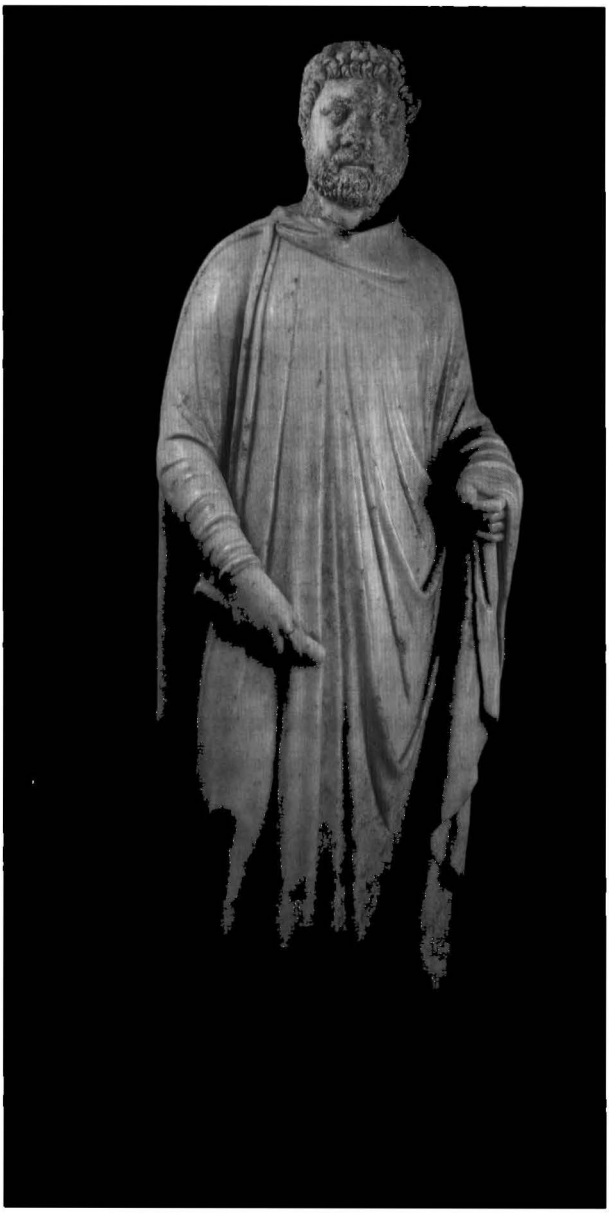
[356] M. Horster, "Ehrungen spätantiker Statthalter", *Ant. Tard.* 6 (1998), 37-59.

bilgileri ve adalete sadık kalmalarından dolayı övülebiliyorlardı.[357] Yazıtlarla birlikte bulunan heykeller Bert Smith tarafından oldukça açıklayıcı bir analize tabi tutulmuştur.[358] Geç IV. ve V. yüzyıllarda, Aphrodisias'ın en önemli kamu alanlarının üçüne yazıtları dikilerek onurlandırılan kişiler eyalet valileriydi. Bu yazıtların birisi, tiyatronun dışındaki revakın önünde, diğeri kent konseyine bitişik sokakta ve sonuncusu ana hamam yapısının yakınındaydı. Yeniden kullanılan materyallerle yüksek kompozit kaideler üzerine yerleştirilen heykeller, onurlandırdıkları insanları tam bir tören kıyafetiyle tasvir ediyorlardı. Senatörler, yeni bir tarz Roma *toga*sı giyme hakkına sahiplerdi. Bu tarz giysi, muhtemelen onları diğer insanlardan özellikle ayırıyordu, çünkü sıradan insanların, Caracalla'nın fermanından beri eski moda elbise giyme hakları vardı.[359] Diğer önde gelen kişiler, *chlamys* diye bilinen uzun ağır bir pelerin giyiniyorlardı. Bu elbise, sadece askeri memurlara has değilse de, ilk kez Constantinopolis'te Theodosius sarayının askeri maiyeti üzerinde görülmektedir. Mahalli kökenli etkin şahsiyetler, Yunan kent aristokrasisinin niteliği olan, daha az resmi *himation* giymeye meyilliydiler. Sakal ve saç tarzında dikkate değer bir çeşitlilik vardı, fakat benimsenen stiller açık bir şekilde Constantinopolis'in anıtları üzerinde bulunanları yansıtıyordu. Mesela hipodromdaki I. Theodosius kaidesi üzerindeki rölyeflerde bunun örneği görülmektedir. Heykeller ve kaideler, ait oldukları makamın sembollerini de taşıyorlardı: Bir konsülün bastonu, tipik bir eyalet memurunun görevinin gereği olan dilekçe yığını ve diğer evrak işini andıran bezemeler demeti veya daha nadiren mürekkep hokkası (Levha 5.10). Bu aksesuar repertuvarı tam olarak fildişi diptik minyatürü üzerinde betimlenenlere bağlıydı. Bu fildişi diptikler IV. ve V. yüzyıllarda kişisel konsüllükleri

[357] Bu epigramlar hakkında temel inceleme için bkz. L. Robert, *Epigrammes du Bas-Empire*, Hellenica IV (1948).

[358] C. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity* (1989), nos. 36-52, 62-5; R. R. R. Smith, "Late antique portraits in a public context: Honorific statuary at Aphrodisias in Caria", *JRS* 89 (1999), 155-89; R. R. R. Smith, "The statue monument of Oecumenius: A new portrait of a late antique governor from Aphrodisias" *JRS* 92 (2002), 134-56.

[359] Efes'teki olgu için bkz. C. Foss, "Stephanus, proconsul of Asia, and related statues", *Okeanos. Essays for I. Sevçenko* (Harvard Ukrainian Studies 7 1983), 196-217. Yeniden basımı için bkz. *History and Archaeology of Byzantine Asia Minor* (Aldershot, 1990), 3. Bölüm.

Levha 5.10 - Aphrodisias. Senatör ve eyalet valisi Oecumenius'un IV. Yüzyılın sonlarında Karya eyaletinin başkenti Aphrodisias'ta dikilmiş heykeli (Aphrodisias kazısı, JRS 92 [2002], levha XXII'den alındı).

kutlamak için Constatinopolis'te üretiliyordu. Devlet makamının ihtişamını, diptikler ve heykeller birlikte aydınlatmaktadır.

Kilise teşkilatı içerisinde mukayese edilebilir bir sosyal statü sistemi gelişti. Kilise ve devlet hiyerarşisi arasında ciddi derecede bir çelişki vardı ve sonuçta toplumda nüfuz sahibi pek çok kişi genellikle kilise içerisinde de önem kazandı. Bu durum, bilhassa piskoposlar için geçerlidir. Bununla birlikte kilise, fakirlik, feragat, çileci öz disiplin ve genelde kutsallık gibi dünyevi toplumun çok az itibar ettiği değerlere saygı gösteriyordu. Hatta mütevazı bir kilise görevi sahibi olmak bile, bir imtiyaz işaretiydi. III. ve IV. yüzyıllarda papirüslerde söz edilen veya mezar taşlarında adları geçen din adamları, *presbyteros* unvanı dolaylı olarak üstün bir imtiyaz işaretiyken, Roma vatandaşlık statülerinin alameti olarak Aurelius ön adını (*praenomen*) yayıyorlardı.[360] Böylece kilise, alt düzey hizmetlileri, yerel papazlar, münzeviler ve keşişler için onurlu bir rol yarattı. Hıristiyanlığın ideolojisi ve kurumları, zamanla devletin üst sınıflarına ve yayınlanan yasalara nüfuz ettikçe, çok sıradan insanlar dini referansları sayesinde etki alanı kazanmaya başladılar.

Geç Roma döneminde statüye karşı tavırlar bütün insanların Tanrı karşısında eşit olduğu fikri dâhil kesinlikle Hıristiyan düşüncesinden etkileniyordu. İnsanoğlu büyük bir tesviyeydi. Bu ideolojide, ayrıntılı olarak derecelendirilmiş geleneksel Roma düşüncesinin toplumsal hiyerarşisi için hiç yer yoktu. Bu yaklaşım, kişileri makam ve unvanına veya hatta aile adına göre ayırmaktan vazgeçen Geç Roma mezar yazıtlarında ifadesini bulmaktadır, çünkü mezar yazıtları insanları, kısaca Hıristiyan ismiyle ve sadece Tanrı'nın kulları olarak adlandırmaya başladılar.

Geleneksel ve Hıristiyan toplumsal fikirleri arasındaki açık ve örtülü çelişkiler, Geç Roma toplumunun resmini karmaşıklaştırmaktadır. Bununla birlikte geniş anlamıyla geleneksel Roma düşünceleri, Hıristiyan kavramlara boyun eğiyordu. Bu değişim, insanlar için alt basamaklardan üst makamlara yükselmeyi mümkün kılan, kişisel liyakati tanımayı kabullenmeye hazır olmanın ve Roma İmparatorluğu'nun kurumları daha açık bir şekilde Hıristiyanlaş-

[360] S. Huebner, *Der Klerus in der Gesellschaft des spätantiken Kleinasiens* (Stuttgart 2005); K. A. Worp, "On the Aureliate of clergy and monks", *ZPE* 151 (2005), 145-52.

tıkça kilise ve devlet kurumlarının yavaş yavaş kaynaşmasının bir sonucuydu. II. yüzyılın klasik modeli ile VI. yüzyılın Hıristiyan modeli arasındaki mesafe, Iustinianus'un yönetiminin etkili adamlarının çok farklı eğitim, kültür ve etnik kökenlerden gelmiş olması gerçeğiyle örneklendirilmektedir. Iustinianus ve Belisarius Latince konuşan Trakya kökenli asker ailelerden geliyorlardı. Her üçü de Constantinopolis'te hukuk eğitimi almışlarsa da, Tribonianus Küçük Asya'nın güneyindeki Pamphylia'dandı, Caesarea'lı Procopius ve Lydia kenti Philadelphia'dan gelen Ioannes eski Yunan kentli geçmiştendi. Cappadocia'lı Ioannes, kent geleneğinin çok daha zayıf olduğu Orta Anadolu'dandı. Komutanlarından Solomon ve hadım Narses karmaşık kültürel geleneklere sahip bölgelerden geliyorlardı, ilki Mezopotamyalı, diğeri ise Armenia kökenliydi. Yönetici eliti bir arada tutan ortak faktör benzer Hıristiyan inançlarına dayalı, Roma devletine sadakatti.

Roma toplum yapısı, III. ve VI. yüzyıllar arasında geliştikçe, toplumsal tavırlar da değişti. Değişimin tonu üst sınıflardan imparatorluğun yönetici sınıfını oluşturan çok geniş kamu görevlisi ve askeri personel tarafından ayarlandı. İmparatorlukta bir bütün olarak sayıları 30.000'i bulan bu geniş elit, kültürel anlamda dört ana geleneğe dayanıyordu.

Klasik modellere dayalı sıkı bir eğitimle elde edilen Helenik *paideia* erken dönem Roma İmparatorluğu'nda gelişen Yunan kentlerinin ideali olmuştu. Bu idealin Yunan kent hayatı, klasik dini ve felsefi geleneklerdeki temelleri, Geç İmparatorluk döneminin dinsel ve toplumsal gelişmeleriyle sistematik olarak yok edildi. IV. ve V. yüzyıllarda Doğu Roma İmparatorluğu'nun Yunan kentlerinin eğitimli sınıflarının zihniyetini şekillendirmeye devam eden klasik kültür, VI. yüzyılda hâlâ seçkin yorumlayıcılar buluyordu. *Litterati*, klasik mitolojiye olan olağanüstü hâkimiyetlerini gösteriyordu,[361] fakat bu, toplumun küçük bir azınlığının özel alanıydı. Yunan *paideia*sının şimdiye kadar imparatorluğun idari ihtiyaçlarına çok az ilgisi vardı ve toplumsal ilerlemeye çok az katkı yaptı.[362]

[361] Alan Cameron, "Poetry and literary culture in late antiquity", S. Swain & M. Edwards, *Approaching Late Antiquity* (Oxford, 2004), 327-54.

[362] P. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity* (Wisconsin, 1992).

Buna mukabil, Roma hukukunda uzmanlık zamanla daha değerli hale geldi. Hukukçular, imparatorluk idaresinde doğrudan kariyere götüren ileri düzeyde pratik yetenek sahibiydiler. Hukuk eğitimi böylece kariyer peşinde koşan veya kendi etraflarındaki toplumu etkilemek isteyen yetenekli gençler için, en favori yükseköğrenimdi. Roma hukukunun retoriği, hayli süslü gösterişli sözlerle, ağır bürokratik jargonu birleştiriyordu. Hukuk eğitimi kendi standartlarında, Yunan pagan entelektüellerin yüksek tarzına hâkim olmak kadar anlaşılması güç ve zahmetliydi. Bundan dolayı bu konu, girift şeylere hâkim olacak yetenek ve eğitime sahip olanlara bırakılıyordu.

Hem Batı İmparatorluğu'nun Latin geleneğinde, hem de Yunanca kültürün hâkim olduğu doğuda klasik kültür, ayrıcalığını (*cachet*) muhafaza etti ve kentlerin eğitimli sınıfları için cazibesini sürdürdü, fakat aynı zamanda pagan bağlantılarından kopartıldı. Sanat, hitabet, şiir ve yüksek kültürel üretimin diğer biçimleri, pagan mitoloji, destan ve tiyatro sözlerinden ve seküler felsefi ideallerin derin rezervuarından ilham almayı sürdürüyordu. İmparator Iulianus, Hıristiyanların klasik kültürü öğretmesini yasaklayan ünlü fermanıyla, pagan ve Hıristiyan kültürel çevreleri tefrik etmek için tam bir başarısız girişimde bulundu. Yunanca kültür Geç Antikçağda değerini korudu fakat artık dinsel çağrışımlarını büyük oranda kaybetmişti. Hem batıda hem de doğuda eğitimli elit, klasik miraslarını terk etmeden Hıristiyanlığı kucaklayabiliyordu (bkz. s. 327).[363]

Kilise ayrı bir kültürel gelenek sağlıyordu. Kutsal literatürün yazılı formdaki kapsamlı külliyatı olan İncil, bilhassa imparatorluğun doğu yarısında hatırı sayılır bir okuryazar azınlığın eğitiminin temeliydi. Bu eğitimi alanlar, diyakoz, papaz veya piskopos oluyorlar ve ayrıca erkek veya kadın manastırlarına girenleri veya keşiş olarak zahit hayatı yaşayanları da kapsıyordu. Hıristiyanlık, seküler öğrenim biçimlerinden farklı bir entelektüel çerçeve sağlıyor ve yoğun bir biçimde Yunan felsefesinden etkileniyordu. Yunan felsefesi, bütün dönem

[363] Roma senato sınıfının IV. yüzyılın sonlarında ve VI. yüzyılda Constantinopolis'teki emsalleri kültürlerinin anlaşılması için bu önemlidir. Bu konuya ilişkin şu iki esere bakınız: Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome* (2011) and A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* (2011).

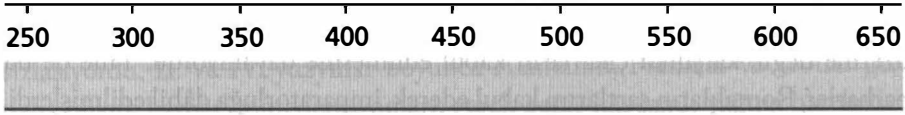
boyunca kilise konseylerinin gündemine hâkim olan Baba ve Oğul arasındaki ilişki ve İsa'daki tanrısal tabiat meselesinde teologlara sorunları tartışmaları için araç sunuyordu. Daha açık olmak gerekirse, İncil'in kendisi, vaazlarında veya kilise mahkemelerindeki yargılamalarında kullanılmak üzere kilise mensuplarına bitmez tükenmez ahlaki örnekler sağlıyordu. Bu, cemaatlerinin çoğunun hayatlarını biçimlendiren Hıristiyan bir davranış kodunun temelini oluşturuyordu. Açık bir şekilde anlaşılıyor ki, ruhban sınıfın büyük bir çoğunluğu okuyup yazabiliyordu. Kilise hiyerarşisindeki mütevazı kademelerden birisi kesinlikle okuyuculuktu (*anagnostes*). Okuryazar olma becerisi, toplumlarının liderleri veya sözcüleri olarak ilerlemelerinde dindar geçmişleri önemli olabiliyordu.

Sonuç olarak popüler kültürün gittikçe büyüyen etkisini ve büyük oranda cahil halkın eğitimsiz inançlarını hesaba katmak zorundayız. Geniş toplum havuzundan daha fazla insanlar yetki sahibi konumlara yükseldikçe, bunlar karar yapıcı sınıfa pek de entelektüel olmayan inceliksiz fikirleri taşıyorlardı. Ramsay MacMullen, popüler batıl inançların her tarafa nüfuz etmiş mevcudiyetinin, Geç Roma toplumunun eğitimli mensupları arasında bile büyük bir etkiye sahip olduğunun savunuyordu. Oysa bu izlenimin temel nedeni, büyük oranda Geç Roma döneminden kalan kaynak malzemenin yapısıdır. Erken İmparatorluk ile kıyaslandığı zaman, Geç İmparatorluk döneminden, azizlerin hayat hikâyelerinden mahalli vakayinamelere kadar geniş kaynak silsilesi günümüze ulaşmıştır ve bu kaynak malzeme, alt sınıfların genel görünüşü hakkında bir bakış açısı sağlamaktadır. Elit sınıf mensupları, köklü yüksek bir entelektüel edasıyla çalışmaya devam ettiler.[364]

[364] R. MacMullen, "Cultural changes and political changes in the 4th and 5th centuries AD" *Historia* 52 (2003), 465-95; ayrıca bkz. P. Heather, "Literacy and power in the migration period" A. Bowman & G. Woolf (der.), *Literacy and Power in the Ancient World* (Cambridge, 1994), 177-97.

6. BARBAR KRALLIKLARI

375'ten Önce	**Cermen barbarları ve Roma: göç, ticaret ve katliam**
375 – 500	**Cermen halkların kaynaşması ve barbarlar için toprak**
375 –453	**Hunlar ve Attila'nın İmparatorluğu**
400 -500	**V. yüzyıl Cermen krallıklarının niteliği**
416-507	**Güneybatı Galya'da Vizigotlar**
410-520	**Burgonlar**
450-600	**Frank Krallığı**
476- 540	**Theoderic Amal ve İtalya'da Ostrogot yönetimi**

Batıdaki Cermen Krallıkların Kökenleri

Roma, imparatorluk döneminin başından beri Cermenlere alışkındı ve onlardan yararlanmıştı. Zaferlerini kutlarken, silahlı bir lejyoner önünde, korkudan yere çökmüş sakallı bir kuzeyli imajı, Romalılar için görsel bir klişe olmuştu. Akdeniz dünyasının kentsel hayatı üzerine dayanan klasik uygarlık kendisini, zıttı ile yani düzensiz ve teni zırhlarla kaplanmış kuzeyli barbarlar ile tanımlıyordu. Bununla birlikte Cermen askerleri iyi savaşçılardı ve Iulius

Caesar ve Augustus dönemlerinden bu yana Roma ordularına alınıyorlardı. III. ve erken IV. yüzyıllarda Roma ordularında hizmet eden barbar kökenli askerlerin oranı, hızlı bir şekilde artmıştı. Ordudaki Frank, Alamanni veya Vandal kökenli subayların sayısı şaşırtıcıydı.[365] Batı'da 380 ile 385 arasında *magister militum* olan Bauto, 388 ile 394 arasında *magister militum* olan Arbogastes ve halefi Stilicho en yüksek düzeyde nüfuz sahibiydiler. Sulpicius Severus 394 yılında, orduyla ilgili konuları Frank asıllı paralı askerlerin kontrol ettiğini, Arbogastes'in yardakçılarının Batı İmparatorluğu'nun sivil idaresini üstlendiklerini ve Vienne'da bir saraya hapsedilen II. Valentinianus'un neredeyse sıradan bir vatandaş statüsüne düşürüldüğünü ileri sürüyordu (Greg. Tur., *Hist.* 11,9'da Sulpicius Severus'tan alıntı yapmaktadır). Bauto'nun kızı Eudoxia İmparator Arcadius ile, Stilicho ise I. Theodosius'un yeğeni Serena ile evliydi. İmparatorluk ailesi mensupları, Geç Antikçağ boyunca önde gelen barbar ailelerle evlilik ilişkileri kurmayı sürdürdüler.[366] Böylesine ittifaklar, ortak bir kültür temeli üzerine değil, karşılıklı çıkarların kabul edilmesine dayanıyordu. Yine de bu barbarlar, Romalıların şartlarını kabul ederek, imparatorluğa dâhil edilmişlerdi. Roma dünyasına katılan barbarlar Roma unvanları ve makamları elde ettiler ve esas dilleri olarak açık bir şekilde Latinceyi kullanmayı sürdürdüler. Barbar asıllı komutanların herhangi birisinin, içlerinden geldikleri halkları veya kabileleri için beşinci bir kol gibi çalışmaya temayüllü olduklarına dair çok az veri vardır.

Roma İmparatorluğu içerisindeki hayat şartları, Barbarların çoğuna dışarıdan daha iyi görünüyordu. Ren ve Tuna'dan geniş kapsamlı göçler M.S. I. yüzyıldan bu yana devam ediyordu.[367] Yeni gelenlerin bir kısmı siyasi veya demografik baskılardan dolayı mültecilerdi, bir kısmı ise Roma pazar ekonomisinin cezbettiği karlı kazanç peşinde ekonomik nedenlerle göçmendiler. Göçmenler küçük gruplara ayrılıp dağıtılıyorlardı ve dolayısıyla etnik veya kabile olarak varlıklarını sürdüremiyorlardı.

[365] R. Macmullen, *Corruption and the Decline of Rome* (New Haven, 1989), 199-201.

[366] A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.* (Berlin, 1989), 504 tablo g.

[367] G.E.M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*, 509-518.

Hem Roma kaynakları hem de arkeolojik veriler, Ren ve Tuna ötesinde IV. yüzyıla kadar homojen bir barbar toplum resmi ortaya koymaktadır.[368] Kantonlar oluşturan mahalli liderlerin kontrol ettiği çeşitli kabileler, yerleşik zirai köyler halinde yaşıyorlardı. Roma topraklarına çok yakın yaşayan barbar halkları daha zengin olmaya yatkındılar. Bu halklar Roma eyaletleriyle ticaret yapmak için daha iyi fırsatlara sahiptiler ve bu halkların liderleri, Romalılardan ödenek alıyorlardı. Ödenekler genellikle gümüş *denarius* olarak yapılıyordu. Bu artı gelirlerin çoğu, Romalılardan alınan şarap veya maddi emtia gibi lüks mallar için geri ödeniyordu. Bu tür değişimler sınır ötesinde istikrarlı bir çevre yaratmaya yardımcı oluyordu ve bu bölgelerde yaşayan barbarlar, Romalılarla sadece yakın ticari ilişkiler kurmuyorlar, aynı zamanda Roma inşaat tarzlarını da benimsiyorlardı.[369]

Kuzey sınır hattındaki denge, Romalılar ile barbarlar arasındaki gerilimden ziyade, her iki tarafın kendi aralarında yaşadıkları çatışmalardan istikrarsızlaşıyordu. II. ve IV. yüzyıllar boyunca Alamanni, Franklar ve Gotlar gibi daha büyük barbar konfederasyonları, gerek geniş kapsamlı yağma hareketlerine girişerek veya genellikle geçici olarak Roma eyaletlerine sızarak veya yerleşimler oluşturarak Roma *limes*i boyunca ortaya çıkan zafiyeti kendi avantajlarına çevirebiliyorlardı. IV. yüzyıl imparatorları, Ren ve Tuna'daki geleneksel sınırları eski haline getirmek için imparatorluk sınırlarının hem içinde hem de dışında böylesi gruplara karşı düzenli olarak sefere çıktılar ve bu imparatorlar, genelde Erken İmparatorlukta başarılı olmuş politikaları sürdürmeye gayret ettiler.[370] Constantinus, Gotlara karşı yaptığı başarılı seferlerden sonra, liderlerine ödeme yapma ve aktif ticari ilişkileri sürdürmek için açık sınır politikası uygulamasını yeniden hayata geçirdi. Valens 369 yılında Aşağı Tuna boyunda bulunan garnizonları takviye ettikten sonra, sınır geçişlerini iki noktaya sınırlandırmak için kısa süreli bir teşebbüste bulundu.[371]

[368] H. Elton, *Warfare in Roman Europe AD. 350–425* (Oxford, 1996), 15-44'te barbar toplumunu yapı sökümüyle yorumlamakta ve mitolojiden arındırmaktadır.

[369] L.F. Pitts, "Relations between Rome and the German 'kings' on the middle Danube in the first to fourth centuries AD", *JRS* 79 (1989), 45-58.

[370] Errington, *Roman Imperial Policy*, 43-75.

[371] P. Heather & J.F. Matthews, *The Goths in the Fourth Century* (Liverpool, 1991), 17-27.

Roma dünyasının IV. yüzyılın ortasında karşılaştığı iç savaşların sonuçları, Ammianus'un Iulianus dönemi Galya anlatısında görülmektedir. Alamanni kabilesi, Constantius ve Magnentius arasındaki savaşın yarattığı avantajları kullandı ve nihayet 357 yılında Strasburg savaşında kesin olarak yenilinceye kadar Galya'nın doğu kısımlarının önemli bölümlerini yağmaladı. Iulianus, 358 yılında Salian Franklarına ve Belgica'da Tongres civarındaki toprakları işgal eden Chamavi kabilesine karşı sefere çıktı. Kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri ve yerleştikleri topraklarda kalmalarına müsaade edilirse barışı muhafaza edeceklerine söz veren Franklar, Iulianus'a başvurdular. Iulianus, Frankların istedikleri tavizi veriyor gibi göründü ve onlara hediyeler gönderdi, fakat ani bir karşı saldırı düzenleyerek onları korkuttu. Sonra "zaferini, merhamet göstermek için uygun bir fırsat olarak kullanan Iulianus, Frankların malları ve aileleriyle birlikte teslim olmalarını kabul etti". Yine de hem Frankların hem de komşuları olan Chamavi'nin yerleştikleri bölgelerde kalmalarına müsaade edildi (Ammianus 17.8.3-5).

Korku, Roma dış politikasında önemli bir role sahipti. Romalıların gaddarlığı, Constantius'un 358 yılında Sarmatlara ve Limigantes'e karşı düzenlediği seferde çok açık biçimde sergileniyordu. İlk başta, Sarmatlar ve Quadlar kabilesi hunhar bir ani saldırıyla sindirildi. Bu iki halk geçmişte çoğu kez Romalılar için faydalı müttefikler olmuşlar ancak son zamanlarda ara sıra Pannonia ve Moesia'ya yağma saldırıları düzenlemeye başlamışlardı. Kaçamayanlar ve korkudan oldukları yerde donup kalanlar katledildi. Kaçanlar ise ülkelerinin kılıçtan geçirilişini izlediler. Merhamet dileme görevi Romalıların eski gözdesi olan kral Zizais'e düştü:

> Zizais, imparatoru görür görmez silahlarını bir kenara fırlatarak kendini yere attı ve adeta cansız bir şekilde yatıyor gibi görünüyordu. Konuşmaya başladığı zaman, korkudan dili tutulduğu için büyük bir acıma duygusu uyandırdı; hıçkırıklarla kesilen birkaç denemeden sonra, isteğini güçlükle ifade edebildi. Sonunda kendine geldi ve ayağa kalkması söylendi. Diz çökerek ve çok kontrollü bir sesle geçmişte yaptığı yanlışlardan dolayı af ve bağışlanma diledi. Ricasını dile getirirken krala eşlik etmeye müsaade edilen kalabalık maiyeti, krallarının kaderinin nazik durumu devam ettiği esnada korkuyla sessiz kaldılar, fakat krallarına ayağa kalkması söylendiği ve onlara krallarının yalvarışlarına katılmaları

> işareti verildiği zaman, hepsi kılıçlarını ve kalkanlarını attılar ve yalvararak ellerini uzattılar ve hatta yalvarma aşağılanmasında krallarını geçmeye çalıştılar (Ammianus 17.12.9-10, çev. Hamilton).

Sarmatları ve Quadları dize getiren katliam ve aşağılama, pek çok Limigantes kantonuna karşı bir soykırıma dönüştü. Bunlar ilk başta topraklarını terk etmeleri için Romalıların gönderdiği emri dikkate almadılar, fakat üzerlerine büyük bir kuvvet gönderildiği zaman, canlarının bağışlanması için yalvardılar. Yıllık vergi ödeme, ordu için güçlü, kuvvetli adamlar sağlamaya ve köle temin etmeye söz verdiler. Amicenses ve Picenses gruplarına, Tuna'yı geçmeleri ve imparatorluk kampına yaklaşmaları emredildi. Bölge, her iki tarafta pusuya yatmış askerlerle çevrildi. İmparator "yumuşak ifadelerle şiddete başvurmamaları için onları uyardı". Barbarlar kalkanlarını attıkları zaman, *praetorius*un müfrezeleri, askerlerin jargonunda domuz başı olarak bilinen bir kama düzeni oluşturdular ve yarım saat içinde son adamına kadar hepsini kılıçtan geçirdiler. Daha da kötüsü gelecekti:

> Düşman halklar çökertilir çökertilmez katledilenlerin aileleri yaşlarına veya cinsiyetlerine bakılmaksızın kalabalıklar halinde basit kulübelerinden çıkarıldı ve eski bağımsız gururlu hayatlarının yerine, alçaltılmış köle statüsüne düşürüldüler. Ceset yığınları ve esir kalabalıklarını ortaya koymak için kısa bir zaman kâfi geldi. Dolayısıyla savaşın ateşi ve ganimet arzusuyla yanıp tutuşan adamlarımız savaştan kaçanları veya kulübelerinden çıkmayarak gizlenenleri yok etme yoluna gittiler. Barbar kanına susamışlıkla saz damları yakıp yıktılar ve içindekileri katlettiler. Hatta çok sağlam ağaçlardan yapılmış bir ev bile içindekileri ölümden koruyamadı. En sonunda her şey ateşe verildiği ve hiçbir yerde gizlenecek herhangi bir şey kalmadığı zaman, sağ kalanlar hemen her kaçış yolunun kesilmiş olduğunu görerek ya teslim olmayı reddettiler veya alevlerde yok oldular, ya da dışarı çıkanlar zulmün bir türünden kurtuldularsa da, düşmanlarının eline düştüler. Bazıları kendilerini yakındaki nehrin derinliklerine bıraktılar, bunların bir kısmı boğularak can verdi, diğerleri okların ve mızrakların hedefi oldu ve öldürüldü. O kadar çok kan döküldü ki, bütün nehir kandan köpürdü. İşte böylece muzafferlerin öfkesi ve cesareti Sarmatları yok etti. (Ammianus 17.13, çev. Hamilton)

Ammianus Marcellinus'un eserindeki hiçbir paragraf, IV. yüzyılın bir asker imparatorunun yabanıl vahşiliğini bundan daha iyi gösteremez. Sami-

mi ve dinin emirlerine uyan bir Hıristiyan olan Constantius,[372] kişisel davranışlarında sofu, devlet işlerinin yürütülmesinde özenli ise namuslu bir imparatordu. Bununla birlikte iş imparatorluk gücünü kullanmaya gelince, Constantius bütünüyle acımasızdı, çünkü iç savaş onu sertleştirmişti. Ammianus, Constantius'un "iç çatışmalardaki başarısından dolayı kendisiyle gurur duyduğundan ve devletin iç yaralarından korku veren bir akıntıyla dökülen kanda banyo yaptığından" söz ediyordu (Ammianus 21.16.15, çev. Hamilton). Roma'nın barbar düşmanları, Constantius'a iç savaşlarda meydan okuyanlardan daha ağır bir bedel ödediler.

Ammianus'un sayfalarında betimlediği Cermen dünyasıyla, V. yüzyılda batı eyaletlerinin yerini alan krallıkların dünyası arasında muazzam bir dönüşüm vardı. Değişim sürecinin Roma tarafındaki izi, Valens'in 376 yılında Tervingi adlı Got kabilesini Roma sınırlarına kabul etme kararına kadar takip edilebilmektedir. Doğu Balkanlarda, 376'da başlayan altı yıllık kargaşa dönemi, Romalıların 378 yılında Edirne'de yenilgilerine ve Valens'in ölümüne tanık oldu. Bu dönem, Theodosius'un 382 yılında Gotlarla anlaşmasıyla sonuçlandı. İmparatorluk sınırları içerisinde Gotlara bağımsız müttefik statüsü veren yeni politika, oldukça tartışmalıydı, fakat bu politikayı zorunlu kılan faktör, Roma'nın finansal kısıtlamaları ve insan gücü yetersizliğiydi. Gotlarla yapılan anlaşmanın, daha fazla vergi salmadan daha fazla asker toplamanın bir yolu olduğu savunulmaktaydı. Doğuda, bilhassa 400 yılında Gainas isyanının bastırılmasından sonra, Cermen asıllı barbar askerleri kullanmaya yönelik itirazlar etkili oldu, fakat Gotlar artık imparatorluğun orta bölgelerinin daimi bir tamamlayıcısıydı.

Bu durum, yeni bir barbar lider tipinin doğuşuna zemin hazırladı. Bu yeni tip lider, Cermen asıllı birliklere komuta eden, savaşçı kabile reisi olarak ortaya çıkıyordu ve bunlar ya Romalı efendileri için dövüşüyorlar veya kendi hedeflerinin peşinde Batı İmparatorluğu içerisinde etrafı yakıp yıkıyorlardı. En önemli örnek Alaric idi. İmparatorluktaki Gotların gücü başlangıçta sınırlıydı,

[372] N. McLynn, "The Transformation of imperial church-going in the fourth century", S. Swain & M. Edwards (der.), *Approaching Late Antiquity* (Oxford, 2004), 235-70, bilhassa s. 242-50.

fakat 390'lı yıllarda doğu ve batı arasındaki iç çatışmaların bir sonucu olarak, Alaric, zorlu bir güç olarak ortaya çıktı. Alaric'in askeri yetenekleri ve savaş başarıları, saygınlığını ve statüsünü tesis etti. Stilicho adına dövüşmek, ona Romalılardan gıda maddesi, ödenek ve lojistik destek sağlama imkânı verdi. Bu imkânlar sayesinde Alaric, adamlarını uyumlu bir profesyonel askeri birlik olarak inşa etmeyi başardı. Alaric'in Vizigot asıllı çekirdek birlikleri, Stilicho'nun düşüşünden sonra, barbar müttefikleri ve kaçak köleleri de cezbetti ve böylece Alaric'in adamlarının sayısı toplamda 40.000'i buldu (Zosimus, 5.35 ve 43). Bütün bu adamlar, bir sefer grubu olarak işlev kazanmaları için gıda maddesi tedariki, parasal ödüller, zırhlar, silahlar, binekler ve nihai olarak kendileri ve aileleri için yerleşebilecekleri toprak gibi zorunlu yaşam giderleri meselesinde Alaric'e bağımlıydılar. Alaric'in adamlarının uzun sefer yılları içerisinde etkin bir dövüş gücü olarak teşkilatlanması, yeni bir toplum tipinin ve Vizigot milletinin yaratılmasını sağladı.[373]

Benzer tecrübeler V. yüzyılda diğer büyük barbar grupların ortaya çıkışında da tespit edilebilmektedir. İmparatorluk topraklarına 406 yılında giren Vandallar, izleyen kuşakta kendilerine İspanya'da geçici bir yurt oluşturmak için, Romalılarla, Süevlerle ve Gotlarla savaştılar. Alanların bir kolu da Vandallara katıldı (*Chron. Min.* II.19) ve Afrika'nın bundan sonraki barbar krallarının resmi unvanı *rex Vandalorum et Alanorum* oldu (Victor Vitensis 2.9, 3.3). 429 yılında Afrika'ya yaşlılar, çocuklar, özgür insanlar ve köleler dâhil 80.000 Vandal asıllı barbarın geçtiği nakledilmektedir. Her biri bin kişiden oluşan seksen grup ve muhtemelen kadınların da dâhil olduğu bu rakam, halkın tamamını Afrika'ya taşımak için ne kadar gemiye ihtiyaç olduğunu hesaplamak için çıkarılmıştır.[374] V. yüzyılın en etkin ve uyumlu barbar gruplarından birisi olan Vandallar arasındaki birlik, belli ki uzun sefer ve göç yılları esnasında sağlandı. Benzer bir tecrübe Theoderic Amal yönetimi altında Ostrogot krallığının oluşmasına yol açtı. Bütün bu örneklerde, güçlü liderler, haleflerine etkin kabile grupları miras bırakabiliyorlar ve böylece kalıcı hanedanların yaratılmasına yardımcı oluyorlardı.

[373] Bu etnogenesis süreci için bkz. H. Wolfram, *History of the Goths* (1988), 117-171.

[374] H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples* (California, 1997), 163. Rakam, W. Goffart tarafından sorgulanmaktadır.

Bu barbar grupları hakkındaki en tartışmalı meselelerden birisi, Romalı yetkililer tarafından bunlara bilhassa toprak tahsis edilip edilmediği sorunu ve bunun nasıl başarıldığıdır. Got asıllı ilk göçmenlerin 370'li ve 380'li yıllarda yerleştikleri Balkanların doğusunda ve Trakya'da bunun çok az söz konusu olduğu görülüyor. Yeni gelenler, VI. yüzyılın Got asıllı tarihçisi Iordanes tarafından önemli bir pasajda şöyle tanımlanmaktadır:

> Artık küçük Gotlar diye bilinen diğer Gotlar da vardı, bunlar çok kalabalık bir halktı ve rahipleri ve başpiskoposları Ulfila'nın onlara nasıl yazı yazılması gerektiğini öğrettiğinden söz edilmektedir. Bugün bu Gotlar, Moesia'da yaşamaktadırlar ve Haemus dağının eteklerine doğru olan Nicopolis bölgesinde ikamet ediyorlardı. Bu halk, sayıca kalabalıktı fakat fakirdi ve savaşçı değildi, değişik hayvan sürüleri, otlakları ve odun için ormanlarından başka kaynakları yoktu. Buğday ve diğer tahıl ürünleri yetiştirmek için çok az verimli toprakları vardı. Bağcılık meselesine gelince bazılarının başka yerlerde mevcut olduğundan haberi dahi yoktu ve şaraplarını komşu bölgelerden satın alıyorlardı. Bunların çoğu esas olarak süt ile besleniyorlardı (Iordanes, *Getica* 267).

Bölgede çok az kent vardı ve yeni gelenlerle toprak mülkiyeti için rekabet edecek yerleşik bir topraklı aristokrasi sınıfı yoktu. Neredeyse mevcut yerleşimcilerin hepsi ya fakir köylüler ve eski askerlerdi veya bunların himayesindekilerdi ki onlar da sosyolojik ve etnik olarak yeni gelenlerden güçlükle ayırt edilebiliyordu. Bu düzeydeki barbarlar, uzun vadeli problemlere yol açmadan kaynaştırıldı. Iordanes'in tasviri, IV. yüzyılın en dikkate değer kilise liderlerinden birisi olan Ulfila'nın önemli nüfuzuna dikkat çekmektedir. Ulfila sadece Hıristiyan Got halkının yaratıcısı değildi, aynı zamanda, bölgenin kiliselerinde bir bütün olarak en azından 380'li yıllara kadar Ariusçuluğun, en yaygın Hıristiyanlık biçimi olmasının da belirleyicisiydi.[375]

Batıda meseleler daha karmaşık ve tartışmalıydı. Klasik teoriye göre, *hospitalitas* (sivillere ait yerleşimlerde askerlerin konaklatılması) için arazi tahsi-

[375] Philostorgius, 2.5; P. Heather & J.F. Matthews, *The Goths in the Fourth Century* (Liverpool, 1991), 133-53.

satı, Roma hukuku temelinde yapılıyordu. Arcadius ve Honorius tarafından 398 yılında yayınlanan bir yasa, bir evin üçte birlik bir kısmının, gerektiği zaman askerlere veya devlet görevinde olanlara tahsis edilmesini istiyordu (*CTh.* 7.8.5). Bu yasa sırası gelince, Burgonya kralı Gundobad'ın VI. yüzyılın başında yayınladığı bir yasayla irtibatlandırıldı. Bu durum, eski bir keyfiyete dayanmaktadır. Buna göre, Burgonlar, *hospitalitas* ile ilgili mevzuata dayanarak yerleştikleri bölgelerde kölelerin üçte birini, toprakların ise üçte ikisini almışlardı. Fakat Burgonlar nihai olarak aldıkları bu arazi bağışlarını ve kralın kendisinden vekâleten aldıkları durumlarda, hem arazileri hem de onun üzerindeki bağlı işçileri esas sahiplerine iade etmek zorundaydılar (*Lex Burgundionum* 54). Bu ve diğer pasajlar, Walter Goffart tarafından, barbarların toprak üzerinde mülkiyet hakkı iddia etmeleri şeklinde değil de, devlet için toplanan vergi gelirlerinin üçte birini talep etmeleri gibi farklı bir manada yorumlanmaktadır.[376] Bilhassa Roma vergi bütçesinin ara sıra üçte birinin uydurma olduğunun anlaşılması gibi göstergeler olması gibi, gerçekten teori ilgili bazı verileri açıklayabilir. Bu bölüm o zaman askeri ödeme veya barbar *foederati*ye yapılacak ödeme gibi belli harcama alanlarına tahsis ediliyordu. Bununla birlikte VI. yüzyıl yazarlarında bulunan bir dizi pasaj, gerçek bir arazi bölünmesine atıf yapmakta ve geleneksel yorumun genel olarak tercih edilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Theoderic adına Cassiodorus tarafından yazılan bir mektupta yer alan bir pasaj, V. yüzyılın son yıllarında Roma senatosuna hitap ediyor ve *praefectus praetorio* Liberius Venantius'u vergileri arttırmak yerine etkin tasarruf tedbirleriyle devlet gelirlerini arttırmayı başardığı için övüyordu. Mektup, Romalılar ile Gotlar arasındaki arazi paylaşımına karmaşık bir dokundurmayla devam etmektedir: "üçte birlik payların (*tertia*) tahsisatında, hem Romalıların hem de Gotların kalplerini ve mülklerini nasıl birleştirdiğinden söz etmek benim için zevktir... Bakınız! Yeni ve bütünüyle hayran olunacak bir başarı: toprakların bölünmesi sahiplerini iyi niyette birleştirdi" (Cassiodorus, *ep.* 2.16.5-6). Cassiodorus tarafından kaleme alınan ve birisi Got diğeri Roma'lı bir çifte yetkiliye hitap eden Theoderic'in ilk mektuplarından bir başkası da ruhsatlı arazi paylaşımına

[376] W. Goffart, *Barbarians and Romans AD. 418-584. The Techniques of Accommodation* (Princeton, 1989).

ve arazinin gayri meşru olarak zorla gasp edilmesi iddialarıyla ilgili bir devlet yasasını ima etmektedir:

> Tanrı'nın izniyle Isonzo Nehri'ni geçtiğim ve İtalya memleketi beni ilk kabul ettiği andan sonraki tarihte, şayet bir barbar işgalci bir Romalının mülkünü, devir teslim işlemlerini yapan bir yetkiliden herhangi bir ruhsat almaksızın ele geçirmişse, bu mülkü geri verecektir. Otuz yıl sınırı açık bir engel olduğu için, davacının iddiasının başarısız olacağını buyuruyorum. Sadece yargıya getirilen meseleleri yönetimim altında yapılan gasp olayları olarak reddediyorum ki, pek çok yılın belirsizliği araya girdikten sonra yersiz suçlamalar için hiçbir açık alan kalmasın (Cassiodorus, *ep.* 1.18.2-3, çev. Barnish).

Odoacar'ın daha önce takipçilerine verdiği toprakları, İtalya'ya gelen Gotların bölüştüklerine Procopius da işaret etmektedir (Procopius, *Bell. Goth.* 5.1.28). Cassiodorus'un sağladığı bu veri, bilhassa barbarlara toprak tahsis etme tedbirlerinin, toprağın kendisini değil, fakat ürettiği vergiyi kastettiği şeklinde yorumlanması gerektiğini savunan fikirle çelişmektedir.[377]

Yine de genel olarak barbar grupların gelişinin ve bunların toprak taleplerinin beklendiği kadar rahatsız edici olmadığı görülmektedir. Günümüz dünyasında İsrailliler ve Filistinliler arasında, bir toprak üzerinde her ikisinin de sahiplik hakkı iddia ettikleri bir varoluş mücadelesini ima eden türde gerilimlere ilişkin kesinlikle hiçbir veri yoktur. Bunun için değişik açıklamalar ileri sürülebilir. Göçmen barbar gruplar, batı eyaletlerindeki yerleşik köylülere oranla ezici bir sayısal üstünlüğe sahip değillerdi. Iordanes'in betimlediği ikincil Gotlar gibi bazı gruplar, zaten çok zayıf nüfusa sahip, marjinal alanları işgal ediyorlardı. Honorius ile müzakereleri sırasında Alaric bile bir ara çok daha uzakta ve terkedilmiş bir bölge olan Noricum'da arazi değişimini açıkça kabule hazırdı (Zosimus, 5.36). Bu gibi sınır bölgelerindeki Cermen asıllı barbarlar ile Roma eyaletlerinin alt tabakaları arasındaki etnik ve kültürel farklılıklar çok fazla değildi. Her şeyden önce, becerikli ve savaşma kabiliyetine sahip olan yeni

[377] S.J.B. Barnish, "Taxation, land and barbarian settlement in the western empire", *PBSR*54 (1986), 170-95; W. Liebeschuetz, "Cities, taxes and the accommodation of the barbarians: The theories of Durliat and Goffart", W. Pohl (der.), *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity* (Leiden, 1997), 135-51.

gelenler hem devlet için hem de batıdaki Romalı toprak sahipleri için aranılan bir askeri güç kaynağıydı. Çünkü bu toprak sahibi aristokrasi, batı eyaletlerini iç veya dış düşmanlara karşı savunmayı başaramadıklarını göstermişlerdi. Üst sınıflar, Cermen barbarlarını sınıfsal bir nefret refleksiyle değerlendirdilerse de, Sidonius Apollinaris'in kariyerine ve yazılarına yansıyan Galya'nın güneyindeki senato elitinin tutumu, kendilerinin ve toplumlarının çıkarlarını emniyet altına aldığı sürece Vizigotlarla ve Burgonlarla anlaşma yapmaya her zaman hazırdı.[378]

Hunlar

Ammianus, en meşhur etnografik ek bölümlerini Hunlara ve Alanlara ayırmaktadır. Bu iki halkın, Dinyeper ve Dinyester nehirleri arasına yerleşen Got kabilelerinin yerlerinden oynamasından ve Tuna'nın güneyine göç etmelerinden sorumlu oldukları düşünülüyordu. Ammianus'un naklettiğine göre buz okyanusunun yakınındaki Azak denizinin doğusunda yaşayan Hunlar, anormal derecede yabaniydiler. Çocukken yanaklarında açılan kesikten dolayı Hunların yüzlerinde derin bir bıçak yarası izi vardı ve yüzleri hadımlarınki gibi kılsızdı. "Görünüşleri, ne kadar tartışılır olsa da, insandır, fakat yaşam biçimleri o kadar kabadır ki yemek pişirmezler ve mevsimlik gıda bilmezler. Her tür yabanıl bitkilerin kökleriyle veya her tür hayvanın yarı pişmiş etini yiyerek yaşarlar" (Ammianus 31.2.3, çev. Hamilton). Hunlar, kelimenin tam anlamıyla at üzerinde yaşıyorlar, dağları ve ormanları dolaşıyorlar, zorluklara karşı kayıtsız ve hiçbir zaman toprağı işlemek için yerleşmiyorlardı. Olympiodorus'ta yer alan bir fragmanın da (*fr.* 19) teyit ettiği gibi, Hunlar müthiş okçulardı. Olympiodorus, Hunların liderlerinin (*reges*, "krallar") okçuluk yetenekleriyle dikkat çektiklerini belirtmektedir. Bu çok bilinen fragman, hiç de abartısız yorumlanmamalıdır. Ammianus, Hunları tanıdık etnografik şemaya göre sunuyordu. Bu şema, hiçbir yasa tanımayan vahşi, evcilleşmemiş göçebe insanları, yerleşik ve uygar emsalleriyle kıyaslamaktadır. Ammianus, Herodotus'un kendisinden sonra gelen bütün klasik yazarlara bozkırların at üstündeki savaşçılarının model bir betimini sağlayan meşhur İskit anlatısından da yararlandı. En

[378] Bu konuda mükemmel bir inceleme için bkz. P. Sarris, *Empires of Faith*, 62-8.

azından yine de anlaşılıyor ki, Hunlar diğer Cermen halklardan farklıydılar ve Ammianus, Hunları, uzun, düz kafalı Alanlarla kıyaslayarak, farklı görünüşlerini vurguluyordu. Sert ve dik bakışlı Alanlar, ilk yağmalarından itibaren Hunlara katılmışlardı. Claudianus, Eusebius Hieronymus, Sidonius ve Iordanes gibi bütün yazarlar, Hunların fiziki görünüşlerinin yarattığı korku ve nefretten söz etmektedirler.[379]

Ammianus'un, Got kabilelerinin Hunların karşı konulamaz saldırıları yüzünden Tuna'yı geçip imparatorluk topraklarına girmeye zorlandıklarına işaret etmesi yanıltıcı olabilir. Valens'in 376 yılında onları imparatorluğa kabul ettiğini belirten sözü gelmeden önce, Tervingi halkı nehir kenarında birkaç hafta bekledi (Ammianus, 31.3-4). Aslında durum karışıktı. Bazı Gotlar hâlâ Tuna'nın kuzeyindeki yerleşimlerinde kalıyorlardı (Ammianus 31.4.13; Zosimus 4.35.1, 37-9). Hun gruplarının kendilerinin de imparatorluk sınırlarını aştıklarına ve 380'li yıllarda I. Theodosius ve II. Valentinianus tarafından Roma kuvvetlerine asker olarak alındıklarına ilişkin veriler vardır.[380] Ammianus'a göre, Hunlar kralları veya genel bir liderleri olmadan "önde gelen adamlarının zayıf liderliği altında" gruplar halinde dolaştıkları için, bu dönemde bunları insicamlı bir tehdit olarak görmek bir hatadır. Roma İmparatorluğu'na yönelen ilk büyük Hun yağması Balkanlardan değil, fakat Kafkaslar üzerinden 395 yılında Anadolu'ya doğru gerçekleşmiş ve Suriye'ye kadar uzanmıştır. Phrygia'da Nacolea kenti yakınlarına konuşlanan Got askerlerin komutanı olan Tribigildus, 398 yılında bir Hun grubuna karşı kayda değer bir başarı elde etti. Eserini 390'lı yıllarda kaleme alan ve bu olaylardan etkilenen Ammianus'un, Hunlar'ın 376'daki Got hareketleri üzerinde oynadığı rolü abartmış olması muhtemeldir.

Çağdaş kaynakların adını zikrettiği ilk Hun lideri Uldız, 400 yılındaki başarısız darbe girişiminden sonra imparatorluktan Balkanlara kaçan Got lider Gainas'ın yakalanıp ele geçirilmesinde ve başının kesilmesinde başrolü oynamıştır. Arcadius'un yönetimindeki Roma idaresi, bir anlaşma teklifiyle

[379] E.A. Thompson, *The Huns* (Oxford, 1999), 56-7; J.F. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus Marcellinus* (Londra, 1989), 332-42; C. Kelly, *Attila the Hun. Barbarian Terror and the fall of the Roman Empire* (Londra, 2008), 1-3 bölümler, ilave bibliyografya ile birlikte.

[380] E.A. Thompson, *The Huns*, 36.

Uldız'ı ödüllendirdi. Uldız altı yıl sonra, 405/6 tarihinde Radagaisus komutasında İtalya'yı işgal eden Cermen barbarları yenen bir Hun kuvvetinin başında Romalılar tarafında yeniden ortaya çıkacaktır (Orosius 7.37.8; Zosimus 5.26.3-5). Aslında, ilk başta Radagaisus'un ve onu takip eden çok sayıdaki Got kabilelerinin, yurtlarından sürülüp çıkarılmasının sorumlusu, sayıları giderek artan etkili Hun grupları olabilir. 405 yılı olaylarını, 31 Aralık 406 tarihinde Yukarı Ren Nehri'nin öbür yakasında başlayan bir başka büyük çok etnikli istila takip etti. Bu yeni gelen toplumlar Vandallar, Alanlar ve Süevler'den oluşuyordu. Hemen hemen aynı zamanda Burgonlar da Yukarı Ren ve Tuna bölgesindeki yerleşimlerinden, Ren'in batısındaki yeni yurtlarına doğru harekete geçtiler. Bu tarihte imparatorluk sınırları içerisine girenler sayıca çok kalabalıktı, silahlı adamlarının toplam sayısı on binlerle ifade edilmektedir. Aşağı Tuna'da, 376 yılında Tervingi ve Greuthungi'nin nehri geçerek Roma topraklarına girmelerine benzeyen bu kitlesel göçün nedeni de Hun akınları olabilir. Yaşam tarzlarını besleyecek talan ve toprak peşindeki atlı yağmacı gruplar, yerleşik Cermen köylerini kolayca dehşete düşürebilirlerdi.[381] Bununla birlikte, 407 yılı başında ortaya çıkan çok etnikli güçlerin, III. Constantinus ile olası bir iç savaşa karşı aslında Honorius ve danışmanları tarafından Galya'ya getirildiği ihtimalini göz ardı etmemeliyiz. Uldız 408 yılında ordusunu Dacia Ripensis'teki Castra Martia'ya götürmüş ve gururla Hunlar için başarılamaz hiçbir şeyin olmadığını şu sözlerle böbürlenmişti: "Güneşi işaret etti ve isterse yeryüzünde güneşin aydınlattığı her yeri fethetmenin kendisi için kolay olacağını söyledi" (Sozomenus 9.5.2-3).

Hun toplumunun bu dönemdeki gerçeklerine ilişkin söyleyebileceğimiz neredeyse her şey, daha iyi belgelenmiş Asya steplerinin göçmen gruplarıyla yapılacak karşılaştırmalara dayanmaktadır. E.A. Thompson, çadırlarda yaşayan ve otlaklar arasında gelip giden küçük aile gruplarının elli altmış kişilik kamplar oluşturduğunu ve bunların kaynaşarak daha sonra birkaç yüz kişilik klanlara dönüştüklerini ileri sürmektedir. Klan grupları da hep birlikte sayı-

[381] Günümüzde Güney Sudan'da Darfur'daki durumula karşılaştırınız. Orada köy toplumları, atlı silahlı Janjaweed milisleri tarafından yurtlarından Sudan sınırındaki mülteci kamplarına sürülmektedir.

ları binlerle ifade edilen kabileleri oluşturuyordu. Kaynaklar birkaç Hun kabilesinin ismini muhafaza etmektedir. Bunlar arasında, V. yüzyıl ortalarında Karadeniz'in doğusundaki topraklarda mukim olan Akatzirler[382] ve 559 yılında Constantinopolis'i tehdit eden 7.000 kişilik Kutrigurlar vardı (Agathias 5.22). Hunların Doğu Avrupa'nın yerleşik halkları için yarattığı tehdidin, atlı savaşçılar kalabalığının kaynaşmasıyla ortaya çıkmış olması mantıklı değildir, çünkü pastoral ekonomiler bu tür nüfus yoğunlaşmalarını destekleyemeyecek kadar yetersizdir. Yine de Hunların davranışları ve görünüşleriyle yaydıkları korku ve hareket kabiliyetleri, düşmanları tarafından sayılarının abartılmalarına sağlam neden oluşturacaktır. Belli vesilelerle ifade edilen Hun kuvvetlerinin sayısı esas itibarıyla 200 ile 1200 arasındadır. Daha kalabalık kuvvetler, ancak Roma levazım sınıfının desteğiyle bir arada tutulabilirdi (Zosimus, 5.50.1).[383]

Doğu Roma İmparatorluğu'nun Hunlara ve Balkanlardan gelen diğer tehditlere cevabı, 412 yılında Tuna filosunu güçlendirmek ve 413 yılında Constantinopolis'e yeni surlar inşa etmek oldu (*CTh.* 7.17.1, karş. 7.16.2). Bu noktaya kadar, Hunlar ve Roma İmparatorluğu arasındaki ilişkiler, Hunlar arasında rehine olarak da bulunmuş olan Batı İmparatorluğu'nun en önemli generali Aetius'un kurduğu bağlantılar sayesinde iyiydi. Batılı vakayinameler Aetius'un, diğer barbar gruplarını kontrol etmek için Hun kuvvetlerini kullanabildiğine işaret etmektedir. Hunlar, 425, 430 ve 436'da Vizigotlara, 428 ve 432'de sorun çıkaran Franklara ve Batı Galya'da Bagaudae'ye ve 436-37'de Burgonlara karşı kullanılmışlardı. Yine de, 440 yılında artık Attila ve kardeşi Bleda'nın müşterek liderliği altında olan ve şüphesiz Vandalların başarılarından etkilenen Hunlar, Roma ile işbirliği yapmayı reddettiler ve Tuna'nın berisinde büyük bir istila hareketine başladılar. Romalıların maruz kaldığı bu başarısızlık, Afrika'da artan Vandal basıncıyla daha da ağırlaşmıştı. Aetius, Afrika'daki Proconsularis ve Byzacena gibi zengin eyaletleri 442 yılında Vandallara teslim etmek zorunda kaldı ve karşılığında Numidia'nın daha fakir bölgelerini aldı. Bunun sonucunda ortaya çıkan genel vergi geliri kaybı, % 4 oranında yeni bir satış vergisinin getirilmesine ve vergi muafiyetlerinde kesintiye neden oldu.

[382] E.A. Thompson, *The Huns*, 105.

[383] E.A. Thompson, *The Huns*, 46-68.

Afrika'nın kaybıyla ortaya çıkan genel vergi geliri kaybı yıkıcıydı. A.H.M. Jones'un izinden giden Peter Heather, bu kaybın sadece en zengin Afrika eyaletleri olan Byzacena ve Proconsularis'in bütün vergi gelirlerini içermediğini, aynı zamanda, daha batıdaki Numidia ve Mauritania gibi daha fakir bölgelerin sekizde yedisinin arazi vergisini de kapsadığını hesaplamaktadır. Devlet gelirinin ani düşüşünün, Batı İmparatorluğu'nun askeri kapasitesi üzerinde doğrudan etkisi vardı ve % 4lük satış vergisi ve III. Valentinianus tarafından bu etkiyi azaltmak için alınan eski mali muafiyetlerin kaldırılması gibi tedbirler nadiren işe yarıyordu.[384]

İmparatorluk üzerindeki bu aşırı baskı on iki yıllık bir dönemi başlattı. Bu dönemde Hunlar, imparatorluğu doğrudan askeri bir yenilgiye uğratmadan hem Doğu hem de Batı Roma üzerine kendi iradelerini dayatabildiler. 449 yılında önemli bir elçilik heyetiyle birlikte Attila'ya giden tarihçi Priscus, bu dönemin Hun hâkimiyeti hakkında olağanüstü değerli bir bilgi kaynağıdır.[385] Eserinin fragmanları, hepsinden de önemlisi 449 yılı elçilik seyahatinin anlatısı, V. yüzyılın ortasında Roma dış politikası ve Hun meselesinin anlaşılması için bir köşe taşıdır.

Attila ve Bleda kardeşler 435 yılında Hun kralı Rua'nın halefi oldular. İki kardeş, 439'da Margus'un karşısında Tuna'nın kuzey kıyısı üzerindeki Constantia kalesinde, gelecek on iki yılda Hunların Doğu Roma İmparatorluğu ile ilişkilerini belirleyen bir anlaşmayı müzakere ettiler. Buna göre; Romalılar artık Hunlardan gelen kaçakları kabul etmeyecekler ve daha önce kabul ettikleri kaçakları da teslim edeceklerdi. Romalı esirlerin fidye bedelleri kişi başına bir altından sekiz altın *solidi*ye yükseltilecek ve Romalılar ayrıca Hunlarla savaşan barbar kabileleri desteklemeyeceklerdi. Hunların ve Romalıların iş yapabilecekleri yerlerde pazarlar kurulacak ve Romalılar barışı korumak için, yıllık 700 pound altın (350 pounddan yükseltildi) ödemesi yapacaklardı. Roma tarafına kaçan Hun yönetici aileye mensup iki sığınmacı, Attila ve Bleda'ya iade edildi

[384] Anlatı ve analiz için bkz. P. Heather, *The Fall of the Roman Empire* (Londra, 2006), 281-99.

[385] C. Zuckerman, "L'Empire d'Orient et les Huns; notes sur Priscus", *Travaux et Mémoires* 12 (1994), 159-82.

ve Trakya kalesi Carsium'un görüş alanı içerisinde kalan Hunların kontrol ettiği bölgede idam edildiler (Priscus, *fr.* 2). Hun diplomasisinin temel bir unsuru korkuydu. Barış anlaşması, 447 yılında çok daha sert şartlarda güncellendiği zaman, Romalıların bu şartları kabul etmelerinin temel nedeni olarak, bu Hun korkusu, gösterilmektedir. Attila Trakya Chersonesus'da bir Roma ordusunu yendikten sonra Constantinopolis üzerine büyük bir saldırıya başladı. Kent, bir deprem sonrası yıkılan Theodosius surlarını tamir etmek için sadece sakinlerinin gösterdiği olağanüstü çaba sayesinde muhafaza edildi. Yeni anlaşma, geçmiş ödemelerden kaynaklanan 6000 poundluk altın ödemesinin yapılmasını, gelecekteki yıllık ödemelerin 2100 pound altın olmasını ve Romalı esirlerin fidye miktarı da kişi başına on iki *solidi* olması şartını getiriyordu. Priscus, Attila'nın yeni taleplerinin, Constantinopolis halkına vurduğu darbenin yol açtığı sıkıntıları uzun uzadıya anlatmaktadır (Priscus, *fr.*9.3).

Theodosius sarayında 449 yılında gücünün zirvesinde olan hadım Chrysaphius, Attila'nın en yakın adamlarından olan ve o sırada bir elçi olarak Constantinopolis'te bulunan Edeco'nun efendisini öldürmesi için bir komplo tasarladı. Attila'ya gönderilen elçilik heyetinin bir üyesi olan Priscus, bu suretle sadece Romalı grubun Hunlarla karşılaşmasını değil, aynı zamanda Edeco tarafından daha çok erken bir anda Attila'ya anlatılan cinayet komplosu oyununu da ortaya seriyordu (Priscus *fr.* 11-14).

Attila döneminin Hunları, Ammianus'un göçebe betimlemesinden tamamen farklıydı. Attila etrafındaki herkese saldığı korku ve bir tiranın kurnazlığıyla hükmediyordu. Attila, klan liderlerinden ve pek çok oğlu dâhil, kendi aile üyelerinden oluşan yakın bir maiyet tarafından destekleniyordu. Yönetiminin ağır basan niteliği, sindirme, hırs ve acımasız güç kullanımıydı. Attila'nın otoritesinin ekonomik temeli, iki kaynaktan geliyordu. Birincisi, 435'ten 450'ye kadar Hunlar, Doğu Roma İmparatorluğu'nu, mümkün olduğu kadar sömürdüler. Mesela, Tuna bölgesi kentlerinden yağmalanan ganimetler, Constantinopolis'teki devlet hazinesinden istedikleri haracın arttırılması, ele geçirilen esirler için her zaman daha fazla fidye talebi, Romalılarla görüşmek için elçi olarak giden her temsilcinin cömert armağan beklentisi gibi hususlar sömürüyü özetlemektedir. Hun ekonomisinin diğer temeli ticaretti. Sınır ticaret noktaları, uzun kuzey sınırı boyunca Romalılar ile barbarlar arasındaki ilişkinin an-

laşılmasının anahtarlarından birisiydi. Kaynaklar, Margus'da, Viminacium'da, Balkanlarda Naissus'da ve Kırım'da Cherson'da bu panayır alanlarını tespit etmektedir. Hunlar veya tebaaları, kendi hesaplarına at, deri, kürk ve köle satabiliyorlardı. Aradıkları ise her şeyden önce Roma İmparatorluğu'nun mücevher, pahalı tekstil, baharat, pahalı gıda maddesi ve şarap gibi lüks yaşam maddeleriydi. Attila'nın karargâh kurduğu Karpat Dağları'nın batısında Macaristan ovasında henüz yeri tespit edilememiş köy, Roma eyaleti Pannonia'dan bin bir zahmetle getirilen taştan inşa edilmiş bir taş hamama sahip olmakla gurur duyabiliyordu. Bu hamam, 441 yılında Hunlar Sirmium'u ele geçirdikleri zaman alınan bir savaş esiri tarafından inşa edilmişti. Ticaret, sadece Hun gücünün büyümesi için esas değildi, fakat aynı zamanda Romalıların bir askeri çatışmayı göze almaktansa haraç ödeyerek yatıştırma politikasını tercih etmeye hazırlıklı olmalarını açıklamaya da yardımcı olmaktadır. Attila'nın halkının ele geçirdiği zenginlik, harcanmak zorundaydı. Cermen halkların sürekli değişen karışımının ve batıda Ren ve doğuda Kafkasların eteklerine kadar uzanan diğer barbarların tabiiyetini satın almak için büyük miktarlarda para kullanılacaktı. Fakat nakit paranın çoğu, sınır panayırlarındaki lüks mallar ve imparatorluğun sunduğu konfor için ödeme olarak imparatorluğa geri dönecekti. Hunlar ile Constantinopolis'teki saray arasındaki karşılıklı diplomatik ilişkinin iki detayı, barbarlarla yapılan ticaretin öneminin altını çizmektedir. Gerçekte barbarların topraklarını Romalılardan ayıran sınır, esasen askeri bir sınır olarak değil, ticaret ve değişim için önemli bir mahal olarak planlandı. Attila'nın önceki yıllardaki yıkıcı istilalarından sonra, Edeco 449 yılında Constantinopolis'e geldiği zaman, Hunların fethettiği Pannonia'dan Trakya'ya kadar uzanan Tuna'nın güneyindeki geniş toprak şeridi üzerindeki Hun iddiasını dile getirdi:

> Üstelik Illyricum'daki pazarın Tuna'nın kıyısında değil, eskiden olduğu gibi Naissus'da olduğunu söyledi. Attila, Naissus'u tahrip etmiş ve İskitlerle ve Roma toprakları arasında ticaret noktası olmuştu. Burası yüksüz bir adamın yürüyüşüyle Tuna'dan beş günlük mesafedeydi. (Priscus, *fr.* 11.1, çev. Blockley)

Attila'nın ölümünden birkaç yıl sonra Leo'nun imparatorluğu döneminde, Attila'nın oğulları imparatorluğa müracaat ettiler: "Bir barış anlaşması yapılmalı ve eskisi gibi Hunlar Romalılarla Tuna'da karşılaşmalı ve bir pazar kur-

malılar ve her ne istiyorlarsa ticaretini yapmalılar" Priscus *fr.* 46, çev. Blockley). Attila'nın oğullarının elçileri imparatorluktan eli boş döndüler çünkü imparator, Roma topraklarına çok zarar verdikleri için, Hunlar'ın Roma ile ticarete alınmamaları konusunda ferman yayınladı.

Priscus, Attila'nın karargâhı etrafında oluşan kültürel karışım ve konuşulan diller (Gotça, Latince, günümüze sadece bir kelimesi ulaşan Hun dili ve hatta Yunanca) hakkında fikir sahibi olmamız için pek çok imkân sağlamaktadır. Priscus'un anlatısının merkezinde, ana dili Yunanca olan ve Viminacium'da ticaret yapan birisiyle karşılaşması vardır. Bir savaş esiri olan bu adam, Attila'nın yakın arkadaşı Onegesius'un kölesi olmadan önce, sınır ötesi ticaretten çok kar eden bir işadamıydı. Akatzirlere karşı yapılan bir seferde gösterdiği cesaret sayesinde özgürlüğünü kazanmış olmasına rağmen, Hunlar arasından ayrılmayıp yeni yurdunda kalmayı seçmişti. Priscus, sınırın iki yakasında yaşamın erdemleri üzerine yaptıkları bir tartışmayı nakletmektedir (veya icat etmektedir). Bu, karşılıklı görüş alışverişinin güvenilir bir raporu olmaktan çok, retorik bir klişe olarak yorumlanması gereken bir konudur.[386] Hunlar arasındaki bu Romalı göçmen, eğlenceli ve konforlu bir hayat yaşadığını savunuyordu. Her şeyden önce ödemesi gereken vergi yoktu ve Roma hukukunun yarattığı eşitsizlikten, yozlaşmış yargıçlardan ve denetçilerinden kurtulmuştu. Romalılar arasında ağır vergi yükünü taşımaktansa, barbarlar arasında fakir ama özgür yaşamayı seçen Romalıları zikreden Hıristiyan tarihçi Orosius'un da benzer bir noktaya işaret etmesi dikkat çekicidir (Orosius, 7.41.7). Priscus'un cevabı, ideal Romalı hukuk devletinin oldukça resmi bir sunumudur. Sunduğu argümanlar, akademik bir duyguya sahiptir –bu ideal cumhuriyet üzerinde Platon'un gölgesi vardır- fakat görüşlerinin tam da hukuk kuralları üzerindeki vurgusu önemlidir. V. yüzyılda Doğu ve Batı imparatorluklarının kültürel ve etnik karmaşası arasında *Romanitas*'ı (Romalılık) yazılı hukuk kurallarından başka hiçbir şey tanımlayamazdı.

[386] Bu konu üzerine konuşmayı II. yüzyılda Kilikyalı sofist Alexander tarafından irticalen söylenen şu sözle karşılaştırınız: "Adam, İskitlere eski göçebe yaşam biçimlerini hatırlatır, çünkü İskitler kentlerde yaşadıkları zaman hastalanıyorlar", Philostratus, *Lives of the Sophists* 572; benzer bir nokta için bkz. Salvian *On the Governance of God*, 5.4 vd.

V. Yüzyılda Batı Avrupa'nın Cermen Krallıkları

Batıda V. yüzyılın en önemli tarihsel gelişmesi, imparatorluğun eyaletlerini içlerine çeken Cermen krallıkların ortaya çıkışıydı. Bunların en önemlileri, Güneybatı Galya ve İspanya'daki Vizigotlar, Yukarı Rhone vadisine yerleşen Burgonlar, Kuzey ve Orta Galya'da Merovenj Frankları ve V. yüzyılın üçüncü çeyreği boyunca Pannonia'da yerleşen ve Theoderic yönetimi altında İtalya'nın kontrolünü ele geçirecek olan doğu Gotlarıydı. Ayrıca etnik ve siyasi manzara içerisinde, Kuzeybatı İspanya'da Süevler, İngiliz Kanalı ve Avrupa Atlantik deniz geçişi üzerinde faal olan Saksonlar, Ren Nehri'nin doğusunda ve Yukarı Tuna havzasında Thuringiler ve Sciriler da vardı. Bunlardan başka, Soissons bölgesinde Galya'daki Roma eyalet toplumunun sağlam kalıntıları, Aegidius ve Syagrius etrafında gruplar oluşturmuşlardı. Provence'in eski toprak sahibi aristokrasisi Avitus'un şahsında bir Roma imparatoru çıkardı. Keza Britanny'nin batı yörelerinde ve Kuzey İspanya'da görülen belli belirsiz Bagaudaeler de (bu Bagaudae isyancı köylüler olabileceği gibi, bölgesel toprak sahiplerinin silahlı takipçileri de olabilirler) batının siyasi ve etnik manzarası içinde yer alıyordu.

Bu gruplar, belli başlı liderlerin yönetimi altında silahlı güçler örgütleyerek, Galya ve İspanya'daki eski Roma eyaletlerindeki toprakların daimi işgaline dayanan statülerinin, bağımsız krallıklar olduğu iddiasındaydılar. Her bir krallığın meşruiyeti, sadece sahip olduğu siyasi ve askeri güce bağlı olmayıp, aynı zamanda, kabul görmeyi bekledikleri Roma imparatorlarıyla ilişkilerine de bağlıydı. Kurumsal olarak V. yüzyıl krallıkları Cermen kabile adetlerini Roma eyalet toplumunun gelenekleriyle birleştiriyorlardı. Bunların en önemlisi, genellikle değiştirilmiş biçimiyle, Roma hukuk kurallarının muhafaza edilmesiydi. Roma hukuku, Cermenlerin yayınladığı yeni yazılı kanunnamelerde somut hale geliyordu. Esas itibarıyla Cermen krallar, tebaalarını Roma yöntemleri ve enstrümanlarıyla yönetiyorlardı. Krallıkların nüfusu karmaydı ve tebaanın çoğunluğu belli ki en basit köylüden büyük toprak sahiplerine kadar, bütün sınıflardan ve rütbelerden yerel Romalı eyalet sakinleriydi. Bu eyalet sakinleri zorunlu olarak, Cermen kabile krallarında, eski Romalı yöneticilerin yerini alan yeni bir makamlar dizisi gördüler. Kabile liderleri, kendileri ve takipçileri için toprak talep ediyorlardı. Bu durum, krallıkların ekonomik ve toplumsal

manada nasıl işlediğini anlamamız için temel olsa da, yukarıda ele alındığı gibi, böyle toprak yerleşiminin doğası, hem belirsiz hem de tartışmalıdır (bkz. s. 282-85).

Batı eyaletlerinin siyasi çevresinde meydana gelen bu devrimci değişim mevcut iktidar yapılarını istikrarsızlaştırdı. Roma otoritesinin temel odak noktası olan kent merkezleri, bilhassa Kuzey ve Orta Galya'da geriledi ve yerini, taşrada arazi sahipliğine dayanan bir güce bıraktı. Zenginliği, kent merkezlerinde toplamaktansa kırsal kesimde muhafaza etme temayülü, her zaman Galya toplumunun önemli bir yönüydü. Bu arada kent liderliği yerel düzeyde gittikçe kilise ve piskoposlar için bir mesele haline geliyordu. Piskoposlar, toplumlarını savunmak, yerel halkı yeni gelenlerden korumak ve Romalılarla Cermenler arasında aracılık etmek için öncü bir rol oynadılar. Yine de Romalılar ve Cermen grupların pek çoğu arasında başlıca farklılaşma aracı din oldu. Batı eyaletlerinin Hıristiyan Romalı sakinleri, IV. yüzyıl ortalarının çığır açan yıllarından beri, genel olarak Katolik ve Teslisçi idiler. Hâlbuki Cermen kabile halkları Ariusçuydu. Dinsel kutuplaşma nadiren aleni bir ihtilaf kaynağı olmasına karşın (Vandal hâkimiyetindeki Afrika'da olduğu gibi) yine de, eski ve yeni nüfuslar arasındaki farklılığı sürdürmeye yardımcı olan hayati bir strateji olarak kaldı. Ayrıca dinsel mensubiyet belli başlı Cermen grupların Roma İmparatorluğu'na karşı duruşlarını da tanımlamaya yardım ediyordu. Böylece, V. yüzyılın sonuna doğru Frank kralı Clovis Hıristiyanlığı benimsediği zaman, Katolik Reims piskoposu Remigius tarafından vaftiz edildi (bkz. s. 308-310). Bu durum onun, Doğu Roma imparatorlarının potansiyel bir müttefiki ve Ariusçu Vizigotlara muhalif olmasını sağladı. Aynı şekilde Burgonların büyük çoğunluğu, komşularıyla girdikleri güç çatışmaları sırasında, mümkün olduğu kadar kendilerini Roma çıkarlarıyla paralel hale getirme stratejilerinin bir parçası olarak, Katolik olduklarını ilan ettiler.

Vizigotlar

416 yılında Vizigot kralı Vallia, selefi Athaulph'un dul eşi Galla Placidia'yı, kardeşi İmparator Honorius'a geri gönderdi. Bunun karşılığında, Romalılar 418 yılında onunla bir barış anlaşması yaptılar ve Aquitania Secunda eyaletini ve Garonne vadisini Gotlara teslim ettiler. Vallia'nın yerini 418 yılında I.

Theoderic aldı ve o da Gotların hâkimiyet alanlarını batıya Provence ve Rhone vadisine doğru genişletti.[387]

Batı İmparatorluğu'nun en büyük komutanı Aetius, 430'lu yılların ikinci yarısı boyunca büyük oranda Hun kuvvetlerine güvenen Theoderic'in hırslarını kontrol etmeyi ve Arles ve Narbonne'nun idari merkezlerini korumayı başardı. Fakat Roma, Galya'daki otoritesini sınırlandıran iki ciddi başarısızlığa uğradı. Bunların ilki 439 yılında Kartaca'nın Vandalların eline geçmesiydi. Bu olay hem doğu hem de batı imparatorlarının, Vandal deniz gücünün gerçek tehdidine karşı Roma, İtalya ve Constantinopolis'in savunmasına önem vermelerine neden oldu. Romalılar imparatorluğun ekonomik mahrumiyetini artık kabullenmek zorundaydılar. Bu mahrumiyet Vandalların Afrika tahıl ihracatını ve vergi gelirlerini kontrol etmesiyle kendisini daha çok hissettiriyordu. İkincisi, Roma ile işbirliği yapmaktan vazgeçen Attila ve Hunların artan gücüydü. Hunlar, haraç talebi ve savaş tehdidiyle on yıl Constantinopolis ve Ravenna'yı kelimenin tam anlamıyla fidyeye bağladılar.[388] Valentinianus'un I. Theoderic'e yazdığı mektuptan anlaşılacağı gibi, "Hunlar, milletleri savaşla yenmiyorlar, çünkü savaşta şanslar eşittir, fakat daha büyük korkuya neden olan hainlikle saldırıyorlar" (Iordanes, *Get.* 36, 188, çev. Mierow). Galya'nın güneyindeki Roma toplumu savunma meselesinde kendi başının çaresine bakmak zorunda kalmıştı.

Hunlar 451 yılında dikkatlerinin odak noktasını Constantinopolis'ten batıya kaydırdılar ve Galya'yı işgal ettiler. Hun ordusunun içerisinde, Ostrogotların Amal kolundan Valamir, Thiudomer ve Vidimer idaresindeki askerler ve Ardaric komutasındaki Gepidlerden oluşan birlikler bulunuyordu (Iordanes, *Get.* 38, 199). Orleans'da ikamet eden ve Sangiban'nın yönetimi altında bulunan Alanlar, kenti Attila'ya teslim etmeye söz verdiler. Hunlar, Kuzey Galya'nın en büyük kenti olan Metz'e saldırdılar ve kent 7 Mayıs'ta yakıldı. Bu

[387] H. Wolfram, *History of the Goths* (California, 1988), 172-246; H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples* (California, 1997), 145-58; E.A. Thompson, *Romans and Barbarians* (Madison, 1982); P. Heather, "The emergence of the Visigothic Kingdom" J. Drinkwater & H. Elton (der.), *Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity* (Cambridge, 1992), 84-92.

[388] P. Heather, "The Western Empire 425-476", *CAH* 14, 8-12.

yangında sadece Aziz Stephanus tapınağı zarar görmedi (Greg. Tur. *Hist.* 2.6). Hunlar, Aetius'un komutasındaki kararlı bir koalisyonla çatışmaya girmeden önce, Orleans'a ulaşmışlardı. Galya'nın bütün Cermen asıllı grupları Aetius'un müttefikleri arasındaydı: Saksonlar, Burgonlar, Franklar, yanı sıra Britanny'den Armoricanlar, Ren vadisi yerleşimlerinden Riparianlar ve eski Romalı askerler olan Olibrionlar (Iordanes, *Get.* 36.191). Attila, Champagne kırsalına kadar geri çekildi. Savaştan başlamadan önce, Franklar ve Alanlar arasındaki kısa süreli bir yerel çarpışma yaşandı. Esas savaşta, Vizigot kralı Theoderic'in kendisi de dâhil olmak üzere devasa sayıda kayıp vardı. Hunlar, karavanlarından oluşan savunma karargâhlarına geri sürüldülerse de, karmaşa ve bölünmeler düşmanlarının kesin bir zafer kazanmasını da engelledi. Aetius, ölen Vizigot kralının oğlu Thorismund'u savaşın hemen arkasından babasının intikamını almaya çalışmaktan vazgeçirdi ve ona Toulause'a geri dönmesini ve savaşa gelmeyen kardeşleri tarafından gasp edilmeden kendi krallığını emniyete alması tavsiyesinde bulundu. Sözde Aetius'un amacı, Gotların, Hunları tamamen yok etmelerini ve daha sonra da Roma'ya sorun çıkarmalarını engellemekti. Aetius kendi iktidarının büyük oranda, kariyeri boyunca komuta edebildiği Hun kuvvetlerine bağlı olduğunun pek ala farkındaydı.[389]

Aetius'un Vizigotlara tavsiyesi çok isabetliydi. Thorismund 453 yılında öldürüldü ve yerini alan küçük kardeşi II. Theoderic, Aetius'un korktuğu tutkuları sergilemeye başladı. Batı İmparatorluğu 455 yılında Vandalların Roma'yı ele geçirmesiyle sarsıldığı zaman Vizigotlar, bir zamanlar II. Theoderic'in hocası olan Galyalı aristokrat Avitus'u desteklemeye başladılar. Avitus 439'da Galya *praefectus*u olmuş ve 451 yılında Attila'ya karşı direnmeleri için Vizigotları ikna etmişti. Neticede Avitus, Petronius Maximus'un kısa süreli imparatorluğunu takiben 455 yılında imparator oldu.[390] Vizigotlar bunun üzerine İspanya'daki Süevlere saldırmak için Avitus'un iznini aldılar. Theoderic, 456 yılında kayınbiraderi Süev kralı Rechiar'ı Orbigo Nehri kıyısında bir savaşta yendi

[389] Iordanes, *Get.* XLI, 216; Greg. Tur. *Hist.* 2.7. Tours'lu Gregorius koalisyonun başarısını esas olarak Orleans piskoposunun dualarına atfetmektedir. Iordanes'in analizi geçmişe dönük ve Gotların öz saygılarını övme amacına yönelik olabilir.

[390] Bkz. Sidonius Apollinaris, *Carm.* 7 (Avitus övgüsü), 295-356, 431-602.

ve Vizigotlar Güneydoğu İspanya'nın kontrolünü ele geçirdiler. İspanya'daki Vizigotların konumu, Maiorianus'un düşüşünden sonra güçlenmiş ve 461'de Narbonne'a kadar genişlemişti. Fakat kuzey sınırlarında Aegidius'un bağımsız Roma krallığının kuşatması altındaydılar (Greg. Tur., *Hist.* 2.9., 11, 12).

Vizigotların yönetici olarak etkinlikleri, Galya ve İspanya'nın büyük mülk sahibi aileleriyle işbirliği yapma becerilerine bağlıydı. Yerleşik eyalet aristokrasisi, Roma hukukunu, Katolik kilise kurumlarını ve normal ekonomik yapıları sürdürürken, Gotlar askeri güvenlik ve istikrar sağladılar. Gotlar, ganimet elde ettikleri sürece, her cephede komşuları olan Saksonlar, Bagaudae, Burgonlar ve Aegidius krallığıyla savaşıyorlardı. Bu arada Provence ve Aquitaine toprakları, bölge boyunca varlığını sürdüren Bordeaux, Toulouse, St. Bernard de Comminges, Carcassonne, Narbonne, Marsilya ve Arles gibi önemli kentlere yansıdığı kadarıyla, belli bir düzey refah sağlamaya devam ediyordu. Sidonius'un mektupları gösteriyorki 450'ler ile 480'ler arasında Aquitaine, Provence ve Auvergne bölgelerinin toprak sahipleri, kendi kırsal malikânelerinde etkileyici bir üst düzey yaşam standardı sürdürüyorlardı.

İmparator Avitus'un kızıyla evlenen ve 469 yılında Clermont-Ferrand piskoposu olan Sidonius Apollinaris, Galya'nın güneyindeki kültürün ve toplumunun en önemli tanığıdır. Şiirleri arasında, dönemin önde gelen şahsiyetleri için methiyeler olduğu gibi, mektupları, toprak sahibi seçkinlerin çiftçilik, avcılık, klasik Batı kültürü ve Hıristiyan dindarlığına dayalı yapay uygar hareket tarzlarını yansıtmaktadır. Bu mektuplar, Gotlar ve Romalılar arasındaki çoğunlukla gerilimli ilişkilere, arınmış bir bakış açısını temsil etmektedir.[391] Sidonius, Avitus'un oğlu Agricola'ya hitap ettiği bir mektupta, V. yüzyılın bir Cermen yöneticisinin tam bir tasvirini yazıya dökmektedir. Sidonius'un görünürdeki niyeti kralı idealleştirmektir. "Tanrı'nın yönetimi ve doğanın emri, kişiliğini eksiksiz saadet armağanlarıyla süslemiştir ve öyle bir karaktere sahiptir ki, kıskançlık bile ona borçlu olunan övgüyü inkâr edemez" (Sidonius, *ep.* 1.2.1, çev. Anderson). Sidonius, kralın kişisel görünüşü ve ihti-

[391] C.E. Stevens, *Sidonius Apollinaris and his Age* (Oxford, 1933); J. Harris, *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome AD 407-85* (Oxford, 1994). W. B. Anderson, *Sidonius. Poems and Letters* (Loeb Classical Library, 2 cilt, Cambridge Mass., 1936 ve 1965), değerli bir giriş bölümü ve kullanışlı notlar içermektedir.

mamlı eğitimi üzerine hayranlık dolu bir sayfadan sonra, Ariusçu din adamları eşliğinde şafak öncesi dini ibadetler (bu Katolik bir gözlemciye göre inanç meselesinden ziyade şekil meselesi), hazineyi ve personeli teftiş ederek idari işlere harcanan bir sabah şeklinde krala yakışan bir günün planını sunmaktadır.[392] Kısa bir öğle uykusunu, tavla oyunu takip ediyordu. Bu oyun, yenilenin zor lütuflar talep edebileceği bir fırsat da sağlıyordu. Bundan sonra tekrar yeni müracaatların incelenmesine geçiliyordu. Akşam yemeği, telli çalgılar (bir tür üç telli gitardan hoşlanıyorlardı)[393] veya bir saray soytarısının gösterisi eşliğinde yeniyordu. Silahlı asiller kralın yanında ayakta dururlar, deri giysili Got asıllı hizmetçiler taht odası çadırının tentesinin gerisinde kendi aralarında fısıldaşırlar ve teşrifatçılar giriş çıkışı düzenlerlerdi. Bu bir Akdeniz sarayı değil, Cermen sarayıydı. Saray, nöbetçiler ve hazineyi gözeten muhafızlar tarafından korunuyordu. Zevk ve eğlence, avcılığa, okçuluğa ve önemli konuşmaların olduğu aristokrat tarzı yemeklere dayanıyordu. "Orada Yunanlıların zarafetini, Galyalıların cömertliğini, İtalya'nın çabukluğunu, genel şatafatı, kişiye özel nezaketi ve kraliyet disiplinini görebilirsiniz".[394] Sidonius, Got sarayında gördüklerini, kendi sınıfının aristokrat kırsal yaşam idealleriyle özdeşleştirmek için elinden geleni yapmaktadır. Sidonius'un sayfalarının başka yerlerinde, kralın, yağlı keten gömlek, kısa deri ceket, diz altından bağlanmış at postundan yapılmış çizmeler giymiş "yaşlı, fakat bilge" danışmanlarının şafak vakti toplandıklarını yazmaktadır (Sidonius, *Carm.* 7, 452-7).

Theoderic, 465 yılında küçük kardeşi Euric tarafından öldürüldü. Euric'in 484 yılına kadar devam eden iktidarı, batıda son imparatorun düşüş dönemini de kapsıyordu ve onun sağlam dış politikası, kesinlikle batı imparatorlarının zamanının dolduğunun fark edilmesinden kaynaklanıyordu. Iordanes'in de ifade ettiği gibi:

> Şimdi Vizigotların kralı Euric sık imparator değişikliklerini anlıyordu ve kendi başına Galya'yı elde tutmaya çalışıyordu (Iordanes, Get. 45, 237).

[392] Theoderic'in selefi Athaulph kraliyet ahırlarını teftiş ederken katledilmişti.

[393] Sidonius, *ep.* 5.5.3; karş. Cassiodorus, *Variae* 2.41.4 (Theoderic Amal Frank kralına bir gitar sanatçısı gönderir).

[394] Sidonius, *ep.* 1.2.6.

Euric 470'li yılların başında bir Brittones kuvvetini yendi ve Auvergne'ni kontrol etmeyi denedi. Bölge esasında kendi başının çaresine bakıyordu. Sidonius, Clermont-Ferrand'ı korumak için, imparatorun bir akrabası olan Avitus'tan Vizigotlara ricacı olmasını talep etti:[395]

> Gotlar daima Septimania'daki kendi topraklarını beğenmiyor ve istemiyorlar, çünkü üzerindeki her şey tahrip edilmiş olsa da, bu küçük köşeyi kontrol ve işgal etmek istiyorlardı. Fakat Tanrı'nın yardımıyla, senin için doğru olan, onlar ve Roma devleti arasında aracılık etmen ve daha barışçıl bir yol bulmandır, çünkü Gotlar, eski sınırların kısıtlamalarını yarıp geçseler ve bütün cesaretleri veya daha ziyade bütün güçleriyle açgözlü işgallerini Rhone ve Loire'e kadar genişletseler de, senin saygıdeğer konumun ve fikirlerinin ağırlığı her iki tarafın hareketlerini yumuşatmasına neden olacaktır. Halkımız istendiği zaman neyi reddedeceğini bilir ve düşmanlarımız ise reddedilen şeyleri talep etmekten vazgeçeceklerdir. (Sidonius, *ep.* 3.1.4-5).

Arles ve Marsilya 476'da ele geçirildi. Euric'in tutkuları, Galya'da Got politikalarına ve Romalılara karşılıklı olarak keskin bir sınır çizdi. Gotların Ariusçu Hıristiyanlığı ile Roma Hıristiyanlığı ve Katolik ruhban sınıf arasındaki dinsel çatışma arttı[396] ve Sidonius kendisi 475-76'da Toulouse'da tutuklandı. Galya'daki bu sertleşmeyi, Tarraconensis'in ilhakı dâhil Vizigotların İspanya seferleri takip etti.

Euric'in bir kanunnameye kendi adını veren (*Codex Euricianus*) ilk Vizigot kralı olması, imparatorluğun çökmekte oluşunun açık bir yansımasıdır. Artık Gotlar "önceleri sadece adetlere ve geleneklere dayanan hukuk kurumlarını ilk defa yazılı hale getirdiler".[397] Yazılı hukuk alanında bile hâkim otorite, Roma imparatorları değil, Cermen asıllı krallar olmuşlardı.[398] Beklenebi-

[395] Buradaki Avitus, eski imparator Avitus (ö. 457) ile karıştırılmamalıdır (çev. n).

[396] Euric'in saldırgan duruşu karşısında Katolik kilisenin geri çekilmesi meselesi için bkz. Sidonius, *ep.* 7.6.4-10

[397] Seville'li Isidore, *Historia Gothorum* 35 (MGH, *Chron. Min.* II, 281).

[398] Bkz. J. Harries, "Legal culture and identity in fifth-century Gaul", S. Mitchell & G. Greatrex (der.), *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales & Londra, 2000), 45-57, s. 55.

leceği gibi, Euric kanunnamesi, Latince kaleme alındı ve Roma örneğini ve prensiplerini dikkatle model aldı. Fakat bu kanunname, bilhassa mülkiyet ve toprak tartışmaları gibi yerel konularla ilgileniyordu. Yasaların fiili uygulanışı ve tatbiki mahalli uyuşmazlık taraflarının onayıyla seçilen hakemlere bağlıydı. Yasa, eşit bir şekilde Gotların ve Romalıların ihtiyaçlarına hitap ediyor ve belli ki Gotların denetimi altındaki Romalı uzmanlar tarafından düzenleniyordu. Bunlardan birisinin, Euric'in yakın danışmanı Leo olması muhtemeldir. Euric, bir zamanlar tarih yazması için Sidonius'u da davet etmişti.[399] Leo'nun rolü, Sidonius'un bir mektubuna dayanılarak ana hatlarıyla ortaya konulabilir. Mektup, Leo'nun kendisinden istediği Philostratus'un *Life of Apollonius* adlı eserinin Latince çevirisinin beraberinde Sidonius tarafından gönderilmiştir:

> Kraliyet sözcüsü olarak kaleme aldığın konuşmaları alkışlayanları, kısa bir süreliğine kenara koyalım. Bu sözlerde, ünlü kral denizin öbür yakasındakilerin kalplerine bir anlığına korku salar, bir başka durumda, yukarıdan bir muzaffer olarak Vachalis Nehri kıyısında titreyen barbarlar için anlaşma tasarlar ve bir başka anda silah gücüyle krallığının geniş bölümünün sınırları boyundaki halk sıkıştırır, öyle ki Euric silahlı kuvvetleri de yasayla engellemektedir (Sidonius, *ep.* 8.3.3).

Leo'nun, işvereni kral için Themistius'un veya Cassiodorus'un rolünü oynadığını farz edebiliriz. Euric'in sarayı, şüphesiz çift dilli olduğu gibi, gittikçe çift kültürlü oluyordu. Kral, kadrolu bir hatip olarak Sidonius'tan yararlanmak istemiş ancak başarısız olmuştu.[400] Ancak eşi Ragnahild, onurlandıran ağıt türü altı beyitle taltif edildi. Bu beyitler kelimesi kelimesine gümüş bir içki kabı üzerine yazıldı (Sidonius, *ep.* 4.8.4-5). İktidarın ve siyasi alışverişin dili olarak Cermen dili varlığını sürdürsede, saray çevresinde Latince önem kazandı ve kaçınılmaz olarak hukuk dili haline geldi. Vizigot kralları diğer Cermen asıllı krallarla iletişimlerinde Latince'yi güçlükle kullandılar, fakat Batı İmparatorluğu sarayından gelen elçiyle bile konuşurken Euric bir çevir-

[399] Sidonius, *ep.* 4.22. Cassiodorus'un, Theoderic'in Ostrogotları için yazdığı eser gibi, bu da muhakkak Gotların soyunu ve nesebini yücelten bir tarih çalışması olacaktı, fakat Sidonius daveti geri çevirdi.

[400] Sidonius, *ep.* 8.9.6'da bu mektubun içeriğindeki Euric'e övme amacıyla yazılması istenen dilen kısa şiiri eklemeyi reddediyor.

men kullanıyordu.[401] Euric'in yükselen kültürel tutkuları, gittikçe artan siyasi nüfuzuyla alakalıydı. Sidonius, kralı yüceltmek için yazıldığı şüphesiz olan bir şiirinde, Euric'in sarayını, Saksonlar ve Hunlar, Burgonlar ve Ostrogotlar gibi Eskiçağ dünyasının her yanından gelen elçilerin son varış noktası olarak tasvir ediyordu. Hatta Euric, Doğu Roma imparatoruna yardım etmek üzere asker göndermeyi reddederse, Sâsâni kralı bizzat ödeme yapmaya –haraç vermeye– hazırlanıyordu.[402]

Euric 484 yılında öldü ve yerini oğlu II. Alaric aldı ve o da 507 yılına kadar iktidarda kaldı. II. Alaric, Vizigotların Galya'daki konumlarını daha fazla sağlamlaştırdı. Euric halkını bağımlılıktan bağımsız Cermen krallığına geçiş çizgisine taşımasına karşın, Alaric, batıda Roma İmparatorluğu'nun siyasi otoritesinin ortadan kalkmasına tam olarak uyum sağlamaya çalışıyordu. Alaric muhtemelen bu nedenle Roma hukuk kurumlarını kendisine mal etme konusunda daha rahattı. Kendi adına düzenlenen kanunname (Alaric *Breviarium*'u) özünde klasik hâkimlerden derlenmiş Roma kanunlarından ve içtihatlarından bir seçmeydi ve 506 yılında yayınlandı. Bu kanunname, Roma hukuku uzmanlarından (*prudentes*) oluşan bir konsey (*consilium*) veya komite tarafından, hepsi kralın Got asıllı muhafızlarından birisinin (*comes* Goiaricus) denetimindeki rahipler ve eyalet asilleriyle istişare ederek derlenmişti.[403] John Matthews'in savunduğu gibi, bu kanunname Got ve Romalı arasında ayrım yapmak amacıyla değil, bilakis bunları ortak bir otorite etrafında birleştirmek üzere tasarlanmıştı. Kanunnamenin Romalı doğası ve kökeni, *Codex Theodosianus*'da yer alan, I. Valentinianus'un bir yasa yorumlamasını içermesiyle çarpıcı bir biçimde gösterilmektedir: *Erkek veya kadın hiçbir Romalı, herhangi bir ırktan bir barbar eşle evlenmemelidir, şayet evlenirlerse ölüm cezasına tabidirler.*[404] İki ırkın tek bir

[401] Ennodius, *Life of Epiphanius*, 89 vd, s. 95.

[402] Sidonius, ep. 8.9.5; on birli ölçüde elli dokuz dizelik bir şiir.

[403] H. Wolfram, *History of the Goths* (California, 1988), 195-97. Peter Heather'in mükemmel makalesi için bkz. "Literacy and power in the migration period, A. Bowman & G. Woolf (der.), *Literacy and Power in the Ancient World* (Cambridge, 1994), 177-97.

[404] *CTh.* 3.14.1, ayrıca bkz. J. F. Matthews, "Roman Law and barbarian identity in the late Roman West", S. Mitchell & G. Greatrex, *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales & Londra, 2000), 31-44, s. 37.

hukuk ve yönetim sistemi altında entegrasyonuna paralel olarak, Alaric ayrıca, Eylül 506'da Agde'de topladığı bir kilise konsilinde, krallığındaki Katolik nüfusun çoğunluğunu Got yönetici sınıfın Ariusçuluğuyla barıştırmaya çalıştı.[405]

Alaric ayrıca, İtalya'da kral olarak Odoacar'ın yerini alan Theoderic Amal'ın kızı Theodogotha ile muhtemelen 493 yılında evlenmek suretiyle Ostrogotlarla önemli bir evlilik ittifakı tesis etti. Galya'daki Vizigot iktidarı, Alaric'in 507 yılında Vouillé (veya Voulon) savaşında Franklar tarafından yenilmesi ve öldürülmesine kadar sürdü.[406]

Burgonlar

Roma sonrası dönemin en büyük destanı ve Wagner'in "Yüzük" operalarının temeli olan *Niebelungenlied'in* tarihsel temelleri, Burgonlar olarak bilinen, V. yüzyıl Galyasının küçük Cermen krallıklarından birisinde bulunmaktadır.[407] Romalı Iovinus'un 413 yılındaki kısa süreli gasp girişiminin, Burgonyalı müttefiki Gundahar'a (Gunther) ödülü, Ren'in batısında Worms dolaylarında bir krallık oldu. Bu krallık, Hun paralı askerlerden oluşan bir orduya komuta eden Aetius tarafından 435 yılında neredeyse yok edildi,[408] fakat Aetius 443 yılında Burgonları Cenova gölünün güneyine ve civarına yeniden iskân etti.[409] Gundioc ve Chilperic adlı kardeşler tarafından yönetilen bu *foederati* batıda Attila'ya karşı Roma İmparatorluğu'na hizmet etti. Galyalı imparator Avitus'un 456 yılında düşmesinden sonra, Burgonlar nüfuzlarını Lyon'un güneyine kadar genişlettiler. Burgonlar, savaşçı imparator Maiorianus ve 458 yılında Lyon'a sahip çıkan Romalı kodaman Aegidius karşısında geri çekildiler, fakat 461'de

[405] H. Wolfram, *History of the Goths*, (California, 1988), 200-2.

[406] H. Wolfram, *History of the Goths*, 190-93.

[407] P. Amory, "Names, ethnic identity and community in the fifth and sixth century Burgundy", *Viator* 25 (1994), 1-30; I. Wood, "Ethnicity and ethnogenesis of the Burgundians" H. Wolfram & W. Pohl (der.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern* (Viyana, 1990), 53-69; H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples* (California, 1997), 248-59.

[408] Socrates 7.30; *Chron. Gall.* a 435, 600.

[409] *Chron. Gall.* a 443, 600.

Maiorianus'un düşüşünden sonra topraklarının güney kısımlarını geri kazandılar ve sınırlarını Drôme vadisine kadar genişlettiler. Bu durum, Gundioc'un kız kardeşiyle evli olan Ricimer'in onayı ve göz yummasıyla gerçekleşti ve Gundioc, Roma askeri rütbesi *magister militum*luğa getirildi. Doğu Roma imparatoru Zeno, Anthemius adlı bir doğuluyu Libius Severus'un yerine imparator olarak batıya gönderdiği zaman, Galyalı aristokratların çıkarlarını temsil ettiği iddiasında olan Galya *praefectus praetorio*su Arvandus, *praefecturalığının* Vizigotlar ve Burgonlar arasında bölünmesini teklif etti. Gundioc'un küçük oğlu Gundobad da, Ricimer tarafından *magister militum* yapıldı ve Anthemius'a karşı bir sefere çıkarak, onu 472'de Roma'da kendi elleriyle boğdu. Gundioc'un 470'lerin başında ölümünden sonra, Chilperic, Rhone vadisini ele geçirmeye teşebbüs eden Vizigotlara karşı, Roma yanlısı bir duruş sergiledi ve Auvergne üzerindeki Vizigot kontrolüne de karşı çıktı. Burgonlar Iura ve Vosges bölgesindeki Alamanniler ile de çatıştılar. Ricimer'in egemenliği sırasında, Burgonyalı yöneticiler ile Batı sarayı arasında gelişen ilişkiler, Roma'nın en çok teveccüh gören federe müttefikleri arasında Burgonların konumlarını sağlamlaştırdı ve bu konum Chilperic ile Roma arasında 474 yılında yapılan yeni bir anlaşmayla daha da güçlendirildi.[410]

Sidonius, Catullus'u (muhataplarınca Catullinus olarak anılıyordu) taklit ettiği onbirli ölçüde yazdığı mizahi eserinde "yedi ayaklı Burgonyalı hamilerini" arketip Cermenler olarak vasıflandırır:

> Yeteneğim de olsa, neden bana, müstehcen mısraların aşığı Dione için şiir yazmamı emrediyorsunuz? Kıllı insan yığınının arasında bulunduğum zaman, saçlarını kokmuş bir yağ ile yağlayan pisboğaz Burgonların söylediği şarkıları alaycı bir yüzle övmek için Cermen dilinde sohbete katlanıyorum, (Sidonius, *Carm.* 12, 1-6).

Fakat bu küçük hiciv, kültürel bir Romalı kimlik benimsemek isteyen güçlü Burgonyalı yatkınlığıyla ters düşmektedir. Açıkça görülüyor ki Batı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar Burgonlar kendilerini Roma *foederati*si

[410] H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples*, 248-59.

olarak görüyorlardı.[411] 369 yılı civarında I. Valentinianus döneminde, Burgonlar Romalılar ile akraba olduklarını iddia ediyorlardı (Ammianus, 28.5.11-13). Bu yakınlık, Burgonların dini politikalarıyla da gösterilmekteydi. Burgonların çoğu Ariusçu değil, Katolik idi.[412] Tours'lu Gregorius, Frank kralı Clovis'i Katolik olmaya Clotild'in ikna ettiğin yazmaktadır (Greg. Tur. *Hist.* 2.28-31). Bu Clotild, Burgon kralı Chilperic'in kızıydı. Gregorius'a göre, Chilperic'in Gundobad ve Godigisel adlı iki kardeşi ve bunların adamları da Ariusçuydu. Clovis tarafından desteklenen Chilperic, karargâhı Vienne'de olan kardeşi Godigisel ile iç savaşa girişmişti. Diğer kardeşi Gundobad ise Avignon'u kontrol ediyordu. Nihayetinde baskın çıkan Gundobad oldu, fakat Vienne'nin nüfuzlu piskoposu Avitus tarafından Katolik inancı benimsemeye ikna edildi (Greg. Tur. *Hist.* 2.34). Gundobad adına hareket eden Avitus, 499 yılında Galya'nın metropolitan piskoposunun Vizigotlar arasındaki Arles piskoposunun değil, Vienne piskoposu olması gerektiğinin onayını papadan alabilmişti.

Burgon "Romalılığının" (*Romanitas*) çarpıcı bir niteliği, yazıtları ve hukuki belgeleri için Romalıların konsül (*consul*) bazlı tarihleme sistemini kullanma geleneğini tesis etmiş olmalarıdır. Uygulama bilhassa 480 ve 580 arasındaki yüz yılda epigrafik kayıt tutmada çok açık görülmektedir ve bu uygulama VII. yüzyılın ortasına kadar devam etti. Böylece, İtalya'da uygulanan konsüllere göre yapılan tarihlendirme sisteminden daha uzun sürdü ve bağımsız Burgonya krallığının 534'te çöküşünden uzun bir zaman sonra bile yürürlükte kaldı. Bu uygulama, bölgeyi ve Burgonları komşularından ayırıyordu ve gerçek veya kurgusal, etnik kimliğin sadece yerel gelenekleri vurgulayarak değil, aynı zamanda harici bir kültürel belirtecin gösterişli benimsenmesiyle de savunulabileceğini açıkça gösteriyordu.[413] Galya kilise konsillerinin VI. yüzyılın ilk yarısında nere-

[411] D. Boysson, "Romano-Burgundian society in the age of Gundobad" *Nottingham Medieval Studies* 32 (1988), 91-118.

[412] Burgonya kraliyet ailesinden bir adamın oğlu olan ve Köln'de bir Katolik mezarlığında bulunan Romalı bir *protector domesticus*'un (Roma İmparatorluğu'nda askeri rütbe) mezar taşı için şu yazıtı not ediniz: *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres* I no. 44.

[413] Mark Handley, "Inscribing time and identity in the kingdom of Burgundy" S. Mitchell & G. Greatrex (der.), *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales & Londra, 2000), 83-102.

deyse bütün faaliyetlerini tarihlendirirken, Romalı bağlantılarının bir alameti olan konsül esasına dayalı tarihleme usulünü kullanmaları kayda değerdir.

Theoderic Amal'ın kızı Ostrogotha ile 497'den bir süre önce evlenen Gundobad'ın oğlu Sigismund 516'da babasının yerini aldı ve Katolikliği benimsedi.[414] Yakın danışmanlarından birisi Avitus idi ve Constantinopolis'teki imparator Anastasius'a "Halkım, senindir" diye hitap eden Sigismund adına onay almak için müracaat eden de bu Avitus idi. Yani Burgonlar kendi bağımsız çıkarları için savaşmaktansa, Roma'ya hizmet etmeye hazırdılar (Avitus, *ep.* 97, çev. Shantzer & Wood, s. 144). Beklendiği gibi Sigismund, Constantinopolis tarafından *patricius* rütbesiyle ödüllendirildi. Burgonların dini mensubiyetlerinin değişiminde, sosyal ve politik gerekçeler muhakkak önemliydi. Ariusçuluktan Katolikliğe dönüş, Burgonların kendilerini Rhone vadisi ve Auvergne eyalet toplumunun yapısına göre ayarladıklarını gösteriyordu. Rhone vadisi ve Auvergne yöresi, eski Roma aristokrasisinin nüfuzlu aileleri tarafından yönetiliyor ve güçlü ve etkili Romalı piskopos tarafından örgütleniyorlardı. Böylece Burgonlar, Vizigotlara sırtlarını döndüler ve Fransa'nın güneyindeki Vizigot nüfuzu da zaten Clovis'in 507 yılında Alaric'i yenmesiyle sona erdi.

Vizigotlar gibi Burgonlar da, kendilerine profesyonel bir diplomat, idareci ve hukuk uzmanları kadrosu sağlayan Romano-Galya'lı toprak sahipleri ve aristokratların işbirliğinden faydalandılar. Bunların en dikkat çekicilerinden birisi, Romalı bir konsülün torununun oğlu ve yüksek bir edebi kültür çevresinin mensubu olan Syagrius idi. Sidonius, Cermen diline hâkimiyeti ve bu dilde Burgonların yaptıkları hataları bile düzelten Syagrius'a muzip bir mektup yazdı:

> Cermen dilini bu kadar kolaylıkla kavramanıza ne kadar şaşırdığımı anlatmam imkânsız... Cermenlerin kamburu çıkmış yaşlıları, mektuplarını çevirdiğiniz zaman şaşırıyorlar ve birbirleriyle işlerinde sizi bir yargıç ve aracı yapıyorlar (Sidonius, *ep.* 5.5.1 ve 3).

[414] Burgonlar arasında dinsel durum için bkz. Avitus, *ep.* 8, 23, 29, 31. Bu mektuplara ilişkin bir inceleme için bkz. D. Shanzer & I. Wood, *Avitus of Vienne: Letters and Selected Prose* (Liverpool), 2002), 221-32.

Syagrius'un Latince kültürü unutmasından eğlenceli bir şekilde korkarmış gibi yapan Sidonius, Burgonların yasalarını inceleyen Syagrius'u onlar arasında bir Solon olarak anıyordu. Burgonya kanunnamesinin yapılmasında Syagrius'un da katkısı olabilir. Günümüze ulaşan Burgonya kanunnamesi, Vizigotlarınkinden bir süre sonra meydana getirildi. 500 yılı civarında oluşturulan *lex Gundobada*'yı, 519 yılında *lex Romana Burgundionum* takip etti. Bu kanunname, eski Roma eyaletlerine Cermen grupların gelişiyle ortaya çıkan şartlar altında, Cermenler ve Romalılar arasındaki yasal farklılıklarla yakından ilgiliydi. Biçim olarak *Codex Theodosianus*'u esas alan *Lex Constitutionum* ise Sigismund zamanında hazırlandı.[415] Tours'lu Gregorius, kendi halkının Romalıları mağdur etmelerini engellemek için Gundobad'ın daha ılımlı yasalar hazırladığını ileri sürmektedir (Greg. Tur., *Hist.* 2.33).

Franklar

Franklar, Roma'nın düşmanı olarak ilk defa 250'li yıllarda Kuzey Galya'da ortaya çıktılar. İmparator Maximianus 286 yılında Frank kralı Gennobaudes ile bir anlaşma yaptı[416] ve bunun sonucunda çok sayıda Frank, Roma hizmetine girdi. Frank subay Silvanus'un 355 yılındaki sözde isyanı sırasında "o zaman sarayda çok sayıda Frank'ın nüfuzu olduğu" iddia ediliyordu (Ammianus 15.5.5, ve 11). O Franklar Hıristiyan oldular. Silvanus, Köln'de bir şapele sığınmaya çalışırken öldürüldü (Ammianus, 15.5.26). Batı Roma ordusunun IV. yüzyılda Romalı olmayan en geniş birliklerini muhtemelen Frank *foederati* oluşturuyordu.[417] Bu arada bağımsız Franklar, 350 yılına kadar Kuzeydoğu Galya'da yerleşik bir güç haline geldiler. Eş zamanlı olarak hem imparatorluk muhafız birliği komutanı, hem de Frank kralı (*comes domesticorum et rex Francorum*)[418]

[415] T. M. Charles-Edwards, "Laws in the Western Kingdoms Between the Fifth and Seventh Century", *CAH* 14, 284-7. Bkz. P. Amory, "The meaning and purpose of ethnic terminology in Burgundian Laws", *Early Medieval Europe* 2 (1993), 1-28.

[416] H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples* (California, 1997), 48-9.

[417] T. Anderson Jr., "Roman military colonies in Gaul, Salian Ethnogenesis and the forgotten meaning of Pactus Legis Salicae 59.5", *Early Medieval Europe* 4 (1995), 129-44.

[418] Ammianus 30.3.7 ve 31.10.6; H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples*, 66.

olarak tasvir edilen Mallobaudes'in, II. Constantius'tan Gratianus'a kadar uzanan yirmi beş yıldan fazla süren askeri kariyerinin de açıkça gösterdiği gibi, Frank ileri gelenlerin bazıları, hem Roma hem de Frank hiyerarşisi içerisinde statülerini muhafaza ettiler. II. Valentinianus gibi genç bir imparator üzerinde etkili olan Bauto ve Arbogastes gibi Franklar, IV. yüzyılın sonuna doğru Batı İmparatorluğu'nda gitgide önemli bir rol oynadılar.

V. yüzyılın ortasından sonra Salian Franklarının kralı Childeric Kuzey Galya'da büyük bir güç haline geldi.[419] Aegidius'un 463'te Vizigotlara karşı yaptığı savaşta, Childeric, Aegidius'un yanındaydı ve bir başka Romalı komutan (*comes*) Paulus'un, 469'da Angers'te (Kuzeybatı Fransa'da) Scir kralı Odoacar ve bir Sakson ordusunu yenmesine yardımcı oldu. Childeric 481'de öldüğü zaman yerini oğlu Clovis aldı. Clovis, 480'li yıllarda Aegidius'un oğlu Syagrius'u yenerek Frank gücünü Soissons civarına kadar genişletti ve izleyen on yıl içinde Alamannileri ve Ren Nehri boyundaki Frankları (*Ripuarii*) yendi. Clovis'in kariyerinin dönüm noktası, 507'de Poitiers yakınlarında Vizigot kralı II. Alaric'i yendiği Vouillé (Voulon) savaşıydı. Theoderic Amal'ın Ostrogot kuvvetlerinin 508 yılındaki müdahalesi olmasaydı, Clovis krallığını Akdeniz'e kadar genişletebilirdi.

V. yüzyılın başlarında Kuzey Galya'nın etnografyası, Procopius'un da kabul ettiği gibi karmaşık bir meseledir. İlginç bir paragrafta Procopius, özgür Cermenler (Frankları böyle tanımlıyor) ile Arborychi diye bilinen yerel halk (Kuzeybatı Fransa'daki Britanny ve Kuzeybatı Galya arasında yaşayan Armorici'ye ilişkin muhtemel bir yanılgı) ve sınır bölgelerindeki Roma askeri yerleşimcileri yani Frank *foederati* (açıkçası bunlar da Cermen asıllı olarak kabul edilmeli) arasındaki açık farkı belirtmektedir:

> Fakat Vizigotlar zamanla Roma İmparatorluğu'na doğru genişlediler ve bütün İspanya'yı ve Galya'nın Rhone Nehri'nin ötesinde kalan

[419] E. James, *The Franks* (Oxford, 1988); I. Wood, *The Merovingian Kingdoms 450-751* (Londra, 1994); S. Lebecq, "The two faces of king Chilperic: history, archaeology, historiography, T. F. X. Noble (der.) *From Roman Provinces to Medieval Kingdoms. Rewriting histories*, (Routledge, 2006), s. 327-44; John Moorhead, *The Roman empire divided 400-700* (Londra, 2001), 66-94.

> bölümünü ele geçirdiler ve kendilerine tabi kıldılar ve vergiye bağladılar. Öyle ki, o zamana kadar Arborychiler Roma askerleri olmuşlardı. Ve Cermenler (yani Franklar, ç.n.) toprakları yan yana olduğu için bu halkın eskiden beri alışık oldukları idare tarzını değiştirmişlerdi ve Cermenler, kendilerine tabi kılmak istedikleri bu halkın (Aborychi) topraklarını yağmalamayarak savaş için topyekûn onların üzerine yürüdüler. Fakat Aborychi, cesaretlerini ve Romalılara sadakatlerini ispatladılar ve bu savaşta cesur adamlar olduklarını gösterdiler. Ve savaşta onları yenemeyen Cermenler, Aborychi'yi kendi yanlarına çekmek için, evlilik vasıtasıyla iki halkı akraba yapmak istediler. Aborychi, bu teklifi kabul ederken tamamen gönülsüz de değildiler, çünkü bilindiği gibi ikisi de Hıristiyanlığı benimsemişlerdi. Ve bu iki halk böylece birleşip bir halk haline geldi ve büyük bir güç oldu.
>
> Artık diğer Romalı askerler de Galya sınırlarını korumak için oralara konuşlandırılmışlardı. Ve bu askerler Roma'ya dönecek hiçbir imkânları kalmadığı ve Ariusçu olan düşmanlarına teslim olmaya da gönülsüz oldukları için, uzun zamandır Romalılar adına korudukları sancakları ve topraklarıyla birlikte Aborychi ve Cermenlere teslim oldular. O zamana kadar muhafaza ettikleri atalarının bütün adetlerini, soylarından gelenlere aktardılar. Ve bu halk bu zamana kadar bu adetleri korumak için gereken saygıyı gösterdiler. Hatta şimdi günümüzde bile bunların, eski zamanlarda hizmet ettikleri lejyonların hangilerine ait oldukları bariz bir şekilde tespit edilebilir, çünkü bu halk bir savaşa girdikleri zaman, daima kendi sancaklarını taşıyorlar ve daima atalarının adetlerini takip ediyorlar. Ve bunlar kendi gösterileri gibi, mümkün olan her fırsatta, Romalı elbiselerini muhafaza ediyorlar (Procopius, *Bell. Goth.* 5.12.12-19, çev. Deving).

Tourslu Gregorius, Childeric döneminin Franklarının esas itibarıyla pagan olduklarını ima etmektedir. "Kendilerine kuşlardan ve hayvanlardan putlar yaptılar: Tanrı yerine koyarak bunlara taptılar ve bu putlara kurbanlar sundular" (Greg. Tur. *Hist.* 2.10, çev. Thorpe). XVII. yüzyılda keşfedilen Childeric'in mezarının olduğu yerde yapılan kazılar, at kurbanına ilişkin veriler sunmaktadır, ancak bu Childeric'in kendisinin pagan olduğunu kanıtlamaya yetmeyebilir. Kraliyetin defin töreni, geleneksel pagan adetler eşliğinde yapılmış ola-

bilir.[420] Clovis ilk başta tanrılara değil, taştan, metalden veya ağaçtan yapılmış putlara tapıyordu (Greg. Tur. *Hist.* 2.29). Tours'lu Gregorius, Clovis'in Burgonyalı prenses Clotild ile evlendikten sonra ve 496 yılı civarında Tanrı'nın desteğine atfettiği Alamannilere karşı kazandığı bir zaferin neticesi olarak Katolik Hıristiyanlığı kabul ettiğini anlatmaktadır.[421] Yine de, ihtida boş yere gelmedi ve bu ihtidanın tarihi bile tartışmalıdır. Clovis ve Childeric'in önceki paganlıkları kesinlikle yerel liderlik geleneklerine dayanıyordu. Hanedanları için iki kuşak öncesine giden bir soyağacı kurguladılar. İlk ataları olan boğaya benzer bir yaratık, denizde bir Frank asilzadesi Clodio'nun karısıyla çiftleşti ve kadın, Merovenj hanedanının isim babası (eponim) olan Merovech'i doğurdu. Bu Merovech'in aynı zamanda Childeric'in de babası olduğu farz ediliyordu (Greg. Tur. *Hist.* 2.9). Böyle bir soy, Roma İmparatorluğu'nun halef krallıklarından ziyade, Cermen kabilelerine daha çok uygun düşüyordu. Diğer yandan imparatorlar tarafından en yüksek rütbeye ulaştırılan Franklar'ın hepsi Hıristiyandı ve Procopius'un da işaret ettiği gibi, Hıristiyanlık halkın arasında bütün olarak bir köprübaşı tutmuştu. Clovis'in Reims piskoposu Remigius tarafından vaftiz edilmesi anlatısının sonunda, Gregorius, kralın kız kardeşi Lanthechild'in de aynı zamanda Ariusçu inançlarından Katolik inanca döndüğünü ortaya koymaktadır. Clovis'in Hıristiyanlığa yaklaşımı, muhakkak Gregorius'un ileri sürdüğünden daha yavaş bir süreçti. Clovis'in Katolikliğe dönüşünün temel önemi siyasiydi ve Roma iktidar gücünün gömleğini giyme tutkusunu işaret ediyordu. Vienne piskoposu Avitus, vaftiz olması vesilesiyle Clovis'e yazdığı bir mektupta, Roma sonrası dünyada Frankların büyük bir yönetici olma iştiyaklarının altını çiziyordu: "Senin inancın bizim zaferimizdir... Roma İmparatorluğu (Yunanca konuşulan doğu, ç.n.) Ortodoks [Katolik] bir

[420] John Moorhead, *The Roman empire divided 400-700* (Londra, 2001), 73-5. Katolik piskoposlar tarafından bile ölüye ilişkin Hıristiyanlık öncesi inançların sürdürülmesi noktasında karşılaştırınız: I. Wood, "Family and Friendship in the West", *CAH* 14, 423.

[421] Clovis'in ihtidası, Franklar bakımından olduğu kadar, günümüz Hıristiyan Fransa'nın tarihi için de bilinen nedenlerden dolayı önemli bir çalışma konusudur. Son zamanlarda yapılan çalışmalarda Gregorius'un öne sürdüğü tarih olarak 496 yılı savunulmakta ve ayrıca Clovis'in paganlıktan değil Ariusçuluktan Katolikliğe döndüğü öne sürülmektedir. Bkz. M. Spencer, "Dating the baptism of Clovis", *Early Medieval Europe* 3 (1994), 97-116; Danute Shanzer, "Dating the baptism of Clovis", *Early Medieval Europe* 7 (1998), 29-57'de Avitus'un ep. 46 temelinde Katolikliğe dönüşünü 508 yılına tarihlemektedir.

yöneticiye sahip olduğu için mutlu olsun. Fakat bu armağanı hak eden artık sadece onlar değildi (Avitus, *ep.* 46, çev. Shantzer & Wood). Bunun anlamı, Frankların kralının, artık bir Batı imparatoru gibi yönetimi üstlenebileceğidir. Tours'lu Gregorius, Clovis'in vaftiz havuzundan "yeni bir Constantinus gibi" doğuşunu betimliyordu (Greg. Tur., *Hist.* 2.31). Clovis, Katolikliği benimseyerek sadece Vizigot krallığının Ariusçu olmayan sakinlerine hitap etmiyor, fakat aynı zamanda Constantinopolis'in desteğini de alıyordu. Doğu Roma imparatorları, V. yüzyılın ortalarından itibaren Frankların gittikçe artan güçlerinin farkındaydı. Childeric'in mezarı, doğu imparatorları için basılmış geniş bir altın *solidi* stoku içeriyordu. İmparator Leo, Titus adlı bir Frank'ı Constantinopolis'e çağırmış ve Titus burada sütun üzerinde yaşayan Aziz Daniel'in büyüsüne kapılmıştı (*Life of Daniel* 60-3). Doğu Roma imparatoru Anastasius, 508 yılında Clovis'i konsüllük ile ödüllendirdi ve Clovis, muzaffer bir imparatorun gönderdiği takıları takıyordu.[422]

> İmparator Anastasius'un Clovis'e konsüllük bahşetmesiyle ilgili mektuplar geldi. Aziz Martin Kilisesi'nde Clovis mor bir tünik ve askeri pelerin giymiş dikiliyordu ve kendisine bir hükümdarlık tacı giydirdi. Ondan sonra atına atladı ve Aziz Martin Kilisesi'nin kapı eşiğinden Tours katedraline kadar yol boyunca bekleyen herkese altın ve gümüş paralar yağdırıyordu. O günden sonra Clovis konsül veya Augustus diye anıldı (Greg. Tur. *Hist.* 2.38, çev. Thorpe).

Clovis 511'de öldü ve aynı Constantinus gibi ve babası Childeric'in tam tersine Paris'teki bir başka Aziz Havariler Kilisesi'ne defnedildi.[423]

Clovis'ten geriye dört oğlu kaldı. Frank krallığının eski kralın oğulları tarafından paylaşılması artık adet olmuştu. Clovis'in ikinci eşi Clotild'den olan üç oğlu arasında, Burgonya krallığı problemi nedeniyle sorunlar çıktı ve 524'te bu krallığı işgal ettiler. Fakat bunların gücü Clovis'in en büyük oğlu I. Theoderic ve onun oğlu I. Theodebert tarafından gölgede bırakıldı ve Theodebert 533'te

[422] M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium, and the Early Medieval West* (Cambridge, 1986), 335-42.

[423] Greg. Tur. *Hist.* 2.38. I. Wood, "Gregory of Tours and Clovis" *Revue Belge de Philologie* 63 (1985), 249-72; "Clovis", G. Bowersock, *et al.* (der.), *Late Antiquity* (Cambridge Mass., 1999), 382-3.

Frank kralı oldu. Franklar, Kuzey Denizi'nden Alplere kadar Ren Nehri'nin batı kıyılarını kontrol ediyorlardı ve Theodebert, 536'da Iustinianus'un Roma güçlerinin İtalya'yı yeniden fethe girişmesinin yarattığı şartların bütün üstünlüklerini kullandı. Franklar, hem Romalılara hem de Ostrogotlara yardım teklif ettiler ve bu sonuncusundan, Provence'in kontrolünü aldılar, çünkü Ostrogotlar kendilerini savunmak için çok zorlu bir mücadele içerisindeydiler. Franklar, daha sonra 539'da Kuzey İtalya'ya yürüdüler ve Milano'yu yağmalayarak Liguria'nın çoğunu kontrol altına aldılar. Procopius, tarafgir bir Doğu Romalı bakış açısıyla, Theodebert ve 100.000 vahşi takipçisinin paganizmden hâlâ vazgeçmediklerini ve esirler arasında insan kurbanı uygulamasını sürdürdüklerini iddia etmektedir.[424]

> Franklar civarda buldukları Gotların kadınlarını ve çocuklarını kurban etmeye ve cesetlerini savaşın ilk meyveleri olarak nehre atmaya başladılar. Bu barbarlar, Hıristiyan olmuş olsalar da, eski dinlerinin büyük bir bölümünü muhafaza ediyorlar; çünkü hâlâ insan kurbanı yapıyorlar ve dine aykırı diğer kurbanları yürütüyorlar ve bunlarla bağlantılı olarak kehanetlerini gerçekleştiriyorlar (Procopius, *Bell. Goth.* 6.25.1-18, çev. Dewing).

Theodebert'in yerini Theodebald aldı ve o 548'de Kuzey İtalya'nın kontrolünü Romalılara bırakmak zorunda kaldı. Theodebald 555'te öldü. Bu olay, Clotild'in yaşayan iki çocuğu I. Childebert ve I. Clothar'ın tahtta hak iddia edebilmelerinin yolunu açtı, ancak I. Childebert 558'de öldü ve böylece I. Clothar 561 yılındaki ölümüne kadar bütün Frank halklarının kralı oldu. Clothar'ın dört oğlu (I. Charibert, I. Sigebert, I. Chilperic ve Guntram), kraliyet ikametgâhlarının bulunduğu Paris, Reims, Soissons ve Orleans'ı esas alarak, daha önce Clovis'in çocuklarının yaptığı gibi krallığı dörde böldüler.[425] Bununla birlikte, Galya'nın mülki bölünmesi anlamına gelen bir şey yoktu ve her bir lider, ülkenin her tarafında destekçilere sahipti. Frank krallığının doğası

[424] Franklar hakkında Constantinopolis'ten bir bakış açısı için, Averil Cameron'un analiz ettiği Agathias'ın eserlerine bakınız. "Agathias on the early Merovingians", *Annali della scuola normale superiore di Pisa* 37 (1968), 95-140.

[425] Greg. Tur. *Hist.* 4.22.

bölgesel değildi. Kralların yönetim hakkı soy esasına dayanıyordu ve her biri hem kendi takipçileri hem de Roma sonrası dönemin toprak sahipleri arasından seçtikleri kişisel maiyetlere kumanda edebiliyorlardı (bkz. s. 531-34). Yöneticiler güçlerini, kendi yetki alanları içerisinde kraliyetin gelişimleriyle sergiliyorlardı.

> Sadece ismiyle karmaşık bir kentler ve yerel elitler ağını gizleyen Merovenj Galyasının yamalı siyasi dokusunda, VI. yüzyıl yöneten ve yönetileni arasındaki uyum, *adventus* seremonisiyle sürekli temsil ediliyordu. Doğası gereği bir Merovenj kurumu olan "kraliyet çemberi" veya gezici bir monarşinin *circuitus regis*i o kadar temel bir özellik oldu ki, bir VII. yüzyıl Frank'ı bunun kökünün Roma geçmişine dayandığını zannediyordu.[426]

Durum, doğası gereği istikrarsızdı. I. Charibert 567'de öldü ve bu Sigebert ile Chilperic arasında bir iç savaşa neden oldu. Çünkü her ikisi de Tours ve Poitiers civarında hak talep ediyorlardı. Sigebert ile ihtilaflı olan Guntram, Chilperic'e katıldı, fakat Chilperic 575'te Reims yakınlarında yenildikten sonra Sigebert ile barış yaptı. Chilperic'in karısı Fredegund, Sigebert'i öldürtmek için kiralık katil tuttu, fakat krallığı, daha çok küçük yaşta olmasına rağmen, artık oğlu II. Childebert'e geçti. Chilperic 584'te öldü ve geride halef olarak genç oğlu I. Clothar'ı bıraktı. II. Childebert, 592 yılında hiç erkek çocuğu olmayan Guntram'ın mülkünü miras olarak devraldı ve böylece Frank krallığını yöneten prenslerin en güçlüsü olarak ortaya çıktı. Fakat o da 592 yılında 25 yaşındayken öldüğü zaman, krallığı, II. Theodebert ve II. Theoderic adlı iki oğlu arasında bir kez daha bölündü.[427]

VI. yüzyıl Galya'sının tarihsel ve sosyal dokusu Tours'lu Gregorius'un eserlerinde olağanüstü detaylarla tasvir edilmektedir. Gregorius, 538'de büyük Galyalı-Romalı ailelerin birisinin çocuğu olarak dünyaya geldi ve ailesinin pek

[426] M. McCormick, *Eternal Victory*, 332.

[427] Bkz. R. Collins, "The western Kingdoms", *CAH* 14, 116-21; Merovenj hanedanının krallarının siyasi dirençleri ve bilhassa vergi salma kapasiteleri için bkz. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 102-115.

çok diğer mensubu gibi, 573'te Tours piskoposu oldu ve yaklaşık olarak 594'e öldü. Onun *Tarihler* adlı kitabı (çoğunlukla *Frank Tarihi* olarak çevrilmektedir) Kitabı Mukaddes'teki tarih anlatısının bir özetiyle başlamakta ve artık bazıları kayıp olan, ulaşabildiği anlatı kaynakların elverdiği ölçüde M.S. IV. ve V. yüzyıl olaylarını kapsamaktadır. Gregorius, Clovis'in çocuklarının kuşağı hakkında sözlü geleneğe dayanmakta ve anlatı daha da ayrıntılı olmaktadır. Sonraki kitaplar, kendi yetişkinlik süreci boyunca meydana gelen olaylarla ilgilenmekte ve Herodotus zenginliğinde yoğun bir olay kaydı sunmaktadır. Görülüyor ki, Gregorius eserini olaylar meydana geldikçe derledi ve kaydını 591 yılına kadar sürekli güncelledi. Günümüze ulaşan diğer eserlerinde, en kayda değerleri, şehitlerin ve azizlerin hayatları ve gösterdikleri mucizeleri, yavaş yavaş artan aynı derleme sürecini takip etti.[428] Gregorius'un yazılarının devasa külliyeti, Sidonius'tan bir asır sonra, Galya'nın Hıristiyan aristokrasisinin dış görünüşünü yansıtmaktadır. Dünya, köklü bir biçimde değişmişti. Hıristiyanlık ve klasik imleme arasındaki denge, tamamen birincinin lehine olacak şekilde yön değiştirmişti. Sidonius'un süslemeleri ve içine kapanık inceliği ile mukayese edildiği zaman, Gregorius'un tarzı ve dili, basit ve dolaysızdır. V. yüzyıl Galyası'nda hâlâ esas kültürel çerçeve olan Roma İmparatorluğu'nun tarihsel dünyası, artık bariz bir şekilde görünen Erken Ortaçağ Avrupa'sının ana hatlarının belirgin olduğu bir dünyanın arka planından başka bir şey değildi (Harita 6.1).[429]

Ostrogotlar İtalya'da

Theoderic Amal 480'li yıllarda Constantinopolis'te içeriden bir Romalı konumu elde etmişti. Zeno, onu "silahlanmış evlat" yapmış ve 476'da *magister utriusque militiae praesentalis* ve *patricius* unvanı vermişti. Theoderic'in statüsü, 484'te konsüllük ile ödüllendirildiği zaman yeniden onaylandı. Ayrıca bu dönemden itibaren, ona ve ailesine, itibari bir Roma aile ismi olarak, Flavius adı verildi. Bu isim, Constantinus döneminden beri bir rütbe işareti olarak

[428] Bkz. P. Brown, *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago, 1981); R. van Dam, *Saints and their Miracles in Late Antique Gaul*, (Princeton, 1993).

[429] Tours'lu Gregorius'un eserinin İngilizce çevirisi için bkz. Gregory of Tours, *History of Franks*, (İng. çev. ve giriş bölümü, Lewis Thorpe), (Harmondsworth, 1974).

Harita 6.1 - M.S. 500 civarında Batı'da Barbar Krallıkların haritası

kullanılıyordu (bkz. s. 260-61).[430] Theoderic, İtalya'yı Odoacar'dan geri almak için doğudan ayrıldığı zaman, bunu Zeno adına yapıyordu.

> Zeno, Theoderic'i *patricius* ve konsül yaptı ve ona külliyatlı miktarda para verdi ve onu İtalya'ya gönderdi. Theoderic, Zeno ile anlaştı, şayet Odoacar ortadan kaldırılırsa, çabalarının karşılığı olarak sadece

[430] H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples* (California, 1997), 199-203; Flaviuslar için bkz. G. Keenan, *ZPE* 11 (1973), 33-63; 13 (1974), 283-304; 53 (1983), 245-50.

geçici olarak Zeno'nun gelişine kadar onun yerine İtalya'yı yönetecekti. Dolayısıyla, *Patricius* Theoderic Got halkıyla birlikte Novae kentinden (Moesia'da) yerine geldiği zaman, aslında İmparatorluğun doğu kısmından İtalya'yı İmparator Zeno adına savunması için gönderilmişti (*Anon. Val.* II.11, 49).

Bu durum, Theoderic'in Constantinopolis'e gönderdiği bir elçinin talebine cevap olarak 497 yılında Anastasius tarafından da onaylandı. Anastasius, elçilik heyetini, daha önce Odoacar tarafından kendisine iade edilen *ornamenta palatii* ile geri Ravenna'ya gönderdi.[431] Theoderic'in mor kaftan giydiği söylenmesine karşın,[432] bu *ornamenta* imparatorluk işareti değil, kraliyet rütbesinin simgesiydi. Theoderic'in kıyafeti, deri elbise giymiş Vizigot kralları Euric ve Alaric'in tersine, klasik tarzda bir kralı tasvir ediyordu. Theoderic, bir imparatordan beklenebileceği şekilde davranıyordu. İktidardaki otuzuncu yılını kutlamak için Roma'ya bir devlet ziyareti gerçekleştirdi ve bu olay, anonim biyografi yazarı tarafından uzun uzadıya betimlendi. Ziyaret kapsamında, fakirlere tahıl dağıtımı, saray yapısının ve kent surlarının yeniden inşası da gerçekleştirildi (Bkz. s. 455-56). Roma halkına hitaben yaptığı bir konuşma (*more Romano*) usulüne uygun olarak bir bronz tabaka üzerine yazıldı (*Anon. Val.* II, 12, 65-70). Yıl, 500 idi ve Theoderic hükümdarlığının başlangıcı olarak Odoacar'ı yendiği tarihi değil (493), Amal Gotlarının liderliğini üstlendiği 470 tarihini kabul ediyordu. Theoderic'in yönetim tarzı, açıkça bir imparator gibiydi, ancak o, imparator olduğu iddiasında bulunmaktan sakınıyordu. Bu teşrifat, Cassiodorus'un kapana kısılmış tarzıyla saygınlık kazanır. Cassiodorus'un mektup derlemesi olan *Variae*, Theoderic'in sarayının resmi iletişiminin temsili bir numunesini muhafaza etmektedir.[433] İtalya'da bulunmuş Latince yazıtlar da, uzun zamandan beri imparatorlar için adet olan *dominus noster* ilavesiyle, Theoderic'den *rex* (kral) diye söz ederek, genelde bu âdete itibar ediyordu. Sadece bir metin,

[431] *Collectio Avellana* (CSEL 35), 113, 4; *Anon. Val.* II. 12, 64.

[432] Cassiodorus, *Variae*, 1.2.

[433] Bkz. S. Barnish, *Cassiodorus, Variae* (çev. Liverpool, 1992), xii, not 7; G. Vidén, *The Roman chancery Tradition. Studies in the Language of the Codex Theodosianus and Cassiodorus' Variae* (Gothenburg, 1984).

Theoderic'in *augustus* olduğunu ileri sürerek daha büyük bir iddia ortaya koymaktadır. Bu yazıt, Via Appia'nın Pomptinus bataklıklarından kurtarılmasını kutlamak için Terracina yakınlarında iki kaide üzerine yazıldı. Bu bataklıklar zirai alanlara taşıyor ve Roma ile Napoli arasındaki ana güzergâhta iletişimi tehdit ediyordu.

> Muzaffer ve utkulu, ebedi Augustus, herkesin iyiliği için doğmuş, özgürlüğün koruyucusu ve Roma adının yücelticisi, milletlerin eğiticisi, efendimiz yüce ve ünlü kralımız Theoderic, Via Appia yolunun Decem Novium'daki zeminini ve güzergâhlarını Tripontium'dan Terracina'ya kadar halkın kullanımı ve yolcuların emniyeti için Tanrı'nın teveccühü ve müthiş iyi talihi sayesinde restore ettirdi. Bütün önceki hükümdarlar zamanında, bu güzergâh ve buralardaki yerler, bataklıkların her iki tarafından taşan sel sularının baskınına maruz kalıyordu. Çok saygıdeğer ve şerefli eski kent valisi (*praefectus urbanus*), eski *praefectus praetorio*, eski konsül ve *Patricius*, şerefli Decius ailesinden Caecina Mavortius Basilius Decius, emredilen görev üzerinde büyük bir gayretle çalıştı ve iyi bir talihle en dindar hükümdara hizmet etti. Böyle bir hükümdarın ihtişamını ebedileştirmek için, Caecina Mavortius Basilius Decius yeni birçok kanal açarak suları denize yönlendirdi ve yolun zeminini, atalarımızın bile bilmediği tamamen eski kuruluğuna kavuşturdu (*ILS* 827, çev. Barnish).[434]

Bu yazıtın dili, o kadar gelenekseldir ki, Augustus zamanından beri imparatorlar için kullanılan terkipleri bir araya toplamaktadır. Theoderic'in rolü, İtalya'nın bakımı konusunda Senato'yu destekleyen hayırsever imparatorların rolüne o kadar yakinen benzemektedir ki, resmi statüsünün adlandırılmasından ziyade Theoderic'e *augustus* olarak atıf yapılmasını, kesinlikle abartılı bir sapma olarak ele alabiliriz.

Procopius, sonraki bir tarihte Constantinopolis'in Theoderic'e bakışını şöyle özetliyordu:

> Theoderic, hem Gotlar hem de İtalyalılar üzerinde kendisi egemenlik kurdu. Ve Roma imparatoru adını veya elbisesini giyme hakkı-

[434] Theoderic'in apparitores'lerinden birisine ve 507'de Roma *Senatus*'una yazdığı bir mektupla bağlam açıklanmaktadır. Cassiodorus, *Variae*, 2.21 ve 32.

> nı talep etmediyse de, yine de hayatının sonun kadar kral (*rex*) olarak anıldı, çünkü barbarlar liderlerini bu şekilde anmaya alışkındılar, hâlâ kendi tebaasını yönetirken, doğuştan imparator olan birisine ait olan bütün nitelikleri uygun bir biçimde kuşandı. Çünkü adil olmak hususunda son derece dikkatliydi, yasaları sağlıklı bir temel üzerinde muhafaza ediyordu, toprakları koruyordu ve civardaki barbar yerleşimlere karşı savunuyordu, mümkün olan en yüksek derecede bilgeliğe ve mertliğe erişiyordu. Ve Theoderic sözde bir zorba (*tyrannos*) olsa da, ancak gerçekte başlangıçtan beri bu görevde parlamış olan herhangi bir kimse kadar hakiki bir imparatordu ve Gotlar ve İtalyalılar arasında ona olan sevgi gittikçe büyüyordu ve bu da insanların sıradan alışkanlıklarının tersineydi (Procopius, *Bell. Goth.* 5.1.25-29, çev. Dewing).

Theoderic'in, Traianus gibi adil bir hükümdar olma iddiası, Cassiodorus'un mektuplarında çok açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Cassiodorus'un on iki kitap tutan mektuplaşmaları Traianus'un danışmanı Genç Plinius'a doğrudan bir öykünme amacıyla yayınlanmış olabilir. Cassiodorus, İtalya'nın en zengin senatör ailelerinden birisinin mensubuydu. Ailenin Bruttium'da mülkleri vardı ve en azından üç kuşaktan beri, imparatorlara hizmet ediyorlardı (Cassiodours, *Variae*, 1.3 ve 4). Yönetimin, hukuk işlerinin baş sorumlusu ve sözcüsü olan *quaestor* rolünde,[435] Theoderic ve halefleri Athalaric, kızı Amalasuntha, Theodahat ve Vitigis adına Cassiodorus resmi mektupları, fermanları ve diğer belgeleri yazıyor ve ayrıca İtalya'nın *praefectus praetorio*su olarak kendi adına belgeler yayınlıyordu. İdari meselelerle ilgilenen mektupların formatı düzenli olarak rejimin dayandığı prensipleri açıklayan, bir genelleme paragrafı ile başlıyordu. Bu paragrafı, bazen de yorumlar veya hatta felsefi mahiyette uzun ara bölümler ile beraber mevzu bahis olan meseleye ilişkin detaylar takip ediyordu. Bu suretle Cassiodorus'un mektup külliyatı bir bütün olarak Ostrogot yönetiminin gidişatı üzerine üç farklı perspektif sağlamaktadır. İlk olarak mektup külliyatı adalet prensiplerini ve kamusal davranış standartlarını ortaya koyuyordu. Bunlar çığır açıcı değildi, fakat açık bir Hıristiyan ahlaki çerçeve içerisinde yapılan, adil bir hükümdarın geleneksel erdemlerinin dikkatli bir şekilde

[435] Bkz. J. Harries, "The Roman imperial quaestor from Constantine to Theodosius II", *JRS* 78 (1988), 148-72.

yeniden ifade edilmesiydi. İkinci olarak, mektup külliyatı bir saray kararıyla çözümlenmesi gereken siyasi ve hukuki konular hakkında özel bilgi sağlıyordu. Üçüncü olarak bu mektuplar, Got sarayının yüksek kültürel düzeyine ilişkin övücü bir bakış sunuyordu.

Cassiodorus'un mektup külliyatı, V. ve VI. yüzyıllarda diğer Cermen krallıklarının tersine, Theoderic'in ve haleflerinin kendi adlarına bir kanunname yapmamış olmalarını açıklamaktadır.[436] Çünkü Theoderic ve haleflerinin Ostrogot krallığı, tamamen Roma hükümet tarzı içerisinde, çoğu kıdemli senato üyesi olan Romalı yetkilileri ve Roma hukukunu kullanarak çalışıyordu. Theoderic zırh taşıyıcısına yazdığı bir mektupta şöyle diyordu:

> Biz Roma hukukuna göre yaşamaktan memnunuz, silah gücümüzle intikam alma arzumunuz. Hukuk kuralları altında yaşamazsak, barbar düzensizliğini ortadan kaldırmaktan ne fayda elde edeceğiz. (Cassiodorus, *Var*. 3.43).

Bütün bunlar, Roma İmparatorluğu'nun bir parçası olan, teoride ve diplomatik protokolde Doğu İmparatorluğu'na itaat eden Ostrogot krallığı kavramıyla bağdaşıyordu. Bu Theoderic'in bir Got lider olarak bütün hayatı boyunca ifa ettiği bir roldü ve onun kendi konumunu kavrayışı, doğu Illyricum'daki üssünü İtalya'ya nakletmesiyle değişmedi. Theoderic, 415 yılında Athaulph'un Galla Placidia ile evliliği esnasında, üzerine kafa yorduğu "Gotlara güvenen ve onlar tarafından korunan bir Roma İmparatorluğu" vizyonunu başardı. "Gotların şanı uygarlığın bekçileri olmalarındandır" (Cassiodorus, *Variae* 9.14).

Theoderic, Got mirası fikrini kaybetmedi. Iordanes'in 551'de Constantinopolis'te yazdığı *Getica* adlı eseri, Got halkının en eski tarihini kapsayan uzun bir mukaddime içermektedir. Bu uzun giriş, Gotları, eski Getae olarak tespit etmekte ve Amal ailesinin on yedi kuşağını sıralamaktadır. Iordanes, eserini Cassiodorus'un 'Got tarihi' adlı eserine dayandırdığını ifade etmektedir. Bu borcun doğası ve kapsamı bir tartışma konusudur,[437]

[436] P. Heather, "The Historical culture of Ostrogothic Italy", *Atti del XIII congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo* (Spoleto, 1993), 317-353.

[437] A. Momigliano, "Cassiodorus and the Italian culture of his time", *PBA* 41 (1955), 207-

fakat Athalaric'in 1 Eylül 533'te Roma senatosuna yazdığı bir mektup, Amal soyunun tarihinin tanıtımı konusunda, Cassiodorus'un anahtar edebi şahsiyet olduğunu göstermektedir. Cassiodorus'un amacı, geçmiş hakkında doğru bilgi sunmak değil, daha ziyade Amal ailesine şanlı bir geçmiş yaratmaktı.[438] Bu yaklaşımı, 460'larda Constantinopolis'te ön plana çıkan Isaurialıların eski ve asil mirasını vurgulamak amacıyla yapılmış benzer bir sunumla mukayese edebiliriz. Tarihçi Candidus, Isauria ırkının ve adının Kitabı Mukaddes'teki Esau'dan alındığını ileri sürüyordu.[439] Theoderic'i, yakın çağdaşı Clovis ile mukayese etmek de önemlidir. Clovis de efsanevi bir soydan geldiğini iddia ediyor, ancak bunu sadece iki kuşak geriye büyük babasına kadar götürebiliyordu. Theoderic'in de bilinen soyu büyük babası Valamir'den öteye gitmemektedir.

Theoderic zaten Got halkı için bir Cermen lider olarak kalmaya devam etti.[440] Elbette ilk gençlik yılları boyunca bir savaşçıydı. Milano piskoposu Ennodius bir methiyesinde, dinleyicilerine, Theoderic'in askerlerini savaşa süren ve düşmanlarını olanca gücüyle yenen bir kral olduğunu hatırlatıyordu. Mesela 488'de Theoderic önderliğinde Gepidler ile savaşırken:

> Her kim düşman saflarına giden bir yol arıyorsa beni izlesin; her kim örnek göstereceği bir savaş arıyorsa başka kimseye değil, bana baksın. Cesaret, sayıyı hesaba katmaz, savaşın yükünü birkaç kişi üstlenmeli, pek çok insan meyvesinden faydalanmalı. Got ordusu, benim ne yaptığımla değerlendirilecek ve Got kabilesi benim işlerimle muzaffer olacak.

45; S. J. Barnish, "The genesis and compilation of Cassiodorus' Gothic history", *Latomus* 43 (1984), 336-61; P. Heather, *Goths and Romans* (Oxford, 1991), 34-67.

[438] P. Heather, "Cassiodorus and the rise of the Amals: Geneology and the Goths under Hun domination", JRS 79 (1989), 103-28. Bkz. ayrıca: P. Heather, "The Historical culture of Ostrogothic Italy", *Atti del XIII congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo* (Spoleto, 1993), 317-353.

[439] Photius, *Bibl. cod.* 79 (Blockley, Candidus *fr.* 1); VI. yüzyılda Isaurialı kimliği üzerine bir inceleme için bkz. H. Elton, "The nature of the sixth century Isaurians", S. Mitchell & G. Greatrex (der.), *Ethnicity and Culture in Late Antiquity*, (Swansea & Londra, 2000), 293-307; Philip Wood, "The Invention of history in the later Roman World. The conversion of Isauria in the Life of Conon", *Anatolian Studies*, 59 (2009), 129-38.

[440] Ayrıntılı bir inceleme için bkz. H. Wolfram, *History of the Goths*, 247-332. .

Odoacar ile 489'da yaptığı Verona savaşından önce, klasik bir Spartalı tarzında annesinden izin istediği söylenmektedir:

> Bütün halklara oğlunun onuruyla bilinen anne, bil ki sen bir erkek doğurdun. Oğlunun savaş meydanında erkekliğini ispatlayacağı gün bugündür. Atalarımın ününün benimle birlikte sona ermediğini silahlarımla kanıtlamalıyım. Kendimize ait gösterecek hiçbir şeyimiz yoksa hiç nedensiz atalarımızın başarılarını anacağız. (Ennodius, *Panegyricus*, 19 vd, 32).

Bu savaş, otuz sekiz yaşındaki Theoderic'in muhtemelen bizzat katıldığı son savaştı. İtalya'nın tek hâkimi olduktan sonra, Ostrogot seferleri diğer generaller tarafından yönetildi.

Theoderic, İtalya'ya yaklaşık 100.000 kişilik büyük bir Got halkı getirmişti ve bunun 20-25.000'i savaşçıydı. Yazılı kaynaklara ve arkeolojiye göre, Po vadisinde ve ana Alp geçitlerinin savunma yerlerinde, Adriyatik kıyısında Ravenna ve Picenum civarında ve Güney İtalya'da Napoli'de, Sicilya'da ve Adriyatik'in karşısında Dalmatia'da Got yerleşimleri bulunmaktadır.[441] Rugiler de dâhil, diğer Cermen gruplar için Ostrogot krallığına katılmak cazip geliyordu, fakat Procopius'a göre, bunlar kendi neseplerini ve etnik kimliklerini muhafaza ederek, Ostrogotlarla evlenmeyi reddediyorlardı (Procopius, *Bell. Goth.* 7.21-23). Bu iddia, Cermen kavimlerinin ayrı yerleşimlerde yaşadıklarına ilişkin çıkarımı desteklemektedir. Cassiodorus'un nitelikli ifadesi, güçlü bir imparatorluk altında kanun gücünün Theoderic'in İtalya'sına istikrar yıllarını geri getirmiş olduğunu üstü kapalı olarak ortaya koymaktadır. Ancak bu retoriğin altında ve senato sınıfından gelen yetkililerin düzgün denetimlerinin ulaşmadığı, mesela Nursia'da Quidila gibi yerel güçlü adamlar tarafından yönetilen yerlerin de, bir Got yerleşimi olduğu kanısı vardır. Ayrıca kentlerin savunması ve adli idaresiyle yükümlü Romalı *comes*lerin yanı sıra bir Got idareci ağı vardı.[442] Bu adamlar, yetkilerini Theoderic'in onayıyla koruyorlardı, fakat bu konumlarını kendi

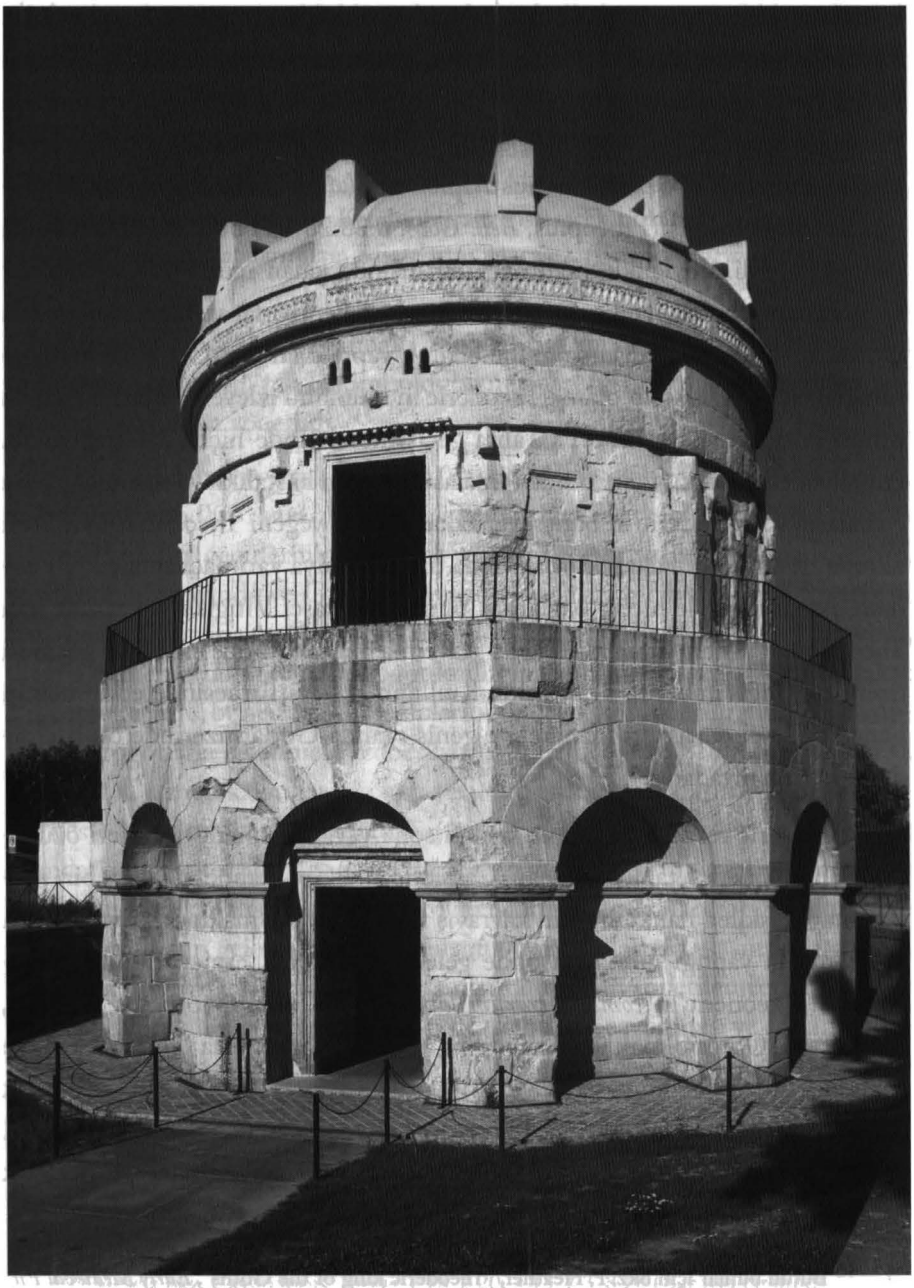
[441] P. Heather, "Theoderic king of the Goths", 156, levha 2, V. Bierbrauer, *Die Ostgothischen Grab- und Schatzfunde in Italien*, (Spoleto, 1975) adlı eseri esas almaktadır.

[442] Mesela bkz. Cassiodorus, *Variae*, 1.18, 2.20, 3.13, 7.3, 8.28 (Barnish tarafından yapılan seçme çeviriden alınmıştır).

kişisel niteliklerine ve mahalli düzeyde sahip oldukları otoriteye borçluydular. Procopius'un İtalya'daki savaşlara ilişkin anlatısının sayfalarına göre, Roma güçlerine karşı organize edilen yerel direnişin sorumluları, mesela Samnium'da Pitzas (Procopius, *Bell. Goth.* 5.15.1-2); Venedik'te Hildebad (Procopius, *Bell. Goth.* 6.29.41, 7.1.25-27); Cottius Alpleri'nin (*Alpi Cozie*, İtalyanca) batı sınırı üzerinde Sisigis (Procopius, *Bell. Goth.* 6.28.28-35) bu tür güçlü mahalli ileri gelenlerdi. Böylelikle kralın çevresi dışında kalan münferit Got liderler savaş zamanlarında, yerel garnizonlara kumanda ediyorlar ve barış zamanında Gotlar ve İtalyanlar arasında arabuluculuk yapıyorlardı.[443] Ostrogot krallığının gerçek doğası, kesin olarak Theoderic'in ölümünü izleyen olaylar sırasında ortaya çıkacaktır (Levha 6.1). Tahta geçiş meselesinde hiçbir istikrar yoktu. Amal yönetimi, barış zamanında Amalasuntha'nın hastalıklı ve sorumsuz oğlu Athalaric ve Theoderic'in barışsever fakat kindar yeğeni Theodahat'ın idaresi altında devam etti. Fakat 536'da Roma ordusu İtalya yarımadasına çıktığı zaman, Amal ailesiyle hiçbir bağlantısı olmayan savaşçı Vitigis'e yol açmak için Theodahat tahttan indirildi. Fakat Ravenna'nın Belisarius'un eline geçmesi üzerine, Vitigis'in yerini Totila aldı. Krallığın el değiştirmesinde etkili olanın hanedan değil de, askeri maharet ve geniş oranda Gotlar üzerinde otorite olduğu iddiası ortadadır.

Theoderic resmini çizerken, baştan sona yaygın Romalı değerleri özümsemiş bir yönetici tablosu yapan Cassiodorus, Got kabile halkını bir arada tutan ilişkiler hakkında bir kavrayış da ortaya koymaktadır. Syagrius'un Burgonya'da yaptığı gibi, bazı önde gelen Romalılar Cermen dilini öğreniyorlardı. Theoderic'in *comes sacrarum largitionum*u olan Cyprianus, Latince, Yunanca ve Gotça olmak üzere üç dil biliyordu. Çocukları da Gotlardan dil ve silah kullanmayı öğreniyorlardı (Cassiodorus, *Variae*, 5.40.5, 8.21.6 vd.). Çok sayıda Got kesin olarak Latince biliyordu. Göçmen olarak gelen Gotlar, genel olarak İtalya'nın Romalı sakinlerinden kolayca ayırt edilebilseler de, pek çok

[443] Bütün bunlar için bkz. P. Heather, "Theoderic king of the Goths", *Early Medieval Europe* 4 (1995), 145-73.

Levha 6.1 - Ravenna'daTheoderic Mozolesi (akgimages/BildarcivSteffens).

bağlamda bir arada yaşıyorlar, dillerini ve adetlerini benimsiyorlar ve birbirleriyle evlenmeye başlıyorlardı.[444]

Theoderic batıdaki komşu krallıklara karşı hanedan politikaları izliyordu. Kendisi, Frank kralı Clovis'in kız kardeşi Audofleda ile evliydi. Kızları Theodogotha'yı Vizigot kralı II. Alaric, Ostrogotha'yu ise Burgonların kralı Sigismund ile evlendirdi. Yeğeni Amalaberga'yı ise Thuringia kralı Herminafrid ile evlendirdi. Evlilik politikası diplomatik girişimlerle birleştiriliyordu. Cassiodorus, kralın dostane niyetlerini duyurmak için kusursuz tezkireler hazırlıyordu. Etkileyici bir mektupta, Burgonya kralı Gundobad'a sunulmak üzere, senatör Boethius'tan bir su saati tasarlaması ve inşa etmesi isteniyordu (Cassiodorus, *Variae,* 1.45 ve 46). Kral, daha sonra becerikli Boethius'tan, Clovis'in sarayına gönderilecek yetenekli bir müzisyen yani bir gitar sanatçısı bulmasını istedi. Theoderic bu mektubuna, yakın zaman önce Clovis tarafından yenilgiye uğratılan ve Theoderic'in himayesine girmeye çalışan Alamanni kralının hayatının bağışlanması ricasını da ekliyordu (Cassiodorus, *Variae*, 2.40. ve 41). Bu girişimler, 506 yılına, yani Franklar'ın Vizigotlar'a karşı kazandığı zaferden bir yıl önceye tarihlenmektedir. Galya'da fırtına bulutları toplandığı zaman, Theoderic rakipleri ayırmak için boşu boşuna Alaric'e, Clovis'e ve Gundobad'a ve daha önemsiz Herul ve Warni krallarına heyecanlı diplomatik mektuplar gönderiyordu. Ne mektuplar ne de Ostrogot elçilerinin diplomasileri bir işe yaradı.[445]

[444] P. Amory, *People and Identity in Ostrogothic Italy 489-554* (Cambridge, 1997)'de etnik kimlik için kriterin tanımlanması zor ve esnek olduğunu ve Gotlar ve Romalılar arasındaki farklılıkların Cassiodorus'un Variae, adlı eserinde belirgin olduğu savunulmaktadır. Fakat Gotlar ve Romalılar arasındaki ayrılıklar Procopius tarafından dile getirilmekte ve arkeoloji tarafında büyük oranda kanıtlanması edilmesi gerektiği savunulmaktadır.

[445] Cassiodorus, *Variae*, 3.1, 2, 3, 4.

7. PAGANİZMDEN HIRİSTİYANLIĞA

250 300 350 400 450 500 550 600 650

	Geç Roma İmparatorluğu'nda dinsel değişimin doğurduğu sorular
	Paganizmin direnişi
200-300	**Paganizmin farklılıkları: Kamu kültleri ve kurban törenleri, bireysel inançlar ve büyü meseleleri**
300	**Hıristiyan inancının temel esasları**
250-400	**Hıristiyan hizipler ve saplanlıklar. Yahudiler, Maniciler, Montanusçular, Hıristiyanlık ve devlet**
50-300	**Nero'dan Diocletianus'a Hıristiyan karşıtı emirnameler**
303-312	**Büyük Takibat**
312-337	**Constantinus'un Hıristiyan yanlısı yasamaları**
362-63	**Iulianus'un paganizmi desteklemesi**
363-393	**Devlet ve pagan kültler: Hoşgörüden baskıya**
400-531	**Geç Roma İmparatorluğu'nda paganizmin ortadan kalması**

Geç Roma İmparatorluğu emsalsiz bir dinsel değişime maruz kaldı. Bu dönüşümün temelinde, Roma dünyası sakinlerinin muhtemelen yarısından

fazlasının din değiştirdiği IV. yüzyılda, paganların Hıristiyanlığa ihtidaları vardı. Paganizmin yok edilme süreci, her halükarda hızlıydı, fakat çok da ani olmadı. Toplumun her düzeyinde pek çok insan, eski inançlarına ve alışkanlıklarına tutunuyorlardı ve V. hatta VI. yüzyıllarda bile dikkate değer sayıda pagan grup mevcuttu. Bu dini devrimin etkisi, Geç Antikçağ tarihinin hemen her yönünde açık bir şekilde görülmektedir. Bu sürecin nasıl ve niçin meydana geldiğini açıklamak ve önemini değerlendirmek, hâlâ ilgi çekici bir iş olarak ortada durmaktadır. Dolayısıyla bu basit sorular, bir dizi karmaşık tarihsel problemler üretmektedir. Ne paganlar ne de Hıristiyanlar homojen gruplardı. Din değiştirme bizatihi, bazen gönüllü bazen de zorlama ve baskı sonucu benimsenen, hem bireysel hem de kolektif bir fenomen olarak görülebilir. Bir taraftan diğerine geçiş sürecini tanımlarken bir seyahat metaforu kullanırsak, çok sayıda farklı çıkış noktaları ve hedefler olduğu açıktır. Bazı paganlar, Hıristiyan olmak için diğerlerine nazaran, çok daha uzun seyahat etmek zorundaydılar ve bütün trafik de tek yönlü akmıyordu. Pagan politeizminin bazı nitelikleri diğerlerine nazaran daha kolay terkediliyordu ve kendisini Hıristiyan olarak tanımlayan pek çok toplum, hiç şüphesiz Hıristiyanlık öncesi alışkanlıklarını muhafaza ediyor ve sürdürüyordu.

Din, kamu ve özel yaşamda ne kadar geniş bir yer işgal ediyordu? Hıristiyanlığa dönüş, bireylerin ve toplumların birbirleriyle bağlarını belirlemede baskın bir öneme sahip miydi? Dinsel tercihler, insanların sosyal ve siyasi davranışlarını geniş ölçekte belirliyor muydu veya insanların birbirlerinin inançlarını dikkate almaksızın dostça ilişki kurabileceği, evlenebileceği ve iş yapabileceği geniş, lâdini bir alan var mıydı gibi sorular çerçevesinde daha kapsamlı bir değerlendirme yapılabilir.

Bu bölüm, Constantinus'un din değiştirmesinden önce pagan politeizminin pek çok yönüne dikkat çekerek, Roma İmparatorluğu'nun III. yüzyıldaki dini manzarasının genel bir anlatısıyla başlamaktadır. Daha sonra, III. ve IV. yüzyıllardaki temel geçiş döneminde, paganizm ve Hıristiyanlığa karşı devlet siyasetinin önemini göz önüne almaktadır. Sekizinci bölüm ise, ihtida meselesini ele almakta ve Geç İmparatorluk döneminde toplumsal kimliklerin şekillenmesinde dinin önemini incelemektedir.

Geç Antikçağda, bilhassa da IV. yüzyılda paganizm ve Hıristiyanlık arasındaki dengeyi değerlendirme konusunda ciddi güçlükler vardır. Bize ulaşan temel yazılı kaynakların büyük çoğunluğu Hıristiyanların kaleminden çıkmıştır ve bu kaynaklar paganizme ilişkin verileri önemsizleştirmişler veya görmezden gelmişlerdir.[446] Pagan ritüeller, çoğunlukla aldatılmış bir topluluğun faaliyetleri olarak sunulmaktadır. Burada incelediğimiz dönemin başındaki Hıristiyanların yazıları kahir ekseriyetle savunma nitelikliydi ve Roma devletinin suçlu sayma girişimine ve Yunan entelektüellerinin eleştirilerine karşı inançlarını savunmaya ve açıklamaya çalışıyorlardı. Constantinus'un din değiştirmesinden sonra, bu literatürün tonu ve şekli, iddialı bir zafer gösterisi olacak şekilde değişti. Hıristiyan yazarların, sayısal veya diğer şekillerde paganizmin gücüne ilişkin gerçekçi bir bakış açısı sağlamakla hiçbir ilgileri yoktu. Bu arada IV. yüzyılın kesinlikle hepsi pagan olan seküler yazarları da, Hıristiyanlıktan mümkün olduğu kadar az bahsetmeyi tercih ediyorlardı. Tetrarşi ve Constantinus dönemini belgeleyen kısa tarihsel özetler, dini konulardan zaten nadiren söz etmektedirler. Hıristiyanlığın öneminin ve doğasının tam olarak farkında olan ve hayatının en azından bir kısmında kendisinin de Hıristiyan olması muhtemel olan Ammianus Marcelllinus bile, Hıristiyanlığa ilişkin her şeyi anlatısının uçlarına itmekte ve çoğunlukla da büsbütün görüş açısının dışına atmaktadır.[447]

Diğer kaynakları değerlendirmek de zordur. Yazıtlar, bilhassa dinsel adaklar Roma İmparatorluğu'ndaki pagan kültler hakkında en zengin içeriğe sahip tek bilgi kaynağıdır. II. ve III. yüzyıllara ait çok sayıda yazıt bulunmaktayken, IV. yüzyılda yazıtların sayısı seyrekleşmektedir.[448] Fakat bu, anma amacıyla yazıt dikmeyle ilgili epigrafik alışkanlığın değişmesi kadar, paganlığın terkedil-

[446] R. MacMullen, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries* (New Haven, 1997), 3-5.

[447] T.D. Barnes, *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality* (Cornell University Press, 1998), 79-94.

[448] J. Geffcken, *The Last Days of Greco-Roman Paganism* (İngilizce çev. S. MacCormack, Amsterdam, Londra, New York, 1978).

mesiyle de ilgilidir. Epigrafik alışkanlığın gücünü koruduğu Roma kenti, bir istisna olarak görülmelidir, çünkü orada pagan kültler 400 yılı civarına kadar, en azından senato sınıfı arasında pekâlâ tespit edilmektedir. Arkeoloji, daha yansız ve objektif kayıt sağlamaktadır, fakat kült arkeolojisi problemli bir alandır. III. yüzyılın ortalarından sonra, büyük pagan tapınak inşaatları veya hatta yeniden inşası üzerine arkeolojik veri bulmak zordur. Diğer yanda imparatorluğun herhangi bir yerinde IV. yüzyıl ortalarından veya sonundan önce anıtsal kilise inşasına ilişkin maddi veri bulmak da çok kolay değildir. Dolayısıyla, 250 ile 350 yılları arasındaki en dinamik dinsel değişim dönemi, anıtsal arkeolojide çok az iz bırakmıştır.[449]

Sonraki dönemin paganizmi de muarızlarının çarpıtmalarıyla gizlendi veya karartıldı. Constantinus ve haleflerinin gerçekleştirdiği Roma devletinin yeniden dinsel dönüşümünden sonra, imparatorların ve yetkililerin bütün resmi beyanları veya faaliyetleri ya açık ya da örtülü olarak Hıristiyanlıkla uyum içerisindeydi. Devlet ve kilise meseleleri, ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlandıkça, bu nitelik daha da resmi bir boyut kazandı. Bu durum Hıristiyanlık dışındaki dinlerin yok olduğu veya marjinalleştiği gibi bir yanılgı oluşturmaktadır. Fakat Geç Roma dünyasında, hayatın pek çok yönü gibi dini faaliyetlerin çoğu da devletin ulaşabileceğinin ötesindeydi.

Her halükarda Geç Antikçağ toplumu ve kültürü, etkisi çok hızlı azaltılamayacak kadar baştan aşağı pagan geleneklerle doluydu. En yüksek düzeyde imparatorlar, yönettikleri toplumdan kendilerini gittikçe uzaklaştıran bir yönetim tarzı geliştirdiler. Eskiçağ dünyasında, büyük memleketlerin yöneticileri ile yönetilenler arasındaki büyük boşluk, her zaman kült ile birleştirilen bir şeydi.[450] Geç Roma İmparatorluğu'nda imparatorun gücünü ve otoritesini vurgulayan ritüelleşmiş davranış, gittikçe siyasal yaşamın daha da önemli bir par-

[449] E. Sauer, *The Archaeology of Religious Hatred in the Roman and Early Medieval World* (Stroud, 2003).

[450] Simon Price, *Rituals and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor* (Cambridge, 1985), 1-22, 234-48; K. Hopkins, *Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History* (Cambridge, 1978), 197-242.

çası oldu.[451] Onun için kaçınılmaz olarak hükümdara tapınma anlayışının pek çok yönü, Geç Antikçağda ayakta kaldı. Elbette hem literatürde hem temsili sanatta, Hıristiyan anlayışında tanrısalın doğasıyla, imparatorların karizmatik gücü arasında ayrım yapmanın formülü bulunuyordu. Hem Constantinus hem de Iustinianus, kendileri tanrısal değillerdi, ancak Tanrı'nın iradesinin temsilcileriydiler. Fakat bu durum Eusebius'u, Constantinus'u kelimenin tam anlamıyla ikinci bir İsa olarak tasvir etmekten (Eusebius, *VC* 4.71) veya Procopius'u, Iustinianus'u doğaüstü şeytani bir güç (Procopius, *Gizli Tarih*, 12) olarak tahayyül etmekten alıkoymadı. Priscus 449 yılında Hunlara yaptığı elçilik seyahatini anlattığı meşhur eserinde, Constantinopolis'ten Serdica'ya giden yol üzerinde birbirinden ayrı kamp kuran elçilik heyetindeki Romalı ve Hun grupların, kendi yöneticileri olan II. Theodosius ve Attila'nın nitelikleri üzerine nasıl bir şiddetli tartışmaya giriştiklerini kaydetmektedir. Romalı gruba göre, sorun çok çetrefilliydi, çünkü sadece bir insan ile (Attila), bir tanrı olan imparator (Theodosius) arasında karşılaştırma yapmak ne kadar mümkündü (Priscus *fr.* 11.2)? En azından o dönemi çalışan modern bir araştırmacı için çelişki, Hıristiyan inancıyla Procopius'un *Gizli Tarihi*'nde tüm çıplaklığıyla görünen tanrı olarak Eskiçağ hükümdarları nosyonu arasındaydı. Procopius, kölelerin efendileri karşısındaki davranışlarını andıran aşırı ve onur kırıcı *proskynesis* (diz çökme) Senato mensuplarından bile istedikleri için, Iustinianus ve Theodora'ya çok sert bir şekilde saldırıyordu. Çağın Sâsâni sarayındaki benzer uygulamaları yansıtan bu despotizm ideolojisi, imparatorun kadir-i mutlak ve neredeyse tanrısal otoritesi önünde bütün insanlığın kendisini küçültmesiydi (Procopius, *Gizli Tarih*, 30, 21-30).[452]

Pagan gelenekler de Geç Antikçağın yüksek kültürüyle, köklü bir biçimde bütünleşmişti. Bu bütünleşme kısmen, klasik kültürle eğitilmiş insanlara sürekli müracaattan kaynaklanıyordu. Fakat aynı zamanda, gramer ve retorik çalışması üzerine dayanan eğitim sisteminin de bir sonucuydu. İmparatorluğun doğu kısmında kamusal yaşamın dili, edebi Yunancanın gelişmiş ve yapay

[451] F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike* (Berlin, 2001).

[452] A Kaldellis, *Procopius of Caesarea* (Philadelphia, 2004), 128-42.

olarak detaylandırılmış biçimiydi. Bu dile ancak, bu eğitim sisteminin ürünü olanlar hâkim olabiliyorlardı.[453] Yine de, bu düzeyde dile hâkim olmak, ancak edebiyat çalışmasıyla mümkündü ve kaçınılmaz olarak, pagan mitoloji, felsefe ve retoriği iyi bilme anlamına geliyordu.[454] Doğu Roma İmparatorluğu kentlerinin varlıklı eliti ve bir dereceye kadar onların Latince konuşan batıdaki emsalleri de, klasik öğrenimden ve bununla bütünleşmiş pagan dinsel fikirlerden besleniyorlardı. Çok iyi bilindiği gibi, Mürted Iulianus Hıristiyanların bu geleneksel müfredatı öğretmelerini yasaklamaya kalkışmıştı. Hıristiyan bir öğretmen, yorumladığı eserlerin ahlaki özünü inkâr ediyorsa, doğası gereği apaçık riyakârlık suçu işliyordu.

> Bu yazarların eserlerini yorumlayan insanların, tanrılara saygısızlık etmelerinin anlamsız olduğunu düşünüyorum, çünkü eserlerini yorumladıkları insanlar bir zamanlar bu tanrılara saygı gösteriyorlardı. Ancak bunun anlamsız olduğunu düşünsem de, bunlar önce fikirlerini değiştirsinler sonra gençlere öğrenim yaptırsınlar demiyorum. Fakat onlara bir tercih sunuyorum: ya hayranlık duymadıkları şeyleri öğretmekten vazgeçsinler veya öğretmek istiyorlarsa öğrencilerini ne Homeros'un ne Hesiodos ne de yorumladıkları yazarların herhangi birisinin, iddia ettikleri gibi, dinsiz, aptal ve tanrılar konusunda yanlışta olmadıklarına öğrencilerini ikna etsinler (Julian, *ep.* 42, 423a-b, çev. Stevenson).

Iulianus'un yasası kısa ömürlü oldu ve Hıristiyanlar gibi paganlar tarafından da reddedildi. Belli başlı edebi türler mesela epik şiir ve övgü söylevi, Geç Antikçağ boyunca paganizmin ayırt edici özelliğini muhafaza etti. Geçerliliğini koruyan en uzun Yunan epik şiiri, V. yüzyılın ortalarında Mısır'da yazılmış Nonnus'un *Dionysiaca* adlı eseridir. Bu eserin şairi aynı zamanda Yuhanna İncili'ni altı ayaklı dize tarzına (*hexameter*) dönüştüren kişidir.[455]

[453] R. Kaster, *Guardians of Language. The Grammarian and Society in Late Antiquity* (Berkeley, 1988); Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome* (Oxford, 2011).

[454] Alan Cameron, "Poetry and literary culture in late antiquity", S. Swain & M. Edwards (der.), *Approaching Late Antiquity* (Oxford, 2004), 327-54.

[455] W. Liebeschuetz, "The use of pagan mythology in the Christian empire, with particular reference to the *Dionysiaca* of Nonnus", P. Allen & E. Jeffreys (der.), *The Sixth Century. End or Begining?* (Brisbane, 1996), 75-91.

Hıristiyan dindarlığın, pagan geleneğin yüksek kültürüyle kaynaşması, bilhassa Constantinopolis'te II. Theodosius'un sarayına yakın olan edebi çevrelerde bariz olarak görülmektedir (bkz. s. 159). Kanun koyma noktasında, Iulianus yasasının mantığında ilerlemek Iustinianus'a kaldı ve bütün pagan öğrenimi yasakladı (*CJust.* I.5.18, I.11.10).[456]

Eskiçağ dünyasının okuryazar olmayan büyük çoğunluğu, elbette bu entelektüel literatüre muhtemelen sadece dolaylı bir erişime sahipti. IV. ve V. yüzyıllar boyunca, geleneksel öğrenim ve klasik dünya olarak andığımız dünyanın ayrıntılı rasyonelliğinden, çok daha zayıf içerikli fikirlere doğru bir kayma vardı. Bununla birlikte IV. ve V. yüzyılların yazılarının çoğu, mesela azizlerin yaşam öyküleri, mektup derlemeleri ve mucize hikâyeleri, ileri edebiyat türlerinde var olmayan popüler batıl inançları ve düşünceleri ortaya koymaktadır. 300 yılından sonra, imparatorluğun kent elitlerinin elinden kayan güç, sayıları binlerle ifade edilen devlet bürokratlarına geçtikçe ve ruhban sınıfın sayısı da devasa oranda genişledikçe, üst makamlara yükselen pek çok insan, daha geniş bir toplum kesiminden geliyordu. Bu da, karar verici mekanizmaya, daha az eğitimli insanların gelmesi sonucunu doğuyor ve elitin fikirleri ve eğitim değerleri, kalabalıkların popüler inançları tarafından sulandırılıyordu.[457]

Pagan gelenekler, popüler düzeyde ısrarlı bir şekilde muhafaza ediliyordu. Eskiçağ dünyasının popüler festivalleriyle ilgili verilerin büyük çoğunluğu Geç Antikçağdan gelmektedir. Dönemin dinsel değişimi, toplumun içine işlemiş olan pagan uygulamaları ve kültürel tavırları yok edemedi.[458] Geç Antikçağda, Hıristiyan olmayan unsurların festivalleri ve ritüellerinin imparatorluk boyunca kutlanmaya devam ettiğine ilişkin bol miktarda veri vardır.[459] Bunların en kayda değerleri, yılın belli zamanları veya mevsimleriyle ilişkili olan, fakat belli

[456] E. Watts, "Justinian, Malalas, and the end of Athenian philosophical teaching in A.D. 529," *JRS* 94 (2004), 168-83; *City and School in Late Antique Athens and Alexandria* (2006).

[457] R. MacMullen, "Cultural changes and political changes in the 4th and 5th centuries", *Historia* 52 (2003), 465-95.

[458] Popüler kültürde paganizmin varlığını korumasına ilişkin öncelikle bkz. R. MacMullen, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries* (New Haven, 1997).

[459] G.W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity* (Ann Arbor, 1990).

başlı pagan tanrılarla çok alakası olmayan geleneksel takvimde yer alan kutlamalardı. Bunlar arasında, sırasıyla Kasım ve Aralık aylarında tertiplenen kış gündönümü ve bahar döngüsüyle ilgili şenlikler olan Brumalia ve Saturnalia vardı. Bunlardan başka, Hıristiyan vaizlerin sıklıkla kınadıkları fakat imparatorluk yasasıyla muhafaza edilen yılbaşı kutlamaları (*kalendae*) devam ediyordu (*CTh.* 16.10.3 [341]; 8 [382], 17 [399], 12.1.145 [399].[460] Yakın Doğu'da Maiuma yaygın olarak kutlanan dikkate değer bir halk şenliğiydi. Bu şenlikte geceleri pantomim gösterileri, partiler, hatta Ioannes Chrysostomus'un güvenilmez hasmane tanıklığına göre, çıplak kadın banyosu bile vardı.[461] Şenlik, imparatorluk boyunca yayıldı ve V. yüzyılda Caria'daki Aphrodisias'ta, VI. yüzyılda Constantinopolis'te ve batıda Osita limanında tespit edilmektedir.[462] Hıristiyan liderler, bu olaylara kararlı bir biçimde, fakat büyük oranda boş yere karşı çıkıyorlardı.

Geç Antikçağda Dinsel Çoğulculuk

Paganizm, III. yüzyıl Roma İmparatorluğu'nda çok farklı biçimler aldı. En önde Yunan-Roma kentlerinin yaygın kamusal kültleri vardı. İmparatorluk boyunca, eyaletlerin ahalisi bilhassa kentlerde yaşayanlar, yerel tanrılarını Yunan (ve Roma) panteonunun üyeleriyle eşleştiriyordu. Pek çok durumlarda bu kültlerin yerel kökenleri tespit edilebiliyorsa da, bu tanrılara bilinen Yunanca isimlerin verilme alışkanlığı, kamu dinine bütünleşik bir görünüm veriyordu.

Bu bütünlük geniş oranda benzer kurumlar ve dinsel uygulama modelleriyle tahkim ediliyordu.[463] Kült faaliyeti, kasabalar ve kentlerdeki büyük tapınaklarda çok dikkat çekiciydi ve çoğunlukla büyük kamusal şenliklerle bağlantılıydı. Hayvan kurbanı, törensel ayinin en önemli türüydü,fakat festivallerde tören alayları, kamusal ziyafetler ve bilhassa oyunlar, yarışlar ve diğer gösteriler

[460] M. Meslin, *La fête des kalendes de janvier dans l'empire romain* (Brüksel, 1970).

[461] C. Roueché, *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods* (Londra, 1993), 188-9'da Ioannes Chrysostomus, *Homilia in Matthaeum* 7.6 alıntılanmaktadır.

[462] C. Roueché, *Aphrodisias in Late Antiquity* (Londra, 1989), 71-3.

[463] R. MacMullen, *Paganism in the Roman Empire* (New Haven, 1981); R. Lane Fox, *Pagans and Christians* (Londra 1985).

vardı. I. ve III. yüzyıllar arasında pek çok şenlik, eyalet kentlerinin geleneksel kültüyle yarışmayan ancak onları zenginleştiren imparatora tapınma anlayışıyla bağlantılıydı. Gladyatör dövüşleri, imparatorluk kültüyle yakinen bağlantılı bir gösteri şekliydi. Bütün bu faaliyetlere girişmek pahalıydı ve sadece varlıklı kentlerde bulunan harcanabilir artı zenginlik ile mümkün oluyordu. Tapınak inşası ve kamu şenlikleri, ya bizzat kentler tarafından veya mahalli aristokrasi mensuplarının bağışlarıyla finanse ediliyordu. Bazen belli başlı aileler de din adamlığı giderlerini ödüyorlardı. Paganizm özünde kent temelli bir dini sistemdi. Kültler ve ritüel faaliyetler, polisin kurumlarına entegreydi ve bir dereceye kadar özel bağışçıların hayırseverliği (*εὐεργετέω*) sayesinde fon buluyorlardı.

III. yüzyılda meydana gelen sosyal ve ekonomik değişimler, dinsel davranış kalıpları üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Bunların en önemlisi, kent devletlerinin kendi artık gelirlerini harcama özgürlüğüne sahip, yaşayabilir ve bağımsız ekonomik üniteler olarak gerilemesiydi. Geç Hellenistik dönemden itibaren, kamusal kent paganizminde yaşanan patlamayı sürdüren ve II. ve erken III. yüzyılların kentlerinde zirveye ulaşan aristokratik cömertlik, genellikle imparatorluk barış içerisindeyken gerçekleşiyordu. Yeni tapınaklar, savurganca düzenlenen şenlikler, müzik ve atletizm oyunları, imparatorluğun barış içerisindeki eyaletlerinin özel bir niteliğiydi. İmparatorluğun toplam vergi yükü genelde karşılanabilir bir şeydi ve çok kentleşmiş bölgeler, Roma ordularının yoğun el koymalarına ve doğrudan taleplerine maruz kalmıyordu. III. yüzyılda artan vergi ve militerleşme, yapıları ve mahalli şenlikleri finanse eden Roma'nın varlıklı tebaasının kudretini ve istekliliğini etkilediği için, şartlar bilhassa Severus'lar döneminin sona ermesini takip eden yıllarda değişti. Mahalli elitler artık kentlerinin kamusal tesislerini güzelleştirmek için zenginliklerinin fazlasını gönüllü olarak harcamıyorlardı. IV. ve V. yüzyıllarda toplumsal kent yapılarıyla ilgili girişimlerin çoğunlukla eyalet yöneticileri veya diğer Romalı yetkililer tarafından ve çok nadiren de yerel elit tarafından başlatılmış olması dikkate değerdir.[464] III. yüzyılın sonunda Tetrarşi mensubu imparatorların

[464] Kentsel finans meselesi için bkz. A. H. M. Jones, *LRE* I, 732-63; W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 169-202. Ayrıca bkz. S. Mitchell, "The Cities

enerjik tedbirleri sayesinde, imparatorluğun zenginliği yeniden canlandığı zaman, inisiyatif eyalet kentlerinden değil, merkezi otoritelerden geliyordu.[465] Bu arada *polis*-temelli din, kent devletinin diğer kurumları gibi geriledi.

Bu gelişmeler, kent paganizmini birden sona erdirmedi. Nispeten küçük kentler baskılara boyun eğse de, büyük merkezler ve bilhassa yeni eyaletlerin başkentleri devam eden kentsel canlılığa ilişkin veri sağlamaktadır. Roma Kuzey Afrika'sının kendi kendini idare eden kentleri, bağımsız mevcudiyetlerini IV. yüzyılın sonuna kadar muhafaza ettiler ve bu kentlerin önde gelen aileleri, Augustinus'un zamanına kadar, mahalli kent kültlerini finanse etmeye devam ettiler.[466] Fakat sosyal ve ekonomik değişimlerin genel etkisi, dikkatleri, kent elitlerince desteklenen ve onların çıkarlarına hizmet eden gösterişli kamusal şenliklerden, paganizmin popüler ve çok daha az şekilci yönüne doğru kaydırdı. Öğrencilik yıllarını Kartaca'nın kavgacı dünyevi çevresinde geçiren Augustinus, Hippo piskoposu olduğu yıllarda bu tür coşkun pagan şenliklerle karşılaştı. 409 yılında Calama kentindeki paganların aleni saygısızlıklarından şikâyet ediyordu:

> 1 Haziran şenliğinde kâfir pagan töreni, Iulianus zamanında bile girişilemeyecek kadar arsız bir saygısızlıkla herhangi bir kimsenin engellemesi olmaksızın kutlanıyordu: Etraftaki kavgacı dansçı kalabalık, doğrudan kilisenin kapısının önünden geçiyordu. Ve kilisedeki ruhbanlar böyle bir çirkinliği engellemeye kalkıştıkları zaman, kilise taşlandı. (Augustine, *ep.* 91.8)

Fakat Augustinus sadece pagan geleneklere karşı değil, yönetimin politikasına karşı da savaşıyordu. Honorius, 399 yılında Afrika eyaleti valisine bu faaliyetlere açıkça izin veren bir yasa göndermişti:

---

of Asia Minor in the Age of Constantine", S. Lieu & D. Montserrat, *Constantine. History, Historiography and Legend* (Londra, 1998), 52-74. Manzara çok açık değildir. Kentsel hayırseverlik meselesine ilişkin başta Antakya olmak üzere büyük kentlerde IV. yüzyılın sonlarında bazı veriler tespit edilebilir.

[465] P. Brown, *The Rise of Western Christendom* (2. Basım Oxford, 2003, 3. Basım 2013), 56.

[466] C. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au bas-empire* I. *La permanence d'une civilisation municipale* (Paris, 1979), 359-69.

> Faydalı yasamızla günahkar ritüel adetini yasakladığımız zaman, toplumsal eğlenceler için vatandaşları bir araya toplayan şenliklerin kaldırılması için yetki vermiyorduk. Sonuçta, kadim ananelerimize göre, herhangi bir kurban töreni veya yasadışı hurafelere yer verilmeksizin, halka bu tür eğlencelerin açık olmasını buyuruyoruz. (*CTh.* 16.10.17 = *CJust.* 1.11.4)[467]

Pagan ritüelin merkezindeki tanımlayıcı faaliyet olan kanlı kurban töreni, Hıristiyan imparatorluğun her yerinde gittikçe artan etkiyle yasaklanmasına karşın,[468] pagan kutlamaların pek çok unsurunu muhafaza eden şenliklerde kurban kesimi hâlâ sürüyordu. Libanius 380'li yılların sonunda, Antakya'da bu uygulamanın nasıl devam ettiğini ve Hıristiyan yaptırımından nasıl kaçınabildiğini açıklıyordu:

> Fakat bir ziyafet, bir akşam yemeği, bir şölen için öküzler başka yerlerde (tapınak alanlarında değil) boğazlanıyordu: Hiçbir sunak kan adağını kabul etmiyordu, kurbanın hiçbir parçası yakılmıyordu, hiçbir yemek ikramı töreni başlatmıyordu ve bunun arkasından hiçbir içki dökümü töreni (*libatio*) gelmiyordu. Şayet halk güzel bir noktada toplanır, bir dana veya bir koyun veya her ikisini keserse, bunu haşlasın veya kızartsın ve ondan sonra yere yayılsınlar ve yesinler. Bunda yasalara aykırı bir şey görmüyorum.... Her tür tütsü kokusu arasında birlikte içki içme alışkanlıkları olsa ve şerefe kadeh kaldırarak pagan ilahiler söyleseler ve tanrılara yalvarsalar bile, hiçbir yasaya karşı gelmiyorlar. (Libanius, *Or.* 30.17 vd.)

Modern İslam inancında hayvan kurbanı meselesi dinsel inancın bir parçası değildir. Ancak (Hz.) İbrahim'in oğlu İsmail'in yerine bir koçu kurban etmesinin anısını yaşatan Kurban Bayramı (*Eid al-Adha*), kurban kesimi dâhil Müslüman toplumun evrensel bir niteliğidir.

Bu Hıristiyanlık dışı ritüellerin bütünüyle pagan olup olmadıkları veya bunların dinsel imaları yadsınabilen günlük popüler kültürün parçası olarak zımnen kabul edilip edilmedikleri meselesi, yine de tartışmaya açıktır. Elbette

[467] C. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine* I (Paris, 1979), 371-85.

[468] F.W. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization c. 370-529* (Leiden, 1993), 1-97.

pagan adetleri piskoposlar veya diğer Hıristiyan yetkililer tarafından kınanıyordu, fakat buna rağmen, hipodrom (*circus*) gösterileri, arenada vahşi hayvan avları gibi diğer eğlenceler vardı. Bu eğlenceler paganlar arasında olduğu kadar, Hıristiyanlar arasında da yaygındı. Hıristiyanlar, dinsel ilişkilerini dikkate almaksızın ve hatta bunları dünyevi ve Hıristiyan olaylar olarak yeniden damgalayarak popüler pagan faaliyetlerin pek çok türüne devam ediyorlardı. Mayıs Günü'nü (1 Mayıs'ta kutlanıyordu) ve Hıristiyan Avrupa'da sürüp giden diğer şenlikleri veya günümüz İran'ında dindar kesimlerin eleştirisini çeken, fakat halk tarafından evrensel olarak kutlanan ve çok sert bir dini rejim tarafından bile hoş görülen ladini Nevruz bayramını mukayese edebiliriz. Halk bayramlarının kutsallıktan arındırıldığına işaret eden, IV. yüzyıla ait edebi metinlerin birisi, 354 yılında Roma'da yayınlanan Dionysius Philocalus'un yıllığıdır (almanak). Bu eser, imparator ve consul listelerini, kent *praefectus*larını ve Roma piskoposlarını, yanı sıra Roma kilisesinin dini takvimini ve kente ait yılın pagan bayramlarını bir arada vermektedir.[469]

İmparatorluk topraklarında insanların hayatında geniş bir yer tutan hususi dinsel inançları ve adetleri tasnif etmek çok daha zordur. Büyü işleri her zaman her yerde vardı ve bunların etkili olduğuna dair inanç yaygındı. İnsanlar aşka, hayata ve işe dair kişisel hedeflerine ulaşmak ya da rakiplerinin işlerini bozmak için doğaüstü güçlere müracaat ediyorlardı. Amatör veya profesyonel büyü uygulayıcıları eklektik bir dini gelenekler çeşnisinden yararlanıyorlardı. Dolayısıyla büyü metinleri Yunan, Yakın Doğu, Yahudi ve Hıristiyan ilahi güçlere ve kötü ruhlara atıf yapmaktadır. Halk, kendisine yardım etmesi için her tür tanrıya başvurarak riskleri azaltıyordu. Yine de bütün bunları rastgele faaliyetler olarak görmek hatalı olacaktır. Büyücülük, lanetleme ve bağlama efsunları, ruh çağırma ve cin kovma gibi kendi kabul edilmiş metotları ve kurallarıyla karmaşık bir kültürel sistemi içeriyordu.[470] Büyüye inanç, paganlarda,

[469] H. Chadwick, *The Early Church* (Londra, 1967), 154; M.R. Salzman, *On Roman Time. The Codex-Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity* (Berkeley, 1990).

[470] C.A. Faraone & D. Obbink (der.), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion* (Oxford, 1990); B. Ankarloo & S. Clark (der.), *Witchcraft and Magic in Europe. Ancient Greece and Rome* (Londra & Pennsylvania, 1999), bilhassa Richard Gordon ve Valerie Flint'in araştırmaları önemlidir; D. Ogden, Magic, *Witchcraft and Ghosts in the Greek and Roman Worlds. A Sourcebook* (Oxford, 2002).

Yahudilerde ve Hıristiyanlarda fark etmeksizin diğer bölünmelerin ötesine geçiyordu ve bütün toplumsal sınıflar arasında yaygındı. Geç İmparatorlukta kara büyü suçlamaları, gergin ve rekabetçi siyasi çevrelerde, büyük kentlerin üst sınıfları arasında ve imparatorluk sarayının çevrelerinde yaygındı.[471] Büyüye ve astrologlara danışmaya karşı çıkarılan yasalar, çoğunlukla ritüellerin kendisinden ziyade, bu faaliyetlerin siyasal olarak yıkıcı imalarıyla ilgiliydi.[472] Bununla birlikte, büyü hakkında çıkarılan yasalar bastırılamayacak kadar devasa bir batıl inanç camiasının varlığını üstü kapalı olarak göstermektedir. Büyünün sosyal önemi, bu dönemde cin kovmanın önemiyle karşılaştırılabilir. 251 yılında Roma din adamları sınıfının üçte biri, cin kovuculardan oluşuyordu. Kökeni, Filistin'deki Yahudi uygulamalarında bulunan cin kovma geleneği, Hıristiyan kaynaklar tarafından kötü ruhların bedeni işgal etmesine karşı esaslı bir çare olarak tasvir edilmektedir. Bizzat İncil ile başlayan bu Hıristiyan kaynakları, II. ve III. yüzyılların temel Hıristiyan savunma (*apologia*) yazarlarına ve oradan IV. –VI. yüzyıllar arasındaki azizlerin sayısız hayat hikâyelerine kadar uzanmaktadır.[473] Bu gelenek, Yahudi-Hıristiyan çevrelerin ötesine yayıldı ve ortak büyü paylaşım kültürünün bir parçası oldu.[474]

Büyü uygulamaları, beşeri teşebbüsleri desteklemek veya karşı çıkmak için bir araya getirilen neredeyse sınırsız sayıdaki kötü ruhların varlığını kabul ederken, açıkça görülüyor ki monotheist dinsel fikirler de yayılıyordu. Evrene tek bir yüce tanrının hâkim olduğu nosyonunun geçmişi, arkaik Yunan düşüncesine kadar geri gitmektedir. Bu fikir, Yunan felsefesinde ana akım haline geldi ve Platoncu, Aristocu ve Stoacı geleneklerde izi bulunabiliyordu.[475] Yahu-

[471] P. Brown, "Sorcery, demonsand the rise of Christianity: From late Antiquity into the middle ages", *Religion and Society in the Age of Saint Augustine* (Londra, 1972), 119-46.

[472] A. A. Barb, "The survival of magic arts", A. Momigliano (der.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century* (Oxford, 1963), 100-25.

[473] R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire AD 100–400* (New Haven, 1984), 27-8.

[474] D. Ogden, *Witchcraft and Ghosts in the Greek and Roman Worlds. A Sourcebook* (Oxford, 2002), 166-71.

[475] M. Frede, "Monotheism and pagan philosophy in later antiquity", P. Athanassiadi & M. Frede, (der.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity* (Oxford, 1999), 41-67.

dilerin ve Hıristiyanların toplumun hemen her düzeyinde sayılarının gittikçe artması, monoteist fikirlerin, bu dinleri tam olarak kabullenmeyenler arasında bile yayılmasına yardımcı oldu. Paradoksal olarak pagan monoteizmini, Yunan kentlerindeki çok tanrıcı inanç modelleriyle bile uzlaştırmak zor değildi. Toplumun eğitimli ve daha az sofistike mensupları, "bir yüce tanrı olmalı ve diğer tanrılar ona tabi olmalı" düşüncesinin mantığını görebiliyorlardı. III. yüzyılda Küçük Asya'daki Claros'da kehanet, gökte tek bir tanrı olduğu görüşünü ileri sürüyordu. Bu tanrı, pek çok yazıtta *Theos Hypsistos* (En yüce Tanrı) olarak biliniyordu ve Olympos'taki tanrılar da dâhil bütün diğer tanrısal varlıklar ona tabiydiler. Zeus Philios tarafından 311 yılında Antakya'da dile getirilen bir başka kehanet, koruyucu otoritesi bütün mahalli kent tanrılarını ve tanrıçalarını kapsayan Zeus'un en yüce tanrı olduğu bir teoloji ileri sürüyordu.[476] II. yüzyılın ortasından sonra Geç Antik döneme kadar, Hıristiyanlığın büyüyen nüfuzuyla yarış içerisine giren, pagan tektanrıcılığının pek çok farklı biçimi ortaya çıktı. Suriye'deki Apamea kentinde ortaya çıkan bir dinsel hareket olan ve Keldani kehanetleri diye bilinen sistem vasıtasıyla yayılan inançlar, bilhassa önemliydi.[477]

Geç Roma İmparatorluğu'ndaki dinsel faaliyetler spektrumunda, monoteist din anlayışı muhakkak ki anlamlıydı. Ancak Hıristiyanlığın en belirgin niteliği, monoteist bir din olması değil, daha ziyade İsa'nın tanrısallığı hakkındaki inançlara, biçimsel bir teslimiyete dayanıyor olmasıydı. Hıristiyanlar İsa'nın kendisini kurban etmesi sayesinde kurtulabileceklerine ve sonuçta ebedi yaşamı elde edebileceklerine inanıyorlardı.[478] Kutsal metinleri, bilhassa İnciller, Resullerin İşleri ve Paulus'un Mektupları, Tanrı'nın insanlığı kurtarmak için kendi oğlunu insan biçiminde gönderdiğini öğretiyordu. İsa insanlar

[476] S. Mitchell, "The Cult of Theos Hypsistos", P. Athanassiadi & M. Frede, (der.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity* (Oxford, 1999), 81-148. Pagan monoteizmi hakkındaki çalışmalar hızla artmaktadır.

[477] P. Athanassiadi, "Apamea and the Chaldaean oracles: A holy city and a holy book", A. Smith, *The Philosopher and Society in Late Antiquity* (Swansea, 2005), 117-43.

[478] K. Hopkins, "Christian number and its implications", *Journal of Early Christian Studies* 6 (1998), 185-226, s. 220'de vurgulanmaktadır.

için çile çekmiş, çarmıhta ölmüş ve tekrar göğe yükselmişti. Dolayısıyla İsa'nın kendisini kurban etmesiyle, ona inananlar, cennetin krallığında günahlarından kurtulacaklar ve ölümsüz hayatı elde edeceklerdi. Hıristiyanlar inançları sayesinde böylece gelecek dünyada kurtuluşa ereceklerdi. İsa'ya inanmayı reddedenler, kendi kurtuluşlarını kaybediyorlardı. Hıristiyanlar sadece çok tanrılı paganlardan değil, inançları kurtuluşa değil de, doğruculuğa ve Tanrı'nın yasasına taraftar olmaya dayanan Yahudilerden ve diğer monoteistlerden de ayrılıyorlardı. Hıristiyanların kendi kendilerini tanımlamalarının özü olan, şefaat eden Tanrı İsa'ya inanç, pagan ve Yahudi standartlarında olağan dışıydı. Hıristiyan olmak çok basitçe sınanabiliyordu: "İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna, bizi kurtarmak için yeryüzüne geldiğine ve ölümden sonra yeniden dirildiğine inanıyor musun?" Bu sorulara olumlu cevap verenler, kendileri ve başkaları tarafından Hıristiyan olarak görülüyorlardı. Kendilerini Hıristiyan olarak ananların bu inançları savundukları kabul ediliyordu.

Hıristiyan inancı güçlü sembollerle temsil ediliyordu. Bunların en önemlisi, eş zamanlı olarak İsa'nın ölümünü ve yeniden dirilişinin mahallini temsil eden Paskalya yortusu ve haç işaretiydi ve böylece bunlar şefaatte, Hıristiyan inancın merkezi ifadesi oluyordu. Geç Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanların birlik arayışında, İsa'nın gerçek tabiatını tespit etmek esas problemdi. İnancın temel akideleri keskinleştirilmek ve evrensel olarak tanınır ve kabul edilebilir bir biçimde sunulmak zorundaydı. IV. ve erken V. yüzyıllarda ileri sürülen ve tartışılan sayısız itikat metni, bu temel ihtiyacı karşılamayı amaçlıyordu. 325 yılındaki İznik ile 381 yılındaki Constantinopolis genel konsillerinde, İsa'nın Tanrı ile ilişkisi, bütün inananlar için temel teolojik ve siyasi konuydu. Tartışma, V. yüzyılda İsa'nın kendi tabiatının Tanrı'nın ve beşerin çifte doğasına sahip olup olmadığı veya bu iki yönünün, tek bir tanrısal tabiat içerisinde kaynaşarak birleşip birleşmediği meselesine kaydı. Bunların ilki olan İsa'nın çifte tabiata sahip olduğu görüşü, nihayet 451'de Kadıköy konsilinde benimsendi ve bu konsil, doğuda Antikçağın geri kalan kısmında Hıristiyan Ortodoksluğu olarak tanımlandı. Ancak bu sonuç, Ortodoks Kadıköy itikadı yanlılarıyla, İsa'nın tek tabiata sahip olduğuna inanan Monofizit inancı savunan ve çoğunlukla Suriye, Mısır ve imparatorluğun doğu sınır bölgelerinde bulunan diğer Hıristiyanlar arasında tamir edilemez bir kırılma pahasına başarılmıştı (bkz. s. 313-9).

Hıristiyan Farklılık

Roma İmparatorluğu'nun dini manzarası, V. yüzyılın başlarında geri dönülmez bir şekilde değişti. Ana akım patristik edebiyat geleneğinden çıkan Hıristiyan yazıları, bazı istisnalarla birlikte, dini inancın evrensel bir Hıristiyan Ortodoksluk modelinde homojenleştiği izlenimi yaratmıştı. Gerçekte bu algı, esas durumu son derece çarpıtmaktadır. Ana akım Hıristiyan geleneği içerisinde bile büyük bölünmeler vardı ve bunlar, kilise örgütlenmesinde ayrılıkçı gruplar olarak ifade ediliyorlardı. Bu grupların en önemlileri, Afrika'da Donatusçular, Mısır'da Melitiusçular, doğu dünyasının çoğunda IV. yüzyılın büyük bir kısmında İznik itikadı yanlıları ile ters düşen Ariusçular, V. yüzyılın ikinci yarısında ve VI. yüzyılda Kadıköy itikadı yanlılarıyla uzlaşmaz olan Monofizitlerdi. Bu ayrılıkçı gruplar, Geç Antikçağın imparatorlarının ve kilise politikacılarının, 325'te İznik'te, 381'de Constantinopolis'te 431 ve 449'da Efes'te, 451'de Kadıköy'de ve 553'te yine Constantinopolis'te büyük kilise konsillerinde ortaya attıkları teoloji formülleriyle birleştirmeye çalıştıkları, büyük fay hatlarıydı.

Bunun yanı sıra, devletin ve ana akım kilisenin gözünde sapkın olarak nitelenen sayısız küçük gruplar da vardı. IV. yüzyılın sonlarında Kıbrıs'taki Salamis kenti piskoposu olan Epiphanius, *Panarion* olarak bilinen eseri için örneklemeler derlerken doğuda çok bilgi topladı. Epiphanius'un bu eseri, tespit ettiği ve betimlediği seksen sapkın gruba karşı bir reçete el kitabı olarak kullanılacaktı.[479] Bu eser, genellikle yabancı inançların ve uygulamaların icmali olduğu kadar, bu tür inançlara karşı kullanılacak olan argümanların ve uygulamaların da bir icmaliydi. Sapkın düşünceler, korunaklı kırsal bölgelerde gelişip serpiliyorlardı. Epiphanius'un iletişim halinde olduğu kilise adamlarından birisi olan Cappadocia'daki Caesarea kentinin piskoposu Basileios 370'li yıllarda arkadaşı Iconium piskoposu Amphilochus'a kilise kanunlarını hatırlatan uzun bir mektup yazdı. Bu mektupta, Iconium'un *territorium*'unda ve çevre kentlerde ortaya çıkan Apotactites, Saccophori, Encratites ve Cathari gibi sapkın züht gruplarıyla mücadele ederken nasıl davranılması gerektiğine ilişkin detaylı

[479] Epiphanius, *Panarion*, çev. P. Amidon.

talimatlar vardı (Basil, *ep.* 188.1, 199.47). Bu gruplar, yazıtlar vasıtasıyla da pekâlâ tespit edilmektedir. Orta Anadolu'nun geri kalan pek çok kısmında olduğu gibi, bu bölgede de İznik itikadının betimlediği Ortodoksluğun IV. ve V. yüzyıllarda bir azınlık inancı olduğu açıktır.[480] Sapkın gruplar, Kuzey Suriye'de bilhassa kırsal bölgelerde Süryanice konuşan münzevi ve rahip toplulukları arasında çok sayıda mevcuttu. Bu gruplar, Cyrrhus piskoposu Theodoretus için olağandışı bir tehdit arz ediyorlardı. Theodoretus'un sapkın fikirlerle mücadele etmek amacıyla kaleme aldığı uzun denemenin sonuç bölümü, doğru inancın bir açıklamasıyla bitiyordu.[481] Augustinus'un *De Haeresibus* (*Sapkınlık Üzerine*) adlı eseri, imparatorluğun batı yarısında bu gelenekte yazılmış temel eserdir. Sapkınlıkla mücadele aynı zamanda imparatorluğun da bir önceliğiydi. Roma dini birliği, çok eski bir âdete göre, siyasi ve askeri başarıyı garantilemenin bir yolu olarak görülüyordu. Constantinopolis piskoposu Nestorius, İmparator II. Theodosius'a "bana sapkınlardan temizlenmiş bir dünya ver, karşılığında sana cenneti vereceğim. Sapkınları yok etmek için bana yardım et, karşılığında ben de sana Sâsânileri yok etmende yardım edeceğim" diye söylemişti (Socrates, 7.29.5). Gerçek farklıydı. Theodosius döneminde askeri kumandanlıklar Ariusçu barbarlar ve hatta bazen pagan generaller ve siyasi liderler tarafından kontrol ediliyordu. Nestorius göreve geldikten sonraki üç yıl içerisinde, ilahiyat anlayışının düşmanı olanlar tarafından sürgüne gönderildi.

Roma kanunlarında sapkınlardan söz edilme sıklığından hareket edersek, Ortodoks kilisenin üstünlüğüne en büyük tehdidi oluşturduğu düşünülen dini gruplar, Yahudiler, Maniciler ve Montanusçulardı. Karmaşık tarihleri ve farklı kökenleriyle bu grupların her biri, Doğu Roma İmparatorluğu'nun dini geleneklerinde farklı bir çizgiyi temsil ediyorlardı. Roma İmparatorluğu'nda

[480] S. Mitchell, *Anatolia* II (Oxford, 1993), 96-108; P. Thonemann, "Amphilochius of Iconium and Lycaonian asceticism", *JRS* 101 (2011), 185-205.

[481] T. Urbainczyk, "The devil spoke Syriac to me", S. Mitchell & G. Greatrex, *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Galler & Londra 2000), 253-65; T. Urbainczyk, *Theodoret of Cyrrhus: The Bishop and the Holy Man* (Michigan, 2002); Bu konuya yeni bir yaklaşım için bkz. Averil Cameron, "How to read heresiology", *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 33 (2003) 471-492 ve "The violence of orthodoxy", E. Irichinschi & H.M. Zellentin (der.), *Heresy and Identity in Late Antiquity* (2008), 102-14.

Yahudi toplumları da bulunuyordu. Hıristiyanların ve devletin Yahudilere karşı tavırları oldukça değişkendi. Ambrosius 388'de Callinicum'da bir havranın tahrip edilmesiyle ilgili olarak İmparator Theodosius'a yazdığı mektupta, çirkin bir biçimde uzlaşmaz Yahudi karşıtı görüşler sergiliyordu.[482] Bu tür görüşler, bilhassa Piskopos Cyrillus'un 414-15'te İskenderiye'de organize ettiği azılı soykırımda görüldüğü gibi, büyük imparatorluk kentlerinde, Yahudilere karşı gösterilen şiddetli düşmanlığı alevlendirmeye yardımcı oluyordu (bkz. s. 406-407 ve 469-70). Diğer tarafta, yakın ilişki, karşılıklı sempati ve Yahudi ve Hıristiyan toplumların çıkarları için önemli veriler de vardır. Erken İmparatorlukta olduğu gibi, diaspora kentlerinde çok sayıda Yahudi olmayan sempatizanlar havralara ilgi gösteriyor ve Şabat ibadetinde yer alıyorlardı. Bu olgunun Geç İmparatorlukta çok iyi belgelenmiş iki örneği Küçük Asya'da bulunmaktadır. Sardis'te *gymnasium* binasının bir kanadı IV. yüzyılda bir havraya dönüştürüldü.[483] Bu dikkat çekici binanın yeri bizzat, Yahudi ibadetinin kentin toplum hayatına tamamen uyum sağladığını göstermektedir. Yine de zarif mozaiğin ve mermer kaplama duvarın Yahudiler tarafından değil de, Yahudi olmayan sempatizanlar yani "tanrıdan korkanlar" (*theosebeis*) tarafından ödenmiş olması dâhil, sinagogun pek çok niteliği etkileyicidir. Bu sempatizanların gerçekten paganlıktan mı Yahudiliğe doğru geçiş yaptıkları, yoksa bunların fiilen Hıristiyan olup olmadıkları hakkında bir şeyler söylemek bizim için imkânsızdır.[484] Benzer bir durum, Geç Antikçağda Yahudilikle ilgili en önemli epigrafik veriyi ortaya koyan Aphrodisias'ta da görülebilir. Yüksek bir mermer plaka üzerinde iki uzun metin yer almaktadır. Ölen kişiyi anmak ve toplumun üzüntüsünü hafifletmek amacıyla dikilen ve muhtemelen IV. yüzyıla tarihlenen yazıtların

[482] Ambrose, ep. 74; Bu mektubun düzenlenmiş bir versiyonu için: *ep. Extra coll.* 1. Bkz. N. McLynn, *Ambrose of Milan*, 298-309.

[483] Jodi Magness, "The date of the Sardis synagogue in light of the numismatic evidence" *American Journal of Archaeology* 109 (2005), 443-475'te yapının havra olarak kullanılmak üzere dönüştürülmesinin VI. yüzyıla kadar gerçekleşmediğini savunmaktadır.

[484] Sardis'ten gelen verilerin tam bir değerlendirmesi için bkz. W. Ameling, *Inscriptiones Judaicae Orientis II. Kleinasien* (Tübingen, 2004), 209-97. Yazıtlar şu çalışmada da basılmaktadır: J.H. Kroll, "The Greek Inscriptions of the Sardis Synagogue: With Photographs of Greek Inscriptions Following the Excavation Report" *Harvard Theological Review* 94 (2001), 5-127; yazıtlar s. 15'ten itibaren.

ilki, bir yapı vakfiyesidir. Bu yazıt, bilgelik ve muganni sevenlerin *dekania* diye bilinen bir cenaze cemiyeti tarafından dikilmiştir. Cemiyetin üyeleri arasında on üç Yahudi, üç Yahudi mühtedi (*proselytai*) ve tanrıdan korkan (*theosebeis*) grubu mensubu vardı. Muhtemelen daha sonraki bir döneme tarihlenen ikinci yazıt, sadece isimleri, aile adlarını ve toplum mensuplarının sıfatlarını vermektedir ve bunların neredeyse yarısı Yahudi değil, tanrıdan korkanlar (*theosebeis*) grubu üyeleridir. Yine bunların sinagoga pagan çevrelerden mi yoksa kiliseden mi geldiklerini söylemenin imkânı yoktur.[485]

Epigrafik belgeler, Geç Antikçağda Yahudi toplumların geliştiğini ve Yahudi olmayan sempatizanları da havralara çektiğini göstermektedir. Antakya'da durum tamamıyla böyleydi. Antakya Yahudileri, Erken İmparatorluk döneminden beri pagan ve Hıristiyan hemşerileriyle barış içerisinde yaşıyorlardı ve yerel nüfusun % 15'i civarına kadar ulaşmışlardı. Yahudiler hem kent merkezinde hem de taşrada bulunabiliyordu ve toplumsal yapıya çok iyi entegre olmuşlardı. İyi eğitimli Yahudiler, pagan emsalleriyle pozitif ilişkiler içerisindeydiler. IV. yüzyılın sonunda, bütün Filistin Yahudi cemaatlerinin lideri olan Yahudi patriği, Libanius ile yazışıyor ve oğlu az kalsın bu pagan sofistin öğrencilerinden birisi oluyordu (Libanius, *ep.* 1098). Vaiz Ioannes Chrysostomus, 386-87 yılında Antakyalı Hıristiyanların yaygın olarak havrada ibadete katılmalarını çok sert bir şekilde eleştiren bir dizi hutbe verdi.[486] Bu olay Suriye'de, I. Theodosius'un gayretkeş *praefectus praetorio*su Cynegius Maternus'un pagan tapınaklara saldırıda keşişlere önderlik ettiği ve ayrıca Hıristiyanların, eyaletin doğu sınırında yer alan Callinicum'daki havraya saldırılarıyla tam olarak çakıştığı, çok dikkat çekici bir dini taassup dönemine denk geliyordu. Ioannes Chrysostomus'un dinsel nefrete yol açan kışkırtmaları, Romalı yetkililerden hiçbir muhalif karşılık görmedi. Buna rağmen, Antakya'da Hıristiyanlar ve Ya-

[485] W. Ameling, *Inscriptiones Judaicae Orientis II. Kleinasien* (Tübingen, 2004), 71-112 no. 14 (Aphrodisias); A. Chaniotis, "The Jews of Aphrodisias: New evidence and old problems", *Scripta Classica Israelica* 21 (2002), 209.

[486] R. L. Wilken, *John Chrysostom and the Jews. Rhetoric and Reality in the Late Fourth Century* (Berkeley, 1983).

hudilerin, genelde birbirlerinin dinsel bayramlarında yer alacak kadar genelde uyum içerisinde yaşadıkları açıktır.[487]

Anadolu'da Yahudiler ve Ortodoks olmayan Hıristiyanlar arasında yakın işbirliği ve hatta ortak ibadetin varlığına ilişkin çok sayıda veri mevcuttur. Anadolu'nun kırsal kesimlerinin iki büyük Hıristiyan grubundan birisi, binyılcı bir hareket ve ruhani merkezleri yeri henüz tespit edilemeyen bir Phrygia kasabası Pepouza olan Montanusçulardır.[488] Diğeri ise, Anadolu'nun hem büyük kentlerinde hem de kırsal iç bölgelerinde çok sayıda taraftarı olan Novatianusçulardır. Novatianusçular, 360'lı ve 380'li yıllar arasında paskalya yortusunun tarihi tartışmasından ikiye bölündüler. Kentlerdeki Novatianusçu cemaatler İznik konsilinde benimsenen Ortodoks uygulamayı izliyorlardı. Fakat taşradaki Novatianusçular, Paskalyayı inatla ay takvimine göre 14 Nisan'da kutlamayı sürdürüyorlardı ve bundan dolayı *quartodecumani* (*tessareskaidek atitai*=ondörtçüler) olarak anılıyorlardı. V. yüzyılın ortasında yazan Socrates ve Sozomenus gibi kilise tarihçilerinin eserleri, paskalya tarihi ve bu adetlere ilişkin tartışmalar hakkında uzun bir inceleme içermektedir. Constantinopolis'teki Novatianusçu cemaate mensubiyeti kuvvetle muhtemel olan Socrates, Phrygia'da toplanan bir kilise sinodunda alınan bir karara binaen, taşradaki Novatianusçuların sadece Yahudilerin Hamursuz Bayramıyla (Fısıh/Pesah) aynı günde Paskalyayı kutlamadıklarını, bilfiil bu Yahudi bayramı olan Fısıh'a katıldıklarını, çok açık bir şekilde göstermektedir (Socrates, *HE* 4.28.17). Bu davranış tarzı, Yahudi havralarına devam eden, tanrıdan korkanlar grubunun (*theosebeis*) faaliyetlerine tam olarak benziyordu. Bu nokta, Theophanes'in Phrygia'daki söz konusu Novatianusçu sinoda atfında da vurgulanmaktadır (Theophanes, *Chron.* 5867).[489] 431 yılında toplanan Efes konsilinin eylemleriyle ilgili dikkat çekici bir dizi belge, konsilde bulunan Monofizit temsilcilerin, Lydia bölgesindeki Philedelphia'ya gönderilen elçilerden bazı raporlar aldıklarını göstermektedir. Bu raporlar, söz konusu bölgede eski on dörtçü (*tessareskaidekatitai*) mensuplarının Ortodoks olup olmadıkları hususunda ifa-

[487] J. Hahn, *Gewalt und Religiöser Konflikt* (Berlin, 2004), 139-45.

[488] W. Tabbernee, "Portals of the Montanist New Jerusalem: The discovery of Pepuza and Tymion", *Journal of Early Christian Studies* 11.1 (2003), 87-93.

[489] S. Mitchell, *Anatolia* II, 98-9.

delerinin alındığını ortaya koymaktaydı.[490] Paskalyayı 14 Nisan'da kutlamak, Montanusçu cemaatlerin de bir uygulamasıydı ve Ankara'da bulunan bir yazıt, buradaki Montanusçu kilise örgütünün, diasporadaki Yahudi cemaatlerine çok benzer bir şekilde yapılandığını göstermektedir.[491] Yahudiler ve Hıristiyanlar arasındaki ilişkiler yakın ve karmaşıktı. Üstelik bu ilişkiler Ortodoks Hıristiyan kaynaklar tarafından sistematik olarak çarpıtılarak sunulmaktadır.[492] Hıristiyan imparatorların, Yahudiler hakkında yayınladıkları yasaların retoriği, çoğunlukla hoşgörüsüzlük ve düşmanlık intibaı yaratmaktadır, fakat detaylara yakından baktığımız zaman, bu yasaların Yahudilerin sahip olduğu, başta bilhassa ibadet etme özgürlüğü olmak üzere, pek çok imtiyazı koruduğu görülmektedir.[493] Sistematik bir politika olmaktan ziyade yerel şartların sonucu olan takibat nadir görülüyordu.

Montanistler, Epiphanius'un *Panarion* adlı eserinde eleştirdiği başlıca sapkın gruplardan birisiydi. Epiphanius, Montanist kilisenin farklı şubeleri arasında ayrım yapmakta ve bunları *Pepuzianoi* (Pepuzalılar), kurucularından dolayı Montanistler, hareketin kadın peygamberlerinin ilki olan Priscilla'dan dolayı *Priscillianoi* (Priscillacılar) olarak farklı şekillerde adlandırmaktadır. Epiphanius, bir başka kadın lider Quintilla'nın takipçilerini onun adıyla tanımlamaktadır. Denildiğine göre Quintilla, göz kamaştırıcı bir kadın elbisesi içinde olağanüstü bir İsa rüyeti tecrübe etmişti. Bu rüyette İsa, onu bilgelikle doldurmuş, Pepuza'yı kutsal bir mekân olarak ilan etmiş ve Kudüs'ün cennetten buraya ineceğini önceden haber vermişti (Epiphanius, *Pan.* 48.14.1-3, 49.1.2-3). Böyle sansasyonel ve uyarıcı hikayeler, sapkınların inançlarını aşağılamanın standart bir yöntemiydi. Gerçekten Montanistler, Ortodoks kilisenin

[490] Fergus Millar, "Repentant heretics in fifth century Lydia: Identity and literacy", *Scripta Classica Israelica* 23 (2004), 111-30.

[491] S. Mitchell, "An apostle to Ankara from the New Jerusalem", Scripta Classica Israelica 2005, 207-223.

[492] Fergus Millar, "The Jews of the Graeco-Roman diaspora between paganism and Christianity AD 312-438", J. Lieu, J. North & T. Rajak, *The Jews among Pagans and Christians in the Roman Empire* (Londra, 1992), 97-123.

[493] Fergus Millar, "Christian emperors, Christian church and the Jews of the Diaspora in the Greek East, CE 379-450", *Journal of Jewsih Studies* 55 (2004), 1-24.

otoritesine hakiki bir tehdit oluşturuyorlardı. Bu grup, Yeni Ahit metinleri içerisinde Yahudiliğe en yakın olan *Yuhanna İncili* ve *Esinleme* kitabının "binyılcı" kehanetlerinden ilham alıyordu. Montanistler, Ortodoksluğa bilhassa "yeni peygamberliğe" olan inançlarıyla meydan okuyorlardı yani Tanrı'nın iradesi, havariler çağından olan bile kendi peygamberleri vasıtasıyla bildirilmeye devam ediyordu. İşte Montanistlerin Roma kanunları tarafından yasa dışı ilan edilmeleri bundan dolayı idi, yoksa itikadı yeniden yorumlamalarından değildi. Procopius, Montanistlerin Ortodoks Hıristiyanlığa döndürülmek için askeri güçle tehdit edildikleri zaman, kendilerini Pepuza'daki kiliselerinde yakarak, toplu intihar girişiminde bulunduklarını *Gizli Tarih* adlı eserinde anlatmaktadır (*Gizli Tarih*, 11.23).[494]

Mani dini mensupları da şiddetli bir hoşgörüsüzlükle karşı karşıya kaldılar. Bu gruba karşı oluşan hoşgörüsüzlüğün kaynağı Diocletianus ve diğer Tetrarşi mensubu imparatorların kanunlarıydı. Bu mezhebin kurucusu Mani, Mezopotamya kökenli olmasına karşın, Manici inançların Mazdacı (Zerdüşt) düalizmi kapsaması, mezhep mensuplarının Roma'nın doğudaki rakibi Sâsâni İmparatorluğu ile eş tutulmasına neden oldu.[495] Ne gariptir ki Manicilik Romalılar tarafından olduğu gibi Sâsâniler tarafından da kovuşturuluyordu. Bu din, Pers, Hıristiyan, Yahudi ve diğer inançların orijinal ve gelişmiş bir karışımıydı. Kendine özgü bir din adamları hiyerarşisi vardı. En üstte yer alan "seçkinler" erdemli bir hayat yaşamak zorundaydı; daha geniş bir inananlar çevresi "dinleyiciler" olarak biliniyordu. Mani kendisini, İsa'dan vahiy alan peygamber ilan etmişti. Öğretilerini misyonerlik çalışmaları vasıtasıyla Roma ve Sâsâni İmparatorlukları sınırlarından Çin'e kadar yaydı ve takipçilerinin inançlarının odak noktası olan, geniş bir yazılı metin külliyatı üreterek mesajının devam etmesini sağladı.[496] En bilinen Manici mühtedi olan genç Augustinus'u, sadece

[494] W. Tabbernee, *Montanist Inscriptions and Testimonia. Epigraphic Sources Illustrating the History of Montanism* (Macon, 1997), 17-47, 471-6.

[495] Şu eserde çevrilmiştir: I. Gardner & S.N.C. Lieu, *Manichaean Texts from the Roman Empire* (Cambridge, 2004), 116-18. Diocletianus'un yasası Mısır valisine gönderilen bir mektupta yer almaktadır.

[496] D. Potter, *The Roman Empire at Bay* (Londra, 2004), 302-14.

dünyanın ahlaki problemlerine bir çözüm sunuyor gibi görünen bu ayrıcalıklı ve düalist teoloji değil, fakat aynı zamanda bunların görkemli kutsal kitapları da cezbediyordu (Augustinus, *İtiraflar*, 5.7.12).

Maniciler I. Theodosius döneminden itibaren, yeniden Roma yasalarının hedefi oldular ve her zaman, "kötü sığınaklarda ve habis yerlerde" toplanarak, gizemli bir grup olarak kaldılar. Montanizmin veya Yahudiliğin tersine, Maniciliğin kesinlikle hiçbir epigrafik ve arkeolojik kalıntısı yoktur. Buna karşın, yazılı metinlerinin derlemeleri kütüphanelerde yer buldu ve Manicilerin inançları ve faaliyetleri hakkındaki temel veriler, başta Mısır'da bulunan Gnostik "Nag-Hammadi Kütüphanesinde" yer alanlar olmak üzere, Kıptice yazma buluntularından gelmektedir. Manici dini yasadışı ilan eden fermanlar, Iustinianus dönemine kadar çoğu imparator tarafından yayınlandı. 383 yılında Manicilerin miras alması (*CTh.* 16.7.3, Mayıs 383, Constantinopolis) ve ibadet için toplanmaları (*CTh.* 16.5.11, Mayıs 383 Padua) yasaklandı. Tam da o yıl artık Roma'da olan Augustinus, Manici inançlara karşı sahip olduğu coşkuyu kaybediyor olduğunu kabul ediyordu (*İtiraflar*, 5.10.18-19). Zeno döneminde ve 520 ve 527 arasında Iustinus ve Iustinianus dönemlerinde tanınmış Maniciler sürgün ve ölüm cezasına çarptırıldılar (*CJust.* 1.5.11-12).[497] V. yüzyılın son yarısında Manici adı, aşırı sapkınlar için çok kullanışlı bir lanetleme terimi oldu. Hatta Monofizit temayüllerinden dolayı, İmparator Anastasius'a bir Maniciymiş gibi hakaret edildi. Yakın zamanlarda Richard Lim tarafından tamamlanmış bir çalışma, Geç Antikçağda Manicilikle ilgili olduğu farz edilen verilerin büyük bir çoğunluğunun nesnelleştirilmemesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Fakat bu veriler, Ortodoksluk dışı görüşlere sahip olan Hıristiyanları, Manici olarak adlandıranlarla, bu adlandırmaya cevap verenler arasındaki söylemin bir ürünü olarak görülmeli ve böylece bu kavram, dinsel kimliklerinin parçası olarak kabul edilmelidir.[498] Geç Antikçağda sapkınlığın bütün tezahürlerini değerlendirirken üst düzey bir entelektüellik zorunludur. Çoğu

[497] I. Gardner & S.N.C. Lieu, *Manichaean Texts from the Roman Empire* (Cambridge, 2004), 145-50.

[498] Richard Lim, "The *nomen Manichaeorum* and its uses in late antiquity", E. Irichinschi & H.M. Zellentin, *Heresy and Identity in Late Antiquity* (2008), 143-67.

sapkın kendisini bir düzeyde Hıristiyan olarak görüyordu. Genelde sapkınlıklarının doğası ve boyutları, sadece muhalifleri tarafından ileri sürülen ve bu akımları saran görüş ve tartışmalar açısından belirgindi.

Ortodoks kilise liderleri, imparatorluk tebaasının kilise kurallarına uymasını sağlamak için, sık sık şiddet dili kullanarak ve ara sıra dinsel muhaliflerine karşı güce başvurarak her tür çabayı gösteriyorlardı. Buna mukabil devlet yetkilileri, Doğu Roma İmparatorluğu'ndaki farklı dinsel inançların ve adetlerin, rengârenk bir yamalı örtü olduğu sonucunu dikkate almak zorundaydılar. Geç Antikçağ boyunca Yahudilere, paganlara ve sapkın gruplara karşı kanunlar çıkarılmaya devam etti. Bu kanunlar yüksek düzeyde bir hoşgörüsüzlüğü yansıtıyorsa da, imparatorlar ve yöneticiler, rakip dinsel gruplar arasında bir denge tutturma ihtiyacının da farkındaydılar. Gerçekte Iustinianus dönemine kadar farklılıklara karşı hoşgörü, açık dinsel savaş durumundan çok daha normaldi.

Hıristiyanlık ve Devlet: Sürgün ve Hoşgörü

İmparatorlar, III. ve IV. yüzyıllarda din politikalarında zor tercihlerle karşı karşıya kaldılar. Ana akım Hıristiyan gelenek, muzaffer hâkimiyeti elde etmeden önce, kovuşturma ve şehadeti, kilisenin içinden geçmek zorunda olduğu, gerçek bir erginlenme töreni olarak sunuyor ve çok önemsiyordu. Bu bakış açısı çok yanıltıcıdır. Devletin yaptığı kovuşturma dönemleri kısmen kısaydı. Hem Hıristiyanlar hem de paganlar güçlü topluluklardı ve esas dinsel değişim döneminde imparatorluk yöneticileri herhangi bir grubu yabancılaştırmayı kolayca göze alamazdı.

Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu tarafından yasadışı ilan edilen çok az sayıdaki dini gruplardan birisiydi. Daha M.S. 40 yılı gibi erken bir tarihte Hıristiyanlar rastgele bir kovuşturma objesiydiler ve M.S. 64 yılındaki büyük yangın sonrası kundakçılık suçunun günah keçisi haline getirilmişlerdi. Bu olayları anlatan Tacitus, Hıristiyanların tehlikeli batıl inançların taraftarı olduklarını ve insanoğlundan nefret ettikleri gerekçesiyle mahkûm edildiklerini söylemektedir. Hıristiyanların bu nefretin faili mi nesnesi mi olduklarının anlaşılması kolay değildir. Fakat Romalı yazarların anlattığına göre bu olay, zayıf Hıristiyan toplumu, Roma devletinin değerlerine temelden karşıt olarak biçimlendirmektedir (Tacitus, *Annals*, 15.44). Yaklaşık elli yıl sonra Kuzey

Anadolu eyaleti Pontus'ta, Hıristiyan olmakla suçlanan kişilerin yargılamasını yürüten Genç Plinius, bu kişilerin suçunun tam olarak Hıristiyan olmak olduğunu açıklığa kavuşturmaktadır. Bu dinin kendisi yasadışıydı. Plinius, yürüttüğü yargılamalarda yargılananların, suçlu olup olmadıklarını belirlemek için basit bir test uyguladı. Buna göre yargılananlar tanrılara dua etmeye ve bir imparator büstüne şarap ve tütsü gibi bir saygı sunusu yapmayı kabul ederlerse, suçlamalardan kurtulacaklardı (Plinius, *ep.* 10, 96-97). Diğer veriler bunun, imparatora ve imparatorluk kültüne bir sadakat yemini olarak anlaşılmaması gerektiğini, fakat yargılananların artık Hıristiyan olmadıklarını tespit etmenin kullanışlı bir yöntemi olduğunu göstermektedir.[499]

Aynı zamanda hem Plinius hem de Traianus, Hıristiyan hareket tarzının tabiatı gereği tehditkâr olmadığını kabul ediyorlardı. Hıristiyanlık, ölümle cezalandırılabilecek büyük bir suç olduğu halde, Hıristiyanlar nadiren aktif olarak kovuşturuldu. III. yüzyılın ortasından önce Hıristiyanların idamıyla sonuçlanan olayların büyük çoğunluğu, bilhassa yetkililere kasten meydan okuyan ve böylece şehitlik için kendilerini mahkeme önünde bulan Phrygia kökenli Montanist grubun takipçilerinde görüldüğü gibi, az veya çok aşırı uç Hıristiyan unsurların davranışlarıyla ilgiliydi.[500] Böyle aşırı ve provoke edici hareketlerin arzu edilirliği noktasında Hıristiyanların kendileri de anlaşmazlık içindeydiler. Daha ilk başlardan itibaren Hıristiyan hareket kendi halinde ve zararsız hayat süren mütevazı bir çoğunlukla, davranışlarıyla sadece devlete değil, fakat bütün normal geleneklere de kulak asmayanlar arasında bölünmüştü. Yazar Lucianus 170'li yıllarda ironik bir biçimde, Hıristiyanları ebediyen yaşayacaklarına kendilerini inandırmış ve dolayısıyla ölümü küçümseyen zavallı garibanlar olarak tasvir ediyordu. İsa'nın, bütün insanların kardeş olduğu öğretisinin sade ve yalın bir yorumunu izleyen Hıristiyanlar, dünyevi mallara değer vermiyorlar, mülklerini kendi aralarında paylaşıyorlardı. Hıristiyanların sade dilliliği,

[499] Fergus Millar, "The imperial cult and the persecutions", W. den Boer (der.), *Le culte des souverains dans l'empire romain* (Fondation Hardt Entretiens 19, Cenova, 1973), 145-65 (yeni basım: *Rome, the Greek World and the East, Volume 2. Government, Society, and Culture in the Roman Empire* [Chapel Hill, 2004], 298-312).

[500] A. R. Birley, "Voluntary martyrs in the early Christian Church. Heroes or heretics?" *Cristianesimo nella Storia* 27.1 (2006), 99-127.

Lucianus'un kendi satir konusu dalavereci Peregrinus için, onları daha kolay safdiller haline getirdi (Lucianus, *Peregrinus* 11-16).

Hıristiyanlar 200 yılından önce sayıca çok azdılar; İskenderiye, Antakya, Kartaca ve Roma gibi büyük metropol kentlerin dışında, muhtemelen yüzlerle değil, onlarla ifade ediliyorlardı.[501] Hıristiyan cemaatler III. yüzyılın ilk yarısında dikkate değer oranda büyüyordu ki, bu nokta, ilk Hıristiyan ilahiyatçıların en büyüğü Origenes'in bile dikkatini çekiyordu (*De principiis*, 4.1.1-2). Gerçekten, 251 yılında Roma'daki ruhban sayısı hakkında elimizde güvenilir rakamlar vardır. İmparatorluğun başkentinde, kapıcıdan en tepedeki piskoposa kadar 155 ruhban ve kilisenin bağışlarıyla ayakta kalan 1500 dul mevcuttu (Eusebius, *HE*, 6.43).

İmparator Traianus Decius, 249 yılında yayınladığı bir fermanla imparatorluğun bütün halkının tanrılara kurban sunmalarını istedi. Decius'un yetkilileri, bireyleri emre uymaya zorlamak için sistematik vergi toplamaya imkân veren idari mekanizmayı işleterek sayım belgesi yöntemini uyguladılar. Bu, mühim ve yeni bir gelişmeydi. Genel olarak Yunan-Roma paganizminde, imparator adına veya başka herhangi bir nedenle yapılan kurban sunusuyla ilgili düzenlemeler halka ait müşterek olaylardı ve bireysel sorumluluğu yoktu. Buna karşın Decius'un önlemi, herkesin veya en azından bütün hane reislerinin bu işe taraf olmalarını ve sayılmalarını gerektiriyordu. Ayrıca, pagan dini adetlere ilişkin, bizzat imparator tarafından yönlendirilen merkezi kontrolü sağlamaya doğru önemli bir adımdı. Fermanın genel olarak tesirli olduğu tasavvur edilemez, fakat Mısır'ın bazı bölgelerinde kesinlikle zorla tatbik edildi, çünkü buralarda papirüs üzerine yazılmış çok sayıda kurban sertifikası (*libelli*) bulunmuştur. Fermanın etkisi Asya eyaletinde Smyrna'da açık olarak görülmektedir. Gayretkeş paganlığı iyi bilinen 250 yılının Asya valisi, fermanı tanımayan ve aralarında papaz Pionius'un da bulunduğu bir grup Hristiyan'ı yargıladı ve ölüme mahkûm etti.[502] Önlemin esas olarak, bu tür Hıristiyanları mı hedef al-

[501] R. Stark, *The Rise of Christianity* (Princeton, 1997); K. Hopkins, "The Christian Number and its Implications" *Journal of Early Christianity* 6 (1998), 185-226.

[502] R. Lane Fox, *Pagans and Christians* (Londra, 1985), 460-8; L. Robert (der. G. W. Bowersock & C.P. Jones), *Le martyre de Pionios, prêtre de Smyrne* (Washington, 1994).

maya niyetlendiği, yoksa imparatorluğun zor bir anında dinsel adetlerin yerine getirilmesini koordine eden, genel bir tedbir mi olduğu tartışmalıdır, fakat su götürmez gerçek, Hıristiyan toplulukların ağır baskı altına alınmış olmasıdır. Roma ve İskenderiye piskoposları idam edildi, mektuplarıyla fermanın Kuzey Afrika'daki tesirinin hayati bir tanığı olan Kartaca piskoposu Cyprianus kırsal bölgelere kaçtı.[503]

Ferman, çoğunlukla örtülü kalan devletin çıkarlarıyla Hıristiyanlık arasındaki muhalefeti açığa çıkardı. Kovuşturma, 257 yılında İmparator Valerianus tarafından yenilendi ve bu ikinci dalga, Cyprianus'un yakalanmasına ve yargılanmasına neden oldu. Hıristiyan kaynaklar, piskoposun 257 ve 258 yılında Afrika valileri (*proconsul*) Aspasius Paternus ve Galerius Maximus tarafından yargılanmasının muhtemel kayıtlarını muhafaza etmektedir. Yargılamaların ilkinde Cyprianus sürgüne gönderildi, ikincisinde idam edildi. Valilerle, piskopos arasındaki karşılıklı söyleşinin üslubu önemlidir:

> Paternus: En yüce imparatorlar Valerianus ve Gallienus mektuplarla beni onurlandırdı. Bu mektuplarda, imparatorlarımız Roma dininin adetlerini yerine getirmeyen herkesin Roma adetlerine geri döndüklerine yemin etmelerini emretmektedirler. Onun için kendinizi nasıl andığınıza dair araştırma yaptım. Bana ne cevap veriyorsunuz?
>
> Cyprianus: Ben bir Hıristiyanım ve piskoposum. Gökyüzünü ve yeryüzünü denizleri ve üzerindeki her şeyi yaratan tek ve gerçek Tanrı dışındaki tanrıları tanımıyorum. Biz Hıristiyanların ibadet ettiği bu tanrıdır; kendimiz ve bütün insanlık için ve imparatorlarımızın kendi sağlıkları için gece ve gündüz O'na ibadet ederiz (*Acta proconsularia*, *CSEL*, III.3, 110; çev. Stevenson).

Bu metin, "Roma dini" (*Romana religio*) deyiminin çağdaş bir kaynakta ilk kez ortaya çıkışını göstermektedir. Yukarıdaki metin, birleşik bir pagan devlet dini kavramını açık bir şekilde ifade ederek, kasıtlı veya değil, Hıristiyanlığın doğrudan bir karşıtı olan Decius'un girişiminin ardında yatan fikirleri yansıtmaktadır.

[503] J.B. Rives, "The decree of Decius and the religion of the empire", *JRS* 89 (1999), 135-54.

Valerianus'un Sâsânilere esir düşerek 260 yılında ölmesinden sonra, 250'li yılların Hıristiyan karşıtı iklimi Gallienus'un etkili kararı sayesinde yumuşadı. Gallienus, İskenderiye piskoposu Dionysius'a ve diğer piskoposlara birer mektup gönderdi ve bu mektupta imparator, Hıristiyanların kiliselerini geri istemelerine müsaade etti ve ibadet hürriyetlerini garanti altına aldı. İmparator ayrıca, Hıristiyanların dinsel faaliyetlerinin en önemli odak noktası olan mezarlıklara gitmelerine izin verdi (Eusebius, *HE*, 7.13.15-16). Bu suretle, devletle Hıristiyanlık arasında, anlaşmalı karşılıklı hoşgörü modeli yeniden başladı, fakat artık durum resmi bir imparatorluk onayı bulgusuyla takviye ediliyordu. Bu süreç, Roma dünyasında dikkate değer bir dinsel yenilenme dönemiydi. Aurelianus, parçalanma tehdidi altındaki imparatorlukta birliği ve düzeni yeniden tesis etmek için, çok çaba sarf etti. Güneş tanrısı Sol Invicitus'u devlet dinleri içerisinde hâkim bir konuma getirmek için ona tapınmayı destekleyen Aurelianus, kendisini insanlığını iyiliği için çalışan Sol'un yeryüzündeki ortağı olarak sunuyordu. Dönem ayrıca popüler kült düzeyinde, entelektüeller ve yönetici elit arasında monoteist inançlara verilen öneme de tanık oluyordu. Hıristiyanlar toplumun üst kesimleri arasında yer bulmaya başladılar. Bu durum, daha 230'lu yıllarda Origenes'in kabul ettiği gibi, Hıristiyanlığın kendi tabiatı için de önemli sonuçlara haiz bir gerçekti:

> Belki günümüzde çok sayıda insan, hatta zenginler ve yüksek makamlarda bulunan kişiler inancımızı kabul etti ve kibar ve aristokrat çevrelerde doğan hanımefendiler, inancımızın taraftarları hakkında iyi düşüncelere sahip oldular diye, birilerinin kalkıp, bazılarının küçük bir prestij için Hıristiyan öğretinin lideri olduğunu söylemeye kalkışacaklarını kabul ediyorum. (Origen, *Contra Celsum* 3.9, çev. Chadwick)

300 yılına gelindiğinde, Roma senatosunda, imparatorluk maiyetinde ve Roma ordusunda Hıristiyanlar bulunuyordu.[504] Böylelikle Hıristiyanlar, devletin en önemli kurumlarının parçası oldular. Hıristiyan liderler, toplumdaki

[504] D. Potter, *The Roman Empire at Bay* (Londra, 2004), 314, tartışma not 51'de. W. Eck, "Das Eindringen des Christentums in den Senatorenstand bis zu Konstantin dem Grosse", *Chiron* 1 (1971), 381-406; T.D. Barnes, "Statistics and the conversion of the Roman aristocracy", *JRS* 85 (1995), 134-48.

rollerine gittikçe daha fazla güven duyuyorlardı. Anadolu'dan ve Suriye'den gelen bir grup kilise lideri, 270 yılında Antakya piskoposu Samsatlı Paulus ile kendi aralarındaki anlaşmazlıklarına müdahale etmesi için İmparator Aurelianus'a başvurdular ve imparator, bu müracaatçıların lehinde yani Paulus'un azli yönünde karar verdi. Bu olay, büyük kilise problemlerine IV. yüzyıl imparatorlarının karışmalarının açık bir öncüsüydü.[505] T.D. Barnes, Hıristiyanların "Roma toplumunun dinamik bir unsurunu" oluşturduklarını ve "300 yılına gelindiğinde Hıristiyan tebaasının rızası olmaksızın artık hiçbir imparatorun güvenle hüküm süremeyeceğini" güçlü bir şekilde savunmaktadır.[506]

Tetrarşi döneminde yeniden uygulamaya konulan Hıristiyanların kovuşturulması ciddi bir şok yarattı. Diocletianus'un Roma devlet sistemini yeniden düzenlemesi, Roma dininin sistematik bir yeniden icadı üzerine dayanıyordu. Bu yeni durum, Hıristiyanlıkla uzlaşması güç olmayan Aurelianus'un güneş kültüne benzemiyordu, tersine geleneksel paganizmin temel niteliklerinin yeniden tasdik edilmesini gerektiriyordu. Diocletianus, en yüce varlık olan Iupiter kültünü teşvik ediyor, imparatorluk ideolojisinin başlıca sembolü olarak Hercules'i benimsiyor ve Olympos panteonunun ana karakterlerine yeniden dikkat çekiyordu. Tetrarşi imparatorları, çok açık biçimde Iupiter ve Hercules ile ilişkilendiriliyor ve bizzat Olympos tanrılarının özellikleri ve niteliklerine sahip tanrılar olarak görülüyorlardı.[507] Traianus Decius döneminde olduğu gibi, imparatorlar bilhassa Roma İmparatorluğu'nun bütünlüğünü pekiştirmek için yeni bir dinsel girişime kalkıştıkları zaman, Roma gelenekleri dışında kalan bu faaliyetleri ilgi odağı haline getiriyorlardı (bkz. s. 95-98). Şubat 303 tarihinde Hıristiyanların kovuşturulmasını yenileyen karar aynı ruhla alındı. 303 ile 312 arasındaki kovuşturma 250'li yılların hasmane iklimini yeniden yarattı. O dönemde olduğu gibi, Hıristiyan karşıtı önlemler, 304/5 yılının resmi beyannamesinin gösterdiği üzere, bireyleri hedef alıyordu. Bu beyanname,

[505] Eusebius, *HE* 7.30, 19-21; F. Millar, *The Emperor in the Roman World* (Cornell, 1977).

[506] T.D. Barnes, "Christians and Pagans under Constantius", *L'Église et l'Empire au IVe Siecle* (1989), 301-38, s. 308.

[507] W. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion* (Oxford, 1972).

kentli toplum mensuplarının tamamının kurban kesmesini ve pagan tanrılara sunular yapmasını emrediyordu (Eusebius, *Martyrs of Palestine* III.1).[508] Kovuşturmaların etkisi imparatorluğun her yerinde aynı şekilde hissedilmiyordu, çünkü uygulama hem eyaletlerdeki imparatorluk otoritelerinin azmine, hem de ortak imparatorlarının her birisinin tavrına bağlıydı. Lactantius'un "imparatorluk gücünü ele alır almaz Constantinus'un ilk icraatı Hıristiyanlara kendi tanrılarına ibadet etme hürriyetini iade etmesiydi" biçimindeki iddiası tam olarak kabul edilirse, "bu önlem, imparatorun kutsal dini restore etmedeki ilk yaptırımıydı." (*De Mortibus Persecutorum* 24.9, çev. J.L. Creed/T.D. Barnes). Böylece, batı eyaletlerinde kovuşturmanın etkisinin, daha 306 gibi erken bir tarihte Constantinus *Augustus* olduğu zaman, tamamen geçersiz hale getirildiği görülmektedir.[509]

Roma devleti ve kilise arasındaki çatışmanın istikameti, elbette Constantinus'un Hıristiyanlığı kabul etmesiyle birlikte tersine dönüyordu (bkz. s. 374-86). Bu durum, 312'den hemen sonra kabul edilen önlemlerde bilhassa açık olarak görülmektedir. 313'ten 324'e kadar, Constantinus imparatorluğu Licinius ile birlikte yönetti. Maximinus Daia'nın 313 yılı yazında yenilmesinden sonra, Licinius Hıristiyanların kahir ekseriyetinin yaşadığı doğu eyaletlerini kontrol ediyordu. Constantinus, artık açık bir şekilde Hıristiyan olsa da, Licinius'un dinsel mensubiyeti çok belli değildir. Lactantius'a göre, Maximinus'un ordusuyla nihai savaştan önce, Licinius, askerleri tarafından kullanılan monoteist bir duanın sözlerini onaylamıştı. Bu yüce ve kutsal tanrıya yakarıştı ve kesinlikle Hıristiyanlarca da kabul edilebilir bir şeydi, fakat muhtemelen planlı, genelleştirilmiş bir monoteizm formülü olarak anlaşılmalıdır (Lactantius, *De Mortibus Persecutorum* 46). İki hükümdar Şubat 313'te Milano'da buluştukları zaman, bir dinsel hoşgörü politikası üzerinde anlaşmaya vardılar. Bundan kısa bir süre sonra, Licinius'un Anadolu, Suriye ve Mısır eyaletlerine gönderdiği bir mektubun başlangıcında bu anlaşmaya atıf

[508] Kovuşturmaların detayları için bkz. S. Mitchell, "Maximinus and the Christians: A new Latin inscription from Pisidia", *JRS* 78 (1988), 105-24.

[509] Barnes, *Constantine*, 62-6.

yapılmaktadır.[510] Bilhassa, Maximinus'un uyguladığı kovuşturmanın 312'de büyük bir etkiye sahip olduğu doğuda, Licinius'un mektubu, Hıristiyanlara mülklerinin ve imtiyazlarının iadesi konusunda tam garanti veriyordu ve ayrıca Hıristiyanların müsadere edilmiş mallarını istemeyerek de olsa almış olan paganlara da devlet fonundan tazminat konusunda söz veriyordu. Halbuki devlet politikasının temel konusu, her iki imparatorun da kabullenmeye hazır olduğu, imparatorluk sathında ibadet hürriyeti tesis etmekti (Lactantius, *De Mortibus Persecutorum* 48; Eusebius, *HE* 10.5.2-14). Aşağı Moesia'da bir askeri kampta bulunan bir yazıt, Licinius'un ve oğlunun açık bir emriyle garnizondaki askerlerden, tütsülerle, mumlarla ve libasyonlarla güneş tanrısı imgesine yıllık bir adak yapmalarının istendiğini göstermektedir (*ILS* 8940). Bu yazıt, muhtemelen Licinius'un Constantinus ile açık savaş halinde olduğu döneme aittir, fakat bu hareketin dinsel sonuçlarından, Constantinus'un da ciddi bir şekilde rahatsız olması ihtimal dışıdır. Constantinus'un kendi Hıristiyan görüşleri zaten güneş monoteizminden çok etkilenmişti ve kendi ihtidasında dönüm noktası olay, güneşteki muhteşem halenin Hıristiyan yorumu olmuştu.[511]

Constantinus ile Licinius arasındaki ilişkiler kötüleşip ikisi arasında iç savaş çıktığı zaman, dinsel konumlarındaki farkın vurgulanması neredeyse kaçınılmazdı. Constantinus, Maxentius karşısında kendisine zafer getiren Tanrı'nın sancağı altında dövüşüyordu, Licinius ise imparatorluğun kontrolü altındaki kısımlarında yaşayan Hıristiyanlara gittikçe güvenemez hale gelmişti. Eusebius, *Vita Constantini* adlı eserinde, Licinius'un Hıristiyanların toplanma haklarını sınırlandırdığını, piskoposların konsil toplamalarını engellediğini ve Constantinus'un Hıristiyan din adamlarına verdiği vergi imtiyazlarını kestiğini anlatmaktadır.[512] Eusebius, *Historia Ecclesiastica*'nın son edisyonunda,

[510] Bu konuya ilişkin modern görüşlerin sağlam bir incelemesi için bkz. Barnes, *Constantine* 93-7.

[511] P. Weiss, "The vision of Constantine", *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), 237-59. Bkz. s. 374-82.

[512] Bkz. Eusebius, *VC* 1.51-3; fakat *VC* 2.5'te verilen Licinius'un konuşması tamamen uydurma.

Licinius'un sistematik Hıristiyan kovuşturmasını canlandırdığını iddia etmektedir (*HE* 10.8.10-18). Bununla birlikte, Licinius'un aldığı bu tedbirler, muhtemelen Constantinus'un tarafını tutmalarından makul olarak şüphelendiği tebaasına karşı alınmış önlemlerden başka bir anlam ifade etmiyordu ve zaten sıkı mali politika Licinius'un idaresinin genel bir niteliğiydi. Gerçekten Licinius'un yönettiği doğu dünyasında, "büyük kovuşturma" döneminde oluşan aşırı dinsel kutuplaşma benzeri bir duruma ilişkin elimizde veri yoktur.

Constantinus'un 324 yılında Boğaziçi kıyısındaki Chrysopolis'te (Üsküdar) Licinius'a karşı kazandığı zaferi takip eden birkaç ay sonra, mağlubun gözetim altında ölümü, Hıristiyan davasının bir başka zaferi olarak kutlanıyordu. Gerçekten 324-25 yılları bir dizi zafer gösterisi niteliğinde jestlere tanık oldu. Constantinus, 325 yılı Kutsal Cumasında, muhtemelen Nicomedia'daki bir piskoposlar topluluğuna bizzat verdiği *Azizlere Söylev* (*Oratio Sancta*) diye bilinen konuşmasında, Tanrı'nın inayeti ve kendisinin tarihteki yerine ilişkin kişisel görüşlerini açıkladı.[513] Constantinus'un, Hıristiyanlıkla ilgili başdanışmanı olan Cordoba (Kurtuba) piskoposu Ossius, papaz Arius'un takipçileri ve İskenderiye piskoposu Alexander taraftarlarının doğu Hıristiyanları arasında meydana getirdiği itikadi bölünmeyi önlemek için çok çaba sarf etti. Haziran 325'te kilise liderlerinin o zamana kadar gördüğü en büyük toplantıda, din birliği ve kilisenin örgütlenme şemasında anlaşmak üzere toplandılar. Constantinus aynı dönemde, son zaferini kazandığı Constantinopolis'te, yeni bir imparatorluk başkenti tesis etmek için karar aldı.

İmparator ayrıca, 324 yılında tebaasına Hıristiyanlıkla ilgili bir dizi mektup yazdı. Bu mektuplar Eusebius'un *Vita Constantini* adlı eserinde yer almaktadır. İmparator, doğu eyaletlerinin sakinlerine yazdığı uzun bir mektupta, savaşın neticesini ve kovuşturmaların sona erdirilmesini, Tanrı'nın hükmünün teyidi ve O'na inançlarını koruyanlara bir ödül olarak kutluyordu. Mektup, Hı-

[513] *Oratio Sancta*'nın (*Azizlere Söylev*)yeri ve tarihi çok tartışmalıdır. Ben Barnes'ın ulaştığı sonucu benimsiyorum: T.D. Barnes, "Constantine's speech to the assembly of the saints: Place and date of delivery", *JTS* 52 (2001), 26-36. Ayrıca bkz. R. Lane Fox, *Pagans and Christians* (Londra, 1985), söz konusu yılda ve Antakya'da olduğunu savunmaktadır. Şimdi ayrıca bkz. Barnes, *Constantine*, 113-20.

ristiyanların bu iç savaş öncesinde sahip oldukları statü, konum ve mülkü eski haline getirmek için çok sayıda hükmü ve iade önlemlerini vurguluyordu (Eusebius, *VC* 2.24-42). İkinci bir mektup, zarar görmüş veya terkedilmiş kiliselerin yeniden inşalarıyla ilgilenmeleri için, piskoposları teşvik ediyor ve onlara devlet yardımı vaat ediyordu (*VC* 2.46.1-3). Doğu İmparatorluğu sakinlerine hitap eden üçüncü mektup, Hıristiyan davasının zaferini kutluyor, fakat dinsel hoşgörü için önemli ve ısrarlı bir ricayla sona eriyordu:

> Dünyanın ve bütün insanlığın genel iyiliği için halkımızın barış içerisinde ve huzursuzluktan uzak olmalarını arzuluyorum. İnançlılar kadar, yanlışta olanlar da barışın ve huzurun meyvelerini memnuniyetle alsınlar. Kardeşlik samimiyeti, onların hatalarını düzeltmelerinde ve onları doğru yola getirmede etkili olacaktır... Aklıselim sahibi kişiler, sadece onların mübarek ve saf bir hayat yaşayacaklarına inanmalıdırlar ve onları kutsal hukukunuza güvenmeye davet etmelisiniz. Bunlardan geri duranlar, istiyorlarsa kendi yanlışlıklarına sığınmaya devam etsinler. (*VC* 2.56.1-2, çev. Hall & Cameron).

Böylesi imparatorluk genelgelerinde, retoriği esastan ayırt etmek önemlidir. Constantinus, Hıristiyanlığa tutkuyla bağlanmış bir mühtediydi, çünkü aynı kanaatte olmadığı paganlar kadar, ayrılıkçı ve sapkın Hıristiyan grupları betimlemek için de sık sık sert bir dil kullanıyordu.[514] Constantinus, Hıristiyan toplulukta dini inançlarından keyif alıyor, ilgilerine ve arzularına dikkat ettiği piskoposların gururunu okşuyordu. Karşılığında piskoposların desteğini istiyordu ve bu da memnuniyetle ve hevesle veriliyordu. Constantinus'un biyografisini yazan ve ona bir methiye düzen Eusebius, Hıristiyan bir kader adamı olarak nitelediği imparator hakkındaki kanaatini, açık bir şekilde belirtiyordu. Constantinus, İsa'nın havarilerini temsil eden on iki sembolik tabutla çevrilmiş bir lahit içerisinde Constantinopolis'te yaptırmış olduğu Havariy-

[514] Mesela Optatus, Tract, app. 5'te Constantinus'a Donatusçular hakkında şunları söyletmektedir: "Gün gibi aşikar ki, bunların çılgınlığı öyle bir şey ki, bunları takdiri ilahiden bile nefret ederken bulabiliriz. İnanılmaz bir kibirle, argümanlarında öyle çılgınca ısrar ediyorlar ki, tanrısal iradeyle verilmiş adil yargıyı bile reddederek, söylenmesi veya duyulması doğru olmayan şeylere bile kendilerini inandırıyorlar" Karşılaştırınız: Eusebius, *VC* 2.66 (Constantinus'un Arius ve Alexander'a mektubu).

yun Kilisesi'ne (bugünkü Fatih Camiinin yerindeydi) defnedildi. Sembolizm Constantinus'u, neredeyse İsa'nın kendisiyle eşit duruma getiriyordu.

Constantinus bununla birlikte, aynı zamanda tehlikeli iç savaşlar serisinden sağ çıkmayı başarmış seküler bir siyasi liderdi. Kendi yönetiminin başarılı olması için Tetrarşi döneminin çatışmacı dinsel politikalarını etkisiz hale getirmek zorundaydı. Hıristiyan nüfus ne kadar hızlı büyürse büyüsün, Constantinus, Hıristiyanların imparatorluktaki sayılarının paganlara nazaran hâlâ çok düşük olduğunu fark etmek zorundaydı. 324 yılında eyaletlere gönderdiği bir mektup, dinsel uzlaşma politikasını gösteren temel belgedir. Constantinus'un, bir piskopos grubuna, "kendisinin de kilise dışındakileri gözetmesi için Tanrı tarafından atanmış bir piskopos" olduğu şeklindeki meşhur ifadesi, daha büyük sorumluluklarının farkında olduğunu göstermektedir. Bu ifade çok muhtemelen, paganizm meselesi karşısında daha sert bir devlet politikası sergilemesini bekleyenlere, zekice bir cevap olarak söylenmişti (*VC* 4.24; bkz. s. 103).

Constantinus, bütün imparatorlar gibi, yıkıcı büyü ve kehanet konusunda endişeliydi. Gayrı ahlaki bulunan veya başka şekillerde Hıristiyanlığa karşı bilhassa saldırgan tavır takınan belli başlı pagan tapınakların kapatılmasında misyonerce bir gayret gösteriyordu. Bu yüzden kutsal fahişeliğe getirilen bir yasak, Fenike bölgesindeki Aphaca ve Heliopolis'teki tapınakların kapanmasına neden oldu. Kilikya'daki Aegae'de bulunan popüler sağlık tanrısı Asclepius tapınağı yıkıldı ve Hebron yakınlarında Tanrı'nın Hz. İbrahim'e göründüğü Mamre meşeliğindeki saldırgan pagan sunaklar ve heykeller kutsal alandan kaldırıldı (Eusebius, *VC* 3.51-8). Bununla birlikte böyle durumlarda söylemin eyleme dönüşmesi, açık olmaktan uzaktır ve pagan kült faaliyetleri büyük tapınak alanlarında uzun süre devam etti.

Pagan külte ağır bir darbe olarak, tek bir önlem yani kurban törenlerinin tamamen yasaklanması, çok daha çatışmacı anlamda yorumlanmaktadır. Eusebius "hiç kimse kült nesneleri dikmeye cüret etmesin veya kâhinlik veya gizli sanatlarla uğraşmasın ve hatta hiçbir şekilde kurban kesmesin diye putperest kirliliğini sınırlandıran" bir yasadan söz etmektedir (*VC* 2.45, çev. Hall & Cameron). Constantius'a atfedilen, fakat kardeşi Constans tarafından yayınlanmış olması daha muhtemel 341 yılına ait bir başka yasa da, Constantinus'un kurban kesmeyi yasakladığına ilişkin geriye dönük bir önleme atıf yapmaktadır

(*CTh.* 16.10.2). Bu yasanın anlamı çok tartışılmıştır. Kurban kesimine getirilen yasak, Barnes ve diğerleri tarafından Constantinus'un dinsel amaçlarının yani, eski paganizmin kalbini kesip çıkarmaya yönelik kasıtlı bir politikanın verisi olarak anlaşılmasında, bir anahtar kabul edilmektedir. Bu yorum, gevşek bir temele gereğinden fazla ağırlık yüklemek gibi görünmektedir. Şayet Constantinus böyle süpürücü bir önlem önerdiyse, bu önlem, 324 yılında doğu eyaletlerinin ahalisine yazdığı bir mektupta bulunan yatıştırıcı yaklaşıma alan açmak için hızla iptal edildi:

> Bununla birlikte, hiç kimse, komşusuna zarar vermek için, edindiği manevi kanaatleri istismar etmesin. Her kim ne gördü ve anladıysa, mümkünse bunu diğerine yardım etmek için kullanmalıdır. Fakat mümkün değilse, meseleden vazgeçilmelidir. Ölümsüzlük yarışını gönüllü olarak üstlenmek bir şeydir, bunu yaptırımlarla tahkim etmek başka bir şeydir. Hoşgörümün amacının gerektirdiğinden daha uzun uzadıya bunları söyledim ve açıkladım, çünkü hakikate olan inancımı gizlemeyi istemedim. Bilhassa (duyduğuma göre) bazı insanlar tapınakların adetlerinin ve karanlığın aracılığının tamamen kaldırıldığını söylüyorlar. Bunu, bazılarının zihinlerindeki kamu menfaatinin zararına olan serkeşçe yanlışlara inadına saplanıp kalmamış olsa, bütün insanlığa gerçekten tavsiye edebilirdim. (Eusebius, *VC* 2.60, çev. Cameron & Hall).

Constantinus ve Licinius arasında 313 yılında varılan anlaşma gibi, bu mektup da aynı anda Hıristiyan inancın üstünlüğünü ilan edip savunurken, aynı barış ruhunu solumaktadır. Bir yasak vardıysa, Eusebius'un esasen işaret ettiği ve gerçekten 321 yılına ait bir Constantinus yasasında görüldüğü gibi, büyü adetleri ve kehanetle ilgili bağlamlarda kurban kesimine uygulandığı anlaşılmaktadır (*CTh.* 9.16.1-4).[515]

Licinius'un 324'te yenilmesinden, Iulianus'un Aralık 361 yılında tek başına tahta geçişine kadar olan zaman dilimini ayıran, neredeyse kırk yıllık dönemi aydınlatan mevcut kaynakların çoğu, Hıristiyan bakış açısıyla yazılmış

[515] S. Bradbury, "Constantine and the problem of anti-pagan legislation in the fourth century", *Classical Philology* 89 (1994), 120-39.

ve imparatorların yakinen müdahil oldukları kilise meseleleri hakkındadır. Bu dönemde Hıristiyanlar, kendi aralarında ciddi olarak bölündüler (bkz. s. 417-28) ve şimdi artık inançlarını devlet dini olarak güvenle demirleyen piskoposlar, paganlara karşı saldırıya geçmek için fazla beklemediler. Kilise lehine yasa çıkarılmaya devam edildi, fakat paganizmi bastırmak için çok az aktif önlem alınıyordu. Anlaşılıyor ki, Constantinus ve oğullarının paganlar ve Hıristiyanlar arasındaki bölünmeyi keskinleştirmek gibi hiç de büyük bir çabaları yoktu. İmparatorlar, pagan kültlerin de sorumluluklarını üstlendiklerini ifade eden *pontifex maximus* unvanını muhafaza ediyorlardı ve bu yetkiyi geleneksel bir tarzda kullanmayı sürdürdüler. Constantinus'un 337'de ölümünü takip eden hükümdarsız ara dönemde, Toskana'daki Hispellum kenti halkına, onun adına resmi bir mektup yazıldı. Mektup, geleneksel kurban kesim ritüeline atıf yaparak bulaşıcı batıl inançların aldatmalarıyla kirletilmemesi şartıyla, kendi hanedanının onuruna bir imparatorluk kültü tapınağı (*templum Flaviae gentis*) inşa etmelerine izin verildiğini ifade ediyordu (*ILS* 705).[516]

II. Constantius'un konumu konusunda, babası Constantinus'a nazaran, elimizde çok daha az veri vardır. Hıristiyanlığa kişisel bağlılığı en azından babası kadar büyüktü ve kilise politikalarına yakinen müdahil oldu. Constantius'un yayınladığı bir yasanın yarısı şöyleydi: "her yerde ve her kentte tapınaklar derhal kapatılmalı ve günah işleme imkânı kalmaması için buralara insanların girişi yasaklanmalıdır" (*CTh.* 16.10.4). Kaynaklar, Constantinus döneminde kapanan, Iulianus döneminde yeniden açılan ve onun için, muhtemelen Constantius döneminde sınırlandırmalara tabi olan tapınakların listesini vermektedir.[517] II. Constantius, 357 yılındaki Roma ziyareti sırasında pagan din adamı sınıfının gücünün arttığını gördü ve aynı zamanda Senato binasından Zafer sunağını kaldırttı (Symmachus, *Rel.* 3.7).

[516] R. Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine* (2007), 23-35 ve 363-7; tarih için bkz. Barnes, *Constantine*, 20-23. Barnes bu kararın Milano'da Constans tarafından alındığını savunmaktadır.

[517] Buna ilişkin irdeleme şuradadır: P. Heather & D. Moncur, *Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century. Select Orations of Themistius* (Liverpool, 2001), 48-57.

Iulianus, Hıristiyanlar lehine yasa çıkarılmasını sona erdirdi ve Hıristiyanların seleflerinden aldıkları imtiyazları geri çekti. Hıristiyan ruhban sınıfı, artık vergi muafiyetine sahip değildi, bedava tahıl dağıtımından yararlanma hakkından mahrum oldu ve *curiales* mensupları olarak, kentlerine karşı finansal sorumlulukları yerine getirmeleri gerekiyordu. Bu dönemde piskoposlar yargıçlık gücünü kullanma imkânını da kaybettiler. Iulianus aktif bir kovuşturma politikası izlemek için hiçbir girişimde bulunmadı, ancak başka şekilde kilisenin altını oymaya çalıştı (Theodoret, *HE* 1.11). Kilise içi tartışmaların sonucu olarak sürgüne gönderilen Hıristiyanlar, Ammianus'un iddia ettiğine göre, bu yıkıcı bozuşmayı yeniden ateşlemek amacıyla geri çağrıldı (Ammianus 22.5.3-4). Kendi yazılarından anlaşıldığı kadarıyla Iulianus'un, dinsel görüşleri karmaşıktı. Bu dinsel görüşler, inançlarını Hıristiyan muhaliflerine son haddine kadar zorlamaya ve dayatmaya hazırlıklı bir adam portresi ortaya koymaktadır. Hıristiyanların gramer, felsefe ve retorik öğretmeni olarak hizmet vermelerinin, ahlaki olarak uygun olmadığını ilan eden meşhur fermanı, Hıristiyanları isteksiz bir kabul edilebilirliğin ötesine atmaya niyetli bir imparatorun hareketiydi (bkz. s. 272-73).[518] Augustinus ertesi yüzyılda bunu açık bir dinsel hoşgörüsüzlük davranışı olarak gördü (*City of God* 18.52). Iulianus'un onuruna dikilen yazıtların 250'li yılların heyecan dolu söz dağarcığını canlandırmış olması ve onu özgürlüğün ve Roma dininin yenileyicisi(*restitutor libertatis et Romanae religionis*) olarak selamlaması şaşırtıcı değildir (*ILS* 752). On sekiz aylığına dinsel çatışma politikaları yeniden canlandırılmıştı.

Iulianus'un yönetimi, imparatorluktaki dini uygulamalar üzerinde, kalıcı etkiler bırakamayacak kadar kısaydı. Fakat haleflerinin aşırı dinsel tutum takınmaktan kaçınmaları çarpıcıdır ve Iulianus'un izlediği hoşgörü yoksunu duruşu da taklit etmediler. Iovianus, aslında Iulianus'un ruhban sınıfı vergi imtiyazlarından mahrum etmek için aldığı sert tedbirlerin avantajını kullandı ve bu imtiyazları üçte bir oranında yani Constantinus ve Constantius tarafından ayarlanan düzeyde yeniledi. Bu düzey, V. yüzyıl ortalarına kadar sürdürüldü (Theodoret, *HE* 1.11.3, 4.4.6). Buna karşın Iovianus gösterişli bir

[518] Iulianus'un sert görüşlerinin keskin bir nitelendirilmesi için bkz. G.W. Bowersock, *Julian the Apostate* (Londra, 1978), 78-93.

şekilde dinsel hoşgörü politikası ilan ediyordu. Bu politika 1 Ocak 364'te siyaset filozofu Themistius'un Ancyra'da ona hitaben yaptığı konuşmada açıkça görülmektedir. Themistius felsefi dini görüşleri olan bir pagandı, fakat ironik bir şekilde Iulianus'tan bir teveccüh görmedi, çünkü Iulianus başka entelektüel danışmanlar tercih ediyordu. Themistius, doğuda yerleşen Constantius, Iovianus, Valens ve I. Theodosius gibi dönemin bütün Hıristiyan imparatorlarının sözcüsü olarak hareket etti.[519] Themistius'un konuşması, kendi bireysel eğilimlerine göre bütün tebaasının ritüellere katılmasına, Iovianus'un izin verdiğini ima etmektedir. Themistius, farklı dinsel yönelimlere sahip insanlar arasında, sağlıklı bir rekabetin teşvik edilmesinin ve miskinliğe düşmekten ve rehavete kapılmaktan sakınmanın yerinde olduğunu savunuyordu. Dinsel faaliyet, aynı yoldan gitmeseler de, bütün yarışçıların aynı amaca ulaşmak için mücadele ettiği bir müsabakaya benzetiliyordu. Bu görüşle birlikte, metafor da çarpıcı bir şekilde, Symmachus'un, Roma'daki pagan Zafer sunağının yeniden kurulmasını rica etmek amacıyla II. Valentinianus'a sunduğu meşhur *relatio*sunu çarpıcı bir şekilde önceden haber vermektedir. Hatta daha dikkat çekici bir pasajda, Suriyeliler, Yunanlılar ve Mısırlıların her birinin kendi işlerini kendi tarzlarında düzenlediklerini öne çıkararak, yaratıcı tanrının kendisine ibadet eden kullarının farklılığından, yani her birinin kendi meselelerini kendilerine göre düzenlemelerinden memnun olduğu tasvir edilmektedir. Bu üç parçalı tasnifte, Suriyeliler bariz bir biçimde Hıristiyanlar olarak anlaşılmalıdır (Themistius, *Or.* 5, 67b-70c). Iovianus'un pagan kültle ilgili, Constantinus'un yaptığı yasalarla kıyaslanabilecek dini yasalar yaptığı sanılmaktadır: "Tapınakları açtı, fakat sahtekârlığın uğrak yerlerini kapattı, meşru kurban kesimine izin verdi, fakat büyü işleriyle uğraşanlara hiçbir ruhsat vermedi".[520]

Iovianus'un din politikası, doğuda Valens ve batıda büyük kardeşi Valentinianus tarafından sürdürüldü. 371 yılında yayınlanan bir yasa, bu iki imparato-

[519] J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court. Oratory, Civic Duty, and Paideiea from Constantius to Theodosius* (Michigan, 1995); R.M. Errington, "Themistius and his emperors", *Chiron* 30 (2000), 861-904.

[520] Themistius, *Or.* 5, 67b-70c. Çeviri ve yorum için bkz. P. Heather & D. Moncur, *Themistius, Select Orations. Politics, Philosophy, and Empire in the Fourth Century* (Liverpool, 2001), 137-96.

rın önceki bir tarihte dinsel hoşgörüyü sağlamaya çalışan önlemler aldıklarını ima etmektedir (*CTh.* 9.16.9). Themistius'un konuşmaları, hizmet ettiği imparatorların görüşlerinin açık bir şekilde ifade edilmesi olarak yorumlanmalıdır.[521] Iovianus için verdiği söylevden tam bir yıl sonra yapılan konuşma (*Orationes* 6), muhtemelen Valens'in daha belirgin Hıristiyan bakış açısına saygıdan dolayı, dinsel çoğulculuk üzerine farklı bir vurgu yapmaktadır. Konuşmada, beşeriyetin manevi akrabalıkla ve ortak ahlaki hedeflerde birleştiği vurgulanmaktadır. İnsanlar, erdemde yarışıyorlardı, fakat kötü davranış sergiledikleri zaman, utanma duygusunu da paylaşıyorlardı. İnsanlık, yeryüzünü ortak bir mülk olarak işgal ediyor ve yardım ihtiyacı ortaya çıktığı zaman, birbirinin yardımına koşuyordu. Yüce tanrısal varlığı, bütün insanlar farklı şekillerde algılasalar bile, onu tanıyor ve ona bağlanıyorlardı (*Or.* 6.77a-c).[522] Bu konuşma, paganlar ve Hıristiyanlar arasında daimi bir karşılıklı hoşgörü politikasının savunucusu olan Themistius'u haklı çıkarmak için, bilerek müphem bir siyasi monoteizm ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın tamamı, İmparator Valentinianus'un ölümünü not eden Ammianus Marcellinus tarafından kısa ve öz bir biçimde özetleniyordu:

> Yönetimi, dinsel hoşgörü ile kendini göstermektedir. Valentinianus, birbirine zıt inançlar karşısında tarafsız bir tutum takındı ve şu ya da bu ibadet biçimini kabul etmelerini emrederek, asla kimseyi incitmedi. Kendi inançlarından dolayı tebaasının boynunu sıkmak için hiçbir teşebbüste bulunmadı, fakat pek çok kültü bulduğu gibi, rahatsız etmeden bıraktı (Ammianus Marcellinus 30.9.5, çev. Hamilton).

Valentinianus 375 yılında felç geçirip öldü ve yerini genç oğlu Gratianus aldı. Valens'in 378'te ölümünden sonra, Illyricum ordusunda zaten önemli bir şahsiyet olan Theodosius 379 Ocak ayında (19 Ocak) imparator ilan edildi. Balkanların doğusuna biraz sükûnet ve istikrar getirdikten sonra, Theodosius 24 Kasım 380'de Constantinopolis'e geldi. Devlet ve kilise arasındaki ilişki

[521] P. Heather & D. Moncur, *Themistius, Select Orations.* 1-42, bilhassa 29-38.

[522] Themistius ve çağdaşlarında politeizm ve monoteizm arasındaki potansiyel entelektüel tutarlılık için bkz. I. Sandwell, "Pagan conceptions of monotheism in the fourth century: the example of Libanius and Themistius", S. Mitchell & P. Van Nuffelen (der.), *Monotheism between Pagans and Christians in Late Antiquity* (Leuven 2010), 101-26.

hızlı bir değişime gitmek üzereydi. Hem Valens hem de Valentinianus kilise içi tartışmalarla aralarına mesafe koymuşlardı, fakat halefleri Gratianus ve Theodosius bu tartışmaları sahiplendiler. Her ikisi de imparatorluğun hâkim Ortodoks anlayışı olan İznik itikadı yanlısı Hıristiyanlığın güçlü savunucularıydı. Theodosius'un kişisel dindarlığı İspanyol tarzı yetiştirilme biçimiyle şekillenmişti, diğer yandan Gratianus, IV. yüzyılın son çeyreğinin en müthiş kilise adamı Milano piskoposu Ambrosius'un varlığıyla baş etmek zorundaydı. Ambrosius, genç Gratianus'a 379 yılında iki ciltlik eseri *De Fide*'yi (İnanç Üzerine) takdim etmişti (Levha 7.1).[523] Edirne felaketinden hemen sonra Gratianus, Maniciler ve iki Ariusçu grup dışında herkesi kapsayan bir dinsel hoşgörü fermanı yayınlamıştı. Ayrıca, Ağustos 379 tarihine ait bir yasa da, herkes için Katolik inancı tanımlıyordu (*CTh.* 16.5.5). Şubat 380 tarihinde Theodosius buna karşılık, din politikası konusunda Geç Antikçağda bir Roma imparatorunun ilan edebileceği en meşhur fermanı, yani Latince metnin ilk kelimeleriyle daha çok *Cunctos Populos* olarak tanınan meşhur fermanı yayınladı:

> Şefkatimizin rehberliğiyle yönetilen bütün insanların, mübarek havari Petrus'un Romalılara aktardığı ve şimdi Papa Damasus ve havariler kadar kutsal bir kişi olan İskenderiye piskoposu Petrus'un temsil ettiği dinin öğretilmesini ve bu dine taraftar olmalarını arzuluyoruz. Bu kurala uyan kişilerin, Katolik Hıristiyan adını almalarını emrediyoruz. Buna karşın, çılgın ve kaçık olarak değerlendirdiğimiz geri kalanlar sapkın dogmalarının şenaatini sürdürecekler, toplanma yerleri kilise olarak adlandırılmayacak ve bu sapkınlar önce tanrısal gazaba çarptırılacaklar ve sonra bizim ilahi yargıyla uyum içinde bulunacağımız girişimlerimizle cezalandırılacaklardır (*CTh.* 16.1.2).

Theodosius'un kararının yakın siyasal bağlamı, üslubunun ima ettiği kadar çığır açıcı değildi. Bu hükmün amacı, Constantinopolis'teki durumdu ve imparatorun ve kilise danışmanlarının arzusu boş piskoposlukların, batıda genel olarak kabul gören İznik konsilinin yayınladığı itikadı benimseyen

[523] Uzun bir inceleme için bkz. N. Mclynn, *Ambrose of Milan* (Berkeley, 1994), 79-157'de Gratianus ve Ambrosius arasındaki ilişkileri uzun uzadıya tartışmakta ve Ambrosius'un etkisinin zannedildiğinden çok daha az olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca bkz. Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome*, 34-5.

Levha 7.1 - Milano piskoposu Ambrosius'un V. yüzyılda yapılmış mozaik portresi Milano'da Ambrosius Bazilikası'ndaki Victor Şapeli (© 2013 Photo Scala, Floransa).

adaylar tarafından doldurulmasıydı.[524] Bununla birlikte, böyle özlü bir resmi bildirinin, uzun dönem etkisi çok kapsamlıydı. Ancak ölüm döşeğinde vaftiz edilen Constantinus'un tersine, Theodosius 380 tarihinde yaşamını tehdit eden bir hastalıkla karşılaşınca, tam da bu sırada bulunduğu Selanik'te kilisede vaftiz edilmişti ve bu durum Constantinopolis'i esas merkezi yapma arifesinde benimsediği Hıristiyan duruşu tahkim ediyordu. Tebaasına, İznik konsilinde ortaya konulan Ortodoks inancı kabul etmeleri konusundaki emri, 24 Kasım 380'de Constantinopolis'e gelişinden iki gün sonra kentin Ariusçu piskoposu görevinden aldığı ve yerine Ortodoks Nazianzus'lu Gregorius'u atadığı zaman tasdiklendi (Socrates, *HE* 5.8.11; Sozomenus, *HE* 7.5.1). Bunu, Illyricum *praefectus praetorio*suna gönderdiği sapkınlığı yasa dışı ilan eden ve kilise liderlerinin İznik teolojisini benimsemeleri konusundaki talepleri içeren talimatlar takip etti (*CTh.* 16.5.6). İznik itikadı yanlısı olan piskoposlar, 381 yılı Mayıs ayında Constantinopolis'te genel bir konsile davet edildiler. Konsilin ilk safhalarında, Constantinopolis ve Antakya gibi önde gelen piskoposluklara oldukça çekişmeli tartışmalardan sonra atamalar yapıldı. Özellikle siyasi bir tercih olan Nectarius'un Constantinopolis'e atanması çözümlendikten sonra, konsil esas gündemine geçti ve şu kararları aldı: 1. İznik itikadı yeniden onaylandı, başlıca Ariusçu gruplar dâhil sapkınlıklar yasaklandı. 2. Her piskoposun gücü kendi yönetim alanıyla sınırlandırıldı. 3. Constantinopolis'in kilise hiyerarşisi içerisindeki önemi arttırıldı ve Roma'dan sonra ikinci sıraya yükseltildi.[525] Bu son husus, konsilin en geniş etkiye sahip kararı oldu.

[524] Errington, *Roman Imperial Policy*, 217-8.

[525] Constantinopolis konsilinin seçilmiş dokumanları için bkz. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, 111-19; Konsilin siyasi durumunun izahı için bkz. R. M. Errington, "Church and state in the first years of Theodosius I", *Chiron* 27 (1997), 21-72; aynı yazarın biraz daha kısa değinisi için bkz. *Roman Imperial Policy*, 221-30; N. McLynn, "Two Romes, beacons of the whole world. Canonizing Constantinople", Lucy Grig, Gavin Kelly (der.), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity* (Oxford 2012), 345-63'te revizyonist bir yorum ortaya konulmakta ve Constantinopolis'in doğu kilisesi içerisinde hakim bir güç olarak Kadıköy konsilinden once ortaya çıkmadığı savunulmaktadır. Nectarius için bkz. T. Kaçar, "The election of Nectarius of Tarsus: imperial ideology, patronage and *philia*", *Studia Patristica* cilt 45-49 (Leuven 2010), 307-13.

Pagan kültler üzerindeki fırtına hemen dinmedi. Theodosius, 382 tarihinde, Edessa'da bir pagan tapınağın hiçbir kurban kesim uygulamasının yapılmaması şartıyla yeniden açılmasına müsaade etti (*CTh.* 16.10.8). Bu arada, imparatorluk atlı sınıfına mensup bir heykele kazınan ve Constantinus döneminin ilk yıllarının belirsiz dinsel dilini özellikle anımsatan bir şiir yazıtı, Theodosius'u "ikinci bir Güneş" olarak anıyordu (*Anth. Pal.* 16.65). Bununla birlikte, aynı yılda batıda Gratianus, Roma'da geleneksel paganizmi kesin olarak zayıflatacak üç önlem aldı. İmparator kentin başlıca kültleri için ödemeler yapılmasını durdurdu, Vesta bakirelerine ödenen maaşları kesti ve bir kez daha Senato binasından Zafer sunağının kaldırılmasını emretti.

Gratianus, 383 tarihinde gasıp Magnus Maximus ile savaşırken öldürüldü ve batıda yerine çocuk yaştaki II. Valentinianus geçirildi. Bu yönetim değişikliği sunağın yerine iade edilmesi hususunda yapılan meşhur müracaat için fırsat yarattı. Müracaat, Roma'daki hâlâ etkili pagan senatörler grubu adına konuşan, kentin pagan valisi (*praefectus*) Symmachus tarafından bizzat Valentinianus'a yapıldı (Symmachus, *Rel.* 3). Bu önemli insanlar, geleneksel kültleri IV. yüzyılın ortalarına hatta sonlarına kadar diri tuttular ve sürdürdüler.[526] Bunların ricası ve tartışmanın özü şu unutulmaz sözlerle ifade edildi:

> Biz, o zaman, yurdumuzun tanrıları ve tanrısal kahramanlar için barış istiyoruz. Herkes her neye ibadet ediyorsa, bir olarak düşünülmesi adildir. Yukarıya aynı yıldızlara bakıyoruz, gökyüzü hepimize ortaktır, aynı dünya bizi çevrelemektedir. Gerçeği arayan bir kişinin hangi yargıya vardığı ne fark eder? Bu öyle büyük bir gizemdir ki, sadece bir yolla varılamaz. (Symmachus, *Rel.* 3,10, çev. Boniface Ramsay).

Pagan senatörlerin dilekçelerini reddetmesi konusunda, Ambrosius'un iki uzun mektupta açıkladığı fikirler, imparatorun gözünü korkuttu. Ambrosius'un mektuplarının birisi Symmachus'un dilekçesi daha imparatora resmen sunulmadan önce, teslim edildi; ikincisi ise, pagan senatörlerin dilekçelerinin red-

[526] Bkz. P. Brown, "Aspects of the Christianisation of the Roman aristocracy", JRS 51 (1961), 1-11 (yeni basım: *Religion and Society in the Age of Saint Augustine* [Londra, 1972], 161-82); M.R. Salzman, *The Making of a Christian Aristocracy. Social and Religious Change in the Western Roman Empire* (Harvard, 2002); şimdi ayrıca bkz. Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome*, 33-51.

dini sağlama başarısını (*fait accompli*) kutluyordu (Ambrose, *ep.* 72 [17] ve 73 [18]). Hıristiyan şair Prudentius, bütün olayı birkaç yıl sonra altı ayaklı bir dizede anlatıyordu.

Doğu eyaletlerinde pagan karşıtı önlemler, bilhassa 384-88 arasında Doğu'nun *praefectus praetorio*su, imparatorun İspanya kökenli yakını Cynegius Maternus ile ilişkilendirilmektedir. Amansız ve fanatik keşişlerin yardımını alan ve gayretkeş karısı tarafından sürekli cesaretlendirilen Cynegius, Osrhoene bölgesindeki Edessa'da, Suriye'deki Apamea'da ve Mısır'da pagan tapınakların yıkılmasına nezaret etti. Maternus'un, imparatorun açık bir emri olmaksızın hareket ettiğinin pekâlâ farkında olan Antakyalı pagan hatip Libanius, tapınakların savunulması konusundaki bir konuşmasında Theodosius'a karşı durumu protesto ediyordu, ne var ki bu konuşmalar, seleflerinin dinsel hoşgörüsünü imparatora boş yere hatırlatıyordu (*Or.* 30.4).

Praefectus praetorio ve taraftarları, imparatordan aldıkları talimatların ötesine geçebiliyorlardı. Maternus'un 388 yılında ölümünden sonra bile paganlara karşı girişilen bu yıkıcı gayretkeşlikten soluklanma yoktu. Theodosius, Magnus Maximus'a karşı seferi sırasında, bizzat 389/90'da Milano'ya geldi. Theodosius ve sarayı, Constantinopolis'te kilise işlerine hâkim olmaya alışmışlardı ve bu durum, imparator ve inatçı Milano piskoposu arasında bir gerilim atmosferi yarattı (Sozomenus, 7.12). Artık Ambrosius, imparatorun kilisede ruhban sınıf arasında yer almamasını, fakat cemaatin önünde ve ruhban sınıfa tabi bir konumda yer almasında ısrar ediyordu (Sozomenus 7.27.8-9). İradelerin daha ilk değerlendirilmesinde Ambrosius, Callinicum'daki Yahudi havrasının tahribi meselesinde Doğu İmparatorluğu'nun askeri liderinin boş yere cezalandırılmaması ve havranın tamiratına ödenek ayrılmaması için, imparator üzerinde baskı kuruyor ve imparatoru sapkın Hıristiyanlara ait bir toplantı yerini yıkan keşişleri dizginlememesi için uyarıyordu (Ambrose, *ep.*74; bu mektup, *ep. extra collectionem* 1a [40], 6-8'in düzenlenmiş bir versiyonudur).[527] Ondan sonra, Geç Antikçağda kilise ve devlet gücünün en etkileyici çatışmalarının birinde, Ambrosius imparatoru otuz günlük tövbeye zorladı. 390 yılında Selanik'te

[527] Revizyonist bir yorum için bkz. N. Mclynn, *Ambrose of Milan*, 298-315.

bir halk şenliği esnasında, mahalli askeri komutan Botheric (muhtemelen Illyricum *magister militum*u) ünlü araba yarışçılarından birisini tutukladığı zaman, isyan çıktı. İsyancılar Botheric'i öldürdüler ve buna karşılık Theodosius, halkın cezalandırılması (fakat muhtemelen suçluların seçilmesine dikkat edilmesini isteyerek) emrini verdi (Sozomenus, *HE* 7.25; Rufinus *HE* 12.18; Theodoret, *HE* 5.18). Botheric'in kumandası altında hizmet etmiş askerlerce yürütülen cezalandırma kontrolden çıktı ve Cermen asıllı Ariusçu generalin öldürülmesine misilleme olarak Selanik'in 7.000 suçsuz vatandaşının –Katolik Ortodoks– katledilmesine yol açtı. Theodosius ve hükümeti cezai kararı aldığı sırada Galyalı piskoposların bir toplantısıyla meşgul olan Ambrosius, Theodosius'a hususi bir mektup yazdı. Ambrosius'un mektubu, katliam sonrasında imparator Milano'ya döndüğü zaman *adventus* törenine katılmak için gelmemesini söylüyordu. Piskopos ayrıca sorunu çözmek için, Ambrosius'un kendi yöneteceği bir ayin sırasında imparatorun halkın önünde tövbe etmesi şeklinde bir çare ileri sürdü. Öyle görülüyor ki, hayli yoğun bir siyasi krize Ambrosius'un bulduğu diplomatik çözüm buydu. Dindarlık hususundaki şöhretini güvenceye alan Theodosius, emirlerinin yarattığı yüzkarasını temizlemek için, piskoposun talebine boyun eğmeyi kabul etti.[528]

Bundan kısa süre sonra, paganlara karşı mücadele zirveye ulaştı. Theodosius, 391 yılı başlarında daha önceleri kurbanları yasaklamak ve pagan tapınakların faaliyetlerini sınırlandırmak için yayınladığı yasaları etkili bir biçimde tekrarladı:

> Hiç kimsenin kurban keserek kendisini kirletmesine müsaade edilmesin; hiç kimse masum bir kurbanı katletmesin; hiç kimse, bir pagan tapınağa girmesin veya tapınakta zaman harcamasın veya ölümlü eller tarafından şekil verilen heykellere yücelterek bakmasın (*CTh.* 16.10.10).

[528] F. Kolb, 'Der Bussakt von Mailand' Zum Verhältnis von Staat und Kirche inder Spätantike", H. Boockmann et al. *Geschichte und Gegenwart: Festschrift für K. D. Erdmann* (Neumünster, 1980), 41-74; G.W. Bowersock, "From emperor to bishop: The self-conscious transformation of political power in the 4th century AD", *Classical Philology* 81 (1986), 299; P. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity* (1992), 109-13; N. Mclynn, *Ambrose of Milan*, 315-30.

Emir, çoğunlukla İtalya eyaletlerinde üst düzey devlet yetkilisi olarak bulunan valilere iletildi. Çünkü bu yöneticiler, konumlarının avantajını kullanarak, tapınaklara giriyorlar ve resmi pagan ayinleri yönetiyorlardı.[529] Dört ay sonra benzer içerikli bir yasa Mısır'daki *comes*e ve buranın askeri yetkilisine gönderildi (*CTh.* 16.10.11). 380'li yıllarda Suriye'de olduğu gibi, yerel tepki imparatorun planlarından çok daha ileri gitti. 391 yılı yazında İskenderiye'de filozof Olympius'un başını çektiği pagan toplumunun isyankâr muhalefetinin ortasında, İskenderiye piskoposu Theophilus, Roma İmparatorluğu'nun en büyük pagan mabedi olan Serapis tapınağını yıkmaları için imparatorluk askerlerini çağırdı. Tapınağın yerine İmparator Arcadius onuruna bir kilise inşa edildi (bkz. s. 468-70).

Muteber Hıristiyan kaynaklara göre, Theodosius'un paganizmi bastırma hamlesi, 394 yılında Eugenius ile giriştiği çatışma esnasında açık bir savaşa dönüştü. Ayaklanmanın son aşamasında, Frank asıllı pagan destekçisi *magister militum* Arbogastes'in desteğini alan Eugenius, Roma'da artakalan pagan senatörlerin yardımını sağlamaya çalıştı ve dinsel imtiyazlarını iade edeceği sözünü vererek, kutsal Zafer heykelini Senato binasına geri getirdi. Hıristiyan yazar Rufinus, Frigidus Nehri kenarındaki nihai savaşın hikâyesini anlattığı, Eusebius'un *Historia Ecclesiastica*'sına yazdığı zeyilde (402/3'te yayımlandı), Eugenius'un kestirdiği pagan kurbanlarını Theodosius'un Hıristiyan dindarlığının karşısına koymaktadır. Rufinus'un anlattığına göre, savaş esnasında ortaya çıkan bir rüzgâr çarpışmanın seyrini Theodosius'un ordusunun lehine değiştirmişti ve "dindar imparatorun payına düşen şanı arttıran, zorbanın ölümünden ziyade, paganların beklentilerinin başarısız olmasıdır" (Rufinus, *HE*, 11.23, çev. Amidon). Eugenius'un askerlerinin kampının Hercules ve Iupiter'in koruması altında olduğu iddia ediliyordu (Augustinus, *De Civitate Dei*, 5.26). Savaşın gidişatı, doğudan Theodosius'un askerlerinin gerisinden sert bir rüzgârın başladığı ikinci gün değişti. Theodosius'un askerleri, bir gün önce ağır kayıplara uğramalarına karşın rüzgârın da etkisiyle düşmanı yenilgiye uğratmayı başardılar. Talihin dönüşü, Hıristiyan Tanrı'nın pagan düşman-

[529] Tartışma için bkz. N. Mclynn, *Ambrose of Milan*, 331-2. Önlem kesinlikle Roma senato sınıfının pagan mensuplarının çıkarlarına muhalif olarak değerlendirilecektir.

larına karşı nihai zaferi olarak selamlandı.[530] Alan Cameron birkaç yıl önce, bu rüzgâr hikâyesinin savaşın anlatısında tamamen bir propaganda çalışması olduğunu ve savaşı anlatan Hıristiyan kaynakların bile hepsinin paylaşmadığını yeniden vurgulamıştır.[531] Esas mesele, paganizmin ortadan kaldırılması değil, imparatorluğun batı kısımlarının kontrolüydü. Theodosius'un bir imparator olarak, militan bir Hıristiyan dindarlığıyla motive edilen şöhreti, büyük oranda zafer gösterisi düşkünü Hıristiyan yazarların eseriydi.

Pagan adetlerin yasaklanması veya hoş görülmesi meselesi V. yüzyılda fazla acil bir konu olmaktan çıktı. I. Theodosius döneminde, kurban kesimini yasaklamak ve büyük pagan merkezleri tahrip etmek için alınan tedbirler, Hıristiyanların sayılarının genel nüfus arasında gittikçe artmasıyla kesinlikle çakışıyordu. Öyle ki Hıristiyanların sayısı imparatorlukta açıkça çoğunluğa ulaşmıştı. Bu durum, IV. yüzyıl sonlarında ve ertesi yüzyılın başlarında kilise inşasının artan hızıyla da ortaya konulmaktadır. Pek çok doğu kentindeki büyük tapınaklar V. yüzyılın ilk yarısı boyunca kiliselere dönüştürülmeye başlandı. Bu olgu daha erken bir tarihte sadece gelişi güzel tespit edilebiliyordu.[532] II. Theodosius zamanında paganların imparatorluk hizmetine girmelerini ve yargıç olarak görev yapmalarını yasaklayan yasalar geçirilmeye devam ediyordu (*CTh.* 16.10.21 [415], 16.10.23 [423]). Theodosius döneminin yasalarının bazısı, bir yanda eski yasaların geçersiz olduğunu kabul ederken, diğer yanda paganlara karşı daha önce ilan edilen imparatorluk önlemlerini basbayağı tekrarlıyordu. Hem 451'de Marcianus, hem de 472'de Leo, kurban kesmeyi yasaklayan daha önceki yasaları yeniden yayınladılar ve 468'te Leo, paganların hukukçu olmalarını yasadışı ilan etti (*CJust.* 1.11.7-8, 1.4.5). Yine de, II. Theodosius, bütün yönetim dönemini karakterize eden, barışçıl yaklaşımı tutarlı bir şekilde sürdürmeye çalışırken, çatışmacı yaklaşımdan kaçındı ve *praefectus praetorio*su Asclepiodotus'a, yasadışı veya huzur bozucu işlere karışmayan Ya-

[530] Kaynaklar ve tartışma için bkz. F. Paschoud, *Zosime* II.2, 474-500.

[531] Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome*, 93-131.

[532] G. Fowden, "Bishops and Temples in the eastern empire", *Journal of Theological Studies* 29 (1978), 53-78; J. Vaes, "Christliche Wiederverwendung antiker Bauten. Ein Forschungsbericht", *Ancient Society* 15-17 (1984-6), 305-443; S. Mitchell, *Anatolia* II (Oxford, 1993), 67.

hudilere ve paganlara karşı Hıristiyanların şiddet kullanmaya kalkışmamalarını temin etmesi talimatını verdi (*CTh.* 16.10.24).[533] İmparatorlar ve bürokratları, kilisenin kendi iç çatışmalarıyla çok daha fazla yoruluyorlardı.[534]

Paganizm meselesi, sadece Iustinianus döneminin başında önemli ölçüde bir problem olarak yeniden ortaya çıktı. Iustinianus'un meseleye yaklaşımı, döneminin kanunnamesini yayımlanması sırasında yazılan önsözde sert bir biçimde kendini göstermektedir:

> Şefkatli idaremizin altında olan bütün insanlar tanrısal havari Petrus'un Romalılara öğrettiği dinin adetlerine uyacaklardır. Bu yasaya uyanların Katolik Hıristiyan adını almalarını emrediyoruz (*CJust.* 1.1.1.).

Iustinianus kanunnamesinin ilk kitabı, imparatorun yasa yapma önceliklerinin, haleflerinin önceliklerinden önemli ölçüden farklı olduğuna hiç şüphe bırakmayacak şekilde, dinsel yasalarla ilgiliydi. Neredeyse 150 yıldan bu yana ilk defa, paganlığın kökünü kazımak için aktif önlemler alınıyordu. Muhtemelen 531'de, paganların ve Manicilerin kapsamlı bir şekilde kovuşturulmasını amaçlayan bir yasanın çıkarılmasının mesuliyeti Iustinianus'a aitti. Vaftiz olmayanlar veya vaftiz olmayı kabul etmeyenler, pagan olarak tanımlanıyordu. Vaftiz olmayı reddedenler, öğretmen olmaktan veya devlette çalışmaktan menediliyorlardı. Bunların çocuklarının zorla Hıristiyan itikat çerçevesinde eğitilmeleri isteniyordu. Yasaya uymayanlar, sürgün veya mallarının müsadere edilmesiyle cezalandırılacaklardı (*CJust.* 1.11.10).[535] Diğer dini adet ve inanç biçimlerine karşı gösterilen açık Hıristiyan hoşgörüsüzlüğü, Iustinianus yönetiminin yeni bir ayırt edici özelliğiydi.

[533] P. Garnsey & C. Humphress, *The Evolution of the Late Antique World* (Cambridge 2001), 132-69, bilhassa s. 152.

[534] Paganlığın mevcudiyetine ilişkin düzensiz veriler için Michael Whitby'nin çok değerli çalışmasına bkz. M. Whitby, "John of Ephesus and the pagans: pagan survivals in the sixth century", M. Salamon, *Paganism in the Later Roman Empire and Byzantium* (Krakow, 1991), 111-31 ve K. Harl, "Sacrifice and pagan belief in fifth and sixth century Byzantium", *Past and Present* 128 (1990), 7-27.

[535] Yeni bir inceleme için bkz. E. Watts, "Justinian, Malalas and the end of Athenian philosophical teaching", *JRS* 94 (2004), 168-82 bilhassa s. 177-82.

8. HIRİSTİYANLIĞA DÖNÜŞ VE DİNSEL KİMLİK POLİTİKALARI

250 300 350 400 450 500 550 600 650

	IV. yüzyılda din değiştirme
312-25	**Constantinus'un din değiştirmesinin etkisi**
332-63	**Iulianus'un hayatı ve dinsel inançları**
354-97	**Augustinus'un din değiştirmesi**
324-553	**Siyaset ve Hıristiyanlık: Piskoposlar ve piskoposluklar**
324-553	**Siyaset ve Hıristiyanlık: Hıristiyan kimlikler**
Yaklş. 300-450	**Novatianusçular**
Yaklş. 312-30	**Melitiusçular**
Yaklş. 312-411	**Afrika Hıristiyanlığı, Donatusçular**
319-381	**Ariusçu tartışma, İznik konsili (325) ve Athanasius'un piskoposluk hayatı**
381	**Constantinopolis konsili**
428-31	**Nestorius, İskenderiyeli Cyrillus ve I. Efes konsili**
449-451	**Efes Haydutlar konsili ve Kadıköy konsili**
Yaklş. 450-550	**Suriye ve Mısır'da Monofizit ayrılıkçılığı**
482	**Zeno'nun *Henotikon*'u**

484-518	**Acacius ayrılıkçılığı ve Doğu ve Batı kiliselerinin bölünmesi**
527-53	**Iustinianus'un din politikaları**

Üç Din Değiştirme ve Sonuçları

Hıristiyanlar VI. yüzyılda ve Geç Antikçağ boyunca, pagan gelenekleri benimseme yetenekleri konusunda kendilerinden emindiler ve dinsel değişimin istikametinin kendi yönlerine doğru aktığını muzafferane bir şekilde görüyorlardı. Hıristiyan kaynaklarının gözüyle, dönem bir bütün olarak, bu genel tabloya uygun, sayısız epizotları kapsayan, devasa bir kolektif din değiştirme öyküsü olarak görülebilir. IV. yüzyılın başında ve sonunda ortaya çıkan iki hikâye yani Constantinus ve Aziz Augustinus'un din değiştirmelerine ilişkin anlatılar, tarih yazıcılığında önemli bir yere sahiptir. Bu ikisi, din değiştirme olgusunun algılanışını şekillendirmede başka herhangi bir şeyden daha önemlidir. Constantinus ve Augustinus'un din değiştirmeleri, karşı tarafta aynı oranda meşhur bir başka din değiştirmeyle, yani İmparator Iulianus'un paganlığa dönüşüyle dengelenmektedir.

Constantinus

Roma tarihinde belirleyici bir dönüm noktası olan Constantinus'un din değiştirmesi, bitmez tükenmez bir merak konusu olmuştur. Hem imparatorun ölümünden kısa bir süre sonra eseri *Vita Constantini*'yi (*Constantinus'un Yaşamı*) tamamlayan Eusebius ve hem de *De mortibus persecutorum* (*Zalimlerin Ölümleri Hakkında*) adlı eserinde Lactantius, Constantinus'un Hıristiyanlara sağladığı dinsel desteği belirlediği zannedilen, etkileyici rüya veya görü hikâyelerine yer verdiler. Eserini 314 yılı civarında kaleme alan Lactantius, imparatorun bu tecrübeyi iki yıl önce Maxentius ile Milvius Köprüsü'nde yaptığı nihai savaşın hemen öncesinde yaşadığını nakletmektedir:

> Maxentius'un hükümdarlığının yıl dönümü (27 Ekim) yakındı ve iktidardaki ilk beş yılı tamamlanmak üzereydi. Constantinus'a rüyasında askerlerinin kalkanları üzerine Tanrı'nın ilahi işaretini işlemesi ve ondan sonra savaşa girişmesi direktifi verildi. İmparator kendisine emredildiği gibi yaptı ve çarmıha benzeyen X harfini, tepesinde diğer tarafa

yaslanmış şekilde İsa'nın adını kalkanların üzerine işledi (*De mortibus persecutorum* 44.3-6).

Eusebius çok daha ayrıntılı bir versiyon sunmaktadır. Olayın tarihi bağlamı, nihai savaştan bir süre önce Constantinus'un ilahi yardım aradığı bir andır. İmparator, tanrılara güvenenlerin Maxentius'u yerinden indirmeyi başaramadıklarını ifade ediyor ve bundan dolayı babasının "evrenden aşkın olan Tanrı, imparatorluğun kurtarıcısı ve koruyucusu," muskasının desteğini arıyordu.[536] Politeizmden tek tanrıcı Hıristiyanlığa geçişin klasik bir hikâyesi, o zaman için böyleydi ve şu şekilde devam etmektedir:

> Yalvarıp yakararak, kim olduğunu göstermesi, planlarında yardımcı olması ve ona sağ elini uzatması için bu Tanrı'ya dua etmeye başladı. Bu duaları ve içten niyazları ifa ederken, İmparatora orada çok dikkat çekici bir ilahi işaret göründü. Şayet başka birisi bunları anlatsaydı, muhtemelen kabul etmek çok kolay olmayacaktı. Fakat muzaffer imparator bu hikâyeyi uzun bir zaman sonra, kendisini tanıma ve dostu olma imtiyazına erişen bu satırların yazarına, kendisi anlattığı ve yeminle teyit ettiği ve bilhassa izleyen zaman, imparatorun söylediklerini doğruladığı için, bu hikâyeye inanmakta kim tereddüt edebilirdi? İmparator yaklaşık öğle vakti, gün tam dönmek üzereyken, kendi gözleriyle gökyüzünde güneşin üzerinde ışıktan çarmıh şeklinde bir süs ve yanında "bununla fethet" yazısını gördüğünü söyledi. Manzaranın yarattığı şaşkınlık hem imparatoru hem de başka bir yerde yürüttüğü bir seferde kendisine eşlik eden bütün askerleri esir etti ve mucizeye hepsi tanık oldu.

[536] Muhtelif kaynaklar Constantius'un sağlam bir şekilde monoteizme meyilli olduğunu ve muhtemelen Hıristiyanlığa bile sempati beslediğini ileri sürmektedirler. Bu doğru olabilir, fakat mevcut bütün veriler Constantinus'un Hıristiyanlığa dönmesinden sonraya tarihlenmektedir, onun için üretilmiş bir geleneğin parçası da olabilir. Babasının en azında Hıristiyan sempatizanı olduğu düşünülebilir. Kovuşturma fermanı yayınlandığı zaman Constantius Hıristiyanlara karşı çok bariz bir şekilde hoşgörülü davrandı. 313 yılında Afrika'daki muhalif Donatusçu kilise liderleri, Kartaca piskoposu Caecilianus ile çekişmelerinde arabulucu olması için Constantinus'a müracaat ettikleri zaman, kovuşturma dönemine atıfta bulundular "Ey Constantinus, en mükemmel imparator, siz adaletli bir kökenden geldiğiniz, babanız (diğer imparatorların tersine) Hıristiyanlara zulüm etmediği ve Galya bu suçlardan uzak kaldığı için, bize Galya'dan yargıçlar atanmasını emretmeniz için size yalvarıyoruz" Optatus, *On the Donatist Schism* 1.22).

> İmparator, bu alametin ne anlama geldiğini kendi kendine merak ettiğini söyledi. Ondan sonra, imparator uzun uzun tefekkür edip düşünürken gece bastırdı. Bunun üzerine uykusunda, gökyüzünde gördüğü işaretle birlikte İsa, imparatora göründü ve gökyüzünde gördüğü işaretin bir kopyasını yapmasını ve bunu düşman saldırılarına karşı bir siper olarak kullanmasını istedi (Eusebius, *VC* 1.28, çev. Cameron ve Hall).

Lactantius ve Eusebius'un anlattığı bu çok farklı hikâyelerin aynı olayı anlatıp anlatmadığından kuşkulanılmaktadır, ancak bu iki hikâyeyi birleştirmek daha makul görünmektedir. Olaydan kısa bir süre sonra yazsa da, Lactantius'un imparatorun kişisel ve ayrıntılı hikâyesine erişimi yoktu. Bundan dolayı Lactantius, savaştan önce Constantinus'un askerlerinin kalkanları üzerine Hıristiyan bir sembol işletmesini, basit bir rüya hikâyesiyle anlatmaktadır. Eusebius da, Tanrı'nın iradesini imparatora gösteren bir rüyadan söz etmekte, fakat bundan önce mucizevi bir olay olarak görünen ayrıntılı bir hikâye anlatmaktadır. Ayrıntılar bizzat imparator tarafından yeminle teyit edilerek verilmiştir. Açıkça görülüyor ki, bu Eusebius ile yaptığı özel bir görüşme olamazdı, çünkü neticede o, imparatorun yakın bir dostu değildi, fakat bir tür resmi ortamda Hıristiyan bir dinleyici kitleye anlatılmış olmalıdır.[537]

Bilim adamları doğal olarak, şayet bir şey görmüşse, Constantinus'un gerçekten ne gördüğü konusu üzerinde durmuşlar ve bunu ilahi bir işaret olarak yorumlamışlardır. Eusebius, bu olayın savaştan önce belirsiz bir zamanda meydana geldiğini ima etmektedir. Oldukça ikna edici bir çalışmada, Peter Weiss, aynı görünün ilk anlatısının anonim bir Galyalı hatip tarafından Maximianus'un ölümünden kısa bir süre sonra 310 yılında Constantinus'a sunulan bir methiyede (*panegyricus*) bulunduğunu ve bu görünün, göz alıcı bir güneş olayı olarak tespit edilebildiğini savunmaktadır.[538] Söz konusu pasaj şöyle devam etmektedir:

[537] T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Harvard, 1981), 266.

[538] P. Weiss, "The vision of Constantine," *JRA* 16 (2003), 237–59. Sağlam tarihsel teoriler özenli ve yaratıcı olmalıdır. Weiss'in yorumu, sadece karmaşık bir geleneğin sayısız özgün noktasına hitap ettiği için değil, aynı zamanda Constantinus'un dinsel görüntüsü ve iktidarının son kısmındaki politikasına da çok ışık tuttuğu için ikna edicidir.

> Bütün fırtınaların kesildiğini ve arkada bıraktığınız bütün sükûnetin geri gelmiş olduğunu öğrendiniz. Talihin kendisi meseleleri öyle tayin etti ki, çarpışmalarınızda elde ettiğiniz başarılı sonuçlar, tam bütün dünyadaki en güzel tapınağa gitmek için yoldan ayrıldığınız yerde, ölümsüz tanrılara vaat ettiklerinizi yerine getirmeniz için sizi uyarıyordu, ya da tanrıyı gördüğünüz yerde, onun huzurunda. Çünkü ey Constantinus, inanıyorum ki sizin gördüğünüz, size çelenkli taçlar sunan Zafer ve yanındaki Apollon idi ve her birisi otuz yıllık hükümdarlığınızın müjdesini taşıyordu (*Pan Lat.* VII [6] 12).

Weiss, Eusebius'un ve 310 yılındaki hatibin betimlemesini, çifte güneş halesinin görünmesiyle bağlantılı, yani ışığın güneşten eğik gelen ve üst atmosferdeki buz kristallerine çarparak, doğrudan yukarıda veya güneşin her iki tarafında, yoğun ışık kesişmeleriyle yarım dairesel bir hale yaratan ışık kırılmasının neden olduğu, optik bir etki olarak yorumlamaktadır. Latincede *coronae* olarak bilinen böyle halelerin görünmesi kolayca zafer işareti olarak yorumlanıyordu ve 310 yılındaki o hatibin, bu görüye atfettiği geleneksel anlam buydu. Pagan bir bakış açısından, elbette bu olayın müsebbibi kendisi de bir güneş tanrısı olan Apollon'du ve bu görü, Galya üzerinden kuzeye Trier'deki imparatorluk ikametgâhına doğru giden ana yol üzerindeki Apollon Grannus tapınağının yakınlarında meydana gelmişti. Böyle çarpıcı bir tecrübenin psikolojik etkisi kuşkusuzdur. XIX. yüzyıl dağcısı Edward Whymper, 1865'te Matterhorn'da ilk başarılı tırmanışından geriye dönerken, mukayese edilebilir bir üç çaprazlı korkutucu bir hale gördü. Whymper, "hareketsiz asılı kalan ışığın manevi görüntüsü, garip ve korkunç bir manzaraydı ve benim için eşsiz ve böyle bir anda tarifsiz bir şekilde etkileyiciydi" diye hatırlıyordu.

Bu tecrübe, Constantinus ile birlikte yaşamaya devam etti ve anlamı iki yıl sonra Maxentius ile yapılan savaşa ilişkin bir övgüde yeniden yorumlandı. Üç (veya daha ziyade altı) ışık çaprazı artık Hıristiyan manasıyla anlaşılıyordu ve taç biçiminde görünen, haberini verdiği zafer, Apollon'dan değil, Hıristiyan Tanrı'dan bir işaretti. Eusebius, imparatorun Hıristiyan danışmanlarının rolünü betimlemekten bariz bir keyif almaktadır. Bunlar arasında bulunan Cordoba piskoposu Ossius, Hıristiyanların görüşünü, gökyüzünde görülen haçları,

İsa'nın bir tezahürü ve ölüme karşı zaferin bir sembolü olarak açıklıyordu.[539] Eusebius, bu silinmez manzaranın anlatılmasında veya yeniden anlatılmasında, sembolik zafer işaretini, sözsel bir mesaja, "bununla fethet"e dönüştürdü.[540]

İmparatorun görüsünü, Geç Roma tarihinde kati bir an olarak kabul etmek yerindedir. Ne güneş haleleri ne de kritik savaşlar benzersiz olaylardı, fakat bu ikisinin çakışması ve her şeyden önemlisi bunların Constantinus'ta tetiklediği dinsel ve psikolojik tepki, dikkate değer bir olayı, çığır açıcı bir olaya dönüştürdü. Görünün kendisi, Constantinus'un din değiştirmesinin tek nedeni değildi. 310 yılındaki anonim hatip için bu görü, güneş tanrısının gücünün bir tezahürüydü ve bu yorumun o zaman, Constantinus için pekâlâ kabul edilebilir olduğunu varsayabiliriz. Bununla birlikte, 312 yılında Constantinus'un din değiştirmesinin nedeninin bu görü olduğunu da söyleyemeyiz, çünkü o zaman imparator ve danışmanları, zaten rüyasında teyit edilen Hıristiyan anlamı arıyorlardı. En önemli fark bağlamsaldı. 310 yılındaki görü, Maximianus'un ölümünden ve küçük yağmacı bir Alamanni grubunun yok olmasından sonra olduğu için, Constantinus'un iyi talihine sadece tesadüfen uygundu, ancak 312'deki görü, Maxentius ile girişilen nihai savaş için bir kehanet, Tanrı'dan gelen kozmik bir işaret ve bir tılsım olarak görülüyordu. Savaş, çok hayati bir şekilde kazanıldı ve Constantinus'un tılsıma olan inancı teyit edildi. 312 yılında Constantinus'un tecrübe ettiği ve onayladığı Hıristiyanlık ile güneş kültü arasındaki yakın ilişki, söz konusu görünün yeniden inşasından kolayca anlaşılmaktadır. Olayın doğası, imparatorun yüce bir güneş tanrısına inancıyla, Tanrı'ya inancının neredeyse aynı noktada birleştiği kanaatiyle pekiştirilecektir. İmparator tarafından 312'den sonra benimsenen imgeler bunu yansıtmaktadır (bkz. Levha 8.1 ve 8.2). Büyük din değiştirme sembolü olan *labarum* yani imparatorun askerlerinin kalkanları üzerine işlenen ve altın ve mücevher

[539] Görünün eskatolojik önemi için bkz. O. Nicholson, "Constantine's vision of the Cross," *Vigiliae Christianae* 53 (2000), 309–23.

[540] Weiss'in kapsamlı ve detaylı teorisi bazıları tarafından kabul edilmekte, bazıları ise bu teoriyi dikkate almamakta, teori arada sırada tartışılmaktadır, fakat elle tutulur bir tez de yoktur. Mesela bkz. O. Nicholson, "Constantine's vision of the Cross," *Vigiliae Christianae* 53 (2000), 311 not 9; D. Potter, *The Roman Empire at Bay* (Londra, 2004), 354–9, 666 not 103, 667 not 119.

Levha 8.1 - Constantinus'unaltın sikkesi, ön yüz. Constantinus'un Licinius'a karşı zaferini sembolize eden bir yılanın üzerindeki Labarum arka yüz. Yazı: SPES PUBLICA (Devletin ümidi) M.S. 327/8 (Özel koleksiyon, Münih. Foto NicolaiKästner, Münih Devlet Sikke Koleksiyonu)

Levha 8.2 - Ticinum'da bulunan 315 yılına ait bir madalyon, ön yüzünde Constantinus'u tolgasının üzerindeki İsa sembolünü yazıyla tasvir etmektedir ve arka yüzünde imparator SALUS REIPUBLICAE (Devletin selameti) lejantıyla askerlerine hitap ederken (Foto Nicolai Kästner, Münih Devlet Sikke Koleksiyonu).

olarak baştan yaratılan yeni alametler, adını Hıristiyan dağarcıktan değil, güneş tayfını ifade etmek için kullanılan Keltçe bir sözcükten alıyordu.

> *Labarum* aşağıdaki tasarıma göre düzenlendi. Altınla kaplanmış uzun bir direk üzerine haç şeklini alacak biçimde çaprazlama bir demir çubuk yerleştirildi. En tepeye doğru değerli taşlardan ve altından örülmüş bir çelenk bağlandı. Üzerindeki "İsa" (Χριστός/ Khristos) isminin ilk harflerini ima eden iki harf, ortada "X" (*Khi*) ile çaprazlama-

> sına kesişen "P" (*Rou*) kurtarıcının adını oluşturuyordu. İmparator bu harfleri daha sonraları başına giydiği miğfere de yazdırdı (Eusebius, *VC* I.31.1, çev. Cameron & Hall).

Tasarım, altı köşeli bir yıldızın güneş imgesini, neredeyse aynısı olan "*Khi-Rou*" İsa sembolüyle incelikli bir şekilde kaynaştırıyordu. Güneş, İsa'nın gücünün tezahürüydü. Ticinium'da bulunan bir gümüş madalyonun gösterdiği üzere, "*Khi-Rou*" sembolü, 315 gibi erken bir tarihte Constantinus'un miğferini süslüyordu. Eusebius'un açıkladığı gibi, Constantinus portreleri, imparatoru bakışlarını göğe doğru çevirmiş şekilde göstermektedir (Eusebius, *VC*, 4.15; Levha 2.2). 321 yılında kabul edilen bir yasa, *dies solis*i (güneş günü, Pazar) tatil günü olarak ilan etti (*CTh.* 11.8.1).[541]

Constantinus, yeni dinsel inançlarını farklı kitlelere çeşitli şekillerde bizzat gösteriyor ve farklı tepkiler alıyordu. Constantinus'un huzurunda 313 yılında yapılan övgü konuşması, imparatorun zaferinin kaynağını, *mens divina* gibi belirsiz bir dini iradeye atfediyordu:

> Hangi tanrıydı o, size cesaret veren hangi mevcut yücelikti, neredeyse bütün yetkililerinizin ve generallerinizin sadece sessizce homurdandığı ve açıkça korktuğu bir zamanda, öyle ki siz, beşeri tavsiyelerin tersine kâhinlerin uyarılarının tersine, siz tek başınıza kendi kararınızla kenti kurtarma anının geldiğini hissetmemiş miydiniz? Çünkü siz, ey Constantinus, ilahi iradeyle kesin olarak gizli bir şeyi paylaşıyorsunuz: Bu irade, bizimle ilgilenmesi için daha aşağıdaki tanrılara yetki veriyor ve kendisini göstermeyi sadece size bahşediyor (*Pan. Lat.* IX [12], 2.4 vd.).

Roma Halkı ve Senatosu tarafından 315 yılında Constantinus anıtının adanması sırasında, daha renksiz *instinctu divinitatis* formülü tercih edilerek, İsa'ya açık bir imada bulunmaktan sakınıldı:

> Roma Senatosu ve Halkı, İmparator Caesar Flavius Constantinus Maximus Pius Felix Augustus'a zaferleriyle süslenen bu takı adadı. Çünkü Tanrı'nın telkini (*instinctu Divinitatis*), iradesinin büyüklüğüyle, o ve ordusu, hem tirandan hem de adamlarından devletin intikamını

[541] P. Weiss, *JRA* 16 (2003), 254–5.

adil bir zaferle anında aldı. Kentin kurtarıcısına. Barışın kurucusuna (*CIL* VI 1139, M.S. 315)[542].

Ancak Constantinus, bu dönemde Afrikalı piskoposlara hitabeden yazdığı bir mektupta, kendi din değiştirmesinin daha kişisel ve daha keskin bir görüşünü ve kendi rolüne ilişkin sahip olduğu neticeleri şöyle açıklıyordu:

> Tanrımızın ebedi ve kavranamaz ihsanı, insanın karanlıkta gereğinden fazla dolaşmasına hiçbir şekilde izin vermez. Tanrımız aynı zamanda, en parlak ışıklarıyla kurtuluşa yeni bir yol açarak, bilinen bazı adamların düşmanca iradelerinin, hakikat yoluna dönme fırsatı tanımayacakları kadar çok güçlü olmasına da müsaade etmez. Bunu pek çok örnekten biliyorum; aynı sonucu kendi durumumdan çıkardım. Çünkü bende, ilk anda hakikate yabancı görünen şeyler vardı ve içimde, kalbimin gizli yerlerinde taşıdığım şeylerin herhangi birisini yüksekte bir gücün gördüğünü düşünmüyordum. Bu şeyler bana nasıl bir talih kazandırmalıydı? Muhakkak her tür kötülükle taşan bir şeydi. Fakat gökyüzünün gözetleme kulesinde oturan kudretli Tanrı, bana hak etmediğimi bağışladı: elbette hizmetçisi olan bana eşsiz cömertliğiyle bağışladıkları şu anda betimlenemez ve sayılamaz. (Optatus, ek 5, "Letter of Constantine to the catholic Bishops", çev. Edwards, s. 189-91).

Anlayabildiğimiz kadarıyla Constantinus'un Hıristiyanlığa giden macerası çok uzun olmamıştı. Babasının güneş monoteizmi inancının bir taraftarı olduğu açıkça görülmektedir. Pek çok entelektüele kabul edilebilir görünmeyen bir dinsel ifade biçimi olan bu inanç, geleneksel halk paganizminin bir unsuru değildi, fakat hem batı hem de doğu eyaletlerinde popüler inanç formları içerisinde kök salmıştı. Tetrarşi'nin bir mensubu olan babası Constantius'un, kızlarından birisine Anastasia (uyanış) ismini vermiş olması gerçeği gibi, Hıristiyanlığa önceden meyilli olduğuna ilişkin bazı ipuçları varsa da, *Sol Invictus* (yenilmez güneş) tanrısına muhtemelen bilhassa bağlıydı. Lactantius'a inanılacak olursa, Constantinus, *augustus* olur olmaz kovuşturma fermanlarını yürürlükten kaldırmak suretiyle daha 306'da Hıristiyanlığa teveccüh göstermeye başlamıştı (Lactantius, *De mortibus persecutorum* 24.9; *Ins. Div.* I.1.13). Constantinus en yüce kurtarıcı tanrının İsa olması gerektiğine inandığı için,

[542] Eusebius, *Life of Constantine* I, 40'da çok benzer bir yazıta atıf vardır. Burada, haçı kasteden anahtar ifade "Bir kurtuluş işareti" olarak değiştirilmiştir. Bkz. Hall & Cameron'un yorumu.

312'den itibaren kelimenin tam anlamıyla bir Hıristiyandı. Fakat imparator aynı zamanda Hıristiyan Tanrı'nın, herhangi teolojik bir mana yüklenmeksizin, sadece en yüce tanrı (*summus deus*) olarak, kabul edilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu kavram, bilhassa doğu eyaletlerindeki tebaanın geniş bir kuşağı için makuldü.[543] Erken IV. yüzyılda Constantinus'a benzer bir adım atan bir başka önemli şahsiyet, Cappadocialı piskopos Nazianzus'lu Gregorius'un babasıydı. O da, en yüce tanrıya (*theos hypsistos*) inanmış birisiydi. 325 yılında İznik konsiline katılmak üzere seyahat eden bir grup piskoposun onu Hıristiyanlığa döndürdüğü söylenmektedir.[544]

Constantinus'un ihtidasıyla çok şey değişti. Her şeyden evvel Hıristiyanlığın kendisi değişmişti. Gayrı meşru kabul edilen bir kült, diğerlerinden çok daha fazla teveccüh görür olmuştu ve 325'e gelindiğinde Roma devletinin dinine dönüşmüştü. Hıristiyan din adamları sınıfı, imtiyazlarla ödüllendiriliyordu ve bunların oldukça etkin toplum önderleri haline gelen liderleri olan piskoposlar, taraftarlarını kovuşturmayla geçen zorlu ve tehlikeli bir on yıldan çıkarmayı başarmışlardı ve şimdi piskoposlara hukukun gücü emanet ediliyordu. Daha da önemlisi piskoposlar bizzat imparatorun kulağı olmaya başladılar. Pagan kültler esas itibarıyla baskıya maruz bırakılmaksızın kısıtlandı ve zayıflatıldı. İmparatorun kendi faaliyetleri, büyük bir din değiştirme akımını teşvik etti. Eusebius, piskopos sıfatıyla, imparatordan, süslü deri ciltli elli nüsha Kutsal Metin talep eden bir mektup aldı. Kitaplar, Caesarea kentindeki *scriptoria*da hazırlanacak ve Constantinopolis'teki genişleyen cemaatlerin kullanımı için gönderilecekti (Eusebius, *VC* 4.36). Doğu eyaletlerindeki kentler, Hıristiyan nüfuslarının gayretine ve boyutuna dikkat çekmek suretiyle, imparatordan başarılı bir şekilde imtiyazlar ve menfaatler elde ediyorlardı.[545]

[543] T. D. Barnes, "Monotheists all," *Phoenix* (2002), 142–62. Vakıa eğitimli insanlar İsa'nın tanrısallığını inkar etseler de, yüce bir tanrının bu kesimde yaygın kabul görmesi konusunda bkz. Ayrıca bkz. E. D. Digeser, *The Making of a Christian Empire. Lactantius and Rome* (Cornell, 2000), 6–7, Ayrıca bkz. E. D. Digeser, "Lactantius, Porphyry and the debate over religious toleration," *JRS* 88 (1998), 129–46.

[544] S. Mitchell, "The cult of Theos Hypsistos," P. Athanassiadi ve M. Frede (der.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity* (Oxford, 1999), 81–148, bilhassa s. 94–5.

[545] Filistin'de Gaza yakınlarındaki Constantia (eskiden Maiuma idi), için bkz. Eusebius *VC* 4.37–9; Phrygia'daki Orcistus için *MAMA* 7, 305. T. C. Skeat "The Codex Sinaiticus the

Bu olaylar Hıristiyan toplumu da dönüştürdü. Hıristiyanlar, 300 yılından önce her zaman azınlıktaydılar. Ayırt edici özelliklerini, kendilerini tanımlayan değerlere sıkı bağlılıkla vurguluyorlardı. Bununla birlikte, bu duruş kaçınılmaz olarak seküler hayatta Hıristiyanların nasıl davranmaları gerektiği konusunda sorunlar ortaya çıkardı ve bu meseleler erken IV. yüzyılda bir dizi kilise konsilinde yerel kilise liderlerini meşgul etti. Bu konsiller, 305/6'da İspanya'da Elvira'da, 314'te Galya'daki Arles'de, 313-316 arasında Galatia'daki Ancyra'da ve 319'dan önce Pontus bölgesindeki Neocaesarea'da toplandı (bkz. s. 410-11).[546] Bir mesele, Hıristiyanların devlet görevlerine girip girmemesiydi. Güney İspanya'daki Elvira konsilinin yasaları, yerel idarede rahip olarak görev yapan ve vaftiz edilerek kiliseye kabul edilmiş her Hıristiyan'ın, kurban töreni düzenlemişse –ve daha da önemlisi gladyatör gösterilerine veya müstehcen halk eğlencelerinin herhangi birisine finansman sağlamışlarsa– cemaatten dışlanmasını emrediyordu (Elvira *canon* 2, 3). İdeal olarak Hıristiyanların dünyevi hayatla en azından mümkün olduğunca minimum derecede ilgilenmeleri gerekiyordu. Ruhban sınıfın kendi adlarına hareket edecek temsilci kullanmaları engellenmemişse de, ticaretle bizzat meşgul olmalarına veya eyaletleri dışında mallarını satmalarına müsaade edilmiyordu (Elvira *canon* 18). Tefecilik lanetleniyordu (Elvira *canon* 19). Sıkı ahlakçılık ve toplumsal disiplin empoze ediliyordu, mesela herhangi bir neden olmaksızın kocalarını terk eden kadınlar, asla tekrar cemaate alınmayacak ve vaftiz olmuş kadınlar ise, zina yapmaları ve Hıristiyan kocalarını terk etmeleri halinde bile evlenemeyeceklerdi (Elvira *canon* 8, 9). Eşleriyle cinsel ilişkide bulunmuş olan piskoposlar, rahipler ve diyakozlar ruhban sınıfından çıkarılıyordu (Elvira *canon* 33).

Arles ve Ancyra konsillerinin yasaları, ruhban ve ruhban olmayan Hıristiyanların tutumlarından kaynaklanan meselelerle ilgilenirken sertliği, gerçekçilik ile birleştirmektedir. Konsillerde kabul edilen yasalar böylece, bu geçiş dö-

Codex Vaticanus and Constantine," *Journal of Theological Studies* 50 (1999), 583– 625. Skeat bu çalışmasında, *Codex Sinaiticus*'un en önemli İncil yazmalarından birisi olduğunu ve köken olarak Eusebius'a sipariş edilen nüshaların birisine dayandığına ilişkin sağlam bir argüman ortaya koymaktadır.

[546] Orijinal metinde Elvira konsili, Arles'den sonraya yerleştirilmektedir, ancak bu hatalıdır, çünkü 305/6'da toplanan Elvira konsili, esasen bu tür kilise toplantılarının ilkiydi (ç.n.).

neminde eyaletlerdeki Hıristiyan toplumların sosyal durumlarına aydınlatıcı bir giriş noktası sunmaktadır.

Sıkı dinsel ideallerin uygulanabilirliği yoktu. Hıristiyan toplumlar baskıdan kurtuldukça, yasalarda istenen davranış tarzıyla, hayatları günahtan arınmamış, dünyevi ortama sımsıkı bağlı yeni mühtedi kitlenin davranışı arasında, geniş bir uçurum olduğu bariz bir şekilde ortaya çıkıyordu. Henry Chadwick, kilisenin Traianus Decius kovuşturmasını atlatmasından sonra ilk defa karşı karşıya kaldığı ikileme ilişkin yazdığı bir incelemede, unutulmaz bir biçimde ortaya koyduğu gibi, Hıristiyanların sayılarının hızla artması, "bir azizler topluluğu olan ilk kilise kavramıyla, kilisenin artık günahkârlar için bir okul olduğu görüşü arasındaki çatışmayı vurguluyordu".[547]

Hıristiyanlar, makam sahipleri olarak hızla önem kazandılar. IV. yüzyılda üst düzey devlet görevlileri arasında paganların ve Hıristiyanların sayıları ve paganlıktan dönen Romalı senatörlerin oranları üzerine dikkate değer bir tartışma vardır. T.D. Barnes, Hıristiyanların 370'li ve 380'li yıllarda, Roma hiyerarşisinin bu üst düzeylerinde, paganları geçtikleri şeklindeki çoğunluk görüşüne karşı çıkmaktadır. Barnes, ortaya koyduğu bir dizi çalışmada, Constantinus ve Constantius'un her ikisinin de Hıristiyanlara çok fazla teveccüh gösterdiklerini ve üst düzey idari makam sahiplerinin yarısından fazlasının (*praefecti praetorio*, Roma ve Constantinopolis *praefecti urbis*i, Afrika ve Asia eyaletlerinin *proconsul*leri, Doğu'nun *comites*i ve *magistri militum*) Hıristiyan olduklarını savunmaktadır.[548] Bu tartışmada hangi görüş esas alınırsa alınsın,

[547] H. Chadwick, *The Early Church* (Londra, 1967), 119; temel bir modern çalışma için bkz. R. A. Markus, *The End of Ancient Christianity* (Cambridge, 1990).

[548] T. D. Barnes, "Statistics and the conversion of the Roman aristocracy," *JRS* 85 (1995), 35–47'de R. von Haehling'in sonuçlarına karşı çıkmaktadır. R. von Haehling, *Die Religionszugehörigkeit der höhen Amsträger des römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie* (Bonn, 1978); R. MacMullen, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries* (New Haven, 1997), 22, 58, 174 not 70. Ayrıca bkz. D. M. Novak, "Constantine and the senate: An early phase in the Christianization of the Roman aristocracy," *Ancient Society* 10 (1979), 271–310; M. R. Salzmann, "How the West was won: The Christianization of the Roman aristocracy in the years after Constantine," C. Deroux (der.), *Studies in Latin Literature and Roman History* 6 (Brüksel, 1992), 451–79; M. R. Salzmann, *The Making of a Christian Aristocracy. Social and Religious Change in the Western Roman Empire* (Cambridge Mass., 2002).

Constantinus'un din değiştirdiği andan itibaren, Hıristiyanların üst düzey makamların bazılarını üstlendikleri ve bu makamlardaki insanların daha baştan, Hıristiyan olarak yerine getirmeleri gereken dini vazifelere karşı çok dünyevi bir bakışa sahip olacakları bariz bir şekilde ortadadır. Daha da önemlisi, Hıristiyanlar ve paganlar bu tür ortamlarda birlikte çalışmak zorunda kaldıkça, aralarında bir uzlaşma olmak zorundaydı ki, bunların dinsel ilişkileri, makam sahibi olma veya birbirleriyle işbirliği yapma becerilerini açıkça etkilemeyecekti.

Aynı şey askeri hizmet için de doğru olmalıydı. Askerlerin kalkanları üzerine İsa sembolü işlenerek ordunun Hıristiyanlaştırıldığı söylenebilirdi. Askerler, sadece Hıristiyan imparatorlar adına savaşarak, Roma yönetim ideolojisinin Hıristiyan bir versiyonunu benimsiyor ve öne çıkarıyorlardı. Zaten Hıristiyanlık IV. yüzyılda, Roma orduları içerisinde son derece yerleşmişti. Açıkçası, sadece Hıristiyan bir devletin askeri birliğine ait olmak, başlı başına askerlerin kişisel dini inançları üzerinde çok az etkiye sahip olacaktı, çünkü askerler arasında pagan gelenekçiliğinin pek çok niteliği sürdürülüyordu. Askerlerin Mithraism ve Iupiter Dolichenus gibi doğu kökenli kültleri yücelttikleri ve batıdaki sınır eyaletlerine yaydıkları da biliniyordu.[549] Devlet hizmetinde ve muhtemelen bütün olarak toplumun geniş kesimlerinde dinsel mensubiyet, sıradan insanların hayatlarını sürdürme biçimlerini etkilemeyen veya kısıtlamayan belirsiz bir faktördü.

Ruhban sınıfı dışında kalan kadınların veya erkeklerin verdiği zorunlu tavizler, Hıristiyan davranış tarzının daha radikal biçimlerinin gelişmesini teşvik etti. Vaftiz töreni, gündelik toplumsal hayatın uzlaşan insanlarını, Eskiçağ

[549] Roger Tomlin, "Christianity and the late Roman army," S. Lieu ve D. Montserrat, *Constantine. History, Historiography and Legend* (Londra, 1998), 21–51; R. Haensch, "Le christianisation de l'armée romaine," *L'Armée romaine de Dioclétien à Valentinien I* (Paris, 2004), 525–31. Ordu: A. Harnack, *Militia Christi. The Christian Religion and the Military in the First Three Centuries* (çev. Gracie, Philadelphia, 1981); J. Helgeland, "Christians and the Roman army from Marcus Aurelius to Constantine," *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.23.1, 723–834. Diocletianus'un başlattığı kovuşturma nedeniyle ordudan ayrılan Hıristiyan bir askere ait önemli bir yazıt kapsamlı bir yorumla beraber yayınlandı. Bkz. T. Drew-Bear, "Les voyages d'Aurelius Gaius, soldat de Dioclétien," *La Géographie administrative et politique d'Alexandre à Mahomet. Actes du colloque de Strasbourg Juin 1979* (1981), 93–141.

kilisesinin ideallerine heves eden seçilmiş bir kardeşlikten ayıran önemli bir semboldü. Gördüğümüz gibi, Constantinus, bir başka hayata uyanmadan önce günah işleme ihtimalini imkânsızlaştırmak için, bu vaftiz ritüelini ölüm döşeğinde tecrübe etti (Eusebius, *VC* 4.61-62; bkz. s. 101).

Iulianus

Iulianus'un hikâyesi, IV. yüzyılın karmaşık dinsel çevresine, çok farklı bir bireysel tepkiyi ifade etmektedir. Onun Hıristiyanlıkla ilişkisinde, paganizmin nerede durduğuyla ilgili mesele, imparatorluğun tek hâkimi olarak hükmen ortaya çıktığı, Kasım 361'de Constantius'un ölümünden sonra teste tabi tutuldu. Iulianus derhal pagan inançlarını ilan etti ve seleflerinin Hıristiyanlar lehine aldığı tedbirleri tersine çevirmeyi ve geleneksel dinin saygınlığını ve otoritesini yeniden tesis etmeyi amaçlayan politikalar üretmeye girişti:

> Iulianus açıkça ve yalın olarak, tapınakların açılması, kurbanların sunaklara getirilmesi ve eski tanrılara tapınmanın geri getirilmesi emrini verdi. Bu buyruğunu daha etkin kılabilmek için, aynı fikirde olmaktan çok uzak olan Hıristiyan piskoposları, ayrılıkçılık yüzünden hiç de az bölünmemiş olan cemaatleriyle birlikte saraya davet etti ve kibarca farklılıklarını bir tarafa bırakmaları ve her insanın kendi inancını herhangi bir engel olmaksızın cesurca yaşamasına müsaade etmeleri konusunda onları uyardı. Bu konuda ısrar etmekteki amacı, toleransın Hıristiyanlar arasında bölünmeyi arttıracağını ve bundan sonra irtifaken kamuoyundan korkmasına gerek olmadığını biliyor olmasıydı. Tecrübeyle biliyordu ki, hiçbir vahşi hayvan Hıristiyanların birbirlerine karşı olduğu kadar tehlikeli düşman değildi (Ammianus 22.5.2-4, çev. Hamilton).

Paganizme bağlılığının kökleri açık bir şekilde yetiştirilmesine kadar takip edilebilen Iulianus, 331'de yeni imparatorluk başkenti Constantinopolis'te, Constantinus'un üvey kardeşi Iulius Constantius'un oğlu olarak dünyaya geldi. Constantinus 337'de öldüğü zaman, imparatorun başkentte bulunan tek oğlu olan II. Constantius'un kışkırtmasıyla, ordu, iktidarı Constantinus'un oğullarına aktarmayı garanti altına almak için, I. Constantius'un soyundan gelen erkekleri katletti. Bu kan banyosundan sadece Iulianus ve büyük üvey kardeşi Gallus sağ çıktı. Beş yaşındaki Iulianus, muhtemelen güvenlik gerekçesiyle Nicomedia yakınlarındaki bir kır evine götürüldü (Julian, *ep.* 4, Bidez-Cumont).

Burası annesi Basilina'nın ailesinin anayurduydu ve Iulianus'un eğitimi kudretli piskopos Eusebius tarafından gözetiliyordu. İktidar iddiasını açıkça dillendirdiği 361 yılında Atinalılara yazdığı bir mektupta çocukluğundaki sarsıcı cinayetlerin detaylarını hatırlıyordu:

> Baba tarafımdan, Constantius'un baba tarafıyla aynı kökten geldiğim pekâlâ bilinmektedir. Babalarımız kardeştiler, aynı babanın oğullarıydılar. Ve biz yakın akrabalar olduğumuz halde, bu imparatorların en vahşisi bize nasıl da davranıyor! Onun ve benim kuzenlerimizin altısı, onun da amcası olan babamı ve baba tarafından her ikimizin de amcasını ve en büyük kardeşimi yargılamaksızın öldürttü; bana ve diğer kardeşime gelince, Constantius bizi de öldürtmek niyetindeydi, fakat sonunda bize sadece sürgün cezası verdi (Julian, *Letter to the Athenians*, 270 c-d, çev. W.C. Wright).

Iulianus, Nicomedia'da Hıristiyan hadım Mardonius'un himayesi altında klasik Yunan literatürünü öğrendi (Julian, *Misopogon* 352a-54a) ve 341 yılında kardeşi Gallus ile birlikte fiili sürgün olarak Anadolu'nun iç kesiminde Caesarea (mod. Kayseri) yakınlarındaki Macellum'da bulunan bir imparatorluk köşküne gönderildi. 348'de Constantinopolis'e dönünceye kadar, bir başka din adamı olan Georgios'un kontrolü altında, yoğun bir şekilde Yunan edebiyatı üzerine çalıştı. Georgios daha sonra İskenderiye piskoposu olarak Mısır'a gönderildi ve tam da Iulianus imparator olduğu sırada isyancı bir kalabalık tarafından öldürüldüğü zaman bile, imparator onun kütüphanesine imrendiğini itiraf ediyordu.[550] Bu arada üvey kardeşi Gallus artık saraya dâhil oldu ve Iulianus ise hatip Nicocles ve Hecebolius yönetiminde eğitimini sürdürüyordu. Bir süre sonra, dönemin Yunan retorik eğitiminin önde gelen temsilcisi sofist Libanius ile tanıştı ve onun derslerine katılması geçici bir süreliğine yasaklandıysa da, onun öğrencisi oldu.

Iulianus 351'de, kendisi de Neoplatonizm'in büyük şahsiyetlerinden birisi olan Chalcis'li Iamblichus ile öğrenim gören Pergamum'lu Aedesius'un çevresindeki filozoflar grubuyla karşılaştı. Iulianus, Aedesius ile çalışmış olan bu yetenekli ve karizmatik düşünsel entelektüel çevreden büyülendi: Bunlar

[550] Julian *ep.* 60 ve 107 (Bidez); Ammianus 22.11.

arasında, Caria bölgesindeki Myndus'tan Eusebius, Sardis'li Chrysanthius, Kuzeybatı Yunanistan'daki Thesprotis'ten Priscus ve Efesli Maximus vardı. Geç Platoncu düşüncedeki eğilim, mantık ve akla karşı mistik olana vurgu yapmaya yönelikti. Eunapius, *Bioi Sofisten* (*Sofistlerin Yaşamları*) adlı eserinde Iulianus'un Neoplatonistlerle karşılaşmasını uzun uzadıya anlatmaktadır. Eusebius, rasyonel argüman savunucusuydu, fakat Maximus, tanrıları manipüle etme yeteneği olduğunu ve böylece tanrılar alemiyle "bir olma" konusunda ölümlülere yardım edeceği iddiası olduğu için büyü ile meşgul oluyordu.[551] Eusebius, anlaşılabilir bir şekilde bu tür faaliyetleri, sihirbazlık ve büyü düzenbazlığı olarak görüp reddettiyse de, Maximus'un bir seansta ilahiler söyleyerek ve tütsüler yakarak Hecate heykelini ansızın gülümsettiği ve tanrıçanın elindeki meşalelerin birden alev fışkırttığı hikâyesi Iulianus'u cezbetti. Genç Iulianus, doğrudan Maximus'un mukim olduğu Efes'e gitti ve onun sadık bir şakirdi oldu (Eunapius, *Sophists*, 474-5). Iulianus kendisi kinik Heraclius'a yazdığı ve Platoncu felsefeyi tercihini savunduğu mektupta, bu olayı Hıristiyanlıktan paganlığa dönüş anı olarak ifade ediyordu (Julian, *Or.* 7, 235). Bu durum, 1 Ocak 363'te Antakya'da imparatora hitabeden bir konuşmada Libanius tarafından da tekrar edilmişti (Libanius, *Or.* 12.34).

Iulianus'un pagan inançlarını özetlemek zordur. Bu inançlar, onun Yunan edebi kültürüne ve felsefesine bağlılığından kaynaklanmaktadır. Bu kültür ve felsefe, imparatora ahlaki ve kültürel bir çerçeve sağlıyordu. Iulianus, sadece kendi geleceğiyle ilgili işaretleri okuduğu zaman değil, genelde kehanete inanıyor, sihir türü büyüden etkileniyor ve hayvan kurbanı gibi anahtar ritüelin önemini kabul ediyordu. Iulianus, güneşe adadığı bir ilahide, güneş monoteizmi üzerine kendi teorik bağdaştırıcı fikrini geliştiriyordu ve bu fikre göre, tanrı Helios'un Mithras ile bir tutulabildiği anlaşılmaktadır. Diğer meselelerde olduğu gibi, bu meselede de geliştirdiği fikirler, kişisel olarak kendisine aitti ve pagan entelektüeller arasında bile ortak inanç mevzusu değildi. Ayrıca, kendi hayatını ve pagan ibadetlerini Hıristiyan modeller üzerine şekillenen, bariz bir

[551] E. R. Dodds, *The Greeks and the Irrational* (Berkeley, 1951), 283–311; Sarah Iles Johnson, "Theurgy," G. W. Bowersock et al. (der.), *Late Antiquity* (Cambridge Mass., 1999), 725–6.

zahit dindarlık ruhuyla yönetiyordu. Dolayısıyla Iulianus'un paganlığı hususi bir meseleydi. Dinsel inançları, imparatoru kendi kuşağının dindar aydınlar sınıfı arasında bile izole bir şahsiyete dönüştürmüştü.[552]

İmparator olarak kamusal din politikasının çoğu, hem fiiliyatta hem de sözde, IV. yüzyıl Hıristiyanlığına bir ayna görüntüsü sunmaktadır. Iulianus, iktidarı gasp etme girişiminin, potansiyel olarak müthiş bir Hıristiyan muhalefetle karşılaşacağının farkındaydı. IV. yüzyılın başından bu yana, Constantinus'un Maxentius ve Licinius'a karşı yaptığı iki iç savaşta Hıristiyanlık, pagan monoteizmine üstün gelmişti. Magnentius'un Constantius'a karşı başlattığı en son gasp girişiminde Hıristiyan, Hıristiyan'a karşı savaşa giriyordu. Daha başlangıçta kabul ettiği gibi, pagan bir bayrak altında koşmak felaket olacaktı.

> Herhangi bir muhalefete engel olmak ve genel bir iyi niyet kazanmak için Iulianus, Hıristiyanlığa taraftarmış gibi davranmaya devam ediyordu, hâlbuki gizlice Hıristiyanlıktan dönmüştü. Güvendiği çok az adam vardı ve kehanet, falcılık ve eski tanrılara tapanların izledikleri bütün uygulamaların kalbini doldurduğunu biliyordu (Ammianus 21.2.4, çev. Hamilton).

Iulianus bu çerçevede, daha Constantius'a karşı isyan bayrağını açtığını ilan etmeden önce, 6 Ocak 361'de Teofani yortusunda gösterişli bir şekilde Hıristiyan ayinine katıldı. Askerleri Constantinus'un doğum yeri olan Naissus'da ordugâhtayken Constantius'un ölüm haberi kendisine ulaşır ulaşmaz ise, etkileyici bir şekilde paganlığını ilan etti:[553]

> Tanrılara aleni olarak ibadet ettik ve bana eşlik eden ordunun kahir ekseriyeti tanrılara saygı gösteriyor. Halka açık öküz kurban ettik. Şükran ifadesi olarak tanrılara toplu kurbanlar sunduk. Tanrılar bana mümkün olduğunca her şeyi arındırmamı teklif ettiler ve ben büyük

[552] R. E. Smith, *Julian's Gods: Religion and Philosophy in the Thought of Julian the Apostate* (Londra, 1995); P. Athanassiadi, *Julian. An Intellectual Biography* (Londra, 1992; ilk defa *Julian and Hellenism* olarak basıldı [Londra, 1981]), P. Athanassiadi - Fowden, "A contribution to Mithraic theology: The emperor Julian's hymn to king Helios," *JTS* 28 (1977), 360–71.

[553] G. W. Bowersock, *Julian the Apostate* (Londra, 1978), 61.

> bir coşkuyla itaat ediyorum. Şayet gevşemezsek, tanrılar, çalışmalarımız için bize ödül vereceklerini söylüyorlar (Julian, *ep.* 26, çev. Bowersock).

Ammianus'un ifade ettiği gibi, kişisel davranışında "Iulianus o kadar görülmeye değer ve bozulmaz bir şekilde erdemliydi ki eşini kaybettikten sonra asla cinsel zevk tatmadı" (Ammianus 25.4.1, çev. Hamilton). Mektuplar ve fermanlar vasıtasıyla tebaasına aktardığı pagan din görüşünü, detayda Hıristiyanları yansıtan ihtimamlı bir ahlaki temel üzerine inşa ediyordu. Iulianus, Hıristiyanların hayırseverliğine ilişkin İncillerde yer alan emirleri, Homeros'tan aldığı pasajlara dayanan kendi savlarıyla karşılaştırıyordu. Hıristiyanların putlara tapınmayla alay etmelerine karşı koymak için, tanrıların bizatihi maddi varlıklar olmadığını kendisi de kabul ettiği halde, onların imgelerine tapınma ve saygı için ayrıntılı ve açık kanıtlar ortaya koyuyordu.[554] Geç Antikçağda paganlar ve Hıristiyanlar arasındaki polemikte, Iulianus alışılmadık bir şekilde, pagan saflara "Hellenlere" karşı mücadeleye girişen Hıristiyan düşmanlarını aşağılayıcı bir şekilde de olsa "Galileliler" diye nitelemeye önceden hazırlıklıydı.

Iulianus 362 yılı yazında Asia eyaleti başrahibi Theodorus'a yazdığı mektupta, pagan inancın –Hellenizm– düşürüldüğü duruma ilişkin sevimsiz teşhisini ortaya koydu ve bunun için çareler teklif etti. Mektupta Küçük Asya'da, yaklaşık elli yıl önceki kovuşturmalar döneminde Tetrarşi'nin parçası olan Maximinus'un oluşturduğu emsali takip ediyordu. Buna göre, eyaletlerdeki pagan kültlerin devam ettirilmesi ve geri kalan rahipliklerin gözetip denetlemesinden sorumlu bölgesel başrahip atamaları yaptı.[555]Diğer yandan Tetrarşi imparatorlarının tersine, düşmanlarına karşı kovuşturmaları kullanmayı bilhassa reddediyordu, çünkü şehadet, Hıristiyan direncini zayıflatmıyor tersine güçlendiriyordu. İmparatorun mektubunda bu argümanın üç dayanağı vardı: Başta kurbanlar olmak üzere kamuya açık ritüeller canlandırılmalı ve bunlara

[554] *Ep.* 89b (Bidez-Cumont), muhtemelen başrahip Theodorus'a.

[555] O. Nicholson, "The 'Pagan Churches' of Maximin Daia and Julian the Apostate," *Journal of Ecclesiastical History* 45 (1994) 1–10.

harfiyen riayet edilmeliydi; rahipler, tiyatroların ve at yarışlarının baştan çıkarıcılığından, aşırı içki ve ünü kötüye çıkmış ticaretten sakınarak, itidalin ve ağır başlılığın ölçüsü olmalıydılar. Başrahipler, bilhassa Hıristiyan adetlere geri dönüşü engellemek için diğer rahiplerin ve aile üyelerinin davranışlarını kontrol edecekler ve ihtiyaç sahiplerine insani yardım konusuyla meşgul olacaklardı (*ep.* 89)[556].

Iulianus, Hıristiyanların başarısının merkezinde üç temel niteliğin var olduğunu farz ediyordu: Cömert, hayırhah faaliyetleri, cenazelere gösterdikleri itina ve erdemli davranışları. Bütün bu üçünün de Roma dünyasında hayatın şartları içerisinde kökü vardı ve fakirler için bilhassa önemliydi. Antikçağda kırsal ve kentli toplumlar, yetersiz hasattan, savaşların yol açtığı tahribattan, toprak sahiplerinin aç gözlülüğünden veya yağmacı bir devletin ölçüsüz taleplerinden kaynaklanan yoksulluk ve kıtlık riskine her zaman açıktılar. Sigorta veya devlet tarafından desteklenen herhangi bir fakire yardım biçimi olmayan toplumların tek dayanağı, kendi kendilerine yaptıkları yardımlardı. Şayet bir yardım bekleme seçeneği vardıysa, hemen her durumda bu tür yardımlar imparatorluğun köylerindeki veya küçük kasabalarındaki arkadaşlardan veya komşulardan geliyordu, fakat pek çok insan da bunun için hazırlıklı değildi. Hıristiyanlık hem ideolojik, hem de fiili olarak doğrudan ve açık bir biçimde fakirlere müracaat ediyordu. Kilise ağı, takdiri ilahiyi Hıristiyanlar için gözle görülebilir bir destek sistemine dönüştürmeye muktedirdi. Açıkçası pek çok toplum, İncillerdeki "komşunu sev" düsturuna etkileyici bir şekilde sonuna kadar bağlıydılar.

[556] P. van Nuffelen, *Vigiliae Christianae* 55 (2001), 131–50'de ileri sürdüğü, Iulianus'un Galatia başrahibi Arsacius'a yazdığı söylenilen mektubun otantik olmadığı, fakat muhtemelen 440'larda kaleme alındığı fikrine katılıyorum. Buna göre, Iulianus, başrahibin eyaletin bütün kentlerinde pagan olup olmadıklarına bakılmaksızın herkes için hayır amaçlı misafirhane (*xenodocheia*) kurmasını ve bunların ihtiyaçlarını karşılamasını istiyor. İmparatorluk *annona*sından bu kuruluşlara tahıl ve şarap dağıtılacak, beşte biri pagan rahipliklere gelip giden fakirlere, geri kalanı ihtiyacı olan yabancılara ayrılacaktı. Bu şekilde paganlar, Yahudi ve Hıristiyanların kendi cemaatlerine yaptıklarının benzerini yapabileceklerdi. Bununla birlikte, van Nuffelen'in işaret ettiği gibi, Hıristiyan *xenodocheia* kurumuna ilişkin gerçek veriler Basileios'un Caesarea'daki kuruluşuyla 370'li yıllarda başlamaktadır.

Ölüm de kıtlık gibi günlük aile hayatını sert bir şekilde etkileyen kaçınılmaz bir gerçeklikti. Ortalama yaşam süresi, modern standartlara göre düşüktü, hiçbir etkin doğum kontrol biçimi yoktu ve aristokrasi arasında bile çocuk ölüm oranı korkunç düzeydeydi. Dolayısıyla erken ölümle baş etmek, her bireyin veya her ailenin genellikle tekrar tekrar yaşadığı bir tecrübeydi. Hıristiyan inancı elbette ölümü engelleyemedi, fakat yeni bir yaşama tekrar dirilme umudu veya beklentisine dönüştürdü. Defin yerleri Hıristiyan toplantıları için bilhassa bir odak oldu. III. ve IV. yüzyılın zalim imparatorları, Hıristiyanların mezarlık alanlarında toplantılarını yasakladığı zaman bu durumun farkındaydılar (Eusebius, *HE* 7.11.10-11). Mısır'daki *praefectus* vekili, 258 yılında İskenderiye piskoposu Dionysius'u çağırdı ve onu Libya'ya sürdü.

> İşte şimdi hemen fark ediyorum ki, siz nankörsünüz ve imparatorlarımızın merhametine hiç kulak asmıyorsunuz. Onun için bu kentte kalmayacaksınız, fakat Libya bölgesi civarında Cephro diye bilinen bir yere gönderileceksiniz... Ve ne siz ne de diğer herhangi bir kimsenin toplantılar yapmasına veya denildiği gibi mezarlıklara girmesine müsaade edilmeyecektir (Eusebius, *HE* 7.11.10).

Bu pasajın gösterdiği gibi, Hıristiyanlar değişik ölüm anlayışlarını ifade etmek için *koemeteria* "yurtlar" diye yeni bir sözcük türetmişlerdi. İnançları vaftiz ile teyit edilen Hıristiyanlar, dirilmeyi ümit ederek ebedi hayata uyuyorlardı. Elli yıl sonra Tetrarşi dönemindeki Büyük Takibat sırasında bu mezarlıklar, Hıristiyanların düzenli olarak bir araya geldikleri yerlerdi ve bu mezarlıklar, kovuşturmayı yürüten yetkililer tarafından bilhassa dikkatle mükerreren denetleniyordu.Kovuşturmanın planlanmayan sonuçlarından birisi, Hıristiyanların sembolik önemlerinin artmasıydı. İlk Hıristiyan şehitlerin etrafında gelişen kültler, çoğunlukla kovuşturma kurbanlarının defnedildiği mezarlıklara yerleşiyorlardı.

Son olarak, Iulianus döneminin Hıristiyanları onurlu davranışlarıyla başkalarını etkiliyorlardı. Bu durum, muadilleri olan pagan rahiplerin tutum ve davranışlarının aksine bilhassa dikkat çekiciydi ki Iulianus, Theodorus'a yazdığı aynı mektupta bu konuda uyarılarda bulunuyordu. Roma eyalet kentlerinde bulunan sayısız yazıt, M.S. II. yüzyılda pagan rahiplerin genel olarak zengin ve dindar eyalet eşrafına mensup olduklarını ve ait oldukları toplumların onlara

saygı ve itibar gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte IV. yüzyıla gelindiğinde bunların sayıları azalmış ve pek çok eyalet kentinde statüleri çok keskin bir şekilde düşmüştü.[557] Bizzat Iulianus'un Antakya halkına hitaben kaleme aldığı *Misopogon* adıyla yayınlanan hiciv niteliğindeki eserinde, kederli bir şekilde anlattıklarını hatırlatmamak güçtür. İmparator yıllık yaz festivalini kutlamak amacıyla kentin yakınlarında Dafne'de bulunan Apollon tapınağına gitmişti. Antakya'nın varlıklı vatandaşları bu olayı boykot ettiler ve imparator ziyafet ve kurbanla karşılanacağına, koltuğunun altında kendi evinden getirdiği basit bir kurbanlığıyla –ördek– tek bir rahip tarafından karşılandı. (Julian, *Misopogon*, 34-35).

Iulianus'u kaybedilmiş bir savaş için dövüşen birisi olarak değerlendirmemiz, sadece tarihin öneminin sonradan anlaşılması ile ilgili değildir. Doğrusu çok az halk desteğine sahip bir imparatorluk politikası etrafında, arkadaşlarını ve inanmış küçük taraftar grubunu ikna ederek ve nutuk atarak bir araya getirmeye çalışan tuhaf, hayli yetenekli ve hiç yorulmayan aktif bir imparator izlenimine sahibiz. Iulianus'un pagan sempatizanı Ammianus bile, imparatorun "dini ritüellerin hakiki bir uygulayıcısı olmaktan ziyade batıl inançlı" olduğunu iddia ediyor ve Hıristiyan karşıtı kampanyasını da düşüncesizce buluyordu.[558] Ammianus, imparatorun en çok tanıtımı yapılan tedbiri olan, Hıristiyanların hatiplik makamlarını elde etmesini ve imparatorluk kentlerinde öğretmen olmalarını yasaklayan fermanı açık bir biçimde eleştiriyordu.

Augustinus

Constantinus'un ihtidasından bile daha meşhur olan Augustinus'un din değiştirmesi, tamamen farklı bir bağlama aittir. Augustinus, 354 yılında Numidia'da küçük bir kasaba olan Thagaste'de doğdu. Hayatı hakkında bildiğimiz hemen her şey, başta *İtiraflar* adlı otobiyografisi olmak üzere kendi yazılarından öğrenilmektedir. Augustinus bu eserini, doğum yerine 70 km mesafedeki canlı bir liman kenti Hippo Regius'a piskopos olduktan kısa bir süre

[557] J. Geffcken, *The Last Days of Greco-Roman Paganism* (çev. S. MacCormack, Oxford, 1978).

[558] T. D. Barnes, *Ammianus* (Cornell, 1998), 155–62.

sonra 397 yılında tamamladı. Anlatısının doruk noktası, Milano'da bir bahçede, çoktandır kişisel ve profesyonel hayatında bir krizle başa çıkmaya çalışan otuz iki yaşındaki Augustinus'un kariyer tutkusunu ve kendisi için planlanmış olan bir evliliği reddederek, bunun yerine vaftizi, cinsel hayattan feragati ve yaşamını kilisede Tanrı'ya hizmete adamayı seçtiği andır (*İtiraflar* 6.13.23).

Onunki, Constantinus tarzında bir din değiştirme değildi. Augustinus, entelektüel ve psikolojik gelişme anlamında kendi macerasının izini sürmektedir. Entelektüel macerası, edebiyata bilhassa Vergilius'a karşı bir okul çocuğu tutkusuyla başlamıştı. Bu süreçte, hitabet eğitimi, Manesçiliğe "dinleyici" olarak adanan dokuz yıl (*İtiraflar*, 5.6.10), felsefeye özellikle de Yeni Platonculuğa karşı gittikçe artan bir ilgi ve din değiştirmesinden önceki son aylarda Hıristiyanlıkla derinlemesine fikri meşguliyet önemli dönüm noktalarıydı. Augustinus'un Hıristiyanlığa ilgisini, o dönemde Batı İmparatorluğu'nun kalbi Milano'da piskopos olan Ambrosius'un ilham verici vaazları kışkırtmıştı (*İtiraflar*, 5.13.23). Augustinus'un kariyer çizgisi, ışıltılı bir başarı hikâyesiydi. *İtiraflar* adlı anlatısının en etkileyici yanı, başardıkları için ödediği bedeli okuyucuların görmesine imkân tanıması gerçeğidir. Modern anlamda ifade edersek, Augustinus okulda topluluk karşısındaki konuşmalarından dolayı ödüller kazanmıştı (*İtiraflar*, 1.17.27). Fakat mütevazı imkânlara sahip bir kasabalı (*tenuis municeps*) olan babası Patricius, oğlunu daha iyi bir eğitim için Madauros'a güçlükle gönderebilmişti. Augustinus para yetersizliğinden eğitimine bir yıl ara vermek zorunda kalmış (*İtiraflar*, 2.3.6) ve Kartaca gibi önemli bir merkezdeki eğitimine, muhtemelen varlıklı bir komşusu olan Romanianus'un sağladığı tahsisat sayesinde ancak devam edebilmişti (*İtiraflar*, 3.1.1). Afrika eyaletinin başkentinde dört yıl okudu. Buradaki okul hayatının başlamasını takip eden on sekiz ay içinde babası öldü ve Augustinus gelecek on beş yıl beraber olacağı bir kadınla birlikte yaşamaya başladı ve bir süre sonra bu kadından bir oğlu dünyaya geldi (*İtiraflar*, 4.2.2). Augustinus, hatip olmak için entelektüel eğitim almıştı, fakat ruhsal aydınlanma arayışı onu Maniciliğe götürdü. 375 yılındaki mezuniyetini takiben Kartaca'nın merkezinde hitabet hocalığı teklif edildi ve bundan sonra öğretmenlik için bir yıllığına Thagaste'ye geri döndü (*İtiraflar*, 4.1.1, 2.2). Augustinus, bir zamanlar kendisi gibi ele avuca sığmaz ve can sıkıcı öğrenciler bularak Kartaca'da sekiz yıl geçirdi. Dolayısıyla, Roma'da,

daha üst bir konuma ulaşmak, daha iyi bir finansal duruma gelmek ve daha iyi bir öğrenci sınıfı bulma fırsatını ele geçirdiği zaman, kendisinden önce giden arkadaşları ve memleketindeki hamisi Romanianus tarafından ayarlanan bağlantılar vasıtasıyla şansını kullandı (*İtiraflar*, 6.8.13). Bu şekilde hareket ederek kendisinin de pekâlâ bilincinde olduğu gibi, o zamana kadar hayatındaki en büyük tesir sahibi olan mütedeyyin ve kararlı annesi Monica ile vahim bir kırılma riskini de alıyordu (*İtiraflar*, 5.8.15, 6.1.1). Roma'da geçirdiği bir yıl deneme ve hayal kırıklığıydı. Sağlık problemleriyle uğraşıyordu ve öğrenci kapmak için yoğun bir rekabet vardı, dahası özel öğrencileri öğrenim harçlarını ödemiyorlardı (*İtiraflar*, 5.12.22). Augustinus, şans eseri hitabet yeteneklerini kaybetmemişti ve Manici arkadaşlarının uyarısıyla, kent *praefectus*u Symmachus'un imparatorluk kenti Milano'ya resmi bir hatip bulmak amacıyla düzenlediği bir yarışmada, belirlenmiş bir tema üzerine, uygun ve kusursuz bir konuşma yaptı ve bu makama seçildi (*İtiraflar*, 5.13.23). Böylece daha otuz yaşını yeni geçmişken, imparatorluk hizmetinde büyük bir kariyer eşiğine ulaşmıştı.

Augustinus'un *İtiraflar*'ı genç bir adamın nitelikleri ve ihtirasına ilişkin paha biçilmez bir kayıttır ve Geç Roma İmparatorluğu'nun olağanüstü akıcı toplumsal yapısına bir övgüdür. İstisnai yetenekteki bir genç adam, sağlam aile desteği ve ilişkilerden faydalanma istekliliğiyle, kendisini Batı İmparatorluğu'nun en zengin senatörünün ve bizzat imparatorun dikkatine sunmayı başarmıştı. Fakat böyle baş döndürücü bir yükseliş, geçiş bedelini de alıyordu. Profesyonel bir hatip, yönetimin siyasi bir hizmetçisiydi ve açık sözlülük rağbet edilen bir şey değildi:

> Ne kadar mutsuzdum ve imparatora bir övgü konuşması yapmaya hazırlandığım o gün ıstırabımın ne kadar da farkında olmamı sağladın. Hazırlayacağım bu konuşmada bir sürü yalan söyleyecektim ve bu yalancılığım, sözlerimin doğru olmadığını bilenler tarafından da alkışlanacaktı (*İtiraflar*, 6.6.9, çev. Chadwick).

Etrafındaki bir grup arkadaşıyla birlikte, takipçilerine hakikati ve dürüstlüğü ilham eden Platoncu felsefeye gömülen Augustinus için manevi çatışma

daha da keskinleşti.[559] Yaşadığı entelektüel maceranın benzerini gençliklerinde tecrübe etmiş bir grup arkadaşının eşliğinde son adımı attı. Bu arkadaşlarının hemen hepsi aile hayatı ve dünyevi başarılarla, zahit Hıristiyan dindarlığı arasında bir tercih yapma ihtiyacının bilincindeydiler. Augustinus, öğretmenlik sorumluluğunu bırakacağına ilişkin gerekli duyuruları zamanında yaptıktan sonra, kent dışında bir aristokratın mülküne çekildi (*İtiraflar* 9.2.2, 5.13) ve annesi ve bir başka vaftize hazırlanan aday Alypius eşliğinde, kendisini dindarca okumalarla piskopos Ambrosius tarafından vaftiz edilmeye hazırlıyordu.

Augustinus'un din değiştirmesi Batı Roma İmparatorluğu'nda yükselen yıldızlardan biriydi. Bu paganlıktan Hıristiyanlığa bir hareket değildi. Hem annesi hem de babası Hıristiyan idi. Babası Patricius dini kurallara harfiyen riayet etmekten ziyade, ihlal ettiği için dikkat çekiyorsa da, yine de vaftiz edilme sürecine hazırlanan birisiydi ve ölüm döşeğinde vaftiz oldu (*İtiraflar*, 2.3.7, 9.9.22). Augustinus'un içe işleyen derecede yakın ana-oğul ilişkisini anlattığı günlüklerden ve *İtiraflar*'ın 9. kitabında yer alan uzun portreden bilinen annesi Monica, bizim için IV. yüzyılın çok olağanüstü Hıristiyan şahsiyetlerinden birisidir.[560] Ana ve oğul, Hıristiyan dindarlığın birbirini tamamlayan iki yüzünü temsil eder şekilde sunulmaktadır: Çok az eğitimli anne ve Geç Roma toplumunun en ileri entelektüeli oğul. Anne ve oğulun inançları fevkalade paylaşılan ilahi saadet görüsü içerisinde kaynaşmıştı ve bu başarıya, Monica'nın hayatının son günlerinde Ostia'da ulaşıldı. Augustinus bu görüyü, diyalog ve deruni murakabeyle ulaşılmış bir esinlenme olarak betimlemektedir:

> Zihinlerimiz yakıcı bir ateşle ebedi varlığa doğru yükselmeye başladı. Adım adım her tür tensel cisimlerin ve göğün bile ötesine, güneşin, ayın ve yıldızların dünyaya ışık saçtığı yere tırmanmaya başladık. Gönlümüzle bakarak, gönlümüzle konuşarak ve yarattığın eserleri hayranlıkla seyrederek daha da öteye geçtik, zihnimizin derinlerine girdik.

[559] Bkz. R. Lane Fox, "Movers and shakers," A. Smith (der.), *The Philosopher and Society in Late Antiquity* (Swansea, 2005), 19–50 bilhassa s. 25–31.

[560] E. A. Clark, "Rewriting early Christian history: Augustine's representation of Monica," J. Drijvers ve J. Watt (der.), *Portraits of Spiritual Authority in Late Antiquity* (Leiden, 1999), 3–23.

> Sonra İsrail'i, hakikat ekmeğiyle sonsuzca beslediğin hiç bitmeyecek bir bolluğun yaşandığı yöreye ulaşabilmek için orayı da aştık. Oradaki yaşam, olmuş olan her şeyin ve olacak olan her şeyin var olduğu bilgeliğin kendisidir (*İtiraflar*, 9.10.24, çev. Chadwick).

Bu aşkınlığa yükseliş düşüncesi, bariz bir şekilde Neo-Platoncudur. Neo-Platoncu filozofların en büyüğü olan Porphyrius, hocası Plotinus'un hayatı hakkındaki eserinde şöyle yazıyordu:

> Ve ruhunun saflığını korurken ve bütün ruhuyla sevdiği tanrısala her zaman acele ederken, Plotinus'un bitmek tükenmek bilmeyen bir enerjiye sahip olduğu söylenmektedir; ayrıca mevcut "kanla dolmuş hayatın" "yakıcı dalgasının altından kurtuluşa" serbest bırakılması için her türlü çabayı sarf ediyordu. Dolayısıyla ne şekli, ne de biçimi olmayan tanrıydı ve idrakin ve düşünülebilen her şeyin üzerinde tutulan tanrı, kendi derin düşünce gücü ve Platon'un *Symposium*'da izah ettiği yollara göre kendisini mükemmel ve aşkın tanrıya doğru sürüklediğce, bu çılgın adama defalarca kendisini gösteriyordu. Ben, Porphyrius, altmış sekizinci yaşımdayken bir kez kendim bu tanrıya yaklaştığıma ve onunla bütünleştiğime şehadet ediyorum. Akıbeti ve muradı her şeyden önce tanrıyla bütün olmak ve ona yakınlaşmak olduğu için, her halükarda, "daima yakın olan hedef" Plotinus'a gösteriliyordu. Onunla beraberken, dört defa ulaştığı bu hedef, fiilen kelimelerle ifade edilemez hakikatten başka bir şey değildi (Porphyry, *Life of Plotinus* 23, çev. Edwards).

Augustinus hayatının ilk yıllarında Batı İmparatorluğu'nun sunduğu bir dizi dinsel ve kültürel tercihleri derinlemesine araştırma fırsatını yakalamıştı. Bu tercihler, Latin retoriğin göz alıcı kültür virtüözü, anlaşılması güç (ve genellikle yasa dışı) Manici seçkin inancı ve ilk defa bir kuşak önce, Marius Victorinus'un çevirileri vasıtasıyla Latince konuşanların erişimine açılan Neo-Platonculuğun sunduğu hayli teorik ilim dünyasıydı (*İtiraflar*, 8.2.3). Muhitinin mensupları, yeterince ciddi bir şekilde astrolojiyle ilgileniyorlardı ki, üzerine bulaşacak kadar Augustinus'u bile cezbediyordu (*İtiraflar*, 7.6.8-10). Hem yetiştiği memleketindeki çevresi, hem de ilk gençlik yıllarının sosyal çevresi ona ve çağdaşlarına, çok geniş bir dinsel tercih imkânı sunuyor-

du.[561] Hıristiyanlığın kendi içerisinde bile, hem dindarlar için hem de sıradan inananlar için alan vardı.

İtiraflar, sadece bir adamın din değiştirmesinin hikâyesi değildir. Eseri oluşturan bölümler, inananlar ve inanmayanlara ve Kartaca'nın dünyevi hedonizminden Cassiciacum'un münzevi tefekkür dünyasına kadar, toplumsal bağlamlara ilişkin görüntüler sunmaktadır. Augustinus'un kendi hikâyesi, Roma'ya hukuk okumaya gelmiş bir başka Thagaste'li daha genç çağdaşı Alypius'un "öz benlik" (*alter ego*) hikâyesiyle birlikte dokunmuştur. Alypius, Roma'da hazine dairesinde küçük bir görev edinmiş ve gladyatör oyunlarının ve arenanın bağımlısı olmuştu. Augustinus'un retorik derslerine devam eden ve Maniciliğe olan ilgisini paylaşan Alypius, böylece Augustinus'un çevresine katılmıştı. Adliyede bir konum elde etmek için Milano'ya giden Augustinus'a eşlik eden Alypius, hocasıyla aynı zamanda vaftiz edilmek için dünyevi yaşantısını terk etmeyi seçmişti. Her ikisi de piskopos olmak için Afrika'ya geri döndüler. Bu küçük sıkı arkadaş grubunun üçüncü bir üyesi olan Nebridius da kısa bir süre sonra vaftiz oldu ve Afrika'ya döndüğü zaman bütün ailesini kendisini izleyerek vaftiz olmaya ikna etti (*İtiraflar*, 9.3.6).

Bir önceki kuşaktan ilham, kültürel çevrelerde rağbet gören ve Roma'da senatörlerin oğullarına hocalık yapan Platoncu pagan filozof Marius Victorinus idi. Victorinus, bir Platoncu olarak 350'li yıllarda, hem mühim hem de hayli tartışmalı olan pagan kültleri aleni bir şekilde savunmuştu. Fakat önce hususi olarak ve daha sonra da kamu önünde kilisede amentüyü (*credo*) resmen okudu. 362 yılında Iulianus'un fermanı Hıristiyanların öğretmen olmalarını yasakladığı zaman, Victorinus filozof olarak görevinden istifa etme noktasına geldi. Augustinus, Victorinus'un hikâyesini, 374'te bizzat Ambrosius'u vaftiz eden yaşlı papaz Simplicianus'tan dinlemişti. Hikâye, ileri düzey Neo-Platonculuktan etkilenen entelektüelleri, Hıristiyanlığın bariz klişelerini kabule ikna etmek için ustaca sunulan bir anlatıydı.

[561] W. Frend, "The family of Augustine: A microcosm of religious change in North Africa," Frend, *Archaeology and History in the Study of Early Christianity* (Londra, 1988), bölüm VIII.

Sarayla bağlantısı olan bir başka Afrikalı Hıristiyan Ponticianus, Augustinus ve Alypius'u Hıristiyan zahitlerin dünyasıyla ve manastır hareketiyle tanıştırmıştı. Manastır hareketi, hayat hikâyesi yeni yapılmış iki Latince çeviri vasıtasıyla batıda dolaşımda olan Mısırlı keşiş Antonius'tan mülhem olmuştu. Milano'nun dışında da Ambrosius'un teşvikiyle kurulmuş manastırlar vardı. Ponticianus, bir başka imparatorluk merkezi Trier'deki iki imparatorluk ajanının hikâyesini anlatıyordu: Bunlar Antonius'un hayatını okumuşlar ve derhal zahit hayatı yaşamaya karar verdikleri gibi, nişanlılarını da aynı şekilde davranmaya ikna etmişlerdi (*İtiraflar*, 8.6.14-15). Bizzat Ponticianus, mütevazı bir yaklaşım sergiliyordu, vaftiz olmayı ve erdemli bir hayat yaşamayı tercih etmesine karşılık, siyasi kariyerini muhafaza ediyordu.

Augustinus'un din değiştirmesi, belirsiz, kayıtsız bir Hıristiyanlıktan, tutkulu ve ömür tüketen bir inanca ve zahitliğe dönüştü ve bu, saray çevrelerinde çoktan iz bırakan yukarıya doğru hareketli bir grup arkadaşı arasında meydana geldi. Bu durum hiçbir şekilde dönemin genel anlamda temsili olarak önemsenmemelidir. İtalya ve Latince konuşan batı eyaletlerinde yaşayanların büyük bir kısmı bu tarihte hâlâ pagandı. Augustinus'un Hippo piskoposu olduktan sonra yazdığı kendi mektupları Afrika ve Numidia'daki Hıristiyan olmayan unsurların sayısını gizleyemez.[562] Aynısı, Galya'nın ve Kuzey İtalya'nın çoğu için de doğruydu.[563] Batı Roma dünyasındaki beledi yerlerin kamusal hayatı, Augustinus'un kendi hayatı boyunca tereddütsüz bir şekilde dünyeviydi.[564]

[562] C. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au bas-empire* I (Paris, 1979) ve 2 (Paris, 1981); "Les limites de la christianisation de l'État romain sous Constantin et ses successeurs" *Christianisme et pouvoirs politiques* (1973), 25–41; "L'aristocratie lettrée paienne. Une menace aux yeux d'Augustin," in *Aspectes de l'Afrique romaine. Les cités, la vie rurale, le christianisme* (Bari, 2001), 397–413; D. Riggs, "Paganism between the cities and countryside of late Roman Africa," T. S. Burns ve J. W. Eadie (der.), *Urban Centres and Rural Contexts in Late Antiquity* (Michigan, 2001), 285–300.

[563] R. Lizzi, "Ambrose's contemporaries and the Christianization of northern Italy," *JRS* 80 (1990), 156–77.

[564] S. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine* I (Paris, 1979), 371–408.

Siyaset ve Hıristiyanlık

Kilisenin devletle ittifakı Geç İmparatorluk tarihinin her tarafına nüfuz etmişti. Constantinus'tan sonra hiyerarşik kilise teşkilatı, Roma eyalet sistemine öykünüyordu. Her bir kentin piskoposu vardı ve bu piskoposun sorumluluk bölgesi, kent *territorium*undaki bütün köyleri ve daha küçük yerleşim birimlerini içine alıyordu. Köy papazlarının atanmasından piskopos sorumluydu. Orta Anadolu'nun bazı kesimlerinde *chorepiscopi* diye bilinen kırsal kesim piskoposlukları vardı ve bunlar hiçbir kentin olmadığı geniş alanlardaki gayrimenkul mülklerden sorumluydular. Her bir eyalette kilisenin başında metropolit vardı. 341 yılında toplanan Antakya konsilinin yasalarına göre, metropolit kiliselerin meselelerini tanzim etmek için yılda iki defa astı olan piskoposları toplamakla yükümlüydü. Piskoposlar önemli ölçüde yetki sahibiydiler ve tabiatı gereği bu göreve gelmezden önce kilise hiyerarşisi içerisinde, daha alt makamlardaki kıdemli ruhban mensuplarıydılar. Piskopos seçimi en azından teorik olarak hem cemaatin hem de kıdemli ruhbanın görüşleri dikkate alınarak yapılıyordu. Aday, kendi cemaatinin tezahüratıyla ilan ediliyor ve ataması genellikle düzenli olarak toplanan eyalet konsillerinde diğer piskoposların onayıyla yapılıyordu.[565] Bir piskopos için verilen desteğin doğasıyla, ruhban sınıfı dışındaki birisinin sahip olduğu desteğin doğası arasındaki farkın altını çizmek önemlidir. Aristokratik aileler arası evlilikler, ortak kültür, müşterek mecburiyet bağları, minnet borçları ve mukabeleler gibi alışıldık bağlantılar ağına dayanmanın yanı sıra,[566] piskoposlar sıradan insanların güçlü yerel desteğinden de faydalanıyorlardı. Kilise, bilhassa fakir fukaraya karşı etkili bir hami gibi hareket ediyor ve piskoposlar ihtiyaç olduğu zaman çok kalabalık bir destekçi kitleyi yardıma çağırabiliyorlardı. Mesela cemaat kitlesi, 386 yılında Milano'daki ana bazilikada kuşatılmış Ambrosius'un, II. Valentinianus ve annesi Iustina'nın güçleri

[565] Bkz. Peter Van Nuffelen ve Johann Leemans, "Episcopal elections in late antiquity: structures and perspectives," J. Leemans ve P. Van Nuffelen, *Episcopal Elections in Late Antiquity* (Berlin, 2011), 1–20.

[566] R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* (Yale, 1988), 58–121.

üzerinde hâkimiyet kurmasını sağlamıştı.[567] Cappadocia eyaletinin merkezi Caesarea'da silah ve cephane atölyelerinin işçileri ve dokuma tezgâhlarında çalışan kadınlar, İmparator Valens ve *praefectus praetorio* Modestus ile mücadelesinde piskoposları Basileios'u desteklemişlerdi.[568] Yüzyıllar içerisinde tevarüs edilmiş ve geliştirilmiş olan kişisel gücün sık dokulu yapısı, daha ham ve kaba bir siyaset biçimine boyun eğmeye başlıyordu. Kilise, artık gelişen kaynaklara hükmediyor; piskoposlar cemaatlerine sundukları himaye sayesinde sadakatle destekleniyorlardı.[569] Ayrıca, piskoposlar güçlerini, sadece duruşlarına ve otoritelerine değil, fakat genelde kutsallık olarak ifade edilen davranışsal eğilimlerine de borçlu olan dini liderlerdi. Bu hakikat IV. yüzyılın sıklıkla gergin kilise devlet ilişkilerinde her iki tarafça tekrar tekrar vurgulanıyor ve piskoposların makamlarının faaliyetlerinde somutlaşıyordu. İbadetlerin idaresi, fakirlere sadaka dağıtımının organizasyonu, manevi otoriteleri ve kendi toplumlarına sundukları Hıristiyan zahit davranış örneği bu faaliyetler içerisindeydi. Elbette bu kutsallığın özü bir piskoposu siyasi meselelere karışmaktan veya kilise bağları dışında toplumuna liderlik etmekten alıkoymuyordu. Bilakis bunlar bir piskoposun konumunu güçlendiriyordu.[570]

Her bir piskoposun gücü, görev yaptıkları kentlerin durumuyla yakından ilişkiliydi. Geleneksel olarak Batı kilisesinde en önemli şahsiyet, Aziz Petrus'un makamını işgal eden Roma piskoposuydu. Önde gelen batılı kilise lideri olarak Roma piskoposunun otoritesine Geç Antikçağ boyunca nadiren karşı çıkıldı. Roma piskoposunun gölgede kaldığı tek bir dönem, 374 ve 397 arasında Ambrosius'un Milano piskoposu olduğu çeyrek yüzyıldı. Ambrosius dindar bir Ortodoks Hıristiyan idi, fakat atanması siyasi bir olaydı ve Aemilia ve Liguria'nın eyalet valiliği gibi siyasi bir görevdeyken, Ariusçu Mila-

[567] N. McLynn, *Ambrose of Milan* (Berkeley, 1994), 170–208.

[568] Mitchell, *Anatolia* II (Oxford, 1993), 79–80. N. McLynn, "Imperial churchgoing," S. Swain ve M. Edwards (der.), *Approaching Late Antiquity* (Oxford, 2004), 235–70 her iki bölümü de tartışmaktadır.

[569] P. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity* (Wisconsin, 1992), 71–158.

[570] Claudia Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition* (Berkeley, 2005).

no piskoposu Auxentius'un yerine kiliseye transfer edilmişti.[571] Bu dönemde Milano ana imparatorluk ikametgâhıydı ve Ambrosius'un görev süresi, genç Gratianus'un ve çocuk imparator II. Valentinianus'un Batı İmparatorluğu'nu yönettikleri bir dönemle çakışıyordu. Bu durum ona emsalsiz bir siyasi manivela gücü verdi ve Ambrosius bunu sonuna kadar kullandı. 380'li yılların ortasında II. Valentininus'un annesi Iustina'nın Ariusçular lehine kullandığı gücünü etkisizleştirmek için başarılı bir müdahalede bulunan Ambrosius, imparatorluk sarayıyla, gasıp Magnus Maximus arasındaki müzakerelere de yakinen dahil oldu. Ambrosius'un inşa ettiği bu konum, Callinicum meselesi ve Selanik'te yedi bin sivilin katledilmesi gibi iki hayati meselede İmparator Theodosius'a bile iradesini dayatma imkânı verdi. Bununla birlikte Ambrosius, olağandışı şartlardan faydalanan oldukça istisnai bir şahsiyetti ve onun kariyerinin diğer piskoposlar için bir emsal yarattığı düşünülmemelidir.

Önde gelen diğer batılı bir piskoposluk merkezi olan Kartaca, farklı bir durum ortaya koymaktadır. Hıristiyanlık, Afrika'da, Batı İmparatorluğu'nun başka herhangi bir yerinde olduğundan daha derin köklere sahiptir. Afrika Proconsularis, Numida ve Byzacena'nın pek çok taşra kasabası daha III. yüzyılda kendi piskoposlarına sahipti. Afrika kilisesi, yaşa ve görevde kalma süresine gösterilen saygı da dâhil olmak üzere, kendi özgün geleneklerini geliştirmişti. Kartaca en önemli kilise merkeziydi. Bununla birlikte geniş Akdeniz dünyası bağlamında Afrika her zaman ağırlığının altında güce sahipti. Kartaca piskoposu, Roma, Constantinopolis, Antakya ve İskenderiye'deki emsallerini sahip olduğu nüfuzu hiçbir zaman kullanamadı. Bunun nedeni, Afrika'daki Hıristiyan sadakatinin, yerel gelenekleri temsil eden Donatusçuların sıkı Afrika kilisesi ile kendisini Roma devletinin çıkarlarına göre ayarlayan Kartaca kilisesi arasında tam ortadan bölünmüş olmasıydı (bkz. s. 412-17). Afrika 429 yılında Ariusçu Vandallar tarafından işgal edildi ve Kartaca 439'da işgalcilerin eline geçti. Bu Katolik kilisenin gücünü itibarsızlaştırdı ve Katolik kilise mensupları bilhassa Vandal kralı Huneric döneminde, 477 ile 484 arasında çok

[571] Ambrosius'un önceki kariyeri ve seçimi hakkında en son inceleme için bkz. T. D. Barnes, "The Election of Ambrose of Milan," J. Leemans ve P. Van Nuffelen, *Episcopal Elections in Late Antiquity* (Berlin, 2011), 39–59.

ciddi kovuşturmalara maruz kaldılar.[572] Iustinianus'un Afrika'yı yeniden fethetmesine ve sonrasına kadar bölge, büyük kilise meselelerinde hiçbir önemli rol oynamadı.

Doğuda 325 yılındaki İznik konsili zamanında iki önemli piskoposluk Antakya ve İskenderiye idi. İznik konsili yasaları, İskenderiye piskoposunun, Mısır, Libya ve Pentapolis'in diğer piskoposları üzerinde kullandığı özel yetkisini kabul etti (İznik *canon* 6). Bu yetki, Athanasius'un uzun fakat aralıklı piskoposluk kariyeriyle yeterince gösterilmektedir. Athanasius, elli yıl boyunca Ariusçuların yarattığı sorunlara ve İmparator II. Constantius'a rağmen, İznik konsili tarafından tanımlanan Ortodoksluğu savunmaya devam etti. Antakya piskoposu, Levant'ın ve Küçük Asya'nın doğu kısımlarının çoğunu içine alan Oriens'in bütün idari bölgesi üzerinde nüfuza sahipti. Antakya 325, 341 ve 379'da bir dizi büyük bölgesel konsilin toplantı yeri olarak seçildi ve bu konsiller, 325 ve 381 yılındaki genel konsiller için zemin hazırladı. Nicomedia 303 ile 313 tarihleri arasındaki "Büyük Takibat"tan Constantinus'un ölümüne kadar önemli bir merkez olarak kısa süreliğine değer kazandı. Bu faktör büyük oranda kentin o dönemde imparatorluk merkezi olmasıyla alakalıydı, fakat Nicomedia'nın bu konumu, hızla yeni bir kuruluş olan Constantinopolis tarafından üstlenildi. I. Theodosius, 381 yılında ekümenik Constantinopolis konsilini topladığı zaman, büyük piskoposlukların gücü sorunu, gündemin esas kısmını oluşturuyordu. Konsil, metropolit piskoposların geleneksel sınırları ötesinde nüfuz kullanmalarına izin verilmemesi kararına vardı:

> İskenderiye piskoposu, sadece Mısır'daki meselelerin idaresini üstlenmelidir. Oriens'in piskoposları sadece Oriens'de yönetmeliler ki, burada İznik yasalarıyla Antakya kilisesine tanınan imtiyazlar muhafaza edilmelidir, Asia eyaletindeki piskoposlar sadece kendi bölgelerindeki kilise meselelerini idare etmeliler ve Pontus bölgesindeki piskoposlar da sadece kendi bölgelerinin işlerini idare etmeliler ve Trakya bölgesi piskoposları da Trakya'daki kilise meselelerini idare etmelidirler. Ayrıca,

[572] Kovuşturma Vita'lı Victor tarafından kaydedilmiş ve muhtemelen abartılmıştır. Bkz. Victor of Vita, *History of the Persecution of the Province of Africa in the Time of Gaiseric and Huneric, Kings of the Vandals*, English trans. by J. Moorhead (Liverpool, 1992).

> piskoposlar, atama veya herhangi bir kilise meselesi için, davet edilmeden kendi bölgeleri dışına gitmemelidirler (Constantinopolis konsili, 2. Yasa, çev. Stevenson).

Bununla birlikte en kışkırtıcı yasa, yeni doğu başkentiyle ilgiliydi: "Constantinopolis piskoposu, Roma piskoposundan sonra onur önceliğine sahiptir, çünkü Constantinopolis, Yeni Roma'dır" (Constantinopolis 3. yasa; 7. bölümdeki incelemeye bakınız). Bu çözüm, İskenderiye kilisesine büyük bir hakaretti ve V. ve VI. yüzyıllar boyunca devam edecek ayrılıkçı tohumları ekti. 450 yılından sonra Kadıköy itikadı yanlılarıyla, Monofizitler arasındaki dogmatik bölünme, siyasi ifadesini Monofizit İskenderiye piskoposlarıyla, bunların Constantinopolis'teki Kadıköy yanlısı emsalleri arasındaki rekabette buldu.

İskenderiye ve Constantinopolis arasındaki rekabet, daha da önemli bir bölünmenin gölgesinde kaldı. Roma'nın üstünlüğü, Doğu'da V. yüzyılın ortasına kadar kabul edildi ve *Tome* diye bilinen Leo'nun dogmatik mektubunda formüle edilen Roma piskoposunun ilahiyat görüşleri, 451 yılında Kadıköy konsilinde benimsenen İsa'nın çifte tabiatı doktrininin şekillenmesine yardım ediyordu. Bununla birlikte Kadıköy konsilinin 28. yasasının bir neticesi olarak, büyük bir bölünme ortaya çıkmaya başladı: Yasa, her ikisi de imparatorluk merkezi olduğu gerekçesiyle, hiç de anlamsız olmayacak bir şekilde Constantinopolis kilisesini Roma ile eşit konuma getiriyordu. Batı İmparatorluğu'nun gücü V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çökerken, Roma piskoposları sahip oldukları siyasi nüfuzun daha fazla bilincinde olmaya başladılar. İmparator Zeno, Doğu'da Kadıköy itikadı yanlılarıyla Monofizitler arasındaki bölünmeyi tamir etmek için *Henotikon* (birlik akdi) diye bilinen mektubu yayınladığı zaman, Roma piskoposları hem imparatora hem de Constantinopolis patriği Acacius'a ciddi olarak karşı çıktılar. Roma kilisesi, İskenderiye ile her türlü uzlaşmaya kapalıydı ve Temmuz 484'te Acacius'u aforoz ettiler ki bu olay, Acacius ayrılıkçılığının doğuşuna neden olmuştur. Bu kriz, Monofizit görüşlere sahip İmparator Anastasius'un hükümdarlığı boyunca daha da tırmandırılmıştır. Roma piskoposu Gelasius, İmparator ile yazışmasında, *Henotikon*'a karşı çıkmasının nedenlerini açıkladı. Buna göre *Henotikon*, siyasi otorite olan imparatorun dini bir mesele üzerine görüş bildirmesiydi, ancak konu imparatorun yetki alanı içerisinde değildi:

> Ey imparator, hakikatte egemen bir hükümdarın yönettiği dünyayı idare eden iki güç vardır: Piskoposların takdis edilmiş otoritesi ve kraliyet gücü. Bunlardan piskoposların sorumluluğu daha önemlidir, çünkü insanların hükümdarları bile, Tanrı'nın yargı koltuğu karşısında hesap verecektir (Gelasius'un mektubu, *Epistulae Romanorum Pontificum I no.* 12).

Anastasius'un yeri, 519'da Iustinus tarafından doldurulana kadar bu uçurum kapatılamadı. Bununla birlikte, Roma piskoposunun atıf yaptığı siyasi ve dini sorumluluklar arasındaki fark, Iustinianus'a rehberlik eden, bütün meselelerde "Tanrı'nın temsilcisi olarak yetki kullanan imparator" prensibiyle geçersizleştirildi.

Sayısız kaynak, bazı piskoposların bilhassa büyük merkezleri kontrol edenlerin, çoğunlukla önemli siyasi şahsiyetler olduklarını göstermektedir.[573] Geç İmparatorlukta piskoposların oynadığı siyasi roller arasında, belli başlı ayrımların yapılması gereklidir. Neredeyse bütün piskoposların, kilisenin kendi içerisindeki politikalara dâhil oldukları ortadadır. Piskoposlar, dogma ve disiplin konularıyla ilgilenen eyalet, bölgesel ve genel kilise konsillerine katılıyorlardı. IV. yüzyılda Ariusçular ve İznik Ortodoksluğunun savunucuları ve V. ve VI. yüzyıllarda Nesturîler, Monofizitler ve Kadıköy itikadı yanlıları arasındaki, Geç Antikçağın büyük dogma tartışmaları sırasında, piskoposlar hiçbir kaydın kuralın olmadığı siyasi mücadelelere bulaşmışlardı. Büyük genel konsillerde, imparatorluk yetkilileri, devletin çıkarına gördükleri kararların alınmasını dayatmak için müdahale ederlerken, kilise konsilleri, siyasi aldatma sahnelerine ve çoğunlukla da açık şiddete tanıklık ediyordu.

Piskoposlar siyasi meselelere ciddi olarak ne kadar müdahil oluyorlardı? Kentsel idarenin, hâlâ beledi yöneticiler tarafından sürdürüldüğü ve kent temsilcilerinin önemli ölçüde yerel otoriteyi muhafaza ettikleri sürece, piskoposların kent idaresine müdahil olmaları olağan dışıydı. Latince konuşan Afrika

[573] T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius* (Harvard, 1993), 176–8; H. Chadwick, *The Role of the Christian Bishop in Ancient Society* (Berkeley, 1980), 1–14; G. W. Bowersock, "From emperor to bishop: The self-conscious transformation of political power in the fourth century AD." *Classical Philology* 81 (1986), 298–307.

Proconsularis, Byzacena ve Numidia'da siyasi ve kilise idaresi, V. yüzyılın ilk çeyreğine kadar birbirinden ayrı olarak kaldı. Kamu yapı projelerinde veya IV. yüzyıla ait kent yazıtlarında, yaşayan pagan kültlerin tespit edilebilir neredeyse hiçbir izi kalmadığı halde, bu kültlerin Hıristiyanlığa atıfla değiştirilmemesi bilhassa çarpıcıdır. Mahalli imparatorluk kültü rahipliği görevi olan *flamen* sürdürülüyordu, fakat artık dini içeriğinden yoksun bir makamdı. Afrika'da IV. yüzyıldaki yerel idare, bilerek ve içe kapanık bir şekilde siyasiydi.

Bununla birlikte mahalli idarenin zayıf olduğu yörelerde, dini liderlere ve bilhassa da piskoposlara, yönetimde öncü bir rol üstlenmek için bir fırsat vardı. Hiçbir zaman otonom bir kent idaresi geliştirmesine müsaade edilmeyen bir yer olan İskenderiye'de, kent piskoposu mahalli olarak her zaman muazzam bir güç kullanıyordu. Bu durum en yalın olarak I. Theodosius zamanında paganlığa karşı mücadele sürecinin zirvesinde, muhtemelen 391 yılında İskenderiye'deki Serapis tapınağının (Serapeum) yıkılması hadisesinde görülebilir. Piskopos Theophilus, tapınağı savunan paganlara karşı, alan savaşı yapmaları için şedit Hıristiyan destekçilerini göreve çağırdı. Yirmi beş yıl sonra Theophilus'un yeğeni Cyrillus, İskenderiye'nin Yahudi toplumuyla ve filozof Hypatia'nın öncülük ettiği bir pagan entelektüeller bakiyesiyle çatışmalarında zemin yenilemek için aynı vahşi yöntemlere başvurdu ve Hypatia, piskoposun destekçileri tarafından lime lime edildi. Bu şiddetin katı özünde, tam anlamıyla yasa dışı kanun uygulama birliği gibi teşkilatlanmış, sözde sıhhiyeciler grubu denilen *parabalani* vardı. Bunlar, halk ayaklanmalarında veya Roma askerlerinin başa çıkamadığı durumlarda destek kuvvetiydiler ve 416 ve 418 yıllarındaki imparatorluk yasalarıyla güçlükle zapt edilebildiler.[574] Cyrillus, 431 yılındaki Efes konsilinde diğer piskoposların gözünü korkutmak için bir *parabalani* takımını beraberinde getirmişti ve Constantinopolis patriği Nestorius'un azledilmesi meselesinde Cyrillus'un iradesinin dayatılmasına bu şedit grup yardımcı olmuştu.

IV. yüzyılın sonlarında kentsel geleneklerin de zayıf olduğu Cappadocia'da kilise liderleri siyasi işlerde aktif rol üstleniyorlardı. Bu olgu, 370 ile 378 arasında Caesarea piskoposu olan Basileios'un kariyerinde görülmektedir. Basile-

[574] J. Hahn, *Gewalt und Religiöser Konflikt. Studien zu den Auseinandersetzungen zwischen Christen, Heiden und Juden im Osten des Römischen Reiches* (Berlin, 2004), 78–120.

ios, kendi toplumunun mensuplarına vergi muafiyeti ve başka imtiyazlar elde etmek amacıyla eyalet ve imparatorluk yetkililerine dilekçeler göndermesiyle göze çarpıyordu. Antakya ve Constantinopolis arasındaki bütün bölgenin en önemli piskoposu olarak, İmparator Valens'in Cappadocia'nın batısını iki eyalet olarak bölme kararına yerel itirazların da esas sözcüsüydü.[575] Basileios'un Cappadocia'daki nüfuzu, sadece kilisedeki konumundan dolayı değildi, aynı zamanda onun Küçük Asya'nın doğusundaki toprak sahibi ailelerin en zenginlerinden birisine mensup ve kendisini imparatorluğun entelektüel elitlerinden birisi yapan bir eğitimden geçmiş olması gerçeğiyle de alakalıydı. Basileios bu noktada, varlıklı, çok iyi bağlantılara sahip ve oldukça iyi eğitimli birisi olan Cyrenaica'lı Synesius ile mukayese edilebilir, çünkü Synesius da eyaletinin önde gelenlerinden birisiydi ve 413'te ölümünden birkaç sene evvel Ptolemais piskoposu yapılmadan önce, Constantinopolis'e önemli elçilikler üstlenmişti. Bu dönemde Cyrenaica halkının yüz yüze geldiği en ciddi sorun, yerel kabilelerin istilalarından kaynaklanan güvenlik meselesiydi ve Synesius 412'de piskopos olarak, kentini savunan ileri karakollar örgütlemişti (bkz. s. 647-49).[576]

Illyricum'da piskoposlar ön saflarda korunmasızdılar. Hunlar ve Romalılar arasında Margus pazarında şiddet olaylarının patlak verdiği 440'lı yılların yüksek gerilim anında, kent piskoposu, Hun kraliyet mezarlığından değerli eşyaları talan etmekle suçlanıyordu. Hunlar, esas talepleri olan kaçakların iadesinin yanı sıra (bkz. s. 288-89), talan edilen değerli eşyaları da geri istiyorlardı ve bu iddialarını desteklemek için Viminacium'un ele geçirilmesiyle sonuçlanan bir sefere giriştiler. Romalıların düşüncesi daha fazla kayıp vermemek için Margus piskoposunu doğrudan Hunlara teslim etmeye doğru kayıyordu. Piskopos bu kararı beklediği için, düşman tarafına geçti ve kenti ele geçirmesi için kalabalık bir Hun kuvvetine rehberlik etme karşılığında kendisine güvenli geçiş izni sağladı. Hunlar kenti ele geçirdiler ve beklendiği gibi yağmaladılar.[577] Neyse ki pek çok piskopos daha yapıcı bir rol oynuyordu. Önceleri Güney Galya'nın

[575] S. Mitchell, *Anatolia* II, 73–84.

[576] W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops* (Oxford, 1990), 228–35.

[577] Priscus *fr.* 6.1; E. A. Thompson, *The Huns* (Oxford, 1996), 87–8.

eğitimli aristokrasisi içerisinde en önemli şahsiyet olan Sidonius Apollinaris, neticede teşebbüsü başarısız olsa da, 470'li yıllarda kenti Clermont-Ferrand'ı Vizigotlara karşı savunmak için daha da aktif bir rol üstlenmişti.[578] IV. ve V. yüzyıllarda barbar yağmalarına ve istilalarına açık yörelerde, esirlerin serbest bırakılmalarını temin edecek fidye taleplerini karşılamak için, piskoposların da kilisenin mal varlığını kullanmaları sürekli olarak rica ediliyordu.[579] Suriye'deki Cyrrhus kenti piskoposu Theodorethus, 430'larda ve 440'larda eyaletin genel olarak güvenli ve barış içerisinde olduğu bir dönemde, Constantinopolis'teki yetkililere, vergi indirimleri ve diğer lütuflar için dilekçeler göndermek suretiyle, cemaatini aktif olarak destekliyordu.[580] Bir yüzyıl sonra, Sâsâni güçleri eyaletlerini işgal ettiği zaman, mahalli liderlik görevi esas itibarıyla Suriye kentlerinin piskoposlarına düşmüştü. Piskoposlar, askeri direnişi teşkilatlandırıyorlar, düşmana elçi olarak gidiyorlar, saldırı ve yağmalardan dokunulmazlık satın almak için para topluyorlardı. Mezopotamya ve Suriye'de bulunan yazıtlar, piskoposların kent istihkâmlarının inşasının da sorumluluğunu aldıklarını göstermektedir.[581]

Dinsel Aidiyetler

Constantinus'tan önce kilise hiçbir zaman homojen bir yapı olmamıştı. Her birisi bir piskoposun öncülüğünde çok sayıda ayrı Hıristiyan cemaat, kendi geleneklerini ve ibadet biçimlerini geliştirmişlerdi.[582] Hıristiyanlığın entelektüel iklimi, erken III. yüzyılda Origenes'in devasa ve zorlu üretkenliğiyle değişmişse de, Hıristiyanların ekseriyeti için İsa'nın yeniden dirilişine ve insanoğlunun gelecekteki kurtuluşuna inanmanın ötesinde çok az sistematik teoloji mevcuttu.

[578] J. Harries, *Sidonius Apollinaris and his Age* (Oxford, 1994).

[579] W. Klingshirn, "Charity and power: Caesarius of Arles and the ransoming of prisoners in sub-Roman Gaul," *JRS* 75 (1985), 183–203. Uygulama bilhassa V. yüzyılda Hunların korku saldığı yörelerde ve bilhassa doğu sınırında yaygındı.

[580] Y. Azèma, *Theodoret de Cyr. Correspondance* I (Paris, 1982), 46–56. Theodoret, *ep.* 79–81'i bilhassa not ediniz.

[581] W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 148–55.

[582] R. Lim, "Christian triumph and controversy," G. W. Bowersock et al. (der.), *Late Antiquity* (Cambridge Mass., 1999), 196–217 at 200–1.

Constantinus'un 324'te tek başına imparator olmasından sonra durum değişti. Tek bir birleşik kilise yaratmak ve imparatorluk sakinlerinin mümkün olan en geniş kesimini bu kilisenin mensubu yapmak, imparatorluğun yeni politik hedefiydi. Bunun nedeni, hem pratik hem de ideolojikti. Uygulamada kilise mensupları bilhassa ruhban sınıf, imparatordan lütuf ve ayrıcalıklar almaya başladılar ve piskoposlar, devlet adına adli yetki kullanmaya başladılar. Esas problem bu haklara sahip olanın kim olduğunu bilmekti ve tercihler imparatordan tasvip görmek için yarışan Hıristiyan gruplar arasında yapılmak zorundaydı. İdeolojik birlik daha da önemliydi. Roma İmparatorluğu otokratik bir monarşiydi (uygulamada en üst güç ara sıra iki veya daha fazla imparator tarafından paylaşılıyor olsa da) ve siyasi sistemin aynı şekilde yekpare bir dinsel yapı tarafından desteklenmesi gerektiği çok açık bir şekilde kabul ediliyordu. IV. yüzyılın büyük bir bölümünde doğulu piskoposları bölen İskenderiyeli rahip Arius'un teolojik fikirlerinin yol açtığı tartışmalara müdahale ettiği zaman, Constantinus bunu şöyle açıkladı:

> Takdiri ilahi konusunda onun için aranızda tek inanç, tek anlayış, Tanrı hakkında tek bir kanaat olsun; tek bir bakış açısı etrafında toplanamazsanız bile, aranızdaki bu önemsiz tartışmaların bütün detayları, zihninizde düşüncenin gizli yerlerinde kalsın (Eusebius, *VC* 2.71.7, çev. Cameron & Hall).

Hıristiyanların kendileri de eskisinden olduğundan daha geniş ideolojik gruplar oluşturmaya başladılar. Bu tür gruplara ilişkin ilk itici güç, Hıristiyanların kovuşturmalara verdikleri karşılıklarda ortaya çıktı. Yetkililerin taleplerine nasıl karşı konulacağı veya nasıl riayet edileceği konusunda farklı görüşler vardı. İmparator Decius'un uyguladığı kovuşturma sonrasında, Romalı papaz Novatus (veya Novatianus), olağanüstü etkili bir ayrılıkçı cemaatin lideri olmuştu. Bu cemaatin liderleri, dinden dönme günahını sadece Tanrı'nın affedebileceğini savunuyorlar ve böylece kilisenin kendi piskoposlarını veya diğer liderlerinin günahları affetmesini reddediyorlardı. Bu bölünmeye yol açan şartlar, sadece kovuşturma sonrasında mevcuttu, ancak Novatianusçu ayrılıkçılığı besleyen bu fikirler, M.S. V. yüzyıla kadar Constantinopolis ve Küçük Asya'da dinç ve canlı olarak yaşamaya devam etti. 303-313 yıllar arasındaki olaylar, Novatianusçuluğu var eden meseleyi yeniden canlandırdı. Novatianusçu kilise Constantinopolis'te ve V. yüzyılın ortalarında çok sayıda destekçisinin oldu-

ğu Küçük Asya'nın iç bölgelerinde güç topluyordu.[583] İznik konsili sırasında Constantinus ve Novatianusçu piskopos Acesius arasındaki diyaloğu hatırlatan çok bilinen bir anekdot vardır: Piskopos, kilisesinin ısrarlı görüşünün, "din konusunda taviz verenlerin günahlarını sadece Tanrı'nın affedebileceği" olduğunu açıklıyordu. Bundan dolayı Novatianusçular, aralarında dogma farklılığı olmamasına karşın, Katolik Kiliseye dâhil olmadılar. Kafası karışan imparator, Acesisus'a "kendi merdivenini al ve cennete yalnız tırman" cevabını verdi.[584] Novatianusçular var oldukları sürece çoğunlukla ana akım Katolik Kiliseyle şiddet içeren aleni çatışmadan kaçınmayı başardılar, fakat bunun nedeni, Novatianusçulara ilişkin bilgilerimizin çoğunun, kendisinin de Novatianusçu olması muhtemel kilise tarihçisi Socrates'ten geliyor olmasıyla ilgilidir, çünkü Socrates'in hayli uzlaştırıcı bir bakış açısıyla kaleme aldığı kilise tarihinin genel argümanı, II. Theodosius döneminde dindar imparatorun rehberliğinde kilise ve devletin uyum içerisinde gelişmiş olduğudur (bkz. s. 160).[585] Buna karşın, Ariusçu piskoposlarca uyarılan II. Constantius, kırsal Paphlagonia bölgesindeki Novatianusçulara karşı dört askeri birlik göndermek zorunda kalmıştı. Bu olayları hatırladığını iddia eden o yöreden gelen bir köylüye göre, imparatorun gönderdiği askerler tırpanlar ve baltalarla yerel halk tarafından katledildi (Socrates, *HE*, 2.38; Sozomen, *HE*, 4.21).

Bir başka ayrılık hareketi, Delta Mısır'ının cemaatleri içerisinde piskopos Melitius'un etrafında oluştu. Melitius ve taraftarları, İskenderiye piskoposu Petrus'un otoritesini tanımayı reddettiler, çünkü Petrus, kovuşturmalar sırasında Hıristiyanların ibadet yerlerini açık tutmayı başaramamış, Kutsal Metinleri devlet yetkililerine teslim etmiş ve İskenderiye'ye döndükten sonra devlet yetkililerine taviz veren ruhban mensuplarına karşı müsamahakâr bir çizgi izlemişti (Sozomenus, *HE* 1.24; Athanasius, *Apologia Contra Arianos*, 71). Licinius döneminde 319 yılından önce Ancyra'da toplanan bir kilise konsili, Küçük Asya'daki benzer sorunlarla ilgilendi ve baskı altında hareket etmiş

[583] S. Mitchell, *Anatolia* II, 96–100.

[584] S. Mitchell, *Anatolia* II, 96 not 372. İznik konsilinin 8. yasası Novatianus'un atadığı ruhban sınıfını kabul ediyordu ancak bunların Katoliklere tabi olduklarını varsayıyordu.

[585] T. Urbaincsyk, *Socrates of Constantinople. Historian of Church and State* (Michigan, 1997).

olduklarının anlaşılması şartıyla, kurban sunmuş kişilerin cemaate geri kabul edilmelerini ve hatta ruhban sınıfa atanmalarına izin verilmesini önerdi.[586] Mısır'da Meletiusçular, İskenderiye piskoposunun otoritesini hiçe sayarak, tamamen kendi rakip kilise örgütlerini oluşturmuşlardı. İznik konsilinde, Novatianusçuları da kapsayan aynı uzlaşma ruhu içerisinde bir anlaşmaya varıldı: Melitius onaylanması için, İskenderiye'de yirmi dokuz piskopos, yedi papaz ve diyakoz ve bir taşra rahibinden oluşan bir liste sundu. Bununla beraber, bir arada yaşama, bir sonraki İskenderiye piskoposu kudretli Athanasius için katlanılır bir şey değildi. İznik konsili, Mısır, Libya ve Pentapolis'in bütün piskoposlukları üzerinde İskenderiye'nin otoritesini tanıdığı için (İznik konsili canon 6), Athanasius'un herhangi bir ayrılıkçı grup ile yetkisini paylaşmaya niyeti yoktu. Onun için Melitiusçulara karşı sözde ve özde savaş açtı:

> Melitiusçular her ne sebeple (bir neden ileri sürmek gerekli değildir) kabul edildiler. Fakat mübarek Alexander'in ölümünden daha beş ay geçmemişti ki, suskun kalmaları ve hangi şartlar da olursa olsun geri kabul edildikleri için minnet duymaları gereken Melitiusçular, kusmuğunu unutamayan köpekler gibi, kiliselerde sorun çıkarmaya başladılar (Athanasius, *Apologia contra Arianos* 59, çev. Stevenson).

Müfrit zahitler tarafından desteklenen piskopos, Melitiusçulara karşı sert bir yıldırma kampanyası başlattı. Bu, Cynegius Maternus'un 380'lerde Suriye'de planladığı gidişatın habercisi olan bir taktikti (bkz. s. 368). Melitiusçular, Athanasius'a karşı oluşturdukları ayrıntılı bir suçlama listesiyle karşılık verdiler.[587] İddialarına göre, Athanasius, Melitiusçu bir papaz olan Ischyras'ın kudas ayininde kullandığı kutsal kadehin kırılmasını emretmiş; Ischyras ve diğer Melitiusçulara karşı şiddet hareketlerinde bulunmuş; saygın bir din gazisi (*confessōrius*) olan Arsenius'un öldürülmesinden sorumlu tutulmuş; hatta bu olayda, Arsenius'un kesik kolu büyü maksadıyla kullanılmıştı. Athanasius'un adamlarının Arsenius'u sağ salim bulmalarından sonra cinayet suçlaması düş-

[586] Önemli yasaların çevirisi için bkz. J. Stevenson, *A New Eusebius* (Londra, 1987), 313 no. 272; S. Parvis, "The canons of Ancyra and Caesarea (314): Lebon's thesis revisited," *JTS* 52 (2000), 625–36; D. Potter, *The Roman Empire at Bay* (Londra, 2004), 412.

[587] T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius* (Cambridge Mass., 1993), 19–32.

tü, fakat daha kapsamlı başka zorbalık suçlamaları, bir papirüs mektup vasıtasıyla dolaylı olarak doğrulanıyordu. Bu mektup, izinde olan bazı Roma askerlerinin yardımcı olduğu Athanasius'un adamlarının, muhtelif Melitiusçuları kaçırdıklarını ve dövdüklerini ve Athanasius'un kendisinin de Melitiusçu ruhban sınıf mensuplarını et pazarında, esir kampında ve İskenderiye'nin ana askeri cezaevinde hapsettirdiğini kaydetmektedir.[588] Athanasius kendisini temize çıkarması için, 335'te Tyrus'da toplanan bir konsile çağrıldı ve bu konsil olayları araştırmak üzere Mısır'a tarafsız olmaktan uzak bir komisyon gönderdikten sonra Athanasius'u azletti.[589] Athanasius küçük bir sandalla Tyrus'dan kaçtı ve bir gemiye binerek Constantinopolis'e gitti ve burada kent dışında ata binen imparatorun önüne geçerek, onun bir şey demesine fırsat vermeden sesini duyurmaya çalıştı.[590] Constantinus, Athanasius'un davasını sempatiyle dinledi ve Constantinopolis'te yeniden toplanmak üzere Tyrus'daki piskoposlara bir çağrı gönderdi. O esnada, Nicomedia piskoposu Eusebius'un öncülük ettiği beş ileri gelen Athanasius muhalifi, zorlu bir kara yolculuğundan sonra Constantinopolis'e geldiler ve ellerindeki son kozu oynadılar: Bu piskoposlar, Athanasius'un, İskenderiye'den Constantinopolis'e mısır getiren yük gemilerinin denizcilerini kumpas kurarak engellediğini iddia ettiler. İmparator Constantinus, Athanasius'u resmen azletmedi ancak derhal imparatorluğun diğer ucundaki Trier'e sürgüne gönderdi.[591]

Kovuşturmalardan doğan en önemli ayrılıkçı hareket, Kuzey Afrika'da ortaya çıkan Donatusçular idi. Diocletianus'un kovuşturma fermanından önce de Numidialı Hıristiyanlar ile Kartaca'daki kilise arasında çok ciddi bölünmeler söz konusuydu, Donatusçuluk diye bilinen hareket kesin şeklini 304 yılında

[588] H. I. Bell, *Jews and Christians in Egypt* (Londra, 1924), 53ff.

[589] Sozomen, *HE* 2.25.3–8; J. Stevenson, *A New Eusebius* (Londra, 1987), 362 no. 302.

[590] J. Stevenson, *A New Eusebius* (Londra, 1987), 363 no. 303, Constantinus'un mektubu Athanasius tarafından alıntılanmaktadır. Athanasius, *Apology against the Arians* 36; Socrates, *HE* 1.34; Sozomen, *HE*, 2.28.

[591] Socrates, *HE* 1.35.1–4. Arka plan için bkz. M. J. Hollerich, "The Alexandrian bishops and the grain trade: Ecclesiastical commerce in late Roman Egypt," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25 (1982), 187–207.

Kartaca hapishanesinde aldı. Buradaki tutuklu Hıristiyanlar, Kutsal Metinleri devlet yetkililerine teslim edenleri (*traditores*) ihanetle suçluyorlardı.[592] Bu tutsak Hıristiyanlar, her şeyden evvel Kartaca piskoposu Mensurius'un davranışına öfkeleniyorlardı. Çünkü o, din gazilerini ve şehitliği isteyenleri kınamakla kalmamış, fakat aynı zamanda ailelerinin ve destekçilerinin hapistekileri ziyaret etmelerini ve yiyecek getirmelerini engellemek için diyakoz Caecilianus'u göndermişti. Daha önce Numidia'nın ileri gelen şahsiyetlerinden Lucilla ile (şarap ekmek ayini öncesinde sözde bir şehidin kemiklerini gösterişli bir şekilde öpme alışkanlığı edindiği için) münakaşa eden Caecilianus, aldığı talimatları yerine getirmek için aşırı şiddet kullanmıştı.[593] Bu Numidialı grup, 311 yılında hemşerileri yetmiş piskoposun desteğiyle, bir hain (*traditor*) olarak görülen Aptunga'lı Felix tarafından atandığı gerekçesiyle, Caecilianus'un Kartaca piskoposu olarak seçilmesine karşı çıktı ve kendi aralarından Maiorinus'u piskopos olarak seçtiler. Tartışma Afrika *proconsul*ü tarafından, buradaki kiliseye imtiyazlar verilmesini emretmiş olan Constantinus'a havale edildi. Bunun üzerine Constantinus, tartışmayı karara bağlanması için bir piskoposlar konseyine havale etti. Bu konseylerin ilki, 313 yılında Miltiades başkanlığında Roma'da yapıldı, ikincisi ise Donatusçuların isteğiyle ertesi yıl Galya'daki Aralate'de yapıldı. Bu olay, kilise meselelerine ve teolojik öneme sahip sorunları görüşmek üzere imparatorların yetkilendirdiği sonraki dönemin kilise konseyleri için önemli bir emsal oluşturdu. Fakat imparatorun tavrı, kovuşturmaların sona ermesiyle ortaya çıkan sorunlarla ilgilenmek için imparatorluk sathında bölgesel piskopos konseylerinin toplandığı bir zamanda, Constantinus adına mantıklı bir hareketti.

İmparator tarafından desteklenen ve neticede cebirle yaptırım uygulanan bu konseylerin yasamaları, Caecilianus'un lehine ve sertlik yanlılarının aleyhine oldu. Maiorianus'un yerini Numidia'daki Casae Nigrae kenti

[592] W. H. C. Frend, *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa* (3. basım, Oxford, 1985), "Donatists," G. W. Bowersock et al. (der.), *Late Antiquity* (Cambridge Mass., 1999), 417–19. M. Edwards, *Optatus: Against the Donatists* (Liverpool, 1997).

[593] Bkz. The Acts of the Abitinian Martyrs, 20, 881–917, 21, 957–60, J.-L. Maier, *Le dossier de donatisme* I (Berlin, 1987), 86–9 (çev. D. Potter, *Roman Empire at Bay* [Londra, 2004], 404–5).

piskoposu Donatus aldı ve bu harekete 355'e kadar önderlik etti. Muhalifleri harekete "Donatusçu" adını verdiler, fakat Donatusçular kendilerini doğal olarak meşru Katolik Kilise'nin temsilcisi olarak görüyorlardı. Donatusçular, muhaliflerinden daha güçlü ve daha etkin teşkilatlandıklarını ortaya koydular. Bilhassa Licinius ile çatışmasında ideolojik birlik arayışıyla hareket eden Constantinus, 321 yılında açık baskı teşebbüslerinden vazgeçti. Donatusçular on yıl sonra Constantina'daki ana bazilikaya el koydukları zaman, Constantinus çatışmadan kaçındı ve bunun yerine Katoliklere kendi binalarını inşa etmeleri için fon aktardı (Optatus, *On the Schism of the Donatists*, ek 19, çev. Stevenson, *A New Eusebius*, 312, no. 271).[594]

Afrika kiliseleri Constantinus'tan önce Batı Roma İmparatorluğu'ndaki en güçlü ve en kalabalık Hıristiyan cemaatlerden meydana geliyordu. Bu cemaatlerin içinden, Tertullianus ve Cyprianus gibi önde gelen Hıristiyan şahsiyetler çıkmıştı. Kartaca, en büyük Hıristiyan kentlerden birisiydi ve Afrika Proconsularis hinterlandından Numidia'ya kadar geniş bir alanda piskoposlar tarafından yönetilen kesif bir küçük cemaatler ağı vardı. Güç havzaları Numidia'nın küçük kasaba ve kentlerine dayanan Donatusçular, Afrika Hıristiyanlığının otantik temsilcileri olduklarını iddia edebiliyorlardı ve bunları Brent Shaw'ın tabiriyle "Afrikalı Hıristiyanlar" olarak yeniden adlandırmak uygun olacaktır. Donatusçular 336 yılında, Kuzey Afrika'nın her bir kentinden bir temsilci olmak üzere, 270 piskoposun katıldığı etkili bir bölgesel konsey toplayacak kadar güçlüydüler. Durumları devletten aldıkları resmi desteğe bağlı olan muhaliflerinin bu ölçüde bir toplantı yapabilecekleri şüpheliydi. Iulianus'un sürgüne gönderilen ruhban mensuplarını görevlerine iade eden fermanıyla birlikte, Donatusçuların konumu ölçüsüz bir şekilde güçlendi ve IV. yüzyılın geri kalan kısmında Donatusçular tam olarak bölgenin muharrik gücüydüler. Augustinus, 395'te Hippo piskoposu olarak atandığı zaman, karşı karşıya kaldığı en büyük tehdit, bu bölgesel Afrikalı dini hareketten geliyordu. İki taraf arasında dinsel ve mizaç farklılıkları vardı. Güçlerini kovuşturma ve şehadet mitolojisinden alan Afrikalı Hıristiyanlar, kendilerini taviz vermeye karşı, kilisenin bozulmamışlığının temsilcileri olarak görüyorlardı. Bu arada

[594] Afrikalı piskoposların ve halkın mektupları için bkz. Optatus, *On the Schism of the Donatists*, ek 10 ve 11; çev. J. Stevenson, *A New Eusebius* (Londra, 1987), 311–12 no. 270–1.

Katolikler, kozmopolit bir kapsayıcılık geleneğine evrildiler.[595] Roma devleti geri dönülmez bir şekilde Katoliklerin tarafında yer alıyordu. Donatusçular, Mauretania'da 370'lerde Firmus'un[596] ve 397'de kardeşi Gildo'nun neden olduğu bölgesel isyanlar sırasında töhmet altında bırakıldılar ve zulme uğradılar.[597]

Afrikalı Hıristiyanların temsilcisi Donatusçular ile imparatorluğu temsil eden kilise arasındaki çatışma, 411 yılında doruk noktasına ulaştı. Honorius, 410 yılı Ekim ayında *tribunus* ve *notarius*u Marcellinus'a kısa bir emir yazdı:

> Selam! Yeni batıl inancı yasaklıyoruz ve Katolik hukuka ilişkin düzenlemeler zedelenmemiş ve çiğnenmemiş olarak muhafaza edilsin (*CTh.* 16.11.3).

411 yılında Kartaca'da bir konsey toplantıya çağrıldı ve kentin en büyük binası olan Gargilius hamamlarında bir araya geldiler.[598] Her iki taraf, bütün gücüyle oraya geldi; 286 Katolik piskoposa karşılık, Afrikalı muhaliflerinin 285 temsilcisi vardı. Bir rulo alındı ve rakip piskoposlar kendilerini ve düşmanlarını tespit ettiler ve birer birer imzalarını karşılaştırmaya, hesap vermeye çağrıldılar. Her iki taraf stenograf ve sekreterya ekipleri oluşturdular ve bunlar kayıtları kelimesi kelimesine tuttarak üç gün süren müzakereleri not ettiler. Antik çağdan kalan bir toplantının tam bir dokümantasyonu bir bütün olarak böylece günümüze ulaşmıştır.[599] İki taraf da karşı koridorlarda birbirlerine dik dik bakıyorlardı. Dontusçular oturmayı reddettiler ve neredeyse yerlerinde dikiliyorlardı. Muhalifleri kendilerine Donatusçular adını taktığı için, sözcüleri Petillianus gerçek kimliklerini saldırgan bir üslupla teyit ediyordu:

[595] P. Brown, *Augustine of Hippo* (Londra, 2000), 212–25.

[596] A. Demandt, "Die Feldzüge des älteren Theodosios," *Hermes* 100 (1972), 81–113; J. J. Matthews, "Mauretania in Ammianus and the Notitia," R. Goodburn ve P. Bartholomew (der.), *Aspects of the Notitia Dignitatum* (Oxford, 1976), 157–86.

[597] Claudian, *De bello Gildonico*; A. Demandt, *Die Spätantike* (Berlin, 1989), 141–2.

[598] B. Shaw'ın mükemmel yeniden inşasına katılıyorum. Bkz. B. D. Shaw, "African Christianity: Disputes, definitions, Donatists," *Rulers, Nomads and Christians in Roman North Africa*, bölüm XI. Ayrıca bkz. P. Brown, *Augustine of Hippo* (Londra, 2000), 330–9

[599] S. Lancel, *Actes de la Conférence de Carthage en 411, tome 1–111* (Sources chrétiennes 1972–5) ve *Gesta Collationis Carthagiensis anno 411* (Corpus Christianorum ser. Lat. 149A, 1974).

> Bizler sadece Efendimiz İsa'nın hakikatinin piskoposlarıyız, kendimizi onun için böyle adlandırıyoruz ve devlet kayıtlarında genellikle onun için böyle yazılmaktadır. Bir şehidin şerefine sahip bir adam olan Donatus'un kutsal hatırasına gelince, bizim selefimiz ve bu kentin kilisesinin bir süsü olduğu için, biz ona sadece hak ettiği şeref payesini ve statüyü teslim ediyoruz (*Gesta Coll. Carth.* 2.10).

Çatışmada her iki taraf kendi gücünü göstermeye zorlandı. Augustinus Katolikler hakkında şöyle yazıyordu:

> Afrika'nın her yerinden çok sayıda piskopos toplandı ve muhteşem bir yürüyüş kolunda öyle büyük bir tantana ve törenle Kartaca'ya girdiler ki, kent sakinlerinin dikkatini ve gözlerini kendi üzerlerinde topluyorlardı (Augustinus, *Ad Donatistas post Collationem* 25, 43).

Donatusçular da, kalabalık sayıları ve manevi üstünlük duygusuyla destekçilerini etkilemek için huşuyla hamamlara doğru yürüyorlardı (*Gest Coll. Carth.* 1.14.7-11, 29.2-4). Bu dönemde, benzer gösterişli taktikler Constantinopolis'teki Ariusçu ve rakip Ortodoks Hıristiyanlar tarafından da kullanılıyordu. (Socrates, *HE,* 6.8).

Konsil, imparatorun planladığı gibi, esas meşruiyet konusunda Donatusçuların iddialarının reddiyle sonuçlandı. Tek dayanak noktası ise, bir yüzyıl önce Constantinus'un kararlarının Caecilianus ve taraftarları lehine olmasıydı. Petillianus'un ve arkadaşlarının ileri sürdüğü bütün ilave savlar, tek taraflı savunma olarak dikkate alındı.

Donatusçu mücadele, Afrikalı cemaatler arasında karanlık çekişmelerle başlamış ve kovuşturmaların baskısı altında tırmanmıştı. Afrika kilisesinin taraftarları, manevi güçlerini şehadet ve karşıtlarının ihanetini anlatan hikâyelerden ve toparlayıcı bir nokta olan Caecilianus'un takdis edilmesi esnasındaki öfkelerinden alıyorlardı. Donatusçular bu özün etrafında, bölgesel bir kimlik yaratmışlardı. Güçlerini imparatorluk sathındaki diplomasiden ve ittifaklardan değil, mahalli köklerden alıyorlar ve IV. yüzyılın dogma tartışmalarına çok az katılıyorlardı. Kendilerini mukayese ettikleri rakip grup olan Katolik Kilise, devlet tarafından yaratılan ve desteklenen bir ayna örgüttü. Donatusçu ruhban sınıf, bölgesel isyanlara karıştığı ve hatta bazıları bu isyanları desteklediği zaman bile, doğrudan devlete karşı gelen siyasi bir hareket değildi,

daha ziyade, gerçek kilise olarak görevlerini ifa etmeye çalışıyorlardı. Hareket, 411'den sonra tedricen gözden düştü. Bunun nedeninin, Kartaca konsilinden sonra alınan baskıcı önlemler olması ihtimal dâhilinde değildir. Devlet gücü daha önce zayıflamıştı ve bu güç askerlerin ve şiddetin kullanılabildiği büyük kentlerin ötesine zaten çok az etkiye sahipti. Bu olay, Donatusçu mesajın manevi gücünün çarçur edilmesiyle ilgili de değildi. Brent Shaw'ın derin açıklaması, bu konuda daha ikna edicidir: Donatusçuluk veya Afrika Hıristiyanlığı, V. yüzyılın ikinci yarısında artık böyle tanımlanmıyordu çünkü 430'ların Vandal işgali Donatusçuların rakibi olan devlet destekli Katolik kilise de, geri çekilmeye zorlanmış ve marjinalleşmişti. Cermen işgalciler kendi Ariusçu inançlarını dayattıkça, Roma İmparatorluğu, Afrika'daki kilise üzerindeki otoritesini kaybetti ve Katolikler de kovuşturmaya maruz kaldılar. Hiç şüphesiz, dogmatik inançlarından dolayı Vandalların zulmüne uğrayanların pek çoğu aslında eski Donatusçulardı, fakat artık onlara bu etiketi yapıştıracak hiçbir yetkili yoktu. Ariusçuların nazarında, Afrikalı Hıristiyanlar ve rakiplerinin hepsi Katoliktiler ve zaten her ikisi de öyle olduklarını iddia ediyorlardı.[600]

Hıristiyanlık sadece bölgesel düzeyde değil, genel olarak imparatorlukta topluluk kimliği oluşturmada büyük bir rol oynadı. Donatusçu çekişmenin ortasında Constantinus, İsa'nın tabiatı ve Baba Tanrı'yla ilişkisi üzerine soyut bir dogma tartışması içine çekildi. Tartışma, imparatorluğun doğu yarısındaki bütün Hıristiyan camiayı etkiledi ve oradan da batıya sıçradı. Ariusçu sorun olarak bilinen bu tartışmanın adı, Libya'lı papaz Arius'dan gelmektedir. Arius'un görüşüne göre İsa, Baba Tanrı'ya tabiydi ve tartışmanın başlangıç noktasını bu fikir oluşturdu.[601] Bununla birlikte bu etiket yanıltıcıdır. Arius, İznik konsilini takip eden yıllarda, kesinlikle temel bir doktrin meselesine dikkat çekiyordu, fakat konuların kendisi yeni değildi ve bütün doğu Hıristiyan dünyasında artan bir yoğunlukta tartışılmaya devam etti. "Ariusçuluk" ve "Ariusçu" terimleri,

[600] Artık bkz. Brent D. Shaw, *Sacred Violence: African Christians and Sectarian Hatred in the Age of Augustine* (Cambridge, 2011); Clifford Ando tarafından yararlı bir tanıtım yazısında özetlendi ve incelendi. Bkz. http://bmcr.brynmawr.edu/2012/2012-08-30.html -(erişim 3 Mart 2014).

[601] R. Williams, *Arius. Heresy and Tradition* (Londra, 1987); ilave bibliyografya için bkz. T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius* (Cambridge Mass., 1993), 244-5 not 50.

rakiplerini "sapkın" (*heretik*) olarak ilan eden Athanasius başta olmak üzere, muhalif kilise mensupları tarafından her halükarda çoğunlukla aşağılayıcı manada kullanılıyordu. Tartışma, Hıristiyan inancın temel özü, Tanrı'nın tabiatı ve ulûhiyetinin İsa'da nasıl tecessüm ettiğiyle ilgiliydi.[602]

Arius'un görüşleri, muhalif kaynaklar tarafından alıntılanan mevcut üç mektup ve *Thalia* (*Ziyafet*) diye bilinen şiirinin sözleri vasıtasıyla yeniden kurgulanmak zorundadır. Arius, İskenderiye piskoposu Alexander tarafından kentten sürüldükten sonra, gemiciler, değirmen işçileri, katırcılar için *Thalia* ilahisini yazdı (Philostorgius, *HE* 2.2). V. yüzyıl ortalarında yazan kilise tarihçisi Theodorethus tarafından alıntılanan mektuplarının birisine göre Arius'un öğretisi şuydu:

> Oğul, doğmamış olmadığı gibi, doğmamışın bir parçası da değildir, ne de herhangi bir aşağı cevherdendir, fakat Baba Tanrı'nın iradesi ve basiretiyle ve çağlar öncesinden tek oğul edinilen ve değişmez tam tanrı olarak, zamandan önce var oldu. Ve oğul edinilmeden veya yaratılmadan veya tanımlanmadan veya tesis edilmeden önce, o yoktu. Çünkü doğmamış değildi. Bize zulmediyorlar, çünkü biz, "Oğul'un bir başlangıcı var, fakat Tanrı'nın başlangıcı yoktur" diyoruz. Ve Oğul'un yoktan var edildiğini söylediğimiz için bize zulmediyorlar. Bunu söylüyoruz, çünkü "Oğul, tanrının ne parçası, ne de herhangi aşağı bir cevherdendir." (Theodoret, *HE* 1.5.1-4; çev. Stevenson, *New Eusebius*, 324-5, no. 283'ten uyarlandı)

Arius, Baba Tanrı'nın Oğul'dan önce geldiğini ve dolayısıyla Oğul'dan üstün olduğunu savunuyordu. Oğul, yaratılmış veya imal edilmiş, yaratıcı iradenin ürünü bir "mahlûktu", Tanrı özünün parçası değildi. Oğul insan şeklinde özgür irade sahibi olduğu için, iyi veya kötü olmaya muktedirdi. Kilise tarihçisi Socrates, Arius'un görüşünü kısa ve öz olarak *Kilise Tarihi*'nde şöyle özetledi: "Baba, Oğul'u evlat edindiyse, evlat edinilenin varlığının bir başlangıcı vardır. Bundan da anlaşılıyor ki, 'Oğulun var olmadığı, bir an' vardı. Onun için, buradan zorunlu olarak ortaya çıkan şey, Oğul'un mevcudiyetini, yokluktan almış olduğudur" (Socrates, *HE* 1.5; çev. Stevenson, *New Eusebius* no. 280).

---

[602] R. P. C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318–381 AD* (Edinburgh, 1988), son zamanlarda yazılmış en kapsamlı incelemedir.

Başlangıçta İskenderiye piskoposu Alexander'ın öncülük ettiği Arius muhalifleri, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh 'un özdeşliğini yani "tesliste vahdeti", Oğul'un, Baba ile cevher birliğine sahip, Baba Tanrı ile birlikte sonsuz ve Oğul'un, Tanrı'nın hakiki Kelamı (Logos) ve Bilgeliği (Sophos) olduğunu, dolayısıyla Baba Tanrı'nın eserlerinden birisi veya mahlûk olmadığını savunuyorlardı. Alexander, hangi görüşün doğru olduğunu tespit etmek için bir piskoposlar meclisi topladı ve bu toplantı sonunda Arius taraftarları aforoz edildi ve kendisi de İskenderiye'den kovuldu.[603] Ancak bu olay, tartışmayı sınırlandırmaktan ziyade, yayılmasına yardımcı oldu. Arius üst düzey ve saygın bir ilahiyatçıydı. Onun, ulûhiyet meselesinde İsa'nın Baba Tanrı'ya tabi olduğu şeklindeki görüşünün, III. yüzyılın büyük Hıristiyan düşünürü Origenes'e kadar geri götürülebilecek hayli hatırı sayılı bir şeceresi vardı ve yalın sağduyu temeline de hitap ediyordu. Onun için, başta Beyrut (Berytus) piskoposluğundan Nicomedia'ya transfer edilen Eusebius ve *Kilise Tarihi* yazarı Caesarea piskoposu Eusebius olmak üzere, pek çok doğulu piskoposun desteğine sahip olması şaşırtıcı değildir.

Doğu kilisesindeki bölünme, 319 yılından sonra açığa çıktı ve Constantinus'un kilise birliğini sağlama gayretiyle çatışmaktaydı. İmparator, hem Alexander'a hem de Arius'a nasihat eden uzun bir mektup yazdı ve bunları barıştırması için 324 yılında Ossius'u İskenderiye'ye gönderdi, fakat bir sonuca ulaşmayı başaramadı (Eusebius, *VC* 2.63-72). Ossius (Yunanca kaynaklarda sıklıkla Hosius olarak yazılmaktadır), daha sonra 325 yılı Nisan ayında Antakya'da bir konsile başkanlık etti ve toplantı neticesini özetleyen bir mektup kaleme aldı (bu metnin sadece Süryanice bir versiyonu günümüze ulaşmıştır). Mektubun giriş paragrafları, konunun teoloji bağlamında fazlasıyla ciddi olduğunu göstermektedir.

> Bu bölgelerde bir piskoposlar meclisinin toplantısı engellendiği için, ilk görevimiz, herkes için bütün meselelerden çok daha önemli olan bir konuyu, 'Hepimizin Kurtarıcısı, Yaşayan Tanrı Oğlu meselesini' araştırmaktı. Bu mesele hakikatte, içimizdeki inancın bütün gizemini

[603] Sozomen, 1.5.1–6, çev. J. Stevenson *A New Eusebius* (Londra, 1987), no. 281; Opitz *Urkunden* 1.2 (Athanasius).

kapsamaktadır. (Opitz, *Urkunde* 18, 36-41; çev. Stevenson, *New Eusebius*, 334-5, no. 288)

Antakya konsili, üç ay sonra bizzat Constantinus'un huzurunda toplanan ve Roma piskoposunun iki temsilcisinin yanı sıra, Doğu ve Tuna eyaletlerinden yaklaşık 300 piskoposun katıldığı büyük İznik konsilinin hazırlık aşamasıydı. Tartışmanın şiddetlenmesine karşın, Nicomedia'nın doğusuna bilhassa gitmek istemeyen Constantinus, dogma sorunlarının muhtemelen Antakya'da çözümlenebileceğini ümit etmişti, çünkü İznik'teki toplantının, kilise birliği, Paskalya kutlamalarının tarihi üzerine mutabakat ve kilise içerisinde yetki hiyerarşisi gibi kendi önceliklerine daha çok uyan meseleler üzerine yoğunlaşmasını istiyordu. Ancak İznik'te önceliği teoloji konusu aldı ve bu konu çözümlenmek zorundaydı. Herkesin çok iyi bildiği gibi, piskoposlar, Arius'un görüşlerini dışarıda bırakan bir itikat metni üzerinde anlaştılar. Buna göre, "İsa, Baba'nın cevherinden oğul edinilmiş, olmayan bir şeyden yaratılmamıştı". Ossius ve arkadaşları *homoousios* "aynı özden" anahtar teriminin inanca dâhil edilmesi konusunda ısrar ettiler. Bu terimi Arius ve arkadaşları her zaman reddediyorlardı, çünkü onlara göre bu terimin anlamı, Tanrı'nın temel özünün bir şekilde bölünebilir ve eksiltilebilir olduğunu ima ediyordu. Birlik için baskı ve imparatorun mevcudiyeti amaçlarına ulaşmalarını sağladı ve iki Libyalı piskopos (onlar da sürgüne gönderildi) dışında, herkes itikat metnini imzaladı. Caesarea piskoposu Eusebius'un kendi kilisesine yazdığı bir mektup, o ve onun gibi diğer Arius sempatizanlarının, itikat metninin anahtar ifadelerine yükledikleri farklı anlamlara nasıl razı olduklarını göstermektedir.[604]

Constantinus'un bütün çabalarına karşın, İznik'te varılan kararlar, Hıristiyan inancın doğasında bulunan dogmatik meseleleri çözmeyi başaramadı. Constantinus'un iktidarının son safhasında, neredeyse içinden geçilmez bir kilise tartışmaları bataklığına giriyoruz. Bu tartışmalar, Theodosius dönemine kadar uzayacak ve 381'deki Constantinopolis konsilinde yine imparatorluk iradesiyle çözümlenecekti. Arius'un taraftarları kalabalıktı ve etkin olmayı sürdürüyordu. Ariusçu görüşler sağlam bir entelektüel gelenek içerisine iyice kök salmıştı. Nicomedia piskoposu Eusebius ve arkadaşı İznik piskoposu Theognis,

[604] Eusebius'un mektubu için bkz. Socrates, *HE* 1.8, çev. J. Stevenson, *A New Eusebius* (Londra, 1987), 344–7 no. 291.

daha 325 yılı Eylül ayında İznik itikadından döndüler ve imparator tarafından sürgüne gönderildiler. Buna karşın izleyen iki yıl içerisinde bu ikisi makamlarını yeniden elde ettiler ve Arius da kişisel bir itikat bildirgesi hazırlayarak, kendisini kilise saflarına geri alması için İmparator Constantinus'u ikna etti.[605]

Evrensel bir kilisenin gelişiminde, bu oluşum döneminin temel niteliklerini şöyle özetleyebiliriz.[606] İskenderiyeli bir papaz ve piskoposu arasında patlak veren dogma tartışması, kiliseye bir bütün olarak temel inançlarını tanımlama konusundaki ilk fırsatın ortamını sağladı. Tartışma, kilise babalarının, Oğul'un Baba ile ilişkisi konusundaki bir dizi görüşü yorumlamalarına imkân verdi. Bir uçta, Oğul'un herhangi bir şekilde Baba'dan bağımsızlığını reddeden, Samsatlı Paulus'un veya Ancyralı Marcellus'un Sabelliusçuluğu vardı. Bu abartılmış monoteizm, Yahudi teolojisinden fazlaca etkilenmiş bir Hıristiyanlık biçimi olarak da görülebiliyordu. Terazinin diğer ucunda, Oğul'un Baba'ya benzemediği ve dolayısıyla Baba'nın ulûhiyetine ortak olmadığı görüşünü savunan *anhomoios*çular veya 'benzemezciler' (*ἀνόμοιος* = benzemez) vardı. İznik konsilini meşgul eden dogma konusu, yani Arius'un teolojisi ve Ossius ve Constantinus'un dayattığı itikat arasındaki tercih, aslında bu iki aşırı duruşun ortasına düşmektedir. Arius, Oğul'un Baba tarafından oğul edinildiğini ve dolayısıyla ona tabi olduğunu, yani daha önce hiçbir şeyin olmadığı bir yaratım faaliyetinin sonucu olduğunu savunuyordu. Buna mukabil İznik itikadını savunanlar, Oğul'un Baba ile aynı özden olduğunu ve ezelden beri onunla birlikte var olduğunu iddia ediyorlardı. Constantinus'un ölümünden sonra, ipuçlarını Arius'un fikirlerinden alan ve doğuda yeni imparator II. Constantius tarafından desteklenen Nicomedia piskoposu Eusebius'un öncülük ettiği grup, Oğul'un madde olarak Baba'ya benzediği (*homoiousios*) formülü etrafında birleştiler. Bu duruş, İznik konsilinin anahtar terimi *homoousios*a yeterince yakındı ve 358 yılında Küçük Asya'ya sürülen Poitiers (Galya) piskoposu Hilarius'a göre, bu iki duruş arasında uzun uzadıya tartışacak hiçbir önemli farklılık yoktu.[607]

[605] Socrates, 1.26.2 vd., çev. J. Stevenson, *A New Eusebius* (Londra, 1987), 353–4 no. 295.

[606] III. yüzyıldan V. yüzyılın ortasına kadar olan dönemin başlıca teologları ve görüşleri hakkında kolay anlaşılır bir inceleme için bkz. Frances Young, *From Nicaea to Chalcedon* (Londra, 1983, 2. basım, 2010).

[607] *Apologetica Responsa, Patrologia Latina*10, 478–546.

Bu bağlamda, "Hıristiyan Tanrı dogması" tartışmasını, IV. yüzyıl kilise politikalarının kıvrımları içerisinde, detaylı olarak takip etmek gereksizdir. Bununla birlikte, kilise birliği konusundaki imparatorluk arayışı, kaçınılmaz olarak tartışmanın büyük bir kısmının muharrik gücünün teoloji değil, politika olduğu neticesine götürdü. Eusebius'un hayranlık dolu övgülerle hayatını tasvir etmesinden anlayabildiğimiz kadarıyla, Constantinus, piskoposların kendi görüşlerini formüle etmeleri kendi kararlarına ulaşmalarına müsaade etmeye samimi olarak hazırdı. Ancak 330'larda çok keşmekeş ortaya çıktı.

Kilise babaları arasında baskın kişilik, gayretkeş İznik itikadı yanlısı görüşleri ve uzlaşmaz taktikleriyle hem taraftarlarının hem de muhaliflerinin aşırı reaksiyonlarını kışkırtan, İskenderiye piskoposu Athanasius idi.[608] Onun 335'te Tyrus konsilini müteakiben batıya sürülmesinden sonra, doğu ve batı kiliseleri arasındaki çekişmenin çoğu, sadece İskenderiye piskoposluğuna yeniden atanıp atanmamasıyla ilgiliydi. Athanasius, 339 yılında Roma'ya iltica etti ve batılı piskoposlar da büyük oranda meseleye ilk kez bulaştıkları için, kilise içerisindeki tartışma yeni bir boyut kazandı. Roma piskoposu Iulius'un liderliği altındaki batılı piskoposlar, hem Athanasius'un hem de eski Ancyra piskoposu Marcellus'un davasının destekçileri oldular. Marcellus, İznik konsilinin azimli savunucularından birisiydi ve 340 yılında "Oğul'un hem cevher olarak Baba'dan ayırt edilemeyeceği, hem de Baba tarafından içerildiği" şeklinde özetlenebilecek sapkın Sabelliusçu görüşleri savunduğu suçlamasıyla Antakya'da toplanan bir konsil tarafından sürgüne gönderildi. Athanasius ve Marcellus, 340 yılında büyük kardeşi II. Constantinus'u devre dışı bırakan Batı imparatoru Constans'ın da desteğine sahipti. Doğulu piskoposlar büyük oranda, Sâsânilere karşı doğu sınırında seferde olduğu için uzun dönemdir Antakya'da ikamet eden Constantius tarafından destekleniyorlardı. İki imparator, bir bölünmeden (*şizma*) sakınma ümidiyle, doğulu ve batılı piskoposları Serdica'da (modern Sofya) bir konsile davet ettiler. Yine de iki grup, hiçbir

[608] T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire* (Harvard, 1993); daha kısa olarak bkz. "The career of Athanasius," *Studia Patristica* 21 (1989), 390–405; W. H. C. Frend, "Athanasius as an Egyptian Christian leader in the fourth century," *Religion Popular and Unpopular in the Early Christian Centuries* (Londra, 1976), XVI.

surette bir çatı altında toplanamadılar. Batılı piskoposlar, "Athanasius ve arkadaşlarının konsil dışında tutulmaları" şeklindeki taleplere uymayı reddettiler ve bunun üzerine doğulu piskoposlar Philippopolis'e (Plovdiv) çekildiler ve burada kendi toplantılarını gerçekleştirdiler. Her iki grup birbirine zıt İznikçi ve Ariusçu itikat metinleri kaleme aldılar ve birbirlerini aforoz ettiler. Çatışma, dogmanın incelikleri üzerinde olmaktan ziyade, doğulu piskoposların, hem Athanasius'u geri kabul etmeyi ve hem de Marcellus'u savunan batılıların tutumunu reddetmelerinden kaynaklanıyordu. Yaşlı Cordoba piskoposu Ossius'un başkanlığı altında toplanan batılı piskoposlar, sanki bilhassa vurgularcasına, bir yanda hareketlerini ve nüfuzlarını kendi piskoposluk bölgeleriyle sınırlandırarak, piskoposların bireysel güçlerini bilhassa budayan; diğer yandan Havari Petrus'un makamı olması dolayısıyla, Roma piskoposluğunun gücünün, bütün kilisede geçerli olduğunu ilan eden bir dizi yasa hazırladılar. Yasalar içerisinde, eyalet konsilleri tarafından azledilmiş olan ruhbanın makamına yeniden iade etme yetkisi de Roma piskoposuna bırakılıyordu.[609] Doğu kilisesi hiç düşünmeden bunu reddetti. İmparator Constantius ve Constans, kendi piskoposlarının davalarını desteklediler ve sonraki kilise tarihçilerine göre, 345 yılında Athanasius'u yeniden görevine iade etme meselesinde fiilen iç savaş durumuna geldiler.[610] Iulius'un, Serdica konsilinde sergilediği emsali izleyen Roma piskoposları, kilise meselelerinde temyiz mahkemesi rolü oynadıklarını iddia etmeye çalışarak, kendi önemlerinin, çok daha fazla farkına varmaya başladılar.

Constantius, dini meselelere babasının yaptığından çok daha aktif bir şekilde müdahil oluyordu. 350'li yıllarda bıkıp usanmadan birleşik bir kilise idealini gerçekleştirecek politikalar izlediği zaman, bu politikaların kurbanlarından birisi olan yaşlı Cordoba piskoposu Ossius, 356 yılında Constantius'a beyhude bir protesto mektubu yazdı:

[609] Serdica yasaları 3 c; 3 b 6, çev. J. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies. Documents Illustrating the History of the Church ad 337–461* (Londra, 1989), 14–18 no. 9.

[610] Socrates, *HE* 2.22.5 (Hansen edisyonu *Griechische Christliche Schriftsteller*'de sahte olduğu gerekçesiyle eleştiri malzemesi yapılmaktadır. Buna karşın Socrates'in metninde olduğu gibi kaldı. Mektup V. yüzyılın kilise tarihçileri tarafından alıntılanmıştı. Bkz. Barnes, *Athanasius*, 89.)

> O zaman, sizden rica ediyorum, bu işlerden vazgeçiniz, ölümlü bir insan olduğunuzu hatırlayınız. Yargı gününden korkunuz ve kendinizi tertemiz o güne hazırlayınız. Kilise meselelerine karışmayınız ve bize bu konularda emirler vermeyiniz, fakat bunları bizlerden öğreniniz. Tanrı, krallığı size, kilise meselelerini bize emanet etti. Sizden krallığı almaya çalışan Tanrı'nın takdirine karşı geleceği gibi, kilise idaresini üstünüze almaktan en azından kendi adınıza korkunuz, büyük bir tecavüz suçlusu olursunuz. *Caesara ait şeyleri Caesara, Tanrı'ya ait şeyleri de Tanrıya veriniz* diye emredilmiştir. Onun için ne bizim dünyevi yönetimde güç kullanmamıza müsaade edilmiş, ne de, Efendim, size tütsü yakma yetkisi verilmiştir. (Athanasius, *Historia Arianorum*, 44, çev. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, 35-37, no. 24).

Ossius, aşağı yukarı aynı ifadelerle bu şikâyeti dile getiren ne ilk ne de son piskopostu. II. Constantius 350'li yıllarda meydanda tek *augustus* olarak kaldığı zaman, bütün imparatorlukta tek bir birleşik kilise yaratma konusunda Constantinus kadar istekliydi. O yıllarda, Batı kilisesini de pek çok doğulu piskoposun savunduğu *homoiousios*çu görüşlere çekmeyi amaçlayan bir dizi kilise konsiline Constantius bizzat katıldı. Sonunda bu amacını 359 yılında eş zamanlı olarak Ariminum ve Seleucia'da toplanan konsiller (bu konsiller ekümenik bir konsile eşti, ancak doğuda ve batıda ayrı oturumlarda yapıldı) vasıtasıyla başardı. Bu konsillerin kararları, 360'da Constantinopolis'te toplanan bir konsilde pekiştirildi. Eusebius Hieronymus (Jerome) sonraları bu toplantıların neticesini "bütün dünya Ariusçu olduğu için figan ediyordu" diye yorumladı fakat aslında uzlaşma formülü İznik'tekinden farklı değildi.

Constantinus'un ve oğullarının din politikasının temel niteliği olan dinsel birlik gayreti, izleyen yirmi yılda, Iulianus'un paganlığı restore etme teşebbüsü ve ondan sonra gelen Valens ve Valentinianus'un fazla hoşgörülü politikasıyla kesintiye uğradı. Valens, kendisinden önceki Constantius gibi Ariusçu bir imparator olarak ün yaptı, fakat bu abartılı bir görüştü. Valens'in etrafındaki doğulu piskoposların çoğunun *homoios*çular (*ὅμοιος*) bakış açısına sahip olmalarına karşın, imparator "Baba ve Oğul'un birbirine benzemediği" görüşünü savunan daha aşırı ilahiyatçılara (*ἀνόμοιος* diye bilinen grup) hiçbir karşı hamlede bulunmadı. *Anhomoios*çu teologlar, Oğul'un karakterinin ve cevherinin

herhangi bir kısmını Baba'dan almasının, Tanrı'nın yüceliğini eksilteceğini iddia ediyorlardı.[611]

I. Theodosius'un tahta geçmesiyle başlayan vurgu değişimi, çok dikkat çekicidir. Yeni imparator, batıdan İspanyol bir geçmişten geliyordu. O ve yakın çevresi dindarlıkları ve Latin kiliselerde genel olarak kabul edilen İznik konsilinin itikadına kuvvetle bağlıydılar.[612] Buna karşın, hâlihazırda Milano'da Ambrosius gibi güçlü bir şahsiyetin hâkim olduğu batılı Hıristiyanlar, Roma piskoposu Damasus'un etrafında birleşmişler ve onun otoritesini kabul etmişlerdi. Bu sırada doğuda kaynayan kilise tartışmaları ise, 380 yılı civarında büyük piskoposlukların durumuyla canlı bir şekilde gösterilmektedir. Antakya piskoposluğu için iki aday yarışıyordu: Tehlikeli biçimde Sabelliusçu bir teoloji savunan Paulinus ve yaşlı Meletius. Üçüncü bir iddia sahibi olan Ariusçu Euzoius birkaç yıl önce ortadan çekilmişti. Theodosius tarafından Constantinopolis piskoposluğu görevinden her an azledileceğini düşünen Ariusçu Demophilus istifa etmiş ve yerini Cappadocia'lı Ortodoks ilahiyatçı Nazianzus'lu Gregorius almıştı. Ancak Antakya piskoposu Meletius, 381'de Theodosius'un Constantinopolis'te topladığı genel konsilin ilk günlerinde öldü ve Meletius'un yerini Paulinus'un almasını teklif eden Gregorius, bir tartışma fırtınasının ortasında kaldığı için istifa etti.

Bu atmosferde Theodosius'un, çekişen hiziplere karşı selefi imparatorlara nazaran daha sert bir çizgi izlemesi hiç de şaşırtıcı değildir. Tahta çıkışından kısa bir süre sonra (bkz. s. 364-67) *cunctos populos* fermanını ilan etmesi, talimat verdiği piskoposlara, İznik itikadını evrensel bir inanç maddesi olarak yeniden tasdik etmekten başka bir açık kapı bırakmaması, öyle hiç de algı yanılması değildi. Zemin, 'Cappadocia'lı Kilise Babaları' tarafından zaten hazırlanmıştı. Bilhassa Caesarea piskoposu Basileios'un Teslis üzerine yazıları, üç cevherde (*hypostaseis*) temsil edilen tek bir tanrısal cevher (*ousia*) dogmasını (tesliste tev-

[611] Valens'in Ariusçuluğuna şüpheci bir yaklaşım için bkz. R. M. Errington, "Christian accounts of the religious legislation of Theodosius I," *Klio* 79 (1997), 398–43; genel olarak bkz. N. Lenski, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century ad* (Berkeley, 2002).

[612] J. F. Matthews, *Western Aristocracies and the Imperial Court ad 364–425* (2. Basım, Oxford, 1990), 107–45.

hit ve tevhitte teslis) açıklıyordu. Bu durumda konsilin hedefi, İznik'te olduğu gibi, bir itikat metni hazırlamak değildi, daha ziyade mevcut metni kabul ettirmekti. Sonuç bildirgesi mahiyetinde konsile katılan piskoposların Theodosius'a yazdığı mektubun başlangıcında yapılan işler açıkça belirtilmektedir:

> Dindarlığınızın işareti olan mektubunuza binaen Constantinopolis'te toplandıktan sonra, evvela birbirimize karşı saygımızı yeniledik ve ondan sonra İznik'te toplanmış babaların inancını tasdik ederek, bazı kısa tanımlar ileri sürdük ve bu itikadın zıddına ortaya çıkan sapkınları aforoz ettik. Buna ilaveten, kiliselerin doğru dürüst işlemesi için bazı yasalar tesis ettik ki, bunların hepsi mektubumuzun ekinde yer almaktadır. Onun için, merhametinize dua ediyoruz ki, dindarlığınızın işareti olan mektubunuzla ferman teyit edilebilir, bizi davet ederek kiliseleri onurlandırdığınız gibi, karara bağlanan sonucu tasdik edebilirsiniz (çev. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, 115-16 no. 91).

Önceki kırk yıl boyunca, gelişme gösteren hâkim rakip teolojik görüşler, beklendiği gibi sapkın olarak adlandırıldı ve mahkûm edildi. Hiyerarşik kilise teşkilatına ve Constantinopolis'in yeni statüsüne özel vurgu yapıldı (bkz. s. 403-4). Bundan başka, Hıristiyanlık hiyerarşisinin ikinci büyük makamının sorumluluğunu üstlenmesi için, bir saray bürokratı olan Nectarius, rahipliğin bütün aşamalarından (yedi yıl önce Milano'da Ambrosius'da olduğu gibi) hızla geçirilerek bilfiil siyasi olarak Constantinopolis patrikliğine atandı.

Constantinopolis konsili, tek bir Hıristiyan kimliğine ilişkin imparatorluk arayışını, böylece kökünden halletti. Anlaşmazlığın çözümlenmesi mutabakatla değil, dayatmayla olmuştu ve şüphesiz V. yüzyılda yeniden canlanacak olan ihtilaftan muaf değildi. Bununla birlikte, Constantinopolis'te güncellenen İznik itikadı, 451'deki Kadıköy konsilinde ve Iustinianus döneminde VI. yüzyılda Ortodoksluğun mihenk taşı olarak kaldı.

İznik konsilinin benimsediği inanç biçimini, Roma devletinin dini olarak tesis etme gayretinin gerisinde, bir başka dinamik daha vardı. İznik Ortodoksluğu, barbarların Ariusçu inancından ayrılıyordu. Got Tervingi kabilesi, 376 yılında Tuna'yı aşarak Trakya idari bölgesine yerleşmelerine izin verilmesi için, İmparator Valens ile bir mutabakata varmışlardı (bkz. s. 123-29 ve 279-81).

Hıristiyanlık, Gotlar arasında ilk defa Ulfila tarafından yayılmıştı. Ulfila 336 veya 341'de Constantinopolis'e elçi olarak gelmiş ve Nicomedia'lı Eusebius tarafından sınır dışında kalanların (*in partibus*) piskoposu olarak takdis edilmişti (Philostorgius, *HE* 2.5).[613] Hıristiyan Gotlar, 340'lı yılların sonlarında pagan yurttaşları tarafından memleketlerinden çıkarılmışlardı. Gotlar, Aşağı Moesia'da Nicopolis'e yerleşmişler ve Ulfila burada etkili bir kilise lideri olmuştu. Ulfila'nın yeni bir alfabe geliştirerek Gotçayı sözlü bir dilden, yazılı bir dile dönüştürmesi ve İncil'in de bu yeni yazılı dile tercüme etmesi hiç şüphesiz yeni yurtta gerçekleşmişti (Philostorgius, *HE* 2.5). Ulfila, Hun istilaları döneminde Tervingi Gotlarının 376 yılında Tuna'yı geçmesine müsaade edilen müzakerelerde, Gotların sözcüsü olarak hareket ediyordu. Ulfila'nın bu işe karışmasının ilave bir nedeni, bizzat Gotlar arasında Hıristiyanların son dönemlerde kovuşturulmuş olmasıydı.[614] Tervingi kabilesi, daha imparatorluk sınırlarından içeri girmeden, Hıristiyan olduklarını ilan etmeye zorlandılar. Edirne savaşı öncesinde Gotların tarafında yer alan Hıristiyan din adamları, Romalılar ile Gotlar arasında arabulucu olarak hareket ediyorlardı (Ammianus 31.12; 31.15).[615] Socrates ve Theodorethus'un kilise tarihleri, işte tam da bu sırada Ariusçu Constantinopolis piskoposu Eudoxius'un da etkisi ve İmparator Valens'in inancıyla uyum içerisinde Gotların Ariusçu teolojiyi sıkı bir şekilde benimsediklerini göstermektedir (Socrates, *HE* 4.33.5; Theodoret, *HE* 4.37; karşılaştırınız: Sozomen, *HE* 6.37.7). Fakat Sozomenus, Ulfila'nın manevi mürşidinin Ariusçu piskopos Nicomedia'lı Eusebius olduğunu ve zaten İncil temelli primitivist bir Hıristiyanlığı benimsediğini ve İncil'e dayanma-

[613] T. D. Barnes, "The consecration of Ulfila," *JTS* 41 (1990), 541–5, 336 tarihini savunmaktadır;

P. Heather ve J. F. Matthews, *The Goths in the Fourth Century* (Liverpool, 1991), 142–3'te 341 tarihini tercih etmektedir. Bkz. Auxentius of Durostorum, *Letter on the Life and Beliefs of Ulfila* (*Corpus Christianorum Ecclesiae Latinae* 87) (1982), 101–10.

[614] Hıristiyan Gotların kendi hemşerileri tarafından kovuşturulmalarını betimleyen Aziz Sabas'ın şehit edilmesinin tarihsel bağlamı budur. Çeviri için bkz. P. Heather ve Matthews, *The Goths in the Fourth Century* (Liverpool, 1991), 111–17; karşılaştırınız Basil, *ep.* 155, 164 ve 165. Basil'in metupları şehadet hikayesinin detaylarının 372 tarihinde artık dolaşımda olduğunu ima etmektedir.

[615] P. Heather, "The Crossing of the Danube and the Gothic Conversion" *GRBS* 27 (1986), 289–318.

yan İznik formülü *homoousios*a düşman olduğunu yazmaktadır (Sozomen, *HE* 6.37.8-11).

Theodosius, Edirne'deki fiyaskodan sonra Illyricum'da savaştığı için, Gotlar ile Romalılar arasındaki dinsel farklılığın tamamen bilincindeydi. Constantinopolis konsilinin yasaları, İznik konsili öncesi havariler kilisesinin inançlarını sade bağlılıkla benimseyen bir itikadı takip etmeleri için Gotlara istemli bir istisna yaptı.

> Tanrı'nın barbarlar arasındaki kiliseleri, eskiden beri yaygın olan Babaların geleneğine göre yönetilmelidir (Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, 116 no. 91, *canon* 2).

Farklı dini tutumlar, imparatorluk sınırları içerisinde Romalılar ile Gotlar arasındaki sözleşmeye temel olan 382 yılındaki *foedus*ta da kabul edilmiş olmalıdır. Her iki taraf, Theodosius ve Romalı tebaasının artık "yeni İznik (*neo-Nicene*) Katolikliğine" mensup olduklarının, buna karşın Gotların ise, 378'de yendikleri İmparator Valens'in Ariusçu inancına bağlı olduklarının bilincindeydi, fakat bunu vurgulamıyorlardı.

Ariusçu inançların, Roma kilisesinin dâhili "Kristoloji" tartışmalarında önemli bir rol oynaması 381'den itibaren sona erdi, fakat Ariusçu inançlar, federal Cermen halkların ayırt edilmesi için önemini muhafaza ediyordu (bkz. s. 294).[616] Got Hıristiyanlığı, imparatorluğun kentlerinde iyi karşılanmıyordu. Milano'lu Ambrosius, I. Valentinianus'un dul eşi ve II. Valentinianus'un annesi Iustina'nın, 385 ve 386'da Ariusçu bir paskalya ibadeti yapmak için Milano'daki kiliselerden birisini ele geçirme teşebbüsüne karşı direnirken, bütün siyasi kaynaklarından yararlandı. Kendilerine bir kilise tahsis edilmesi için bastıranlar arasında Got askerlerin de olduğu aşikârdı.[617] Ioannes Chrysostomus, 400 yılı civarında Gotların başkent içerisinde Ariusçu ayin yapmalarını yasakladı ve Gotların kiliseleri kent dışına çıkarıldı. Katolik kudas ayini, onlara tahsis

[616] E. A. Thompson, "Christianity and the northern barbarians" A. Momigliano (der.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century* (Oxford, 1963), 63vd.

[617] Ambrose, *ep.* 75–7, ve *Sermo contra Auxentium*. Bkz. N. McLynn, *Ambrose of Milan* (Berkeley, 1994), 158–219; A Lenox-Cunyngham, "The topography of the basilica conflict of AD 385/6," *Historia* 31 (1982), 353–63.

edilen bir kilisede Gotça konuşan din adamları tarafından yapılıyordu ve Ioannes Chrysostomus kendisi bir tercüman yardımıyla orada vaaz verdi (Theodoret, *HE* 5.30). Socrates, Ariusçu ve Ortodoks cemaatlerin kent içerisinde düzenledikleri yürüyüş alaylarıyla birbirleriyle yarıştıklarını yalın bir şekilde betimlemektedir.

> Dolayısıyla her bir haftanın yortu günlerinde sıkça olduğu gibi – Cumartesi ve Pazarı kastediyorum– o günlerde alışıla geldiği gibi kiliselerde toplanılır ve Ariusçular, halk meydanlarına yakın kent kapılarında cemaat olarak toplanırlar ve karşılıklı olarak Ariusçu sapkınlığa uygun ilahiler söylerlerdi. Ariusçular bunu gecenin büyük bir bölümü boyunca yapıyorlardı ve sabahleyin 'cevabi' dedikleri aynı ilahileri tekrar söyleyerek kentin ortasında yürüyorlar ve böylece toplanma yerlerine gitmek için kent kapılarından çıkıyorlardı (Socrates, *HE*, 6.8).

Ariusçuluk, kilisenin iç politikalarında bir problem olmaktan çıktıktan uzun zaman sonra bile, V. yüzyıl boyunca Batı İmparatorluğu'nda barbarlar ve Romalılar arasındaki farkı belirtmek için Cermen krallıkları tarafından bilhassa devam ettirildi. Böylelikle Ortodoksluk sadece Hıristiyan olmakla değil, Romalı olmakla da bir tutuluyordu. Buna mukabil barbarlar, kendi etnik bağlılıklarını inşa etmek için Ariusçu kimliklerinin öneminin tam olarak farkındaydılar. Vandallar Ariusçuluklarını çok güçlü bir şekilde vurguluyorlar ve bunu sadece aktif bir millet inşa etme formu olarak kullanmıyorlar, fakat aynı zamanda Afrika'daki Katolik eyalet halkını kovuşturmaya tabi tutarak kendi inançlarına güvenlerini de vurgulamış oluyorlardı. Bir başka emsali de, Galya'daki diğer barbar grupların tersine, liderleri, kendilerini Romalılarla bilhassa bir tutmaya çalışan Burgonyalılar sağlamaktadır. Burgonyalıların çoğu Katolikliğe döndüler (bkz. s. 303).

Romalı yazarlar, barbar krallıklardaki Hıristiyanlığın durumu hakkında kasıtlı olarak çok az şey söylemektedirler. Sidonius Apollinaris, Vizigot kralı Theoderic'in günlük hayatını, inanç meselesini anlatmaktan ziyade, "rutin" meselesi olarak betimledi (*ep.* 1.2.4, bkz. s. 297-98). Katolik Romalılar, barbarların Ariusçu Hıristiyanlık biçimini küçümsemeye hevesliydiler. Hâlbuki anıtlar farklı bir hikâye anlatmaktadır. Ostrogot kralı Theoderic, başta büyük S. Apollonare Nuovo Bazilikası olmak üzere binalar yaptırdı. S. Vitale Kilisesi'nin

Iustininus çağının Katolikliğini yansıtması gibi, Theoderic'in yapıları da, onun Ariusçu dindarlığını hatırlatmaktadır.

Tek bir Roma-Hıristiyan kimliği yaratma mücadelesi, V. ve VI. yüzyıllar boyunca imparatorluk din politikasının, ayırt edici özelliği olmaya devam etti. Bu din politikasının II. Theodosius'un dindar yönetimi altındaki itici gücü, rakip dogma yorumları ve Kutsal Metin analizleri arasında bir uzlaştırma ideolojisini desteklemeye istekli olan imparatordan değil, daha ziyade teolojik tezler savunan hayli polemikçi piskoposlardan geliyordu. 428 yılında Constantinopolis piskoposu olan Nestorius, İsa'nın hem beşer hem Tanrı, iki tabiatı olduğu görüşünü taşıyordu. Bu görüş, Mopsuestia'lı Theodorus'un teorilerinden geliştirilmişti. Her ikisi de, Antakya ekolüne mensuptu. Antakya ekolü, kökü Athanasius'a kadar giden, ancak 415'ten beri piskopos olan Cyrillus'un avukatlığını yaptığı İsa'nın tek tabiatı olduğu görüşünü savunan İskenderiye ekolüne şiddetle karşı çıkıyordu. Antakya'ya hapsedilen bu görüş, İskenderiye'yi rahatsız ediyordu, ancak artık kendisini geride bırakan Constantinopolis piskoposunun ağzından döküldüğü zaman çok daha açık bir kışkırtmaydı. Ayrıca kilise tarihçisi Socrates tarafından bilgisiz ve kaba olarak betimlenen (7.32.10) Nestorius, en azından düşmanlarının gözünde deneyimsiz ve içeriksiz bir vaizdi.

İsa'nın tabiatı hakkındaki tartışmanın çoğunun anlaşılması güçtür. Nestorius, Bakire Meryem'in Tanrı'nın annesi "Theotokos" olarak değil, olsa olsa İsa'nın annesi "Christotokos" olarak adlandırılabileceğini, çünkü Meryem'in beşeri tecessümde (*incarno / incarnation*) Tanrı'nın ilahi kelamı olan İsa'yı değil, sadece Mesih'i doğurduğunu ilan ettiği zaman, bazı hırsları harekete geçirmişti. Burası Nestorius'un yaklaşımına saldırmak için Cyrillus'un seçtiği çok önemli bir noktaydı. Cyrillus bundan sonra, Roma piskoposu Celestinus ve Kudüs piskoposu Iuvenalis gibi önemli şahsiyetlerin içerisinde yer aldığı, teolojik bir ittifak inşa etmeye başladı. Cyrillus'un birleşik tabiatlı İsa görüşünün, İznik konsiliyle bağlantılı olduğunu gösteren bazı tezler de geliştirildi, çünkü İznik itikadı, 381'deki Constantinopolis konsilinde Ortodoksluğun temel taşı olarak kabul edilmişti. Bu tezler, 431'de Efes'te toplanan bir başka ekümenik konsilde teste tabi tutuldu. Cyrillus, hiçbir şeyi şansa bırakmıyordu. İskenderiye'den hareket eden küçük bir filo, sadece Mısır ve Libya'nın piskoposlarını ve bunlara

eşlik eden daha alt düzey ruhbanı değil, aynı zamanda İskenderiye'de piskoposun infaz çetesi görevini ifa eden, altı yüz kişilik bir yardımcı kuvveti de (*parabalani*) taşıyordu (bkz. s. 406 ve 469-70). Constantinopolis'te imparatorluk sarayının etkili mensuplarının bir dediğini iki etmeyen Cyrillus'un, 2500 pound altını rüşvet olarak dağıttığı anlatılmaktadır. Nestorius'un destekçileri sayıca daha fazlaydı, ancak bölündüler. Toprakları üzerinde konsilin toplandığı Küçük Asya'nın pek çok piskoposu, Cyrillus'un arkasında güç birliği yaptılar. Antakya piskoposu Ioannes, Anadolu içlerinden kara yoluyla seyahat ettiği için gecikti ve ancak konsilin Nestorius'u yeni bir hain (Yahuda) ilan ederek, aforoz etmesinden ve ruhban sınıftan çıkarmasından sonra gelebildi. Cyrillus, muzaffer bir edayla İznik konsilinin yeniden tasdik edildiğini, iki tabiatın İsa'da bir birlik oluşturduğunu ve Bakire Meryem'in Tanrı'nın annesi olduğunun teyit edildiğini yazıyordu (Cyril, *ep.* 39, 105c-106c, çev. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, 313-17, no. 226).[618] Nestoriusçular iktidardan ve imparatorluktan kovuldular. Pek çok cemaat İran'a kaçtı ve Sâsâni İmparatorluğu'nun daha toleranslı dinsel çevresi içerisine iltica etti (bkz. s. 184-85).

Çekişme sona ermiş olmaktan çok uzaktı ve V. yüzyılın ortasında iki ayrı ekümenik konsilin toplanmasına neden oldu. Bu konsiller, İsa'nın tabiatı meselesi üzerinde ana akım kilisedeki görüşleri, zıt kutuplara ayırdı ve en üst düzeyde devlet müdahalesini gerektirdi. Cyrillus, 444'te öldü ve İskenderiye'de yerini Dioscorus aldı. Bu arada, Cyrrhus'lu Theodorethus'un öncülük ettiği Antakya okuluna mensup teologlar, İsa'nın iki tabiatı hakkındaki kendi görüşlerine geri döndüler. Meseleyi çözümlemek için 449'da Efes'te ve 451'de Kadıköy'de ardı ardına hızla iki konsil toplandı. Bu teolojik kriz, Cyrillus'un görüşlerini daha vicdansızca savunan İskenderiye piskoposu Dioscorus ve Constantinopolis piskoposu Flavianus dâhil çok önemli kurbanlar aldı. Flavianus, Efes haydutlar konseyinde (*Latrocinium* diye anılan 449 yılı toplantısı) Monofizit keşişler tarafından azledilmişti. Roma piskoposu Leo, batılı piskoposların görüşlerini *Tomus Leonis* diye bilinen bir mektupta bir araya getirip konsile sunarak belirleyici bir rol oynadı. Mektup, İsa'nın her bir tabiatının farklı karakteri ve cev-

[618] W. H. C. Frend, *The Rise of Christianity* (Londra, 1984), 752–62; F. Millar, *A Greek Roman Empire* (Berkeley, 2006), 157–67.

herinin eksiksiz kaldığını, fakat İsa'nın tek bir kişiliğinde bir araya getirildiği şeklindeki sıkıcı iddiayı ihtiva ediyordu. İnsan ve Tanrı arasında aracı olan İsa, tabiatının biriyle ölebilme potansiyeline sahipti, ama diğeriyle değildi. Böylece bütünde ve hakiki beşeriyetin mükemmel yapısında, tek tanrı dünyaya geldi (çev. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, 336-44, no. 241, 3). 451 yılında Kadıköy konsilinde toplanan piskoposlar, aşırı imparatorluk baskısı altında benzer çizgilerde bir formül üzerinde mutabık kaldılar:

> Hepimiz, Efendimiz İsa Mesih'in bir ve aynı Oğul olduğunu, tek bir ağızdan itiraf ediyoruz. O, ulûhiyette aynı şekilde mükemmel; beşer olmada aynı şekilde mükemmel; gerçek Tanrı, gerçek beşer; aynı makul ruh ve bedenden oluşan; ulûhiyete ulaşırken Baba ile aynı özden, beşer olurken bizimle aynı özden; günah dışında her şeyde bizim gibidir. (Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, 350-54 no. 246, 4)

Kadıköy konsili, İskenderiyeliler ve Antakyalıların çekişmelerine son vermek amacıyla Ortodoksluğu yeniden tanımladı. İmparator Marcianus, iyimser ve kendi kendisini kandıran şu fermanı yayınladı:

> Hıristiyanların, Ortodoks dinsel hukuku (*lex*) hakkındaki tartışma ortadan kaldırılmıştır; sonunda kabahat oluşturan hatalar için düzeltme yolları bulunmuş ve halk arasındaki düşünce farklılığı, herkesin rızası ve anlaşmasıyla neticelenmiştir. Bizim emrimize uyarak farklı eyaletlerden çok dindar piskoposlar Kadıköy'e gelmişler ve din meselesinde nelere riayet edilmesi gerektiğini açıkça tanımlamışlardır. Onun için zındıkça kavgalar artık sona ersin. (Çev. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, 364-5 no. 250)

Roma kilisesinin resmi dogması böylece İsa'nın bir vücutta (*prosopon*) iki tabiata sahip olduğuydu. İskenderiye okuluna mensup ilahiyatçılar ve sıradan halk dehşete düşmüştü. Onlara göre, derinliksiz ve içsel olarak çelişkili olan Leo'nun ve Kadıköy konsilinin dogması, Nestorius'un kendi sapkın görüşlerinden çok az farklıydı. Mısır'da büyük çölde (Oasis) sürgünde olan Nestorius bu noktaya *Damascuslu Heracleides'in Kitabı (The Book of Heracleides of Damascus)* adıyla bilinen eserinde işaret etti. (Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies*, 349 no. 245). Dogma birliğine imparatorluk fermanıyla ulaşılmıştı, fakat Monofizit hareket imparatorluğun doğusunun kalıcı olarak yabancılaşmasıyla sonuçlandı.

Kadıköy konsili, Constantinopolis'in dayattığı ve en fazla Hıristiyan batıda desteklenen Ortodoksluk ile Suriye ve Mısır bölgelerinde yaygın olan Monofizitlik arasında hiçbir zaman kapanmayacak bir uçurum yarattı. Kadıköy itikadının muhalifleri, 470'lerin başında Basiliscus'un gaspıyla oluşan hükümdarsız ara dönemde ciddi bir başarı elde ettiler. Antakya piskoposu Petrus'un desteklediği İskenderiye piskoposu Timoteus, İmparator Basiliscus'u genel bir tamim yayınlamaya ikna etmişti. Bu tamim, dogma açısından, 325 yılı İznik itikadına ve 381'deki Constantinopolis konsilinde mutabakata varılan revize edilmiş inanç formülüne bağlılık konusunu vurguluyor ve 431 ve 449'daki iki Efes konsilinde ulaşılan sonuçların kabul edildiğini ilan ediyordu. Fakat söz konusu genel tamim Leo'nun mektubunu ve Kadıköy konsilinin kararlarını aforoz ediyordu (Evagrius, *HE* 3.4). Bu kararla birlikte ortaya çıkan temel konu, dogma meselesinden ziyade kilise politikasıydı. Kadıköy konsili, Constantinopolis patriğinin doğu kilisesindeki üstün konumunun altını çizmişti. Constantinopolis patriği Acacius, başkent keşişleri tarafından desteklenen güçlü bir lobi oluşturarak bu tamimi tersine çevirtti ve Basiliscus gerektiği gibi kararını geri çekti. Revize edilen bildirge, dogma konusunda herhangi bir açıklama yapmaktan bilhassa sakındı, fakat Constantinopolis'in yetkisini iade etti.

> Bu vesileyle, hükümdarlığımız esnasında, genel tamim veya başka şekilde inanç ve kilise teşkilatı konusunda her ne yapılmışsa hükümsüz olduğunu buyuruyoruz. Ayrıca Nestorius ve Eutyches'i ve her türlü sapkınlığı ve bu tür düşünceleri besleyenleri lanetliyoruz. Bu konuda konsil toplantısı veya başka türlü herhangi bir arayış olmayacaktır, fakat bu meseleler kesintisiz ve sabit kalacaktır. Piskopos atamaları ve başkent kilisesinin kontrol ettiği eyaletler üzerindeki yetki, çok dindar ve çok mübarek patrik ve başpiskopos Acacius'a iade edilmelidir (Evagrius, *HE* 3.7, çev. Whitby).

Constantinopolis patriği Acacius, iki tarafı barıştırmak amacıyla 482'de *Henotikon* "Birlik Akdi" diye adlandırılan yeni bir inanç bildirisi hazırladı. Acacius'un temel amacı, imparatorluk kilisesi ve Constantinopolis'teki görüşleri, İskenderiye'de öne sürülen teolojiyle uzlaştırmaktı. Formül, modası geçmiş Teslisçi bir inanç bildirgesiydi, fakat İsa'nın bir veya iki tabiatı üzerine herhangi bir iddia ileri sürmekten sakınıyordu: "Çünkü Teslis, Teslis'ten birisi,

Tanrı Kelamı, ete kemiğe büründükten sonra bile, bir Teslis olarak devam etmiştir" (Evagrius, *HE* 3.14). *Henotikon*, İskenderiyeli Cyrillus'un yaptığı aforozları tasdikledi, fakat Kadıköy konsilinde veya başka yerlerde ilan edilen her tür sapkınlığı lanetledi. Bu belge, daha aşırı Monofizitleri ikna etmediyse de İskenderiye ve Antakya piskoposlarının desteğini kazandı.[619]

Acacius'un, açık bir biçimde Monofizitlerle Kudas ayinine iştirak etmesi, Roma'nın gazabını ciddi olarak provoke etti. Roma piskoposu 484 yılında Acacius'u aforoz etti ve bu aforoz Constantinopolis ve Batı kilisesi arasında 518'de I. Iustinus'un tahta çıkışına kadar devam edecek olan bir bölünme meydana getirdi. *Henotikon*'un gerisinde yatan tolerans siyaseti, birlik yaratmaktan ziyade, farklı kiliselerin kendi ibadet biçimlerini izlemelerine neden oldu. Evagrius ortaya çıkan karmaşayı vurgulamaktadır:

> Hem doğu ve batı bölgelerinde, hem de Libya'da pek çok sayıda bölünme vardı, çünkü doğulu piskoposlar batıdakilerle veya Libya'dakilerle birlik içinde değillerdi, ne de onlar doğudakilerle birlik içindeydi. Durum daha da saçma hale geldi, çünkü doğudaki piskoposlar birbirleriyle bile görüş alışverişinde bulunmuyorlardı. (Evagrius, *HE* 3.30, çev. Whitby)

Doğunun inatçılığı, tam olarak daha geniş siyasal bağlam içerisinde açıklanabilir. Batı İmparatorluğu, birkaç yıl önce siyasal bir varlık olarak çökmüştü, buna karşın papanın kilisedeki otoritesinin zorla kabul ettirilmesi, iç bütünlük ve birlik için çabalayan doğu için daha önemliydi. V. yüzyıl içerisinde doğu eyaletleri, artık ilk defa savaş alanı oldukları için, kilise birliği meselesi bilhassa daha da ehemmiyet kesp ediyordu. Isaurialıların ortaya çıkışı, Orta ve Güney Küçük Asya'da yaygın bir şiddete ve iç savaşa yol açmıştı. İran'daki Sâsânilerle 480'lerin ortasından itibaren ciddi gerilim vardı ve İmparator Anastasius'un yönetiminin orta yıllarında, doğu sınırında düşmanlıklar birden bire patlayacaktı (bkz. s. 178-79 ve 183-85).

[619] Birbirini takip eden tartışma Evagrius tarafından betimlenmektedir. Evagrius, *HE* 3.15–23.

Anastasius'un kendi inancı güçlü Monofizit eğilimler gösteriyordu. Bu durum, Suriye ve Mısır'ın nüfusunun büyük çoğunluğunun hoşuna gidiyor fakat başkentte muhalefeti kışkırtıyordu. İmparator, Kadıköy formülü olan ve "Mukaddes Tanrı, Mukaddes Kudretli, Mukaddes Ölümsüz Varlık bize merhamet et!" diye söylenen ilahiye (*trisagion* / üç kere mukaddes) 512 yılında "bizim için çarmıha gerilen" ifadesinin ilave edilmesini onayladığı zaman, Constantinopolis'teki dinsel gerilim, doruk noktasına ulaştı.[620] Başkentteki kiliseye tam anlamıyla hâkim olan Kadıköy itikadı yanlıları, bu ilaveyi, Tanrı'nın kendisinin çarmıha gerildiğini ima ediyor diye yorumladılar. Çünkü bu ilave çifte tabiat teolojisiyle uzlaştırılabilecek bir inanç değildi. Kentteki keşişlerin öncülük ettiği muhalefet, isyancı gösterilere neden oldu ve kent merkezinin çoğu yandı. Monofizit formülü *trisagiona* yapılan ilave meselesinde sorumlu görülen Süryani bir keşişin başı kesildi ve kellesi bir kargı üzerinde dolaştırıldı. Hatta II. Theodosius'un çocuklarından birisiyle, Aspar'ın bir torunu olan Areobindus'u, imparatorun yerine tahta çıkarmak için bir girişimde bile bulunuldu. Anastasius, bu krizde Hipodromdaki kalabalıkla karşı karşıya kaldı ve görülmeye değer bir şekilde hükümdarlık tacını çıkardı. Bu olay, Geç İmparatorlukta gizlice düzenlenmiş çok kritik siyasi anlardan birisiydi. İmparatorun hitabı, halkı, "imparatorluğu kalabalıkların değil, tek bir hükümdarın yönetebileceği" gerçeğiyle yüzleşmeye zorladı. Kalabalık itaat etmeye yönlendirildi. Artık 83 yaşında olan imparator kesinlikle sadece kendi hitabetine ve tezlerine dayanmıyordu. İsyan, tutuklamalar ve idamlarla bastırıldı (Malalas 16.19, 406.22-408.11).

Doğu ve Batı arasındaki bölünme yani Acacius ayrılıkçılığı, 518'de Anastasius'un ölümüyle birlikte sona erdirildi. Anastasius'un halefi Iustinus, Kadıköy itikadına mensuptu ve tahta çıkışından hemen sonra, Roma piskoposu Hormisdas'dan gelen bir delegasyon, Batı kilisesiyle Constantinopolis arasındaki ayrışmaya resmen son verdi. İmparatorluğun din politikası, artık Iustinus'un yeğeni ve geleceğin imparatoru Iustinianus tarafından kontrol ediliyordu. İdarenin yeni din politikası, başta Antakya piskoposu Severus olmak üzere Suriye'deki pek çok Monofizit piskoposun görevlerinden alınmalarına neden oldu.

[620] Evagrius, *HE* 3.44; Malalas 16.19.

Iustinianus'un kişisel nüfuzu artık kilise politikalarının hâkim faktörüydü. Iustinianus, herhangi bir selefinden çok daha büyük oranda imparator olarak rolünü dinsel ifadelerle planlıyordu. İmparatorluk siyaseti çok bariz bir şekilde Tanrı'nın iradesinin bir ifadesi olarak takdim ediliyordu. "Biz daima bütün planlarımızı ve hareketlerimizi İsa Mesih adına yapıyoruz" (*CJust.* 1.27.2, önsöz). Ayrıca Hıristiyan dogmanın teolojik tabiatı, Iustinianus için bilhassa iktidarının son yıllarında kişisel bir tutku meselesiydi. Procopius, idari sorumluluklarına halel getirme pahasına, sarayda ruhban sınıf mensuplarıyla uzun saatler ilahiyat problemleri tartışarak vakit geçirdiği için Iustinianus'u kınıyordu (Procopius, *Bell. Goth.* 7.32.39). Iustinianus, dinsel birlik arayışında, başka herhangi bir imparatora kıyasla hiçbir şeyden veya hiç kimseden çekinmedi:

> Bütün insanları Mesih meselesinde tek bir inanç etrafında toplamak hevesinde olduğu için, buna uymayan herkesi duygusuzca yok etti ve bu arada, dindar bir tavır da takınıyordu. Çünkü kurbanları kendisiyle aynı itikadı paylaşmıyorsa, bu ona cinayet gibi görünmüyordu (Procopius, *Anecdota* 13.7, çev. Dewing).

Iustinianus'un kendi Hıristiyanlığının merkezinde, "Teslis üyelerinden birisi çarmıhta gerçekten acı çekmişti" şeklinde özetlenebilecek *theopaschite* diye bilinen dinsel dogma formülüne bağlılığı vardı. Özünde bu Monofizitlerin *trisagion*a yaptıkları eklemeyle yakinen ilgiliydi. Bu ekleme, Kadıköy itikadı yanlılarını Anastasius'a karşı harekete geçirmiş ve Roma piskoposu ve Batı kilisesi tarafından daha başlarda reddedilmişti. Ancak 536'da Constantinopolis'te yapılan bir konsille doruk noktasına ulaşan 530'lu yılların müzakereleri, paradoksal bir ayrışma ortaya çıkardı. Doğudaki büyük piskoposluk merkezleri tarafından Hıristiyanlık âleminin en büyük kilisesi statüsünün tanınması şartıyla, Roma bu formülü, Kadıköy dogmasının kabul edilebilir bir uzantısı olarak onayladı. Gerçekten kilise kurumunun başı olarak Roma kentinin öneminin arttırılması, Iustinianus'un İtalya'daki Got krallığına karşı savaşa girişmesinde, dini olduğu kadar siyasi olarak da çok önemli bir muharrikti. Bu düzenleme, Roma Hıristiyan dünyasının görüntüsünü, Kadıköy konsilinde kabul edilen Ortodoksluk dogması etrafında birleşmiş bir havaya büründürüyordu. Bu gelişmelerin siyasi bağlamı önemlidir. İmparatorluk politikası, 532 yılında İran ile bir barış anlaşması imzalandıktan sonra, batı üzerine odaklanmıştı ve dinsel birlik arayışı Constantinopolis ve Roma için acil bir kaygı konusuydu

(bkz. s. 210-21). İskenderiye bir başka meseleydi. İmparator, İskenderiye piskoposu Theodosius'u 538'de azletmeye ve onun yerine askeri güçle desteklenen, Kadıköy itikadı savunucusu bir adayı atamaya mecbur kaldı. Mısır halkı ise Monofizit inançlarından genelde vazgeçmedi ve 566'daki ölümüne kadar Theodosius'u gerçek İskenderiye patriği olarak görmeye devam etti.

Bununla birlikte, Iustinianus'un din politikasında dogma karmaşası da vardı. Bu karmaşanın başında, yeni Kadıköycü inancın aslında Monofizitliğin hayati unsurlarını içermesi gibi potansiyel olarak ölümcül bir kusur yer alıyordu. İmparatorun eşi Theodora'nın Monofizitliğe duyduğu sempati çok iyi biliniyordu ve her fırsatta Monofizit din adamlarını desteklemesi ve teşvik etmesi belirsizlik alametiydi. Iustinianus'un kendisinin din politikalarına önceki imparatorlardan tamamen farklı bir yaklaşım sergilemesi de anlamlıydı. Seleflerinin teoloji tartışmalarında nadiren aktif bir rol oynamasına, buna karşın kilise konsillerinin kararlarını uygulamak için –zaman zaman kaba kuvvet kullanılması dâhil– devlet otoritesine başvurmasına karşın, Iustinianus tartışmaya bizzat girmeyi ve sonucu kabullenmeyi, ikna ve tartışmayla sağlamayı tercih ediyordu.

Iustinianus 553 yılında Doğudaki muhalif Monofizitleri yanına çekebilmek için beşinci ekümenik konsili topladı. Konsil, Kadıköy'de benimsenen esas dogmayı muhafaza etmede mutabık kaldı, fakat iki tabiat teolojisini açıklayan ve yüzyıldan fazla bir zaman önce Cyrrhus'lu Theodorethus, Edessa'lı Ibas ve Mopsuhestia'lı Theodorus tarafından yazılan üç önemli dogma eserini mahkûm etti. Uzlaşma girişimi, önceki yüzyıldaki *Henotikon* deneyinden daha başarılı değildi. Iustinianus, iktidarının sonraki safhasında, iknanın işe yaramadığı yerde güç kullanmaya razı oldu. Roma piskoposu Vigilius, kelimenin tam anlamıyla zorla kaçırıldı ve Constantinopolis'e getirildi, fakat tartışmalara katılmayı reddetti. İtalya'daki Roma kilisesinin geri kalan mensupları konsilin otoritesini tanımayı fiilen reddettiler. Bu arada Suriye'nin Monofizitleri, Kadıköy teolojisinin sakıncalı niteliklerini ortadan kaldırmayı başaramadığı için, neticeyi yetersiz bir tedbir olarak gördüler. Monofizitlerin kararı, gizlice Constantinopolis'ten bağımsızlıklarını ilan etmek oldu. 542'den 578'e kadar Edessa piskoposu olan Yakup Baradaeus (Bar-Addai) kendisini keşişler, münzeviler ve Suriye ve Mısır'ın mübarek zatları gibi gizleyerek, Süryani Yakubi

kilisesini kurmak için tamamen alternatif bir ruhban sınıf atama vazifesine başladı. Sonuç, IV. yüzyılda Donatusçu çekişme yüzünden Afrika'nın olduğu gibi, gücünü mahalli mübarek zatlardan ve Süryanice konuşan halktan alan Monofizitlerle, Constantinopolis'in onayıyla kentlere atanmış olan Kadıköy itikadı mensubu ruhban arasında Suriye'nin bölünmesi oldu.[621]

Constantinus'tan itibaren imparatorların amacı Roma İmparatorluğu içerisinde birleşik bir kilise kurmaktı. Iustinianus, diğer herhangi bir imparatordan daha fazla, propagandasında da ilan edildiği gibi, gerçek bir Romalının, Kadıköy itikadına mensup bir Hıristiyan olduğunu gerçekleştirmeye teşebbüs etti.[622]

İmparatorluk misyonunun başarısızlığı, doğuda Suriye ve Mezopotamya'nın sınır eyaletlerinde Monofizit ayrılıkçılıkla mühürlendi ve bu bölgede yeni bir dinsel kimlik meydana getirdi.[623] Monofizit ayrılıkçılığın imparatorluğun I. Hüsrev'in işgallerine karşı bu eyaletleri korumayı başaramamasıyla çakışması bir tesadüf değildi. Constantinopolis'in Yakın Doğu üzerindeki dinsel otoritesi, artık ordularının zayıflayan gücünden daha öteye gidemiyordu.

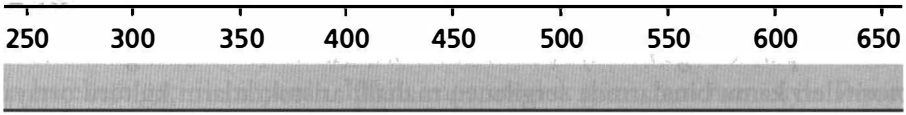
[621] P. R. L. Brown, *The Rise of Western Christendom* (2. Basım Oxford, 2002), 180–9.

[622] G. Greatrex, "Roman identity in the sixth century," S. Mitchell ve G. Greatrex, *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales ve Londra, 2000), 267–92.

[623] Garth Fowden, *Empire to Commonwealth* (Princeton, 1993), 100–37.

9. GEÇ ROMA İMPARATORLUĞU'NUN EKONOMİ POLİTİĞİ

Geç İmparatorluğun ekonomik yapısı
Kentler ve kent yöreleri
Ordu, yollar ve kara ulaşımı
Deniz yolları ve limanlar
***Annona* ve Roma ve Constantinopolis'in gıda maddesi ikmali**
Geç Roma ticareti
Teknolojik gelişmeler ve su gücü
Parasal sistem
Toprak mülkiyeti
Vergilendirme ve imparatorluk
Büyük kentler ve imparatorluk ekonomisi
Roma, Constantinopolis, İskenderiye, Kartaca ve Antakya üzerine bir araştırma

Roma kültürü, Augustus dönemiyle Tetrarşi arasında imparatorluk sathına yayıldı. Bu kültürün çarpıcı yanı, Fırat'tan Atlantik kıyı şeridine kadar

muhtelif bölgelerde mühürlenen olağanüstü bir türdeşlik düzeyiydi. Neredeyse bu bölgelerin hemen hepsi artık kentleşmişti. Küçük Asya, Yakın Doğu ve Akdeniz havzasında, Kuzeybatı Avrupa boyunca Rhen'e ve Britanya'ya kadar; Balkanlarda Tuna'ya ve nehrin öte yakasına kadar her yerde kentler ve kasabalar bulunuyordu. Kentleşme güneydeki çölde, Afrika'daki dağların kenarlarına kadar görülebiliyordu. Bu kentler modern standartlarda çoğunlukla küçüktü ve nadiren 10.000'den fazla nüfus barındırıyordu, fakat iktisadi mübadelenin ve yerel idarenin merkezleri olarak, imparatorluğun örgütsel yapısında anahtar role sahiptiler. Kentler, eğlence ve gösteriş mekânları da sağlıyorlardı. İmparatorluğun siyasal kültüründe gösteriş bilhassa önemliydi. Mahalli toprak sahipleri ve varlıklı sınıfların diğer mensupları, kentsel ortamlarda gösteriş yapıyorlar ve sosyal hayatlarını geçiriyorlardı. Bu üst sınıflar aynı zamanda, tebaaya imparatorluk gücünün sergilendiği ilgi merkezleriydi. Bunun sonucunda, Roma İmparatorluğu'nun ayırt edici hususlarından birisi olan, zenginlikleri ve otoriteleri kamu binalarında sergilenen mahalli aristokratların kültürü ortaya çıkıyordu. Bunlar, çoğunlukla kendi keselerinden ödeyerek, kendileri ve aile mensupları için heykeller ve başarılarını öven şatafatlı yazıtlar diktiriyorlardı. İmparatorların kudreti de sembolik olarak tapınaklarda, kutsal yerlerde ve imparatorluk kültü için adanmış diğer anıtlarda özetleniyordu. Bu anıtlarda, belirli olayları ve başarıları anmak için kazınmış çok sayıda yazıt da yer alıyordu. Anlaşılır ve görülür semboller vasıtasıyla, varlık ve güç gösterisi yapma ihtiyacı, Roma uygarlığının böylesine çarpıcı bir niteliği olan yazıt kültürünün, ya da yaygın kullanımla "epigrafik alışkanlığın" gelişiminde muhtemelen en önemli nedendi.

Roma İmparatorluğu'nun daha küçük kentleri, hiçbir zaman diğerlerinden uzakta var olamazlardı. Bir yanda da bu küçük kentler, ortak yaşam bakımından kendilerini besleyen ve imparatorluk nüfusunun kahir ekseriyetinin yaşadığı kırsal bölgelerden kopamıyorlardı. Hem normal Latince terim *civitas* ve bunun Yunanca karşılığı *polis*, kentsel yerleşimin dar manasında tek bir kent merkezine değil, kent ve onu besleyen kırsal toprakların kaynaşmasına, bu topraklar üzerinde yaşayanlara ve bunların kurumsal yapılarına karşılık geliyordu. Dolayısıyla, *civitas* veya *polis*, sadece bir yaşam yerini değil, bir fikri veya kavramı temsil etmektedir. Diğer yandan kentler birbirinden bağımsızdılar. Bu sadece basit bir ekonomi meselesi değildi. Kentler gıda maddesi ve bekaları için

sıklıkla diğer yerlere bel bağlıyorlardı, fakat daha ziyade bir sistemin parçası olarak gelişiyorlardı. Kent olmak bir statü sembolüydü ve bu statü, mukayese için bir fırsat olmadığı zaman değersiz bir maldı. Her şeyden uzakta olan bir kent, varlık nedenini (*raison d'être*) kaybederdi.

İmparatorluğun emniyeti askeri güç sayesinde teminat altına alınıyordu. Geç İmparatorluk boyunca dış düşmanlardan ve iç savaşlardan kaynaklanan askeri basınç ciddi manada yükseldi. Netice olarak imparatorluğun askeri yüzü daha fazla görünür oldu. Barışçıl eyaletler ile II. yüzyılın sözde altın çağ ideali diye bilinen darlık içinde, askerileşmiş, sınır hatları arasındaki ayrım, III. yüzyılda yerini askeri ve sivil çizgiler, asker ve sivil ve gerçekten savaş ve barış arasındaki farkın bulanıklaştığı bir manzaraya bıraktı.[624]

Bununla birlikte Roma'nın askeri mevcudiyetinin de sınırları vardı. Askerler ve bunları besleyen altyapı, sadece nakliye ve ulaşım sistemi temelinde harekete geçirilebiliyordu. Etkili imparatorluk gücü, tam manasıyla Roma devletinin yarattığı ve sürdürdüğü yol şebekesi ve deniz ulaşımıyla sağlanıyordu. Taş döşeli yollar, Akdeniz civarındaki çeşitli bölgeleri birbirine bağlıyor ve şebeke içerisindeki çaprazlama geçişleri sağlayan eyaletler, imparatorluk geliştikçe daha yoğun ve daha hissedilir oluyordu. Yollar, makineleşme öncesi çağın şartlarının el verdiği ölçüde askerlerin, devlet görevlilerinin ve yöneticilerin uzun mesafeleri, hızlı aşmalarına imkân veriyordu. Bu şekilde İskender, Pompeius ve Iulius Caesar gibi büyük generallerin elinde en önemli fetih aracı olan hızlı askeri sevkiyat, imparatorluğun rutin bir işine dönüştürülebiliyordu. Bu durum, III. ve IV. yüzyıllardaki büyük yol inşa çağında imparatorluğun doğu ve kuzey sınırları arasında sorunları göğüslemek için, askerlerin ve generallerin durmaksızın mekik dokuduğu veya iktidar için yarışan rakiplerin, amaçlarına ulaşmak için ordularını imparatorluk boyunca harekete geçirdiği ve yürüttüğü zamanki kadar hiç belirgin olmamıştı.[625]

[624] R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (New Haven, 1964).

[625] Bkz. D. H. French, "The Roman road-system of Asia Minor," *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.7.2 (1981), 698–729, bilhassa diyagram 7, Septimius Severus, Tetrarşi imparatorları ve Constantinus dönemlerinde dikilmiş mil taşlarındaki muazzam artışı göstermektedir.

Yollar ayrıca, imparatorluğa başka şekillerde hizmet edilmesi için de kullanılıyordu. Eyalet yol bağlantıları, kentsel yerleşim modelini destekliyor ve ayakta tutuyordu. Bu bağlantılar kentlerin birbirinden izole olmamalarını sağlıyor ve böylelikle kent temelli kültür gelişiyordu. Yol ağları ayrıca tenha kırsal bölgelere erişim imkânı veriyordu. Bu yollar üstelik taşrada üretilen ürünlerin kentlere taşınmasını veya vergi olarak toplanmasını ve orduların ihtiyacının karşılanmasında kullanılmasını sağlayan nakil hatlarıydı. Bütün büyük Roma yolları, düzenli bir bakım istasyonları (*mansiones*, *mutationes*) sistemiyle donatılmıştı ve bu istasyonlarda, yolların resmi kullanıcıları konaklayabiliyor, bineklerini değiştirebiliyor ve yük vagonlarının bakımı yapılabiliyordu. Resmi kullanım için nakliye vasıtalarını temin etmek, Roma devletinin tebaasından beklediği en önemli hizmetlerden birisiydi. Kentlerin, kendi topraklarından geçen askeri ve resmi trafik için, yük ve çeki hayvanları, vagonlar ve sair destek sağlamaları gerekiyordu. Bu taşıma sistemi, imparatorluk gücünün anahtarlarından birisi olan bir aktarma sistemine dayanıyordu. Yetki belgesi (Geç İmparatorluk'ta *evectiones* diye bilinmektedir) sahibi yolcular ve (kabul edilmeli ki) herhangi bir belgeye sahip olmayan diğer pek çoğu, kent topraklarının uç sınırına ulaşıncaya kadar yerel binek ve yük hayvanı talep edebiliyorlardı. Bu noktadan itibaren yükümlülük ve sorumluluk bir sonraki kente geçiyordu. Kentlerin sağladığı at gücü, gerçekte imparatorluk yollarının tam kapasiteyle kullanılabilmesini mümkün kılıyordu.[626]

Roma İmparatorluğu, bölgeler arası hareketlilikte fevkalade bir artışa tanık oldu. Bu olgu, arkeoloji, epigrafi ve imparatorluğun uzak köşelerine seyahat eden, bir yörenin kendi insanları için meydana getirilen, yazılı kaynaklardan elde edilen zengin belgelerle teyit edilmektedir. İnsanların bu dolaşımı, imparatorluk kültürünün homojenleşmesine de katkı yapıyordu. Bununla birlikte ürünlerin, bilhassa hacimli malların karadan nakliyesi çok daha sorunluydu. Çiftliklerden ve köylerden yakınlardaki kente veya açık pazar alanlarına geliş

[626] Anne Kolb, *Transport und Nachrichtentransfer im römischen Reich* (Berlin, 2000); S. Mitchell, "Horse-Breeding for the *Cursus Publicus* in the later Roman Empire," A. Kolb (der.), *Infrastructure as a means of government? Interaction between state and municipality* (Berlin, 2014), 246–60.

gidiş yerel manada kesinlikte çok yoğun olabiliyordu, fakat karadan nakliyenin maliyeti çok yüksekti ve pratik anlamda imkânsızdı. Boyunduruk altındaki bir çift atın veya öküzün çektiği bir vagon yükü tahılın (veya emsali bir yük), yaklaşık yüz elli km yolculuk sona ermeden önce bu hayvanlara yem olarak ancak yeteceği iyi bir şekilde ifade edilmiştir. Onun için özel teşebbüse mensup girişimcilerin yürüttüğü, bölgeler arası kara ticareti, büyük oranda hacimli olmayan çok değerli ticari mallarla sınırlanmıştır. Roma devleti bu problemi, yerel halktan bedelini ödeyerek aldığı zorunlu taşıma ve aktarma sistemi yaratma gücü sayesinde çözebiliyordu. Zira bu taşıma sistemi, en zengin özel teşebbüs mensubu üreticilerin ve tüccarların bile kapasitesinin ötesindeydi.

Deniz yoluyla nakliye, kara ulaşımı kadar önemliydi ve Roma İmparatorluğu Akdeniz'de fevkalade bir ticari faaliyet patlamasına tanık oluyordu. Denizcilik bilhassa kış mevsiminde tehlikeli bir aktiviteydi ve dolayısıyla bu faaliyet Akdeniz'in gemicilik mevsimi olan Mart ile Ekim ayları arasına sınırlandırılmıştı. Fakat deniz taşımacılığının avantajları olağanüstüydü. Hacimli mallar kargo gemileriyle, kara taşımacılığındaki gerçek fiyatın küçük bir kısmına denk gelen maliyette uzun mesafelere taşınabiliyordu. Rüzgâr tehlikeli olabilirdi, ancak yük hayvanları gibi iştahlı değildi! Deniz trafiği Roma dünyasının dış görünüşünü biçimlendiriyordu. İyi limanlara sahip kıyı kentleri, besin sağlama açısından küçük bir hinterlanda bağımlı değillerdi ve en azından potansiyel olarak bütün Akdeniz'den ve Karadeniz bölgesinden ürün ithal edebilirlerdi. Neticede kıyıdaki yerleşimler, iç bölgelerdekilerden çok daha geniş bir şekilde büyüyebiliyordu. Antikçağda Akdeniz dünyasının en kalabalık kentleri –Roma, Constantinopolis, Kartaca, İskenderiye, Antakya ve Efes– hepsi doğrudan kıyıda kurulmuşlardı veya kısa bir nehir bağlantısıyla limanlarından denize ulaşabiliyorlardı. Roma devleti, kara trafiğini olduğu gibi deniz trafiğini de düzenliyordu. Ancak bunu, kara trafiğinde olduğu gibi aktarma sistemiyle değil, büyük tüccar gemi nakliyatçılarıyla yaptığı iş anlaşmaları ve kontratlarla gerçekleştiriyordu. Her şeyden önce Roma'nın kendi devasa nüfusu, ithal besinle desteklenmek zorundaydı. Nil vadisinin ve Kuzey Afrika'nın tahıl alanlarının hasadı İskenderiye'den ve Kartaca'dan nakliye gemileriyle ithal ediliyordu. Yağ, Libya'dan, Tunus'tan ve İspanya'nın güneyinden geliyordu. Roma'yı besleme ihtiyacıyla kurulan ticari altyapı, Batı İtalya'nın kıyı bölgeleri üzerinde

muazzam bir etkiye sahipti. Tiber Nehri'nin ağzında bulunan liman kenti Ostia, bilhassa Traianus gibi ilk imparatorlar tarafından inşa edilen büyük liman işleriyle, Eskiçağ dünyasının Rotterdam'ına dönüşmüştü. İskenderiye ve Doğu Akdeniz'den gelen yüklerin ikinci bir büyük tahliye noktası, şimdi bir kanalla Roma'nın kıyı şebekesine bağlı olan Napoli körfezindeki Puetoli'ydi. Uzun deniz rotaları boyunca orta noktalarda, rıhtımlar, limanlar, tahıl siloları ve depolama tesisleri inşa edildi.[627] Roma'ya ulaşan deniz yolları, Geç İmparatorluk'ta Constantinopolis'in besin maddesi ihtiyacını karşılayabilmek için benzer bir yol şebekesi tarafından gölgede bırakıldı. Constantinopolis de imparatorluk *annona* sisteminin getirdiği gıda maddesiyle destekleniyordu. *Annona* sistemi, nüfusun önemli bir kısmı için gıda maddesi tahıl, şarap, yağ ve diğer ürünleri sağlamakla yükümlüydü.

Özel sektöre mensup tüccarlar, kara ticaretini sınırlandıran pratik kısıtlamalarla denizde karşılaşmıyorlardı ve deniz trafiğinde büyük bir gelişme yaşanıyordu. Bunun hüzünlü bir yansıması, önceki veya sonraki dönemlere nispeten Roma dönemi Akdeniz'inde bulunan gemi enkazlarının yüksek oranıdır. Yine de bunlar, Roma ticaret ekonomisi üzerine yapılacak çalışmalar için çok önemli bir nimettir. Korunan ve üzerine çalışılan her bir enkaz, felaketle karşılaştığı anda Roma ekonomik sisteminin küçük bir parçasını muhafaza eden, fiili bir zaman kapsülüdür. Pek çok tüccar gemisi, içerisinde tahıl, zeytinyağı, şarap, balık sosu ve diğer ticari ürünleri ihtiva eden güvertenin altında dikkatle ambalajlanmış amforalar taşıyordu. Amfora çalışmaları, keşfedilmiş pek çok enkazla birlikte ele alındığı zaman, Roma ekonomisinin arkeolojik incelemelerinin temel taşıdır. Hem gemiciliğe elverişli nehirlerde (en dikkate değer olanları Galya'nın büyük nehirleri ve Kuzey İtalya'da Po Nehri) hem de Britanya'dan Anadolu ve Mısır'a kadar imparatorluğun bütün kısımlarında inşa edilmeye başlanan kanal sistemlerinde ülke içi sularda yapılan taşımacılığın önemini kabul etmek de değerlidir.

Yol sisteminin oluşumu ve deniz ticaretinin yoğunlaşması, gemi, liman ve ambar inşaatları, vinç aletlerinin yapımında ve yük arabalarının ve kağnıla-

[627] Simon Keay tarafından yönetilen Portus arkeoloji projesi için bkz. www.portusproject.org (erişim 3 Mart 2014).

rın tasarımı ve seri üretimindeki teknolojik ilerlemeleri de yansıtıyordu. Roma İmparatorluğu'ndaki en kritik gelişme, buğday değirmenleri ve madencilik endüstrisinde ihtiyaç duyulan enerjiyi üretmek için su gücünün devreye sokulmasıydı. Klasik Antikçağdaki teknolojik gelişmelerin ölçüsü ve etkisi, modern çalışmalarda son zamanlara kadar sürekli olarak yetersiz değerlendirilmişti. Bunun nedeni, akademik çalışmaların esas olarak dayandığı çok bilinen edebi kaynakların, klasik dünyanın eğitimli elit kesim mensupları tarafından üretilmiş olmasıdır. Teknolojideki gelişmeler, bu elitlerin bakış açılarının altına düşen bir konu olduğu için, onlar tarafından nadiren dikkate alınıyorlardı. Diğer yandan, Antikçağdan günümüze dikkate değer miktarda teknik literatür külliyatı ulaşmıştır ve bu literatür artık günümüzde teknolojik gelişmelere ilişkin mebzul miktarda veri tarafından desteklenmektedir. Su gücünden ileri düzeyde yararlanma, geniş çaplı madenciliği ve cevher işleme girişimlerini (bilhassa I. ve II. yüzyıllarda İspanya'da) ve tahıl öğütmenin yanı sıra, mermer blokların ve büyük tomrukların mekanik testereyle kesilmesi gibi, yarı endüstriyel süreçleri de destekliyordu.[628] Barbar istilalarının aksamalara yol açtığı ve İspanya eyaletlerinin işgalinin büyük ölçekli madenciliğe son verdiği ve muhtemelen Batı İmparatorluğu'nun yoksullaşmasına önemli ölçüde katkı yaptığı aşikâr ise de, değerli metal madenciliği Geç Roma ekonomisinin önemli bir meşguliyeti olarak var olmaya devam etti.[629] Buna mukabil Doğu İmparatorluğu'nda toplumun üst sınıflarında pratik teknolojilerin önemine ve bunların ekonomik ve askeri bağlamlarda değerine ilişkin gittikçe artan bir farkındalık vardı. Bunu çok çarpıcı bir şekilde Procopius'un mühendislik becerisine, mekanik hünerler ve teknolojik yeniliklere gösterdiği sürekli ilgiyle açıklayabiliriz, öyle ki bir bilim adamı, Procopius'un eğitim geçmişinde, hukuk değil, mühendislik tahsili olduğunu ileri sürmeye kadar gitmiştir.[630]

[628] A. Wilson, "Machines, power and the ancient economy," *JRS* 92 (2002), 1–32.

[629] J. Edmundson, "Mining in the later Roman Empire: Continuity or disruption?" *JRS* 79 (1989), 84–102.

[630] J. Howard-Johnston, "The education and expertise of Procopius," *Ant. Tard.* 8 (2000), 19–30.

Roma İmparatorluğu, tek tip bir para sistemiyle de bir arada tutuluyordu. İmparatorlukta dolaşımda olan bütün değerli madeni paralar marjinal istisnalarla, Roma standartlarına uygun ve Romalıların denetimi altında üretiliyordu. Erken İmparatorluk'ta gümüş *denarius* temel ölçü birimiydi. Roma gümüş sikkeleri imparatorluk sathında Galya'da Lyon'dan, Mısır'da İskenderiye'ye kadar bölgesel merkezlerde basılıyordu ve çoğu muhtemelen askerlerin maaşı olarak dolaşıma giriyordu. Altın sikkeler çok daha nadiren, genellikle de özel anlar için, basılıyordu. Roma altın sikkelerinin önemli bir kısmı, imparatorluk sınırları dışında kalan barbar krallara veya şeflere hediye veya ödenek olarak dağıtılıyor ve sınır güvenliğini sağlamak için diplomatik bir araç olarak kullanılıyordu. İmparatorluğun batı yarısında bronz sikkeler M.S. I. yüzyıldan itibaren imparatorluğun tekelindeydi, fakat doğuda kalan Yunan kentleri, yerel ihtiyaçları için kendi bronz paralarını basma imtiyazından faydalanmayı sürdürdüler ve bu yerel bronz sikkeler, sabit bir kurda merkezi olarak basılmış Roma gümüş sikkeleriyle takas edilebiliyordu. Ortak bir sikke ve para sistemi, kültürel yeknesaklığa büyük bir katkı yapıyordu ve bu kültürel birlik, sikke lejandlarının kullanımıyla takviye ediliyordu. Hangi ölçü biriminde olursa olsun neredeyse her sikke, bir yüzünde bir portre, isim ve imparatorluk ailesinin yaşayan bir mensubunun (ki çoğunlukla imparatorun kendisinin) diğer yüzünde ise, imparatorluk ideolojisinin önemli bir niteliğini yansıtmak üzere seçilmiş, yazılı bir lejandla tespit edilen bir sembol taşıyordu. Roma imparatorluk sikkeleri bir para sistemi olarak, dünya tarihinde başka herhangi bir emsalinden coğrafi olarak daha yaygındı ve çok daha uzun süre dolaşımda kalıyordu.

İmparatorluk topraklarında tek bir para biriminin varlığı, devletin mutlaka tek bir ekonomik ünite olarak hareket ettiğini anlamına gelmemektedir. Ölçmek ve değerlendirmek güç ise de, Kuzeybatı Avrupa ile Orta Doğu arasında, yerel şartlara göre güç kazanan veya kaybeden farklı iktisadi bölgelere ilişkin veriler mevcuttur. Roma İmparatorluğu, çok geniş ve karmaşıktı, onun için kesinlikle çok büyük bölgesel farklılıklar vardı. Bununla birlikte, vergi, bölgeler arası ticaret ve devletin ordularını ve büyük kentlerini beslemek için talep ettiği malların üretimi ve tüketimi gibi evrensel mekanizmalar tarafından yaratılan, kayda değer bir iktisadi birlikti.

Roma İmparatorluğu'nun şimdiye kadar incelenen bütün nitelikleri, gözle görülebilir –gerçekten bazen çok dikkat çekici– maddi veriler temelinde hemen hemen tespit edilebilmektedir. Diğer tanımlayıcı kurumlar ve nitelikler üzerinde daha dolaylı olarak çıkarsama yapılmak zorundadır. Kırsal yerleşimler, kentlere nazaran fazla belli değildir. Bir ölçüde köylerin yapısı ve diğer kırsal toplum tipleri, Roma kontrolü altına giren yörelerde, bölgesel, yerel geleneklerin devamlılığını temsil etmektedir. Taşra toplumları, Roma mimari etkisine açık olsa ve imparatorluğun etkisini başka alanlarda ele verseler bile, çoğunlukla yerel adetleri ve yapı tarzlarını muhafaza ediyorlardı. Roma yönetimi, kırsal malikânelerin artışı ve yeni arazi işletme tipleri dâhil olmak üzere, toprak mülkiyeti yapısında önemli değişiklikler getirdi. Bu değişiklikler, eyalet toplumları üzerinde kalıcı bir etki bırakıyordu. İmparatorluğun istikrarlı şartları, toprak mülkiyetinin sağlamlaşmasına ve büyük ve orta ölçekli malikânelerin doğuşuna doğru bir çizgiyi teşvik ediyordu. Bu olgu, eyaletlerde zenginlerin otoritesini takviye ediyor ve bunların varlıklarını ve kaynaklarını varislerine arazi olarak aktarmalarına imkân veriyordu. Roma eyaletleri boyunca, elitin ve orta sınıf ailelerin zirai toprak mülkiyeti, kentlerin gelişen hayatını destekliyordu. Toprak malikleri, eyalet aristokrasilerinde istikrarlı bir muhafazakâr ve uyumlu zihniyet yaratılmasına da yardımcı oluyordu. İmparatorların kendileri de büyük miktarlarda mülkiyet sahibiydiler; düşmanlarından müsadere ediyorlar veya bilhassa İspanya, İtalya, Afrika, Küçük Asya ve Mısır gibi imparatorluğun en zengin eyaletlerindeki muhtemel dostlarından miras alıyorlardı. İmparatorluk malikâneleri, genellikle bölünerek uzun kiracılara süreli veriliyor ve orduların ve imparatorluğun büyük kentlerinin levazım sisteminde geniş bir rol oynuyorlardı. Varlıklı arazi sahipleri ve en başta imparatorlar, malikânelerini temsilcileri aracılığıyla denetliyorlardı. Bu temsilciler, sıklıkla eski kölelerden veya azatlı sınıf mensuplarından seçiliyordu.

Roma İmparatorluğu'nun etkisi neredeyse görülmez olan bir başka evrensel niteliği 'vergilendirme' idi. Bu genellemenin ana istisnası, tam da bireylerin hayatlarını etkileyen noktada, imparatorluk idaresinin işleyişini belgeleyen sayısız papirüsün (vergi toplama belgeleri dâhil) bulunduğu Mısır'dır. Bununla birlikte, vergilendirme sürecinin nasıl işlediğine ilişkin temel veriler, bu tekdüze seviyeden geldiği için, vergilendirme politikası hakkındaki büyük

resmi yeniden oluşturmak güçtür. Geniş anlamıyla üç vergi tipi tespit edilebilmektedir. Birincisi, bireylere ve sahip oldukları araziye salınan vergiler ki bu baş vergisini (*capita*) ve arazi yüzölçümüne (*iugera*) göre salınan vergileri içeriyordu. Bu vergilendirme grubu, Geç Roma döneminin başlangıcında Diocletianus'un zamanında, *iugatio-capitatio* adıyla tek bir sistem altında toplandı ve rasyonelleştirildi (bkz. s. 88 ve 245-48). Arazi ve baş vergisinin oranı sabitti, değişmiyordu; bundan dolayı zenginlerden ziyade fakirler için daha ağırdı. Hem imparatorluk sınırlarında, hem de eyalet sınırlarında (*portoria*) mal dolaşımından da vergi alınıyordu. Roma İmparatorluğu'nda artan ticaret ve değişimden elde edilen kesintiler, devlet için önemli bir kazanç sağlıyordu. Son olarak, parasal değerle ilgili değişimlerden alınan vergiler vardı ki, mirastan, kölelerin azat edilmesinden ve belli tip ürünlerin satışından alınan vergiler bunlar arasındadır. Ödeme oranları, imparatorluğun bir bölgesinden diğerine yerel gelenekleri yansıtacak şekilde küçük derecelerde değişiyordu, fakat bir bütün olarak Roma vergileri için temel ön şart, bu vergilerin değerlendirilmesi ve toplanmasına ilişkin evrensel bürokratik sistemlerin mevcudiyetiydi. Vergi sistemi, Roma İmparatorluğu'nun asıl başarısıydı ve imparatorluğu, batıdaki barbar krallıklardan ayıran betimleyici niteliklerden birisiydi. Bu sistem, önceki fatihlerin, fetih hakkı olarak tebaadan haraç talep etme uygulamalarını daimi ve kurumsallaşmış bir sisteme dönüştürmüştü. Vergi sistemi aynı zamanda, tebaanın kendisini yöneten ve koruyan siyasi sistemle olan münasebetini başka her şeyden daha fazla tanımlıyordu (bkz. s. 638-47).[631]

Yukarıdaki sayfalarda, Roma İmparatorluğu'nda eyaletlerin sosyal ve ekonomik durumlarını en geniş anlamda kabataslak ortaya konulması amaçlanmıştır. Ekonomik ve kültürel birlik yaratmaya yardımcı olan evrensel nitelikler bilhassa vurgulanmıştır ki bu nitelikler, imparatorluğun hayati tanımlayıcı unsuru olarak görülmelidir. Şimdi artık, bölgesel temelde imparatorluğun kentlerini ve eyaletlerini araştırmak mecburidir. Bunun bir amacı, maddi anlamda Geç Roma İmparatorluğu'nun neye benzediğine ilişkin bazı fikirler vermektir.

[631] A. H. M. Jones, "Taxation in antiquity," A. H. M. Jones (der. P. A. Brunt), *The Roman Economy* (Oxford, 1974), 151–86. VI. yüzyıl için vazgeçilmez bir çalışma olarak bkz. Peter Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian* (Cambridge, 2006).

Bir diğer amaç, genel yapı içerisindeki farklılaşmaları tespit etmektir. İnceleme, gelişimleri ve tarihleri Geç Roma İmparatorluğu'nun iktisadi ekonomisi tarafından belirlenen en büyük kentlerle başlamaktadır. Roma İmparatorluğu üzerine son kuşakta yapılan en yenilikçi çalışma, eyalet merkezlerinden başka yönlere bakma ve imparatorluğun işleyişini çevreden başlayarak yorumlama temayülündedir. Bununla birlikte, eski ve yeni imparatorluk merkezleri, diğer kentlerden çok daha büyük bir farkla, Roma dünyasının en geniş sosyal üniteleriydi ve ekonomik ve sosyal anlamda, Akdeniz dünyasında ve ötesinde incelenebilen mal dolaşımı yapılarını düzenlemiştir.

Roma

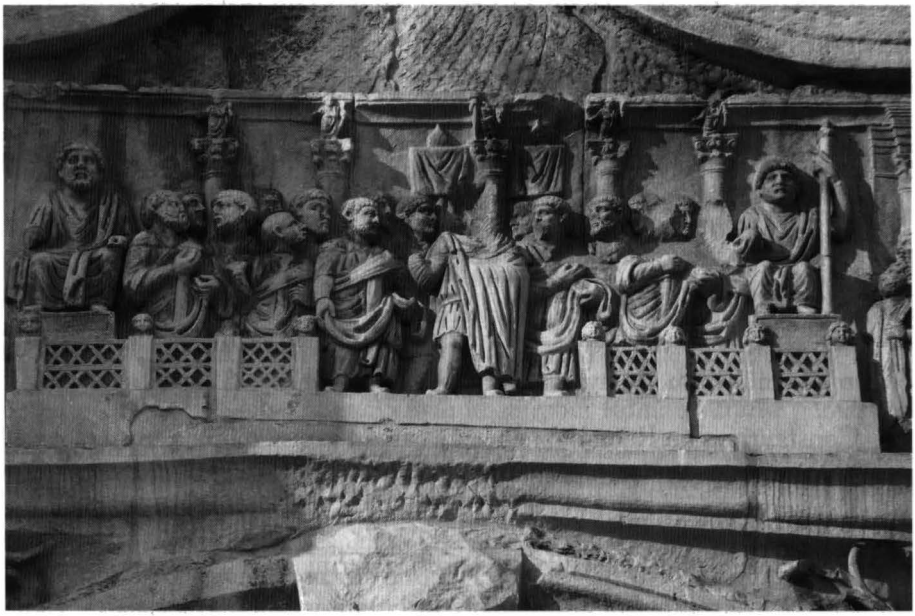
Roma kenti, adının ve tarihsel geleneklerinin sonucu olarak, Roma dünyasının merkeziydi. Ancak Diocletianus dönemine gelindiğinde, imparatorluktaki siyasi ve askeri mücadelenin odak noktası olmaktan uzun zaman önce çıkmıştı, fakat Batı İmparatorluğu'nun en zengin toprak sahibi ailelerinden oluşan, üye sayısı 600'ü bulan ve "insan ırkının daha iyi bir kısmı" (Symmachus, *Rel.* VI.1) diye nitelenen Senato, Roma'da yüksek saygınlığını koruyordu. Senatörlerin kamusal rolleri büyük oranda törenseldi. *Quaestor*, *praetor*, *consul suffectus* gibi eski cumhuriyet makamları artık, devlet kariyerinin ilk aşamasında olan zenginler tarafından alınıyor ve idari veya adli görevleri ifade etmiyor, bilakis Roma halkını eğlendirmek için tertiplenen şovların ve gösterilerin masrafını mecburi olarak ödemeyi ve zenginlikte ve tarzda birbirlerini etkilemeyi ifade ediyordu. Geç IV. ve erken V. yüzyılların uygulamasını Olympiodorus şöyle betimlemektedir:

> Romalı ailelerin pek çoğu, mülklerinden yıllık 4000 libre altınlık gelir elde ediyorlardı. Bu gelire, tahıl, şarap ve satılırsa altın olarak elde edilen gelirin üçte birine denk gelen diğer ürünler dâhil değildi. Roma'daki ikinci sınıf ailelerin geliri, 1000 ile 1500 libre altın civarındaydı. Gasıp Ioannes iktidardayken (432-35) Olybrius'un oğlu Probus, *praetor*luğunu kutlarken 1200 libre altın harcadı. Roma'nın ele geçirilmesinden önce, orta halli bir senatör olan hatip Symmachus, kendi oğlu Symmachus'un (babasıyla aynı adı taşıyor) *praetor*luğunu kutlarken 2000 libre altın harcadı. Varlıklı insanlardan birisi olan Maximus, oğlu *praetor*luğa atandığı zaman bunu kutlamak için 4000 libre harcama yaptı. *Praetor*lar tertipledikleri şenlikleri yedi gün boyunca kutluyorlardı (Olympiodorus *fr.* 41.2, çev. Blockley).

Zenginlikleri İtalya'daki ve diğer batı eyaletlerindeki toprak mülkiyetine dayanan pek çok Senato mensubu fevkalade varlıklıydı. Bu aristokratlar, Roma'da ve civarında devasa köşkler inşa ettiler. Olympiodorus kendi zamanında, Roma'nın büyük konaklarının, büyük kentler kadar geniş olduğunu, her birisinin kendi yarış pisti, pazar yeri, tapınakları, çeşmeleri ve çeşitli hamamları olduğunu yazmaktadır (Olympiodorus, *fr.* 41.1). Bir yüzyıl sonra Theoderic, ihtişamı ve kır köşkünün ince zevkinden dolayı, varlıklı Symmachus'u "hususi konutunuzda bir tür kamusal faaliyetler yürütüyorsunuz" diyerek methediyordu. Symmachus'un bu gücünü dikkate alan Theoderic, Pompeius tiyatrosundaki tamirat işlerini denetleme işiyle onu vazifelendirdi (Cassiodorus, *Var.* 4.51). Her iki pasaj, Geç Antikçağda varlıklı kesimin kendi özel mülklerinde yaptıkları cömertçe harcamalara gittikçe artan bir eğilimin olduğunu ima etmektedir.

Diocletianus, Senato'nun devam eden öneminin farkındaydı ve toplantı yerleri olan *curia* binasını yeniden inşa etti. Yapı, Roma Forumu'nda, o zamanlar yapıldığı haliyle hâlâ durmaktadır. Bununla birlikte, Kasım 303 tarihi istisna, Tetrarşi imparatorları Roma'da çok az zaman harcadılar. O tarihte Diocletianus, tahta çıkışının yirminci yıl dönümünü kutlamak için, zamanından önce Roma'ya geldi. Lactantius'a göre, Roma halkının özgür ruhuna katlanamayan Diocletianus'un, yılsonu gelmeden alelacele kenti terk etmesi anlamlıdır (Lactantius, *De Mortibus Persecutorum* 17.1-2). Benzer bir zıtlık, II. Constantius'un 357 yılında Roma'yı ziyaretini anlatan Ammianus'un eserinde ima edilmektedir (Ammianus 16.10). İmparatorlar, kalabalık bir sıradan tebaa kitlesiyle sadece imparatorluğun büyük kentlerinde karşılaşıyorlardı ve bu buluşmalar gerilim ve anlam yüklüydü. İmparatorluk yönetiminin gidişatı böyle anlarda açıklanabiliyordu. Ancak despot Diocletinanus, özgür konuşan *pleb*lerle karşılaşmamayı tercih etti. Fakat Lactantius, imparatorun tebaasıyla ilişkisi bakımından aynı oranda temsil edici olanDiocletianus'un Roma'daki bir başka girişiminden ise söz etmiyor. Tetrarşi imparatorları, tahttan feragat ettikleri 305 yılında, o zamanlar aynı anda 3000 kişi kapasiteye sahip Caracalla hamamından neredeyse iki kat daha büyük olan devasa hamam yapısı *Thermae Diocletianae*'yi tamamladılar ve bu yapıyı "kendi Roma tebaalarına" adadılar" (*ILS* 646).

Diocletianus kendisi, tahttaki yirminci yılının anısına Forum'da Concordia (Uyum tanrıçası) tapınağının bitişiğinde, beş sütunluk bir bütün olarak dikilen bir başka büyük anıt inşa ettirdi. Bu sütunların dördü, Tetrarşi imparatorlarının heykellerini taşıyordu ve üzerinde Iupiter'in heykeli bulunan merkezi bir sütunun arkasında gruplanıyordu. Bu yapı, imparatorluğun merkezinde Tetrarşi'nin dinsel fikirlerini temsil ediyordu (bkz. s. 86-7 ve Levha 9.1). Üstelik Diocletianus aynı zamanda, daha önce 204'te Severuslar döneminde sahneye konulan, büyük bir dinsel öneme sahip bir olay olan "yüzyıl oyunlarının" (*Ludi saeculures*) kutlanmasını tertipledi.

Levha 9.1 - Roma'da Constantinus Anıtından detay. Constantinus, forumda bir platform üzerinde yöneticilere ve askeri yetkililere hitap etmektedir (© funkyfood Londra–Paul Williams/Alamy)

Ammianus, Roma'yı bütün dünyanın tapınağı olarak niteliyordu (17.4) ve *Capitolium*'un imparatorluğun en büyük pagan kutsal alanı olarak var olduğunu ima ediyordu (26.16.12); Ausonius ise, *Capitolium*'u tanrıların evi olarak övüyordu (Ausonius XI.1). Burası, IV. yüzyılda paganizm ve Hıristi-

yanlık arasındaki mücadelenin sembolik merkeziydi.[632] Toplumun geri kalanı gibi senatörler de dinsel aidiyet noktasında bölünmüşlerdi, fakat en önde gelen senatörler, IV. yüzyılın son yıllarına kadar paganlığın esas savunucuları olarak gösterilebilirler.

300 ile 450 yılları arasında Roma'da ikamet eden tek bir potansiyel imparator vardı: Maximianus'un oğlu Maxentius. 306 yılından Constantinus tarafından yenildiği 312 yılına kadar *augustus*luk iddiasında bulunan Maxentius, Hadrianus tarafından yaptırılan ve bir yangın sonrasında tahrip olan Venüs ve Roma tapınağını tamir ettirdi ve Forum'un doğu ucunda bulunan ve yargıç ve hükümdar olarak halkın karşısına çıktığı ortam olarak tasarlanan tuğladan büyük bir bazilika inşa ettirdi. Bazilika, daha sonra Senato tarafından Constantinus'a adandı. Constantinus'un en çok bilinen portrelerinden meşhur anıtsal heykel başı (Levha 2.2) orada bulunuyordu ve Maxentius'un ölümünden sonra bile, binanın benzer bir işlevi sürdürdüğünü ima ediyordu (Aur. Victor, *Caes.* 40.26). İmparatorların Roma'ya yaptıkları ziyaretlerin sayısı azaldıkça bina kent *praefectus*u tarafından törensel toplantı salonu ve mahkeme salonu olarak kullanılmaya başlandı.[633] Bu yapıya en çok benzeyen Kuzey Galya'daki başkent Trier'de Constantinus tarafından inşa edilen, aynı ölçüde görkemli, bugün bile mükemmelen ayakta duran bazilikadır (bkz. s. 529 ve Levha 10.5).

Constantinus'un Roma'daki en göze çarpan yapısı, meşhur anıttır (bkz. s. 228-30 ve Levha 5.1). Uzun vadede daha da kayda değer olan kilise yapılarıdır. Lateran Bazilikası'nda (İt. *Arcibasilica Papale di San Giovanni in Laterano*) çalışma, 312 sonbaharında Milvius Köprüsü zaferini izleyen haftalarda başladı. Bu bazilika, Maxentius'un atlı muhafız birliğinin işgal ettiği kışlaların, yıkılmış temelleri üzerine inşa edildi. Constantinus'un annesi Helena şimdi Kudüs Kutsal Haç Kilisesi (İt. *Basilica di Santa Croce in Gerusalemme*) diye bilinen

[632] G. Fowden, *Empire to Commonwealth. Consequences of Monotheism in Late Antiquity* (Princeton, 1993), 45–50.

[633] H. Brandt, *Geschichte der römischen Kaiserzeit von Diokletian bis zum Ende der konstantinischen Dynastie* (Berlin, 1998), 69–72.

bir başka büyük bazilikayla ilişkilendirilmektedir ve bu yapı, annesinin ikamet ettiği saraya bağlanmıştı.[634]

Vatikan tepesinde, Aziz Petrus'a adanan büyük XVI. yüzyıl bazilikasının habercisi, IV. yüzyıl Roma kiliselerinin en çok bilineni, Constantinus tarafından değil, fakat haleflerinden birisi, muhtemelen oğlu Constans tarafından 340 ile 350 yılları arasında inşa edildi. Kilisenin alanı, doğrudan pagan ve Hıristiyan kabirlerinin bulunduğu mezarlık üzerindeydi ve bu mezarlardan birisinin Aziz Petrus şehitliği olduğu ve zaten Hıristiyanların ibadeti için bir tapınak işlevi gördüğü tespit edildi. Bu tapınak, nefin ve apsisin kesiştiği noktada, yeni beş koridorlu yapı inşa edilmiştir. İnşaat olağanüstü derecede zahmetliydi. Kilisenin doğuya doğru inşa edilmesini sağlamak için tepe yamacının yönünü, fiilen tersine çeviren, masif bir alt yapı inşaatı gerektiriyordu.[635] Lateran Kilisesi, Roma piskoposunun makamı olarak görülmektedir, fakat orası Akdeniz'in en büyük kentinde konumuyla birlikte Roma kilisesinin liderleri üzerinde özel otorite taşıyan Aziz Petrus'un kabri ve bazilikasıydı. Roma piskoposunun, Batı İmparatorluğu'nda kalıcı hiçbir rakibi yoktu ve 381 yılındaki Constantinopolis konsiliyle birlikte, en büyük kilise statüsü tanınmış oluyordu. Batıda son Roma imparatorunun 476'da tahttan indirilmesinden sonra, Papa, Batı Roma İmparatorluğu toprakları üzerinde fiilen en büyük siyasi otorite de olmuştu.

İmparator II. Constantius, 357 yılında meşhur Roma ziyaretini gerçekleştirdi ve bu ziyaret Ammianus Marcellinus'un 390'larda Roma'da yazdığı eserinin çok iyi bilinen paragraflarının bazılarında ölümsüzleştirildi:

> II. Constantius, benim görüşüme göre gök kubbe altında hiçbir benzeri olmayan bir yaratım olan ve hatta tanrıların bile hayranlık noktasında mutabık oldukları Traianus Forumu'na geldiği zaman, etrafında-

[634] Constantinus'un Roma'da inşa ettirdiği kiliseler için bkz. A. Logan, "Constantine, the *Liber Pontificalis* and the Christian basilicas of Rome," *Studia Patristica* 50 (2010), 31–53 ve T. D. Barnes, *Constantine* (Oxford, 2011), 85–9.

[635] Bkz. G. W. Bowersock, "Peter and Constantine," *"Humana Sapit". Études d'antiquité tardive offertes à Lellia Cracco Ruggini* (Paris, 2002), 209–17, ve W. Tronzo (der.), *St Peter's in the Vatican* (Cambridge, 2005), 5–15. Mimari ve düzenleme için bkz. R. R. Holloway, *Constantine and Rome* (New Haven ve Londra, 2003), 57–119.

> ki devasa yapıyı incelerken, şaşkınlıktan büyülenmiş kalmıştı. İhtişamı, tanımlamanın ötesindedir ve bir daha hiçbir zaman fani insanlar tarafından yaklaşılamazdı. Onun için Constantius, Traianus Forumu'ndaki yapı gibi bir şey yaptırmaya ilişkin bütün ümidini kaybetti ve sırtında imparatorla birlikte sarayın ortasında duran, Traianus'un atının heykelini taklit edebildiğini ve edebileceğini ilan etti. Prens Hormisdas doğulu bir zekâyla şöyle söyledi: "Evvela majesteleri, yapabilirseniz benzer bir ahır inşa ettirmelisiniz. Tasarlanmasını önerdiğiniz at heykeli, görebildiğiniz bu gibi geniş bir alan kaplamalı" (Ammianus 16.10, çev. Hamilton).

Bu hadisede, Constantius ziyaretini Roma'ya bir obelisk getirerek kutladı ki, bu obelisk Constantius'un babası Constantinus'un kent için niyetlendiği bir şeydi. O obelisk, kentin Geç Antikçağ boyunca kazandığı birkaç eserden birisiydi (Ammianus 17.4; *ILS* 736).[636]

Kent ve bilhassa Forum, imparatorların ve senatörlerin kamusal kutlamalarının odak noktası olmayı sürdürdü. Senato sınıfının zenginliği, Circus Maximus ve I. Theodosius tarafından tamir ettirilen Colosseum'daki kamusal eğlenceleri desteklemek için kullanılıyordu. Bununla birlikte, IV. yüzyıldan sonra büyük çaplı siyasi kamusal inşaattan kelimenin tam anlamıyla vazgeçildi. Alaric'in Gotları'nın 410'da yol açtığı maddi zarar, tamir edildi, fakat psikolojik darbesi, kalıcı bir etkiye sahipti. Yine de, V. yüzyıl kentinde devam etmek zorunda olan bina miktarını hafife almamalıyız. *Notitia Urbis* 462 yaşam merkezi, 46.602 apartman binası, 254 fırıncı, 19 kamu çeşmesi (*aquaductus*), 11 büyük *thermae* (hamam) ve 856 küçük hamam binası listelemektedir. Roma'nın devasa nüfusuna hizmet etmek için gereken güç, imparatorluğu herhangi bir büyük kentine harcanan gücü hâlâ açık ara geride bırakıyordu. 530'larda geriye bakan Cassiodorus, tam da kendi gününde değişmiş olan bu şartları yansıtıyordu:

> Çevre eyaletler sadece mukim yabancıları doyurmakla yetinirken, uzak bölgelerden getirilen besin ikmaliyle desteklenen ve Roma için rezerve edilen bu ithal bereket, Roma kentinin nüfusunun ne kadar büyük

[636] Bkz. G. Fowden, "Nicagoras of Athens and the Lateran obelisk," *JHS* 107 (1987), 51–7.

> olduğunu çok iyi göstermektedir. Çünkü dünyayı yöneten bir halkın sayısı, nasıl az olabilirdi ki? Eğlence yerlerinin yüksek kapasitesi, hamamlarının olağanüstü boyutu ve bilhassa besin ikmali için sağlanan su değirmenlerinin devasa sayısı gibi, kent surlarının büyük bir bölümü vatandaş kalabalığına şahitlik etmektedir. (Cassiodorus, Var. 11.39, çev. Barnish).

Kamusal inşaat modeli, V. ve VI. yüzyıllarda etkili bir şekilde değişti. Neredeyse bütün yeni binalar artık kiliseler, özel mabetler ve bilhassa VI. yüzyılda manastır kuruluşlarıydı. IV. yüzyıl Roma kenti, göreceli olarak az Hıristiyan kuruluşu barındırıyordu. Constantinus'un bazilikaları ve Ostia'ya giden yol üzerindeki devasa sur dışı Aziz Paulus Kilisesi haricinde, kiliseler göze çarpmıyordu ve pagan dini mimari ile rekabet edecek herhangi bir teşebbüs yoktu. Daha sonra bu yapı değişti. Günümüzdeki Santa Maria Maggiore Kilisesi dâhil, V. yüzyılda sadece iki büyük bazilika inşa edildi. VI. yüzyılın ortalarında ise, sadece Kutsal Havariler Kilisesi inşa edildi. O da muhtemelen, 550'lerde Ostrogotlara karşı nihai olarak zafer kazanan Iustinianus'un generali Narses tarafından yaptırıldı. Diğer yandan bu dönemde, dış revakları ve avluları ile bariz bir şekilde ayırt edilebilen semt kiliseleri, kentin her yanına yayıldı. Dolayısıyla bu kiliseler, kamu yapılarının niteliksel görünüşünü kazandılar, fakat bu kiliselerin kentin değişik bölgelerindeki dağılımı, toplumsal işlevlerindeki bir değişimi temsil etmektedir. Söz konusu semt kiliseleri, kent merkezinin manyetik gücü zayıflamaya başlayınca Roma mahallelerine hizmet ediyorlardı.

Roma, 455 yılında Geiseric'in komutasındaki Vandallar tarafından saldırıya uğradığı ve yağmalandığı zaman, bir başka ölümcül darbeye daha maruz kaldı. Kent, batıdaki esas imparatorluk ikametgâhı olarak Ravenna'nın yerini ele geçirdiği zaman, V. yüzyılın üçüncü çeyreğinde siyasi manada bir canlanma yaşadı ve Ricimer'in istikrarlı bir Batı İmparatorluğu'nu yeniden kurma teşebbüslerinin odağı oldu.[637] Roma ayrıca, Ostrogot kralı Theoderic'in 483'ten 526'ya kadar uzun iktidarı boyunca yarattığı istikrardan da ciddi olarak faydalandı. Theoderic'in 500 yılında bir imparatora yakışan bir tarzda kenti bizzat ziyaret etmesi çok iyi bilinmektedir:

[637] Andrew Gillett, "Rome, Ravenna and the last western emperors," *Papers of the British School at Rome* 69 (2001), 131–67.

> İktidardaki otuzuncu yıl kutlamalarında (*tricennalia*), Romalılar için arenada oyunlar tertipleyen Theoderic, bir geçit töreniyle halkın arasından saraya girdi. Roma vatandaşlarına ve fakirlere, yıllık 120.000 *modii* tahıl tahsisatı bağışladı ve her yıl şaraptan alınan verginin iki yüz pound altın kısmının sarayın tamiratına veya kent surlarının yeniden inşasına harcanması için emirler verdi (*Anon. Val.* 2, 67).

Theoderic'in karşılaştığı durum, kente hâkim olan dönüşümü de göstermektedir. Roma'nın nüfusu gittikçe azalmaya başladığı için, kent içinin büyük kısmında artık yaşanmıyordu. İhtiyatlı bir tahminle, IV. yüzyılda kent nüfusunun sayısının 500.000'den fazla olduğu söylenebilir. VI. yüzyılın ortalarına gelindiği zaman, kent nüfusu bu sayının onda birinden daha fazla değildi. Procopius, 537-38 ve 546'daki uzun kuşatmalar sırasında kent sakinlerinin ve savunmacıların, on dokuz kmlik sur çevresine adam yerleştirilemediğine işaret etmektedir. Savaşlar ve hepsinden önemlisi salgın 530'lar ve 540'larda kenti sert bir şekilde vurmuş olmalıdır, fakat Roma'nın çöküşünün kökeninde, besin tedarikinde ve beş yüz yıldan fazla bir zamandır bağımlı olduğu yaşam destek sistemindeki aşırı azalma yatmaktadır. Kent her zaman İtalya'dan ve yurt dışından getirilen muhtelif kaynaklarla besleniyordu. Bunların bir kısmı, özgür kent halkına bedava dağıtılıyordu, fakat çoğu, kontrollü bir fiyatta satış için pazara sürülüyordu. Bütün Eskiçağ kentlerinde olduğu gibi, tahıl sevkiyatının kesintiye uğraması ihtimaline karşı büyük bir endişe vardı ve kıtlıklar, sert isyanlarla karşılık buluyordu. Ana ürün olan tahıl, Mısır, Afrika ve Sicilya'dan ithal ediliyordu. Constantinopolis'in kuruluşundan sonra, Mısır tahılı doğu başkentine yönlendirildi ve Roma daha çok batıdan gelen kaynaklara bağımlı oldu. Vandalların 439'da, Afrika tahılının büyük çoğunluğunun ihracat noktası olan Kartaca'yı ele geçirmeleri ve deniz güçlerini Sicilya'dan yapılan gönderilere karşı bir tehdit olarak kullanmaları, Roma için çok hayati bir andı. Can alıcı değişim, Kartaca'dan yapılan ihracata doğrudan bir ambargo değildi. Ele geçirdikleri Afrika'da hayli etkin bir devlet tesis eden Vandalların, normal ekonomik faaliyetleri engellemeyi arzuladıkları konusunda hiçbir veri yoktur. Fakat Batı İmparatorluğu ile iş yaparken, Kartaca'yı kontrol altında tutuyorlar ve deniz güçlerini, sağlam bir pazarlık silahı olarak kullanabiliyorlardı. Ayrıca Vandallar, Afrika'dan Roma'ya ayni veya nakdi olarak akan vergi gelirini de kestiler. Afrika'dan gelen *annona*nın kaybı, Akdeniz'de gittikçe artan asa-

yiş sorunuyla birleştiği zaman, Roma'ya gelen besin maddesi azalıyor, fiyatlar ise yükseliyordu. Durum doğal olarak, 476'da Batı İmparatorluğu'nun nihai çöküşüyle birlikte şiddetlendi. Roma kentinin devasa nüfusunu besleme kabiliyeti, ilk yüzyıllarda tebaasından doğrudan vergi talep edebilen imparatorluk merkezi olma rolüne bağımlıydı. Artık Roma, tükettiğinin bedelini ödemek zorundaydı. Bundan dolayı nüfus, Geç İmparatorluk'taki diğer büyük kentlerinkine çok yakın bir düzeye düştü.[638]

Constantinopolis

Constantinopolis, Eskiçağ dünyasında herhangi bir kentten çok daha fevkalade doğal avantajlara sahipti. Kent, Marmara ile Karadeniz'i birbirine bağlayan Boğaziçi'nin girişindeki bir yarım ada üzerinde kuruldu ve iki taraftan su ile üçüncü yandan ise kolayca tahkim edilebilecek dar bir kıstakla korunuyordu. Korunaklı bir koy olan Haliç, muazzam ve savunulabilir bir doğal limandı. Constantinopolis, imparatorluğun doğu ve batı kısımlarını birleştiren, Avrupa ve Asya'dan gelen bütün kara yollarının bir birine kavuştuğu bir noktaydı.

Kentin stratejik önemi, Constantinus ve Licinius arasındaki iç savaş sırasında, ikincisinin orduları Chrysopolis (Üsküdar) savaşında yenildiği zaman meydana çıkıyordu. Savaşın galibi, önceleri mütevazı bir Roma kenti olan Byzantium'u, yeniden kurmayı tercih etti. İnşaat faaliyeti, 324 yılı sonlarında başladı ve kuruluşu kutlama törenleri, 11 Mayıs 330'da imparatorun huzurunda gerçekleştirildi. Constantinus'un bu yeni kent için nasıl bir rol düşündüğü çok açık değildir. Artık imparatorluğun tek hâkimi olma tutkusunu başardıktan sonra, bu yeni kenti Roma'nın yerine başkent olarak tasarlaması çok makul değildi, çünkü 326 yılında iktidardaki yirminci yılını (*vicennalia*) kutlamak için Roma'ya dönmesi bunu gösteriyordu. Daha ziyade Tetrarşi döneminde ortaya çıkan ve imparatorluk merkezi olan diğer kentleri model alan Cons-

[638] Roma için şu eserde bulunan çalışmalara bakınız: Lucy Grig ve Gavin Kelly (der.), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity* (Oxford, 2012); demografik çöküşe vurgu yapan değerlendirme için bkz. R. Van Dam, *Bryn Mawr Classical Review* 2012.11.57; Roma'nın hinterlandındaki benzer bir tablo için bkz. B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome* (Oxford, 2005), 138–41.

tantinopolis, Trier, Antakya ve yakınlardaki Nicomedia ile mukayese edilebilir, fakat onları gölgede bırakıyordu.[639]

Eusebius ve epigram yazarı Palladas, Constantinus'un niyetinin kentin eski pagan anıtlarını ve yapılarını kutsallıktan arındırmak olduğuna işaret etmelerine karşın, imparator Byzantium'un temel pagan tapınaklarının bulunduğu eski akropolisini olduğu gibi bıraktı.[640] Hükümdarın gözlerden uzağa çekilerek devlet işlerini yürüteceği imparatorluk sarayı ve yarışlar ve diğer gösteriler için halkının toplanacağı ve halkın önüne çıktığı zaman imparatoru alkışlayacağı mekân olan hipodrom da eski kentin sınırları içerisindeydi. İmparatorun hane halkı, yeni karargâhlara taşındı ve geleceğin imparatoru Iulianus, Constantinopolis'in kuruluşundan iki yıl sonra inşa edilen bir sarayda dünyaya geldi. İmparatorluk ikametgâhı, muhtemelen esas olarak Diocletianus'un Split'te yaptırdığı saraya veya Galerius tarafından modern Sırbistan'daki Gamzigard'da inşa ettirilen imparatorluk yapısına (Felix Romuliana) benzer bir biçim aldı (bkz. s. 544). Fakat Constantinopolis'teki imparatorluk ikametgâhı, Marmara'ya bakan deniz surlarının güneyine ulaşıncaya kadar, Constantinus'un halefleri tarafından genişletildi. 80.000 oturma kapasiteli hipodrom, daha önceden var olan bir stadyumun (*stadium*) genişletilmiş haliydi. İmparatorluk ailesi ve yüksek rütbeli devlet görevlileri için, doğrudan saraydan localara erişim vardı ve yarış pistine, hipodrom hizipleri tarafından işgal edilen oturma alanına doğru bakıyordu.[641] Hipodromun kuzey tarafının bitişiğinde yer alan eski Roma kentinden kalma Zeuxippos Hamamı ve kentin senatosunun toplantı salonuna doğru çıkan dört taraftan sütunlarla çevrilmiş meydan (daha sora Augustaeum olarak bilinecektir) gibi iki kamu yapısı saray kompleksinin içerisine katıldı.

[639] J. Vanderspoel'in incelemesi için bkz. *Themistius and the Imperial Court. Oratory, Civic Duty and Paideia from Constantius to Theodosius* (Michigan, 1995), 51–61.

[640] T. D. Barnes, *Constantine* (Oxford, 2011), 127'de şu kaynaklardan alıntı yapmaktadır: Eusebius, *VC* 3.48.2 ve Palladas, *Anth. Plan.* 282 ve *Anth. Pal.* 10.56.

[641] M. Whitby, "The violence of the circus factions," K. Hopwood (der.), *Organized Crime in Antiquity* (Wales, 1999), 229–53.

Constantinus artık kenti batıya doğru genişletiyordu. Geniş bir sütunlu cadde olan *Mesê* yarımadanın ortasına kadar uzanıyordu. Cadde boyunca, yuvarlak bir pazar yeri olan meydanlar vardı ve caddenin ortasında üzerinde imparatorun heykeli olan porfir bir sütun yer alıyordu. Kurduğu bu yeni kenti, Constantinus'un kilise yapılarıyla doldurmadığının farkında olmak mühimdir. Kilise tarihçileri, imparatorun bugün Aya İrini olarak bilinen Kutsal Barış Kilisesi'ni (Socrates, *HE* 1.16), mahalli şehit Aziz Mocius adına sur dışında bir bazilika (Sozomenus, *HE* 8.17.5) ve Aziz Acacius adına bir kilise (Socrates, *HE* 6.23) inşa ettirdiğini nakletmektedirler. Ayasofya'nın yerinde bulunan ilk kilise, II. Constantius zamanında tamamlandı. Eusebius doğal olarak Constantinus'un pagan putperestliğinden arınmış bir kent yarattığını iddia etmektedir (*VC.* 3.47), fakat Zosimus, hipodromun yanındaki Dioscori tapınağının korunduğunu ve Romalıların Rhea ve Tyche kültleri için tapınaklar yaptığını vurgulamaktadır (Zosimus 2.30-31). İmparator Constantinus'un dini yapıları içerisinde en çok önemli olanı, hayatının sonuna doğru kendisi için bir mozole olarak tasarlanan ve inşa edilen Aziz Havariler Kilisesi'ydi (bugünkü Fatih Camiinin yerinde bulunuyordu). Burada imparator, tavanı dikkatli bir şekilde altın süslerle dekore edilmiş, bizzat havarilerin mezarlarını simgeleyen on iki temsili mezarın ortasında, daire veya haç biçimli yapının merkezine defnedildi (Eusebius, *VC* 4.58-60).

Constantinus, eski Byzantium surlarının üç km batısına kadar yarım adayı içine alan yeni tahkimatlar inşa ettirdi ve kara kütlesini, hem Haliç'e hem de Marmara'ya kadar uzatarak inşaatlar için alan genişletti. Yeni yerleşimcileri barındırmak için, bir cadde sistemi kuruldu ve imparatoru desteklemiş olan senatörler, kendi evlerini inşa ettirmeye başladılar. Ana caddeler kuzeyde Haliç'teki rıhtıma, güneyde Marmara kıyısındaki rıhtıma ulaşıyordu. Buraya, ilki Iulianus, ikincisi Theodosius tarafından iki büyük liman inşa edildi. Mesê caddesi, Constantinus'un birbirini kucaklayan oğullarını betimlediği zannedilen bir heykel grubuyla süslenen ve halk arasında *Philadelphion* diye bilinen bir anıtla belirlenen, bir başka meydana kadar devam ediyordu. Burada söz konusu edilen heykel grubu, Tetrarşi döneminin dört hükümdarını betimleyen meşhur porfir gruptan başkası olamaz. Bu heykel grubu esas olarak muhtemelen Nicomedia'dan Constantinopolis'e getirildi ve 1204'te kentin yağmalanmasın-

dan sonra haçlılar tarafından Venedik'e götürüldü (Levha 3.1).[642] Kentin halk meydanları, heykellerle ve Doğu İmparatorluğu'nun diğer kentlerinden getirilen anıtlarla süsleniyordu.

Yeni Roma'nın gelişme şablonu böyleydi. Mısır'dan gelen tahıl vergisiyle kenti beslemek için derhal tedbirler alındı. Yaklaşık 425 yılına ait *Notitia*'ya göre, levazım depolamak için, Haliç üzerinde Sirkeci'de bulunan Prosphorion limanının yakınlarında dört ve Marmara kıyısındaki limana yakın iki büyük antreposu vardı (*Notitia Urbis Constantinopolitanae*; Zosimus 3.11). Bütün kaynaklar, kent içerisinde en az yirmi bir tane tahıl silosu olduğuna işaret etmektedirler. Denizcilik sezonunda, tahıl gemilerinin yanaşabilmesi için dört km'lik bir rıhtım yan alanına ihtiyaç olduğu tahmin edilmektedir.[643]

Kentin su ihtiyacını karşılamak büyük bir meseleydi. Themistius, 376 yılında Valens için yazdığı bir övgüde (*panegyricus*), imparatorun Trakya'daki kaynaklardan kente su getirmek için 180 km'den fazla uzunlukta (yaklaşık 1000 *stadia*) bir su kemeri inşa ettirmesinden önce, susuzluktan ölen bir kent imgesi anımsatmaktadır (*Or.* 13, 167d). Bu devasa proje, yakınlardaki kaynaklardan gelen sularla birlikte, kentin kullanımına sunulan su miktarını on kat daha arttırdı. Sular tepelerde inşa edilmiş çok büyük dikdörtgen biçimli sarnıçlarda depolanıyor ve oradan ihtiyaca göre kentin geri kalan kısmına dağıtılıyordu. 421 ve 459'da, Anastasius döneminde, 530'larda Iustinianus zamanında ve 609'da Phocas devrinde, kent nüfusundaki büyümeyi ve artan su ihtiyacını gösteren çok geniş hacimli, yeni sarnıçlar inşa edildi. Şahısların evleri için, daha küçük yer altı sarnıçları inşa ediliyordu.[644] Günümüz İstanbul'unun gözle görülür niteliği olan ve Valens'e atfedilen meşhur kemerlerin, eskiden

[642] D. Feissel, "Le philadelphion de Constantinople. Inscription et écrits patriographiques," *Comptes-rendus de l'Académie des inscription et belles lettres* (2003), 495–521.

[643] Bkz. J. F. Matthews, "The *Notitia Urbis Constantinopolitanae*," Lucy Grig ve Gavin Kelly (der.), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity* (Oxford, 2012), 81–115.

[644] C. Mango, "The Water Supply of Constantinople," C. Mango ve G. Dagron (der.), *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995), 9–18. Suyolu sistemi (aqueductus) üzerine araştırma için bkz. J. Crow ve A. Ricci, "Investigating the hinterland of Constantinople. Interim report on the Anastasian long wall," *JRA* 10 (1997), 253–62; J. Crow, J. Bardill ve R. Bayliss, *The Water Supply of Byzantine Constantinople* (JRS Monografi 11, Londra, 2008).

Byzantium için inşa edilmiş olan Hadrianus su kemerinin parçası olması da muhtemeldir. Constantius, 345 yılında imparatorluk hamamları (*Thermae Constantianae*) inşa ettirmeye başladı, fakat bunlar 427'ye kadar tamamlanmadı ve Valens zamanına kadar bir su şebeke sistemine ihtiyacı olduğu açıktı.

Kentin halk meydanları geç IV. yüzyılda ve erken V. yüzyıllarda büyük oranda genişletildi. Theodosius, 393 yılında bugün Beyazıt Meydanı olarak bilinen yerde, Forum Tauri olarak adlandırılan yeni bir kent merkezi için çalışmalara başladı ve bu meydana Theodosius'un İspanya kökenli büyük halefi Traianus'un Roma'daki sütununun aslına uygun bir kopyasını diktirdi. Aynı meydana at üzerinde bir Theodosius heykeli dikildi ve bu heykel de Roma'daki bronz atlı Traianus heykeliyle çağrışım yapıyordu. Theodosius böylece, Constantius'un 357'deki Roma ziyareti sırasında idrak ettiği tutkuyu, Constantinopolis'te gerçekleştirmiş oldu (bkz. s. 453-54). Roma'nın tersine, Marmara'daki Procennessus madenlerinden getirilen mermere erişim Constantinopolis'te daha kolaydı. Mimari unsurlar (bilhassa sütun gövdeleri, başlıkları ve üçgen çatı parçaları), başkentteki inşaat alanına gönderilmeden önce madende hazırlanıyordu. Tespit edilen en etkileyici parçalar, Forum Tauri için planlanan devasa sütun gövdeleridir.[645]

Theodosius dönemi Constantinopolis'ini en fazla temsil eden anıt, obelisk ve oyulmak suretiyle şekillendirilen ve üzerinde yazıt bulunan bu obeliskin kaidesiydi. Muhtemelen 391/92'de dikilen bu anıt, hipodromun ucunda hâlâ ayakta durmaktadır. Üzerindeki yazıtların Yunanca ve Latince dizeleri, bu obeliskin yeni konumuna dikilme başarısını (bu görev kent *praefectus*u Proclus'un nezaretinde gerçekleşmişti) ve Theodosius'un gasıp Magnus Maximus'a karşı kazandığı zaferi kutlamaktadır (*ILS* 821). Rölyefler, Geç Roma devletinin iktidar yapısının görsel bir realizasyonudur ve imparator ve tebaası arasındaki siyasi ilişkinin anlaşılması için, anahtar bir öneme sahiptir (Levha 3.4, 5.2 ve 5.3).

[645] N. Asgari, "Proconnesian production of architectural elements in late antiquity," C. Mango ve G. Dagron (der.), *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995), 263–88.

Erken V. yüzyılın en önemli gelişmesi, 413'te yeni savunma sisteminin tamamlanmasıydı. Surlar II. Theodosius'un *praefectus praetorio*su Anthemius tarafından inşa ettirildi ve 447'de bir depremden sonra yenilendi.[646] Başkente saldıranları, yirmi metre genişliğinde bir hisar hendeği, daire ve kare kulelerle takviye edilmiş beş metre yüksekliğinde bir dış sur ve bunların gerisinde on iki metre yüksekliğinde ve masif kulelerle takviye edilmiş esas surlar bekliyordu (Levha 9.2 ve 9.3). Kuleler kentte hazır bulunan orduya kışla olarak da hizmet ediyordu (*CTh.* 7.8.13). Constantius deniz surlarını inşa ettirmeye başlamıştı, fakat bunlar, Vandalların neden olduğu denizden bir tehdide karşılık 440'larda güçlendirildi ve tamamlandı. Constantinopolis'in savunma sistemi, kent, 1204'te Haçlıların eline geçinceye kadar aşılamadı.[647] Theodosius surları, kentin müstahkem alanını yaklaşık % 40 arttırdı. Öyle görünüyor ki, bu alan büyük oranda yeni iskâna ayrılmış değildi, fakat içerisinde büyük köşkler, manastırlar, kiliseler ve çok sayıda geniş sarnıçlar barındırıyordu. Constantinus surları olduğu gibi bırakıldı ve kenti, her ikisi de saldırılara karşı güvenli ana kent ve kenar kent bölgesi olarak böldü. Trakya yarımadasının güney kıyısında Silivri'nin doğusundan başlayan ve Karadeniz'e kadar ulaşan elli km uzunluğunda hendek ve kara suru inşa edilerek ve bu sur bir dizi küçük garnizon istihkâmlarıyla takviye edilerek, kente ilave önemli koruma sağlanıyordu (bkz. s. 180).

Roma'da olduğu gibi, kentteki kiliselerin sayısındaki keskin artış, IV. yüzyılda değil, V. ve VI. yüzyıllarda oldu. Ayasofya'nın batısındaki bakırcılar çarşısında Pulcheria tarafından inşa ettirilen Chalkoprateia'daki Theotokos Kilisesi ve yeni Theodosius surları yakınlarında bulunan Aziz Ioannes Studios Kilisesi gibi, günümüzde bile mevcut olan en eski iki kilise dâhil olmak üzere, II. Theodosius ve Pulcheria'nın apaçık dindar yönetimleri döneminde, *Notitia Urbis* kentte on dört kilise listelemektedir. En büyük artış, Iustinianus döneminde meydana geldi. Procopius'un *Yapılar* adlı eseri, Aya İrini ve Ayasofya gibi mev-

[646] W. Lebek, *Epigraphica Anatolica* 25 (1995), 107–53.

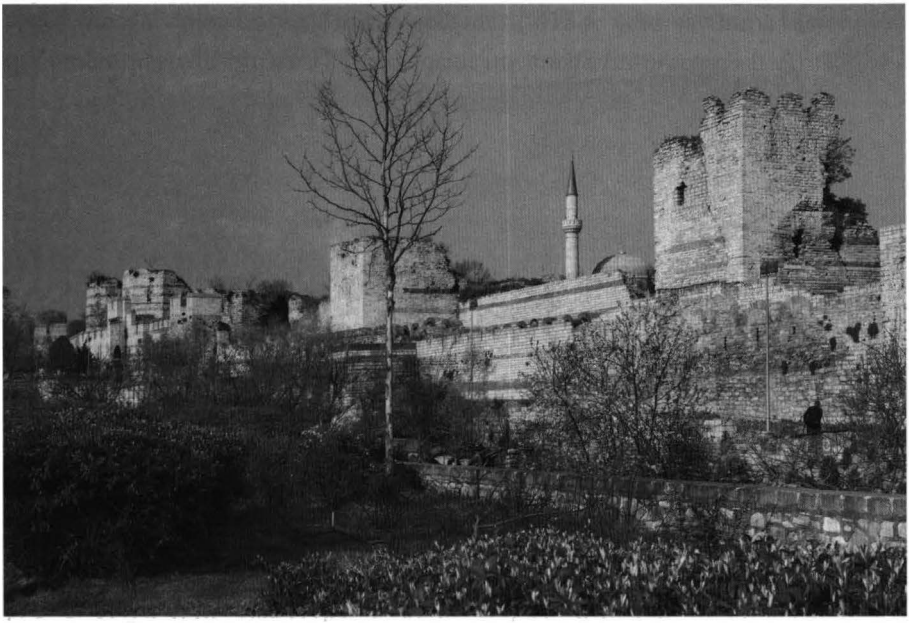
[647] C. Foss ve D. Winfield, *Byzantine Fortifi cations* (Pretoria, 1986); W. Karnapp ve A. M. Schneider, *Die Stadtmauer von Konstantinopel*; A. M. Schneider, "The city walls of Constantinople" *Antiquity* 11 (1937), 461vd.

Levha 9.2 - İstanbul'da Altın Kapı. 390 yılı civarında I. Theodosius için zafer anıtı olarak inşa edilmiş ve daha sonra II. Theodosius'un sur sistemi içerisine alınmıştır (S. Mitchell)

cut büyük yapıların listenin başında olduğu, bizzat imparator tarafından kurulmuş otuz dört yeni yapıyı betimlemektedir. Kilise inşasındaki hızlı büyüme, sadece kentin artan nüfusunun ibadet yeri ihtiyacıyla değil, daha ziyade imparator başta olmak üzere, varlıklı ailelerin dini yapılarla güçlerini sergileme tutkularıyla açıklanmalıdır. Bu rekabetin açık örneği, Constantinopolis'in en varlıklı senatör ailelerinden birisinin kadın reisi Anicia Iuliana tarafından, kentin ikinci ve üçüncü tepeleri arasında inşa ettirilen Aziz Polyeuctus Kilisesi'yle ortaya konulmaktadır. Bu kilisenin boyutları ve dizaynı bilhassa Kudüs'teki Süleyman Tapınağı'nın Eski Ahit proje planına karşılık geliyordu ve yapının günümüze ulaşan adak şiiri, Anicia Iuliana'nın inşaatçı olarak Constantinus ve Theodosius gibi imparatorların emsali olduğu iddiasını ileri sürmektedir (*Anth. Pal.* 1.10).[648] Iustinianus, 532'deki Nika isyanı sırasında yakılıp yerle bir

[648] Bu yapının kazısının hikâyesi ve yapının yorumlanması için bkz. M. Harrison, *A Temple for Byzantium* (Londra, 1989).

Levha 9.3 - İstanbul'da Theodosius Surları (© Hercules Milas/Alamy)

edilen kilisenin harabeleri üzerine kendi büyük kilisesi Ayasofya'yı inşa ettirerek, bu meydan okumaya tam karşılık verdi. İmparatorun kendi kişisel dinsel kaderinin taşta ve harçta gerçekleştiği, 532 ile 537 arasında tamamlanan Ayasofya, Iustinianus döneminin en büyük yapısıydı (Levha 4.2). Iustinianus'un ve mimarlarının başarısı, Procopius'un yapının manevi etkisinin betimlemesinde ölçülmektedir:

> İnsan dua etmek için her ne zaman bu kiliseye girse, bu kadar güzel ortaya çıkan bu eserin, insan gücü ve yeteneğiyle olmadığını, fakat Tanrı'nın hükmüyle olduğunu hemen anlar. Ve onun için, zihni Tanrı'ya, yukarıya doğru yükselir ve çok uzak olmadığını hissettiren, fakat seçtiği bu yerde yaşamaktan bilhassa hoşlanan Tanrı'yı metheder (Procopius, *Yapılar*, I, 1.61).

Devasa kubbenin ilk tasarımı o kadar hassastı ki yapı 557'deki bir depremde çöktü (Agathias V, 3-9), fakat projeyi tamamlamak için var olan irade, Tralles'li Anthemius ve Miletus'lu İsedorus adlı iki mimarının ölümünden sonra bile kolayca vazgeçmeyecek kadar inatçıydı. Kubbenin yeniden inşası

562'de tamamlandı. Binanın, iki çağdaş hikâyesi olan Procopius'un *Yapılar* adlı eserindekiuzun betimleme ve Paulus Silentiarus'un büyük kilisenin 562'de yeniden kutsanmasından sonra yazılan bir şiiri günümüze ulaşmıştır.[649]

Roma gibi, Constantinopolis'in de imparatorluk üzerinde, surlarının ötesine giden bir etkisi vardı. Kent, yerleşimciler için güçlü bir çekim merkezi olarak hareket ediyordu. Zengin senatörler, kentin kuruluşunda Constantinus'a eşlik ettiler ve başta I. Theodosius'un ardından gelen İspanyol çevre olmak üzere, yönetici sınıf mensuplarının daimi göçü söz konusuydu.[650] İş bulma ümidinin ve garantili besin tedarikinin cezbettiği başkentin fakir halkı, farklı nedenlerden dolayı çok büyük sayılarda geliyorlardı. Constantinus başlangıçta, İskenderiye'den getirilen tahılla kentin 80.000 sakinini beslemek için, devlet *annona*sına tedarik sağlıyordu. Iustinianus zamanına gelindiğinde, bedava besin tedariki alanlarının sayısı 600.000'i bulmuş olmalıdır.[651] Roma'daki gibi, levazım dağıtımının nihai sorumluluğu kent *praefectus*unun üzerindeydi. Bu uygulamanın kökeni, Cumhuriyet döneminin sonlarında Roma'daki vatandaşlara bedava tahıl dağıtımındaysa da, evrensel Roma vatandaşlığının yaratılması, organizasyonun yasal temelini dönüştürmüştü ve Geç İmparatorluğun devlet *annona*sı, büyük kentlerin proletaryasını desteklemek için tasarlanan bir hizmete dönüştürülmüştü. *Annona* sistemi sadece Roma ve Constantinopolis'te mevcut değildi, İskenderiye'de, Antakya'da ve hatta Mısır eyaletinin bir kasabası olan Oxyrhynchus da bile vardı.[652] Constantinopolis'e ulaşan tedarik zincirinin kolları, Karadeniz'e, ana tahıl kaynağı Mısır'a ve başlıca zeytinyağı kaynaklarından birisi olan Küçük Asya'ya kadar uzanıyordu. Procopius (*Yapılar* 5.1.7-16),

[649] Procopius, *Buildings* 1.1.20–78. Paul Silentarius, *Ekphrasis.* Bkz. Mary Whitby, "The occasion of Paul the silentiary's Ekphrasis of St. Sophia," *Classical Quarterly* 35 (1985), 216–28; Paul Silentiarius'un eserine ilişkin bir inceleme ve kısmi çevirisi için bkz. P. N. Bell, *Three Political Voices from the Age of Justinian* (Liverpool, 2009), 79–97 ve 189–212.

[650] J. F. Matthews, *Western Aristocracies and the Imperial Court* (Oxford, 1990), 101–21.

[651] Socrates, *HE* 2.13; A. H. M. Jones, *Later Roman Empire* I (Oxford, 1964), 698.

[652] J.-M. Carrié, "Les distributions alimentaires dans les cités de l'empire romain tardif," *Mélanges de l'école française de Rome – antiquité* 87 (1985), 995–1101; J. Rea, *The Oxyrhynchus Papyri* 40 (1979).

Çanakkale Boğazı'nın girişindeki Tenedos adasının, büyük gemilerin kargolarını daha küçük gemilere boşalttıkları ana antrepo olduğunu ifade etmektedir. Küçük gemiler, boğazlara ve Marmara denizine doğru daha kolay yolabiliyorlardı. Zamandan yapılan tasarruf, bu gemilerin bir sezonda İskenderiye'de iki veya üç sefer yapmalarını mümkün kılıyordu. Başkentin talepleri *annona* sağlayan bölgelerin iktisadi yapıları üzerinde, dönüştürücü bir etkiye sahipti. Üretim, büyük ölçekli, iyi organize olmuş üreticilerin ellerinde toplanıyordu. Temel gıda maddesi ticareti, bilhassa amfora üretimi ve gemi inşaatı gibi zorunlu ikincil endüstrileri yaratıyordu. Ticari nakliye, Doğu Akdeniz'in başlıca endüstrilerinden birisiydi. Geç Antikçağda Mısır'ın devam eden refahı ve orada geniş malikânelerin artması, Nil vadisi hasadının Constantinopolis'te daimi bir pazar açılımı bulması gerçeğinden kaynaklanıyordu (bkz. s. 514-18).[653]

İskenderiye

Roma ve Constantinopolis'ten sonra, İskenderiye, Antakya ve Kartaca'ya bakmak mantıklıdır. Bunlar Antikçağda, iki başkentten sonra Akdeniz havzasının en büyük kentleriydi. Eskiçağ kentlerinin nüfus rakamları üzerine bir çalışma yapmak, herkesin bildiği gibi zordur ve çok geniş bir hata payı vardır. İhtiyatlı bir inceleme İskenderiye'nin 200.000 ile 400.000, Antakya'nın ise 150.000 ile 300.000 arasında bir nüfusa sahip olabileceğini ileri sürmektedir.[654] Kartaca büyüklük bakımından, muhtemelen İskenderiye'den ziyade Antakya'ya daha yakındı. İskenderiye ve Kartaca'nın, iki başkente tahıl sevkiyatının yapıldığı limanlar olması tesadüfi değildi. Bu olgu, sayısız denizci, tüccar, hamal, nakliye işletmecisi, gemi sahibi, bürokrat ve iş adamı için iş garantisi anlamındaydı. Onun için, her iki kent devasa ticaret ve hizmet merkezleriydi. Ayrıca bu kentlerden her yıl büyük miktarlarda tahıl geçmesi, her iki kentin ağır kıtlıkla karşılaşmayacağı ve diğer liman kentlerinden çok daha büyük olan kendi kent nüfuslarını besleyebilecekleri anlamına geliyordu. Ammianus, 370

[653] Bilhassa bkz. J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity. Gold, labour and aristocratic dominance* (Oxford, 2001): P. Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian* (Cambridge, 2006), 149–99.

[654] W. Liebeschuetz, *Antioch* (Oxford, 1972), 92–100.

yılında bir kıtlık anında, Roma'ya gönderilecek tahılın bir kısmını Kartaca halkına satan Afrika Valisi Hymetius örneğini aktarmaktadır (Ammianus, 28.1).

Geç Roma dönemi İskenderiye'si hakkındaki bilgimiz fevkalade düzensizdir. Erken Kilise Babalarının bıraktığı zengin yazılı kaynaklar sayesinde, dinsel politikalar hakkında ve papirüs belgeler sayesinde ise idari uygulamalar hakkında çok iyi bilgi sahibi olmamıza karşın, İskenderiye'nin ilk kiliselerinden günümüze hiçbir şey kalmamış ve doğrudan bu kentten gelen hiçbir papirüs belge olmadığı gibi çok az yazıt vardır.[655] Kent, VII. yüzyıldan önce hiç savaş alanı veya askeri bir faaliyetin merkezi olmadı, ya da büyük bir kuşatmaya maruz kalmadı. Bundan dolayı, o dönemin tarihçilerinin eserlerinde, sadece ara sıra ortaya çıkmaktadır. İskenderiye'nin sosyal ve ekonomik tarihinin çoğu kara bir delikte kayboldu.

Kıyıya yakın Pharos adası tarafından korunan iki limanı, kentin Nil deltasının batı ucundaki yerleşim yerini, Yunan - Roma dünyasının en bereketli ve üretken zirai bölgesi olan Nil vadisiyle, Akdeniz suyolu arasında doğal bir değişim noktası yaptığı için seçildi. Büyük bir kanal İskenderiye'yi ve limanlarını, Nil'in batı ucuyla birleştiriyordu ve güneyindeki Mareotis gölünün sığ suları, İskenderiye'yi çölden ayırıyordu. Kentin büyük Serapis tapınağıyla birleşen yarım km uzunluğundaki hipodromu, Nil kanalının kavisiyle çevriliydi.

Kent, doğudan batıya beş km uzunluğunda ve iki km genişliğindeydi ve on beş km'lik bir savunma sur sistemiyle çevriliydi.[656] Doğudan batıya uzanan ana cadde boyunca yapılan kazılar, kent planının merkezi adalarından (*insulae*) birisini tespit etmiştir. M.S. I. ve II. yüzyıla ait geniş evler, III. yüzyılda büyük oranda zarar görmüş ve erken IV. yüzyılda terkedilmiş ve bunların yerini aynı yüzyılın ortalarına doğru kamu yapıları almıştı. Bu yapılar arasında küçük bir tiyatro, ders salonu olarak belirlenen iki dinleme süiti ve bir halk hamamı binası vardı. VII. yüzyıla kadar muhafaza edilen bu yapılar, İskenderiye'nin meşhur

[655] C. Haas, *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict* (Baltimore, 1997). R. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* (Princeton, 1993). Belgelere dayalı güçlü bir analiz olan bu eser, İskenderiye'yi bilhassa kapsam dışı tutmaktadır.

[656] Görsel bir anlatı için bkz. R. Bagnall ve D. Rathbone (der.), *Egypt from Alexander to the Copts. An Archaeological and Historical Guide* (London, 2004), 51–86.

olduğu kültürel ve eğitim faaliyetlerinin bir kısmının ortamı olmalıdır.[657] Antikçağ boyunca İskenderiye'nin okulları ve yeri hiçbir zaman tespit edilemeyen ünlü kütüphanesi, yeniyetme filozoflar, halk hatipleri, ilahiyatçılar ve doktorlar için bir mıknatıstı. Kent, hem pagan hem de Hıristiyan gelenekte kültürel bir dinamoydu.

İskenderiye, I. Theodosius döneminde *praefectus augustalis* makamı tesis edilinceye kadar, Mısır *praefectus*unun ikamet yeriydi. Bildiğimiz kadarıyla kenti ziyaret eden tek Geç Antikçağ imparatoru, Yukarı Mısır'da ve Etiyopya'da Roma idaresini yeniden tesis etmek ve Domitius Domitianus'un yol açtığı iç isyanı bastırmak için sefer düzenleyen Diocletianus idi.[658] Eskiçağ dünyasının bilinen diğer kalabalık merkezlerine nazaran, bu bir güç boşluğu anlamına geliyordu. Aşağı Mısır'da bulunan Roma garnizonlarının askeri müdahalesiyle bastırılmak zorunda olan kent içi huzursuzluk, isyan ve diğer büyük rahatsızlıklar, İskenderiye tarihinin depreşen bir niteliğiydi. Kilise liderleri, teolojik ve diğer davalarına destek sağlamak için toplumsal ağları harekete geçirebiliyorlardı ve IV. ve V. yüzyıllarda büyük dinsel çatışmalar vardı.

Ptolemaios hanedanı tarafından inşa ettirilen ve Severuslar döneminde Romalılar tarafından genişletilen Yunan –Mısır tanrısı Serapis'in devasa tapınağı, güneybatı köşesinde kentin inşa edildiği alçak tepelerin birisini işgal ediyordu. Kuzeye *heptastadion* diye bilinen yere doğru çıkan yol boyunca, bir km uzunluğundaki dolgu yol, batı limanını doğudan ayırıyordu. Tapınak alanında tek bir uzun sütun üzerinde, Roma gücünün bir odak noktası olarak görülen Diocletianus'un bir heykeli yükseliyordu. Ammianus Marcellinus, Serapis tapınağını şöyle betimliyor: "Görkemi öyleydi ki sadece kelimelerle anlatmak haksızlık olurdu, fakat büyük sütunlu salonları ve sahici gibi duran heykellerin çokluğu ve diğer sanat eserleri, bu tapınağı, çok eskiden beri Roma'nın ölümsüzlüğünün sembolü olan Capitolium'dan sonra bütün dünyadaki en muhteşem yapı getiriyordu" (Ammianus, 22.16, çev. Hamilton).[659]

[657] J. Mackenzie, "Glimpsing Alexandria from archaeological evidence" *JRA* 16 (2003), 35–63.

[658] T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Harvard, 1981), 17–20.

[659] J. McKenzie, S. Gibson ve A. T. Reyes, "Reconstructing the Serapeum in Alexandria

Serapis tapınağının tahrip edilmesi, Eskiçağ paganizminin çökertilmesine ilişkin Hıristiyan anlatıda iz bırakan anlardan birisidir. İskenderiye piskoposu Theophilus, 391-92 yılında kentteki bir Dionysus tapınağını kiliseye dönüştürme izni için, İmparator Theodosius'a başarılı bir müracaatta bulundu. Hıristiyan bir güruh, tapınağın en kutsal alanına saldırdı ve orada buldukları falluslar ve diğer pagan sembolleri eğlence konusu yaptı. Paganlar, Hıristiyanların bazılarını öldürerek, yaralanan bazılarını da duvarla çevrili Serapis tapınağına kapatarak çok sert tepki verdiler. Bunu bir kuşatma takip etti. Dışardaki Hıristiyanlar, Roma askerlerinin kumandanı olan *dux Aegypti*den ve *praefectus* Euagrius'dan destek aldılar. Kuşatma altındaki paganlar, pagan dini imgelerin tahrip edilmesinin gökyüzünde ikamet eden kadim tanrıların gücüne zarar vermediğini izleyicilerine anlatan Filozof Olympius tarafından cesaretlendiriliyorlardı. Hıristiyan kayıpların raporları, İmparator Theodosius'a ulaştırıldığı zaman, imparator onları şehit ilan etti ve paganları suçlayan fermanının giriş sözleri, Hıristiyan kalabalık tarafından coşkulu tezahüratlarla selamlandı. Kalabalık, kapıdaki korumalara saldırmak için harekete geçti ve tapınağı zorla ele geçirdi.[660] I. Theodosius'un son yıllarındaki dinsel hoşgörüsüzlüğün zirvesini temsil eden Serapis tapınağının yıkılması, pek çok pagan entelektüeli İskenderiye'den kaçmaya zorladı.

Bir kuşak sonra, İskenderiye piskoposluğunda Theophilus'un halefi olan yeğeni Cyrillus'un kışkırtmasıyla aynı vahşi sahneler yankılandı. Cyrillus, taraftarlarını önce 414'te Yahudilere karşı ve ondan sonra kentteki pagan entelektüellere karşı harekete geçirdi. Yahudiler, Şabat günü tiyatro gösterilerine katılarak düşmanlıkları kışkırtmışlardı. Yahudiler, Cyrillus'un karışıklık çıkarma heveslisi bir destekçisi tarafından şiddete zorlandılar. Mısır *praefectus*u Orestes, provokatörü tutuklattı. Olayların akışı sırasında iddiaya göre Yahudiler bir kiliseyi yakmak için kumpas kurdular ve Cyrillus karşı hamle olarak, vali Orestes'in gözünü korkutmak ve Yahudi sinagoglarına Hıristiyan saldırılarını organize etmek için bu fırsatı kullandı. Çok sayıda Yahudi öldürüldü (Socrates,

from the archaeological evidence" *JRS* 94 (2004), 73–121; G. Fowden, *Empire to Commonwealth* (Princeton, 1993), 44–5.

[660] Sozomen, *HE* 7.15; *cf.* Socrates, *HE* 5.16–17; Theodoret, *HE* 5.22; Rufinus, *HE* 11.22–27.

HE 7.14-15). Yahudilerin en azından bir kısmının Cyrillus ile Orestes arasındaki güç mücadelesinin istemsiz kurbanları olduğu anlaşılmaktadır. Ertesi yıl, 500 kişilik bir keşiş grubu, *praefectus*un at arabasının yolunu kesti ve onu taşa tuttular. Diğer İskenderiyeliler *praefectus*u kurtarmak için yardıma koştular ve olayın faillerinden birisini ele geçirdiler ve sorgu sırasında ölümüne işkence ettiler. Ertesi yıl Hıristiyan vahşeti en meşhur kurbanlarından birisi olan filozof Hypatia'yı aldı. Hypatia, Serapis tapınağı yıkıldığı zaman İskenderiye'yi terk eden Platoncu Theon'un kızıydı. Hypatia, vali Orestes'in güvenilir sırdaşlarından birisi olmuştu ve bundan dolayı valinin kendisi de pagan olmakla suçlanıyordu. Bir kilisede okuyucu olan Petrus adlı birisinin liderlik ettiği Hıristiyan çete, Hypatia'yı zorla arabasından indirerek, eski imparatorluk tapınağının üzerine inşa edilmiş kentin ana kilisesine sürükledi. Hypatia'yı orada kırık kiremit yağmuruna tutarak öldürdüler. Hypatia'nın cesedi parçalandı ve yakıldı. Kilise tarihçisi Socrates bu vahşeti eserinde protesto etmekteyse de, Cyrillus büyük oranda suçsuz bulundu ve kurtuldu.[661]

İskenderiye'deki bu hadiselerin tarihsel anlatıları, olayların nedenleri hakkındaki pek çok soruyu açık bırakmaktadır, fakat olayların sosyal bağlamına ilişkin açık bir anlam sunmakta ve mahalli politikaların acımasızlaşmasını göstermektedir.[662] Kent piskoposları, proletarya arasındaki eğitimsiz destekçilerinin yardımına başvurabiliyorlar ve bunlar fanatik bir davada aşırı şiddet kullanmakta tereddüt etmiyorlardı. Eğitimli bir azınlık olan İskenderiye kent konseyinin üyelerinin 416 yılında piskoposun destekçi çetesi *parabalani*nin vahşetine karşı imparatora müracaat etmeleri anlamlıdır. II. Theodosius sadece, gelecekte *parabalani*nin sayısının beş veya alt yüz kişiye sınırlandırılmasını emrederek karşılık verdi.[663]

Kartaca

Geç Roma Kartaca'sının resmi de hâkim Hıristiyan kaynak materyal yüzünden dengesizdir. Bu kaynaklara, Afrika Hıristiyanlığı ile imparatorluğun

[661] Bkz. K. Holum, *Theodosian Empresses* (Berkeley, 1982), 98–100.

[662] İnceleme için bkz. R. Alston, *The City in Roman and Byzantine Egypt* (Londra, 2002), 285–92.

[663] *CTh.* 16.2.42, 43.

desteklediği Katoliklik arasındaki çatışmayla ilgili bilgi derlemeleri de dâhildir. Bunların doruk noktasını, 411'deki Kartaca konsilinin birebir kayıtları (bkz. s. 415-16) ve Batı kilisesinin gelişiminde en üretken ve önemli şahsiyet olan Augustinus'un *İtiraflar*'ı oluşturmaktadır. Bununla birlikte modern Tunus kentinin genişleyen banliyölerinin altında kalan Kartaca kent merkezi, en azından UNESCO'nun himayesinde uluslararası ekipler tarafından yürütülen son zamanlardaki kazılara kadar, geniş oranda bilinmez olarak kaldı.

Kartaca, Kuzey Afrika kıyısındaki en geniş korunaklı limana sahipti ve Batı Akdeniz ana hattında hayati bir konumu işgal ediyordu. Batıya Atlantik'e doğru uzanan deniz kıyısı kuzey rüzgârlarına açık, kayalıklardan ve dağlardan bir barikattır. Procopius o tarafta hiçbir liman olmadığı gözlemini nakletmektedir (*Bell. Vand.* 3.15). Buna karşın, Kartaca'nın kendisi sadece demirleme imkânı sağlamıyordu, fakat Avrupa'ya geçişin en kısa yolunun güney ucundaydı ve karşıdaki Sicilya, Kartaca'ya Roma'dan daha yakındı.[664] Kent, karayoluyla Numidia hinterlandına bağlanıyordu ve bu yollardan birisi, Bagradas nehir vadisine ulaşıyordu. Kartaca, zenginliğinin çoğunu, başta Byzacena ve Afrika Proconsularis'in tepe bayırlarında üretilen tahıl ve zeytin olmak üzere, zirai ürünlerden elde ediyordu. Bölge, aralarına büyük kırsal malikânelerin serpiştirildiği küçük ve orta ölçekli kentler şebekesiydi ki, bu malikâneler V. yüzyıla kadar gelişen bir kent kültürü ortaya çıkarmıştı. İskenderiye gibi, Kartaca ve hinterlandı, dış tehditlere karşı kayda değer bir güvenlik düzeyinden de faydalanıyordu. Numidia ve Afrika Proconsularis kentlerinin bir kaçı, III. ve IV. yüzyıllarda surlara sahipti ve Kartaca'nın kendi savunma sistemi, tuhaf bir şekilde, kentin Vandalların eline geçmesinden sadece on dört yıl önce ancak 425'te inşa edildi.[665]

Byrsa diye bilinen bir akropol kente hâkimdi ve planlı bir cadde şebekesi vardı. Mozaiklerle süslü ayrıntılı kent köşkleri ve halk eğlencesi bütün yapılar repertuvarını hipodrom, amfitiyatro, tiyatrolar ve odeonlar, bazilika kiliseleri ve

[664] W. Frend, *The Donatist Church* (Oxford, 1952), 25–31.

[665] C. Lepelley, "The survival and fall of the classical city in late Roman Africa" *Aspectes de l'Afrique romaine. Les cités, la vie rurale, et le christianisme* (Bari, 2001), 85–104.

devasa Antoninus hamamı (*Thermae)* dâhil, hamam yapıları oluşturuyordu.[666] Geç IV. yüzyıl Kartaca'sındaki yaşam, Augustinus'un esaslı ve unutulmaz eseri *İtiraflar*'ın çarpık lensi vasıtasıyla bilinmektedir. *İtiraflar*, iki husus üzerinde durmaktadır: Öğrencilerin gürültücü ve bohem hayatları ve arenalarda ve tiyatrolarda sunulan kamu eğlencesinin zorlayıcı heyecanları. Buralarda ortaya çıkan ahlaksızlık ve kanlı sonuçlar, Augustinus ve arkadaşları için takıntı ve üzüntü kaynağı olan ahlaki tehditler ortaya çıkarıyordu. Genç adamın itirafları, kentin sosyal ve ekonomik hayatının daha geniş bir resmini sunmamaktadır. Ancak Kartaca piskoposu olmuş olsaydı, Augustinus'un yazılarından ekonomik ve sosyal hayata ilişkin bir resim ortaya çıkabilirdi.

Kartaca 439'da Vandalların eline geçti ve Vandal kralı, önceden eyalet valisinin ikamet ettiği Byrsa'daki makama oturdu. Gaiseric, Kartaca'nın hinterlandı Afrika Proconsularis'in en iyi topraklarının kontrolünü ele geçirdi ve bu toprakları kurayla yeni bir kalıtsal topraklı sınıf oluşturacak olan savaşçılarına dağıttı.[667] Esas kurban, Vandalların elinde müsadereye ve organize kovuşturmaya maruz kalan, Katolik Hıristiyanlar ve yerel kent konseyinin mensupları dâhil ve Afrika'da mülkleri olan Romalı senatörlerdi. Bunların bazısı Suriye'ye, bazısı da İtalya'ya kaçtılar.[668] Kalanların barbarlar tarafından köleleştirildikleri anlatılmaktadır. Neredeyse özellikle Proconsularis'e sınırlandırılan Vandal varlığı, yazıtların dağılımı ve arkeolojik buluntularla teyit edilmektedir.[669] Afrika'nın 533'te yeniden fethedilmesinden sonra Iustinianus toprakları sırasıyla özel mülk sahiplerine, devlete ve kiliseye iade etmek için tedbirler aldı. Procopius, Kartaca'nın Theodosius surlarını ve liman cephesini, yeni stoaları ve karısının adından dolayı Theodoriane diye adlandırılan bir halk hamamını yeniden inşa ettirdiği için Iustinianus'u övmektedir. Iustinianus, deniz surlarının içinde bir manastır ve Theotokos ve mahalli bir aziz olan Prima için kiliseler

[666] *Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Princeton, 1976), 201–2.

[667] Victor of Vita I, 12–14; Procopius, *Bell. Vand.* 3.5.11–17.

[668] Theodoret, *ep.* 2, 29, 33, 34; *Life of Fulgentius of Ruspa* (der. G. Lapeyre 1929), 1. Theodoret, *ep.* 2, 29, 33, 34; *Life of Fulgentius of Ruspa* (der. G. Lapeyre 1929), 1.

[669] Y. Modéran, "L'etablissement territorial des Vandales en Afrique" *Ant. Tard.* 10 (2002), 87–122.

inşa ettirdi. Kentteki arkeolojik çalışma,bu dönemde inşa edilmiş dört kilisenin yerini tespit etti. Bu yapıların varlığı, Vandal işgalinden sonra Kartaca'nın esas itibarıyla dini yapılar vasıtasıyla yeniden inşa edildiğini teyit ediyordu. Görünüşe göre, VII. yüzyıl boyunca kilise inşaatları sürdürüldü fakat kentin geri kalanının gerilemesi gibi, 698'de Arapların eline geçmeden önce meskûn bölge de önemli ölçüde daralmıştı.[670]

Antakya

Geç Antikçağda Suriye Antakyası'nın yerel tarihi, iki başkent haricinde Eskiçağ dünyasındaki herhangi bir şehirden daha iyi belgelenmiştir. Sâsânilere karşı düzenlenen seferlerin karargâhı ve sıçrama tahtası olduğu için, Antakya askeri bir merkez oldu ve Constantius ve Iulianus gibi sefere çıkan imparatorların uzun süreli ikametgâhı olarak hizmet etti. Kent, siyasi tarihlerde bilhassa Ammianus'ta ve Iulianus ile ilgili yazılı materyalin çoğunda, belirgin bir şekilde ön plana çıkmaktadır. Antakya mahalli bir vakayinamenin (Ioannes Malalas'ın eseri) günümüze ulaştığı tek Doğu Roma İmparatorluğu eyalet kentidir ve özellikle V. ve erken VI. yüzyıllarda, kilise meseleleri kadar siyasi meselelerle de ilgilenen Evagrius'un kilise tarihinin odak noktasıdır. Buna ilaveten, geç IV. yüzyıla ilişkin, pagan yazar Libanius'un konuşmalarında ve mektuplarında ve onun yakın çağdaşı Hıristiyan rahip Ioannes Chrysostomus'un yazılarında, ayrıca V. yüzyıl hakkında Cyrrhus piskoposu Theodorethus'un mektuplarında ve diğer yazılarında zengin yerel bilgi örgüsü bulunmaktadır. Onun için Antakya hakkında yapılan modern çalışmaların sayısının, Geç Antikçağın diğer büyük merkezlerine göre çok daha fazla olması hiç de şaşırtıcı değildir.

Antakya, Silpius dağının eteklerinde, Orontes Nehri'nin doğu kıyısı boyunca uzanıyordu. Esas itibarıyla Hellenistik dönemde kurucusu I. Seleucus tarafından inşa edilen kent surları, nehir cephesinden devam ediyor ve ondan sonra doğuya doğru, dağ yamacına ulaşıyordu. Surlar Geç Antikçağda, bilhassa I. Theodosius ve Iustinianus idaresinde tekrar tekrar tamir edildi veya

[670] W. Frend, *The Archaeology of Early Christianity. A History* (Londra, 1996, yeni basım 1997), 316–17; W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 101, 377.

yeniden inşa edildi. Kentin, yaklaşık üç km uzunluğunda, halk için sokak aydınlatmasıyla meşhur, merkezi bir sütunlu caddesi vardı. Her dönemde büyük kamusal inşaatlara ilişkin bol miktarda veri vardır. Geniş bir sekizgen kilise, Constantinus'un hayatının sonunda inşaat halindeydi ve 341'de Antakya konsili sırasında kutsandı.

Antakya, kent olarak İskenderiye kadar geniş değildi. IV. yüzyıldan sonra imparatorluk ikametgâhı olma işlevini kaybetti ve önemi azaldı. Kent bizatihi bir limana sahip değildi, fakat ithalat ve ihracat, Orontes Nehri'nin son kısmının Seleucia Pieria limanına kadar seyrüsefere uygun hale getirilmesi için tasarlanmış bir kanal sistemiyle nakledildiyordu.[671] Büyük İran seferleri için hayati öneme sahip olan kentin liman tesislerinin hem Diocletianus hem de Constantinus tarafından restore ettirildiği bilinmektedir. Kentin kanal sistemi gerçekten Iulianus'un 363 yılındaki İran seferi sırasında askeri ikmal hattı olarak işlev gördü.[672] Bir dış ve bir de iç liman vardı ve iç limanın güvenliği zincirle sağlanıyordu. V. yüzyıla ait bir yazıt, liman vasıtasıyla yapılan ithalatın teftiş tarifesini ihtiva etmektedir. Tarife gereği ödemeler, devletin *annona* ve resmi talep sisteminin nakliyesinden sorumlu temsilcileri olan *curiosi*'ye yapılabilecektir. Bu fiyatlar, Fenike, Kıbrıs ve Kilikya'dan yapılan daha kısa mesafeli ticaret için, Filistin ve Mısır'dan yapılana nazaran daha düşük düzeyde ayarlanıyordu. *Annona* katkıları Antakya'ya kesinlikle deniz yoluyla ulaşıyordu. Anastasius ve Iustinianus gibi imparatorlar, Antakya'da devlet yetkililerinin irtikâplarını engellemenin bir önlemi olarak, bu ücretlerin düzeyini yansıtan yazıtlar diktirdiler (Malalas 470-1).[673]

[671] D. van Berchem, "Le port de Séleucie de Piérie et l'infrastructure navale des guerres parthiques" *Bonner Jahrbücher* 135 (1985), 47–87.

[672] W. Liebeschuetz, *Antioch*, 75–6.

[673] *SEG* 35 (1985) 1523; G. Dagron, "Un tarif des sportules à payer aux *curiosi* du port de Séleucie de Pisidie" *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 435–55; P. Petit, *Libanius et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-C.* (Paris, 1955), 305–22; G. Downey, "The economic crisis at Antioch under Julian the apostate" *Studies in*

Honour of A. C. Johnson (Princeton, 1951), 312–21.

Kentin geç IV. yüzyıldaki gıda ikmali konusunda iyi bilgiye sahibiz. En iyi belgelenmiş kıtlık, 362/63'te İmparator Iulianus İran'ı işgale hazırlanırken meydana geldi. Asker sayısının artması ve geniş imparatorluk maiyeti durumu kötüleştirdi ve imparator, krizi hafifletmek için imparatorluk mülklerindeki tahıllı kent pazarına sürmeyi denedi, ancak bu tahılın çoğu vurguncular tarafından satın alındı. Iulianus'un kendisi suçlandı ve açlık, sefer için kentten ayrılmadan önce imparator ve kent halkı arasındaki gergin ilişkiyi tehditkâr bir şekilde arttırdı.[674] 370'li yılların çoğunda Antakya'da ikamet eden İmparator Valens'in, kent için bir tahıl dağıtım sistemi tesis etmiş olması, Iulianus dönemi kıtlığının neticesi olabilir ve bu tahıl dağıtım sistemi, Iustinianus dönemine kadar varlığını sürdürdü.[675] Geç İmparatorluk'ta, Antakya tarihinin ana teması olan dönemsel kıtlıklar ve tahıl ikmal krizleri, mahalli ihtiyaçların denizden ithalat vasıtasıyla karşılanamadığını ortaya koymaktadır ve kent 529 ve 540'da Sâsâniler tarafından tehdit edildiği ve saldırılara yenik düştüğü zaman, Constantinopolis'in buna mukabele etmesi ağır ve gönülsüzdü. Antakya'nın güvenliği, başkentin kendi hayatını idame ettirmesi için çok önemli değildi.

Kentin gıda ikmalinin sorumluluğunun en azından bir kısmının, imparatorluk yetkililerine devri, imparatorluğun başka yerlerinden daha çok Antakya'da belgelenen büyük bir siyasi değişimin belirtisidir. Ekonomik bağımsızlığın ve yerel toprak sahibi sınıftan oluşan kent konseyi üyelerinin yetkilerinin tedricen zayıflaması, bu değişimi ifade ediyordu. Bu yerel aristokrasi, Doğu Roma İmparatorluğu'nun neredeyse diğer her kentinde olduğu gibi, Antakya'da da şimdiye kadar toplumsal düzenin ana dayanak noktası olmuştu. Libanius'un mektupları ve söylevleri, geç IV. yüzyıla gelindiğinde aktif konsey üyelerinin sayısının, çok hızlı bir şekilde düştüğüne işaret etmektedir. Aristokrasinin yeri, kendileri de yerel halktan gelen ve başarılı olan az sayıdaki imparatorluk yetkilileri tarafından giderek doldurulyordu. Maaşlı imparatorluk görevlileri ve askerler, Geç Roma dönemi Mısır'ında da gözlemlenebilen bir süreçte, yerel toprak sahiplerinin siyasi ve iktisadi fonksiyonlarının çoğunu

[674] Julian, *Misopogon* 369–70; W. Liebeschuetz, *Antioch*, 127–8.

[675] Justinian, *Nov.* VII.8, ayrıca bkz. W. Liebeschuetz, *Antioch*, 129.

üstlendiler (bkz. s. 514-15).[676] Böylece, geç IV. ve erken V. yüzyıllar boyunca, yerel idarenin bir orta tabakası, tarih sahnesinden silindi. Bu olgu, gelirlerini devlet hizmetine borçlu olan yeni zenginleşen toprak sahipleriyle, kentlerin alt tabakası ve köylü nüfusu arasındaki uçurumu genişletti.

Bunun bir neticesi, yöneticiye erişimi olan bireyler tarafından kullanılan himayenin öneminin artmasıydı. Libanius, *Mixidemus'a Karşı* başlıklı söylevinde, eleştirisinin hedefindeki Mixidemus'un, sunduğu koruma hizmetine karşılık, ürün ve hizmet aldığı bir grup köyün hamisi olarak, bir yetkililer grubunun yerini nasıl aldığını göstermektedir. Taşradaki halk ona şükran duydukça, o büyük bir malikâne oluşturmak için yavaş yavaş mülk satın alabilmekteydi (Libanius, *Or.* 52). Libanius, *Himaye Üzerine* konulu söylevinde, köylülerin ürün veya altın olarak ödemeler yaparak, çevrelerinde konuşlanan garnizonların komuta subaylarının himayesini nasıl sağladıklarını ve sonra bu askeri korumayı, komşu köylere saldırmak ve yağmalamak için nasıl sömürdüklerini betimlemektedir. Köylüler, yerel konsey mensupları tarafından toplanan vergi tarhlarına katkılarını ödemeyi reddettikleri zaman da, bu askerlerin sağladığı korumaya güveniyorlardı. Himaye ağının, mahalli garnizonlarda bulunan askerlerle sınırlı olmadığı, fakat üst düzey askeri subaylara kadar uzandığı ve bu üst düzey subayların, konsey mensupları adına olaylara müdahil olan eyalet otoritelerini engelledikleri bilinmektedir (Libanius, *Or.* 47).[677]

Yerel güç dengesindeki bu kaymanın, pek çok neticesi vardı. Kent yönetiminin yasal temeli, çok hızlı bir şekilde zayıfladı. Kent konseylerinin yerini, kentlerinin çıkarları için değil, esas itibarıyla kendi kişisel çıkarları için çalışan, güçlü bir yerel asiller zümresi almaya başladı. Daha 370'li yıllarda imparatorlar, görünüşte mahkemelerde kırsal alt tabakanın zararına meydana gelen yozlaşmaları önlemek için, yeni bir *defensor civitatis* (kentin savunucusu) makamı tesis etmişlerdi (*CTh.* 1.29.5). Küçük ölçekli toprak sahipliğinin yerini, geniş malikâneler almaya başladı ve yeni toprak sahipleri, imparatorluk idaresinin

[676] W. Liebeschuetz, *Antioch*, 167–92; J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, labour and aristocratic dominance* (Oxford, 2001).

[677] W. Liebeschuetz, *Antioch*, 192–208.

taleplerini kulak arkası etmek veya bir müzakere durumunda, kafalarına göre hareket etmek için yeterince güçlüydüler. Taşrada şiddet ve kanunsuz mal mülk zapt etme, pek çok köylüyü kente göçe zorluyordu ve kent surları daha geniş bölgeleri kapsaması için genişletildiği zaman, Antakya'nın nüfusu V. yüzyılda kesinlikle arttı (Evagrius 1.20). Bu arada, kentin zengin vatandaşları eskisine göre daha da zenginleştiler. Bu olgu, 1930'lu yıllarda Princeton'dan bir ekibin Antakya'da yaptığı kazılarda ortaya çıkarılan, Geç Roma döneminin en zarif figüratif mozaikleriyle dekore edilen köşklerle kanıtlanmaktadır.[678] Kent V. yüzyılda maddi anlamda zirveye ulaştı.

Libanius'un himaye anlatısında sunulan yozlaşma ve düşük düzey kırsal şiddete ilişkin verilere ve Iulianus'un 362-3'te kentte kaldığı sıradaki anlatısıyla taşınan kentin asi halk davranışına ilişkin ününe karşın, kentsel karmaşa nadiren meydana geliyor görünmektedir.[679] Makul bir dinsel uyum düzeyi mevcuttu. Paganların ve Hıristiyanların en azından Theodosius'un doğudaki *praefectus praetorio*su Cynegius Maternus'un kötü şöhretli harekâtına kadar, genel olarak çatışmadan sakındıkları görülmektedir. Cynegius Maternus, 380'li yıllarda pagan tapınakları kapatmak ve faaliyetlerini sınırlandırmak için şiddetli bir harekât yürüttü (bkz. s. 368). Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki ilişkiler, Hıristiyanların Yahudi ibadet yerlerine gitmelerinin önüne geçmek için bir dizi büyük vaaz hazırlayan Ioannes Chrysostomus'u rahatsız edecek kadar uyumluydu (bkz. s. 343-44).[680] Huzuru ciddi bir şekilde bozan olay, 387 yılındaki Heykel İsyanıydı. Bu olayın Cynegius Maternus'un harekâtıyla dinsel gerilimin artmış olduğu bir dönemin sonunda meydana gelmesi, muhtemelen bir rastlantı değildi. Aşırı bir vergi artışını ilan eden bir imparatorluk fermanı, kent konseyine yüksek sesle okunduğu zaman, konsey üyeleri protesto için bir yandan Suriye valisine müracaata hazırlanırken, diğer yandan kent piskoposu Flavianus'un yardımını da almaya çalışıyorlardı. Olup bitenlerin dedikoduları halka ulaştığı zaman, tiyatro hiziplerinden bir amigo liderinin öncülük ettiği

[678] D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements* (Princeton, 1947).

[679] J. Hahn, *Gewalt und Religiöser Konflikt* (Berlin, 2004), 122.

[680] R. L. Wilken, *John Chrysostom and the Jews: Rhetoric and Reality in the Late Fourth Century* (Berkeley, 1983).

kalabalık, eyalet valisinin sarayına saldırdı ve ondan sonra öfkesini imparatorluk imgelerinden çıkarmaya başladı. Önce, üzerinde Theodosius'un portresinin bulunduğu bir ahşap paneli tahrip ettiler ve sonra, kentin forumunda bulunan imparatorun, karısı Eudoksia'nın ve oğlu Arcadius'un bronz heykellerini yıktılar. Kalabalık daha sonra, vergi artışının lehinde konuşma yapan bir konsey üyesinin evini yakmaya kalkıştılar, ancak süvari okçuların ve olayların elebaşını tutuklayan *Comes Orientis* idaresinde bir askeri birliğin müdahalesiyle engellendiler. Elebaşılar hızla yargılanıp cezalandırılırken, daha büyük çaplı bir cezalandırma korkusuna kapılan kent, gittikçe büyüyen bir endişeyle çekeceği cezayı beklemeye başladı. İmparator, isyanla iki aşamada ilgilendi. Theodosius'un ilk tepkisi, eyalet başkenti unvanı da dâhil olmak üzere Antakya'yı sahip olduğu imtiyazlardan mahrum bırakmak, *annona*yı kesmek ve hipodromu, tiyatroyu ve hamamları kapatmak oldu. Ondan sonra bir araştırma komisyonu, kimin suçlanacağını tespit etmek için çalışmaya başladı ve muhtelif konsey üyelerinin hapsedilmelerini emretti. Kaynaklarımız bu olayları iki farklı bakış açısından ele almaktadırlar: Libanius pagan bakış açısını, Ioannes Chyrsostomus ise Hıristiyan bakış açısını temsil ediyorlardı. Theodosius, hoşgörü göstermek için Hıristiyanların yalvarışlarına kulak vermeyi tercih etti. Sadece piskoposun başkanlığında Constantinopolis'e gönderilen bir elçilik heyeti, hapistekiler için özgürlük ve kentin imtiyazlarının geri iadesini emniyet altına aldılar. Ioannes Chysostomus, kentin tam da Paskalya zamanı başka cezalandırmalardan kurtulacağı haberini selamlayabildi. Bu olayların sonucu, yerel güç dengesinde, kentin siyasi otoritesinden Hıristiyan yetkililere doğru bir kayma olduğunu ima etmektedir.[681]

V. yüzyıla ilişkin seyrek birkaç damla bilgi, bilhassa Antakya'daki saray civarını (Yeni Kent diye biliniyor) etkileyen bir depremin Evagrius tarafından detaylı anlatımını da içermektedir (Evagrius 2.12). İmparator Leo'dan gelen

[681] R. Browning. "The riot of AD 387 in Antioch: The role of the theatrical claques in the later empire" *JRS* 42 (1952), 13–20; P. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity* (Wisconsin, 1992), 105–8; H. Leppin, "Pagan and Christian interpretations of riot," H. Brandt (der.), *Gedeutete Realität. Krisen, Wirklichkeiten,*

Interpretationen 3–6 Jht. n. Chr. (Historia Einzelschr. 134, Stuttgart, 1999), 103–23.

yardım sayesinde toparlanma açıkça hızlıydı, fakat 525 yılı depreminde Antakya çok daha ciddi bir şekilde etkilendi. Önce bir yangın Aziz Stephanos Katedralini tahrip etti ve sonra 115 yılında beri kent tarihinin en büyük depremi meydana geldi ve iddiaya göre kentin piskoposu Euphrasios dâhil 250.000 kişinin hayatına mal oldu. Kasım 528'de meydana gelen bir başka şok, 5000 kişinin daha ölümüne yol açtı. İmparatorluk yardımı vaat edildi, fakat Sâsânilerle yeniden baş gösteren düşmanlıklar, Suriye'de öncelikleri, barıştan savaşa doğru kaydırdı. Ebedi barış diye bilinen 532'de varılan anlaşma, gerçekte ortaya koyduğu sonuçtan çok daha fazlasını vaat ediyordu, ancak 539'da savaş yeniden patlak verdi. Sâsâniler ertesi yıl, Antakya üzerine üşüştüler ve hipodrom hizipleri tarafından yönlendirilen şiddetli yerel direnişe karşın kenti ele geçirdiler. Anlatılanlara göre Sâsâni kralı I. Hüsrev, İran'da yeni bir kent kurmak ve içini doldurmak için 30.000 Antakyalıyı beraberinde götürdü (Procopius, *Bell. Pers.* 2.14.6). Suriye, imparator tarafından fiilen kendi haline terkedilmişti, çünkü imparatorluk kuvvetleri İtalya'nın kontrolünü yeniden ele almak için gittikçe sert bir mücadeleye girişiyorlardı. Procopius, Sâsânilerin çekilmesinden sonra, Iustinianus'un iddialı bir yenileme programına başladığını ifade etmektedir, fakat betimlemeleri kentin bazı kısımlarının terkedildiğini ve tahkimatların küçüldüğünü ima etmektedir. Sokaklar ve kamu yapıları yeniden inşa edildi ve Theotokos'a yeni bir kilise adandı (Procopius, *Yapılar* 2.10.2-25).[682] Kent, Sâsânilerin eline geçtikten iki yıl sonra, daha yıkıcı bir tehditle karşı karşıya kaldı: Salgın. 520'lerin depremleri, Antakya nüfusunun ve genel refahının büyümesine zaten ağır bir darbe indirmişti. Savaş ve salgının tekrar tekrar ortaya çıkması, çöküşü geri döndürülemez hale getirdi.

[682] Michael Whitby, "Procopius and Antioch," D. French ve C. S. Lightfoot (der.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (2 cilt, Oxford, 1989), 537–53.

10. AKDENİZ VE YAKIN DOĞU'DA TOPLUM VE EKONOMİ

250 300 350 400 450 500 550 600 650

İmparatorluğun doğu ve batı olarak ayrılması
Yakın Doğu ve "Mümbit Hilal"
Kuzey Suriye'nin Kireçtaşı Masifi
Amik Ovası ve Havran
Suriye kentleri
Necef ve Gaza yerleşimleri
Küçük Asya ve kentsel yaşamın gelişimi
Doğu sınırının askerileştirilmiş bölgeleri
Mısır
Roma ve Vandallar döneminde Afrika'nın verimli zirai ekonomisi
Iustinianus'un yeniden fethinden sonra Afrika'nın gerilemesi
IV. yüzyılda imparatorluğun sınır hattındaki Galya
V. yüzyılda Galya'nın sosyal ve ekonomik dönüşümü ve Ortaçağ Avrupa toplumunun kökenleri
Geç İmparatorlukta İtalya ekonomisi
Barbar baskısı altında Tuna bölgesi ve Balkanlar
Roma devletinin doğuda ve batıda ekonomi üzerindeki etkisi

İmparatorluğun doğu ve batı kısımlarının ekonomik ve sosyal tarihleri arasında derin bir ayrışma vardı. Bunun temel nedeni tek bir kelimeyle ifade edilebilir: Güvenlik. Roma dünyasının doğu yarısının çoğu VI. yüzyılın ortasına kadar savaştan ve işgalden uzaktı. Kent kültürü uzun barış dönemlerinde gelişmiş, hem kentlerde hem de kırsalda nüfus artmış ve uzun süren bu istikrardan ekonomi de nasibini almıştı. Savaşın korkunç etkileri, sadece Constantinopolis'in Trakya hinterlandında ve imparatorluğun Sâsâni saldırılarına maruz kaldığı VI. yüzyılda Kuzey Suriye ve Mezopotamya'da hissediliyordu. Buna karşılık batı eyaletleri önce Cermen barbar gruplardan ve sonra da Hunlardan sürekli tehditlerle karşı karşıyaydı. İmparatorluğun eyaletleri sırayla işgalcilere terk edildi. Bu durum sadece Batı İmparatorluğu'nun siyasi manada çöküşüne yol açmadı, fakat imparatorluğun ekonomik ve sosyal yapılarının dönüşümüne de yol açtı. Roma idaresinin yarattığı alt yapı ve vergi sistemi ortadan kalkınca, kentlerin boyutu küçüldü ve önemlerini kaybettiler ve nüfus, daha küçük ekonomik hedeflerle köylere dağıldı. Sadece kilise kurumları sağlamdı ve imparatorluğun mirasını Ortaçağa taşıyabilecek kadar uyumluydu.

Doğu İmparatorluğu

Yakın Doğu

Geç İmparatorlukta, modern Yakın Doğu'yu kapsayan Roma'nın Oriens idari bölgesi (*διοίκησις*), on dört Roma eyaletinden meydana geliyordu. Bölge bir bütün olarak, meşhur "Mümbit Hilalin" batı yarısıydı ve sosyal ve ekonomik anlamda Roma İmparatorluğu'nun en hareketli ve gelişen yörelerinden birisiydi. Bölgenin görece önemi, imparatorluğun bölünmesinden sonra doğal olarak arttı ve ekonomik çekim merkezi batıdan Doğu Akdeniz'e kaydı.

İmparatorluğun güneyinde Yakın Doğu'nun yerleşik eyaletleri, Suriye'nin güney ucuna ve Ürdün (*Arabia*) çöllerine dayanıyordu. Daimi yerleşimler ve hakiki çöl arasında geniş bir bozkır hattı vardı ve burada yağan yağmur miktarı, sulama yapmadan tarımsal faaliyete izin vermeyecek kadar düşüktür, fakat hayvancılık yapılabiliyordu. Bu bölge, esas itibarıyla küçük hareketli göçebe veya yarı göçebe kabileler tarafından kullanılmaktadır ve yerleşik tarım, vahalar dışında mümkün değildir. Roma bu marjinal bölgeyi, kabile halklarıyla

görüşmeler ve anlaşmalar yaparak kontrol etmeye çalışıyor ve bazen stratejik noktalarda küçük askeri birlikler konuşlandırıyordu. Geç V. ve VI. yüzyıllarda Roma'nın esas müttefikleri Roma'nın vassali Aretas'ın (Haris bin Cebele) liderliğindeki Gassani Araplarıydı.[683]

Yakın Doğu'da III. ve VI. yüzyıllar arasındaki en dikkat çekici gelişme, bölgenin daha önce nadiren kullanılan kesimlerine yerleşimlerin yayılmasıydı. Marjinal yöreler artık işletmeye açılıyor ve nüfus artıyordu. Kuzey Suriye'nin ortasındaki Kireçtaşı Masifi, yoğun bir şekilde çalışılmıştır. Antakya, Apamea ve doğudaki daha küçük komşuları Chalcis, Beroea ve Cyrrhus arasında bölünmüş olan bu tepelik memleket, karma tarımı ayakta tutmak için yeterli derecede yağmur çekiyordu ve zeytin yetiştiriciliğine bilhassa çok uygundu. Arkeolojik olarak tespit edilmiş 700 veya 800 arasındaki köy yerleşimi, taş evler, kiliseler, manastırlar ve kamu yapılarının küçük bir kotasıydı. En küçük köyler, sadece birkaç düzine meskûn tarafından işgal edildi ve daha büyüklerinde genellikle birkaç kilise ve hatta birkaçında halka açık hamam bile vardı (Levha 10.1). Köyler, geçimlerini karma bir tarımsal ekonomiden ve bilhassa zeytincilikten sağlayan varlıklı çiftçi aileler tarafından iskân ediliyordu. Kuzey Suriye'nin kent pazarları, artık ürün zeytinyağı için esas piyasa gibi görünmektedir. Antakya ve Apamea muhtemelen üretimin çoğunu tüketiyordu. Hiç şüphesiz, Antakya'da kamusal sokak aydınlatma sistemi kurulmasını mümkün kılan, bol miktardaki ucuz zeytinyağıydı. Bu aydınlatma o kadar parlaktı ki, "gece, gündüz gibi açık oluyordu" (Ammianus 14.1.9). Belli ürünlerde özelleşme veya tek tip ürün yetiştirmeye ilişkin elimize herhangi bir veri ulaşmamıştır. Bu dönemde Tripolitania ve Tunus'un büyük yağ üretim bölgelerinde yağ üretim teknolojisinde bir standartlaşma görülmemekte, ucuz ve bol yağ tedariki ise, sadece bireysel üretim ünitelerindeki artışı göstermektedir.[684]

[683] Bedevilerin rolü üzerine mükemmel bir inceleme için bkz. M. Whittow, *The Making of Byzantium 600–1025* (Londra, 1996), 32–6. Daha uzun bir çalışma için bkz. D. F. Graf, "Rome and the Saracens: Reassessing the nomadic menace" T. Fahd (der.), *L'Arabie préislamique et son environnement historique et culturel* (Leiden, 1989), 341–400.

[684] Kuzey Suriye'ye ilişkin veriler üzerine son yapılan bir değerlendirme için bkz. C. Foss, "Syria in transition, AD 550–750" *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), 189–269 ve C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages* (Oxford, 2005), 443–59.

Levha 10.1 - Serjilla. Suriye'de Apamea territoriumunda büyük bir köy, hamamı ve büyük bir taş evin harabeleri arasında iki katlı ön yüzeyi ile bir andron (evin erkekler kısmı)

Roma İmparatorluğu'nun başka hiçbir kısmı, Hıristiyanlığın kırsal bir yöreye yayılması hakkında daha iyi bir arkeolojik perspektif sunamaz. IV. yüzyılın ortasına gelindiğinde, basit bir model üzerinde üç koridorlu bazilikalar daha büyük köylerde bulunabiliyorken, küçük yerleşimlerde tek nefli kiliselere rastlanmaktadır.[685] İnşaat, V. ve VI. yüzyıllarda daha yüksek teknik standartlarda ve daha ayrıntılı süslemelerle hızlandı.

[685] H. C. Butler, *Early Churches in Syria. Fourth to Seventh Centuries* (Princeton, 1929, yeni basım: Amsterdam, 1969), 17–19, Umm idj-Djimal Kilisesi, M.S. 345; Güney Suriye'nin tarihlendirilmiş diğer kiliseleri M.S. 366/7'de ve 368'de; s. 25–6; Farfirtin'deki en erken tarihli kilise M.S. 372, s. 33–4. Kuzey Suriye'de Bankusa'daki kilise yaklaşık 350 yılına aittitr. Epigrafik veriler üzerine yapılan son bir inceleme için bkz. F. R. Trombley, "Christian demography in the *territorium* of Antioch (4th–5th c.): Observations on the epigraphy," I. Sandwell ve J. Huskinson (der.), *Culture and Society in Later Roman Antioch* (Oxford, 2004), 59–85.

Buluntuların kronolojik modeli, II. ve III. yüzyılların ilk yarısı boyunca bir başlangıç yerleşim dağılımını ortaya koymaktadır. Bunu bir kesinti takip etti ve ondan sonra yaklaşık olarak 330 ile 550 arasında hızlı ve sürekli bir gelişme meydana geldi. Yerleşimlerin sayısında ve yoğunluklarında, V. yüzyılda 410 ile 480 arasındaki barış döneminde çok hızlı sıçrama meydana gelmiş ve ondan sonra bir düzelme grafiği ortaya çıkmış görünmektedir. Köylerdeki oda sayılarıyla, köy topraklarının büyüklüğü arasındaki oran hesaplamaları, Antakya ve Chalcis arasındaki Cebel A'la ve Cebel Barisha'nın V. ve VI. yüzyıllarda km karede 50 ile 100 kişilik bir nüfusa sahip olduğunu ve toplamda 300.000 kişilik bir nüfusa ulaştığını ortaya koymaktadır. Bu yoğunluk, çağdaş Batı Avrupa kırsalının veya Batı Anadolu'nun çoğundan daha yüksektir ve her halükarda bu tepelerin neredeyse terkedildiği bugünün şartlarıyla olağanüstü bir zıtlık sunmaktadır.

VI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde arkeolojik veriler bu köylerin zenginliği ve büyüklüğünün bir platoya ulaştığını göstermektedir. 542'deki nüfus düzeyini düşüren salgın, zirai kaynaklar üzerindeki talepleri azaltarak toplumların yaşama yeteneğine katkı bile yapmış olabilirdi. Kaper Koraon köyündeki Aziz Sergius Kilisesi'nde keşfedilen ve hepsi 540 ile 640 arasındaki yüzyıla tarihlenen, en güzel parçaların bir kısmının kesinlikle 577'den sonraya yerleştirilen elli altı gümüş parçadan oluşan define, bazı köylerin hâlâ artı zenginlik sahibi olduğuna işaret etmektedir.[686] Hayatın VII. yüzyıla kadar geniş oranda eskiden olduğu gibi devam ettiği gerçeği, Dehes'teki köy yerleşim alanındaki kazıyla kısmen teyit edilmektedir. Bu kazı, 550'den sonra yeni yapı barındırmasa da, köyün iskân edilmeye devam ettiğini göstermektedir.[687] Kazı sonuçlarının, VIII. yüzyıla kadar süregiden bölgesel refahı ne kadar gösterdiği yine de sorgulanmaya açıktır (bkz. s. 665-69).

Geç VI. yüzyıl Suriye'sinin ekonomik dayanıklılığı, biraz daha doğudaki bölgede yer alan Chalcis'in doğusundaki bozkır topraklarda ve Cebel Balas'ın

[686] M. Whittow, *The Making of Byzantium 600–1025*, 63–8.

[687] J.-P. Sodini, "Déhès (Syrie du Nord). Campagnes I–III (1976–8): recherches sur l'habitat rural," *Syrie* 57 (1980), 1–304.

kuzeyinde daha belirgindir. Burada Geç Antikçağdan önce çok az yerleşimci vardı, fakat Cebel Balat'ın suyolunu işler hale getirmek için yer altı kanalları (*qanats*) inşa edildi ve tarımsal sulama mümkün hale geldi. VI. yüzyılın ortalarında veya sonlarında Androna'da iki çarpıcı yerleşim ortaya çıktı. Buradaki yapılar arasında, 558 yılına tarihlenen bir askeri kışla ve kilise, depoları ve askerler için ahırlar ve 564 yılına tarihlenen bir saray ikametgâhı vardır. Kilisenin tasarlanması ve inşaat tekniği, Constantinopolis'teki gelişmeler hakkında dikkat çekici bir farkındalık sergilemektedir. Bu yapının, buradaki sınır bölgesinin savunması konusunda sorumluluklar üstlenmiş bir Gassani kabile şefinin ikametgâhı olması muhtemeldir veya daha yeni Hıristiyanlaşmış halkın arasındaki bir kültün merkezi de olabilirdi.[688]

Antakya'nın doğusundaki Kireçtaşı Masifi'nde nüfus seviyesi yükseldikçe, kente yakın verimli ve erişimi daha kolay bölgelerde benzer şeylerin meydana geleceği kesindir. Antakya'nın kuzeyindeki Amik ovasında yüzey araştırması ve uydu görüntüleri kombinezonu, bu ovaların yoğun bir şekilde kullanıldığına ilişkin veriler ortaya koymuştur. Veriler arasında bulunan tarımsal sulama kanalları, aynı zamanda elde edilen ürünlerin Orontes'e veya kente nakledilmesinde de kullanılabiliyordu.[689] Buluntular, Libanius'un *Antakya'ya Methiye* adlı konuşmasında yer alan coşkulu övgüleri önemli ölçüde teyit etmektedir (*Or.* 11).

Suriye'nin güneyinde Damascus ve Bostra arasında Cebel Druze civarındaki bazalt bölge olan Havran yöresine ilişkin yerleşim verileri, büyük oranda Kuzey Suriye'nin kireçtaşı kırsalında bulunanlara benzer bir görüntü ortaya koymaktadır. Birleşik tarla sistemine sahip köyler ve yağmur sularını toplamak ve muhafaza etmek için kullanılan hidrolik mühendisliği izleri, bölgede I. yüzyıldan itibaren ve bilhassa geç III. ve IV. yüzyıllarda ve geç V. ve VI. yüzyıllara kadar yayılmıştır. Erken İmparatorluk döneminde bu yörede geniş impara-

[688] K. Butcher, *Roman Syria* (Londra, 2003), 153–7.

[689] K. A. Yener *et al.*, "The Amuq valley regional project 1995–98," *AJA* 104 (2000), 163–220; J. Casana, "The archaeological landscape of late Roman Antioch," I. Sandwell ve J. Huskinson (der.), *Culture and Society in Later Roman Antioch* (Oxford, 2004), 102–25.

torluk mülklerinin varlığına ilişkin veriler vardır ve bu mülklerin merkezleri *metrokomiai* diye adlandırılıyordu.

Suriye bir bütün olarak VI. yüzyılın sonundan önce ekonomik gerileme konusunda hiçbir veri ortaya koymazken, başta Antakya ve Apamea olmak üzere, Kuzey Suriye'nin büyük kentlerinde kayda değer bir istisna vardır. V. yüzyılda "Suriye'nin bütün asillerinin yaşadığı", devasa kent Apamea'da yapılan kazılar, önceden mamur olan bu kentin geç VI. yüzyılda durgunluk dönemine girdiğini ortaya koymaktadır.[690] I. Hüsrev'in generali Adarmahan komutasındaki bir Sâsâni ordusu 573 yılında:

> Apamea'yı ele geçirdi... Eskiden bu kent varlıklı ve kalabalıktı fakat zamanla büyük çapta harabeye dönmüştü. Kent, surları yıllar içerisinde yerle bir olduğu için direnememişti ve Adarmahan, şartları tespit edilmiş bir anlaşmayla kenti ele geçirdikten sonra, anlaşma şartlarına rağmen, kenti tamamen yaktı ve her şeyi talan etti ve kenti ve civarındaki bölgeleri köleleştirdikten sonra çekip gitti (Evagrius, *HE* 5.10, çev. Whitby).

Procopius, VI. yüzyıldaki Sâsâni saldırılarından Kuzey Suriye kentlerinin ciddi bir şekilde zarar gördüğünü açık bir şekilde göstermektedir (bkz. s. 199-200 ve 584-89). Arkeolojik veriler, bu kentlerin saldırıların etkilerinden hiçbir zaman tam olarak kurtulamadıklarını teyit etmektedir.

Sâsâni saldırılarının hedefi olmayan Suriye'nin güney kentleri VI. yüzyılın ortalarına kadar gelişmelerini sürdürüyorlardı. Yazıtlar, Iustinianus'un Bostra'da surların, su nakil hattının ve bir kilise inşasına giriştiğini ortaya koymaktadır, fakat bu işlerin hiçbirisi 540'dan sonraya tarihlenmemektedir (*Inscriptions grecques et latines de la Syrie* XIII.1, 540, 541). VI. yüzyıl boyunca hem Damascus ve hem de Hama başlıca kentsel merkezlerdi. Daha güneydeki Decapolis kentleri, muhtemelen VI. yüzyılın ilk yarısında en yüksek nüfus seviyelerine ulaştılar. Son zamanlarda yapılan çalışmalar, VII. yüzyılın başlarındaki Roma-İran çatışmaları veya Arap fetihleri ve İslam'ın ortaya çıkışı

[690] Bu ifade, o dönemde kentten geçen Piaceza'lı batılı bir hacı tarafından türetilmiştir. J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims* (Warminster, 1977), 89.

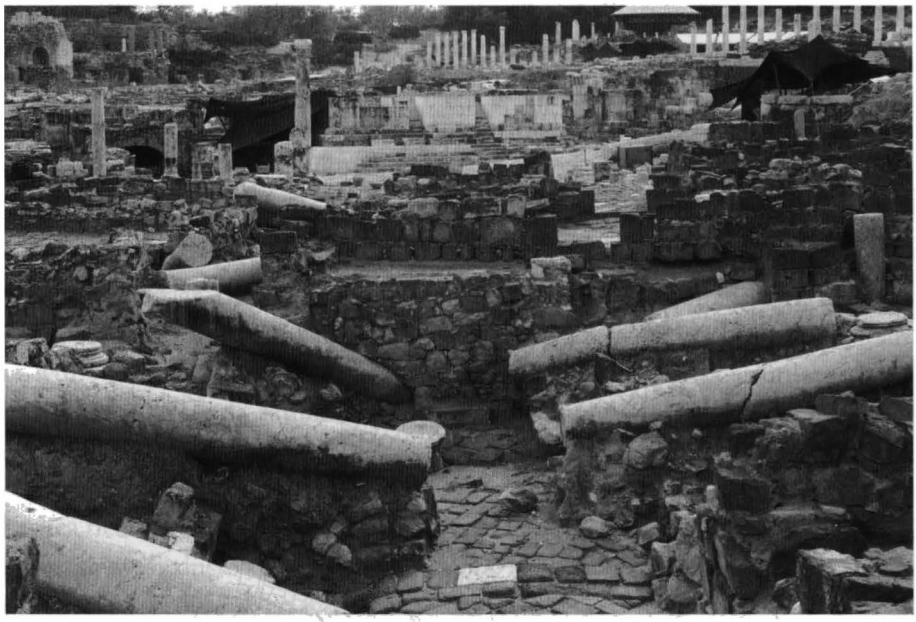
gibi olaylardan kentsel yaşam düzeninin ciddi olarak etkilenmediğini göstermektedir. Bu dönemde Beth Shean'ın (Scythopolis) nüfusunun 30.000 veya 40.000 meskûndan oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu, çok karmaşık ve faal bir alt yapıyla desteklenebilecek bir nüfus düzeyidir. Bu şehrin klasik kentsel niteliği, geç VII. ve VIII. yüzyılın ilk yarısına kadar önemli oranda değişmeye başlamadı. Değişim sürecini ise, 749 yılında meydana gelen büyük bir deprem nihai olarak tayin etti (Levha 10.2).[691] Hıristiyan cemaatler VII. yüzyıla kadar yeni kiliseler inşa etmeyi sürdürdüler. Tarihlendirilmesi tamamlanmış mozaik yazıtlar, Gerasa'da 559, 565, 570 ve 611 tarihlerinde yeni kilise inşaatlarını teyit etmektedir ve elimizde 629 yılına ait son bir bina yazıtı vardır. Bununla birlikte arkeolojik veriler, sit alanındaki bazı kısımların VI. yüzyılda terkedildiğini ortaya koymaktadır. VI. ve erken VII. yüzyılda alelacele yedi kilisenin inşa edilmesi, yerel halkın dindarlığının veya refahtan ziyade, korkutucu zamanlar karşısındaki endişesinin sonucu olabilir (bkz. s. 668-69).[692] Gerasa'da küçük bir eski mescit, Amman'da (Philadelphia) ise büyük bir cami tespit edildi, fakat İslam fetihlerinin kentlerin fiziki yapıları üzerindeki etkisi genelde önemsizdi.[693]

Eskiden marjinal bir bölge olan Necef yöresinin kuzey sınırında gelişen bir dizi küçük pazar kasabasının hepsinde (bunlara Elusa, Nessana ve Mampsis'i de dahil) kayda değer kiliseler ve istihkamlar vardı. Sulama sistemleri yarı çöl çevrenin, tahıl, meyve mahsulatı ve üzüm yetiştiren tarımsal faaliyete açılmasını mümkün kılıyordu. Nessana, Filistin'deki İslam fetihlerinin hemen sonrasındaki VII. yüzyıla tarihlenen Yunanca ve Arapça yazılmış bir papirüs belgeler buluntusundan dolayı dikkat çekicidir. Belgeler arasında, cizye (baş vergisi) ve askeri talep listelerinin yanı sıra, evlilik anlaşmaları, arazi tapu-

[691] G. Foerster ve Y. Tsafir, şurada: A. Hoffmann ve S. Kerner (der.), *Gadara-Gerasa und die Dekapolis* (Antike Welt Sonderband, Mainz, 2002), 83–5; ve "Urbanism at Scythopolis – Beth Shean, fourth to seventh centuries" *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), 85–146.

[692] W. Liebeschuetz, "Late late antiquity in the cities of the Roman Near East" *Mediterraneo Antico (economie società culture)* 3 (2000), 43–75 bilhassa s. 48–9.

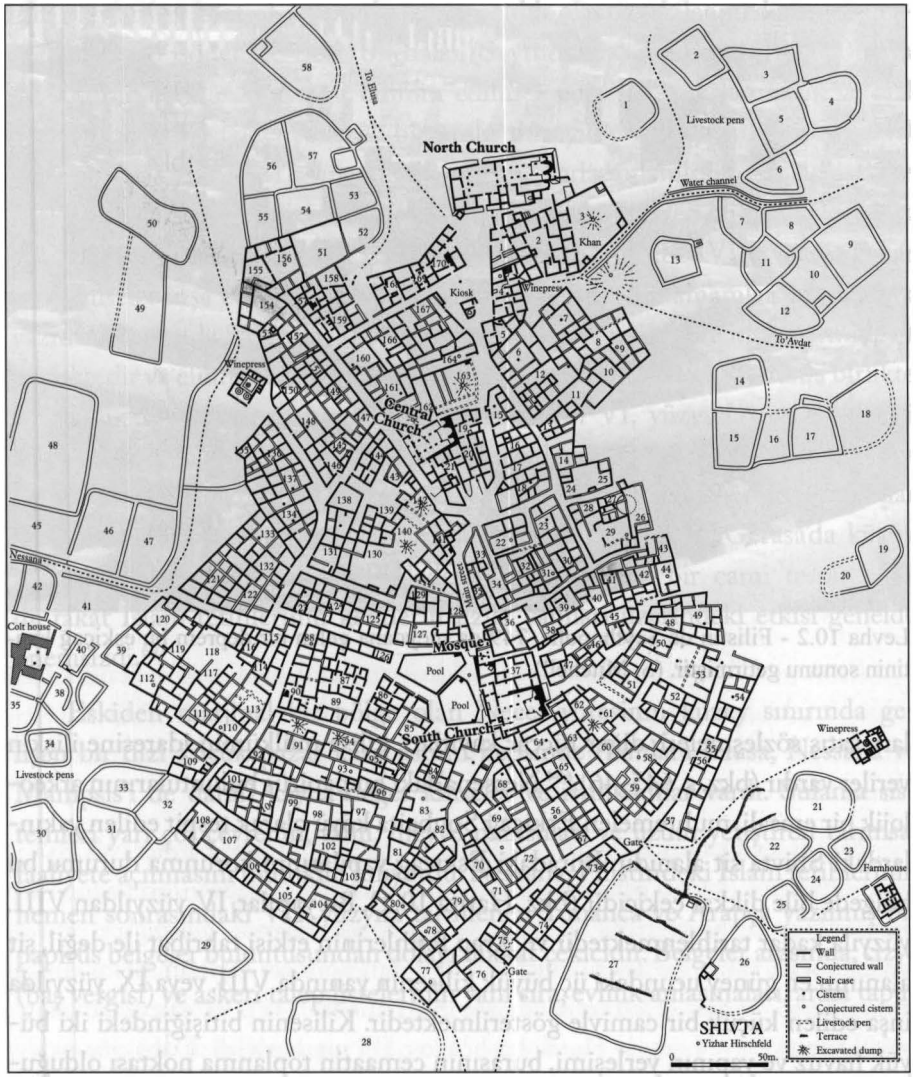
[693] A. Hoffmann ve S. Kerner (der.), *Gadara-Gerasa und die Dekapolis*; W. Liebeschuetz, *Mediterraneo Antico* 3 (2000), 55–6.

Levha 10.2 - Filistin'de Scythopolis. 749'da meydana gelen bir deprem bu eskiçağ kentinin sonunu getirmiştir. (S. Mitchell)

ları, satış sözleşmeleri, diğer tüccar kayıtları, kilise mülkünün idaresine ilişkin veriler vardır (bkz. s. 645-46).[694] Nessena'daki bu papirüs buluntularının arkeolojik bir emsali, muhtemelen Eskiçağ Soubaita köyü olarak tespit edilen yakınlardaki Shivta sit alanıdır. Buradaki Eskiçağ yapılarının korunma durumu bu bölgede bile dikkat çekicidir (bkz. Harita 10.1). Bu yapılar, IV. yüzyıldan VIII. yüzyıla kadar tarihlenmektedir ve Arap fetihlerinin etkisi tahribat ile değil, sit alanının en güney ucundaki üç büyük kilisenin yanında VIII. veya IX. yüzyılda inşa edilen küçük bir camiyle gösterilmektedir. Kilisenin bitişiğindeki iki büyük havuz ve yapının yerleşimi, burasının cemaatin toplanma noktası olduğunu ima etmektedir. Yerleşim, düzensiz şekilli fakat yaklaşık olarak aynı ebatta bloklardan toplanmış yoğun bir evler peteğiydi. Bu yapılar, üç veya dört metre

[694] H. M. Cotton, W. E. H. Cockle ve F. G. B. Millar, "The papyrology of the Roman Near East: A survey," *JRS* 85 (1995), 214–35. Son üç sayfada (s. 233-35) Nessana papirüsleri listelenmektedir.

Harita 10.1 - Necef'te Shivta Köyü'nün planı

genişliğinde sokaklarla ayrılıyordu. Köyü, canlı hayvan ağılları çevreliyordu. Bu yerleşimde, merkezi avlu etrafında gruplanmış tahmini yedi odadan meydana gelen büyük taş yapılardan oluşan 170 ev tespit edildi ve yaklaşık 2.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Tespit edilen evlerin çoğu, 250 ile 550 metrekare

eşit boyuttaydı ve burada geçimini hayvancılık, tahıl tarımına, üzüm ve zeytin yetiştiriciliğinden sağlayan genel olarak homojen bir nüfusun yaşadığı düşünülmektedir.[695] Kronolojik veriler, hayat kalitesinin Geç Antikçağ boyunca Arap fetihlerinin sonrasına kadar sürüp sürmediğini veya geç VI. yüzyılda bir çöküşün başlayıp başlamadığını belirlemeyi güçleştirmektedir (bkz. s. 667-68).

Bu küçük kasabalar ve büyük köyler, yaygın olarak "Baharat Yolu" diye bilinen ve bugün hâlâ iyi korunan Roma yollarının izlediği kara yolu güzergâhında yer almaktadırlar. Bu yol, Petra ve Akabe Körfezi'ni Akdeniz limanı Gaza'ya bağlıyordu. Gaza, Levant'ta en çok gelişen ticari ve kültürel toplumlardan biriydi.[696] Kuzey Necef yöresindeki halkların refahının, artık ürünlerinin bu büyük ticari limanda satmalarına bağlı olduğundan şüphelenmek için hiçbir neden yoktur. Amfora buluntularını değerlendirmek gerekirse, Gaza'dan ihraç edilen şarap, V. ve VI. yüzyıllarda Doğu ve hatta Batı Akdeniz pazarlarının başlıca ticari ürünüydü.[697] Genelde Suriye'nin güney halkının, salgın yüzünden nüfus seviyesi düşse de, Arap fetihleri ve İslam'ın ilk yüzyılı boyunca refah düzeylerini sürdürdükleri görülmektedir.

Orontes vadisi kentleri, bilhassa Antakya ve Apamea, doğal afetlerden ve VI. yüzyılın ikinci yarısının Sâsâni istilalarından aşırı derecede zarar gördüler ve bu zararlarını hiçbir zaman tam olarak telafi edemediler. Belki de bu kentler, siyasal ve sosyal olarak Constantinopolis'e daha yakinen bağlıydılar ve bölgenin diğer kentlerine göre, imparatorluk desteğine daha fazla bağımlıydılar. Buna karşılık, Halep'ten Gaza'ya kadar Orta ve Güney Levant'ın diğer büyük kentlerinin çoğu (bunlara Damascus, Bostra, Kudüs ve Suriye Decapolis'inin kentleri de dâhil), Geç Roma ve Erken İslami dönem arasında yerleşim devamlılığı hakkında önemli veriler sağlamaktadır. Bu kentlerin VI. yüzyılın ortasından sonra çöküp çökmedikleri konusunda kayda değer akademik tartışma vardır (bkz. s. 661-73). Kentsel işlevsellikte kesinlikle bir değişim vardı.

[695] Y. Hirschfeld, "Social aspects of the late-antique village of Shivta (Negev)," *JRA* 16 (2003), 395–408. Bkz. ayrıca Y. Hirschfeld, *The Palestinian Dwelling in the Roman-Byzantine Period* (Jerusalem, 1995), değerlendirme için bkz. M. Fischer *et al.*, *JRA* 11 (1998), 670–8.

[696] C. A. M. Glucker, *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods* (Oxford, 1987).

[697] B. Ward-Perkins, *CAH* 14, 371–4.

Toplumun varlıklı kesimleri, bu kentleri kendi yurtları olarak görmeye devam ettiler, fakat Roma kent planının niteliği olan kamusal alanların yerini, daha sıkışık evler, küçük sokaklar, dükkânlar ve atölyeler aldı. Halep'te, Hama'da ve Damascus'ta VIII. yüzyılın ortasına kadar büyük camiler inşa edildi, fakat bu kentlerin Roma sonrası biçimlerinin en çarpıcı niteliği, merkezi alanlarında sanatsal faaliyetin yoğunlaşmasıydı. Döneme ilişkin meşhur bir çalışmanın başlığını kullanmak gerekirse, bu değişim kent merkezlerinin Yunan *polis*inden Arap *medine*sine dönüşümüydü.[698]

Küçük Asya

Batıda Asya, ortada ve kuzeydoğuda Pontica ve güneydoğuda Oriens yönetim bölgelerine ayrılan Küçük Asya, Doğu Roma İmparatorluğu'nun güvenli göbek kısmıydı. Erken İmparatorluk döneminde eski Asia, Bithynia ve Likya, Roma dünyasının en fazla kentleşmiş ve ekonomik olarak en başarılı kısımları arasındaydı. V. yüzyılın ikinci yarısında güneydeki dağlık Isauria bölgesi istisna kabul edilse bile, bu bölgenin çoğu, aynı Afrika gibi savaşlardan etkilenmedi. Sosyal ve ekonomik şartlar, istikrarlı eyalet elitlerinin ortaya çıkışı için uygundu. Bu elitler, toprakların çoğunun sahibiydiler ve ileri ve şatafatlı bir kültür içerisinde zenginliklerini büyütüyorlardı. En mütevazı kentler bile bir dizi etkileyici kamusal yapılara sahipti. Sportif ve kültürel festivaller, bilhassa III. yüzyıl kentlerinde hayatın kayda değer bir niteliğiydi.[699]

Geç Antikçağ boyunca devam eden kent kültürü, Küçük Asya'da bulunan çok sayıdaki yazıt ve arkeolojik yapı kalıntısı sayesinde, Roma İmparatorluğu'nun diğer kısımlarına nazaran daha yakından çalışılabilmektedir. II. ve III. yüzyılların büyük, serpilen kentleriyle, bu yüzyılları takip eden Hıristiyan imparatorların yönetimi altındaki kentler arasındaki farklılıklara işaret eden çeşitli Geç Antikçağ trendleri belirlenebilmektedir. Kamu inşa profili, dinsel değişimden doğal olarak etkileniyordu. III. yüzyılın sonundan

[698] Hugh Kennedy, "From *polis* to *madina*," *Past and Present* 106 (1985), 3–27. Gerileme konusundaki tartışma için bkz. s. 486–91.

[699] S. Mitchell, "Festivals, games and city life in Roman Asia Minor" *JRS* 80 (1990), 183–93.

itibaren hiçbir yeni tapınak veya kutsal alan inşa edilmedi ve büyük pagan tapınma merkezleri tamire muhtaç hale geldi. Fonksiyonel manada pagan tapınakların yerini kiliseler (ve az sayıda da olsa çok sayıda Yahudi cemaatleri için inşa edilen sinagoglar) aldı, fakat geçiş süreci tedriciydi. Küçük Asya'da yazıtlarla varlığı gösterilen ilk kilise, Diocletianus takibatından sağ çıkan, Novatian tarikatına mensup ve önde gelen mahalli bir ailenin mensubu olan Laodicea Catacecaumene'li M. Iulius Eugenius tarafından inşa edildi. Laodicea Catacecaumene (bugün Konya Ladik), Orta Anadolu'nun erken bir tarihte büyük oranda Hıristiyan olmuş bir parçasıydı.

> Büyük bir şerefle piskoposluk makamını tam yirmi beş yıl üstlendikten ve bütün kiliseyi temelden inşa ettirerek etrafındaki bütün süslemeyi yaptırdıktan (yani sütunları, sütunlu avluları, boyaları, dekor sahnelerini ve su tedarik sistemini ve mermer süslemeli ana kapıyı) sonra, yani tek kelimeyle her şeyi inşa ettirdikten ve insanların hayatını terk ettikten sonra, kendim için bir mezar ve üzerine bütün her şeyin yazılması için bir lahit inşa ettirdim (*MAMA* I, no. 171).

Bu çok dikkat çekici bir metindir. Kovuşturma hakkında en değerli belgelerden birisi olmasının yanı sıra, bir kilise liderinin eski tarz kentli bir bağışçı gibi kilise inşa ettirme kredisine sahip olduğunu gösteren nadir bir metin örneğidir. Küçük Asya'da ve Suriye'de çok sayıda bulunan müteakip kilise yapı yazıtları, inşaat giderlerinin çoğunlukla ruhban ve diğer cemaat mensuplarının kolektif çabalarının neticesinde karşılandığını ortaya koymaktadır. Piskoposlar sık sık bu tür yapılar için girişimlerde bulunuyorlar, fakat kendilerini cemaatlerine bağışçı senyörler gibi sunmuyorlardı. Ancak Laodicea'lı Eugenius, Constantinus çağında yaşadı ve Erken İmparatorlukta kentsel hayatı sürdüren dış görünüşü hâlâ muhafaza ediyordu. Eugenius, faaliyetleri için kişisel siyasi kredi iddia etme konusunda imparator kadar hevesliydi. Bu tür hayır işleri artık kilise kurumlarına yönelmişse de, kişisel tevazu temelli daha açık bir Hıristiyan ideoloji ve hayırsever bağış faaliyetleri, IV. yüzyılın ikinci yarısına kadar çok iyi kök salmadı.[700]

[700] S. Mitchell, *Anatolia* II (Oxford, 1993), 81–4; bütün konu için bkz. Peter Brown, *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 AD* (Princeton, 2012), 3 ve 4. bölümler.

Kent merkezlerindeki mevcut kamu yapılarının ele geçirilmeleri ve kiliselere dönüştürülmeleri IV. yüzyılın son on yılına kadar başlamış değildi. Veriler, bilhassa iki dönemde yoğunlaşmış görünmektedir: Bunların ilki, paganlara ve sapkınlara karşı imparatorluk yasamalarının sert olduğu 390'lı yılların başında yani Theodosius'un hükümdarlığının son safhasında, ikincisi ise, sarayın yükselen dindarlığını ve imparatorun kız kardeşi Pulcheria'nın güçlü nüfuzunu yansıtan II. Theodosius'un iktidarının son on yılıdır.[701] Efes'te büyük Azize Meryem katedral kilisesi ve bunun bitişiğindeki büyük vaftizhane, bakımsız kalan geniş bir pazar bazilikasının temellerinin uyarlanmasıyla IV. yüzyılın sonunda inşa edildi.[702] Pisidia bölgesinin ana kenti Sagalassus'ta iki kent tapınağı, kentin en büyük kiliseleri haline dönüştürülmek için 440'larda kelimenin tam anlamıyla ters yüz edildi. Tapınak odasının duvarları dış sütunlar boyunca yeniden yükseltildi ve orta sahınları (*nef*) bölmek ve çatıyı desteklemek için sütunlar kapalı yapının içerisine yerleştirildi. İlave yapı malzemesi, Antoninus Pius'a adanan imparatorluk tapınağı dâhil, diğer Roma binalarından temin edildi ve bu devşirme malzeme, yeni inşaatlarda sistematik olarak kullanılıyordu.[703] Benzer bir geniş çaplı dönüştürme, muhtemelen 440'larda Aphrodisias'ta meydana geldi. Aphrodit tapınağının doğu ve batı kısımlarındaki kısa sütunların yerleri, caddeyi genişletmek için uzun sütunla değiştirildi.[704] Böyle yeni inşaatların, büyük ve iyi organize olmuş kentsel girişimleri temsil ettiklerini ve kullanıma müsait inşaat taşlarının rastgele talanı olarak görülmemesi gerektiğini vurgulamak önemlidir.[705]

[701] G. Fowden, "Bishops and temples in the eastern empire" *JTS* 29 (1978), 53–78; J. Vaes, *Ancient Society* 15–17 (1984–6), 305–443.

[702] C. Foss ve P. Magdalino, *Rome and Byzantium* (Londra, 1977), 74–5; C. Foss, *Ephesus after Antiquity. A Late Antique, Byzantine and Turkish City* (Cambridge Mass., 1979).

[703] Bu bilgi basılmamış şu doktora tezinden alınmıştır: P. Talloen, *Cult in Pisidia. Religious Practice in Southwestern Asia Minor from the Hellenistic to the Early Byzantine Period* (2002).

[704] R. Cormack, "The classical tradition in the Byzantine provincial city: The evidence of Thessalonike and Aphrodisias" *Byzantium and the Classical Tradition* (1981), 103–18; R. Cormack, "The temple as cathedral," C. Roueché ve K. Erim (der.), *Aphrodisias Papers: Recent Work on Architecture and Sculpture* (Ann Arbor, 1990), 75–88.

[705] Smith'in yorumları için bkz. R. R. R. Smith, "Late antique portraits in a public context: Honorific statuary at Aphrodisias in Caria" *JRS* 89 (1999), 156–9.

Geç Roma toplumunda yükselen güç, imparatorluk idari hizmetinde kariyer yapanlardı. Bu tür insanlar yerel yükümlülüklerden ve vergi taleplerinden kaçınıyorlar ve zenginleşmek için nakit maaş ve diğer imkânlara erişimleri mümkün oluyordu. Kent bağışçıları arasında bu tür insanlar ezici bir çoğunluğu oluşturuyorlardı. IV. ve V. yüzyıllarda Küçük Asya ve Yunanistan kentlerinde, imparatorluk yetkililerinin onuruna yazılmış sayısız şiirsel yazıt bulunmuştur. Bu devlet görevlileri genellikle, kamusal inşaatları organize eden ve mali destek bulan veya hizmet ettikleri kentlere başka yararlar sağlayan eyalet valileriydi.[706] Bu trendin bir neticesi, Geç İmparatorlukta kentsel refah ve organize kamusal yaşama ilişkin gözle görülebilir verilerin gittikçe daha önemli merkezlerde Efes, Sardis, Ancyra, Aphrodisias ve Side gibi eyalet merkezlerinde temerküz etmesidir.

Kilise inşaatının yanı sıra, seküler nitelikli çok daha başka yeni inşaat vardı. Çoğu kent, III. yüzyıl ortalarında ve IV. yüzyıl boyunca Got ve Sâsâni tehditlerine karşılık olarak tahkimatlar yapmışlardı. Ayrıca, suyolları, hamam yapıları ve halk çeşmelerinin varlığını belgeleyen çok sayıda veri vardır. Roma hamam kültürü, eski Yunan pagan gymnasium kültürüyle bağlantısından epey uzaklaşmışsa da, bu dönem boyunca gelişti. Tiyatrolar ve stadyumlar, artık yeni eğlence türleri için kullanılıyordu. At yarışları ve pantomimler sadece Constantinopolis ve Antakya gibi büyük kentlerde değil, fakat Caria'daki Aphrodisias örneğinde olduğu gibi eyalet merkezlerinde de büyük beğeni toplamaya devam ediyordu.[707] Efes ve Milet'in hinterlandında yer alan Aşağı Menderes vadisinin büyük kentlerinde, başta Magnesia ad Meandrum (Aydın Germencik'te Tekinköy), Tralles (Aydın), Nyssa (Sultanhisar) olmak üzere, Lycus kıyısındaki Laodicea ve Hierapolis'te kayda değer bir yükseliş vardı. Geç Antikçağ devşirme malzemesinden inşa edilen Tralles'teki anıtsal hamam yapısı, Eskiçağ dünyasının bu türdeki en büyük yapılarından birisiydi (Levha 4.3). Magnesia'daki stadyum, ev sahipliği yaptığı yarışları gösteren rölyeflerle ve oturma sıralarının üzerleri, müsabakaların ve at yarışlarının bütün komşu

[706] L. Robert, *Epigrammes du Bas-Empire*, Hellenica IV (1948).

[707] C. Roueché, *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods* (JRS Monograph no. 6, Londra, 1993).

kentlerden izleyici çektiğini gösteren yazıtlarla dekore edilmişti. Bir eğlence kültürünün parçası olarak bu tür yarışlar, Constantinopolis'te yapılanlar kadar canlıydı.Geniş çaplı kilise inşasına ve sütunlu caddelerinin yeniden yapılanmasına Laodicea ve Hierapolis de tanık oldu. Geç Antikçağda kamu binalarındaki ve süslemelerindeki yükseliş, en muazzam ölçüde Asya eyaletinin ana kenti Efes'te görülebilir.[708] Çok nadiren yeni baştan inşaat gerekiyordu, bunun yerine mevcut yapılar yenileniyor, uyarlanıyor veya genişletiliyordu. Mesela Pisidia Antiocheası'ndaki (Yalvaç) tiyatro, kent IV. yüzyılın başında, yeni Pisidia eyaletinin başkenti olduğu zaman, boyut olarak ikiye katlanmış ve 311 yılındaki eş imparatorlara adanan bir tak, kentin ana caddelerinden birisini yeraltından genişletilmiş oditoryumun kanadına götüren bir tünelin girişine inşa edilmişti.[709] Odeon gibi daha küçük yapılar da muhafaza ediliyordu. Esas itibarıyla paganizmden Hıristiyan tek tanrıcılığa doğru bir değişimden dolayı, kamusal kültürel faaliyetlerin pek çok yönü IV. ve V. yüzyıllarda dönüştürüldü, fakat toplumsal yaşam devam ediyordu ve kent halkları beslendikleri kadar eğlendirilmeliydiler.

Geç Antikçağda büyük bölgesel ekonomik değişim Güney Anadolu'nun kıyı bölgelerine doğru görülecektir. Finike'den Kaş'a kadar Likya kıyı hattı boyunca, başta Kekova adası ve Tristomon (Üçağız) ve Andriake liman kentleri olmak üzere, taş işçiliğiyle yapılmış evlerden oluşan büyük yeni kent yerleşimleri ve dikkat çekici kiliseler meydana getirildi. Bu yerleşimlere ulaşım, büyük oranda deniz yoluylaydı ve bu kentler refahlarının çoğunu İskenderiye, Suriye ve Kıbrıs'tan Ege ve Constantinopolis'e giden gemicilerin rotaları üzerinde bulunmalarına borçluydular.[710] İmparatorluğun, ihtisaslaşmış bir yerel ekonomi üzerindeki etkisinin kayda değer bir örneği, Likya kıyı yerleşimi olan Aperlae'de gözlemlenmiştir. Bu küçük kentin geçimi, bir imparatorluk

[708] Efes için bkz. C. Foss, *Ephesus after Antiquity* (Cambridge Mass., 1979).

[709] S. Mitchell ve M. Waelkens, *Pisidian Antioch. The Site and its Monuments* (Wales ve Londra, 1998), 106–10.

[710] C. Foss, "The Lycian coast in the Byzantine age," *Dumbarton Oaks Papers* 48 (1994), 1–52, tekrar basımı için bkz. *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* (Aldershot, 1996).

monopolü ve statü sembolü olan kraliyet mor rengini üreten deniz yumuşakçasının toplanmasına dayalıydı. Bu yumuşakçalar kıyıdan uzakta balık tankları içerisinde besleniyorlardı ve ondan sonra işlenmiş boya maddesi, yaklaşık 1,5 km uzaklıktaki yatağa döşeli bir yol sayesinde nakledilyordu. Tetrarşi dönemine ait yön belirleyen bir mil taşı, imparatorluğun dikkatinin bu küçük yere yoğunlaştığı konusunda bir başka kanıttır.[711]

Kıyı yerleşimlerinin büyümesi iç bölgedeki ekonomik faaliyeti canlandırıyordu. VI. yüzyılda yazılmış ve Iustinianus döneminde yaşamış olan *Sion'lu Aziz Nicholas'ın Hayatı* başlıklı eser, kıyı ve yüksek yerlerdeki Likya kentlerinin birbirlerine karşılıklı bağımlılığını gösteren detaylı bir resmini sunmaktadır.[712] İdari olarak kıyı kentlerine bağımlı olan köyler, yazlık otlak ve yayla olmalarının yanı sıra, kereste, peynir, bal gibi dağlık bölgelerin ürünlerini sağlıyordu.

Geç Roma döneminde ekonomik gelişmeler için en etkileyici veriler, Seleucia ad Calycadnus'un (Silifke) kuzeyinde ve doğusunda kalan Dağlık Kilikya'nın tepelik kireçtaşı yöresinden gelmektedir. Geç Antikçağda buradaki en önemli yerleşim Corycus (Kız Kalesi, Mersin) liman kentiydi. İlk üç yüz yılda Corycus, sadece mahalli olarak önem arz ediyordu, fakat IV. yüzyıldan VI. yüzyıla kadar bu yerleşim büyük rağbet gördü. Kentte çok sayıda taş ev, kilise, hamam yer alıyordu ve hepsi sağlam tahkimatlar ile çevriliydi. Sit alanı etrafındaki mezarlıklardan, lahitler üzerine kazınmış yaklaşık 600 mezar kitabesi çıktı. Kitabelerden sadece burada defnedilen kişiler değil, bunların meslekleri de tespit ediliyordu (*MAMA* III 200-788). Kentteki esnaf olağanüstü bir çeşitlilik gösteriyordu ki, bu Corycus'un sıradan bir liman kenti değil, büyük bir ticari antrepo olduğunu göstermektedir.[713] Kitabe metinleri, önemli sayıda yağ ve şarap tüccarları, gemi sahipleri, gemi inşacıları, yelkenci ve çömlekçilerden

[711] B. Leadbetter, "Diocletian and the purple mile of Aperlae," *Epigraphica Anatolica* 36 (2003), 127–36. Mil taşı ne yazık ki porfirden değil kireç taşından yapılmıştır.

[712] C. Foss, "Cities and villages of Lycia in the *Life* of St Nicholas of Holy Zion," *Greek Orthodox Theological Review* 36 (1991), 303–39, tekrar basımı için bkz. *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* (Aldershot, 1996).

[713] F. Trombley, "Korykos in Kilikia Trachis: The economy of a small coastal city in late antiquity (Saec. V–VI)" *The Ancient History Bulletin* 1 (1987), 16–23.

söz etmektedir. Bu esnaflar çoğunlukla loncalar etrafında örgütleniyorlardı. Bu yeni kent, bir boşluktan doğmadı. Seleucia'dan doğuya doğru, Corycus'un artık gölgede bıraktığı yakın komşusu Elaiussa-Sebaste dâhil, kıyı boyunca yoğun bir Geç Roma yapı yoğunlaşması vardır. Pek çoğu büyük kiliseler ve zarif mozaikler içeren özel konutlardan oluşan taştan inşa edilmiş bu yerleşim yapısı, hinterlanda kadar uzanmaktadır.[714] Geç Antikçağda yörenin hızlı gelişmesinin iktisadi anahtarı ticaretti ve kereste, şarap, peynir ve hepsinden önemlisi zeytinyağı gibi ihraç edilen ürünlerdi. Suriye'nin Kireçtaşı Masifi'nde olduğu gibi, Dağlık Kilikya'nın her yerinde zeytin değirmenleri bulunmaktadır. Bununla birlikte, Kilikya üretim merkezlerinin, denize yakın olmak gibi bir avantajları vardı ve bu suretle zeytinyağı Doğu Akdeniz'in en büyük pazarı Constantinopolis'e nakledilebiliyordu ve burada halka dağıtılan *annona* istihkakının bir kısmını oluşturuyordu. Dardanelles'deki Abydus'ta bulunan bir geç V. yüzyıl yazıtı, Constantinopolis'e *annona* nakliyesi yapan gemi sahipleri kategorisi içerisinde Kilikyalıları büyük gruplardan birisi olarak anmaktadır (bkz. s. 179).[715]

Batı ve merkezi Küçük Asya'nın pek çok kenti, Geç İmparatorluğun filizlenen kent kültürüne örnek oluştururken,[716] Anadolu'nun diğer kısımları bu nitelendirmenin dışında kalmaktadır. Bilhassa Isaurialılar, Batı İmparatorluğu'nda barbarların neden olduğu rahatsızlıklara ve sistemik güvensizliklere yol açar bir tarzda davranıyorlardı. Kaynaklarımızda M.Ö. IV. yüzyıldan Bizans'ın son yüzyıllarına kadar tespit edilen Isaurialılar, Toros dağ silsilesinin orta kısmında, aşağı yukarı batıda Side'nin yukarısındaki Melas çayından (Manavgat çayı), doğuda Calycadnus (Göksu) arasındaki bölgede yaşı-

[714] Bu bölgenin arkeolojisi için bkz. Guyer ve Herzfeld, *MAMA* II, 90–194 (Korykos); J. Keil ve A. Wilhelm, *MAMA* III (özellikle epigrafisi için) F. Hild ve H. Hellenkemper, *Tabula Imperii Byzantini V. 1. Kilikien und Isaurien* (Vienna, 1990), 108–27 (ekonomi), ve 320–5 (Corycus).

[715] S. Mitchell, "Olive cultivation in the economy of Roman Asia Minor" S. Mitchell ve C. Katsari (der.), *Patterns in the Economy of Roman Asia Minor* (Wales, 2005), 83–113, bilhassa s. 101–3.

[716] Bkz. Ine Jacobs "A tale of prosperity. Asia Minor in the Theodosian period," *Byzantion* 82 (2012), 113–64.

yorlardı. Isaurialılar, hem kuzeye Lycaonia (Konya) civarındaki Orta Anadolu platosuna hem de güneydeki Pamphylia ve Kilikya'nın kıyı kentlerine zarar veriyorlardı. Isaurialı adı modern tarih yazıcılığında neredeyse "eşkıya" veya "haydut" gibi terimlerle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır ve Isaurialılar ile ilgili geniş bir kaynak dizini, bu belirleme çerçevesinde şekillenmektedir. Böylece Isaurialılar, bilhassa Erken Roma İmparatorluğu döneminde "eşkıyalık" bölümü altında incelenmektedir ve bunların tarihsel önemi hakkındaki tartışmanın çoğu aynı zamanda bir haydutluk incelemesidir.[717] Bununla birlikte, geç Roma dünyası perspektifinde Isaurialılar yöresel dağlı eşkıyalara daha az ve Gotlar ve Vandallar tabiatındaki Romalı olmayan barbarlara daha çok benziyorlardı. Bu bilhassa V. yüzyılın son çeyreğinde bir Isaurialı olan Zeno'nun 474 – 491 arasında imparator olduğu dönemde çok daha net ortaya çıkmaktadır. Zeno'nun iktidarı hayli çekişmeliydi ve görevde kalışını ya akrabaları olan Isaurialılardan (Isaurialılar aynı zamanda Zeno için en önemli sorunu da oluşturuyorlardı) veya 460'lı ve 470'li yıllarda Constantinopolis etrafındaki güç çatışmalarına hâkim olan Theoderic Strabo ve Theoderic Amal gibi rakip Got grupların sağladığı askeri desteğe borçluydu (bkz. s. 175-78).

Isaurialılar, 350'li ve 360'lı yıllarda dağlık müstahkem mevkilerinin kuzeyinde yer alan bölgeye ve Roma askeri garnizonlarının bulunduğu Side ve Seleucia ad Calycadnus dâhil güneylerindeki kıyı kentlerine karşı bir dizi saldırı gerçekleştirdiler. Romalıların buna bir karşılığı, 382'de yapılan Anemurium deniz surları gibi kale ve Seleucia dışında Hıristiyan hacılar için çok önemli bir durak olan Azize Thecla kutsal alanını korumak için savunma tahkimatları inşa etmek oldu. İlaveten 350'li yılların sonunda bizzat dağlarda askeri mukavemet noktaları inşa edildi.[718] Yine de bu önleme çabaları başarısız oldu ve V. yüzyılın ilk on yılında yazan kilise tarihçisi Philostorgius, başka kaynaklarca da

[717] Bkz. B. Shaw, "Bandits in the Roman Empire," *Past and Present* 105 (1984), 3–52; "Bandit highlands and lowland peace: the mountains of Isauria-Cilicia," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33 (1990), 199–233, 237–70.

[718] Ammianus Marcellinus XIV.2; XIX.13; XXVII.19; Zosimus IV.20; tahkimatlar için bkz. *Peregrinatio Aetheriae* XXIII.4, (Azize Thekla, M.S. 384'ten önce); C. P. Jones, *Phoenix* 26 (1972), 396–9 (Anemurium, M.S. 382); *ILS* 740 (Isauria Antiochia'sı M.S. 359); *AE* 1974, 644 (Irenopolis, M.S. 355–8).

desteklenen[719] bir pasajda Isaurialıların saldırılarının, Küçük Asya ve Levant'a hatta güneyde Filistin'e kadar uzandığını kaydetmektedir:

> Bu belaların yanı sıra, Isaurialılar kabilesi de Romalılar için çeşitli felaketlere neden oldular. Doğuda Kilikya'yı ve Suriye'nin komşu kısımlarını ve sadece Coele-Suriye'yi değil, fakat Persia'ya kadar olan bütün o geniş araziyi istila ettiler. Fakat kuzeye ve kuzeybatıya doğru Pamphylia'yı işgal ettiler ve Likya'yı yakıp yıktılar. Isaurialılar Kıbrıs adasını da tahrip ettiler ve aynı şekilde Lycaonialıları ve Pisidialıları köleleştirdiler. Cappadocialıları yerlerinden sürüp esir ederek, Pontus'a kadar ilerlediler ve esirlerine diğer barbarlar arasında alışılagelenden çok daha vahşice muamele ettiler (Philostorgius, *HE* XI.8).

Isaurialıların yol açtığı tehditlere karşı acil olarak alınan önlem, kaleler inşa etmek ve yağmacıları kapıdan uzak tutmaktı. Bu noktaya beklenmedik bir kaynak dikkat çekmektedir. Eusebius Hieronymus bu noktayı Kudüs gibi uzak bir noktadan işaret etmektedir.

> Isaurialıların ani bir saldırıları olmuştu. Fenike ve Celile yöresi tahrip edildi. Filistin ve bilhassa Kudüs paniğe kapılmış vaziyetteydi, Biz hepimiz kitap üretim işiyle değil, sur inşa etmekle meşgul olduk (Jerome, *ep.* 114.1).

Aphrodisias ve Sagalassus dâhil Küçük Asya'nın pek çok kenti, IV. yüzyıl ortalarıyla V. yüzyıl arasında surlar inşa ettiler. Kırsal kesim hâlâ tehdit altındaysa da bu surlar kentler için yeterli korunma sağlıyordu.[720]

Isaurialıların yol açtığı özgün tehdit, daha büyük sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Müstahkem mevkileri Constantinopolis ve Antakya gibi imparatorluğun büyük merkezlerinin uzağındaydı. Toprakları ve kaynakları nadiren vergilendirilebiliyordu ve mahalli kentler ve toprak sahipleri, kendilerini korumak

[719] Sozomen *HE* VIII.25.1; Zosimus V.25

[720] Aphrodisias için bkz. *Aphrodisias in Late Antiquity* yazıt 19 (AD 355–60); Sagalassus için bkz. L. Loots *et al.*, "The city fortifications of Sagalassos from the Hellenistic to the late Roman period," M. Waelkens ve Loots (der.), *Sagalassos V* (Leuven, 2000), 595–634, ve http://www.sagalassos.be/monuments_sites/urban_area/fortifications/late_antique (erişim tarihi: 3 Mart 2014), surları, M.S. 404-6 yılları arasındaki Isauria tehditleri esnasına tarihlemektedir.

için istihkâmlara ve besledikleri özel milis kuvvetleri sayesinde meşru müdafaaya itibar ediyorlardı. Leo'nun 474 yılında çıkardığı bir yasa, mülk sahiplerinin, kentlerini ve kendi topraklarını savunmak için *bucellarii* diye bilinen silahlı köle grupları veya Isauralıları barındırmalarını bilhassa yasaklıyordu (*CJust.* IX.12.10). Diğer verilerle beraber bu yasa, Küçük Asya'nın iç bölgelerinde güvenliği sağlamak için resmi devlet güçlerinin yetersizliğini kabul etmektedir. Roma askeri gücü, Hunlar veya Sâsâniler gibi büyük bir düşmana karşı harekete geçirildiği zaman hâlâ zorlu bir rakip olarak varlığını sürdürüyordu, fakat dağınık bir tehdit karşısında acizdi. Öyle görünüyor ki, övgüye layık Roma yol sisteminin artık III. ve IV. yüzyıllardaki düzeyde işletilemediği muhtemeldir. İmparatorluk mil taşları V. yüzyılın başlarından sonra büyük yollar boyunca bulunmuyordu ve Procopius, yollar üzerinde bulunan posta istasyonlarının tahsisatlarını ve Sâsâni savaş cephesine giden rotalar dışındaki yerlerde bulunan bineklerin sayısını azaltan Iustinianus'u, imparatorluğun çıkarlarını korumayı ihmal ettiği gerekçesiyle eleştiriyordu (Procopius, *Gizli Tarih* 30.10).

Zeno'nun 491'de ölümünden sonra yedi yıllık zorlu bir seferle Isauria, tekrar Roma kontrolü altına alındıysa da, VI. yüzyıl boyunca Küçük Asya'nın uzak kısımları Roma İmparatorluğu'nun elinden kaymaya başlamıştı. Iustinianus, *praefectus praetorio* Cappadocia'lı Ioannes tarafından hazırlanan ve 535 yılına tarihlenen radikal yasamalarla eyalet yönetimlerini büyük çapta yeniden örgütlemeye girişti. Yasalar, Pontus eyaletlerini, Cappadocia, Pisidia, Lycaonia, Trakya ve Isauria bölgelerini ele almaktadır. Yönetim meselesinde ilginç bir şekilde Isauria hariç, bütün düzenlemeler yeni yöneticilerin görevlerinin, haydutlara (*latrones*) karşı emniyeti iyileştirmek ve vergilere riayeti sağlamak olduğunu ifade etmektedir (Iustinianus, *Novallae* VIII). O zamana kadar, vergilerin çoğu toplanabilirse, muhtemelen arazi sahipleri tarafından toplanıyordu. Serkeş yerel gruplar, imparatorluk otoritesini, arazi sahipleri kadar fazla tehdit etmiyorlardı, çünkü arazi sahipleri, kendilerine fazla koruma sağlamayan merkezi otoriteye vergi ödemektense, yasaları kendi ellerine almayı tercih ediyorlardı. Anadolu'nun kuzeybatısında Paphlagonia kırsalında bulunan çarpıcı bir VI. yüzyıl yazıtı, senato sınıfına mensup büyük toprak sahiplerinin, silahlı atlı korucularını yasa dışı ilan eden mükerrer teşebbüsleri belgelemektedir. Bu korucuların kendileri, yerel şiddet olayları ve kanun tanımazlık noktasında başlıca endişe kaynağıydı:

> Tanrı'ya şükreden kutsal büyük sarayın *scribo*su Flavius Soterios Marianos Michaelios Gabrielios Ioannes Theodoros Nicetas Theodoros Bonos Eutropios Olympios Ioannes, Honorias eyaletinin Hadrianopolitan kentindeki hem şimdi hem de gelecekte Tanrı'yı seven, seçkin ve çok mükemmel toprak sahiplerine selâm ediyor. Tanrı tarafından korunan ve zaferle asil olan bütün evrenin efendisi, ilahi *commonitorium* vasıtasıyla benim insafıma emretti. Üstelik bu emir, kentin çok mübarek piskoposu Ioannes'in *secretum*unda benim huzurumda ilan edildi. Bana verilen bu talimatlar çerçevesinde, "elleri sopalı atlıları" ve başıbozuk kanunsuz yaşayanları tutuklayacağım ve bunları kanuni cezalara çarptıracağım ve atlarını ve silahlarını alarak, bunları ebediyen talihli, yöneten kente göndereceğim ve bu insanların gelecekte kendi mülkleri üzerinde işleriyle meşgul olmalarını sağlayacağım. Şu andan itibaren, bu kamusal ilanla şimdiki ve gelecekteki bütün toprak sahiplerinin ve *phrontistai*nin hizmetleri için mülkiyetleri olan topraklar üzerinde yaşayan ve silahsız beş kişiden fazla adam çalıştırmamalarını emrediyorum. Herhangi bir kimse bu tedbirleri bilerek çiğnemeye kalkarsa ve bu ilahi emirleri bir kenara bırakırsa, on altın *litrai* bir cezaya çarptırılacak ve bunun yanı sıra, kendi hayatını da riske atmış olacaktır.

Bu belgede söz edilen tek kent otoritesi, yerel piskopostu.[721] Roma İmparatorluğu'nun VI. yüzyılda Küçük Asya'daki zayıflığı, V. yüzyıl Galyası'nda karşılaştığı benzer bir zafiyetten daha fazlasını ifade etmektedir.

Doğu Sınır Hattı

Geç Roma İmparatorluğu boyunca, doğu sınırının doğası, konumu ve iktisadi etkisi değişkendi. Dönemimizin başında, Diocletianus ve Tetrarşi imparatorları, Yakın Doğu'da Erken İmparatorluktakine çok benzeyen ayrıntılı bir savunma sistemi meydana getirdiler. Mezopotamya'da Singara ve Nisibis'te, Orta Fırat'taki Sura'da ve Circesium'da, *Strata Diocletiana* olarak bilinen bir sı-

[721] D. Feissel ve I. Kaygusuz, "Un mandement impériale du VIe siècle" *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 397–419; önemli bir değişiklikle birlikte yeni basımı şurada: D. Feissel, *Documents, droit, diplomatique de l' E mpire romain tardif* (Paris, 2010), 223–50; *AE* 1985, 816; SEG XXXV 1360.

nır boyu yolu üzerine askeri birlikler yerleştirildi. *Strata Diocletiana* güneybatı yönünde Sura'dan Damascus'a[722] ve Bostra kentinden Azraq vahası üzerinden Sirhan Vadisindeki Dumatha'ya kadar devam ediyordu. Sınırdaki kaleler ve mil taşları, askerler ve ordudaki subaylar tarafından Diocletianus'a ve Tetrarşi imparatorlarına adanan gösterişli Latince yazıtlarla işaretlendi.[723]

520'li yıllarda yazan Malalas, Suriye'deki Roma savunma teşkilatlanmasının temel unsurlarını Diocletianus'a atfediyordu ki, kendi zamanında bile böyle biliniyordu:

> Diocletianus ayrıca, Mısır'dan İran sınırına kadar devam eden *limes* üzerinde kaleler inşa ettirdi ve her bir eyalete *limitanei* (sınır birlikleri) ve *duces* (komutanlar) yerleştirdi. Eyaletlerin güvenliğini sağlamak için bu birlikler kalabalık bir kuvvetle birlikte kalelerin daha gerisine konuşlandırılıyordu (Malalas 308, çev. Jeffreys ve Scott).

Procopius, bu tarihten kısa bir süre sonra *Strata* diye anılan (büyük ihtimalle Diocletianus tarafında inşa edilen sınır yolu) bir yöreyi kontrol etmek için Gassani ve Lahmi adlı iki Arap konfederasyonun arasındaki savaşı kaydetmektedir (Procopius, *Bell. Pers.* 2.1.6-7). Yine de bölge savunmasının örgütlenmesi III. yüzyılın sonuyla VI. yüzyıl arasında büyük oranda değişti. Sorumluluk bir *limitanei*nin milisleriyle, Roma müttefiki olarak hareket eden dost kabileler arasında paylaşılıyordu. Arkeolojik veriler, erken VI. yüzyılda Sâsâni İmparatorluğu'na karşı açık savaş hali yeniden başladığı için, Fırat'ın güneybatısındaki bozkır sınırı boyundaki kalelere bazı takviyeler yapılmışsa da, bu kalelerin IV. yüzyılın sonu itibarıyla düzenli ordularca zorlukla güçlendirilebildiğini ortaya koymaktadır.[724]

Iustinianus kuzeydoğu sınırının savunmasının sorumluluğunu Armenia bölgesinin komutanına (*magister militum per Armeniam*) emanet etti. Proco-

[722] M. Konrad, "Research on the Roman and early Byzantine frontier in North Syria" *JRA* 12 (1999), 392–410.

[723] Fergus Millar, *The Roman Near East 31 BC–AD 337* (Harvard, 1993), 174–89; K. Butcher, *Roman Syria* (Londra, 2003), 417, fig. 191.

[724] Bkz. Kevin Butcher, *Roman Syria and the Near East* (Londra, 2003), 415–21.

pius, Tzanilerin yerleşik olduğu Trabzon'un dağlık hinterlandı için alınan tedbirleri kaydetmektedir. Bu anlatı, "Roma tarihinin herhangi bir anında Roma emperyalizminin yayılışının sahada nasıl bir şey olduğunun en iyi betimlemesi" olarak kabul edilmektedir:[725]

> Tzanica erişilmesi çok zor bir bölgeydi ve her tarafı sarp kayalıklarla çevrili olduğu ve daha önce dediğim gibi çoğunlukla ormanlık olduğu için atlarla ulaşım büsbütün imkânsızdı. Bundan dolayı, Iustinianus, yoluna çıkması muhtemel bütün ağaçları kestirdi ve zorlu yerleri dönüştürerek ve atların geçişi için elverişli hale getirerek Tzaniler'in diğer insanlarla karıştıklarını ortaya çıkardı....Bundan sonra, Schmalinichon diye bilinen yerde, yöre halkının dini ibadetlerini yerine getirmeleri, ayinlere iştirak etmeleri ve dualarla Tanrı'nın teveccühünü kazanmaları ve bütün diğer ibadet faaliyetlerini ifa etmeleri ve insan olduklarının farkına varmaları için bir kilise inşa ettirdi. Ve Iustinianus ülkenin her tarafına kaleler inşa ettirdi ve bunlara Roma askerlerinden oluşan çok güçlü askeri garnizonlar tayin etti ve Tzani'nin diğer halklarla serbest ilişki kurmalarına izin verdi (Procopius, *Yapılar* 3.6.9-13).

Procopius'un bu genel anlatısını, kumandanların (*duces*) idaresi altında asker sevkiyatına ilişkin spesifik detaylar ve Horonon, Charton, Barchon Sisilisson, Bourgousnoes, Schamalichon ve Tzanzacon'da kale inşaatları hakkında verdiği bilgiler takip etmektedir. Procopius'un tasviri, bu kalelerin bazılarının önceden beri eski Roma garnizon noktaları olarak kullanıldığını açıkça göstermese de, ne yazık ki hiçbirisinin yerleri tespit edilememiştir.

Batı Armenia'nın esas kuzey kalesi ve *magister militum*un karargâhı Theodosiopolis'ti (modern Erzurum). Aslında II. Theodosius tarafından inşa ettirilen bir tepebaşı olan bu yerleşim, Anastasius zamanında uzun bir çevre suruyla kuşatılarak kente dönüştürüldü.[726] Burası hiçbir direniş göstermeden Sâsânilerin eline geçtiği için, aynı Dara gibi (bkz. s. 505-6), Kavad'ın 502'deki istilasına bir karşılık olarak yapılmıştı. Iustinianus'un kentte kiliseler ve ma-

[725] P. Sarris, *Empires of Faith* (Oxford, 2011), 143.

[726] Bkz. B. Croke ve J. Crow, "Procopius and Dara" *JRS* 63 (1983), 159.

nastırlar inşa ettirdiği (Procopius, *Yapılar* 3.4.12-14), istihkâmları güçlendirdiği ve Armenia eyaletleri için atadığı generalin karargâhı yaptığı (Procopius, *Yapılar* 3.5.1-12) söylenmektedir. Pheison ve Citharizon kaleleri sırasıyla İran Armeniası'yla Sophonene ve Arzenene arasındaki rotaları koruyordu. Modern Bingöl'ün güneydoğusunda stratejik bir noktada bulunan Citharizon daha önemliydi ve bölgedeki iki Romalı sahra komutanının birisinin karargâhıydı.[727]

Aslında daha fazlası Martyropolis-Maifaraqqin (modern Silvan) tarihinden kurgulanabilir. Kent, Roma İmparatorluğu ve İran arasında belli belirsiz bir konum işgal ediyor ve Mezopotamya'dan Van Gölü civarındaki Armenia platosuna giden tek elverişli rota olan Bitlis geçidinin güney girişini kontrol ediyordu.[728] Martyropolis piskoposu Marutha'nın 380 ile 408 arasındaki faaliyetleri, erken V. yüzyılda Roma ve İran arasında yumuşama atmosferinde mümkün olan kültürel ve dinsel alışverişi göstermektedir.[729] Martyropolis 502 yılında Kavad'ın yönettiği İran işgaline hiçbir direnç göstermeden teslim olduğu zaman, kentin ileri gelenleri, Kavad'ın dedesi I. Yezdgerd'in Marutha'ya hediye ettiği altın bir kadehi krala geri vermişler ve iki yıllık vergi bedelini bir defada ödeyerek, kendilerini intikam veya sürgünden koruyabilmişlerdi. Martyropolis'te ikamet eden Sophanene'nin Romalı valisi Theodorus, İranlılardan aldığı görev sembollerini ilan ettiği zaman Anastasius'un bu durumu kabullendiği söylenmektedir, çünkü kentin savunulamaz olduğunu düşünüyordu. Iustinianus çok daha sağlıklı bir yaklaşım sergiledi ve kent surlarını yeniden inşa ettirdi (Procopius, *Yapılar* 3.2.2-14).

Doğu sınırında en iyi incelenen yerleşim Dara'dır (Levha 10.3). Anastasius, Nisibis'in kuzeybatısına bir günlük yürüyüş mesafesinde olan bu sınır köyünü, 505 yılında tahkim edilmiş bir kente dönüştürme kararı aldı ve kendi adından hareketle burayı Anastasiopolis olarak adlandırdı (bkz. s. 186). Dara'nın kuru-

[727] J. D. Howard-Johnson, "Procopius, Roman defences north of the Taurus and the new fortress at Citharizon," D. H. French ve C. S. Lightfoot (der.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire* I (Oxford, 1989), 290–4.

[728] M. Whittow, *The Making of Byzantium 600–1025* (Londra, 1996), 200.

[729] E. K. Fowden, *The Barbarian Plain. Saint Sergius between Rome and Iran* (Berkeley, 1999), 45–59.

Levha 10.3 - Mezopotamya'da Dara'nın Tahkimatları (Nihat Erdoğan, Mardin Müzesi)

luşu hakkındaki kaynaklar arasında iki paha biçilmez Süryanice anlatı vardır: yakın çağdaşı Ps-Joshua Vakayinamesi (*Chronicle*) ve Ps-Zachariah'nın tarihindeki uzun bölüm. Çok sağlam bilgi sahibi bir kaynağa dayanan ikinci eser, 504'te Dara'yı Sâsânilere kaptırdıktan ancak Diyarbakır'ı (Amida) kurtardıktan sonra, Anastasius ve generalleri arasındaki bir tartışmanın, sınırdan sadece on km olan bu ileri noktayı tahkim etme kararını almalarına neden olduğunu göstermektedir. Esas hedef Nisibis'in yeniden ele geçirilmesiydi. Generaller şunu savunuyorlardı:

> Nisibis'i ele geçirmek kolay değildi... Çünkü hazırda hiç kuşatma silahları ve dinlenme için çekilecekleri yerleri yoktu, çünkü kaleler uzakta kalıyordu ve orduyu alacak kadar büyük değildi ve bu kalelerde bulunan su ve gıda ikmali yeterli değildi (Ps-Zachariah, *Chron.* 7.6a, çev. Phenix & Horn).

Dara köyünü, yeni muhkem bir garnizon kentine dönüştürme işi, Amida piskoposu Thomas'a emanet edildi. İmparatorluk fonları, bütün bölgeden toplanan yetenekli inşaatçılar ve zanaatkârları cömert ödeme oranlarıyla sözleşme

altına aldı ve bunlar, Amida ruhban sınıfı arasından seçilen piskoposa bağlı bir ekip tarafından denetleniyordu. Gerçekten, inşa edilenler arasında kemerli suyolu, büyük bir hamam, sarnıçlar ve tahıl siloları gibi dünyevi yapılar vardı ve bunlara olduğu kadar kilise inşaatlarına da ihtimam gösteriliyordu. Sâsâniler, 363 yılı anlaşma şartlarını ihlal ettiğini düşündükleri bu projeye karşı çıkıyorlardı, fakat Kafkaslardan ve kuzey bozkırında bulunan Hunlardan gelen tehditlerle meşgul olan Sâsâni kralı Kavad, müdahale edemeyecek kadar güçsüzdü. Bu dönemden itibaren Dara-Anastasiopolis, Kuzey Mezopotamya'da anahtar sınır karakolu oldu.[730] Bu arada çok değerli çağdaş tanık Ps-Joshua, Dara istihkâmının, geniş oranda mahalli kent liderleri tarafından örgütlenen ve finanse edilen Fırat boyundaki diğer savunma inşaatları bağlamında yapıldığına işaret etmektedir:

> İmparator, sınır üzerinde bulunan Dara köyüne bir sur yapılması için emirler verdi. Suriye'den işçiler topladılar ve bunlar buraya geldiler ve inşaata başladılar. İranlılar, Nisibis'ten dışarı çıkıyorlar ve onları vazgeçmeye zorluyorlardı. (91) Fırat kenarında bizim yanı başımızda olan Birta-Kastra piskoposu faziletli Sergius, aynı şekilde kendi kasabasında bir sur inşa ettirmeye başladı ve imparator, harcamaları için ona hiçbir para vermedi. Yöneticide Mabbug *praefecturalığına* bağlı, nehrin batısındaki Europus'da bir sur inşa edilmesi emrini verdi ve bu kentin halkı, ellerinden geldiği kadarıyla inşaatta çalıştılar (Ps-Joshua, Chron. 90, çev. Wright).

Belisarius'un komutası altında askeri hizmetteyken Dara'yı gören Procopius'un uzun anlatısı, Iustinianus'un katkısını, Anastasius'un yaptıklarına kıyasla abartmaktadır.[731]

[730] G. Greatrex'in Ps-Zachariah, *Chron.* 7.6 a-g üzerine yorumu ve 4. bölüm,74. dipnotta alıntısı yapılan diğer literatüre bakınız.

[731] Dara'nın kuruluşu üzerine önemli detaylar Ps-Zachariah'ın kilise tarihinde yer almaktadır: Ps-Zachariah 7.6. Bkz. B. Croke ve J. Crow, *JRS* 63 (1983), 143–59; Michael Whitby, "Procopius and the development of Roman defences in upper Mesopotamia," P. Freeman ve D. Kennedy, *The Defence of the Roman and Byzantine East* (Oxford, 1986), 717–35 ve "Procopius 'description of Dara (*Buildings* 2.1–3)," *The Defence of the Roman and Byzantine East*, 737–83.

Mezopotamya'dan Karadeniz'e kadar uzanan VI. yüzyıl Roma –İran sınırı, Yukarı Fırat'taki Erken İmparatorluk dönemi *limes*inden köklü bir biçimde farklıydı. Geç imparatorluğun yeni muhkem noktaları, stratejik olarak büyük yolların (Karadeniz'e çıkış dâhil) güvenliğini sağlamak ve bölgenin kontrol edilebileceği merkezler oluşturmak için tasarlanmış kalelerdi. Bu kaleler düşman tehlikesi karşısında sadece kenarda tutulabilirdi, çünkü bu kaleler saldırganların takviye, ikmal ve geri çekilme hattını kesiyordu. Romalılar ve Sâsâniler arasındaki dönemin savaş durumu, açık alanlarda meydan savaşlarını içermiyordu, daha ziyade tacizler, kuşatmalar ve bu konumların güvenliğini amaçlayan tahribatlardı.

Mahalli düzeyde Geç Roma sınırı geçirgendi ve sınır bölgelerindeki iktisadi hayatın tipik örneği değiş tokuş ve ticaretti, ancak bu da genellikle sınır ötesi trafiği kontrol etmeyi amaçlayan imparatorluk girişimleriyle çatışıyordu. Bu durum, Erzurum'un güneyindeki Kuzeydoğu Anadolu platosundaki Chorzanene halkı örneğinde Procopius tarafından çok iyi betimlenmektedir:

> Onun için Romalıların veya Sâsânilerin tebaası bu yörenin insanlarının birbirlerinden korkuları yoktu ne de herhangi bir durumda birbirlerini esir alırlar veya saldırırlardı. Bölge halkı birbirleriyle evlilik yaparlar, ürettikleri için ortak bir pazar düzenlerler hatta tarımsal faaliyetlerin yükünü beraber paylaşırlardı. Şayet herhangi bir tarafın kumandanı, hükümdarı emrettiği için diğerlerine karşı bir sefer düzenlerse, komşularını her zaman korunmasız bulurlardı. Bunların kalabalık kasabaları birbirlerine yakındır ve çok eski zamanlardan beri her iki tarafta da kale yoktur (Procopius, *Yapılar* 3.3.10-12, çev. Dewing).

Bu tasvir, imparatorluk sınırının aralarında sayısız sosyal, ekonomik ve dinsel bağ olan bir yöreyi rastgele kesen bir sınır bölgesindeki mahalli şartları göstermektedir. Buna karşın Romalılar ve Sâsâniler, iki imparatorluk arasındaki alışverişin (bkz. s. 199-200) az sayıdaki ticaret merkezine sınırlanması hususunda bir dizi anlaşmalar yapıyorlardı. 408/9 yılında sınır ötesi ticaretin, Mezopotamya'da Nisibis, Armenia'da Artaxata ve Fırat üzerinde Callinicum olmak üzere üç kentle sınırlandırılması konusunda bir düzenleme yapıldı (*CJust.* 4.63.4, düzenleme 422'de onaylandı, *CJust* 4.63.6). Serbest ticaret üzerindeki bu kısıtlamalar V. ve VI. yüzyıllar boyunca yürürlükte kaldı, zira I. Hüsrev ve Iustinianus arasında metni tam olarak muhafaza edilen 562 yılına

ait bir anlaşma, açık bir şekilde Romalı ve İranlı tüccarların her tür işlerini, eski düzenlemelere uygun olarak belli gümrük istasyonlarında yürütmeleri ifade edilmektedir (Menandros Protector *fr.* 6; bkz. s. 590-91). Procopius VI. yüzyılın ortasında Roma İmparatorluğu ile Uzak Doğu arasındaki uzun mesafe ticaretinin, kuzeydeki merkezinin artık Artaxata değil, fakat Theodosiopolis'in doğusunda, sekiz günlük yürüme mesafesindeki Dubios (Dvin) piskoposluğu olduğunu belirtmektedir:

> O bölgede biniciliğe elverişli ovalar vardır ve birbirlerine yakın yörelerde pek çok sayıda kalabalık köyler bulunmaktadır ve çok sayıda tüccar bu köylerde işlerini yürütmektedir. Hindistan'dan ve Iberia'nın komşu bölgeleri ve Roma hâkimiyeti altındakilerin bazılarından ticari ürünler getirirler ve birbirleriyle işlerini orada devam ettirirler (Procopius, *Bell. Pers.* 2.25.2-3).

Roma İmparatorluğu'na doğudan gelen ithalattan % 25 oranında gümrük vergisi alınıyordu. Bu alışverişlerdeki ticari ürünlerin günlük mallar olmadığı fakat doğudan gelen değerli metaller, mücevherat, baharat ve ipek gibi lüks mallar olduğu açıktır. Düşük değerli ticari ürünleri, Asya yollarındaki devasa kara mesafeleriyle nakletmek, hiçbir zaman ekonomik olarak söz konusu olmamıştı. Tam tersine, ne Roma ne de İran imparatorluk sınırlarında, devam eden gündelik malların mahalli ticaretini önleme yeteneğine sahip değildi. Böylelikle sınırlı ticaret konusundaki bir devlet politikasıyla, sınır bölgesindeki serbest ticaret arasında hiçbir çelişki yoktur.

Doğu'nun lüks mallarına erişimdeki Roma çıkarı, ipek ticareti tarihiyle çok etkileyici biçimde gösterilmektedir. İpek, Çin'in güneyi olarak da kabul edilen Serinda diye bilinen bir bölgede üretiliyordu ve hem kara hem de deniz yoluyla pek çok aracı vasıtasıyla Batıya sağlıyordu. Bütün yollar Sâsâni İmparatorluğu'ndan geçiyordu ve onun için Roma'nın kontrolündeki Batı dünyasına ulaşmadan önce yüksek oranda vergiye tabi tutuluyordu. Iustinianus'un 529'da Güney Arabia'ya (Ürdün) ilgisinin temelinde, bu ipek ticareti üzerindeki Sâsâni engellemesini sınırlandırmak yatıyordu (bkz. yukarıda 4. Bölüm). Nihayetinde ipek üretiminin gizemi bozuldu. 551 yılında Hindistan'dan dönen misyoner keşişlerin, ipeğin nasıl üretildiğini keşfettikleri ve bunu Iustinianus'a

açıkladıkları ifade edilmektedir. Bu keşişler, Constantinopolis'te yetiştirilebilecek ipek böcekleri toplamaları için geri gönderildiler ve böylece devasa paralar ödeyerek Sâsânilerin ellerinden geçecek ipek satın alma ihtiyacından kurtulacaklardı (Procopius, *Bell.* 8.18.1-8).

Mısır

Mısır her zaman özel bir yere sahip olduğu iddiasındaydı ve buna uygun olarak Eskiçağ dünyası çalışmalarında itinalı bir akademik ilgiye mazhar oldu. Bu münhasıran yada hatta öncelikle Mısır'ın Eskiçağda firavunlara has bir kültüre sahip olmasının olağanüstü bir ayırt ediciliğinden değil (çünkü Eskiçağ geçmişinin gittikçe zayıflayan bir gölgesi sonraki dönemlerin üzerine düşüyordu), coğrafi benzersizliğinden kaynaklanıyordu. Mısır, kültürel, siyasi ve hepsinden önemlisi iktisadi manada Nil vadisi olarak tanımlanabilirdi. Vadi, nadiren 20 km genişliğe ulaşıyordu, fakat güneyde Syene'deki (Asvan) aşağı şelaleden itibaren nehrin Akdeniz'e ulaştığı Delta'nın ağzına kadar 1200 km'den fazla akıyordu. 1970'te Asvan Barajı'nın tamamlanmasına kadar nehir, Temmuz sonu ve Kasım arasında yıllık olarak taşıyordu ve bu dönemde fazla suyun Mavi ve Beyaz Nil'in nehir kaynağından getirdiği çok verimli alüvyon, taşkın havzasının çoğunu kaplıyordu. Antikçağ boyunca su seviyesini ölçen bir aletle dikkatle izlenen taşkının yüksekliği, yıldan yıla değişebiliyor ve sel suları setler ve kanallarla yönetiliyordu. Bilhassa Fayoum çevresindeki kanal sistemi, örgütlü bir angarya çalışmasıyla yürütülebiliyordu. Nil'in taşması sonucunda ortaya çıkan şartlar, emsalsiz ekonomik faydalar sağlıyordu. Ürün randımanı, kuru tarım yapılan yörelere oranla tahmini olarak üç kez daha fazlaydı.[732] Mısır'ın tarımsal artık ürünü, Akdeniz ve Yakın Doğu'ya nazaran daha yüksek olan kendi kentli nüfusunu besliyordu. Yaklaşık üç Mısırlıdan birisi kentlerde veya *nomos* merkezlerinde yaşıyordu. Mısır tahılı aynı zamanda imparatorluğun *annona* sistemi vasıtasıyla Constantinopolis halkını besliyordu. Nil ayrıca, hem zirai hem de tezgâhlarda üretilen malların nehrin akıntısının yukarısında veya aşağısında kalan kentler ve köyler arasında dolaşımını mümkün kılarak,

[732] C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages* (Oxford, 2005), 22–5, 65–6; R. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* (Princeton, 1993), 15–44: "Nil sadece bir ilah olarak tapınım görmüyordu, fakat aynı zamanda yoğun bakımdaki bir hasta gibi gözetleniyordu" (Bagnall s. 6).

genel olarak ucuz nakliye vasıtaları da sağlıyordu. Bundan dolayı Mısır, iktisadi olarak Roma İmparatorluğu'nun en verimli bölgesiydi. Tarımsal ürünlerine, elbette en başta tahıla Erken İmparatorluk döneminde Roma'nın Geç İmparatorluk döneminde ise Constantinopolis'in devasa nüfusunun yiyecek ihtiyacını karşılamak için el konuluyordu. Bu erzakı emniyet altına alan *annona* Roma devletinin kaçınılmaz bir önceliğiydi.

Mısır klasik dönem ve sonrasında gerek Hellenistik Ptolemaios hükümdarları ve gerekse Roma ya da Constantinopolis'teki imparatorlar tarafından her zaman üst düzey merkezi kontrole tabi tutuluyordu. Bu yönetici otoriteler, Nil şartlarının gerektirdiği kolektif iş gücünü örgütleme ve vergilendirme yoluyla devlete maksimum yarar temin etmek için hayli etkili bürokratik mekanizmalar geliştirdiler ve kabul ettirdiler. Neyse ki bu karmaşık bürokrasi, günümüze ulaşan papirüs belgeleri sayesinde modern araştırmalar için erişilebilir durumdadır.

Mısır, Roma İmparatorluğu'nun bölgeleri ve eyaletleri üzerine yapılan çalışmalarda, sıklıkla istisnai bir durum olarak görülmektedir. Bu da belgelerin doğasından kaynaklanmaktadır. Mısır toplumu ve ekonomisi üzerine çalışmalar çoğunlukla, muazzam bir akademik zorluk teşkil eden belge niteliğindeki papirüslere dayanmaktadır. Bu belgeler, neredeyse her zaman fragmanlar halindedir ve bu fragmanları bölük pörçük kırıntılardan, idari iletişimin anlaşılabilir yapısı içerisindeki parçalara dönüştüren daha geniş bir bağlama yerleştirmeden önce, çok üst düzey bir teknik analiz gerekmektedir. Mısır'ın eşsiz, kendi başına bir dünya olduğu konusundaki tezler, "pek çok durumda esas itibarıyla papirüs verilerinin niceliği ve güçlüğüyle baş etme konusundaki akademik gönülsüzlüğün bir özrü vazifesini görmektedir".[733] Bu görüşün tersi son derece önemlidir. Mısır, yürürlükteki Roma yönetimine ilişkin iki veri kategorisini karşılaştırabileceğimiz bir bölgedir: Kanunnamelerde yer alan yasalar ve idari prosedürler hakkındaki bilgiler ve bunların fiili olarak uygulanması papirüslerde görüldüğü gibidir. İki tip verinin aynı yönü gösterdiği yerde çifte tarihsel kazanım vardır. Öncelikle, bu verilerin, prosedürlerin ger-

[733] R. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* (Princeton, 1993), 321 n. 20.

çekte nasıl işlediğini gösterdiği konusunda emin olabiliriz. İkincisi, papirüs belgelerin ortaya koyduğu göstergelerin Roma dünyasının geri kalan kısmına da geniş olarak uygulanabilir olduğunu makul düzeyde varsayabiliriz.[734] Mısır, bilhassa eyalet toplumlarının ve bölgesel ekonomilerin gelişimi üzerindeki devletin rolü ve vergi taleplerinin etkisi hakkında daha geniş sorunlara önemli anahtarlar sağlamalıdır.

Bununla birlikte, belge niteliğindeki bu verilerin sınırlarının farkında olmak da önemlidir. Roma idari düzenlemelerinin değişimine göre, sayısı ikiden dörde kadar değişen bir kaç Mısır eyaleti, Ptolemaioslardan beri *nomos* (çoğ. *nomoi*) diye bilinen bölgelere ayrılmıştı ve neredeyse bütün papirüsler, Geç Roma döneminde anakent *(metropolis)* unvanı edinen *nomos*ların idari merkezlerinde bulunmuştu.[735] Belge niteliğindeki papirüslerin en geniş grubunun tamamı, deltanın güneyinde, Thebaid'in kuzeyindeki Heptanomia'da yer alan Oxyrhynchus, Arsinoe, Hermopolis ve Antinoopolis gibi *nomos* başkentlerinden Thebaid'deki Panopolis'den, Arsinoe'ye bağlı Theadelphia ve Karanis köylerinden gelmektedir. Bu papirüs belgeleri, nüfus sayımının örgütlenmesi, vergi toplama ve iktidar spektrumunun orta düzeyinde hukuk sisteminin işleyişi konusunda veriler ihtiva etmektedir. Resmin en tepesinde, Mısır'daki Roma otoritesi İskenderiye yer almaktadır. Diğer uçta bu belgelerden, bilhassa Yunanca konuşmayan ve yazmayan, fakat gündelik yaşamlarında yerel dilleri Kıpti'yi kullanan pek çok köy toplumunun sakinleri hakkında çok az şey bilinmektedir.

Erken Roma İmparatorluğu döneminin Mısır tarihi, doğu eyaletlerinin normal örgüsünden önemli bir açıdan farklılaşıyordu. Mısır'ın pek çok yöresinde, Yunan *polis* modelinde kendi kendini yöneten beledi üniteler olan kentler, Septimius Severus'un *nomos* başkentlerine ilk defa kent meclisleri atama izni verdiği, III. yüzyılın başlangıcından önce görülmüyordu. Hiç kuşkusuz bunun amacı, kısmen vergilerin düzenlenmesi ve Roma otoritelerine ödenmesinde toprak sahibi sınıfı sorumlu yapmaktı. Fakat Severus reformları, kısmen

[734] Bkz. W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 170.

[735] Harita için bak. W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 261, fig. 16.

de ortak çıkarları olan birbirlerine bağlı bir kent eliti yarattı ve bu elit, gelecek iki yüz yıl boyunca Mısır toplumunda anahtar bir rol oynadı.[736] Kent konseylerinin üyeleri çoğunlukla taşralı toprak sahipleriydi. Bunların güç merkezleri artık gözle görünür bir biçimde kırsaldaki malikânelerinden kent merkezlerine kayıyordu. Kentler böylece, taşra üzerinde siyasi hâkimiyet kazanmaya başladılar.[737] Aynı istikamette meydana gelen paralel bir gelişme, Mısır dinsel geleneklerini muhafaza eden köy merkezli pagan tapınakların gerilemesidir. IV. yüzyıla gelindiğinde köy düzeyinde bir kültür ve mahalli liderlik boşluğu vardı. Bu boşluk, çok hızlı bir şekilde kilise ve Hıristiyanlık kurumlarıyla doldurulmuş görünmektedir. Bu şartlar, Constantinus'un ihtidasından önce bile, Mısır taşrasının çoğunun Hıristiyanlaşmasını kolaylaştırdı.[738] Bu arada kentler, ekonomik gücün merkezi ve Geç Roma toplumunun itici gücü olan Hellenleşmiş elitin yurdu oldu.[739] Geç Antikçağın kentsel yerleşimlerine ilişkin arkeolojik veriler, papirüs incelemelerinin yanı sıra, artık ciddi bir şekilde ele alınmaktadır.[740] *Nomos*ların ana kentlerinin (*metropoleis*) gelişiminin neticelerinden birisi de, Nil vadisi sakinlerinin toplam kültürünü, ilk defa Doğu Roma dünyası kültürüne yakinen benzeştirmesiydi. Mısır, Akdeniz toplumunun bir parçası oldukça, eskiden yerel olarak üretilen arpa ve fasulye mahsulatının yerini, şarap ve zeytin üretimi aldı. Bu kentsel gelişimin bir başka ürünü, Yunan

[736] A. K. Bowman, *The Town Councils of Roman Egypt* (Toronto, 1971); beledi örgütlenmenin tarihöncesi için bkz. A. K. Bowman and D. Rathbone, "Cities and administration in Roman Egypt" *JRS* 82 (1992), 107–27.

[737] A. K. Bowman, "Landholding in the Hermopolite nome in the fourth century AD," *JRS* 75 (1985), 137–63; R. Bagnall, "Landholding in late Roman Egypt: The distribution of wealth" *JRS* 82 (1992), 128–49'da Hermopolis nomosundaki toprak mülkiyetinin % 25 veya 30'nun kentte yaşayanlar olduğunu ileri sürmektedir.

[738] R. Bagnall, "Religious conversion and onomastic change," *Bulletin of the American Society of Papyrologists* 19 (1982), 105–24 (papirüslerden gelen demografik veriler); R. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* (Princeton, 1993), 278–89; E. Wipsycka, "La christianisation de l'Égypte aux Ie –Ve siècles. Aspects sociaux et ethniques" *Aegyptus* 68 (1988), 117–65 (bilhassa yazılı kaynakların verileri için).

[739] R. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity*, 310–25.

[740] R. Alston, *The City in Roman and Byzantine Egypt* (Londra, 2002).

edebiyatının Mısır'da, bilhassa V. yüzyılda yaşamış şair Nonnus'un yurdu Panopolis kentinde, fevkalade geç gelişmiş olmasıydı.[741]

IV. yüzyılın ortasından itibaren, bir başka önemli kayma meydana gelmeye başladı. Roma İmparatorluğu'nun parasal ekonomisi, Constantinus'un getirdiği altın *solidus*a dayanıyordu. Bu altın sikke artık vergilerin değerlendirilmesinde ve ödenmesinde, sayıları gittikçe artan imparatorluk memurlarının, askerlerin ve diğer hizmet erbabının istihkaklarının karşılanmasında ve ayrıca imparatorlukta oranı gittikçe büyüyen ticari işlemlerde kullanılıyordu.[742] Para birimine çok hızlı erişimi olan imparatorluk nüfusunun sınıfları, devlet altınından ödeme yapıyorlardı ve bunlar çok süratli bir şekilde Geç Antikçağın yeni zenginleri olarak ortaya çıkıyorlardı. Bu yeni zenginler varlıklarını toprak edinmek için kullanıyorlar ve böylece eski mülk sahiplerinin aleyhine geniş malikâne arazileri oluşturuyorlardı. Bu sürecin sonucu, ekonomisine gittikçe büyük malikâne sahiplerinin egemen olduğu V. ve VI. yüzyıllar Mısır'ında çok iyi belgelenmektedir. Aynı zamanda bu büyük malikâne sahipleri imparatorluk hizmetinde önemli mevkileri de ellerinde bulunduruyorlardı. Sürecin en meşhur örneği, geç V. yüzyıldan VII. yüzyıla kadar gelişen ve en azından üç *nomos*ta geniş mülklerinin olduğu tespit edilen Apion ailesiyle gösterilmektedir. Ailenin kayıtlarda bulunan ilk mensubu Flavius Apion, Mezopotamya'daki 504 yılı savaşı için Edessa'da bulunan Anastasius'un kuvvetlerine erzak sağlayan levazım dairesinin sorumlusuydu ve 518'de Iustinus döneminin başında Doğu *praefectus praetorio*su oldu. Oğlu Strategius, 523 yılında Mısır'daki en eski imparatorluk makamı olan *praefectus augustalis*liğe getirildi ve babası gibi, Constantinopolis'te *patricius* sınıfına girdi. Onun oğlu II. Flavius Apion, VI. yüzyılın ortalarında Thebaid'deki askeri komutandı (*dux*) oldu ve 570'lerin sonuna doğru ölümüne kadar üst düzey idari görevlerde kalmaya devam etti. Bu ailenin mülklerine atıf yapan son papirüs parçası, 625 yılı civarına yani Mısır'daki Sâsâni yönetimi dönemine tarihlenmektedir. Aile mülklerinin boyutu,

[741] Alan Cameron, "Wandering poets: A literary movement in Byzantine Egypt" *Historia* 14 (1965), 470–509.

[742] J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity. Gold, Labour and Aristocratic Dominance* (Oxford, 2001), 39–88.

bu ailenin VI. yüzyılda Oxyrhynchus'un vergiye tabi gelirinin beşte ikisinden sorumlu olması gerçeğinden değerlendirilmektedir.[743]

Papirüs belgelerin günümüze ulaşması, Mısır'ı, imparatorluğun diğer kısımlarına nazaran daha derin bir sosyal ve iktisadi ilişkilerin analizine imkân veren laboratuvar durumuna dönüştürmektedir. Analizi mümkün olan saha, bilhassa toprak mülkiyeti ve vergilendirmeyi kapsamaktadır. Apion ailesinin mülk yönetimiyle ilgili Mısır kökenli veriler, imparatorluğun VI. yüzyıldaki vergi politikasına ve bilhassa eyaletlerde ve devlet hiyerarşisinde kilit noktaları işgal eden varlıklı ve üst düzey ailelerin gittikçe büyüyen otonomisine önemli ışık tutmaktadır. Apion ailesi, Oxyrhynchus *nomos*unun en büyük toprak sahibi olduğu gibi, Mısır'ın başka yerlerinde de mülkleri vardı ve bu aile mensupları kendi gelirlerini en üst düzeye çıkarma düşüncesiyle, mülklerindeki gelirleri düzenliyor ve topluyordu. Birbirini takip eden aile reisleri Constantinopolis'te yaşasalar da, sıkı bir mülk yöneticileri ve idareciler ağı üzerinde yakın bir kontrol mekanizması kurmuşlardı ve kendileri de sıklıkla bölgede vergi toplanması ve adaletin dağıtılmasından doğrudan sorumlu mahalli yetkili (*pagarch*) olarak hizmet ediyorlardı. Papirüsler, 556 ile 590 arasına tarihlenen genel malikâne hesaplarını ihtiva eden dört takım da dâhil olmak üzere, mülklerin kiracılara (*ktemata*) icara veya doğrudan işlenmek üzere *autourgiai* olarak verilerek, toprağın parsellere bölündüğünü göstermektedir. Geç VI. yüzyılda Apion ailesinin mülkleri, Oxyrhynchus *nomos*unun topraklarından alınan vergi gelirinin en azından üçte biri kadar getiri sağlıyordu.[744] Apion mülkleri hakkındaki detaylı veriler, VI. yüzyılda Constantinopolis'te ikamet eden imparatorluk yönetici sınıfı mensuplarının, toprak mülkiyetine gittikçe hâkim olduklarına ilişkin diğer göstergelerle tamamlanmaktadır. V. yüzyıl boyunca, başkentte imparatorluk hizmetinde zenginleşmiş ve ekonomik gücünü bilhassa Mısır'da toprak edinmek için kullanmış yeni bir aristokrat sınıf ortaya çıktı.[745] Apion haneda-

[743] W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 169–202; J. Keenan, *CAH* XIV, 625–33.

[744] P. Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian* (Cambridge, 2006), 29–95, bilhassa s. 86-9'daki özet.

[745] J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, labour and aristocratic domination* (Oxford, 2001).

nının kesin olarak tespit edilebilen ve 439 yılına ait bir belgede söz edilen ilk mensubu Flavius Strategius idi. Oxyrhynchus'da bir *curialis*, *comes sacri consistorii* (imparatorluk sarayının bir musahibi) ve İmparator II. Theodosius'un eşi Eudocia'nın Oxyrhynchus'da sahip olduğu mülklerin *curatoru* da aynı kişiydi (Poxy LXII 4389). Zaten V. yüzyılın ortalarından önce aile, hem mahalli olarak hem de Constantinopolis'te bir güç merkezine sahipti ve imparatorluk çıkarlarıyla yakından ilgiliydi. Daha uzak bir atası olan bir diğer Flavius Strategius, 349 yılında muhtemelen Thebaid'de *praeses* idi.[746]

VI. yüzyıla ait bir başka önemli evrak, Dioscorus arşividir (yaklş. 520-590). Bu evrak, küçük Aphrodito kasabasının kendi başına vergi ödeme hakkını sürdürme ve güçlü senato ve imparatorluk mensubu yetkililerince işlenen haraç ve entrika suçlarına karşı kendisini koruma mücadelesini belgelemektedir.[747] Bu senaryoya karşı, VI. yüzyılda genellikle mülkünün başında olmayan büyük toprak sahipleri (*geouchoi*), orta büyüklükteki mülk sahipleri (*ktetores*), müstecirler (*misthotai*), çalışan tarım işçileri sınıfı ve zanaatkârları içine alan, Oxyrhynchus ile mukayese edilebilir bir hiyerarşi ve sosyal yapıyı yeniden kurmak mümkündür. Geç Roma toplumunun en üst tabakası için kullanılan, fazlasıyla yapmacık lügatçede *megaloprepestatoi* (en muhteşem) veya *endoxotatoi* (en görkemli) olarak belirlenen ilk kategori mensupları içerisine, *comes sacri consistorii* ve Thebaid *praesesi* olarak üstlendiği makamlar, tam olarak Apion ailesi mensuplarının sosyal görünüşünü hatırlatan Ammonius'u da dâhil etmekteydi. Bu sosyal sınıfa mensup kişiler, düzenli olarak, yerel vergi toplama ve bunları imparatorluk hazinesine teslim etmekle yükümlü bir makam olan *pagarch* unvanını elde ediyorlardı.

Çok iyi eğitimli bir adam olan Dioscorus'un kendisi, yerel elitin çok enerjik bir mensubuydu. Arşivinde bulunan belgeler arasında, kendi babası Apollos'un Constantinopolis'te Iustinianus'a arz ettiği dilekçe, kendi halkının davasını takip etmek için başkente yaptığı ziyaret ve bunu takip eden 551 yılına ait imparatorluk emirnamesi bulunmaktadır. Bu son imparatorluk emirnamesi,

[746] P. Sarris, *Economy and Society* (Cambridge, 2006), 17–24.

[747] P. Sarris, *Economy and Society* (Cambridge, 2006), 96–114; L. MacCoull, *Disocorus of Aphrodito: His work and his world* (Berkeley, 1988).

Aphrodito'nun devletin vergi talepleriyle güçlü toprak sahiplerinin zorbalığı kıskacında kaldığını ortaya koymaktadır:

> Apollos oradaki toprak sahipleri arasında önde gelen bir adamdı ve bütün köyün vergi ödemelerini topluyor ve eyalet bürosundaki yetkililere ödüyordu. Fakat o dönemde yetkiyi elinde bulunduranlardan en ağır adaletsizliklere maruz kaldıkları için, imparatorluk ailemize bir dilekçe arz ettiler ve kendilerini himayemiz altına koydular. Fakat dilekçe sahibinin babasının yokluğundan faydalanan çok azametli Theodosius köyün vergilerini topladı ve fakat kamu hesabına hiçbir şey ödemedi, öyle ki, eyalet bürosundaki yetkililer dilekçe sahiplerinden ödemekle yükümlü oldukları vergileri tekrar aldılar (*PCairo Masp.* I 67024).

Dioscorus, Constantinopolis'te kaldığı süre içerisinde saraydaki yetkililer nezdinde, bilhassa *praefectus praetorio*nun muhitinde lobi faaliyeti yürüttü. Dioscorus'un amacı, Aphrodito'nun bir başka halka bağımlı olarak değil, İmparator Leo'dan (457-74) almış olduğu yani kendi başına vergilendirme imtiyazını muhafaza etmek ve "azametli Theodosius'un" işlemiş olduğu türden soygunculuğa karşı korunma sağlamaktı. Dioscorus cesur bir mahalli yurtsever olduğu kadar, bir şairdi ve desteğini aradıklarına karşı onurlandırıcı terkiplerle hitap ediyordu.

Dioscorus arşivinin renkli yüzeyi altında, imparatorluk gelirlerini kontrol etmek için verilen büyük bir mücadeleyi tespit edebiliyoruz. Geç V. ve VI. yüzyıllar boyunca devlet vergilerini toplama sorumluluğu gittikçe en varlıklı toprak sahipleri sınıfına düşmüştü. Bunların sadece genellikle kendileri de devlet memurları değildi, fakat aynı zamanda, yerel yasaları ve düzeni korumakla sorumlu emlak yöneticileri ve silahlı hizmetli (*bucellarii*) olarak vergi toplamada kullanacakları personele ihtiyaçları vardı. Varlıklı üst sınıflar kaçınılmaz olarak sadece yerel vergi mükelleflerinin değil, devletin de zararına olacak şekilde, bu gelirden faydalanıyordu. Bu olgu, toprak sahibi "büyük ailelerin", resmi örgütlü kolektifler olarak yasal vergi koyma sorumluluğunu aldıkları ve bazı bakımlardan eskiden kentler tarafından ifa edilen rolü üstlendikleri şeklindeki önemli bir teoriye yol açtı.[748]

[748] J. Gascou, "Les grandes domaines, la cité et l'état en Égypte byzantine" *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 1–90. Teori geniş oranda tartışılmakta ve itiraza konu edilmektedir. Bkz. P.

551 yılı fermanından yola çıkarak değerlendirme yapmak gerekirse, Iustinianus, büyük toprak sahiplerine karşı Aphrodito'nun tarafında yer aldı. Peter Sarris, papirüslerden elde edilen verilerin yeni ve ikna edici bir yorumundan hareket ederek, Iustinianus dönemi ekonomisi ve toplumu üzerine yaptığı temel çalışmada, devletin gelirleri üzerindeki kontrolünü kanıtlamak ve gitgide toprak sahibi nüfuzlu adamlar tarafından üstlenilen *de facto* gücü sınırlandırmak için, Iustinianus'un kararının, izlediği iktisadi politikanın merkezi çizgisiyle tutarlı olduğunu ileri sürmektedir. Bununla birlikte uzun vadeli problem kaçınılmazdı, çünkü bu kodamanların gücü, devlet kurumlarına geri döndürülemez bir şekilde bitişmiş ve vazgeçilemez hale gelmişti. Dioscorus arşivinde Iustinianus'un ölümünden sonraki döneme ait daha geç belgeler, bu nüfuzlu şahsiyetlerin, yerel toplum ve vergi toplama konusundaki hâkimiyetlerini sürdürdüklerini ve mahalli halkın izlediği ana çizginin bu toprak sahiplerini birbirlerine karşı kışkırtmak olduğunu ortaya koymaktadır.

Batı İmparatorluğu

Afrika

Afrika coğrafi konumundan dolayı, Geç Antikçağın ilk bir buçuk yüzyılında, imparatorluğun geri kalan kısmı üzerine yük olan basıncın çoğundan korundu.[749] Nüfus, kolektif olarak Berberi (veya kısaca *barbaroi*, barbarlar) diye adlandırılan yerel halkların ve çoğunluğu İtalya'dan, fakat bir kısmı da Akdeniz'deki başka yerlerden olmak üzere uzun zaman önce yerleşmiş göçmenlerin bir karışımıydı.[750] Bölge, M.Ö. I. yüzyıldan beri imrenilecek kadar istikrarlıydı. Afrika'nın zenginliği, evvela tarımsal üretimden geliyordu. Halk, Afrika Proconsularis ve Kartaca'nın geniş hinterlandı Byzacena'da esas

Sarris, *Economy and Society* (Cambridge, 2006), 131–48 ve W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 181–202.

[749] Geç Antikçağda Afrika konusunda son araştırmalar için bkz. N. Duval, *Revue des Études Anciennes* 92 (1990), 349–87; 95 (1993), 583–640; D. J. Mattingly ve R. Hitchner, "Roman Africa: An archaeological survey" *JRS* 85 (1995), 209–13.

[750] J.-M. Lassère, *Ubique Populus. Peuplement et Mouvements de population dans l'Afrique Romaine de la chute de Carthage à la fin de la dynastie des Sévères* (Paris, 1977); D. J. Mattingly ve R. Hitchner, *JRS* 85 (1995), 171–4.

itibariyle tahıl tarımıyla meşgul oluyordu. Erken İmparatorluk döneminde yıllık hasadın üçte ikisinin Roma'ya ihraç edildiği ifade edilmektedir. Geç II. ve III. yüzyıllarda yağ üretimi, Numidia ve Byzacena iç bölgesinin ve bilhassa Tripolitania (Trablus) hinterlandının temel bir niteliği oldu. Lepcis Magna, Oea ve Sabratha toprakları yaygın olarak Roma pazarı için yağ üretimine ayrılıyordu. Bu model, IV. yüzyıla kadar devam etti. *Expositio totius mundi et rerum* adlı eserin anonim yazarı, 350 yılı civarında Afrika'nın tahıl, meyve, ağaç, köle ve tekstil dâhil olmak üzere her şeyde zengin olduğunu, fakat "zeytin kullanımında neredeyse bütün hepsini geçtiğini" ifade etmektedir.

Geç İmparatorlukta *annona*nın toplanması bir öncelikti. Tahıl üreten bölgelerden birisi olan Afrika Proconsularis'in mil taşları üzerine yapılmış yeni bir çalışma, tahıl ve diğer ürünlerin toplanmasında etkinliği en üst düzeye çıkarmak için, süregiden tamiratları, yol istasyonlarının ve toplanma noktalarının ikmalini göstermektedir.[751] Geç İmparatorlukta, bütün vergi toplama işi gibi, bu yöntemler de suistimale açıktı ve kaçınılmaz olarak şikâyetlere neden oluyordu. Aurelius Victor 360 yılı civarında yazdığı *De Caesaribus*'ta, "toplayıcılar kötüydü ve rüşvete, kurnazlığa, kabadayılığa, açgözlülüğe ve sahtekârlık yapmaya ve bunu gizlemeye neredeyse doğal olarak alışkındılar" diye not ediyordu. Kendi babasını fakir bir Afrikalı çiftçi olarak betimleyen Aurelius Victor neden söz ettiğini biliyor olmalıydı (Aur. Victor, *Caes.* 33). Kanunnameler, bu tür sömürülere ilişkin çok sayıda veri ihtiva etmektedir, ancak baskıcı vergi toplama, Roma yönetiminin hemen her dönemde kaçınılmaz bir niteliğiydi. Bunu Vita piskoposu Victor'un tamamen farklı betimlemesinden daha güvenilir bir kötü yönetim indeksi olarak alamayız. Victor, Vandal işgalcilerin yol açtığı kötülükler hakkındaki anlatısına basit ve aynı oranda tartışılabilir bir sav olan, barbarların "barış ve huzur içinde ve çiçek açmış bütün bir dünya resmi sunan bir eyalet" üzerine salıverildikleri şeklinde giriş yaptı (Vita'lı Victor 1.1.3).

Afrika eyaletlerinde yerleşim, küçük kasabalar, *municipia* ve malikânelerin kaynaşmasına dayanıyordu ve bunlar Berberi köylerini meydana getiriyorlar-

[751] P. Salama, *Bornes milliaires de l'Afrique Proconsulaire. Un panorama historique du Bas Empire romain* (Paris, 1987); referanslar için bkz. D. J. Mattingly ve R. Hitchener, *JRS* 85 (1995), 179 n. 154.

dı. Kasabalar, nihayetinde pek çoğu göçmen kökenli olan toprak sahiplerinin eyaletlerdeki kamusal faaliyetlerinin odak noktasıydı ve bu kasabalar erken V. yüzyıla kadar kentsel kurumları muhafaza ettiler. Yerel idarecilikler, aristokratik ihtirasların ilgi merkeziydi ve sadece siyasi değil aynı zamanda küçük kasaba hayatının Hıristiyanlık dışı dinsel kurumları da, imparatorluğun başka yerlerinden daha fazla Kuzey Afrika'da gelişiyordu. Geç IV. yüzyıl Afrika'sının beledi idarelerinden ve kolonilerden gelen epigrafik ve arkeolojik veriler, idarecilikleri ve rahiplikleri, yerel toprak sahibi ailelerin mensupları tarafından doldurulmaya devam eden bağımsız, kendi kendine yeten bir kentler çağını çağrıştırmaktadır. Yazıtlar, bu insanların hâlâ artık gelirlerini kendi kasabalarının yararına olan yapılara, oyunlara ve kamusal eğlencelere harcadıklarını ima etmektedir.[752] Bu resmin bütünüyle gerçeğe karşılık gelmesine gerek yok, çünkü imparatorluğun başka yerlerinde olduğu gibi, yerel kent konsey üyelerinin, gittikçe devlet görevlerinin yükünü ve harcamalarını taşımakta isteksiz olduklarına ilişkin kanunnamelerden gelen veriler mevcuttur. Bununla birlikte, Afrika üst tabakasının hâlâ görüntüyü sürdürme konusunda hevesli oldukları da şüphesizdir (bkz. Levha 10.4).

Mattingly ve Hitchner'in, Roma Afrika'sı üzerine son zamanlarda yaptıkları çok değerli arkeolojik araştırmada özetlenmiş olan değişimler V. ve VI. yüzyıllarda meydana geldi. Pek çok meydan işlevini kaybetti veya kent hayatında oynadığı rol azaldı. Meydanların işlevlerinin bazılarını, sıklıkla eski meydanların bir kısmının yerine kurulan kiliselere bitişik binalar aldı. Bilhassa tapınaklar ve bazı hamam yapıları harabeye dönüştü. Büyük sütunlu avluları olan geniş evler küçük parçalara bölündü. Sokakların ön cephelerinde, dükkân vitrinleri, atölyeler ve satış kabinleri ortaya çıkmaya başladı. Bununla beraber, toplumsal önceliklerde bir kayma olan bu değişimlerin ekonomik şartlarda genel bir gerilemeyi ifade etmediği açıktır.[753]

İmparatorluğun sabit şartları altında, sürdürülebilir barış ve düzende yerel halkların büyük bir payı vardı. *Lex Manciana* ve *Lex Hadriana* gibi Erken İm-

[752] C. Lepelley, *La cité de l'Afrique romaine au Bas-Empire* (2 cilt, Paris, 1979–80).

[753] D.J. Mattingly ve R. Hitchner, *JRS* 85 (1995), 210.

Levha 10.4 - IV. Yüzyıl Kuzey Afrika'sında aristokrat bir muhiti betimleyen mozaik. Kartaca'da bulunan Dominus Iulius Mozaiği, av ve zirai sahnelerle çevrili kubbeli bir hamam yapısı ve diğer eklentilerle birlikte savurgan fakat tahkim edilmiş bir köşkü betimlemektedir (© 2013 De Agostini Picture Library/Foto Scala Floransa)

paratorluk yasalarına uygun bir biçimde bu halkların pek çoğu, ürünlerinin üçte birini icar bedeli olarak vererek, intifa ve miras haklarıyla beraber yerel toprak sahibi aristokratların devasa malikânelerinde kiracı oldular. Uzun dönem kiracılara cazip gelen kiralama şartları, V. yüzyılın sonunda hâlâ yürürlükteydi.[754] Suriye'de olduğu gibi, Numidia platosunun taşra köylerinde de nüfus artıyordu ve II. ve VI. yüzyıllar arasında köyler daha yoğun bir yerleşime sahip-

[754] *CJust.* 11.63.1; J. Percival, B. Levick (der.), *An Ancient Historian and his Materials (presented to C. E. Stevens)* (Farnborough, 1975), 213–27; D. Mattingly, "Olive cultivation and the Albertini tablets" *L'Africa Romana* 6.1 (1989), 403–15.

tiler. Nüfus arttıkça muhtemelen üretkenlik de arttı ve Afrika, Geç Roma dönemi Batı Akdeniz'inin ekonomik güç merkezi olarak kendisini kabul ettirdi. Bu başarının tanı koyucu niteliği Afrika çömlek üretimiyle, Batı pazarlarında elde edilen kabullenilmeydi. Eskiçağ dünyasında o zamana kadar üretilen ve çok geniş olarak yayılan ince çömlekçilik, Afrika tarzı kırmızı çamur işiydi. Geç I. yüzyıldan Antikçağın sonuna kadar Afrika kırmızı çamur işi masa takımları İskoçya'dan Etiyopya'ya kadar imparatorluğun her yerinde bulunuyordu ve Batı Akdeniz'in İtalya, Galya ve İspanya gibi daha varlıklı kısımlarındaki pazarı tekelleştirmeye yakındı. Bu gelişmeler, Afrika yağ ihracatının aynı derecede görülmeye değer başarısıyla karşılaştırılmaktadır. Bilhassa yağ ticareti için tasarlanan ve geç II. ve erken III. yüzyıllarda ortaya çıkan "piccolo Africano" ve "grande Africano" diye bilinen ilk amforaların üretimi Tunus ve Trablus'da yağ üretimi meselesinde devasa gelişme ve büyümesiyle alakalıdır. Roma'ya yapılan muazzam tahıl ihracatı, ticaretle bir araya getirildiği zaman, bu yağ ve çömlek endüstrileri, Afrika'yı modern bir iktisadi süper gücün eşiti haline getirdi. *Lex Manciana* ve *Lex Hadriana* ile düzenlenen uygun kiralama şartları, çiftçileri pazar için ticari ürünler üretmeye teşvik ediyordu. Afrika'nın satacak iyi ürünleri vardı; yerel rekabetçiler tarafından üretilen ve her yeri silip süpüren zarif sofra takımları ve kent pazarlarının artan ihtiyacı için bol miktarda zeytinyağı. Aynı derecede hayati bir faktör; yollar, limanlar, nakliye gemileriyle Roma'ya yağ ve tahıl teslimatı yapmak için geliştirilen büyük çaplı ihracatı yönetmek için ihtiyaç olan insan örgütlenmesiydi. Zarif çömlekçilik ve pek çok diğer Afrika ürünü *annona* sisteminin sırtından deniz aşırı pazarlara gönderiliyordu. Afrika'nın iktisadi başarı hikâyesinde hafife alınmaması gereken üçüncü bir nokta, bölgenin nerdeyse tamamen savaş yüklerinden korunmuş olmasıydı.[755]

Vandal işgali Afrika'daki dini ve siyasi şartlar üzerinde büyük bir etkiye sahipti, fakat bölgesel ekonomiye ağır bir zarar vermiş görünmüyordu. Artık yeni gelenler iradelerini askeri güç tehdidiyle dayatma yeteneğine sahip, esas siyasi

[755] A. Carandini, "Pottery and the African economy" P. Garnsey *et al.* (der.), *Trade in the Ancient Economy* (Cambridge, 1983), 145–62; C. Wickham, "Marx, Sherlock Holmes and late Roman commerce," *JRS* 78 (1988), 183–93 at 190–3. Zeytin için bkz. D. Mattingly, "Oil for export? A comparison of Libyan, Spanish and Tunisian olive oil production in the Roman empire" *JRA* 1 (1988), 33–56.

otoriteydiler. Kraliyet sarayı, Kartaca'nın akropolisi Brysa'da yer alıyordu ve Vandalların bölgesel hâkimiyete inançları, Kartaca kent surlarının durumundan anlaşılıyordu. I. Theodosius zamanında inşa edilen bu surlar, V. yüzyılın ortasında bakımsızlığa terkedildi. Vandal savaşçı aileleri tahmin edilebileceği gibi Afrika'daki en iyi toprakların bir kısmına sahip çıktılar. Bunların mevcudiyetine ilişkin kayda değer birkaç arkeolojik iz vardır, fakat Vandalların yazılı bir kaç mezar taşı ve yazılı kaynaklarca gösterilen kesin lokasyonların hemen hepsi, Kartaca'nın genişleyen hinterlandını gösteren Afrika Proconsularis sınırları içerisinde tespit edilebilmektedir.[756] Procopius'a göre Gaiseric, Afrikalı toprak sahiplerinin pek çoğunun mülklerini ellerinden aldı ve bunları kendi halkına dağıttı. Bu malikâneler, Procopius'un zamanında hâlâ *kleroi Bandilon* olarak adlandırılıyordu. Vandallar fiili olarak daha önce Afrika'yı yönetmiş olan Romalıların çizmelerini giydiler ve vergi sistemi dâhil, mevcut idari sistemi devraldılar.[757]

Arkeolojik veriler, mal ihracatı ve Afrika ürünlerinin Vandal fetihlerinden fazla zarar görmediğini ortaya koymaktadır, fakat Vandal Afrika'sında görünüşe göre çok az Roma bronz sikkesi dolaşımdaydı. Ya Vandallar kendi sikkelerini basmışlar veya eski tip sikkeleri yeniden dolaşıma sokmuşlardı. Vandal krallığının hem Afrika içinde hem de dışında genel iktisadi etkisi hala tam olarak değerlendirilmemiştir. Daha önceleri Roma ve İtalya'ya sevk edilen malların, artık batıya Vizigotların idaresindeki İspanya'ya ve Galya'nın güneyine sevk edildiğine ilişkin bazı işaretler vardır. Daha önce Afrika'dan vergi karşılığı olarak gönderilen tahıl, Roma şimdi muhtemelen satın almak zorundaydı ve alternatif bir ikmal kaynağı olarak gitgide Sicilya'ya yöneliyordu.

Aures dağlarında yaşayan Magripliler (Mauri) V. ve VI. yüzyıllar boyunca etnik ve siyasi çatışmalarda önemli bir faktör olarak ortaya çıktılar. Afrika'nın

[756] Y. Modéran, "L'établissment territorial des Vandales en Afrique" *Ant. Tard.* 10 (2002), 87–122, s. 89'da haritayla birlikte.

[757] Bkz. A. H. Merrills ve R. Miles, *The Vandals* (Oxford, 2010), Afrika'daki Vandal işgalinin siyasi, ekonomik v kültürel yönlerini kapsamaktadır. Ayrıca şu eserdeki makalelere bkz. A. H. Merrills (ed.), *Vandals, Romans and Berbers. New Perspectives on late antique North Africa* (Londra, 2004).

Iustinianus tarafından yeniden fethedilmesinden sonra birbirini izleyen valiler, bir kısmı Roma ordusunda da hizmet etmiş olan kabile liderlerinin idaresindeki Magriplilerden çok daha ciddi direnişle karşılaştılar. Afrika'nın Romalılar tarafından yeniden fethinin, en başta çok yüksek oranda vergilendirme yüzünden yerel ekonomiye zarar verdiği açıktır (bkz. s. 640-41). Iustinianus'un kuvvetleri ve birbirini takip eden Doğu Romalı kumandanlar, kurtarıcı rolünü oynayamadıkları gibi, daha çok işgalciler olarak görülüyorlardı. Kent hayatını canlandırmak için istek vardı. Procopius, Belisarius'un kuvvetlerinin Afrika toprağına ilk ayak bastıkları yer olan, eski susuz ve önemsiz Caputvada kasabasının yeniden inşasını çok etkili ve güzel bir paragrafta övgüyle ortaya koymaktadır:

> Iustinianus'ta bu yeri derhal bir kente dönüştürme arzusu uyandı. Müreffeh ve etkileyici bir kent sayılmaya layık olması için bir sur ile güçlendirilmeli ve diğer yapılarla kendisini fark ettirmeliydi ve imparatorun amacı gerçekleştirildi. Sur ve kent tamamlandı ve topraklarının durumu aniden değişti. Köyde yaşayanlar sabanlarını bir kenara bıraktılar ve artık köy işleri yapmayan, bunun yerine bir kent hayatı yaşayan bir toplumun ortaya çıkmasına öncülük ettiler. Günlerini pazar yerinde geçiriyorlar ve kendileriyle ilgili meseleleri görüşmek için toplantılar düzenliyorlar; birbirlerine gidip geliyorlar ve bir kentin onuruna yakışan bütün diğer meseleleri yürütüyorlardı (Procopius, *Yapılar*, 6.6.13-16, Dewing çevirisinden uyarlandı).

Bununla birlikte, daha geniş tabanlı kentsel bir yenileme programına girişildiği anlaşılan Kartaca dışında, bu iyimser kentsel yenilenme resmini destekleyen başka çok az veri vardır. Lepcis Magna, Sabratha, Theveste ve Sitifis dâhil, pek çok büyük kentte tahkimatlar inşa ediliyordu, fakat bu yeni savunma duvarları, IV. yüzyıl öncülerine nazaran çok daha küçüktü ve bazen doğrudan kentlerin merkezi alanlarından geçiyordu.[758] Iustinianus'un inşaat programının çoğunun amacı, Afrika eyaletlerindeki askeri kontrolü sürdürmekti (Procopius, *Yapılar* 6.5-7). Neredeyse bütün kent tahkimatlarının mahalli girişimlerle gerçekleştirildiği VI. yüzyıl Suriye'siyle mukayese etmek çar-

[758] D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest* (2 cilt, Oxford, 1981); W. Liebeschuetz, *The City in Late Antiquity* (2002), 100–1.

pıcıdır. Bizans Afrika'sındaki istihkâmlarla ilgili yazıtların çoğu, Iustinianus adına *praefectus praetorio* Solomon'un yaptırdığı yirmi dört yapı dâhil, bunların hepsinin işgalci güçler tarafından inşa edildiğini göstermektedir.[759] Bölgenin algılanan güvensizliği, Hadrumetum istihkâmlarının bilerek kaldırıldığı Vandal dönemine belirgin bir şekilde zıttır (Procopius, *Yapılar* 6.6.1). Hakikaten Afrika'nın Bizanslılar tarafından yeniden fethinin sonraki yılları üzerine Procopius'un sunduğu anlatı, ilk başlardaki Vandal yenilgisinden sonra meydana gelen, üst düzey çatışma ve karmaşayı gizlemek için çok az şey yapmaktadır (bkz. s. 570-71).[760]

Afrika'da Romalılaşmış kentsel hayatın nihai olarak sönmesi çok hızlı gelişti. Arap fethinden sonra Kartaca terk edildi ve yerini 670'te yeni kurulan Kayravan aldı. Doğu Roma yönetimi döneminde güçlenmiş olan Berberi kabileler ilk başta Araplara direndiler, fakat daha sonra destek verdiler ve Atlantik ve İspanya'ya uzanan İslam fetihlerinin insan gücünün çoğunu sağladılar.[761] Afrika tarihinde küçük kasaba kültürünün ve kent örgütlenmesinin II. ve V. yüzyıllar arasındaki olağanüstü tezahürüne karşın; Roma sonrası Afrika, kentsel yaşamın gelişmiş olduğu Eskiçağ dünyasının başka herhangi bir parçasına kıyasla klasik geçmişine çok daha az borçludur. Yine de kentsel hayatın çöküşünün Kuzey Afrika Hıristiyanlığının sonu anlamına gelmediğinin farkında olmak önemlidir. Berberi kabilelerin yaygın olarak Hıristiyanlığı kabulü, V. yüzyılda başlamıştı ve VI. yüzyıl boyunca devam etti. VII. yüzyılda Arap fatihlerin gelişiyle Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında uzun bir birlikte yaşama dönemi başladı.[762]

Galya

Geç Antikçağda Galya eyaletleri, Batı Roma İmparatorluğu'nun merkezindeydi. Bu eyaletlerin siyasal ve toplumsal yapılarının V. yüzyıldaki dönü-

[759] J. Durliat, *Les dédicaces d'ouvrages de défence dans l'Afrique Byzantine* Rome, 1981), 93–8.

[760] Çok iyi bir genel anlatı için bkz. Averil Cameron, *CAH* 14, 552–69.

[761] W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 377–8.

[762] Bkz. Mark Handley, "Disputing the end of African Christianity" A. H. Merrills (der.), *Vandals, Romans and Berbers* (Londra, 2004), 291–310.

şümü, imparatorluğun çöküşünü kavramamızı tanımlamaya yardımcı olmaktadır. Bu değişimler olağanüstü karmaşıktı. Bunlar arasında imparatorluğun sınır savunmasının terk edilmesi, farklı diller konuşan yeni etnik grupların ortaya çıkışları ve gaspları, genel bir iktisadi yeniden yapılanma ve büyük dinsel kaymalar vardı.

Galya'nın kuzeyinden yayılan ve kapsamlı şekilde buraları yağmalayan Cermen gruplar, III. yüzyılda Ren sınırını büyük oranda işgal ettikleri zaman, gelecekteki olayların korkutucu ön görüntüsü zaten ortaya çıkmıştı. Cermen işgallerinin etkisi, Rheinzabern kasabasındaki Ren geçiş noktasında, yağmacı bir grup tarafından Kuzeydoğu Galya çiftlik evlerinden talan edilen üç tekne dolusu ganimetin keşfiyle çarpıcı bir şekilde anlatılmaktadır. Ganimet içerisinde, çiftliklerden talan edilen ev gereçleri ve replika alet takımları yer almaktadır. Kuzey Fransa'daki Marne ve Somme bölgesi, kırsal alana rastgele dağılmış küçük köşklerle kaplıydı.[763] İmparatorluğun Germania'da konuşlandırdığı ordular, büyük oranda, Galya'nın kuzey bölgelerinde üretilen ürünlere bağımlıydılar ve iyi donanımlı taşra malikâne merkezleri, sistematik olarak standartlaşan garnizonların ikmali için kırsal bölgelerdeki üretimin örgütlenmesini ima etmektedir.[764] Bu bölgenin yerleşik fakat savunmasız halkı, sınır savunması çöktüğü zaman, ciddi bir şekilde saldırıya açıktı. Yağmacılar, bu korunmasız kırsal hedeflere doğru gidiyorlardı. Ammianus Marcellinus 350'li yılların Alamanni grupları için "sanki ağlarla örülmüş mezarlarmışçasına gerçek kentlerden sakınıyorlar" diye yazıyordu (Ammianus 16.2.12).

Galya'daki Roma otoritesi, Tetrarşi imparatorları ve Constantinus döneminde tekrar kuruldu. Bunların en önemli amacı, Ren boyunca Almanya'nın güneyinden Yukarı Tuna'ya kadar olan eski sınırı yeniden tesis etmekti. Roma askeri gücü, her zaman olduğu gibi, iyi iletişim ve güçlü noktalara etkili garnizonlar kurulmasıyla fiili hale getiriliyordu. Neuagen, Trier ve Köln ile Ren boyu arasındaki iletişimi sağlayan sınır yolları tamir edildi ve garnizonlar

[763] R. Agache, *La Somme préromaine et romaine d'après les prospections aériennes à basse altitude* (Amiens, 1978).

[764] Rheinzabern için bkz. E. Künzl, *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien* (Monographien Römisch-Germanisches Zentralmuseum, 4 cilt, Mainz, 1993).

yerleştirildi. Köln'den Tongres ve Beauvais üzerinden Boulogne'deki (bugün Fransa'da Boulogne-sur-mer) Channel limanına ulaşan rota, küçük kalelerle korunuyordu. Trier'den Lugdunum'a ve ondan sonra güneye Arles'a (Lat. Arelate) ve Province'de Marsilya'ya kadar devam eden Fransa'daki büyük kuzey-güney ana yolu, siyasi olarak kontrol altında tutulması gereken bir başka kilit noktaydı. Burası aynı zamanda, kara veya nehir yoluyla Akdeniz'den kuzey sınır bölgesine levazımın taşındığı yoldu.

I. Valentinianus'un hükümdarlığına kadar, imparatorlar büyük oranda statükoyu sürdürmeye yatırım yapıyorlardı. Diocletianus muhtemelen *legio I Martia*'daki askerleri barındırmak için Kaiseraugust'taki lejyona ait hisarı genişletti. Constantinus, Köln-Deutz'da köprübaşı kalesini yeniden inşa etti (*ILS* 837, bkz. s. 100).[765] Iulianus'un Galya'nın kuzeyindeki ve Constantius'un generallerinin Alplerin etekleri civarındaki seferleri, sınırı Alamanni akınlarına karşı emniyet altına almayı amaçlıyordu. Bu politika, Valentinianus döneminde de devam ettirildi, o da Iulianus gibi, bazen kaleleri nehrin öbür yakasına yerleştiriyordu. *Limes* içerisinde yolların belli aralıklarla yerleştirilmiş kaleler ve gözetleme kuleleri tarafından korunduğu, 20 – 40 km genişliğinde bir sınır hattı tesis etme politikası var gibi görünmektedir. Yazıtlar, Ren Nehri'nin üst kısımları boyunca çok sayıda *burgi* göstermektedir (*ILS* 8949, 371). Çok sayıda benzer istihkâm daha doğuda, Brigetio ve Aquincum arasındaki büyük Tuna dönemecinde de inşa ediliyordu (ILS 762, 774-5).[766] IV. yüzyıl boyunca tahkim edilmiş silolar Ren yakınlarındaki büyük çiftliklerde inşa ediliyordu.

Galya eyaletleri önemli vergi gelirleri de sağlıyordu. Vergi meselesi, Iulianus ile Constantius'un eyalette çalışmaları için atadığı yetkililer arasındaki sürekli tartışmalardan çok açık olarak ortaya çıkmaktadır. Ammianus, hem Roma askerlerinin daimi varlığından hem de sürekli barbar tehditlerinden zaten zarar gören yörelerde, baskıcı vergilendirmenin kuzey sınırına yakın eyaletleri ciddi manada zayıflattığına işaret etmektedir:

[765] H. Schöneberger, "The Roman frontier in Germany: An archaeological survey" *JRS* 59 (1969), 144–97 bilhassa s. 177–87.

[766] N. Christie, "Towns and peoples on the middle Danube in late antiquity and the early Middle Ages" N. Christie ve S. T. Loseby (der.), *Towns in Transition* (Aldershot, 1996), 71–98, özellikle s.77.

> (Iulianus), bu yerleşimlerin veya daha doğru bir ad vermek gerekirse bu tür kargaşaların, yol açtığı geri döndürülemez tahribatın, eyaletleri genelde tamamen fakirleştirdiğini biliyordu; daha sonra tekrar gösterileceği gibi, tam da bu tür kargaşalar, Illiyricum'u harabeye çevirdi (Ammianus 17.3.3, çev. Hamilton).

Aynı tema, II. Constantius'un Pannonia sınırları üzerindeki Sarmat kabilesi Limigantlara karşı düzenlediği seferleri esnasında Illiyricum *praefectus praetorio*su Anatolius'un faaliyetlerini işleyen Ammianus tarafından yeniden ele alınmaktadır:

> O dönemde Illiyricum *praefectus praetorio*su olan Anatolius'un yönetimi altında, daha ihtiyaç bile olmadan her türlü ikmal temin edilmişti ve hiç kimseye bir şey ödenmeksizin her şey sel gibiydi. Kuzey eyaletlerinin bugüne kadar herhangi bir diğer *praefectus* zamanında böyle zengin olmadığı açık bir hakikatti. Anatolius... sayısız evin ocağını söndürmüş olan imparatorluk posta servisinin muazzam masraflarından ve vergilendirme zorluklarından eyaletleri kurtardı.Gerçekten, bütün sıkıntıları çözülmüş olan o bölgelerin sakinleri, daha sonra maruz kalacakları iğrenç vergi düzeltmeleri olmasa bundan sonra, mutlu ve sorunsuz bir hayat yaşayabilirlerdi. (Ammianus 19.11.2-3, çev. Hamilton)

İmparatorluk sarayı ve 260'larda Postumus'un yönetimi altında ayrılan Galya İmparatorluğu'nun başkenti olmuş olan Trier'deki (Lat. Augusta Treverorum) idari merkez, Kuzeybatı Avrupa'daki Roma gücünün dağıtım merkeziydi. Yaklaşık 285 hektarlık bir alanı kaplayan kent, tahmini 80.000 kişilik bir nüfus ile Alplerin kuzeyindeki en geniş kentsel yerleşimdi. Kentteki inşaat nispeten büyük çaplıydı. III. yüzyıl istihkâmları, Porta Nigra'ya (Kara Kapı) kadar tamamlandı. Kapının büyük kemerlerle kaplı bir ön yüzü ve dört katlı kuleleri vardı ve sütunları, işlevsel bir savunma için değil, fakat imparatorluk gücünün kasıtlı bir ifadesini ortaya koymak için inşa edilmişti. Bir hipodroma bitişik olan merkezi saray, İmparator Maximianus'u ve *Caesar* Constantius'u barındırıyordu. 326 yılında kentin dinsel özü için yeni bir çalışma başladı. Daha küçük olanı 330'a kadar tamamlanan iki büyük bazilika ve bir vaftizhane inşa edildi. Bu vaftizhane, modern zamanlara kadar ayakta kalan, çok zarif bir imparatorluk izleyici odası dâhil, genişletilmiş bir saray yapısının kuzey sınırını oluşturuyordu (Levha 10.5). Trier, 340'larda Constans'ın,

Levha 10.5 - Trier. Constantinus Bazilikası (Foto BertholdWerner / WikimediaCommons)

365-75 arasında Valentinianus'un ve 380'lerde Gratianus ve gasıp Magnus Maximus'un ikametgâhı oldu. Bu kentte çok az zaman geçiren Iulianus'un 360'da iktidarı ele geçirme teşebbüsünün hazırlık aşamasında daha güneyde Galya Belgica'sında kendi güç merkezini oluşturduğu sıralarda, 358-60 yılları arasında Trier'den bilakis uzak durduğu ileri sürülmüştür.[767] Kent aynı zamanda, Galya *praefectus praetorio*sunun karargâhıydı. Trier, daha M.S. II. yüzyılda inşa edilmiş çok geniş bir hamamıyla zaten dikkat çekiyordu. Bu yapı, *Kaiserthermen* diye bilinen imparatorluk hamamlarının gölgesinde kalacaktı (Levha 3.2). Söz konusu hamamlar üzerine çalışmalar IV. yüzyılın ortalarından önce başlamıştı, fakat görünüşe göre, Valentinianus döneminde bu yapılar bir başka saray veya idari merkez olarak kullanılmak üzere dönüştürülmüştü. Bu dönemde Mosel Nehri yakınlarında, muhtemelen imparatorluk *comitatus*unun levazımını sağlamak için geniş ambarlar da inşa edildi.

[767] D. Potter, *The Roman Empire at Bay* (Londra, 2004), 502–3.

Trier, IV. yüzyılın sonunda imparatorluğun batı başkenti olarak gölgede kaldı. II. Valentinianus 389-90'da çok kısa süreliğine orada ikamet etti, fakat 393 yılı Ocak ayında onun yerine *augustus*luğa yükseltilen Honorius, Alplerin koruyucu halkası ötesine geçmeye hiç kalkışmadı. Yaklaşık on yıl Milano'da ikamet etti, fakat Batı İmparatorluğu'nun yönetim tarzında kesin bir değişim işareti olarak, daha çok güvenli olduğu gerekçesiyle 402 yılı sonunda Ravenna'ya taşındı (bkz. s. 135-43). Aynı dönemde bölgesel *praefectus praetorio* ikametgâhı Orta Galya anayolunun güney ucunda yer alan Provence'deki Arles'e taşındı. Arles, erken IV. yüzyılda hem 307-310 arasında Maximianus için hem de 314 ile 316 arasında Constantinus için hükümdar ikametgâhı olmuştu. Bu dönemde kentte bir hipodrom inşa edildi ve büyük bir imparatorluk merkezinin açık bir işareti olarak Mısır kökenli granit bir obelisk yapı kapsamına alındı.[768] Arles, unutulmaz bir şekilde "Roma'nın küçük bir Galya versiyonu" (*Gallula Roma Arelas*) olarak betimlendi (Ausonius, *Ordo Urbium nobilium* 10). Kentin nehir limanının başarısı, kısmen ticari rolüne bağlıydı, ancak bu limanda yapılan faaliyetlerin çoğu Roma *annona* sistemiyle bağlantılıydı. Bu hakikat, IV. yüzyıl ortasına ait *Expositio Totius Mundi* yazarının kısa Galya anlatısında gösterilmektedir. Bu metnin betimlemesi iki imparatorluk kenti üzerine odaklanıyordu:

> Anlatıldığına göre [Galya eyaletinin] Trier diye bilinen çok büyük bir kenti vardır, orada imparatorun yaşadığı anlatılmaktadır. Burası, ülkenin ortasındadır. Galya'nın bir başka kenti daha vardır ve her şeyde Trier'in yardımına koşar. Bu kent, deniz kenarındadır ve Arles diye bilinir. Arles, bütün dünyadan gelen ticari malları alır ve bunları, sözü edilen diğer kente gönderir (*Exp. Tot. Mundi* 58).

Dolayısıyla Arles'in talihi Batı İmparatorluğu'nunkine yakinen bağımlıdır.[769] Geç Antikçağda, muhtemelen V. yüzyılda Vizigotlara karşı bir savunma tedbiri olarak Arles'in istihkâmları yeniden inşa edildi. Surlar, hiç kuşkusuz

[768] O. ve C. Nicholson, "Lactantius, Hermes Trismegistus and Constantinian obelisks" *JHS* 109 (1989), 200.

[769] S. Loseby, "Arles in late antiquity: Gallula Roma Arelate and Urbs Genesii" N. Christie ve S. T. Loseby, *Towns in Transition*, 45–70.

kendi kendilerine yardım eden mahalli çabaların sonucuydu ve kentin ilk üç yüz yıllık yerleşiminden çok daha az olan yaklaşık on yedi hektarlık savunma alanının büyüklüğü Arles'i küçük Galya kentleri arasına düşürdü.[770]

İktisadi direnci kırsala dayanan bir bölge olan Galya'nın, V. yüzyıldaki genel örüntüsü böyleydi. VI. yüzyılın başıyla birlikte Ren ve Loire arasında kalan bölge Merovenj Frank krallığı tarafından kontrol ediliyordu. Franklar, Ren Nehri çevresindeki bölgelerde III. ve IV. yüzyıllarda mevcuttular ve V. yüzyılın başlangıcında sınırın parçalanmasıyla birlikte Ren'in güneyine ve batısına doğru kalabalık sayılarda yerleşmeye başlamışlardı. Erken V. yüzyıldaki Frank yerleşimleri, bölgenin siyasal olarak hâkimi olmalarına kadar yayılmaya devam etti. Hanedanın ilk kralı olan ve 481 yılı civarında ölen Childeric'in mezarı XVII. yüzyılda Tournai'de keşfedildi. Doğu Roma İmparatorluğu'ndan ithal sikkeleri de ihtiva eden mezar eşyaları, Frank asillerinin maddi kültürünü anlamamız için bir kıstas oluşturmaktadır (bkz. s. 306-13).

Son zamanlarda yerinde yapılan bir veri incelemesi, Fransa'nın kuzeyinde, yeni bir Frank yönetim biçiminin gelişiminin ani değil, yavaş yavaş olduğunu göstermektedir. Arkeoloji, Geç Antikçağda bölgesel ekonominin, birkaç varlıklı ailenin sahip olduğu ve gittikçe bunalan kiracıların çalıştığı büyük malikânelere bağımlı olduğu, şeklindeki geleneksel inancı kesin olarak reddetmiştir.[771] Doğu Roma İmparatorluğu'nun tersine, Galya'nın kuzeyinde Trier yakınlarında kara suruyla çevrilmiş ve pek çok kırsal yerleşimi içine alan sadece bir tane büyük arazi mülkiyeti tespit edilmiştir. Kabul odası, salonları, hamamı ve ısıtma sistemine ilişkin veriler sunan Romalı seçkinlerin büyük haneleri, 300 yılından sonra artık bulunmamaktadır, fakat köy yaşamı kesintiye uğramaksızın devam etmiştir. Çoğunlukla ormanlık alanlarda bulunan ve taştan ziyade ağaç işçiliğinden inşa edilen dağınık köyler, en önemli yerleşim tipiydi. Yeni gelen Frankların yerleşimlerini, zaten orada yaşayan sakinlerden ayırmak zordur, Ren'den Normandiya'ya kadar uzanan ve tasarım olarak sığır ahırını

[770] M. Meijmanns, "La topographie de la ville d'Arles durant l'antiquité tardive," *JRA* 12 (1999), 143–67; W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 84.

[771] P. van Ossel ve P. Ouzoulias, "Rural settlement economy in Northern Gaul in the late empire: an overview and assessment" *JRA* 13 (2000), 151–3.

andıran, geniş, düz çizgili ahşap tek odalı uzun evler şeklindeki yeni bir yerleşim tipi Cermen halklarla ilişkilendirilebilir.[772] IV. yüzyılın sonlarında ve V. yüzyıl boyunca tespit edilebilen sit alanlarının sayısı azaldı ve Kuzey İtalya'daki Akdeniz üretim merkezlerinden, Galya'nın güneyinden ve İspanya'dan ince çömlek ithalatı bazı Afrika ve doğu ürünlerinin göründüğü VI. ve erken VII. yüzyıla kadar yeniden başlamadı. Bununla birlikte, L'Argonne ve Mayon'un yerel çömlek yapım merkezlerinin VI. yüzyılın sonuna veya VII. yüzyıla kadar devam etmesi, ticaret ekonomisinin çökmediğini, fakat ana pazar olarak Roma ordusunun yerini alan yerel tüketiciler çevresine doğru yeniden yön değiştirdiğini ima etmektedir. Ticaret ve takas yerel düzeyde kesinlikle eyaletlerin eski yerlileriyle, yeni gelen Frankların kaynaşmasını ve karışmasını kolaylaştırıyordu. 500 yılına gelindiğinde nüfustaki düşüş dibe vurmuştu ve Kuzey Fransa'nın çoğu, sürdürülebilir, geniş ölçüde kendi kendisine yetebilen kırsal bir ekonomi tesis etmişti.[773]

Bu Frank krallığının sosyal ve ekonomik olarak desteklenmesiydi. Frank kralları, başta Metz, Trier, Soissons ve Paris olmak üzere eski merkezlerin bazılarında kraliyet ikametgâhlarını muhafaza ederek güçlerini yayıyorlardı ve bu kentler, Merovenj döneminin son kısmında önemli merkezler olarak tekrar ortaya çıkacaklardı.[774] Metz'in IV. ve VII. yüzyıllar arasındaki gelişimi bu sürecin en iyi göstergesidir. Roma kasabasının surları, yaklaşık yetmiş hektarlık bir savunma bölgesini kuşatıyordu. Hamamlar ve kilise inşaatları, IV. yüzyılın sonlarına kadar devam ediyordu. Metz'in refahı muhtemelen Mosel Nehri'yle ve Trier ile olan yol bağlantısıyla alakalıydı. Yine de kent boyunca farklı sit alanlarındaki kazıların tamamı, bazen bir yangının verdiği zararla, V. yüzyılın başındaki bir kırılmaya işaret etmektedir ve bu kırılma da kırsal köşk sistemi-

[772] P. Van Ossel ve P. Ouzoulias, *JRA* 13 (2000), 149–50.

[773] Dengeli bir değerlendirme için bkz. C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages* (Oxford, 2005), 178–84.

[774] W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, 86; Metz için bkz. B. S. Bachrach, "Fifth-century Metz. Late Roman Christian *urbs* or ghost town?" *Ant. Tard.* 10 (2002), 363–81. Bacrach kentin V. yüzyılda da gelişmeye devam ettiğini savunmaktadır. Franklar, kent surları içerisindeki amfi tiyatronun görüş alanında kalan katedralin güneyinde büyük bir saray inşa ettiler. Ayrıca bkz. C. Wickham, *The Inheritance of Rome* (Londra, 2009), 111–29.

nin benzer bir çöküşüyle ilişkilendirilebilir. Çöküş, kesinlikle 407'den sonraki barbar akınlarıyla ve Trier'den imparatorluğun çekilmesiyle bağlantılıydı. Bu süreçte en dip nokta, Metz'in Attila'nın Hunları tarafından yağmalandığı ve sadece Aziz Stephen Katedrali'nin korunduğu 451 yılında ortaya çıktı (Hydatius, *Chronicle* 100-1; Greg. Tur., *Hist.* 2.6). Halsall son dönemlerde yaptığı bir çalışmada, Roma kasabası Metz'in nüfusunun geri kalan kısmının çoğunun eski kent merkezinin güneyinde sur dışında yaşadığını, fakat ana kilisenin korunaklı olarak kaldığını savunmaktadır. 560'lı yıllara kadar yeniden canlanmayan kent, Frank kralları tarafından bir kraliyet başkenti olarak seçildi ve bunların etkisi, enerjik kilise inşaatlarında (bazıları doğrudan kraliyet kurumları), aristokrat definlerde ve rekabetçi aristokratik teşhirin vesileleri olan önemli dinsel geçit törenlerinin getirilmesinde görülebilir. Bu döneme gelindiğinde tüccarlar yeniden faaliyete geçmişlerdi (Greg. Tur., *Mir.* 4.29) ve Mosel Nehri boyunca Trier ile olan trafik tekrar başlamıştı. Frank krallığının siyasal gelişimi ve Frank aristokrasisinin hareket tarzı, VII. yüzyıla ve Merovenj döneminin sonuna kadar devam eden bu ekonomik yükselişle ilgili görünmektedir.[775]

Manzara, kuzeye doğru ve İngiliz kanalının ötesinde fazla ümit verici değildir. Mesela Belçika'nın Ardennes bölgesi ve Köln ile Trier arasındaki Hunsrück bu dönemde terk edilmiş görünmektedir. V. ve VI. yüzyıl İngiltere'sinde tarımsal yerleşim kayda değer bir şekilde daha zayıftı ve çarklı sistemde yapılmış çömlek yokluğu, Roma sonrası dönemde bir pazar ekonomisinin güçlükle ayakta kaldığını göstermektedir.[776] Roma toplumunun çözülmesi ve Britanya'da Anglo-Sakson yerleşimlerinin ortaya çıkışı hakkındaki karmaşık ve detaylı veriler, "V. yüzyılın, adadaki maddi kültürün çok yönlülüğündeki etkileyici çöküşü görmüş olduğu" ve "adanın iktisadi, siyasi ve daimi yapılarının aşırı zayıflaması" gerçeğini maskelemiyor.[777]

---

[775] G. Halsall, "Towns, societies and ideas: The not-so-strange case of late Roman and early Carolingian Metz" N. Christie ve S. T. Loseby, *Towns in Transition*, 235–61.

[776] C. Wickham, "Un pas vers le Moyen Âge. Permanences et mutations" P. Ouzoulias *et al*, *Les campagnes de la Gaule à la fin de l'Antiquité* (Colloque Montpellier 1998, Antibes, 2001 basıldı), 555–67.

[777] C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages* (Oxford, 2005), alıntılar s. 306 ve 333'te.

Durum, Galya'nın güneyinde bilhassa Akdeniz limanlarına kolay erişime sahip ve İtalya ile düzenli bağlantısı olan yörelerde farklıydı. Kırsal bölgelere, gelenek, aile bağları ve ortak kültürle İtalya'nın senato aristokrasisine yakinen bağlı olan büyük toprak sahipleri hâkimdi. Bu sınıfın diğerlerine nazaran en iyi bilinen temsilcisi Sidonius Apollinaris idi. Galya'nın güneyindeki toprak sahipleri, V. yüzyıl boyunca imparatorluk yönetimi dışında barbar krallıklarla bir *modus vivendi* (ortak yaşam veya anlaşma) geliştirmek zorunda olan ilk eyalet grubuydu. Bu toprak sahipleri, kendi bölgesel nüfuzlarını, ekonomik kazanımlarını ve sosyal konumlarını korumaya çalışırken, arazi, vergi geliri ve bilhassa Toulouse ve Aquitaine'de önemli sağlam noktaları Vizigotlara ve Rhone vadisinde de Burgonyalılara teslim ettiler. Böyle adamlar, tecrübe ve askeri bir duygusuzluk tedbirinden yoksun değillerdi. Roma askerlerinin fiilen ortadan çekilmesinden sonra, kendi savunmalarıyla ilgilenmeye başladılar, yerel milis kuvvetleri örgütlediler ve Galya'nın güney kentlerinin surları içerisine insan yerleştirdiler.

Batı İmparatorluğu'nun siyasi yapısı parçalandıkça, büyük aileler ayakta kalma ümitlerini kilise kurumu üzerine inşa ettiler. Senyör bir toprak sahibi ve klasik Batı kültürünün son önemli temsilcilerinden birisiyken, Burgonya ve Vizigot saraylarından baskılara karşı direnen güç durumdaki Clermont-Ferrand kentinin piskoposu olmaya dönüşen Sidonius'un kariyeri semboliktir.[778] Bir kuşak sonra, klasik literatürden ziyade artık Hıristiyan zühd geleneğinde eğitilmiş olan Arles'li Caesarius, benzer bir Romalı toprak aristokratı geçmişinden geliyordu ve Galya'nın güneyindeki en güçlü kilise makamı olan Arles piskoposu oldu.[779] Bu geçiş döneminde, büyük özel malikâneler yavaş yavaş kilise mülklerine ve manastır kurumlarına dönüştüler. Bununla birlikte, yöneticileri arasındaki sürekli düşmanlık ve savaş halinin fazlasıyla gösterdiği gibi, Merovenj Galya'sı barış içinde bir dünya değildi. Eski senatör toprak sahiple-

[778] C. E. Stevens, *Sidonius Apollinaris and his Age* (Oxford, 1934); J. Harries, *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome* (Oxford, 1994).

[779] W. Klingshirn, *Caesarius of Arles. The Making of a Christian Community in Late Antique Gaul* (Cambridge, 1993); ayrıca bkz. W. Klingshirn, *Caesarius of Arles: Life, Testament, Letters* (Liverpool, 1994).

rinden oluşan bu sınıfın talihi, VI. ve VII. yüzyıllara kadar izlenebilmektedir. Kilise ve askeriye olmak üzere aristokrasi mensuplarının önünde artık iki farklı kariyer ve yaşam tarzı vardı.[780]

V. yüzyıl boyunca büyük köşklerin gerilemesine yol açan faktörlerden birisi kesinlikle artan asayiş problemleriydi. Ancak bu köşk sakinlerinin çoğunun kentlerde yeniden bir araya gelmiş olmaları da muhtemel görünmektedir. Ana kentler, hem yerel idare hem de ekonomik aktivite için uygun merkezler olarak varlığını sürdürüyordu. Bu kentlerin sur çevreleri küçülmüş ve nüfusları da Erken İmparatorluk dönemine nazaran azalmışsa da Cenova, Arles, Bordeaux, Vienne ve Lyon çok sayıda kilise ve manastır kuruluşu barındırıyordu. Artık kilise giysileri altındaki yönetici seçkinler, kırsal kesimden gelen kaynakları idare edebiliyor ve bunları kamusal yapılara dönüştürebiliyorlardı. Bununla birlikte, önceki meskûn yöreler terk edilerek büyük kent evlerinin üzerine daha küçük yapılar kuruluyor ve yer yer kiliselerin etrafındaki avlu içleri, defin alanlarıyla yer değiştiriyordu (bkz. s. 660).[781]

Yukarıdaki modelin bariz istisnası olan Galya'nın ana Akdeniz limanı Marsilya, VII. yüzyıla kadar iktisadi canlılık işaretleri göstermektedir.[782] Marsilya, IV. yüzyılın sonundan itibaren kendine geldi. Kentin meskûn yöreleri diğer Galya kentlerinin tersine, kayda değer bir şekilde büyümüş görünüyordu ve Hıristiyanlaşma çok belirgindi. Yaklaşık 400 yılı civarında inşa edilen ana piskoposluk kilisesinin vaftizhanesi, Fransa'nın güneyinde bulunan diğer herhangi bir vaftizhaneden iki kat daha büyüktü ve hatta imparatorluk merkezi Milano'dakinden daha genişti. Marsilya, içerideki kentlere nazaran, "liman kentlerinin, çok daha büyük bir nüfus artışı kapasitesine sahip olduğu" kuralını belgelemektedir. Tüccarlık, alım satım ve üretimin hepsi gelişiyordu. Akdeniz'in doğusundan ve diğer bölgelerinden gelen ithalat bu limandan ge-

[780] C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages* (Oxford, 2005), 168–78.

[781] W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 84–8; S. T. Loseby, "Marseilles: A late antique success story?" *JRS* 82 (1992), 169.

[782] S. T. Loseby, "Marseilles: A late antique success story?" *JRS* 82 (1992), 165–85.

çiyor ve geleneksel nehir yolları boyunca Fransa içlerine yayılıyordu. İtalya ile olan Afrika ticareti Vandallar döneminde gerilerken, Kartaca ve Kuzey Akdeniz arasındaki ekonomik eksen muhtemelen batıya Marsilya'ya kayıyordu. Böylece, Marsilya limanı Frank krallığının Akdeniz'e çıkış yeri oldu.

Roma İmparatorluğu'nun çöküşü, Galya üzerinde büyük bir iktisadi etkiye sahipti. IV. yüzyılın sonundan itibaren, batı eyaletlerinin toprakları yavaş yavaş Cermen krallıklara teslim edilirken, büyük ölçüde toprak gelirine dayalı olan Roma'nın vergi sistemi küçülüyordu (bkz. s. 641). Kuzeybatı eyaletleri tekrar kendi kaynaklarıyla yaşamaya zorlandılar. Bu altı çizilen trendin en keskin tek göstergesi Galya ile değil Britanya ile ilgilidir. 410 yılında Britanya vatandaşları (*civitates*) ilk başta meşru Batı imparatoru Honorius'tan ve gasıp Constantinus'tan bağımsız olarak kendi kendilerini yönetmeyi seçtiler. Ancak daha sonra Sakson saldırılarından kendilerini korunmak için askeri birlik için müracaatta bulundukları zaman, imparatordan kendi savunmalarını kendileri yapmaları cevabını aldılar (Zosimus 6.5.3, 10.2). Tehlike, kıta Avrupa'sındaki komşuları için de kapıdaydı.

Galya'da Roma sonrası Erken Ortaçağ dünyasına geçiş, kuzeyde ve güneyde farklıydı. Kuzeyde Ren sınırı boyunca veya yakınlardaki daimi Roma garnizonlarının ve garnizon kentlerinin gerilemesi, Erken İmparatorluk döneminde tesis edilen, hem nehir hem de kara yolu taşıması kullanılarak yapılan ve pek çok ekonomik faaliyetin temeli olan, karmaşık ve ileri ulaşım sisteminin varlık nedenini ortadan kaldırdı. Kısa bir süre sonra mevcut yerleşik toplumla kaynaşan Franklar, yerel pazara dayalı, daha küçük ölçekli fakat daha etkili kendi takas ağlarını devreye soktular. Güneyde kentsel gelenekler daha güçlüydü, artık yeni bir kilise hiyerarşisinin hâkimiyetinde, daha küçük müstahkem merkezlere dönüşmüşlerse de kentler, ayakta kalmayı başardılar. En başta Marsilya limanı vasıtasıyla Akdeniz ile bağlantılar ve ticari değişim hâlâ sürdürülüyordu. Bununla birlikte ekonominin itici gücü artık Roma devletinin ihtiyaçları değil, Frank krallarının ve kilise örgütünün talepleri ve istekleriydi. Kilise örgütü, kontrol ettiği manastır kurumları, büyüyen toprak mülkiyeti ve yayılan yerel kiliseler ağıyla bölgesel ekonomide ana paydaştı.

İtalya

İtalya'nın Batı İmparatorluğu içerisindeki göreceli önemi, Geç Antikçağ boyunca arttı. Bu hem imparatorluğun 395'ten sonra kendisini fiilen bölmesiyle hem de batıdaki ve Afrika'daki toprakların barbar krallıklara kaptırılmasıyla ilgiliydi. Honorius'un 402 yılında Batı İmparatorluğu'nun idari merkezini Milano'dan Ravenna'ya nakletmesi, çok önemli bir dönüm noktasıydı. Roma filosunun Adriyatik'teki merkezi olan Ravenna, imparatorluğun önemli bir kentiydi ve öteden beri gemi inşa ve bazı ticari faaliyetlerin çok kayda değer bir merkeziydi. Ana liman, kente dört km mesafedeki Classis'teydi ve bu bölge savunma gerekçeleriyle tercih edilmişti. Bu kıyı bölgesinin bataklıkları ve kanalları, karadan gelecek saldırılara karşı bir tampon işlevi görüyordu, diğer yanda liman ise ulaşımı garanti altında tutuyor ve deniz yoluyla levazım getirilmesine imkân veriyordu. Ravenna, 476'dan sonra ilk olarak Odoacar'ın krallığının, arkasından Ostrogot İtalya'sının idari merkezi olarak hizmet verdi ve 560'larda *eksarhlık* olarak Bizans'a bağımlı hale getirildi. Kent en başta, burayı yurt edinen yöneticilerle bağlantılı olan olağanüstü anıtlarıyla tanınıyordu. Bunların en meşhurları; 450 yılı civarında inşa edilen Galla Placidia'nın mozolesi, Ortodoks – Katolik ve Ariusçu Got cemaatler için yaptırılan vaftizhaneler, VI. yüzyılın ilk yarısının kraliyet kiliseleri, S. Apollinare Nuovo, Classis'teki S. Apollinare, Antikçağdan günümüze ulaşan en zarif kilise mozaiklerini ihtiva eden S. Vitale (Levha 5.6) ve Theoderic'in dairesel mozolesiydi (Levha 6.1). Bu yapıların abartısı ve niteliği, Batı İmparatorluğu'nun son kuşaklarına ilişkin bütün anlatılarda açıkça görülen siyasi zayıflık izlenimine bir düzeltme sağlamaktadır. Yapılar ayrıca, Ostrogot sarayının enerjisine tanıklık etmektedir. Başta Cassiodorus'un *Variae* adlı eseri olmak üzere, yazılı kaynaklar, Theoderic'i ve haleflerini, İtalyan senato aristokrasisiyle yakın uyum içerisinde hareket eden, batılı imparatorlar tarzında yöneticiler olarak tasvir etmelerine karşın, Ravenna sanatı Doğu İmparatorluğu'nun ve Constantinopolis'teki sarayın kültürel dünyasına daha yakın bağlar göstermektedir.

Ravenna, batıda Po vadisini, doğuda ise Adriyatik'in karşısındaki Istria bölgesini içine alan İtalya'nın kuzey hinterlandına bağımlıydı. Cassiodorus bu Istria bölgesini, Ravenna'nın Campania'sı diye betimliyordu: "Kraliyet kentinin ambarı; zeytinlerle, olağanüstü mısırıyla, bereketli üzümleriyle, bütün hasadın

istenen verimlilikte gerçekleştiği yer, sanki sütte cömert üç meme gibiydi". Deniz hem balık ve kabuklu deniz mahsülleri veriyor, hem de aynı zamanda hem altın ve ayni olarak toplanan kayda değer vergi geliri de sağlıyordu (Cassiodorus, *Var.* 12.22, çev. Barnish). Ravenna'da tüketilen ürünlerin çoğu, Classis limanı vasıtasıyla denizden taşınıyordu. Limanda yapılan kazılar, Ravenna'nın yükselişinin ve düşüşünün önemli bir indeksini göstermektedir. Ravenna'da 700 yılından sonraki ticari faaliyete ilişkin hiçbir veri bulunmamaktadır.[783]

Geç Antikçağda İtalya'daki iskân durumunun genel manzarası, kırsal yerleşimlerin III. ve VII. yüzyıllar arasında gittikçe azaldığı ve fakirleştiğini göstermektedir.[784] Son zamanlarda İtalya'nın kuzeyinde yapılmış birkaç yüzey araştırması projesinin sağladığı veriler, 500 yılı civarında iskân edilen alanların sayısının I. yüzyıldaki alanların sadece % 20'sine karşılık geldiğini göstermektedir. Bilhassa küçük yerleşimler kayıtlardan kaybolmuştu.[785] VII. yüzyıla gelindiğinde dolaşımdaki sikke yetersizliği bilhassa kuzey bölgelerde pazar ekonomisinin büyük oranda çöktüğünü göstermektedir.

Diğer yanda İtalya'nın güneyinin nüfusu ve ekonomisi de gelişmiş gibidir. Apulia ve Basilicata'da yerleşim sayılarında mukayese edilebilir hiçbir düşüş görülmemekte ve Lucania kasabaları ve Bruttium erken VI. yüzyılda hâlâ iyi durumdadır.[786] Bu durum Güney İtalya'nın, Roma kentinin ihtiyaçlarına gittikçe artan oranda yaptığı katkıdan dolayıydı. Constantinopolis'in bir imparatorluk başkenti statüsü edinmesi ve bilhassa daha önce Mısır'dan İtalya'ya sevk edilen ürünleri almaya başlamasıyla birlikte, Roma'nın iktisadi ufku, IV. yüzyıl içerisinde küçülmeye başladı. Roma, Vandallar döneminde Afrika'dan vergi karşılığı gönderilen tahılı artık almıyordu. Bundan dolayı ortaya çıkan açığı kapatmak için, yerel kaynaklara yöneliyor ve İtalya taşrasından, V. yüzyılda nüfusu hâlâ yarım milyonu bulan Roma'ya devasa oranda temel gıda trafiği düzenliyordu. Roma'nın süregiden gıda maddesi ihtiyacının yansımaları

[783] N. Christie, *The Lombards* (Oxford, 1995), 140

[784] B. Ward-Perkins, *CAH* 14, 355.

[785] W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 379–80, 388–90.

[786] W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 382.

ve bunun özellikle Güney İtalya ekonomisi üzerindeki etkileri, Barnish tarafından dikkat çekici bir çalışmada araştırılmaktadır. Hukuki kayıtlar, edebiyat ve arkeoloji verileri, geniş sosyal sonuçlarıyla karmaşık ve hareketli ekonomik faaliyetin bir resmini ortaya koymak için birleştirilebilir. Bu faktörler, kuzey yöreleri keskin bir gerileme içindeyken, İtalya'nın güneyinin niçin müreffeh bir bölge olarak kaldığını açıklamaya yardımcı olmaktadır. Samnium ve Lucania'daki köşk alanlarında yapılan son kazılar, bu köşklerin domuz yetiştiriciliğiyle uğraştıklarını göstermektedir. Hiç kuşkusuz bunun nedeni, Erken İmparatorluk döneminden beri dağıtılan tahıl tayınına domuz etinin de eklendiği Roma pazarının ikmal edilmesidir. IV. ve V. yüzyılların son dönemleri arasında Roma'da ve Marsilya'da olduğu kadar Akdeniz'in batı ve Adriyatik'in diğer kıyı bölgelerinde kayda değer miktarda ortaya çıkan Keay LII tipi amforaları Calabria'da üretiliyordu. Söz konusu buluntular, geniş çaplı şarap ihracatını göstermektedir.[787]

Bu gelişmelerden, IV. ve VI. yüzyıllar arasında varlıklarını güneyde ve Sicilya'da bilhassa büyük malikânelerde toplamış olan senatör aileleri faydalanıyordu. Böyle ailelerin nüfuzu ve imparator veya kral fark etmeksizin İtalya'nın yöneticileri için bu ailelerin önemi, Cassiodorus'un Theoderic adına kaleme aldığı meşhur bir mektupla çok iyi gösterilmektedir. Söz konusu mektupta, ailenin Bruttium'daki esas malikânesine kelimenin tam anlamıyla bitişik bir eyalet olan Sicilya'da vali olarak hizmet eden Cassiodorus'un babasının *patricius* rütbesinin senato tarafından onaylanmasını rica ediyordu. Bu mektup, onurlandırılacak olanın babasının ve büyük babasının başarılarına da atıf yapmaktadır. Buna göre, büyük babası 440 yılı civarında Bruttium ve Sicilya'nın Vandallara karşı savunmasına katılmıştı. Babası, Aetius adına hareket eden ve Attila'ya gönderilen bir delegasyonun üyesiydi. Fakat daha sonra kamu hizmetinden ayrılmış ve Bruttium'daki aile malikânesine çekilmişti. Ailenin bir başka kolu, V. yüzyılın sonlarında Constantinopolis'te kendisini göstermişti (Cassiodorus, *Var.* 1.4). Cassiodorus kendisi, 537'de kamu hizmetinden ayrıldı ve Belisarius'un 540'daki seferinin sonunda Ravenna'dan Constantinopolis'e

[787] S. J. B. Barnish, "Pigs, plebeians and *potentes*: Rome's economic hinterland c.350–600 AD" *Papers of the British School at Rome* 55 (1987), 157–85.

taşındı. 554'teki barıştan sonra İtalya'nın Bruttium kentinde yer alan Squillace körfezindeki aile malikânesine geri dönen Cassiodorus, burada bir keşiş topluluğu arasında bir manastır inzivasına çekilerek, Hıristiyan eserlerinden oluşan bir kütüphane kurdu. Cassiodorus'un siyasal hayatın problemlerinden çekilişi, son yıllarında Iustinianus'un siyasetten çekilmesini yansıtmaktadır.

Köşk ekonomilerindeki ciddi düşüş, ancak VI. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra başlamış görünmektedir. Bunun gerisinde birbirini etkileyen karmaşık faktörler yatıyordu. Bu faktörleri şöyle sıralayabiliriz: 530 ve 540'lı yılların iklimsel felaketleri, Roma'daki nüfusun ve pazarın gerileyişi, 536'da Roma'nın işgali, 550'lerin ortalarına kadar neredeyse yirmi yıl İtalya'yı perişan eden Got savaşları ve belki de hepsinden önemlisi veba salgınının yarattığı yıkım (bkz. s. 559-65 ve 657).[788]

İtalya artık Doğu Roma İmparatorluğu'nun bir sınır eyaletiydi. Lombardlar (Langobardī) 568'de İtalya'yı işgal ettiler ve Doğu Roma *eksarh*lığıyla uzun bir hâkimiyet mücadelesi başladı. Lombardların etkisi bu dönemde Afrika'daki Berberilerin etkisiyle mukayese edilebilir. Romalıların lütfuyla İtalya'yı kontrol eden ve Roma idari çerçevesini kullanan Ostrogotların tersine, Romalılardan hiçbir destek almayan Lombardların, değiştirilmiş bir Roma idaresini sürdürmede hiçbir çıkarları yoktu. İtalya, yeni gelenler ve Romalılar arasında bir hamilikler kırkyamasına bölündü. İskân edilmeye devam edildiği zamanlarda bile kent alanlarında, kesintilerin çok sayıda göstergesi vardı. Pek çok yörede temel inşaat malzemesi olarak taşın yerini ahşap aldı; ithal çömleğin yerini tamamen yerel kaba eşyalar aldı; nüfus düzeyi kesinlikle düşüyordu. Bu göstergelerin, ne kadarının salt iktisadi ve sosyal gerilemenin ve ne kadarının radikal olarak değiştirilmiş bir sosyal sistemin yan etkileri olarak görülmeleri gerektiği, bir tartışma konusudur. Artık kaybolmuş olan klasik Eskiçağ dünyasının siyasi ve ekonomik yapılarının tespit edilebilen izlerinin çoğunu tartışmak zordur.[789]

[788] P. Arthur, "Some observations on the economy of Bruttium under the later Roman empire" *JRA* 2 (1989), 133–42.

[789] Arkeolojik verilerden aşırı kötümser sonuçlar çıkarmamız gerektiğine dair bakış açısı için bkz. C. Wickham, *Early Medieval Italy. Central Power and Local Society 400–1000* (Londra, 1981), 99–118. Karşı görüş için bkz. W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 395–9.

Fakat hikâyenin sonu tam da böyle değildir. Latin dilinin yerini bir Cermen diyalekti almadı. VIII. yüzyılda Lombard aristokrasisi, Erken İmparatorluk dönemi Roma mezar taşlarını açıkça taklit eden mezar süslemeleri yapıyorlar ve Lombard liderleri Roma tarzı lahitler içerisinde defnediliyorlardı.[790] Burgonyalılar gibi, Lombardlar da, Roma siyasi gücü çöktükten sonra Romalı bir kimlik biçimi iddiasını dile geitrmeye devam ettiler.

Tuna Bölgesi ve Balkanlar

Balkanlar, Geç Roma yönetimi altında en asgari düzeyde gelişmiş ve imparatorluğun klasik kültürünün en düşük düzeyde görüldüğü bir bölgeydi. Roma'nın bıraktığı iz yine de açıktı ve tanıdık bir askeri biçim almıştı. Tuna sınırı boyunda nispeten küçük askeri üsler olarak lejyoner kaleleri ve bir sınır yolu vardı. Yine Tuna boyunda ve kollarında köprüler ve diğer büyük mühendislik eserleri mevcuttu. Karadeniz filosu, Tuna'nın alt uzantılarında devriye geziyordu ve nehir üzerinde nakliye işi yapılıyordu. Constantinopolis'ten başlayan doğu –batı ana bağlantı yolu, Edirne, Serdica (Sofya), Naissus, Viminacium, Singidunum, Sirmium, Mursa ve Poetovia içinden geçerek Kuzeydoğu İtalya'ya Aquilea'ya ulaşıyordu. Bu yol, Diocletianus'un 285'te Carinus'a karşı kazandığı zafer ile Theodosius'un 394'te Eugenius'u yenmesi arasındaki bütün büyük askeri hareketlere ve iç savaş çarpışmalarına tanık oldu. Bu savaşlar, bölgede Roma ve barbarlar arasındaki çatışmaların hepsinden çok daha geniş ölçekliydi ve buna bağlı olarak savaşların etkileri çok daha kapsamlıydı.[791] Constantinopolis'ten Selanik'e ve Kuzey Yunanistan üzerinden Dyrrhachium'a ulaşan M.Ö. II. yüzyılda inşa edilen *Via Egnatia* III. ve IV. yüzyıllarda imparatorluk ulaşımında tamamlayıcı bir rol oynuyordu, fakat Orta Balkan bölgesinde asayiş problemlerinin arttığı V. ve VI. yüzyıllarda daha önemli hale geldi. Bu yollar ve askeri üsler, imparatorluk siyaset tarzının, kararlarının ve girişimlerinin doğrudan sonuçlarıydı.

[790] N. Christie, *The Lombards*, 129–31, 21 ve 22. figürlerle birlikte.

[791] Bkz. B. D. Shaw, "War and violence," in G. W. Bowersock *et al.* (der.), *Late Antiquity* (Cambridge Mass., 1999), 130–69.

Bununla birlikte kentsel hayat, Ege'nin doğusu, Marmara ve Karadeniz kıyılarının uzağında ciddi manada gelişmemiş olarak kaldı. I. ve III. yüzyıllar arasında, Kuzey Denizi ve Karadeniz arasında kalan bütün Ren ve Tuna sınır eyaletlerinde altmış dokuz beledi idare ve koloni vardı.[792] Yerel aristokrasiler, toprağa dayalı zenginliklerinin devam etmesi sayesinde eyalet toplumlarına egemen olmak için sadece gelişigüzel ortaya çıkıyorlardı. Büyük toprak malikâneleri hakkında çok az veri vardır ve Balkanlar, Adriyatik kıyısındaki sıra dışı Dalmatia istisnası hariç, çok az Romalı senatör çıkardı.[793] Ordu yetkilileri ve askerler toplumdaki en güçlü unsurdu ve bu insanların yerel kent idarelerinde yönetici olarak hizmet etmeleri olağan dışı değildi ve zaten çoğu askeri kampların hemen yakınındaki muhitlerde yetişmişlerdi.[794]

Tuna bölgesindeki yerleşimler üzerine yapılan arkeolojik çalışmalar, Galya veya İtalya'ya göre çok daha az gelişmiştir. Çoğu çalışmalar Valeria ve Pannonia Prima (modern Macaristan) eyaletlerinde yapılmıştır ve buralardaki IV. yüzyıl sonlarına ait bir dizi kale gibi çevrili Geç Roma kalıntıları genel bir asayişsizlik havasını açıklamaktadır. Bu çevrili yerlerin çok sayıda yuvarlak kulelerle güçlendirilmiş surları, taştan inşa edilmiş zahire silolarını, kiliseleri ve daha küçük yapıları koruyordu. Bunlar, yerel halkın müstahkem sığınakları, Tuna *limes*'inin berisindeki iç sınır çizgisi veya imparatorluk *annona*sının güvenli toplanma noktası gibi farklı şekillerde yorumlanmaktadır.[795]

Geç Roma İmparatorluğu'nda iki önemli kent merkezi; batıda Sirmium doğuda ise Selanik idi. Bunların her ikisi de Illyricum *praefectus praetorio*sunun karargâhı olarak kullanılıyordu. Pannonia'ya yönelen 373 yılındaki Sarmat ve Quad saldırıları sırasında Sirmium'un savunması Petronius Probus tarafından

[792] J. Kolendo, "L'aristocratie municipale dans les provinces rhénanes et danubiennes à l'époque du Haut-Empire" *JRA* 4 (1991), 327–30, tablo için s. 329.

[793] R. Syme, "Roman senators from Dalmatia," *Danubian Papers* (1971), 110–2.

[794] H. Wolff, "Administrative Einheiten in den Nordprovinzen und ihre Beziehungen zu römischen Funktionsträgern" in W. Eck (ed.), *Lokale Autonomie und römische Ordnunugsmacht in den kaiserzeitlichen provinzen vom 1. bis 3. Jht* (Münih, 1999), 47–60.

[795] N. Christie, "Towns and peoples on the middle Danube in late antiquity and the early Middle Ages," N. Christie ve S. T. Loseby, *Towns in Transition*, 71–98 s. 75–7.

güçlendirildi. Ammianus'un betimlemesi, kamu için yapılan bir tiyatro inşaatının, kent savunmasının güçlendirilmesi için kurban edildiğini göstermektedir:

> Kökeninden getirdiği inşaatçı niteliğine teslim olan Petronius, enkazla doldurulmuş hendekleri boşalttırdı ve uzun süren barış havasından dolayı büyük oranda ihmal edilmiş ve çökmüş olan surları yükseltti Hatta şimdi mazgallı yüksek kuleler yapıldı ve çalışmalar hızla bitirildi, çünkü Petronius bir süre önce bir tiyatro inşa etmek için toplanan materyalin kendi amacı için yeteceğini fark etti (Ammianus 29.6.11, çev. Hamilton).

Constantinopolis'ten deniz yoluyla ulaşılabilen Selanik, Sirmium'dan daha güvenli bir yer olduğunu ortaya koydu. Tetrarşi döneminde Galerius'un başkenti oldu. Günümüze ulaşan yapıları arasında, Sâsânilere karşı 297'de kazandığı zaferleri kutlamak için inşa edilen zafer anıtı, mozolesi niyetine yaptırdığı yuvarlak kubbeli bir yapı ve bitişiğindeki hipodrom ile birlikte bir saray vardır. Selanik, Constantinus'un 324 yılında Licinius'a karşı denizden düzenlediği harekât esnasında ve 330'larda Tuna'da yürüttüğü seferlerin askeri üssüydü. Keza, Edirne savaşı sonrasında 380 ve 382 arasında ortaya çıkan korkunç sonucu onarma girişimleri sırasında Theodosius'un karargâhı yine Selanik idi. Kent, II. Valentinianus ve Iustina, Magnus Maximus'tan Theodosius'un yanına kaçtıkları zaman onlar için de güvenli bir sığınak oldu. Illyricum *praefectus praetorio*suna bağlı üst düzey bir idari personelin yanı sıra her zaman dikkate değer bir garnizon da mevcuttu. 440'lı yılların sonunda Illyricum'un idari merkezi olan Selanik, Hunlar tarafından yağmalanan Sirmium'un yerini tam olarak aldı ve yeni hükümet binaları ve büyük kiliselerin beraberinde kapsamlı yeni istihkâmlarla donatıldı.[796] VII. yüzyılda yazılmış *Miracula Sancti Demetrii* (*Aziz Demetrius'un Mucizeleri*) adlı bir esere göre, İmparator Zeno, kentteki imparatorluk kontrolünü 470'lerde Theoderic Amal'a bırakma emareleri gösterince, Selanik halkı imparatorluk heykellerini yıktı ve Illyricum *praefectus*unun sarayını kuşattı ve kentin anahtarlarını *praefectus*tan alarak piskoposua teslim ettiler. *Aziz Demetrius'un Hayatı*, Balkanlar VII. yüzyıl başlarında da

[796] B. Croke, "Hormisdas and the late Roman walls of Thessalonica" *GRBS* 19 (1978), 251–8. Plan: *CAH* 14, 710, fig. 22.

Roma kontrolünden çıktığı zaman, barbarlara karşı tek güvenli sığınağın Selanik olduğunu göstermektedir.[797] Demetrius'un altıgen şehadet tapınağı çevresine büyük bir hacı kilisesi inşa edilmiştir (rekonstrüksiyon ve plan için bkz. *CAH* 14, 959, fig. 56).

Batı Tuna eyaletlerinin halkı, resmi ve idari amaçlar için Latinceyi kullanıyorlardı, fakat doğuda bunun yerini Yunanca aldı. Ayırıcı hat, kuzeybatıda Adriyatik'ten Tuna'ya, Dyrrhachium kentleri, Scupi, Serdica ve Karadeniz'in batısındaki kıyı yerleşimleri sınırın Yunan tarafında bırakarak çaprazlamasına ilerliyordu. Tuna havzasının kendisi hatta nehrin aşağı uzantıları, askeri kamplar ve emekli askeri yerleşimler sayesinde genel olarak Latince konuşan kısımda kalıyordu.[798] Askeri meslek hayatı, pek çok insana Roma kültürünün askeri nitelikli ve kendine özgün bir versiyonuna erişim sağlıyordu. Tetrarşi dönemindeki Diocletianus ve meslektaşlarının ve VI. yüzyılda Iustinus ve Iustinianus'un "Romalılığının" (*Romanitas*) kökenleri buradaydı. Iustinianus zamanına kadar Latincenin Constantinopolis'teki yönetimin dili olarak kalmasını sağlayan faktör, Balkan bölgelerinin Latin lengüistik tecrübesiydi.

Bu Balkan kökenli imparatorlar, kökleriyle temaslarını kaybetmediler. Diocletianus görevden çekilip emekliye ayrıldığı zaman, Dalmatia'da Adriyatik kıyısında, Split'teki ata yurduna geri döndü; Galerius kendisi için Romuliana'da (Gamzigrad) görkemli bir saray inşa ettirdi. Bu kasabanın adı, Galerius'un güçlü ve korkunç (ve pagan) annesi Romula'dan geliyordu. Romulus'un dişi versiyonu olan bu isim, tam olarak ailenin Roma kültürüyle olan bağını ilan ediyordu. Hem Split hem Gamzigrad eş zamanlı olarak kale ve saray olarak tasarlandı.[799] Bu örneklerde anlatılan "emeklilik için köşeye çekilmenin", bir Akdeniz kentine taşınma anlamına gelmemesi kayda değerdir. Iustinus ve Iustinianus, ailelerinin yetiştiği Naissus'un güneyindeki kırsal yörede, masif istihkâmlar ve göze çarpan kiliselerle donatılmış Iustiniana Prima kentini kurarak, benzer bir mahalli sadakati ortaya koydular.[800]

[797] W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 284–5; bkz. s. 445.

[798] Harita için bkz. N. McLynn, *Ambrose of Milan*, 89.

[799] J.J. Wilkes, *Diocletian's Palace, Split* (1996), Gamzigrad *için passim* ve66–70.

[800] Planlar için bkz. *CAH* 14, 719, fig. 243 ve 922, fig. 41.

Tuna bölgelerinin kültürünün, yerleşiminin ve ekonomik yapısının bir başka köklü niteliği, nehrin kuzeyinden mütemadiyen göçmen akımıydı. Ti. Plautius Silvanus Aelianus tarafından Roma'nın vergi mükellefi tebaası olmaları için M.S. I. yüzyılın ortasında sınırın karşısından Moesia'ya getirilen 100.000 *Transdanuviani* de dâhil olmak üzere, büyük iskan faaliyetlerinden ve nüfus hareketlerinden tarihsel anlatılarda ve ara sıra da yazıtlarda söz edilmektedir (*ILS* 986). İzleyen yüzyıllarda daha pek çok büyük grup bunu takip edecekti.[801] Barbarlar sürekli olarak parça parça içeriye çekiliyorlardı; bazıları devşirilerek kendilerini yardımcı askeri birliklerde buluyorlar, bir kısmı ise arazi, iş ve geçim yolu temin etmek için münferit olarak veya aile grupları halinde sadece nehir sınırını aşıyorlardı. Göçlerin yapısı, kesinlikle herkes için yeterli arazi olduğunu ima etmektedir. Orta Tuna bölgesinde geç IV. yüzyıla ait sit alanlarında koyu perdahlı ev eşyalarının bulunması, *limes* kalelerinde barbar müttefiklerin (*foederati*) gittikçe yaygınlaşmasıyla ilişkilendirilmektedir.[802]

Tam teçhizatlı ve örgütlü barbar grupların güçlü liderlik altındaki mevcudiyetlerinin Balkan bölgelerinde muazzam bir etkisi vardı. Böyle grupların bölge kentlerinde uyandırdığı korku, mesela Alaric'in 396'da Yunanistan'a saldırısını Eunapius'tan alıntı yapan Zosimus'un anlatısında bilhassa tam olarak gösterilmektedir:

> Derhal kırsal bölgeleri yağmalamaya ve her yaştan erkekleri öldürerek, kadınları ve çocukları ve bütün zenginliği ganimet olarak alıp götürerek, kentleri tamamen tahrip etmeye başladılar. Boeotia'nın tamamı ve Thermopylae'den Yunanistan'a girdikleri zaman barbarların uğradıkları diğer kısımlar o kadar yakıp yıkıldı ki, o günden bugüne bu yerler uğradıkları felaketin izlerini taşımaktadırlar. Sadece Thebai bu talandan kurtuldu. Bunun nedeni kısmen kentin gücüydü, kısmen de Atina'yı ele geçirmekte acele eden Alaric'in kuşatma için vaktinin olmamasıydı (Zosimus 5.5.5-7, çev. Ridley).

[801] G. E. M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World* (Londra, 1983).

[802] N. Christie, "Towns and peoples on the middle Danube in late antiquity and the early Middle Ages" N. Christie ve S. T. Loseby, *Towns in Transition*, 71–98, s. 78.

Pagan tarihçilere göre, Tanrıça Athena'nın kent surlarındaki etkileyici görüntüsü ve yerel milislerin başındaki Achilles sayesinde Atina kurtuldu, fakat diğer veriler kentin istila edildiğini göstermektedir.

Yarım yüzyıl sonra Balkanların orta kısımlarının durumu hakkında en keskin edebi kanıt, 449'da Constantinopolis'ten Hun hükümdarı Attila'ya gönderilen elçilik heyetinde bulunan tarihçi Priscus'un, çok ilgi çekici, birinci elden tanıklık anlatısında bulunmaktadır (bkz. s. 290-92). Delegasyon, kilise harabelerine sığınmış hastalıklı insanlar dışında, meskûnları tarafından terk edilmiş Naissus'a ulaştı. Grup, kentin biraz dışında, Hunlarla yapılan son savaşta ölmüş olan insanların kemikleriyle kaplı olan nehir vadisine belli bir uzaklıkta bir yere kamp kurdu. Ertesi gün, Hunlardan gelen beş kaçağı teslim etmek zorunda olan *dux Illyrici* Agintheus'un kampına ulaştılar. Kaçaklar, Roma elçilik heyetiyle birlikte Attila'ya iade edilecekler ve kesinlikle öldürüleceklerdi. Orada bir gece geçirdikten sonra Tuna'ya ulaştılar ve burada tomruklardan oyulmuş sandallarla nehrin karşı kıyısına taşındılar. Bu sandallar, avlanmak için Roma topraklarını tercih ettiği zaman, Attila'nın kullanımı için yapılmıştı. Bu paragraflarda, Roma'nın zayıflığının ve eski sınırın tamamen çöküşünün rahatsız edici bir resmi sunulmaktadır. Attila, elçilik heyetiyle öfkeli bir münakaşada, ele geçirmeyi kafasına koyduğu hangi kent veya hangi kalenin kendisine karşı durabildiği iddiasındaydı. Priscus'un anlatısı, Balkanların batısındaki en büyük kale kent olan Sirmium'un, Tuna üzerindeki Moesia sınır kenti Viminacium'un ve Ratiaria'nın Hunların eline geçişini belgelemektedir. Adriyatik'in ağzındaki Aquileia ve Karadeniz kıyısındaki Constantia arasında tahkim edilmiş neredeyse bütün büyük kentler Attila'nın egemenliği esnasında istila edildi.[803]

Eugippius tarafından 511 yılı civarında kaleme alınmış bir başka yazılı kaynak olan *Aziz Severinus'un Hayatı* (*Vita Sancti Severini*), Pannonia ve Noricum eyaletlerinin Romalılar tarafından terkedildiği V. yüzyılın sonunda Yukarı Tuna sınır bölgesine ışık tutmaktadır. Noricum, Tuna'dan İtalya'ya geçişin kuzeydoğu kısmını kaplıyordu. Erken V. yüzyıla gelindiğinde Raetia ve Pan-

[803] Michael Whitby, *CAH* 14, 704–12.

nonia sınır bölgeleri barbarların kontrolüne bırakılmıştı. Ammianus Marcellinus, Erken İmparatorluk döneminin lejyoner kalesi olan Carnuntum'un, daha 370'li yılların başında çok pis ve terk edilmiş bir kent olduğunu not ediyordu (Ammianus 30.5.2). Arkeolojik araştırmaların, edebi kayıtlarla eşleştirilebilecek düzeyde bir dizi veri sağlayan Tuna havzasının bir kaç yöresinden birisi Noricum idi. Bu yöre, azizin hayatında söz edilen *castella* ile bağlantılı olarak yerel nüfusun tahkim edilmiş yamaç sığınakları inşa etmeye başladıklarını göstermektedir. Viyana'nın her iki yanında Yukarı Tuna boyunca bulunan Roma sınır noktaları, 480'lerin sonuna kadar muhafaza edildi. Severinus'un kendisi de bu bölgeye 453'te Attila'nın ölümünden kısa bir süre sonra taşınmıştı ve 482'de hayatının sonuna kadar siyasi ve kilise lideri olarak rollerini birleştirdi. Viyana'nın batı etekleri üzerinde Favianis'te bir manastır kurdu ve kendisi nihayetinde öldüğü zaman defnedildiği tahkim edilmiş bir kulede (*burgus*) yaşıyordu.[804] Severinus'un hayatı bölgenin hassas güvenliğini ortaya koymaktadır. Sınır hâlâ, Comegenis kalesindeki bir grup barbar *foederati* dâhil, küçük izole *limitanei* grupları tarafından kontrol ediliyordu (*Life of Severinus* 1-2). Kuzey Galya tedricen Franklar ve Alamanni tarafından yutulurken, bunların durumu Ren boyunca ayakta kalan Roma askeri nüfus bölgelerini andırmaktadır. Barbar çapulcular canlı hayvanları toplamak veya diğer gıda maddelerini ya da ganimetleri yağmalamak için düzenli olarak nehri geçiyorlardı; Roma askerleri ise misilleme olarak ani saldırılar düzenliyorlardı (*Life* 4.1-5). Ammianus bir yüzyıl önce benzer şartları Pannonia'da gözlemlemişti (Ammianus 29.6.5). Bölge zirai ürün –tahıl, şarap, canlı hayvan– bakımından büyük oranda kendi kendisine yeterliydi, ve yerel ticaret için de biraz hacim vardı. Severinus, İtalya'dan getirilmiş dikkate şayan bir zevk olan zeytinyağı dağıtıyordu. Gıda maddeleri, Raetia ile olan batı sınırı üzerindeki Inn Nehri'ne getiriliyor ve oradan Tuna'ya ve buradan yerel bir kıtlık tehdidine maruz kaldığı zaman nehir vasıtasıyla Viyana bölgesine taşınıyordu (*Life* 3.1-3).

[804] Heligenstadt'daki mezar ve kule kazılmış kalıntılarla birlikte teşhis edilebilir durumdadır. Bkz. J. Haberl ve Christopher Hawkes, "The last of Roman Noricum: St Severin on the Danube," C. F. C. ve S. Hawkes (der.), *Greeks, Celts and Romans. Studies in Venture and Resistance* (Towota, 1973), 97–149 bilhassa s. 143–4.

Severinus, Tuna'nın kuzeyinde yerleşmiş esas barbar grup olan Rugiler ile ilişkilerini sürdürüyordu, fakat ölümü, bölgeyi Rugi saldırılarına daha fazla açık hale getirdi ve Severinus manastırı talan edildi. O sırada İtalya kralı olan Odoacar duruma müdahale etti ve sınırı geri kazanmak için kardeşi Hunwulf'u (Onoulph) gönderdi, fakat onun teşebbüsü 488'de geri kalan Romalıların boşaltılmasıyla sonuçlandı ve Severinus'un cesedi, Noricum'dan Napoli'ye taşındı. Geri çekilme, kurbanlar gerektiriyordu. Batavis'teki sınır kalesinden bir grup asker, kendilerine ödenmesi gereken parayı almak için İtalya'ya yürümeye kalkıştılar, fakat yolda barbarlar tarafından tuzağa düşürüldüler ve hezimete uğratıldılar (*Life* 20). Noricum VI. yüzyıl başlarında Rugiler tarafından işgal edildi. Aynı yüzyılın ortalarında Bavyeralılar olarak da bilinen Baiovari işgali izledi. Frankların Kuzey Galya'daki tecavüzleri gibi, bu da Roma kontrolünü kesin olarak sona erdirdi.

Barbar yerleşimlerin baskılarına ve yayılmalarına karşın, Romalılar, Tuna'nın orta ve doğu uzantılarının kontrolünü elde tutma teşebbüsünden hiçbir zaman tam olarak vazgeçmediler.[805] *Notitia Dignitatum*'a göre V. yüzyılın başlangıcı dolaylarında, bu eyaletlerde sekiz lejyon, yani 8.000 asker bulunuyordu. Bu askerleri destekleyen 40.000'den fazla *limitanei* ve Illyricum ve Trakya'nın hareketli sahra ordularından benzer rakamlarda asker vardı.[806] Bu farazi sayılar, kâğıt üzerindeki asker miktarını temsil etmektedir ve bu askerler sahada gerçek güçlerini büyük oranda aşıyorlardı. Bununla birlikte, Doğu Roma imparatorları ve her şeyden önemlisi Iustinianus, Constantinopolis'in kendisinin en yakınında olan sınır bölgesini korumak için çok büyük çaba harcadılar. IV. ve VI. yüzyıllar arasında bu yöreye gönderilen imparatorluk *annona*sının bir parçası olarak şarap ve zeytinyağı taşımacılığında kullanılan 1. ve 2. tip Geç Roma amforalarından önemli buluntularının da gösterdiği gibi,

[805] A. G. Poulter, "The Lower Danubian frontier in Late Antiquity: Evolution and dramatic change in the frontier zone, c.296–600" P. Herz *et al.* (der.), *Zwischen Region und Reich: das Gebiet der oberen Donau im Imperium Romanum* (Berlin, 2008), 11–42; ayrıca bkz. A. G. Poulter, "The transition to late antiquity on the Lower Danube: an interim report (1996–98)" *Antiquaries Journal* 79 (1999), 145–85.

[806] W. Treadgold, *Byzantium and its Army 282–1081* (Stanford, 1995), 50–2; J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge, 1997), 251.

aşağı Tuna'daki garnizonların ikmali deniz yoluyla yapılıyordu.[807] Procopius, Illyricum'un her yanında tahkimat inşaatlarının etkileyici bir anlatısını sunmaktadır (*Yapılar* 4). Yunanistan'ı ve Trakya Chersonese surlarını ve Trakya'da benzer bir stratejik işlev gören Constantinopolis'in batısındaki Anastasius surlarını korumak ve Thermopylae ve Korinth Istmus'unda stratejik savunma çizgisinin güçlendirilmesi için bu tahkimat inşaatları gerekliydi. Procopius, Iustinianus'un ayrıca Ulpiana (bugün Ljubljana), Serdica, Naissus ve Pautalia kent surlarını geliştirdiğini ve aşağı Tuna'daki kaleleri donattığını iddia ediyordu. Olaylar, bu tedbirlerin bir bütün olarak Balkanlarda güvenliği yeniden tesis etmek için yetersiz olduğunu göstermektedir (bkz. s. 600-608).

Sonuçlar

Geç Roma İmparatorluğu'nun bölgeleri üzerine yapılan bu kaçınılmaz zor, yüzeysel araştırmadan detaylı sonuçlar çıkarmaya kalkışmak kolaydır. Bununla birlikte, bir dizi fikir, makul bir açıklıkla ortaya çıkmaktadır. Birinci olarak, Roma dünyasının büyük kentleri, imparatorluğun ekonomik gelişmesi için hayati derecede önemliydi. Roma ve Constantinopolis'in devasa nüfusunu beslemek için gerekli olan alt yapı, imparatorluk eyaletleri üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahipti. Tahıl, yağ, şarap, domuz eti ve kurutulmuş gıda maddelerinin *annona* formatı altında, kırsal kesimdeki üreticilerden kentli tüketicilere, hem Roma'ya hem de Constantinopolis'e teslimatı, sanayileşme öncesi dünyada o zamana kadar başarılmış en büyük girişimdi. Afrika, Güney İtalya, Mısır ve Anadolu'nun güneyinin tarımsal ekonomileri, büyük oranda başkentlerin talepleriyle şekilleniyordu. Erken İmparatorlukta ticareti idare etmek için büyük limanlar zaten gelişmişti. Bilhassa İskenderiye ve Kartaca dikkat çekicidir, çünkü kendi başlarına zaten muazzam büyüklüklere ulaşan bu kentlerin Geç Antikçağda hacimleri ve önemleri arttı. *Annona* tamamen güvenli ve çok iyi örgütlenmiş bir deniz taşıma sistemine bağımlıydı ve taşımacılık dönemin en büyük endüstrisiydi. Bunun etkileri, her zaman önemli bir kereste üretim ve gemi inşaat bölgesi olan Anadolu'nun güneyindeki Kilikya kıyı bölgelerinde çok belirgindi. Fakat başta kendi büyük merkezi Corycus ile birlikte Kilikya

[807] O. Karagiorgiou, "LR2: A container for the military annona on the Danubian border?" S. Kingsley ve M. Decker, *Economy and Exchange* (Oxford, 2001), 129–66.

artık imparatorluğun en gelişmiş ve en fazla kentleşmiş kısmıydı.Roma kentinin ikmal ihtiyaçları da IV. ve VI. yüzyıllar arasında Güney İtalya ekonomisi üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahipti. İtalya'nın güneyinden Roma'ya giden ürünlerin çoğunun deniz yoluyla taşındığını var saymak mantıklıdır.

Ticari değişim yapısının detaylı bir analizi, imparatorluğun *annona* örgütlenmesinin bu yapıyı kesin bir biçimde etkilendiğini ortaya koymaktadır. Tahıl ve diğer besin maddesi taşıyan gemiler, kent pazarlarında satılmak üzere yüksek değerli kargoları da taşıyabiliyorlardı. Aksi takdirde Akdeniz'in batısının kent pazarlarındaki ince Afrika çömlekçiliğinin hâkimiyetini açıklama zordur. Yakın Doğu üzerinde gelen kara yollarına hâkim olan Mısır ve İskenderiye, ipek, mücevher ve baharat gibi doğudan ithal edilen lüks malların ana geçiş ambarı oldu.

Bu dönem içerisinde Roma İmparatorluğu'nun en önemli karayolu ulaşım hattı kesintiye uğradı ve veya bozuldu. Geç IV. yüzyıla kadar imparatorluğun doğu ve batı kısımlarını bir arada tutan Balkanlardan geçen Roma yolları, emniyetsizdi ve kontrolü Gotlara, Hunlara, Avarlara ve diğer barbar gruplara terk edilmişti. V. yüzyıl Galya'sındaki emniyetsizlik, Roma'nın, Marsilya'dan ve Arles'den gelen ve idari bir merkez olarak terkedilen Trier'deki kuzey başkentine devam eden büyük kuzey –güney anayolu üzerindeki kontrolünü kaybetmesine yol açtı. Böylece, güvenli kara ulaşımına bağımlı kuzeybatı eyaletleri de imparatorluğun kontrolünden çıktı. Bu gelişmelerin sonucu, Augustus çağında ve Erken İmparatorluk döneminde olduğundan çok daha fazla ve güçlü bir şekilde Akdeniz'e doğru yönelen bir Roma dünyasıydı. Bu dünyanın ekonomik ve siyasi gücünün stratejik merkezleri artık deniz kıyısındaki limanlardı.[808] Yeni başkent Constantinopolis her şeyden önce bir deniz kentiydi.

Kentsel yerleşimler veya şehirler, Roma İmparatorluğu'nun merkezi bir betimleyici niteliğiydi. Kentler, büyük toprak sahiplerinin, yönetici seçkinlere mensup olanların bir araya geldiği ve zenginliklerini sergileyebildikleri mahallerdi. Böylelikle bu insanlar, bölgesel veya eyalet düzeyinde kaçınılmaz iktidar

[808] Bkz. s. 425. VI. ve VII. yüzyıllarda kıyı bölgelerinde kale kentlerin doğuşu için şu esere de bkz. W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 289.

odağı oluyorlardı. İmparatorluk yetkililerinin perspektifinden, vergi gelirinin büyük çoğunluğu toprak mülkiyetinden geliyor olsa da, her bir kentte vergi toplamanın örgütlenmesi ayrıca önemliydi. Bu suretle devlet ve bölgesel çıkarlar, müreffeh ve sürdürülebilir kentsel kurumların yaratılmasında ve muhafazasında birleşiyorlardı. Bu kurumlar, imparatorluğun gözle görülür ve maddi sembolleriydi. İmparatorluğun yaşama kabiliyeti, gayet akla yatkın biçimde kentsel hayatın varlığı veya yokluğuyla ölçülebilir. Bu ölçüt, Geç Antikçağda imparatorluğun doğu ve batı yarıları arasında yapılabilecek en değerli ayrımlardan birisine temel oluşturmaktadır. Kentsel yerleşimler, Britanya, Kuzey Galya ve Tuna eyaletlerinin çoğunda boyut olarak küçüldü veya V. yüzyıl içerisinde yok oldu. Kamu yapıları, yerel idari organlar veya kilise dışında geniş ölçekli cemaat örgütlenmesi hakkında hiçbir veri yoktur. Bu bölgelerin halkları, daha geniş ticari değişim ağına zar zor bağlıydı. Bu halklar artık, mahalli bir bölgesel ekonomi içerisinde mal ve hizmet değişimi yapan köylerde veya diğer küçük kırsal yerleşimlerde yaşıyorlardı, ancak daha geniş bir değişim ağıyla çok küçük bir bağları vardı. Bunların Roma İmparatorluğu'yla bağı, siyasi olduğu kadar sosyal ve ekonomik anlamda da fiilen kopmuştu.

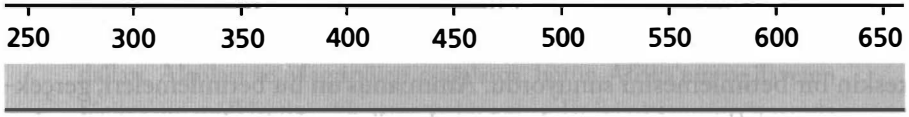
Bu yerleşim modeli, Doğu İmparatorluğu'nda gözlemlenen durum ile ciddi bir şekilde mukayese edilmektedir. Doğu'da kentler en azından VI. yüzyılın ortalarına, hatta bazı bölgelerde çok daha sonraya kadar gelişmeye devam ediyordu. Bu gelişme, küçük kırsal yerleşimlerin aleyhine değildi, daha ziyade klasik kent devlet mevcudiyetinin beşiği olan kent ve taşra arasındaki çok eski birlikte yaşama tecrübesinin bir neticesiydi. Böylece, Güneybatı Anadolu'da Likya bölgesinin liman kentleri gibi, pek çok bölge, gelişen küçük kentleri ve göreceli olarak varlıklı yaylacıları tarafından destekleniyordu. Kuzey Suriye'nin büyüklü küçüklü köylerle kaplı yoğun nüfuslu Kireçtaşı Masifi'nin tam emsali, Roma Suriye'sinin, başta Antakya olmak üzere, Cyrrhus ve Apamea gibi büyük kentlerinde vardı.

Roma eyaletlerinde kentsel yaşamın sürdürülmesi için küresel güvenlik, hayati olarak önemliydi. Büyümeye ve sürdürülebilir refaha yönelik tek büyük tehdit savaş haliydi ve en azından büyük veba salgınının patlamasına kadar salgın hastalık, felaket veya kıtlık tehdit olarak görülmüyordu. Son tahlilde Roma İmparatorluğu'nun anlamı, halklarını etkin bir şekilde korumak için askeri güç

sevk etme yeteneğiydi. V. yüzyıl Galya'sında olduğu gibi, Roma İmparatorluğu, Orta Balkanlarda Attila'nın Hunlarına karşı veya VI. yüzyılda Illyricum'da bir bütün olarak Avarlara ve Sclaveni'ye karşı güç kullanamadığı veya tehditleri amacına ulaşamadığı zaman, bu bölgelerin kontrolünü kaybetti ve buralarda kentsel hayat çöktü. Doğu İmparatorluğu'nun olağanüstü yüksek kentsel refah düzeyi ve kalabalık halkı, ancak imparatorluk onları koruyacak askeri güç sevk edemediği veya diplomatik yetenek gösteremediği zaman tehdit altında kalıyordu.

11. GEÇ VI. YÜZYILIN SORUNLARI

541-3	**Büyük veba şoku**
535-45	**İklim felaketi ve küresel kıtlık**
542-54	**Roma devletinin kötüleşmesi ve iyileşmesi**
	Gittikçe artan Sâsâni saldırganlığı
539-40	**I. Hüsrev'in istilası ve Antakya'nın düşüşü**
551-57	**Lazica'da çatışmalar**
562	**Barış anlaşması**
572-91	**Roma ve İran arasında yenilenen savaş ve batıda Türk kavimlerinin ortaya çıkışı**
591	**General Behram tarafından tahttan uzaklaştırılan II. Hüsrev Roma İmparatoru Mauricius'a sığınır**

Ravenna'nın 540 yılında ele geçirilmesinden sonra Belisarius'un geri çağrılması ve 548'de İtalya'dan çekilmesi arasındaki sekiz yıl, batıda Roma ümitlerinin tükendiğine tanık oldu. Durum, askeri düzeyde Belisarius'un halefi Narses'in seferleriyle düzelecekti. Narses, nihai olarak 552-53 yılı seferleri ve savaşlarıyla Got krallığını sona erdirdi (bkz. s. 576-78), fakat Afrika

gibi, İtalya'nın kendisi de, VI. yüzyılın ortalarında çöle dönmüştü. Bütün olup bitenler 550'lerin başlarında yazan Procopius tarafından apaçık görülüyor ve Iustinianus'un "yeniden fetih" programı hakkındaki katı yargılarında ifade ediliyordu. 540'lı yıllar Roma tarihinin büyük duraklarından birisini oluşturuyordu. Bu yılların felaketlerini ve düşüşlerini nasıl değerlendirmeliyiz?

Kara Ölüm ve Diğer Doğal Felaketler

2004 yılının son günlerinde Endonezya açıklarında denizde meydana gelen bir deprem, Hint okyanusu kıyılarını kapsayan devasa bir tsunami felaketine yol açtı ve bu felaket sırasında yaklaşık 300.000 insan boğuldu. Kayda değer bir tesadüf eseri, bu tabii afetten bir ay önce Geç Roma dünyasıyla ilgili yayınlanan değerli bir çalışma "Ammianus ve Büyük Tsunami" adını taşıyordu. Ammianus, 365-66 yılında gasıp Procopius isyanını anlattığı bölümün sonunda, Doğu Akdeniz havzasında meydana gelen büyük bir tufanın karmaşık ve keskin bir betimlemesini sunuyordu. Ammianus'un bu betimlemeleri, gerçekten şans eseri Roma İmparatorluğu'nun kendi sancılarına benziyor ve bunları öngörüyordu.[809]

Geç Roma tarihinin çağdaş anlatıları, doğal afetlere olağanüstü miktarda dikkat çekmektedir.[810] Geç Antikçağ çalışmalarındaki farkındalığın çoğu, tam olarak imparatorluğun yüz yüze geldiği krizlerle, modern dünyada hissedilenler arasında kurulan paralelliklerden gelmektedir. Pek çok çağdaş gözlemcinin, doğal afetleri, Roma İmparatorluğu'nun temel yaşama kabiliyetinin doğruluğunu sorgulayan insanoğlunun istikrarsız durumunun bir yansıması olarak gördüğünü ileri sürmek eğlenceli değildir. VI. yüzyılın orta ve son yıllarıyla ilgili pek çok argüman ileri sürülmüştür. Ancak tabiattaki böyle olaylar, sadece kriz ve gerileme için metaforlar değil, fakat imparatorluğun çöküşünün hakiki nedenleri de olabilir.

Iustinianus idaresinin ilk yıllarında önüne geçilemez bir iyimserlik dalgası yayılmıştı. Dünyanın sonunun gelişini bekleyen pek çok insanın bulunduğu

[809] Gavin Kelly, "Ammianus and the great tsunami", *JRS* 94, (2004), 141-67.

[810] D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A systematic survey of substance crises and epidemics* (Londra, 2004).

500 yılı civarında (Edessa'lı Ps-Joshua vakayinamesi için bkz. s. 40) imparatorluğu etkileyen kaygılar, yılların geçmesiyle birlikte uçup gitmişti. Yaşlı imparator Anastasius'un Monofizitliğe duyduğu sempatiyle, Constantinopolis'teki büyük oranda Kadıköy itikadı yanlısı tebaası arasındaki dinsel gerilimler, Iustinus'un tahta çıkmasıyla çözümlendi. Amcasının ölümünden önce zaten fiili olarak devlet işlerinin sorumluluğunu üstlenmiş olan Iustinianus'un tahta geçişi bir enerji patlaması ortaya çıkardı. İmparator, dinamik bir bürokrasi ve askeri erkân tarafından destekleniyor ve bu yönetimin özgüveni askeri başarılarla taçlanıyordu. Sâsânilerin yarattığı problem 532 yılının ebedi barışıyla çözümlendi; Belisarius'un yıldırım seferiyle Afrika kurtarıldı; 534'te kutlanan bu zaferi 536'da Sicilya'nın fethi takip etti ve artık Batı İmparatorluğu'nun geri kazanılması bekleniyordu:

> Büyük savaşlar sayesinde Tanrı bize, Sâsânilerle barış yapma, Vandalları, Alanları ve Magriplileri aşağılama, bütün Afrika'nın ve ilaveten Sicilya'nın mülkiyetini elde etme ve bir zamanlar iki okyanusun arasında kalan bütün toprakları fetheden fakat sonra takip eden ihmalkârlıklarıyla kaybeden Romalıların topraklarının geri kalanı üzerinde yönetici güç olacağımıza ilişkin büyük ümitler besleme fırsatı bağışladı (Iustinianus, *Nov.* 30.11.2 [536]).

Ufku kararan bulutlar sadece doğuda toplanmıştı. Sâsânilerle ve onların Arap müttefikleri olan El Mundir'in Lahmileriyle olan düşmanlıklar, Orontes vadisine ve Emesa ve Apamea surlarına kadar savaş getirmişti. Ayrıca, bir dizi deprem Suriye kentlerine ve esas olarak da Antakya'ya zarar vermişti. Procopius 526'da meydana gelen bir sarsıntının 300.000 insanı öldürdüğünü naklet-mektedir (Procopius, *Bell. Pers.* 2.14.6; karşılaştırınız Malalas 420, 6-7; bkz. s. 478-79).

530'lu yılların ortalarından sonra meydana gelen doğal felaketlerin oluş biçimi, günümüze ulaşan kaynakların önemlerinin sonradan anlaşılması sayesinden bize aktarılmaktadır. Bu kaynaklar, 530'ların ilk yarısında yayınlanan imparatorluk fermanlarından yayılan iyimserliklerden neredeyse hiçbir iz taşımamaktadırlar. Her şeyden evvel bu kötümser bakış açısını şekillendiren olay, 541-42'deki kara ölümün yıkıcı başlangıcıydı. 542 yılının ilk yarısında dört ay boyunca Constantinopolis'i kırıp geçiren vebanın ilk patlaması Procopius

(Bell. Pers. 2.22-23) ve *Kilise Tarihi*'nin Süryanice çevirisinde Efesli Ioannes (*Chronicle of Ps-Dionysius of Tel-Mahre* Part III, 74-98) tarafından nakledilen bir hikâyede detaylı olarak betimlenmektedir. Bunlar hem Filistin taşrasındaki hem de başkentteki etkileri kaydediyordu.

> Gün be gün herkes gibi biz de, mezarın kapısını çalıyorduk. Şayet akşam olduysa, ölümün bize gece gelebileceğini düşünüyorduk ve şayet şafak sökmüşse yine yüzümüz bütün gün mezara doğru dönüyordu.

Hatta 542 yılı 1 Mart'ında bizzat imparatorun yayınladığı bir fermandaki bir cümle daha da etkileyicidir:

> Bu zamanda olanların hiçbiri açıklama gerektirmemektedir, çünkü her yere yayılan ölümün bizim için varlığı, her birimizin çektiklerini hiç kimsenin duymamasını zorunlu kılar (Iustinianus, *Edict* VIII).

Procopius, hastalığın Mısır'ın liman kenti Pelusium'dan geldiğini ifade ediyordu. Salgının Etiyopya kökenli olduğunu iddia eden kilise tarihçisi Evagrius, haklı olabilir (Evagrius 4.29).[811] Veba muhtemelen kendisini üç şekilde dışa vuruyordu: Lenf bezlerinde bilhassa kasıklarda virüslü çıbanların patlaması olan hıyarcıklar; iltihabın kan sistemi vasıtasıyla yayıldığı zaman oluşan kan zehirlenmesi ve akciğerlerin iltihaplanması.[812] İlk iki belirtinin bulaşıcılığının yayılması, ısırıklarıyla hastalığı farelerden insanlara aktaran pirelerden kaynaklanıyordu. Hâlbuki üçüncüsü insandan insana tükürük yoluyla bulaşıyordu. Vebaya yol açan septisemi virüsü olağanüstü bir şekilde çok tehlikeliydi ve nedenini tespit edemedilerse de çağdaş tanıkların gözlemlediği gibi, çoğunlukla saatler içerisinde ölüme yol açıyordu. Başkentte ölüm oranı, hızla günlük 5.000'den 10.000'e tırmanıyordu. Efesli Ioannes, bir günlük ölüm sayısının maksimum 16.000'e çıktığını haber veriyor ve resmi ölü sayısının toplamda 230.000'e ulaştığını gözlemliyordu. Iustinianus askerlere ve kıdemli bir bürokrata (*referendarius*) defin dehşetine lojistik yardım sorumluluğunu alma-

[811] Hıyarcıklı virüsleri kemirgen popülasyona özellikle de siyah sıçanlara aktaran veba taşıyan sineklerin kaynağı olarak Doğu Afrika'nın yukarı Nil bölgeleri için bkz. D. Keys, *Catastrophe. An Investigation into the Origins of the Modern World* (Londra, 1999), 20-31.

[812] K.-H. Leven, "Die 'justinianische' Pest" *Jahrbuch des Instituts für Geschichte der Medizin der Robert-Bosch-Stiftung* 6 (1987), 137-61.

ları emrini verdi. Haliç'in karşısındaki Sycae (Galata) surlarının kuleleri ölüm çukurlarına dönüştürüldü ve çürüyen ceset kokuları geri tepip kent üzerine yayılıyordu (Procopius, *Bell. Pers.* 2.23.5-11). Kaynaklarda verilen kayıp sayılarının, tahminlerden daha fazla olması muhtemel değildir. Son dönemlerde yapılan bir çalışma, kurbanların sayısının, 750.000 civarında bir toplam nüfusa sahip olan kentin üçte birine ulaşmış olabileceğini savunmaktadır.[813] Procopius *Gizli Tarih* adlı eserinde, savaş, kıtlık, deprem, sel felaketi gibi önceki tahribatlardan sağ kalan imparatorluk nüfusunun yarısının vebadan öldüğünü iddia etmektedir (*Gizli Tarih*, 6.22 ve 18.44).

Procopius ve Evagrius, 543'e kadar devam eden ilk salgın patlamasının bütün dünyayı kapladığına işaret etmektedirler (Procopius, *Bell. Pers.* 2.22.3 ve 6; Evagrius, *HE*, 4.29). Salgın ilk başta gemiyle taşınıyor ve iç bölgelere yayılmadan önce liman kentlerini vuruyordu. Veba girdabına İskenderiye Constantinopolis'ten önce yakalandı. Filistin'in güneyindeki Nessana'da bulunan yazıtlar, 541 Ekim ve Kasım'ına tarihlenen ve şüphesiz vebadan kaynaklanan erken ölümleri kaydetmektedir. Emsalleri Gaza ve bölgedeki başka yerlerde bulunan mezar taşlarında da görülmektedir.[814] Yazılı kaynaklar bölgedeki bütün yerleşimlerin terkedildiğinden ve sürülerin ve tarlalardaki ürünlerin sahipsiz kaldığından söz etmektedirler. 542 yılındaki ilk veba patlamasında daha altı yaşında bir çocuk olan Evagrius, salgının Antakya'daki kendi ailesine etkisini kaydediyordu. Salgının bir diğer öldürücü ve yıkıcı etkisini şöyle gözlemliyordu: Salgın, aşağı yukarı on beş yıllık *indiktion* döngüsüyle eş zamanlı olarak aralıklarla ortaya çıkıyordu. Elli sekiz yaşında eserini kaleme almaya başladığı zaman, Evagrius'un karısı, tek oğlu, bir kızı, diğer akrabaları, mülklerinde yaşayan çok sayıda hizmetliler ve bağımlılar salgından dolayı hayatlarını kaybetmişlerdi.

---

[813] C. Zuckerman, *Du village à l'empire. Autour du registre fiscale d'Aphroditô* (Paris, 2004), 189-212. Bu çalışma temel tezini 540'lı yılların başları boyunca Mısır'dan gelen *annona* teslimatlarına ilişkin sayılar üzerine kurmaktadır.

[814] H. D. Colt, *Excavations at Nessana* I (Londra, 1962), 168 no. 80, 179-81 nos. 112-14; C.E.M. Clucker, *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods* (Oxford, 1987), 124-7 nos. 9-11; karşılaştırınız *SEG* 28, 1393 (Oboda) ve 38, 1602, 1607 ve 1608 (Rehovot).

> Ve dolayısıyla bu büyük felaketin başlangıcında, daha ilk öğretmenime giderken hıyarcık denilen hastalığa yakalandım, fakat bu felaketin takip eden değişik nöbetlerinde, çocuklarımı, karımı ve diğer akrabalarımı, hizmetçilerimi ve mülklerimizde yaşayan çok sayıda insanı kaybettim. Sanki *indiktion* dönemleri benim için felaketleri taksim ediyor gibiydi. Böylece, hayatımın elli sekizinci yılında ben bunu yazarken, daha iki yıldan kısa bir zaman önce, bu felaket Antakya'yı dördüncü kez vuruyordu. İlk başlangıcından bu yana dört *indiktion* dönemi geçtiğinde ilk kayıplarımdan başka kızımı ve onun oğlunu kaybettim (Evagrius *HE*, 4.29) (178), çev. Whitby).

Iustinianus döneminde ortaya çıkan vebaya, en yakın tarihsel paralel olan Kara Ölüm hakkında yapılan epidemiyolojik çalışmalar, hıyarcıklı veba salgınlarının, bazen dört yıl aralıklardan daha fazla beklenebileceğini göstermektedir.[815] Dionysios Stathakopoulos 541 ve 750 yılları arasında on sekiz büyük veba salgın patlamasını tespit etti. İlk beş salgının dördü (541-43; 571-74; 590-92; 597-601), hem Doğu hem Batı Akdeniz'de ve Yakın Doğu'da açık bir şekilde belgelenmektedir.[816]

VII. yüzyıldan sonra yazılı verilerin çoğu Süryanice veya Arapça kaynaklardan alınmaktadır ve bunlar Suriye, Irak, Filistin ve Mısır'daki salgınlardan haber vermektedirler,[817] fakat Constantinopolis kesinlikle 618-9, 658 ve 747 tarihlerinde salgınlarla sarsıldı. Hıyarcıklı veba VII. yüzyılda İngiltere ve İrlanda'da belgelenmektedir[818] ve bilimsel test yöntemleriyle birleştirilen arke-

[815] J. –N. Biraben ve J. Le Goff, "La peste dans le Haut Moyen Age", *Annales* 24 (1969), 1484-1510 (İngilizce çevirisi için: R. Forster ve O. Ranum, *Biology of Man in History* [Baltimore, 1975], 48-80).

[816] D. Stathakopoulos, "Crime and punishment. The Plague in the Byzantine empire 541-749", Lester K. Little (der.), *Plague and the End of Antiquity. The pandemic of 541 -750* (Cambridge, 2007), 99-118.

[817] M.G. Morony, "For whom does the writer write? The first bubonic plague pandemic according to Syriac sources" Lester K. Little (der.), *Plague and the End of Antiquity. The pandemic of 541 -750* (Cambridge, 2007), 59-86.

[818] John Maddicott ve Ann Dooley'in makalelerine bakınız. Lester K. Little (der.), *Plague and the End of Antiquity. The pandemic of 541 -750* (Cambridge, 2007), 171-214 ve 215-28.

olojik çalışmalar, Bavyera'da ve muhtemelen Polonya ve Finlandiya'da da veba kurbanlarının definlerini tespit etmiştir.

Veba salgınının VI. ve VII. yüzyıllar Akdeniz dünyası toplum ve ekonomisi üzerindeki genel etkileri tartışmalıdır. Roma dünyasının 600 yılında, siyasi şartların uygun ve müreffeh bir ekonominin desteğine sahip güçlü bir devlet olduğu görüşünü taşıyan Mark Whittow vebanın yıkıcı bir etki yarattığına ilişkin hiçbir verinin olmadığını savunmaktadır.[819] Wickham da, Iustinianus döneminde çıkan salgına veya imparatorluk sınırları içerisinde ya da ötesinde ortaya çıkan sonraki salgınlara çok az yer vermekte ve "altıncı yüzyıl vebası, yerel etkileri her ne kadar dramatik olsa da, dönemimizin demografik tarihinde marjinal bir olaydı" sonucuna varmaktadır.[820] Bu görüş, Liebeschuetz'in 'veba, VI. ve VII. yüzyıllardaki büyük nüfus kayıplarında muhtemelen büyük etkiye sahipti fakat tek faktör değildi' şeklindeki yargısıyla ve Sarris'in 'veba Doğu Roma toplumunun halk tabanındaki sosyal güç dengesini değiştirmeye hizmet etti" biçimindeki sonucuyla çelişmektedir. "Veba, devletin hâlâ bağımlı olduğu ekonomik kaynakları daha ağır biçimde engellerken, soyluların hâkimiyetlerinin ekonomik temellerini sarstı."[821] Eskiçağ yazarlarının, dramatik ve korkutucu 541-43 salgını üzerine yoğunlaşarak, salgının uzun vadeli sonuçlarını abarttıklarını savunmanın bazı gerekçeleri vardır. Nüfusunun üçte birini veya yarısını Kara Ölüm ile kaybeden Avrupa, bir yüz yıl içerisinde nasıl eski nüfus seviyesine ulaştıysa, Iustinianus dönemi vebasının etkileri de VI. yüzyıl sonuna kadar azaltılabilir veya ortadan kaldırılabilirdi.[822] Kara Ölüm ile kurulan paralellik gösteriyor ki, mevcut bilgi durumu dikkate alındığı zaman, bölgesel etkilerinde önemli farklılıklar belirlemek zor olsa da, bazı

[819] Mark Whittow, *The Making of Byzantium 600-1025* (Londra, 1996), 66-8.

[820] C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages* (Oxford, 2005), 548-9.

[821] W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 390-2; P. Sarris, *Empires of Faith* (Oxford, 2011), 158-60.

[822] J. Durliat, "La peste du sixème siècle. Pour un nouvel examen des sources byzantines", *Hommes et richesses dans l'empire byzantin* I (Paris, 1989), 107-119. Bu çalışma sonuçları minimize etmeye çalışmaktadır ancak tezleri aynı ciltte yer alan J. –N. Biraben'in makalesinde (s. 121-25) sorgulanmaktadır.

kentler ve kırsal alanlar diğerlerinden daha ciddi etkilenmişlerdi. Hiç şüphesiz, daha uzakta ve denize geçişi olmayan alanlar, yoğun nüfuslu kıyı bölgelerinden daha az etkilendi ve ölüm oranı Constantinopolis, Antakya ve İskenderiye gibi yoğun ana kentlerde daha fazlaydı. Anadolu'nun ortasındaki kırsal Galatia bölgesinde, 542'deki vebanın görüldüğünü kesin olarak bilmemize rağmen, VI. yüzyılın sonunda çok sayıda gelişen köy yerleşimlerinin varlığı not edilmeye değerdir.[823] Bununla birlikte, elimizde bulunan verilerin mümkün kılacağı geçici değerlendirme, iyimser olmaktan ziyade kötümser olmak zorundadır. Çoğu tarihçi, 542 ile bir yüz yıl sonraki Heraclius'un ölümü arasında, yüzde 20 ile 50 arasında bir nüfus kaybı olduğunu savunmaktadır.[824] Chris Wickham, vebanın nüfus düzeyi üzerindeki uzun dönem etkilerine karşı çıkıyorsa da, Batı Avrupa'da Britanya ve Danimarka'dan Akdeniz kıyısındaki Galya, İtalya ve İspanya'ya kadar uzanan alanda yaptığı kapsamlı kırsal bölge araştırmalarının, arkeolojik kazı ve araştırmalardan elde edilen 550-700 yılları arası döneme ilişkin yüzde 50 civarında bir genel nüfus kaybı verileriyle tutarlı olduğu sonucuna varmaktadır. Bu rakam, tam bir demografik çöküş iddiası için yeterli değil ise de ciddi bir düşüştür.[825] Vebanın VI. ve erken VII. yüzyıllar boyunca sıkça tezahür etmesi, bilhassa kentlerde nüfus düzeyini muhakkak aşağıya doğru itiyordu. Ekonomik ve askeri manada, Roma İmparatorluğu'nun mahiyet itibarıyla ağır biçimde Akdeniz'de gelişen deniz trafiğine dayanması gerçeği de etkiliydi. Akdeniz Roma'nın bünyesini bir arada tutuyordu, fakat hastalığın yayılışını da kolaylaştırıyordu.[826] Modern araştırmalar, Doğu Roma

[823] Sykeon'lu Theodorus'un *Hayatı*na (*vita*) ilişki veriler için bkz. S. Mitchell, *Anatolia* II (Oxford, 1993), 122-34.

[824] D. Stathakopoulos, "The Justinianic plague revisited", *Byzantine and Modern Greek Studies* 24 (2000), 256-76 (% 20-25); P. Allen, "The Justinianic Plague", *Byzantion* 49 (1979), 5-20 (% 33); J.A.S. Evans, *The Age of Justinian* (Londra & New York, 1996), 160'da imparatorluk nüfusunun 500 ve 600 yılları arasında yarı yarıya azaldığını ileri sürmektedir. Bütün bu sayılar empresyonisttir.

[825] C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages* (Oxford, 2005), 508.

[826] Bkz. M. McCormick, "Bateaux de vie, bateaux de mort, maladie, commerce, transports annonaires et le passage économique du Bas-Empire au Moyen-Age", *Morfologie sociali e culturali di Europa fra tarda antichità e alto medioevo* (Spoleto, 1998), 35-122. Veba üzerine Michael Whitby tarafından yapılan diğer değerlendirmeler için bkz. Averil Cameron (der.), *The Byzan-*

İmparatorluğu'nun gerileme ve çöküşünü açıklarken veba salgınının etkisine gittikçe daha fazla merkezi bir yer vermektedirler. Bu konuyla ilgili argümanlar s. 654-73 arasında ayrıntılı olarak incelenecektir.

Doğal veya doğal olmayan diğer felaketler de imparatorluğu sarsıyordu. Bunların en önemlisi, 536 ve 537 yılları boyunca devam eden dikkat çekici bir iklim olayıydı. Procopius, Iustinianus yönetiminin onuncu yılında çok korkunç bir alametin meydana geldiğini anlatmaktadır. "Güneş ışıkları parlaklığını kaybetti ve bir yıl boyunca ay gibi parlıyordu, sanki güneş tutulması vardı ve bu zamandan itibaren insanlar, savaş, veba ve ölümü işaret eden her şey tarafından kuşatıldılar".[827] Ps-Zachariah'ın Süryanice vakayinamesi "gündüz vakti güneş kararıyor, geceyse ay kararıyordu, bu yılın aynı ayının 24'ünden, gelecek *indiktion* yılının 24 Haziran'ına kadar okyanus serpintili ve fırtınalıydı (Ps-Zachariah 9.19d, çev. Phenix & Horn). Bu gözlemler, başta Efesli Ioannes olmak üzere diğer çağdaş yazarlar tarafından da teyit edilmektedir:

> Güneşten bir işaret vardı, bunun bir benzeri önceden ne görülmüş ne de söz edilmişti. Güneş karardı ve karanlığı on sekiz ay devam etti. Her gün yaklaşık dört saat parlıyordu bu ışık zayıf bir gölgeden başka bir şey değildi. Herkes güneşin bir daha tekrar tam parlaklığına ulaşamayacağını konuşuyordu (Ioannes Ephesus ve *Chronicle of Ps-Dionysius* 65'te, Süryani Michael 9.26'da kopya edilmiştir).

Cassiodorus, İtalya'da güneşin neredeyse bir yıl gölge yapacak kadar ışık vermediğini ve hatta ısının en sıcak mevsimde bile zayıf olduğunu gözlemliyordu. Ağaçlar meyve vermiyordu ve hasat zamanında bile bir don korkusu vardı. Cassiodorus'un ayrıntılı betimlemesi sıradan görüş mesafesinin toz yüzünden çok azaldığını ima etmektedir. "Aşırı soğuğun yol açtığı kardan ağırlaşan havayıgüneşin sıcaklığı hafifletmiyor, fakat ulaştığı yoğunlukta devam ediyor ve

tine and Early Islamic Near East III (Princeton, 1995), 92-9; M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians* (Göttingen, 2003), 321-40, 373-87; L. Conrad, "Epidemic disease in central Syria in the late sixth century", *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994), 12-58; P. Horden, "Mediterranean plague in the age of Justinian", M. Maas (der.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (Cambridge, 2005), 134-60; ayrıca şu eserde bulunan makalelere bakınız: Lester K. Little (der.), *Plague and the End of Antiquity* (Cambridge, 2007).

[827] Procopius, *Bell. Vand.* 4.14.5-6; John Lydus, *de ostentis* 9.

güneşin sıcaklığını engelliyor ve beşeri zaaf bakışını aldatıyordu. Çünkü görüş açımıza havadaki şeyler hâkimdir ve onları sadece maddelerinin nadirliğinin elverdiği kadarıyla görebiliriz". (*Var.* 12.25, çev. Barnish).

Çok kesin olarak tarihlenmiş bilgi, Monofizit tarihçi Mytilene'li Ps-Zachariah'dan gelmektedir. Zachariah şöyle yazmaktadır: "Bu yılın 24 Martından, gelecek *indiktion*'daki 24 Hazirana kadar, gün ortasında güneş, geceleyin de ay kararmaya başladı. Diğer yandan okyanus serptirmelerle çalkantılıydı". Yıl silsilesi 522/23'te başlayan *indiktion* dönemidir ve Zachariah 24 Mart 535 ile 24 Haziran 536 arası döneme atıf yapmaktadır. Karanlık yılı, Roma piskoposu Agapetus'un Constantinopolis ziyaretiyle de çakışmaktadır. Bu olay, Doğu Roma tarafından Marcellinus'un vakayinamesiyle teyit edilmektedir. Bu vakayiname, Lahmi ve Gassani gibi rakip Arap konfederasyonlarının otlak alanları üzerine çatışmalarının bilhassa 536'da feci mahsul yetersizliğinden sonra keskinleştiğine işaret etmektedir (Marcellinus *Chron.* 2.105). Olay ayrıca, Procopius'un, karanlık yılın Belisarius'un Sicilya'da ikamet ettiği kış ve Solomon'un 536 yılı baharında Kartaca'da bulunduğu esnada meydana geldiğini not etmesiyle de teyit edilmektedir. Bu durumlarla bağlantılı olan önemli bir imparatorluk tedbiri, Mısır'dan Constantinopolis'e tahıl sevkiyatına ilişkin yeni düzenlemelerle ilgili 538/39'da yayınlanan önemli bir fermandır (Iustinianus, *Edict* 13).

Cassiodorus'un mektubu, İtalyan eyaletlerinden ayni vergi toplama güçlüklerine ilişkin bir resmi yazışmalar dizisini akla getirmektedir. Takip eden *indiktion* döneminin ilk yılı olan Eylül 537'ye tarihlenen genel bir mektup, toprak sahiplerinin borçlarını ödeme zorunluluğu üzerinde ısrar ediyordu (*Var.* 12.16). Söz konusu mektubu, daha sonra sonbaharda, Istria eyaleti sakinlerine hitap eden bir başka mektup takip etti. Bu mektupta eyalet halkının vergisini ayni olarak tastamam ödemesinde ısrar ediyordu, çünkü seyyahlar, bölgenin o yıl ödemesi gereken tahıl ürünü, şarap ve zeytini ürettiğini rapor etmişlerdi (*Var.* 12.22). Bununla birlikte, zirai hasat yetersizliklerinden etkilenmeyecek olan Venedik civarında yer alan bölgeden balık ve tuz toplanması için mahalli kumandana da talimatlar gönderildi (*Var.* 12.24). Bir başka mektup, Veneti halkının şarap, mısır ve arpa gibi bütün ürünlerinin yetersiz olduğunu;

Concordia, Aquileia ve Forum Iulii'den resmen talep edilen askeri ihtiyaçların et ile sınırlandırıldığını, şarabın ise Istria'lılardan pazar fiyatına satın alınabildiğini naklediyordu (*Var.* 12.26). Cassiodorus ayrıca, Pavia ve Dertona'da bulunan devlet tahıl silolarından, açlık çeken nüfusa darı satması için Got kralı Theodahat'ın kraliyet talimatlarını Milano piskoposuna iletiyordu (*Var.* 12.27). İklim felaketi, 536 ve 537 yılı ürünlerinin hasadını ciddi bir biçimde tahrip etti. 537 yılı sonbaharının yazışmaları, en azından Istria'da bir dereceye kadar iyileşmeye işaret edebilir, fakat durum genelde ümitsizdi.

Cassiodorus'un sağladığı veriler, Belisarius'un Gotlara karşı savaşını betimleyen Procopius'un verdiği detaylarla teyit edilmektedir. Anlatı, tekrar tekrar kıtlık temasına dönmektedir. Roma'nın, Mart 538 sonuna kadar yıl boyunca devam eden kuşatması esnasında, şiddetli gıda yetersizliği her iki tarafa da sıkıntı veriyordu. Kıtlık, Ariminum'daki Roma garnizonunun (538 yılı yaz sonunda rahatladılar) ve Auximum ve Urbinum'daki Got kuvvetlerinin aynı oranda düşmanıydı. Açlık, Umbria ve Picenum kentlerine diz çöktürmüş ve 539'da bütün kırsal nüfusu yok etmişti. Buralardaki yerleşik halk arasındaki düşmanlıklar ürün hasadına engel oluyor ve sonuçta, mükerrer yetersiz mahsullerin yarattığı zor durum şiddetleniyordu. Procopius'un, Got savaşı sırasında, sadece Picenum'da 50.000'den fazla köylünün açlıktan öldüğü ve Orta İtalya'nın yerleşik halkının yaşadığı kıtlığa bizzat tanık olduğu anlatısı, onun büyük savaş tarihçileri arasında yer almasına yardımcı olmaktadır.

> Şimdi insanların ne şekle büründüklerini ve nasıl öldüklerini canlı bir tanık olarak anlatacağım. Hepsi önce zayıflıyor ve solgunlaşıyordu, çünkü bedenin gıda ihtiyacı yeterince karşılanmıyordu, eski bir deyişe göre, "kendinize tutunun" ve ifrat nedeniyle artık vücutlarına hâkim olan sinirlilik neredeyse kendi görünüşüne iğreti duruyordu. Ve illet yayıldıkça bütün nemlilik bedeni terk ediyor ve cilt çok kuru oluyordu, öyle ki, her şeyden çok bir deriyi andırıyor ve kemikler üzerine yapışmış bir görüntü veriyordu. Ve insanlar morumsu bir renkten siyaha dönüştükçe, baştan aşağı yanmış bir meşaleyi andırıyorlardı. Ve yüzleri her zaman bir şaşkınlık ifadesi taşıyor ve her zaman bir tür ürkütücü anlamsız bakışa sahip oluyorlardı... Ve hiç kimse onları toprağa vermiyordu, çünkü gerçekte bunları defnetmeyi düşünecek bir kimse yoktu ve dahası cesetler, ölü bedenlerle beslenme alışkanlığına

> sahip sayısız kuş tarafından bile dokunulmuyordu, çünkü bu cesetlerde kuşların yiyebileceği hiçbir şey yoktu. Daha önce de ifade ettiğim gibi, bütün beden açlıktan tükenmişti. İşte ülkeye gelen kıtlığın türü böyleydi. (Procopius, *Bell. Goth.* 6.20, alıntılar 15-33 arasından, çev. Dewing)

Kıtlık, 544 yılında Napoli'yi Totila'ya teslim olmak zorunda bırakt■. Roma kuvvetleri isyan eşiğinde dolaşıyorlardı ve ümitsizlik içerisinde Ancona'ya veya Campania limanlarına gönderilen erzaka güveniyorlardı. 539 yılından sonra İtalya'ya saldıran Franklar, Burgonyalılar, Herullar ve Lombardlardan oluşan barbar kuvvetleri, çaresiz yiyecek arayışı içerisinde oradan oraya sürülen bir çekirge sürüsünü andırıyorlardı.

Bir tahmin meselesi olmakla beraber, güneşin büyük oranda örtülmesinin nedeni üzerine şimdiye kadar yapılan en muhtemel açıklama, dünyanın üst atmosferinin büyük bir volkanik patlamadan kaynaklanan bir toz bulutuyla kirlenmiş olmasıdır. David Keys'in 530'lar ve 540'larda meydana gelen büyük bir çevresel felaketin dünya çapındaki verileri hakkındaki iddialı araştırmasının akla yatkın sonucu budur. Bu araştırma sadece klasik dünyadan ve Uzak Doğu'dan yazılı metinlere dayanmıyor, aynı zamanda ağaç halka analizlerinden (dendrokronoloji) ve arkeolojik bağlamda tarihlenebilir jeolojik çökeltilerden elde edilen verilere de dayanmaktadır. Avrupa genelinde gelişen, bileşik bir ağaç-halkası grafiği, vejetasyon gelişiminin 530'ların sonunda ve 540'ların başında (536, 539 ve 540'da olağanüstü düşüklükte) çarpıcı bir şekilde durgunlaştığını göstermektedir. Bu rakamlar, iklimsel sapmanın evrensel olduğunu gösteren, dünyanın başka yerlerinde elde edilen verilerle de teyit edilmektedir. Toz bulutlarının, kesin olarak iklim değişikliğinin nedeni olup olmadığını bilmiyorsak da, bu bulutların etkisi birkaç yıl devam etmiştir.[828] Tarımsal faaliyetler neredeyse durma noktasına geldi. Akdeniz dünyasının tarlaları kupkuruydu ve insanlar açlıktan ölüyorlardı. Sadece varlıklı kesim, ellerinden geldiğince ayakta kalabildi.

[828] D. Keys, Catastrophe, 343-57. Keys'in eseri tahmin edilebileceği gibi aşırıya kaçan açıklama girişimlerinden dolayı eleştirilmiştir. Çıkarımlarının çoğu oldukça spekülatiftir fakat iklimsel felakete ilişkin temel noktalar sağlam görünmektedir. A. Arjava, "The mystery cloud of 536 CE in the Mediterranean sources", *Dumbarton Oaks Papers* 59 (2005), 73-94'te pek de ikna edici olmayan bir tarzda bulutun Avrupa ile sınırlı nemli bir sis olduğunu savunmaktadır.

Procopius'un *Gizli Tarih*'inde yer alan önemli bir paragraf, en büyük felaket olan veba salgınına kadar, imparatorluğu saran doğal afetler zincirinin suçunu Iustinianus'un kendi şeytani güçleri üzerine yıkmaktadır (*Gizli Tarih* 18.36-45). Procopius'un tespit ettiği doğal afetler arasında büyük tufan ve bir hayli deprem vardı. Bu dönemdeki korku hali, yer hareketlerinin gözlemlenmesine ve büyüklüklerine bakılmaksızın aşırı bir dikkatle kaydedilmesine neden oldu.[829] Constantinopolis'te en büyük zarar ve korkuya 542 ve 557 yılındaki deremler yol açtı. Ayasofya'nın tehlikeli kubbesinin çökmesine neden olan 557 yılı depremiyle birlikte bu iki deprem, başka felaketleri engellemek için, yıllık yürüyüş alayları biçiminde ortaya çıkan, Tanrı'dan merhamet ve korunma dileyen daimi bir dinsel karşılığın gelişmesini sağladı.[830] Bu bağlamda depremin modern bir paraleline ve sonuçlarına dikkat çekmek yersiz değildir. Kuzeybatı Türkiye, bilhassa İzmit vilayeti (Eskiçağda Nicomedia) 1999 yılında büyük bir depreme maruz kaldı ve 18.000'den fazla insan depremde hayatını kaybetti. Şimdi neredeyse 20 milyon insanın yaşadığı devasa İstanbul anakent bölgesinde bu çapta bir felaketin olması, an meselesi kabul ediliyordu ve edilmektedir. Söylenenlere göre, yakın tehlike algısı milyonlarca insanın kenti terk etmesine ve Türkiye'nin güneyindeki yurtlarına gitmelerine neden olmuştur. Deprem korkusu, günümüzün kent planlaması ve gelişiminin en büyük kısıtlayıcısıdır.

VI. Yüzyıl Ortasında Kötüleşme ve İyileşme

Çağdaş gözlemciler, kıtlığın, depremin veya vebanın doğrudan duygusal etkileri üzerine odaklanmışlar ve hiç şüphesiz abartmışlardı. Bu felaketlerin uzun dönem sonuçları üzerine, çağdaşlarının söyleyeceği çok az şey vardı ve gerçekten bunları değerlendirme vasıtaları da yoktu. O halde, bu felaketler VI. yüzyıl ortasının Doğu Roma İmparatorluğu için ne tür sonuçlar doğurdu? Bu felaketlerin imparatorun kendi faaliyetleri ve kapasitesi üzerinde bilhassa duygusal bir etki yapmış olması muhtemeldir. Çağdaşları, Iustinianus'un

[829] Bunlara ve diğer felaketlere ilişkin bütün referanslar için bkz. M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians* (Göttingen, 2003), 656-70.

[830] M. Meier, "Die Erdbeben der Jahre 542 und 554 in der byzantinischen Überlieferung", *ZPE* 130 (2000), 287-95.

542'den sonra kendisini olağanüstü derecede dini konulara verdiğini ve neredeyse bütün dünyevi işleri ihmal ettiğini kaydetmektedirler. Procopius, yaşlı kilise adamlarıyla saraya kapanmış, dogmatik teolojinin ince noktalarını tartışan ve devlet meselelerini ihmal eden meşhur bir Iustinianus imgesi sunmaktadır (Procopius, *Bell. Goth.* 7.35.11). *Gizli Tarih*'te ise Iustinianus'un dindarlığını, bilhassa aşırı oruç ve Paskalya bayramı döneminde sürdürdüğü gece ibadetleriyle hayli negatif bir bakış açısıyla tasvir etmektedir (*Gizli Tarih* 13.28-30). Fakat imparatorun, bu davranışının halk tarafından bilinmesini tam anlamıyla istediği için, gerekli bilgiyi geniş olarak kendisinin yaydığı aşikârdı. Procopius'un, *Yapılar* adlı eserinde (1.7.7-12), övgü bağlamında imparatorun oruç alışkanlıklarına yer vermesi tam olarak bu nedenleydi. Iustinianus, son yıllarında artık kendisini kamuoyuna mümkün olduğu kadar zahiri dindarlık bağlamlarında sunmaktaydı. İmparatorun, 534 yılında Afrika'nın yeniden fethinden sonra eski bir Roma geleneğini âdeta tekrar keşfederek kutladığı (bkz. s. 211) siyasi askeri zafer töreniyle, 559'da Anastasius surlarını aşan Kutrigurlara karşı Belisarius'un kazandığı bir zaferin töreni (zafer alayı olarak da betimlenmektedir) arasında aşırı bir zıtlık vardı. Iustinianus Constantinopolis dışına yaptığı olağanüstü nadir seyahatlerinden birisini gerçekleştirdi ve istihkâmlarda yapılan tamiratları yerinde görmek için Selymbria'ya (Silivri) kadar gitti. Oradan senatörlerin maiyetinde büyük bir dinsel tören ciddiyeti içerisinde şehre döndü. İmparator, bu seyahatin (*adventus*) son noktasında, yolunu Havariler Kilisesi'ne çevirdi, mumlar yaktı ve on bir yıl önce ölen eşi Theodora'nın anısına dualar etti (Constantinus Pophyrogennitus, *On Ceremonies*, 1. Kitaba ek, 497-98). İmparatorun görsel tasvirleri, dünyevi zafer törenlerinden, gösterişli bir dinsel takvaya benzer bir dönüşümü ifade etmektedir. Muhtemelen Afrika'nın fethini sembolize eden 530'lu yıllara ait Barberini fildişi, imparatoru Hıristiyan bir savaşçı örneği olarak göstermektedir. Ravenna'da 548 yılında inşası tamamlanan San Vitale Kilisesi'nin adanmasını tasvir eden mozaik panel, etrafı ruhbanlarla sarılmış çıplak başlı imparatoru dindarca bir sunu yapma anında tasvir etmektedir (bkz. s. 234-37; Levhalar 5.5. ve 5.6).

Iustinianus'un, bilhassa 553 yılındaki Constantinopolis konsilinde Monofizitlere mevcut kilise öğretisini kabul ettirmek için son çabaları da dâhil,

540'lı ve 550'li yıllarda kaydedilmiş faaliyetlerinin neredeyse hepsi, dogmatik meseleler ve kilise politikalarıyla ilgiliydi. İlk yıllarının kanun yapma çılgınlığı, 542'den sonra yerini durgunluğa bıraktı ve iktidarının geri kalan kısmında sadece kırk altı yasa (*Novallae*) yayınlandı. Hatta ihanet bile reaksiyon göstermesi için onu yerinden kımıldatmadı. Ne önemli bir general olan Artabanes'in içinde olduğu 549 yılındaki küçük bir Ermeni asil çevresinin komplosu (Procopius, *Bell. Goth.* 7.31-2; Artabanes için bkz. s. 571) ne de 561 yılında bir grup önemli siyasal şahsiyetin daha ciddi ihaneti neredeyse gerçek kayıtsızlıktan başka bir şeyi provoke etmeye yetti. Kaynaklar, bu pasif tepkiyi imparatorun merhametli tabiatına atfetmektedirler.[831]

Iustinianus'un ilk ve son yılları arasındaki zıtlığı nasıl açıklamalıyız? Bir varsayım, tam da *Digesta*'nın yayınlanmasından sonra, Iustinianus'un Roma hukukunun başka yorumunun ve açıklamasının yapılmamasını emretmesinde, siyasi amaçlarını başarmış olan imparatorun daha başka yeni şeylerden bilinçli olarak uzak durduğunu ileri sürmektedir. İmparatorun kendi öz sunumundaki dinsel tazammumlarla desteklenen bir başka görüş, Iustinianus'un köktenci Hıristiyan düşünceleri bütün siyasi faaliyet ve karar verme biçimlerine uygulayarak, imparatorun rolünün dini hükümlerle tüm çıplaklığıyla yeniden tanımladığıdır. Bununla birlikte, bu açıklamaların hiçbiri, güçlü bir kişiliğin olağanüstü çöküşünü inandırıcı bir biçimde değerlendirmemektedir.

Vebanın ilk patladığı yıllardan sonra, imparator çok az ortaya çıktı, çünkü kendisi de bu salgına yakalanmıştı. Iustinianus'un da bu hastalığa yakalanması, olağanüstü dedikoduların yayılmasına neden oldu. Bunlar arasında, Iustinianus ve Theodora'nın cisimleşmiş iblis olduğu şeklindeki Procopius'un meşhur fantezisi de vardı. İnsanlar imparatorun huzurunda değil, kötü ruhlu bir hayaletin huzurunda olduklarını söylüyorlardı:

> Sanıyorum, imparatorun huzuruna çıkarak, açıkça onunla sarayda geceye kadar görüşen, ruhları temiz bazı insanlar, imparatorun yerine, kendilerine tanıdık olmayan bir tür hayali ruh görmüş gibiydiler. Bunların birisi, Iustinianus'un aniden imparatorluk tahtından kalktığını ve

[831] M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians*, (Göttingen, 2003), 261-73.

> oradan ayrılarak kendi başına dolaştığını iddia ediyordu (gerçekten Iustinianus asla uzun süre oturamazdı). Başı aniden kayboluyor, fakat vücudunun geri kalan kısmı aynı uzun turları atmaya devam ediyordu. Sanki görme organları en zayıf halinde olan gözlemci çoğunlukla endişe içerisinde orada bekliyor ve ne yapacağını merak ediyordu. Fakat daha sonra, baş vücuda geri döndüğü zaman, orada huzurda bulunan kişi, bir süreliğine muamma bir şekilde noksan olan boşluğun şimdi tekrar doldurulduğunu düşünüyordu. Ve bir başkası, oturduğu sırada Iustinianus'un yanında olduğunu ve aniden yüzünün özelliksiz bir cisme dönüşmüş gibi göründüğüne tanık olduğunu söylüyordu. Çünkü ne kaşları ne de gözleri olmaları gereken yerlerdeydi ve herhangi bir şekilde tanınabilir hiçbir teşhis vasıtası göstermiyordu, bununla birlikte bir süre sonra, yüzündeki özelliklerin geri geldiğini gördü (*Gizli Tarih* 12.20-23).

Bu pasajı basit bir hummalı spekülasyonu olarak göz ardı edebiliriz, fakat Procopius'un haber kaynakları olan temiz ruhlu insanlar, muhtemelen Iustinianus'un 540'lı yılların sonunda bir araya geldiği oldukça yaşlı kilise adamlarıydı ve bunlar gerçekte ne gördüklerini betimlemek için kelime bulmaya çalışıyorlar gibidirler. Bu pasajın rasyonalist bir okuması, imparatorun akıl sağlığının ciddi ve geri döndürülemez bir çöküş yaşamış olabileceğini ortaya koymaktadır. İmparatorun kişiliği ve davranışının, ilk yıllarınınkiyle hiçbir alakası yoktu. Dindar arkadaşlarına hayalet gibi göründüğü anlarda olduğu gibi, imparator gerçekten tam olarak yaşayan bir ölüye dönmüş ve eski halinin bir hayaleti gibi olmuştu.

Bununla birlikte, imparatorluk, geçmişte bir imparatorun bireysel yetersizliğini her zaman atlatabilmişti ve Iustinianus'un işlevsizliğinin nedenleri her neyse, VI. yüzyılın ortasında Constantinopolis'teki yönetimin gerçeği kesinlikle böyleydi. Bu dönemden günümüze ulaşan yazılı kaynaklardan birisi, faal kariyerine Anastasius zamanında başlayan bir imparatorluk bürokratı olan Ioannes Lydus'un (Lydia'lı Ioannes) 550'lerde yazdığı üç kitaplık *De Magistratibus reipublicae Romanae* (*Roma Devletinin İdaresi Hakkında*) adlı bir denemedir. Bu eser, düzensiz bir bilgi ve düşünce derlemesidir. Eser, Roma memuriyetlerinin ve memurlarının kökenlerini kısmen Roma tarihinin en eski geçmişine kadar götüren, tarihsel bir incelemedir. Bu itibarla, Ioannes Lydus'un eseri, erken Iustinianus dönemine damgasını vuran, "Roma tarihi ve antik çağ algısının" en

iyi göstergesidir. Bu Antikçağ algısı imparatorun yeni yasalarının çoğunun önsözlerinde de yansıtılmaktadır. Aynı zamanda Lydus'un eseri, VI. yüzyıl ortasında imparatorluk bürokrasisinin işleme biçiminin sistemsiz bir araştırmasını içermektedir. Bunun yanında bu eserin merkezinde Ioannes Lydus'un, 529-41 arasında *praefectus praetorio* olan Cappadocia'lı Ioannes'e karşı yönelttiği şiddetli bir saldırı vardır. Cappadocia'lı Ioannes'in kariyeri Nika isyanı esnasında görevden alındığı sırada kısa süreliğine de olsa kesintiye uğradı ve yerini Ioannes Lydus'un kendi kahramanı Phocas aldı (bkz. s. 205-6). Cappadocia'lı Ioannes, Doğu Roma İmparatorluğu'nu yöneten ve vergileri önceki herhangi bir dönemde olmadığı kadar daha büyük dikkatle ve liyakatle toplayan bir makamın başındaydı. İmparatorluğun doğusunda Mısır'da bulunan papirüslerin sağladığı veriler ve ayrıca daha yeni kurtarılmış batı eyaletlerinden ve bilhassa da Ravenna *eksarh*lığından gelen belgeler, Roma idari mekanizmasının VI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca etkileyici bir bütünlük içerisinde devam ettiğini göstermektedir.[832]

Ioannes Lydus'un, Cappadocia'lı adaşına gösterdiği düşmanlığın gerisinde, görünenin ötesinde daha önemli bir mana olabilir. Iustinianus yönetiminin ilk yılları güçlü bir merkezi idare dönemiydi ve devletin başta gelen amaçlarından birisi, özellikle imparatorluğun 530'larda yaptığı savaşların giderlerini karşılamak için, vergi gelirlerini en üst seviyeye çıkarmaktı. Bu yaklaşımdan en çok kaybedenler, toprak sahibi senato aristokrasisi olmuştu. Bu sınıfın mensupları, mülklerinden sadece devlet adına gelir toplamaya değil, bu vergilerin çoğunu kendi ceplerine aktarmaya alışmışlardı (Mısır hakkında bkz. s. 510-18). Iustinianus'un politikası, V. yüzyılın sonundaki Anastasius'un *laissez-faire* (devletin karışmama siyaseti) yaklaşımından bir kopmaydı. Anastasius döneminin politikaları bir tür, imparator, saray yetkilileri ve zengin mülk sahibi aileler arasında adı konulmamış ve açıkça konuşulmamış bir suç ortaklığıydı. Iustinianus'un *praefectus praetorio*su Cappadocia'lı Ioannes 530'lu yıllarda imparatorluğun katı mali uygulamalarının başvekiliydi. Bu katı mali politika, Constantinopolis'in kendi çıkarına odaklı yeni aristokrasisinden geniş oran-

[832] Ravenna kaynaklı ve 552 ile VII. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlenen *Papyri Italiae* serisinde yayınlanan idari belgelere bakınız.

da tepki görüyordu. İşlemlerinden elde ettikleri geliri büyük oranda vergiden muaf tutma konusunda fazla güçlükle karşılaşmayan dünya çapındaki şirketlerle, vergi geliri talep eden modern milli devlet arasında bu noktada bir benzerlik kurmak oldukça caziptir.

Ioannes Lydus, yeni rejime karşı toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil ediyordu. Azimli imparatorluk çabalarına karşın, toprak sahiplerinin lehine avantajlar yaratılıyordu. Iustinianus'un, aristokratların artan gücüne direnme çabalarına, salgın kayıpları ve 536 ve 548 arasındaki feci hasatlar, orta vadede korkunç bir şekilde zarar verdi. Devletin savaş giderleri için harcama yapacağı bir dönemde, kötü hasatlar vergi gelirlerinin düşüşüne neden oldu. Daha kapsamlı bir bakış açısıyla, bu dönemdeki kötüleşmeler, devletin mali otoritesinde daha geniş çaplı bir gerilemeyi gösteriyordu ve Iustinianus'un haleflerinin büyük toprak sahipleriyle anlaşmaya geri dönmekten başka seçenekleri yoktu. Bu, daha zayıf bir devlete karşı toplumsal istikrarı temin etti (bkz. s. 642-47).[833]

Roma dış politikasında, modern tarihçilere olduğu kadar çağdaşlarına da aşikâr olan 540'dan sonra önemli bir değişim vardı. Agathias (5.14.1-2) ve Menandros (*fr.* 5.1) gibi yazarların eserlerinde, Iustinianus yönetiminin son kısmını yaşamış devlet adamları, Afrika ve İtalya'nın fetihleri sırasında gösterilen enerji ve dinamizmi, Iustinianus'un yaşlılık döneminin yorgunluğu (*rathumia*) ile mukayese etmekteydiler. Iustinianus'un Roma'nın düşmanlarıyla ilgileniş biçiminden bu sonuca vardılar. Önceleri Roma'nın düşmanlarına karşı enerjik savaşlara girişmiş olan Iustinianus, artık düşmanları birbirine düşürerek oynamayı veya düşmanlarını armağanlarla ya da ödemelerle kazanmayı tercih ediyordu. Düşman halklar arasına ayrılık tohumları ekme taktikleri ve Roma'nın zenginliklerini kullanarak yeni dostlar edinme politikası kusursuz bir silsileyle uzun zamandır çok açık biçimde etkiliydi. Dış politikadaki bu değişim, kendi başına imparatorun yetersizliği için hiçbir tutarlı argüman oluşturmaz. Ayrıca Romalılar, ilk Afrika seferinin kolay başarısını bir daha yakalayamamış olsalar da, dış savaşlarda hiçbir kararsızlık göstermediler. Roma kuvvetleri 550'li yılların çoğunda Afrika'da, İtalya'da ve Lazica'da seferlerine devam ettiler. De-

[833] Peter Sarris'in analizine bkz. *Economy and Society in the Age of Justinian* (Cambridge, 2006), 200-27.

ğişmeyen izlenim, yönetiminbatıdaki yeniden fethedilmiş topraklar üzerinde kontrolü sağlamak ve muhafaza etmek içinamansız kararlılığıdır.

543'ten 549'a kadar bir dizi kumandan Tripolitania'dan Mauretania'ya kadar Kuzey Afrika boyunca Roma otoritesini dayatmaya çalıştı. Düşman artık Vandallar değildi, Romalı kaçaklarca yardım edilen ve güçlendirilen yerli Berberi halklardı. Romalıların 543 ve 544'te uğradıkları bozgunlardan sonra, 545'te Afrika'ya Ermeni asıllı *magister militum* Areobindus komutasında yeni bir komuta ekibi gönderildi. İsyancı bir subay, Areobindus'u öldürdü, fakat bir başka Ermeni Artabanes'in tezgâhladığı bir karşı darbeye kurban gitti (Procopius, *Bell. Vand.* 4.25-27). Artabanes, Constantinopolis'te *magister militum praesentalis* rütbesine yükseltilerek ödüllendirildi ve yerine Ioannes Troglites gönderildi. Afrika'da düzeni yeniden sağlamaya çalışan Ioannes, Berberilere karşı dört sezon boyunca seferler düzenledi (Procopius, *Bell. Vand.* 4.28.45-51). Bununla birlikte genel sonuç, ne yerel sakinler için ne de yeniden fethedilen Afrika'nın muhtemel Romalı yöneticileri için mutlu bir sondu. Procopius, Vandal savaşları anlatısını, eyalet sakinlerine soğuk teselli sözleriyle bitirmektedir: "Öyle ki savaş, sağ kalan az sayıdaki Afrikalı'nın tam anlamıyla fakirleşmesiyle sonuçlandı, nihayet, büyük bir bedelle azıcık barış sağlanabildi" (Procopius, *Bell. Vand.* 4.28.52). Procopius, *Gizli Tarih*'te (18.5-12) Afrika'nın tahribatının daha da kasvetli bir değerlendirmesini sunmaktadır.

İtalya'nın fethinin sonrası da yeni sakinlere karşı verilen uzun süren bir savaştı. Vitigis'in yerini, askeri bir üstünlük tesis ederek yerel halkın desteğini sağlayan daha da zorlu bir Got lider Totila aldı. Gotlar elli yıldan fazla bir zamandır Kuzey İtalya'da yerleşmişlerdi. Iustinianus'un kuvvetleri farklı etnik kökenlerden –Isaurialılar, Trakyalılar ve Ermeniler– teşekkül eden bir işgal ordusuydu. Bu ordu saflarının sevk ve idaresindeki disiplinsizlik Ravenna'nın düşüşünden bu yana dikkat çekiyordu. Po vadisinin sakinlerinin yeni gelenlerin yanında olması için çok az nedenleri vardı (Procopius, *Bell. Goth.* 7.5).

Napoli dâhil, İtalya'nın güneyinin çoğunu kurtaran Totila, 543 yılındaki durumun bütün avantajını kullanarak (Procopius, *Bell. Goth.* 7.6-7) Roma senatosuna Gotlara yenildiklerini kabul etmelerini ve Theoderic ve Amalasuntha'nın başarılı, barışçıl günlerine geri dönmeyi teklif etti. Iustinianus, 544 yılının sonunda Belisarius'a İtalya'ya geri dönmesini emretti. Belisari-

us ise, Adriyatik kıyısında bir tutunma noktası tesis ederek, Roma'da kuşatma altında tutulan garnizonun azmini pekiştirmek için iki kıdemli subayını buraya gönderdi (Procopius, *Bell. Goth.* 7.10-11). Bir diğer mektup Constantinopolis'e gönderildi. Bu mektup, Roma güçlerinin moral çöküntüsünü ve acınacak durumunu keskin bir şekilde betimlemektedir. Bu mektupta, takviye, yeni silah ve teçhizat, binek ve isyancı Romalı askerlere ödeme yapmak için yeterli miktarda para ihtiyacı konusu üzerinde ısrarla durulmaktadır. Bu arada Totila, ana hedefi olan Roma'yı yeniden ele geçirme konusuna bir başlangıç olarak, daha çok sayıda İtalyan kentinin teslim olmasını kabul etti (bkz. s. 652).

İkinci Roma kuşatması 546 yılı boyunca devam etti. Tahıl stokları tükendikten sonra kent sakinleri ısırgan otu yeme derecesine düştü. Roma askerleri ve kumandanları, hâlâ kontrol altında tuttukları tahıl stoklarını sürekli fiyat arttırarak satmak suretiyle aktif bir şekilde vurgunculuk yapıyorlardı. Sonuçta sivil halkın olabildiğince şehirden kaçmasına müsaade etmekten başka seçenek yoktu ve 17 Aralık 546'da bir grup Isaurialının Asinaria kapısındaki surlar üzerinde hücum eden bir Got grubuna rehberlik yaptıkları zaman kent düştü. Totila, zaferini kutlamak için Tiber Nehri üzerinden Aziz Petrus Bazilikası'na doğru giderken, kent sokakları neredeyse terk edilmişti. Procopius bu kuşatmaya ilişkin anlatısını, insan talihindeki değişimler üzerine kendi görüşlerini lanse etmek için kullanılmaktadır. Artık acınacak görüntü, kapı kapı dolaşıp dilenerek zavallı bir duruma düşen Patricius Symmachus'un kızı ve meşhur filozof Boethius'un dul eşi Rusticiana'ydı.

> Genelde Romalılar ve bilhassa Senato mensupları kendilerini öyle bir yokluk içinde buldular ki kölelerin ve aylakların elbiselerini giyindiler ve düşmanlarından ekmek veya başka yiyecek dilenerek yaşamak zorunda kaldılar. Bu talih değişiminin en dikkate değer örneği olan Symmachus'un kızı ve Boethius'un eşi Rusticiana her zaman malını mülkünü ihtiyaç sahiplerine mebzul miktarda dağıtırdı. Gerçekten bu talihsizler, bütün evleri dolaşıyorlar, kapıları vuruyorlar ve yiyecek dileniyorlardı ve bunu yapmaktan da hiçbir utanma hissetmiyorlardı (Procopius, *Bell. Goth.* 7.20.27-28).

Rusticiana, babasını ve kocasını 526 yılında idam ettiren Büyük Theoderic'in heykellerini tahrip ettiği zaman, Totila'nın adamlarının bazıları tarafından idam edildi (Procopius, *Bell. Goth.* 7.20). Bu an, Senato sınıfının

bir güç olarak dikkate alınmayı kaybettiklerine işaret etmektedir ve İtalya tarihinde hayati bir kırılmadır.[834] Senato binası artık bir toplantı mekânı olarak işlev görmüyordu ve VII. yüzyılda bir kilise olarak kullanılmak üzere dönüştürülmüştü.

Totila 535 yılındaki *status quo*ya geri dönmeyi amaçlayarak Iustinianus'a bir barış teklifi sundu:

> Barışın yararlarından faydalanmanızı ve bizim de faydalanmamıza müsaade etmenizi rica ediyorum. Daha kısa zaman önce yönetimde olan Anastasius'un ve Theoderic'in kişiliklerinde barışın en güzel örneklerini ve anılarını görüyoruz. Bu ikisi yönetimleri boyunca her şeyi barış ve iyi şeylerle doldurdu. Arzularınıza uygun biçimde bu başarılabilseydi, siz benim babam olarak anılacaktınız ve istediğiniz güce karşı kullanmak için bizi müttefik edinecektiniz (Procopius, *Bell. Goth.* 7.21.22-24).

Iustinianus, Totila'nın delegasyonunu kaba bir şekilde kovdu ve tam yetkili temsilcisi Belisarius ile anlaşması talimatını verdi (Procopius, *Bell. Goth.* 7.15-21). Fakat Belisarius, Gotların İtalya'yı kontrol etmelerini engelleyecek kadar güçlü değildi ve kendisi 548'de Constantinopolis'e geri çağrıldı. Procopius, *Bellum Gothicum*'da yer alan bir paragrafta (bunu *Gizli Tarih*'te neredeyse kelimesi kelimesine tekrar etmektedir), eski kahramanını iğneliyordu:

> İkinci defa İtalya'da bulunan Belisarius, burayı en utanç verici şartlarda terk etti. Çünkü beş yıllık bir dönem boyunca karaya ayak basmayı başaramadı, daha önceki eserimde açıkladığım gibi, bazı istihkâmların olduğu yerler dışında, Belisarius kıyı bölgeleri arasında gelip giderek bütün bu dönem boyunca denizde gezinip durdu. Totila, istihkâmların dışında Belisarius ile ciddi bir şekilde kapışmak için her şeyi göze almıştı, fakat onunla hiç karşılaşamadı, çünkü Belisarius ve bütün Roma ordusu derin bir korkuya kapılmışlardı. Bu nedenle Belisarius, kaybedilen yerlerin hiçbirini kurtaramadı, fakat bütün bunların yanında fiili olarak Roma'yı da kaybetti (Procopius, *Gizli Tarih*, 5.1-3; karş. *Bell. Goth.* 7.35.1).

[834] S.J.B Barnish, "Transformation and survival in the western senatorial aristocracy c. AD 400-700", *Papers of the British School at Rome* 56 (1988), 120-55.

Procopius bu sert hükmü, kasvetli, aynı derecede geniş ve kapsamlı tarihsel bilanço okumasıyla eşleştirmektedir. 548 yılı sonuna gelindiğinde, barbarlar batının tartışmasız hâkimiydiler. Romalılar açısından Got savaşlarının sonucu, İtalya'nın, devasa insan ve finansal kayıp pahasına kaybedilmesi olmuştu. Illiyricum ve Trakya, bu bölgelerin sınırlarında yaşayan barbarlar tarafından yağmalandı ve tahrip edildi. Akdeniz'e kadar olan Galya ve Veneto dâhil Transpadane İtalya'sının çoğu Frankların elindeydi. Frank kralları bu bölgeleri Iustinianus'un onayıyla kontrol ediyor, fakat imparatorun başının tasvir edilmediği sikke bastırarak bağımsızlıklarını ilan ediyorlardı (Procopius, *Bell. Goth.* 7.33.2-7). Romalıların 536'da Ostrogotlar'dan geri aldıkları Sirmium ve Dacia kentleri, artık Gepidler'in kontrolü altındaydı (Procopius, *Bell. Goth.* 7.33.8-9). Lombardlar, Noricum ve Pannonia'nın çoğunu ellerinde tutuyorlar ve Dalmatia ve Illiyricum'u yağmalayarak meskûnlarının çoğunu köleleştiriyorlardı (Procopius, *Bell. Goth.* 7.33.10-12). Heruller, Illiyricum ve Trakya'ya korku salarak Iustinianus'u küçümsediklerini gösteriyorlardı (Procopius, *Bell. Goth.* 7.33.13-14). Küçük gruplar halindeki Lombard ve Gepidler 549 yılında İtalya'nın kuzeyine doğru itildiler ve imparatorluğu Ostrogotlarla güç birliği yapmakla tehdit ediyorlardı (Procopius, *Bell. Goth.* 7.35.19-30).

Roma dış politikası 550'li yıllarda yine de etkisiz olmaktan uzaktı. Afrika'yı kontrol etmek için verilen mücadele, sorunlu ve kesintisizdi, fakat Roma 533-34 yılı fetihlerinden vazgeçmedi. Procopius'un, 540'ların sonundaki Afrika'nın harap durumuna ilişkin abartılı olumsuz hükmü, yeni bir istihkâm ağıyla güvence altına alınan Roma işgalinin, görece olarak barış içinde sürdüğü gerçeğinden kaynaklanıyordu. Ancak Procopius kendisi de, Ioannes Troglites'in, 551 yılında Berberi yöneticilerden birisi olan Cutzinas'ın dostluğunu kazanma ve Byzacana ve Numidia'da Antalas'a ve Iaudas'a sırayla boyun eğdirme başarısını kabul ediyordu (Procopius, *Bell.* 8.17.20-22). Troglites, 560'ların başına kadar güvenliği sağlanmış bir Afrika'yı kontrol etmeye devam etti ve bu tarihte onun Afrika'daki serüvenleri Corippus tarafından dört kitaplık şiirsel bir destanda anıtlaştırıldı.[835]

[835] Averil Cameron, *Corippus, Ioanni*. D. Pringle, *The Defences of Byzantine Africa from Justinian to the Arap Conquest* I (Oxford, 1981), 33 vd. Procopius ve Corippus'un sunduğu verileri karşılaştırmaktadır.

Gerçekten Roma'nın "batıya yürüyüşünde" (*Drang nach Westen*) bir başka fasıl daha vardı. Vizigot kralının bir akrabası olan Athanagild, 551 yılında İspanya'ya müdahale etmesi için Iustinianus'a başvurdu.Şartlar, anlaşılması zor ve zayıf olarak belgelenmiştir. Amaç muhtemelen, Afrika eyaletlerini İspanya'daki Vizigotların saldırılarından korumaktı, fakat esas neden Katolik nüfusu Ariusçu Gotlara karşı desteklemekti.Romalılar zaten Vandal krallığına karşı giriştikleri ilk savaş sırasında, Balearic adalarını, Cadiz'i ve Cebelitarık Boğazı'nın güney kısmını kontrol altına almışlar (Procopius, *Bell. Vand.* 3.1.6, 4.5.6) ve böylece İspanya'ya denizden yaklaşmaları kontrol ediyorlardı. İlk müttefikleri Athanagild ile çatışmalarına karşın, Romalılar en büyük merkez Cordoba dâhil Cadiz'e kadar Endülüs'te hızlıca kontrolü sağladılar (Greg. Tur., *Hist.* 4.8). İşgal sadece geçici bir mesele değildi. Ancak 589 yılında İmparator Mauricius'un önde gelen bir generali olan Comentiolus, İspanya'da askeri komuta (*magister militum Spaniae*) görevine getirildi ve Cartagena (Yeni Kartaca) surlarına tahkim edilmiş bir anıtsal kapı inşa etmekle görevlendirildi. Kapıda bulunan yazıt şu şekilde okunmaktadır: "Bu sayede böyle bir hükümdarın yönetiminde, kutuplar döndükçe ve güneş yeryüzünü kapladıkça, İspanya ebediyen mutlu olsun" (*ILS* 835).

Romalılar, Totila'nın Got kuvvetlerinin 550'de Roma'yı yeniden işgal etmesinden sonra, İtalya'da yeniden hâkimiyet kurma konusunda daha da kararlıydılar (Procopius, *Bell. Goth.* 7.37-37). Komuta ilk başta Iustinianus'un yeğeni Germanus'a verildi. Germanus, Vitigis'in dul eşi Got prensesi Matasuntha ile evliydi ve ordusuna çok sayıda barbar toplamayı başardı ve bunların çoğuna kendi özel hazinesinden ödeme yaptı. Sefer arifesinde Germanus beklenmedik bir şekilde öldü (Procopius, *Bell. Goth.* 7.39-40) ve yerini damadı Ioannes ve oğlu Iustinianus aldı. Totila'nın filosu, Roma lojistik hatlarını kesmek için Corcyra'ya (Korfu) ve Epirus açıklarındaki adalara denizden saldırılara başladığı zaman (Procopius, *Bell.* 8.22.17-32), Ioannes, İtalya'nın Adriyatik kıyısındaki önemli köprübaşı olan stratejik Ancona limanındaki Roma garnizonunu rahatlatmak için, hayati bir sefere önderlik etti (Procopius, *Bell.* 8.23). Ioannes'in savaş filosu, Sena Gallica rıhtımındaki nihai bir savaşı kazandı ve bu zafer Adriyatik'te ve gerçekten genelde de Akdeniz'de Romalıların rakipsiz hâkimiyetini teyit ediyordu. Bu zafer, sonraki sefer için önemliydi. Ana komu-

ta 552 yılında kıdemli bir şahsiyet olan hadım Narses'e verildi. Narses, hazinenin güç yetirebileceği kadar büyük bir koalisyon gücüne komuta ediyordu. Ordusu, Constantinopolis'ten, Trakya'dan ve Illyricum'dan önemli miktarda yeni güçlerden, damadı Ioannes'e geçen Germanus'un özel ordusundan, 2500 Lombard, 3000 atlı Herul savaşçısı, çok sayıda Hun, 400 Gepid ve diğerlerinden oluşuyordu. Totila'nın safına geçmiş olan Roma askerlerine birikmiş borçları ödeyecek para da vardı(Procopius, *Bell.* 8.26.5-18; bkz. s. 652). Narses kuvvetlerini kayda değer bir *blitzkrieg* üzerine yönetiyordu. Ordu, Adriyatik körfezi etrafından Venedik'e doğru yürüdü, Ravenna'da yeni takviyeler ilave etti ve Apeninleri aşmak için yola koyulmadan önce Ariminum'daki Got garnizonunun direncini kırdı. Totila kendi kuvvetlerini Roma'dan Tadinae'ye kaydırdı. İki ordu, Busta Gallorum'da Procopius'un "Galyalıların cenaze yeri" olarak kaydettiği bir yerde sıkı bir savaşa giriştiler. Sonuç, Narses'in adamları için kesin bir zaferdi. Romalı kaçaklar dâhil altı bin Got, savaş meydanında hayatını kaybetti ve teslim olan pek çoğu da galipler tarafından öldürüldü. Totila kaçtı, fakat Caprae'de yaralarından ötürü öldü (Procopius, *Bell.* 8.29-32).

Got savaşı artık son aşamasına giriyordu. Narses kendisini Lombard müttefiklerinden kurtardı. Lombardlar, 568 yılında İtalya'yı işgal ettikleri zaman, gelişmiş tahribat duyuları sayesinde bir yağma, kundaklama ve tecavüz çılgınlığına neden oldular. Doğu Roma ordusu, Got garnizonunun Hadrianus mozolesiyle (Castel San Angelo) eski Aurelianus suru uzantısında kendileri için barikat kurdukları Roma'ya doğru ilerledi. Böylece 552 sonbaharında Roma, Iustinianus'un yönetimi döneminde beşinci kez bir düşman ordunun eline geçti (Procopius, *Bell.* 8.33). Totila'nın halefi Teja'nın üstesinden gelmek için bir başka sefer sezonuna ihtiyaç vardı. Got müstahkem mevkileri yarımada boyunca yayılmıştı ve birer birer ihanete ve saldırıya uğruyorlardı: Perugia, Taranto, Centumcellae ve nihayet Totila'nın hazinesinin en büyük kısmının tutulduğu Campania'daki Cumae. Teja, Campania'da Vezüv Dağı civarına ve şimdi tatil yöresi olan Akdeniz kıyısındaki Amalfi'nin yukarısındaki Lactarus dağındaki nihai savaş alanına varmadan önce, Adriyatik kıyısından İtalya boyunca ilerledi. Ancak Teja bir mızrakla öldürüldü ve başı galipler tarafından bir direğe asıldı. Savaştan sağ kurtulan Gotlara başka düşmanlık yapılmadı ve İtalya dışına çıkmaları için güvenli bir rotada geçiş izni verildi (Procopius, *Bell.* 8.34-35).

Narses, tam yirmi yıl önce Afrika'da yapılan düzenlemeler gibi, artık İtalya'ya yeni bir yönetim getirdi. Bu, "554 yılı Pragmatik Yaptırımları" diye bilinen kapsamlı bir imparatorluk emirnamesiyle temellendirildi (*Corpus Iuris Civilis* [der. R. Schöll & W. Kroll], *Novellae* ek VII [13 Ağustos 554). Narses, 568'de görevden alınıncaya kadar Doğu Roma kontrolündeki İtalya'yı yönetmeyi sürdürdü. İtalya'nın idari yapısının yerini, *ex praeposito palati* sıfatıyla Narses tarafından kontrol edilen ve nihai olarak da Constantinopolis'e bağlı yeni bir askeri ve sivil makamlar hiyerarşisi aldı. Bu düzenlemelerin detayları, Papa Büyük Gregorius'un 590'lara tarihlenen yazışmalarından kurgulanabilmektedir.[836] Yeni düzenin özü, Roma yakınındaki Anio Nehri üzerine inşa edilen bir köprünün anısına dikilen ve Iustinianus döneminin sonuna tarihlenen bir yazıtta, kısa ve öz biçimde nakledilmektedir:

> Yurdumuzun babası, çok dindar ve ebediyen muzaffer efendimiz Augustus Iustinianus'un imparatorluğunun otuz dokuzuncu yılında, Gotlara karşı kazanılan zaferden sonra, kralları şaşırtıcı bir hızla halk çatışmasında ele geçirildiği ve burnu sürtüldüğü ve Roma'ya ve bütün İtalya'ya özgürlük yeniden getirildiği zaman, sarayın kumandanı, eski *consul* ve *patricius*, çok yüce insan Narses, en kötü tiran Totila tarafından su yüzeyine kadar tahrip edilmiş olan Salarian Yolu üzerindeki köprüyü, nehir yatağı, eskiden olduğundan çok daha iyi bir duruma getirilinceye kadar arındırıldıktan sonra tamir ettirdi (*ILS* 832, Nisan –Kasım 565 arasında tarihlenmektedir).

Iustinianus dönemine ilişkin değerlendirmelerin, bilhassa batıdaki yeniden fetih savaşlarının Procopius'un *Savaşlar* ve *Gizli Tarih* adlı eserlerindeki yargılarla çarpıtılması kaçınılmazdır. Procopius anlatısını 550 yılı civarına yaklaştırdıkça, hem Afrika hem de İtalya için son derece aleyhte bir yargıya ulaşmaktadır. Başlangıçtaki başarının yerini hızla felaket ve sistematik başarısızlık almıştı. Savaşlar sürüp gitmiş ve felaketten başka çok az şey getirmişti. Batı İmparatorluğu'nun eski eyaletleri harabeye dönüşmüş ve yoksullaşmıştı. Bununla birlikte bu sonuç, izleyen olayların ışığında zamansız görünmektedir. 540'lı yıllar imparatorluk için korkunç bir on yıl olmuştu. Veba salgını-

[836] A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire* I (Oxford, 1964), 292 ve 313.

nın tahribatının yanında, imparatorluk boyunca çok ciddi bir kıtlık da ortaya çıkmıştı. Romalılar, acil bir insan gücü ihtiyacı ve vergi gelirlerindeki azalma tehlikesiyle karşı karşıyaydılar. Bu durumun askeri sonucu, Roma kuvvetlerine uzun süre ödeme yapılmaması ve bunun da sıklıkla isyana yol açmasıydı. Ayrıca Roma kuvvetleri Constantinopolis'ten nadiren takviye alıyorlardı. Hem Afrika'da hem de İtalya'da fevri bir askeri açmaz vardı. Roma ordularının cesareti kırılmış ve lojistiği zayıflamıştı. Dahası barbar düşmanları için zar zor bir rakip olabilirlerdi.

Savaşların dönüm noktasına, Procopius'un *Savaşlar* adlı eserinin ilk yedi kitabını ve *Gizli Tarih*'i bitirdikten kısa bir süre sonra ulaşıldı. 554 yılı civarında tamamlanan ilave sekizinci kitabın anlatacağı daha iyimser bir hikâye vardı. En önemlisi Narses'in başarılı İtalya işgali anlatısıdır ki, Belisarius'un yirmi yıl önce Gelimer'in Vandallarını yendiği gibi, Narses de çok büyük süratle, Totila'nın Got kuvvetlerinin hakkından geldi. İmparatorluk 535 ile 545 arasında doğal felaketlerden ağır darbe almıştı. Iustinianus'un kendisi de değişen bir karakterdi, muhtemelen üzerine aldığı sorumluluklardan ve yüklerden dolayı kişisel olarak çökmüştü. Ağır talihsizlik darbeleri, kamusal korkuların yükselmesine yol açmış olabileceği gibi, dinsel davranışlardaki değişimi de açıklayabilirdi (bkz. s. 622-26). Fakat Roma İmparatorluğu'nun kendisi dirençliydi. Askeri ve sivil meseleler yüksek kabiliyetli insanların ellerinde kalmaya devam etti. Yönetim sistemi sağlam ve etkindi. Gerilemenin ve çöküşün yakın ve muhakkak olduğunu veya en azından siyasi ve askeri manada Iustinianus döneminin genel bilançosunun pozitif bir şey olmadığını hiç kimse görmüyordu.

İzlediği *riconquista* politikasıyla, Iustinianus'un başardığı şey, bütün insan kaynakları ve potansiyel vergi gelirleriyle birlikte Roma İmparatorluğu'nun batıdaki topraklarının önemli bir kısmını geri kazanmak oldu, fakat bu eskiden olduğundan çok farklı bir alta yapıya dayanıyordu. Esas farklılık, artık Constantinopolis'ten yönetilen Roma İmparatorluğu'nun bir denizcilik temeline dayanmasıdır. İmparatorluk, ilk Roma başarılarının dayanağı olan kara yollarındaki ordulara değil, deniz iletişimine ve deniz gücünün kontrolüne bağlıydı. Gücün anahtarları artık, büyük yol sistemi veya tahkim edilmiş Ilyricum kentleri değil, Kartaca, Cartagena Marsilya, Cenova, Roma limanı, Napoli, Lilybaeum, Syracusa, Otranto, Brundisium, Ancona, Ravenna, Venedik ve Salona gibi büyük limanlardı. Bu liman kentleri, nakliye ve ikmal, or-

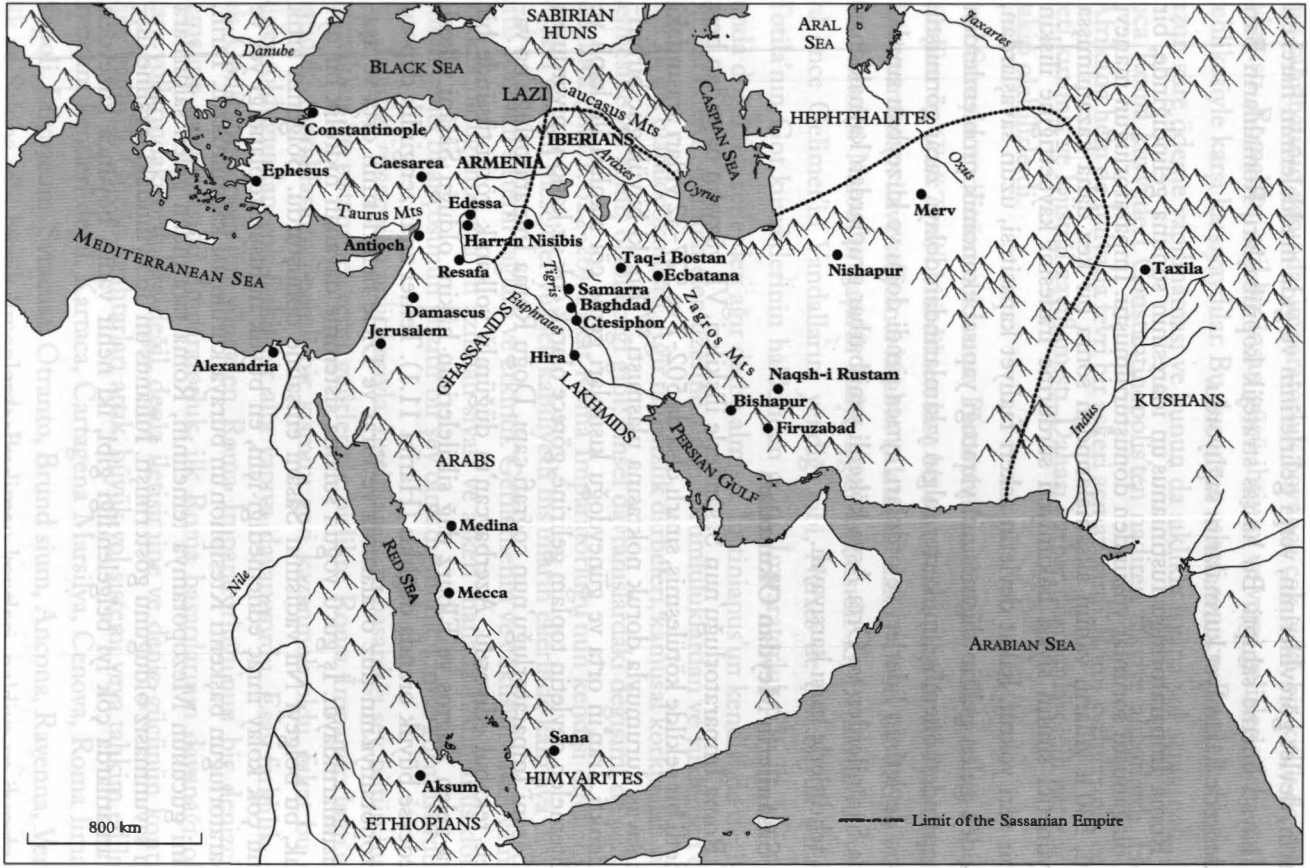
duların, devlet görevlilerinin, vergi gelirlerinin ve gıda maddelerinin hareketi için hayati öneme sahipti. Bu hassas stratejik köprübaşları, Romalıların Batı Akdeniz'de hâkimiyet kurmalarını sağlıyordu.

Roma İmparatorluğu Iustinianus'un idaresinin sonuna gelindiğinde, bir dizi olağanüstü sorunlar yüzünden dönüştürülmüştü. İmparatorluğun manevi gücü, 540'lı yılların vahim aksamalarından sonra bir kez daha kazanılmışsa da yönetici sınıfın siyasi hâkimiyeti sürdürme iradesini kaybettiğine ilişkin hiçbir veri yoktur. Fakat devletin askeri faaliyet kapasitesi, uzun savaşlardan, vergiden gelen gelirin düşmesinin yarattığı yapısal ekonomik problemlerden ve hepsinden önemlisi, mükerrer salgın yıkımlarından dolayı, zarar görmüştü. Roma devletinin liderleri ve orduları, ayrıca şimdi doğu ve kuzeybatı sınırlarında Sâsânilerden ve Orta Asya kökenli yeni barbar gruplardan kaynaklanan yeni tehditlerle karşı karşıyaydı.

Sâsânilerin Meydan Okumaları

Roma İmparatorluğu'nun Sâsânilerle ilişkileri, VI. yüzyılın başından beri şiddetli bir şekilde kötüleşmiş, sınırlı olsa da 502-7 ve 527-32 yılları arasındaki açık savaş durumuyla doruk noktasına ulaşmıştı.[837] Bu iki büyük güç birbirine denkti. İran'ın orta ve güneydoğu kısımları geniş çöl alanları ile kaplı ve muhtemelen devletin toplam gelirine, görece olarak çok az katkı yapıyorduysa da, Sâsâni İmparatorluğu'nun coğrafi çapı, Doğu Roma İmparatorluğu'na yakinen tekabül ediyordu. Azerbaycan'ın düğümlü volkanik görüntüsünde bir araya gelen Zagros ve Elburz dağ silsilelerinin hâkim olduğu Sâsâni ülkesi, neredeyse büyük oranda dağlıktı (Harita 11.1). Temel zirai zenginlik deposu Mezopotamya'nın düz ovalarında ve Fırat ve Dicle nehirlerinin orta ve aşağı kısımlarındaydı. İş gücü yoğun sulama sistemine dayanan hidrolik bir uygarlık, bu bölgeyi Nil vadisinin Sâsâni emsaline dönüştürdü. Bölgenin artık ürünü çok kolay ihraç edilemediği için, en büyük nüfusun toplandığı yer ve imparatorluğun başkenti Ktesiphon'un buraya kurulması kaçınılmazdı. Tarih, Sâsâni gücünün Mezopotamya temelinin, Roma tarafından gelen saldırılara karşı savunmasız olduğunu göstermişti. Iulianus'un 363 yılındaki işgaline ilişkin anlatılarda çok iyi belgelendiği gibi, iki nehir vadisi boyunca kuzeyden

[837] G. Greatrex, *Rome and Persia at War 502-532* (Liverpool, 1998).

Harita 11.1 - Geç Antikçağda Roma İmparatorluğu ve Doğu

İran'a yaklaşmalara karşı, istihkâmlar ve tahkim edilmiş kentlerle bölge doğal olarak çok iyi savunuluyordu (bkz. s. 115-16). İran imparatorluğunun kuzey sınırı, Orta Asya bozkırlarına kadar uzanıyor ve Romalılardan bile daha fazla, Asya bozkırlarının göçebe halklarından gelen saldırılara maruz kalıyordu. V. yüzyıl boyunca Kuzey Kafkasya Hunları ve Hazar'dan Aral'a kadar uzanan devasa hatta yerleşmiş olan Eftalitler (Ak-Hunlar) devamlı bir tehdittiler ve V. yüzyılda Sâsânileri ve Romalıları birbirleriyle savaşa sürükleyen temel faktör bu tehditti. Barbarlara karşı savunma, esas Kafkas ötesi geçitlerde konuşlanmış olan Sâsâni birliklerine bırakılmıştı. Söz konusu savunma, kısmen Romalıların yaptığı ödenek yardımlarıyla ve Hazar'ın batısında ve bilhassa doğusundaki ayrıntılı savunma sistemiyle sürdürülüyordu. Hazar'ın doğusunda yer alan savunma sistemi, özellikle İran dünyasının en zengin bölgelerinden birisi ve Sâsâni süvari gücünün büyük çoğunluğunun asker toplama sahası olan Eskiçağda Hyrcania diye bilinen at yetiştiricisi Gurgan ovası çayırlarının savunulmasında kullanılıyordu.[838]

Sâsâni İmparatorluğu, devasa karasal büyüklüğüne, coğrafi çeşitliliğine ve etnik nüfus farklılıklarına karşın, geniş ölçüde Roma İmparatorluğu'na benzer şekilde bir birlik oluşturmuştu. Güç, krallarda toplanıyor ve etkileyici yapılar, detaylı sembolik rölyefler, mükerrer teşrifatlar, sikkeler ve başta kraliyet otoritesinin geleneksel imgeleriyle dekore edilmiş gümüş işlemeler olmak üzere, saygın armağan dağıtımı gibi, görsel propaganda araçlarıyla yansıtılıyordu. Sâsânilerde krallık, savaşçı bir değerler sistemine dayanıyordu ve yaşlı kral I. Hüsrev'in 576'da ciddi bir şekilde yenilmesine kadar Sâsâni kralları genellikle askerlerine bizzat komuta ediyorlardı.[839] Toprak sahibi aristokratların memnuniyetsiz unsurları tarafından öncülük edilen veya bölgesel isyanların sonucu olarak farklı dönemlerde münferit krallara karşı isyanlara ilişkin bariz veriler varsa da, pek çok hükümdarın, uzun iktidar sürelerinden anlaşıldığı gibi

[838] J. Howard-Johnston, "The two great Powers in late antiquity", Averil Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III* (Princeton, 1995), 180-203.

[839] Michael Whitby, "The Persian king at war", E. Dabrowa (der.), *The Roman and Byzantine Army in the East* (Krakow, 1994), 227-63.

monarşi sistemi istikrarlı ve etkindi.[840] Siyasi otorite, çoğunlukla yanlış olarak Zerdüştlük olarak nitelenen, çekirdek bir yüksek rahipler sınıfı (*magi*) tarafından kontrol edilen ve ateşe tapmaya dayanan merkezi bir devlet dini ile sağlamlaştırıldı. Bunun önemi, Sâsâni hanedanının kurucusu I. Ardeşir'in ortaya çıkışını, VI. yüzyılda yazan Agathias tarafından vurgulanmaktadır:

> Ardeşir, Magi dininin bir mensubuydu ve bu dinin sırlarının bir uygulayıcısıydı. Bunun neticesi olarak rahipler sınıfı (*magi*) orantısız bir güce ve kibre ulaştı. Bu din gerçekten önceden de vardı ve ismi çok eskiydi, fakat böylesine bir imtiyaz ve bağışıklık statüsüne daha önce hiç ulaşmamıştı... Şimdilerde... rahipler (*magi*) olağanüstü korku ve saygı unsuruydu, bütün kamu işleri onların takdirleriyle ve onların kehanetleriyle uyum içerisinde yürütülüyordu. Kişisel meselelerde de davalara başkanlık ediyorlar ve yönetiyorlardı, herhangi bir kimse bir anlaşma yaparsa veya bir dava açarsa, bir *magus* tarafından onaylanmadıkça yapılan hiçbir şey, Sâsâniler arasında yasal ve doğru sayılmazdı (Agathias 2.26.3, çev. Fowden).

Ateş sunakları, imparatorluk sathında muhafaza ediliyordu. Ebedi ateş, yüce İran tanrısı Ahura-Mazda'nın hazır ve nazır ebedi varlığını simgeliyordu. Ahura-Mazda, Sâsâni krallarının kraliyet rölyeflerinin pek çoğunda, atama törenlerinde yeni krala hükümdarlık yüzüğünü veya tacını sunarken tasvir ediliyordu.[841]

Sâsânilerin askeri kapasitelerini değerlendirirken, Romalılarda olduğu gibi, bilhassa kuzey sınırlarındaki bölgesel temelli garnizonlar ile batıda Roma'nın esas rakibi olan süvarilerin sayıca hâkim olduğu hareketli ordular arasında bir ayrım yapılmalıdır. VI. ve erken VII. yüzyıllardaki Roma-Sâsâni savaşlarının anlatıları, iki tarafın yakinen denk olduğunu ima etmektedir. Mezopotamya'ya yönelik tam kapasite düzenlenen Sâsâni seferleri, 60.000 adama kadar ulaşan bir sahra ordusunu bir araya getirebiliyordu.

[840] P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sâsânian Empire. The Sâsânian-Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran* (Londra, 2009). Bu eser, İran aristokrasisi içerisinde Sâsâni kökenli olmayan önde gelen ailelerin gücünün ve Arsak hanedanının (Part) devam eden etkisinin, merkezi yönetimi istikrarsızlaştırdığını ve neticede Arap işgalleri karşısında İran dünyasının altını oyduğunu vurgulamaktadır.

[841] G. Fowden, *Empire to Commonwealth* (Princeton, 1993), 29-34.

Romalılar ve Sâsâniler arasında yapılacak mukayeselerin kaçınılmaz bir sonucu, her iki imparatorluğun kendilerini birbirini tamamlayan eş olarak algılamalarıdır. İki imparatorluğun birbirini eş olarak algılaması, I. Şapur'un Bishapur'daki yeni kentinin yanındaki kayalığa oyulmuş büyük zafer rölyefinde yer alan, dünya hükümranlığı sembolizminde ima edilmektedir. Kompozisyonun merkezinde, tahta oturmuş büyük kral figürü vardır. Onun sağ tarafına destekçilerinin safları ve vassalları dizilmiş, sol tarafında ise yenilmiş düşmanları yer alıyordu ki bunlar arasında, ele geçirilen Roma lejyonlarının sancakları vardı. Fakat Romalıların ve Sâsânilerin safları birbiriyle aynı düzeyde yerleştirilmiş olması, Şapur'un düşmanlarına sadece boyun eğdirdiğini ancak aşağılamadığını ifade etmektedir. IV. ve V. yüzyıllarda bu büyük güçler arasındaki askeri ve siyasi rekabete rağmen bu heykeller geliştirildi ve diplomasi nesilleriyle sağlamlaştırıldı (bkz. s. 183-86). Diplomatik yazışmalarında hükümdarların ilgili unvanları dikkatle ve gösterişli bir biçimde birbirlerine karşı oluyordu. Metaforik olarak iki imparatorluk dünyanın iki gözü veya iki ışığıydı. Bu mecazi dil, sınırları ötesinde kalan uygarlaşmamış barbarların zıddına Sâsânileri ve Romalıları, siyasi olarak eşit oldukları gibi, kültürel olarak da eşit kabul ediyordu. Bu düşünce, Iustinianus'un idaresinde uzun süre daireler amiri (*magister officiorum*) olarak hizmet eden Petrus Patricius tarafından çok açık bir şekilde ifade edilmektedir. Sâsânilere sayısız diplomatik görevle giden Petrus, bu sözleri 298 yılında gelen Sâsâni elçilerine söyletmektedir:

> Roma ve Sâsâni imparatorluklarının iki ışık gibi bir birlerine denk oldukları bütün insanlığın malumudur. Ve gözler gibi, birbirlerinden alacakları ışıkla donatılmalı ve biri diğerini yerinden sökmek için birbirlerine düşman olarak muamele etmemeleri zorunludur (Peterus Patricius *fr.* 13).

Aynı kavram 590 yılında II. Hüsrev'in İmparator Mauricius'a gönderdiği bir mektupta da ifade edilmektedir (Theophylact 4.11.2).

Sâsâniler, VI. yüzyılda, bilhassa Iustinianus'un yakın çağdaşı olan ve 531-579 arasında tahtta bulunan I. Hüsrev'in (Hüsrev Anuşirvan, "ölümsüz ruh") hükümdarlığı sayesinde güçlendiler. Procopius, "devrimci yeniliklerin olağanüstü aşığı" Hüsrev'i, Sâsâniler'in Iustinianus'u olarak betimliyordu (*Bell. Pers.* 1.23.1), fakat fazlasıyla karmaşık olan orta Farsça ve Arapça kaynaklar,

Hüsrev'in kapsamlı bir arazi ve baş vergisi uyguladığını ve aynı zamanda asillerden daha merkezi elit bir süvari gücü oluşturarak askeri yapıyı reforma tabi tuttuğunu göstermektedir.[842]

Roma ve İran arasındaki ilişkilere VI. yüzyılın ortalarıyla VII. yüzyılın başları arasında üç büyük savaş hali hâkim oldu. Bunların ikisi, İran tarafından I. Hüsrev'in 540'da ve II. Hüsrev'in 603'te, Roma tarafından ise 573'te II. Iustinus'un saldırılarıydı. Roma ve Sâsâniler arasındaki 532 yılının "ebedi barışı"sadece 539'a kadar devam etti. Procopius bunun sorumluluğunu kesin olarak I. Hüsrev'e yüklemektedir.[843] İlk savaş sebebi (*casus belli*), Sâsânilerle bağlantısı olan El-Münzir yönetimindeki Araplarla, Roma'nın müttefiki El-Haris (Haris bin Cebele / Aretas) yönetimindeki diğer Arap grubu arasında *Strata Diocletiana* (Palmira ve Fırat arasında tahkim edilmiş yol güzergâhı) olarak bilinen Suriye'nin sınır bölgesindeki mera haklarıyla ilgili bir anlaşmazlıktan doğdu (bkz. s. 502-3). Armenia'da bağlılıkları Romalılar ve Sâsâniler arasında bölünmüş büyük toprak sahibi aileler arasında başka sürtüşmeler vardı. Kökeni Sâsâni yanlısı Ermeni monarşisine dayanan Arsakes ailesi mensuplarınca yönlendirilen İran taraftarı hizip (Procopius, *Yapılar*, 3.1), şikâyetlerini Hüsrev'e iletiyorlardı. Procopius'da yer alan bir diyalog şüphesiz yazarın icadıdır, ancak Sâsânilerin Romalılar ile problemlerini detaylı olarak sayıp dökmektedir. Buna göre, Iustinianus 538 yılında, Doğu Armenia (veya Persarmenia) bölgesinden vergi talep etmiş, Tzani'ye boyun eğdirip, Lazica'yı kralının Romalı yöneticiye tabi olduğu bağımlı bir devlete dönüştürmüş, Bosphoros bölgesini Constantinopolis'e bağlamış, Etiyopyalılar ile bir savunma anlaşması yapmış ve Himyerileri ve bölgenin hurmalıklarını Roma İmparatorluğu'na katmıştı. Afrika ve İtalya'daki fetihler Iustinianus'un yol açtığı tehdidin boyutunu ortaya koyuyordu. Iustinianus'un El-Münzir'e baskı yaparak ve Hun istilalarını des-

[842] Z. Rubin, "The reforms of Khusro Anushirwan", Averil Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III* (Princeton, 1995), 227-97; ayrıca bkz. P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sâsânian Empire*, (Londra, 2009), 83-117.

[843] Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century* (Londra, 1985), 161-70'te, 540-42'de Mezopotamya ve Suriye'de meydana gelen olaylara ilişkin Procopius'un sunduğu anlatıdaki detaylı mahalli bilgilere dikkat çekmekte ve bu olayların birçoğuna tarihçinin bizzat tanık olduğunu savunmaktadır. Evagrius 4.25'te çok kısa bir özet mevcuttur.

tekleyerek başka sorunlar yaratmaya kalkışması artık bardağı taşıran son damlaydı (Procopius, *Bell. Pers.* 2.3.39-47). Bu suçlamalar listesi, iki imparatorluğun Kafkaslardan Afrika boynuzuna kadar olan ortak sınırının bütün coğrafi yayılımını kapsıyordu. Hüsrev bu argümanların etkisi altındaydı ve 539/40 kışında Iustinianus ile karşılıklı diplomatik mektup değişimlerinden sonra, izleyen baharda Roma topraklarını işgal etti (Procopius, *Bell. Pers.* 2.4.13-26).

Roma savunma sistemi düşmanlarıyla başa çıkabilme konusunda tamamen yetersiz olduğu için terkedildi.[844] Savaş adeta Sâsâni ordusunun birbiriyle ilişkisiz kent devletleri grubuna saldırısı şeklini aldı. Hüsrev, keyfi, kasti ve korkunç taktikler uyguluyordu. Genel katliamlar ve kentlerin tahribatı geçici ve kısa süreli tehditlerle serpiştiriliyordu. Suriye kentleri, çoğunlukla piskoposlarının kontrolü altında kendilerini savunabilmek ya da belayı savuşturabilmek için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalıştılar. Sura kenti hileyle ele geçirildi ve nüfusunun çoğu katledildi (Procopius, *Bell. Pers.* 2.5). Yakınlardaki Sergiopolis (modern Resafa) kenti, Hüsrev'in Sura kentinden ele geçirdiği 12.000 esirin fidyesi olarak iki yüz libre altın ödemeyi piskopos Candidus, kabul ettiği için bağışlandı ve piskoposa para bulması için iki yıl süre tanındı. Hüsrev alacağını tahsil etmek için, kente geri geldiği zaman, Aziz Sergius Kilisesi'nin hazinelerini teslim edinceye kadar Candidus'a işkence etti ve hatta ondan sonra, su kıtlığı yüzünden vazgeçinceye kadar kenti kuşattı.[845]

Iustinianus'un sahradaki komutanları ve küçük kuvvetleri acınacak kadar çaresizdi (Procopius, *Bell. Pers.* 2.6.3-8). Beroea ele geçirildi ve Roma askerlerinden oluşan küçük garnizonun çoğu Sâsâniler tarafına kaçtı (Procopius, *Bell. Pers.* 2.7.14-18). Hüsrev, kente biçtiği 2.000 libre gümüş bedeli karşılığında, Hierapolis etrafındaki arazileri yağmalamamayı kabul etti. Iustinianus'un kıdemli diplomatları artık Antakya'ya ulaştılar, fakat Hüsrev'in hazırladığı şartları kabul etmediler. Kent, savunma için gönderilen Roma askerleri tarafından terkedildi ve Sâsâni saldırısına maruz kaldı. Sâsâniler tarafından engellenme-

[844] W. Liebeschuetz, "The defences of Syria in the sixth century", *Studien zu den Militärgrenzen Roms* II (Köln, 1977), 487-99.

[845] Procopius, *Bell. Pers.* 2.4, 20.1-16; E.K. Fowden, *The Barbarian Plain between Rome and Iran* (California, 1999), 133-4.

yen bu askerler Daphne'deki kenar mahallelere kaçtılar (Procopius, *Bell. Pers.* 2.8.25-6). İranlılar, Antakya sakinlerine, Sura halkına davrandıkları gibi muamele ettiler. Pek çoğu öldürüldü ve diğer bir kısmı Sâsâni ülkesine götürülerek Ktesiphon yakınlarındaki yeni bir kentte iskân edildiler (Procopius, *Bell. Pers.* 2.14.1-4). Antakya'nın Sâsâniler tarafından tahrip edilmesi, 526 yılındaki büyük depremden sadece on dört yıl sonra olmuştu ve Roma dünyasının vicdanını kanatmayı sürdürdü.[846] Procopius şöyle yazıyordu:

> Böyle büyük bir çileyi yazıyor olmaktan ve gelecek dönemin kayıtlarına aktarmaktan şaşkına dönmüş durumdayım ve yeryüzünde önce bir adamın veya bir yerin talihini yükseltip ve ondan sonra bize malum hiçbir neden yokken bunları devirip tahrip etmenin niçin Tanrı'nın iradesi olduğunu anlayamıyorum. Çünkü O'nun katında, her şeyin bir mantık çerçevesinde meydana gelmediğini söylemek doğru değildir ve güzelliği ve evrensel ihtişamı şimdi bile tamamen görülemeyen Antakya'yı Tanrı kendisi de gördüğü halde, çok dinsiz bir adamın ellerinde yerle bir etti ((Procopius, *Bell. Pers.* 2.10.4-5, çev. Dewing).

Kısacası Antakya'nın kaderi, hakkaniyetli bir kader inancıyla bağdaştırılamıyordu.[847]

Hüsrev barış teklifini şöyle sunuyordu: Savaş tazminatı olarak Romalılardan 5.000 libre altın ve ilaveten 500 libre yıllık ödeme yapılması. Buna karşılık, Sâsâniler barışı ve güvenliği koruyacaklar ve Kafkasya Kapılarına kendi garnizonlarını yerleştirecekler ve Dara konusunda başka şikâyetlerde bulunmayacaklardı. Romalılar, bu anlaşma şartları altında Sâsânilerin vergi ödeyen tebaaları olarak görülecekleri için, bunu protesto ettiler, fakat Hüsrev bir ayrım olduğu hususunda ısrar etti: Buna göre Romalılar, şimdiye kadar Hunlara ve Araplara (Sarazenler) yaptıkları yıllık ödemeler gibi, Sâsânilere de Roma topraklarını yağmadan korumaları için sadece paralı askerleriymiş gibi ödeme yapacaklardı (Procopius, *Bell. Pers.* 2.10.1-3). Anlaşılıyor ki, V. yüzyılın büyük bir kısmında Constantinopolis'e hizmet etmiş olan, haraç ödeyerek barışı emniyete alma politikası devam ediyordu.

[846] M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians* (Göttingen, 2003), 313-20.

[847] A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea* (Philadelphia, 2004), 205-9.

Hüsrev'in teklif ettiği şartlar, onaylaması için Iustinianus'a aktarıldığı zaman, Sâsâniler, artık kendi merhametlerine kalmış olan Suriye ve Mezopotamya eyaletleri üzerinde vida sıkmayı sürdürüyorlardı. Hüsrev, bir zafer geçidi ve yağmayla tehdit ederek Suriye'nin büyük kentleri etrafında bir para toplama kampanyası düzenledi. Sembolik olarak Akdeniz'de yıkanarak Seleucia'dan ve Aziz Mikhail Kilisesi'ni ateşe vererek Daphne'den geçti ve ahalisinin meşhur bir çarmıh mucizesiyle katliamdan veya sürülmekten kurtulduğu büyük Apamea kentine geldi.[848] Çok iyi bilindiği gibi, Sâsâni kralı at yarışçılarına hipodromda bir yarış düzenlemelerini emretti ve Yeşilleri destekledi. Bu sembolik davranış Iustinianus'a karşı zaferini ilan ediyordu, çünkü Iustinianus imparator olmazdan beri uzun süredir Mavilerin bir destekçisiydi. Chalcis ad Belum ve Edessa (Urfa) 2.000 libre altın ödemesi yaparak kuşatılmaktan kurtuldular (Procopius, *Bell. Pers.* 2.12). Hüsrev, şartlarının Iustinianus tarafından kabul edildiği haberini aldığı zaman, aldığı rehineleri serbest bıraktı ve Antakya'da ele geçirdiği savaş esirlerini geri satmayı teklif etti. Procopius'un da erişebildiği detaylı yerel kaynaklar, fahişeler ve sıradan köylüler dâhil Edessa'nın bütün halkının esirleri geri almak için oluşturulan fona katkı yaptıklarını, fakat bunu yapmalarının Romalı *magister militum* Bouzes tarafından engellendiğini göstermektedir. Benzer bir ödeme, yakınlardaki Carrhae halkı tarafından teklif edildiği zaman, inançsızların (aya tapanlar) Hıristiyanların özgürlüğünü satın almamaları gerekçesiyle Hüsrev kendisi benzer bir ödemeyi geri çevirdi. Belli ki Sâsâni kralı, Carrhae'nin pagan halkını, Roma Mezopotamyası'nda potansiyel olarak önemli bir beşinci destek olarak görüyordu. Constantina'dan da ilave ödemeler alındı, fakat Hüsrev Dara'yı kuşatıp ele geçirmeye teşebbüs ettiği zaman Martinus'un kumanda ettiği Roma askerleri, başarılı bir direniş gösterdiler. Kenti ele geçirmek için yapılan bu Sâsâni teşebbüsü, Iustinianus tarafından, Hüsrev ile daha yenice müzakere edilen anlaşmanın ihlali olarak yorumlandı (Procopius, *Bell. Pers.* 2.13).

Belisarius 541 yılında İtalya'dan geri döndü ve nihayet Sâsâni cephesindeki komutayı üstlendi. Bu karar, savaşçı imparatorun kendisine teklif edi-

[848] Procopius, *Bell. Pers.* 2.11; Evagrius 4.26'da küçüklüğünde orada okula giderken çarmıh mucizesine tanık olduğunu iddia etmektedir.

len şartları kabul etmektense, her ne pahasına olursa olsun Sâsânilere karşı savaşa geri döndüğünü göstermektedir. Savaş alanı artık kuzeyde Lazica'ya kadar uzanıyordu. Iustinianus'un askerlerinin ve kumandanlarının yerel halkı yabancılaştırmasından dolayı, Lazicalılar yardım için Hüsrev'e başvurdular.[849] Sâsâniler neredeyse hiç karşı konulmadan Lazica'ya girdiler ve Petra'daki ana kaleye saldırdılar. Romalıların komutanı Ioannes Tzibous bir okla öldürüldü ve Romalı askerlerin çoğu kaçtılar (Procopius, *Bell. Pers.* 2.17). Bu saldırının haberi, Belisarius Suriye cephesine ulaştığı zaman geldi ve Mezopotamya'da karşı bir saldırıyı tahrik etti (Procopius, *Bell. Pers.* 2.15.14-35, 2.16). Bununla birlikte, Belisarius'un kuvvetleri sadece küçük Sisara (Sisauranon) kalesini alabildi. Çünkü Roma askerleri aşırı yaz sıcağında hummaya yenik düşmüş ve ordunun üçte biri yük arabaları üzerinde çürüğe çıkmıştı. Ancak sözde müttefikleri olan El-Haris komutasındaki hafif silahlı, ancak oldukça hareketli Arap kuvvetleri, ganimetleri alarak kaçtı. Belisarius'un ordusu ayrıca El-Münzir komutasındaki düşman Arapların yağmasına açık hale gelen Roma topraklarını korumak için geri döndü (Procopius, *Bell. Pers.* 218-19).

Hüsrev, 542 yılı baharında Palmyra üzerinden Filistin ve Kudüs'e kadar olan çöl boyunca ani bir baskın yapma ihtimalini hesapladı. Aynı anda Belisarius birleşik fakat yetersiz Roma kuvvetleriyle, Hüsrev'in karşısına çıktı. Belisarius, Hüsrev'in temsilcisiyle yapılan bir barış görüşmesinde, bütün etnik gruplardan –Trakyalılar, Illyricumlular, Gotlar, Herullar, Vandallar ve Berberiler– özellikle seçilmiş ve avcı teçhizatı giyinmiş altı yüz askerden oluşan, kasten düzenlenmiş geçit töreniyle bir gövde gösterisi yaparak, askeri zayıflığını kapatmaya denedi. Sâsâniler, Callinicum sakinleri olan köylülerden esir almayı bırakarak geri çekildiler. Bununla birlikte açıkça anlaşılıyor ki, Sâsâniler, Romalılardan değil, fakat çok daha yıkıcı bir düşman olan veba salgınından korkmuşlardı, çünkü salgından ne Sâsâniler ne de Romalılar kurtulabiliyorlardı (Procopius, *Bell. Pers.* 2.21.23-24).

[849] Lazların tuz ve diğer ürünlerin ithlatına bağımlılığı için bkz. Procopius, *Bell. Pers.* 2.15.1-13; karşılaştırınız 2.28.27-28. D. Braund, *Georgia in Antiquity* (Oxford, 1994), 292—5, Procopius'un Romalıların zulümlerini ve komutan Ioannes Tzibous'un davranışını ve bölgenin yoksulluğunu abarttığını ileri sürmektedir. Fakat o zamanın Lazica'sı, dönemin yıkıcı mahsul kıtlığından etkilenmiş olabilir.

Salgın korkusu, 543 yılı seferlerini Fırat'ın doğusundaki kuzeyin dağlık alanlarıyla sınırlandırıyordu. Romalılar kuzeyde Theodosiopolis'ten (Erzurum) güneyde Martyropolis'e (Silvan) kadar uzanan bir cepheye kalabalık bir ordu gönderdiler. Bu geniş cepheden, doğuya doğru Armenia'da Theodosiopolis'in doğusunda sekiz günlük bir mesafede yer alan, eski merkez Artaxata yakınındaki Dubios (Dvin) kentine doğru bir noktada birleştiler (Procopius, *Bell. Pers.* 2.25.1-4). Sâsâni komutanı Nabades, Roma kuvvetlerine bir tuzak kurarak onları ağır bir yenilgiye uğrattı ve çoğunu silahları ve yükleriyle birlikte ele geçirdi (Procopius, *Bell. Pers.* 2.25.5-35).

Hüsrev, 544 yılında gözünü tekrar Mezopotamya'ya çevirmiş ve dikkatlerini 541 yılında kendisine kafa tutan Edessa üzerine yoğunlaştırmıştı (Procopius, *Bell. Pers.* 2.12.7-34). Procopius'a göre büyük bir Hıristiyan merkez üzerine yapılan bu saldırı, Hıristiyanların taptığı Tanrı'ya karşı bir saldırı niyetiyle düzenlenmişti. Sâsâniler, 500 libre altın ödemesi alarak sonuçta çekilmeye mecbur kaldılar (Procopius, *Bell. Pers.* 2.26-27). Lazica'nın iadesini ve "ebedi barışa" geri dönülmesini isteyen Iustinianus, ateşkes şartlarını müzakere etmek için hemen elçiler gönderdi. Hüsrev, teklif edilen şartları, ilave olarak yıllık 2.000 libre altın ödenmesi ve daha önce belirsiz bir hastalığından dolayı kendisini başarılı bir şekilde tedavi eden doktorun hizmeti karşılığında, beş yıllık bir barış anlaşmasını kabul etti (Procopius, *Bell. Pers.* 2.28.1-11).

545 yılında yapılan ve 551'de yenilenen barış anlaşması, Mezopotamya sınırında düşmanlıkların sona ermesine neden oldu. Bu arada esas savaş sahası, ateşkes anlaşması şartlarından bilhassa hariç tutulan Sâsâni işgali altındaki Lazica'ya kaydı. İki imparatorluk arasındaki sınır topraklarının çoğunu oluşturan dağlık bölgeye, çok keskin bir çevresel zıtlık gösteren Karadeniz'in doğu ucundaki Lazica (modern Gürcistan), geniş ve verimli bir iç bölgeydi. 460'lı yıllardan bu yana bölgenin yöneticileri ve muhtemelen nüfusunun çoğu Hıristiyan olmuştu. Bölge güçlü Sâsâni siyasi nüfuzuna açık olsa da, Lazların çoğu Sâsânilerin kendilerini yönetme girişimlerinden memnun değillerdi (Procopius, *Bell. Pers.* 2.28.25-26). Lazica, 520'lerde Karadeniz'i Hıristiyanlaştırma baskılarının bir sonucu olarak Romalıların dikkatinin odağı oldu (bkz. s. 197-201). Petra'da ve iç kesimdeki Nokalakevi / Archaeopolis alanında büyük Roma istihkâmları inşa edildi. Bölge ayrıca batıdan Kafkas geçitlerine giden

yolu da kontrol ediyordu. Bu bölge, Sâsâniler için bilhassa önemliydi çünkü kendilerini Hun akınlarına karşı buradan savunuyorlardı.

Hüsrev'in bölgedeki tasarıları için karmaşık nedenleri vardı. Lazica'ya kendi gücünü dayatmak suretiyle, her zaman Sâsâni İmparatorluğu'nun parçası olarak görülen komşu İberya bölgesindeki isyancı unsurları kontrol altına almayı, Hunlara karşı Kafkas geçitlerinin kontrolünü sağlamayı ümit ediyor ve Karadeniz'e erişim sağlayarak da, doğrudan denizden Constantinopolis'e saldırma olasılığı yaratmak istiyordu. Hüsrev'in nihai amacı, Roma yanlısı kral Goubazes'i azletmek ve Lazları başka yerlere tehcir ederek, bölgeye kendisiyle işbirliği yapmaya daha açık İranlı yerleşimcileri getirmekti (Procopius, *Bell. Pers.* 2.28.18-30, 8.7.12). Düşmanlıkların odağında, etkileyici istihkâmları hâlâ iyi korunan Petra yer alıyordu. Tarihçi Agathias, Lazica'nın emniyetini temin etme hususunda imparatorun kararlılığının hem Romalı dostlarına sadakati hem de aradaki dini bağ vasıtasıyla harekete geçirildiğini not etmektedir (Agathias 2.18.6). Bölgedeki çoğu Hıristiyan olan halkın aidiyetleri bölünmüştü, ancak Sâsânilerden ziyade Romalılardan yana olma eğilimindeydiler. Roma kuvvetleri Phasis Nehri'nin kuzeyine hâkimdi, hâlbuki Sâsâniler, Petra etrafındaki Lazica'yı ellerinde tutuyorlardı. Böylelikle bölgenin kontrolü Roma ve İran arasında paylaşılmıştı. Romalı General Bessas, 551 yılında Sâsânileri Petra civarından çıkardı ve onları iç bölgeye ve İberya girişlerine geri çekilmeye ve böylece Sâsânileri, Karadeniz kıyısındaki köprübaşlarını terk etmeye zorladı. Çatışma artık ülkenin iç kısımlarına kayıyordu ve 557'ye kadar devam etti. Nihayetinde Sâsâniler, mücadeleyi bıraktılar ve son tahlilde imparatorluklarının merkezinden o kadar uzak bir bölgede savaşı sürdürmenin lojistik güçlüklerine yenildiler (Agathias 4.30.7). Lazica, 562 yılı anlaşmasıyla kesin olarak Romalılara teslim edildi.[850]

Sonuçta, her iki hükümdarın tam yetkili temsilcileri tarafından, 562'de Dara yakınlarındaki sınır üzerinde, tarafsız bir bölgede Roma ve İran arasında varılan barış anlaşması, Eskiçağ dünyasından günümüze ulaşmış, en sağlam anlaşma metnidir. Metnin içeriği, kelimesi kelimesine kontrol edildi ve on iki

[850] Lazica'daki durumun zekice bir analizi için bkz. P. Sarris, *Empires of Faith* (Oxford, 2011), 153-7; ilave detaylar için bkz. D. Braund, *Georgia in Antiquity*, (Oxford, 1994), 268-314.

mütercimden oluşan bir ekibin mühürleriyle garanti altına alınarak, aynı titizlikle tarihçi Menandros tarafından kaydedildi (*fr.* 6). Bu belgenin mütercimlerinden birisinin Menandros olması, tamamen ihtimal dışı değildir. Anlaşma elli yıl sürecekti. Anlaşmanın maddeleri, Kafkas geçitleriyle Arap kabilelerin rolü, Roma ve Sâsâni tüccarların faaliyetleri ve sınırları geçebilecekleri noktalar, resmi elçilerin ve kuryelerin korunması ve imtiyazları, mültecilerin ve kaçakların asıl devletlerine iadesi ve Romalılar ve Sâsâniler arasında ortaya çıkacak kamu uyuşmazlıklarının çözümüyle ilgiliydi. Dara ile ilgili nükseden düşmanlık, burada bulunan Roma askeri garnizonunun, kentin kendisinden daha kalabalık olmaması ve kentin Roma'nın Oriens eyaletinin karargâhı olarak kullanılmaması şartıyla, Romalıların kaleyi muhafaza hakkı kabul edilerek, Sâsâniler tarafından dinlendirilmeye alındı. Ayrıntılı bir anlaşma maddesiyle, yerel sınır ötesi düşmanlıklardan zarar gören kentlerin şikâyetleriyle ilgilenecek ve üst makamlara müracaatların açık olduğu mahalli bir yargıçlık sistemi tesis edildi.[851]

Gerçekçi politika (reel politik), anlaşmanın resmi üslubu kadar önemliydi. Anlaşmanın varıldığı atmosfer, gergin ve düşmancaydı. Iustinianus'un *magister officiorum*u Petrus Patricius, Romalıların huzurunda mütevazı davranmaları ve Antakya'yı yağmalamadaki başarılarıyla böbürlenmemeleri konusunda Sâsânileri açıkça uyaran bir konuşma yaptı. Sâsânilerin tepkisi, hesaplanmış ince bir hakaretti. Hüsrev, Antakya'nın ele geçirilmesini öyle hiç de önemli bir şey olarak düşünmüyordu, çünkü Sâsâni kuvvetleri için bir Roma kentini ele geçirmek günlük bir işin sadece parçasıydı. Romalılar adına esas bölgesel avantaj, Lazica'daki hâkimiyetlerinin teyit edilmesiydi. Bu hakikat, anlaşma metninde ifade edilmedi. Resmi anlaşmaya dâhil edilmeyen ancak Roma'nın lehine olan bir başka şart ise; Sâsâni İmparatorluğu içerisindeki Hıristiyanlara ibadet ve kilise inşa etme serbestisi tanıyan –ve misyonerlik faaliyetleri yasaklansa da– Hıristiyanları, Mecusi dinine uymayı zorlamayan bir anlaşmaydı. Nesturi Hıristiyanlığı, önemli bir ilerleme kaydetmiş ve Sâsâni toplumunun üst sınıfları arasından mühtediler toplayabilmişti (bkz. s. 430-31).

[851] Detaylar ve inceleme için bkz. E. Winter & B. Dignas, *Rom und das Persereich* (Berlin, 2002), 164-77, bu çalışmanın İngilizce çevirisi için bkz. *Rome and Persia in Late Antiquity* (Cambridge, 2007), 138-48.

Bununla birlikte bu kazanımların bir bedeli vardı, çünkü bunlar Romalıların saygınlığına mal olmuştu. Roma ve İran arasındaki bütün VI. yüzyıl anlaşmaları, derin bir tartışma sebebi olan İran'a ödemeler yapılmasını içeriyordu. Iustinianus, 532'de "ebedi barışı" bir keresinde 11.000 libre altın ödeyerek elde etmiş ve bu, Kafkasya sınır güvenliğinin askeri giderlerine Roma'nın katkısı olarak anlaşılmıştı (Procopius, *Bell. Pers.* 1.22.3). 545 yılında varılan beş yıllık anlaşma, 2.000 librelik ilave bir altın ödemesiyle elde edildi (*Bell. Pers.* 2.28.10). 551 yılında anlaşmanın yenilenmesi uzun bir müzakere sonrasında ancak sağlanabildi. Sâsâniler gelecek beş yıl için 2.000 libre ve ödemelerin kesildiği 550 yılının başlangıcından itibaren geçen on sekiz ay için de 600 libre talep ettiler. İmparator Iustinianus, Sâsânilerin anlaşma şartlarına uymalarını sağlamak için, başlangıç olarak yıllık 400 libre ödemeyi teklif etti, fakat daha sonra, Romalılar Sâsânilere yıllık haraç veriyormuş gibi bir görüntüden sakınmak için beş yıllık bütün ödemeyi baştan nakit olarak yapmayı kabul etti. Bu meseleler tam olarak 562'de gündemdeydi. Yıllık rakam 30.000 altın sikke (*nomismata*) olarak tespit edildi. Bu rakam VII. ve VIII. yüzyılların tarihçilerince 500 libre altın değerinde hesaplanıyordu. Bununla beraber, olağan olarak 72 altın sikkenin bir libreye tekabül etmesinde yıllık gider 416 libre olacaktı ki bu önceki anlaşmalarla neredeyse aynıydı.[852] Derhal ilk yedi yılı kapsayan bir ödeme yapılacak ve bunu sonraki üç yıl için bir ödeme ve daha sonra da yıllık ödemeler takip edecekti. Çağdaş yazar Menandros'un tersine, Theophylactus, ödemeleri Kafkas garnizonlarının giderlerini karşılamak olarak yorumluyordu (3.9.11). Açıkçası ödemelerin önemi ve amacı farklı şekillerde okunabilir. Bu ödemeler, Sâsâniler ve Iustinianus'un dâhili eleştirmenleri için tabi bir şekilde haraç olarak anlaşılıyordu. Kafkas geçitlerinin, Roma'nın kuzeydoğu sınır savunma sistemiyle büyük oranda ilgisiz olması gerçeği, bu argümanın savunulmasını gittikçe güçleştiriyorsa da, Roma yönetimi bu paraları, kendi adına savunma görevlerini üstlenen yabancı bir millete, uygun maliyetli ödenekler olarak sunuyordu.

562 yılı anlaşmasının sonuçlandırıldığı atmosfer, Roma ve İran arasındaki ilişkilerin VI. yüzyılın geri kalan kısmında bozuk olduğunu göstermektedir.

[852] Theophylactus 3.9.10; Theophanes, *Chron.* 664 yılıyla ilgili başlık.

Roma tarafında bu durum dönemin yazarlarında bulunan muhalif tavırla teyit edilmektedir. Procopius'un I. Hüsrev hakkında sunduğu son derece aleyhte değerlendirme, Sâsâni kralının vicdani yoksunluğuna ve Suriye işgali ve Antakya'nın yağmalanması esnasında ordularını sevk ve idaresine birinci elden tanık olan bir yazarın bakış açısı için, anlaşılabilir bir şeydir (Procopius, *Bell. Pers.* 2.9.8-18). Agathias, Sâsânileri daha da hasmane bir tarzda, barbar, sapık ve gaddar olarak tasvir ediyordu.[853] İki büyük gücün siyasal görüntüsü, Hüsrev ve Iustinianus gibi iki otoriter hükümdarın jeopolitik çatışmayı keskinleştiren siyasi ve dini duruşu arasında kutuplaştığı bir dönemde, bu beklenebilirdi.

Iustinianus'un halefi II. Iustinus 569'da, Sâsânilere ikinci üç yıllık ödeme anlaşmasını kabul etti, fakat 572'den itibaren yıllık ödeme talebi savaş nedenlerinden birisiydi ve bu bir başka Roma –Sâsâni savaşının çıkmasına neden oldu. Romalıların şikâyet edecekleri başka nedenleri de vardı: İddiaya göre, Roma İmparatorluğu'nun parçası olmak isteyen Doğu Armenia'nın büyük oranda Hıristiyan halkı (Ioannes Ephesus, *Ecclesiastical History*, 2.32), bölgeye Sâsânilerin gönderdiği valiyi katlettiler (Evagrius, 5.7); diğer yandan Sâsâniler, 530'lardan beri Romalıların himayesinde olan Yemen'de Himyerilerin meselelerine müdahil oluyorlardı. Bu arada Iustinus'un ajanları, Batı Türklerinin yükselen gücünü, İran'a karşı düşmanlık olarak koordine eden bir komplo hazırlamakla meşguldüler. Batı Türkleri, Asya bozkırlarından İran'a karşı yükselen en büyük tehdit olan Ak Hunlar'ın (Eftalitler) yerini alıyordu. Hıristiyan bir Ermeninin başkanlığında Constantinopolis'e gelen bir Sâsâni elçisi, hiç kışkırtıcı davranmadan sadece söz verilen yıllık ödemenin sürdürülmesini talep etti, fakat bu istek savaşa meyilli imparator tarafından reddedildi (Menandros *fr.* 16). Iustinus, Tur Abdin'in kuzeyinde Martyropolis'in doğusundaki Sâsâni eyaleti Arzanene'de savaşa başlamak için, yeğeni *patricius* Marcianus komutasında yerel sınır garnizonlarından bir araya getirilmiş yetersiz teçhizata sahip bir askeri birlik gönderdi (Theophylact 3.10.1-3).[854] Bu saldırı,

[853] B. Isaac, "The army in the late Roman East", Averil Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East* III (Princeton, 1995), 125-55 bilhassa s. 126-9.

[854] Michael Whitby, "Arzanene in the late Sixth Century", S. Mitchell (der.), *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia* (Oxford, 1983), 205-18.

573'te Sâsânilerin düzenlediği ezici bir karşı saldırıyı kışkırttı. Hüsrev bizzat komuta ettiği orduyla Roma kuvvetlerini Nusaybin yakınlarında perişan etti ve altı aylık bir kuşatmadan sonra Dara'yı ele geçirdi. Sâsâni generali Adarmahan, Circesium'da Fırat'ı geçti ve Antakya'nın kenar mahallelerini tahrip edip, Apamea'yı ateşe vererek Roma Suriyesi'nin kalbi Orontes vadisine ulaştı (Evagrius 5.9-10; Ioannes Ephesus, 6.5-6; Theophylact 3.10.4-11.4). Dara'nın kaybının Iustinus'u delirttiği söylenmektedir. Karısı Sophia 574 baharında, Hüsrev ile yapılan anlaşma şartlarının kararlaştırılmasında önemli rol aldı. Mezopotamya'da barışı temin eden bu anlaşma, ilave ödemeler içeriyor, fakat Armenia meselesini çözmeden bırakıyordu (Evagrius, 5.11-12; Menandros *fr.* 18, 37-38). Ani çöküntünün bir başka neticesi, neredeyse Iustinus'un 578'de ölümüne kadar niyabet sistemi yaratılarak II. Iustinius'un yerini II. Tiberius'un almasının kabul edilmesiydi.

Her an bozulabilecek mütareke, 576'ya kadar uzatıldı (Theophylactus, 3.12.10; Menandros *fr.* 39-40, 50). Romalılar bu tehiri, askeri güçlerini yeniden inşa etmek ve disiplin altına almak için kullandılar ve bu dönem geleceğin imparatoru Mauricius'un gelişim yıllarıydı. Mauricius, askeri taktikler konulu bir eserin bizzat yazarı ve Roma'nın büyük savaşçı imparatorlarından birisiydi. Romalılar ve Sâsâniler 576 yılında birbirlerine karşı saldırılara başladılar. Romalılar, Mezopotamya'da Amida yönünden Armenia'ya saldırıyorlar, Hüsrev ise, Fırat'ı geçerek kuvvetlerini Cappadocia'daki Caesarea üzerine sürüyordu. Geri dönüş yolunda Sâsâni ordusu Melitene'yi yağmaladı, fakat nehrin doğusuna doğru çekilirken tuzağa düşürüldü (Menandros *fr.* 18.6; Ioannes Ephesus 6.8-9; Evagrius 5.14). İranlılar, insan, ganimet ve kralın şahsi ateş sunağını kaybettiler. Romalı tarihçiler, bu tarihten itibaren Sâsâni krallarının artık askeri seferlere bizzat katılmayacaklarını ifade eden bir yasanın getirildiğini aktarmaktadırlar. Bu yenilgiyle, Hüsrev'in kişisel saygınlığı büyük bir yara aldı ve isyan tehditleri ortaya çıktı,[855] diğer yandan bu yılların olayları, düzgün teçhiz edilmiş ve eğitilmiş Roma ordusunun sınır bölgelerinde Sâsânilere denk olmaktan daha fazla bir şey ifade ettiğini göstermektedir. İnisiyatif artık

[855] Michael Whitby, "The Persian king at war", E. Dabrowa (der.), *The Roman and Byzantine Army in the East* (Krakow, 1994), 227-63.

yeniden canlanan Roma kuvvetlerine geçiyordu. Roma ordusu Azerbaycan'ı, Doğu Armenia toprakları üzerinden İberya'yı işgal etti ve Hıristiyan halktan önemli ölçüde destek gördü. Ordu 576/77'de Sâsâni ülkesinin derinliklerinde kışı geçirdi (Theophylactus 3.15.1-2; Ioannes Ephesus 6.10). Bu strateji tam yarım yüzyıl sonra, Heraclius'un II. Hüsrev'e karşı giriştiği yıkıcı karşı saldırı sırasında aynen tekrar edildi (bkz. s. 618-19). Sâsânilerin Mezopotamya'ya yürüyüşüne denk gelen şiddetli savaş, 578 yılı baharında da devam etti. Bu savaşı, Mauricius'un bizzat yönettiği Arzanene'ye ve Dicle ötesinde Singara'ya kadar bir Roma karşı saldırısı takip etti (Evagrius 5.19; Theophylactus 3.15.11-16.2; Ioannes Ephesus 6.15).

II. Iustinus, Ekim 578'de öldü ve izleyen baharda Dara'nın Roma kontrolüne iadesi ve Doğu Armenia ve İberya'nın Sâsâni kontrolüne bırakılmasını amaçlayan müzakereler sırasında I. Hüsrev de öldü. Hüsrev'in halefi Hürmüz (Hormizd) buna karşın diplomatik girişimleri kesti ve Mezopotamya cephesinde yeni bir savaş dönemi başlattı. Mauricius 580 ve 581'de sırasıyla Media ve Mezopotamya'ya saldırdı. Bu savaşların ikinci yılında Gassanilerin şefi El-Münzir önce Romalılara yardım etti, ancak daha sonra taraf değiştirdi. Mauricius ertesi yıl Constantinopolis'e dönmeden önce Mezopotamya'da Constantina kenti yakınlarında karşı saldırıda bulunan bir Sâsâni kuvvetini yendi. Bu savaş esnasında Tiberius'un Ağustos 582'de öldüğü haberi geldi ve Mauricius halef olarak savaş alnında imparator ilan edildi (Theophylact 3.17.5-18.3).

Mauricius'un yönetiminin ilk yıllarında doğu sınırı boyunca devam eden meseleler nazik durumunu muhafaza etti. Mauricius güvenilmez Arap müttefikleri Al Münzir ve oğlu Numan'ı sürgüne gönderdi (Evagrius 6.2), diğer yandan Trakyalı Ioannes ve Philippicus, Arzanene'de ve Nusaybin'de seferlerini sürdürdüler. Mali problemlerden dolayı, imparatorun askeri ödemeleri düşürmeye zorlandığı 587 yılında, Philippicus'un yerini Priscus aldı. Ödenek sorunu, 588 yılı paskalyasında Mezopotamya'da patlak veren ciddi bir isyanı kışkırttı. Askerler Priscus'un yerine Phoenice Libanensis'te ordu kumandanı olan Germanus'u seçtiler ve imparator da Mezopotamya'da komutayı üstlenmesi için Philippicus'u bizzat yeniden atadı. İlave imparatorluk yardımı sözü alan Germanus da, isyancıları sakinleştirdi ve kargaşa fırsatını kullanarak Constantina'ya saldıran Sâsânilere karşı başarılı bir sefer düzenledi. Germa-

nus, Martyropolis'te önemli bir zafer kazandı ve Sâsâniler'den alınan ganimet bir şekilde askerlerin taleplerini karşılamak için kullanıldı (Theophylactus, 3.1.1-4.6; Evagrius 6.4-7, 9). Antakya piskoposu Gregorius, ordu ile imparatorluk tarafından gönderilen komutan Philippicus'u uzlaştırmak için önemli bir rol oynadı. Evagrius'un hemen hemen çağdaşı olduğu bu olaylara ilişkin yazdıklarından anlaşılıyor ki, piskopos Gregorius, Antakya'nın dini olduğu kadar fiili siyasi lideriydi ve pek çok şeyin yanı sıra asker toplama ve ordunun lojistik ihtiyaçlarının temininden de sorumluydu (Evagrius 6.11-13).[856] Bununla birlikte, Martyropolis 589 yılında Sâsânilere teslim edildiği zaman, bir başka başarısızlığa tanık olundu. Kenti geri alamayan Philippicus tekrar Comentiolus ile değiştirildi. Akbas kalesini ele geçirmiş olan Roma güçleriyle, Roma toprağı olan Martyropolis'te köprübaşı mevziilerini muhafaza eden Sâsâniler arasında Arzanene'deki düşmanlıklar ise devam ediyordu (Evagrius 6.14-15; Theophylactus 3.5.11-15).

Belirleyici gelişmeler farklı bir yerden geldi. Olayları hızlandıran, Hazar denizinin doğusundaki bozkırlarda büyük bir yeni gücün, yani hakanları tarafından yönetilen Batı Türk kabilelerinin ortaya çıkışıydı.[857] Türkler, kuzey sınırı boyunca barışı muhafaza etmek için Sâsâniler'den devasa miktarda koruma parası talep ettiler:

> Türk dünyası, o zaman, Sâsâniler tarafından çok zenginleştirilmişti ve bu farklı millet, büyük bir savurganlığa yönelmişti; çünkü altın yataklar, masalar, kadehler, tahtlar, döşemeler, at koşum takımları, zırh takımları ve zenginlik sarhoşluğuyla tasarlanan her şeye çözüm buluyorlardı. Sonuçta Türkler anlaşmayı bozdukları ve alışılageldikten daha fazla para ve çok ağır bir ek talep ettikleri zaman, dayatılan bu kadar haraç yükünü kaldıramayan Sâsâniler savaş yapmayı seçtiler. (Theophylactus, 3.6.11-12, çev. Whitby & Whitby)

Sâsâniler adına başarılı misillemeler, hanedana rakip olan büyük ailelerden birisinin mensubu ve Armenia ve Azerbaycan bölgelerinin komutanı Behram

[856] Michael Whtiby, "Recruitment in the Roman armies", Averil Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III* (Princeton, 1995), 81-3.

[857] Bu bölgede Türklerin ortaya çıkışının anlatısı için bkz. Theophylactus 7.7.6-9.12.

Çoban tarafından yönetiliyordu. Behram daha sonra, Roma ve İran arasında Kafkasya'nın batısında sürekli olarak çekişme konusu olan Suania krallığına saldırdı.[858] Roma'nın verdiği karşılık, Lazica'ya bir kuvvet göndermek oldu. Bu ordu, doğuya Albania içlerine doğru ilerledi ve Aras Nehri kıyısında yapılan bir savaşta Behram'ın kuvvetlerini yenilgiye uğrattı (Theophylactus 3.6.15-7.19). Behram bundan sonra, Sâsâni kralı Hormizd'in kendisini kumandanlıktan uzaklaştırma girişimine kulak asmadı ve isyancı askerlerini Zap suyuna kadar getirdi (Theophylactus 3.8.1-3, 10-12). Bu tehdit, Hormizd'in askerleri arasında başka taraf değiştirmelere de neden oldu ve kral Ktesiphon'da bir saray darbesiyle devrildi ve kısa süre içerisinde yerini oğlu II. Hüsrev aldı (Theophylactus 4.1.1-3.12). Behram'ın ordusu hemen güneye Ktesiphon'a doğru ilerledi ve Hüsrev'i yendi. Hüsrev'e haremi ve maiyetindeki adamlarıyla birlikte Roma himayesine sığınmak için batıya kaçmaktan başka seçenek kalmamıştı. Genç Sâsâni kralı sınır kenti Circesium'dan doğudaki Roma ordularının komutanı Comentiolus'un ikamet ettiği Hierapolis'e refakat edildi ve burada Mart 590'da Romalı komutan tarafından kabul edildi. Behram, İran'da kraliyet gücünü ele geçirince, Hüsrev bir teklifle birlikte İmparator Mauricius'a bir delegasyon gönderdi: Şayet Romalılar, ona tahtını geri geri almasını sağlarlarsa, karşılık olarak Hüsrev, Martyropolis, Dara ve Armenia'yı Romalılara geri verecekti (Theophylactus 4.13.24). Ermeni vakayiname yazarı Sebeos, bu olaylara ilişkin benzer bir hikâye sunmaktadır. Sebeos, Hüsrev'in Mauricius'a toprak iadesi teklifini daha belirgin olarak şu şekilde tanımlamaktadır: Nusaybin ve civarı, Ağrı dağına kadar olan Armenia bölgesiyle birlikte, Dvin kenti ve Van gölü ve Gürcistan'da Tiflis'e kadar olan bölge, Romalılara bırakılıyordu (*Armenian Chronicle Attributed to Sebeos* 76, 84). Roma'nın çıkarlarının, rakibi olan Sâsânilerin kendi aralarında kavga etmelerinde olduğu yönündeki tavsiyeyi reddeden İmparator Mauricius, Hüsrev'in teklifini kabul etmeye karar verdi. Bu karar, çoğu Urmiye gölü etrafındaki bölgede ve Azerbaycan'da geçen enerjik ve karmaşık bir seferi başlattı. Neticede Behram'ın kuvvetleri Ganzak yakınlarında bir savaşta hezimete uğratıldı ve gasıp, Türkler arasına sığınmak için doğuya kaçtıysa da kısa bir süre sonra öldürüldü. Bu olaylar, Roma'nın

[858] D. Braund, Georgia in Antiquity, 311-14.

doğu sınırındaki mücadelelerinde yüksek bir noktayı gösteriyordu. Roma garnizonları, sadece Dara ve Martyropolis'i geri kazanmadı fakat aynı zamanda Doğu Armenia bölgesinin çoğunun kontrolünü de ele aldı.[859]

591 yılı olayları iki büyük güç arasındaki ilişkileri de belirlemiştir. Mauricius'un, gasıp Behram'a karşı Hüsrev'in meşru iddialarını destekleme kararı, Hüsrev'in yardım başvurusunda ifade ettiği; iki imparatorluğun, sınırlarındaki karşılıklı istikrardan, kaybettiklerinden daha çok kazanacakları görüşünün, doğruluğunu tasdik etmekteydi. Bu olay ayrıca, 590-91 yılı seferlerinin stratejik kazanımlarıyla doğrulanan Roma gücündeki özgüveni de göstermekteydi. On iki yıldan daha az bir zaman sonra öngörülemeyen şey, Hüsrev'e gösterilen teveccühün tam anlamıyla karşılıklı olabileceğiydi. Çünkü bu kez Mauricius gasıp Phocas tarafından tahttan indirilmiş ve onun oğlu olduğu iddia edilen Theodosius adlı bir adam emniyet için Hüsrev'in himayesi altına sığınmıştı.

[859] Behram Çoban'ın gaspı için bkz. P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sâsânian Empire* (Londra, 2009), 123-6 ve 397-414.

12. DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU'NUN SON HESAPLAŞMASI

250 300 350 400 450 500 550 600 650

Yaklş.520-55	Balkanlarda Bulgar, Slav ve Kutrigur Hunlarının istilaları
559	Belisarius'un kumanda ettiği Roma kuvvetleri Kutrigurları Constantinopolis'ten çıkarır
Yaklş.540-50	Avarların batıya doğru harekete geçişi
567-68	Avarların Lombardlarla anlaşması; Lombardların İtalya'yı işgali
581	Avarların Sirmium'u ele geçirmesi
582-602	Mauricius'un yönetimi, Balkanlarda Slavlar ve Avarlarla uzun savaşlar
602	Phocas kumandasında Roma askerlerinin isyanı ve Mauricius'un tahttan indirilmesi
604	Sâsâni kralı II. Hüsrev'in savaş ilanı ve Dara ve doğu sınır bölgesinin çoğunun İran'ın eline geçmesi.
609-622	Sâsânilerin Anadolu, Doğu Akdeniz ve Mısır'ı istila etmesi

609-630	**Roma ve İran arasındaki nihai savaş**
614	**Kudüs'ü ele geçiren Sâsâniler, Kutsal Haç kalıntısını götürürler**
623	**İmparator Heraclius, Avar kağanının tuzağından güçlükle kaçar; Rodos Sâsânilerin eline geçer**
624	**Heraclius, Azerbaycan içlerine doğru karşı saldırıya geçer**
626	**Constantinopolis'in Sâsâniler ve Avarlar tarafından kuşatılması**
627	**Heraclius saldırıyı yeniden başlatır ve Ktesiphon'a ulaşır; II. Hüsrev tahttan alaşağı edilir ve Kutsal Haç Kudüs'e geri getirilir**
628-33	**İran'da iç savaş**
622-41	**İslam fetihlerinin ilk dalgası**
622-	**Hz. Muhammed'in Medine'ye sürülmesi, Hicret.**
632	**Hz. Muhammed'in ölümü**
636	**Hz. Muhammed'in Arap takipçileri, Roma kuvvetlerini Yermuk'te yenilgiye uğratır**
638	**Kudüs'ün Müslümanların eline geçmesi**
641	**İskenderiye'nin ele geçirilmesi ve Heraclius'un ölümü**
642	**Araplar, Nihavend savaşında Sâsânileri yenerler**
651	**Son Sâsâni kralı III. Yezdigerd'in katledilmesi**

VI. Yüzyılda Kuzey Barbarları: Avarlar, Slavlar ve Lombardlar

V. yüzyılın ortalarında Hun İmparatorluğu'nun çöküşünden beri, bütün Balkan coğrafyası tehlikeli ve sahipsiz bir toprak olmuştu. Attila'nın ordularının tahrip ettiği Tuna'nın güneyindeki büyük istihkâm kentlerinin çoğu, harabe ve nüfusu azalmış olarak kaldı. Aşağı Tuna boyunca, Roma otoritesi güçlükle sürdürülüyordu. Bölge sadece Constantinopolis'ten deniz yoluyla ulaşılabiliyor ve desteklenebiliyordu, fakat Constantinopolis'ten batıya ve bölgesel başkent Selanik'ten kuzeydeki Serdica'ya ve kuzeybatıdaki Sirmium'a doğru

devam eden kara yolu, silahlı kuvvetler için bile çok çok az güvenliydi. Fiili olarak Roma gücünün sınırları, Orta Tuna'nın Demirkapı civarındaki (bugün Sırbistan Romanya arasında) ivinti yeriydi. Burası aynı zamanda Roma donanmasının batı sınırıydı.

Hun İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra, bölgesel güç boşluğunu Ostrogot kabileleri doldurdu, fakat Theodoric Amal 489 yılında kendi halkını İtalya'ya götürdükten sonra geride kalan Ostrogotlar dağıldılar ve bu da Ukrayna'dan Dinyeper üzerinden Tuna'ya doğru hareket eden yeni halkların istilasına kapı açtı. Türkçe konuşan Bulgarlar (Procopius tarafından hâlâ Hunlar olarak anılmaktadırlar) ve Trakya içlerine doğru başarılı istila girişimlerinde bulunan Slavlar bunlar arasındaydılar, ancak 528/29'da Iustinianus'un askerlerinin düzenlediği dikkate değer seferlerden sonra yenildiler.[860] Iustinianus, istihkâmların çoğunu yeniden inşa ettirerek Doğu Balkanlardaki Roma kontrolünü istikrara kavuşturdu. Bu büyük çaba, Procopius'un *Yapılar* adlı eserinin 4. kitabında detaylı olarak ele alınmaktadır. Temel hedef, önemli stratejik noktaların (mesela Sirmium'daki Tuna'yı geçiş noktası ve Yunanistan'a geçiş noktaları olan Thermophylae ve Isthmus geçitleri) kontrolünü sağlamak ve bir tehlike ortaya çıktığı zaman toplumun kendisini emniyete alması için, yeterli sayıda müstahkem mevki temin etmekti.[861] 531'den 534'e kadar Trakya'da *magister militum* olan Chilbudius, Bulgarlara, Slavlara ve Antlara karşı başarılı savaşlar yaptı, fakat Tuna'nın kuzeyindeki çetin bir çatışmada öldürüldü. Procopius, bundan sonra barbarların istedikleri zaman nehri aşabildiklerini ve Roma topraklarını yağmaladıkları tespitini yapmaktadır (Procopius, *Bell. Goth.* 7.14.1-6). Iustinianus, 535'te Sirmium'u Ostrogotlar'dan geri aldı ve kısa bir süreliğine de olsa, Illyricum'da bir bütün olarak Roma otoritesinin yeniden tesis edilebileceği beklentisini yarattı, fakat bir yıl içinde kent tekrar, Cermen dili konuşan ve artık Macaristan ovasının çoğunu işgal eden bir halk olan Gepidlerin eline düştü.

[860] B. Croke, "Justinian's Bulgar victory celebration," *Byzantoslavica* 41 (1980), 188–95.

[861] B. Bavant, in C. Morrisson (der.), *Le monde byzantin* I (Paris, 2004), 341–3.

Procopius, 539 yılındaki büyük bir Hun istilasının ayrıntılarını vermektedir. Ioania körfezinden Constantinopolis'e kadar uzanan bu istilada kastedilen, muhtemelen Bulgarlar ve Kutrigurlar'dan oluşan yeni bir göçebe koalisyonuydu. Korint'teki Isthmus'a kadar bütün Yunanistan yakılıp yıkıldı; otuz iki Illyricum istihkâmı ve Cassandria kenti mahvedildi; işgalciler Trakya Chersonese'nin güvenliğini sağlamak için inşa edilen istihkâmları aştılar ve bazıları Hellespont Boğazı'nı (Çanakkale) geçerek Anadolu'ya girdiler. Bu olayları, 530'ların sonlarının kıtlık şartlarından ayrı tutmak zordur, çünkü kıtlık şartları bu korkunç saldırıyı kışkırtmış olabilirdi (Procopius, *Bell. Pers.* 2.4.4-12; bkz. s. 561-64).[862] Illyricum üzerine yapılan diğer saldırılar 544 ve 549 tarihlerinde meydana geldi. Roma kuvvetleri bunları önleyemeyecek kadar zayıftı (Procopius, *Bell. Goth.* 7.11.15-16 ve 29.1-3). 550'li yıllarda hem Slavlardan hem de Kutrigurlardan gelen baskı arttı. Procopius, Slavların Hebrus Nehri'ne ve Trakya kıyılarına doğru ilerleyişlerini canlı bir şekilde betimlemektedir: Sadece sayısal üstünlükleriyle müstahkem kasabaları bunaltıyorlar, erkekleri kazığa oturtuyor ve yakıyorlar, kadınları ve çocukları ise köleleştiriyorlardı. Germanus'un İtalya'daki Gotlara karşı yinelenen sefer için topladığı Roma ordusunun mevcudiyeti, Slavların esas hedefleri olan Selanik üzerine çullanmalarını güçlükle engelledi.

Illyricum'un güvenliği, Tuna boyunca yer alan istihkâmlardan ziyade, Romalıların sınırın kuzeyindeki barbar halklar arasında ayrıntılı bir "diplomatik dans" planlamasına bağlıydı. Gepidler, 551 yılında Lombard (eski Roma Pannonia'sına yerleşmişlerdi) komşularıyla değerli bir barış anlaşması yaptılar, fakat anlaşmanın kalıcı olacağına inanmadıkları için, Kutrigurların yardımına da müracaat ettiler. Bununla birlikte, savaşçı yeni müttefikleri geldiği zaman, onları Lombardlara karşı konuşlandırmak yerine, Roma topraklarında daha fazla ganimet yağmalamak için kontrolleri altında tuttukları Sirmium'dan nehrin karşısına geçmelerine refakat ettiler. Iustinianus, Ukrayna'da kalan diğer Kutrigurlara (bunlar her halükarda Constantinopolis'ten düzenli ödenek alıyorlardı) saldırmak için, bir başka step halkı olan Utrigurların yardımını

[862] Dolayısıyla ayrıca bkz. D. Keys, *Catastrophe. An Investigation into the Origin of the Modern World* (Londra, 1999), 44–6.

istedi. Utrigurlar, o sıralarda Azak denizinin doğusuna yerleşmişlerdi. Utrigurların müdahalesi iki kez başarılı oldu, çünkü Kutrigurların elinde bulunan binlerce Romalı savaş tutsağı kaçarak evlerine döndüler ve bu müdahale ayrıca Sirmium'dan Tuna'yı aşan Kutrigur savaşçılarının Illyricum'daki yağmalarından vazgeçmelerine neden oldu. Bununla birlikte, önceleri Belisarius'un ordusunda Vandal seferine katılmış bir şefin liderliğindeki 2.000 kişilik bir Kutrigur grubu Iustinianus'tan iltica talebinde bulundu ve istekleri karşılandı. Iustinianus, askeri hizmete hazır olmaları şartıyla, bu Kutrigur grubunu Trakya'ya yerleştirdi. Utrigurların kralı Sandis ise bu duruma öfkelendi, çünkü düşmanlarının imparatorlukta yerleşme lüksü ve konforundan faydalanmasına bu şekilde izin verilirken, Romalıların dostu olan Utrigur halkı, Iustinianus hatırına kendisini niçin tehlikeye atmalıydı?

> Biz, terkedilmiş ve verimsiz bir bölgede varlığımızı güçlükler sürdürürken, Kutrigurlar, serbestçe devlet hazinesinden tahıl tüketiyorlar, kentte şarap dükkânlarından besleniyorlar ve masadaki her türlü lüksün en iyi kısmıyla eğleniyorlar. Herhalde Utrigurlar hamamlara bedava giriyorlar ve altın süslemeler içinde dolaşabiliyorlar, çok farklı renklerde dokunmuş ve altınla süslenmiş zarif elbiselerin yokluğunu çekmiyorlardı (Procopius, *Bell.* 8.19.16-17).

Şiddetli gereksinimler kadar, kıskançlık ve tamah da barbar yağmalarını tetikliyordu. Karadeniz'in kuzey sınırları civarında, Slavca ve Türkçe konuşan kabileleri barındıran kulübelerin ve çadırların ötesinde, servet tutkunu, rüyalarda görülebileceğinden daha zengin bir Roma İmparatorluğu imajı beliriyordu.

Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı son Kutrigur saldırısı, hükümdarları Zabergan'ın 559 yılında Slavlardan ve Kutrigurlardan oluşan bir kuvveti, Constantinopolis'in Uzun Surlar'ına kadar ulaşacak geniş çaplı bir istila için, Trakya ovalarını boydan boya geçerek Thermophylae kapılarına kadar bütün Makedonya ve Yunanistan'ı işgal ettiği zaman meydana geldi. Bu krizde, savunmayı örgütlemek için emekliliğini geçiren Belisarius göreve çağrıldı (Agathias 5.11-25).

Roma'nın kuzey sınırı boyunda beliren bir sonraki tehdit, Iustinianus'un ölümünden iki yıl sonra ortaya çıktı. Moğolistan kökenli ve savaşçı bir göçebe halk olan Avarlar, 540'lı ve 550'li yıllarda gerilerindeki Türkler tarafından itil-

dikleri için, durdurulamaz bir şekilde batıya doğru hareket ediyorlardı. Fakat aynı zamanda Romalıların zenginlik hikâyelerinin cazibesine de kapılmışlardı.[863] Romalılar, tahmin edilebileceği gibi, başlangıçta onları Kutrigurlara ve Utrigurlara karşı bir set olarak kullandılar. Avarlar, 567 yılında Gepidlere karşı Lombardlar ile bir anlaşma yaptılar. Bu anlaşmanın şartları, Menandros'un metninde muhafaza edilmektedir (*fr.* 9). Avarlar, Gepidleri yok ettikleri için, Romalılar bu anı, 536 yılından bu yana Gepidlerin kontrolünde olan Sirmium'u yeniden işgal etme fırsatı olarak kullandılar. Öte yandan Kral Audoin komutasındaki Lombardlar, Pannonia'daki yurtlarını terk etmek ve güneye İtalya'ya doğru inmek için hayati bir karar verdiler.

Avarlar artık Roma'nın kuzey sınırında fazlasıyla kuvvetli ve saldırgan bir barbar güç idi ve gelecek bir kuşak boyunca Balkanlardaki Roma politikasının çerçevesini oluşturdular. Avar kabile yapısı büyük ölçüde Hunlara benziyordu.[864] Avar hakanı, (Χαγάνος) 440'lı yıllarda Attila'nın oynadığı rolü üstleniyordu. Avarlar, muhtemelen üç yıllık bir yağmadan sonra, 572 yılından itibaren Balkanları rahat bırakmanın bedeli olarak Bizans'tan 80.000 altın *solidus*luk yıllık ödenek almaya başladılar. Yeni Bizans imparatoru II. Tiberius, ödeme yapmayı reddettiği için 578 yılında Sirmium'a karşı saldırıları yenilemeye başladılar ve iki yıldan fazla süren bir kuşatmadan sonra, 581 yılında kentiele geçirdiler. Bizanslılar eksik ödemeleri yapmaya mecbur bırakıldılar (Menandros *fr.* 63-6; Ioannes Ephesus 6.30-32). Bu dönemde, açık bir şekilde Avarlarla eş güdüm içerisinde hareket eden Slavlar, Yunanistan'ı, Thesalya'yı ve Trakya'yı tahrip ettiler. Avar hakanı, Mayıs 583'te II. Tiberius'un yerine bir yıl önce imparator olan Mauricius'tan yıllık haracı 100.000 altın *solidus*a çıkarmasını istedi. Ödeme zamanında yapılmayınca, hakan hızla doğuya doğru

[863] D. Keys, *Catastrophe*, 35–52'de 536–37 yılı iklim felaketinin yol açtığı şartların Moğolistan'daki Türklerin, Avarları otlaklarından çıkarmalarına yol açtığını ve batıya doğru göçlerine başladıklarını savunmaktadır. Ancak bu yorum şimdilik mevcut verilerin sınırlarının ötesindedir. Her halükarda Avar göçleri, daha önceki Hun göçlerini ve daha sonraki Oğuz Türklerinin ve Moğolların göçlerini andırmaktadır.

[864] R. Pallas-Brown, "East Roman perceptions of the Avars in the mid- and late sixth centuries," S. Mitchell & G. Greatrex, *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales & Londra, 2000), 309–29.

harekete geçti ve Singidunum, Augustae, Viminacium ve Karadeniz kıyısındaki Anchialus'u ele geçirdi ve haremiyle burada hamamların keyfini çıkardı. Anlaşma şartlarını müzakere etmek üzere gönderilen üst düzey bir Roma elçisi hakarete uğradı ve hapsedildi. Bizanslılar ertesi yıl, hakanın istediği bütün miktarı ödemeyi kabul ettikleri zaman, elçi başkente dönebildi (Theophylact 1.3.1-6.3). Anlaşmaya rağmen Slav tehdidi aralıksız devam ediyordu, çünkü Slavlar, Romalılar tarafından Edirne'de yenilip Trakya'dan sürülmeden önce, 585 yılında Constantinopolis yakınlarında Uzun Surlar'a saldırdılar (Theophylact 1.7.3-6; Ioannes Ephesus 6.25). Atina ve Korinth muhtemelen aynı yıl yağmalandı ve Eylül 586'da Slavlar kısa bir süre Selanik'i kuşattılar. İnanışa göre kent, koruyucu azizi Demetrius'un mucizevi müdahalesi sayesinde kurtuldu.[865] Yunanistan'da ilk Slav yerleşimi de bu döneme tarihlenmektedir. Bunun yanı sıra hareminden bir kadınla yatan birisinin Bizanslılar tarafından korunduğunu iddia eden hakan, İskitya ve Moesia coğrafyasında kalan Aşağı Tuna eyaletlerindeki Roma kentlerine saldırmak için bu iltica meselesini bahane olarak kullanıyordu (Theophylact 1.8).

Roma orduları 580'li yılların sonunda doğu sınırında Sâsânilere karşı ağır savaşlar yapmakla meşgulken, Slavlar tarafından kışkırtılan Avarlar harekete geçtiler ve 588'de Anchialus'a ve Anastasius surlarına karşı saldırılarını yenilediler.[866] Gidişat ancak Mauricius 591'de Sâsânilerle barış anlaşması yaptıktan sonra, Bizanslılar lehine değişmeye başladı ve böylece Bizanslılar Balkanlara askeri sevkiyat noktasında rahat hareket etmeye başladılar. VI. yüzyılın son on yılının çoğunda Priscus ve Comentiolus'un kumandası altındaki Bizans askeri kuvvetleri, Mauricius'un imparator olmadan önce yazdığı askeri el kitabı *Strategikon*'da yer alan etkili taktikleri uygulamaya başladılar. Moesia üzerinden Tomi'ye doğru ilerleyerek, Bizanslı generallere karşı üstünlük sağlayan ve İmparator Mauricius'u, Anastasius surları önünde askerlerine bizzat kumanda etmeye zorlayan Avar hakanı, 598 yılına kadar herhangi büyük bir başarı sağ-

[865] P. Lemerle, *Les plus ancient miracles de S. Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans* (Paris, 1981), I, 13–15.

[866] Theophylact 5.16.1–6.6.1'deki temel anlatının kronolojisi çok karmaşıktır. Michael & Mary Whitby çevirisinin notlarına bakınız.

layamadı. Müzakereler yeni bir anlaşmayla sonuçlandı ve Avarlar, Tuna'nın kuzeyine çekildiler. Ayrıca Bizanslılardan talep ettikleri Balkanların korunması ödeneği 20.000 *solidus* altın daha arttırıldı (Theophylact 7.13.1-15.9). Takip eden yıllarda Bizans askerleri yine de saldırılarına devam ederek Avarları Viminacium yakınında bir savaşta ağır kayıplara uğrattılar ve Tuna'nın karşısındaki Slav yerleşimlerine karşı akınlar düzenlediler.

VI. yüzyılın son yıllarının umutsuz ve cesaret kırıcı mücadeleleri gelişirken, Balkanlar keskin bir demografik dönüşüme maruz kalmıştır. Bu değişimde anahtar halk, Avarlar değil, Slavlardı. Avarlar, V. yüzyıldaki Attila'nın Hunları gibi, iki kuşak içerisinde önemlerini kaybedeceklerdi. Slavlar ise, Geç Antikçağda Roma'nın barbar komşuları arasında en az belgelenmiş halktı. İsimlerinin, "slave = köle" ile aynı kökten gelmesi, bu halkın alt sınıf olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Klasik kaynaklar, kesinlikle hiçbir Slav liderinin ismini nakletmemektedir. Görüldüğü kadarıyla Slavlar, savaşçı bir liderlik ile yönetilen, amaca yönelik geniş kabile grupları halinde organize değillerdi. Dolayısıyla, eskiden Got öncülerinin yurdu olan Dinyeper ve Dinyester nehir havzalarındaki ova köylerinin sakinlerinden meydana geliyorlardı. Yerleşimleri, çukur bölge hanelerinden oluşan küçük kümelerdi, sazdan çatıları olan, çevreleri toprakla örtülü alçak taş veya keresteden kulübelerle çevriliydi ve ova seviyesinden güçlükle görülebilir durumdaydı. Ekonomileri büyük baş hayvan yetiştiriciliğine ve düşük kalitede tahıl, bilhassa darıya dayanıyordu. Daha gelişmiş Roma İmparatorluğu ekonomisiyle kurdukları irtibat, Slavları, bu yaşam biçimini benimsemeye ve buğday üretmeye ve at yetiştiriciliğine geçerek yaşamlarını iyileştirmeye zorladı.[867]

Slav asıllı halkların Balkan eyaletlerine sızmaları, maddi kültür düzeyinde o kadar basitti ki, bunu arkeolojik olarak tespit etmek zordur. En muhtemel hipotez, Slavların, Roma eyaletlerinin yerleşik nüfusunun pek tercih etmediği çukur arazilere (bunlara bataklık bölgeler de dâhil) yerleşmiş olmalarıdır, çünkü bu tür araziler, önceki barbar istilalarının tahribatına fazla maruz kalmamışlardı. Açık bir şekilde görülüyor ki Slavlar yeni çevrelerine çabucak uyum

[867] F. Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, ca. 500–700* (Cambridge, 2001).

göstermişlerdi. Moesia ve Trakya'nın Haemus ve Rodop dağları arasındaki ovalar, Slav yerleşimleri için mükemmel bir çevre sağlıyordu. Bu yerleşimler, küçük kasabalar ile Roma işgali sonrasında kurulan ve hassasiyetle korunan müstahkem mevkiler arasına sokulmuşlardı. 520'li yılların ilk Slav akınları, etkileyici olmayan ancak aralıksız bir demografik dönüşümün habercisiydi, çünkü bu yeni halklar, yeni bir dil getiriyorlar ve yavaş yavaş daha önceki sakinleri tarafından terk edilen bölgelere doğru yayılıyorlardı. Avarlar dâhil barbar komşularıyla gittikçe artan tanışıklıkları ve Roma İmparatorluğu'nun zenginliğinin farkında olmaları Slav toplumlarının askeri organizasyon açısından dönüşmesine bilhassa yardımcı oldu. Slavlar, VI. yüzyıl sonlarında ve ertesi yüzyılın başlarında Roma kentlerine karşı uzun mesafe akınlar düzenleyebiliyorlardı. Bu akınlar, Slav ailelere ve küçük topluluklara, yerleşimlerini batıya Orta Avrupa'ya olduğu kadar Yunanistan'a da yayma yolunu açıyordu.[868] Slavların, Avrupa'nın güneydoğusuna doğru hareketi, pek çok açıdan Geç Antikçağ boyunca Arapların Suriye'ye tedrici yayılmalarıyla karşılaştırılabilir, çünkü bu da VII. ve VIII. yüzyılların İslam fetihlerine zemin hazırlayacaktı.

560'lı yılların Avar akınlarının diğer büyük bir sonucu, Lombardların (Langobardi = uzun sakallılar) Pannonia'dan İtalya'ya yer değiştirmeleridir. Kral Audoin, 553 yılında halkını Narses'in komutasındaki Gotlara karşı sefere çıktıkları bölgelere geri götürdü. Cermen dili konuşan diğer gruplar tarafından desteklenen Lombardlar, 572 yılına kadar Ticinum kalesi de dâhil, Po Nehri'nin kuzeyindeki İtalya'nın çoğunu kontrol altına aldılar. Lombardlar ayrıca Spoleto istihkâmını ve bölgesini de işgal ettiler ve böylece *via Flaminia* üzerinden Roma, Ravenna ve Beneventum bölgesi arasındaki iletişimi kestiler. Geniş ve dışa kapalı yerleşim bölgeleri bağımsız dukalıklar olarak geliştiler.[869] Böylece İtalya'daki Bizans kontrolü kötü bir şekilde parçalanmış oldu. Doğu Roma idaresi, Cenova civarındaki Liguria kıyısını, Ravenna ve Roma'yı birbirine bağlayan ve Perugia üzerinden geçen Apeninlerdeki bir kara koridorunu, Napoli ve Salerno gibi önemli yerleşimleri, Bruttium'un güney bölgelerini ve Calabria'yı ve zengin Sicilya adasını kontrol etmeyi sürdürüyordu.

[868] B. Bavant, in C. Morrisson (ed.) *Le monde byzantin* I (Paris, 2004), 337–41.

[869] N. Christie, *The Lombards* (Oxford, 1995).

İtalya'nın, Bizans ve Lombardlar arasında coğrafi olarak bölünmesi, VI. yüzyılın sonundaki Bizans deniz gücünün önemine dikkat çekmektedir. Bütün Bizans toprakları önemli limanlar etrafında kümelenmişti ve bu şekilde bir bütün olarak imparatorluğa entegre idi. Yine de bağlar gevşiyordu. İmparator II. Tiberius 578 yılında tahta çıktığı zaman, İtalya'daki Bizans otoritelerinin göndermeyi önerdikleri 3.000 altın *solidus*luk ödemeyi geri çevirdi ve bu paranın Sâsâni seferine katılacak Lombard asıllı askerlerin ödemelerinde kullanılmasını rica etti. Bu karar fiilen, bundan böyle İtalya'daki Bizanslıların yerel problemlerle karşılaştıkları zaman, çözümü kendi yöntemleriyle bulmaya bırakıldıklarını gösteriyordu. İmparator Mauricius tarafından, İtalya'daki Bizans *eksarh*lığı (*exarkhos*) olarak yeniden organize edilen bölgesel yönetimin, bütün yarımadaya hâkim olacak kaynaklara ve karada üslenmiş askere güce sahip değildi. Böylece jeopolitik anlamda İtalya, Ortaçağın sonuna kadar muhafaza edeceği, Lombard dukalıkları arasına serpiştirilmiş yamalı bir Bizans toprağı şeklini almaya başladı.[870] Bundan böyle Constantinopolis için, papalık ve kilise ile ilişkileri, İtalya'daki eyaletinin siyasi idaresiyle olan ilişkilerinden daha büyük bir öneme sahipti.[871]

Mauricius'un Sonu

Balkanlardaki savaş durumu, Doğu Roma'yı öngörülmeyen bir felakete götürdü. Mauricius, doğu sınırında üstünlüğü yeniden tesis etmiş ve VI. yüzyılın son on yılında Avarlara ve Slavlara karşı etkileyici zaferler kazanmıştı. Bu işler bedelsiz başarılmamıştı. Mauricius, seferler sırasında finansal daralmadan dolayı, askeri ödemeleri düşürmek zorunda kalmıştı (Theophylact, 7.1.8). Bu zaruret, imparatorluğun vergi gelirlerinin sınır savunmasının yükünü ve saldırgan seferleri sürdürmeye yeterli olmadığını göstermektedir. Mezopotamya'dakinin aksine, Trakya'da herhangi bir savaş ganimetiyle ilave gelir elde etme ihtimali de yoktu (bkz. s. 642-47). Mauricius, 602 yılında Trakya'daki sahra ordusundan Slavlara karşı bir kış seferi düzenlemesini istedi. Mauricius'un

[870] M. Whittow, *The Making of Byzantium 600–1025* (Londra, 1996), 298–304, mükemmel haritalar içermektedir.

[871] P. R. L. Brown, *The Rise of Western Christendom* (Oxford, 2003), 190–215.

stratejik teorisine göre, bu sefer, askeri başarı vadediyor, fakat sınırlı bir ganimet ve çok küçük bir saygınlık sunuyordu (Mauricius, *Strategikon* 11.4.82 vd.). İmparatordan gelen mükerrer emirleri kulak ardı eden askerler, gittikçe yükselen isyankârlık belirtileri gösteriyorlar ve öncelikli olarak daha iyi hizmet şartları için bastırıyorlardı (Nikiu'lu Ioannes 102, 10-11). Sert kış şartları ve levazım sınıfından herhangi bir lojistik sağlanmaksızın, askerlerin işgal ettikleri topraklarda bulduklarıyla yetinmeleri beklentisiyle, Tuna'nın kuzeyindeki barbarlara saldırmaları için imparatordan sürekli emirler geliyordu.Birliklerden gelen bir delegasyon ise, kışı yurtlarında geçirmeleri için izin verilmesini rica ediyordu. Anlaşılan o ki, Mauricius'un sahradaki komutanları çaresizce imparatorluk emirlerinin yanlış yargı sonucu verildiğini düşünüyorlardı. Fakat seferin sürmesinde ısrarcı olmaktan başka seçenekleri yoktu. Askerler komutanları olmaksızın üst üste iki gün toplandılar ve kendi delegelerinden birisi olan Phocas'ı, yeni bir imparatorun ilanıyla ilişkili geleneksel bir ritüel ile kalkanların üzerine çıkararak başa geçirdiler (Theophylact 8.7.1-7).

Mauricius'un sonu hakkındaki Theophylactus'un ayrıntılı anlatısı, *Tarih*'inin zirvesini oluşturmakta ve muhtemelen bütün eser, bu zirve anlatıdan ortaya çıkmaktadır. Bir tarihte, muhtemelen Heraclius'un iktidarının ilk yıllarında, Theophylactus, Mauricius için bir anma konuşması yapmaya davet edilmişti. Söylev, izleyenleri gözyaşına boğmuştu (Theophylact 8.12.3-7). Theophylactus'un eserinden günümüze ulaşan anlatı, sadece bu övgü konuşmasından alındığı kesin olan unsurlar içermiyor, fakat aynı zamanda olaylar hakkında Theophylactus'un kendi dikkatli araştırmalarının çok sayıda izlerini de göstermektedir. Bu anlatı, 532'deki Nika isyanının anlatılarından bu yana, Constantinopolis'teki büyük bir siyasi olayın en açık analizidir. Kriz, karmaşık bir güçler bileşeninin ortasında çok hızlı gelişmişti. Bu güçler bileşeninde, İmparator Mauricius ve aile mensupları; kızını Mauricius'un oğlu Theodosius ile evlendirmiş varlıklı bir rakip olan Germanus'un iddiaları ve siyasi itibarı vardı. Ayrıca, Tuna'daki isyanı yönlendiren Phocas ve yakın çevresindeki askeri subaylar ve halkın duygularını açıklayabilecek ve temsil edebilecek kentteki organize gruplar olan Maviler ve Yeşiller olarak bilinen hipodrom hizipleri bu güçler bileşeninin içerisinde yer alıyorlardı. Bilhassa Yeşiller, Mauricius'un düşüşünde, herhangi bir siyasi bağlamda daha önce olmadığı kadar büyük bir rol oynadı. Bu grupların, belli bir siyasi ittifaklar ve hedefler tarafından motive

edildiğini savunmak hatalı görünmektedir. Yine de hipodrom grupları, büyük bir güçtü ve bu darbeye götüren olaylar, hipodrom hiziplerinin VII. yüzyılın başında, imparatorluk kentlerinde hâlâ etkili bir siyasi güç olduğunu açıkça gösteriyordu.[872]

Halk arasında isyan dedikoduları yayılırken, haberi başkente Mauricius'un generali Petrus getirdi. İmparator, hipodromda bir at yarışı düzenleyerek halkın güvenini kazanmaya çalıştı ve fırsatı kullanarak Mavilerin ve Yeşillerin desteğini almaya çalıştı. Phocas ve askerleri kentin hemen dışında toplanırken, sayıları neredeyse 2.000'i bulan tescilli taraftarlar Theodosius surlarını korumakla görevlendirildi. İsyancılar, Mauricius'un oğlu Theodosius'a ve kayınpederi Germanus'a yaklaşarak müzakereye başladılar ve bu ikisinden herhangi birisi Mauricius'u yerinden edip imparatorluk görevini üstlenirse, sadakat göstereceklerini beyan ettiler. İsyancıların teklifini kabul eden Germanus, Mauricius'un huzuruna çağrıldı ve intihar etmesi emredildi, fakat önce Mese caddesi üzerindeki evine kaçtı ve ondan sonra kendi silahlı adamlarıyla birlikte, II. Theodosius dönemi en üst düzey devlet erkânından Cyrus tarafından inşa ettirilen Bakire Meryem Kilisesi'ne sığındı. Germanus ve adamları, geceyle birlikte isyanın zirveye çıktığı Ayasofya'ya geçtiler. Kilisenin dışında devasa bir kalabalık toplandı ve imparatoru aşağılayan sloganlar atmaya başladılar. Hipodrom hiziplerinin mensupları da kalabalığa katılmak için surlardaki yerlerini terk ettiler. İsyancı halk, Mauricius'un Doğu *praefectus praetorio*su Constantinus Lardys'in muhteşem konağını yakınca, halktan birisi kılığına giren imparator, eşi ve diğer aile üyeleri ve *praefectus praetorio* ile birlikte Marmara denizinin güney kıyısında yer alan Aziz Autonomus Kilisesi'ne kaçtı. Ondan sonra İmparator, oğlu Theodosius ve Constantinus'a imparatorluktan kaçmalarını ve II. Hüsrev'den yardım istemeleri talimatını verdi (Theophylact, 8.7.8-9.12).

Mauricius'un ayrılmasından sonra imparatorluk sorumluluğunu Germanus'un mu yoksa Phocas'ın mı alacağı bir süre belirsizdi, fakat Yeşiller grubunun Germanus'a olan düşmanlığı, meselenin karara bağlanmasında yar-

[872] Alan Cameron, *Circus Factions* (Oxford, 1976), 265–7, 280–2; W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 203–20, 249–57.

dımcı oldu. Yeşillerden giden bir elçi heyeti, Phocas'ı, kent merkezinden yaklaşık 11 km uzaklıktaki Hebdomon'a doğru yürüyüşe geçmeye ikna etti. Yeni imparatoru ilan etmenin geleneksel mahalli olan burada, Vaftizci Yahya'ya adanan büyük kilisede Phocas imparator ilan edildi. Phocas, 25 Kasım 602'de kente girdi. Kutlamalar için düzenlenen atlı araba yarışlarının ortasında, hipodrom gruplarına ve Phocas'ın kendi askerlerine ihsanlar dağıtıldı. İki gün sonra Mauricius ve maiyeti tutuklandı ve Kalkhedon'a geri getirildi, fakat hâlâ sağ olduğuna ilişkin dedikodular hipodromda isyana yol açtı. Bu esnada Phocas'ın eşi Leontia, Phocas darbesinin ana enstrümanı olan Yeşiller ile Maviler arasında taç giyme törenindeydi. Phocas'ın bir başka yakını olan Lilius'a, Mauricius ve oğullarını katletme emri verildi. Cesetleri çok kalabalık bir izleyici kitlesinin gözü önünde denize atıldı, Mauricius'un başı ise geri getirildi ve kent dışındaki Hebdomon'da konuşlanmış Phocas'ın askerlerine gösterildi. Bu ilk katliamdan kurtulan tek aile üyesi, İznik'e kadar kaçmayı başarmış olan Mauricius'un en büyük oğlu Theodosius'tu, fakat onun da Constantinus Lardys ile birlikte Aziz Autonomous Kilisesi'ne geri döndüğü ve iddiaya göre burada Phocas'ın önde gelen subaylarından birisi olan Alexander tarafından öldürüldüğü nakledilmektedir (Theophylact 8.9.13 -12.12).

Antikçağın Son Büyük Savaşı

Mauricius'un düşüşünden sonra, babasının ümit ettiği gibi Theodosius'un kaçmayı başardığı ve Colchis'e ulaştığı, oradan da II. Hüsrev'in sarayına gittiği dedikoduları etrafta yayıldı (Theophylact 8.9.13-12.12). Beş ay sonra yeni Bizans imparatoru Phocas'ın güven mektubu Lilius tarafından, Hüsrev'e sunulduğu zaman, kabul görmedi. Hüsrev, zorba bir tiran olarak gördüğü Phocas'ı reddetti ve Theodosius'u babasının tahtına geçirmek amacıyla savaş ilan etti. Doğu menşeli kaynaklar ise Mauricius'un oğlunun gerçekten kaçtığı dedikodusunu yayıyorlardı (Theophylact 8.13.5; *Armenian Chronicle Attributed to Sebeos* 106, 110).

> Ve böylece Hüsrev, tiranlığı savaş bahanesi olarak kullandı ve dünyayı yıkan o borazanı harekete geçirdi: Çünkü bu Bizanslıların ve Sâsânilerin refahlarının tersine çevrilmesiydi. Zira Hüsrev, İmparator Mauricius'un aziz hatırasını muhafaza etme bahanesini uyduruyordu. Ve böylece Sâsâni savaşlarının doğuşu işaretleniyordu. Lilius büyük zor-

> luklar içerisinde Sâsâniler arasında kaldı. Bu günlerde bütün meskûn dünyayı bir gaflet aldı ve Romalılar, Theodosius'un ölmediğini sanıyorlardı. Ve bu büyük kötülükler için bir fırsat oldu ve bu yanlış varsayım, çok sayıda katliamın yolu oldu (Theophylact 8.15.7-8), çev. Whitby & Whitby).

Mauricius'un alaşağı edilişi, Diocletianus'un 284'teki darbesinden beri doğuda şiddet içeren ilk başarılı azildi. Phocas, halk tarafından illegal bir hükümdar olarak algılanıyordu. Hoşnutsuzluk, Suriye ve Mısır'ın Monofizit toplumlarının dinsel anlaşmazlıkları ve hipodrom gruplarının rekabetiyle kötüleşiyordu.[873]

Phocas, eski yönetime sadık muhaliflerin şiddetle bastırılmasına güveniyordu. Mauricius'un oğullarının beşi babalarıyla birlikte darbe sırasında öldürülmüştü; ilk başta bir manastıra kapatılan dul eşi ve kızları geniş tabanlı bir komployla ilişkili olmakla suçlandı ve 605 tarihinde öldürüldü. *Chronicon Paschale*'de yer alan bu farazi komplonun bastırılmasının yalın hikâyesi, Phocas yönetimini karakterize eden yeni vahşetin bir göstergesidir:

> Bu yıl Daisius ayında (Roma takvimine göre Haziran) bir Cumartesi günü *praefectus praetorio* Theodorus'un, *antigrapheus* Ioannes'in, *scholasticus* Romanus'un, *magister*in emir subayı yardımcısı Theodosius'un, Hormisdas sarayının sorumlusu Domnitziolus'un yeğeni olan *illustris* Patricius'un, *spatharii* ve *candidati* Ioannes ve Tizttas'ın, *comes largitionum* Athanasius'un, *illustris* Andreas'ın (Scombrus olarak da biliniyordu) ve *illustris* Elpidius'un başları kesildi. Dili, kolu ve bacakları kesilip atılan Elpidius bir sedye üzerinde dolaştırıldı ve denize doğru taşındı; gözleri oyulup çıkarıldıktan sonra bir sandala atıldı ve yakıldı. Yukarıda söz edilen diğer insanların, İmparator Phocas'a karşı komplo kurdukları suçlamasından dolayı başları kesildi (*Chron. Pasch.* 605, çev. Whitby & Whitby).

Ciddi dış başarısızlıklar vardı. İtalya'daki Lombardlar, kralları Agilulf'un döneminde Ravenna'daki *eksarh* Smaragdus'u 604/605 tarihinde yapılan bir anlaşmayla büyük bir toprak imtiyazı vermeye zorladılar ve aynı yıl Phocas,

[873] W. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001), 269–75.

Balkan askerlerinin çoğunu doğu cephesine kaydırmak zorunda kaldığı zaman, Avarlar talep ettikleri haraç miktarını arttırdılar. Bununla birlikte, Phocas yönetimini sendeleten nihai olaylar, Sâsânilerle yenilenen çatışmadan kaynaklanıyordu. Phocas tam tahta çıktığı sırada, Mezopotamya'da karargâh kurmuş olan *magister militum* Narses, Mauricius'un oğlu Theodosius'u destekleyen bir isyana öncülük etti. Hüsrev, bütün Sâsâni gücüyle bu isyanın arkasında yer aldı ve doğu cephesi çöktü. Dara, 604'te bir kuşatmadan sonra düştü ve Armenia bölgesindeki Romalı kumandanlar Theodosius'a desteklerini bildirdiler. Theodosiopolis ve Citharizon gibi önemli Doğu Anadolu istihkâmları 607 yılında Theodosius'un ve Sâsânilerin kontrolüne bırakıldı. Mezopotamya ve bütün Küçük Asya, böylece tehlikeye açık hale geldi ve müstahkem yerler kısa sürede düştü: Mardin, Amida, Rhesenia ve 609'da Edessa.

Phocas'ın otoritesi, bu devasa toprak kayıplarından dolayı ölümcül bir şekilde zarar gördü. İçeride de başka bir problem ortaya çıktı. Kartaca'da konuşlanan Afrika *eksarhı* Heraclius, yeğeni Nicetas komutasında bir filoyu 608 yılında İskenderiye'yi ele geçirmek üzere göndererek Constantinopolis'in tahıl kanalını kesti. Kıbrıs adası Heraclius'un kuvvetleri tarafından ele geçirildi. Heraclius'un kendisiyle aynı adı taşıyan oğlu Heraclius, Eylül 610'da savaş gemilerinden oluşan bir filoyla Marmara denizinden başkente doğru yol almaya başladı. Kentte hazırlıklar tamamdı ve Yeşiller hizbinin taraftarları limanları işgalcilere açtılar. İsyancıların destekçileri Levant'ın topraklarını ve kaynaklarının çoğunu o zamana kadar kontrol altına almışlardı. Baba ve oğul Heraclius, iki yıldır kendilerini konsül nişanlarıyla gösteren altın, gümüş ve bronz sikke basıyorlardı. Bu sembolizm, bir yandan Phocas'ın meşruiyetini üstü kapalı olarak reddederken, diğer yandan baba ve oğulun Roma devleti içerisindeki kendi konumlarını ilan ediyordu.[874] Phocas 5 Ekim 610 günü öldürülerek Afrika *eksarh*ınınoğlu Heraclius imparator ilan edildi.

Heraclius'un 610'dan 641'e kadar devam eden iktidarı, Bizans ve Sâsâni imparatorlukları arasındaki son büyük savaşı içerisine almaktadır. Bu dönem-

[874] C. Morrisson, *Le monde byzantin* I (Paris, 2004), 40. Phocas'a karşı isyanın en kapsamlı anlatısı Nikiu'lu Ioannes'de bulunmaktadır. Bkz. John of Nikiu 107–9; ayrıca bkz. A.J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt* (Oxford, 1978), 1–53.

de Balkanlardaki Roma kontrolü sona erdi ve imparatorluk Yakın Doğu ve Mısır'da çöktü. Hem Bizanslılar hem de Sâsâniler, İslam dini tarafından birleştirilen Arapların gittikçe artan gücüyle çatıştılar ve yenildiler. Bu olayları belgeleyen kaynaklar, olayların kendi başlarına karmaşıklığını yansıtmaktadır. Döneme ilişkin anlatılar, klasik bir tarihçiye ürkütücü bir problem olarak görünen, farklı lengüistik ve tarihsel geleneklerde, çeşitli bölgesel perspektifler sunmaktadır.[875] Roma perspektifi 629/30'a kadar, daha çok başkentteki gelişmelere odaklanan *Chronicon Paschale*, VIII. yüzyılda derlenen Theophanes vakayinamesi[876] ve Heraclius'un onuruna Pisidia'lı Georgios tarafından yazılan övgü şiirleri tarafından temsil edilmektedir.[877] Theophanes'in anlatısının kaynağı kısmen, Heraclius'un 620'lerde seferlerinin gidişatını naklettiği detaylı raporlardan gelmektedir. Nikiu piskoposu Ioannes, Mısır deltasının sakinlerinin bakış açısını yansıtan Yunanca bir dünya tarihi yazdı. Bir dizi çeviri vasıtasıyla günümüze ulaşan bu eser, Mısır'ın Araplar tarafından fethinin vazgeçilmez bir anlatısını sunmaktadır.[878] Arapların gelişine ilişkin pek çok gözlemi de içeren *Ermeni Tarihi*, Sebeos'a atfedilen bir eserdir.[879] Sâsâni İmparatorluğu'nun çöküşünün İran versiyonu, sadece Firdevsi'nin destansı hikâyesi *Şahname*'sine dönüştüğü haliyle ve aslen Hazar bölgesinden olan Taberi'nin Arapça yazılan büyük çalışmasıyla günümüze ulaşmaktadır. VII. yüzyılın Batı Suriye vakayinamelerinin fragmanları, Levant'taki ilk Arap fetihlerine, sadece bölük pör-

[875] Genel olarak bkz. Averil Cameron & L. Conrad (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East I. Problems in the Literary Source Material* (Princeton, 1992).

[876] J. D. Howard-Johnston, "The official history of Heraclius' Persian campaigns," E. Dabrowa (der.), *The Roman and Byzantine Army in the East* (Krakow, 1994), 57–87.

[877] Mary Whitby, "A new image for a new age: George of Pisidia on the emperor Heraclius," E. Dabrowa (der.), *The Roman and Byzantine Army in the East* (Krakow, 1994), 197–225.

[878] Bu eser, Arapça versiyonunun Etiyopyaca çevirisinden günümüze ulaşmıştır. Arapçası da orijinal Yunancadan çevrilmiştir. Özellikle Mısır'daki olaylar üzerine yoğunlaşmıştır. İngilizce çevirisi için bkz. R. H. Charles, *John, Bishop of Nikiu: Chronicle* (Londra, 1916). Eser ayrıca şu web sayfasında da mevcuttur: http://www.ccel.org/ccel/pearse/morefathers/files/nikiu2_chronicle.htm

[879] R. W. Thompson and J. D. Howard-Johnston, *The Armenian History Attributed to Sebeos* (2 cilt, Liverpool, 1999).

çük bir ışık tutmaktadır.[880] XII. yüzyılda yazılan ve günümüze ulaşan Süryani Michael vakayinamesi ve XIII. yüzyıla ait *1234 Yılı Vakayinamesi*'nin (bunların her ikisi de IX. yüzyıl ortasından günümüze ulaşan Telmahre'li Dionysius'un eserine bağımlıdır) Süryanice anlatıları, X. yüzyıl ortasında Arapça yazılmış Menbiç'li (Hierapolis) Agapius'un tarihsel anlatısı ve Theophanes'in *Chronographia*'sındaki başlıklar, büyük oranda ortak bir Süryanice kaynağa dayanmaktadır. Bu eser, aksi ortaya konmadığı sürece, Edessa'lı Theophilus'un kayıp eseri olarak belirlenebilir. VIII. yüzyılın sonunda tamamlanan ve yaklaşık 590-750 yıllar arası dönemi kapsayan Theophilus'un eseri, Roma-Sâsâni çatışmalarını ve doğudaki ilk İslam fetihlerinin tarihsel bir anlatısını içermektedir. Sonraki yazarlardan derlenen kısımların İngilizce bir çevirisi, hem Theophilus'un bakış açısını tanımlamakta hem de eseri modern okuyucuya sunmaktadır.[881] Bunlardan daha karmaşık ve zor olan ise, klasik selefleriyle kelimenin tam anlamıyla hiçbir ilgisi olmayan bir tarih yazım geleneğinden gelen ilk İslam kaynaklarıdır.[882] Yazınsal kaynakların şaşırtıcı farklılıklarının yanı sıra, arkeoloji, nümizmatik ve Mısır'daki belgesel kayıtların sağladığı veriler vardır, fakat erken VII. yüzyılın muhtemel net bir resmini ortaya koymadan daha da önce, bu alanda yapılacak çok fazla iş vardır. Aşağıdaki anlatının amacı, bu savaşların bir özetinden ve temel konuları vurgulama teşebbüsünden başka bir şey değildir.[883]

[880] A. Palmer, *The Seventh Century in West-Syrian Chronicles* (Liverpool, 1993).

[881] R. Hoyland, *Theophilus of Edessa's Chronicle and the circulation of historical knowledge in late antiquity and early Islam* (Liverpool 2011). Bu derleme hakkında yazılan önemli bir eleştiri de, Theophanes'in bu gelenekten bağımsız olduğunu savunmaktadır. Bkz. M. Conterno, *JRA* 24 (2011), 897-912.

[882] Patricia Crone, *Slaves on Horses. The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge, 1980), 3–18.

[883] Kaynaklar için bir bütün olarak bkz. James Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis: Historians and histories of the Middle East in the seventh century* (Oxford, 2010) (A. Kaldellis'in kısa ve yazısının değerlendirilmesi için bkz. *Bryn Mawr Classical Review* 2010.12.24 ve İtalyanca önemli bir inceleme için bkz. M. Conterno, *JRA* 24 (2011), 897–912). Olayların yakın zamanda tam bir anlatısı için bkz. W. E. Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium* (Cambridge, 2003). M. Whittow, *The Making of Byzantium 600–1025* (Londra, 1996), 69–82'de keskin bir inceleme vardır.

Sâsâni generali Şahin (Šāhēn) 609/10 yılında Cappadocia'yı işgal etti ve başkent Caesarea'yı kuşattı. Kent, Hıristiyan nüfus kaçtıktan sonra 611 yılında Yahudi sakinleri tarafından kuşatmacılara teslim edildi. Bu arada Suriye'ye karşı esas İran saldırısı devam ediyordu. Antakya ve Apamea Ekim 610'da, Emesa 611 ve Damascus 613'te ele geçirildi. Bizans'ın karşı saldırısı 612'de Cappadocia Caesarea'sının yeniden geri alınmasıyla sonuçlandı. Bizans Suriye'si için kritik an, uzun bir geleneği yıkarak bizzat ordusunun başında sefere çıkan İmparator Heraclius'un 613'te Antakya yakınlarında Hüsrev'in kuvvetlerine yenilmesiyle ortaya çıktı. Heraclius, Kilikya kapılarının kuzeyine doğru çekildi ve Kilikya ve Suriye'yi Sâsâni generali Şahrvaraz'ın (Šahrwarāz) merhametine terk etti. Levant'ın güneyindeki Roma idari merkezi olan Caesarea Maritima ve Kudüs, 614'te sarsıcı bir şekilde Sâsânilerin eline geçti. Kudüs'teki Yahudiler Sâsânilerle işbirliği yapmakla suçlandılar, diğer yandan kentin Hıristiyan nüfusunun çok büyük bir kısmı katledildi veya Sâsâni toprakları üzerinde yeniden iskân edilmek üzere sürüldü. Ayrıca, İsa'nın gerildiği çarmıhın kalıntıları, hatıra olarak Ktesiphon'daki Hüsrev'in hazinesine götürüldü.[884] Mısır'a çıkış kapısı olan Pelusium 616 veya 617'de alındı ve 619'da bir kuşatmadan sonra İskenderiye de teslim oldu. Sâsâniler artık Syene'ye kadar bütün Nil vadisini ele geçirdiklerini iddia edebilirlerdi.[885] Kaçınılmaz olarak 618'ten itibaren Constantinopolis'te *annona* dağıtımından vaz geçildi (*Chron. Pasch.* 618). Böylece bütün Yakın Doğu ve Mısır, Bizans kontrolünden çıktı.

Aynı dönemde gelişen Şahin'in Anadolu'daki seferlerinin, Şahrvaraz'ın komuta ettiği Levant'taki saldırılardan aşağı kalır yanı yoktu. III. yüzyılın ortalarında I. Shapur'un akınlarından beri ilk defa Bizans toprakları doğudan istilaya maruz kalıyordu.[886] Trapezus'tan (Trabzon) Satala (Erzincan) üze-

[884] *Chron. Pasch.* 614; *The Armenian History Attributed to Sebeos*, ch. 34.

Antiochus Strategikos'un sunduğu Yunanca aslının bir Gürcü versiyonunda muhafaza edilmekte olan tam metin anlatı, çevrilmiştir: F. C. Conybeare, *English Historical Review* 25, (1910), 502–17 (web versiyonu için bkz. www.ccel.org/p/pearse/morefathers antiochus_strategos_capture.htm).

[885] A.J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt* (Oxford, 1978), 54–92.

[886] C. Foss, "The Persians in Asia Minor and the end of antiquity," *English Historical Review* 90 (1975), 721–47.

rinden Melitene'ye (Malatya) doğru uzanan eski iç sınır, çoktan Sâsânilerin kontrolüne geçmişti ve neredeyse Anadolu, ne zaman canları isterse yağmaya açık hale gelmişti. 615'te General Şahin kumandasındaki bir Sâsâni gücü, Constantinopolis'te Boğaz sularının karşısında Kadıköy'e ulaştı. Ertesi kış mevsiminde üst düzey bir elçi heyeti Hüsrev'e umutsuzca barış için müracaat ettiği zaman, elçiler tutuklandılar ve daha sonra öldürüldüler (*Chron. Pasch.* 615). Deniz yoluyla taşınan Sâsâni kuvvetleri 617'de Kıbrıs'ı işgal ettiler. Küçük Asya üzerine karadan yapılan hücumların çoğunun, beklenebileceği gibi, Torosların kuzeyindeki Roma yol şebekesi üzerinden idare edildiği görülmektedir, hâlbuki Bizans direnişi güneydeki dağlık bölgeler üzerinde yoğunlaşmıştı. Cyzicus ve Nicomedia'daki imparatorluk darphaneleri, sırasıyla 616 ve 619'da para basmayı durdurdukları zaman, Heraclius, 616-17'de Isauria'daki Seleucia'da (Silifke) ve 618'de Isauria'daki müstahkem yerlerde sikke darp ettirdi. Tahmin edilebileceği gibi Sâsânilerin dikkatleri çok zengin kentler üzerine yoğunlaşmıştı ve Ancyra, Sardis ve Efes gibi kentler talan edildi ve soyuldu. Savaşın ilk etkisi dramatikti ve bu kentlerde bulunan arkeolojik verilerle gösterilebilir, fakat Sâsânilerin on yıldan kısa bir süre içerisinde, Geç Roma dönemi Anadolu'sunda kent kültürünün sonunu getirecekleri çok ikna edici değildir.[887] Roma Yakın Doğu'sunda, fethettikleri topraklar üzerindeki Sâsâni etkisiyle ilgili kapsamlı bir çalışma, Bizans direniş merkezlerinde yapılan tahribat ve vahşetle, uyumlu yerel nüfusa çok daha yumuşak davranış arasında bir ayrım yapmamız gerektiğini savunmaktadır.[888]

Bizans'ın talihi 622 yılında en dip noktayı gördü. Geniş kapsamlı bir Sâsâni saldırısı, Balkanlarda muhakkak ki önceden planlanmış bir Avar saldırısıyla çakıştı. Sâsâni ordusuyla karşılaşmak için bizzat sahaya inmiş olan Heraclius hızla Constantinopolis'e döndü ve o zamana kadar Selanik'i kuşatmış olmaları muhtemel Avarlarla görüşmeye başladı. 623'te imparator, Avar kağa-

[887] J. Russell, "The Persian invasion of Syria/Palestine and Asia Minor in the reign of Heraclius: Archaeological, numismatic and epigraphic evidence," E. Kountoura-Galake (der.), *The Dark Centuries of Byzantium (7th–9th centuries)* (Atina 2001), 41–71'de Sasani istilalarının etkisinin Foss'un öne sürdüğünden çok daha az dramatik olduğundan bahsetmeltedir.

[888] C. Foss, "The Persians in the Roman Near East," *Journal of the Royal Asiatic Society* 13 (2003), 149–70.

nıyla bir anlaşma imzalamak için Trakya'daki Anastasius surlarının korumasının ötesine geçmeye cesaret etti, fakat pusuya düşürüldü ve maiyetinin çoğunu kaybetti, kendisi de az daha esir ediliyordu. Bu krizde kentin korunmasının sembollerinden birisi olan ve Theodosius surları dışındaki Blachernae'de kilisede muhafaza edilen Bakire'nin pelerini saklanmak üzere aceleyle Ayasofya'ya götürüldü.[889] Avarlarla onur kırıcı şartlar içeren bir anlaşmaya varıldı. Orta Anadolu'nun en büyük kalesi olan Ancyra, muhtemelen 622'de Sâsâniler tarafından ele geçirildi. 623'te kuşkusuz Mısır'daki yeni karargâhlarının sağladığı fırsatı kullanan Sâsâniler, Rodos adasını zapt ettiler ve sakinlerinin çoğunu sürdüler. Sâsânilerin elleri imparatorluğun boğazındaydı.

Olaylar, 624 ile 630 arasında olağanüstü bir şekilde tersine döndü.[890] Heraclius, Cappadocia Caesarea'sında bir sahra ordusu topladı ve ondan sonra Kuzeydoğu Anadolu üzerinden Azerbaycan'a doğru yürüyüşe geçti. Bu güzergâh, kalabalık Hıristiyan nüfuslarıyla birlikte 591'den sonra Roma kontrolü altına alınmıştı. Bahram'ın 591'de yenildiği yer olan Ganzak'ta toplanan Hüsrev'in ordusu, Zagros dağlarına doğru çekildi. Heraclius, Sâsâni İmparatorluğu'nun kuzeybatısında heybetli bir kale ve sembolik bir güç merkezi olan Taht-ı Süleyman'daki ateş tapınağına saldırdı ve tahrip etti. Heraclius kuvvetleriyle birlikte, Kafkas Albania'sındaki Kur Nehri vadisinde kışı geçirdi. Takip eden sefer mevsiminde Kafkasların güney kısımlarında Roma varlığını muhafaza eden Heraclius Van Gölü yakınlarındaki İran kışlık karargâhlarını işgal etti. Sâsâni karşı saldırısı 626'da başladı. Şahrvaraz ve Şahin gibi İranlı iki general büyük bir karşı atağa geçtiler. Şahin Armenia üzerinden, Şahrvaraz ise Kilikya kapılarından Constantinopolis'e doğru ilerlemeye başladılar. Plan Avarlar ile de koordine edildi ve Hakan eş zamanlı olarak batıdan Constantinopolis'e doğru muazzam bir kuvvet harekete geçirdi. Heraclius, Şahin'in kuvvetlerini Anadolu'da yenerek Sâsâni çabalarını köreltti ve diğer yandan Roma deniz

[889] Bkz. *Chron. Pasch.* 623, Whitby ve Whitby'nin kronoloji üzerine bir incelemesi için *Chronicon Paschale* çevirisinin dördüncü ek bölümüne bakınız. Averil Cameron, "The Virgin's robe: An episode in the history of early seventh-century Constantinople," *Byzantion* 49 (1979), 42–56.

[890] J. D. Howard-Johnston, "Heraclius' Persian campaigns and the revival of the east Roman empire," *War in History* 6 (1999), 1–44. Bu eser kronoloji ve topografya bakımından bilhassa önemlidir.

kuvvetleri, Chalcedon'da kamp kurmuş olan Şahrvaraz'ın Marmara'yı geçip hakan ile güç birliği yapmasını engelleyecek kadar güçlüydü. Slavlardan yardım alan Avarlar, 626 Temmuzu sonlarında ve Ağustos başlarında kalabalık sayılarla Trakya tarafından Constantinopolis'in etrafını sardılar. Bizatihi yok olmakla karşı karşıya olan ve Roma İmparatorluğu'nun ayakta kalması için savaşan savunmacılar, tehlike karşısında emsalsiz bir birlik oluşturdular. Kurtuluşlarının ikonu, Blacharnea'nın Bakire Meryem peleriniydi ve kuşatmanın anlatıları, Bakire Meryem kültünü ve onun koruyucu güçlerinin mitini emsalsiz bir öneme yükseltti.[891] Bu kuşatmanın en kapsamlı anlatısı olan *Chronicon Paschale*, Bakire'nin rolünün açık bir kabulüyle başlamaktadır:

> Şimdi, hakikatte bizim Tanrı Anası Hanımefendimiz ve her daim Bakire, tertemiz saf Tanrı Anası Meryem'in, çok arzulanan müdahalesiyle, çok merhametli ve şefkatli tek Tanrı'nın, güçlü eliyle, kendi aralarında ittifak edip kentimizi çepeçevre saran tamamen tanrıtanımaz düşmanlardan bu aciz kenti ve içindeki insanları çok yakındaki tehlikeden, esaretten ve çok acı kölelikten kurtardığını ve koruduğunu betimlemek nasıl da iyidir (*Chron. Pasch.* 626).

Heraclius, 627 yılında saldırıya geçmeden önceki kış boyunca başkentteki şükran günü ayinlerine katıldı. O da, steplerden bir müttefik olan Batı Türklerinin hakanıyla müşterek bir dava oluşturdu ve yeni müttefiklerini Tiflis kenti dışında karşılamak için Lazica ve Iberia üzerinden yürüyüşe geçti ve Tiflis'i kuşatma altına aldı. Türkler blokajı sürdürürlerken Romalılar tekrar güneye, Azerbaycan'a doğru yöneldiler. 627 yılı Aralık ayında Zagros dağlarını geçtiler ve Ninova yakınlarında büyük bir Sâsâni ordusuyla çatışmaya girdiler. Heraclius'un zaferi, Romalılar için, güneye doğrudan Ktesiphon'a doğru giden yolu açtı. Zap suyu üzerinde muzaffer ve tehditkâr bir düşman kuvvetin varlığı, tam olarak Behram'ın 591'deki isyanının yarattığı etkiyi elde etti. Sâsâni kralı Hüsrev tahttan alaşağı edildi ve katledildi, yerini oğlu Kavad Siroe aldı ve bir ateşkes anlaşması müzakere ederek barış istedi. Heraclius Constantinopolis'e döndü ve İranlılarla varılan yeni bir anlaşmaya göre, iki imparatorluk 591'den

[891] J. D. Howard-Johnston, "The siege of Constantinople in 626," C. Mango & G. Dagron, *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995), 131–42; Averil Cameron, "Elites and icons in Byzantium," *Past and Present* 84 (1979), 3–35, 90 esp. 5–6, 20–4.

önce sınır bölgeleri boyunca hâkim olan hudut hattını, yeniden tesis etti. Lazica'dan başlayan bu hudut, Theodosiopolis ve Citharizon üzerinden Mezopotamya'daki Dara'ya ulaşıyordu.

Zorluklar birbirini takip etti. Kavad Siroe de 628 yılı sonbaharında öldü ve yerine çocuk yaştaki oğlu Ardeşir geçirildi. Bu arada Suriye, Filistin ve Mısır'ın çoğu, artık İskenderiye'de ikamet eden Şahrvaraz'ın komutası altındaki Sâsâniler'in elindeydi. Yakın Doğu'yu, Roma'ya iade etmek için Heraclius ile müzakerelere başlayan Şahrvaraz'ın şartı, Ktesiphon'da iktidarı ele geçirme mücadelesinde Roma'nın bu teşebbüsünü desteklemesiydi. Şahrvaraz, imparatorluğun kuzey sınır bölümünün şimdi artık batıya, Yukarı Fırat'a doğru kaydırılmasını da talep ediyordu. Bununla birlikte Heraclius, Hz. İsa'nın gerildiği çarmıhın hakiki parçalarının Kudüs'e iade edilmesiyle, hayati bir ödül kazandı. 630 yılı başında Şahrvaraz Ktesiphon'a girdi ve Nisan'da Ardeşir'i öldürttü. Altı hafta sonra kendisi de öldü ve yerine II. Hüsrev'in kızlarından birisi geçti. Heraclius, yeni Sâsâni kralını, 591 ile 602 arasında işgal edilen Kafkasya'nın güney (Transkafkasya) topraklarını Roma'ya iade etmeye zorladı.

Sâsâni devleti artık iç savaşlardan dolayı kendi içerisinde patlıyordu ve bu iç çatışmalar döneminde, 633 ile 651 arasında hüküm sürecek olan son Sâsâni kralı III. Yezdigerd'in tahta çıkışına kadar, kısa aralıklarla birbirini izleyen altı kral iş başına geldi.[892] Bu arada, kutsal haçın kalıntılarının restore edilme törenine de başkanlık eden Heraclius, Kudüs'e giren ilk Roma İmparatoru olarak zaferini kutluyordu.

Heraclius'un Sâsâni İmparatorluğu ile giriştiği son büyük savaştaki başarısı, parçalanma sınırına geldiği bir anda, Romalıların imparatorluklarının yapısını dönüştürme yeteneğine bağlıydı. Bu dönüşüm pek çok biçim aldı. Afrika'dan kalkan ve İskenderiye üzerinden Constantinopolis'e giden Heraclius'un kendi iktidar rotası iki yıl almıştı ve Mısır ve Yakın Doğu'nun kaynaklarını, zorba imparator Phocas'a karşı organize etmeyi gerektiriyordu. Bu süreç, yeni bir hükümdarlık tarzının temellerini hazırladı. Heraclius, Roma

[892] Bu olayları deşifre eden cesur bir girişim için bkz. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sassanian Empire*, 161-219.

ordularına seferde bizzat kumanda etmeyi tercih ederek, iki yüzyıldan fazla bir süredir devam eden bir geleneğe son verdi. Tıpkı Heraclius'un kendi yaptığı darbenin, imparatorluğun eski gizemini, yani imparatorların başkent dışında başka yerlerde de ilan edilebileceğini göstermesi gibi, onun atılgan seferi de, çok acil kriz anlarında, Constantinopolis'te kalede ayakta kalmaktan ziyade, diğer önemli bölgelerdeki saldırganlığın kârının daha büyük olduğunu gösteriyordu. Heraclius'un kişisel liderlik tarzı, stratejik uyum yeteneğiyle bağlantılıydı. IV. yüzyıldan beri Roma ordularının ayırt edici özelliği olan, vurucu bir süvari gücü üzerinde ısrar tersine çevrildi. Heraclius'un savaşları, daha sonraki dönemde Bizans kuvvetlerinde de görüleceği gibi, piyadelerin hâkim olduğu askerlerle yapılıyordu. Sözün özü bunun bir nedeni muhtemelen daha ucuza mal olmasıydı ve lojistik olarak, piyade ordusunu sahrada yürütmek daha az problem içeriyordu.

Heraclius ve yönetimi metanetini korudu ve kriz yılları boyunca uzun bir tecrübeden yararlanmayı sürdürdü. Seferler sırasında taktik ve stratejik girişimler geliştirmenin yanı sıra, iyi sonuç veren diplomatik kartları da oynuyorlardı. Balkanların savunmasından vazgeçilmek zorundaydı. Avarlar, Serdica ve Naissus'un (her iki kent de 614 civarında yağmalandı) batısında kalan bütün Illyricum'da kontrolü sağlamalarına karşın, 604 ile 619 arasında haraç ödemeleri vasıtasıyla belli bir noktada tutulmuşlardı. Dağınık liderliklerinden dolayı diplomasiye pek de uygun olmayan Slavlar, Makedonya, Teselya, Yunanistan için sürekli bir tehdit oluşturuyorlardı. Selanik, 604, 615 ve 618 yılı saldırılarından güçlü tahkimatları, cesur yerel direniş ve Aziz Demetrius'un koruması sayesinde kurtuldu. Ağaç gövdelerini oyarak ilkel bir bot filosu oluşturan Slavlar, bu filoyla Ege adalarını ve Anadolu'nun batı kıyılarını tehdit ediyorlar ve 626 yılındaki Constantinopolis kuşatması sırasında Sâsâni ve Avar güçleri arasında bir köprü kurmayı neredeyse başarıyorlardı. Constantinopolis kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanması, Avar –Slav koalisyonunu parçalamış gibiydi ve Balkanlardaki Slav kolonizasyonu hızla devam ettiği halde, Avar kağanının gücü azaldı. Bu arada Roma, doğu sınırında artık steplerin en muktedir gücü olan Türk kavimlerle yeni ittifaklar kurdu. Bu Türk kavimleri kısa bir süre sonra, Sâsâniler için, V. yüzyıldaki Ak Hunlardan (Eftalitler) daha büyük bir tehlike olduklarını göstereceklerdi.

Dinsel Dönüşümler

Erken VII. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun hayati başarılarından birisi, daha geniş kaynaklara sahip bir düşmana karşı askeri faaliyet sürdürmek için küçülen topraklarından yeterli gelir elde etmesiydi. VI. yüzyılın sonundan önce, Roma, Afrika ve İtalya *eksarh*lıklarını kendi işleyişlerine bırakmıştı ve artık Batı Akdeniz'den vergi veya asker toplamıyordu. Sâsâniler, 620'li yıllarda Roma'dan ele geçirdikleri topraklar üzerindeki mevcut idari yapıları –bilhassa Mısır'da– kullanmak suretiyle, yani vergi gelirlerini ve zorunlu hizmetleri kendi yararlarına yönlendirerek ekonomik durumlarını güçlendiriyorlardı.[893] Heraclius ve bürokratları kilisenin zenginliklerinden de yararlanarak durumu kısmen telafi ediyorlardı. VI. yüzyıl içerisinde bilhassa Iustinianus döneminde kilisenin sahip olduğu mal mülk çok önemli ölçüde artmıştı. Arkeolojik ve yazınsal veriler, VI. ve VII. yüzyıllarda Suriye ve Anadolu'da muhafaza edilen zenginliklerin en önemlilerinden birisinin kilisenin mülkiyetindeki gümüş eşyalar olduğunu göstermektedir.[894] Bu zenginliğin ölçüsü, Sâsânilerin 620'li yıllarda Edessa'dan elli ton ağırlığında gümüş tabak ele geçirmesiyle gösterilmektedir (Palmer, *West-Syrian Chronicles*, 133-34). Anadolu'ya yapılan Sâsâni saldırılarına karşın, Anadolu kiliselerinin malı mülkü göreceli olarak korunacak ve savaş için hazır tutulacaktı. Bu dönemde Anadolu kentlerini Sâsâni tahribatı kadar fakirleştiren bir şey de, Heraclius'un talepleri olmalıdır. Zira imparatorluğunun ayakta kalmasının bedelini, Roma dünyasındaki başka herhangi bir toplumdan çok daha fazla, Anadolu kentleri ödediler.

Kilise sahip olduğu malı mülkü, sadece kendi ve Romalı yöneticilerin çıkarları birbiriyle uyum içerisindeyse, devletin kullanımına sunuyordu. Iustinianus'un tahta çıkışından beri Roma'nın hükümdarlık ideolojisi, şu merkezi önermeye dayanıyordu: İmparatorluk, Tanrı'nın iradesinin ve takdirinin açık bir ifadesi olarak büyüyordu. Bu kavramı destekleyen dinsel inançlar 540'lı yılların sancılarının ve son yıllarında Iustinianus'un kendisinin örnek dindarlığı

[893] C. Foss, "The Persians in the Roman Near East," *Journal of the Royal Asiatic Society* 13 (2003), 156vd. ve 164 vd.

[894] M. Whittow, *The Making of Byzantium 600–1025* (Londra, 1996), 64–5.

ve ilahi iradeye teslimiyetinin bir sonucu olarak yoğunlaşmıştı. Iustinianus'un ortaya koyduğu örneği, II. Iustinus ve İmparatoriçe Sofia yakından izledi. Bu son ikisinin, bilhassa Meryem kültüne, dinsel adanmışlıkları, Iustinus'un cülus töreni için yazılan Corippus'un methiyesinde uzun uzadıya vurgulanmaktadır (Corippus, *In Praise of Justin I*, 30-65). Heraclius, 608 yılında Phocas'ı tahttan indirmek üzere Kartaca'dan denize açıldığı zaman, gemilerinin direk uçlarına Bakire Meryem resimleri astırmıştı. Meryem kültü ve onun imgesine saygı ve Bakire kaftanının tılsımlı ikonu, 626'daki Constantinopolis kuşatması sırasında en üst noktaya ulaştı. Kent kapılarının üzerlerine Meryem imgeleri yerleştirildi ve Avarların çekilişi, başkent sakinlerinin kurtuluşlarını Meryem'in korumasında görmelerine olan inançlarını kesinlikle mühürledi.[895]

Constantinopolis'teki Meryem kültü, geç VI. ve VII. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'ndaki dinsel bir dönüşümün en bariz boyutlarından birisiydi. Kült, bu dönemde imparatorlukta tespit edilen diğer iki fenomenle bağlantılıydı. Bunların birisi, tehlike veya felaket dönemlerinden toplumlar için korunma, tedavi veya kurtuluş kaynağı olarak tespit edilen ikonların gittikçe artan rolü ve önemiydi. Mahalli azizlerin, mübarek zatların, Bakire Meryem'in, Kutsal Haç'ın ve İsa'nın kendisinin ikonları, halkın yaşayışındaki kritik anların pek çok anlatısına yön vermekteydi. Mesela 540'larda ahşap bir haç imgesi tarafından korunan meşhur Apamea kenti veya 544'te Sâsâniler'den göğe yükselen İsa'nın "insan eliyle yapılmamış" (*acheiropoetos*) meşhur imgesi sayesinde kendisini koruyan Edessa'ya ilişkin ünlü hikâyeler bunlardan bir kaçıdır. Bu tür tılsımların popülaritesi ve tesiri, yine "insan eliyle yapılmamış" bir İsa imgesi etrafında oluşan geleneklerce gösterilmektedir. Bu imge, Cappadocia'da Kamulianai diye bir köyden gün ışığına çıkarılmıştı (Ps-Zachariah 12.4). Farklı geleneklere göre bu ikon, II. Iustinus tarafından Constantinopolis'e nakledilmeden önce, üç ayrı yerde muhafaza edilmişti.[896]

[895] Averil Cameron, "Images of Authority: Elites and icons in late sixth-century Byzantium," *Past and Present* 84 (1979), 3–35, temel bir çalışmadır. Ayrıca bkz. Averil Cameron, "The Theotokos in sixth-century Constantinople," *Journal of Theological Studies* 39 (1978), 79–108. Bu temalar detaylı olarak M. Meier tarafından araştırılmaktadır: M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians* (Göttingen, 2003), 481–569.

[896] M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians* (Göttingen, 2003), 532–8.

İmgelere saygıya paralel bir olgu, ya ayin takviminde yer alan belli anları kutlamak için veya bir krize kendiliğinden gelişen bir tepki olarak ortaya çıkan ve toplumun dinsel hissiyatının en güçlü ifadesi olan kitlesel yürüyüş törenlerinin doğuşuydu. Bu tür yürüyüş alayları, Constantinopolis'te veba salgınının patlak vermesinden sonra toplumsal hayatta daha sık ve daha önemli hale gelmişti. Yürüyüşler, bilhassa Iustinianus iktidarı sırasında, devasa sayıdaki VI. yüzyıl kilise kuruluşları tarafından destekleniyor ve imparatorluk kentlerinde ve başkent Constantinopolis'te yeni bir kutsal topografya yaratıyordu. Yürüyüş alayları, büyük kült merkezleri arasındaki bağlantıları açık bir şekilde belirtiyordu. Bunların işlevi bütün toplumu, yöneticileri ve tebaayı, belli bir hedefe odaklanmış ortak bir dinsel amaçta birleştirmekti.[897] Erken VII. yüzyıl Anadolu'sunda, hayatın göz alıcı bir panoramasını sunan Sykeon'lu Aziz Theodoros'un hayat hikâyesi, bu tür yürüyüşlerin sadece kentlere veya metropole has bir olgu olmadığını, fakat köy hayatı için de tipik olduğunu göstermektedir. Aziz, büyük cin kovma dualarını, köyündeki kilise ile dinsel kirlenmenin kaynağı arasında bütün toplumun yürüyüşüne liderlik ederek yapıyordu.[898]

Roma dünyasının VII. yüzyıldaki yöneticileri, Hıristiyan ikonlara ve ritüellere tavırlarında, tebaalarıyla ve örgütlü kilisenin de perspektifiyle birlikte hareket ediyorlardı. Kutsal ve dünyevi amaçlar arasında hiçbir çatışma yoktu. İmparatorun başkentte olmadığı dönemlerde esas otorite kaynağının patrik Sergius olması, Heraclius döneminin niteliğiydi. Kent bir saldırıyla karşılaştığı zaman, savunmanın örgütlenmesinde patrik çok büyük bir rol oynuyor ve dini ve itikadî olarak liderlik ettiği kadar, siyasi olarak da sürekli imparatoru destekliyordu. Patriğin bu tavrı, Suriye ve Mezopotamya kentlerinin piskoposlarına benzetilebilir, çünkü uzun zamandan beri doğulu piskoposlar Sâsâni tehdidine karşı kendi toplumlarına liderlik ediyorlardı. Bu amaç birliği duygusu, imparatorun Sâsânilerle mücadelesini, toprak veya prestij için bir kavga olarak değil, fakat kutsal bir savaş veya bir haçlı seferi olarak sürdürmesini mümkün kıldı.

[897] M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians* (Göttingen, 2003), 489–502. Frankların kontrol ettiği Galya kentlerindeki yakarma ritüellerinin gelişimini karşılaştırabiliriz.

[898] S. Mitchell, *Anatolia* II (Oxford, 1993), 139–44.

Heraclius 625 yılında, modern fundamentalist söylemin habercisi olan bir konuşmasında askerlerine şöyle hitap etti:

> Kardeşlerim! Düşmanın sayıca üstünlüğü karşısında korkmayın. Çünkü Tanrı isterse, bir adam bin kişiyi hezimete uğratır. O halde, kardeşlerimizin kurtuluşu için kendimizi Tanrı'ya kurban edelim. Şehadet tacını kazanırsak, ileride övülebiliriz ve ödülümüzü Tanrı'dan alabiliriz. (Theophanes, *Chron.* 442-43)

Kudüs'ün düşüşü ve Hıristiyanlığın en kutsal kalıntısı ve ikonu Haç'ın kaybı, Romalılarda amacın bilincinde olma duygusunu tahrik etmişti. Taht-ı Süleyman'daki ateş tapınağının tahrip edilmesi bir misilleme olarak görülmelidir. Bu şartlarda kilise bütün malını mülkünü imparatorluğun kullanımına sunmakta tereddüt etmedi. Roma devleti, 615'ten sonra bir dizi altı gramlık gümüş sikkeler darp etmeye başladı. Bu paralar, hem askeri ödemeler için hem de Roma'nın Kafkasya'nın güneyinde savaşı kazanması için ihtiyaç duyduğu hayati ittifakların ödenekleri olarak kullanılıyordu (*Chron. Pasch.* 615). Hiç şüphesiz bu sikkelerin basıldığı külçeler, kilisenin sahip olduğu gümüşlerin eritilmesiyle elde edilmişti. Bu sikkeler, Latince *Deus adiuta Romanis* "Tanrı, Romalılara yardım etsin" lejantını taşıyordu. Bu paraları kullananların çok azı yazılanı anlayacağı için, daha da etkili olanı paranın diğer yüzündeki sembolün, bir dünya üzerinde üç basamaklı haç olmasıydı. Dünya hâkimiyeti Roma'nın hakkıydı ve Tanrı'nın gücüyle garanti edilmişti (Levha 12.1).[899] Bu sikkelerin tasarımı, Roma'nın sınırlarının ötesinde de ilgi çekiyordu. Yarım yüzyıldan fazla bir zaman sonra, Müslüman halife Abdülmelik'in 695 yılında Suriye'de darp ettirdiği altın dinar, Bizans parasını andırıyordu. İslam parasının bir yüzünde bir heykel kaidesi ve üzerinde bir sütun ve diğer yüzünde ise, genellikle Halife Abdülmelik'in kendisi olarak tespit edilen ve belki aslında Peygamberi temsil eden ayakta bir insan ve şu Arapça lejand vardı: "Allah'ın adıyla, Allah'tan başka ilah yoktur, Muhammed onun elçisidir".[900]Romalılar ve Sâsâniler arasındaki

[899] J. Howard-Johnston, "Heraclius' Persian campaigns and the revival of the East Roman Empire, 622–30," *War in History* 6.1 (1999), 37.

[900] Clive Foss, "The coinage of the first century of Islam," *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), 748–60.

Levha 12.1 - Gümüş Altı Köşeli Yıldız, ön yüzünde koruyucu haçlarla çevrili Heraclius'u ve oğlu Heraclius Constantinus'u betimlemekte, arka yüzünde ise DEUS ADIUTARO-MANIS lejantıyla birlikte, üç basamaklı etek üzerine yerleştirilmiş bir dünyanın üzerinde haç (Ashmolean Müzesi).

çatışmanın dinsel payandalarını ve İslam gücünün yükselişini hiçbir kaynak daha iyi taşıyamaz. Erken VII. yüzyılın Roma İmparatorluğu, sorunlarla başa çıkabilmek için yöneticileri tarafından dönüştürülmüştü ve bu dönüşüm yüz yıl önce hayal bile edilemezdi. Fakat Roma, altı yüzyıl önce Augustus tarafından şekillendirildiği gibi, emperyal güç olarak devam ediyordu.

İslam'ın Gelişi

> O sıralarda, bu İsmail'in aynı oğulları arasından ismi Muhammed olan bir adam ortaya çıktı, bir tüccardı. Onlara, sanki Tanrı'nın emriyle gelmiş bir vaiz ve hakikat yolu olarak görünüyordu. Muhammed, bilhassa Musa geleneğinde eğitildiği ve öğretildiği için, Araplara İbrahim'in Tanrı'sını kabul etmeyi öneriyordu.Şimdi, emir yukarıdan geldiği için, hepsi tek bir emirle din birliği etrafında birleştiler. İşe yaramaz kültlerini terk ederek, ataları İbrahim'e görünmüş olan gerçek Tanrı'ya yöneldiler. Muhammed onlar için şu kanunları getirdi: Leş yiyen hayvan etini yemeyin, şarap içmeyin, yalan söylemeyin ve zina işlemeyin.Dedi ki: Tanrı, yemin ederek bu toprakları İbrahim'e ve ondan sonra onun sulbundan gelenlere vaat etti. Ve İsrail'i severken vaat ettiği gibi her şeyi gösterdi. Fakat şimdi İbrahim'in oğulları sizlersiniz ve Tanrı, İbrahim'e ve sul-

> bundan gelenlere vaadini tamamlıyor. Samimi olarak sadece İbrahim'in Tanrı'sını sevin ve gidin Tanrı'nın atanız İbrahim'e verdiği toprakları ele geçirin. Savaşta hiç kimse size karşı duramayacak, çünkü Tanrı sizinle" (*The Armenian History Attributed to Sebeos* 135, çev. R.W. Thomson).

İslam'ın gelişi nihai bir andı. Roma ve İran arasındaki Eskiçağ dünyasının son büyük çatışması, her iki tarafı da çöküş sınırına getirmişti. Bu savaşlar, Muhammed tarafından tutuşturulan Arap hırslarıyla çakışıyordu. Muhammed, 622'den on yıl sonraki ölümüne kadar bir sefer sonrasında dünya düzenini yıkacak hızla büyüyen bir Arap kabileler koalisyonunu yönetiyordu. 636'da ölümünden dört yıl sonra, ikinci halife Ömer'in yönlendirdiği İslam orduları, Suriye'yi kontrol etmelerini sağlayan Yermük savaşını kazandı ve iki yıl sonra Kadisiye'de (Hira yakınlarında) bir Sâsâni ordusunu ezerek Yakın Doğu tarihinde yeni bir dönemi kesin olarak açtılar.

İslam'ın kökenlerini ve Arap gücünün yükselişini analiz etmek bu kitabın araştırma alanının dışındadır, fakat çıplak gerçekler kaçınılmazdır. Mekke civarındaki Batı Arabistan bölgesini kontrol eden Kureyş kabilesinin Haşimi kolundan olan Muhammed, 622'de kabilesi tarafından sürüldü ve Medine'ye sığındı. Bu sürgün yılı, yani Hicret İslam takviminin başlangıç noktası oldu. İzleyen on yıl içerisinde Muhammed iki temel üzerine dayanan gücünü inşa etti. İlk olarak, ticari kervanların ve komşu kabilelerin aleyhine zenginleşen takipçilerinin savaşçı hünerlerine güveniyordu. İkinci ve nihai olarak, kendisini yeni bir tek tanrıcılığın peygamberi olarak takdim ediyordu. Bu itikat, hem pagan (Mekke'deki siyah taş "hacerül esved" büyük bir yerel kültün odak noktası olmuştu) hem de Arap halklarının çoğu tarafından emilen Yahudi ve Hıristiyan geleneklere dayanıyordu, fakat Muhammed bu gelenekleri, sadece Allah'ı ilah olarak kabul eden aşırı bir monoteizm biçimine soktu. Yeni inanç, Muhammed'in takipçilerine ve yeni Arap gücüyle ittifak kurmak isteyen herkese benimsetildi.

Arap kabileleri uzun zamandır, Roma ve İran arasındaki mücadelelerde hesaba katılması gereken bir güç olarak kendilerini göstermişlerdi. Suriye ve Fırat'ın yerleşik bölgeleri arasındaki seferlerin kahir ekseriyeti, Sâsâniler adına Lahmiler, Bizans adına ise Gassaniler tarafından yürütülüyordu. Bu halklar, çölün etrafında önceleri seyrek bir biçimde iskan edilmiş marjinal bölgelerde,

kendi yaylacı yaşam tarzlarını tamamlayan yerleşimler inşa etmişlerdi. Ayrıca, imparatorluk sınırlarının her iki yakasında, Mezopotamya'nın ve Yakın Doğu'nun gelişen kentleri Arap yerleşimcileri cezbediyordu. Bu yerleşimciler, bölgenin demografik profilinde düzenli bir dönüşüme sebep oldu. Levant'ın Araplaşması, Muhammed'in takipçilerinin başlattığı askeri saldırıların çok önemli bir habercisiydi. Peygamber, 632'deki ölümünden önce Mekke'yi kontrol altına almıştı ve takipçileri Batı Arabistan'da ve Hicaz'da Akabe körfezinin kuzeyine ve Rum Vadisine (Ürdün) kadar her yere hâkim olmuşlardı.[901] Yeni hareketin dinsel ve siyasal liderliği, Ebu Bekir ile başlayan bir dizi halifeye (Peygamberin vekilleri) geçti ve Arap akınlarının ilk aşaması, inançsızlara karşı bir kutsal savaşa dönüştü. Ürdün Nehri'nin (veya Şeria Nehri) doğusunda (Maverai Ürdün) kalan kentler, 633'ten itibaren istila edildi ve Damascus 635'te Arapların eline geçti. İslam orduları 636 yılında Roma sahra ordularını Armenia'da ve doğuda Ürdün'ün kuzeyinde Damascus ve Gerasa (Jerash) yolu üzerinde Yermuk Nehri'nde yendi. Bu belirleyici bir savaştı.

> Fakat Roma İmparatoru, onlara karşı çıkmak için başka asker toplayamazdı. Onun için Müslümanlar ordularını üç kısma ayırdılar. Bir kısmı Mısır'a gitti ve İskenderiye'ye kadar ülkeyi ele geçirdi. İkinci kısmı Roma İmparatoru ile karşılaşmak için kuzeye gitti. Ve bir göz açıp kapayıncaya kadar, ülkeyi deniz kenarından büyük Fırat kıyılarına kadar işgal ettiler. Ve nehrin diğer kıyısında Edessa'yı ve bütün Mezopotamya kentlerini ele geçirdiler. Üçüncü kısmı doğuya, Sâsâni krallığına karşı gitti. (*The Armenian History Attributed to Sebeos* 137, çev. R.W. Thomson)

Kudüs 638'de uzun bir kuşatmadan sonra ele geçirildi, ancak bu defa kutsal Hıristiyan emanetleri kurtarıldı ve Constantinopolis'e götürüldü. Caesarea Maritima iki yıl sonra, İskenderiye ise uzun bir direnişe karşın 641'de Müslümanların eline geçti. Bundan sonra Roma kuvvetleri çok kısa bir süreliğine Mısır'ı geri aldıysa da, 640'lı yılların ortalarında ülke artık kesin olarak Arapların kontrolüne girdi.[902]

[901] F. M. Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton, 1981), 101–11.

[902] A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt* (gözden geçirilmiş basım: P. M. Fraser, Oxford, 1978).

Arap ilerleyişine direnecek askeri kapasiteye ne Roma ne de İran sahipti. Sâsâni İmparatorluğu'nun çöküşü daha da ani oldu. Bir İslam ordusu, ilk kez Irak'ın güneyine girdikten iki yıl sonra, sayısal olarak üstün İran ordusunu, eski Lahmi kalesi el- Hira yakınlarında Kadisiyye savaşında yendi. Sâsâniler artık, Arap kaynaklarınca "el Medain" olarak bilinen başkentleri Ktesiphon'u terk ettiler ve Zagros dağlarına doğru çekildiler. Böylece, İranlılar geleneksel ata yurtlarına geri döndü ve Mezopotamya'nın ekonomik güç merkezinden vazgeçtiler. Araplar, 642 yılında Nihavend savaşını kazandılar ve sonuç olarak Orta Mezopotamya'dan Kuzey İran platosuna kadar ana stratejik geçiş noktalarının kontrolünü ele geçirdiler. Son Sâsâni hükümdarı III. Yezdigerd, İskender'in önünden kaçan III. Darius gibi, ilerleyen İslam ordusunun önünden kaçtı. Aynı Ahameniş selefi gibi, Yezdigerd'in hayatı da savaş meydanında değil, eski krallığının kuzeydoğu köşesinde 651'de Merv'de bir katilin elinde sona erdi. Müslüman fatihler, Muhammed'in ölümünü izleyen yirmi yıl içerisinde Orta Asya'ya ulaşmışlardı.

Müslümanlar, Roma topraklarında daha şiddetli bir dirençle karşılaştılar. Antakya, Edessa ve Dara gibi Kuzey Suriye ve Mezopotamya kentleri Heraclius'un 641'de ölümünden önce kaybedilmişti. Heraclius'un Şahrvaraz'a teslim ettiği Armenia gibi, Azerbaycan da ciddi bir direniş göstermedi. Hatta bir Arap akını 653'te Chalcedon'a kadar ulaştı. Bununla birlikte, Heraclius'un getirdiği yeni askeri teşkilat ile desteklenen Roma kararlılığı, Anadolu'nun fethedilmesini önledi ve Anadolu'da Toroslar boyunca güneybatıda Seleucia'dan (Silifke) başlayan ve kuzeydoğuda, Karadeniz'de Trabzon'a kadar uzanan yeni bir sınır çizildi. Buralar artık, Müslümanların yönettiği dünya ile Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırıydı.[903]

Tarihçiler, ilk İslam fetihlerinin sürati ve kesinliğini açıklamak için uğraşmaktadırlar. İlk yıllar için bir anlatı oluşturmak bizatihi problemli iştir. Hicretten yaklaşık 150 yıl sonra şekillenen İslam tarih geleneği, sözlü gelenekte altı kuşaktan beri birikmiş geçerli bir İslami köken fikrini ortaya koydu. Sonraki resmi versiyonun altında yatan, çatışan akımları anlamlandırmak olağanüstü

[903] Daha kapsamlı bir modern özet için bkz. Sarris, *Empires of Faith*, 258-306 ve bibliyografya s. 401-6.

güç bir iştir.[904] Bu nedenle, fetihler hakkında İslam dışı kaynaklarda tespit edilebilen, mütevazı miktardaki bilgiler bilhassa önemlidir. Bunlar arasında özellikle de VII. yüzyıl ortalarına ait Batı Suriye vakayinamelerinin ve yukarıda iki defa İslam'ın ilk etkisi hakkında yakın bir çağdaşın görüşünü sunmak için alıntılanan Sebeos'a atfedilen *Ermeni Tarihi*'nin sağladığı veriler dikkate değerdir. Bu harici ve kısmen yansız gözlemciler, tarihsel güvenilirlik iddiasında olan her çalışmaya mutlaka entegre edilmesi gereken veriler sağlamaktadırlar.[905]

Arapların, Levant'ta Roma ve İran'a karşı ilk başarılarına özellikle iki faktör katkı yaptı. Araplar saldırı savaşı için ve Hun, Avar ve Türklerin büyük step konfederasyonlarıyla mukayese edilebilecek kadar üst düzey bir askeri teşkilat ve kapasite geliştirdiler. Türkler örneğinde olduğu gibi, farklı Arap klanları ve küçük kabileler, klasik dünyanın daimi imparatorluklarına meydan okuyacak, yeterli kuvveti harekete geçirebilecek büyük bir savaşçı millete dönüştüler. Araplar, esas itibarıyla tek bir egemen ve karizmatik lidere itaat ederek bir araya getirilmiş değillerdi ve bu bakımdan bozkır göçebelerinden farklıydılar. Fakat çok güçlü ve etkili bir dinsel düşünceyle bir araya gelmişlerdi. İslam devleti, müminler topluluğu anlamına gelen ve Arap kabile toplumunu dönüştüren ümmet nosyonuna dayanıyordu. Toplum, bir Allah'a şartsız merbutiyetle belirleniyordu. Ümmetin kabul ettiği tek birinci otorite Peygamberin otoritesiydi. O ve takip eden halifeler, böylece İslam milleti üzerinde siyasi liderlik tesis ettiler. İnanç, hem militanca hem de müstesnaydı. Muhammed'in bütün takipçileri ümmete katılmaya mecburdu, birlikten ayrılmak, Tanrı'dan yüz çevirmek olarak görülüyordu. İlk İslam milleti böylece, Constantinopolis'in Hıristiyan imparatorluğunun monoteizminden veya Sâsânilerin Mazdacı geleneklerinden tamamen bağımsız bir şekilde, siyasal ve dinsel bağlılığın tam bir kaynaşmasını başardı. Tıpkı Heraclius'un savaşları esnasında Hıristiyan ibadetin ve

[904] F. M. Donner, *Narratives of Islamic Origins. The Beginnings of Islamic Historical Writing* (Princeton, 1998); Donner'in eseri, Patricia Crone, *Slaves on Horses* (Cambridge, 1980), 3–18'den daha iyimser bir bakış açısı benimsemektedir

[905] R. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It. A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton, 1997).

bilhassa Meryem kültünün yoğunlaştırılmasının Romalı dayanışmasını ve imparatorluğa bağlılığını güçlendirmesi gibi, dinsel ve siyasal kimliklerin İslam'da kaynaşması, fethin Tanrı'nın seçilmiş halkı için iradesinin en saf ifadesi olarak görüldüğü yeni bir imparatorluk gücü yarattı. Cihat, Hıristiyan imparatorluğun kutsal savaşına üstün geliyordu.

Pek çok savaş gibi, Arap fetihlerinin etkisi hem Eskiçağ hem de modern tarih yazıcılığında kazananların bakış açısıyla anlatılmaktadır. Hakikatte İslam savaşçıları ve liderleri, Roma İmparatorluğu tarafından yaratılmış tarihsel geleneğe hakim olmanın yanı sıra, muazzam kültürel ve dinsel çetrefilliğe sahip bir dünyayı kontrol edecek araçlar da geliştirmek zorundaydılar. Bu zorluklar, *Doctrina Iacobi* (Yakubun Öğretileri) diye bilinen ve 634'te yazılmış bir eserde Suriye'nin güneyindeki Arap istilalarından ilk söz eden Yunanlı bir yazar tarafından ortaya konulan bakış açısıyla bitirebiliriz.[906] Filistin'de yazılmış bir eser olan *Doctrina Iacobi*, Heraclius'un son yıllarının militan Hıristiyanlığı için temel kaynaktır. Bu militan Hıristiyanlık, Sâsânilere karşı mücadelesinde Roma İmparatorluğu'nu bir arada tuttuğu gibi, tam da Yakın Doğu'da kontrol ettiği topraklar parçalanırken esas ideolojik güçtü. *Doctrina Iacobi* ayrıca bir yan ürün olarak yeni İslam gücünün gelişi hakkındaki en erken verileri de sağlamaktadır. Hatta istilacı Arapları harekete geçiren Muhammed'in etkisinin bu ilk işareti, Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında sık görülen çatışmaları yeniden düzenliyor ve Yakın Doğu'nun ve Kuzey Afrika'nın dinsel manzarasını dönüştürdüğü algısını ihtiva etmektedir. Durum 632 yılı Hamsin yortusunda Afrika eyaletinin başkenti Kartaca'da Yahudilerin zorla Hıristiyanlığa döndürülmeleridir. Bu bizatihi Heraclius'un kendi izlediği saldırgan Hıristiyan politikalarının ve hâlâ Afrika *eksarh*lığında hissedilen Roma İmparatorluğu'nun gücünün kalıcı bir yansımasıdır. Mühtediler arasında Filistin'den Yakup adlı Yahudi bir tüccar da vardı. Yakup zorla vaftiz edildikten sonra Hıristiyanlığın hakikatini anlamaya başlamıştı ve hemşerisi Yahudileri inançlarını değiştirmeleri için ikna etme işine koyuldu. Eserinin merkezi kısmı Yakup ile Filistin'den yeni gel-

[906] R. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It* (Princeton, 1997), 55–61. *Doctrina Iacobi*'nin tam edisyonu ve incelemesi için bkz. G. Dagron & V. Deroche, "Juifs et chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle," *Travaux et Mémoires* 11 (1991), 17–293.

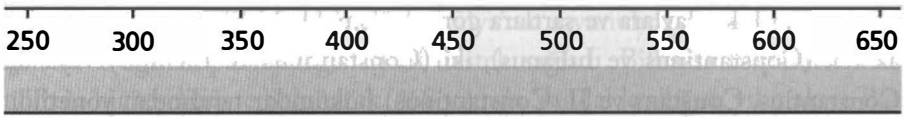
miş Iustus arasında geçen bir diyalogdur. Konuşmanın akışında Iustus, kardeşi Abraham'dan aldığı bir mektupta, Romalı bir komutanın Araplar tarafından öldürülmesinden söz etmektedir.

> Romalı subay (*candidatus*) Sarazenler tarafından öldürüldüğü zaman, Caesarea'daydım ve Sykamina'ya doğru botla yola çıktım. Halk subayın öldürüldüğünü söylüyordu ve biz Yahudiler aşırı sevinçliydik. Araplar aralarında bir peygamber çıktığını ve bu peygamber mesh edilmiş olanın gelişini, yani gelecek olan İsa'yı, haber veriyordu. Ben Sykamina'ya vardıktan sonra, Kutsal Metinleri ezberden bilen yaşlı bir adam tarafından durduruldum ve ona dedim ki: "Araplar arasında ortaya çıkan peygamber hakkında bana ne söyleyebilirsin?" Adam derince inleyerek dedi ki: "O sahte, çünkü peygamberler silah kuşanmış olarak gelmezler. Hakikaten bugün anarşi hüküm sürüyor ve ilk olarak Hıristiyanların taptığı ve Tanrı tarafından gönderilen İsa'nın gelmesinden korkuyorum ve bunun yerine biz İsa düşmanını kabul etmeye hazırlanıyoruz. Hakikaten İşaya, Yahudilerin kıyamet kopuncaya kadar sapık ve katılaşmış kalplerini koruyacaklarını söyledi. Fakat sen git, Efendi Abraham, ortaya çıkan peygamberi araştır ve öğren" dedi. Onun için ben, Abraham, araştırdım ve onunla karşılaşanlardan, bu kendinden menkul peygamberde hakikatin bulunmadığını, sadece insanların kanını döktüğünü duydum. Bu peygamber ayrıca, cennetin anahtarlarının kendisinde olduğunu söylüyor ki bu inanılmazdır. (*Teachings of Jacob* V.16, 209, çev. Hoyland)

Abraham'ın mesajı, VII. yüzyılda yazıldığı için, ait olduğu çağdaş dünyayla alakalıydı. Orta Doğu'nun kolay kontrol edilemeyen çatışmaları Soğuk Savaş dönemi sonrasında yeniden ortaya çıktı. İlk halife Ebu Bekir'in 632/33'te liderlik ettiği Muhammed'in takipçilerinin ilk hedefi olan Filistin bölgesi, küresel güvensizliğin merkez üssüydü. Hıristiyanların, Yahudilerin, hem Sünni hem de Şii Müslümanların çatışan çıkarları ve tutkuları –toprak, ideoloji, kültürel ve dinsel– Antikçağın sonunda olduğu gibi XXI. yüzyılda da çözüme yönelik büyük güçlükler oluşturmakta ve tehditler içermektedir.

13. ROMA İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞÜ

Roma İmparatorluğu'nun gerileyişi tartışması

Vergi sistemi ve devlet gelirlerinin azalması

Askeri kapasite kaybı

Geç Antikçağda demografik gerileme ve salgınlar

Eski Roma'nın sonrası

Bu kitabın omurgası, Diocletianus'un tahta çıktığı 284 yılından, İskenderiye'nin Arapların eline geçtiği ve Heraclius'un öldüğü 641 yılına kadar, Roma devleti veya Roma İmparatorluğu tarihinin izini süren bir anlatıdır. Dönemin başındaki, yirmi yıllık Tetrarşi idaresinde, iktidar gücünü meslektaşlarıyla paylaşan Diocletianus, idari yapıya büyük değişiklikler getirdi ve IV. yüzyılın başından itibaren, imparatorların "yeni bir imparatorluğun efendileri" olduğunu haklı çıkaracak kadar, devlet ideolojisini dönüştürdü.[907] Dönemin sonu daha da önemli bir kırılmayla, yani "Yeni Roma" Constantinopolis'in en önemli denizaşırı toprağı, temel gıda maddesi ve vergi geliri kaynağı

[907] T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (1982)'de yeni imparatorluğun idari anatomisini böyle açıklamaktadır.

olan Mısır'ı kaybetmesiyle işaretlenmektedir. Bu tarihte Roma devleti Yakın Doğu'nun kontrolünü de Araplara terk etmiş ve Sâsânilerle olan uzun süren savaşlar yüzünden Anadolu eyaletleri adeta çöle dönmüştü. İmparatorluk tamamen çökmemişti, ama şimdi sadece Anadolu'nun Toros dağlarının kuzeyinde kalan fakirleşmiş kesimi, Ege havzası ve Balkan yarımadasının doğu ucundan ibaretti.

Geç Roma tarihinin çoğu, bir değil iki imparatorluğun hikâyesidir. Diocletianus'un kurduğu Tetrarşi sistemi, iki augustus ve onlara tabi iki caesar tarafından yönetilen stratejik açıdan önemli başkentlere dayanan, coğrafi olarak âdemi merkeziyetçi bir devlet yarattı. Diocletianus'un 305'te tahttan ayrılmasından kısa bir süre sonra, sistem çöktü ve gelecek altmış yıl boyunca imparatorluk, olaylara ve şartlara göre değişmekle birlikte eş zamanlı olarak tek (Constantinus ve Iulianus), iki (Constantinus ve Licinius) veya üç (Constantius, Constans ve II. Constantinus) hükümdar tarafından yönetildi. Valentinianus ve Valens'in 364 yılında tahta geçişiyle birlikte imparatorluk tekrar doğu ve batı arasında ikiye bölündü ve her bir yarı farklı ve bağımsız bir varlık olarak idare edildi.[908] Doğu ve Batı imparatorlukları, birbirinin aynı askeri ve idari yapıları, benzer vergilendirme prosedürleri ve müşterek bir hukuk sistemiyle birbirlerinin morfolojik kopyalarıydı. Kavramsal birliği *Codex Theodosianus* ile örneklendirilen hukuk sistemi, hem doğu hem de batı eyaletlerindeki mahkeme içtihatlarından derlenmiş imparatorluk kararlarının bir karışımıydı. Teoride birleşik, fakat uygulamada oldukça farklı iki imparatorluk arasındaki çelişki, 449 yılındaki bir hadiseyi anlatan Priscus tarafından çok güzel resmedilmektedir. Söz konusu tarihte, İmparator II. Theodosius tarafından Constantinopolis'ten Attila'ya gönderilen bir elçilik heyeti şans eseri III. Valentinianus'un Hun liderine gönderdiği başka bir heyetle karşılaşmıştı.

> Burada, aynı bizim gibi Attila'ya elçi olarak gelmiş bazı Batı Romalılarla, *comes* Romulus, Noricum valisi Promotus ve askeri bir kumandan Romanus ile karşılaştık (Priscus *fr.* 11.2; Blockley s. 262).

[908] 360-395 yılları arası için Errington, *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius*; 408-450 arası için Millar, *A Greek Roman Empire*.

Her iki elçilik heyeti de tamamen birbirinden bağımsızdı ve her ikisinin de oldukça farklı siyasi hedefleri vardı. Bununla birlikte, dönemin bütün Roma kanunları, iki imparatorun açık otoritesi adına yayınlanıyor ve her türlü hukuki kararın yetkilisi olarak iki imparatorun ismi usule uygun olarak gösteriliyor ve böylece bir imparatorluk birliği görüntüsü yaratılıyordu. V. yüzyıl boyunca Batı İmparatorluğu'nun emniyetini ve bütünlüğünü sürdürmek ve pekiştirmek Constantinopolis sarayının her zaman temel hedefiydi. Constantinopolis sarayı, Roma'nın 410 yılında Alaric tarafından yağmalanmasından sonra Honorius'u desteklemek ve 425'te gasıp Ioannes'in tehdidi karşısında III. Valentinianus'u imparator olarak yeniden tahta oturtmak için asker gönderdi. Keza, Batı İmparatorluğu'nun 435 ve 441 yıllarında Afrika eyaletlerinin Vandal kontrolüne geçmesini engellemek için yaptığı başarısızı girişimleri desteklemek ve 452'de Attila'ya karşı İtalya'nın savunulmasına yardımcı olmak için de Doğu İmparatorluğu askeri destek sağladı. Bilhassa İmparator Leo, talihsiz bir teşebbüste bulunarak, 468 yılında Vandal krallığını yıkmak ve Batı İmparatorluğu'nu nihai çöküşten kurtarmak için Geç Roma tarihinin en büyük deniz gücünü Kartaca'ya gönderdi.[909]

Bu özet betimleme, Roma İmparatorluğu'nu, yaygın hükümdarlık ideolojisini kullanan tek bir imparator (veya bölünmüş imparatorluğu yöneten iki imparator) tarafından yönetilen devasa bir uluslar ötesi devlet olarak tasavvur etmektedir. Roma'yı M.Ö. I. yüzyılda dünya gücü haline getiren askeri geleneklere dayanan imparatorluk, askeri kaynaklarını ve tehdit gücünü sistematik ve etkin bir şekilde konuşlandırarak komşularına ve rakiplerine hükmetti. Dolayısıyla bu askeri güç, tâbi eyaletlerden vergi toplamak için idari bir kudrete bağımlıydı. Roma devletini bu şekilde tanımlamak, eksiksiz veya kuşatıcı değildir. Böyle bir değerlendirme, imparatorluğun dini gelişmeler üzerindeki etkisini, bilhassa Hıristiyanlığın kendisini bir imparatorluk dinine dönüştürmesi, klasik Latin ve Yunan dillerinin yayılması ve fonksiyonu, klasik literatürden ve sanattan gelen entelektüel bir mirasın yaratılması ve Greko-Roman kentlerinde tesis edilen davranış normlarını yansıtan yaşam biçimleri gibi kısaca uygarlık olarak tanımladığımız pek çok kültürel sonucu görmezden gelmektedir.

[909] Heather, *The Fall of the Roman Empire*, 385-9, 399-407.

Roma İmparatorluğu, büyük bir siyasi varlık olarak batıda V. yüzyılın sonunda çöktü ve doğuda VII. yüzyılın ortalarında çok zayıflamıştı. A.H.M. Jones'un *The Later Roman Empire* başlıklı eserinin 1964'te yayınlanmasını izleyen dönemin büyük bir kısmında Roma İmparatorluğu üzerine yapılan ana akım çalışmalarda demode olmuş, Roma'nın siyasi ve askeri güç olarak gerilemesi ve çöküşü sorunu, son zamanlarda akademik çevrelerde yeniden ortaya çıktı. W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (2001) adlı eserinde yoğun olarak VII. yüzyıla kadar doğuyla ilgili devasa veri dosyalarını incelemekte, diğer yandan Peter Heather ve Bryan Ward-Perkins ise, sırasıyla *The Fall of the Roman Empire. A New History* (2005) ve *The Fall of Rome and the End of Civilization* (2005) başlıklı çalışmalarında, V. yüzyılda Batı İmparatorluğu'nun barbarlar tarafından işgal edilmesinin sonuçlarıyla ilgilenmektedirler. Roma'nın gücünün Geç Antikçağda gerilediği savı, David Potter'in *The Roman Empire at Bay* (2004) adlı eserinin de temel sonucudur ve bu eser, "Roma devletinin III. ve IV. yüzyıllar içerisinde egemen güçten bölgesel güce dönüştüğü" iddiasını özetlemektedir.[910] Heather ve Ward-Perkins'in çalışmaları, Geç Antikçağ çalışmalarında Peter Brown ve izleyicilerinin ön ayak olduğu yeni tarihsel yaklaşıma bir reaksiyon yani bir "karşı reform" dayanağı olarak nitelenmektedir.[911] Diğer yandan, Geç Antikçağı bir yenilenme ve yaratıcılık dönemi olarak gören yaklaşımın şampiyonluğunu yapan bilim adamları, Geç Roma dünyasını imparatorluğun gerilemesi paradigmasıyla çalışmanın cesaret kırıcı bir biçimde eski moda göründüğünü esefle belirtmektedirler. Böyle bir yaklaşım, dikkatleri esasen ve bilhassa imparatorluğun neyi temsil ettiğine ilişkin dar bir bakış açısı oluşturan sınırlı bir sayıda merkezi fonksiyonlar üzerine toplamaktadır. "Geç Roma İmparatorluğu hakkında yeni bir araştırma ortaya koyma fırsatı, aynı zamanda yeni bir tarihin nasıl yazılabileceğini de tasavvur etmek için bir fırsattır".[912]

[910] Potter, *The Roman Empire at Bay*, s. 581.

[911] J.J. O'Donnell, *Bryn Mawr Classical Review* 2005.07.69'da Heather ve Ward-Perkins'in eserlerini incelemektedir

[912] Raymond Van Dam, *Bryn Mawr Classical Review* 2007.06.13.

Bu kitabın gözden geçirilmiş yeni basımını hazırlamak, tamamen yeni bir araştırma üstlenme ânı değildir, fakat daha ileri bir revizyon sadece devam eden bir çalışma değil, aynı zamanda çok geniş kapsamlı ve sıkı bir biçim almış durumdadır. Chris Wickham'ın, *Framing the Early Middle Ages* (2005) adlı eseri, dönemin anlaşılması için çok önemli yeni bir katkı olduğu gibi sağlam bir iddiaya da sahiptir ve muhtemelen A.H.M. Jones'un büyük eserinin yayınlanmasından bu yana Geç Antikçağ üzerine yazılmış en önemli çalışmadır. Wickham ayrıca 1000 yılına kadar geçen süreyi inceleyen geniş kapsamlı bir tarih çalışması olan *The Inheritance of Rome* (2009) adlı eseri de yazmıştır. Bir başka değerli panoramik çalışma Peter Sarris'in *Empires of Faith* (2011) başlıklı kitabıdır. Dikkat çekici bir şekilde son iki eser, Avrupa tarihine ayrılmış bir dizi içerisinde çıkmıştır. Her iki eser de coğrafi olarak Antikçağda veya günümüzde tanımlanan Avrupa sınırlarına bağlı kalmaz. *The Inheritance of Rome* sayfalarının dörtte birinden fazlasını, dokuz bölümden oluşan *Empires of Faith* ise üç bölümden biraz daha fazlasını "Doğu imparatorluklarına" ayırmaktadır. *Framing the Early Middle Ages*, on bölgenin ayrıntılı bir analizi üzerine dayanmaktadır. Bu bölgelerin üçü (Suriye ve Filistin, Mısır ve Bizans'ın merkezi toprağı Anadolu) tamamen Doğu Roma İmparatorluğu'nun Avrupa dışı kısımlarıdır. Sadece Roma'nın gerilemesine takılıp kalmayan, fakat aynı zamanda Geç Roma İmparatorluğu'nun ekonomik yapılarının, kurumlarının ve kültürel fikirlerinin Erken Ortaçağa veya Erken İslam toplumuna doğru gelişimine odaklanan bu çalışmalar, Geç Antikçağ için, geniş bir geçiş yaklaşımı benimsemektedirler. Bu suretle çağdaş çalışmaların başlıca dürtüsünün çoğu, ilk olarak Pirenne'nin *Hz. Muhammed ve Charlemagne* adlı eserinin yayınlanmasıyla yaygınlaşan kavramı takviye etmektedir. Pirenne'e göre, Kuzeybatı Avrupa, Akdeniz ve Orta Doğu'nun tarihi ancak bir bütün halinde yaklaşıldığı zaman tam olarak anlaşılabilir.[913] Bu yaklaşım aynı zamanda Geç Antikçağ hakkındaki çoğu modern çalışmanın merkezi prensiplerinden birisidir ve Roma ve Sâsâni imparatorluklarının veya ilk Müslüman halifelerin dünyasının kavramsal coğrafi sınırlarına sıkıştırılmaktan kaçınmaktadır.

[913] Peter Brown'un mükemmel denemesi için bkz. "Mohammed and Charlemagne of Henri Pirenne", *Society and the Holy in Late Antiquity* (1982), 63-79.

Ortaçağa geçişi konu edinen bu yeni çalışma, Roma imparatorluk gücünün çöküşünün önemini inkâr etmiyorsa da göreceleştirmektedir. Wickham'ın eseri bilhassa dikkatleri, siyasi tarihten ve imparatorluğun doğrudan etkisinden, Erken Ortaçağ toplumlarının diğer altı çizilmesi gereken niteliklerine çekmektedir: "Devletin şekli (bilhassa finansmanı), aristokrasi (bilhassa zenginliği), köylüler ve kırsal toplum yapıları, kent toplumu ve ekonomi, mübadele ağları". Bu oldukça materyalist yaklaşım, Geç Roma ve Roma sonrası toplumunun temelini oluşturan, sosyal ve ekonomik örgütlenme tabakalarına neredeyse arkeolojik bir kazı olarak düşünülebilir ve yine bu eserde en fazla vurgu, vergilendirme, arazi kiracılığı ve sahipliği, üretkenlik, zenginliğin dağılımı, üretim ve ticaretle ilgili sorunlar üzerine yapılmaktadır. Bu eser, Roma'nın gerilemesi, çöküşü ve dönüşümü gibi konular veya bir başka ifadeyle, Antikçağın sonu ve hem Avrupa'da hem de Yakın Doğu'da Roma sonrası çağın gelişi üzerine daha ileri düşünme pratikleri için bir fırsat sağlamaktadır.[914]

Vergi Sistemi ve Devlet Gelirlerinin Düşüşü

Vergi sistemi, Wickham'ın hem başyapıtında (*magnum opus*) hem de daha önceki bir çalışmasında[915] Geç Roma ve Roma sonrası dönemin güçlü ve zayıf devletleri arasında çizdiği farkın özünü oluşturmaktadır. Wickham, Roma İmparatorluğu'nu ve halefi Doğu Roma İmparatorluğu'nu ve Abbasileri güçlü devletler kategorisine, batıda Frankların, Vizigotların ve Lombardların kurduğu halef krallıkları ise zayıf devletler kategorisine yerleştirmektedir. Wickham, iki devlet tipi arasındaki temel siyasi ve ekonomik farkın, kontrolleri altındaki gelirleri arttırma yolunda ve buna bağlı olarak askeri fonlama metodunda yattığını savunmaktadır. Sürdürülebilir imparatorluk gücü, vergi sistemine bağımlıydı, yani açıkçası, hükümdarın, tebaasından düzenli ve mükerrer aralık-

[914] Wickham'ın eseri üzerine önemli bir değerlendirme için bkz. Brent Shaw, *Rome's Mediterranean World System and its Transformation* (Nisan 2008). Princeton/Stanford Working Papers in Classics Paper No. 040801. Şu internet adresinden indirilebilir: http://ssrn.com/abstract=1427395, http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1427395, or http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/shaw/040801.pdf.

[915] C. Wickham, *Land and Power. Studies in Italian and European social history, 400-1200* (Londra 1994).

larla ayni veya nakdi olarak gelir talep etmek ve almak için profesyonel bürokrasi bulundurma yeteneğine bağlıydı. Devletin veya imparatorluğun maliyesini bir vergi sistemiyle yönetmenin en büyük zorluğu, istenen düzeyde organizasyon ve kayıt tutmanın sürdürülmesi ve devletin vergi talebine toplumun rıza göstermesini garanti altına almaktır. Modern Avrupa'da görüldüğü gibi, ekonomik olarak güçlü ve zayıf milletler arasındaki önemli farklardan birisi, kısmen sağlam ve istikrarlı vergi gelirine sahip olanlarla, vergi sistemleri kırılgan olanlar arasındadır.

Erken Ortaçağ dünyasında, bir hükümdarın siyasi ve ekonomik olarak yaşama kabiliyeti için vergi sistemi dışında, en büyük teorik alternatifi toprağı araç olarak kullanmasıydı. Hükümdarlar, zenginliklerini ve gelirlerini ya doğrudan sahip oldukları ve kontrol ettikleri topraktan sağlıyorlar veya toprağı aristokrasi diye bilinen diğerlerine armağan olarak vererek askeri ve siyasi destek için bunlara dayanabiliyorlardı. Vergi sistemi kısmen gayri şahsi idi ve kurumsallaşmıştı; toprak sistemi hükümdara bağımlı aristokrat arazi sahiplerinin kişisel sadakatlerine bağlıydı.[916]

Geç Roma vergi sistemi, kendisinden önceki herhangi bir sistemden daha ayrıntılı ve sistematikti (bkz. s. 245-52). Devletin nakdi veya ayni gelirlerinin çoğu tarım ve hayvancılıktan geliyordu. Bireysel vergi mükellefiyeti *iugatio capitatio* diye bilinen prosedüre dayalıydı. Arazi ve baş vergisi kombinasyonu olan bu vergi, toprağın kullanımına göre (*iuga*) sınıflandırılan arazi birimlerine ve üzerinde yaşayan insan sayısına (*capita*) göre hesaplanıyordu. Sistem, nüfus ve ekili alanların (çiftlik hayvanlarının listesi dâhil) tahririnin ve kayıtlarının güncelliğinin sürdürülmesine bağlıydı. Bu en azından teoride on beş yılda bir (*indictiones* çevrimi) uygulanıyordu.

Yönetim devamlılığı ile birleşen ayrıntılı bürokrasi, üreticileri ve arazileri bu şekilde vergilendirme için vazgeçilmezdi. Sistemin tam olarak işlemesi için, kayıtların makul oranda doğru ve güncel olması gerekiyordu ve bu yüksek düzeyde okuryazarlık ve matematiksel beceri gerektiren emek yoğun bir çalışmaydı. Toprak sahipleri ve kiracılar, aynı şekilde gönülsüz vergi ödeyicilerdi.

[916] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 56-150, bilhassa bkz. 58-62.

Devlet ayrıca bazen yasal yolları ve zaman zaman da tamamen güç kullanarak taleplerini dayatabiliyordu. Mahalli düzeyde sayısız aracıya bırakılmak zorunda olunan vergi toplama işinin, sonuna kadar yolsuzluğa açık olduğu da pekâlâ bilinmektedir ve muktedir yerel yetkililer, vergi ödeyen kiracıların, devletin veya her ikisinin aleyhine istedikleri zaman zengin olmayı seçebilirlerdi. Gelirlerin toplanmasında ve devlete nakledilmesinde kamu görevlilerinin rolünü gasp eden güçlü aracılar olgusunu tanımlamak için yozlaşma kavramı gerçekten fazlaca basitti. Bu güçlü aracılar, genellikle askeriyede veya devlet hizmetinde bir geçmişe sahip büyük toprak sahipleriydi.[917]

Peter Heather ve Bryan Ward-Perkins Batı İmparatorluğu'nun çöküşünü anlatırken, Roma gücünün gerilemesinde temel faktör olarak vergilendirmenin çöküşünü veya kesintiye uğramasının altını çizmektedirler.[918] V. yüzyılın ortalarına gelindiğinde barbar istilacılar Galya'nın, İspanya'nın ve Afrika'nın çoğunu kontrol ediyorlar ve böylece Roma kontrolü altındaki vergilendirilebilir toprakların miktarını sert bir şekilde düşürüyorlardı. Hıristiyan yazar Salvianus'un imparatorluğun barbar işgalleri karşısında yaşadığı başarısızlığı açıklamak için 440'lı yıllarda yazdığı *De gubernatione Dei* adlı eserinde bariz bir şekilde gösterdiği gibi, vergilendirilebilir Roma topraklarının azalması, elde kalan Roma bölgelerinin üzerindeki basıncı arttırıyordu. Salvianus, Roma topraklarının küçülmesine ilişkin esas noktayı müstesna bir berraklıkla anlatmaktadır:

> Kısacası, söz ettiğim İspanyol eyaletleri adlarından başka hiçbir şeylerinin kalmadığını biliyorlar; Afrika eyaletleri neredeyse yok olmak üzere olduklarını biliyorlar; Galya'nın toprakları tahrip edildiklerini biliyorlar. Ancak bütün görevlileri bunları bilmiyor ve onun için birkaç uzak köşedeki kısıtlı yaşam enerjisini çekiyorlar, çünkü çok az bir kısmının sağlamlığı, fakirleşmiş çoğunluğun yağmacılığını bir süreliğine desteklemişlerdi. (Salvian, *De gubernatione Dei* 4.4, çev. Eva M. Stanford).

[917] R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* (1988), 148-67 ve *passim*; P. Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian* (2006), 81-114.

[918] Heather, *Fall of the Roman Empire*, 295-8; Ward-Perkins, *Fall of Rome*, 41-2.

Devlet tarafından her zamankinden daha fazla baskı altına alınan geri kalan toprak sahipleri, vergi yükümlülüklerini mümkün olduğu kadar kiracılarının üzerine yıktılar:

> Şimdi çoktan yok olmuş veya en azından hâlâ hayat emaresi gösterdiği bir köşede son nefesini vermekte olan Roma uluslar topluluğu sanki eşkıyaların ellerinde vergilendirme ipiyle boğularak ölürken, vergi yükleri hâlâ fakir insanlar tarafından taşınan, çok sayıda varlıklı insan bulunmaktadır. Bir başka deyişle, çok zengin insanların vergi yükleri, fakirleri öldürmektedir... Bir dakika düşününüz: bazı kentlere son dönemlerde verilen çözümler, zavallıların vergilerini arttırmaktan, bütün zenginleri vergiden muaf tutmaktan başka ne işe yaradı? Zenginleri eski borçlarından kurtarmak için fakirlere yeni yükler ilave ettiler; varlıklı kesimden en ufak yükümlülükleri bile kaldırarak daha da zenginleştirdiler, fakirlerin ağır ödemelerini katlayarak perişan ettiler. Yüklendikleri yükün azalmasıyla, zenginler kolayca daha da zengin oldular, fakirler ise zaten katlanılması güç vergilerin arttırılmasıyla ölüyorlar. (Salvian, *De gubernatione Dei* 4.6, çev. Eva M. Stanford).

Bununla birlikte Salvianus'un ve diğer çağdaş kaynakların sunduğu veriler, Batı İmparatorluğu'nun V. yüzyılda büyük oranda topraklarını barbarlara kaptırmasından kaynaklanan vergi matrahını sürdürmede karşılaştığı sadece belirli güçlükleri göstermektedir. Vergilendirme, kural olarak Roma devlet ekonomisinin temel dayanak noktası olarak kaldığı müddetçe, Roma sonrası batı krallıklarınca alınan ders, fetihlerden önce zaten uygulamada olan vergi sistemlerini sürdürmekti. Vandallar, Afrika'dan sürdükleri toprak sahiplerinin geleneklerine uydular ve en azından tesadüfen de olsa kamu taşıma sistemi de dâhil mevcut devlet alt yapısını kullandılar (Procopius, *Bell. Goth.* 3.16.12).[919] Buna karşın 533 yılında Romalılar Afrika'yı imparatorluğa yeniden kattıkları zaman, gelir tahsilinin gevşek olduğu bir eyalete giriyorlardı ve Iustinianus'un eski toprak vergisini özenle koyması, üst düzey kızgınlığa ve direnişe neden oldu:

> Geiseric her şeyi başlangıçta bozduğu ve tahrip ettiği için, Libya bölgesinin gelirlerini tahrir kayıtlarında, eskiden Romalıların tarafından

[919] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 87-93.

> kaydedildiği haliyle bulmak artık mümkün değildi. Onun için imparator, Libyalıların her birinin vergilerini varlıklarına göre değerlendirmeleri için Tryphon ve Eustratios'u gönderdi. Fakat bu adamlar, Libyalılara ne ılımlı ne de katlanılır görünüyorlardı. (Procopius, *Bell. Vand.* IV.8.25, çev. Dewing)

Iustinianus'un, Afrika'yı yeniden fethetmesini takip eden bir kuşak boyunca süren direnişin çoğu, büyük bir vergi isyanıydı.

Galya'daki Vizigotlar, krallıkları 507 yılında Franklar tarafından ele geçirilene kadar ve daha sonra İspanya'da VII. yüzyılın sonuna kadar Geç Roma modeli çerçevesinde toprak ve baş vergisi almaya devam ettiler. Bu uygulama Iustinianus'un yeniden fethine kadar İtalya'da da devam ettirildi, çünkü Cassiodorus'un *Variae* adlı eserinde gösterdiği gibi, Theoderic ve halefleri krallığı kendi adlarına yönetmek için Geç Roma idaresinin bütün araçlarını kullandılar ve Got asıllı yerleşimcileri vergiden muaf tutmalarına karşın, mevcut Roma vatandaşlarını vergilendirdiler. Batının büyük barbar krallıkları arasında sadece Franklar, VI. yüzyılın sonundan önce devlet gelirlerinin önemli bir kaynağı olarak vergi sisteminden vazgeçtiler. Çünkü Franklar, erken V. yüzyıldaki ilk fetih dalgasının bir parçası olmayan ve Roma etkisine en az maruz kalan toplumdular.[920] Gerçekten 450 yılına gelindiğinde, Frankların yoğun olduğu Loire ile Ren arasındaki topraklarda birkaç büyük Romalı toprak sahibi vardı ve Akdeniz'deki bölgelerin tersine, vergilendirilebilme potansiyeline sahip toprakların büyük bir bölümü, doğrudan bizzat Roma toprak vergisi mükellefi yapılamayacak olan Franklar tarafından işgal edilmişti. Bundan dolayı, Merovenj Franklarının, bürokrasisiyle birlikte Roma tarzı vergi toplama yöntemini devam ettirmeleri için, Vizigot veya Ostrogot hükümdarlara nazaran daha az nedenleri vardı.

Roma'nın, V. yüzyılın ilk yarısında batıda vergi aldığı bölgelerdeki kontrolü koruma becerisinin duraklaması gibi, nedenleri farklı da olsa, benzer problemlerin açık göstergeleri yüz yıl sonra doğuda da ortaya çıktı. Peter Sarris, V.-VI. yüzyılların Doğu İmparatorluğu'nda her yere nüfuz eden mali krizin

[920] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 93-115.

kökeninde, büyük mülk sahiplerinin gücünün artışı olduğunu, ikna edici bir şekilde savunmaktadır. Başta en zengin eyalet Mısır olmak üzere, doğu eyaletlerinin hâkim eliti, Constantinopolis senatosunun mensubu, imparatorlukta makam sahibi olarak zenginleşmiş, yeni bir hırslı devlet memurları aristokrasisi içeriyordu. Bunlar, toprağın çoğunun sahibiydi ve eskiden kent konseyleri tarafından icra edilen görevleri üstlenmişlerdi. Bu yeni aristokrasi, çok önemli olarak kiracılardan vergileri toplama sorumluluğunu üstleniyordu, fakat eski döneme göre toplanan gelirlerin çok daha azının hazineye ulaşması için, konumlarını ve bağlantılarını kullanabiliyorlardı (bkz. s. 515-18). Dolayısıyla, vergi gelirleri ciddi manada zarar gördü. İmparator Anastasius'un VI. yüzyılın başında iyi bir mali yönetim sergileme ve artı veren bir hazine yaratma konusunda ünlü olduğu doğrudur, ancak bu durum, askeri harcamaları ihmal etme pahasına gerçekleşmişti. Daha da önemlisi Anastasius'un mali idaresi lehinde yapılacak bir değerlendirme, senato sınıfının bakış açısını yansıtmaktadır, çünkü toprağa dayalı zenginliğini muhafaza eden ve daha düşük vergi ödeyen bu sınıf yeterince güçlüydü. Iustinus ve bilhassa idareyi 527'de tek başına üstlendikten sonra, Iustinianus, daha yüksek düzeyde bir imparatorluk geliri toplamak için harekete geçtiler. Gelecek on beş yıl boyunca yağmur gibi çıkarılan yasalar, özellikle eyalet idaresiyle ilgili *Novellae*, büyük toprak sahiplerinin gücünü kırmayı, yozlaşmayı durdurmayı ve vergi gelirlerini arttırmayı amaçlıyordu.[921] Varlıklı, toprak sahibi sınıfın çıkarlarına yapılan bu saldırılar, doğal olarak pek çok senatör tarafından rağbet görmedi ve bu senatörlerin kızgınlıkları, Procopius'un *Gizli Tarih*'te Iustinianus'u aşağılayıcı bir şekilde eleştirmesini açıklamaya kadar gitmektedir, çünkü *Gizli Tarih* mütemadiyen muhafazakâr senato sınıfının bakış açısını savunmakta veya temsil etmektedir.

Devletin savaş ve imar harcamaları dikkate alındığı zaman, Iustinianus'un hazine gelirlerini arttırma teşebbüsleri zorunluydu. Bununla birlikte, devlet maliyesi, Iustinianus'un savaş yanlısı dış politikasının giderlerini karşılamak için, sonuna kadar gerilmiş ve bunun da üzerine hiçbir yasanın üstesinden gelemeyeceği hıyarcıklı vebanın yol açtığı demografik felaket şokuyla karşılaş-

[921] Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian*, 200-217; *Empires of Faith*, 129-31, 145-53.

mıştı. Vebanın uzun dönem demografik sonuçları bir tarafa, çağdaş kaynaklar, 542-545 arası dönemde nüfusun yaklaşık üçte birinin yok olduğunu ve vergi toplama dâhil pek çok idari prosedürün neredeyse durma noktasına geldiğini ileri sürmektedirler.[922] Iustinianus'un idaresinin ilk döneminde, yasaların hazineye sağladığı kazanımlar, tersine döndü ve bu gerileme VI. yüzyılın geri kalan kısmında da mevcuttu.[923] Roma idaresinin IV. yüzyıl sonlarıyla geç VI. yüzyıl arasında, Küçük Asya'da vergi toplamada azalan yeteneği, bu gerilemenin tatmin edici bir göstergesini sunmaktadır. Bu dönemler arasında, Anadolu taşrasının sosyal ve ekonomik şartları hakkında 360'lı ve 370'li yıllarda Cappadocia Caesarea'sının büyük piskoposu Basileios'un mektupları ve yaklaşık 550 ile 613 yılları arası Galatia bölgesi hakkında bilgi veren *Sykeon'lu Theodorus'un Hayatı* gibi iki bilgi kaynağı detaylı görüş imkânı sunmaktadır. Basileios'un mektupları, genelde kırsal bir eyalet olan Cappadocia'nın, Caesarea'nın *curiales* sınıfı mensupları ve vergi tahakkuk memurları dâhil vergi tahsildarlarıyla kaynadığını göstermektedir. Basileios'un mektuplarının büyük bir bölümü, vergi affı veya bir mektupta ifade edildiği gibi "çok başlı canavar" (Basil, *ep.* 285) olan devletin vergi taleplerinden indirim sağlamak için, Cappadocia eyaletinde de Constantinopolis'teki üst düzey kamu görevlilerine hitap eden müracaatlardan oluşuyordu. Valens idaresi döneminde Doğu İmparatorluğu'nda arazi ve baş vergisi toplamak, sıkıca uygulanan bir imparatorluk önceliğiydi.[924] VI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, doğrudan devlet için veya büyük toprak sahipleri adına çalışan vergi tahsildarları, neredeyse tamamen görüntüden kaybolmuşlardı. Theodorus'un uzun hayat hikâyesi (*Vita*) vergi tahsiline ilişkin sadece tek bir referans içermektedir, o da Aziz Theodorus'un köyü Sykeon sakinlerinden devlet gelirlerini toplamakla görevlendirilen bir Ancyra vatandaşının faaliyetleridir. Köylüler, bu tatsız vaziyetten sakınmak için Theodorus'un

[922] Bu noktada M.S. 165-180 arasında Antoninuslar döneminde ortaya çıkan büyük vebayla analojiye işaret etmek yerindedir. Bu veba da Roma İmparatorluğu'nun karmaşık idari mekanizmasını ciddi bir şekilde etkilemişti. Bkz. R. D. Duncan-Jones, "The impact of the Antonine plague", *Journal of Roman Archaeology* 9 (1996), 108-36.

[923] Sarris, *Economy and Society*, 219-27.

[924] Aynı dönemde İmparator Valentinianus'un batıda vergi gelirlerini azami derecede arttırmak için gösterdiği yorucu çabayla karşılaştırınız. Bkz. yukarıda s. 247-49.

manastırına sığındılar.[925] Görülüyor ki Doğu Roma İmparatorluğu'nda devletin vergi toplama yeteneği, keskin bir şekilde azalmıştı.

Phocas ve Heraclius idaresinde geçen erken VII. yüzyıl keşmekeşinde, vergi oranlarının tutarlılığını sürdürmek daha da zorlaşacaktı. Hem Küçük Asya hem de Yakın Doğu işgalci Sâsâni orduları tarafından yağmalandı ve Mısır'ın kendisi 616-629 arasında doğrudan Sâsâni kontrolü altına girdi. Anadolu kentleri ekseriyetle kapsamlı bir şekilde tahrip edilirken, Suriye'dekiler genelde ayakta kaldılar, ancak gelirleri Sâsâni hazinesine yönlendirildi.[926] Heraclius, askeri operasyonları sırasında, askerlere ödeme yapmak için kilisenin gümüş stokunu külçeye dönüştürerek müsadere etmek zorunda kaldı (bkz. s. 625-26). Roma devleti şimdi artık eyaletlerdeki toprak sahiplerini vergilendirme kapasitesini tamamen kaybetmişti.

Bu cihetle eyaletlerden vergi geliri toplama zafiyeti, V. yüzyılda Batı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, İslam'ın yükselişinden önceki son yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu'nun da bir zayıflığıydı. Gelirler küçük bir orduyu bile sahrada tutmak için yetersizdi; büyük ayaklanmalar ve ordudan firarlar Iustinianus'un ve sonraki dönem savaşların tarihsel anlatılarında dikkate değer bir nitelikti. Devletin iflası, Roma'nın ani gerilemesinin tabi bir belirtisiydi.

Buna rağmen batıda olduğu gibi, Doğu İmparatorluğu'nun Suriye ve Mısır gibi eyaletlerde çöküşünden sonra, Roma sonrası otoriteler, Roma vergi sistemini tevarüs etmeye ve bunu kendi ihtiyaçlarına uygun hale getirmeye hevesliydiler. Mısır buna iyi bir örnektir. Roma vergi sisteminin tevarüs edilmesini, Mısır'ın Müslüman valisi Qurra ile Aphrodito adlı küçük bir kasabanın mahalli *pagarchı* Basileios arasında gidip gelen VIII. yüzyıl başlarına ait Arapça, Kıptice ve Yunanca yazılmış idari mektuplar arşivi, örneklerle göstermektedir. Esas itibarıyla bu mektuplar, baş vergisi, nakit ve ürün olarak (esasen tahıl olarak) toprak vergisi ve kamu görevlilerinin harcamalarına ilişkin talepler gibi

[925] Mitchell, *Anatolia* II, 75-7 (Basil); 128 (Theodore).

[926] C. Foss, "The Persians in the Roman Near East (602-630 AD)", *Journal of the Royal Asiatic Society* 13 (2003), 149-170.

tam da Geç Roma modeline göre sıkı vergi talebiyle ilgiliydi.[927] Mısır, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Araplar tarafından kontrol edilen kesimlerinde en zengin potansiyel vergi geliri kaynağıydı, ancak emsalsiz değildi. Necef'teki Nessana kasabasından çıkan 500'den 700 yılı civarına yayılan papirüsler, çok açık olarak üç gruba ayrılmaktadır. Arap fetihlerinden önceye tarihlenen ilk grup, evlenme, boşanma, emlak satışı, sözleşmeler, borçlar, alacaklar ve çoğu yerleşimdeki küçük askeri toplum içerisinde gerçekleşen küçük çaplı ticari işlemleri içermektedir. Bunları, Aziz Sergius'a adanmış bir manastırın ve muhtelif kilise yetkililerinin işleriyle ilgilenen erken VII. yüzyıla ait bir belge kümesi takip etmektedir. Bölgenin Müslümanların idaresine girdiği VII. yüzyılın sonuna tarihlenen üçüncü grup belgelerin büyük çoğunluğu ise, vergi talepleriyle veya arazi ve baş vergisi dâhil olmak üzere, vergi alındı makbuzlarına ya da askeri taşıma hizmetleriyle ilgilidir.[928] Mısır'da olduğu gibi, Filistin'de de Araplar sadece Roma vergilendirme modelini tevarüs etmediler, fakat bunları eskiden olduğundan daha şiddetli bir şekilde dayattılar. Yeni gelen fatihlere değil de, mevcut tebaa nüfusa uygulanan vergi sisteminin genel kuralı, Batı İmparatorluğu'nda olduğu gibi, Doğu Roma İmparatorluğu'nda da gözlemlenebilir. Nihayetinde feodal sistemin doğuşuna neden olan arazi tahrirlerine dayalı vergi sistemi sonuçta batıda çökmüş olmasına rağmen, böyle bir gelişme doğuda görülmez. Çok daha ileri bakarak, Roma vergi sisteminin değerlendirilmesinin dayandığı temel yapı taşı olan kuramsal arazi ünitesi *iugum*, Anadolu'da Bizans İmparatorluğu ve halefleri Osmanlılar (ki bu dönemde çift, bir öküz boyunduruğu anlamına gelen terimle ifade ediliyordu) ve modern döneme kadar kullanılmaya devam etti.

Nihai çöküş, Batı İmparatorluğu'nun düşüşünün yakın nedenlerinden birisi ve Doğu İmparatorluğu'nun içe doğru çöküşü olarak tespit edilebilir. Bununla birlikte Roma vergi prosedürleri, toprakları düşmanlara teslim edildiği zaman ortadan kalkmadı, fakat bütün halef devletler tarafından tevarüs edildi. Kısmen halef krallıkların gerekli bürokrasiyi muhafaza etme yetersizliğinden

[927] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 134-144.

[928] H. M. Cotton, W.E. H. Cockle and F. G. B. Millar, "The papyrology of the Roman Near East: a survey", *JRS* 85 (1995), 214-35, bilhassa bkz. s. 233-5.

ve kısmen de vergilendirilebilir nüfusun azalmasıyla ilgili olarak, bu prosedürler Erken Ortaçağ batısında değişen oranlarda kullanım dışı kaldı. Genel olarak Akdeniz'de ve Orta Doğu'da nüfus düzeyi VI. yüzyılın ortasından sonra keskin bir biçimde düştü (bkz. 654-73). Buna rağmen, mukim nüfusun arazide hak iddia etmeyi sürdürdüğü bir yerde, fatihler için Roma tarzı vergilendirme sistemini işletmeye çalışmak anlamlıydı. Diğer yanda fatihler doğrudan araziyi kontrol ettikleri zaman, kendileri vergi muafiyetinden faydalandılar ve vergi sistemi bir kurum olarak kullanılamaz hale geldi.

Askeri Gücün Ortadan Kalkması

Roma dünyasında imparatorluk erki, son tahlilde askeri güce dayanıyordu. İmparatorluğun hem batısında hem de doğusunda, alt kademe subaylar ve profesyonel askerlerden oluşan daimi ordular besleniyordu. Erken İmparatorluk döneminde, Roma ordularının teşkilatlanması epigrafik verilere dayalı olarak etraflıca belgelenmiştir. Sınırlarda ve başka yerlerde, askerler ve emekli muharipler tarafından veya onlar için dikilen yoğun yazıt dağılımı, Roma'nın askeri gücünün kâğıt üzerinde olduğu gibi gerçekte de devam ettirildiğinin mükemmel bir göstergesidir. Yazıtların çok daha nadir görüldüğü Geç İmparatorluk dönemine ait olan veriler, askeri güç hakkında böyle bir güvence sağlayamaz. Geç Antikçağın ilk döneminde, Roma askeri yayılımının pek çok yeniden inşasının temeli *Notitia Dignitatum*'dur. Bu eser, 400 ve 425 yılları civarında, sırasıyla Doğu ve Batı imparatorluklarının askeri birliklerini ve resmi kadro yapılarını anlatmaktadır. *Notitia*'da bulunan verilerin ve Geç İmparatorluk boyunca askeri yayılıma ilişkin diğer bulguların analizi, girift ve teknik bir iştir, fakat batıdaki askeri alayların yaklaşık yarısının, 395 ile 425 yılları arasında yoğun olarak barbarlara karşı verilen savaşlar ve iç çatışmalar döneminde listelerden adeta yok olduğu görülmektedir. Söz konusu dönemin son kısmında, sayıları soyut olarak ikmal edilse de, boşlukların doldurulması büyük oranda teçhizatları ve eğitimleri daha zayıf olan sınır askerlerinin (*limitanei*), temel sahra ordularının (*comitatenses*) içine dâhil edilmesiyle başarılmıştı. Üs-

telik sahra ordu birliklerinin genel sayısı dörtte bir oranında düşmüştü.[929] Hatta bu tahmin, iyimser görünmektedir. 430 ile 450 yılları arasında Galya'daki Roma kontrolü *magister militum* Aetius'un komutası altında devam ettiriliyordu, fakat Aetius'un Vizigotlar, Burgonlar, Bagaudae ve diğerleri karşısındaki askeri üstünlüğü Hun paralı askerlerine erişimine bağlıydı. Batı Roma sahra ordusunun sadece birliklerinin adedinin sayısal olarak azalmadığı, fakat aynı zamanda her bir birliğin ciddi bir biçimde personel yetersizliğiyle karşı karşıya kaldığı sonucuna varabiliriz. V. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, ordu eski halinin gölgesiydi.[930]

Bu izlenimi tam olarak V. yüzyılın başlarında Doğu İmparatorluğu'nun bir köşesinde, önceleri bir filozof iken, artık Tripolitania'da (Libya'da) Ptolemais kentinin piskoposu olan Synesius'un mektuplarını, bir örnek olay olarak (minyatür olarak) inceleyerek elde ediyoruz. Synesius, kırk kişilik küçük bir Hun süvari birliğini, kentin topraklarını yağmacı göçebelere karşı korudukları için övüyordu. Hun askerleri, kendi davalarını savunması ve Constantinopolis'teki imparatora bir dilekçe iletmesini Synesius'dan rica etmişlerdi. Askerler sayılarının daha makul bir rakam olan 200'e kadar çıkarılmasını ve mahalli askeri birliklerinin saflarına alınmamalarını rica ediyorlar ve kendilerine uygun görülen bineklerin, ücretlerin ve teçhizatlarının gönderilmesini istiyorlardı.[931] Aslında Libya, *Notitia Dignitatum*'da hakkında bilgi bulunmayan bir imparatorluk eyaletidir, dolayısıyla garnizonun kâğıt üzerindeki kompozisyonunu bilmiyoruz. Bununla birlikte Synesius'un diğer mektupları, sınır birliklerinin (*limitanei*) moral çöküntüsüne veya daha doğrusu askeri olarak etkisizleştirilmesine dikkat çekmektedir. Sınır birlikleri komutanlarından birisi şöyle aktarılmaktadır:

> Sanki er ve erbaşın hakkı olan ödemelerin, generallere ait olması yasa gereğiydi. Generaller, aldıkları her şeyi ceplerine indiriyor ve buna karşılık askerlerine hizmetten muafiyet veriyorlardı ki, askerlerin birlik-

[929] Heather, *Fall of the Roman Empire*, 246-8'de, Jones, *Later Roman Empire*, 683'ü izlemektedir.

[930] W. Liebeschuetz, 'The end of the Roman army in the western empire', *Decline and Change in Late Antiquity* (2006), 10. bölüm.

[931] Synesius, *ep.* 78, Millar, *A Greek Roman Empire*, 60-62'de tartışılmaktadır.

> lerinde kalmasına bile gerek yoktu. Komutanlar, askerlerinin her birine hayatlarını kazanacaklarını düşündükleri yerlere gitmelerine müsaade ediyorlardı. (Synesius, *ep.* 62, çev. A.H.M. Jones)

Bir başka defasında aynı komutan, süvari okçularının atlarını adeta çalmış ve kendi kişisel kazancı için satmıştı. Eyalet garnizonunun gücünün zayıf, teçhizat açısından yetersiz ve yozlaşmış komutadan dolayı içinin boşaltılmış olduğu sonucuna varmak zor değildir. Yerel güvenlik meselelerinin, askerlerin kumandanından ziyade, yörenin piskoposu için daha büyük bir endişe olmasına ve gerçek korumanın mütevazı, fakat saygıdeğer bir ithal barbar grup tarafından sağlanmasına muhtemelen şaşırmamalıyız.[932]

V. yüzyılın ilk yarısında, Doğu İmparatorluğu'nun değerler sistemi askeri değildi. Esas düşman olan Sâsânilerle savaşa karşı bir tutum, Constantinopolis patriği Nestorius'un II. Theodosius'a söylediği meşhur sözle özetlenmektedir: "Ey Kral! Bana sapkınlardan temizlenmiş bir dünya ver, ben de karşılık olarak sana cenneti vereyim. Sapkınları yok etme mücadelemde bana yardımcı ol ve ben de sana, Sâsânilere karşı zafer kazanmanda yardımcı olacağım" (Socrates *HE*, 7.29.5).[933] Constantinopolis devasa yeni istihkâmları sayesinde Balkanlardan gelen asilere karşı savunuluyordu ve Doğu İmparatorluğu'nun piyade ve süvari birliklerine komuta eden beş ordu kumandanından(*magister militum*) ikisinin karargâhı başkentteydi. Başkentin savunulması ve imparatorun emniyeti iki eş zamanlı öncelikti. V. ve VI. yüzyıllarda imparatorun muhafızı olan *scholae* mensupları, herhangi bir askeri iddiayı bırakmışlar ve maaşlarıyla adeta Tolstoy'un Anna Karenina'nın sayfalarında betimlediği Rus imparatorluk subay sınıfınınkine benzer bir hayat yaşıyorlardı (Procopius, *Secret History* 24.15-23). II. Theodosius, Attila ve Hunlara karşı hiçbir askeri teşebbüste bulunmadı, bunun yerine devlet gelirlerinden önemli bir bölümü, korunma ücreti olarak ödemeyi tercih etti. Aynı şekilde, bilhassa göçebe akınlarının her iki imparatorluğu da tehdit ettiği Kafkas geçitlerinin savunma giderlerine katkı olarak, Sâsânilere ödemeler yapıldığı için, doğu sınırında barış havası devam ettiril-

[932] Jones, *Later Roman Empire*, 632 ve 645-6.

[933] Millar, *A Greek Roman Empire*, 39-83

di. V. yüzyılın ikinci yarısında ciddi askeri sorumluluklar etnik gruplara geçti: Theoderic Strabo ve Theoderic Amal'ın komutası altındaki Ostrogot kabile güçleri Trakya'yı ve Doğu Balkanları kontrol ettiler, Isauria'lılar ise başkentte hâkim güçtü.

V. ve VI. yüzyıllar ayrıca komutanların kişisel olarak topladıkları ve onlar adına savaşan *bucellarii* diye bilinen özel milis kuvvetlerinin, artan önemine de tanık oldu. Esas itibarıyla, 534 yılında Belisarius örneğinde görüldüğü gibi, bunlar sayıları en az yüzlerden 7000'e kadar ulaşan Roma hizmetindeki barbar asıllı komutanların muhafızları olan askerlerden meydana gelmişti. *Bucellarii* gruplarının çoğu etnik kökenleriyle belirleniyordu: Isauria'lılar, Ermeniler, Pisidia'lılar, Cappadocia'lılar, Trakyalılar, İranlılar ve diğerleri.[934] Bu grupların önemi, ücretlerinin ve sair ihtiyaçlarının Roma devleti tarafından değil de, kendi efendileri tarafından karşılanmasında yatmaktaydı.

Geç Roma ordularının sayısal gücünü tespit etmek, herkesin bildiği gibi çok zordur. Hatta A.H.M. Jones'un ihtiyatlı hesaplamaları, bilimsel bir tahminden ziyade arap saçına yakın bir intiba yaratmaktadır. Bununla birlikte, 500 yılı civarında eserini yazan Zosimus'ta ve VI. yüzyılın ortalarında yazan Ioannes Lydus'ta bulunan çok yüksek sayılar oldukça çarpıcıdır. Bu yazarlar, sadece kendi dönemlerinde değil, fakat IV. yüzyıldan beri askeri güçlerin toplam sayısının doğrulanamasa da 450.000'e yaklaştığını ima etmektedirler (bkz. s. 238-39). Agathias, 565 yılında Iustinianus öldüğü zaman, toplam askeri gücün 150.000 civarında olduğunu ifade etmektedir. Bu rakam, daha öncesi zirve olan 645.000'in dörtte birinden daha azdır.[935] Bu sayıların hiçbiri güvenilir değildir, fakat kesinlikle kabul etmeliyiz ki, IV. yüzyıldan itibaren askeri güçte çok keskin bir sayısal düşüş vardı. Bu izlenim seferlerde ifade edilen gerçek sayılarda da doğrulanmaktadır. İmparator Iulianus, 363 yılında Mezopotamya'yı işgal ettiği zaman sahip olduğu ordunun muharip gücü 65.000 idi (Zosimus 3.13). Bu ordu, M.S. 350 yılından sonra Geç Antikçağda toplanan en büyük sahra ordusuydu. 503 yılında Romalılar, Sâsânilerle savaşmak için Edessa'da

[934] Jones, *Later Roman Empire*, 665-7, bütün belgeler için bkz. s. 1276, notlar 137-40.

[935] Jones, *Later Roman Empire*, 679-86, ve 1279-80 not: 168.

52.000 kişilik bir ordu topladılar.[936] Bu sayılara daha sonra bir daha ulaşılamadı. I. Hüsrev 539-40 yılında Suriye'yi işgal ettiği zaman, Iustinianus'un tek ani karşılığının, Constantinopolis'ten yeğeni Germanus komutasında 300 kişilik bir kuvvet göndermek olduğuna işaret etmek şaşırtıcıdır (Procopius *Bell. Pers.* II.6.9). Fiili olarak Antakya dâhil Suriye kentleri kendi başlarının çaresine bakmaya bırakılmışlardı. Belisarius ve komutan arkadaşları 530, 531 ve 543 yıllarındaki çatışmalarda 20.000 ile 30.000 arasında değişen kuvvetlere komuta etmişlerdi (Procopius, *Bell. Pers.* I.13.23; I.18.5; II.24.16). Afrika ve İtalya'ya yapılan seferlerin başlangıç kuvvetleri, sırasıyla 15.000 ve 7.000 kişilik düzenli birliklerden oluşuyordu, ancak 543 ve 554'te Ostrogotlara karşı 12.000 ve 18.000 asker daha sevk edilmişti (Procopius, *Bell. Vand.* III.11.; *Bell. Goth.* V.5.2-4; VII.3.4; Agathias II.4).[937]

Kaynaklar, 602 ile 630 arasındaki Roma ve Sâsâni savaşlarına ilişkin, hiçbir güvenilir sayı vermemektedir. Düşmanları olan Avarların 626 yılında Constantinopolis önlerine 30.000 kişilik bir öncü askeri birlik getirdikleri ifade edilmektedir. Kentin kuşatılması esnasında Sâsâniler 3000 veya 4000 askeri Boğazın öbür yakasına taşımaya teşebbüs ettiler, ancak başarısız oldular. Heraclius'un 624-25 yılında Armenia ve Atropatene'ye düzenlediği seferde veya 627/28'deki karşı saldırı sırasında ne kadar büyüklükte bir sahra ordusu götürdüğüne dair hiçbir rakam bulunmamaktadır. 627/28 yılı karşı saldırısında Mezopotamya üzerine yürüyen Heraclius, Ktesiphon'u tehdit ederek, Diyala vadisi kentlerini yağmalamış ve Zagros dağlarının kuzeyine Urmiye Gölü bölgesine çekilmiştir. Bununla birlikte, Roma yollarının bulunmadığı bir bölgede, dağ geçitlerinin güçlükle aşılabilir olduğu bahar mevsimi başlarında, hareketlilik gerektiren böyle seferlerin, büyük asker kuvvetlerle başarılması da güçtür. Bu büyük baskınlarda Heraclius'un 10.000'den fazla adama komuta edip etmediği de şüphelidir.[938]

[936] Ps-Joshua Styl. 54, ayrıca bkz. Procopius, *Bell. Pers.* I.8.4.

[937] Daha detaylı bir analiz için bkz. W. Liebeschuetz, 'The Romans demilitarized: the evidence of Procopius', *Decline and Change in Late Antiquity* (2006), 11. Bölüm.

[938] J. Howard-Johnston, *War in History* 6 (1999), 29-32'de Iustinianus dönemi savaşlarıyla karşılaştırılabilecek düzeyde Heraclius'un da 15 ile 25.000 kişiden oluşan orduya sahip olduğunu savunmaktadır. M.Ö. 400'de Xenophon bu toprakların batı kısımları boyunca 10.000 kişilik (sayı azaltıldı) bir Yunan ordusuna komuta etmişti.

Gerçekten Roma askeri gücü, VI. yüzyılın ikinci yarısı boyunca ekonomik zafiyet yüzünden ciddi biçimde azaldı. İsyanlara yol açan askeri ödemelerdeki kesintiler ve kısıtlamalar, Geç Roma savaş anlatılarında sık sık görülen bir temadır. Procopius, Iustinianus tarafından ordu statüleri adeta yok sayılan sınır birlikleri (*limitanei*) için yapılan ödemelerin, dört veya beş yıl gecikmeli olarak sürdüğünü iddia etmektedir (*Gizli Tarih*, 24.12-14).[939] Sahrada ordu beslemenin finansal yükü, Iustinianus dönemi savaşlarında da önemli bir faktördü. Beroea'daki (Halep) küçük Roma garnizonu, 540 yılında I. Hüsrev'in safına geçmişti, çünkü ücretleri uzun zamandır ödenmiyordu (Procopius, *Bell. Pers.* II.7.37). Afrika'nın yeniden fethedilmesinden sonra, 8000 Roma askerinin karıştığı büyük bir isyan çıktığı zaman, elebaşı Stotzas askerlerin ödemelerinin geçmişten bu yana uzun süredir yapılmadığını ve üstelik savaş ganimetlerinden de mahrum edildiklerini hatırlatarak isyanı körüklüyordu, çünkü askerler ganimeti savaştaki çabalarının karşılığı olarak kazandıklarını düşünüyorlardı (Procopius, *Bell. Vand.* IV.15.55). Aynı şikâyet, Maximinus'un liderlik ettiği sonraki isyancılar tarafından da yapıldı (*Bell. Vand.* IV.18.9). Got savaşları esnasında İtalya'daki Roma askerlerine yapılan ödemeler de gecikmeliydi (*Bell. Goth.* VII.6.7). Belisarius'u desteklemek için gönderilen Illyricum'lu bir askeri birlik, imparatora mazeretlerini bildirerek 544 yılında Bononia dışındaki konumlarını tamamen terk ettiler: "Memleketlerine dönmelerinin nedeni, devletin artık onlara büyük meblağ borçlu olmasından başka bir şey değildi, çünkü hiçbir şekilde düzenli ücret almadan uzunca süre İtalya'da hizmet etmişlerdi" (Procopius, *Bell. Goth.* VII.11.4). 549 yılında Roma'nın kuşatılması sırasında, kapılardan birisini koruyan bir grup Isauria'lı ihanet ederek, kenti Got kralı Totila'ya sattılar. Çünkü askerler, "uzun yıllardır imparatorun kendilerine hiçbir ödeme yapmamasını" kafaya takmışlardı (*Bell. Goth.* VII.36.7). Bu yaygın bir problemdi ve Narses'in 552 yılında büyük bir kuvvetle nihai müdahalesine kadar ele alınmamıştı:

> Narses, imparatordan son derece yüklü miktarda para almıştı ve bu parayla önce dişli bir ordu toplayacak ve diğer savaş ihtiyaçlarını

[939] Bu konu hakkında kapsamlı bir araştırma için bkz. R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (1964).

> karşılayacaktı. Bundan sonra, İtalya'daki askerlere geçmişten bu yana ödenmeyen bütün borcu kapatacaktı. Çünkü askerlere olağan olarak tahsis edilen ödenek, kamu hazinesinden yapılmadığı için, imparator uzun zamandır bu meselede kabahatliydi. Ayrıca Narses bu parayla kolay kontrol edilebilsinler ve sadakat tercihlerini tersine çevirsinler diye Totila'nın tarafına geçen askerlere de baskı yapacaktı (Procopius, *Bell. Goth.* VIII.26.6, çev. Dewing).

Problem VI. yüzyılın ikinci yarısında vahametini korudu. Komutanları Priscus askeri ödemelerin dörtte bir oranında azaltılacağını ilan ettiği zaman, Mezopotamya'daki askerler, 588 yılında büyük bir isyan çıkardılar. Priscus azledildi ve yerini askerlerin bizzat tercih ettiği bir adam olan Germanus aldı ve askerlerin isyanını Martyropolis'in ele geçirilmesiyle gelen ganimetle dindirmeyi başardı (Theophylact III.1.1-III.4.5). En dip nokta Mauricius'un Balkanlarda Avarlara ve Slavlara karşı seferleri sırasında görüldü. Düzenli ödemenin tekrar kesilmesi (Theophylact VII.1.8) ve Trakya'daki sahra ordusuna levazım sınıfının desteği olmaksızın Tuna'nın kuzeyine bir kış seferi düzenlemesi emri, 602 yılındaki tepkide birleşti.Akabinde çıkan isyan, doğrudan imparatorun tahtını kaybetmesine ve yerine eski *centurion* Phocas'ın, imparator olarak geçmesine neden oldu (bkz. s. 608-9).

Heraclius ile Sâsâniler arasındaki antik çağın son büyük savaşının muazzam askeri sarsıntısına rağmen, Roma askeri kuvvetlerinin ve düşmanlarının, IV. yüzyıldaki emsallerinin (bu yüzyılda bile imparatorluğun erken yüzyıllarındaki rakamlarından daha azdı) askeri kapasitesi ve sayıları ile mukayese edildiği zaman, çok zayıfladığı sonucu kaçınılmazdır. Nedenler karmaşık ve iç içedir. Büyük orduların ücretleri için vergi geliri yetersizdi. Sınır birliklerinin yavaş yavaş ve sistematik olarak askersizleştirilmesi; askeri değerlerin devamlı olarak terkedilmesi; güvenilir bir savaşan ordu yaratmaktansa devlet gelirinin gittikçe artan oranda diplomasi vasıtasıyla barışı satın alması bu nedenler arasında gösterilebilir.[940] 632 ile 651 yılları arasında Müslümanların, Romalıları ve Sâsânileri şaşırtıcı bir hızla fethetmelerini, 'iki imparatorluğun beşeri ve finan-

[940] Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire* (Cambridge, MA/ London 2009).

sal kaynaklarını yoruncaya kadar sürekli birbirleriyle savaştıkları' argümanıyla açıklamak geleneksel hale gelmiştir. Gerçekten Iustinianus'un tahta geçişiyle Hz. Muhammed'in ölümü arasında, Doğu Roma İmparatorluğu'nun strateji ve siyasi kudretinin içi oyulmuştu. Romalıların bazı diplomatik becerileri, düşmanlarının hataları ve yanlış yargıları sayesinde, imparatorluğun askeri zayıflığı maskelenmişti. Geç V. ve erken VI. yüzyıllardaki güçsüzlük gerçeği, hiçbir şekilde sadece Doğu Roma İmparatorluğu'na mahsus bir şey değildi. Bununla birlikte bir dönüm noktasında, İslam fetihleri, Büyük İskender'in fetihleri gibi çabuk, geniş kapsamlı ve derin bir şekilde, zaten ciddi bir şekilde zayıflamış bir imparatorluğun aleyhine gerçekleşiyordu.

Demografik Gerileme ve Geç Antikçağda Veba

Roma devleti finansal zafiyetine rağmen, aşırı derecede dirençliydi. 540'lı yılların yenilgilerinden sonraki VI. yüzyıl olaylarının anlatısı, yöneticilerin ve askeri güçlerin belirgin bir amaç duygularını kaybetmediklerini göstermektedir. Çağın Romalı yöneticileri, İtalya'da, İspanya'da ve Afrika'da yerleşim bölgeleri kurarak, Batı Akdeniz'de hâkimiyet iddiasında bulunmak ve doğuda Sâsânilerin rekabetini ve meydan okumasını sindirmek dâhil, hâlâ Roma'nın egemenlik rolü üzerine odaklanıyorlardı (bkz. s. 577-98). Yine de, ekonomik ve askeri şartlarla bakıldığı zaman, bu dönemde imparatorluk, siyasi bir güç olarak önemli derecede zayıflamıştı. Bu zayıflamada, büyük oranda devletin kontrolünün ötesinde olan, daha derin yapısal faktörlerin katkısı var mıydı? Veya temel nedenler bu faktörler miydi? Bu meselenin özünde, 542 ile VIII. yüzyılın ortası arasında Avrupa'yı, Akdeniz'i ve Yakın Doğu'yu silip süpüren hıyarcıklı veba dalgasının kümülatif olarak Roma'nın çöküşünde belirleyici bir rolü olup olmadığı sorusu yatmaktadır. Wickham, sosyal ve ekonomik değişime ilişkin açıklamalarında, sistematik olarak ve ısrarla vebadan kaynaklanan toplu ölümleri dışarıda bırakmaktadır. Bu noktada Wickham, vebanın önemini görmezden gelen veya sürekli olarak veba olgusunu çalışmalarına dâhil etmeyen, pek çok Geç Roma dönemi uzmanı arkeologlar korosuna katılmaktadır. Başka araştırmalar, isim vermek gerekirse Leslie Little'ın derlediği *Plague and the End of Antiquity* adlı ciltte toplanan birkaç makale, bu döneme ilişkin

anlatılarında vebaya, merkezi bir açıklayıcı yer vermektedir.[941] Vebanın etkisini abartan tezleri desteklemek gerekirse, vebadan kaynaklanan ölüm oranlarının, gerçekten VI. yüzyılın ortasından itibaren, en azından Akdeniz ve Yakın Doğu bölgelerindeki yerleşimlerin terkedilmesiyle, çöküşüyle veya azalmasıyla sonuçlandığını gösterebilmek önemlidir.

Arkeolojik verilere bakılarak, vebanın etkileri hakkındaki iddiaları ortaya koymak veya reddetmek zordur. Doğrudan veriler çok nadirdir. Mesela normal mahalli cenaze işlemlerinden farklı yapılan alelacele toplu definler gibi belli başlı emareler, izlenecek makul bir ölçüttür, fakat böylesi keşifler tabiatı icabı münferittir ve kesinlikle başka yerel açıklamalara da haiz olabilir.[942] Depreşen veba patlamalarının yol açtığı toplu ölümlere müdahaleden ortaya çıkan, defin işlemlerinde daha incelikli ve her yere nüfuz eden değişim hakkında başka veriler de vardır. Söz konusu değişim, tek bir defin alanının sık sık yeniden kullanımına doğru bir dönüşümdür, daha önce tek bir kişiye ayrılan mezarlarda etkin bir şekilde cesetleri cesetlerin üzerine yığma uygulamasıdır.[943] Bu mesele çok az araştırılmıştır. Modern DNA analizi, çok iyi korunmuş diş kalıntılarında veba basili tespit etme potansiyeline sahiptir ve bu yolla Ortaçağ sonlarındaki Kara Ölüm kurbanlarının teşhisinde bazı başarılar elde edilmiştir, ancak Geç Antikçağ vebasının test edilebilir numuneleri çok seyrektir.[944] Böylelikle, arkeolojinin sağladığı geçici göstergelere, yani ilgili dönemlerde yerleşimlerin iskân edilmesi veya terkedilmesi, yerleşimlerin aldığı biçim ve mahallinden veya veba şartlarına müdahale olarak yorumlanması gereken materyal kalıntılardan gelecek her tür ipucuna yönelmek zorunludur.

[941] Lester K. Little (ed.), *Plague and the End of Antiquity. The Pandemic and the End of Antiquity* (2007); D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A systematic survey of subsistence crises and epidemics* (2004).

[942] M. McCormick, "Towards a molecular history of the Justinianic pandemic", Little (der.), *Plague and the End of Antiquity*, 290-312, bilhassa s. 298-9.

[943] Bkz. M. Kulikowski, "Plague in Spanish Late Antiquity", Lester K. Little (der.), *Plague and the End of Antiquity*, 152-3.

[944] Bkz. McCormick, *age*, 294-6.

Araştırma ve kazılardan elde edilen bilgi, sadece belli şartları taşıyorsa amaca uygun olur. Yani bu bilgiler, bölgenin durumunu temsil edecek kadar yeterince kapsamlıysa ve çoğunlukla zarif çanak çömlek kronolojisi kullanılarak, güvenilir ölçütlerle layıkıyla tarihlendirilebiliyorsa işe yaramaktadır. Yerleşimlerin 550 yılı dönemi sonrasındaki, başka önemli ayırt edici özellikleri de ortaya konulmalıdır. Herhangi bir derecede aileler için yeni konut inşası yapılmış mıdır? Şayet yapılmamışsa, eski yapılarda oturulmaya devam edilmiş midir, yoksa bunlar terk mi edilmiştir? VI. yüzyılın ikinci yarısında çokça görülen kilise inşası, faal ve canlı yerel nüfusun bir göstergesi ve dolayısıyla bir ekonomik canlılık işareti midir? Yoksa bu inşaatlar, çaresizlikten dindarlığın, yani dindarca çalışmalarla Tanrı'nın gazabını dindirmek ve cezasından kurtulmak isteyen halkın teşebbüslerinin bir delili midir? Toplumların vebadan sakınmak için, bir yerden başka bir yere hatta bölgeden bölgeye başarılı bir şekilde göç ettiklerine ilişkin güvenilir herhangi bir gösterge var mıdır? Başlangıç olarak, bu soruların hiçbirisinin cevaplandırılmasının kolay olmadığı söylenmelidir. Bilhassa Akdeniz çevresindeki bölgelerde görece olarak yeni bir disiplin olan Geç Antik ve Erken Ortaçağ ile ilgili yürütülen özenli arkeolojik çalışmalar gerçeği, meseleleri daha da zorlaştırmaktadır. Ve kuvvetle muhtemel ki, konuyla ilgili güvenle kullanılmayacak kadar gelişigüzel kaydedilmiş bilgiler, özellikle kronoloji konusunda hassas değerlendirmeler yaparken, argümanı ciddi derecede etkileyebilir.

Kendi içindeki açıklayıcı problemlere rağmen, hem kent hem taşra yerleşiminin değişen yapısı, modern biliminin önemli bir mihrakı olmuştur. Wickham'ın 400 ile 800 yılları arası döneme ilişkin yaptığı analizin önemli bölümlerden birisi, taşra yerleşimleri ve köy toplumları hakkındaki araştırmasıdır.[945] Anahtar bir soru, Batı Roma İmparatorluğu içerisinde toprak sahibi Romalı malikânelerinin merkezi olan konakların ortadan kalkmasıyla ilgilenmektedir. Araştırma ve kazıların ortaya koyduğu kadarıyla, Britanya ve Kuzey Galya gibi Kuzeybatı Avrupa bölgelerinin konakları geç IV. yüzyıldan itibaren taşra manzarasından kaybolmaya başlamış ve yaklaşık olarak 450 yılı civarına

[945] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 442-518.

gelindiğinde tümüyle ortadan kalkmıştı. Batı Akdeniz bölgesinde konakların terkedilmesi, bir yüz yıl sonra başladı. Galya'nın güneyindeki çoğu konak, VI. yüzyılda işlevini kaybetti ve 600 yılına gelindiğinde büsbütün yok oldu. İspanya'daki konakların terkedilmesi geç V. yüzyılda başladı ve VI. yüzyıldan sonra ancak bir kaçı ayakta kaldı. İtalya'da konak yerleşimleri VI. yüzyılın başlarında veya ortasında sona ermektedir. Afrika'da konak yerleşim modelinin çöküşü 550 yılı etrafına tarihlenmektedir. Bilahare bu konakların kırsal yerleşimlerinin genellikle tam çapı ve seyrekliğinden yargıya ulaşmak gerekirse, bu Batı Akdeniz bölgeleri, en azından 700 yılına ve kimi zaman da çok daha sonrasına VIII. ve IX. yüzyıllara kadar vahim bir gerileme halinde kaldı. Bu tip VII. yüzyıl yerleşimleri, tespit edilebildiği kadarıyla küçük fakat dağınıktır ve Wickham'ın dikkatli iktisadi analizine göre, bunların ilkel bir alan hiyerarşisi oluşturduğunu bile düşünmek zordur. İlkel alan hiyerarşisi, faal ticaret ekonomisine veya önemli devlet kurumlarına sahip dinamik ve farklılaşmış bir toplum için önemli bir ölçüttür. Yaklaşık olarak 550 yılından sonra, bu bölgeler çok bariz biçimde nüfus olarak seyrelmiş ve fakirleşmişti.

Batı Akdeniz kuşağı dışında kalan bölgeler de aynı nitelikleri göstermektedir. Her zaman Roma İmparatorluğu'nun dışında kalan Danimarka'da toplum, yavaş yavaş gelişen köy yerleşimleri üzerine temellenmiştir. Daha önceleri bazı kentleşme belirtileri ve ithal ürünlerin gelişine ilişkin veriler varken, 550-700 arası dönemde düşüş gözle görülür haldedir. Wickham, Britanya'daki geç V. ve erken VI. yüzyılların Anglo-Sakson yerleşimlerini, ekonomik krizin hâkim olduğu bir ortamda küçük bir siyasal ölçek temelinde karakterize etmektedir. 700 yılı sonrasına kadar genel bir iyileşme yoktu. Britanya'nın bitişiğindeki ana karada, hatta batıda Ren ve Seine nehirleri arasındaki Merovenj Franklarının merkezinde 650'den önceki yerleşimlerde geniş ölçekli veya kapsamlı inşaat yoktur ve Tours'lu Gregorius'un kaydettiği VI. yüzyılın ikinci yarısındaki Frank kralları arasındaki renkli ve çoğunlukla kanlı husumetler ve rekabetler, neredeyse yapı şeklinde hiçbir maddi iz bırakmamıştır. Geç Roma ve Erken Ortaçağ döneminde Frank sit alanlarının toplamda % 50'si sürekli işgal ediliyordu. Wickham, % 50 civarında bir nüfus kaybı olduğu sonucuna varmaktadır ve bunu demografik bir çöküş olarak değil, etkili bir azalma olarak

değerlendirmektedir. Wickham temkinli olarak, İtalya ve İspanya'dan gelen verilerin de aynı yöne işaret ettiği çıkarımını yapmaktadır.[946]

Batıdaki kentler VI. yüzyılın ikinci yarısından sonra benzersiz bir çöküş içindeydiler. Hiç kuşkusuz kentsel bozulma geniş ve karmaşık bir konudur, fakat bunun gözle görülür semptomları, Wolf Liebeschuetz tarafından özellikle basit ifadelerle karakterize edilmektedir: "Daha ilkel yapı tekniklerinin gittikçe artan ağırlığı ve daha önceki mamur alanlardan geniş boş mekânların ortaya çıkışı."[947]

V. yüzyılda Vandal fethinden hem önce hem de sonra gelişen ve anıtsal yapı niteliğini koruyan Afrika kentlerinin pek çoğu, Iustinianus tarafından yeniden fethedildikten sonra, yeni istihkâmlar inşa ettiler. Bu gelişme, Anastasius, Iustinus ve Iustinianus tarafından Aşağı Tuna bölgesinde genellikle önceki kentlerin veya lejyon istihkâmlarının yerine inşa edilen surlarla çevrili kale savunma sistemine benzemektedir. Bununla birlikte bu tahkim edilmiş merkezler esasen askeri amaçlıydı ve bunların inşası, belli ki Constantinopolis'teki yönetim tarafından başlatılmıştı. Ayrıca bu tahkimatlar, yerleşimler içerisinde küçük alanları çevreliyorlardı ve kesin olmamakla birlikte sayıca azalmış nüfus düzeyinin muhtemel bir göstergesiydi.[948] Bunun dışında kamu yapıları birkaç kiliseyle sınırlıydı, kişilerin evleri çoğunlukla bölünmüş ve çok daha basit inşa edilmişti.[949] Afrika'da zirai ürün fazlasını ve çanak çömlek başta olmak üzere sanayi ürünlerini Batı Akdeniz'e ihraç ettikçe gelişen bölgesel ekonomi, çok yerelleşmiş bölgeler arası ticaret seviyesine indi. Iustinianus'un yeniden fethinden sonra, Afrika kentleri tamamen ortadan kalkmadılarsa da fakirleştiler.

İtalyan kentleri, diğer bölgelere nazaran çok daha yoğun olarak çalışılmıştır. Geç Roma döneminin pek çok kent merkezi yerleşim yeri olmayı sürdürdü ve

[946] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 508.

[947] Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 102.

[948] Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 101.

[949] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 638; Mattingly ve Hitchner, "Roman North Africa", *JRS* 85 (1995), 209-13.

zamanla Erken Ortaçağ İtalya'sının yerleşim yapısının temelini oluşturdu. Bu kent merkezleri, yine de esaslı bir dönüşüme maruz kaldı. Wickham, yaklaşık olarak 550'den sonra "hatta kentsel faaliyetlerin devam ettiği yerler, çok daha fakir, pek çok idari fonksiyon en aza indirgenmiş ve yapılar, genellikle çok basit veya adeta kabaca yeniden kullanılan Roma yapıları" olduğunu not etmektedir. Got savaşının yol açtığı genel yıkımla çakışan bu gerileme, evrensel bir olguydu, fakat İtalyan kentlerinin her tarafına yayılan yoksulluğa, böyle bir savaşın nasıl yol açtığını görmek zordur. Savaşa katılan kuvvetler, doğrusu çok küçüktü ve seferlerin pek çoğu bu kadar yaygın ve uzun süren bir etkiye neden olmayacak kadar yereldi. Vebanın neden olduğu yüksek ölüm oranı ve kent idaresinin bütün yönlerinin yıkıcı bir şekilde bozulması, kırsal ekonomide ağır bir gerilemeyle çakışan kentsel yaşamın bu iç patlaması için daha olası bir katalizör olarak görünmektedir.[950] Vebanın neden olduğu yıkımların en detaylı anlatılarından birisi, VIII. yüzyıl Lombard krallığının vakayiname yazarı Paulus Diaconus tarafından kaleme alınmıştır. Paulus'un anlatısı bilhassa yerleşimlerin terkedilmesini vurgulamaktadır:

> Yaygın haberlerin söylediğine göre, kaçanlar vebadan sakınabildiler, yerleşimler sakinlerince terkedilip bırakıldı ve sadece köpekler evleri korudular. Sürüler, başlarında hiç çoban olmaksızın otlaklarda kaldılar. Konakların veya tahkim edilmiş yerlerin, yakın zamanlarda insan kalabalığıyla doldurulduğunu görebilirsin, ancak ertesi gün hepsi gitmiştir ve her şey tam bir sessizliğe bürünmüştür. Oğullar, anne babalarının cesetlerini defnetmekten kaçtılar; aileler öfkeli bir telaş içinde vazifelerini unutarak çocuklarını terk ettiler. (Paul the Deacon, *History of the Lombards* II.4, çev. W.D. Foulke)

Paulus'un *Tarihi*, 590'da Roma'da, 593'te Ravenna ve Istria'da ve 680'de Roma ve Ticinum'da (Pavia) başka veba patlamalarını da not etmektedir. Bu anlatıların sonuncusu, kent yerleşiminin terk edilmesini özellikle betimliyordu: "Bu salgın Ticinum'un nüfusunu azalttı öyle ki, bütün vatandaşlar dağlara ve diğer yerlere kaçtılar ve pazar alanlarında ve kentin sokakları boyunca her yerde otlar ve çalılar büyüdü (*History of the Lombards* III.24; IV.4; VI.5).

[950] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 649 ve 654

Geç Antikçağda Galya bir bütün olarak İtalya'ya göre çok daha az kentleşmişti.[951] Loire'un kuzeyi, Paris ve hepsinden önemlisi Trier ve Köln gibi kesinlikle Roma İmparatorluğu tarafından yaratılan merkezler, V. yüzyıl boyunca topraklarını Franklara teslim ettikçe, hacim olarak küçüldüler ve anıtsal karakterlerinin çoğunu kaybettiler. Sadece Metz, Frank kraliyet himayesinin doğrudan bir sonucu olarak 560 yılı civarında önemli bir kent merkezi olarak kendisini yeniden tesis etti (bkz. s. 532-33). Geç Roma döneminde Loire'ın güneyindeki kentler –Lyon, Clermont Ferrand, Poitiers, Arles, Aix-en-Provence, Marsilya ve Toulouse– Ortaçağ döneminin anahtar merkezleri olarak yeniden doğdular, fakat genelde VII. ve VIII. yüzyıllarda bütün bu kentler ekseriyetle küçülmüş ve tahkim edilmiş kalelere dönüşmüştü. Bunların çok azı, gerileme sürecini detaylı olarak izlemek amacıyla yeterince iyi araştırılmıştır. Mesela bu çerçeveden, 550 yılı civarında Arles ve 600 civarında Lyon, VI. yüzyılda yerleşimin büyüklüğünde belirgin bir düşüş göstermektedir.[952] Marsilya, geç VI. ve VII. yüzyıllarda başta ticari faaliyet olmak üzere, önemli bir idari ilgi merkezi olarak kaldığı için, bu yapıya önemli bir istisna oluşturmaktadır. Bununla birlikte Marsilya, Frank kralları için Akdeniz'de ana antrepoydu ve görülüyor ki krallar bu anahtar limanın kentsel alt yapısını muhafaza etmek için önemli ölçüde yatırım yaptılar. Hatta burada, kentin doğu kısmındaki iç liman etrafında önemli bir kuşağın geç VI. yüzyıl gelişimi, diğer sur içi meskûn mahallerin terkedilmesiyle dengelenmiş görünmektedir. Bu durum, VII. yüzyıl ortasıyla X. yüzyıl arasında maddi kayıtlarda önemli bir boşluğa delalet etmektedir.[953] Hakikaten vebanın 588 yılında Marsilya'ya ulaştığını ve 594'e kadar izleyen aylarda ve yıllarda tekrar tekrar alevlendiğini biliyoruz:

> Bu arada İspanya'dan gelen bir gemi, normal yüküyle limana girdi ve ne yazık ki bu hastalığın tohumlarını getirdi. Ve pek çok vatandaş, bu

[951] Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 84-5.

[952] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 666; Arles için bkz. S.T. Loseby, "Marseille: a late antique success story?", *JRS* 85 (1995), 179.

[953] S. T. Loseby, "Marseille: a late antique success story?", *JRS* 85 (1995), 165-83, bilhassa s. 170

> gemiden değişik ürünler satın aldılar ve sekiz kişinin yaşadığı bir hane aniden boşaldı, çünkü bu evde yaşayanların hepsi vebadan ölmüşlerdi. Fakat vebanın ateşi hemen diğer evlere yayılmadı, ancak belli bir dönem harmanda içten içe yanan bir ateş gibi, hastalığın alevi bütün kenti sildi süpürdü. Veba iki ayda geçip gitti ve artık güven tazeleyen insanlar kente geri geldikleri zaman, hastalık tekrar ortaya çıktı ve geri dönenler öldüler. Daha sonra kent pek çok kez bu ölümün saldırısına uğradı. (Tours'lu Gregorius, *Hist.* 9.22).

Marsilya, zenginliğini yeniden kazanmak için Merovenj kraliyet desteğini almasına karşın, bir liman kenti rolünü oynuyor olması, veba salgınına karşı çok direnememesine yol açtı.

VI. yüzyıl Galya'sına ilişkin verileri bir bütün olarak özetleyen Liebeschuetz, kentlerin ekseriyetinin çok küçük, bazılarının iyimser bir tahmin ile bile bin kişiden daha az bir nüfusu barındırdığı ve kentsel alanın çoğunun sayıları gittikçe artan kiliseler tarafından işgal edildiği sonucuna varmaktadır.[954]

Roma sonrası İspanya'da yerleşim yoğunluğu ve iskâna ilişkin verileri değerlendirmek güçtür. Galya'da olduğu gibi genellikle kent merkezleri küçüktü ve bölgeler arası bağlantısı zayıf ve geniş bir kara alanı üzerinde seyrek bir şekilde dağılmıştı. Bu nedenle Wickham, Avrupa'da yeni bir Erken Ortaçağın doğuşunda, Geç Roma ve sonrası İspanya'nın sadece marjinal bir rol oynadığını vurgulamaktadır. Michael Kulikowski bir başka perspektiften İspanya'nın vebadan etkilendiğini, ancak bölgenin salgını uzun süre barındıramayacak kadar seyrek bir nüfusa sahip olduğunu ve bu suretle ölüm oranının diğer yerlere nazaran daha düşük olduğunu savunuyordu.[955]

Doğu Akdeniz'den ve Yakın Doğu'dan gelen resim, daha karmaşık ve tartışmalıdır. Arkeoloji projeleri özellikle Yakın Doğu'yla ilgili verilerde, bazen farklı ve çatışan çömlek kronolojileri ortaya koydukları için, bu araştırmalarda elde edilen bölgesel yerleşim tipleri hakkındaki bilgileri bütünleştirmek bil-

[954] Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 84-5.

[955] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 37-41, 488-95; M. Kulikowski, "Plague in Spanish late antiquity", Little (der.), *Plague and the End of Antiquity*, 150-70.

hassa zordur.[956] Yunanistan ve Balkanların güneyi V. ve VI. yüzyıllarda bilhassa kuzeyden gelen barbar akınlarının yol açtığı asayiş problemlerinden dolayı, bariz bir gerileme içindeydi. Bölgenin en önemli kenti olan Selanik'in kırılganlığı, Slav akınlarını ve VI. yüzyılın ikinci yarısında veba salgın patlamasını belgeleyen *Aziz Demetrius'un Mucizeleri*'ndeki pek çok olayla keskin bir şekilde gösterilmektedir. Veba salgını VI. yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi, 597-98 yıllarında da Selanik ve Trakya'yı tahrip etti. VI. yüzyılın sonunda çok seyrek kırsal yerleşime ilişkin genel verilerin arasında yeni el yapımı seramik tiplerinin ortaya çıkması, görünüşte büyük oranda ıssız bölgelere göçen Slav yerleşimlerinin göstergesi olarak tespit edilmiştir.[957]

Barbar işgallerinden uzakta olan Küçük Asya, V. ve erken VI. yüzyıllarda çok farklı bir manzara sunmaktadır. Halka açık alanlar ve Phrygia'daki Aezani gibi önceleri dikkate değer büyüklükte olan kentlerin yapıları, V. yüzyıl içerisinde ihmal edilmiş veya terk edilmiş görünüyorsa da, Ege bölgesinin başlıca kentleri ve Caria'da Aphrodisias, Pisidia'da Sagalassos ve Galatia'da Ancyra gibi eyalet merkezleri, VI. yüzyılın başlarında iyi durumdaydılar.[958] Küçük Asya'nın güney kıyı bölgeleri, ev, kilise ve hamam yapılarında daha iyi görüldüğü gibi, V. ve VI. yüzyıllarda şaşırtıcı bir ekonomik patlama yaşadı. Likya'da karadaki ve kıyıya yakın adalardaki yerleşimler, kiliselere ve hamam yapılarına serpiştirilmiş yoğun bir çirkin pervaz ve harç çerçeve sunmaktadır.

[956] J. W. Hayes, *Late Roman Pottery. a Catalogue of Roman Fine Wares* (1972) temel bir çalışmadır; uluslar arası ticareti belgeleyen amforalar için bkz. S. Kingsley ve M. Decker, *Economy and Exchange in the Eastern Mediterranean in Late Antiquity* (2001); seramiklerin sağladığı verilerin her iki kategorisine ilişkin sağlam bir genel değerlendirme için bkz. J.-P. Sodini, "Productions et échanges dans le monde protobyzantine (IVe-VIIe siècle): le cas de la céramique," *Byzans als Raum* (Vienna 2000), 181-208.

[957] P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius* (2 vols. 1979-81); XVIII. Yüzyılda Selanik'te ortaya çıkan salgının renkli bir anlatısı için bkz. M. Mazower, *Salonica. City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950* (2004), 112-9. Yerleşimler için bkz. B. Bavant in C. Morrisson (der.), *Le monde byzantin* I (2004), 303-47; F. Curta, *The Making of the Slavs. History and archaeology of the lower Danube regionc. 500-700* (2007), 120-227.

[958] Bkz. Yukarıda s. 364-6; Aezani için bkz. P. Niewöhner, "Phrygian marble and stonemasonry", P. Thonemann (der.), *Roman Phrygia* (2013), 215-48 bilhassa s. 221-3.

Bu yapılar fonksiyonel, alelade fakat günümüze ulaşacak kadar dayanıklıydı. Myra toprakları içerisinde kalan Kutsal Zion manastırına mensup Aziz Nicholas'ın 560'lı yıllarda yazılmış çok ayrıntılı yaşam öyküsünde bulunan hikâyeler, kıyı ve iç bölgenin ekonomik olarak birbirine bağımlılığını çok iyi göstermektedir.[959] Geç Antikçağdan kalan pek çok yapının ve binanın mükemmel korunması da dâhil, çok benzer bir örnek, daha doğuda Kilikya'da görülebilir. Bu Kilikya limanlarından başta zeytinyağı olmak üzere yüksek yerlerde üretilen ürünler Constantinopolis'e gönderiliyordu (bkz. s. 496-98). V. ve VI. yüzyılların ekonomik dalgalanmaları, zeytinin nakit paraya dönüşen başlıca ürün olduğu Pamphylia kentlerine ve taşrasına da genişletilebilir.[960] Bununla birlikte, kısmen kısa süreli bu patlamanın, ne zaman sona erdiği hakkında büyük bir sorun vardır. Likya ve Kilikya'nın hiçbir mimari kalıntısı, sadece V. ve VI. yüzyıllara yönelik genel bir tarihlendirme yapmaya imkân vermemektedir, bunun dışında daha belirgin bir tarihlendirme için de yeterli değildir. Likya kenti Kyaneai civarında yapılan yorucu bir alan araştırması, rahatlıkla VII. yüzyıla tarihlenebilecek neredeyse hiçbir kalıntıya sahip değildir.[961] Onun için, veba salgınından kaynaklanan ekonomik ve demografik bir çöküş göz ardı edilemez. Aynı derecede, gerilemenin katalizörü, 623'te Rodos'un Sâsâniler'in eline geçmesi dâhil, erken VII. yüzyılın savaş şartları da olabilir. Ancak yetersiz kaynaklardan Likya ve Kilikya'ya yönelik hiçbir Sâsâni saldırısı net bir şekilde tespit edilememektedir.

[959] C. Foss, "The Lycian coast in the Byzantine age", *Dumbarton Oaks Papers* 48 (1994), 1-52; "Cities and villages in the life of St Nicholas of Holy Zion", *Greek Orthodox Theological Review* 36 (1991), 305-39; her iki makale şu eserde yeniden basılmıştır: *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* (1996).

[960] C. Foss, "The cities of Pamphylia in the Byzantine age", *Cities, Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor* (1996), IV; L. Vandeput, "Late Antiquity in the Taurus Mountains: Remains in Pednelissos and its Territory", *Colloquium Anatolicum* 8, 23-44.

[961] F. Kolb, *Burg – Polis – Bischofsitz. Geschichte der Siedlungskammer von Kyaneai in Südwesttürkei* (2008), 394-6, 435-6. J. Coulton, *The Balboura Survey* I (2012), 169-74'te Likya'nın kuzeyindeki yaylalarda kırsa yerleşimlerin sayısının VI: yüzyıldan sonra düşmediğini savunmaktadır, ancak bu argümanın kronolojik temeli sağlam değildir, çünkü Geç Roma veya Erken Bizans döneminin seramik buluntuları tür olarak 400-800 arası döneme atfedilmektedir. P. Armstrong, *The Balboura Survey* II, 57-64.

Küçük Asya'nın iç bölgelerinin büyük kentlerinden gelen VI. yüzyıla ait verilerin çoğu, benzer şekilde belirsizdir. Clive Foss artık klasik olan bir çalışmasında Anadolu'daki kentsel hayatın çöküşünün VIII. ve IX. yüzyıllardaki Arap istilalarının sonucu olmadığını, Sâsâni saldırılarının yıkıcı etkilerinin arkeolojik kayıtlarda bariz biçimde görüldüğü erken VII. yüzyılda çöküşün zaten gerçekleştiğini savunmaktadır.[962] Yine de VI. yüzyılın ortalarından itibaren ne kadar gerileme ve çöküş meydana geldiği sorusu açık olarak ortada durmaktadır. Bu meseleye belirgin bir ilgi gösteren, son dönemdeki kent alanlarında yapılan kazılar, bu yönde bazı önemli veriler sağlamaktadır. Pergamum'da yeni bir Bizans tahkimat duvarının inşasına Iustinianus'un ilk yıllarında başlanmış, ancak daha sonra yarım bırakılmış görünmektedir. Aphrodisias'ta 550'den sonra hiçbir kent içi kamu yapı inşaatına rastlanmamıştır. Aezani'de V. yüzyıl kayıtlarında gerileme zaten bariz olarak tespit edilebiliyordu ve sokakları ve yapıları terkedilen kent, VI. yüzyılın ikinci yarısında tenhalaşmıştı.[963] En sağlam kayıt Sagalassus kazılarından elde edilmiştir. Kent, 500 yılında büyük bir depremle sarsılmıştı. Bu depremin sonuçlarına verilen ilk tepki olumluydu. Sokaklar ve halkın su kaynakları olan kentin agoralarında bulunan çeşmeler gibi kamu yapıları yeniden tamir edildi. Fakat yenileme işlerinin çoğu yarım kaldı ve VI. yüzyılın ortasından önce tamamen vazgeçildi. Kentin 550 yılından sonra da iskânı sürdüyse de, faaliyet düşük düzeydeydi, çünkü VII. yüzyılın başlarında kent tamamen terk edilmeden önce hiçbir yeni bina inşa edilmedi. Tamirat ve kentin sütunlu caddesinin taş döşemesinden vazgeçildi; su kemerleri, artık çeşmelere su taşımıyordu ve çeşme rezervuarları çöp yığınına dönüştü; kentin etrafındaki dükkânlar ve atölyeler terk edildi. Sagalassos, VI. yüzyılın ortasında başlayan kentsel çöküşün çok iyi belgelenen ve tarihlenen bir örneğini oluşturmaktadır. Kentsel hayattaki bu gerilemenin en büyük nedeni veba salgını olarak görülmektedir.[964] Üstelik aynı durum Küçük Asya'nın

[962] C. Foss, "The Persians in Asia Minor and the end of antiquity", *English Historical Review* 90 (1973), 721-47.

[963] Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 48; K. Rheidt, "In the shadow of antiquity: Pergamum and the Byzantine millenium", H. Koester (der.), *Pergamon. City of the Gods* (1998), 395-413.

[964] I. Jacobs, "Eine späte Blüte. Aufschwung und Niedergang von Sagalassos in der Spätantike", *Antike Welt* 3/11 (2011), 76-80; M.Waelkens, "The late antique city in Southwest

batısındaki bütün diğer büyük kazı alanlarında da tespit edilmekteyse de, sadece son zamanlarda yapılan kazıların daha güvenilir kronolojik veriler sağladığı da ortadadır.[965] Veriler, veba salgınının 542'de ilk ortaya çıkışından sonra bu kentlerin hayatına ölümcül bir darbe vurduğu hipoteziyle uyumludur. Salgın meselesi en azından, 609 ve 623 arasında, Sâsânilerin Anadolu kentlerini birer birer vurarak Boğaziçi'ne kadar kolayca ilerleyebilmelerine kısmen işe yarar bir açıklama getirmektedir. *Sykeon'lu Theodorus'un Hayatı* adlı kaynak, kırsal kesimin nüfusunun azalmadığını ve Kuzeybatı Anadolu köylerinin, toprak sahibi köylülerden oluşan faal topluluklar içerdiğini göstermektedir. Yine de buradaki açık direnç, kaynakların daha küçük çaplı kırsal nüfus tarafından kontrol edilmesi gerçeğinden kaynaklanmakta ve bu nüfus, artık zayıflamış kent elitlerinin karşısında ayakta durabilmektedir.[966]

Yakın Doğu'dan gelen veriler ilk bakışta çok farklı bir yapı sunmaktadır ve oldukça da tartışmalıdır. Bu veriler hakkında İngilizce olarak yayınlanan en son modern sentezin, Liebeschuetz ve Wickham'ın çalışmaları olduğu ve her ikisinin de zıt sonuçlara ulaştığı not edilmelidir. Liebeschuetz, 500 ile 800 arasında bölgede yerleşim sürekliliği olduğu halde, bütün kentlerin 550'den sonra nüfus ve ekonomik faaliyet olarak büyük bir düşüş yaşadığını savunmaktadır.[967] Buna karşın Wickham, geç VI. ve VII. yüzyıl boyunca gelişen kırsal ve kent toplulukları göstermek için, bilhassa Levant'ın güneyinden gelen veriler üzerine vurgu yapmaktadır. Burada Damascus'u merkez seçen Emevi halifeliği, hâkim siyasi güç olarak, artık Roma devletinin yerini almaktadır.[968]

Anatolia. A case study: Sagalassos and its territory", *Die spätantike Stadt - Niedergang oder Wandel?*(2006), 199-255.

[965] I. Jacobs, "The archaeology of late antique Anatolia", *Encyclopedia of Global Archaeology* (Springer 2012, on-line).

[966] *Life of Theodore of Sykeon* adlı kaynağın kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Mitchell, *Anatolia* II, 122-50; ayrıca bkz. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 406-11.

[967] Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 54-74, 295-303; karşılaştırınız: H. Kennedy, "Justinianic plague in Syria: the archaeological evidence", Little (der.), *Plague and the End of Antiquity*, 87-95.

[968] Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 443-59, 609-26; karşılaştırınız: C. Foss, "Syria in transition, AD 550-750", *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), 189-270.

Büyük kentler dışında tartışma, Geç Antikçağdan günümüze gelen kentsel olmayan en geniş harabeleri içinde barındıran üç alan üzerinde odaklanmaktadır. Bunlar Antakya'nın doğusundaki kalker tepeler, Kuzey Suriye'de Apamea'nın kuzeyi, Suriye ve Ürdün sınırında birbirinden ayrı duran bazaltın vatanı Havran ve liman kenti Gaza'nın güneydoğusunda kalan Necef'in kuzey sınırıdır. Köy veya küçük kasaba yerleşimlerinin yoğun olduğu bu bölgeler, Geç Antikçağ boyunca Arap fetihlerine kadar iskân edilen büyük kentlerin arasında kurulmuştur. Çok iyi arkeolojik bilgiye sahip olduğumuz kentler arasında, kuzeyde Antakya ve Apamea ve Suriye'nin güneyinde bir kuşak oluşturan Caesarea, Scythopolis (Beth Shean), Pella, Gerasa ve Bostra vardır. Bu kentler, bilhassa aşağı yukarı 500 ile 800 arası olarak tanımlanan ve Roma Yakın Doğu'sunun Müslümanlarca fethine kadar uzanan dönem yani "Geç Antikçağın son bölümü" üzerine yapılan akademik çalışmaların önemli bir odağı olmuştur.[969]

Batı Akdeniz'de ve Küçük Asya'da gözlemlenen düşüşe sağlam karşı göstergeler sağladıkları için üç köy ve küçük kasaba bölgeleri alıntılanmıştır. Tchalenko'nun Kuzey Suriye'deki Kireçtaşı Masifi hakkındaki çığır açan araştırması, Geç Antikçağda 550 yılı civarında bir inşaat patlaması olduğunu gösteriyordu. Ondan sonra, evlerin 600 yılına kadar iskân edildiği ve seramik ithaliyle birlikte, kilise inşasının en az 650 yılına kadar sürdürüldüğü ileri sürülmekte ve böylece bölgede, VII. yüzyıl boyunca oturulduğu ima edilmektedir. Bu sonuçlar, büyük oranda bölgedeki tek bir kazı alanı olan Déhès'teki üç köyün araştırılmasına dayanmaktadır. Bu kazı, IV. yüzyıla ait yapıların üzerlerine yeni teknikler kullanılarak VI. yüzyılda yeniden inşa edildiğini göstermektedir, fakat sonra bu yapılar tek bir yapıya birleştirilmiş gibi görünmektedir. Küçük çaplı olsa da, daha sonraki iskânlar için de veriler mevcuttur. Zarif ithal seramiklerin esas biçimlerinden biri olan Foça usulü kırmızı çamurdan kapları, 550 yılından sonra üretimi durdurulduğu için artık alanda bulunmamaktadır. Dolayısıyla sonraki döneme ait herhangi bir seramik vasıtasıyla kronoloji tespiti olağanüstü derecede belirsizdir. Alanda, gerçekten İslam döneminde

[969] Bkz. W. Liebeschuetz, "Late late antiquity (6th and 7th centuries) in the cities of the Roman Near East", *Mediterraneo Antico* 3 (2000), 43-75.

yükselen bronz sikke buluntularından başka, VII. ve VIII. yüzyıllara ait hiçbir yoğunluk yoktur ve bu sikke buluntuları, Déhès'in mütevazı düzeyde iskan edilmeye devam edildiğini ve ilk halifelik döneminin ekonomik veya mali sistemine entegre olduğunu göstermektedir.[970]

Ürdün'ün kuzeyinde Hauran bölgesindeki anahtar kazı alanı Bostra kenti banliyösünde yer alan Umm el-Jimal'dir. Bu gelişen Geç Roma kasabasında, V. ve VI. yüzyıllara tarihlenen en az on beş kilise, bir *castellum*'un yanı sıra yüz kadar ev tespit edilmiştir. Kent, nüfusu azalsa da, VII. yüzyılda önemli bir Emevi merkezi olarak varlığını korumuştur. Bununla birlikte, İslam işgali döneminde eski kent içi yapılar kelimenin tam anlamıyla tepeden tırnağa soyulmuştu. Yeni yerleşim, Geç Roma alanının kabuğu içerisinde şekil almışsa da, bunu önemli bir kentsel devamlılık örneği olarak önemsemek, tanımı zorlamak anlamına gelmektedir. Eskisinden çok daha az bir alanı kaplayan Emevi yerleşiminin, Damascus'taki yeni Arap güç merkezinin girişimiyle üzerine kurulmuş olduğu görülmektedir. Nüfus düzeyi Déhès'deki gibi önemli ölçüden gerilemiştir.[971]

Negev bölgesinde Gaza'dan güneydoğuya doğru giden karayolu boyunca, sağlam taştan yapılmış evleri ve kiliseleri olan ve günümüze kadar ulaşan birkaç tane Geç Roma köyü veya kasabası vardır. Bunlar Suriye'nin kuzeyindeki Kireçtaşı Masifi'nde ayakta kalan benzer alanlara bir karşılık olarak dikkat çekmektedir. Bununla birlikte burada da benzer bir yorum problemi vardır. En sağlam olarak korunmuş yerleşim Shivta köyüdür (daha eski dönemde Sobata için bkz. s. 489-91), fakat ne yazık ki kazı kayıtları artık kaybolmuş ve asla VI. yüzyılın ortasından sonraki yerleşim sürekliliği ve nüfus yoğunluğu hakkındaki hayati sorulara cevap verecek kadar yeterli değildir. Yerleşim planları, üç büyük kilisenin yanında yerleşimin ortasında, muhtemelen 700 yılı civarına tarihle-

[970] Bkz. J.-P. Sodini et al., *Syria* 57 (1980), 1-305, fakat bu rapor, VI. yüzyıldan sonra varsayılan nihai dönem hakkında çok az detay içermektedir; ayrıca şu tartışmaya da bkz. Wickham, *Framing the Early Middle Ages*, 446, 448-9; Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, 24, 71-2.

[971] B. de Vries, "Continuity and change in the urban character of the southern Hauran from the 5th to the 9th century: the archaeological evidence at Umm al-Jimal", *Mediterranean Archaeology* 13 (2000), 39-46. Mükemmel bir web sayfası için ayrıca bkz: http://www.ummeljimal.org

nen, küçük bir camiyi de göstermektedir. Ancak bunun nüfusu çok azalmış bir toplumun dini ihtiyaçlarına veya mevcut kiliselerinde ibadet etmeyi sürdüren çok sayıdaki Hıristiyan'ın yanında, sadece Müslüman azınlığa hizmet edip etmediğini söylemenin hiçbir imkânı yoktur. 550 veya 600'den sonra köyün evlerinin ve kiliselerinin ne kadarının gerçekten iskân edildiğini söylemenin de bir imkânı yoktur. Potansiyel olarak önemli veri, şimdi artık kaybolmuş yirmi civarındaki bir grup yazılı mezar taşından ve takvim ve *indiktion* tarihini taşıyan kiliselerle ilgili yapı yazıtlarından gelmektedir. Bununla birlikte, Shivta'nın, en yakındaki geniş Gaza kentinin M.Ö. 60 yılında başlayan takvimini mi yoksa Arabia eyaletini M.Ö. 106'da başlayan takvimini mi kullandığı belirsizdir. Yazıtlarda, Gaza takvimi kullanılmışsa, M.S. 423 ile 513 arasına tarihlenmekte; Arabia takvimi kullanılmışsa 589 ile 679 arasına tarihlenmektedir.[972] Her halükarda kuzeydeki Negev bölgesinin küçük kasabaları veya geniş köylerinin arkeolojik araştırmaları, Nesana'dan gelen papirüs verileri için kıymetli bir içerik sağlamaktadır ki, burası 700 yılı civarındaki Arap fetihlerinden sonra, Geç Roma İmparatorluğu'nun toplumsal ve hukuksal yapılarının tam olarak görülebildiği bir bölgeydi (bkz. s. 645-46).

Yakın Doğu'da, bilhassa güneyde kayda değer yerleşimin devam ettiği inkâr edilemez ise de, Suriye'nin ve Filistin'in büyük kentlerinin anıtsal görüntüsü, 400 ile 800 arasında önemli ölçüde değişti. 550 yılından sonra Roma kamu yapıları kullanım dışı kaldı, çok daha fazla kilise inşa edildi, konutlar ve sokaklar eski kamu alanlarını gasp etti. Kuzey Suriye'de Antakya ve Apamea gibi kentler, VI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde gerileme dönemindeydiler ve eski durumlarına hiçbir zaman dönemediler. 526 ve 528 yılı depremleri, 531, 540 ve 573 yılındaki Sâsâni saldırıları gibi iyi belgelenen felaketler ve 542 ile 594 arasındaki salgın patlamalarının büsbütün ölümcül olduğu ortaya çıktı. Büyük çoğunluğu Antakya ve Apamea topraklarına (*territorium*) ait olan Kireçtaşı Masifi köylerinin istisnai zenginliğinin, kentlerin düşüşünden sonra devam etmesi imkânsız görünmektedir, çünkü bu kentler söz konusu verimli kırsalın zeytinyağı ve diğer ticari emtialarının temel pazarıydı. Déhès'te kıs-

[972] SEG XXXI 1425-53; esas yayın ikinci tarihleri tercih etmektedir. the original publication favours the later dates.

men devam eden yerleşimle ilgili veriler, bütün Kuzey Suriye'nin İslam fetihlerinden çok önce nüfus ve ekonomik faaliyet açısından, keskin bir düşüş içinde olduğu hipotezini reddetmek için yeterli değildir.

Geç VI. yüzyılın kritik döneminde meydana gelen değişimler güneydeki bölgelerde de tespit edilebilmektedir. Veriler, yıkıcı bir düşüşe değil ama kentsel yerleşimlerin niteliğinde bir dönüşüme işaret etmektedir. Her ne kadar çok iyi belgelenen Scythopolis veya Gerasa gibi iki kentte 540 yılından sonra önemli bir kamu inşası olmasa da, Decapolis ve Havran bölgesi kentleri, Geç Roma çağından Emevi halifeliği kontrolüne geçiş aşamasında ortadan kalkmadı. Scythopolis'in VI. yüzyılın başlarında 30.000'den fazla bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilmektedir, fakat bu nüfus, kentin ana caddesinin genişliğinin on iki metreden üç metreye kadar düştüğü VII. ve VIII. yüzyıllarda giderek küçüldü ve avlularda ve sokak kenarlarında hızla moloz birikmeye başladı. Küçük Asya'da Sagalassos'taki gibi Iustinianus döneminde restore edilmiş bir ana cadde, yanı sıra kentin sivil kamu yapıları yüzyılın sonundan çok önce terk edilmişti.[973] Halife Hişam tarafından 724 ile 743 arasında yeni bir pazar (*soukh*) inşa edilerek, yerleşime yeni yaşam enjekte edilmeye çalışıldı, ancak bu canlanma 748 yılındaki yıkıcı depremle birlikte sona erdi. Ürdün Nehri'nin doğusundaki Geç Roma kenti Gerasa'nın gelişimi, arkeolojik ve epigrafik olarak çok iyi belgelenmiştir. Iustinianus'un iktidarının başlarında 529 ile 533 arasında üç kilise inşa edildi. Mozaik yazıtları ise 559, 565, 570 ve 611 yıllarında yeni kiliselerin açılışını kaydetmektedir. Küçük bir cami inşası dâhil, İslam yönetimi altında da yeni faaliyet vardı. Scythopolis'te de gözlemlenen, pek çok seramik ve madeni eşya üretim atölyelerinin ortaya çıkışı, kayda değer bir zanaatkâr sınıfın varlığını göstermektedir. Yine de bu verilerin, VI. yüzyılın ortasından önce hipodrom çevresindeki atölyelerin ve evlerin terk edilmesi de dâhil, nüfustaki gerileme işaretlerine uyarlanması gereklidir. Birincil neden için uzağa gitmeye gerek yoktur. Arkeologlar hipodromun oturma yerlerinin

[973] Y. Tsafrir and G. Foerster, "Urbanism at Scythopolis: Bet Shean in the fourth to seventh centuries", *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), 85-146; Liebeschuetz, *Mediterraneo Antico* 3 (2000), 59-61.

altında yığılmış çok sayıda iskelet buluntusunu rapor etmektedirler. Buluntular muhtemelen 542 yılındaki salgın sırasındaki acil definlerin açık bir işaretidir.[974]

Geç VI. ve VII. yüzyıllarda yoğun kilise inşası, yine de hem Suriye'nin güneyinde hem de daha uzaktaki Küçük Asya'da yaygın bir olguydu. Ürdün'de bulunan mozaik yazıtların yanı sıra *Sykeon'lu Theodorus'un Hayatı*, bu dönemde pek çok yeni kilise ve manastırın inşa edildiğini göstermektedir.[975] Avrupa'da Ortaçağdaki Kara Ölüm yıllarında olduğu gibi, ani nüfus azalması, ekonomik faaliyette gerilemeye neden olsa da, mülkiyetin ve kaynakların birkaç kişinin elinde toplanmasına da yol açıyordu. Kiliseler ve manastırlar bu gelişmeden açık bir şekilde faydalanıyorlardı. Kurumsal olarak kiliseler ve manastırlar, demografik çöküş döneminde terkedilmiş toprakları elde topluyorlar ve ayrıca salgınlardan veya diğer felaketlerden sağ kurtulanların dindarca bağışlarından da faydalanıyorlardı.

Özet olarak, Suriye'nin kuzey kentleri ve köyleri, VI. yüzyıldan sonra inanılmaz bir biçimde ya çöküşe geçmiş ya da gerilemiştir. VIII. yüzyıla kadar devam eden bariz yerleşim sürekliliği ortadayken, Suriye'nin güneyindeki ve Arabia'nın kuzeyindeki resim çok açık biçimde tanımlanmış değildir, fakat burada da nüfus gerilemiş ve toplumlar maddi olarak dönüştürülmüştü. 550 yılından sonra kiliselerden dışında, yeni inşaat faaliyeti için çok az veri mevcuttur. Bütün olarak bakıldığı zaman, bu veriler, 542 yılında patlayan ve VIII. yüzyılın ortalarına kadar sürekli depreşen hıyarcıklı veba salgını, çok sağlam bir şekilde demografik gerilemeye en büyük neden olarak gösterilebilir. Bu salgın, nüfus seviyesi, ekonomik üretkenlik ve toplumların örgütlenme biçimlerini eski düzeyde sürdürebilecek idari kapasiteleri üzerinde yıkıcı bir etki bırakmıştır.

Bu örgünün dışına çıkan toplumlar ve bölgelerin hemen hepsi, Levant'ın güneyinde ve Mısır'da bulunmaktadır. İmparatorluğun geri kalan kısımları

[974] Pamela Watson, "Pella–die Stadt am Jordangraben," A. Hoffmann and S. Kerner (der.), *Gadara–Gerasa und die Dekapolis* (Mainz, 2002), 59–71. Bkz. s. 71'deki inceleme. Burada da geç VI. yüzyıl ve VII. yüzyıldaki kentin gerilemesi vebaya bağlanmaktadır.

[975] Mitchell, *Anatolia* II, 125-6 (Galatia); Liebeschuetz, *Mediterraneo Antico* 3 (2000), 56-8.

gibi, bu bölgeler de vebaya maruz kaldıkları için, ölüm oranları nispeten yüksektir ve bu açık dirence açıklamalar bulmak gereklidir. İki mülahaza bilhassa önemlidir. İlki, iki kelimeyle ifade edilebilir. Boyutlar önemlidir. Suriye ve Mısır'ın kentleri ve köyleri Geç Antikçağda ilgi çekici bir biçimde büyümüştü. Kuzey Suriye'deki Kireçtaşı Masifi, çağdaşı Batı Avrupa kırsalından daha yoğun bir nüfusa sahip olabilirdi. Aprodito adlı Mısır köyü, on bini aşkın nüfusu ve karmaşık sosyal katmanlaşması ve ekonomik faaliyet çeşitliliğiyle zengin bir kente dönüşmüştü. Scythopolis'in (ve nispeten diğer büyük kentlerin) VI. yüzyıldaki nüfusu, Eskiçağ dünyasının ortalama kentinden epey fazlaydı ve Batı İmparatorluğu'nun küçük kentsel kümelenmelerinden, kıyas götürmez biçimde daha büyüktü. Veba salgını, bu kentlerin büyük bir kısmını yok etmiş ve çoğunun nüfusu yarı yarıya veya daha fazla azalmış ve geriye ancak toplum hayatının devamını sağlayacak ve yeniden filizlendirecek kadar bir nüfus kalmıştı. Gerçekten, ekonomik yapıların sağlam kaldığı Constantinopolis veya diğer büyük merkezler gibi kentlerde, sağ kalan işçiler emeklerinin karşılığı olarak daha fazla ücret isteyebiliyorlar ve böylece sıkıntılı süreçte zenginleşebiliyorlardı. Karada zirai faaliyetleri sürdürebilecek kadar iş gücü olması kaydıyla, bireyler veya aileler bir yaşam kurabiliyorlardı. Suriye ve Mısır'daki nüfus kayıpları, oransal olarak imparatorluğun diğer bölgelerininki kadar büyüktü. Ancak mevcut kentlerin ve köylerin tam boyutu, V. ve erken VI. yüzyılların ekonomik büyümesinden gelişen karmaşık, çeşitli ticari ve idari alt yapılar, diğer bölgeleri tahrip eden demografik yıkımdan kurtulmalarını mümkün kıldı.

Doğu Akdeniz'in güneyinin direnişine ilişkin diğer açıklama kuşkusuz siyasidir. Buraları, Arap fatihlerin ele geçirdiği ilk ve en önemli eyaletlerdi, dolayısıyla bu fatihler, varsıllık ve vergi geliri kaynağı olarak Filistin, Suriye ve hepsinden de önemlisi Mısır'ın kentlerinin ve köylerinin ayakta kalmasını sağlamak için, her nedene sahiptiler. Nüfus, daha güneydeki Araplardan yeni yerleşimciler getirilerek sürdürülebiliyordu. Arkeolojik veriler, Emevi halifelerinin, vergi toplama için gerekli alt yapıyı yerinde muhafaza etmeyi sağladıkları gibi, Umm el-Jimal, Gerasa, Scythopolis ve başka yerlerde kentsel hayatı canlandırmak için aktif önlemler aldıklarını ortaya koymaktadır. Başka yerlerde olduğu gibi, Akdeniz'de de genel bir gerileme karşısında, büyük bir kenti desteklemek için devletin gücünden faydalanılıyordu. Roma ve açık bir biçim-

de Constantinopolis, felaketin üstesinden geldiler. Metz ve Marsilya, Frank krallarının ekonomik ve siyasi çıkarları sayesinde diğer pek çok Galya kentinin kaderini paylaşmadılar. Doğu Akdeniz'in ve Mısır'ın kentleri ve köyleri, VIII. yüzyıla kadar ayakta kalmalarını çok büyük ölçüde, daha önemli uzun dönem sonuçları dikkate alınmak suretiyle ilk Arap halifelerinin siyasi ve stratejik çıkarlarına borçluydular.

Roma İmparatorluğu'nun gerileyişi ve çöküşü hakkındaki son dönem açıklamalarda arkeologlar ve tarihçiler arasında gözle görülür bir kutuplaşma vardır ve Iustinianus dönemi veba salgınının etkilerinin ayrı ayrı değerlendirilmesi odak noktasına alınmaktadır (bkz. s. 559-61). Materyal kayıtları inceleyen arkeologlar, "süreklilik" yanlısı olmaya meyillidirler ve savaşların neden olduğu ani ve büyük değişikliklerin, doğal afetler ve salgın hastalıkların ötesinde kurumların ve halkların ayakta kalması ve gelişimine ilişkin veriler aramakta veya bunları vurgulamaktadırlar. Arkeolojik açıklamanın temel vurgusu, tarihsel gidişatta kesinti veya esaslı kırılmalardan ziyade süreklilik üzerine yapılmaktadır. Toplumlar, ekonomik refahın yükselişi ve düşüşü çerçevesi içerisinde kaldıkları ve geliştikleri görülmektedir. Yazılı verilerden hareket ederek çalışan tarihçilerin "felaketçi" olmaları ve kapsamlı sosyal değişimlerin müsebbibi olarak başlıca olayları belirlemeleri daha mantıklıdır. Geleneksel olarak savaş ve fetih, tarihsel değişimin en büyük katalizörü olarak görülmektedir.[976]

Bununla birlikte, Geç Antikçağda iki yüzyıl devam eden büyük veba salgını, Atlantik okyanusundan Basra Körfezi'ne geniş bir coğrafi alana yayıldı (belki bundan da geniş) ve Eskiçağın herhangi bir savaşıyla mukayese edilemez ölçüde yüksek ölüm oranlarına neden oldu. Procopius ve Efesli Ioannes'ten Büyük Gregorius ve Paulusu Diaconus'a kadar bütün çağdaş gözlemciler dehşete düştüler ve çaresizce salgının yan etkilerini ve hızını ataklarının öldürücülüğünü kaydettiler. Bu yazarlar vebanın, yol açtığı doğrudan tahribatın da tamamen farkındaydılar. Hiçbir antik yazar iki yüzyıla yayılan demografik fe-

[976] Geç Antikçağ ile bağlantılı olarak bu bakış açısının ileri bir değerlendirmesi için Brent Shaw'ın Wickham eleştirisine bakınız. *Rome's Mediterranean World System and its Transformation* (April 2008); şu makale de önemlidir: B. Shaw, "War and Violence", G. W. Bowersock et al. (der.), *Late Antiquity*, 130-69.

laketi araştıran bir perspektife sahip olamazdı, bu iş modern analizlere kalmak zorundaydı. Yazılı anlatılar, mükemmel ve ihtimamlı çalışmaların hedefiydi ve vebanın devam eden etkisi sorununa yönelik arkeolojik verilerin sistematik ve yansız bir yeniden değerlendirmesi ise gecikti. Şimdiye kadar okuduğunuz sayfalar, gittikçe artan arkeolojik literatür külliyatına giriş niteliğinde, kısa bir değerlendirme sunmakta ve vebanın 550'den 750'ye kadar Akdeniz ve Yakın Doğu halklarının toplumsal ve siyasi örgütlenmeleri ve nüfus seviyeleri üzerindeki uzun süreli etkilerinin, gerçekten çağdaş gözlemcileri tarafından kaydedildiği kadar tahrip edici olduğu sonucuna varmaktadır.

Eski Roma'nın Sonrası

Roma İmparatorluğu'nun VI. yüzyıldan sonra siyasal bir güç olarak gerilemesi inkâr edilemez. Devlet, 630'lu yıllarda Arapların beklenmedik saldırılarını püskürtmeyi veya etkisiz hale getirmeyi başaramadı. Araplar, eskiden hem mecazi hem de gerçek anlamıyla marjinal kabul edilen bir bölgeden geliyorlardı ve bundan önce hiçbir zaman büyük bir tehdit oluşturmamışlardı. Bu bölümdeki argümanlar, imparatorluğun gerileyişinin merkezi nedenini, rakip Sâsâni İmparatorluğu ile yirmi yıl süren savaşın verdiği yorgunluk olarak değil, fakat Avrupa, Akdeniz ve Yakın Doğu bölgelerinde etkili olan veba salgınının neden olduğu keskin bir demografik –ve bundan dolayı ekonomik– gerileme olduğunu ileri sürmektedir. Roma, VII. yüzyılın başlarında belirli düşmanlarına karşı, aralıksız askeri ve diplomatik çaba için, kaynaklarını ne toplayabilirdi ne de yönlendirebilirdi. Roma devletinin, varlığını sürdürebilir bir dünya gücü olarak içe doğru patlaması, dâhili kültürel ve sosyal değişimlerle birleştirilmişti. Geç Antikçağ boyunca imparatorluk, Hıristiyanlığın Roma toplumu içerisinde değişen rolü ve tabiatıyla dönüştürüldü. Modern akademik çevrelerde geniş olarak tartışılan ve analiz edilen bu dönüşümün belirtileri, bilhassa VI. ve VII. yüzyıllarda görülmektedir. Belirtiler arasında, dini olduğu kadar, siyasi meselelerde de hâkim şahsiyetler olan piskoposların, toplum liderleri olarak giderek artan önemi dikkat çektiği kadar[977] karizmatik münferit azizlere payanda olan

[977] W. Liebeschuetz, "The rise of the bishop in the Christian Roman Empire and the successor kingdoms", *Electrum* (Kraków) 1 (1997), 113-25.

Hıristiyan zühd hareketinin artan önemi de vardır.[978] Ve hatta daha da önemlisi, bu belirtiler manastır hareketinin yaratılmasına yol açmıştır.[979] Doğuda VI. ve erken VII. yüzyıllar, ağır bir demografik ve ekonomik gerileme döneminde yürütülen çok sayıda kilise inşasıyla dikkat çekmektedir. Bunun yanı sıra bu dönemde, bilhassa krizler, doğal felaketler ve toplumun refahına yönelen diğer tehditler karşısında, ilahi yardım ve müdahaleyi kendi yanlarına çekmek için, halkın dindarlığından yararlanma amacıyla tertiplenen ve bütün halkın katıldığı tören alayları, yeni popüler dini faaliyet biçimi olarak dikkat çekmektedir.[980] Hıristiyanlığın tabiatını da değiştiren yükselen bu dini duyarlılık, bilhassa Iustinianus'tan Heraclius'a, son yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun yönetimini de etkiledi. Hıristiyanlık ve imparatorluk ideolojisi, bilinçli bir şekilde Iustinianus'un yasalarının kamusal retoriğine nüfuz etti. Iustinianus'un kendi yönetimi bilhassa son yılları tamamen Tanrı'nın iradesine boyun eğen yeni bir imparator ve devlet imajı sunmaktadır.[981]Roma'nın Sâsânilerle nihai çatışması, bilhassa 626'da Constantinopolis'in kıyamet sahnesini andıran kuşatması esnasında, bu yeni dini tutkunun pek çok ipliğinin bir arada dokunduğuna şahit oldu. Mesela kentin savunması, Patrik Sergius tarafından örgütlendi ve kenti kurtarmak için bir tılsım olarak Bakire'nin kutsal kalıntısına yalvarıldı. İlahi korumayı garanti altına almak için ise toplu dualar ve dini tören alayı düzenlendi. Ayrıca Sâsânilerle yapılan savaşlar, din düşmanına karşı bir haçlı seferi olarak sunulmaktaydı (bkz. s. 622-26).

Geç Roma İmparatorluğu tarihinde her zaman olduğu gibi, Hıristiyanlığın toplum ve her düzeyde kültür üzerine etkisi ve nüfuzu verilerin miktarından etkilenmek ve şaşkına dönmek kolaydır. Elbette bu izlenim kısmen de,

[978] P.R. L. Brown, *The Cult of the Saints* (1981); *Society and the Holy in Late Antiquity* (1982); J. Howard-Johnston P. A Hayward, *The Cult of the Saints in Late Antiquity and the Middle Ages* (Oxford, 1999).

[979] P. R. L. Brown, *The Rise of Western Christendom*, 217-379.

[980] Averil Cameron'ın bu konuya ve VI. yüzyıl din değişiminin diğer yönleri hakkındaki izahatı çok temeldir. Cameron'un derlenmiş makaleleri için bkz. *Continuity and Change in Sixth-century Byzantium* (Variorum, 1981) ve *Changing Cultures in Early Byzantium.* (Variorum, 1996).

[981] M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians* (2004).

öteki sesleri bastıracak kadar güçlü Hıristiyan kaynakların birçok yerde aynı anda bulunmasının ve edebi kalitesinin bir sonucudur. Bununla birlikte, imparatorluğun çöküşüyle bütün Roma siyasi kurumları da kaybolmadı. Roma vergi sistemi, imparatorluğun çöküşünden sonra da ayakta kaldı ve sonraki yönetimler bu sistemi idare etme ve uygulama gücüne ulaştıkları zaman, sistemi tekrar canlandırdılar. Roma hukuku, doğuda büyük oranda yerini İslam hukukuna (şeriata) bıraktıysa da, batıdaki halef krallıkların kanunnamelerinin temelini oluşturdu. Avrupa'nın geri kalan kısımlarında Cermen ve Slav dilleri hâkim oldu. Batı İmparatorluğu'nun resmi dili olan Latince, Akdeniz eyaletlerinin yaşayan konuşma dili olmayı başarsa da yavaş yavaş Avrupa'nın güneyinin Romans dillerine dönüştü. Bu arada Yunanca, Yakın Doğu'da yerini Arapçaya bıraktı ve Bizans İmparatorluğu'nun yıkılışından çok sonraları Anadolu'da yerini Türkçe aldı. Yine de Latince ve Yunanca, batıda ve doğuda kiliselerin dili olarak yaşamayı sürdürdüler. Batı manastırlarının okuryazar sakinleri, klasik literatürün örneklerini kopyalayarak, Yunan ve Roma edebi kültürünün muhafazasını ve Geç Ortaçağa aktarılmasını sağladılar. Bu gelenek, VI. yüzyılda oluşum aşamasındaydı. Manastırların okuryazar sakinleri, Rönesans ve erken modern Avrupa'nın entelektüel dilinin de Latince olmasını sağladılar. Buna mukabil klasik kültür doğuda varlığını sürdürdü ve bilhassa VIII. yüzyılda, Bağdat'taki Abbasi halifelerinin girişimleriyle, bu kültür çeviriler vasıtasıyla Arapçaya aktarıldı. Diğer yandan Batı Roma İmparatorluğu'nun klasik gelenekleri, açıkçası Rönesans Avrupası'nın dış görünüşünü şekillendiren kültürel bir mirası oluşturdu. Doğu İmparatorluğu'nun sonraki hayatı, çok daha az hissedilir durumdaydı. Doğu'daki Ortodoks kilise, kesintisiz bir doğulu ve Yunanca konuşan bir Hıristiyanlık geleneğini muhafaza etmişse de, siyasi başarılar ve doğudaki Roma İmparatorluğunun mirası büyük oranda, aydınlanma döneminden bu yana batılı bilim adamları için bir yeniden keşif meselesi haline gelmiştir. Nihai olarak bizim görüşümüz şudur: Roma'nın sadece gerilemesi ve çökmesi değil, imparatorluğun doğuda ve batıda kavramsal ve entelektüel bir birlik olarak tarihi, hâlâ her şeyini Gibbon'un anlatımının kudretine borçludur.

KAYNAKÇA

Bu bibliyografya kapsamında, bölüm sonlarında yer alan notlardaki özgün çalışmaların tamamına yer verilmemektedir. Temel eserler ise, bir dizi tematik başlıklar altında sunulmaktadır.

GENEL TARİHLER VE ÇALIŞMALAR

G. W. Bowersock, P. R. L. Brown ve O. Grabar (der), *Late Antiquity. A Guide to the Post-Classical World* (Cambridge Mass., 1999).

P. R. L. Brown, *The World of Late Antiquity from Marcus Aurelius to Muhammad* (Londra, 1971). Ayrıca bkz. "The World of Late Antiquity revisited," *Symbolae Osloenses* 72 (1997), 5–90.

P. R. L. Brown, *The Making of Late Antiquity* (Cambridge Mass., 1978).

J. B. Bury, *The Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395–565)* (2 cilt, 2. Basım, Londra, 1923).

Averil Cameron, *The Later Roman Empire* (Londra, 1993).

Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity* (1993, geniş olarak gözden geçirilmiş ikinci baskı, 2011).

Averil Cameron, "The long late antiquity," T. P. Wiseman (der.), *Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome* (Oxford, 2002), 165 – 91.

Averil Cameron and P. Garnsey (der.), *The Late Empire AD 337–425* (*CAH* XIII, 1998).

Averil Cameron, B. Ward-Perkins ve L. M. Whitby (der.), *Late Antiquity: Empire and Successors AD 425–600* (*CAH* XIV, 2 000).

R. M. Collins, *Early Medieval Europe* (New York, 1991).

A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.* (Berlin, 1989).

C. Foss ve P. Magdalino, *Rome and Byzantium* (Londra, 1977).

G. Fowden, *Before and After Muhammad. The first millennium refocused* (Princeton, 2014).

P. Garnsey ve C. Humphress, *The Evolution of the Late Antique World* (Cambridge, 2001).

E. Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (gözden geçirilmiş baskı J. B. Bury, Londra, 1929).

E. Gibbon, *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (yeni basım D. Womersley, Harmondsworth, 1994).

P. Heather, *The Fall of the Roman Empire. A New History of Rome and the Barbarians* (Oxford, 2005).

P. Horden ve N. Purcell, *The Corrupting Sea. A study of Mediterranean history* (Oxford, 2000).

A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey* (Oxford, 1964).

A. H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World* (Londra, 1966).

W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001).

J. R. Martindale ve diğerleri, *Prosopography of the Later Roman Empire* (3 cilt, Cambridge, 1971–92).

C. Morrisson, *Le monde byzantin vol. I. L'Empire romain d'orient (330–641)* (Paris, 2004).

Henri Pirenne, *Mohammed and Charlemagne* (1937).

D. S. Potter, *The Roman Empire at Bay A D 180–395* (Londra, 2004).

Peter Sarris, *Empires of Faith. The fall of Rome to the rise of Islam, 500–700* (Oxford, 2011).

E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches I (284–476)* (Strasburg, 1928). Fransızca çev.

J.-R. Palanque, *Histoire du Bas-Empire I. De l'état romain à l'état byzantin.* 1 Texte and 2 Notes (Bruges, 1959).

E. Stein, *Histoire du Bas-Empire II. De la disparition de l'empire de l'occident à la mort de Justinien (476–565)* (Paris, 1949).

S. Swain and M. Edwards, *Approaching Late Antiquity. The Transformation from Early to Late Empire* (Oxford, 2004).

B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization* (Oxford, 2005).

Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800* (Oxford, 2005).

Chris Wickham, *The Inheritance of Rome. A history of Europe from 400 to 1000* (Londra, 2009).

DERLEME ve ÇEVİRİ KAYNAKLAR

P. R. Coleman-Norton, *Roman State and Christian Church. A Collection of Legal Documents to A D 535* (3 cilt, Londra, 1966) .

B. Croke ve J. Harries, *Religious Conflict in Fourth-Century Rome* (Sydney, 1982).

G. Greatrex ve S. N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars. Part II AD 363–630. A Narrative Sourcebook* (Londra ve New York, 2002).

A. D. Lee, *Pagans and Christians in Late Antiquity* (Londra ve New York, 2000).

S. N. C. Lieu and D. Montserrat, *From Constantine to Julian. Pagan and Byzantine Views* (Londra and New York, 1996). Bu eser, anonim *Origo Constantini Imperatoris* (*Anon. Val.*), the *Latin Panegyric* VII (6) of 310 ve Libanius, *Or.* 59'u ihtiva etmektedir.

M. Maas, *Readings in Late Antiquity: A Sourcebook* (Londra ve New York, 2000).

R. W. Mathisen, *People, Personal Expression, and Social Relations in Late Antiquity* (2 cilt, Ann Arbor, 2003).

J. Stevenson, *A New Eusebius. Documents Illustrating the History of the Church to A D 337* (gözden geçirilmiş yeni basım: W. Frend, Londra, 1987).

J. Stevenson, *Creeds, Councils and Controversies. Documents Illustrating the History of the Church A D 337–461* (gözden geçirilmiş yeni basım: W. Frend, Londra, 1989) .

R. Valantasis, *Religions of Late Antiquity in Practice* (Princeton, 2000).

ÇEVİRİ METİNLER

Burada listelenen eserlerden başka, Hıristiyan kilise babalarının eserlerinin İngilizce çevirileri üzerine şu eserde çok değerli bibliyografya vardır: P. R. L. Brown, *The Rise of Western Christendom* (Oxford, 2003), 554–64.

İznik ve İznik Sonrası Kilise Babaları Külliyatı

Bu eski seri, Eusebius, Athanasius, Poitiers'li Hilarius, Basileios, Nysa'lı Gregorius Nazianzus'lu Gregorius, Ambrosius, Eusebius Hieronymous (Jerome), Augustinus, Ioannes Chrysostomus, Büyük Leo ve Büyük Gregorius gibi önde gelen kilise babalarının ve Rufinus, Socrates, Sozomen, and Theodoret gibi kilise tarihçilerinin eserlerini ihtiva etmektedir. Bu yayınlar, artık şu web sayfasında erişilebilir durumdadır: http://www.ccel.org/fathers Ayrıca, telif hakkı problemi olmayan Efesli Ioannes, Mytilene'li Zacharia ve Nikiu'lu Ioannes gibi geç antik çağ yazarlarının ve pek çok dilden diğer önemli metinlerin çevirileri şu sitede bulunmaktadır: http://www.ccel.org/p/pearse/morefathers/home.html.

Liverpool Üniversitesi Tarihçiler İçin Çeviri Metinler Serisi

Bu değerli ve gittikçe büyüyen çeviri dizisi, önemli "giriş" bölümleri ve "yorumlar" da içermektedir.

Acts of the Council of Chalcedon (3 cilt, R. W. Price and R. Gaddis, 2005).

The Acts of the Council of Constantinople of 553: With related texts on the three chapters controversy (2 cilt, R. W. Price, 2009–12).

Ambrose of Milan. Political Letters and Speeches (W. Liebeschuetz, 2005).

The Armenian History Attributed to Sebeos (R. W. Thompson ve J. Howard-Johnston, 2 Cilt, 1999).

Aurelius Victor, De Caesaribus (H. W. Bird, 1994).

Avitus of Vienne: Letters and Selected Prose (D. Shanzer ve I. Wood, 2002).

Caesarius of Arles: Life, Testament, Letters (W. Klingshirn, 1994).

Cassiodorus: Variae (S. J. B. Barnish, 1992).

The Chronicon Paschale 284–628 AD (Michael ve Mary Whitby, 1989).

Constantine and Christendom (The Oration to the Saints. Greek and Latin Accounts of the Discovery of the Cross; The Edict of Constantine to Pope Sylvester) (M. Edwards, 2003).

Donatist Martyr Stories: The Church in Conflict in Roman North Africa (M. A. Tilley, 1996).

Evagrius Scholasticus, The Ecclesiastical History (Michael Whitby, 2000).

Eutropius, Breviarium (H. W. Bird, 1993).

The Goths in the Fourth Century (P. Heather ve J. Matthews, 1991).

Iamblichus: On the Pythagorean Life (G. Clark, 1989).

The Emperor Julian. Polemic and Panegyric (Claudius Mamertinus, John Chrysostom, Ephraem the Syrian; S. Lieu, 1989).

Lactantius: Divine Institutes (A. Bowen ve P. Garnsey, 2003).

Libanius: Antioch as a Centre of Hellenic Culture (A. F. Norman, 2000).

Libanius. Select Letters from the Age of Constantius and Julian (S. Bradbury, 2004).

Neoplatonic Saints. The Lives of Plotinus and Proclus by their Students (M. Edwards, 2000).

Optatus: Against the Donatists (M. Edwards, 1997).

Orosius. Seven Books of History against the Pagans (A. T. Fear, 2010).

Pacatus: Pangeyric to the Emperor Theodosius (C. E. V. Nixon, 1987).

Ps-Dionysius of Tel Mahre, Chronicle part 11 (W. Witowski, 1996).

Ps-Joshua the Stylite, Chronicle (J. Watt ve F. Trombley, 2000).

Pseudo-Zachariah Rhetor, Chronicle (G. Greatrex, Robert Phenix ve Cornelia Horn, 2011).

Ruricius of Limoges and Friends. A Collection of Letters from Visigothic Gaul (R. W. M athisen, 1999).

Themistius, Select Orations. Politics, Philosophy and Empire in the Fourth Century (P. Heather ve D. Moncur, 2001).

Theophilus of Edessa, Chronicle (R. Hoyland, 2011).

Three Political Voices from the Age of Justinian [Agapetus, Paul the Silentiary] (P. N. Bell, 2009).

Vegetius, Epitome of Military Science (N. P. Milner, 2. Basım, 1996).

Victor of Vita: History of the Vandal Persecution (J. Moorhead, 1992).

West-Syrian Chronicles for the Seventh Century (A. Palmer, 1993).

Loeb Klasik Metinler Kütüphanesi (Orijinal metinler ve İngilizce çevirileri)

Ammianus Marcellinus, J. C. Rolfe (3 cilt, çev. J. C. Rolfe, 1935–40). 3. Cilt, anonim bir eser olan *Origo Constantini Imperatoris (Anon. Val.)* çevirisini de ihtiva etmektedir.

Augustine, *City of God* (7 cilt, G. E. McCracken ve diğerleri, 1 957–72), *Confessions* (2 cilt, W. Watt, 1912), *Select Letters* (J. H. Baxter, 1930).

Ausonius, *Poems* (H. K. Evelyn-White, 1919–21).

Basil, *Letters* (4 cilt, R. J. Deferrari, 1926–34).

Boethius, *Theological Tractates and On the Consolation of Philosophy* (H. F. Stewart ve E. K. Rand, yeniden gözden geçiren: S. J. Tester, 1973).

Claudian (2 cilt, M. Platnauer, 1922).

Eunapius, *Lives of the Philosophers and Sophists* (with Philostratus, W. C. Wright, 1921).

Eusebius, *Ecclesiastical History* (2 cilt, K. Lake ve J. Oulton, 1926–33).

Jerome, *Select Letters* (F. A. Wright, 1933).

Julian (3 cilt, W. C. Wright, 1913–23).

Libanius, *Orations* (selection, 3 cilt, çev. A. F. Norman, 1 969–77), *Autobiography and Selected Letters* (A. F. Norman, 2 cilt, 1992).

Procopius (8 cilt, çev. H. B. Dewing, 1914–54).

Prudentius, *Poems* (H. J. Thompson, 1949–53).

Scriptores Historiae Augustae (3 cilt, D. Magie, 1921–32).

Sidonius Apollinaris, *Letters and Poems* (2 cilt, W. B. Anderson, 1936–65).

Penguin Yayınevi Klasikler Dizisi

Ammianus Marcellinus. The Later Roman Empire (A D 354–378) (seçme çeviriler: W. Hamilton, 1986).

Eusebius, *History of the Church* (çev. G. A. Williamson, gözden geçirilmiş yeni basım, 1989).

Gregory of Tours, *History (History of the Franks)* (L. Thorpe, 1974).

Routledge Erken Kilise Babaları Dizisi

Bu dizide yazarlar hakkında "giriş" bölümleri ve eserlerinin seçme çevirileri yer almaktadır. Çevirilerin temel vurgusu, söz konusu yazarların teolojik görüşleri üzerinedir.

Ambrose (B. Ramsey, 1997), *Cyril of Alexandria* (N. Russell, 2000), *Gregory of Nyssa* (A. Meredith, 1999), *John Chrysostom* (W. Mayer ve P. Allen, 2001), *Jerome* (S. Rebenich, 2002).

Diğer Çeviriler

Agathias, *The Histories* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, cilt 2a, J. D. Frendo, Berlin, 1975).

Augustine, *Confessions* (H. Chadwick, Oxford, 1991).

Augustine, *On Christian Teaching* (R. P. H. Green, Oxford, 1997).

Ausonius, *Works* (R. P. H. Green, Oxford, 1991).

Cyril of Scythopolis, *The Lives of the Monks of Palestine* (R. M. Price, Kalamazoo, 1991).

Eunapius, Olympiodorus, Priscus ve Malchus, *The Fragmentary Classicizing Historians of the Fifth Century* (R. C. Blockley, 2 cilt, Liverpool, 1983).

Eusebius, *Life of Constantine* (Averil Cameron ve Stuart Hall, Oxford, 1999).

Eusebius, *In Praise of Constantine and Tricennial Orations* (H. A. Drake, Berkeley, 1976 ve 1978).

Hydatius, *Chronicle* (R. W. Burgess, Oxford, 1993).

Jordanes, *Getica* (C. C. Mierow, Princeton, 1931).

(Ps.-) Joshua the Stylite, *Chronicle* (W. Wright, Cambridge, 1882).

Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors* (J. L. Creed/T. D. Barnes, Oxford, 1984).

The Latin Panegyrics: B. Rodgers ve C. E. V. Nixon, *In Praise of Later Roman Emperors.*

The Panegyrici Latini (California, 1994).

Malalas, *Chronicle* (E. Jeffreys, R. Scott, M. Jeffreys, Sydney, 1986).

Marcellinus, *Chronicle* (B. Croke, Sydney, 1995).

Menander the Guardsman, *History* (R. C. Blockley, Liverpool, 1985).

The Lives of Simeon Stylites (R. Doran, Kalamazoo, 1992).

Symmachus, *Relationes* (R. H. Barrow, *Symmachus Relationes, Prefect and Emperor. AD 384*, Oxford, 1973).

The Theodosian Code (C. Pharr, Princeton, 1952).

Theophanes Confessor, *Chronicle of Byzantine and Near Eastern History AD 284–813* (C. Mango and R. Scott, Oxford, 1997).

Theophylact Simocatta, *History* (Michael and Mary Whitby, Oxford, 1986).

Zacharias of Mytilene. Syriac text ed. by E. W. Brooks, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 83/84* (1 924). İngilizce çev. E. J. Hamilton ve E. W. Brooks (1899, internette mevcut).

Zosimus, Metin, Fransızca çev ve yorum: F. Paschoud (Paris, 1971–89, 1. kitabın geniş olarak gözden geçirilmiş edisyonu, 2003); İngilizce çev. R. T. Ridley (Sydney, 1982).

V. yüzyıl tarihçilerine ait pek çok önemli parçaların İngilizce çevirileri şu eserde yer almaktadır: C. D. Gordon, *The Age of Attila. Fifth-Century Byzantium and the Barbarians* (Michigan, 1960).

S. P. Scott, *The Civil Law* (17 cilt, Cincinnati 1932). Bu eser, *Digesta*, *Codex Iustinianus* ve Iustinianus'un *Novellae*'sinin çevirilerini ihtiva etmektedir ve internette şu adreste erişilebilir durumdadır: http://www.constitution.org/sps/sps.htm.

TARİH YAZICILIĞI VE KAYNAKLAR

P. Allen, *Evagrius Scholasticus, the Church Historian* (Louvain, 1981).

N. Baker-Brian and S. Tougher (der.), *Emperor and Author. The writings of Julian the apostate* (Swansea, 2012).

B. Baldwin, "Malchus of Philadelphia," *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978), 101–25.

B. Baldwin, "Olympiodorus of Thebes," *Antiquité Classique* 49 (1980), 212–31.

B. Baldwin, "Priscus of Panium," *Byzantion* 50 (1980), 18–61.

T. D. Barnes, "The lost *Kaisergeschichte* and the Latin historical tradition," *Bonner Historia Augusta Colloquium* (1968/9), 13–43.

T. D. Barnes, "The *epitome de Caesaribus* and its sources," *Classical Philology* 71 (1976), 258 – 68.

T. D. Barnes, *The Sources of the Historia Augusta* (Brussels, 1978).

T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Harvard, 1981).

T. D. Barnes, "Panegyric, history and hagiography in Eusebius' *Life of Constantine*" R. Williams (der.), *The Making of Orthodoxy: Essays in Honour of Henry Chadwick* (Cambridge, 1989), 94–123.

T. D. Barnes, *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality* (Cornell, 1998).

M. Shane Bjornlie, *Politics and Tradition between Rome, Ravenna and Constantinople. A study of Cassiodorus and the Variae, 527–554* (Cambridge, 2013).

Alan Cameron, "The Roman friends of Ammianus," *JRS* 54 (1964), 15–28.

Alan Cameron, *Claudian: Poetry and Propaganda at the Court of Honorius* (Oxford, 1970).

Alan ve Averil Cameron, "Christianity and tradition in the historiography of the late empire," *CQ* 14 (1964), 312–28.

Averil Cameron, *Agathias* (Oxford, 1971).

Averil Cameron, *Procopius and the Sixth Century* (Londra, 1985).

G. Clarke *et al.* (der.), *Reading the Past in Late Antiquity* (Rushcutters' Bay, 1990).

P. Cox, *Biography in Late Antiquity. A Quest for the Holy Man* (Berkeley, 1983).

B. Croke, *Count Marcellinus and His Chronicle* (Oxford, 2001).

B. Croke ve A. M. Emmett (der.), *History and Historians in Late Antiquity* (Sydney, 1983).

J. W. Drijvers ve E. D. Hunt (der.), *The Late Roman World and its Historian: Interpreting Ammianus Marcellinus* (Londra, 1999).

J. A. S. Evans, *Procopius* (New York, 1972).

W. Goffart, "Zosimus: The first historian of Rome's fall," *American Historical Review* 76 (1971), 412–41, yeniden basımı için bkz. Goffart, *Rome's Fall and After* (Londra, 1989), 81–110.

W. Goffart, *The Narrators of Barbarian History* (Princeton, 1988).

G. Greatrex, "The date of Procopius' works," *Byzantine and Modern Greek Studies* 18 (1994), 101–14.

G. Greatrex, "Recent work on Procopius and the composition of *Wars* VIII," *Byzantine and Modern Greek Studies* 27 (2003), 45–67.

T. Hägg and P. Rousseau, *Greek Biography and Panegyric in Late Antiquity* (Berkeley, 2000).

J. Harries, *Sidonius Apollinaris and the Fall of Rome* (Oxford, 1994).

C. Holdsworth ve T. P. Wiseman, *The Inheritance of Historiography 350–900* (Exeter, 1986).

James Howard-Johnston, *Witnesses to a World Crisis: Historians and histories of the Middle East in the seventh century* (Oxford, 2010).

W. E. Kaegi, *Byzantium and the Decline of Rome* (Princeton, 1968).

A. Kaldellis, "The historical and religious views of Agathias: A reinterpretation," *Byzantion* 69 (1999) 206–52.

A. Kaldellis, *Procopius of Caesarea. Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity* (Philadelphia, 2004).

A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* (Cambridge, 2011).

G. Kelly, "Ammianus and the great tsunami," *JRS* 94 (2004), 141–67.

M. Kulikowski, "Coded polemic in Ammianus book 31 and the date and place of its composition," *JRS* 102 (2012),79–102.

G. Marasco (der.), *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity, 4th–6th Century AD* (Leiden, 2003).

J. F. Matthews, "Olympiodorus of Thebes," *JRS* 63 (1973), 79–97; yeni basımı için: *P olitical Life and Culture in Late Roman Society* (Aldershot, 1985) III.

J. F. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus Marcellinus* (Londra, 1989).

J. J. O'Donnell, *Cassiodorus* (Berkeley, 1979; 1995 tarihli bir digital planla birlikte şu adreste erişilebilir: http://www9.georgetown.edu/faculty/jod/texts/cassbook/toc.html (erişim tarihi: 27 Şubat 2014).

J. J. O'Donnell, "The aims of Jordanes," *Historia* 31 (1982), 223–40.

R. Rees, *Layers of Loyalty in Latin Panegyric* (Oxford, 2002).

W. Rohrbacher, *The Historians of Late Antiquity* (Londra ve New York, 2002).

B. Rubin, *Prokopios von Kaisareia* (Stuttgart, 1954) *RE* 23.1, 2 73–599 (basımı: 1957).

C. E. Stevens, *Sidonius Apollinaris and his Age* (Oxford, 1933).

W. Treadgold, "The Byzantine world histories of John Malalas and Eustathius of Epiphania," *The International History Review* 29 (2007), 709–45.

W. Treadgold, *The Early Byzantine Historians* (Londra, 2010).

T. Urbainczyk, *Socrates of Constantinople* (Michigan, 1997).

T. Urbainczyk, "Observations on the differences between the church histories of Socrates and Sozomen," *Historia* 46 (1997), 355–73.

T. Urbainczyk, *Theodoret of Cyrrhus: The Bishop and the Holy Man* (Michigan, 2002).

Peter Van Nuffelen, *Un héritage de paix et piété. Étude sur les histoires ecclésiastiques de Socrate et Sozomène* (Leuven, 2005).

Peter Van Nuffelen, *Orosius and the Rhetoric of History* (Oxford, 2012).

J. Vanderspoel, *Themistius and the Imperial Court. Oratory, Civic Duty and Paideia from Constantius to Theodosius* (Michigan, 1995).

Mary Whitby (der.), *The Propaganda of Power. The Role of Panegyric in Late Antiquity* (Leiden, 1998).

Michael Whitby, "Greek historical writing after Procopius: Variety and vitality," Averil Cameron ve L. Conrad (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East I: Problems in the Literary Source Material* (Princeton, 1992), 25–80.

G. Zecchini, "Teodosio II nella storiografia ecclesiastica," *Mediterraneo Antico* 5 (2002), 529–46.

TARİHSEL ANLATILAR

T. D. Barnes, *Constantine and Eusebius* (Cambridge Mass., 1981).

T. D. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge Mass., 1982).

T. D. Barnes, "Constantine and the Christians of Persia," *JRS* 65 (1985), 126–36.

T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius* (Cambridge Mass., 1993).

T. D. Barnes, *Constantine. Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire* (Oxford, 2011).

R. P. C. Blockley, *East Roman Foreign Policy: Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius* (Leeds, 1992).

G. W. Bowersock, *Julian the Apostate* (Londra, 1978).

H. Brandt, *Geschichte der römischen Kaiserzeit von Diokletian bis zum Ende der konstantinischen Dynastie (284–363)* (Berlin, 1998).

J. B. Bury, "The Nika riot," *JHS* 17 (1897), 92–119.

Alan Cameron, "Theodosius the Great and the regency of Stilicho," *HSCP* 73 (1969), 247–80.

Alan Cameron, "The empress and the poet: Paganism and politics at the court of Theodosius II," *Yale Classical Studies* 27 (1982), 217–89.

Alan Cameron, J. Long ve L. Sherry, *Barbarians and Politics at the Court of Arcadius* (Berkeley, 1993).

Averil Cameron, "Constantinus Christianus" (Barnes, *Constantine and Eusebius üzerine bir değerlendirme*), *JRS* 73 (1983), 184–90.

P. J. Casey, *Carausius and Allectus: The British Usurpers* (Londra, 1994).

S. Corcoran, *The Empire of the Tetrarchs* (gözden geçirilmiş edisyon, Oxford, 2000).

G. E. M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World* (Londra, 1983).

P. S. Davies, "The origin and purpose of the persecution of AD 303," *JTS* 40 (1989), 66–94.

H. A. Drake, *Constantine and the Bishops: The politics of intolerance* (Baltimore, 2000).

R. M. Errington, "The accession of Theodosius I," *Klio* 78 (1996), 438–53.

R. M. Errington, "Theodosius and the Goths," *Chiron* 26 (1996), 1–27.

R. M. Errington, "Church and state in the first years of Theodosius I," *Chiron* 27 (1997), 21–72.

R. M. E rrington, *Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius I* (Chapel Hill, 2006).

Andrew Gillett, "Rome, Ravenna and the last western emperors," *Papers of the British School at Rome* 69 (2001), 131–67.

M. Gleason, "Festive satire: Julian's *Misopogon* and the new year at Antioch," *JRS* 76 (1986), 106–19.

G. Greatrex, " The Nika riot: A reappraisal," *JHS* 117 (1997), 60–86.

Fiona Haarer, *Anastasius I. Politics and Empire in the Late Roman World* (Cambridge, 2006).

K. Holum, *Theodosian Empresses. Women and Imperial Dominion in Late Antiquity* (Berkeley, 1982).

F. Kolb, *Diocletian und die Erste Tetrarchie* (Berlin, 1987).

A. D. Lee, *Information and Frontiers: Roman Foreign Relations in Late Antiquity* (Cambridge, 1993).

N. Lenski, *Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A D* (Berkeley, 2002).

W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops* (Oxford, 1990).

S. Lieu ve D. Montserrat (der.), *Constantine. History, Historiography and Legend* (Londra, 1998).

P. Maraval, *L'empéreur Justinien* (Paris, 1999).

J. F. Matthews, *Western Aristocracies and the Imperial Court A D 364–425* (gözden geçirilmiş basım, Oxford, 1990).

M. Meier, *Justinian. Herrschaft, Reich und Religion* (Münih, 2004).

M. Meier, *Anastasios I. Die Entstehung des Byzantinischen Reiches* (Stuttgart, 2009).

J. Moorhead, *Justinian* (Londra, 1994).

R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy* (Edinburgh, 2004).

S. Schmidt-Hofner, *Reagieren und Gestalten. Der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I.* (Münih, 2008).

R. Van Dam, *The Roman Revolution of Constantine* (Cambridge, 2007).

S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery* (Londra ve New York, 1985).

S. Williams ve G. Friell, *Theodosius. The Empire at Bay* (Londra, 1994).

DEVLET VE TOPLUM

C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire* (Berkeley, 2000).

J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, labour and aristocratic dominance* (Oxford, 2001).

P. R. L. Brown, *Power and Persuasion in Late Antiquity. Towards a Christian Empire* (Wisconsin, 1992).

P. R. L. Brown, *Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 AD* (Princeton, 2012).

R. Browning, *Justinian and Theodora* (Londra, 1987).

Alan Cameron, *Porphyrius the Charioteer* (Oxford, 1973).

Alan Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens and Rome and Byzantium* (Oxford, 1976).

G. E. M. de Ste Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests* (Londra, 1981).

J. Dillon, *The Justice of Constantine: Law, Communication, and Control* (Michigan, 2012).

H. E lton, *Warfare in Roman Europe AD 350–425* (Oxford, 1996).

J. A. S. Evans, *The Age of Justinian. The Circumstances of Imperial Power* (Londra ve New York, 1996).

D. Feissel, *Documents, droit, diplomatique de l'empire romain tardif* (Paris, 2010).

J. Harries, "The Roman imperial quaestor from Constantine to Theodosius II," *JRS* 78 (1988), 148–72.

Jill Harries, *Law and Empire in Late Antiquity* (Cambridge, 1999).

Jill Harries and Ian Wood (der.), *The Theodosian Code: Studies in the Imperial Law of Late Antiquity* (Londra, 1993).

T. Honoré, *Emperors and Lawyers* (2. Basım, Oxford, 1994).

A. H. M. Jones, *The Roman Economy: Studies in Ancient Economic and Administrative History* (der. P. A. Brunt, Oxford, 1974).

C. Kelly, *Ruling the Later Roman Empire* (Cambridge Mass., 2004).

Anne Kolb, *Transport und Nachrichtentransfer im römischen Reich* (Berlin, 2000).

F. Kolb, *Herrscherideologie in der Spätantike* (Berlin, 2001).

R. Kaster, *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity* (Berkeley, 1988).

A. Laniado, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin* (Paris, 2002).

A. D. Lee, *War in Late Antiquity: A Social History* (Oxford, 2007).

W. Liebeschuetz, "The circus factions," *Convegno per Santo Mazzarino, Roma 9–11 Maggio 1991* (Saggi di storia antica 13, Rome, 2002), 163–85.

W. Liebeschuetz, *Decline and Change in Late Antiquity. Religion, barbarians and their historiography* (Londra, 2006).

H. P. L'Orange, *Art Forms and Civic Life in the Later Roman Empire* (Princeton, 1965).

Edward N. Luttwak, *The Grand Strategy of the Byzantine Empire* (Cambridge, Mass./Londra, 2009).

M. Maas, *John Lydus and the Roman Past. Antiquarianism and Politics in the Age of Justinian* (Londra ve New York, 1992).

M. Maas (der.), *The Cambridge Companion to the Age of Justinian* (Cambridge, 2005).

S. MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity* (Berkeley, 1981).

M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West* (Cambridge, 1986).

Meaghan A. McEvoy, *Child Emperor Rule in the Late Roman West, A D 367–455* (Oxford, 2013).

R. MacMullen, *Soldier and Civilian in the Later Roman Empire* (New Haven, 1964).

R. MacMullen, *Corruption and the Decline of Rome* (New Haven, 1988).

R. MacMullen, "Cultural changes and political changes in the 4th and 5th centuries AD," *Historia* 52 (2003), 465–95.

J. F. Matthews, *Laying Down the Law. A Study of the Theodosian Code* (New Haven, 2000).

F. Millar, *Rome, the Greek World and the East, Volume 2. Government, Society, and Culture in the Roman Empire* (Chapel Hill, 2004).

F. Millar, *A Greek Roman Empire. Power, Belief and Reason under Theodosius II, 408–50* (Berkeley, 2006).

S. Mitchell ve G. Greatrex, *Ethnicity and Culture in Late Antiquity* (Wales and Londra, 2000).

A. Momigliano, "Cassiodorus and the Italian culture of his time," *PBA* 41 (1955), 207–45.

M. J. Nicasie, *Twilight of Empire: The Roman Army from Diocletian until the Battle of Adrianople* (Amsterdam, 1998).

C. Roueché, *Performers and Partisans at Aphrodisias in the Roman and Late Roman Periods* (Londra, 1993).

Peter Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian* (Cambridge, 2006).

Brent Shaw, *Rome's Mediterranean World System and its Transformation* (April 2008). Princeton/Stanford Working Papers in Classics Paper No. 040801.

A. Smith (der.), *The Philosopher and Society in Late Antiquity* (Swansea, 2005).

R. R. R. Smith, "Late Roman philosopher portraits from Aphrodisias," *JRS* 80 (1990), 127–55.

R. R. R. Smith, "The public image of Licinius I: Portrait sculpture and imperial ideology in the early fourth century," *JRS* 87 (1997), 170–202.

R. R. R. Smith, "Late antique portraits in a public context: Honorific statuary at Aphrodisias in Caria," *JRS* 89 (1999), 155–89.

R. R. R. Smith, "The statue monument of Oecumenius: A new portrait of a late antique governor from Aphrodisias," *JRS* 92 (2002), 134–56.

W. Thiel, "Tetrakionia. Überlegungen zu einem Denkmaltypus tetrachischer Zeit im Osten des römischen Reiches," *Ant. Tard.* 60 (2002), 299–326.

W. Treadgold, *Byzantium and its Army* (Stanford, 1995).

L. Van Hoof ve P. Van Nuffelen, "Monarchy and mass communication: Antioch AD 362/3 revisited," *JRS* 101 (2011), 166–84.

E. Watts, "Justinian, Malalas, and the end of Athenian philosophical teaching in AD. 529," *JRS* 94 (2004), 168–83.

E. Watts, *City and School in Late Antique Athens and Alexandria* (Berkeley, 2006).

Michael Whitby, "Recruitment in Roman armies from Justinian to Heraclius (ca. 565– 615)," Averil Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III. States, Resources and Armies* (Princeton, 1995), 61–124.

Michael Whitby, "The violence of the circus factions, " K. Hopwood (der.), *Organised Crime in Antiquity* (Wales, 1998), 229–53.

Michael Whitby, *Rome at War AD 293–696* (Oxford, 2002).

Michael Whitby, "Emperors and armies AD 235–395," S. Swain ve M. Edwards (der.), *Approaching Late Antiquity* (Oxford, 2004), 156–86.

K. W. Wilkinson, "Palladas and the age of Constantine," *JRS* 99 (2009), 36–60.

K. W. Wilkinson, " Palladas and the foundation of Constantinople," *JRS* 100 (2010), 179–94.

BARBARLAR

P. Amory, "Names, ethnic identity and community in fifth and sixth century Burgundy," *Viator* 25 (1994), 1–30.

P. Amory, *People and Identity in Ostrogothic Italy* (Cambridge, 1997).

S. J. B. Barnish, "Taxation, land and barbarian settlement in the western empire," *PBSR* 54 (1986), 170–95.

T. S. Burns, *Barbarians Within the Gates of Rome. A Study of Roman Military Policy and the Barbarians c. 375–425 A D* (Indiana, 1984).

F. M. Clover, *The Late Roman West and the Vandals* (Variorum, 1993).

W. Goffart, *Romans and Barbarians AD 418–584. Techniques of Accommodation* (Princeton, 1980).

P. Heather, "Cassiodorus and the rise of the Amals: Genealogy and the Goths under Hun domination," *JRS* 79 (1989), 103–28.

P. Heather, *Goths and Romans 332–489* (Oxford, 1991).

P. Heather, "The emergence of the Visigothic kingdom," J. Drinkwater ve H. Elton (der.), *Fifth-Century Gaul: A Crisis of Identity* (Cambridge, 1992), 84–92.

P. Heather, "The historical culture of Ostrogothic Italy," *Atti del XIII congresso internazionale di studi sull'Alto Medioevo* (Spoleto, 1993), 317–53.

P. Heather, "Theoderic king of the Goths," *Early Medieval Europe* 4 (1995), 145–73.

P. Heather, "The Huns and the end of the Roman Empire in the West," *EHR* (1995), 4–41.

P. Heather (der.), *The Visigoths from the Migration Period to the Seventh Century: An Ethnographic Perspective* (Woodbridge, Suffolk, 1999).

P. Heather ve J. F. Matthews, *The Goths in the Fourth Century* (Liverpool, 1991).

E. James, *The Franks* (Oxford, 1988).

C. Kelly, *Attila the Hun. Barbarian terror and the fall of the Roman Empire* (Londra, 2008), [Türkçesi: *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Türkçe çev. Turhan Kaçar, İstanbul 2011].

S. Lebecq, "The two faces of king Childeric: History, archaeology, historiography," T. F. X. Noble (der.), *From Roman Provinces to Medieval Kingdoms. Rewriting histories* (Abingdon, 2006), 327–44.

W. Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops* (Oxford, 1990).

W. Liebeschuetz, "Cities, taxes and the accommodation of the barbarians: The theories of Durliat and Goffart," W. Pohl (der.), *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity* (Leiden, 1997).

J. Man, *Attila. A Barbarian King and the Fall of Rome* (Londra, 2005).

A. H. Merrills (der.), *Vandals, Romans and Berbers. New perspectives on late antique North Africa* (Londra, 2004).

A. H. Merrills ve R. Miles, *The Vandals* (Oxford, 2010).

J. Moorhead, *The Roman Empire Divided 400–700* (Londra, 2001).

W. Pohl (der.), *Kingdoms of the Empire: The Integration of Barbarians in Late Antiquity* (Leiden, 1997).

W. Pohl ve H. Reinitz (der.), *Strategies of Distinction: The Construction of Ethnic Communities 300–800* (Leiden, 1998).

E. A. Thompson, *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire* (Madison, 1982).

E. A. Thompson, *The Huns* (*A History of Attila and the Huns* [Oxford, 1948], adlı eserin gözden geçirilmiş basımı, P. Heather'ın "Sonsöz" ile birlikte, Oxford, 1996).

H. Wolfram, *History of the Goths* (İngilizce çev. T. Dunlap, California, 1988).

H. Wolfram, *The Roman Empire and its Germanic Peoples* (İngilizce çev. T. Dunlap, California, 1997).

I. Wood, "Ethnicity and the ethnogenesis of the Burgundians," H. Wolfram ve W. Pohl, *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern* (Viyana 1990), 53–69.

I. Wood, *The Merovingian Kingdoms 450–751* (Londra, 1994).

DİN

B. Ankarloo ve S. Clark (der.) *Witchcraft and Magic in Europe: Ancient Greece and Rome* (Londra ve Pennsylvania, 1999).

P. Athanassiadi, *Julian. An Intellectual Biography* (Londra, 1992; ilk baskısı: *Julian and Hellenism*, Londra, 1981).

P. Athanassiadi, *Damascius. The Philosophical History. Text, with Translation and Notes* (Athens, 1999).

P. Athanassiadi ve M. Frede (der.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity* (Oxford, 1999).

T. D. Barnes, "Christians and Pagans under Constantius," *L'Église et l'Empire au IVe Siècle* (1989), 301–38.

T. D. Barnes, *Athanasius and Constantius. Theology and Politics in the Constantinian Empire* (Harvard, 1993).

T. D. Barnes, *Early Christian Hagiography and Roman History* (Stuttgart, 2010).

R. Beck, "The mysteries of Mithras: A new account of their genesis," *JRS* 88 (1998), 115–28.

G. W. Bowersock, *Hellenism in Late Antiquity* (Ann Arbor, 1990).

P. R. L. Brown, *Religion and Society in the Age of Saint Augustine* (Londra, 1972).

P. R. L. Brown, *The Cult of the Saints. Its Rise and Function in Latin Christianity* (Chicago, 1981).

P. R. L. Brown, *Society and the Holy in Late Antiquity* (Londra, 1982).

P. R. L. Brown, *Poverty and Leadership in the Later Roman Empire* (Hanover, New England ve Londra, 2002).

P. R. L. Brown, *The Rise of Western Christendom* (2. Basım, Oxford, 2003).

Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome* (Oxford, 2011).

Averil Cameron, *Continuity and Change in Sixth-century Byzantium* (Aldershot, 1981).

Averil Cameron, *Changing Cultures in Early Byzantium.* (Aldershot, 1996).

Averil C ameron, "How to read heresiology," *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 33 (2003) 471–492.

H. Chadwick, *The Early Church* (Londra, 1967).

A. Chaniotis, "The Jews of Aphrodisias: New evidence and old problems," *Studia Classica Israelica* 21 (2002), 209.

E. D. Digeser, *The Making of a Christian Empire. Lactantius and Rome* (Cornell, 2000).

J. W. Drijvers ve J. W. Watt (der.), *Portraits of Spiritual Authority in Late Antiquity. Religious Power in Early Christianity. Byzantium and the Christian Orient* (Leiden, 1999).

Susanna Elm, *Sons of Hellenism, Fathers of the Church. Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome* (Berkeley, 2012).

C. A. Faraone ve D. Obbink (der.), *Magika Hiera. Ancient Greek Magic and Religion* (Oxford, 1990).

G. Fowden, "Bishops and temples in the eastern empire," *JTS* 29 (1978), 5 3–78.

G. Fowden, "The pagan holy man in late antique society," *JHS* 102 (1982), 33–59.

G. Fowden, *From Empire to Commonwealth. Consequences of Monotheism in Late Antiquity* (Princeton, 1993).

W. H. C. Frend, *Martyrdom and Persecution in the Early Church* (Oxford, 1965).

W. H. C. Frend, *The Rise of the Monophysite Movement* (Cambridge, 1972).

W. H. C. Frend, *Religion Popular and Unpopular in the Early Christian Centuries* (Londra, 1976).

W. H. C. Frend, *The Rise of Christianity* (Londra, 1984).

W. H. C. Frend, *The Donatist Church: A Movement of Protest in Roman North Africa* (3. Basım Oxford, 1985).

W. H. C. Frend, *Archaeology and History in the Study of Early Christianity* (Londra, 1988).

I. G ardner ve S. N. C. Lieu, *Manichaean Texts from the Roman Empire* (Cambridge, 2004).

J. Geffcken, *The Last Days of Graeco-Roman Paganism* (İngilizce çev. S. MacCormack, Amsterdam, Londra, New York, 1978).

J. Hahn, *Gewalt und Religiöser Konfl ikt. Studien zu den Auseinandersetzungen zwischen Christen, Heiden und Juden im Osten des römischen Reiches (von Konstantin bis Theodosius II)* (Berlin, 2004).

R. P. C. Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy 318–381 AD* (Edinburgh, 1988).

J. D. Howard-Johnston ve P. A. Hayward (der.), *The Cult of Saints in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Oxford, 1999).

S. Huebner, *Der Klerus in der Gesellschaft des spätantiken Kleinasiens* (Stuttgart, 2005).

E. D. Hunt, "Christians and Christianity in Ammianus Marcellinus," *CQ* 35 (1985), 186–200.

W. Klingshirn, "Charity and power: Caesarius of Arles and the ransoming of prisoners in sub-Roman Gaul," *JRS* 75 (1985), 183–203.

R. Lane Fox, *Pagans and Christians* (Londra, 1985).

J. Leemans ve P. Van Nuffelen, *Episcopal Elections in Late Antiquity* (Berlin, 2011).

W. Liebeschuetz, *Continuity and Change in Roman Religion* (Oxford, 1972).

S. N. C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and in Medieval China* (2. Basım Tübingen, 1992).

Richard Lim, "The *nomen Manichaeorum* and its uses in late antiquity," E. Irichinschi ve H. M. Zellentin, *Heresy and Identity in Late Antiquity* (Stuttgart, 2008), 143–67.

R. Lizzi, "Ambrose's contemporaries and the Christianization of northern Italy," *JRS* 80 (1990), 156–77.

N. McLynn, *Ambrose of Milan. Church and Court in a Christian Capital* (Berkeley, 1994).

R. MacMullen, *Paganism in the Roman Empire* (New Haven, 1981).

R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire AD 100–400* (New Haven, 1984).

R. MacMullen, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries* (New Haven, 1997).

R. A. Markus, *The End of Ancient Christianity* (Cambridge, 1990).

F. Millar, "The Jews of the Graeco-Roman diaspora between paganism and Christianity AD 312–438," J. Lieu, J. North, ve T. Rajak (der.), *The Jews among Pagans and Christians in the Roman Empire* (Londra, 1992), 97–123.

F. Millar, "Christian emperors, Christian church and the Jews of the Diaspora in the Greek East, CE 379–450," *Journal of Jewish Studies* 55 (2004), 1–24.

S. Mitchell, "Maximinus and the Christians in AD 312: A new Latin inscription," *JRS* 78 (1988), 105–24.

S. Mitchell, *Anatolia. Land, Men, and Gods in Asia Minor II, The Rise of the Church* (Oxford, 1993).

S. Mitchell ve P. Van Nuffelen (der.), *Monotheism between Pagans and Christians in Late Antiquity* (Leuven, 2010).

A. Momigliano (der.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century* (Oxford, 1963).

D. Ogden, *Magic, Witchcraft and Ghosts in the Greek and Roman Worlds. A Sourcebook* (Oxford, 2002).

Claudia Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity: The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition* (Berkeley, 2005).

J. B. Rives, "The decree of Decius and the religion of the empire," *JRS* 89 (1999), 135–54.

M. Salamon (der.), *Paganism in the Later Roman Empire and in Byzantium* (Krakow, 1991).

M. R. Salzman, *On Roman Time. The Codex-Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity* (Berkeley, 1990).

Brent D. Shaw, *Sacred Violence: African Christians and Sectarian Hatred in the Age of Augustine* (Cambridge, 2011).

R. B. E. Smith, *Julian's Gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate* (Londra, 1995).

P. T honemann, "Amphilochius of Iconium and Lycaonian asceticism," *JRS* 101 (2011), 185–205.

R. Tomlin, "Christianity and the late Roman army," S. Lieu ve D. Montserrat, *Constantine. History, Historiography and Legend* (Londra, 1998), 21–51.

F. R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization* (2 cilt, Leiden, 1993–4).

R. van D am, *Saints and their Miracles in Late Antique Gaul* (Princeton, 1993).

P. Weiss, "The vision of Constantine," *JRA* 16 (2003), 237–59.

R. L. Wilken, *John Chrysostom and the Jews. Rhetoric and Reality in the Late Fourth Century* (Berkeley, 198).

R. Williams, *Arius. Heresy and Tradition* (2. Basım Londra, 2001).

Frances Y oung, *From Nicaea to Chalcedon* (Londra, 1983; 2. Basım, 2010).

BÖLGELER VE EKONOMİLER

S. J. B. B arnish, "The transformation of classical cities and the Pirenne debate," *JRA* 2 (1989), 385–400.

M. O. H. Carver, *Arguments in Stone: Archaeological Research and the European Town in the First Millennium* (Oxford, 1993).

N. Christie ve S. T. Loseby, *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Aldershot, 1996).

A. Giardino (der.), *Società romana e impero tardoantico vol. 3. Le merci, le insediamenti* (Milan, 1986).

M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c.300–1450* (Cambridge, 1985). Bu eser üzerine bir değerlendirme için bkz. F. Millar, *JRS* 78 (1988), 198–202.

R. Hodges ve D. Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe* (Londra, 1983).

Hommes et richesses dans l'empire byzantin I, IVe–VIIe siècle (Paris, 1989).

W. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City* (Oxford, 2001).

M. McCormick, *Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300–900* (Cambridge, 2002).

J. Rich (der.), *The City in Late Antiquity* (Londra, 1992).

C. Wickham, "Marx, Sherlock Holmes and late Roman commerce," *JRS* 78 (1988) 183–93.

Roma

R. Chenault, "Statues of senators in the Forum of Trajan and the Roman forum in late antiquity," *JRS* 102 (2012), 103–12.

J. Curran, *Pagan City and Christian Capital. Rome in the Fourth Century* (Oxford, 2000).

Lucy Grig ve Gavin Kelly (der.), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity* (Oxford, 2012).

W. V. Harris (der.), *The Transformation of Rome in Late Antiquity* (*JRA* Suppl. 33, 1999).

R. R. Holloway, *Constantine and Rome* (New Haven ve Londra, 2003).

D. Kinney, "Rome," G. W. Bowersock *et al.* (der.), *Late Antiquity. A Guide to the Post-Classical World* (Cambridge Mass., 1999), 673–4.

R. Krautheimer, *Rome: Profile of a City 312–1308* (Princeton, 1980).

B. Lançon, *Rome in Late Antiquity* (Edinburgh, 2000).

A. Logan, "Constantine, the *Liber Pontificalis* and the Christian basilicas of Rome," *Studia Patristica* 50 (2010), 31–53.

C. Pietri, *Roma Christiana* (2 cilt, Paris, 1976).

Roma. Dall'Antichità al Medioevo. Archeologia e Storia (Rome, 2001).

Constantinopolis

J. Bardill, "The great palace of the Byzantine emperors and the Walker Trust excavations," *JRA* 12 (1999), 217–30.

J. Crow, "Investigating the hinterland of Constantinople: Interim report on the Anastasian Long Wall," *JRA* 10 (1997), 235–62.

J. Crow, J. Bardill ve R. Bayliss, *The Water Supply of Byzantine Constantinople* (*JRS* Monograph 11, Londra, 2008).

G. Dagron, *N aissance d'une capitale: Constantinople et ses institutions de 330 à 441* (Paris, 1974).

G. Downey, *Constantinople in the Age of Justinian* (Oklahoma, 1960).

C. Mango, *Le developpement urbain de Constantinople IVe–VIIe siècles* (Paris, 1991).

C. Mango and G. Dagron (der.), *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1995).

A. Ricci, "Constantinople," G. W. Bowersock *et al.* (der.), *Late Antiquity. A Guide to the Post-Classical World* (Cambridge Mass., 1999), 391–2.

L. M. Whitby, "The long walls of Constantinople," *Byzantion* 55 (1985), 560–83.

İskenderiye

C. Haas, *Alexandria in Late Antiquity. Topography and Social Conflict* (Baltimore, 1997).

C. Haas, "Alexandria," G. W. Bowersock *et al.* (der.), *Late Antiquity. A Guide to the Post-Classical World* (Cambridge Mass., 1999), 285–7.

J. Mackenzie, "Glimpsing Alexandria from archaeological evidence," *JRA* 16 (2003), 35–63.

J. Mackenzie, S. Gibson ve A. T. Reyes, "Reconstructing the Serapeum in Alexandria from archaeological evidence," *JRS* 94 (2004), 73–121.

Antakya

S. Campbell, *Mosaic Pavements of Antioch* (Toronto, 1988).

G. Dagron, "Un tarif des sportules à payer aux *c uriosi* du port de Séleucie de Pisidie," *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 435–55.

G. Downey, "The economic crisis at Antioch under Julian the apostate," *Studies in Honour of A. C. Johnson* (Princeton, 1951), 312–21.

G. Downey, *A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest* (Princeton, 1961). Kısaltılmış basımı: *Ancient Antioch* (Princeton, 1963).

A. J. Festugière, *A ntioche paienne et chrétienne: Libanius, Chrysostome et les moines de Syrie* (Paris, 1959).

H. Kennedy, "Antioch: From Byzantine to Islam and back again, " J. Rich (der.), *The City in Late Antiquity* (Londra, 1992), 181–98.

C. Kontoleon (der.), *Antioch. The Last Ancient City* (Princeton, 2001).

J. Lassus, "Antioch on the Orontes, " *Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Princeton, 1976),61–3.

W. Liebeschuetz, *Antioch. City and Imperial Administration in the Later Roman Empire* (Oxford, 1972).

P. Petit, *Libanius et la vie municipale à Antioche au IVe siècle après J.-C.* (Paris, 1955), 305–22.

I. Sandwell ve J. Huskinson (der.), *Culture and Society in Later Roman Antioch* (Oxford, 2004).

L. M. Whitby, "Procopius and Antioch," D. French ve C. S. Lightfoot (der.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (2 cilt, Oxford, 1989), 537–53.

Yakın Doğu

K. Butcher, *Roman Syria and the Near East* (Londra, 2003), 135–79.

H. C. Butler, *Early Churches in Syria. Fourth to Seventh Centuries* (Princeton, 1929, yeni basım, Amsterdam, 1969).

M. O. H. Carver, "Transitions to Islam: Urban roles in the east and south Mediterranean, fifth to tenth centuries AD," N. Christie ve S. T. Loseby, *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Aldershot, 1996), 184–212.

P. Casey, "Justinian, the *limitanei*, and Arab-Byzantine relations in the sixth century," *JRA* 9 (1996), 214–22.

M. Decker, " Food for an empire: Wine and oil production in North Syria," S. Kingsley ve M. Decker (der.), *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity* (Oxford, 2001), 69–86.

C. Foss, " The near eastern countryside in late antiquity: A review article," J. Humphreys (der.), *The Roman and Byzantine Near East. Some Recent Archaeological Research* (Michigan, 1995), 213–34.

C. Foss, "Syria in transition AD 550–750. An archaeological approach," *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), 189–269.

C. Foss, "Urban and rural housing in Syria," *JRA* 13 (2000), 796-800 (değerlendirme makalesi)

E. K. Fowden, *The Barbarian Plain. Saint Sergius between Rome and Iran* (Berkeley, 1999).

P.-L. Gatier, "Villages du Proche-Orient protobyzantin," G. King ve A. Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East* (Princeton, 1994), 17–48.

C. A. M. Glucker, *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods* (Oxford, 1987).

L. J. Hall, *Roman Berytus: Beirut in Late Antiquity* (Londra ve New York, 2004).

Y. Hirschfeld, *The Palestinian Dwelling in the Roman-Byzantine Period* (Jerusalem, 1995).

Y. Hirschfeld, "Social aspects of the late-antique village of Shivta (Negev)," *JRA* 16 (2003), 395–408.

A. Hoffmann ve S. Kerner (der.), *Gadara-Gerasa und die Dekapolis* (Antike Welt Sonderband, Mainz, 2002).

H. Kennedy, "From polis to medina: Urban change in late antique and early Islamic Syria," *Past and Present* 106 (1985), 3–27.

H. Kennedy, "The last century of Byzantine Syria: A reinterpretation," *Byzantinische Forschungen* 10 (1985), 141–54.

H. Kennedy ve W. Liebeschuetz, "Antioch and the villages of northern Syria in the fifth and sixth centuries: Trends and problems," *Nottingham Medieval Studies* 32 (1988), 65–90.

M. Konrad, "Research on the Roman and early Byzantine frontier in North Syria," *JRA* 12 (1999), 392–410.

W. Liebeschuetz, "Late late antiquity in the cities of the Roman Near East," *Mediterraneo Antico (economie società culture)* 3 (2000), 43–75.

P. Mayerson, *The Ancient Agricultural Systems of Nessana and the Central Negeb* (Londra, 1960).

I. Pena, *The Christian Art of Byzantine Syria* (İngilizce çev. Reading, 1996).

J.-P. Sodini, "Productions et échanges dans le monde protobyzantine (IVe–VIIe siècle): le cas de la céramique," *Byzans als Raum* (Vienna, 2000), 181–208.

C. Strube, *Die "toten Städte." Stadt und Land in Nordsyrien in der Spätantike* (Mainz, 1996).

G. Tate, *Les campagnes de Syrie du Nord* I (Paris, 1992).

G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord* I–III (Paris, 1958)

Y. Tsafrir ve G. Foerster, "Urbanism at Scythopolis: Bet Shean in the fourth to seventh centuries," *Dumbarton Oaks Papers* 51 (1997), 85–146.

F. Villeneuve, "L'économie rurale et la vie des campagnes dans le Hauran antique," J. M. Dentzer (der.), *Hauran* I (Paris, 1986), 63–129.

Philip Wood, "The invention of history in the later Roman world. The conversion of Isauria in the *Life of Conon*," *Anatolian Studies* 59 (2009), 129–38.

Doğu Sınırı

R. C. Blockley, "The division of Armenia between Rome and the Persians at the end of the fourth century," *Historia* 36 (1987), 222–34.

D. Braund, *Georgia in Antiquity. A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550 BC–AD 562* (Oxford, 1994).

B. Croke ve J. Crow, "Procopius and Dara," *JRS* 63 (1983), 143–59.

E. K. Fowden, *The Barbarian Plain. Saint Sergius between Rome and Iran* (Berkeley, 1999).

D. H. French ve C. S. Lightfoot, *The Eastern Frontier of the Roman Empire* (2 cilt, Oxford, 1989).

G. Greatrex, *Rome and Persia at War 502–532* (Liverpool, 1998).

E. Gren, *Kleinasien und der Ostbalkan in der wirtschaftlichen Entwicklung der römischen Kaiserzeit* (Uppsala, 1942).

J. D. Howard-Johnston, "Procopius, Roman defences north of the Taurus and the new fortress of Citharizon," D. H. French ve C. S. Lightfoot, *The Eastern Frontier of the Roman Empire* I (Oxford, 1989), 203–29.

W. Liebeschuetz, "The defences of Syria in the sixth century," *Studien zu den Militärgrenzen Roms* II (Cologne, 1977), 487–99.

R. W. Thompson, "Armenia in the fi fth and sixth century," *CAH* XIV, 662 77.

Michael Whitby, "Procopius and the development of Roman defences in upper Mesopotamia," P. Freeman ve D. Kennedy, *The Defence of the Roman and Byzantine East* (Oxford, 1986), 717–35.

E. Winter, "On the regulation of the eastern frontier of the Roman empire in 298," D. H. French ve C. S Lightfoot (der.), *The Eastern Frontier of the Roman Empire* II (Oxford, 1989), 555–71.

Mısır

R. Alston, "Urban population in late Roman Egypt and the end of the ancient world," W. Scheidel (der.), *Debating Roman Demography* (Leiden, 2001).

R. Alston, *The City in Roman and Byzantine Egypt* (Londra, 2002).

R. S. Bagnall, *Egypt in Late Antiquity* (Princeton, 1993).

R. Bagnall ve D. Rathbone (der.), *Egypt from Alexander to the Copts. An Archaeological and Historical Guide* (Londra, 2004).

J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity: gold, labour, and aristocratic dominance* (Oxford, 2001).

A. K. Bowman, *Egypt after the Pharaohs 332 BC–AD 642. From Alexander to the Arab Conquest* (Londra, 1986).

J. Gascou, "Les grandes domaines, la cité et l'état en Égypte byzantine," *Travaux et Mémoires* 9 (1985), 1–90.

J. Gascou, "L'Égypte byzantin (284–641)," C. Morrisson (der.), *Le monde byzantin* I (2004), 403–36.

D. Kehoe, "Aristocratic dominance in the late Roman agrarian economy and the question of economic growth," *JRA* 16 (2003), 711–19 (Banaji'nin *Agrarian Change in Late Antiquity* başlıklı eseri üzerine bir değerlendirme).

L. MacCoull, *Dioscorus of Aphrodito: His work and his world* (Berkeley, 1988).

D. Rathbone, "Village, land and population in Graeco Roman Egypt," *PCPS* 36 (1990), 103–42.

P. Sarris, *Economy and Society in the Age of Justinian* (Cambridge, 2006).

Afrika

Averil Cameron, "Byzantine Africa, the literary evidence," J. Humphrey (der.), *Excavations at Carthage 1978, conducted by the University of Michigan VII* (Ann Arbor, 1982), 26–92.

A. Carandini, "Pottery and the African economy," P. Garnsey *et al.* (der.), *Trade in the Ancient Economy* (Cambridge, 1983), 145–62 .

C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique* (Paris, 1955).

N. Duval, "Quinze ans de recherches archéologiques sur l'antiquité tardive en Afrique du Nord 1975–90," *REA* 92 (1999), 349–87.

N. Duval, "Vingt ans de recherches archéologiques sur l'antiquité tardive en Afrique du Nord 1975–94," *REA* 95 (1993), 583–640.

W. H. C. Frend, *The Archaeology of Early Christianity. A History* (Londra, 1996).

C. Lepelley, *Les cités de l'Afrique romaine au bas-empire* (2 cilt, Paris, 1979, 1981).

C. Lepelley, "The survival and fall of the classical city in late Roman Africa," *Aspectes de l'Afrique romaine. Les cités, la vie rurale, et le christianisme* (Bari, 2001), 85–104 (esas olarak şurada basıldı: J. Rich [ed.], *The City in Late Antiquity* [Londra 1992], 50–76).

D. J. Mattingly, "Oil for export? A comparison of Libyan, Spanish and Tunisian olive oil production in the Roman empire," *JRA* 1 (1988), 33–56.

D. J. Mattingly, "Olive cultivation and the Albertini tablets," *L'Africa Romana* 6. 1 (1989), 403–15.

D. J. Mattingly ve R. Hitchner, "Roman Africa: An archaeological survey," *JRS* 85 (1995), 165–213.

A. H. Merrills, *Vandals, Romans and Berbers. New Perspectives on Late Antique North Africa* (Aldershot, 2004).

Y. Modéran, "L'établissment territorial des Vandales en Afrique," *Ant. Tard.* 10 (2002), 87–122.

D. Pringle, *The Defence of Byzantine Africa from Justinian to the Arab Conquest* (2 cilt, Oxford, 1981).

P. Salama, *Bornes milliaires de l'Afrique Proconsulaire. Un panorama historique du Bas-Empire romain* (Paris, 1987).

B. D. Shaw, *Rulers, Nomads and Christians in Roman North Africa* (Aldershot, 1995).

B. H. Warmington, *The North African Provinces from Diocletian to the Vandal Conquest* (Cambridge, 1954).

Galya

B. S. B achrach, "Fifth-century Metz. Late Roman Christian *urbs* or ghost town?" *Ant. Tard.* 10 (2002), 363–81.

J. Drinkwater ve H. Elton, *Fifth Century Gaul. A Crisis of Identity?* (Cambridge, 1992).

G. Halsall, *Settlement and Social Organisation. The Merovingian Region of Metz* (Cambridge, 1995).

G. Halsall, "Towns, societies and ideas: The not-so-strange case of late Roman and early Carolingian Metz," N. Christie ve S. T. Loseby, *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Aldershot, 1996), 235–61.

W. Klingshirn, *Caesarius of Arles. The Making of a Christian Community in Late Antique Gaul* (Cambridge, 1993).

S. Loseby, "Marseilles: A late antique success story?" *JRS* 82 (1992), 165–85.

S. Loseby, "Arles in late antiquity: Gallula Roma Arelate and Urbs Genesii," N. Christie ve S. T. Loseby, *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Aldershot, 1996), 45–70.

M. Meijmanns, "La topographie de la ville d'Arles durant l'antiquité tardive," *JRA* 12 (1999), 143–67.

H. von Petrikovitz, "Fortifi cations in the north-western Roman empire from the 3rd to the 5th century," *JRS* 61 (1971), 178–218.

W. Reusch, "Augusta Treverorum," *Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Princeton, 1976), 119–21.

H. Schöneberger, "The Roman frontier in Germany: An archaeological survey," *JRS* 59 (1969), 144–97.

R. Seager, "Roman policy on the Rhine and the Danube in Ammianus," *CQ* 49 (1999), 579–605.

C. Wickham, "Un pas vers le Moyen Âge. Permanences et mutations," P. Ouzoulias *et al.*, *Les campagnes de la Gaule à la fi n de l'antiquité* (Colloque Montpellier 1998, publ. Antibes, 2001).

P. van Ossel ve P. Ouzoulias, "Rural settlement economy in Northern Gaul in the late empire: An overview and assessment," *JRA* 13 (2000), 133–57.

İtalya

P. Arthur, "Some observations on the economy of Bruttium under the later Roman empire," *JRA* 2 (1989), 133–42.

S. J. B. Barnish, "Pigs, plebeians and *potentes*: Rome's economic hinterland c.350–600 AD," *PBSR* 55 (1987), 157–85.

S.J. B. Barnish, "Transformation and survival in the western senatorial aristocracy c. AD 400–700," *PBSR* 56 (1988), 120–55.

P. S. Barnwell, *Emperors, Prefects and Kings: The Roman West 395–565* (Londra, 1992).

N. Christie, "The Alps as a frontier (AD 168–774)," *JRA* 4 (1991), 410–30.

N. Christie, *The Lombards* (Oxford, 1995).

B. Ward-Perkins, *From Classical Antiquity to the Middle Ages. Public Building in Northern and Central Italy AD 300–850* (Oxford, 1984).

C. Wickham, *Early Medieval Italy. Central Power and Local Society 400–1000* (Londra, 1981).

C. Wickham, *Land and Power. Studies in Italian and European social history, 400–1200* (Londra, 1994).

Tuna Bölgesi

B. Bavant, "Illyricum," C. Morrisson (der.), *Le Monde Byzantin* I, 303–48.

N. Christie, "Towns and peoples on the middle Danube in late antiquity and the early Middle Ages," N. Christie ve S. T. Loseby, *Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages* (Aldershot, 1996), 71–98.

B. Croke, "Hormisdas and the late Roman walls of Thessalonica," *GRBS* 19 (1978), 251–8.

B. Croke, "Thessalonika's early Byzantine palaces," *Byzantion* 51 (1981), 475–83.

F. Curta, *The Making of the Slavs: History and Archaeology of the Lower Danube Region, ca. 500–700* (Cambridge 2001, gözden geçirilmiş basımı, 2007).

T. E. Gregory, "*Kastro* and *diateichisma* as responses to early Byzantine frontier collapse," *Byzantion* 62 (1992), 235–53.

J. Haberl with Christopher Hawkes, "The last of Roman Noricum: St Severin on the Danube," C. F C. Hawkes ve S. Hawkes (der.), *Greeks, Celts and Romans. Studies in Venture and Resistance* (Towota, 1973), 97–149.

R. L. Hohlfelder (der.), *City, Town, and Countryside in the Early Byzantine Era* (New York, 1982).

P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans* (2 cilt, Paris, 1979–81).

F. Lotter, *Severinus von Noricum. Legende und historische Wirklichkeit* (Stuttgart, 1976)

D. M. Metcalf, "Avar and Slav invasions into the Balkan peninsula (c.575–625): The nature of the numismatic evidence," *JRA* 4 (1991), 140–8.

V. Popovic, "La descente des Koutrigours, des Slaves et Avars vers la mer Égée: le témoignage de l'archéologie," *CRAI* 1978, 596 – 648.

V. Popovic, "Aux origines de la slavisation des Balkans: la constitution des premières sklavinies macédoniennes vers la fin du Vie siècle," *CRAI* 1980, 2 30–57.

A. G. Poulter, "The transition to late antiquity on the Lower Danube: An interim report (1996–98)," *Antiquaries Journal* 79 (1999), 145–85.

A. G. Poulter, "The Lower Danubian frontier in Late Antiquity: Evolution and dramatic change in the frontier zone, c.296–600," P. Herz *et al.* (der.), *Zwischen Region und Reich: das Gebiet der oberen Donau im Imperium Romanum* (Berlin, 2008), 11–42.

J. M. Spieser, "Les inscriptions de Thessalonique", *Travaux et Mémoires* 5 (1973), 145–80.

J. M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au VIe siècles. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne* (Paris, 1984).

Villes et peuplement dans l' Illyricum Protobyzantin (Collection Ecole Française de Rome 7 Abydus, Dardanelles 7, 1984).

J. J. Wilkes, *Diocletian's Palace, Split* (Sheffield, 1986).

Sâsâniler

Averil Cameron, "Agathias on the Sassanians," *Dumbarton Oaks Papers* 23/4 (1969/70), 67–183.

B. Dignas ve E. Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity. Neighbours and rivals* (Cambridge, 2007)

G. Fowden, *Empire to Commonwealth. Consequences of Monotheism in Late Antiquity* (Princeton, 1993).

J. Howard-Johnston, "The two great powers of late antiquity: A comparison," Averil Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III* (Princeton, 1995), 157–226.

P. Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire. The Sasanian–Parthian confederacy and the Arab conquest of Iran* (Londra, 2009).

Z. Rubin, "The reforms of Khusro Anushirwan," Averil Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III* (Princeton, 1995), 227– 7.

Michael Whitby, "The Persian king at war," E. Dabrowa (der.), *The Roman and Byzantine Army in the East* (Krakow, 1994), 227–63.

VI. YÜZYILIN İKİNCİ YARISI

P. Allen, "The Justinianic plague," *Byzantion* 49 (1979), 5–20.

A. Arjava, "The mystery cloud of 536 CE in the Mediterranean sources", *Dumbarton Oaks Papers* 59 (2005), 73–94.

Averil Cameron, "Images of authority: Elites and icons in late sixth century Byzantium," *Past and Present* 84 (1976), 3–35.

Averil Cameron, "The Theotokos in sixth century Constantinople," *JTS* 29 (1978), 79–108.

Averil Cameron (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East III. States, Resources and Armies* (Princeton, 1995).

Averil Cameron ve L. Conrad (der.), *The Byzantine and Early Islamic Near East I. Problems in the Literary Source Material* (Princeton, 1992).

L. Conrad, "Epidemic disease in central Syria in the late sixth century," *Modern Greek and Byzantine Studies* 18 (1994), 12–58.

J. Durliat, "La peste du VIe siècle," *Hommes et richesses dans l'empire byzantin* (Paris, 1989), 107–19.

D. Keys, *Catastrophe. An Investigation into the Origin of the Modern World* (Londra, 1999).

W. Liebeschuetz, "Late late antiquity (6 th and 7th centuries) in the cities of the Roman Near East," *Mediterraneo Antico* 3 (2000), 43–75.

Lester K. Little (der.), *Plague and the End of Antiquity. The pandemic of 541–750* (Cambridge, 2007).

M. McCormick, "Bateaux de vie, bateaux de mort, maladie, commerce, transports annonaires et le passage économique du Bas-Empire au Moyen-Age," *Morfologie sociali e culturali di Europa fra tarda antichità e alto medioevo* (Spoleto, 1998), 35–122.

M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jht. n. Chr.* (Göttingen, 2003).

H. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne* (İngilizce çev. B. Miall, Londra, 1937).

D. Stathakopoulos, "The Justinianic plague revisited," *Byzantine and Modern Greek Studies* 24 (2000), 256–76.

D. Stathakopoulos, *Famine and Pestilence in the Late Roman and Early Byzantine Empire. A systematic survey of subsistence crises and epidemics* (Londra, 2004).

M. Whittow, *The Making of Byzantium 600–1025* (Londra, 1996).

HERACLIUS VE SÂSÂNİLERLE SON SAVAŞLAR

Averil Cameron, "The Virgin's robe: An episode in the history of early seventh-century Constantinople," *Byzantion* 49 (1979), 42–56.

C. Foss, "The Persians in Asia Minor and the end of antiquity," *EHR* 90 (1975), 721–47.

C. Foss, "The Persians in the Roman Near East," *Journal of the Royal Asiatic Society* 13 (2003), 149–70.

J. Howard-Johnston, "The siege of Constantinople in 626," C. Mango ve G. Dagron (der.), *Constantinople and its Hinterland* (Aldershot, 1985), 131–42.

J. Howard-Johnston, "The official history of Heraclius' Persian campaigns," E. Dabrowa (der.), *The Roman and Byzantine Army in the East* (Krakow, 1994), 57–87.

J. Howard-Johnston, " Heraclius' Persian campaigns and the revival of the East Roman Empire, 622–30," *War in History* 6. 1 (1999), 1–44.

W. E. Kaegi, *Heraclius, Emperor of Byzantium* (Cambridge, 2003).

G. J. Reinink ve B. H. Stolte (der.), *The Reign of Heraclius (610–41). Crisis and Confrontation* (Leiden, 2002).

J. Russell, "The Persian invasion of Syria/Palestine and Asia Minor in the reign of Heraclius: Archaeological and numismatic evidence," E. Kountoura-Galake (der.), *The Dark Centuries of Byzantium (7th–9th cent.)* (Athens, 2001), 41–71.

Mary Whitby, "A new image for a new age: George of Pisidia on the emperor Heraclius," E. Dabrowa (der.), *The Roman and Byzantine Army in the East* (Krakow, 1994), 197–225.

İSLAM

R. W. Bulliet, *The Camel and the Wheel* (Cambridge Mass., 1975).

A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion* (Gözden geçirilmiş basımı: P. M. Fraser, Oxford, 1978).

P. Crone, *Slaves on Horses. The Evolution of the Islamic Polity* (Cambridge, 1980).

F. M. Donner, *The Early Islamic Conquests* (Princeton, 1981).

F. M. Donner, *Narratives of Islamic Origins. The Beginnings of Islamic Historical Writing* (Princeton, 1998).

R. Hoyland, *Seeing Islam as Others Saw It. A Survey and Evaluation of Christian, Jewish and Zoroastrian Writings on Early Islam* (Princeton, 1997).

W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (Cambridge, 1992).

KRONOLOJİK ROMA İMPARATORLARI VE SÂSÂNİ KRALLARI LİSTESİ

Roma İmparatorları

284–305 Diocletianus

286–305 Maximianus

305–6 I. Constantius

305–11 Galerius

306–7 Severus

306–37 I. Constantinus

308–24 Licinius

310–13 Maximinus

337–40 II. Constantinus

337–50 Constans

337–61 II. Constantius

361–3 Iulianus

363–4 Iovianus

364–75 Valentinianus

364–78 Valens

367–83 Gratianus

375–92 II. Valentinianus

379–95 I. Theodosius

Doğu İmparatorları

383–408 Arcadius

408–50 II. Theodosius

450–7 Marcianus

457–74 I. Leo

474–91 Zeno

491–518 Anastasius

518–27 I. Iustinus

527–65 Iustinianus

565–78 II. Iustinus

578–82 II. Tiberius

582–602 Mauricius
602–10 Phocas
610–41 Heraclius

Batı İmparatorları

393–423 Honorius
425–55 III. Valentinianus
455–6 Avitus
457–61 Maiorianus
461–5 Severus
467–72 Anthemius
472 Olybrius
473–5 Iulius Nepos
475–6 Romulus (Augustulus)

Zorba İmparatorlar (Gasıplar)

289–93 Carausius
293-96 Allectus
306-12 Maxentius
307-310 Maximianus
350-3 Magnentius
350 Vetranio
365-6 Procopius
383-8 Magnus Maximus
392-94 Eugenius
407-11 III. Constantinus
423-5 Ioannes

İtalya'da Krallar

476–93 Odoacar
493–526 Theoderic
526–34 Athalaric
534–6 Theodahat
536–40 Vitigis
540–1 Hildebad
540–52 Totila
552 Teja

Sâsâni Kralları

224–40 I. Ardeşir
240–72 I. Shapur
272–3 Hormizd
273–6 I. Behram
276–93 II. Behram
293 III. Behram
293–302 Narses
302–9 Hormizd
309–79 II. Shapur
379–83 II. Ardeşir
383-88 III. Shapur
399-420 I. Yezdigerd
420-39 V. Behram (Gur)
439-457 II. Yezdigerd
457-9 III. Hormizd
459-84 Peroz

484-8 Balash

488-96 I. Kavad

496-8 Zamasp

499-531 I. Kavad (tekrar)

531-79 I. Hüsrev (Anuşirvan)

579-90 IV. Hormizd

590-628 II. Hüsrev

628 Kavad Siroe

628-30 III. Ardeşir

630-1 Çok sayıda gasıp

631-3 IV. Hüsrev

633-51 III. Yezdigerd

GENEL DİZİN

A

Abydus, Çanakkale Boğazı'nda antik kent 498, 716

Acacius, Constantinopolis patriği 374; Acacius ayrılıkçılığı 404; Henotikon 433-434; Acacius ayrılıkçılığının sona ermesi 435

Acacius, Constantinopolis'te kilise 459

Acesius, Novatianusçu piskopos 410

Achilleus, 111, 138

Adarmahan, Sâsâni generali 487, 594

Adda Savaşı, 178

Adriyatik 320, 537, 539, 542, 544, 546, 572, 575, 576

Adventus, Constantinus'un Roma'ya girişi 229; Frank kralları için düzenlenen seremoni 312; Ambrosius'un İmparator Theodosius'a yazdığı mektup 369; Iustinianus'un Selymbria'ya yaptığı seyahat 566

Aegidius, *magister militum per Gallias* 178, 293, 297, 302, 307

Aelia Flacilla, İmparator Theodosius'un ilk eşi 132

Aetius, *magister militum*151, 163, 164, 165, 241, 288, 295, 296, 302, 539, 648

Aezani, Phrygia kenti 62, 662, 664

Afrika, çömlek üretimi 522, 550; heykel kaideleri ve yazıtlar 61; Hıristiyanlık 402-403, 412-417, 429, 470-471; tahıl 295, 443, 456, 467, 471 518-520, 538; paganizm 350-352; ticaret 522- 523, 536, 658; toplum ve ekonomi 518-525; Vandal işgali 150, 163, 166-168, 288-289, yeniden fethi 56, 149, 210-212, 217; yerel idare 405-406, 520-522; zeytinyağı 471, 519, 522; Kuzey Afrika 3, 6, 60, 61, 90, 334, 443, 471, 520, 571; din 351, 412, 414, 525, 631

Afrika Proconsularis 166, 402, 405, 414, 471, 472, 518, 519, 523

Agathias, Myrinalıtarihçi 46, 239, 590, Sâsâniler 593, 687, 716

Agde konsili 302

Agilulf, Lombard Kralı 612

Ahura-Mazda 117, 236, 237, 582

Akatzirler, 288

Aktarma sistemi 442, 443

Alamanni, 79, 93, 106, 108, 118, 123, 277, 323, 378, 527, 547; Ammianus Marcellinus'un gözlemi 526; Burgonlarla çatışmaları 303; Roma ordularında 160, 276; Strasburg'da yenilmeleri 78, 112, 278;

Alanlar 5, 125, 129, 140, 161, 162, 163, 185, 281, 287, 295, 296, 555; Ammianus Marcellinus'un anlatımı 285, 286
Alaric, Vizigot kralı 39, 50; 57; 69, 135, 137139, 140, 144, 146, 157, 161, 166, 171, 175, 176, 177, 242, 280, 281, 284, 454, 545; Claudianus'un eseri 28; Yunanistan'ı işgali 138 ve Honorius 134, 141, 142-143; Roma'yı kuşatması ve yağmalaması 16, 38-39, 142-143, 150, 635
II. Alaric, Vizigot kralı 178, 301, 307, 323
Albania, Güney Kafkasya'da krallık 198, 597, 618
Amalaberga, Theoderic'in yeğeni 323
Amalasuntha, Theoderic'in kızı 210, 213, 214, 215, 317, 321, 571
Amallar 43, 44, 138, 150, 175, 318, 319, 321
Ambrosius, 133367, 399, 402, 425, 426, 428, 680; Milano Piskoposu 60, 131, 364-365 ve Augustinus 394, 396, 398 ve Roma piskoposu 401 ve Theodosius 132, 135, 368-369 ve Valentinianus 131, 400; ve Yahudiler 342
Amfitiyatro 471
Amfora, 67, 444, 466, 491, 522, 539, 548
Amicenses, Sarmat kabilesi, 279
Amida, mod. Diyarbakır 78, 252, 507, 594, 613; Romalılar tarafından 504'te geri alınışı 186, 506, 359; Sâsâniler tarafından kuşatılması, 32, 109, 250, 502
Amik Ovası 481
Ammianus Marcellinus75, 76, 105, 106, 148, 188, 190, 279, 363, 453, 468, 526, 547; tarihçi 12, 21, 30, 31, 33-35; barbarlar üzerine 112, 118-119, 124-127, 278-279, 285-286, 290, 526- 528; Constantius üzerine 105-106, 278-279, 450, 453-454; Edirne (Hadrianopolis Savaşı) 34, 76, 126; Hıristiyanlık 21, 33, 361, 363; Iulianus üzerine 34, 35, 75, 109-110, 112, 390, 393; imparatorluk sarayı ve entrikaları 33, 43, 106; Serapis Tapınağı 468; Sirmium 542-543; tsunami 554
Amphilochus, Iconium piskoposu 340
Anastasius, İmparator (491-518) 147, 150, 178-187, 249, 643; *chrysargyron* vergisini kaldırması 182-183, 249 ve Clovis 310; Övgü/Methiyeler 29, 249; Monofizitler 51, 181, 347, 404, 435-436, 555
Ancona 218, 564, 575, 578
Ancyra / Ankara 64, 75, 134, 148, 345, 362, kilise konsili 383, 410,
Angers, 469 yılında yapılan savaş 307
Anhomoioşcu, benzemezciler 421, 424
Anicia Iuliana, Constantinopolis'li bir ailenin kadın reisi 463
Annona, iaşe sistemi 17, 456, 478, 519, 542, 548
Antaiopolis arazi vergisi kaydı 246
Antakya, 526 ve 528; depremleri, 79, 555, 586; hizipler 479; I. Hüsrev tarafından tahribi 479, 586; isyanlar

27, 478; ithalat vergileri 474; kanallar ve limanlar 443 474; kaynaklar 12, 51, 473; kent konseyi ve imparatorluk görevlileri, 474, 475 478; kilise konsilleri, 400, 403, 419, 420, 422, 474; Libanius'un Antakya'ya Methiyesi 486; Pagan tapınakları 368; sokak ışıklandırması 483; Zeno'nun Illus'u yenmesi 176
Anthemius, Batı Roma imparatoru (467-72) 172, 173, 174, 177, 303, 722
Anthemius, *praefectus praeotorio* 154, 159, 462
Anthemius, Ayasofya'nın mimarı 207, 221, 464
Antinoopolis 512
Antlar, Balkanlarda bir barbar kabilesi 601
Antonina Belisarius'un eşi 43, 190, 216
Antony, *Vita Antoni* 23, 24,
Apamea, Suriye'de antik kent 338, 368, 483, 487, 491, 551, 555, 587, 594, 616, 623
Aper, *praefectus praetorio* 70, 71
Aperlae, Likya'da antik kent 496, 497
Aphrodisias, Caria'da antik kent 61, 66, 226, 268 -270, 332, 342, 494, 495, 500, 662; gerileme dönemi 664
Aphrodito, Mısır'da kent 516, 517, 518, 645, 711
Apion, Mısırlı bir aile 514, 515, 516
Apollon 377, 393
Apotactites, Hıristiyan tarikatı 340
Appianus, tarihçi 41
Aquileia 49, 81, 114, 132, 133, 134, 138, 165, 546, 563
Aquitania 162, 294
Arap / Araplar 473, 483, 525, 586, 588, 591, 595, 614, 626 -630, 631, 632-634, 673
Arbogastes, *magister militum* 133, 135, 151, 276, 307, 370
Arborychi 307
Arcadius 130, 131-135, 139, 141, 144-146, 148
Ardaburius, Alamanni general 160
Ardaric, Gepid lider 295
I. Ardeşir, Sâsâni kralı 582, 722
II. Ardeşir, Sâsâni kralı 117, 722
III. Ardeşir, Sâsâni kralı 723
Areobindus, *magister militum* 571
Ariadne, Leo'nun kızı 170, 178, 179
Ariminum 217, 424, 563, 576
Arius 49, 56, 356, 357, 409, 417-421, Ariusçu / Ariusçuluk 132, 170, 211, 220, 298, 308-310, 410, 416, 420, 423-427; Burgonlar 304, 305; Gotlar 213, 282, 294, 299, 302, 428, 429, 430, 537, 575; Vandallar 212, 402, 417
Arles 60, 161, 171, 178, 295, 297, 299, 304; İmparatorluk ikametgâhı 140, 530; kilise konsili 383; 5. Yüzyılda 530, 531
Armatus, *magister utriusque militae* 175, 177
Armenia 124, 185, 503, 504, 505, 594-598, 613, 618, 628, 629,
Armorici 307

Artabanes, Ermeni general 567, 571
Arvandus, Galya *praefecus praetorio*su 173, 303
Arzanene, Sâsâni eyaleti 593, 595, 596
Asclepius 358
Asia 384, 390, 403, 492
Aspar, *magister militum* 160, 163, 167, 168, 170, 435
Assessor 41
Athalaric, Got kralı, 43, 213, 214, 317, 319, 321, 722
Athanaric, Got kralı, 122, 128
Athanasius, İskenderiye Piskoposu 23, 373, 403, 411, 412, 418, 422, 423, 430, 612; *Vita Antoni* 23
Athaulf, Vizigot kralı 137
Athena 138, 546
Athenais, 152, 159 bkz. Eudoxia, Aelia
Atina 19, 36, 61, 108, 110, 111, 138, 159, 188, 197, 220, 545, 546, 605, 617
Atlı sınıf, *ordo equester* 267
Atropatene 651
Attila 37, 45, 149, 153, 154, 165, 168-170, 174, 177, 275, 288-292, 295, 296, 302, 329, 533, 539, 546, 547, 552, 600, 604, 606, 634, 635, 649; Balkan istilası 288; elçiler 153, 289, 539, 546, 634; ölümü 45, 165, 177; Papa Leo 45, 165
Audofleda, Theoderic'in eşi 323
Audoin, Lombard kralı 604, 607
Augustinus 17, 24, 60, 166, 261, 334, 347, 361, 370, 373, 394, 397, 398, 416, 471, 472, 680; Din değiştirmesi 346, 374, 393, 396, 399; Eserleri 341, 393, 395; Hippo piskoposu 60, 166, 334, 393, 414; Manicilik 346, 347; Orosius 50, 161; *Paganlara Karşı (Historiae Adversus Paganos)* 50, 161
Aurelius Optatus, Mısır *praefectus*u 88
Aurelius Victor, tarihçi 21, 31, 519,
Autun 106
Auxentius, Ariusçu Milano piskoposu 402, 427
Auximum 218, 563
Avar 600, 604, 605, 607, 617, 621, 630
Avitus, Vienne piskoposu 60, 304, 305, 309; Mektupları 60, 309
Avitus Flavius, İmparator (455-56) 9, 171, 293, 296, 297, 302
Ayasofya 147, 205, 207, 208, 221, 232, 459, 462, 464, 565, 610, 618
Ay tanrıçası 229

B

Bagaudae, Batı Galya toplumu 82, 288, 293, 297, 648
Baharat Yolu 491
Baiovari / Bavyeralılar 548
Balkanlar, bkz. Tuna ve Illyricum 9, 72, 481, 541, 542, 543, 606
Barnes, T. D., tarihçi, 48, 103, 104, 353, 359, 384
Basileus, Caesarea piskoposu 111
Basilina, Iulianus'un annesi 387
Basiliscus, gasıp 175, 177, 433
Bauto, Frank asıllı general 128, 135, 276, 307

Behram, Sâsâni general 553, 596, 597, 598, 619, 722
Behram, Sâsâni kralı, 184, 722
Belisarius 43, 199, 201, 241, 272, 321, 507, 524, 539, 553, 555, 562, 563, 566, 571, 599, 603, 650-652; Afrika'nın yeniden fethi 210-212; Iustinianus'un mektubu 56; İtalya'nın yeniden fethi 213-221; Nika İsyanı 205-206; Procopius 41, 188, 190, 573, 578; Sâsâni savaşı 587-588
Beneventum 607
Berberiler 588
Beroea 483, 585, 652
Berytus 192, 419,
Bezabde kuşatması 78-79; 109
Binyılcı, hareket 344, 346
Bireparach, Kafkaslarda kale 185
Bishapur 583
Bithynia 70, 75, 76, 244, 492
Bitlis geçidi 505
Bleda, Attila'nın kardeşi 37, 288, 289
Blockley, R. C., tarihçi 36
Boethius, senatör ve filozof 323, 572, 683
Bolia Nehri savaşı 177
Bonifatius 164, 241
Bordeaux 162, 297, 535
Bostra 486, 487, 491, 503, 666, 667
Botheric, *magister militum* 369
Boukellaton, askerlerin ekmeği 250; ayrıca bkz. *bucellarii*
Braudel F., tarihçi 13
Brigetio, Pannonia'da kent 94, 120, 527
Britanni 173
Britanya 5, 9, 63, 81, 130, 140, 162, 163, 217, 440, 444, 533, 536, 551, 560, 656, 657
Brittones 299
Brumalia, pagan şenliği 332
Brundisium 578
Bruttium, İtalya'da eyalet 143, 317, 538, 539, 540, 607
Bucellarii, özel milis kuvvetleri 240, 501, 517, 650
Bulgarlar 180, 601, 602
Burgi 527
Burgon / Burgonya / Burgonyalılar 150, 163, 172, 173, 178-181, 218, 283, 285, 288, 293, 294, 301- 306, 323, 429, 541, 564, 648; Kanunnameler 306; Katolikliğe geçiş 304-305, 309; Ren Bölgesi 160, 287; Rhone vadisi 305, 534; Yazıtlar 63
Busta Gallorum savaşı 576
Bütçe 245, 247, 251
Büyük Takibat 38, 48, 96, 325, 392, 403
Büyük Veba 551, 558, 672
Byrsa 211, 471, 472
Byzacena, Afrika eyaleti 288, 289, 402, 406, 471, 518, 519
Byzantium 210, 457, 458, 459, 461, ayrıca bkz. Constantinopolis

C

Caecilianus, Kartaca piskoposu 101, 375, 413, 416
Caesarea, Cappadocia'da 60, 97, 111, 340, 382, 387, 401, 406, 594, 616, 618, 632, 644, 666

Caesarea, Filistin 192, 197, 272, 419
Caesarea Maritima 616, 628
Caesarea, Mauritania 29, 212
Caesarius, Arles piskoposu 60, 534
Callinicum, Fırat kıyısında kent 201, 402, 508, 588; Havralar 342, 343, 368
Cameron, Averil, tarihçi 9
Candidus, tarihçi 38, 319, 585
Canusium 248
Cappadocia 109, 111, 255, 272, 340, 401, 406, 407, 501, 594, 616, 618, 623, 644, 650
Carausius, Britanya'da isyancı 81, 690, 722
Caria 66, 226, 257, 268, 332, 388, 495, 662
Carinus, Marcus Aurelius Carus'un oğlu 70, 71, 75, 541
Carnuntum, Pannonia'da kent 89, 90, 120, 547
Carrhae 587
Carsium, Trakya'da bir kale 290
Cartagena, Yeni Kartaca 165, 575, 578
Carus, İmparator (282-283) 70-72
Cassiodorus, tarihçi 321, 323, 540, 561, 563; Got Tarihi 43, 44, 318; *Variae* 57, 315, 323, 537, 642
Cermen / Cermenler 5, 6, 16, 36, 57, 75, 77, 78, 81, 106, 113, 119, 123, 133, 149-151, 162, 165, 168 -170, 175, 213, 275, 280, 284- 287, 291, 293, 294, 296 -309, 318 -321, 369, 417, 428, 429, 482, 526, 532, 536, 541, 601, 607
Chalcis, Suriye'de kent 387, 483, 485, 587
I. Charibert, Frank kralı 311, 312
Chilbudius, *magister militum* 601
I. Childebert, Frank kralı, 311
II. Childebert, Frank kralı 312
Childeric, Frank kralı 307, 308, 309, 310, 531
Chilperic, Burgon kralı 302, 303, 304
I. Chilperic, Frank kralı 311
Chnodomar, Alamanni kralı 112
Chorepiscopi, kırsal kesim piskoposlukları 400
Chrysaphius, II. Theodosius'un sarayında hadım 153, 159, 167, 290
Chrysargyron, 29, 182, 249
Chrysopolis, 324'teki savaş 99, 356, 457
Cibalae, 316'daki savaş 72, 76, 98
Circesium, Mezopotamya'da 502, 594, 597
Citharizon, Armenia'da 505, 613, 620
Clarissimi, alt sınıf senatör 267, 268
Classis, Ravenna'nın ana limanı 537, 538
Claudianus, Mısırlı şair 28, 138, 139, 144, 169, 286
Claudius Gothicus, İmparator; Constantinus'un sözde dedesi 93
Claudius Mamertinus, *consul* 25, 114, 681
Clermont Ferrand 297, 299, 408, 534, 660
I. Clothar, Frank kralı 311, 312
Clotild, Clovis'in eşi 304, 309, 310, 311
Clovis, Frank kralı 178, 181, 294, 304, 305, 307, 309, 310, 311, 313, 319, 323

Codex Euricianus, Vizigot kralı Euric'in kanunnamesi 299
Codex Iustinianus 192, 258
Codex Theodosianus 53, 149, 160, 226, 258, 301, 306
Colonus / Coloni 129, 306
Comentiolus 575, 596, 597, 605
Comes domesticorum, muhafiz birliği komutanı, 170, 172, 188, 306
Comitatenses, sahra orduları, 239, 240, 647
Comitatus 529
Constans, Batı Roma İmparatoru (337-350) 91, 98, 99, 106, 254, 255, 358, 360, 422, 423, 453, 528, 634, 721
Constantia, Constantinus'un kız kardeşi 91, 98, 289, 382, 546
Constantina, Mezopotamya'da kent 587, 595
Constantinopolis, Got garnizonu 145; Hipodrom 66, 158, 202, 203, 458 ve İskenderiye 167, 404; İstihkâmlar 154-155; Kilise inşaatı 357-358, 159, 180, 288, 290, 462; Limanlar 550, 578; Mese 207; Meryem kültü 623; Nika İsyanı 201-207; *Notitia* 58; saldırı ve kuşatmalar 176-177, 602-603, 605, 617-619, 621, 623, 651, 674; Senato 261, 267-268; Theodosius obelisk kaidesi 64, 228, 231, 461
Constantinus, İmparator (305-306) 89-105, *Azizlere söylev* 356; Constantinopolis 356, 357, 457- 459, 465; Din değiştirmesi 48, 98, 327, 354-355, 374- 386; Dini politika 101-105, 328, 389, 409-422; Hanedanı 105- 118, 260; Övgü/Methiyeler 25, 376; Portreler 66, 380; Roma'daki inşa faaliyetleri 452-453; *Vita Constantini* 22-23, 65, 104, 355, 356, 374; Constantinus Takı 86, 228-231, 380
II. Constantinus, İmparator (337-61) 106, 254, 255, 422, 634, 721
III. Constantinus 140, 141, 287, 722
Constantinus Lardys, *praefectus praetorio* 610, 611
Constantinus Porphyrogenitus 168
I. Constantius, İmparator (305-306) 81, 83, 89, 91, 92, din 97, 381, 384
II. Constantius (337-361) 74, 79, 307, 386, 403, 410, 459, 528; Constantinopolis Senatosu 267; Hıristiyanlık 360, 421-424; Iulianus ile çatışma 108-109, 113-114; Sarmat ve Limiganteslere seferi 278; Roma ziyareti 360, 450, 453-454
III. Constantius, İmparator (421) 161-162, 241
Cordoba (Kurtuba) 356, 377, 423, 575
Corippus, şair 574, 623
Corycus, Kilikya limanı 497, 498, 549
Crispus, Constantinus'un oğlu 98, 99
Curiales, kent meclisi üyeleri 114, 263, 266, 267, 361, 644
Cynegius Maternus, *praefectus praetorio* 343, 368, 411, 477
Cyrene, Afrika'da 144
Cyrrhus, Kuzey Suriye'de kent 49, 60, 341, 408, 431, 437, 473, 483, 551, 688

Cyrus, Panopolisli, *praefectus praetorio* 155, 159, 610

Ç

Çin 184, 346, 509

D

Dalmatia, 76, 139, 142, 173, 178, 214, 241, 320, 542, 544, 574
Damascus 486, 487, 491, 492, 503, 616, 628, 665, 667
Damasus, Roma piskoposu 364, 425
Daniel, Stylitos, 310
Dara 42, 182, 186, 199-201, 504-507, 586, 587, 590, 591, 594, 595, 597-599, 613, 620, 629,
Decapolis (Suriye) 487, 491, 669
Decuriones, (kent konseyi üyeleri) 266
Dediticii (teslim olmuş düşmanlar) 129
Defensor civitatis (kentin savunucusu) 476
Déhès, Suriye köyü 485, 666, 667, 668
Demandt, A., tarihçi 7, 11, Geç Roma toplumsal sınıfları266
Demetrius, Aziz 544, 621, *Hayatı* 543, 662
Demophilus, Constantinopolis piskoposu 425
Deniz ticareti 67
Deprem, V. yüzyıl, 155, 290, 462, 478; VI. yüzyıl 464, 479, 555, 557, 565; VIII. Yüzyıl 488, 489
Dertona, tahıl siloları 563
Dicle74, 80, 116, 579, 595
Didyma, arazi vergisi yazıtı 255-257
Digesta 55, 192, 567
Diller: Kıptice, 23, 347, 645; Cermen 77, 300, 303, 321; Slavca 603; Türkçe 601, 603, 675
Dimnos, Himyerilerin kralı 199
Diocesis, vilayetler 157, 252
Diocletianus, İmparator (284-305) 66, 192, 238, 243, 253, 260, 449, 450, 458, 468, 474, 502, 503, 527, 541, 544, 612, 633; din 82, 95-96, 346, 353; Fiyatlar kanunnamesi 62, 85, 258; Hıristiyanlar 92, 96-97, 353-354; Tahta çıkışı 70-77; Tetrarşi 77-90, 451, 634 vergi sistemi 88-89, 245-246, 448
Dionysius, İskenderiye piskoposu 336, 352, 392, 556, 561, 615, 682
Dionysus 469
Dioscori, Constantinopolis'te tapınak 459
Dioscorus, Constantinopolis piskoposu 431, 516, 517, 518
Domitius Domitianus, Mısır'da ayaklanma lideri 468
Donatus, Kartaca Piskoposu 414, 416
Donatusçu 59, 96, 101, 340, 414, 416, 417, 402, 438
Döşeme Boğazı 244, 245
Dubios (Dvin) 509, 589
Dyrrhachium 541, 544

E

Ebedi Barış 147, 201
Ebu Bekir 628, 632
Edeco, Attila'nın elçisi 177, 290, 291

Edessa (Osrhoene) 182, 185, 186, 226, 242, 251, 252, 367, 368, 514, 587, 589, 613, 622, 623, 628, 629, 650; Chrysargyron vergisinin kaldırılması 249-251, kıtlık 250
Edirne78, 541, 605; Edirne savaşı, 34, 76, 79, 91, 126, 127, 129, 427, 428; Constantinus ve Licinius arasında savaş 98, 99
Efes 443, 617, Heykeller 66; İnşaat faaliyetleri 495-496; Kiliseler 197, 494; Kilise konsilleri 51, 59, 158, 167, 183, 262, 340, 344, 406, 430, 431, 433; Yazıtlar 61
Eftalitler (Ak-Hunlar) 184, 581, 593, 621
Eğitim: Hıristiyan eğitim 271- 272, 273-274; Hıristiyan öğretmenlerin sürülmesi 273, 330-331; Hukuk eğitimi 192, 263, 273; Iulianus'un eğitimi 27, 108, 111, 387-388; Pagan 197, 273, 329-331; Yunan *paideias*ı 263, 272
Ekonomi, devlet ekonomisi 439-449; ayrıca bkz. *Annona*, bütçe, haraç, tahsisat, ticaret, vergilendirme
Eksarh/eksarhlık, Ravenna 537, 540, 569, 608, 612, 622; Afrika 613, 631
El-Haris (Haris bin Cebele/Aretas), Arap lider 584
El Medain (Ctesiphon) 629
El-Münzir, Arap lider 200, 584, 588, 595
Elvira, konsili 383
Enflasyon 89, 266
Ennodius, Milano piskoposu 60, 319
Epiphanius, Salamis (Kıbrıs) piskoposu 340, 345
Epirus (Yunanistan) 138, 139, 140, 141, 176, 575
Equitius, *magister militum* 119, 120, 121
Etiyopya 154, 185, 220, 468, 522, 556
Eucherius, Stilicho'nun oğlu 141
Eudocia, Licinia Eudoxia'nın kızı171, 211
Eudoxia, Aelia 135, 155, 158, 276
Eugenius, gasıp 72, 133, 134, 370, 541
Eugenius, M. Iulius, Novatianusçu piskopos 493
Eugippius 45, 546
Eunapius 20, 36, 37; *Bioi Philosophon kai Sofiston* 21, 22, 36, 388; Gotlar ve Hunlar üzerine 124, 126; Iulianus üzerine 111, 113, 388; Pulcheria üzerine 157; Zosimus 38, 110, 545
Euric, Vizigot kralı 173, 298, 299, 300, 301, 315
Europus, Mezopotamya'de kent 507
Eusebia, II. Constantius'un eşi 27, 108
Eusebius, Berytus piskoposu 419
Eusebius, Caesarea piskoposu ve tarihçi 22-24, 87, 96, 97, 329, 357-359, 374-378, 380, 382, 419, 458, 459; Ariusçular419, 420;
Kilise Tarihi 12, 22, 23, 47, 48, 355, 370; *Vita Constantini* 22, 23, 104-105, 228, 355-356; *Tricennial Oration* 228
Eusebius Hieronymus (Jerome) 143, 158, 286, 424, 500
Eutropius, tarihçi 21, 31

Evagrius, Antakyalı tarihçi 12, 434; *Kilise Tarihi* 51, 175, 473 veba 556-558; Procpius'un eserlerini kullanması 51
Evectiones 442

F

Fausta, Constantinus'un eşi 25, 98, 99
Felix, Aptungalı 413,
Felix Romuliana (Gamzigrad) 458
Festus, tarihçi 31
Fırat 3, 80, 109, 201, 439, 503, 507, 579, 589, 594
Fidye 289-290, 408, 585
Firdevsi, *Şahnâme* yazarı 614
Firmus, Mauretania kralı Nubel'in oğlu 123, 127, 415
Flamen (imparatorluk kültü rahipliği) 406
Flavianus, Constantinopolis piskoposu 431, 477
Florentius, *praefectus praetorio* 112
Foederati, Barbar müttefikler; Afrika 210; Burgonyalılar 302-303; Franklar 306-307; Gotlar 138, 144, 181, 240-241; İtalya 214; Pannonia 547; Tuna 545
Foedus 119, 129
Forum (Roma) 86, 450451, 452, 454
Frank / Franklar 93, 108, 178, 180, 214, 215, 276, 277, 288, 306, 308; *Frankların Tarihi* 45, 313; Krallar ve krallık 309-311; Merovenj krallığı 531-533; Riparianlar 296; Salian Frankları 208, 278, 307; Vizigotları yenmeleri 162, 302
Fravitta, Got lider 145
Frigidus Nehri savaşı 72, 133, 135, 370
Fritigern, Tervingi lideri 126, 128

G

Gainas, Got lider 145, 176, 242, 280, 286
Gaiseric, Vandal kralı 166, 171, 173, 174, 472, 523
Galerius, İmparator (305-311) 81, 89, 92; Sarayı 544; Sâsâni zaferi 86; Selanik 543
Galla, I. Theodosius'un eşi 132, 161
Galla Placidia, İmparatoriçe 152, 161, 162, 164, 294, 318, 537
Gallus, *Caesar* ve Iulianus'un kardeşi 105, 106, 108, 113, 386, 387
Galya eyalet aristokrasisi 293-295; Roma kontrolünden çıkması 162, 172, 173; Burgonlar 302-306; Kentler 659-661; Franklar 306-313, 531-533; Toplum ve ekonomi 293, 525- 537; Küçük köşkler/konaklar 526, 657; Vizigotlar 294-302
Ganzak savaşı 597, 618
Gassani / Gassaniler 194, 483, 486, 503, 562, 595, 627
Gelimer, Vandal kralı 210, 211, 578
Georgios, Pisidialı 614
Gepid / Gepidler 214, 319, 574, 576, 602
Gerasa 488, 628, 666, 669, 670, 671, 707
Getae, Gotların ataları 318
Gibbon, Edward 7, 76, 132, 151, 152, 675
Gildo, Afrika'da gasıp 28, 415

Glycerius, İmparator (473-74) 172
Godigisel, Burgon lider 304
Goffart, W., tarihçi: barbarların toprak mülkiyeti üzerine, 283
Goiaricus, Got asıllı *comes* 301
Got / Gotlar Ariusçu Hıristiyanlık 426-429; Aquitania 118; Constantinopolis 143-146; Hadrianopolis zaferi 126; Iordanes 43-44; İspanya 642; İtalya 142, 213-219, 571-576; Kuzey sınır ticareti 122-123, 276-277; Pannonia 93; Roma ordusunda 127-128, 134, 140, 161-162, 219
Goubazes, Laz kralı 590
Gratianus, İmparator (375-83) 24, 117, 119, 121, 126-130, 134, 307, 363, 364, 367, 402, 529
Gregorianus kanunnamesi 87
Gregorius, Papa (590-604) 577
Gregorius, Tours'lu 35, 45, 178, 181, 313
Gregorius, Nazianzus'lu 110, 11, 366, 382, 425
Gregorius, Thaumaturgus 263
Greuthungi, Got kabilesi 122, 169, 287
Gundioc, Burgonya kralı 173, 302, 303
Gundobad, Burgonya kralı 57, 172, 283, 303, 304, 305, 306, 323
Güneş tanrısı 352
Guntram, Frank kralı 311, 312
Gurgan ovası 581

H

Hadrumetum (Afrika) 525
Hamursuz Bayramı (fısıh/pesah), 197, 344
Hannibalianus, Pontus bölgesi kralı 105
Haraç, Avarlar 604-605, 613, 621; Gotlar 123, 168; Hunlar 168, 290-291, 295; Isaurialılar 146, 179; Persler tarafından Hunlara ödenen haraç 184
Hazar denizi 184, 596
Helena, Constantinus'un annesi 91, 92, 452; Constantinus'un kızı 108
Heraclius, İmparator (610-41) 18; Hayatı 613-621; İran seferleri 618-620; kaynaklar 47, 51, 52
Heraclius, kinik filozof 27, 388
Hercules 80, 82, 85, 90, 95, 133, 353, 370
Hermogenianus kanunnamesi 87
Herodotus 12, 30, 45, 124, 285, 313
Herullar, Cermen kabile 564, 588
Hierapolis (Suriye) 251, 495, 496, 585, 597
Hilderic, Vandal kralı 210, 211
Himyeriler 199, 584, 593
Hipodrom 29, 66, 156, 182, 336, 471, 530, 543, 587, 609; hipodrom grupları 202-207, 458, 479, 610, 611, 612
Hippo, Augustinus'un piskoposluk merkezi 60, 166, 334, 393, 399, 414
Hitchner, R., arkeolog: Kuzey Afrika üzerine 520
Hıristiyanlık Afrika Hıristiyanlığı 412-417; Büyük Takibat 96, 353-355, 392; Hac 75, 159; Hıristiyanlık ve Devlet 348- 372; İkonalar 619, 623; İncil 273-274, 338, 427; keşişler 181, 187, 271; Kutsal haç 620, 623, 625; Meryem kültü 619,

623-624; Papalık 434, 453, 608; Ruhban sınıfı 400-402; Teslis 187, 194, 419, 425-426, 433, 434, 436; Yahudilerle İlişkiler 341-345
Honoria, III. Constantius'un kızı 162, 165
Honorius, imparator 130, 133, 134, 135, 152; Britanya 140, 162, 536; Kartaca konsili 59, 415; Övgü/Methiyeler 28
Hormisdas, Roma piskoposu 435
Hospitalitas, sivillere ait yerleşimlerde askerlerin konaklatılması 282-283
Hukuk, Batı toplumunun temeli olarak 192-193; Hukukçuların statüsü 273; Okullar 192, 263
Huneric, Vandal kralı 171, 211, 402
Hunlar 24, 129, 145-146, 149, 164, 285-294, 407, 601-602; Azalan tehdit 167-169; Galya işgali 165, 294-296; İtalya işgali 165; Kraliyet mezarlığı 407; Küçük Asya işgali 125, 144, 286; Roma'nın müttefiki olarak 140, 164, 286-287
Hunwulf (Onoulph), Odoacar'ın kardeşi 177, 548
Hükümdarlık 4-6, 620-621; Hıristiyan ve pagan hükümdarlık ideolojileri, 227-228; Franklarda 311-312; ortak hükümdarlık 80, 83-85; ideoloji 81-89, 218-219, 226-238; Doğulu 81-82, 329; Sâsâniler 581-582
IV. Hürmüz, Sasani kralı 595
I. Hüsrev, Anuşirvan, Sasani kralı (531-79), 186, 201, 438, 479, 487, 508, 581, 583-587, 595
II. Hüsrev 183, 237, 583, 584, 595, 597, 610, 611, 620
Hypatia, filozof 406, 470

I

Iamblichus, Chalcisli 22, 387
Iberia 198, 509, 619
Illus, Isaurialı komutan 176
Illustres, Senato sınıfı 268
Illyricum, 107, 136; Avarlar 603-604, 621; Gotlar 127-128, 138-139; Kentler 541-544; Ostrogotlar 155, 168
Institutes 55, 192-193
Ioannes, Antakyalı tarihçi 38
Ioannes, Cappadocialı, *praefectus praetorio* 190, 205, 221, 255, 272, 501, 569
Ioannes Chrysostomus 158, 332, 343, 428, 429, 473, 477
Ioannes, Efes piskoposu, 12, 50, 195; doğal afetler üzerine 556, 561
Ioannes, gasıp 154, 163-164
Ioannes, Lidyalı, *De Magistratibus Reipublicae Romanae* yazarı 182, 184, 221, 238, 568-569, 570
Ioannes, Nikiu'lu tarihçi 614
Iordanes, Got asıllı tarihçi 43-45, 169, 282, 284, 286, 298, 318
Iosephus, tarihçi 48
Iovianus (Flavius Iovianus), İmparator 74-76, 116-117
Iovinus, gasıp 302

Isauria 169, 176, 179, 492, 501, 617,
Isaurialılar 169, 175-178, 434, 498-502; Belisarius'un ordusunda 214; Candidus 38, 319; Hanedanı 150, 170; Savaşlar 177-178, 182
Ischyras, Melitiusçu papaz 411
Istria 537, 562, 563, 659
Iugatio -capitatio, arazi vergisi 246, 639
Iulianus, İmparator (361-63) 105-118, 168; Hıristiyan karşıtı politikaları 114, 361-362; İran Seferi 115-118; Övgü/Methiyeler 25, 27, 109-110, 112; Paganizm 386-393
Iulius Constantius, Iulianus'un babası 386
Iulius Nepos, İmparator 172, 178
Iupiter 80, 82, 86, 90, 95, 134, 353, 370, 385, 451
Iustina, I. Valentinianus'un eşi 121, 132, 133, 400, 402, 428, 543
Iustinianus, İmparator 188-197, 220-222, 566-570, 577-579; Betimlemeleri 235; Codex ve diğer yasalar 53, 55-56, 192-193, 567; Dini politika 194-197, 436-438, 566-567; İnşaat programı 207-209, 235, 462-465; Procopius 41-43, 188, 190-191, 567-568
I. Iustinus, İmparator (518-527) 187-188, 198, 434
II. Iustinus, İmparator (565-72) 584, 593, 595, 623

İ

İdeoloji: Mimari 4-6, 82-87, 223-225, 440, 447, 528-529; Paralar 625-626; Sanat 64-66, 82, 83, 131, 226-237
İkmal, gıda (Roma) 182, 454-455, 539, 550
İletişim (Doğu-Batı) 5, 72, 126, 223, 225
İndiktion, on beş yıllık tahrir dönemi 246, 557, 558, 561, 562, 668
İngiltere 161, 533, 558
İran V. yüzyıl 154, 184, 507-508; VI. yüzyıl 185-186, 198- 201, 579-598; Coğrafya 579-581; Ebedi Barış 201, 584; Heraclius ile savaş 613-621; Hıristiyanlar 124, 184; Iulianus'un seferi 115-118; Kuzey sınırı 581; Lazica 584, 589-590; Monarşi 582; Nihavend yenilgisi 629; Roma'nın eşiti olarak 583; Kraliyet rölyefleri 117, 583, 236-237
İsa, Anhomoiosçu görüşler 421, 424-425; Ariusçular ve İznik İtikadı yanlıları 420-422; Caesarealı Basileios 425; İsa'nın iki tabiatı 51, 158, 167, 339, 404-405, 418; Sabelliusçu görüşler 422; Tanrının tecessümü 418, 430
İsedorus, Miletuslu mimar 207, 221, 464
İskenderiye 73, 136, 189, 466-470, 580; Arapların eline geçmesi 633; Constantinopolis ile rekabeti 167, 404; Hukuk okulunun kapatılması

192; Madencilik 446; Nüfus 466; Sâsânilerin eline geçmesi 616; Serapis Tapınağı 370, 406, 468-469; Yahudi katliamı 469
İskit/İskitler 124, 145, 285, 292
İslam 614-615, 626-632
İspanya Gotlar 161-162, 307-308; Maden endüstrisi 445 veba 560, 657-658 vergilendirme 640-642; Zeytinyağı 443
İstihkâm 120, 184, 200, 527, 574, 600
İtalya 537-541; VI. yüzyılda Romalılar ve Lombardlar 603-604, 607; Gerileme 658-659; Yeniden fethi 213-222, 562-564, 571-574, 575-576
Iudex, yargıç 252
İznik, Bithynia kenti 76; İznik itikadı 366, 405, 426-427; Kilise konsili 103, 339, 340, 366, 403, 411, 417, 420-421

J

Jones, A. H. M., tarihçi 7, 9, 67, 151, 238, 247

K

Kadisiye Savaşı 627
Kadıköy konsili 51, 59, 158, 167, 404-405, 426; Kadıköy İtikadı 179, 431-438; Iustinianus 194; Monofizitler 51, 181, 187, 191, 194, 195
Kafkasya 198, 201, 581, 586, 592, 597, 620, 625
Kaldellis, A., tarihçi: Procopius üzerine 188
Kaper Koraon 485
Karadeniz 508-554; Hıristiyanlık 198, 589
Kartaca 73, 136, 189, 222, 470-473; Arapların ele geçirmesi 473; Belisarius 212; Byrsa 211, 471-472; Kilise konsili 59, 417, 471; savunma sistemi 471; Vandalların ele geçirmesi 472-473
I. Kavad, Sasani kralı 185, 198, 231, 250
Kavad Siroe, Sasani kralı 619, 620
Keys, D., tarihçi: 530 ve 540'lı yıllarda meydana gelen afetler üzerine 564
Kilikya 179, 497, 549-550, 663; gemi sahipleri 497
Kıbrıs 200, 613, 617
Kıptice 512
Kıtlık 28, 184, Antakya (363) 475; Edessa (499-500) 39, 250-251; Geniş çaplı (530-540'lı yıllar) 562-564; İtalya'nın yeniden fethi sırasında (539) 218
Klasik kültür 2-3; Iulianus 114, 388-390; Etkisini kaybetmesi 273
Köln-Deutz 527
Korint 222, 549, 602
Ktesiphon 70, 72, 116, 136, 189, 200, 579, 580
Küçük Asya 492-502, Hun istilası 125; VI. yüzyılda 662-664; Sâsâni istilası 613, 616, 645; Kamu yapıları 207, 494- 496, 500, 662, 664, 669; Tapınak dönüşümü 494
Kutrigur/Kutrigurlar, Hun kabilesi 288, 602-603

L

Labarum, İsa'nın adının ilk iki harfiyle yapılan Hıristiyan sancağı, 134, 233, 235, 379
Lactantius, Hıristiyan yazar 96, 97, 376; Constantinus'un ihtidası 103, 354, 374, 381; *De Mortibus Persecutorum*, 25, 89; Diocletianus'un Roma ziyareti, 450; Tetrarşi eleştirisi238
Laeti, Kuzey Galya'da Cermen yerleşimcileri 106, 240
Lahmi / Lahmiler, Arap kabilesi200, 503, 562, 627, 629
Latince 28, 31 -34, 60-3, 675; Hunlar, Gotlar ve Burgonlar arasında kullanımı 292, 300; Balkanlarda 544; Batı'da 133, 160
Lazlar / Lazica Doğu Karadeniz'de bir bölge, 46, 198, 201, 553, 584, 588, 589, 597, 619, 620; Lazica kralı 570; Roma'ya teslimi 590, 591,
Lentienses, Alamanni'lerin bir kolu 79
Leo, İmparator (457-474) 38, 160, 167-170, 172; Attila'nın oğullarının müracaatı 291, 371, 478, 501, 517, 635
Leo, Papa, (440-461) 45, 165, *Tome* 404, 431-33
Leo, Vizigot kralı Euric'in (466-84) danışmanı, 300
Lepcis Magna, Afrika'da 519, 524
Lex Burgundionum 57, 283
Lex Constitutionum 306
Lex Gundobada 306
Lex Hadriana 520, 522
Lex Manciana 520, 522
Libanius, Antakya'lı pagan hatip 21, 26-28, 110, 335, 343, 363, 368, 387, 388, 473 -477, 486
Libius Severus, Senatör ve kısa süreli imparator 171, 172, 303
Libya, 210, 211, 392, 403, 411, 417, 430, 434, 443, 641, 648
Licinia Eudoxia, III. Valentinianus'un eşi, 152, 159, 171
Licinius, İmparator (308-324) 66, 72, 83, 89, 90, 91, 93, 94, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 354-356, 359,
Liebeschuetz, W., tarihçi, 529; Antikçağda kentlerin çöküşü üzerine, 636, 658, 661; Yakın Doğu üzerine,665
Likya, Güneybatı Anadolu'da Roma eyaleti 24, 492, 496, 497, 500, 551, 662, 663
Lilius, Phocas'ın yakını 611
Lilybaeum, Sicilya'da 214, 578
Limigantes / Limigantesler, Sarmat kavmi 108, 278, 279
Limitanei, Sınır birlikleri 503, 547, 548, 647, 648, 652
Lombard / Lombardlar, Cermen asıllı kavim 540, 541, 574, 576, 600, 602, 659; İtalya'ya işgalleri 604, 607 -608, 612
Lucania, Güney İtalya'da bir bölge 538, 539
Lycaonia 499, 501, 709
Lydia 272, 344, 345, 568
Lyon 130, 178, 302, 446, 535, 660

M

MacMullen, R., Batıl inançlar üzerine, 274
Maden / madencilik 83, 84, 445, 461
Magnentius 72, 106, 108, 121, 278, 389, 722
Maiorianus, Batı Roma imparatoru (457-61) 29, 171, 297, 302, 303, 413
Maiuma 332, 382
Malalas, Ioannes, Vakayiname yazarı, 51, 180, 473
Malchus, tarihçi 12, 20, 37, 38, 172, 175, 178, 684, 686
Mallobaudes 307
Mamertinus 25, 110, 114, 681
Maniciler / Manicilik 325, 341, 346, 347, 364
Mansiones 244, 442
Marcellinus *comes* 52, 155, 171
Marcianopolis 122, 126
Marcianus, İmparator (450-57) 147, 152, 153, 157, 160, 165, 167, 168, 176, 179, 371, 432, 593
Marcomanlar 120
Marcus Aurelius 8, 28, 70, 111, 229, 385, 677
Mardonius 387
Margus 70, 72, 180, 289, 291, 407
Marius Victorinus 397, 398
Mars 86, 215
Marsilya 90, 297, 299, 527, 535, 536, 539, 550, 578, 660, 661, 672
Martyropolis 505, 589, 593, 596, 597, 598, 653
Marutha 505
Matasuntha, Got prenses 215, 575
Matthews, J., tarihçi301
Mattingly, D. J. & R. Hitchner, Kuzey Afrika arkeolojisi üzerine, 520
Mauretania 123, 127, 166, 212, 415, 571
Mauricius, İmparator (582-602), 47, 50-51, 204, 553, 575, 583, 594-599, 604, 605, 608 -613, 653
Maxentius, İmparator (306-312) 89-90, 92, 93, 97, 98, 102, 229-231, 355, 374-375, 377, 378, 389, 452
Maximianus, İmparator (285-305) 80-83, 89-90, 92-93, 306, 376, 378, 452, 528, 530
Maximinus Daia, İmparator (308-313), 23, 89-94, 97, 98, 103, 354, 390
Maximinus, Ravenna piskoposu, 235, 236
Maximus, Magnus 121, 130 -134, 171, 212, 231, 367, 368, 380, 388, 402, 449, 454, 461, 529, 543
Mazdaizm 183
Medine 600, 627
Mekke 627, 628
Melitene (Malatya) 594, 617
Melitiusçular, Mısır'da Hıristiyan bir grup 340, 373, 411
Menandros, tarihçi 46, 47, 183, 185, 509, 570, 591, 592, 593, 594, 604
Merobaudes 121, 130
Merovenj hanedanı 178, 293, 309, 312, 531 -534, 642, 657, 661
Meryem 158, 430, 431, 494, 610, 619, 623, 631
Mese 208, 610

Messina 214
Metrokomiai 487
Metropoleis 513
Metropolit 400, 403
Metz 295, 532, 533, 660
Mezopotamya, 42, 74, 78, 116, 182, 505-508, 514, 579, 582, 584, 587 -589
Milano 60, 81, 91, 108, 123, 131-132; Ambrosius 60, 131; 364-365; Hunlar, 165; Ostrogot savaşı sırasında tahrip edilmesi 218; dinsel hoşgörü 354; Milano Fermanı 101
Milvius Köprüsü savaşı 90, 98, 217, 374, 452
Mithras 388, 698
Mısır 2, 510-18, Hıristiyanlaşması, 513; Araplar tarafından fethedilmesi, 612, 614-16; İmparatorluk mülkleri, 514-517; toprak sahipleri ve imparatorluk yetkilileri, 516-18; nomos, 510, 512-15; tahıl kaynağı, 465, 510-11
Moesia, Roma eyaleti 75, 76, 91, 108, 122, 138, 139, 278, 282, 315, 355, 427, 545, 546, 605, 607
Mommsen, Theodor 45
Monarşi 4, 77
Monica, Augustinus'un annesi 395, 396
Monofizitler 51, 181, 191, 404, 405
Monoteizm 354, 363, 421, 627
Mons Seleuci 106
Montanistler 196, 197, 345, 346
(Hz.) Muhammed 625-632, 654
Mundus, Iustinianus'un komutanı 201, 206, 214
Mursa savaşı 72, 106, 541
Mühendislik 102, 207, 242, 445, 541

N

Nag-Hammadi 347
Naissus 75, 91, 98, 114, 291, 389, 541, 544, 546, 549, 621
Napoli 45, 177, 214, 215, 216, 217, 316, 320, 444, 548, 564, 571, 578, 607
Narbonne, Galya'da 161, 295, 297
Narses, Iustinianus'un generali 206, 217-218, 272, 455, 553, 576 -578, 607, 613, 652, 653
Nebridius 398
Nedao Nehri 169
Negev 491, 667, 668, 707
Neoplatonizm 387
Nessana 488, 489, 557, 646, 707
Nestorius/Nestoriusçular 56, 57, 158, 341, 373, 406, 430, 431, 432, 433, 649
Nicholas, Sion'lu aziz 24, 497, 663
Nicomedia, Bitinya metropolisi (mod. İzmit) 70, 72, 76, 81, 84, 91, 96, 99, 102, 111, 203, 356, 386, 387, 403, 412, 419, 420, 421, 427, 458, 459, 565, 617
Nihavend 600, 629
Nika isyanı 201, 226, 463, 569
Nil vadisi 466, 510, 513
Ninova 619
Nisibis (Nusaybin) 78, 116, 185, 186, 199, 502, 505, 506, 507, 508
Nomos, Mısır'da idari bölge, 510, 512-15
Nonnus, Mısırlı şair (V. Yüzyıl) 330, 514

Noricum, eyalet 45, 140, 141, 142, 177, 284, 546, 547, 548, 574, 634, 715
Notitia Dignitatum, rütbeler katalogu, 58, 123, 128, 238, 255, 415, 548, 647, 648
Novatianusçular 63, 344, 373, 410
Nubel, Mauretania kralı 123
Numerianus 70, 71
Numidia 166, 167, 288, 289, 393, 399, 406, 413-414, 471, 519, 521, 574

O

Odeon 471, 496
Odoacar 147, 149, 172, 173, 175, 177, 178, 216, 284, 302, 307, 314, 315, 320, 537, 548
Olybrius 172, 449, 722
Olympiodorus, Thebes'li yazar, 37, 38, 49, 139, 141, 285, 449, 450
Olympius 141, 142, 370, 469
Optatus, Hıristiyan yazar, 88, 101, 357, 375, 381, 413, 414, 682
Orbigo Nehri savaşı 296
Orestes 173, 177, 469, 470
Oriens, Doğu 199, 255, 259, 403, 482, 492, 591
Origenes, Hıristiyan ilahiyatçı 350, 352, 408, 419
Orontes Nehri 473, 474
Orosius, Hıristiyan yazar, 35, 50, 161, 292
Ortodoksluk 197, 340, 429, 433, 436
Osrhoene, Roma eyaleti 226, 249, 368
Ossius, Cordoba piskoposu 356, 377, 419, 420, 421, 423, 424
Ostia 142, 396, 444, 455
Ostrogotha, Theoderic'in kızı, 305, 323
Ostrogot / Ostrogotlar 41, 168, 169; İtalya'da savaşları 175, 177, 213-19; Galya'yı işgal etmeleri 295, 300-302; İtalya'da Ostrogot krallığı, 180, 429, 430; Balkanlardan ayrılmaları 574
Oxyrhynchus 465, 512, 515, 516

P

Pacatus, Galyalı hatip 25, 129, 133, 682
Pagan / Paganizm 6, 17, 36, 96, 326 -332, 390; İskenderiye'de 370, 406, 468; Zafer sunağı, 360, 362, 367; astroloji, 337, 397; Hıristiyan yazarlar ve paganism 327; halk eğlenceleri 332-34; klasik kültür, 7, 63, 272, 273, 329; kehanet, 338, 359; Mısır'da paganism 368; festivaller, 27, 393, 492; Philae'de paganism 199; pontifex maximus 360; Paganizm ve Iustinianus, 372; Theodosius, 369-71; Iulianus ve paganism 361-62; büyü uygulamaları, 337; paganizmin kovuşturulması, 195-96; kurban 308, 311; pagan rahipler 191, 392; paganism ve devlet dini, 4, 95, 351, 582; sihir 388; Gratianus ve paganism 367
Pannonia, Roma eyaleti, 89, 94, 98, 119, 139, 542, 546, 547
Papa Leo, Attila ile görüşme 45, 165
Papirüs 48, 350, 412, 467, 488, 489, 511, 512, 513, 514

Parabalani, İskenderiye kilisesinin sıhhiyeci grubu 406, 431, 470
Paschoud, F. 36, 39, 100, 132, 133, 134, 139, 371
Paskalya 196, 197, 339, 420, 478, 566
Patricius, Augustinus'un babası 394, 396
Patricius, klasik Roma'da en üst unvan, 144, 175, 177, 188, 216, 305, 313, 314, 514, 539, 577, 593
Paulus, Aziz, 338
Paulus, Samsatlı, 353, 421
Paulus, Mabeyinci 209, 465
Paulus Diaconus 659
Pelusium 556, 616
Pepuza, Montanusçu kilisenin kutsal kenti 344, 345, 346
Persarmenia, İran Ermenistan'ı 124, 201, 584
Petra 491, 588, 589, 590
Petronius Maximus 171, 296
Petrus Patricius 583, 591
Philadelphia 272, 329, 385, 488, 586, 686, 687
Philadelphion, heykel grubu 84, 459, 460
Philae, Mısır'da kent 199
Philostorgius, tarihçi 12, 20, 133, 164, 282, 418, 427, 499 - 500
Philostratus 22, 292, 300, 683
Phocas, İmparator (602-10) 47, 204, 460, 569, 598, 599, 609 - 613, 620, 623, 645, 653, 722
Phoenice Libanensis 595
Photius, Constantinopolis patriği ve yazar 38
Phrygia 62, 195, 196, 286, 344, 349, 662
Picenses 279
Picenum, İtalya'da kent 217, 320, 563
Plepler 229
Plotinus 22, 397, 682
Poetovia 541
Pollentia savaşı 139
Polybius, tarihçi 30, 38
Po Nehri 219, 444, 607
Porphyry, Plotinus hakkında, 397
Potter, D. 9, 636
Priscianus, *panegyricus* yazarı, 29, 182, 251
Priscus Attalus, *praefectus praetorio* 143
Priscus, Romalı komutan 595, 605
Priscus, tarihçi, 20, 37, 38, 44, 45, 47, 143, 152-154, 289 -292, 329
Procennessus 461
Proclus 181,
Proclus, *quaestor*, 184, 461
Procopius, Constantinus hanedanı mensubu isyancı 117, 118, 121
Procopius, Gaza'lı hatip, 29, 182, 251,
Procopius, tarihçi, 41-43; *Yapılar*, 42, 196, 462-65; Hıristiyanlık 209; kıtlık 562-63; Nika isyanı 202-206; *Gizli Tarih*, 43, 190-91; *Savaşlar*, 188-91, 709, 710, 722
Ps-Joshua Stylites 239, 242, 249
Pulcheria, II. Theodosius'un kız kardeşi ve *augusta*, 152, 155 -159, 167; Kadıköy konsili, 158; Marcianus ile evliliği, 167, 174 462, 494

Q

Quadlar 108, 278
Quaestor 54, 60, 184, 192, 254, 317, 449
Qurra 645

R

Radagaisus 139, 140, 287
Raetia 546, 547
Ragnahild 300
Ravenna 41, 45, 77134; 140-41; Batı İmparatorluğu'nun başkenti 148, 530, 537; Belisarius'un kuşatması 218-19; Classis limanı 537-538, bazilikalar, 429; Theoderic'in başkenti, 169, 178,
Ren Nehri, 140, 161, 287, 293, 307, 311, 510, 527, 531
Rhea 459
Rhone 293, 295, 299, 303, 305, 307, 534
Ricimer 151, 171, 172, 177, 241, 303, 455
Riparianlar 296
Romulus (Augustulus) 149, 173, 175, 177
Roueché, C. 61, 63, 226, 265, 269, 332, 494, 495, 694, 708, 709
Rua, Hun hükümdarı 37, 289
Rufinus 28, 49, 135, 138, 143, 263, 369, 370, 469, 680
Rugiler, Cermen kavmi 320, 548
Rum ateşi 181

S

Sabelliusçu/ Sabelliusçular 422, 425
Sabratha 519, 524
Saccophori 340
Sagalassus 494, 500, 664
Salamis 340
Salian Frankları 278, 307
Salona 76, 172, 214, 578
Salvianus 640, 641
Samarialılar 195, 196
Sandis 603
Sangiban 295
Sarazenler 586, 632
Sardinya 210, 211
Sarmatlar 108, 127, 129, 278, 279
Sarris, P., tarihçi 10, 518, 559, 637, 642
Sâsâniler 46, 108, 124; Romalılarla 562 yılı anlaşması 183; Iulianus ile savaş 74-5, 79; Roma ile Lazica meselesi, 198, 201, 588-91; Sasani monarşisi, 582, 584; Heraclius ile savaş 611-21; Kadisiye ve Nihavend, 629; son kral III. Yezdigerd 629; Iustinianus ile ebedi barış 41, 201, 479
Saturnalia 27, 332
Sciriler 293
Sclaveni 552
Scythopolis 488, 489, 666, 669, 671
Sebeos 597, 614, 630
Selanik 81, 86, 90, 99; imparatorluk ikametgâhı 132, 543; Selanik'te katliam 148, 368, 369, 402;
Slavların kuşatması 605, 617, 621, 662
Seleucia Pieria (Suriye'de) 474
Seleucia, kilise konsili, 424
Seleucia ad Calycadnus 497, 499
Selymbria 566

Septimius Severus, Roma imparatoru (193-211) 72, 441, 512
Serapis, İskenderiye'de tapınak 370, 406, 467, 468, 469, 470
Serdica 81, 94, 329, 422, 423, 541, 544, 549, 600, 621
Serena, Theodosius'un kızı 135, 137, 142, 276
Sergius, Constantinopolis patriği, 624, 674
Severinus, Aziz 45, 546-548
Severus, İmparator (ö. 307) 89, 93
Severus, Monofizit Antakya piskoposu 435
Shaw, B., tarihçi 414, 417
Shivta 489-490
Sicilya 143, 163, 166, 171, 456, 471
Side 495, 498, 499
Sidonius Apollinaris 28, 29, 60, 171, 285, 296, 297, 408, 429, 534
I. Sigebert 311
Sigismund 305, 306, 323
Silvanus, Frank asıllı Romalı subay 108, 306
Silverius, Roma piskoposu 215
Singara (Mezopotamya) 109, 502, 595
Singidunum (Moesia) 76, 541, 605
Sirmium, Illyricum'da kent, 81, 90, 132, 180; Roma karargâhı 108; Avarlar tarafından ele geçirilmesi, 603, 604,
Slav/Slavlar 5, 599 -601, 604 -608, 621, 662
Socrates, kilise tarihçisi 12, 20, 49, 111, 116, 156, 160, 184, 344, 410, 418, 420; Constantinopolis'te yürüyüş alayları 429
Soissons, 293, 311, 532, savaş 178, 307
Solomon, Iustinianus'un generali 212, 272, 525, 562
Sozomenus, kilise tarihçisi, 12, 20, 37, 49, 156, 157, 160, 344, 427
Split 458, 544
Spoleto, 607
Stein, E. tarihçi, 7
Stilicho, Vandal asıllı Romalı general 69, 135-144, 151, 177, 241, 276, 281
Strasburg 78, 112, 278, 679
Strata Diocletiana 502, 503, 584
Sulpicius Alexander 35
Sura, Suriye'de kent 502, 503, 585, 586
Suriye, 49, 482-487, 666-671; Monofizitler, 408, 411; savunma 486, 503, 507
Süevler, Cermen kabilesi 52, 140, 162, 163, 165, 287, 293
Süleyman Tapınağı 463
Syagrius 178, 293, 305, 306, 307, 321
Symeon Stylites 24
Symmachus, Romalı senatör, 21, 57, 362, 367, 395, 449, 450, 572
Synesius, Ptolemais kenti piskoposu 144, 145, 407, 648
Synkletikoi 268
Syracuse 210, 212

Ş

Şahin, Sâsâni generali 616 -618
Şahrvaraz, Sâsâni generali 616, 618-620, 629

I. Şapur, Sâsâni kralı 236, 583
II. Şapur 109, 116, 124, 184
III. Şapur 124

T

Taberi 614
Tacitus 30, 34, 35, 190, 348
Tahsisat 282, 283, 394, 456, 501
Taht-ı Süleyman 618, 625
Taq-ı Bostan 236, 237
Tarım 246, 247, 482, 483, 486, 488, 491, 508, 510, 518, 519, 564, 639
Tarraconensis 299
Tarsus 74, 91, 366
Teja, Got kralı 576, 722
Tenedos 466
Terminalia, pagan festival 96
Tervingi125, 128, 129, 280,286, 287, 426, 427
Teslis 187, 194, 419, 425, 433-434, 436
Tetrakionia 87,
Tetrarşi 25, 38, 62, 80-90, 92; Philadelphion heykel grubu, 84, 459, 460
Themistius, hatip, 21, 25, 26, 122, 300, 360, 362, 363, 460
Theodahat, Ostragot kralı 213, 214, 317, 321, 563, 722
Theodebald 311
I. Theodebert, Frank kralı 310, 311
II. Theodebert, Frank kralı312
Theoderic Amal, Ostrogot kralı (ö. 526) 175, 176, 178, 281, 298, 302, 305, 307, 313 -321, 499, 543, 650
I. Theoderic Clovis'in oğlu, Frank kralı, 295, 310
II. Theoderic, Frank kralı 296, 312
Theoderic, Vizigot kralı Attila ile savaşı 165, 295, 296, 298
Theoderic Strabo, Ostrogot lideri 138, 150, 175, 176, 499, 650
Theodora, Iustinianus'un eşi 43, 190, 194, 207, 211, 329, 437, 566, 567
Theodora, Constantius Chrlorus'un eşi 80, 105
Theodorethus, kilise tarihçisi 12, 20, 49, 156, 408, 418, 427, 431, 437, 473
Theodorus , Monofizit piskopos194
Theodorus, Galatia'lı (Sykeon'lu) aziz 24, 244, 560, 624, 644, 665, 670
Theodorus, Asia eyaleti başrahibi 390, 392
Theodorus, Mopsuestia'lı 430, 437
Theodosiopolis (bugün Erzurum) 504, 509, 589, 613, 620
I. Theodosius İmparator (379-95) 127-135; Ambrosius 368-369, 401-402; Constantinopolis 461; din politikası 368-372, 425-428; Gotlarla anlaşma 128-129, 280; hanedanı 153; Övgü/Methiyeler ve diğer kaynaklar 25, 27, 39; Paganizm 369-372, 405-406; Serapis Tapınağı'nın yıkılması 370, 406; Theodosius Obelisk kaidesi 64, 228, 231-233
II. Theodosius, İmparator (408-450) 146, 149, 151-161; barışçıl dini politikası 49, 331, 371-372; Batı İmparatorluğu 163-164; *Codex Theodosianus* 53-55, 160, 226; Constantinopolis 58, 462

Theophanes, tarihçi, 52, 152, 344, 614, 615
Theophilus, Edessa'lı vakayinarne yazarı, 615
Theophilus, İskenderiye piskoposu (ö. 412) 370, 406, 469
Theophylactus, tarihçi 47, 592, 609
Theosebeis, Tanrıdan korkan 342-344
Thermopylae 545, 549
Theveste 524
Thiudomer, Ostrogot kabile lideri 295
Thompson, E. A. tarihçi, 287
Thorismund, Got kralı 296
Thucydides, tarihçi, 12, 30, 32, 37, 188, 220
Thuringiler, Cermen kavmi 293
Tiberius II, Doğu Roma imparatoru (578-82), 46, 594, 595, 604, 608
Ticaret, Germen kabilelerle, 122, 123, 277; Hunlarla, 290 -292; Doğu sınırında, 185, 198, 199; ayrıca şunlara bkz. *Annona*, 466, 474, 478, 498, 510, 511, 519; vergilendirme, 224, 246, 447, 448, 511, 515; tahıl, 171, 295, 443, 444, 449, 456; deniz ticareti, 67, 444; bölgeler arası kara ticareti 443, 444
Ticinum, Kuzey İtalya'da kent, 140, 141, 165, 379, 607, 659
Tomi 605
Totila, Got kralı (541-52) 321, 564, 571 -578, 652 -653
Toulouse 162, 297, 299, 534, 660
Traianus, İmparator (98-117), 25, 72, 229, 317, 349, 454, 461
Traianus Decius, İmparator (249-51) 350, 353, 384
Trakya 75, 98, 105, 121; Gotlar 124, 126-28; Uzun Surlar 141, 155, 176, 180, 603, 605
Transdanuviani 545
Transpadana 219
Tribigildus, Got komutan 145, 286
Tribonianus, hukukçu ve *quaestor* 55, 190, 192, 205, 221, 272
Trier, İmparatorluk ikametgâhı 81, 90, 121, 131; Hamam yapısı 91, 133, 134, 140, 377, 399, 412; Bazilika 452,
Tripolitania, (Libya'da) 483, 519, 571, 648
Trisagion 435, 436
Tuna bölgesi ve Balkanlar541-549; Avar ve Slav işgalleri 600, 603-8; Gotlar, 122, 124-29; Hunlar 287-93; İç savaşlar, 79, 119; Kutrigurlar 288, 602, 603; Savunma ve sınır, 126-29; Sarmat kabilesi Limigantes 108, 278; *Transdanuviani* 545
Tunus 443, 471, 483, 522
Türkler, 18, Batı Türkleri 593, 596, 619.
Tyche 459
Tyrus 412, 422
Tzani 198, 504, 584

U

Uldız, Hun hükümdarı 145, 286, 287
Ulfila, Gotların başpiskoposu 282; Got alfabesini hazırlaması 427
Urbinum 218, 563
Utrigurlar 603

V

Valamir, Ostrogot kabile lideri 295, 319
Valens, İmparator (364-378), 31-34, 69, 75, 79, 116-119, 121-123, 126, 127, 130, 135; Cappadocia, 406-7, 644; Constantinopolis'in su şebekesi 460-461; Din politikası 362-364, 426; Tervingiler 280, 286
I. Valentinianus, İmparator (364-75) 75, 116, 118-120 134, 255, 301, 304, 362-363 428, 527 vergi politikası 247-248
II. Valentinianus, İmparator (375-92) 121, 127, 130, 131-134, 151, 231, 276, 286, 307, 362, 367, 400, 402
III. Valentinianus İmparator (419-55) 53, 152, 154, 159, 160, 162-164, 168, 170, 211, 289
Valeria, Diocletianus'un kızı 80
Valeri, Roma eyaleti, 542
Vallia, Vizigot kralı 171, 294
Vandal/Vandallar 154; Kartaca'yı ele geçirmeleri, 166-167, 295; Procopius'un Vandal anlatısı 41-42; Ren Nehri'ni aşmaları 161-165; Roma'yı yağmalamaları 171; savaşçılarının sayısı 166; Ariusçu Hıristiyanlar 212, 402; Donatusçuları kovuşturmaları 417
Vatandaşlık 259 -261, 271
Veba 16, 220, 540, 551, 556-565, 588, 624, 644, 654-673
Venedik 84, 321, 460, 562, 576, 578
Vergilendirme 224, 246, 447, 448, 638-641, 645, 646, 647
Verona 90, 139, 320
Vetranio, Romalı komutan 116
Via Appia 316
Via Egnatia 541
Via Flaminia 607
Vicarii (vali) 157, 252
Victor XIV, 21, 31, 70, 81, 82, 166, 281, 365, 403, 452, 472, 519, 681, 682
Vidimer, Ostrogot kabile lideri 295
Vienne 133, 276, 304, 309, 535.
Vigilius, papa, 44, 437
Viminacium, 134, 407, 541, 546; Diocletianus ve Carinus arasındaki savaş, 70; ticari panayır 291, 292; Avarlar 605, 606;
Vitigis, Got kralı, 214, 215, 217-19, 317, 321
Vizigotlar, İspanya ve Aquitania'da, 150, 162, 169, 171, 173, 294 -306
Vouillé, Franklar ve Vizigotlar arasında savaş, 302, 307

W

Warni, Cermen kabilesi, 323
Weiss, P., Constantinus'un rüyeti üzerine 376 -378
Wickham, C., İngiliz Ortaçağ tarihçisi, 9-10, 11 veba salgını üzerine, 559-60; vergi sistemi üzerine 638-639, 641; Yakın Doğu, 661, 665

Y

Yahudiler / Yahudilik 341-345; Montanusçular 63, 341, 345; İskenderiye 406.
Yakup Baradaeus 194, 437
Yermük 600, 627, 628
I. Yezdgerd, Sasani kralı 505
III. Yezdigerd, Sâsâni kralı, (633-651), 600, 620, 629, 723
Yunanca 63, 193, 263, 544, 675, 614, 616, 645
Yunanistan, Alaric'in işgali 545; Avarlar ve Slavlar 604-5, 607

Z

Zachariah, Mytilene'li tarihçi 12, 50; Dara'nın kuruluşu 506, 507; Constantinopolis'te doğal afet 561–562; İsa imgesi 623
Zeno, İmparator (474-491), 37, 38, 51, 147, 175-178, 195; Theoderic 149-150, 242, 313-315, 543; *Henotikon* 181, 404; İran ile ilişkiler 185, 187
Zerdüştlük 154, 184, 346, 582
Zeus 338
Zosimus 21, 28, 36-39, 74, 113, 148, 190; Constantinus'un ihtidası 100; Constantinus'un haleflerı 105; Magnentius'un intiharı 106; Constantius 108; Iulianus 110; Trakya'da Gotlar 126-128; Magnus Maximus 130; II. Valentinianus 132-133; Alaric 137-144, 545; Roma ordusunun sayısı 238, 241, 650; Alaric'in ordusu ve Gotlar 281, 284, 286, 287, 288; Constantinopolis'te pagan tapınaklar 459.
Ztathius, Lazica kralı 198